

ՀԱՅ

ԺՈՂՈՎԸՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

II

ՅԱՐԿՈՒ Ա.Ի.

12 ՁԱ ԳՐԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ԳԻՐԱԿԱՆ

ՆՏԻՍՑՄԻ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ МНОГОТОМНИКА

*Аветисян Г. А., Агаян Ц. П., Акопян А. М., Аракелян Б. Н., Галоян Г. А.,
Еремян С. Т., Иоаннисян А. Г., Нерсисян М. Г., Хачикян Л. С.*

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Е Р Е В А Н 1984

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ Ա Յ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

12964
1984

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԳՐԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ.,
Խաչիկյան Լ. Ա., Հակոբյան Ս. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

ТОМ II

АРМЕНИЯ
В ПЕРИОД
РАННЕГО ФЕОДАЛИЗМА

РЕДАКЦИЯ ТОМА

*Еремян С. Т. (отв. ред.), Аракелян Б. Н. (отв. ред.),
Аревшатян С. С., Бартикян Р. М.,
Даниелян Э. Л., Тер-Гевондян А. Н.*

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻՉՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՉԱՆՈՒՄ

Հ Ս Տ Ո Ր Ի Խ Մ Ր Ս Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Նրեմյան Ս. Տ. (սլատ. խմբագիր), Առաքելյան Բ. Ն. (սլատ. խմբագիր)
Արեշատյան Ս. Ս., Բարբիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳՍ. պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳՍ. Պատմ. ին-տ.
Հ 24 խմբ. կողմից՝ Ծ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա.
Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Նրևմյան և ուրիշ.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳՍ. հրատ., 1984:

Հ. 2. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.:

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.): Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը:

Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկաբյուզանդական և արաբական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Քննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր արժանիքները-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակութային պատմությանը՝ հայոց գրերի պտեղծմանը, գիտությունը, արվեստին:

Յ505040000

Հ—————23—80

703 (02)—84

ԳՄԻ 63. 3 (22) 1

9 (C 43) 1

Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Հայ ժողովրդի պատմության ութհատորյակի սույն II հատորը նվիրված է III—IX դարերում Հայաստանի վաղ ֆեոդալական հասարակարգի զարգացմանը:

Մարքս-լենինյան մեթոդոլոգիայից հենվելով՝ հատորում լուսաբանվում են սովետական պատմագիտության համար կարևոր նշանակություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիաների, անցողիկ ձևերի ու յուրահատկությունների փոփոխումը, դրանց ընդերքում տեղի ունեցող դասակարգային կռվի ձևերը՝ ներհյուսված օտար նվաճողների դեմ ժողովրդազատագրական մարտերի հետ:

Հայ ժողովրդի պատմության անքակտելի մասն է կազմում դարերի խորքից եկող հոգևոր մշակույթը, որն արագացվում էր երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հասարակական կյանքում կատարվող տեղաշարժերը: Հատորում առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը:

Հին աշխարհից միջնադարին անցնելու ժամանակաշրջանում (III—V դդ.) հայկական հասարակությունը զարգացած դասակարգային մի հանրություն էր, որի ընդերքում արդեն քայքայվում էին ստրկատիրական հարաբերությունները և ձևավորվում ֆեոդալական փոխհարաբերությունները: Հելլենիստական այն երկրներում, որտեղ հիմնվել էին անկախ պետություններ, հասարակության զարգացումն ընթանում էր ֆեոդալական հունով: Այսպիսի իրավիճակ էր Հայաստանում և Իրանում: Իսկ հելլենիստական Արևելքի այն երկրներում (Եգիպտոս, Ասորիք, Փոքր Ասիա), որոնք վերածվել էին հռոմեական պրովինցիաների, դեպի նոր, ավելի առաջադիմական արտադրահարաբերություններին անցման պրոցեսն զգալիորեն դանդաղեց:

Արշակունիների դինաստիայի (63—428) թագավորության ժամանակներում, սկսած III դարից, հասարակության զարգացումը Հայաստանում ընթանում էր ֆեոդալականացման հունով, շահագործման ֆեոդալական եղանակի ձևավորմամբ:

Արտատնտեսական հարկադրանքն իրագործվում էր արդեն ոչ միայն պետական, այլև մասնավոր ճանապարհով, որը հող էր նախապատրաստում ֆեոդալական հողատիրության հաստատման համար:

Խոշոր ֆեոդալական հողատիրության աճն առանձնապես մեծ չափերի էր հասնում: Հայ Արշակունիները հետզհետե ավելի էին կորցնում իրենց ենթակաների նկատմամբ ունեցած անսահմանափակ իշխանության իրավունքները: Հայոց թագավորն այլևս նախկին հելլենիստական միասելտը չէր: Նրա իշխանությունն ավելի ու ավելի էր սահմանափակվում դինաստիային պատկանող տերիտորիայով, երկրի մնացած մասն ընկնում էր զանազան մանր ու խոշոր նախարարական տների ձեռքը: Կենտրոնական իշխանության թուլացմանը, բացի դրանից, նպաստում էր արտաքին քաղաքական բարդ իրավիճակը: Թեև

Արշակունիները ջանում էին հողերը շնորհել արդեն ոչ թե «հայրենիքի»՝ ժառանգական շտաբովոդ տիրույթի կարգով, այլ «պարզեականքի», այսինքն՝ հողի պայմանական տիրապետման (բնեկֆիցիումի) կարգով. սակայն իրականում պարզեականի տերերը ջանում էին այդ պայմանական տիրապետումը վերածել ժառանգական-պայմանական տիրապետման (ավատ, լեն), իսկ այնուհետև՝ անվերապահ տոհմական տիրույթի: Հողի պայմանական տիրապետումը հատկապես բնորոշ էր ազատների դասին (հեծյալների դաս) և գյուղական հողերականությունը:

Նախարարների և ազատների արտադրության հիմնական միջոցի՝ հողի փաստական տնօրեն դառնալու երևույթն ընթանում էր այնպես, որ անմիջական արտադրողը՝ համայնքի անդամ գյուղացին՝ շինականը, դառնում էր ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացի: Ֆեոդալականացող ազնվականությունը ձրգտում էր ոչ միայն իրեն վերապահել հողն անսահմանափակ ձևով տնօրինելու իրավունքը, այլև այդ իրավունքը տարածել գյուղացիների վրա: Հեռուհեռու ավելի էր թուլանում հողագործի՝ շինականի կախումը կենտրոնական իշխանությունից, և նրա նկատմամբ ավելի էր ուժեղանում նախարարի ու ազատի ունեցած իշխանությունը: Ավելի ու ավելի էր խորանում շերտավորումը համայնքի ներսում: Թագավորական և մասնավոր սեփականատիրական նախարարական հողերում ազատ շինականների կողքին երևան էին գալիս կախյալ շինականներ, որոնք հավասարեցվում էին հողին ամրակապված հողագործ մշակներին, ծառաներին: Ազատ և կախյալ շինականների սոցիալական բնույթը մոտենում էր Հռոմեական կայսրության գոյության վերջին շրջանում եղած ազատ և կցագրված կոլոններին: V դարի վերջին «շինական» տերմինն արդեն նշանակում էր ֆեոդալականորեն կախյալ գյուղացի: Դրանից հետո, ողջ միջնադարի ընթացքում, այդ տերմինով էր արտահայտվում հողագործությունը պարզից գյուղական ողջ բնակչությունը:

Մեծ Հայքի թագավորության ֆեոդալականացումը նշանավորվեց քրիստոնեական կրոնի ամրապնդմամբ: 301 թ. քրիստոնեությունը հռչակվեց Մեծ Հայքի պետական կրոն և ծնունդ առնող ֆեոդալական վերնախավի գաղափարախոսություն ու միաժամանակ վերածվեց գաղափարական ղենքի՝ Անդրկովկասում Սասանյան Իրանի զավթողական քաղաքականության դեմ մղված պայքարում: Հայաստանում հաստատված քրիստոնեական եկեղեցին, ինչպես երևում է 354 թ. Աշտիշատի ժողովի որոշումներից, հանդես էր գալիս իբրև նոր իրավակարգի գաղափարախոս ու շատագով: Նախկին աշխարհաժողովը չէր համարապատասխանում զորեղացած ֆեոդալների շահերին: Եկեղեցական ժողովը կոչված էր դառնալու նախարարների խորհրդակցական և օրենսդիր մարմին, ինչպես և նա հանդես եկավ V դարում, Արշակունիների դինաստիայի անկումից հետո:

Ֆեոդալականացման պրոցեսի ուժեղացումը Հայաստանում հատկապես նշանավորվեց մասնավոր հողատիրության ընդլայնմամբ: Ռենտայի համար մղվող պայքարը սաստկացնում էր ֆեոդալական շահագործումը, որը սրում էր դասակարգային հակասություններն անմիջական արտադրողների՝ շինականների և նախարարների միջև:

Ֆեոդալականացման պրոցեսի խորացման հետևանքով Հայաստանում առաջատար քաղաքական ուժը դառնում է խոշոր հողատիրական վերնախավը՝ նախարարների դասը, որն իր ձեռքն է վերցնում պետության կառավարման

իրավունքները, իսկ կենտրոնական իշխանությունը՝ հանձին թագավորի, ավելի ու ավելի է կորցնում իր սոցիալական հենարանը: Հայ նախարարների տարբեր խմբավորումները Մեծ Հայքի Արշակունի թագավորի իշխանության դեմ ծավալված իրենց պայքարում օգտվում էին իրանական և հռոմեական զավթիչների դեմ մղած պայքարի հետևանքով կենտրոնական իշխանության համար ստեղծված անկանխի վիճակից: Այդ լավ էին հասկանում պարսից արքայից արքան և Հոռմի կայսրը: Նրանք ամեն կերպ հովանավորում էին դեպի իրենց կողմնորոշված հայ նախարարներին: Փահի շուրջը համախմբված նախարարների խավը ձգտում էր Մեծ Հայքի թագավորությունը զերծ պահել թե իրանական և թե հռոմեական քաղաքական ազդեցությունից:

Ֆեոդալական կացութաձևի ուժեղացումը, միջազգային առևտրական փոխանակության ճգնաժամը, հելլենիստական քաղաքների անկումը, այս ամենը խորացրին հակասություններն արտադրական նոր հարաբերությունների և Արշակունիների պետական կառավարման՝ իրենց դարն ապրած հելլենիստական սիստեմի միջև: Արտաքին քաղաքական իրավիճակի հետևանքով արագացվեց հայաց կենտրոնացված պետության՝ Արշակունիների թագավորության փոխարինումը իշխանության նախարարական մարմնով:

Միջազգեություն պարսիկների տարած հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ ազետալի եղավ Արշակունյաց Հայաստանի համար: 363 թ. հաշտության պայմանագրով Հոռմի դաշնակից Հայաստանը թողնվեց բախտի քմահաճույքին. ներքին հակասություններից բզկտված, նա շկարողացավ դիմագրավել թշնամուն: 364—368 թթ. Հայաստանն ավերածության ենթարկվեց Շապուհ Բ Երկարակյացի (309—379) զորքերի կողմից: Ավերվեցին հելլենիստական Հայաստանի ծաղկուն քաղաքները, իսկ բնակչությունը գերեվարվեց: Սրանով ավարտվեց քաղաքների՝ դեռևս սարկատիրական հասարակարգի ճգնաժամի ժամանակներից սկսված անկումը, որի հետևանքն էր տնտեսական ու քաղաքական կյանքի տեղափոխումը ֆեոդալական ղղչակները: Արհեստների ու առևտրի զարգացումն անկում ապրեց, որով բնատնտեսությունը երկրում համայնապարփակ բնույթ ստացավ: Հօգուտ Հյուսիսային Միջազգեության քաղաքների նվազեց Հայաստանի դերը՝ որպես միջազգային կարավանային առևտրի փոխանցող օղակի:

Նախարարական և եկեղեցական կալվածքներն օրըստօրե ավելի էին վերածվում ինքնաբավ տնտեսական օրգանիզմի, այդ պրոցեսը, արագացնում էր ապակենտրոնացումը, հայկական վաղ ֆեոդալական միասնական պետության տրոհումն առանձին ինքնաբավ տերիտորիաների՝ նախարարությունների, որով ավարտվում էր ֆեոդալական հարաբերությունների հասունացման շրջանը և սկսվում մի նոր՝ տնտեսավարման ու քաղաքական իշխանության նախարարական սիստեմի շրջան:

Սոցիալական ներհակությունների, Սասանյան Իրանի ու Հռոմեական կայսրության զավթողական քաղաքականության հետևանքով 385 թ. Մեծ Հայքի միասնական թագավորությունը բաժանվեց երկու իրար դեմ պայքարող տերությունների՝ Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև: Այսպես ավարտվեցին ֆեոդալականացման պրոցեսները, որոնք ինքնին լինելով պրոգրեսիվ, օտարերկրյա ագրեսիայի պայմաններում հանգեցնում էին քաղաքական անկախության կորստի. երկիրը ենթակա էր դառնում օտար գերիշխանության: Օտարերկրյա տիրապետության հաստատման առաջին փուլում երկու

պետությունները ճանաչեցին ոչ միայն աշխարհիկ ու չոգևոր ազնվականության, այլև հարևան Վրաց աշխարհի և Ազգանքի ֆեոդալականացող ազնվականության սոցիալական և դասային իրավունքները:

Հայ Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանի բյուզանդական մասում իր գոյությունը պահպանեց մինչև 387 թ., իսկ պարսկական մասում՝ 428 թ.:

Սասանյանների ջանքերը՝ Հայաստանում տարածել Իրանի պետական կրոնը՝ դրադաշտականությունը, և, մյուս կողմից՝ ասորալեզու եկեղեցու ուժեղացման սպառնալիքը երկրում, անհրաժեշտ էր դարձրել հակադրել նրանց բրիստոնեական եկեղեցին՝ հայոց լեզվով, իբրև միջոց պահպանելու հայ ժողովրդի ազգային և մշակութային ինքնատիպությունը թշնամու ոտնձգություններից: Պահպանելու համար սակզծված իրադրությունը հրամայական պահանջ էր դառնում Հայաստանի կառավարող վերնախավի առաջ՝ ունենալու գիր ու զրականություն մայրենի լեզվով:

Հայոց գրերի գյուտը Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից (404—405 թթ.) դարակազմիկ նշանակություն ունեցավ հայկական մշակույթի զարգացման համար: 421—422 թթ. Մաշտոցը հայերեն նշանագրերը տարածեց նաև բյուզանդական Հայաստանում: Այդ ժամանակից սկսած ժողովուրդը ձեռք բերեց մի հզոր դենք, որի օգնությամբ դարեր շարունակ մաքառելով պաշտպանեց իր ինքնուրույնությունն ու ազգային մշակույթը: Ժողովուրդը վերջնականապես ստեղծեց իր ինքնուրույն մշակութային աշխարհը, որը հակադրվեց իրանականին և դրանով իսկ վերացրեց երկրի հետագա պարսկացման բոլոր նախադրյալները:

Սասանյան Իրանը և Բյուզանդական կայսրությունն իրենց քաղաքական տիրապետությունը Հայաստանում հաստատեցին հայ նախարարների ու եկեղեցու ժառանգական հոգատիրությունը ճանաչելու միջոցով. նախարարները պրավում էին շինականների համայնքային հողերը և դրա հետևանքով շինականներն ավելի ու ավելի էին ընկնում ֆեոդալական կախվածության մեջ: 428 թ., երբ ընկավ Արշակունիների դինաստիան, Նզիշնի դիպուկ արտահայտությամբ, հայկական թագավորությունն անցավ նախարարների ձեռքը: Նախարարները հասան իրենց հանրային-իրավական իշխանության ճանաչման, որի համար զոհաբերեցին երկրի անկախությունը և ժողովրդական զանգվածների շահերը:

Սասանյաններին ենթարկված նախարարական Հայաստանը նախարարների մանր ու խոշոր տիրույթների մի ամբողջություն էր. յուրաքանչյուր տիրույթի գլուխ կանգնած էր «տէրը» կամ «նախարարը» (սենիորը)՝ տերության ժառանգական զուխը: «Տէրը» իր տիրույթի սահմաններում օժտված էր հանրային-իրավական իշխանությամբ և իրեն համարում էր Սասանյան Պարսկաստանի արքայից արքայի վասալը: Իր տիրույթի սահմաններում նախարարը լի-իրավ տե՛ր էր, նա դատաւարում էր ու հավաքում ենթակա բնակչության հարկը, ընդ որում պետական հարկերն արքունի հարկահավաքի միջոցով մուծվում էին Սասանյանների գանձարանը: Յուրաքանչյուր նախարար ուներ իր զորքը, տոհմական զինանշանն ու դրոշը:

Ֆեոդալական տնտեսության հետագա զարգացմանը զուգընթաց տեղի էր ունենում նախարարական տիրույթների մասնատումն ավելի մանր քաղաքական միավորների: Նախարարական յուրաքանչյուր տիրույթ վերածվում էր ավելի մանր, «տէր»-ից վասալական կախման մեջ եղող կալվածքների մի ամ-

բողջութեան: Այդ կալվածքների զուտն էին կանգնած «սեպուհները»՝ նախարարական տան կրտսեր ներկայացուցիչները և «ազատները»՝ հեծյալները, ավատների տերերը:

Սակայն քաղաքական իրադրությունն ստիպում էր նախարարներին միավորվել, որպեսզի հնարավոր լիներ դիմակայել ֆեոդալականորեն կախյալ գյուղացիութեան ընդվզումներին երկրի ներսում և Պարսկաստանին ու Բյուզանդիային՝ երկրից դուրս: Քաղաքական այդ միասնությունն արտահայտվում էր պետական կառավարման ընդհանուր ապարատով, նախարարների ու հոգեվորականութեան խորհրդակցական ու օրենսդրական մարմնով՝ ժողովով, որը գումարվում էր ըստ անհրաժեշտութեան, ինչպես նաև նախարարական հեծելազորի և հետևակազորի միասնական սաղմական կազմակերպությամբ:

Նախարարական Հայաստանում ֆեոդալական շահագործումը կրում էր խառը բնույթ: Ֆեոդալականորեն կախյալ գյուղացիները՝ շինականները, մի կողմից շահագործվում էին պետական իշխանութեան կողմից՝ հանձին Սասանյանների, որը վերցնում էր հողային հարկ («հաս») և գլխահարկ, մյուս կողմից ֆեոդալների՝ նախարարների և եկեղեցու, որն արտահայտվում էր կոռուվ, բազմաթիվ պարհակներով և բնավճար տուրքերով («պտուղ»):

Հայաստանին արտոնություններ և ներքին ինքնուրույնություն շնորհելու քաղաքականությունը Սասանյանները փոխարինեցին երկիրը սովորական պարսկական վարչական միավոր դարձնելու քաղաքականությամբ: Սակայն այդ քաղաքականությունը ձախողվեց շնորհիվ ժողովրդի համառ դիմադրության, որն ընդունեց ժողովրդապաշտպարական պատերազմների ձև (դրանցից առավել նշանավորները 420, 450—451, 481—484, 493 և 571—572 թթ. ապրստամբություններն էին): Նախարարներն ու եկեղեցին, օգտագործելով ժողովրդական զանվաժների հլույթները, Սասանյաններին ստիպեցին հրաժարվել իրենց ասիմիլյատորական քաղաքականությունից և վերականգնել Հայաստանի արտոնյալ վիճակը: 485 թ. հաշտության պայմանագրով Հայաստանը կրկին ճանաչվեց կիսանկախ, ինքնավար երկիր: Իսկ Հայաստանի բյուզանդական հատվածում Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) մի շարք հրովարտականություններով նախարարական կարգը վերացվեց, որի հետևանքով ներկրում երկար ժամանակ գերակշռող դարձան տնտեսավարման լճացած ձևերը:

V—VII դդ. պատմության ամբողջ շրջանը լի է գյուղացիների ելույթներով, որոնք ձգտում էին պաշտպանել իրենց իրավունքները նախարարների ու եկեղեցու, ինչպես նաև օտարերկրյա (պարսկական ու բյուզանդական) պետական իշխանության ոտնձգություններից: Գյուղացիների դրությունը հատկապես վատթարացավ Խոսրով Ա Անուշիրվանի (531—578) սահմանած հարկային նոր սխտամի հետևանքով: Գլխահարկը զանձվում էր դրամով, որը բնատնտեսական հարաբերությունների տիրապետության պայմաններում քայքայում էր գյուղացիներին, որոնք վեր էին ածվել աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների և վաշխառուների անվճարունակ պարտապանների: Փամանակակիցները, հանձին Հովհաննես Մայրավանեցու, վկայում են վաշխառուներին զոհ դարձած գյուղացիության ծանր գոյավիճակի մասին:

Գյուղացիական տնտեսությունը քայքայվում էր ոչ միայն ծանր տուրքերից, այլև գաղթի պետին (սասանյան պետության հասարակական աշխատանքների ղեկավարը) որպես պետական պարհակ՝ «մարդահարկ», բանվորական ուժ (Սասանյանների կողմից Կովկասյան լեռներում Գերբենդի պա-

րիսպաների և այլ ամբուսթյունների կառուցներում) և ռազմիկներ արամադրելու (որոնք հաճախ օգտագործվում էին պետութան հեռավոր մասերում), ինչպես նաև Բյուզանդիայի դեմ Սասանյանների մղած երկարատև պատերազմների ընթացքում զորքերին բնամթերք մատակարարելու հետևանքով:

Այս երևույթները նպաստում էին գյուղական համայնքի սոցիալական շերտավորման խորացմանը, և VII դարի սկզբին գյուղական համայնքի ներսում ի հայտ եկավ գյուղացիների երեք շերտ՝ ունևորներ («թուանիկ»), «տառապլալներ» և «վարելահող ու խաղողի այգի շունեցող» գյուղացիներ:

Պատակարգային հակասությունների սրման այս պայմաններում, VII դարի կեսերին իսկ ծնունդ առած պավլիկյանների սոցիալական ուսմունքը, որը դարձավ գյուղացիական գանգվածների շարժման դրոշմ և վառ հետք թուրք միջնադարյան Հայաստանի ու Բյուզանդիայի դասակարգային պայքարի պատմության մեջ: Սասանյան պետությունը դաժանորեն ճնշում էր գյուղացիական հուզումները: 528 թ. Իրանում ճնշվեց Մադգակի գլխավորած շարժումը, որը ֆեոդալական կեղեքումների դեմ գյուղացիական գանգվածների պայքարի արտահայտությունն էր: Պավլիկյան ուսմունքը, որ շատ մոտ էր Մադգակի ուսմունքին, հայ եկեղեցու կողմից դիմադրության հանդիպեց:

V—VII դարերում Հայաստանը մշակութային բուռն վերելք էր ապրում: Հենց այս ժամանակաշրջանում էլ գրվեցին հայկական ֆեոդալական մշակույթի հիմքերը, որի մեջ դեռևս զորեղ էին հելլենիստական տարրերը: Հայաստանի վաղ ֆեոդալական մշակույթը շարունակությունն էր հայկական հելլենիստական կուլտուրական ավանդույթների և գրանով պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ IV—VII դդ. հայկական մշակույթը հանդես է գալիս իբրև ամբողջական ու կատարյալ երևույթ, իբրև արգասիք ֆեոդալականին նախորդող ստրկատիրական հասարակարգի մշակույթի հետագա զարգացման:

Ֆեոդալականացող Հայաստանի մշակութային զարգացման ընթացքում քրիստոնեական և հելլենիստական «հեթանոսական» մշակույթների միջև խիստ բնորոշատում չի եղել: Հեթանոսական մշակույթի վերապրուկները ազդեցությունը երկար ժամանակ զգալի էր քրիստոնեական գաղափարախոսության ու մշակույթի գերիշխանության պայմաններում: Հայաստանի հարևան Բյուզանդական կայսրությունում IV—V դդ. դեռևս գոյություն ունեին հելլենիստական կրթության կենտրոնները՝ Աթենքը, Ալեքսանդրիան, Անտիոքը, Եգեսիան, Կոստանդնուպոլիսը: Այս քաղաքներում, շնայած կուսակրոնների ֆանատիկոսությանը, դեռևս պահպանվում էին անտիկ գիտության, գրականության ու արվեստի գանձերը: Հելլենիստական մշակույթի գործիչները հարմարվեցին նոր պայմաններին, և այդ կենտրոնները դարձան քրիստոնեական գաղափարախոսության տարածման օջախներ: Այստեղ էր գալիս հայ երիտասարդությունը՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու: Արևմտյան Եվրոպայի հետ համեմատած «Արևելքի Հոռմը», ինչպես կոչում էր Մարքսը. Բյուզանդիան, շարունակում էր մնալ անտիկ գիտության ավանդույթների պահպանող: Հետագայում, երբ Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) միջոցառումներն Արևելյան Հոռմեական կայսրությունում վերջ դրեցին այդ ամենին, նախարարական Հայաստանում այդ ավանդույթները շարունակվեցին և այնտեղ իրենց գործունեության ասպարեզ դառն կայսրությունում հալածվող հունական դասական կրթության ներկայացուցիչները:

Այս շրջանի Հայաստանի մշակույթի զարգացման բնորոշ առանձնահատկությունն այն էր, որ քրիստոնեական եկեղեցին դեռևս տիրապետող գիրք չէր

դրավել երկրի հողերը կյանքում և, հակառակը, իր վրա կրում էր «հեթանոսական ժամանակների» աշխարհիկ մտածողության կնիքը: Այս տեսակետից ցայտուն օրինակ է Դավիթ Անհաղթը: Հետագայում հայկական ֆեոդալական կուլտուրան եկեղեցական սխոլաստիկ կանոնների ճնշման պատճառով շկարողացավ տալ այնպիսի խոշոր գիտնականներ ու մտածողներ, ինչպիսիք էին Մովսես Խորենացին (410—492), Դավիթ Անհաղթը (477—520), Անանիա Շիրակացին (610—685) և ուրիշներ:

Չնայած քաղաքների բարբարոսական ավերածություններին, որ տեղի էին ունենում Սասանյան Իրանի ներխուժումների և Իրանի ու Բյուզանդիայի միջև տեղի ունեցող պատերազմական ընդհարումների ժամանակ, որոնց թատերաբեմը սովորաբար լինում էր Հայաստանը, այնուամենայնիվ երկրի մշակույթի զարգացումը շնորհատվեց: V—VII դդ. մշակութային վերելքը, հիմնված արտադրամեթոդների զարգացման և անտիկ ժամանակաշրջանի գիտության ու հայկական հելլենիստական կուլտուրայի առաջադեմ ավանդույթների վրա, բնորոշվում է հայրենասիրությամբ, հանճարեղ Մեսրոպ Մաշտոցի՝ հայ գրերի գյուտին անմիջապես հաջորդած հին հայերեն գրական լեզվի՝ «գրաբարի» զարգացմամբ և հայերեն հարուստ գրականությամբ, հատկապես՝ պատմագիտական, փիլիսոփայական գրականությամբ:

Հին աշխարհի անտիկ մշակույթի հետ սինթեզված քրիստոնեական մշակույթի կենտրոնը աշխարհում V—VII դդ. մնում էր Հայաստանը: Այդ է վկայում հայոց գրերի հանճարեղ հորինող Մեսրոպ Մաշտոցի, փիլիսոփա և աստվածաբան Նզնիկ Կողբացու, մտածող և պատմաբան Նղիշեի, պատմահայր Մովսես Խորենացու և այս ժամանակաշրջանի խոշորագույն մտածող Դավիթ Անհաղթի ու Անանիա Շիրակացու թողած գիտական ժառանգությունը: Հայաստանի հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները V—VII դդ. հայերեն լեզվով իրագործեցին անտիկ փիլիսոփայության կարկառուն դեմքերի՝ Արիստոտելի, Պլատոնի, Փիլոն Եբրայեցու, Պորփյուրի և այլոց երկերի թարգմանությունը: Այդ թարգմանությունները բացառիկ նշանակություն ունեցան հայկական տեսական մտքի ձևավորման համար: Նշանակալից է, որ արդեն V—VI դդ. առաջացավ գիտությունների դասավորումը երկու կարգի՝ «եռյակ» (trivium), որի մեջ մտնում էին՝ քերականությունը, ճարտասանությունը և փիլիսոփայությունը, և «քառյակ» (quadrivium), որը ընդգրկում էր չորս գիտություն՝ թվաբանություն, երաժշտություն, երկրաչափություն (որից առաջացավ երկրագրությունը՝ աշխարհագրությունը) և աստղաբաշխությունը: Նշված չոթ գիտությունների դասակարգումով վաղ ֆեոդալական Հայաստանի գիտությունը դրվեց ամենազարգացած երկրների գիտությունների շարքում: Հայկական մշակույթը հանդես եկավ իբրև ազգային մշակույթ, հարստացված անտիկ ու հելլենիստական մշակույթի լավագույն ավանդույթներով: Այս ժամանակաշրջանին բնորոշ է գիտությունների դասակարգումը հայկական միջավայրում, որ առաջադրում է Դավիթ Անհաղթը և շարունակում է Անանիա Շիրակացին:

Հայաստանում հիմք է դրվում բանավիճային հակաքաղկեդոնական գրականությանը: Աստվածաբանական հարցերից բացի մեծ հետաքրքրություն է նկատվում փիլիսոփայության ու պատմության նկատմամբ:

Ի դեմս հունաբան դպրոցի, Հայաստանում վերելք էին ապրում հելլենիստական ավանդույթները՝ հարմարեցված քրիստոնեական զաղափարախոսությանը: V—VI դդ. զարգանում են ու իրենց ծաղկուն շրջանն են ապրում ճար-

ատրապետությունն ու կերպարվեստը՝ մանրանկարչությունը, որմնանկարչությունն ու խճանկարչությունը, երաժշտությունն ու թատրոնը: Ճարտարապետությունը մեղ հասել է հատկապես պաշտամունքային շենքերի ձևով: Միանավ և եռանավ բազիլիկ շենքերից առաջանում է գմբեթավոր բազիլիկան, դարգանում և տարածում է գտնում կենտրոնագմբեթ կառուցվածքը, որի նախատիպն էր գյուղական «գլխատունը» իր երդիկով: Կենտրոնագմբեթ շենքերի դասական օրինակն են հանդիսանում VII դարում կառուցված Հոփսիմեի և Զվարթնոցի հոյակապ տաճարները: Հայաստանի մշակութային կյանքի գաղափարական ուղղվածությունն արտահայտվում էր սասանյան և բյուզանդական ազդեցության պայմաններում ինքնատիպ ազգային մշակույթը պահպանելու ձգտումով:

Արաբների ավերիչ արշավանքները VII դարի կեսերին, արաբաբյուզանդական պատերազմները VII—VIII դդ. սահմանագծում խիստ բացասաբար անդրադարձան հայ ժողովրդի ճակատագրի վրա: Արաբական նվաճումներն ազդեցին Հայաստանի քաղաքական կյանքի, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման վրա: VIII դ. սկզբին Հայաստանը նվաճվեց արաբների կողմից, վերածվելով խալիֆայության նահանգներից մեկի: Կ. Մարքսը և Ֆ. էնգելսը խոշոր նվաճումների մասին գրել են. «Հասարակարգի այն ձևը, որն ընդունվել էր նստակյաց դարձած նվաճողների կողմից, պետք է համապատասխանի արտադրաուժերի զարգացման առկա աստիճանին, իսկ եթե այդ համապատասխանությունն սկզբնապես չկա, ապա հասարակարգի այդ ձևը պետք է փոփոխվի՝ եղած արտադրաուժերի համեմատ»¹:

Արանով պիտի բացատրել այն երևույթը, որ արաբական նվաճումները մի ամբողջ հարյուրամյակ կասեցրին ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման պրոցեսը: Միաժամանակ արաբացավ Հայաստանում հիմնավորված տեղական հայ ազգաբնակչությանից զարգացման ավելի ցածր աստիճանի վրա գտնվող արաբական ցեղերի ֆեոդալականացումը: Նվաճողներն ընդգրկվեցին ֆեոդալականացման ոլորտը:

Իր տիրապետության հաստատման սկզբնական շրջանում խալիֆայությունը Հայաստանում վարում էր հայկական ավագանու և նրա զինական ուժերի ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականություն: Կրճատվեց նախարարական տնեթի թիվը, նրանցից շատերն ապաստան գտան Բյուզանդական կայսրության սահմաններում: Երկրում մնացած նախարարները (իշխանները), կամ ինչպես նրանց անվանում էին արաբները՝ «բատրիկները» (բյուզանդական «պատրիկ» տերմինից), զրկվեցին իրենց տիրակալական իրավունքից: Այդ իրավունքներն այժմ նրանց շնորհում էր խալիֆն իր հայեցողությամբ, հաշվի չառնելով նախարարական տների աստիճանակարգի ու ժառանգականության գոյություննեցող սկզբունքը:

Ամբողջ հողն ու դրա ընդերքը պետական սեփականություն հայտարարվեցին: Ռազմատրատեգիական կարևորություն ունեցող շրջաններից հեռացվում էին տեղի բնակիչները: Դրանք այն քաղաքներն ու ամրոցներն էին, որոնք ավերվել էին նախընթաց պատերազմների շրջանում: Տեղի բնակչությունը «մարդահարկի» կարգով պետք է վերականգներ այդ ամրությունները, որոնք այդուհետ վեր էին ածվում Հայաստանում վերաբնակեցվող արաբական վաշ-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., изд. 2-ое, т. III, с. 74.

կատուն ցեղերի ռազմական բնակավայրերի՝ հայ գյուղացիների նոր աղետների ազդեցությամբ արար վեհերանների՝ «ուրաթների»։ Վեհերաններն արաբական ֆեոդալականացող տոհմացեղային վերնախավն էր, ռազմական ավագանին, որ Օմայաններից, իսկ այնուհետև Աբբասյաններից որպես պարզև ստանում էր հողերի եկամուտը։

Այս ճանապարհով VIII դարի ընթացքում արաբները վերականգնեցին ավերված քաղաքներն ու ամրությունները, որոնք դարձան նրանց տիրապետության ռազմավարչական կենտրոնները։

Արաբական այս ավագանին խալիֆայության գանձարանից ուժիկ չէր ստանում և պահվում էր տեղի բնակչության՝ շինականների, հաշվին, որոնք որպես պետական պարհակ նրան տալիս էին անհրաժեշտ ամեն ինչ։ Հողագրկված և աղքատացած գյուղացիներն աշխատում էին ստրկական պայմաններում. դարգանում էր կիսարաբական վարձակալությունը՝ խալիֆայությանը բնորոշ շահագործման ձևը։ Նախարարական Հայաստանի կյանքում նոր երևույթ էր կոմենդացիայի ինստիտուտը։ Իշխող կամայականության պայմաններում տնտեսապես սակավազոր ամեն մի գյուղացի և նույնիսկ ավագանու ներկայացուցիչ ձգտում էր ձեռք բերել զորեղ հովանավորի աջակցությունը և ժամանակի ընթացքում հովանավորման հարաբերությունները փոխարինվում էին կախվածություն ու ենթարկման հարաբերություններով։

Հովանավորություն էին փնտրում ինչպես արաբական ռազմահողատիրական ավագանու, նույնպես և հայկական նախարարական ազդեցիկ տների շրջանում, տներ, որոնք կարողացել էին պահպանել իրենց դիրքը։ Հարթավայրերում պահպանվող նախարարական մանր տների ներկայացուցիչները լքում էին իրենց հողերը և ապաստան ու հովանավորություն գտնում երկրի բարձրագույն շրջաններում՝ Վասպուրականում, Սյունիքում, Արցախում, նախարարական խոշոր տների՝ Արծրունիների, Սյունիների, Բագրատունիների, Մամիկոնյանների և Կամսարականների մոտ։

Կատարվեց հայկական մանր ու միջին ավագանու վերախմբավորում՝ նախարարական պահպանված խոշոր տների շուրջը։ Մանր ֆեոդալներից և ազատ հողագործներից հավաքագրվում էր «մավալիների» (կլիենտների) հիմնական կազմը, դրանք տեղի նվաճված բնակչության այն ներկայացուցիչներն էին, որոնք անցնում էին արաբ որևէ ռազմական պետի կամ արաբական ամբողջ մի տոհմի հովանավորության տակ և նրա համար վասալական որոշակի ծառայություն կատարում։

Եթե արաբական տիրապետության շրջանում նախարարների ժառանգական հողատիրությունը թուլացավ, ապա եկեղեցական-վանական հողատիրությունն, ընդհակառակը, ամրապնդվեց։ Նախկին արտոնությունների ու «մեռյալ ձեռքի» փաստական իրավունքն օրինականացվեց վանքերի ենթարկումով մասմեդական իրավունքի՝ շարիաթի նորմերին։ Նրանց վրա տարածվում էին «վակրֆները» (հայերեն՝ «վախմ») հոգևոր շարժական ու անշարժ ունեցվածքի պահպանման կանոնները։

Անմիջական արտադրողների՝ շինականների, իսկ այնուհետև նաև ֆեոդալների՝ նախարարների դրությունն զգալիորեն վատթարացավ 725 թ. աշխարհագրի հիման վրա հարկային նոր սխառեմ մտցվելուց հետո։ Հարկային այս նոր սխառեմը, VIII դարի հայ նշանավոր Ղևոնդ պատմիչի վկայությամբ, սահմանվել էր «հարկային կախվածության բեռ-լուծը ծանրացնելու համար»։

այն պետք է վերջնականապես ստրկացնեն անմիջական արտադրողին: Գլխահարկի (շիզիևի) հետ սահմանվեց հողահարկ (խարաշ): Սա հարկային մի սիստեմ էր, որ փոխ էր առնվել Սասանյան Իրանից:

Ժողովրդական զանգվածների պատկերացմամբ արաբները տիրում էին երկրին, որպեսզի կլանեն ամեն ինչ: Այս կարծիքն արտահայտել է Ղևոնդ պատմիչը, որն իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդի շուրթերին էր դրել այն խոսքերը, որոնք նա իբր ավանդել է իր հեռնորդներին. «Յլեք երկրների գեմ, են թարկեք նրանց ձեր իշխանությանը, որովհետև... վայելելու համար երկրի բարիքը տրված է մեզ: Կերեք ընտրյալների միսը, խմեք ուժեղների արյունը»:

Գլխահարկ չիդիեն հավաքում էին խալիֆայության ենթակա այն երկրներում, որոնց ժողովուրդները չէին ընդունել իսլամը և մահմեդական արաբների պատկերացմամբ իրավազուրկ էին, իրենց ստրուկներն էին: Ոչ մահմեդական հողագործ բնակչության համար հատկապես ստորացուցիչ էր «կնքումը», երբ շիզիև վճարողի վզից հատուկ կտպարե կնիքներ էին կախում, որոնց վրա նըշված էր, թե որ բնակավայրից տվյալ անձը որքան հարկ է պարտավոր վճարել:

Հայաստանում յուրաքանչյուր խոշոր ապստամբություն VIII դարում սկսվում էր հարկահավաքների սպանություններ: Հուսահատության հասած բնակչությունը պաշարի էր ելնում խալիֆայության դեմ: Պայքարը կրում էր ժողովրդապաշտպարական պատերազմների բնույթ, հանուն արաբների լծից երկրի ազատագրության և հայկական պետականության վերականգնման: Առավել խոշոր ապստամբություններ տեղի ունեցան 747—753, 774—775 և 851—853 թթ.: Արաբական իշխանությունները դաժան պայքար էին մղում ապստամբական շարժումների դեմ, ինչպես նաև ոչնչացնում էին ընդդիմադիր նախաբարական տները (Մամիկոնյանների, Կամսարականների):

VIII դարի վերջերից սկսվում է ներքին և արտաքին հակասություններից բզկտվող խալիֆայության անկումը, այն կորցնում էր իր դիրքերը նվաճված երկրներում:

Խալիֆայության տիրապետության տակ գտնվող երկրների, դրանց թվում նաև Հայաստանի ազատագրման համար մղված պայքարին նպաստում էին սոցիալական այն շարժումները, որոնք հասցրին Աբբասյանների իշխանության թուլացման: IX դարի երկրորդ կեսից արաբական լծի դեմ մղած հայ ժողովրդի պայքարի արգասիքը եղավ հայկական ֆեոդալական պետականության վերականգնումը՝ ի դեմս հայ Բագրատունիների թագավորության:

Այսպիսով, IX դարի կեսերից Հայաստանը թևակոխում է դարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը:

Հատորը շարագրված է մեծ թվով հայերեն, հունարեն, պահլավերեն, ասորերեն, արաբերեն, վրացերեն սկզբնաղբյուրների հարուստ տվյալների հիման վրա. օգտագործվել են նաև հնագիտական պեղումների և վիճագիր արձանագրությունների ընձեռած տվյալները: Հատորում հաշվի են առնվել և ընդհանրացվել հայ ժողովրդի՝ տվյալ դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային պատմությանը վերաբերող գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Ս. ԵՐԵՄՅԱՆ

Հատորը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը հետևյալ կազմով.

Արրահամյան Ա. Ա. (գլ. XVIII, § 3):

Առաքելյան Բ. Ն. (գլ. XXIV, §§ 1, 2, 3, 4):

Արեշատյան Ա. Ա. (մշակույթի ներածական, գլ. XXI):

Թարթիկյան Հ. Մ. (գլ. X, XI, XVII):

Կանիկյան Է. Է. (գլ. XIII, XXII, § 1):

Երեմյան Ա. Տ. (ներածական, գլ. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, XVIII, §§ 1, 2, XXII, § 3):

Քահնիկյան Ն. Կ. (գլ. XXIV, § 5):

Քումանյան Բ. Ե. (գլ. XXII, § 2):

Իսկանյան Վ. Կ. (գլ. XII):

Հարությունյան Ա. Բ. (գլ. XIX):

Հովհաննիսյան Հ. Վ. (գլ. XXIV):

Հովհաննիսյան Ս. Հ. (գլ. XX):

Մնացականյան Ա. Խ. (գլ. XXIII, § 2):

Մուշեղյան Խ. Ա. (գլ. XII, § 6, XVI, § 5):

Սահինյան Ա. Ա. (գլ. XXIII, § 1):

Վարդանյան Ռ. Հ. (գլ. XXII, § 4):

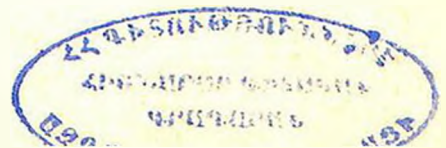
Վարդանյան Ս. Ա. (գլ. XXII, § 5):

Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. (գլ. XIV, XV, XVI):

Հատորում ղեակղված քարտեզների հեղինակն է Ա. Տ. Երեմյանը:

Հատորի ժամանակագրությունը և մատենագիտությունը կազմել է Ժ. Հ. Սո-
ղոմոնյանը, անձնանունների և աեղանունների ցանկերը՝ Ա. Հ. Շաղգամյանը:

4296

ԲԱԺԻՆ Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(III - IV ԴԴ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԸ

1. ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հին աշխարհում ծայր առած սոցիալ-անտեսական և քաղաքական համընդհանուր ճգնաժամը, որն ընդգրկել էր միջերկրածովային և առաջավորասիական երկրները, III դարի սկզբներին Պարթևաստանում գրեթե ամբողջ Արշակունիների կենտրոնական իշխանությունն իրականացրեց:

Հռոմեացի պարթևացիների հետևանքով պարթևներից Հռոմին էր անցել Միջագետքի հիմնական մասը: Սահմանագիծը Խարուբ գետով հասնում էր մինչև Տիգրիս գետը և նրանից հետո չէր պարթևական խոշոր առևտրական կենտրոն Պուրա-Նվրոպոսը, որից հետո սկսվում էին պարթևների մայրաքաղաքի մատուցները:

Նոր գրաված տարածքը հռոմեացիները դարձրել էին առանձին պրովինցիա՝ «Մեսոպոտամիա» (Mesopotamia) անունով, որի կենտրոնն էր առևտրական խոշոր հանգույց Մծբին քաղաքը, որը դառնում էր հռոմեացիների կարևոր ապամական հենակետը: Մեսոպոտամիական լեզուները տեղավորվում էին Զեզամայից եկող մայրուղու վրա և գետերի ափերին¹:

Հռոմի օգտին արված տերիտորիալ զիջումները ավելի էին թուլացրել պարթևական թագավորությունը: Անպաշտպան էին մնացել պարթևական պետության ամենակարևոր քաղաքական կենտրոնները, երկրի անտեսական սիրտը հանդիսացող կենտրոնական և Սասրին Միջագետքը՝ «Արքայանիստ աշխարհը»²:

Կային նաև մի շարք գործոններ, որոնք բոլորովին հեղինակազրկել էին պարթևական աշխարհակալությունը: Դրանցից էր անտեսական կապերի թուլացումը, որ հետևանք էր միջազգային քարավանային առևտրի նվազման: Տըն-անսական ծանր վիճակը և դրամական շրջանառության խանգարումը պարթևական պետության մեջ II դարի վերջում և III դարի սկզբներին³ հետևանք էին այն ավերածությունների, որ հռոմեական զորամասերը կատարում էին պարթև Արշակունիների «Արքայանիստ աշխարհում»:

Ավելի ազդեալի հետևանքներ ունեցավ միջազգային առևտրական փոխանակությունների թուլացումը և նույնիսկ դադարումը: Հարկ է հատկապես նշել պարթև Արշակունիների գանձարանին մեծ եկամուտներ բերող «մետաքսի ճանապարհով» կատարվող առևտրի նվազումը⁴:

¹ Т. Моммзен, История Рима, т. V, с. 382.

² Խոսնեացի, Բ. ՀԲ, էջ 207:

³ ՏԷ՝ Մ. Է. Массон, Новые данные по истории Парфии. ВДИ, 1950, № 3, с. 53.

⁴ ՏԷ՝ Ա. Գ. Бокщанин, Парфия и Рим, ч. I, М., 1960, с. 284—286. Մ. Է. Массон, Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства, «Труды ИОТАКЭ», 1955, с. 17.

Կենտրոնական իշխանությունն տնտեսական սնանկացումը հարկադրում էր նրան ստեղծել եկամուտների նոր աղբյուր: Տիգրանում նստող արքայից արքաները բարձրացնում էին պահանջներն իրենցից կախում ունեցող թագավորներից և տեղական կառավարիչներից, իսկ այդ դժգոհությունն էր հարուցում կենտրոնական իշխանության հանդեպ, որը հասցնում էր նույնիսկ զինված բախումների՝ արքայից արքայի և տեղական ավագանու միջև: Երկիրը մասնատվում, տեղական իշխանությունները զորեղանում էին⁵:

Պարթևական պետության մեջ ստեղծված իրավիճակն օգտագործեցին քաղաքական ասպարեզ իջած Սասանյանները, որոնց ձեռքին էր գտնվում երկրի հոգևոր իշխանությունը: Սասանը վարում էր երկրի գլխավոր սրբաբանի՝ Անահիտի մեհյանի⁶ բրմապետի պաշտոնը:

Սասանի որդի Պապակը ժառանգելով հորից Անահիտի մեհյանի բրմապետի պաշտոնը, միաժամանակ ամրապնդում է իր քաղաքական դիրքերը: Վաղարշ Գ-ի մահից հետո նա, համիշտակելով Պարսքի արքայական գահը, դառնում է «մարդպան և շահբղար» Պարսքի, իսկ 308—309 թթ. կատարված հեղաշրջման շնորհիվ իր որդի Շապուհին հռչակում է Պարսք նահանգի Ստահր մայրաքաղաքի թագավոր⁷: Այսպիսով, Սասանյանները ձեռք են բերում նաև քաղաքական իշխանություն⁸:

Արշակունիների համար քաղաքական այս տագնապալից իրավիճակում բացակայում էր նաև միասնությունը թագավորող տան ներկայացուցիչների միջև:

Վաղարշ Ե-ի գահ բարձրանալու տարվանից (208) հինգ տարի անց նրա եղբայր Արտավանն իրեն հռչակեց արքայից արքա և գահակալական կռիվները եղբայրների միջև շարունակվեցին մինչև Վաղարշ Ե-ի մահը (222/223):

Համաձայն հայկական պատմական ավանդության, Հայոց թագավորը Արտավանի դաշնակիցն էր և նրա հետ միասին պայքարում էր Վաղարշ Ե-ի դեմ: Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու վկայությամբ Հայոց Խոսրով Ա թագավորը (198—216) երիցս արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի հարավ՝ առաջին Սասանյանների դեմ և վերադարձել է հարուստ ավարով⁹: Խոսրով թագավորը ժամանակակից էր այն անցքերին, երբ Արտավանն իրեն արքայից արքա հռչակեց և կռիվ մղեց եղբոր՝ Վաղարշ Ե-ի դեմ: Ուրեմն հավանական պետք է համարել, որ Արտավանի դաշնակից հայոց թագավորը արշավանքներ է ձեռնարկել Արտավանի ախոյանի՝ Վաղարշ Ե-ի դեմ¹⁰:

⁵ А. Г. Бокцакик, Парфия и Рим, ч. II, с. 287—288.

⁶ Ենթադրվում է, որ Անահիտի մեհյանի շենքն է մեզ հասած «Քաաբա-ի Զարդուշտ» կոչվող հուշարձանը:

⁷ Թերևս 209 թ. հեղաշրջումն է հիմք ծառայել հայկական աղբյուրների այն ավանդության, որով Հայոց Խոսրով Ա թագավորը ներկայանում է իբրև սասանյան առաջին տիրակալների դեմ համառորեն մարտնչող (Ագաթանգեղոս, գլ. Ա, 18, էջ 15):

⁸ Ռ. Գիրշմանը առաջինը նկատել է, որ քաղաքական իշխանության ձեռք բերման տարեթիվը՝ 209 թվականը հռչակվում է որպես սասանյան էրաչի սկիզբ:

⁹ Ագաթանգեղոս, գլ. Ա, 19, էջ 16, 21, էջ 18, 22, էջ 19, գլ. Բ, 23, էջ 19:

¹⁰ Ինչպես նշվեց, Խոսրով Ա-ն ժամանակակից էր 208/209 թթ. Պարսքում տեղի ունեցած հեղաշրջման, իսկ Սասանյանների վերջնական հաղթանակը տեղի է ունեցել նրա մահից տաս տարի հետո (227), երբ Մեծ Հայքի թագավոր էր նրա որդի «Խոսրով Մեծը»—Տրգատ Բ, 2. Մասնադասն իրավացի նշում է՝ «Հայ պատմիչների մոտ վիպական Խոսրովին վերագրված պարսիկների դեմ պատերազմները հիշողություն են, իրապես այն երկարատև ու համառ կռիվների»:

Արտավան Ե-ն պարտություն մատնելով եզրորը, հաստատվեց Տիզբոն մայրաքաղաքում, առժամանակ ամրացնելով իր դիրքերը:

Անտոնինոս Կարակալային հաջորդած Մակրինոս կայսրը (217—218) փորձեց շարունակել պատերազմը պարթևների դեմ: Մծրինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտերում Արտավանը երկիցս պարտության մատնեց հռոմեական զորքերին: Մակրինոս կայսրը ստիպված էր հաշտության պայմանագիր կնքել: Հռոմեացիները վերագործրին պարթևական ազդեցիկներին¹¹, Մակրինոսը Արտավանին վճարեց հինգ հազար բյուր գրախմե, քանի որ «ինքը պարտվել էր»¹²: Դա փաստորեն ապագատուգանք էր: Երկու տերությունների միջև հաստատվեց խաղաղություն: Հռոմին անցավ Միջագետքը, որով և սահմանափակվեցին հռոմեացիների հավակնությունները:

Հաստատված կայան վիճակի շնորհիվ վերականգնվեցին նաև հայ-հռոմեական հարաբերությունները:

Արտավան Ե-ի հաղթանակները, սակայն, պարթևների վերջին հաջողություններն էին՝ նրանց թագավորության անկման նախօրյակին:

Սոցիալական և քաղաքական ճգնաժամի և հոմապարթևական պատերազմների հետևանքով ավելի ևս խորանում է Պարթևական պետության թուլացումը և արոհումը պետական մանր միավորումների:

Արտաբուստ թվում էր, թե Արտավան Ե-ն հասել էր իր հզորության գագաթնակետին և իր կամքն էր թելադրում հռոմեական հաջորդ կայսր Անտոնինոս Հելիոգարալին (218—222): Բայց իրականում պարթևական աշխարհակալությունն ապրում էր իր մայրամուտը: Դեպքերը ցույց են տալիս, որ հեռավոր Պարսքում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը տեղական բնույթ չունեի, որ այն անխուսափելիորեն պիտի ընդգրկեր ողջ Իրանը:

Պապակի որդի Արտաշիբը շորս տարվա ընթացքում կարողացավ ջլատել թուլացած պարթև Արշակունիների վերջին ուժերը: 227 թ. ապրիլի 28-ին տեղի ունեցած Որմիզդականի վճռական ճակատամարտում սպանվեց պարթևական վերջին թագավոր Արտավան Ե-ն¹³: Պարթևական թագավորությունը կործանված էր:

2. ՀԱՅ-ՔՈՒՇԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ

227 թ. Պապակի որդի Արտաշիբը թագադրվեց Տիզբոնում և նրան շնորհվեց «Արքայից արքա Երանի» տիտղոսը: Այսպիսով, Արտաշիբ Ա-ի (227—243) գահակալությամբ սկսվում է Սասանյան դինաստիայի իշխանությունն ամբողջ Երանշահրում՝ նախկին Պարթևական թագավորության տարածքում:

Ստրկատիրական կարգերի ճգնաժամը և Իրանում Սասանյան դինաստիայի հաստատվելը ունեցան խոշոր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նշանա-

որ պատմական այս Տրդատ Բ-ն, իրեն հռոմեացիների դաշնակից ու վասալ, վարել էր Արտաշիբ Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ» (Չ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, էջ 85):

¹¹ Dio, LXXIX, գլ. 26, 2, 5 (հայ. թարգմ., էջ 223):

¹² Նույն տեղում, գլ. 27, 1—3 (հայ. թարգմ., էջ 224): Հռոմեացիների վճարած հինգ հազար բյուր գրախմե կազմում էր 50 միլիոն դրնար, որը հավասար էր 200 միլիոն սեստերցի: Տե՛ս նաև Չ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 61:

¹³ Herodianus, VI, 2 (Հ), Խոթենացի, Բ, 1թ.:

կուլթյունն Տեղի էր ունենում լուրջ շրջադարձ: Մի կողմից՝ թուլանում էր հզոր Հոռոմեական ստրկատիրական կայսրությունը, որն այլևս ի վիճակի չէր բնդարձակելու իր աշխարհակալությունն Արևելքում, մյուս կողմից՝ հզորանում էր ֆեոդալականացող Իրանը, որտեղ Սասանյանները ստեղծեցին կենտրոնական զորեղ պետություն և դարձան սագմական վճռական ուժ Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Գերերը փոխվել էին, եթե միասնականությունից զուրկ և թուլացած Պարթևական պետությունը իր դոյություն վերջին շրջանում պաշտպանվում էր Հոռոմեական նվաճողների հաճախակի կրկնվող հարձակողական պատերազմներում, ապա այժմ սագմական գերազանցությունը Սասանյանների կողմն էր և Հոռոմն էր անցել պաշտպանության:

Միջազգային նշանակություն ունեցող այս տեղաշարժերն իրենց անդրադարձն ունեցան նաև հայ ժողովրդի սոցիալ-անտեսական և բազարական պատմության վրա: Հայաստանը ֆեոդալականանում էր¹⁴, փոփոխվել էր նաև երկրի արտաքին քաղաքական վիճակը: Եթե մինչ այդ Հայաստանի անկախության սպառնալից վտանգը դալիս էր արևմուտքից՝ Հոռոմեական կայսրությունից, ապա այժմ առավել վտանգավոր էր դառնում Սասանյան Պարսկաստանը:

Նոր հաստատված Սասանյան զինատախանն սակաչն գետն սկսեց է ամբարայնել իր զիրքերը: Պաշարոն սկսվեց երկրի ներսում, որտեղ հալածում, ոչնչացնում էին նախկին սպարթե Արշակունիների զինատախալից կենդանի մնացած անձանց, որպեսզի բացի Սասանյաններից, Իրանի արքայից արքայի զահր ոչ մի հավակնորդ չունենա: Այնուամենայնիվ սպանված Արտավան Ե-ի որդիները՝ Արտավազդը և նրա եղբայրները, կարողացել էին փախչել Հյուսիսային Իրանի անմաաչելի լեռները, հավանաբար կենտրոն ունենալով էկրատան քաղաքը¹⁵: Սակաչն Արտավազդը չունեւ ո՛չ քաղաքական, ո՛չ էլ սոցիալական հենարան: Իրանի սովազանին հետզհետև անցնում էր հազթանակած Սասանյանների կողմը: Սասանյանների կողմն անցան նաև սպարթե Արշակունիներին տոհմակից տները՝ «Երբ Սասանի որդի Արտաշիրն Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց, — հազորդում է խորենացին, — պահլավլյան երկու ցեղերը, որոնք կոչվում են Ասպահասպետի և Սուրենի Պահլավ՝ հոժարությամբ ընդունեցին Սասանի որդուն՝ Արտաշիրի թագավորությունը»¹⁶: Սրանով էլ պատմահայրը բացատրում է Արտաշիրի հաջողությունները խորենացու այս տեղեկությունները համապատասխանում են «Քաաբա-ի Զարդուշտ»-ի, Շապուհ Ա-ի՝ փորագրած արձանագրության (մոտ 262 թ.) տվյալներին¹⁷:

14 Տե՛ս Ա. Ո. Նովոսելցև, Генезис феодализма в странах Закавказья, М., 1980, с. 234.

15 Հայանի են այս Արտավազդի արձաթե դրամները (դրախմաները), որոնք հատվել են մինչև 229—230 թթ. (Յ. Գ. Մյուկոնու, նշվ. աշխ., էջ 37):

16 Խորենագլի. Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206):

17 Տե՛ս Յ. Գ. Մյուկոնու, նշվ. աշխ., էջ 38: Նույն տեղում Վ. Գ. Լուկոնինը նշում է, որ միայն սպարթեական ավազանու օգնությունն Արտաշիրին բավական չէր տապալելու սպարթեական զինատախան: «Ճշմամբ այս ծանր գարաշրջանում, — գրում է Վ. Գ. Լուկոնինը, — ոչ միայն ազատանի տոհմերին, այլև շահրերի թագավորներին, ինչպես և ազնվականության ավելի լայն խավերին ու քաղաքներին, անհրաժեշտ էր ունենալ ուժեղ պետություն, որն ի վիճակի կլիներ իր ձեռքում պահելու Երանշահրի անտեսական «սիրտը»՝ Միջագետքը և կարգի բերելու երկրի անտեսական կյանքը»: Անշուշտ, մեծ նշանակություն ունեւ նաև այն հանգամանքը, որ դառնալով Պարսի թագավորներ, Սասանյանները սերտորեն կապվեցին երկրի գրազաշտականության կենտրոնի հետ:

Ըստ հայկական սրատմական ավանդույթյան Սասանյանների քաղաքական ասպարեղ իջնելուց հետո, կալին երկու հակադիր ուժեր, որոնք III դարում մի քանի տասնամյակներ շարունակ կատաղի պայքարում էին միմյանց դեմ. դրանք էին Հայոց թագավորը՝ «Խոսրով Մեծ» անունով, այն է՝ Տրդատ Բ-ն և նրան հակադրույ «Սասանի սրղի Արտաշիրը»՝ Արտաշիր Ա-ն (227—243) և նրա թու, գեւեսս գորավար, իսկ հետագայում «Արմենիայի մեծ թագավոր»՝ Որմիզդ-Արտաշիրը (կամ Խոսրով-Որմիզդ-Արտաշիրը) (264—272), որը բազմում է Սասանյան Իրանի գահին իրեն «արքայից արքայ» նրան և Անեբան» ախպոսով՝ Որմիզդ Ա. (272—273) անունով: Ահա այս երկու հակադիր ուժերը՝ Հայաստանի «Խոսրովը»¹⁸ և Պարսկաստանի «Արտաշիրը» անընդհատ պայքարի մեջ էին միմյանց դեմ: Այս հավաքական Արտաշիրը հանձին Որմիզդ-Արտաշիրի, սպանում է Խոսրովին՝ հանձին Տրդատ Բ-ի¹⁹:

Խորհնացու անգեղությունների համաձայն հայ Արշակունիները ձեռք են առել բոլոր միջոցները՝ օգնելու Արտավան Ե-ին Արտաշիր Սասանյանի դեմ մղած իր պայքարում: Ըստ այդ անգեղությունների, Հայոց «Խոսրով Մեծ» (իմա՝ Տրդատ Բ) թագավորը «հենց որ լսեց ծագած խոտվույթյան մասին, շտապեց օգնության գալու Արտավանին»²⁰, թերևս հնար չինի ազատելու գոնե նրան: Բայց, երբ նա Ասորեստան մտավ, ալտակ լսեց Արտավանի մահվան բոլբ, բոլբ պարսից գորբերի և նախարարների, ինչպես և իր ազգի՝ պարթևների և պահլավիկների միաբանություն մասին (Արտաշիրի հետ), բացի Կարենյան առհմից»²¹: Այս անցքերը պետք է տեղի ունենալին Որմիզդականի ճակատամարտից հետո:

Խորհնացու ավալներից կարելի է եզրակացնել, որ այս կարճ ժամանակամիջոցում, երբ Իրանում պարթևական ղինաստիայի ներկայացուցիչները գրեթե վերացել էին, Իրանին հարևան չորս երկրներում (Մեծ Հայք, «Թևոս-

¹⁸ «Խոսրով» ոչ միայն անուն է, այլ և տիպոս, որի վրա ժամանակին ուշադրություն են դարձրել Հ. Պերսիերյանը («Որմիզդ-Արտաշիր» մեծ արքա Հայաստանի», «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 167—173, Կ. Թուրմանովը (С. Турманов, Կ. Կ. 1977) և Բրիան Մակդերմոտն (Brian Macdermot. The Conversion of Armenia in 294 A. D., RE Arm., VII, 1970, էջ 349): Այն նշանակելով «բարեհամբավ, հուշակավոր, անօրհի» (տե՛ս Հ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Բ, Երևան, 1944, էջ 529—530) կղել է մեծարման մակղիր-տիպոս՝ hwsłwb (տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии, ВДИ, 1964, № 3, էջ 36): ՏՄԶ-ում Շապուհ Ա-ն և նրա չորս սրղիները՝ Երանշահրի կոնֆեդերացիայի «զաստակերտ» թագավորությունների ախպակներն իրենց անունից առաջ ունեն «Խոսրով» անունը (տե՛ս E. Honigsmann et A. Marig Recherches sur le Res gestae Divi Saporis, Brussel, 1953, էջ 15—17): Հայկական էպոսում, ըստ երևույթին, «Խոսրով» անունը դարձել է հոմանիշ «Հայոց թագավոր» հասկացությունը:

¹⁹ Այս փաստի բացահայտումը ճշտում է բանասերների եզրակացությունը, որ Տրդատ Բ-ն Խորհնացու մոտ հանդես է գալիս «Խոսրով Մեծ» անվամբ: Ուրեմն չպետք է նույնացնել Խոսրով Ա-ի թագավորության տարիները Արտաշիր Ա-ի տարիների հետ:

²⁰ Այս դեպքը չպետք է շփոթել մի այլ համանման դեպքի հետ, երբ Արտավանը պայքարում էր իր եղբայր Վաղարշ Ե-ի դեմ և Հայոց Խոսրով Ա թագավորը (198—216) փութացել էր նրան օգնության:

²¹ Խորենացի, Բ, հա (հմմտ. աղբ. Թարգմ., էջ 206):

լացուց աշխարհ»²², «Լիւմերիկէ» կամ «Հնդիկք»²³, «Մազքթաց թագավորութիւն»²⁴) գահակալող Արշակունի դինաստիաների մեջ առաջնութունը փաստորեն անցել էր հայ Արշակունիներին՝ հանձին հորինացու նշած «Խոսրով Մեծ» (Տրդատ Բ) Հայոց թագավորի: Խոսրովը կոչ է անում բոլոր Արշակունիներին գումարել իրենց ուժերը և համախմբված դիմագրել Սասանյաններին: Ահա այս ժամանակ հայոց թագավորը, որը զրավում էր Արշակունյաց երկրորդ գահը, դառնում է ավագագույնը Արշակունիների մեջ և դրանով պիտի բացատրել «Խոսրով»—Տրդատ Բ-ի «Մեծ» մակդիրը:

Պարթև Արշակունիների պետության տապալումից հետո ստեղծված իրադրության պայմաններում միակ քաղաքական ուժը Հռոմեական կայսրությունն էր, որը շահագրգռված էր պահպանելու Մեծ Հայքի թագավորության գոյությունը: «Մեծ թագավորը Հայոց Մեծաց», որի երկիրը Վիրքի և Աղվանքի հետ ռազմական տեսակետից մտնում էր Կապադովկիայի ռազմական շրջանի համակարգի մեջ, այս տաղնապալից պահին պետք է դիմեր հռոմեական կայսեր օգնությանը²⁵:

Խորհնացին հաղորդում է, որ Հայոց թագավորը, Արտավանի սպանությունից հետո, ռազմական օգնություն խնդրելով Հռոմեական կայսրությունից, միաժամանակ պատգամավորներ է ուղարկում տոհմակից պարթև և պահլավիկ ազգերին և բուշանաց երկրի բոլոր զորքերին, կանչում իր մոտ՝ Արտաշիւրից վրեժ անելու, և խոստանում, որ նրանցից արժանավորին ինքը կթագավորեցնի, որպեսզի տերությունը նրանց ձեռքից ղուրս չգա²⁶: Սակայն արդեն ուշ էր. Իրանի մեծագույն մասի ֆեոդալականացող ավագանին իրական ուժը տեսնում էր Սասանյանների մեջ, ուստի Հայոց թագավորի դիմումը մեծ մասամբ մնում է անպատասխան: Ինչպես հաղորդում է Խորհնացին, Ասպահա-

22 Այն անտիկ ժամանակաշրջանի Սոգդիանա երկիրն էր՝ երբեմնի Հունաբակտրիական թագավորությունը, Բակտրա (կամ Զարիասպ, որից հայկ. Զարասպա) մայրաքաղաքով: Վերջինս հայ մատենագիրների մոտ կոչվում է Բահլ Շահաստան («Պատմութիւն Սերլոսի», աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 52, 53 և այլն) կամ «Բադի Առաւառին» (միջին պարսկ. «Բահլ-ի Բամիկ»՝ «Արևածաղի Բահլ»): Քուշանական այս և Լիւմերիկէ կոչվող թագավորություններում իշխող Արշակունիների դինաստիան պատկանում էր Կարենի-Պահլավի ճյուղին:

23 Խորհնացի, Բ, հզ. Լնդգրկում էր Հնդկաստանի արևմտյան մասը (Փենջաբ, Քաշմիր, Սընդ և Ութար-Փրոգիշ շրջանները) և Իրանի արևելյան երկրամասերը՝ Սագաստանը և Տուրեստանը: Քուշանշահի այս թագավորությունը սովորաբար կոչվում է հնդկապարթևական, որի մայրաքաղաքն էր Պուրուշպուրա (այժմ՝ Փեշավար), տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊՐԶ, 1972, № 4, էջ 219:

24 Այն գտնվում էր Արալյան ծովից արևմուտք, ընդգրկելով Վոլգայի ստորին հոսանքը և Թերեք գետի շուրջն ընկած տափաստանները՝ ներառյալ այժմյան Դաղստանը և Մեքսիկասայան տարածքը մինչև Կուրի գետաբերանը: Այն հյուսիս-արևելքից սահմանակից էր Մեծ Հայքի թագավորությանը (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Страна «Махелония» надписи Кааба-и Зардушт, էջ 47—58): Մազքթաց թագավորության սկզբնական կենտրոնն էր Բաղս կամ Պահլ (Պահլ-դուսն, տե՛ս Նիլիշ, Ա, Բ, էջ 9, 19) կամ Բաղխար քաղաքը (որը շպիտը է շիփթել վերոհիշյալ «Բադի Առաւառինի» հետ), ապա Վառաշանը (այժմ՝ Արծեկի), իսկ հետագայում Սամանդարը (այժմ՝ Մախաշիարայի մոտ), տե՛ս Յ. Գ. Կոտովիչ, «О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджера и Таргу» и «Археологические данные к вопросу о местоположении Семендера», «Материалы по археологии Дагестана», т. V, Махачкала, 1974, с. 182—196, 216, 232—235):

25 Հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

26 Խորհնացի, Բ, հզ. (աշխ. թարգմ., էջ 206—207):

պետի և Սուրենի պահելովները չհամաձայնեցին Հայոց թագավորի դիմումին²⁷։ Միայն Քուշանշահի թագավորություններն էին, որ դեռևս շարունակում էին մաքառել և դիմադրել Արտաշիրին։

Դուրս գալով Պարսքից, Արտաշիրը կարողացավ իր իշխանությունը ենթարկել Իրանի արևելյան²⁸ ու հյուսիսային նահանգները։ Այնուամենայնիվ, սկզբնական շրջանում միայն Պարսքը, Խուժաստանը և Ատրպատականը հայտարարվեցին սասանյան արքայից արքայի դաստակերտ, այսինքն՝ դարձան նոր գինաստիայի ժառանգական սեփականություն²⁹։ Ենթադրելի էրևում էր, որ գինաստիայի իշխանությունն ամբողջ Իրանում և դրանց միջոցով Սասանյանները մոտենում էին իրենց աշխարհակալության արևմտյան և արևելյան մատուցներին, որոնք դեռ կարիք ունեին ամրապնդման։ Այդ անխուսափելի էր դարձնում տեղական ռազմական բախումներն արևմուտքում՝ Հուստանի կայսրության և Մեծ Հայքի թագավորության, իսկ արևելքում՝ Հնդկաքուշանական թագավորությունների հետ։

Բնականաբար սասանյան ազդեցության օրրստօրի աճող սպառնալիքը և նրա դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը հաջ Արշակունիներին մերձեցնում էին քուշանական Արշակունիների հետ և ավելի էին խորացնում գիտակցությունն իրենց ընդհանուր ծագման մասին՝ ոչնչացված պարթև Արշակունիներից։ «Խոսքով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն (216—256) էր հաջ-քուշանական ռազմական դաշինքի ոգեշնչողը։ Ինչպես քուշանները, այնպես էլ հաջ Արշակունիները իշխանաբար էին վերաբերվում զրադաշտականությանը, որը հռչակվել էր իբրև Սասանյան Իրանի պետական կրոն և դարձել նրա նվաճողական քաղաքականության գաղափարական զինքը։ Եվ թերևս պատահական չէր, որ Սասանյանների պետական կրոնին հակադրվեցին բուդդայականությունը՝ քուշանների և քրիստոնեությունը՝ հայերի մոտ։

Սասանյան Իրանը III դ. երկրորդ քառորդում պատերազմ էր մղում արեւելքում՝ քուշանների, հյուսիս-արևմուտքում՝ հայերի դեմ։ Սասանյանները ձգտում էին վերացնել առաջին խոչընդոտը՝ հանձին Մեծ Հայքի Արշակունիների թագավորության։

Սասանյանները Երանշահի կենտրոնական նահանգներում նույնպես իրենց ապահով չէին զգում, քանի դեռ ապրում և պայքարում էին ոչնչացված պարթև Արշակունիների վերջին շառավիղները՝ Արտավազը և նրա եղբայրները, որոնց օգնում էր հատկապես Հայաստանի Արշակունի թագավորը։ Սասանյան զորքերը, հետապնդելով պարթև Արտավազին, խորանում են Իրանի հյուսիս-արևմտյան երկրամասերը՝ գրավելով Ատրպատականը և ընդհուպ մոտենում Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններին։

Պարզ էր, որ պարթև Արշակունիների իշխանության տապալումից ու վերացումից հետո անխուսափելիորեն հերթը հասնելու էր Արշակունիների հաջ և քուշանական ճյուղերին, որոնք դեռ իշխում էին Առաջավոր Ասիայի երկրներ

²⁷ Նույն տեղում։

²⁸ Ապարշահը, Մարվը, Սագոստանը, ճիշտ է, ճանաչեցին նոր արքայից արքային, բայց իշխանությունը նախկինի պես պատկանում էր տեղական գինաստիաների ներկայացուցիչներին։ Կենտրոնական իշխանությունն առանձնապես չէր խառնվում Սուրենի, Կարենի, Վարդի Պահլավ և այլ պարթև Արշակունիներին ցեղակից իշխանությունների գործին (տե՛ս Բ. Գ. ЛУКОНИՆ, նշվ. աշխ., էջ 51)։

²⁹ Նույն տեղում։

մի զգալի մասում: Ստեղծված միջազգային իրադրությունը հարկադրում էր Հայաստանի գահակալներին՝ ընդունել համապատասխան դիրքորոշում: Եվ հայկական արքունիքն ու այնտեղ ապաստանած պարթև Արշակունիների ներկայացուցիչներն ավելի են ամրապնդում կապերը Հռոմեական կայսրության հետ, որն արդեն պատրաստվում էր դիմագրավել Արտաշիրին Միջագետքում:

Երկրորդ քաղաքական ուժն այդ քուշանների հիշյալ երեք թագավորություններն էին: Քուշանների թագավորությունից անմիջական վտանգի տակ էր հատկապես հնդկադարձեցվածները, որտեղ ապաստան էին գտել պարթև Արշակունիների հալածական տան անդամներն ու նրանց կողմնակիցները: Հնդկապարթևական քուշանների Արշակունիների ճյուղը խորհնացու մոտ հայտնի է «Կարենյան Պահլավի տուն» կամ «Կարենեանք» անունով: Խորհնացին հատկապես նշում է, որ երբ Սասանի որդի Արտաշիրն Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց, «Կարենյան Պահլավի տունը» հավատարմությունը պահպանելով դեպի իրենց եղբայրական ազգակցականությունը, պատերազմով դիմագրեց Սասանի որդի Արտաշիրին³⁰:

Հռոմեական պատմիչ էլիոս կամպրիդիոսը հազարիցում է, որ կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի հռոմեական մի զորամաս օգնության էր ուղարկված հայերին՝ Մեդիայի կողմից հարձակվող պարսիկներին դիմադրավելու³¹: Այս առաջին օգնությունը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ Հայոց խոսքով թագավորը (իմա՝ Տրդատ Բ) արշավանք էր ձեռնարկել դեպի Ասորեստան³², նշում է, որ դեռ չհասած պատերազմական գործողությունների վայրը, «լսեց Արտավանի մահվան բոթը» ապա, խորհնացին ավելացնում է, որ Հայոց թագավորը «մեծ արտամոխյամբ ու վշտով վերադառնում է մեր աշխարհը: Եվ իսկույն շտապով ծանուցանում է հռոմեացիների Փիլիպպոս կայսրին (244—249)՝ նրանից օգնություն խնդրելով»³³:

Խորհնացին այստեղ քննվող ժամանակաշրջանի անցքերը միահյուսել է ավելի ուշ տեղի ունեցած դեպքերին: Պարսիկներին ցույց տված այս առաջին դիմադրության ժամանակ Հայոց թագավորն իրականում դիմում է ոչ թե Փիլիպպոս Արար կայսրին, այլ Ալեքսանդր Սևերոսին (222—235), որը, ինչպես վկայում է հունական աղբյուրը, ի տարբերություն իր նախորդի՝ Անտոնինոս Կարակալլայի, առանձին համակրանքով էր վերաբերվում հայերին³⁴:

Սասանյանների միջազգային ասպարեղ իջնելը և պարթև Արշակունիների պետության կործանումը մեծ անակնկալների առաջ էր կանգնեցրել Հռոմին:

³⁰ Խոսեհացի. Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206): Հնարավոր է, որ խորհնացին առանձին ուշադրություն է նվիրում Հայաստան գաղթած պահլավական-պարթևական տոհմին, որպեսզի արդարացնի Ագաթանգեղոսի ներկայացրած վարկածը Դր. Լուսավորչի և նրանից սերած կաթողիկոսական դինաստիայի պարթևական ծագման մասին: «Բայց դու,— դիմում է խորհնացին իր մեկնաստին,— այստեղ մեզ չբամբասես իրրև ավելորդաբանի, որ մեր մի անդամ արդեն պատմածը նորից ասեցիր: Բայց դիպիր,— շեշտում է նա,— որ մենք ցանկալով, որ ընթերցողները լավ ծանոթություն ունենան մեր Լուսավորչի ազգականների մասին, կրկնադրեցինք երկրորդելով» (Խոսեհացի. Բ, կը, աշխ. թարգմ., էջ 204):

³¹ *Aelius Lampridius*, *Alexander Severus*, LVIII, BDN, 1958, № 3, էջ 258.

³² Խոսեհացի. Բ, հա: «Ասորեստան»-ը տվյալ դեպքում համապատասխանում է ասորական-պահլավական «Սորիստան» երկրին, այսինքն՝ Միջագետքին, որտեղ գտնվում էր մայրաքաղաք Տիգրան, ուստի խորհնացին Միջագետքի այս մասն անվանում է պահանիստ երկիր»:

³³ Խոսեհացի. Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206):

³⁴ *Sb'u Trebellius Pollio*, *Turanni triginta*, Titus, 32, 3, BDN, 1959, N 4, էջ 213:

Դիոն Կասիոսը հաղորդում է, որ «Միջազեարքում կատարված դեպքերն առավել ահապարկ էին և իրականում սարսափ էին գցել բոլորի վրա, ոչ միայն Հռոմի բնակիչներին, այլև մյուս վայրերին»³⁵։ Այնուհետև Դիոն Կասիոսը շարունակում է. «Ոմն Արտաքսերքսես պարթևներին երեք ճակատամարտերում հաղթելուց և նրանց թագավոր Արտաբանոսին սպանելուց հետո, ռազմի ելավ Հազրաչի դեմ, այն (գրավեց), հռոմայեցիներին դեմ իր համար հենարան դարձնելու նպատակով»³⁶։ Պատմիչը ցույց է տալիս, որ Սասանյանների համար Հազրաչի գրավումը միայն միջոց էր Հռոմին «զաշնակից և բարեկամ» Մեծ Հայքի թագավորութունը ներխուժելու, սրահը իշխում էր Արշակունիների գինաստիաչի հայկական ճյուղը և որի մոտ ապաստանել էին ոչնչացումից փրկված պարթև Արշակունիների գինաստիաչի առանձին ներկայացուցիչներ և Սասանյաններից պաշտոնավարները։ Դիոն Կասիոսը, անդրադառնալով Արտաշիրի կողմից Հազրաչի պաշարմանը, նշում է, որ «նա թեև կործանեց պարսպը, բայց կորցնելով իր գինավորներից շատերին, սրտը դարանի մեջ էին բնկել, ետ նահանջեց Մեդիա և այս երկրում, ինչպես նաև Պարթիայում, մասամբ բռնություններ, մասամբ էլ ահաբեկումներ, գրավելով մի շարք շրջաններ, շարժվեց դեպի Հայաստան»³⁷։ Դեպքերը տեղի են ունեցել 228 թվականին, և Արտաշիրի ռազմական զործողություններն ուղղված էին առաջին հերթին էկրատանի շրջանում դարանակալած պարթև Արտավազդի և նրան ծղնող հաչ-պարթևական ռազմական ուժերի դեմ, սրտը գտնվում էին Մեծ Հայքի հարավարևելյան ատրպատականյան սահմանի վրա, ուստի Մեդիա ասելով, Դիոն Կասիոսը ավելի ղեկավարում նկատի ունի Մասիանա երկիրը («հայկական՝ Մասեանք»), որն Ատրպատականի մասն էր և սահմանակից էր Մեծ Հայքի թագավորութունը։

Դիոն Կասիոսը հաղորդում է, որ Հայաստանի տարածքում խորացող Արտաշիրին «գիմադրեցին տեղի բնակիչները և մեղացիներից ոմանք, ինչպես նաև Արտաբանոսի որդիները և նա, ինչպես ոմանք ասում են, փախավ, իսկ ուրիշներն ասում են, թե նա ետ քաշվեց, ավելի մեծ զորք պատրաստելու համար»³⁸։ Նման տեղեկություն է պահպանել նաև Խորենացին։ Նա հաղորդում է, որ Հայոց թագավորն իր բանակով և այլ երկրների օգնական զորքերով «գիմում է Արտաշիրի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում փախչել և խլում է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ երկրները»³⁹։

Խոսելով «Արտաբանոսի որդիների» մասին, Դիոն Կասիոսը նկատի ունի սպանված Արտավան Ե-ի որդի Արտավազդին և նրա եղբայրներին։ Արտավազդը, քաշվելով Իրանի հյուսիսային մասում գտնվող էկրատան քաղաքը, այժմ իր եղբայրների հետ մասնակցում էր հայկական բանակի ռազմական գործողություններին⁴⁰։ Ինչպես երևում է, այնքան էլ դյուրին չէր Արտաշիրի համար կտրել հաչ-պարթևական գիմադրությունը։

35 DIO, LXXX3, 1 (հայ. թարգմ., էջ 226)։

36 նույն տեղում, գլ. 3, 2։

37 նույն տեղում, գլ. 3, 2—3։

38 DIO, LXXX, գլ. 3, 3 (հայերեն թարգմ., էջ 226)։

39 Խորենացի, Բ, հր (աշխ. թարգմ., էջ 207)։ Տվյալ ղեկավարում Ասորեստան ասելով պիտի հասկանալ Ագիարենին։

40 2. Մանանդյանը Դիոն Կասիոսի (LXXX, 3—4) և Խորենացու (Բ, հդ) հաղորդումներից կորակացնում է, որ Հայաստան էին եկել Տրդատ Բ-ի մոտ իրենց զորքերով ու կուսակալներով Արտավան Ե-ի որդիները և նոր գինաստիաչի հակառակորդ պարթև ազնվականությունը (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 80)։

Խորենացու պահպանած կիսապատմական-կիսաառասպելական տեղեկությունները հիմնականում ճիշտ են արտացոլում իրականությունը: Արտավազը 228—230 թթ. թագավորել է Վերին Մեդիայի կենտրոն էկրատանում: Նրան հովանավորում էր Հայոց թագավոր «Խոսրով»—Տրդատ Բ-ն, որն իրեն համարում էր առաջին գահակալը Արշակունի գինաստիանների միջև, իսկ պարթև Արտավազը արդեն գրավում էր «երկրորդական գահը»: Մոտ 230 թ. Տրդատ Բ-ն իր արևելյան բանակով, որի հրամանատարն էր Երախնավու Անձևացին, օգնության է դալիս Արտավազին: Սակայն վերջինիս գերում են Սասանյանները, ասնում Տիգրան և այնտեղ գլխատում: Չնայած դրան, Տրդատ Բ-ն կարճ ժամանակով տիրել էր էկրատան քաղաքին՝ իր Վերին Մեդիա նահանգով, երկրի կառավարումը հանձնելով Երախնավու Անձևացի նախարարին: Ինչպես վկայում է Խորենացին, «Տրդատը չոթն պարսպյան էկրատանին տիրելով՝ թողնում է այնտեղ իր երկրորդին և վերակացուներ և վերապսնում Հայաստան, իր հետ բերելով Կամսարին՝ նրա բոլոր ունեցվածքով»⁴¹: Մի այլ տեղ Խորենացին խոսելով Տիրանի մասին, բերում է մի առասպել, կապված Երախնավու Անձևացու հետ, իբրև Տիրանի⁴² (իմա՝ Տրդատ Բ) թագավորի ժամանակակցի: «Ասում են, որա (Տիրան թագավորի) ժամանակ եղել է Անձևացաց ցեղի մի պատանի՝ Երախնավու անունով, ամեն բանում սեզ. նա կին է առել Արտավազի կանանցից վերջինին, որ բերել էր տվել Հունաստանից: Եվ որովհետև Արտավազը գավակներ չունեցավ, ուստի թագավորը Երախնավուին թողեց Արտավազի ամբողջ տունը: Նա, ասում էին, ընտիր մարդ է եղել, ամեն բանում համեստ և մարմնական ցանկության կողմից էլ օրինավոր»: Ապա պատմահայրը շարունակում է. «Թագավորը սիրելով՝ նրան է տալիս երկրորդական գահը, որ գրավում էր Արտավազը, նույնպես նրան է վստահում արևելյան զորքի հոգսերը և նրա մոտ է թողնում Դրվասպ անունով մի պարսիկ, որ իր մտերիմն էր»⁴³:

41 Խորենացի, Բ, ձե (աշխ. Թարգմ., էջ 225), Գ. Ասլանը և Ս. Կոզյանը իրավացիորեն եկել են այն եզրակացության, որ Կամսարականների գաղթը եղել է Տրդատ Բ-ի ժամանակ, սակայն ի տարբերություն Գ. Ասլանի (տե՛ս K. Aslan, Etudes historigues Sur le peuple armenien, Paris, 1909, էջ 139), Ս. Կոզյանը ճիշտ է, գտնելով, որ այս գաղթը տեղի է ունեցել Արշակունիների անկումից հետո (տե՛ս Ս. Կոզյան, Կամսարականները, «Տեարք Շիրակայ և Արշարունեաց» պատմական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1926, էջ 1—14, Տե՛ս նաև՝ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 89):

42 Հ. Մանանդյանը, հիմնվելով Կ. Մեկիր-Օհանջանյանի հետազոտության վրա («Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի», «Լրաբեր», 1947, էջ 7) նշում է, որ ոչ միայն IV դ. Տիրան թագավորի անունը կարող էր Տրդատ լինել, այլև կրկնակի անուն՝ Տիրան-Տրդատ կարող է ունեցած լինել նաև Տրդատ Գ-ն (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 132), քանի որ Տրդատ (նաև՝ Տիրիդատես) անվան մյուս ձևը Տիրանն է, որիմն Տրդատ Բ-ին Խորենացին նույնպես կարող էր Տիրան անվանած լինել: Այսպիսով, Տրդատ Բ-ի գործունեությունը կապվում է ոչ միայն վիպական «Խոսրով Մեծի», այլև մասամբ Տիրանի հետ:

43 Խորենացի, Բ, կր (աշխ. Թարգմ., էջ 196):

Խորենացու մոտ պահպանված ազոտ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի պետությունը՝ ի զմեռ Մեծ Հայքի թագավորության, այս երրորդ անգամն էր, որ հարավում իր իշխանությունը տարածում էր Մարաստանի խորքերը և հսկողության տակ առնում էկրատանով ու Բագաստանով (Բխիթուն) անցնող առևտրական մայրուղին մինչև այժմյան Քասր-ի Շիրինը, որտեղ Գ դարի վերջերին Պակուլի վայրում փորագրվեց Սասանյան արքայից արքա Ներսեսի (293—309) հուշարձանը: Առաջին անգամ Ուրարտուի թագավորությունն էր, որ բավական երկար ժամանակով իր քաղաքական գերիշխանությունը տարածել էր նշված երկրամասում (VIII դար մ. թ. ա.): Երկրորդ անգամ Տիգրան Բ Մեծի ժամանակն

Ստեղծված պայմաններում Տրդատ Բ-ն չէր կարող երկար դիմանալ էկրատանում: Տրդատ Բ-ի նահանջն այդ տեղերից միահյուսված է Կամսարական նախարարական տոհմի ծագման ավանդության հետ:

Մեկ հասած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ, իրոք, Կարենի Պահլավ տոհմն իր կալվածքներն ուներ էկրատանից հարավ-արևմուտք ընկած «Ջագրոսի գոների» մոտ գտնվող Կարին գավառում (ήχώρα Καρίνα-Carenitis regio), որը գտնվում էր Զեղմալից ու Տրդրսնից Իրանի խորքերով մինչև Հընդ-կաստան տանող առևտրական ղլխավոր մայրուղու վրա⁴⁴: Հավանաբար, այս ժամանակ է, որ կոտորվում է ալստեղ իշխող Կարենի Պահլավ տոհմը, որի հիմնական մասը, ինչպես նշվեց, շարունակում էր իշխել «Լիմերիկէ» երկրում, տիրելով հնդկապարթևական քուշանների արքայական գահին:

Այս տեղեկությունների հետ սերտ առնչվում է էկրատանից դեպի արևմուտք գտնվող հոշակավոր Կանդավարի (Κανδαβάρ)⁴⁵ արբավայրը, նվիրված «Անահիտ տիկին» դիցուհուն (Ἀρτέμιδος ἱερὸν)⁴⁶: Ըստ երևույթին, Տրդատ Բ-ի զորամասերի նահանջի ժամանակ էլյումալիս նահանգի այս հոշակավոր տաճարի հարստությունները «Անահիտ տիկին» աստվածուհու արձանի հետ միասին, այստեղի կառավարիչ Երախնավու Անձևացին փոխադրել է Հայաստան և տեղադրել իր ժառանգական կալվածքում՝ Անձևացիք գավառում: Այստեղ նույնպես Երախնավու Անձևացու նստավայրը կոչվեց Կանդավար: Անձևացիք գավառում գտնվող Անահիտ տաճարի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Մովսես Խորենացուն վերագրվող պարսկահանոն գրվածքներում (այսօրիֆներում)՝ «Պատասխանի թղթոյ Սահակայ» և «Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց»⁴⁷: Անձևացիք գավառի Կանդավար լեռան և ամբողջից ոչ հեռու գտնվել է Անահիտ դիցուհու տաճարը⁴⁸, որի հետ կապվում է շղթայակապ Արտավազդի առասպելը, ուստի այս տեղը կոչվել է «Պարբնացքար» կամ «Ագռուաքար»: Վերջինս կապվում է Միհրի պաշտամունքի հետ: Շղթայակապ Արտավազդն արտացոլումն էր վերջին պարթև Արշակունի գահակալ Արտավազդի: Այս վայրերում հայտնի է նաև Տրդատ թագավորի գերեզմանը⁴⁹:

Արտաշիրը Տրդատ Բ-ի նահանջից հետո շուսպում է գրավել էկրատանից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Ատրպատականը, հոշակելով այն, ինչպես նշվեց իր

էր, որ Հայկական պետությունը տարածվել էր մինչև այս տեղերը: Երրորդ անգամ մ. թ. 228—230-ական թթ. «Խոսրով Մեծ»—Տրդատ Բ-ն իր գերիշխանությունը տարածել է մինչև այս վայրերը:

⁴⁴ Isidori Gharaceni Mansiones Parthicae, IV, K. Müll. Geographi Graeci Minore Hildesheim, 1965, t. I; Տե՛ս նաև՝ Է. Լ. Գանիելյան, Իսիդոր Քարակացու «Պարթևական կայանները», ՊԻՀ, 1971, № 4, էջ 173 և 179:

⁴⁵ նույն տեղում:

⁴⁶ Տե՛ս Բ. Գ. Луконин, Храм Анахиты в Кангаваре, ВДИ, 1977, № 2, էջ 105—111:

⁴⁷ Տե՛ս «Մովսեսի Խորենացույ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1865, էջ 283—296, 297—303:

⁴⁸ Անահիտ տաճարի տեղում հիմնվեց Տիրամոր տաճարը և իրեն Կանանց վանք՝ կուսանաց անուպատ, կոչվեց Հոգվոց վանք: Վերջինս գոյություն ունի և այժմ, սակայն ավերված վիճակում:

⁴⁹ Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 295: Տրդատ Բ-ի և նրա զորամասի նահանջի ժամանակ էկրատանից դեպի Հայաստան նրախնավու Անձևացու հետ միասին կել է նաև վերը նշված Գրվասպ անունով պարսիկը: «Թագավորը,— գրում է Խորենացին,— նրան էր ավել Տատեօնք ավանը ագարակներով հանդերձ և այն միակ այգին, որի մեջ էր մտնում Գալատու ծովակից հանած մեծ առուն» (Խորենացի, Բ, կր., աշխ. թարգմ., էջ 196, 207):

տոհմի «գաստակերտ»—դոմեն՝ զինաստիպչի ժառանգական սեփականություն:

Հայաստանին անմիջապես սահմանակից Ատրպատականը սպոմաստրատեղիական տեսակետից մեծ նշանակություն ուներ Սասանյանների պետության համար: Այստեղից Արտաշիրը, Շապուհ Ա-ն սպառնում էին Սիկունրից ներխուժել Մեծ Հայքի թագավորությունը: Ատրպատականում Սասանյանները հովանավորում էին պարթևական «Կարագոչ» տոհմը, որը հետագայում հենարան դարձավ Անակի գործողություններին՝ Տրդատ Ա-ի գավառի սպանությունից համար:

Ատրպատականի և Մեդիայի կողմից ամրապնդելով իր Սիկունրը, Արտաշիրը անցավ հիմնական նպատակի իրագործմանը՝ ջլատելու հռոմեացիների ուժերը Միջագետքում, որից հետո միայն Սասանյանները կարող կլինեին նաջողության հասնել՝ պարսություն մասնել հաչ Արշակունիներին: Հռոմեական Մեսոպոտամիա պրովինցիան, որը Հայաստանի համար սպոմական հենարան էր Սասանյանների դեմ մղվող պայքարում, շուտով դառնում է հռոմեապարսկական սպոմական բախումների թատերաբեմ:

3. ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԳԱՇԻՆՔԻ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԳԵՄ ՄՂՎԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

Սասանյաններն Արտաշիր Ա-ի ժամանակ գտնալով Երանշահի ժառանգական տիրակալներ, բնականաբար, ինչպես իրանական նախորդ զինաստիպաների ժամանակ, աչժամ էլ իրենց քաղաքական կենտրոնը դարձրին Սասիրին Միջագետքը, կամ, ինչպես հորենացին է կոչում՝ «Գահանիստ երկիրը»՝ Տիգրան մայրաքաղաքով: Սակայն Միջագետքի մնացյալ մասը գտնվում էր Հռոմեական կայսրության տիրապետության ներքո: Պարթև Արշակունիների թուլացման և անկման ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած Միջագետքի քաղաքական բաժանումը հակասում էր Սասանյանների արքունիքում գերիշխող այն քաղաքական տեսությունը, ըստ որի Սասանյաններին (իրրև Աքեմենյանների շառավիղների և «օրինավոր ժառանգների») վերապահված էր արիելու Հռոմեական կայսրությանը ենթակա այն բոլոր տարածքներին, որոնք մի ժամանակ գտնվում էին Աքեմենյանների տիրապետության ներքո⁵⁰: Այդ նշանակում էր, որ Սասանյանները հավակնություն ունեին արիելու Հռոմեական կայսրության ամբողջ տիրական մասին:

Մեդիայում և Ատրպատականում հաստատելով Սասանյանների տիրապետությունը, Արտաշիր Ա-ն արդեն 230 թ. իր գորքերով անցավ Նիքատար, պաշարեց Մծրինը և ողջ Մեսոպոտամիա պրովինցիան⁵¹, Պարսկական հեծելազորն անցնելով Նիքատար, ասպատակեց նաև Ասորիքն ու Կապադովկիան⁵²:

Պարսկական ներխուժման տաղնապն այնքան մեծ էր, որ 231 թ. Ալեքսանդր Սևերոսի զլխավորությամբ հռոմեական մի մեծ բանակ եկավ Անտիոք և

⁵⁰ Herodianus, VI, 2 (1—2), Dio, LXXX, 30.

⁵¹ Aelius Lampridius, Antoninus Aeliagabalus, I.4—7; II, 1—4.

⁵² Dio, LXXX, 41. 3; Herodianus, VI. 2 (1—2); Տե՛ս նաև՝ 2. Մանանդյան, Կղվառապետ, էջ 77:

Պաշտոնը՝ 232 թ., սկսվեցին պատերազմական գործողությունները պարսիկների դեմ⁵³։

Հռոմեական բանակը բաժանվեց երեք մասի և հարձակվելու էր երեք ուղղություններով։ Բանակի առաջին մասը գաշնակից Հայաստանի կողմից արշավելու էր Ատրպատական-Մեդիա։ Երկրորդ զորամասը Եփրատ գետի ընթացքով պետք է շարժվեր դեպի Տիգրան-Աելեկիա, իսկ երրորդը գլխավորելու էր ինքը՝ Սևերոս կայսրը, հենակետ ունենալով Մեսոպոտամիա պրովինցիայի կենտրոն Մծրինում տեղադրված հռոմեական բանակը⁵⁴։ Հռոմեական զորամասերն ավելի շուտ պաշտպանական դիրք էին ընդունել և խուսափում էին թշնամու հետ անմիջական բախումներից։ Մանավանդ անվճռական էր գործում Ալեքսանդր Սևերոսը։ Հռոմեական երկրորդ զորամասը փորձեց իրեն ծանոթ հանապարհով իջնել Եփրատով և հասնել Սասանյանների մայրաքաղաք Տիգրան-Աելեկիային, սակայն Արտաշիրի զորամասերը կտրեցին նրանց ճանապարհը և հռոմեական բանակը մեծ կորուստներով նահանջեց։ Միայն Հայաստանում եղած հռոմեական զորամասերը, որոնց, ինչպես ենթադրում է Հ. Մանանդյանը, առաջնորդում էր Յունիուս Պալմատուսը⁵⁵, ունեցան որոշ հաջողություններ, այն էլ շնորհիվ տեղական սպանական ուժերի։ Խորենացին գրում է. «Տրդատն էլ բոլոր յուրալիներով և իր ձեռքի աակ եղած զորքերով արշավեց պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը միամյա ասպատակությամբ»⁵⁶։ Ըստ երևույթին, Արտաշիրն իր հիմնական ուժերը կենտրոնացնելով մայրաքաղաքի պաշտպանության ուղղությամբ, հարկ եղած ուշադրություն չէր դարձրել Ատրպատականի հյուսիսին։ Հայկական զորամասերը հռոմեական զորքի հետ ներխուժել են Մեդիա-Ատրպատական՝ ավերելով սահմանամերձ գյուղերն ու քաղաքները⁵⁷։ Սակայն հռոմեական զորամասերը մեծ կորուստներ կրեցին. մի մասը ամռանը՝ Միջագետքի շոգերից, մյուս մասը՝ Հայաստանի սրտաշունչ ձմռան պատճառով։ Ուստի Ալեքսանդր Սևերոսը հրամայեց զորքերին նահանջել Անտիոք⁵⁸։ Չնայած երկուստեք որոշ հաջողություններին, պատերազմի արդյունքներն անորոշ էին։ Այնուամենայնիվ, երկու կողմերն էլ իրենց հաղթող էին համարում։ Ալեքսանդր Սևերոսը նույնիսկ մեծ հաղթահանդես կազմակերպեց Հռոմում⁵⁹, նշելով իր հաղթանակը պարսիկների դեմ, հավանաբար, նկատի ունենալով այն մասնակի հաջողությունները, որ ունեցել էին գաշնակից հայկական և հռոմեական զորամասերն Ատրպատականում-Մեդիայում։

Արտաշիր Ա-ն նույնպես գտնում էր, որ պարսկական հեծելազորը մեծ

53 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 77։

54 *Herodianus*, VI, 5—6, Zonaras. XII, գլ. 15 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ. էջ 78—80)։

55 *Aelius Lampridius*, *Alexander Severus*, 58, 1 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ. էջ 77)։

56 Խորենացի, Բ, 34 (աշխ. Թարգմ., էջ 224)։

57 *Aelius Lampridius*, *Alexander Severus*, I, տե՛ս ВДИ, 1958, № 3, էջ 258, տե՛ս նաև՝ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 77։

58 Հ. Մանանդյան, նույն տեղում։

59 *Aelius Lampridius*, *Alexander Severus*, 55·1—3 և 56·1։ Հակառակ դրան հունական պատմիչներ հերոդիանոսը և Ջոնարոսը Ալեքսանդր Սևերոսին պարտված էին համարում, *Herodianus*. VI, 5—6, Zonaras, *Epitoma historiarum* XII, XV, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 78։

հաղթանակ էր տարել, սակայն, ինչպես ճիշտ նշում է Հ. Մանանդյանը, «պատերազմն անորոշ էր ունեցավ և Միջագետքը մնաց հռոմայեցիների ձեռքին»⁶⁰:

Չնայած շորս տարի (232—236) համեմատաբար խաղաղություն էր տիրում Միջագետքում, իրականում պատերազմական վիճակը շեր դադարել: Այս տարիներին մեծ փոփոխություններ տեղի ունեցան Հռոմում: Ալեքսանդր Սեբոսը, որը 233 թ. Ասորիքի Անտիոքից վերադարձել էր Հոմ, իր հետ տանելով ոչ միայն հայ և օսրոնեցի աղեղնաձիգների զնդերը, այլև Սատանյանների հետապնդումից հռոմեացիների մոտ ապաստանած պարթևական, ինչպես և ադիաբենական ու արևելյան այլ ժողովուրդներից կազմված զորամասերի հետ⁶¹, 234 թ. նա պատերազմեց գերմանացիների դեմ, որտեղ և սպանվեց Մաչնցի մոտ: Նրան հաջորդեց Մարսիմինոս Բրակացին (235—237)⁶²:

Եվրոպայի երկրներում հռոմեացիների վարած պատերազմներում հայ աղեղնաձիգների մասնակցությունը, պիտի ենթադրել, որ կատարվում էր հայ-հռոմեական զաշիների հիման վրա, որով հայերը պարտավոր էին գինական օգնություն ցույց տալ հռոմեացիներին:

Գաշնակից հայերի աղեղնաձիգ՝ զնդերի աչքի դարնող զերի, մասնավորապես Գերմանիայում մղվող պատերազմական զործողություններին հռոմեական զորաբանակի կազմում նրանց մասնակցության վերաբերյալ վկայում են Լամպրիդիոսի և Հերոդիանոսի հաղորդումները⁶³: Տրեբելլիոս Պոլլիոնի վկայությամբ, ներքին մեծ խառնակությունների ժամանակ Հռոմում հայ աղեղնաձիգները կայսր էին հուշակել Տիտոսին, որը, սակայն, թագավորեց վեց ամիս⁶⁴: Կայսերական զահի շուրջը ծավալված բուռն պայքարը, որի ընթացքում փոխվեցին մի քանի կայսրեր, ի վերջո ավարտվեց տասնչորսամյա Գորդիանոս Գ-ի (238—244) գահակալությամբ:

Պարսկական զորքերը օգտվելով Հռոմում տիրող դրությունից 237—238 թթ. գրավեցին Մծբինը և Խառանը, իսկ 242 թ. Սրտաշիր Ա-ի որդու՝ Շապուհ Ա-ի գլխավորությամբ առաջ շարժվեցին մինչև Անտիոք քաղաքը և, ինչպես գրում է Հ. Մանանդյանը, հենց այս արշավանքների ժամանակ նվաճվեց Օսրոնեն-Եդեսիայի թագավորությունը և պարսկական հեծելազորն սկսեց նորից ասպատակել Կապադովկիան ու Կիլիկիան⁶⁵: Այդ նշանակում էր, որ հռոմեական Ասորիքին սպառնում էր պարսկական ներխուժման վտանգը:

Մանր փորձություններ էին սպասվում Հռոմին: «Գորդիանոսը բացեց երկդեմ Յանուսի տաճարի դռները, որ նշան էր այն բանի, թե պատերազմը հայտարարված է և զնաց պարսիկների դեմ»⁶⁶: Պրեսեքստատի և Ատտիկոսի կոնսուլության ժամանակ էր այդ՝ 242 թվականին⁶⁷: Սակայն, ինչպես հաղորդում

60 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 78:

61 *Julius Capitolinus*, Duo Maximines, XI, 7, *Herodianus*, VII, 2, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 80:

62 Հ. Մանանդյան, նույն տեղում:

63 *Aellus Lampridius*, Alexander Severus, 61, 8, *Herodianus*, Ab excessu divi Marci, VII, 2.

64 *Trebellius, Pollto, Tyranni Trigtnta*, XXXII, 3, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 80—81:

65 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 81:

66 նույն տեղում, *Julius Capitolinus*, Gordiani tres, XXVI, 3.

67 նույն տեղում:

է Գորղիանոս Գ-ի կենսագիրը Հուլիոս Կապիտոլինոսը, «պարսկական պատերազմն» արդեն սկսվել էր Գորղիանոսի և Պոմպոլիանոսի կոնսուլություն տարում, այսինքն՝ 241 թվականին⁶⁸։

Գևալի աշեկյր գնացող հռոմեական բանակի գլուխ կանգնեց պրետորիաների պրեֆեկտ (արքունի գվարդիայի ղեկավար) Տիմեսթևոսը՝ պատանի կայսեր աները։ Սկզբնական շրջանում հռոմեական զորքերի արշավանքը գևալի Արևելք նմանվում էր հաղթական երթի։ Հռոմեական զորքերը մասն Միջագետք, վերագրավեցին Խառանը, Ռաշ-Այնը և Մծրինը, վերականգնվեց Օսրոնենի թագավոր Արգար ԺԱ-ի (242—244) թագավորական իշխանությունը⁶⁹, թվում էր, թե նվազեց Իրանի կողմից Հայաստանին սպառնացող վտանգը։ Այնուհետև կայսրը պատրաստվեց արշավել հարավ-արևելք, գևալի Տիգրոն⁷⁰։ Սակայն պատանի կայսրին վիճակված չէր հասնել մինչև Սասանյանների մայրաքաղաքը։

4. ՄԵՍԻԿԵՍԻ ԾԱԿՍԱՍՄԱՐՏԸ ԵՎ «ՄՄԵՆԱՍՄՈՔԱՐԵՐ ԳԱՇԵՍԱԳԻՐԸ»։
ՇԱՊՈՒՆ Ա.-Ի ՊԱՏԵՐՍՋՄՆԵՐԸ ՀԱՅ-ՔՈՒՇԱՆՍԱԿԱՆ ԿՈԱԼԻՑԻԱՅԻ ԳԵՄ

243 թ. վերջերին, երբ հռոմեական բանակը Ռաշ-Այնի հաղթանակից հետո⁷¹, Խարուր գետի ընթացքով մոտեցավ Եփրատին և շարժվեց գևալի Սասանյանների մայրաքաղաք Սելեկիա՝ Տիգրոն, մահացավ հռոմեական զորքի իրական առաջնորդ Տիմեսթևոսը։ Պրետորիաների պրեֆեկտի պաշտոնը հանձնվեց Փիլիպպոս Արաբին։ Վերջինս այն օգտագործեց, որպեսզի դառնա կայսր։

Հմուտ և խորամանկ ռազմապետ Շապուհը ծուղակի մեջ գցեց թշնամուն։ Հռոմեական բանակը, զիմազրության չհանդիպելով, հասնում է մինչև Տիգրոնի մատույցները, Մեսիխես (Բեթ-Մաշկինես) վայրը։ Այստեղ, 244 թ. փետրվարի 11-ին տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում, հռոմեական զորքը խայտառակ պարտություն է կրում, իսկ Գորղիանոս կայսրն սպանվում է։ Հռոմեական բանակը կայսր է հռչակում Փիլիպպոս Արաբ մականվամբ հայանի Մարկոս Հուլիոս Փիլիպպոսին (244—249), որն իր դավանանքով քրիստոնյա էր։

Նոր կայսրն շտապեց 244 թ. խաղաղության դաշն կնքել, վճարելով 500 հազար դինար ռազմատուգանք։ Գրեթե միակ գրավոր աղբյուրը, որ ժամանակով մոտ է այս դեպքերին, վերոհիշյալ «Քսաաբա-ի Զարդուշտ»-ի արձանագրությունն է⁷²։

⁶⁸ Նույն տեղում, XXIII, 5։

⁶⁹ Julius Capitolinus, Gordiani tres, XXVI, 6; XXVII, 1. տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 82։

⁷⁰ Ն. Մանանդյան, նույն տեղում։

⁷¹ Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt, recensuit, notisque selectis instruxit V. Gardthausen, V. 1—2, Leipzig, 1874—1875. տե՛ս նաև՝ Аммиан Маркеллин, История, перев. с латинского Ю. А. Кулаковского. вып. II, Киев, 1907, с. 172.

⁷² Արձանագրության տեքստը փորագրված է Շապուհ Ա-ի կողմից այս դեպքերից ավելի ուշ՝ մոտ 262 թ. (տե՛ս Н. В. Пугачевская, Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956, էջ 167) երեք լեզվով՝ պարթևական (պահլավերեն), միջին պարսկերեն և հունարեն (տե՛ս E. Honigsmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 112—116)։ Իր տարած փայլուն հաղթանակը նշանավորելու համար Շապուհ Ա-ն ճակատամարտի վայր Մեսիխես քաղաքը վերանվանել է «Պերոզ-Շապուհ», որ նշանակում է «Հաղթական Շապուհ» (այժմ՝ Սելխան գյուղը), «Գիրք իղթոց», Ռիֆլիս, 1901, էջ 41, 42։ Չպետք է շփոթել Մոսուլից հյուսիս գտնվող Պերոզ-Շապուհի հետ (այժմ՝ Փեշարուր գյուղը)։

Բանակի կողմից կաշար հռչակված Փիլիպպոս Արարն շտապում է Հոռոմ, սրպետի ձերակույտը հաստատակար իր պահակալությունը, ուստի նա համաձայնում է հաղթող կողմի թելադրած բոլոր պայմաններին: Սակեղծված իրադրությունն օգտագործում են պարսիկները: Հոռոմ շտապող Փիլիպպոս Արար կաշարը լքում է հաջոց թագավոր Տրդատ Բ-ին, որը հույսեր էր կապում հոռոմեական սագմական օդնության հետ: Ավելին, ինչպես նշում են Զոնարասը և Եվագրիոսը, կաշարը ոչ միայն սագմատուցանք է վճարում, այլև Շապուհ Ա-ի հետ կնքում է խաղաղության պայմանագիր, գիջելով պարսիկներին Հայաստանի մեծ մասը⁷³: Զոսիմոսն այդ պայմանագիրը բնորոշում է իրրև «ամենաամսթարեր հաշտություն»⁷⁴:

Տրդատնակերաի հունարեն արձանագրություններից (III դ. վերջ) երևում է, որ Տրդատնակերա⁷⁵ և Նեկրան⁷⁶ բաղաբները գտնվել են հոռոմեական Հայաստանում՝ բաժանման սահմանագծից ոչ հեռու: Մի այլ տեղեկություն է հաղորդում և Փավստոս Բուզանդը. Ոսխա գյուղը, որտեղ 297 թ. տեղի ունեցավ ճակատամարտը՝ հոռոմեացիական ուժերի և պարսիկների միջև, գտնվում էր Բասեան գավառում⁷⁷, որ պարսկական Հայաստանում էր և սահմանակից էր հոռոմեական Հայաստանին: Ըստ այսմ, հոռոմեացիների ձեռքում էր Մսիքը և նախկին Փոքր Հայքի հիմնական մասը կազմող Բարձր Հայքի նահանգը⁷⁸: Հայաստանի մնացած մասն-ըստ պայմանագրի գիջվում էր Սասանյաններին: Ըստ Ագաթանգեղոսի, հոռոմեական Հայաստանը գիալվում էր իրրև «ղաստակերտ կայսերաց»⁷⁹: Այժմ, երբ հայտնի է, որ պարսկական Հայաստանը ըստ ՏՔՀ-ի համարվում էր Սասանյանների գաստակերտ («ղաստակերտ արքայից արքայի»), հասկանալի է դառնում նման տերմինի գործածումը հոռոմեական Հայաստանի համար:

244 թ. պայմանագրի՝ Հայաստանի վերաբերյալ կետը մնացել էր թղթի վրա և Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանվել էր նախկին վիճակում: «Հայաստանը, — գրում է Հ. Մանանդյանը, — շէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից, ո՛չ Փիլիպպոս Արարացու և ո՛չ էլ նրա հաջորդի՝ Դեկոսի, ժամանակ (249—251): Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Գալլոս կայսեր (251—253) ժամանակը⁸⁰: Երկրի անկախության պահպանության համար

⁷³ Zonaras, XII, 19; Evagrius, Historia ecclesiastica V.7. (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83):

⁷⁴ Zosimos, III, 32, 4 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 83): «Ամենաամսթարեր հաշտությունը» կնքելու տարեթիվին (244) են վերաբերում հոռոմեական մի բանի արժաթի գրամներ, որոնք ձախ կողմից կարդացվում են՝ Pax iuncta cum Persis (սեղաղալութիւն հաստատակ ընդ Պարսոս): Տե՛ս Հ. Ասատրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի 190—ին ն. Ք. մինչև 428 թ. հ. Ք., Վենետիկ, 1912, էջ 241, ծան. 21:

⁷⁵ Այժմ՝ Չարկին:

⁷⁶ Նէշքռք հանդիպում է Տրդատնակերաի արձանագրության տեքստում և համապատասխանում է այժմյան Խարարա-Նաջարանին: Այն պիտի լինի Արշամաշատ բաղարի նախնական անունը:

⁷⁷ «Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Գ, իա, ՍՊր, 1883, էջ 48:

⁷⁸ Այս մեկնությունը, թերևս բացահայտվում է Եվագրիոսի հիշատակությունը «Փոքր Հայքի» մասին, որին անդրադարձել է Մարկվարտը (J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, zweite Heft. 1905, էջ 218—220), Տե՛ս Ս. Ս. Կրևնյան, Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը Սասանյան Իրանի և հոռոմեական կայսրության միջև (244—253), ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 74:

⁷⁹ Ագաթանգեղոս, 127, էջ 73:

⁸⁰ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

հայ ժողովուրդը ղենքը ձեռքին մարտեր է մղել նոր նվաճողների դեմ, շցանկանալով ճանաչել իրեն պարտադրված քաղաքական իրադրությունը:

244—253 թթ. ստեղծված իրավիճակը բացատրվում է նրանով, որ Շապուհ Ա-ն, ստիպված լինելով մտածել իր պետության նաև արևելյան սահմանների ապահովության մասին, ինչպես 243 թ.⁸¹, այնպես էլ 245—248 թթ. արշավել է դեպի Քուշանշահ⁸²: Խաղաղության դաշինք կնքելով Փիլիպպոս Արարի հետ, հռոմեական սահմանադրի պաշտպանությունը և Հայաստանը ժամանակավորապես թողել է իր որդուն՝ դահաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրին, որին Խորենացին շփոթում է Արտաշիր Ա-ի հետ և շարունակում կոչել Արտաշիր:

Շապուհ Ա-ն զբաղված էր Քուշանշահի թագավորության հնդկապարթևական մասի նվաճումով. դա հնարավորություն էր բնձնում Հայոց թագավոր «Խոսրով Մեծ»—Տրդատ Բ-ին վերջին ճիգերը գործադրելու նվաճողների լծից իր երկիրն ազատագրելու համար: Այս պայքարի արդյունքը պայմանավորված էր Քուշանշահի Արշակունիների պայքարի ելքով: Եթե նրանք հաղթեին Սասանյաններին, Հայաստանը ևս կարող էր հաջողություն ունենալ: Ահա այս պատմական իրադրությունն է, որ յուրահատուկ ձևով է արտացոլվել Ագաթանգեղոսի և Խորենացու հաղորդումներում, ուր այդ պայքարի գլուխ կանգնած է «Խոսրով Մեծ» թագավորը: Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ «Խոսրովի» պատերազմները Սասանյանների դեմ տևել են 11 տարի (245—256)⁸³, որը և համապատասխանում է պատմական իրականությանը⁸⁴: Այսպիսով, 245—248 թթ. Շապուհ Ա-ն պատերազմել է Քուշանշահի հնդկապարթևական մասում և Հայոց «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ թագավորը հանդես է գալիս իբրև քուշանաց Արշակունիների, եթե ոչ անմիջական, ապա հեռավոր դաշնակից՝ ռազմաքաղաքական շահերի զուգահիստման առումով: Միայն այդ տեսանկյունով հասկանալի է դառնում Խորենացու այն վկայությունը, թե Խոսրովը «իր զորքերով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային սղոթերի օգնությամբ Արտաշիրին⁸⁵ հաղթեց և հալածելով բշեց մինչև Հնդկաց աշխարհ»⁸⁶: Այս սեղեկությունը ենթադրել է տալիս, որ «Խոսրով»-Տրդատ Բ-ն ռազմական օգնություն է ցույց տվել իր սոհմակից և դաշնակից հնդկաքուշանների Արշակունի թագավորին, որը, սակայն, պարտվել է: Դրանից հետո, ըստ երևույթին, Շապուհ Ա-ն կոտորել է հնդկապարթևական Արշակունի «Կարենյան Պահլավի սոհմը», որը չէր ենթարկվել Սասանյաններին⁸⁷: Փրկվում է միայն մանուկ Պերոզամատն,

81 Այս արշավների մասին տեղեկություն է պահպանվել Զ դարի հեղինակ Մշիխա-Զեխաջի «Աղիարենեի եկեղեցու պատմության» մեջ: Շապուհը նվաճված երկրների թագավոր՝ «շահ և նշանակում» իր որդիներից մեկին՝ Վատահրանին (ապագա արքայից արքա Վատահրան Բ), որը «Քաարա-ի Զարգուշա» արձանագրությունում հիշատակվում է իբրև Գեւանի թագավոր՝ «Գեւանշահ» տիտղոսով (B. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, с. 55, 58, 63):

82 B. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке, с. 28, прим. 15.

83 Ագաթանգեղոս, Ա-Բ:

84 Գուշաճիզը ենթադրում է 228—238 թթ., Տաշյանը և Աստուրյանը՝ 238—248 թթ., Քրիստենսենը և ուրիշները՝ 242—252 թթ. (գրականությունը տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 88): Հ. Մանանդյանը նույն տեղում այն կարծիքին է, որ այդ տարիներն ընկած են 228 և 252/3 թթ. միջև:

85 Այս հավաքական անվան՝ «Արտաշիրի» տակ պիտի ենթադրել կամ Շապուհ Ա-ին կամ նրա որդի Որմիզդ-Արտաշիրին:

86 Խորենացի, Բ, հգ (աշխ. թարգմ., էջ 208):

87 Խորենացի, Բ, հա (աշխ. թարգմ., էջ 206):

«նախնի մեծ ազգին Կամսարականաց»⁸⁸, որին փախցնում են Քուշանաց աշխարհ, իսկ այնուհետև՝ Հայաստան: Իրանից սկիզբ է առնում Կամսարականների նախարարական տունը⁸⁹:

Սասանյանների նշված արշավանքի արդյունքը եղել է այն, որ Քուշանշահի հարավային մասը, մինչև Հնդկաստանի Փեշավար բազարը, նվաճել է Շապուհ Ա-ն և այդ երկրամասը միացնելով Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգներին, կազմել նոր կախյալ թագավորություն՝ «Սահաստանի, Տուրեստանի և Հնդկաց մինչև ծովափ»: Այդ միացյալ երկրների թագավոր է նշանակվել Շապուհ Ա-ի սրգի ներսեհը (248—276)⁹⁰:

Այսպիսով, Սասանյաններն այս արշավանքով ապահովում են իրենց աշխարհակալության արևելյան ծայրամասի անվտանգությունը և սաղմակա՞ն ամբողջ ուժերը կենտրոնացնում արևմուտքում՝ կաշառվյալը սահմանակից Միջագետքում և Հայաստանում: Սակզմված պայմաններում Հայոց թագավորի վիճակը դառնում է անելանելի:

Ինչպես հաղորդում է հորենացին, «Սասանյան Արտաշիրի (իմա՝ Շապուհ Ա-ի) դեմ կռվելու համար Հայոց թագավոր Խոսրովը (իմա՝ Տրդատ Բ-ն) «շտապով ծանուցանում է հոռմեացիների Փիլիպպոս կաշարին, նրանից օգնություն խնդրելով»⁹¹: Փիլիպպոս կաշարը մահացել է 249 թ., ուրեմն հոռմեացիներից Հայոց թագավորն այդ օգնությունը կարող էր խնդրել 245—249 թթ. միջև: Հիրավի, խաղաղությունը Հոռմի և Սասանյան Իրանի միջև տևել է ընդամենը 4—5 տարի և Փիլիպպոս կաշար մահվան նախօրյակին Հայոց թագավորը, ըստ հորենացու⁹², կաշար հրամանով սաղմակա՞ն օգնություն է ստացել հոռմեացիների գաշնակիցներից, սրով և խախտվել է 244 թ. խաղաղության պայմանագիրը⁹³: Այդ ընթացքում Տրդատ Բ-ն օգնություն համար դիմել է նաև քուշանների թագավորին, որ այն ժամանակ պիտի լիներ Վեհաճանը (Վասուդեա Ա)⁹⁴: Քուշանշահը ենթարկվել էր Սասանյանների ներխուժման, սակայն չէր նվաճվել, այլ միայն զրկվել էր իր հարավային երկրամասերից⁹⁵: Այս անցքերի մասին հորենացին պատմում է, որ Խոսրովի (իմա՝ Տրդատ Բ-ի) մոտ են հասնում այն պատգամավորներից մի բանիսը, «որոնք գնացել էին ամենապատվավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բահլը, և նրան լուր բերին, թե քո ազ-

88 հորենացի. Բ, հդ:

89 Ս. Կոզյան, Կամսարականները «տեսար Շիրակայ և Արշարունակաց», Վիեննա, 1926:

90 Նա հետազայում մինչև շահնշահ գառնուլը, հուշակվում է «Արմենիայի մեծ թագավոր» (276—293թթ.), *В. Г. Лыкокин*, Завоевания Сасанидов на Востоке, էջ 34—37:

91 հորենացի. Բ, հա (աշխ. Թարգմ., էջ 203): Այս հաղորդումը վերը նշվեց նաև Ալեքսանդր Սևերոսի և Արտաշիր Ա-ի անշտվյալմբը:

92 նույն տեղում, հր, էջ 208—209:

93 Ձոնարատի հաղորդման ավյալները՝ «Երբ նա (Փիլիպպոսը) տեսավ, որ հոռմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո գաշնադիրն անվավիր համարեց և երկրները ետ վերցրեց» (XII, 19), նույնպես լույս են տեսում այս անցքերի վրա:

94 Ինչպես ենթադրում է Գիրշմանը (*R. M. Crshman*, Le probleme de la chronologie des Coushians, „Cahier d'histoire mondiale“, III, Neuchatel, 1917, № 2, էջ 300 և հա.: Տե՛ս նաև՝ *История таджиского народа*, т. I, М., 1961, с. 367, *В. Г. Лыкокин* Завоевания Сасанидов на Востоке, с. 28):

95 Այնուամենայնիվ ժամանակի ընթացքում Շապուհ Ա-ին հաջողվում է Քուշանշահը միացնել Իրանշահին, և այդպիսով այդ երկրը գառնում է Սասանյան տան գահաժառանգների սեփականությունը (*Р. Фрай*, Наследие Ирана, с. 278—279):

գական Վեհաճանն իր Կարենյան Պահլավ ցեղով Արտաշիրին (իմա՝ Շապուհ Ա-ին) շնագանդվեց, այլ քո կռիին անսալով, գալիս է քեզ մոտ»⁹⁶:

Խաղաղության պայմանագրի խախտումը Շապուհ Ա-ին առիթ էր տվել նորից վերսկսելու պատերազմական գործողությունները հռոմեական սահմանագծում և Հայաստանում: Պարսկական զորքերի հրամանատար նշանակվեց թագաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրը, որը փութաց ներխուժել հռոմեական Մեսոպոտամիա և Սիրիա (Ասորիք) պրովինցիաները:

Եվրոպայում կայսրությունը պատերազմում էր գոթերի, գակերի, ալամանների և ֆրանկների դեմ ու փաստորեն հնարավորություն չուներ դիմագրավել արևելյան պրովինցիաները ներխուժող պարսիկներին: Դեկոս (249—251) կայսրն ընկավ կռիվ դաշտում՝ գոթերի դեմ պատերազմելիս և ստեղծված պայմաններում հռոմեական Արևելքը թողնված էր բախտի քմահաճույքին, այն պետք է իր սեփական ուժերով պաշտպաներ կայսրության սահմանները: Վտանգն ավելի էր մեծանում նրանով, որ Եվքսինյան Պոնտոսի (Սև ծովի) ծովահենները կողոպտում, ավերում էին ծովափնյա երկրները և նույնիսկ անարգել թափանցում Փոքր Ասիայի և Կողքիսի խորքերը:

253 թ. պարսկական զորքերը ներխուժեցին հռոմեական պրովինցիա Սիրիան: Այնուհետև Բարբալիսոս քաղաքի⁹⁷ մոտ հռոմեական 60 հազարանոց զորքը ծանր պարտություն մատնվեց: Այս արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքերը գրավում են Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի 37 քաղաքները, սրոնց թվում նաև շքեղ ու պերճ Անտիոքը⁹⁸: Պարսկական զորամասերը հասնում են մինչև Փոքր Հայքի Սատաղ քաղաքը և նրան սահմանակից Մեծ Հայքի Կոմանա քաղաքը:

Եվրոպայում և Առաջավոր Ասիայում Հռոմեական կայսրության համար ստեղծված ծանր պայմաններում Հայաստանը շէր կարող երկար դիմադրել: 253 թ. Սասանյանները գրավում են Հայաստանը⁹⁹, Զոնարասը գրում է. «Գալլոսի (251—253) ժամանակ սկսվեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը, այս երկրի Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»¹⁰⁰:

Այս անդեկություններից կարելի է կուսհել, որ հայկական արքունիքը երկփեղկվել էր: Ինչպես երևում է, Տրդատ Բ-ի հռոմեասեր կողմնորոշման հետևանք էր Հայաստանի համար ստեղծված ծանր վիճակը: Արքունիքի մի մասը՝ Արշակունի ավագ սեպուհները և մի շարք ազդեցիկ նախարարներ անցնում են Սասանյանների կողմը և կարողանում ժամանակավորապես պահպանել Արշակունիների տան գահը Հայաստանում, իսկ մի մասն էլ լքում է հայրենիքը և նահանջող հռոմեական զորամասերի հետ հեռանում: Դրանք էին՝ Հայոց

⁹⁶ Խոսեհնայի, Բ, հր (աշխ. թարգմ., էջ 207):

⁹⁷ Բարբալիսոս քաղաքի բաղաբաղանակական տեղանունը, իբրև «Փոքր աշխարհ» Ասորիքի հիշատակում է «Աշխարհացոյցը»՝ «Բալբանիտիս» (պիտի լինի «Բարբալիտիս») աղճատված ձևով (տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 44):

⁹⁸ E. Hontgmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 143:

⁹⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 84: Հոնիզմանը և Մարիքը, ինչպես նաև Վ. Լուկոնիքը գտնում են, որ այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել 244—253 թթ. միջև (E. Hontgmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 131—151, В. Г. Луконин. Культура сасанидского Ирана, с. 37):

¹⁰⁰ Zonaras, XII. 21 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 34—35):

Թագավոր «հոսորով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն և նրա նորածին որդի Տրդատը՝ իրենց կողմնակիցներով: Խորենացին գրում է, որ Տիրանը (իմա՝ Տրդատ Բ-ն) դնաց ռեկեղյաց կողմերը և արքունիքը հաստատեց Չրմես ավանում»¹⁰¹: Չրմես ավանն այն հինավուրց կենտրոնն էր, որ հայտնի էր դեռևս Սևրաթուրի ժամանակներից¹⁰²: Ահա այս Չրմեսում Տրդատ Բ-ն թագավորեց մոտ երեք տարի: Իսկ պարսիկներին անցած Հայաստանի մեծագույն մասում՝ Վաղարշապատ մայրաքաղաքում, «Արմենիայի մեծ թագավոր» դարձավ Տրդատ Բ-ի ազգականներից Արտավազդ Ե-ն (253—261), որին ճանաչեց Շապուհ Ա-ն: Այսպիսին էին Սասանյան Իրանի երկրորդ արշավանքի հետևանքները¹⁰³:

Հայաստանի պարսկական մասը միառժամանակ մտավ Երանշահի կոնֆեդերացիայի մեջ և որոշ չափով անցավ քաղաքական կառույցյան այն փուլերը, որոնք բնորոշ էին Սասանյան Իրանին ենթակա կախյալ թագավորություններին:

¹⁰¹ Խորենացի. Բ, կր (աշխ. Թարգմ., էջ 196—197):

¹⁰² Այս վայրը տեղադրված է Երզնկայի գաղտում, այժմյան Ջրմին գյուղի տեղում, որտեղ գտնվում է հուշակավոր հնավայր Ալթին-Թեփե բլուրը: Այնտեղ կատարած պեղումները հայտնաբերել են ուրարտական ժամանակաշրջանի բազմաթիվ հուշարձաններ: Չրմեսը կամ Մումինան (Ճմին) մինչև մ. թ. ա. 66 թ. Փոքր Հայրի թագավորության մայրաքաղաքն էր, իսկ կրոնական կենտրոնն էր Երեզ ավանը (այժմ՝ Երզնկան)՝ Անահիտ դիցուհու հուշակավոր տաճարով: Պամպեոսի հետ Տիգրան Ա-ի կնքած դաշնագրի համաձայն նախկին Փոքր Հայրի թագավորության մեջ մտնող Բարձր Հայր նահանգը ճանաչվել էր Մեծ Հայրի թագավորության կազմում և այնուհետև Չրմեսը դարձել «արքունական երկիր» հանդիսացող Բարձր Հայրի նահանգի կենտրոնը:

¹⁰³ Տե՛ս Ա. Տ. Երևմյան, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ Ե-ի ժամանակ 252(3—261), էջ 13—21:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 253—273 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԵՒ ԳԱՀԱԿԱՂՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՄ: ԿԵՆՏ ՀԱՅՔԻ ՀՌՈՄԵՆԱԿԱՆ ՄԱՍԸ՝ «ԳՄԱՍՏԱԿԵՐՏ ԿԱՅՍԵՐԱՑ»: «ԽՈՍՐՈՎ ՄԵՆՏ»-ՏԻՐԱՆ-ՏՐԴԱՏ Բ-Ի ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանում, ինչպես և նվաճված այլ երկրներում, Մասանյանները ժամանակավորապես հանդուրժեցին տեղական թագավորի իշխանությունը, հանձին Արտավազդ Ե-ի, որն, անշուշտ, Արշակունի դինաստիայից էր և տարագիր Տրդատ Բ-ի ազգականներից՝ Արշակունի սեպուհներից մեկը¹: Այդ Արտավազդն էր, որ Շապուհ Ա-ի կողմից բարձրացվեց հայկական գահը:

Արտավազդ Ե-ն ՄԼԾ Հայքի պարսկական մասում, Վաղարշապատ մայրաքաղաքում թագավորել է 253—261 թթ.²:

Եթե նկատի ունենանք Մասանյանների ընդհանուր քաղաքականությունը Երանշահի կազմում մտնող ոչ-իրանական («Ան-Երան»)՝ երկրների թագավորությունների նկատմամբ, ակնհայտ կդառնա, որ նրանք հանդուրժում էին իրենց ծառայության մեջ մտած տեղական ավագանու ներկայացուցիչներին, նույնիսկ պարթև Արշակունիների շառավիղներին: Սակայն այդ ժամանակավոր երևույթ էր, և հարմար առիթի դեպքում տեղական դինաստիայի թագավորությունը վերացվում էր ու ավելալ երկրի գահը դառնում էր Մասանյան դինաստիայի ներկայացուցիչների ժառանգական սեփականությունը՝ «դաստակերտը»: Այդպես էին՝ Մեշան (Մեսենե), Գելան, Կըրման և «Սակաստանի, Տուրեստանի և Հինդի մինչև ծովափ» միացյալ երկրների գահը, ավելի ուշ Քուշանաց աշխարհի (Քուշանշահի) մնացյալ մասը: Սակայն Մասանյանների համար ամենակարևորը Հստմեական կայսրությունը սահմանակից Հայաստանն

¹ Գերիշխող է այն կարծիքը, որ այս Արտավազդ Ե-ն Արշակունյաց դինաստիայից չի եղել (տե՛ս Հ. Մանանյան, նշվ. աշխ., էջ 93) և թերևս նա նույն Արտավազդ Մանգակունին էր (Ալիշան, Այրարատ, 1890, էջ 374): Ըստ Աստուրյանի Արտավազդ Մամիկոնյանն էր նա (Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 245—246), իսկ ըստ Ասլանի նա Ատրպատականի թագավորների սերնդից էր (Études historiques, էջ 143): Ա. Աննինսկու ենթադրության համաձայն Արտավազդ Ե-ն Տրդատ Բ-ի որդին էր (А. Аннинский, Древние армянские исторические источники, Одесса, 1899, с. 44):

² Հ. Մանանյանը, հիմնվելով նախորդ հետազոտությունների վրա, Արտավազդի գահակալության տարեթվերը համարում է 252/3—272/3 թթ. միջև (նշվ. աշխ., էջ 95):

³ Շապուհ Ա-ի արձանագրություններում Հայաստանը հիշատակվում է «Ան-Երան» երկրների շարքում (տե՛ս В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема абсолютной хронологии, с. 32; Р. Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, с. 296):

էր: Պարթև Արշակունիների վերացումից հետո Հայաստանին տիրելու համար Հոռմի և Սասանյանների միջև մղվող պայքարն ավելի է սրվում: Տիգրանի արքունիքի հիմնական ձգտումն էր Հայաստանում հաստատել Սասանյան դինաստիայի ժառանգական իշխանությունը:

Սասանյանների այս քաղաքականությունը պայմաններում, միառժամանակ հանդուրժվում է հայ Արշակունի սեպուհ («առաջ սեպուհ») Արտավազդի թագավորությունը: Գա Սասանյանների համար միջոց էր երկիրն իրենց կողմը պահելու: Պատեհ առիթը ներկայանալուն պես Արտավազդը պիտի գահընկեց արվեր և հայկական գահը գտնար Սասանյան գահաժառանգների սեփականությունը:

Արտավազդ և թագավորի մասին կցկատր անդեկություններ են պահպանվել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, ուր որոշ պատճառներով այս Արտավազդը շփոթվել է Արտաշես Ա-ի սրբի Արտավազդի հետ: Խորենացու անդեկություններում պահպանվել են աղոտ փաստեր Տրդատ Բ-ի արքունիքում ծագած տարածայնությունների մասին, որոնք կապվում են Արտավազդ Ա-ի գահակալության հետ:

Ըստ գոյություն ունեցող կարգի, միայն գահաժառանգն իրավունք ուներ բնակվելու հայոց ոստան Այրարատում: Արշակունյաց տոհմի մյուս ներկայացուցիչները՝ ավագ սեպուհները, բնակվում էին իրենց հատկացված Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերան գավառներում: Արտավազդը գահաժառանգ չէր և թագավորել էր իբրև Սասանյանների քաղաքականության կողմնակից և, անշուշտ, որպես հահառակորդ Հայաստանի հռոմեական մասն անցած իր ազգական «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ի ու նրա ընտանիքի, առաջին հերթին վերջինիս որդու՝ մանկահաս Տրդատի:

Մովսես Խորենացին այս ընթացքում անդի ունեցած դեպքերը խառնելով Տրդատ Ա-ի (63—88) ժամանակաշրջանի հետ, հաղորդում է, որ «Տիրան» (իմա՝ Տրդատ Բ) թագավորը, որ հավատարմությամբ ծառայեց հռոմեացիներին⁴, հարկադրված էր զբաղվել Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում բնակվող Արշակունի սեպուհների հարցով: Խորենացու անդեկության համաձայն «Տիրան»-Տրդատի մոտ են գալիս Արշակունյաց ցեղից իր հին ազգականները, որոնք ապրում էին Հաշտյանքի կողմերում և ասում. «Ընդարձակիր մեր ժառանգության (հողերը), որովհետև մենք շատ բազմացանք և մեզ նեղ է գալիս (կղաճը): Նա էլ հրամայում է, որ նրանցից մի քանիսը գնան ապրելու Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում: Նրանք ավելի սաստիկ բողոք բարձրացրին թագավորի առջև, թե մեր տեղը չափազանց նեղ է, բայց Տիրանն ուշադրություն չդարձրեց, այլ հաստատապես լճեց ոչ մի նոր (հող) շտալ նրանց ժառանգություն, այլ որ նրանք ինչ որ ունեն, հավասար իրենց մեջ բաժանեն»⁵: Այնուհետև պատմահայրն ավելացնում է, որ հողը «մարդավովով բաժանելիս դուրս եկավ, որ Հաշտյանքում բնակվողների ժառանգությունը պակաս է, ուստի նրանցից շատերը եկան Աղիովիտ և Առբերանի գավառները»⁶: Այս ընդարձակ հատվածում նշված է Արշակունի սեպուհների գալը Հաշտյանք գավառից Աղիովիտ և Առբերանի գավառները: Հայաստանում III դ. կեսերին ստեղծված իրադրության գննությունից երևում է, որ այս անդեկության մեջ ճիշտ չեն բացատրված

⁴ Խորենացի, Բ, կր, էջ 193:

⁵ Նույն տեղում (աշխ. թարգմ., էջ 196):

⁶ Նույն տեղում:

Արշակունի սեպուհների գալու հիմնական շարժառիթները: Հաշվի առնելով, որ 244—252/3 թթ. բաժանումով Հաշտյանը գավառը մնում էր Հայաստանի հոսմեական մասում, իսկ Վանա լճի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան եզերքում գտնվող Ադիոլիս և Աուրերանի գավառներն ընկնում էին պարսկական Հայաստանի կենտրոնական մասում, սրբազ կլինի, որ Խորենացու վկայությամբ մեզ արտացոլվել է այն իրողությունը, որ «Տիրան»-Տրդատ Բ-ի քաղաքականությունից զմտո՛ւ Արշակունի սեպուհները նրան անցած երկրամասից 253 թ. հետո անցնում են պարսկական մասը: Ահա այս Արշակունի սեպուհներից պետք է լինեն Մեծ Հայքի պարսկական մասի գահակալ «մեծ թագաւորն Հայոց» կամ «մեծ արքայ Հայոց» Արտավազդ Ե-ն: Հայոց թագավորը, իբրև վասալ, իր այրուծիով պարսկական գորամասերի հետ մասնակցում էր Հռոմեական կայսրության դեմ մղվող պատերազմներին:

Մեծ Հայքի հռոմեական մասը նույնպես շարունակում էր գոյություն ունենալ որպես կախյալ թագավորություն (կենտրոնը Չրմես ավան), որի թագավորն իր այրուծիով շարունակում էր մասնակցել կայսրության պատերազմներին, իբրև «գաշնակից և բարեկամ կայսեր և հռոմեական ժողովրդի»: Հռոմեական կայսրությանն անցած Մեծ Հայքի արևմտյան մասը բազկացած էր Ծոփաց աշխարհից և Բարձր Հայք նահանգից, որը կոչվում էր Armenia Major, այսինքն՝ «Մեծ Հայք» և միացած էր «Փոքր Հայք»—Armenia Minor երկրամասին⁷: Իբրև «ձեռական աշխարհ թագաւորին Հայոց», հռոմեական Հայաստանի կազմի մեջ պետք է մտնեն նաև Միջագետքի Գիմաթենն գավառը՝ Վաղարշակուպոլիս կենտրոնով⁸: Քանի որ Հայաստանի Հռոմին անցած մասը կայսրության վարչական բաժանման համակարգի մեջ էր, ուստի Ադաթանգեղոսն այն համարում էր «գաստակերտ կայսերաց»⁹:

Հռոմեական Հայաստանի վարչական բաժանումն այն ժամանակաշրջանում արտացոլվել է Վերոնյան երկրացուցակի մեջ: Ըստ այդ ցուցակի, իբրև Հռոմեական կայսրության Պոնտական գիտցելի երկրամաս է հիշատակված «Փոքր Հայք, այժմ նաև Մեծ Հայքը ավելացրած» (Armenia Minor, nunc et Major addita)¹⁰: Երկրի վարչական այս բաժանումն սկզբնավորվել է ոչ թե 298 թ. Մծրինի 40-ամյա գաշնապրի հետևանքով, ինչպես սովորաբար կարծում են¹¹, այլ այն հետևանք էր 244 թ. «ամենամոթաբեր հաշտություն», որը, ինչպես նշվեց, փաստորեն ուժի մեջ մտավ միայն 253 թ.:

⁷ Այս վարչական միավորումների մասին տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 28—29, 86.

⁸ Գավառը հայտնի էր իր ջերմուկներով, ուստի հայերը միջին դարերում այն կոչում էին Զերմուկ (այժմյան՝ Չիրմիկ): Այն գտնվում էր Ամիդ-Գիարրեթիից արևմուտք (տե՛ս J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 251, 253, տե՛ս նաև՝ Ս. Ե. Իկլյան, Պոնտական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում: «Ձեռական իշխանությունը» Հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1971, № 1, էջ 3—8):

⁹ Ագաթանգեղոս, գլ. ԺԲ, 127 (գրաբար բնագիր, էջ 73):

¹⁰ Codex Veronensis, II, 8. Խնթաղրվում է, որ Վերոնյան երկրացուցակը Գիտցելի տեղանունը կայսեր (284—305) պրովինցիալ բաժանման ռեֆորմն արտահայտող փաստաթուղթ է (T. Mommsen, Abhand. d. Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1862, էջ 489; Մանրամասն տե՛ս Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 85—86): Այդ պետք է ճիշտ լինի, սակայն նշված երկրացուցակն արտացոլում է մինչև 298 թ. գոյություն ունեցող իրավիճակը:

¹¹ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 116—117:

Ռազմական առումով 253—297 թթ. հռոմեական Հայաստանը, որոշ ընդմիջումներով, շարունակեց մնալ Կապադովկիայի սահմանների շրջանի համակարգում:

«Խոսրով Մեծ»—Տրդատ Բ-ն, որ գրեթե երեսուն տարի (227—256 թթ.) պայքար էր մղում Սասանյանների նվաճողական քաղաքականության դեմ, դաշնակցել էր քուշանների հնդկապարթևական թագավորների հետ, երկու անգամ կազմակերպելով (227—232 թթ. և 248—252 թթ.) սահմանային կոալիցիա, համարվում էր Շապուհ Ա-ի ամենատխերիմ թշնամին, որին հարկավոր էր վերացնել մեջտեղից, ուստի և դավադրություն է կազմակերպվում նրա դեմ: Շապուհը Հայոց թագավորի սպանության գործը հանձնարարում է Անակ պարթևին՝ «Սուրենյան Պահլավի տոհմից»:

Անակի Հայաստան գալու ժամանակը ճշտիվ որոշում է խորհրդագրում է. «Անակը Հայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդում սպանում է Խոսրովին»¹²: Ուրեմն Անակը Հայաստան էր եկել այն ժամանակ, երբ Հումբ ճանաչեց Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը երկու աշխարհակալությունների միջև և «Խոսրով Մեծ»—Տրդատ Բ-ն անցել էր իր արքունիքով հռոմեական Հայաստան, այսինքն՝ 253 թ.: Այստեղ Անակը մնացել է երեք տարի՝ Ճիշտ է խորհրդացու հաղորդումը, որ Անակը կեղծում է, թե իր ընտանիքով փախչում է Շապուհ Ա-ի հալածանքներից և սպաստան հացցում Հայոց թագավորից: Անակը հյուրընկալվում է «Խոսրովի» կողմից և երրորդ տարում (256) ի կատար է ածում ոճիրը¹³: Այս սպանությունը ցույց է տալիս, որ Անակի տոհմը՝ Սուրենի Պահլավը, ինչպես այլ պարագաներում, այժմ ևս հավատարմորեն ծառայում էր Սասանյան արքունիքին:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ՄԱՍԻ ԲՈՒՍԳՐԱՎՈՒՄԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Չնայած Գալլուս կայսրը ճանաչել էր Հայաստանի բաժանումը երկու մասի, սակայն պարսկահռոմեական բախումները Վերին Միջագետքում և Հայաստանում շարունակվում էին:

Ըստ պատմական ավանդության, մահացող «Խոսրովը» հրամայում է ոչընչացնել Անակի ընտանիքը¹⁴: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ պարսկական զորքերը ներխուժել են հռոմեական Հայաստան և բռնազրավել այն: Այդ մասին խոսվում է Ագաթանգեղոսի երկում, շնայած որ տարբերություն չի դրվում Հայաստանի երկու մասերի միջև: Նա գրում է. «Երբ Պարսից թագավորն այս ամենը լսեց՝ զվարճացավ, այն օրն ուրախության մեծ տոն արեց և ատրուշաններին շատ զոհ մատուցեց: Զորք հավաքեց, շարժվեց դեպ ասպատակ սփռեց Հայաստանի կողմերը, խոտունն ու անասունը, ծերն ու տղան, երիտասարդն ու մանուկն ընդհանրապես գերի տարավ»¹⁵: Այստեղ խոսքը հռոմեական Հայաստանի մասին է, և պատմիչը հատկապես ընդգծում է, որ «Պարսից արքան գալով այնուհետև Հայաստան, իր անվամբ կոչեց այդ վայրերը և հունաց զորքը փախուստի մատնելով, հալածեց մինչև հունաց սահմանները: Փո-

¹² Խորհրդագր., Բ, հղ (աշխ. թարգմ., էջ 209):

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Ագաթանգեղոս, 35:

¹⁵ Նույն տեղում (աշխ. թարգմ., էջ 36):

սեր փորելով սահմաններ հաստատեց և տեղի անունը դրեց Փոսից գրունք¹⁶ այն վայրերում, որոնք կոչվում էին Ոյծք»¹⁷: Այստեղ, փաստորեն, նշվում է այն սահմանագիծը, որ բաժանում էր կայսրությունը Մեծ Հայքից: Խորենացին նույնպես հաղորդում է պարսիկների կատարած բռնագրավման մասին, որտեղից երևում է, որ խոսքը վերաբերում է հռոմեական Հայաստանին՝ Տրդատ Բ-ի սպանությունից հետո: Պատմահայրը հաղորդելով Վալերիանոս կայսեր և նրա հաջորդների թուլության մասին, ասում է, որ դրա պատճառով «Արտաշիրը (իմա՝ կամ Շապուհ Ա կամ Որմիդդ-Արտաշիր) համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, հունաց զորքերին դուրս քշեց և մեր երկրի մեծագույն մասը գերելով, ավերակ դարձրեց»¹⁸:

«Խոսարով»-Տրդատի սպանությունից հետո արքունիքում գտնվող նրան կողմնակից հակապարսկական կողմնորոշում ունեցող նախարարները պետք է բողոքի ձայն բարձրացնեին սասանյան անիրավությունների և հռոմեական Հայաստանի բռնագրավման դեմ: Խորենացին գրում է. «Խոսարովի (իմա՝ Տրդատ Բ-ի) սրախողխող լինելուց հետո հայոց նախարարները միարանելով՝ իրենց օգնության են կանչում Փուլուգիայում գտնվող հունաց զորքերը՝ պարսիկներին դիմադրելու և Հայաստանը պաշտպանելու համար: Եվ իսկույն իմաց տվին Վալերիանոս կայսրին...»¹⁹: Նախարարների բողոքը ժամանակին էր հասել: Հոռմը շէր կարող հաշտվել իր ազդեցություն կորստի հետ Հայաստանում ու Հյուսիսային Միջագետքում: Հայաստանը կրկին պատերազմի առիթ էր դառնում: Վալերիանոսը 256 թ.²⁰ իր բանակով գալիս է Արևելք, սակայն դեռ Հայաստանի սահմաններին չմոտեցած, շեղում է ճանապարհը և հարկադրված իր ուշադրությունը բեռում այն դժվարությունների վրա, որ նրա առաջ ծառայան Կապադովկիայում ու Ասորիքում:

Վալերիանոսն իր թուլակամ ու անվճռական բնավորությամբ շէր դիմանում լուրջ դժվարություններին: Կայսրը հռոմեական բանակի զլուխ անցած գալիս է Անտիոք, որը պարսիկները կամովին թողնում են ու հեռանում: Վալերիանոսը պրետորյանների պրեֆեկտ Բալլիստասի հետ իր բանակով Անտիոքից շարժվում է Կապադովկիա, որպեսզի Մելիտինեի կողմից Եփրատն անցնելով, տեր կանգներ հռոմեական Հայաստանին: Բայց Խորենացին հաղորդում է. «Գոթերը Գանուր գետն անցնելով շատ գավառներ գերեցին և Կյուկղաղի կղզիները կողոպտեցին, ուստի Վալերիանոսը շի կարողանում մեր երկիրը հո-

16 Նույն տեղում, 36: Ըստ VII դարի «Մղսնաշափրի» այն կոչվում էր «Փոսագուռն» և պիտի համապատասխանի Պրոկոպիոս Կեսարացու *Γερμανοὺ φροσῆτων* ամբուսյանը: Փոսագուռն էր կոչվում այժմյան Վալուկի լեռնանցքը, որտեղով անցնում էր Կարինից դեպի Կողոնիա տանող ճանապարհը և որը գտնվում է Մեծ Հայքի Փոքր Հայքից բաժանող սահմանագծի վրա: Վալուկ կոչվող լեռնանցքը գտնվում էր Գալլ գետի (Կյուկոս) և Ճորոխ գետի ակունքները միմյանցից բաժանող ջրբաժան լեռնաշղթայի վրա (տե՛ս Ս. Ս. Խենձյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 88):

17 Ագաթանգեղոս, 36 (աշխ. թարգմ., էջ 36): Ագաթանգեղոսի նշված հրատարակության «Սոյգ»-ից գերադասելի «Ոյծք» տարբերակը: Հ. Անառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 560:

18 Խորենացի, Բ, հզ (աշխ. թարգմ., էջ 211):

19 Նույն տեղում, էջ 210:

20 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 92: Այս թվականով ևս մեկ անգամ ապացուցվում է, որ Տրդատ Բ-ն այս նույն ժամանակ էր սպանվել:

վանավորել»²¹։ Հենց այս ժամանակ էլ պարսիկները Միջագետքում անցան «Մեսոպոտամիա» պրովինցիան և գրավեցին խոշոր կենտրոն Գուրա-Նվրոսդ-պը²²։ Այնուհետև պատերազմը զարգարում է, կնքվում է խաղաղության համաձայնագիր²³ (մոտ. 257/8 թ.)։

Այդ համաձայնագրով Հոոմը, հալանարար, հարկադրված եղավ ճանաչել պարսիկների հետ կաշայած 253 թ. համաձայնությունը, բոս որի Հայաստանի մեծագույն մասն անցնում էր պարսիկներին (ինչպես որոշվել էր 244 թ.), իսկ մնացյալ՝ փոքր մասի վրա, Սասանյանները ճանաչեցին կաշարություն իրավասությունը։ Իրականում, սակայն, հոոմեական Հայաստանը մնաց գրավված պարսիկների կողմից։

259 թ. վերսկսված պարսկահոոմեական պատերազմը Վալերիանոսի համար ունեցավ ողբերգական վախճան։ Ռազմական գործողությունները վերջացան մեծ ճակատամարտով՝ Եդեսիայի և Խառանի միջև, որտեղ հոոմեական բանակը խաչատառակ պարտություն կրեց, իսկ Վալերիանոս կաշարը գերի ընկավ Շապուհ Ա-ի ձեռքը (260)²⁴։

Ստեղծվեց այնպիսի վիճակ, որ Հոոմը ոչ միայն ճանաչեց պարսկական Հայաստանի գոյավիճակը, որտեղ Սասանյանները թագավոր էին կարգել Արտավազդ Ե-ին, այլև բախտի բմահաճույթին թողեց հոոմեական Հայաստանը։ Ավելին, Սասանյաններն այս հաղթանակից հետո որոշեցին Հայաստանի պարսկական մասում ևս վերացնել հայ Արշակունիների իշխանությունը։

Արտավազդ Ե-ի թագավորությունը Հայաստանի պարսկական մասում գոյատևեց հազիվ ինը տարի։ Հայ Արշակունիներին վերացնելու առիթ հանդիսացավ Արտավազդ Ե-ի դիրքորոշումը գերեվարված Վալերիանոս կաշար հանդեսը։

Վալերիանոսի գերությունը և նրա բանակի ջախջախումը հին աշխարհի համար արտասովոր երևույթ էր։ Այդպիսի խաչատառակ և ստորացուցիչ պարտություն կաշարությունը չէր տեսել։ 261 թ. Շապուհ Ա-ի ղեկավարները հարևան երկրների թագավորներին հանձնում էին նամակներ, որոնց միջոցով ամենուրեք ազդարարում էին պարսից բանակի հաղթանակի մասին։

Առանձին թագավորությունների տիրակալներ տարբեր կերպ արձագանքեցին այս հաղթական ուղերձներին։ Նրանց մի մասը պատասխանեց, իսկ մյուս մասն՝ արհամարհարար լռեց։ Հայոց թագավոր Արտավազդ Ե-ի պատասխան նամակը Շապուհին պահպանել է հոոմեական պատմիչ Տրեբելլիոս Պոլլիոնը. «Արտավազդը՝ Հայոց թագավորը, — ասում է նա, — ուղարկեց Շապուհին հետևյալ նամակը. «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկջուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ևս, որքան հրահրել ևս մուկզին կոխվր։ Վալերիանոսին ալմ պահանջում են ազատ արձակել և նրա որդին, և թուր, և հոոմեական զորավարները, և ամբողջ Գալլիան, ամբողջ Աֆրիկան, ամբողջ Սպանիան, ամբողջ Իտալիան ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում են Իլլիրիկումում, նաև Արև-

²¹ Խուենացի, Բ, հգ (աշխ. թարգմ., էջ 210—211)։

²² Տե՛ս Բ. Փրայն, Наследие Ирана, с. 292.

²³ Բ. Գ. Лыконин, նշվ. աշխ., էջ 57։

²⁴ Լավագույն աղբյուրը Շապուհ Ա-ի այս արշավանքի մասին ՏՄԿ -ն է (տե՛ս Է. Honigmann et A. Maricq, նշվ. աշխ., էջ 12)։ Խորհնացին (Բ, հգ) լուսթյան է մասնում վալերիանոսի գերությունը։

վելքում ու Պոնտոսում²⁵, և որոնք կողմնակից են այն հոտմեացիներին կամ նրանց հպատակ են: Դու վերցրիր զերի միայն մի ձերունու, իսկ քո զեմ խիստ թշնամացրիր երկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին, գուցե նաև մեր զեմ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր, մենք, որ քո հարեաններն ենք՝ միշտ ծանր դրուժյան մեջ ենք բնկնում, երբ դուք իրար հետ կովում եք»²⁶: Եթե նույնիսկ այս նամակը կեղծիք համարվի, այդուհանդերձ դիպուկ է բնորոշում Հայաստանի վիճակը իրանահոտմեական ներհակությունների սլորտում, որով և որոշվում էր Հայոց թագավորի պատասխանը, իսկ վրացիները, ազվաններն ու քուշաններն առհասարակ հրաժարվեցին ստանալ Երանշահի արքայի նամակները և նույնիսկ խոստացան օգնել հոտմեացիներին²⁷:

Այս նամակը բոլոր դեպքերում իր ժամանակի հետաքրքրական փաստաթուղթ է: Դրա բովանդակությունից երևում է, որ Մեծ Հայքի պարսկական մասը, որ թագավորում էր Արտավազդ Ե-ն, ներքին կյանքում անկախ էր և կախվածությունը Սասանյան Իրանից արտահայտվում էր նրանով, որ պատերազմի ժամանակ Հայոց թագավորը զորք էր արամագրում Իրանին: Ուշագրավ է, որ ժամանակակիցները գիտակցում էին, թե բուֆեր պետության վիճակում գտնվող Հայաստանին որքան ծանր էր նստում չուրաքանչյուր պատերազմական ընդհարումը Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև: Ի վերջո՝ մեջբերված նամակի տեքստը ցույց է տալիս, որ Արտավազդ Ե-ն այս պարագայում չի թաքցնում համակրանքը հոտմեական կայսեր հանդեպ և միայն հարկադրաբար է ենթարկվում պարսիկներին:

Անշուշտ, Հայոց թագավորի այս դիմումը պարսից արքունիքում պետք է դիտվեր իբրև անհավատարմության դրսևորում Սասանյան Իրանի ինքնակալի հանդեպ և այդ այն ժամանակ, երբ պարսիկների զեմ Միջագետքում հաջող պատերազմական գործողություններ էր սկսել Հռոմի անունից հանդես եկող Պալմիրայի թագավոր Օգենատոսը: Փորձը ցույց է տալիս, որ եթե քաղաքական կշեռքի նժարը Միջագետքում թեքվում էր հօգուտ Հռոմի, Հայաստանի գահակալը կարող էր անցնել դրա կողմը: Ահա հանգամանքներ, որ հասկանալի են դարձնում Շապուհ Ա-ի քաղաքական վարքագիծը Հայաստանի հանդեպ՝ Վալերիանոսի գերությունից հետո: Բացի այս նկատառումներից, հարկավոր է հաշվի առնել նաև այն, որ Շապուհ Ա-ն այդ ժամանակ ապրում էր իր հաղթանակների փալլուն ժամանակաշրջանը: Շահած երեք խոշոր ճակատամարտերը (Պերող-Շապուհի, Բարբալիսոսի և Եղեսիայի) Շապուհ Ա-ին հասցրել էին փառքի գագաթնակետին, և նա արդեն կարող էր հաշվի չառնել Մեծ Հայքի թագավորության իրավական վիճակը:

Արտավազդ Ե-ն գահընկեց է արվում և, ըստ երևույթին, սպանվում (մոտ.

²⁵ Iliricum, Oriens, Pontica սրանք հռոմեական կայսրության Բալկանյան թերակղզու և փոքրասիական գիոցեզներն են:

²⁶ Trebellius Pollio Valerianus pater et filius (Թարգմ. տե՛ս Հ. Մանուկյան, ԽՉՎ աշխ., էջ 94):

²⁷ Նույն տեղում, IV, 1: Շապուհ Ա-ին ուղարկված Արտավազդի նամակը Կ. Թումանյանը համարում է գրական հնարանք, կազմված Թուկիդիդեսի ճառերի, ինչպես և նմանօրինակ մյուս ստեղծագործությունների օրինակով: Չի բացառվում, որ իրականում նման նամակները կազմվում էին աչքի առաջ ունենալով դասական ճառերի տեքստերի օրինակները: Քննարկվող ժամանակաշրջանի պատմական իրադրությունը չի բացառում նման նամակի գոյությունը:

261 թ.): Այսպես է ավարտվում այս ժամանակաշրջանում Հայ Արշակունիների գահակալությունը Հայաստանի պարսկական մասում:

Շապուհ Ա-ն, ներխուժելով հռոմեական Հայաստան, նպատակ ուներ նաև ոչնչացնել «ևոսրով-մեծ» — Տրդատ Բ-ի ընտանիքը և զրանով իսկ վերջնականապես վերացնել Հայ Արշակունիներին: Նման զեկաբերում միշտ գտնվում էր որևէ մեկը Հայ մեծամեծներից, որ փրկում էր հատկապես արու գավակներին, որով պահպանվում էր ավելի հարստության ժառանգական իրավունքը: Ազաթանգեղոսը հաղորդում է. «Այդ ժամանակ մի մարդ ավագակից ազատելով, փրկում է Հայոց ևոսրով թագավորի որդիներից Տրդատ անունով մի փոքրիկ մանկան, (որին) դայակներն առնելով փախցրին կայսեր արքունիքը, Հունաց կողմերը»²⁸, Լևոս ևորենացու, այդ Արտավազդ Մանգակունին էր «որ ևոսրովի Տրդատ որդուն առնելով հասցնում է կայսեր պալատը»²⁹: Ազաթանգեղոսը նույնպես վկայում է, որ մանուկ Տրդատին փախցրին Հոռոմ «ի դուսն կայսեր»: Նախարարները փրկեցին նաև արքայազուտար ևոսրովիդուխտին՝ հասցնելով նրան Գարանազի գավառի Անի ամրոցը³⁰:

Չափազանց հետաքրքրական է Ազաթանգեղոսի տեղեկությունը, որ մանկիկ Տրդատին փախցրին Հոռոմ «ի դուսն կայսեր»: Գոչություն ունեցող մի շարք ձեռագրերում միտումնավոր կերպով հանված է «ի Հոռոմ» բառը, որով փոխվում է հատվածի միտքը: Ազաթանգեղոսի ձեռագրերից մեկի ընթերցումը հետևյալն է. «երթեալ, սնեալ և ուսեալ Տրդատէս ի Հոռոմ առ կոմսի ումեմն կիկիանէս անուն կոչեցելոյ»³¹: Ազաթանգեղոսի սկզբնական տեքստի խմբագրողները, ձգտելով մանուկ Տրդատին անպատճառ դարձնել ժամանակակիցը առաջին քրիստոնյա կայսր Կոստանդիանոս Ա Մեծի (306—337) և նրան գահակից՝ կեսար «Լիկիանէս»-ի (կամ՝ Լիկիանոսի) (308—324), որը նախքան կեսար դառնալը III—IV դդ. սահմանագծին Կապադովկիայի կառավարիչ էր՝ «կոմես» (κόμης, comites) տիտղոսով, ժամանակագրական տեղաշարժեր են կատարում, ազավագելով պատմական իրողությունը:

Անդրադառնալով այս հարցին, Մ. Լ. Շոմոնը իրավամբ նշում է, որ պատանի թագավորագնի հովանավորը պատկանում էր «Լիկինիա տոհմին» (gens Licinia), ինչպիսիք էին կայսրեր Վալերիանոսը (253—260) և նրա որդի Գալլիենոսը (253—268), որոնց հետ և զիտնականը նույնացնում է Ազաթանգեղոսի «Լիկիանէսին»³²: Պարզվում է, որ մանկիկ Տրդատին Հայ նախարարները տա-

28 Ազաթանգեղոս, 36 (աշխ. թարգմ., էջ 36):

29 Խորենացի, Բ, հգ (աշխ. թարգմ., էջ 211, հմմտ. Նղիշե, վասն վարդանանց և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 72): Տրդատ Բ-ին նվիրված նախարարներից էր Օտա Ամատունին, որը նույնպես մասնակցեց նրա գավակների փրկությանը: Օտա Ամատունին Տրդատ Բ-ի արքունիքում, ըստ երևույթին, հազարապետի գերծակալությունն է վարել: Նա լքել էր իր ժառանգական կալվածքը՝ Արտազ գավառը և ևոսրովիդուխտի հետ գալով Հայաստանի արևմտյան մասը, հաստատվել էր Գարանազի գավառի Անի (Կամախ) ամրոցում, որտեղ գտնվում էին Հայ Արշակունիների գամրարանները: Ավելի ուշ, Սասանյանները հանձին «Հայաստանի մեծ թագավոր» Որմիզդ-Արտաշիրի հարբունիս էին զրավել լքված Արտազ գավառը, իսկ այնուհետև, հայոց գահի վրա գտնվելու ժամանակ ներսեհը այս գավառը դարձնում է իր կենտրոնը: Այսպես, հավանաբար, հնագույն Շավարշանի տեղում ներսեհը հիմնում է ներսեհապատ ավանը:

30 Խորենացի, Բ, հէ (աշխ. թարգմ., էջ 211):

31 Ազաթանգեղոս, 37:

32 Chaumont, Recherche sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides a la conversion du royaume, Paris, 1969, p. 94;

րել են Հոռմ³³ կեսար Պուրլիոս Լիկինիոս էգնատիոս Գալլիենոս³⁴ Օգոստոսի մոտ: Տրդատի մանկությունն ու պատանեկությունն անցել են ոչ թե Կապադովկիայի Կեսարիայում, այլ հոռմեական կայսրերի արքունիքում: Ազաթանդեղոսի տեքստից երևում է, որ Տրդատը կատարյալ գիտեր լատիներենն ու հունարենը: Նա քաջ ծանոթ է եղել և վաչելի է հովանավորությունը ոչ միայն Լիկիանոսների ընտանիքի՝ հանձին Վալերիանոսի և Գալլիենոսի, այլև զորավարներ ու քաղաքական գործիչներ՝ Կլավդիոս Ավրելիանոսի, Տակիտոսի, Պրոբոսի և Կարոսի (որոնք հերթով զբաղեցին կայսերական գահը) մեծ հովանավորությունը³⁵:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՄԱՍԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԱՍՏԱԿԵՐՏ

Արտավազդ Ե-ի գահընկեցությունից հետո պարսկական Հայաստանը հայտարարվել է Սասանյան դինաստիայի դաստակերտ (դինաստիական սեփականություն) և արքայից արքայի ժառանգական «դոմեն»: Այդ էր պատճառը, որ 261—293 թթ. ընթացքում՝ 32 տարի անընդմեջ, պարսկական Հայաստանում «Հայաստանի մեծ թագավոր» տիտղոսով թագավորում են Որմիզդ-Արտաշիրը (261—272)³⁶, նրա որդի Որմիզդակը (273—276) և Ներսեհը (276—293): ՏՅԿԶ-ի արձանագրության մեջ Որմիզդ-Արտաշիրը և նրա եղբայր Ներսեհը հիշատակված են Սասանյան դինաստիայի «խոսրով» պատվանունը կրող այն անձնավորությունների շարքում, որոնց համար Շապուհ Ա-ն հիմնադրել էր անվանական տաճարներ («Հրատն» կամ «Հուր», «Կրակ»): Այդպիսով Տիզբոնի արքունիքն իրագործում էր իր վաղեմի քաղաքական ծրագիրը՝ Հայաստանում հաստատել Սասանյան դինաստիայի ժառանգական իշխանությունը: Ինչպես առաջ Մեծ Հայքը պարթև Արշակունիների արքայատոհմի երկրորդ թագավորությունն էր համարվում, այժմ էլ այդ նույն դերը վերականգնվում էր, սակայն իբրև Սասանյան դինաստիայի երկրորդ թագավորություն: ՏՅԿԶ-ն փորագրվել է Վալերիանոս կայսեր գերեվարումից հետո՝ 262 թ., որտեղ իբրև «Արմենիայի մեծ թագավոր»³⁷ հիշատակվում է Շապուհ Ա-ի ավագ որդին՝ թագաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրը: Շապուհ Ա-ն Վալերիանոս կայսեր գերեվարումից հետո, ի նշանավորումն փայլուն հաղթանակի, մեծ նվիրաբերություններ է անում կրոնական հաստատություններին և հիմնում մի շարք տա-

33 Ճիշտ է կոն, գտնելով, որ Տրդատին տարել են Հոռմ և դաստիարակել, սակայն նրան չի նույնացնում Տրդատ Գ-ի հետ, որին նա վերագրում է Տրդատ Բ-ի հետ կատարված անցքերը (տե՛ս Ան, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 538—540):

34 Հայ մատենագիրների մոտ հիշատակվում է «Գաղղիանոս» ձևով:

35 Ազաթանդեղոսի տեքստում Կապադովկիայի տարրերակն առաջ է եկել նշված «կոմս Լիկիանէսի» անվան առնչությունը: Սրա հետ Տրդատը որոշ կապեր ունեցել է, երբ արդեն ինքը Հայոց թագավոր էր (B. MacDermot, The Conversion of Armenia in 294 A. D., Rearm' nouvelle serie, t. VII. Paris, 1970, այնուհետև MacDermot, էջ 321—323):

36 Տե՛ս Մ. Տ. Երեմյան, Նախշ-ի Ռուստեմի «Քաարա-ի Զարդուշտ»-ի հուշարձանի արձանագրության վիճակությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, № 2, էջ 63—68: Եթե Արտավազդ Ե-ն գահընկեց է արվել և 261—262 թթ. միջև Հայաստանի թագավոր է նշանակվել Որմիզդ-Արտաշիրը, որը Trebellius Pollion-ի մոտ հիշատակվում է «Օրոմազդես» անունով, ապա անհիմն է Հ. Պերպիրյանի ենթադրությունը, թե «Արտավազդ» անունը կարող է ձևապարական վրիպակ լինել «Օրոմազդես» անվան (տե՛ս «Զվարթնոց», II, 1944, էջ 167—173):

37 Հմմտ. հայ մատենագրությունից հայանի «Քապուր Հայոց Մեծաց» կամ «արքայ Հայոց Մեծաց» տիտղոսի հետ (տե՛ս Մ. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացայցի», էջ 66):

հետո՝ 261 թ.: Սրանց փոխարեն դահ բարձրացան Հայաստանում՝ Խոսրով-Որմիզդ-Արտաշիր Սասանյանը, Վիրքում՝ Համազասպ «Խոսրովյանը»⁴³:

Հայաստանում Որմիզդ-Արտաշիրը ձգտել է իր գահակալումը նշանավորել այնպիսի միջոցառումներով, որոնք պետք է երկիրն ավելի սերտորեն կապեին Իրանի հետ: Երկրում Սասանյանները փորձել են վերացնել այն ամենը, ինչ կապ ուներ հայ Արշակունիների հետ: Որմիզդ-Արտաշիրի գահակալության սկիզբը Հայաստանում նշանավորվեց նրանով, որ Հայաստանի Ատրպատականին և բուն Իրանին հարևան նահանգ Նոշիրականում, Զարեհավան քաղաքի (այժմ՝ Քյոհնաշահր) արևմտյան արվարձանում՝ Սաղամասում (այժմ՝ Սալմաստ) նա քանդակել է տալիս ինվեստիտուրայի (թագավորական նշանների հանձնում) տեսարան, որտեղ ներկայացված են երկու ձիավոր՝ սասանյան արքաների նշաններով: Սրանցից Շապուհ Ա.-ն Հայաստանի թագը հանձնում է Որմիզդ-Արտաշիրին: Այս վիճաքանդակը գոյություն ունի նաև այսօր⁴⁴:

ՏԿՀ-ի վերոհիշյալ վիպությունները լույս են սփռում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 76-րդ գլխի վրա: Այժմ, երբ պարզվում է Մովսես Խորենացու ներկայացրած Արտաշիրի նույնությունը ՏԿՀ-ի Որմիզդ-Արտաշիրի հետ, հասկանալի է դառնում նրա «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի Հէ գլուխը, որ վերնագրված է «Յաղագս խաղաղութեան Պարսից եւ Յունաց, եւ շինելոյ Արտաշրի զՀայս յամս անիշխանութեան»: Այս գլխում Արտաշիրը ներկայացված է իբրև երկրի շինարար, որը ձգտում է ընդհանուր լեզու գտնել նախարարների հետ և այդ եղանակով նախադրյալներ ստեղծել Հայաստանի պարսկացման համար: Մովսես Խորենացին, անդրադառնալով այդ հարցին, հաղորդում է. «Իսկ Արտաշիրը գեղեցիկ կարգավորում է Հայաստանը, վերականգնում է նախկին կարգերը»⁴⁵:

Որմիզդ-Արտաշիրի միջոցառումներից գլխավորն էր հաշտարար քաղաքականությունը ֆեոդալականացող հայ ավազանու՝ նախարարների հանդեպ: Հոռմեական Հայաստան և այլ կողմեր դաղթած, ինչպես նաև անմատույց ամբողջուններում փակված հայ նախարարներին Որմիզդ-Արտաշիրը ներում է շնորհում և մոտեցնում իրեն: Պատմագրի ասելով «Արտաշիրը սիրաշահեց նախարարական տոհմերը, զաղթածներին ետ դարձրեց, ամուր տեղեր ապավինածներին ներքև իջեցրեց»⁴⁶: Առանձնապես ծանր էր այն նախարարական տոհմերի վիճակը, որոնք «Խոսրով»-Տրդատ Բ-ի հետ պարսկական Հայաստանից գնացել էին հոռմեական Հայաստան՝ լքելով իրենց ժառանգական դավառները: Այժմ տարիներ էին անցել, և Որմիզդ-Արտաշիրը խոստանում էր անհիշաչարություն վերադարձոլներին, օտարության մեջ գտնվող նախարարները հերթով պիտի վերադառնային: Սրանց թվում էր նաև Արտավազդ Մանդակունին, որը ժառանգական տեր էր պարսկական Հայաստանում գտնվող Արշամունիք ընդարձակ գավառի: Որմիզդ-Արտաշիրը նենդորեն վարվեց նրա և նրա տոհմա-

⁴³ E. Honigmann et A. Marletq, նշվ. աշխ., էջ 17, Տե՛ս B. Փ. Микорский, Келяшин Стела у Топузавы и древнейшие памятники вблизи Урмийского озера. Записки Вост. Отд. Имп. Русск. Арх. Общ. Т. XXIX, 1916, с. 145—193. Таблица VII. Сасанидский рельеф на горе Пир-чауш в Салмасе.

⁴⁴ Տե՛ս նաև M.—L. Chaumont, Recherches sur l'histoire d'Arménie, 173—175.

⁴⁵ Խորենացի, Բ, հէ, էջ 215 (աշխ. թարգմ., էջ 211):

⁴⁶ Նույն տեղում:

կիցների հետ՝ Խորենացին գրում է, որ Արտաշիրը լսել էր, թե հայ նախարարներից մեկը «Խոսրովի որդիներից մեկին առնելով փախցրել, ազատել է՝ կալսեր դուռը հասցնելով: Եվ քննելով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմացավ, որ Արտաշիրը է՝ Մանգակունիների ցեղից. ուստի հրամայեց նրա բոլոր ցեղը կոտորել, ոչնչացնել: Որովհետև երբ հայերն Արտաշիրից (խուսափելով) գաղթեցին, Մանգակունիները ևս մյուս նախարարական տոհմերի հետ գաղթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին սիրաշահեց, նրանք էլ ևս դարձան և բոլորը սրով կոտորվեցին»⁴⁷: Շատ հավանական է, որ Արտաշիրը Մանգակունի մեղադրվել էր պետական դավաճանության մեջ և իբրև կողմնակից հայ Արշակունիների ժառանգական իրավունքների՝ ենթարկվել էր մահապատժի և նրա հետ միասին բնաջնջվել էր նաև Մանգակունյաց նախարարական ողջ տոհմը:

Որմիզդ-Արտաշիրի միջոցառումներից հարկ է հիշատակել հանդուրժողական քաղաքականությունը սասանիկների հանդեպ: Ինչպես հաղորդում է Խորենացին, այն Արշակունիներին, որոնք զրկված էին թագից և Այրարատում բնակվելու իրավունքից, նա հաստատում է նույն տեղերում՝ նշանակելով եկամուտներ ու ոռճիկ⁴⁸:

Որմիզդ-Արտաշիրի տնտեսական միջոցառումներից էր հարկային քաղաքականության կարգավորումը: Այդ նպատակով անց է կացվում աշխարհագիր, համաձայն երկրի վարչական բաժանման և, դրանով իսկ, ինչպես նշում է Խորենացին, նա երկիրը հարկատու է դարձնում⁴⁹: Աշխարհագրի հետ կապված էր նոր հողաբաժանումը և կալվածատիրական սահմանների վերանայումն ու կարգավորումը: Որմիզդ-Արտաշիրը վերացնում է Արտաշեսյանների ժամանակներից եկող «Արտաշիսական» կոչվող հին սահմանաքարերը և նրանց փոխարեն կանգնեցնել տալիս նորերը: Սրանք Սասանյանների դինաստիական անունով կոչվում են «Արտաշիրական»: Մովսես Խորենացու վկայությամբ Արտաշիրը «Արտաշեսի հաստատած սահմանները նորոգեց, գետնի մեջ քարեր կանգնեցնելով, և իր անունով կոչեց Արտաշիրական»⁵⁰: Հայ Արշակունիներն իրենց համարում էին Արտաշեսյանների ժառանգներ, ուստի նրանց իշխանության ժամանակաշրջանում ևս սահմանաքարերը շարունակում էին կոչվել «Արտաշիսական», իսկ Սասանյանները Հայաստանում հանդես էին գալիս իբրև նոր դինաստիայի ներկայացուցիչներ, այն էլ օտարերկրյա:

Որմիզդ-Արտաշիրը կրոնի և զաղափարախոսության բնագավառում ևս փորձել էր նորամտծություններ անել: Պատմագրի ասելով, Արտաշիրը «մեհայանների պաշտամունքն ավելի է զարգացնում, այլև հրամայում է անշեղ պահել որմիզդական հուրը Բազավանի բաբինի վրա»⁵¹: Այս տեղեկության մեջ ուշադրավ է այն փաստը, որ «Հայաստանի մեծ թագավոր» Որմիզդ-Արտաշիրի անվանական կրակը՝ «հուրն Որմիզդական», գտնվում էր Բագրևանդ դավառի Բազավան ավանում, Նպատ սրբազան լեռան փեշերին: Հարկ է հիշել, որ Բազավանը «հովոց տեղիքն» էր, այսինքն՝ հայկական արքունիքի ամառանոցը, որտեղ օգոստոս ամսին տեղի էին ունենում Ամանորի (Նոր տարվա) նավա-

47 Խորենացի, Բ, հր (աշխ. Թարգմ., էջ 212, բերվում է ուղղումներով):

48 նույն տեղում, Բ, հէ:

49 նույն տեղում:

50 նույն տեղում:

51 նույն տեղում:

սարդյան հանդեսները: Այդ ժամանակ այստեղ հրավիրվում էր Հայկական պետության համաժողովրդական խորհրդակցական մարմինը՝ Աշխարհածողովրդ: Վերջինս վաղուց արդեն կորցրել էր իր համաժողովրդական բնույթը, դառնալով ասիրող վերնախավի խորհրդակցական մարմին:

Որպեսզի հասկանալի դառնա Որմիղդ-Արտաշիրի քաղաքականությունը կրոնի և դադափարախոսության բնագավառում, հիշենք, որ այս այն ժամանակն էր, երբ Սասանյանների արքունիքում գործում էին կրոնական երկու նշանավոր գործիչներ՝ Կարտիրը (275—293) և Մանին (215—276): Վերջինս հիմնադիր է «տիեզերական կրոնի»՝ մանիքեականության. սակայն նա հալածվեց Կարտիրի և նրան հովանավորող Շապուհ Ա-ի ու Հորմիզդ Ա-ի (նույն Որմիղդ-Արտաշիրն է) կողմից: Քուրմ-մոզպես Կարտիրի ջանքերով ձևավորվող դրադաշտականությունը հայտարարվեց Սրանշահրի պետական կրոն և սկսվեց դրա բունի տարածումը ինչպես Իրանում, նույնպես և նվաճված ու նվաճվող բոլոր երկրներում:

Հայաստանում ևս տարվում է հատուկ քաղաքականություն, որի նպատակն էր արմատավորել դրադաշտականությունը: Խորենացու մոտ հիշատակված «հուրն Որմիղդական» այն անվանական կրակ-տաճարն («Հրատն») էր, որտեղից պետք է երկրում տարածվեր դրադաշտականությունն իր բոլոր հետևանքներով: Այս նպատակն էր հետապնդում նաև Արտաշեսյանների և հայ Արշակունիների աստվածացրած թագավորների՝ տաճարներում դրված արձանների ոչնչացումը ու հայկական հեթանոսական-հելլենիստական պանթեոնի մերժումը երկրում: Ինչպես հաղորդում է Խորենացին, «Բայց այն արձանները, որ Վաղարշակը շինել տվեց իր նախնիների պատկերներով, ինչպես և արեգակի ու լուսնի պատկերներն Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխադրվեցին Բագարան և նորից Արտաշատ, Արտաշիրը հրամայում է փշրել»⁵²: Այստեղից երևում է, որ Որմիղդ-Արտաշիրը ձգտում էր վերացնել Հայաստանում գերիշխող սինկրետիկ հայկական հելլենիստական պանթեոնը և երկրում ներմուծել դրադաշտականությունը, որը Սասանյան Իրանում վերջնականապես ձևավորվել էր իբրև պետական կրոն և մեծ հեղինակություն էր վայելում պարսկական արքունիքում: Սակայն հելլենականությունը Հայաստանում այնքան խոր արմատներ էր ձգել, որ III դարում Սասանյանների այդ քաղաքականությունը միայն արագացրեց քրիստոնեական կրոնի թափանցումն ու տարածումը երկրում: Ինչպես ասորական աղբյուրներն են վկայում, այդ ժամանակաշրջանում, Մեծ Հայքի թագավորությանը հարևան Միջագետքի ասորարևակ միջավայրում արդեն քսանից ավելի եպիսկոպոսական աթոռներ էին հիմնվել⁵³: Մի իրողություն, որը հաստատում էր, թե քրիստոնեությունը նշանակալից հաջողությունների էր հասել և ավելի լայնորեն էր տարածվել, անշուշտ, ոչ թե պարսիկների, այլ պարսիկներին հակադրվող, մանավանդ, պարսկական լծից տառապող, հատկապես պարսից արքայից արքաների կողմից Պարսկաստան բռնագաղթած ժողովուրդների՝ ասորիների, հայերի, հույների, հրեաների ու այլոց շրջաններում: Հասկանալի է, որ Հայաստանը հակասասանյան իր քաղաքականությունում ու դիրքորոշմամբ ամենահարմար միջավայրն էր նման քաղաքական աշխատանքների ծավալման համար: Այդ է պատճառը, որ Հայաստանի

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Հ. Մելնոյան, Ասորական աղբյուրները, Ա, Երևան, 1976, էջ 83—84:

քաղաքներում, որոնք այս ժամանակաշրջանում տիրակալ հելլենիստական քաղաքային համայնքների բնույթ ունեին, արդեն առաջացել էին քրիստոնեական-դնոստիկյան համայնքները և պարարտ հող կար քրիստոնեությունը դարձնելու գերիշխող կրոնը։ Խորենացու վերահիշյալ վկայությունը հետաքրքրական է նաև այն առումով, որ կռապաշտությունը և կուռքերը սկսել էին վերացվել Հայաստանում Որմիզդ-Արտաշիրի գործակալների ակտիվ մասնակցությամբ՝ դեռևս քրիստոնեական կրոնի հաստատումից առաջ։

Որմիզդ-Արտաշիրի և նրա հաջորդների կրոնաքաղաքափարական քաղաքականությունն նպատակն էր արմատախիլ անել Հայաստանում հաստատված հելլենիստական մշակույթը, որը դարերի ընթացքում մերվել էր տեղական հայկական հնավանդ սովորություններին ու կենցաղին։ Սասանյանների հակահելլենիստական քաղաքականությունը Հայաստանում ավելի խորացրեց դադափարական այն ճգնաժամը, որ համակել էր ողջ Հռոմեական կայսրության աղգաբնակչությանը և տարածվել Առաջավոր Ասիայի երկրներում։ Ստեղծված պայմաններում քրիստոնեական կրոնի քարոզիչների գործունեությունն ավելի պարարտ հող գտավ Մեծ Հայքում։ Հայկական ֆեոդալականացող ավագանին չէր կարող համակրել արդեն որպես պետական կրոն ձևավորված վերստին աշխուժացող իրանական դրազաշտականությունը, իր շարի և բարու դուալիստական ըմբռնումներով, որը խորթ ու օտար էր հայերին։ Ստեղծված պայմաններում նաև քրիստոնեությունն էր, որ դադափարական զորեղ զինք կարող էր դառնալ երկրի ինքնուրույնությունը կորցնելու վտանգից պահպանելու գործում⁵⁴։ Հետագա դեպքերը ցույց տվին, որ պետական կրոն հուշակված իրանական դրազաշտականությունը հող չգտավ Հայաստանում, չնայած նրան, որ զարմանալի դուգահեռներ են նկատվում Կարտիրի և Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչական գործունեության մեջ, նույնիսկ առանձին մանրուքներում։

4. ՊԱՆԻՐԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ԵՎ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հոռմից և Եգիպտոսի Ալեքսանդրիայից հետո Անտիոքը հին աշխարհի երրորդ մեծ քաղաքն էր։ Վալերիանոսին զերելուց հետո պարսիկները տիրեցին այս քաղաքին և այնուհետև սփռվեցին ու հաստատվեցին Ասորիքում, Կապադովկիայում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում⁵⁵։ Հռոմեական Արևելքի նվաճված երկրներից դեպի Սասանյան Իրանի խորքերը քշվեց բազմահազար ազգաբնակչություն, որի ձեռքով այնտեղ հիմնվեց մի քանի քաղաք։

Սակայն շուտով ուժերի հարաբերակցությունը փոխվեց՝ հօգուտ հռոմեացիների։ Պաշարված Եգիպտոսը շարունակում էր մաքառել թշնամու դեմ, իսկ հերոսաբար պաշտպանվող Կեսարիան թշնամուն անցավ միայն դավաճանության հետևանքով։ Պարսկական զորամասերը, տիրելով ընդարձակ տարածքի, ակամայից բաժան-բաժան էին լինում, ցրվում էին, ուստի հակառակորդի զորախմբերը հանկարծական հարձակումներով առանձին-առանձին ոչնչացնում էին նրանց։ Պրեստրիանների պրեֆեկտ Բալլիստան հավաքել էր ծովափի

⁵⁴ ՏԿ՝ Ս. Ս. Սրեմյան, Նախշ-ի Ռուսահմի «Քասթա-ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊՐՀ 1966, 2 (33), էջ 68։

⁵⁵ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 94, Բ. Բ. Մյրոնի, նշվ. աշխ., էջ 81, 87։

նավահանդիսաներում գտնվող նավերը և հարձակում գործել Պոմպեոսպոլիսի վրա⁵⁶ (261): Պարսկական զորքից կոտորվում է մի քանի հազար մարդ և Բալլիստայի ձևոքն է ընկնում արքայից արքայի կանանոցը՝ նրա կանայք ու երեխաները: Շապուհ Ա-ն խուճապի մատնված փութով նահանջում, անգամ եղեսպցիներին զնում է նրանց երկրով ազատ անցնելու իրավունքը՝ տալով թալանած ամբողջ ոսկին⁵⁷:

Ահա այս խուճապահար նահանջող պարսկական բանակը Եփրատ գետն անցնելիս Լենթարկվեց Պալմիրայի տիրակալ Սեպտիմիոս Օդենատոս (Օտայնաթ) II-ի հարձակմանը: Վերջինս խլեց ամբողջ ավարն ու գերիներին: Շապուհ Ա-ն իր զորքերի մնացորդներով հազիվ հասավ իր պետության սահմանները⁵⁸: Սակայն Հռոմի վիճակն էլ բարվոք չէր:

Իրիներոս Գաղղիանոս կայսրը (որը Վալերիանոսի որդին էր) Արևմուտքում զբաղված էր «բարբարոսների» և հատկապես գոթերի հարձակումների այս ու այնտեղ բռնկվող զինվորական ապստամբությունների դեմ պայքարելով: Օդենատոս II-ը միակ տիրակալն էր, որ Արևելքում պահպանել էր հավատարմությունը կայսրության հանդեպ: Ստեղծված պայմաններում աննախընթաց մեծացավ Պալմիրա-Թադմոր քաղաք-պետության դերը: Ճիշտ է, Օդենատոսն սկզբնական շրջանում գաղտնի բանակցություններ էր վարում Շապուհ Ա-ի հետ, սակայն վերջինս այնպիսի պայմաններ էր առաջադրել, որ Օդենատոսը գերադասել էր պահպանել իր բարեկամությունը Հռոմի հետ⁵⁹: Գիտակցելով կայսրության համար Արևելքում ստեղծված բարդ վիճակը, Գաղղիանոսն Օդենատոսին ճանաչեց որպես ժառանգական կառավարիչ, տալով «Պալմիրայի թագավոր», «իմպերատոր» և «վերականգնող Արևելքի» (Corrector totius Orientis) ապա «Արևելքի Օդոստոս» ատղոսները: Օժտված լինելով արտակարգ լիազորություններով, նա հանդիսանում էր կայսրության ռազմական ուժերի գերագույն հրամանատարը և զորավարն Արևելքում⁶⁰: Գաղղիանոսի կենսագիրը հաղորդում է, որ Օդենատոսի իշխանությունը տարածվում էր ամբողջ հռոմեական Արևելքի (Ասորիք, Արաբիա, Պաղեստին և Կիլիկիա), ներառյալ և Եգիպտոսի վրա⁶¹:

Իր ձևուքը վերցնելով կայսրության ողջ իշխանությունը հռոմեական Արևելքում, կայսերական բանակի մնացորդների ու տեղական ռազմական ջոկատների ուժերով Օդենատոսը կարողանում է կարճ ժամանակում վերականգնել Հռոմի գերիշխանությունն Արևելքում: Գործելով Հռոմի անունից, Օդենատոսը 262—264 թվականներին շարունակեց պատերազմը պարսիկների դեմ և կարողացավ Եդեսիան ազատել պաշարումից, ինչպես նաև խլել նրանց նվաճած Մծբինն ու Խառանը⁶²: Ահա այստեղից նա պիտի անցներ Տիգրիս գետը

56 Հ. Մանանդյան, նույն տեղում:

57 В. Г. Луконин, նշվ. աշխ., էջ 81, 87:

57 Т. Моммзен, История Рима, т. V, с. 388—392.

59 И. Ш. Шифман, История и культура Пальмиры в книге: И. Ш. Шифман, Пальмирский пошлинный тариф. М., 1980, с. 24—25.

60 նույն տեղում, տե՛ս նաև И. А. Стучковский, Пальмира. «Вопросы истории», 1970, № 2.

61 Т. Моммзен, նշվ. աշխ., էջ 389—390:

62 նույն տեղում, էջ 391: Տե՛ս նաև՝ И. Ш. Шифман, նշվ. աշխ., էջ 24:

և մանկելով հռոմեական Հայաստան, սախպեր պարսիկներին հեռանալ Երկրի այդ մասից:

Այդ հաղթանակներից ողեշնչված Օղենատոսն այնքան վստահ էր իր ուժերին, որ Գորդիանոս Գ-ից (238—244) հետո առաջին անգամ հռոմեական բանակը կրկնեց արշավանքը Սասանյանների մայրաքաղաք Տիզբոնի վրա: Երբ նա ասպատակում էր Տիզբոնի մատուցները, լուր է հասնում, որ զոթերը հարձակվել են Փոքր Ասիայի վրա, ուստի նա շտապում է Կապադովկիա: Այդ ստիպում է զոթերին շտապ թողնել և հեռանալ:

Հռոմեական կայսրության համար ստեղծված պայմաններում, երբ այն կորցնում էր իր միասնությունը⁶³, Օղենատոսը հրտապուրվելու էր հռոմեական Արևելքի միահեծան տեր զառնալու հեռանկարով: Սակայն Հռոմի պառլամենի մեքենան զործում էր և էմեսալում սպանվում է Օղենատոսը, իսկ հեռավոր Գաղղիայում զինվորական ասպտամբության ղեկավար Պոստումը: Այս սպանություններով կայսրության ամբողջականությանն սպառնացող ուժերը չէին վերանում: Հռոմեական պետության միասնության իսխաման պատճառներն ավելի խորն էին և արտահայտությունն էին այն ճգնաժամի, որ համակել էր Հռոմի ստրկատիրական հասարակարգը՝ սկսած Կոմմոդոս կայսեր սպանությունից (193) մինչև Դիոկղիսիանոսի դեհակալումը (284):

Օղենատոսին հաջորդեց նրա անշտիահաս որդին՝ Վահրալլաթ-Աթենադորոսը (266/7—273), սակայն իբրև միահեծան իշխան և տեր հռոմեական Արևելքի ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցրեց նրա մայր Զենոբիան:

Սկզբնական շրջանում Զենոբիան արտաքուստ պահպանում էր իր հավատարմությունը Հռոմի հանդեպ, որը նրան շնորհեց «Օգոստոսուհի» (Augusta) տիտղոսը: Սակայն հաղթանակեցին անշատողական ձգտումները: Զենոբիայի արքունիքում օրեցօր ուժեղանում էր հակահռոմեական պարսկասեր կուսակցությունը: Պալմիրայի ձերապետը ստիպում է Զենոբիային խզել իր կապերը Հռոմից և դաշինք կնքել պարսիկների հետ, որից հետո նա նոր նվաճումներ կատարեց՝ զրկելով Հռոմին Փոքր Ասիայից, Նիկիտոսից և գրեթե բոլոր արևելյան պրովինցիաներից:

Ստեղծվել էր այնպիսի իրավիճակ, որ միառժամանակ Պալմիրան տեր ու տնօրեն էր Արևելքում: «Արևելքի թագուհի» Զենոբիան զլխավորում էր իր շուրջը համախմբված հակահռոմեական ուժերը: Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի արևմտյան մասին տակավին տիրում էին հռոմեացիները և, ինչպես այս, նույնպես Իրանին ենթակա մասերի հայկական զորամասերը պիտի պաշտպարեին կայսրության դեմ: Այդ վիճակը նկատի ունի Տրեբելլիոս Պոլլիոնը, խոսելով Զենոբիայի հանդեպ հայերի տածած ակնածանքի մասին⁶⁴: Մեղ հասել է նոր կայսր հռչակված Սվրելիանոսին (270—275) Զենոբիայի դրած պատասխան նամակը, որտեղ հատկապես շեշտված էր, որ «մեր կողմն են սարակինոսները, մեզ կողմնակից են հայերը»⁶⁵:

Ինչպես երևում է, հռոմեական Հայաստանի վիճակը նույնը չի եղել Օղենատոսի և Զենոբիայի օրոք: Օղենատոսի ժամանակ այն պիտի նվաճված և

⁶³ Պոստումի (258—268) զլխավորությամբ Գաղղիայից, Բրիտանիայից և Սպանիայից ստեղծվել էր մի նոր՝ Գաղղիական կայսրություն:

⁶⁴ Trebellius Pollio. Triginta tyranni, 30. տե՛ս է. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 96:

⁶⁵ Flavius Vopiscus, Aurelianus, 27, տե՛ս է. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 97:

ներառված լինելը կայսրության կազմում, իսկ Ջենոբիայի ժամանակ Փոբր Ասիայի հետ միասին հռոմեական Հայաստանը պիտի ճանաչեր Ջենոբիայի իշխանությունը: Ստեղծված վիճակը շտապեցրեց կայսրությանը դբադվիլու Տրոգատին Հայաստանի թագավոր հռչակելու հարցով⁶⁶:

Գահ բարձրանալուց հետո Ավրելիանոսը հրաժարվեց ճաճաչել Պալմիրայի կառավարությունը: Ի պատասխան դրա, «Օգոստոս» հռչակված Վահբալլաթի կողմնակիցները Ջենոբիայի գլխավորությամբ վերջինիս կայսր (imperator) հռչակեցին: Ավրելիանոսի զորավար Պրոբոսը 270 թ. վերջին ետ նվաճեց Եգիպտոսն իր Ալեքսանդրիա մայրաքաղաքով: 271 թ. ամռանը Ավրելիանոսի բանակըն սկսում է իր արշավանքը⁶⁷: Այս փաստերի առնչությամբ հետաքրքրական է Փլավիոս Վոպիսկոսի տեղեկությունն այն մասին, որ այդ պատերազմում Ջենոբիայի դեմ մղվող պատերազմում Ավրելիանոս կայսրը «բռնել էր այն օգնական ուժերը, որ ուղարկված էին պարսիկների կողմից, իսկ սարակինոսների և հայերի դաշնակից ջոկատները կաշառել էր, նաև իր կողմն էր անցկացրել կամ բռնություններ, կամ հնարամտությամբ»⁶⁸: Բանակը հիմնականում բաղկացած էր Հռոմին ենթակա եվրոպական պրովինցիաների ուղղմական կոնստանտինոսներից: Այդ արշավանքին, ըստ երևույթին, մասնակցում էր նաև Արևմուտքում գտնվող հայկական այրուձին՝ թագաժառանգ Տրոգատի գլխավորությամբ: Կիլիկիայի լեռնային անցքերը հյուսիսից հսկող Տիանա քաղաքի պաշարումից հետո կապադովիական կայազորներն անցան հռոմեացիների կողմը:

Հայկական այն զորամասերը, որոնք Ջենոբիայի կողմից օկուպացված հռոմեական Հայաստանից էին, նույնպես հեշտությամբ անցնում էին Ավրելիանոս կայսեր կողմը, որի բանակում էր այդ ժամանակ արդեն չափահաս Տրոգատը⁶⁹:

Մերայցած Շապուհ Ա-ն օգնություն է ուղարկում Ջենոբիային, սակայն Պալմիրայի զորքերն Անտիոքի և Էմեսիայի ճակատամարտերում պարտություն են կրում⁷⁰: Ջենոբիան և Վահբալլաթը փորձում են փախչել պարսիկների մոտ, սակայն գերի են ընկնում հռոմեացիների ձեռքը: Պալմիրան դրավվում է 272 թ.: Այժմ Ավրելիանոսի իշխանությունը տարածվում էր «Սիրիա» և «Մեսոպոտամիա» պրովինցիաների վրա:

Գերի տարված Ջենոբիան պիտի ղարդարեր Ավրելիանոսի հաղթահանվածը Հռոմում: Մակայն կայսրը Հռոմ չէր հասել, երբ ճանապարհին, Հելլեսպոնտոսը (Բոսֆորի նեղուցը) անցնելիս, լուր են հասցնում, որ պալմիրացիներն աղբստամբելով, ոչնչացրել են հռոմեական կայազորը և իրենց իշխան են հռչակել ումն Անտիոքոսի: Միաժամանակ ապստամբներն ստիպում էին Մեսոպոտամիա պրովինցիայի կառավարիչ Մարկելլինոսին՝ անջատվել Հռոմից: Այդ 272 թ.

66 Գիտնականների մի մասը (Մոմզեն, Խալաթյանց, Գ. Ասլան, Սանտալաճեան և ուրիշներ) գտնում են, որ Հայաստանը վերստին ճանաչել էր Հռոմի գերիշխանությունը, իսկ Հ. Մանանդյանը հավանական է համարում այն կարծիքը, ըստ որի, այդ ժամանակ հայերը շարունակում էին մնալ պարսից դերիշխանության տակ (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 95): Հետաքրքիր է նշել, որ ժամանակին Գուտշիդը ղարդացնում էր այն միտքը, որ Օգնեստոսի հաղթանակներից հետո միայն կարող էր հարց դրվել Տրոգատի գահակալության մասին 271 թ. (K. Striften, III, էջ 302, 407): Նա չէր սխալվում, այդ տեղի ունեցավ քիչ ավելի ուշ՝ 274 թ.:

67 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 96:

68 *Flavius Vopiscus, Aurellanus*, 28 տե՛ս Հ. Մանանդյան, նույն տեղում:

69 Այս ժամանակ Տրոգատը պիտի 18 տարեկան լիներ:

70 *H. W. Шафран*, նշվ. աշխ., էջ 26:

օգոստոսին էր: Ավրելիանոս կայսրը վերադառնում և կրկին պաշարում է Պալմիրան: Այս անգամ նա անողոք դատաստան է տեսնում քաղաքի բնակչության հետ: Հիմնահատակ քանդվեցին Պալմիրայի պարիսպները, ավերվեցին նրա վեհաշուք պալատները, իսկ հուշակալնոր Արևի տաճարի հոյակապ զարդերը տարվեցին Հոմ, որտեղ դրանք պիտի զարդարեն այս հաղթանակները հավերժացնող Արևի աստծո տաճարը (273)⁷¹:

71 Т. Моммзен, *нշվ. աշխ.*, էջ 394—396: Ձեռնարկա թագուհին զարդարում էր Արվելիանոսի հաղթահանողները Հոմում: Հ. Մանանդյանն ուշադրություն է դարձրել այն փաստի վրա, որ Ավրելիանոսի հաղթահանողներին մասնակցած ժողովուրդների այն շարքում, որ անկախ էին Հոմից, չեն հիշատակված հայերը (Vopiscus, *Aurelianus*, 33). տե՛ս Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 99: Ինչպես նշում է Հ. Ասատրյանը, այդ նշանակում էր «Հոմից դանոնք իբր իրեն հովանավորյալները կը նկատեր» (տե՛ս «Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 249):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ III ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

1. ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒՄ՝ ԱՎՐԵԼԻԱՆՈՍ, ՊՐՈՐՈՍ ԵՎ ՏԱԿԻՏՈՍ ԿԱՅՍՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

272 թ. վերջին մեռնում է արքայից արքա Շապուհ Ա-ը: Սասանյան դահին պաշտոնական գահաժառանգ է կարգվում «Հայաստանի մեծ թագավոր» Որմիզդ-Արտաշիրը (272—273): Իրանին ենթակա Հայաստանում նա իր փոխարեն թագավորեցնում է որդուն՝ Որմիզդակին¹, որը կոչվեց Շապուհ, այսինքն «արքայամանուկ»: Նա «թագավորեց մեկ տարի, մինչև Տրդատի թագավորելը»²:

Հետաքրքրական են այն պարագաները, որոնք պայմանավորեցին Տրդատի առաջին գահակալումը: Որմիզդ-Արտաշիրը «Ծրան և Անեւրան արքայից արքայ էր ընդամենը մի քանի ամիս: Նրա մահից հետո սասանյան արքունիքում ծայր են առնում գահակալական կռիվները, որոնք շարունակվում են գրեթե մինչև IV դարի սկզբները: Ըստ երևույթին, Որմիզդ-Արտաշիրը չէր հասցրել իր որդուն՝ Որմիզդակին, հռչակել արքայից արքա, այսինքն՝ իր գահաժառանգը, իսկ այն փաստը, որ նա նշանակվել էր «Հայաստանի մեծ թագավոր», ուր նա լիլսեց միայն երեք տարի (273—276), ինքնին արդեն հասկանալի է դարձնում, որ նա էր լինելու գահաժառանգը, սակայն Իրանի շահնշահը դառնալու ձգտումով «Հայաստանի մեծ թագավորի» գահը նրանից խլում է իր հորեղբայրը՝ Ներսեսը³, որը մինչ այդ գրավում էր հնդկապարթևական քուշանների գահը, «Սակաստանի, Տուրեստանի և Հնդկաց մինչև ծովափ թագավոր» տիտղոսով⁴: Ներսեսն իր եղբոր՝ արքայից արքա Որմիզդ-Արտաշիրի մահվանից հետո իրեն էր համարում Իրանի շահնշահի գահի օրինավոր ժառանգը, սակայն նա չեղո-

¹ ՏՔԶ (հունարեն տեքստ), տող 48: Այս Որմիզդակը հիշատակված է նաև «Քարա-ի Ջարդուշտ»-ի արձանագրության մեջ իր հոր՝ «Արմենիայի մեծ թագավոր Որմիզդ Արտաքսարից» հետո («Շորմիզդակ որդվոյ թագաւորին Հայոց»):

² Խորենացի, Բ հէ (աշխ. թարգմ., էջ 212): Ենթադրվում է, որ Արտավազդից հետո Հայաստանում գահակալել է Տրդատ Մեծի հայրը՝ «Խոսրով Բ-ն» (272/3—287, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 99): Սակայն նոր հետազոտությունները բուրբուլին տեղ չեն թողնում կարծեցյալ Խոսրով Բ-ի համար: Ինչպես պարզվեց, Տրդատ Գ Մեծի հայրն էր «Խոսրով Մեծը», որն օտար աղբյուրներում հայտնի է Տրդատ (Բ) անվամբ: Սա, ինչպես նշվեց, սպանվել է 256 թ., թողնելով մանուկ Տրդատին: Վերջինս Տրդատ Գ Մեծն է:

³ В. Г. Лյкович, Культура сасанидского Ирана, с. 197.

⁴ Նույն տեղում, էջ 55: Հայաստանի պարսկական մասի գահին եղած ժամանակ Ներսեսի իշխանությունը պարբերաբար տարածվում էր նաև պարսկական գորգերի կողմից գրավված Հայաստանի՝ Հոռմին ենթակա մասի վրա:

քացվում է, և Տիլբուրնի արքունիքում հաղթող է դուրս գալիս նրա եղբայրներից մեկը՝ Վառահրան Ա-ն (Վահրամ, Վառամ 273—276):

Լիկիանոս Գաղղիանոս և Կլավդիոս կայսրերի արքունիքներում մեծացած և դաստիարակություն ստացած Տրդատն Ավրելիանոսի ժամանակ արդեն շահահաս էր:

Ըստ Խորենացու, Որմիզդակ-Շապուհը մեկ տարվա թագավոր էր Հայաստանում (իմա՝ պարսկական մասում), երբ գահակալեց Տրդատը: Այսպիսով պարզվում է, որ 274 թ.⁵ Տրդատն Ավրելիանոսի կողմից նշանակվել էր Հայաստանի՝ Հռոմին ենթակա մասի թագավոր, որակը նա իշխել էր մոտ երկու տարի (մինչև 276 թ.): Այս, Տրդատի առաջին գահակալումն էր⁶:

Ավրելիանոսի հաղթանակները մեծ հույսեր էին ներշնչում Սասանյան Իրանի դեմ պայքարող ժողովուրդներին: Վոպիսկոսի հաղորդումներից երևում է, որ Հռոմում հիմնված Արևգ աստծո տաճարը մեծ համբավ էր վայելում Արևելքի ժողովուրդների մոտ, իսկ Արևի պաշտամունքը կապված էր Ավրելիանոսի անձի հետ: Վոպիսկոսն ասում է, որ Ավրելիանոսին «սարակինոսները... իբերները, աղվանները, հայերը, նաև Հնդկաստանի ժողովուրդները, մեծարում էին գրեթե իբրև աստծու»⁷, կարելի է ենթադրել, որ Տրդատը, Պալմիրայի նվաճման առթիվ Հռոմում աեղի ունեցած տոնախմբության ժամանակ Արևգ աստծո տաճարում, թագադրվել էր Ավրելիանոսի կողմից և ստացել «Հելիոս» անունը⁸:

Հետաքրքրական է, որ որոշ վերապահություններ^{*} ճշտվում է նաև Մ. Օրմանյան-

5 Հմմտ. Մ. Օրմանյան Ազգապատում, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 76:

6 Ըստ Խորենացու (Բ, դր), Տրդատ Գ Մեծը թագավորել է 56 տարի: Եթե նա մահացել է 330 թ., նրա թագավորության առաջին տարին պիտի լինի՝ 274 թ.:

7 Flavius Vopiscus Aurelianus. *Sk'os* Հ. Մանանդյան, Կոլ. աշխ., էջ 98:

8 Գառնիի հունարեն արձանագրությունում, որը, ինչպես կարծում է Հ. Մանանդյանը, փորագրվել է 315—330 միջոցում, այսինքն՝ երբ Տրդատ Գ-ն ամբողջ Հայաստանի թագավորն էր, հիշատակված է ΠΑΙΟΣ ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 13—16, տես և նրա՝ Քննական տեսություն հայ ժող. պատմ., հ. Բ, էջ 134): Խորենացին հիշատակում է այս հունարեն արձանագրությունը, խոսելով Գառնի ամբողջի և Տրդատի բրոնզ՝ Խոսրովի դուխարի համար կառուցված «Տուն հովանոցի» շինության մասին (Բ, դ): Զարմանք չպիտի է պատճառի, որ տաճարի մասին խոսք չկա Խորենացու մոտ, բանի որ այն արդեն կառուցված է եղել I դարում (Tacitus Annales, XII 45). Պետք է կարծել, որ Տրդատ Գ-ն վերակառուցել է ամբողջ և պալատը: Իսկ հին աշխարհում սովորական երևույթ էր նույնիսկ վերաշինված քաղաքները նոր հիմնադրված համարել: Մ. Շոմոնը նույնպես արձանագրությունն իրավամբ վերագրում է Տրդատ Գ-ին, սակայն ΠΑΙΟΣ-ի փոխարեն կարդում է Ἀυρελιος (M. L. Chaumont, Կոլ. աշխ. էջ 94, ծան. 4), որը չի ճշտվում: Հետազոտողների մի մասն էլ (Ստ. Լիսիցյան, Ա. Արրահամյան, Վ. Տրեյեր, Բ. Առարկյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Բարթիկյան, Ս. Կրկյաշարյան) կարծում է, որ արձանագրությունը փորագրվել է Տրդատ Ա-ի օրոք: Տողերիս հեղինակը նույնպես այդ կարծիքին էր (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, 1971, էջ 762): Սակայն այժմ նույնպես հավանական է համարում, որ Գառնիի արձանագրությունը փորագրվել է Տրդատ Գ-ի օրոք: Ինչպես Հ. Մանանդյանը իրավամբ նշում է. «Խորենացին միանգամայն ճիշտ է որոշել, որ իր տեսած հունարեն արձանագրությունը, որ պարզապես այժմյան նորոգյալ արձանագրությունն է՝ պատկանում է Տրդատ Մեծի ժամանակին» (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ—էջ 134):

* Վերապահություն այն իմաստով, որ Մ. Օրմանյանը Տրդատի գահակալումը նշում է ամբողջ Հայաստանի, այլ ոչ թե դրա հռոմեական մասի վրա:

լանի ենթադրությունը, որ 274 թ. «Ալբրեխանոս Հայաստանը չուր հովանավորության ներքո անկելով Տրդատը թագավորեցրած էր, բայց երկու տարի ետքը Վառամ Բ նորեն Հայաստանը գրավեց, և Տրդատը հեռացավ, թեպետ նորեն դարձավ հոմալեցվոց սլաշապանությունամբ»⁹: Այստեղ խոսքը վերաբերում է նոր գահ բարձրացած Վառահրանին (Վառամ Բ-ին, 276—293), որի գահակալության հենց սկզբին՝ 276 թ., պարսկական զորքերը նորից բռնագրավել են հոմալեական Հայաստանը, և Տրդատը հեռացել է կայսրության սահմանները:

Տրդատը նորից ներգրավվում է Հռոմի պատերազմներում՝ գոթերի դեմ Տակիրոսս կայսեր վեցամսյա գահակալության և նրան հաջորդած Պրոբոսի (276—282) առաջին տարում¹⁰: Արանց գեմ հաղթանակ է տանում Պրոբոս կայսրը, որը ստանում է Gothicus պատվանունը: Ազաթանդեղոսի պահպանած ավանդությունը, որ Տրդատը թագավորել է կավի գաշտում՝ գոթերի դեմ մղված պատերազմի ժամանակ¹¹, հանդեպնում է այն եզրակացության, որ այդ տեղի է ունեցել Պրոբոսի կայսրության առաջին տարում (276): Թեև Պրոբոսը նույնպես ճանաչել է Տրդատի գահակալությունը, սակայն այս անգամ նա չի կարողացել հաստատվել Հայաստանում:

Պրոբոսն իր գահակալության տարիներին ժամանակ առ ժամանակ անդրադարձել է 244 թ. դաշնագրից հետո Հայաստանի՝ Հռոմին անցած մասի հարցին, բանակցություններ վարելով մերթ Վառահրան Բ-ի (276—293), մերթ Ներսեսի հետ: Քանի որ գահակալական նկրտումների հետևանքով վերջիններիս միջև եղած հարաբերությունները խիստ լարված էին և թշնամական, ուստի և հոմալեական Հայաստանի հարցը նրանց համար պատրվակ էր Հռոմի հետ վերսկսվող հարաբերությունների նժարը մեկի կամ մյուսի կողմը ձգելու՝ ի հաշիվ Հայաստանի այդ հատվածի դիջման¹²: Եվ պատահական չէ, որ Պրոբոսի և Վառահրանի բանակցությունների ելքը, ըստ որի՝ հույներին¹³ վրա թագավորելով, Պրոբոսը՝ «Արտաշիրի»¹⁴ հետ խաղաղություն կնքելով՝ մեր երկիրը բաժանում է սահմանացույց փոսեր փորելով»¹⁵, չի զոհացնում Ներսեսին և նա իր հերթին բանակցություններ է վարում Պրոբոսի հետ¹⁶ և արվյուղի շհասնելով, հար-

9 Մ. Օւմանյան, նշվ. աշխ., էջ 78:

10 Խոբեկացի, Բ, հդ, հթ, (աշխ. թարգմ., էջ 211—213):

11 Ազաթանդեղոս, Գ, 44—46:

12 Պատմագրության մեջ նշված էր, որ 283—286 թթ. խաղաղության դաշն է կնքված եղև Վառահրան (Վառամ) Բ-ի հետ և ըստ այդ դաշնագրության Հայաստանը տրվել էր Հռոմեական կայսրության (Mommsen, Romische Geschichte I., V, էջ 443, Տաշյան, Ազաթանդեղոս առ Գէորգայ առորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ազաթանդեղայ գրոց, Վիեննա, 1891, էջ 125: Халатъянц, Очерк истории Армении и այլն): Ավելի ճիշտ է այն պնդումը, որ «վերոհիշյալ թվերին օրինավոր դաշինք կնքված չի եղել» (Ասատրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 253, Аннинский, Древние армянские историки, с. 45) և «Ըստ երևույթին, մինչև երրորդ դարի վերջերը թե՛ Հայաստանը և թե՛ Միջագետքը տարրամ և անորոշ դրության մեջ են եղել և անցել են ձեռքից-ձեռք» (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 102):

13 Այսպես է անվանում Խոբեկացին հոմալեցիներին, ինչպես և հոմալեական պետությունը «կողմն Ցունաց»։ Այդպես էր ընդունված կայսրությունից արևելք գտնվող ժողովուրդների մոտ։

14 «Արտաշիր», ինչպես նշվեց, Սասանյան արքայից արքաների գինաստիական անունն էր և ավելի դիպրում պիտի հասկանալ Վառահրան։

15 Խոբեկացի, Բ, հդ, աշխ. թարգմ., էջ 211):

16 Vopiscus, XVII, VIII, 4: Ճիշտ է Բ. Մակ Դերման, որ Վապրակոսի նշած բանակցությունները եղել են Պրոբոսի և Ներսեսի միջև (B. MacDermot, նշվ. աշխ., էջ 284—285):

ձակվում և Տրդատին վտարում է հռոմեական Հայաստանից¹⁷։ Այս պատճառ դարձավ նոր կայսր Կարոսի (282—283) արշավանքին դեպի հռոմեական Հայաստան, որտեղ կրկին գահակալեց Տրդատը և Կարոսի զորքերի հետ գնաց Միջագետք¹⁸։ Սասանյանների կողմից պատերազմին մասնակցում էր «Հայաստանի մեծ թագավոր» «Նոսրուվ»-Ներսեսը, որին հայ մատենագիրները շփոթում են Հայոց թագավոր Նոսրուվի հետ։ «Նոսրուվ»-Ներսեսը զլխավորում էր պարսկական Հայաստանի հեծելազորը՝ կազմված իր գաղնակիցներից, որոնցից հիշատակվում է առասպելական Կոռնակը։ Կարոս կայսրն արդեն հասել էր Սասանյանների մայրաքաղաք Տիզբոն, բայց նա կայծակնահար է լինում և սպանվում։ Հռոմեական բանակը նրա որդու՝ կայսր Նումերիանոսի (283—284) հրամանատարությամբ, շտապ նահանջում է։

Պարսիկները նորից զավթեցին հռոմեական Միջագետքը (Մևսոպոտամիա պրովինցիան) և հռոմեական Հայաստանը։ Սակայն այս վերջին անգամ էր, քանի որ Թրակիայում՝ Նումերիանոսի և Իտալիայում (Վերոնայի մոտ) նրա եղբայր Կարինոսի սպանվելուց հետո գահ բարձրացած Դիոկղետիանոսը (284—305) վերջ դրեց այս վիճակին։

2. ՏՐԳԱՏ Գ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԻՈՒԳԵՏԻԱՆՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Դիոկղետիանոսի գահակալությամբ սկսվում է նոր ժամանակաշրջան։ Հին աշխարհի ստրկատիրական հասարակության ճգնաժամը, որ գրեթե մեկ դար (193—284) ընդգրկել էր ամբողջ Հռոմեական կայսրությունը, ավարտվում է կայսրության ամրապնդմամբ ու վերելքով, և ընդհակառակը, այժմ ճգնաժամային վիճակ էր ապրում Սասանյան Իրանը՝ Երանշահը։ Ստեղծվում էր այնպիսի իրադրություն, երբ պիտի վերանար Հայաստանի անկախուն վիճակը և վերականգնվեր նրա միասնությունը։

Դիոկղետիանոսի արևելյան քաղաքականության ակտիվացումը նշանավորվեց նրանով, որ նա իր գահակից դարձրեց Մաքսիմիանոսին (286—305), իսկ ավելի ուշ երկրորդ կեսար նշանակեց Գալերիոսին (293—311)։ Դիոկղետիանոսը Մաքսիմիանոսին ուղարկում է Արևմուտք՝ այնտեղի գործերը կարգավորելու, իսկ Գալերիոսին՝ Արևելք։ Վերջինս զբաղվում է Միջագետքով և Հայաստանով։

Ըստ Նորինացու, հռոմեական Հայաստանում կայուն վիճակ էր ստեղծվել և Տրդատը վերստին, և այս անգամ վերջնականապես, հաստատվել էր իր գահին՝ Դիոկղետիանոսի թագավորության երրորդ տարում (287)¹⁹։ «Որովհետև

¹⁷ Վառահրան Բ-ն այդ ժամանակ չի կորուզանում Ներսեսի ցեղ գուրս գալ, գրառված լինելով իր եղբայրներից մեկի՝ Հորմիզդի (որն Ազար աշխարհի (Նորասանի) կառավարին էր) ապստամբության ճնշումով։ Հորմիզդն իրեն հռչակել էր Իրանի արքայից արքա, սակայն Վառահրան Բ-ի կողմնակիցներն ավելի ուժեղ գտնվեցին և Հորմիզդը ենթարկվեց մահապատժի (283 թ.)։

¹⁸ Նորեմացի, Բ, հթ։

¹⁹ Նորինացու այս հաղորդումը 2. Մանանդյանը համարում է սխալ, միևնույն ժամանակ նշելով Աննինսկու այն կարծիքը, ըստ որի, այդ վկայությունն ինչ-որ շափով ճիշտ է, «բայց ոչ այն իմաստով, ինչպես այդ հասկացել է ինքը՝ Նորինացին։ Նոսրուվ Բ-ի մահից (287) հետո նրա անմիջական հաջորդն էր լինելու իրապես Տրդատ Գ-ն, որը սակայն գահ էր բարձրացել ոչ թե այդ թվին, այլ ավելի ուշ՝ 298 թ.»։ (Аннинский, Древние армянские историкки, с. 51, 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, էջ 115)։

չկա ստույգ պատմություն առանց ժամանակագրության,—ասում է Լորենայցին,— ուստի մանրամասն հետազոտությունը գտանք, որ Տրդատը թագավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում, և այս կողմերն է կիկլ մեծ զորքով»²⁰։

Գաղղիայում ապստամբած բազառոդների պարտվելուց հետո Դիոկղետիանոսը կարողացավ զբաղվել Արևելքի գործերով, Արևմուտքի Օգոստոս նշանակելով Մաքսիմիանոսին²¹։

Պարսկական Հայաստանում 17 տարի (276—293) իշխելով իբրև «Հայաստանի մեծ թագավոր» «Խոսրով»-Ներսեհը, եզրուր՝ Որմիղդ-Արտաշիրի մահվանից հետո (274) Իրանի արքայից արքայի գահի առաջին թեկնածուն էր, սակայն ամեն անգամ թշնամիները զրկում էին նրան գահակալական իրավունքներից։ Ներսեհը սերտ կապեր է հաստատում Դիոկղետիանոսի և Տրդատի հետ։ Այդ պետք է օգներ նրան՝ հասնելու իր վաղեմի նպատակին։ Ներսեհը ճանաչում է կայսրության իրավունքները Հայաստանի Հոռմին ենթակա մասի վրա և պարսկական զորամասերը հեռանում են այնտեղից, իսկ Տրդատն իր զորամասերով գալիս, հաստատվում է իր գահին, նույն Չրմեսում՝ Երիզայում գտնվող Անահիտի սրբավայրից ոչ հեռու։

Այսպիսով, 287 թ. սկսվում է Տրդատի անընդմեջ թագավորությունը, առայժմ Հայաստանի հոռմեական մասում։

287—293 թթ. ընթացքում Տրդատը հոռմեական Հայաստանի թագավորն էր, իբրև վասալ հոռմեական կայսրի։ Իրանում ստեղծված իրադրությունը հարկադրում է Ներսեհին նոր զիջումներ անել։ Նրա կողմնակիցները Տիգրանի արքունիքում հանդիսավոր հրավերներ են ուղարկում՝ գալու և գրավելու իր նախնիների գահը իբրև միակ օրինավոր ժառանգի, որին նա սպասել էր գրեթե 20 տարի²²։ 293 թ. նա շտապում է Տիգրան՝ գրավելու արքայից արքայի գահը, և որպեսզի ապահովի իր թիկունքն արևմուտքից՝ Հայաստանի ու կայսրության կողմից, և նրանք ընդունեն իր գահակալությունը, զերազատում է պարսկական

20 Լորենայցի, Բ, ձր (աշխ. Թարգմ., էջ 217)։ Որոշ ձևադրերում փոխանակ «չիրորդ ամի» նշված է «չիրկորդ ամի» (Լորենայցի, Բ, ձր, պարար, բնագիր, էջ 224, ծան. 5)։ Սամուել Անեցին իր ձևերի տակ ունեցել է Լորենայցու կրկի այնպիսի պրոպագանդա օրինակ, որտեղ եղել է վերջին տարընթերցվածը։ Նա գրում է, պետք է «պատառին ամն Տրդատայ զուգել, զհետ կրկորդ ամին Դիոկղետիանոսի՝ ըստ Մովսիսի Հայոց պատմագրի, և ոչ իննհորդին կամ առաջնորդին ըստ ոմանց» (էջ 63)։ Սամուել Անեցին պատահել է նաև այնպիսի աղբյուրների, որտեղ Տրդատի թագավորության առաջին տարին գրված է կղև Դիոկղետիանոսի կայսրության առաջին տարում՝ 284 թ., կամ նրա կառավարության իննհորդ տարում՝ 293 թ.։ Երկու թվականներն էլ ճիշտ են և նկատի են առնված Տրդատի գահակալության տարրեր պարագաները։

21 Դիոկղետիանոսը ամբողջ Հոռմեական կայսրությունը դարձրեց «սեպարաթիա» («չորբորդապետություն»)։ Արևելյան մասում կայսր էր Դիոկղետիանոսը, կեսար՝ Գալերիոսը։ Արևմուտքյան մասում կայսր էր Օգոստոս Մաքսիմիանոսը և կեսար՝ Կոստանդինոս Երկրորդը։ Այսպես նախադրյալ ստեղծվեց կայսրության երկամասն, որը ակդի ունեցավ 395 թվականին։

22 Պալիուպի արձանագրությունում Ներսեհն իրեն Հայաստանի թագավոր է կոչում և այնուհետև՝ հաջորդում է՝ «զեսպանը կկալ մեզ մոտ (ասելու), որ կարող է արքայից արքան Հայաստանից հանդիսավորությամբ ուղևորվելով Երանշահը ընդունել աստվածներից և իշխանությունը և գահը... Եվ երբ տեսանք այդ նամակը, ապա հանուն Ահուրա-Մազդայի և բոլոր աստվածների և տիրուհու Անահիտի, Հայաստանից ուղևորվեցինք Երանշահը Paikuli, Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire by E. Herzfeld, Berlin, 1924, 97—99, (այսուհետև՝ Paikuli); Henning, A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān, Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. XIY 1952, թ. 517 518, տև'ս նակ՝ B. MacDermot, նշվ. աշխ., թ. 283—284)։

Հայաստանի դահը հանձնել օրինավոր ժառանգ Տրդատին և ոչ Սասանյան դինաստիայի որևէ ներկայացուցչի, որն այնուհետ կդառնար իր մրցակիցը: Այսպիսով, ներսեհը 293 թ. Տրդատ Գ-ին ճանաչում է պարսկական Հայաստանի թագավոր²³: Արանով ավարտվում է Սասանյան դինաստիայի ներկայացուցչներին գահակալության ժամանակաշրջանը, որը խորհնացին բնորոշում է իրրև «ժամանակ անիշխանութեան», դրա տևողությունը համարելով 26 տարի²⁴:

Ինչպես երևում է, խորհնացին «ժամանակ անիշխանութեան» կամ «ամֆ անիշխանութեան» էր համարում այն 26 տարի կազմող ժամանակահատվածը, որ սկսվում էր Արտավազդ Ե-ի գահընկեցությունից հետո, երբ 261 թ. պարսկական Հայաստանում գահ բարձրացավ Որմիզդ-Արտաշիրն իրրև «Հայաստանի մեծ թագավոր», մինչև Տրդատ Գ Արշակունու գահակալության վերջնական ճանաչումը հռոմեական Հայաստանում (287): Այս 26 տարին, որ ամբողջ Հայաստանի վրա հայ Արշակունիների իշխանության ընդհատման տարիներն են, չպետք է շփոթել այն 27 տարվա («խոսքով սպանալ յԱնակայ և անիշխան մնաց աշխարհս Հայոց դամս Իէ») ²⁵ հետ, որ ընդգրկում է 256—283 թվականները: Գրանք բռնագրաված հռոմեական Հայաստանի Սասանյանների ապօրինի իշխանության տարիներն են: Այսպիսով, պարսկական տիրապետությունը Հայաստանի մեծագույն մասում տևել է 261—293 թթ., այսինքն՝ 32 տարի:

Մարկվարտը իրավամբ ենթադրում է, որ հատվածաբար պահպանված Տիգրանակերտի արձանագրությունը²⁶ փորագրվել է III դ. և այդ արձանագրության մեջ ակնարկվածը Տրդատ Գ-ն է²⁷: Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունից երևում է, որ Տիգրանակերտը գտնվել է հռոմեապարսկական սահմանագծի մոտ՝ պարսիկներին անցած կողմում: Հայոց թագավորը (իմա՝ Տրդատ Գ) պարսից արքայից հրովարտակ է ստանում, որի բովանդակության պատճենը, թերևս, հենց Տիգրանակերտի այդ արձանագրության հիմնական մասն էր կազմում, դատելով դրա վերջավորությունից. «Հրամայեցինք... ինչպես որ փաստաթղթի մեջ է հայտնված՝ հենց այստեղ էլ փորագրված և ամրացված»²⁸: Արձանագրության բովանդակությունից երևում է, որ համաձայնություն է եղել հռոմեացիներին ու պարսիկներին միջև և Տիգրանակերտը հանձնվել է Հայոց թագավորին²⁹: Արձանագրության մեջ խոսվում է ինչ-որ հաշտության

²³ Տրդատ Գ-ն մինչև 296/7 թթ. պատերազմը պետք է ճանաչիր իր վասալական կախումը թե՛ Հռոմից և թե՛ Պարսկաստանից:

²⁴ Խորհնացի, Բ, հէ:

²⁵ «Սամուելի բահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 61:

²⁶ C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. Berlin, 1910, s. 411—419, Г. X. Саркисян, Тигранакерт, М., 1960, с. 81—82:

²⁷ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, 134—135; Լեւման-Հասուպուն այն վերագրում էր Հայոց Պապ թագավորին: 2. Մանանդյանը համաձայն է Մարկվարտի կարծիքին (նշվ. աշխ., էջ 121—122):

²⁸ 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 121:

²⁹ Չնայած Ա. Մարտիրոսյանը ճիշտ է կրթակցնում, որ ներսեհը 293 թ. Հայաստանից է գնացել դահը ժառանգելու, սակայն գրում է. «Տիգրանակերտի արձանագրությունն այս դեպքերին չի կարող վերաբերվել» (Ա. Մարտիրոսյան, Հայաստանը և առաջին Սասանյանները, ՊԲՀ, 1975, № 3, էջ 163—165): Ինչպես իրավամբ նշում է 2. Մանանդյանը, Տիգրանակերտ քաղաքի պարսպի վրա գտնված հունարեն արձանագրությունը խիստ կարևոր մի նոր աղբյուր է «Տրդատ Գ-ի վերագրածի ու թագադրման մասին Հայաստանում» (2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 120):

կամ խաղաղ վիճակի մասին³⁰: Այսպիսով ներսեհի գահակալության առաջին տարում տեղի ունեցած հումեապարսկական բանակցությունների մասին գաղափար է առիտ հենց այս՝ Տիգրանակերտի արձանագրությունը: Արքայից արքան Տրդատին վերադարձնում է Տիգրանակերտը և այլ քաղաքներ³¹: Դա Արշակունի գահակալի համար «անսպասելի» էր: Նշանակում է այդ քայլը հարկադրանքով չէր թելադրված, այլ արված էր խաղաղ ճանապարհով: Տրդատը հարգալից և երախտագիտությամբ է խոստում հումեացիների և պարսից արքայից արքայի մասին: Նա երեք անգամ Իրանի գահակալին կոչում է «ատոված արքայից արքա»³²: Եթե Տիգրանակերտի և այլ քաղաքների հանձնումը 298 թ. գաշնագրության հետևանք լիներ, հայ թագավորն այդպիսի երախտագիտություն չէր արտահայտի պարսից արքայի նկատմամբ, քանզի վերջինս պարտված կողմն էր և քաղաքները դիջում էր հարկադրաբար: Իսկ արքայի անսպասելի նամակն ամենից առաջ հրովարտակ էր Տրդատի թագավորության ստատուսը ճանաչելու, որի համար և նա հրամայել էր հյուսիսային դարպասի վրա փորագրել այդ արձանագրությունը: Այն հաստատում է, որ պայմանավորվածություն է կղել պարսիկների ու հումեացիների միջև և երկուստեք ճանաչվել են Տրդատի իրավունքները: Այս փոխհամաձայնությունը երկու ինքնակալների և Տրդատի միջև կարող էր լինել միայն ներսեհի գահակալության սկզբնական շրջանում:

Այս փաստերի կողքին մենք ունենք Պայկուլիի արձանագրության վկայությունը, որտեղ ներսեհի գահակալության արարողության շնորհավորողներից մեկն է նաև Հայոց թագավոր Տրդատը: Վերջինս 28 շնորհավորողների թվում 14-րդն է հիշատակվում³³:

293 թ. հետո, ճանաչվելով նաև Հայաստանի մնացած մասի թագավոր, Տրդատն իր քաղաքական կենտրոնը եկեղյաց գավառի Չրմես ավանից պիտի փոխադրեր Այրարատ՝ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Քրիստոնեության տարածման մասին պահպանված ավանդական պատմությունը Հայաստանում կապվում է Այրարատ նահանգի և նրա կենտրոններ Վաղարշապատի ու Արաաշատի հետ: Վերջինում էր Խորվիրապը:

3. 296—297 ԹԹ. ՊԱՐՍԿԱՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԾԲԻՆԻ 298 Թ. 40-ԱՄՅԱ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Արքայից արքա ներսեհը պայքարելով ներքին թշնամիների դեմ, ամրապնդեց իր գահը³⁴, ուշադրություն դարձնելով սակզոված ստորադաս վիճակի վրա, որում գտնվում էր Մասանյան Իրանը՝ Հումեական կայսրության հանդեպ: 296 թ. ներսեհը, շեղյալ համարելով 284, 287 և 293 թթ. համաձայնագրերը Գիսկղևտիանոսի և Տրդատ Գ-ի հետ, սկսեց պարսկահումեական պատերազմը:

³⁰ J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 124, 152 և այլն: Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 166:

³¹ Նույն տեղում: Այդ քաղաքներից՝ Նեկրանը:

³² J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 134—135, 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 121: Վերջինս կարծում է, որ արձանագրության ժամանակը 298 թ. է (նույն տեղում, էջ 122):

³³ Paikull, 117—119, B. MacDermot, նշվ. աշխ., էջ 284—285:

³⁴ B. G. Лыконан, Иран в III в., М., 1979, с. 59—73

Պարսից զորքը ներխուժում է նաև Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները: Այս պատերազմի սկզբնական շրջանում կարծես թե հաղթանակը պարսիկների կողմն էր: 296 թ. Ներսեհն իր բանակով ներխուժեց հռոմեական Միջագետք, որտեղից մտավ Հայաստանի արևմտյան մասը: Ամմիանոս Մարկելինոսի վկայությամբ Ներսեհը վերագրավեց Հայաստանը, որը «ենթարկված էր հռոմեացիների իշխանության»³⁵:

Դիսկղեստիանոսը պատերազմական զործողությունների ղեկավարությունը հանձնեց կեսար (իր փեսա) Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոսին: Վճռական բախումը հռոմեացիների և պարսիկների միջև տեղի ունեցավ Միջագետքում՝ Խառանի և Կալլինիկումի միջև³⁶: Այս ճակատամարտին հռոմեական զորամասերի հետ մեկտեղ մասնակցել է նաև Տրդատ Գ-ն՝ իր հեծելազորով³⁷:

Հռոմեական զորքը ծանր պարտություն կրեց և վերագործավ Անտիոք: Թվում էր, թե վերականգնվել է նախկին վիճակը: Պարսկական զորքը կրկին գրավել էր հռոմեական Միջագետքը և Հայաստանը: Սակայն ժամանակները փոխվել էին, և սկսված պատերազմն անակնկալ ելք ունեցավ: 297 թ. Դիսկղեստիանոսը նորից Գալերիոսին է հանձնարարում պատերազմը վարելու գործը, և այս անգամ նա թշնամու հետ կովում է Հայաստանում³⁸: Այս պատերազմի մասին տեղեկություններ են պահպանել IV դարի լատին պատմագիրները՝ Ավրելիոս Վիլտորը, Եվարոսպիոսը և Ռուփոս Փեստոսը: Մասնավորապես Ռուփոս Փեստոսը հաղորդում է. «...ինքը՝ կեսարը երկու ձիավորի հետ անձամբ հետախուզեց թշնամիներին Մեծ Հայքում և քսանհինգ հազար զորքով վրա հասավ թշնամու բանակին, հանկարծակի հարձակվեց պարսիկների անթիվ զորքերի վրա և ոչնչացրեց: Պարսից թագավոր Ներսեհը փախուստի դիմեց, իսկ կինն ու աղջիկներն ընկան հռոմեացիների ձեռքը, որոնք մեծագույն ակնածություն մարտի պահպանեցին նրանց պատիվը: Այգապիսի վերաբերմունքից հիացած՝ պարսիկները խոստովանում էին, որ հռոմեացիները ոչ միայն զենքով, այլև բարքով դերազանցում են (իրենց): Եվ Միջագետքը հինգ «Անդրտիգրիսյան» նահանգների հետ վերագործարին նրանց: Խաղաղությունը կնքվեց և հարատեց ցարգ՝ հօգուտ կայսրության»³⁹: Ըստ Փավստոսի կիսամավանդական-կիսապատմական տեղեկությունների, պարսից արքայից արքա Ներսեհի ժամանակակիցն էր Հայոց թագավոր Տիրանը⁴⁰, որի ժամանակ Հայաստանին հարևան Ատրպա-

35 Ammian. Marcell, XXII, 1, 5. 13: Այստեղից նաև երևում է, որ մինչև այս պատերազմը Տրդատ Գ-ն ճանաչում էր Հայաստանի փաստական կախվածությունը Հռոմից:

36 Այս վայրերում մ. թ. ա. 53 թ. տեղի ունեցավ հռոմեական զորքի պարտությունը պարսիկներից և Կրասոսի սպանությունը:

37 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 105:

38 Հ. Մանանդյանը նշում է, որ Գալերիոս Մաքսիմիանոսը պատերազմի վայր ընտրեց Հայաստանը, նկատի ունենալով նրա լեռնային մակերևույթը, որը նպաստավոր չէր պարսկական հեծելազորի ուղղման գործողությունների համար, ինչպես և այն, որ իրեն կարող էին օգնել Տրդատի կողմնակից հայերը (նշվ. աշխ., էջ 106):

39 Rufi Festi Breviarium, XXV;

40 Տե՛ս Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1947, № 6, էջ 64—65:

տականի կառավարիչն էր Վարազ-Շապուհ իշխանը⁴¹: Ըստ պատմիչի, Վարազ-Շապուհի բանասարկությունը է տեղի ունեցել այդ պատերազմը: Պարսկական զորքերը ներխուժել են Հայաստան, գրավել այն մինչև Բասեն գավառի Ոսխա գյուղը⁴², որ գտնվում էր մինչև 293 թ. գոյություն ունեցող պարսկահռոմեական բաժանման գծից ոչ հեռու: Հայերը դիմում են հռոմեական կայսրին՝ Վերջինս իր բանակով գալիս է Հայաստան: Նա հռոմեական ազդյունների Գալերիոս կեսարն է, որը, ինչպես վերը նշվեց, Միջագետքում 296 թ. պարտություն կրելով, 297 թ. մեծ զորքով գալիս է Հայաստան: Այստեղ Գալերիոսը դիմում է ռազմական հասուկ տակախյայի: Ըստ Եվարոսյի տեղեկության, Գալերիոսը «հանձրն առավ դեաքի («հետախույզ») պարտականությունը երկու անգամ՝ երեք հետախույզի հետ»⁴³, որոնց մասին, ինչպես վերը նշվեց, խոսում է նաև Թուսիոս Փետտոսը: Նրանցից երկուսի մասին պարզվում է Փավստոսի տեղեկություններից: Գրանք Անդովիկ Սյունի և Արշավիր Կամսարական նախարարներն էին, որոնց հետ կեսարը «ի շինականության կերպարանս, ի կազմաբավաճառի օրինի» անցնում է պարսկահռոմեական սահմանագիծը և լրտեսում պարսից բանակին «ի դեպն, որ անուանեալ կոշի Ոսխայ»⁴⁴: Տեղեկանալով թշնամու դիրքերի և զորքի քանակի մասին, Գալերիոսը 25 հազարանոց հռոմեահայկական զորքով դրսհում և խայտառակ պարտության է մատնում թշնամուն: Պարսից բանակը ջախջախվում և փախուստի է դիմում⁴⁵: Ինչպես պատմում է Փավստոսը, «բանակը կողոպտեցին, ավար առան, բռնեցին թագավորի կանանց ու բամբիշին (տիկնանց տիկին) և նրանց հետ ամբողջ բանուկանը (հարեմի տիկիններին), նրանց բոլոր զույքն ու ստացվածքները, գանձերը, պաշարեղենը, սարքը կանանց հետ դերի վերցրին»⁴⁶: Պատերազմն ավարտվում է 298 թ. Մծրինի 40-ամյա դաշնագրով: Ըստ 298 թ. դաշնագրի ամբողջ Մեծ Հայքի թագավորությունը ճանաչվեց Հռոմի հովանավորության ներքո և գրեթե կես դար Սասանյանները հրաժարվեցին ակտիվ քաղաքականությունից: 298 թ. դաշնագրով Տրդատ Գ-ն վերջնականապես զանում է վերամիավորված Հայաստանի թագավոր:

Պարսկաձ Սասանյան Պարսկաստանը զիջեց Հռոմեական կայսրությանը «Անդրտիգրիսյան երկրները» (Regiones Transtigritanae), Մեծ Հայքի թագավորության հարավային երկրամասերը և Միջագետքի Մավղեք (Zabdicenae)

41 Նա պիտի «Վարազոյ» իշխանական տնից լիներ, որ հայտնի էր նաև «Միհրական տուն» անունով իբրև Գանձակի Միհրի տաճարի գլխավոր քարմ ու վերակացու շեռագայում այս տոհմը հանդես է գալիս Ազվանքում:

42 Փավստոս Ռուզանդ, Գ, ի, էջ 48:

43 *Entropius*, XXII.

44 Փավստոս, Գ, իա, էջ 48:

45 Նույն տեղում: Այդ ժամանակ հռոմեահայկական զորքերը շրջապատում և գերի են վերցնում պարսից արքայական կանանցի վրանը՝ «մաշկապարճենը»: «Մաշկապարճեն» բառի մասին տե՛ս Հր. Անտոյան, Հայերեն արձատական բառարան, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 261:

46 Փավստոս, նույն տեղում (թարգմ., ներածությունը և ծանոթությունները ակադեմիկոս Ոտ. Մալխասյանցի, Երևան, 1969, Գ, իա, էջ 112: Աշխարհարար թարգմանությունը բերվում է որոշ փոփոխություններով): Այս պատերազմի մասին հազորում է նաև Մովսես Խորենացին, շփոթելով ժամանակը և գործող անձանց: Տրդատը այստեղ կոչվում է «Տիրան որդի Խորովոս», իսկ Ներսեսը ներկայացված է իբրև պարսից Շապուհ թագավորի որդի, որը պատերազմում է հայերի դեմ, որպիսի թագավորի Հայաստանում: Արշավիր Կամսարականի գլխավորությամբ պարսիկները հաղթվում են Մոռուզ դաշտում, որ նույն Ոսխա գյուղի վայրում պիտի գտնվեր: Այս էականամարտից հետո Տիրան-Տրդատը թագավորում է Հայաստանում (տե՛ս Ենացի, Գ. ժ.):

գավառը: Այդ երկրամասերի վերաբերյալ մեզ հասել է երկու տեղեկություն. մեկը վերաբերում է 298 թ. Մծրինի գաշնադրության համաձայն կայսրությունը Սասանյանների զիջած հողերին՝ Բնդելենե-Անդեղաուն, Սոֆենե-Մոփք, Արզանենե-«Արզնարզին», Կորդուենե-Կորդուք և Զարգիկենե-Մավղեք: Սրանց մասին հաղորդում է Պետրոս Պատրիկիոսի՝ պատասխաններով մեզ հասած պատմական երկը (Petr. Pat., p. 135)⁴⁷: Ամմիանոս Մարկելլինոսի հաղորդման համաձայն կայսրության անցան նաև՝ Մոկքը (Μοχοενε) և Ռեհիմենեն: Վերջինս պետք է լինի Արուստտան գավառը՝ Մծրին քաղաքի երկրամասը:

Հարկ է նշել, որ այստեղ հիշատակվող Սոֆենե-Մոփքը, Մոփք Շահունյացը՝ կամ Մոփք Փոքրը չէ, այլ Անդեղաուն-Բնդելենե գավառին արևելյան կողմից սահմանակից Տիգրանակերտ կամ Եփրկերտ գավառը, որը հետագայում կոչվում էր Մոփք Մեծ: Սույն երկու գավառները՝ Անդեղաունը և Տիգրանակերտը-Եփրկերտը Մեծ Հայքի թագավորության 385 թ. բաժանման ժամանակ անցան կայսրությանը: Հավանաբար 298 թ. հետո Հռոմը հաստատվել էր այս տեղերում և ազմատարատեղիական մեծ առավելություններ էր տալիս հռոմեական զավթիչներին: Եթե իրոք Ռեհիմենեն նույն Արվաստանն է, ապա նրա կարևորությունը ընդգծվում էր այստեղ գտնվող Մծրին քաղաքով, որը Արևելքի ազրանքափոխանակության խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր: Այս հանդամանքը հատկապես ընդգծված է 298 թ. Մծրինի պայմանագրում՝ ըստ որի առևտրական հարաբերությունների կենտրոն էր դառնալու Մծրին վաճառաշահ քաղաքը⁴⁸: Աղձնիքի բղեշխությունը պարփակված էր Արզն կամ Աղձն գավառում: Վերջինս «մեծ բղեշխի» ստանն էր⁴⁹, ուստի ալեկի ճիշտ կլիներ Arzanene հայերեն նշել «Արզնարզին» ձևով, որ պահպանվել է Եղիշեի մոտ⁵⁰:

Փաստերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 298 թ. պայմանագրով Հռոմեական կայսրության ազմական հսկողության տակ էին անցնում Մեծ Հայքի թագավորության հարավային երկրամասերը՝ Ingilene-Անդեղաուն և Sophene-Տիգրանակերտ գավառները, Arzanene Աղձնյաց բղեշխությունը (Արզնարզին), Corduene-Կորդվաց բղեշխությունը, իսկ Միջագետքում՝ Zabdicenae-Մավղեք գավառը: Կայսրության համար այս երկրամասերը սատրապություններ էին, որտեղ տեղադրված էին հռոմեական կայսրորդները, իսկ զրանց տարածքը (բայի Մավղեք գավառից) նախկինի պես համարվում էր Մեծ Հայքի անքակտելի մասը: Նոր-Շիրական բղեշխությունը մնում էր Մեծ Հայքի թագավորության անմիջական հսկողության ներքո: Պայմանագրում նշված է հատուկ կետ, ըստ

⁴⁷ Երկրամասերի երկրորդ թվարկումը վերաբերում է 363 թ., երբ պարսիկները նորից վերականգնելով իրենց զիբբերը Հայաստանում և Միջագետքում, կայսրությունից պահանջում են Սասանյան Իբանին վերագրված Արզանենե-«Արզնարզին», Մոքսենե-Մոկք, Զարգիկենե-Մավղեք, Ռեհիմենե-Արվաստան (?) և Կորդուենե-Կորդուք երկրամասերը: Այս թվարկումը բերում է Ամմիանոս Մարկելլինոսը (Ammian. Marc. XXV, 7, 9): Ն. Աղոնյը ուշադրություն է դարձրել բերված երկու ցուցակների տարբերության վրա: Երկու դեպքում էլ խոսքը հինգ երկրների մասին է, բայց առաջին դեպքում չի նշված Մոքսենե-Մոկքը և Ռեհիմենե-Արվաստանը (?), իսկ երկրորդ դեպքում՝ Բնդելենե-Անդեղաուն և Սոֆենե-Մոփքը (տե՛ս Н. АՃՈՈՒ, Армения в эпоху Юстиниана, с. 43):

⁴⁸ Տե՛ս Н. АՃՈՈՒ, Фауст Византийский как историк, «Христианский Восток», т. VI, вып. III, Пет., 1922, стр. 244—245.

⁴⁹ Ասորական ազդյութներում ալդպիս էլ նշված է՝ Arsen ostan:

⁵⁰ «Եղիշեի վասն Վարդանաւ և Հայոց պատերազմին», աշխատասիրութեամբ Ե. Տեր-Մինասյան, Ե., 1957, էջ 10:

որի «Արմենիայի սահմանը լինելու է Զինթա ամրացը, որը գտնվում է Մեդիայի սահմանում»⁵¹: Ճիշտ է ն. Ագոնցի գիտողությունը, որ այս երկրամասի կառավարիչները, որոնց կայսրությունում դիտում էին իբրև սատրապներ, ենթարկվում էին հայ Արշակունիներին մինչև այդ դինաստիայի վերացումը⁵²:

298 թ. Մծբինի 40-ամյա գաշնադրի կետերից մեկն էլ այն էր, որ «Իբերիայի թագավորն իր տիրակալական նշանները պետք է ստանա հռոմայեցիներից»⁵³: Իբերիան-Վիրքը՝ Վրաց աշխարհը, վրացական աղբյուրներում նշված Քարթլիի (Արևելյան Վրաստանի) թագավորությունը, որը սերտ կապեր ուներ Մեծ Հայքի թագավորության հետ, չէր կարող դուրս մնալ երկու աշխարհակալությունների փոխհարաբերությունների ոլորտից: Վրացական պատմական ավանդությունը, շնչած ժամանակի և դեպքերի շփոթություն, այնուամենայնիվ, ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը: 287 թ., երբ Գիսկղեոսիանոս կայսրը Տրդատին նորից հաստատեց Հայոց գահի վրա, շահուտելից հարևան Իբերիան՝ Վիրքը՝ Ինչպես երևում է այսանդ պետք է թագավոր նշանակվեր Միրիանը-Միհրանը, վերոհիշյալ Ռե Արդարի որդին⁵⁴: Բոլոր դեպքերում Միրիանը Վրաց թագավոր է հռչակվել մինչև 298 թ. Մծբինի գաշնագիրը: Վրացական կիսապատմական-կիսաառասուլելական տեղեկություններից կարելի է կռահել, որ նրա գահակալումը տեղի է ունեցել պարսկահռոմեական պատերազմի տարիներին (296—297), երբ Վրաց թագավորը մասնակցում էր այդ կռիվներին՝ պարսիկների կողմից: Այս տեղեկություններում «Արմենիայի թագավոր» ներսահին վերաբերող փաստերը վերագրվում են Միրիանին: Ստեղծված քաղաքական վիճակը հարկադրում էր հռոմեացիներին դբադվել նաև Վիրքով, որի մասին հատուկ կետով նշված էր 298 թ. պայմանագրում: Ըստ վրացական աղբյուրների, կայսրը հաշտեցնում և բարեկամացնում է Տրդատին ու Միրիանին⁵⁵: Այնուհետև նրանք հանդես են գալիս իշխել գաշնակիցներ և հռոմեական արտաքին քաղաքականության կողմնակիցներ:

Արշակունիների վերահաստատումը Հայաստանում պայմանավորված էր հայկական պետականության վերականգնումով. հայ ժողովուրդը թևակոխում էր ֆեոդալական դարաշրջանը:

Նկատելիորեն ուժեղանում էր հայ ժողովրդի դերը Մերձավոր Արևելքի երկրներում: Միաժամանակ Արշակունիների վերահաստատումը Հայաստանում համընկնում էր Հռոմի քաղաքական շահերին Արևելքում: Մեծ Հայքի թագավո-

51 Ի. ԱժՕուլ, նշվ. աշխ., էջ 245:

52 298 թ. գաշնագրի կապակցությամբ հիշատակված տարածքների տեղագրությունը տե՛ս Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում բարեկր (երևանի համալսարանի հրատարակություն, 1979, Քարտեզի հեղինակ՝ Ս. Երևանյան):

53 Ի. ԱժՕուլ, նշվ. աշխ., էջ 245: 298 թ. կայսրությանը անցած երկրամասերի վերաբերյալ. բացի նշված դրականությունից, տե՛ս Է. Մանուկյան, Քննական ակնություն, Բ, մաս Ա, էջ 110—112: Կ. Գյաուհբեքով, Հուլմեական Հայաստանը և հռոմեական սատրապությունները Գ—Ձ դարերում, թարգմ. Մ. Նորշունի, Վիեննա, 1914, էջ 7—8: Է. Հյուբշման, Հին հայոց տեղագրությունները, թարգմ. Բ. Փիլիպիկոսյան, Վիեննա, 1907, էջ 30—31:

54 Ըստ «Մարցիպայ Քարթլիայ» բնագրի Վրաց առաջին քրիստոնյա թագավորը՝ Միրիանը. Լևի օրգին էր, որը բանասերների կարծիքով նույն Ռեն է (Տե՛ս ժցցლი ქართული აგო-გრაფიული ლიტერატურის ძეგლები՝ I, էջ 83) և պատահական չէ, որ Միրիանի օրգին ևս Ռեն անունն է կրում: Տե՛ս Սեթրտեղոս օստրոնոս Ենթոթթթթ, Երան II, տեղուս, 1973, էջ 61—62:

55 Նույն տեղում:

րությունն ընդգրկվում էր Հռոմեական կայսրության քաղաքական ոլորտը և Տրդատ Գ-ի ներքին պետական միջոցառումները համաձայնեցվում էին կայսրության հետ:

298 թ. Մծբինի դաշնագրով վերջնականապես ճանաչվեց և վերականգնվեց Մեծ Հայքի թագավորության այն միասնական տարածքը, որն առաջին անգամ պաշտոնապես ճանաչվեց Տրդատ Բ-ի՝ Պոմպեոսի հետ կնքված դաշնագրով՝ 66 թ. մ. թ. ա., ապա՝ 63 թ. մ. թ., Հունդեայի համաձայնագրով:

32 տարվա բաժանվածությունից հետո անհրաժեշտ էր վերականգնել Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիալ կազմը և փոխել 261 թ. «Արմենիայի մեծ թագավոր» Որմիդդ-Արտաշիրի (261—272) անցկացրած աշխարհագրից հետո ստեղծված երկրի ներքին վիճակը: Մեզ հասած տեղեկությունները կցկատուր են, բայց հնարավորություն են ընձեռում ենթադրելու, որ, ինչպես Հռոմեական կայսրությունում, նույնպես և Մեծ Հայքում դորձագրվել են վարչական և հարկային այն միջոցառումները, ինչ որ իրականացվել էին Գիոկղեախանոսի ժամանակ՝ 298 թ. սկսած: Մեծ Հայքում ևս անց է կացվել ընդհանուր աշխարհագիր: Վիճակագրական հաշվառման է ենթարկվել ամբողջ օգտակար հողատարածությունը և կարգավորվել են հողահարկն ու զլխահարկը: Որմիդդ-Արտաշիրի կողմից փոփոխված հողատարածությունները բաժանող սահմանաքարերը, որոնք, կոչվում էին «Արտաշիրական», Տրդատ Գ-ի ժամանակ վերըստին վերականգնում են նախկին «Արտաշիսական» անունը:

Պատմականորեն ստեղծված Մեծ Հայքի տերիտորիալ կազմը (ըստ գավառների, ապա ըստ բյուզնդական, նախարարական և ցեղային բաժանումների) նորից վերականգնվում և հաստատվում է պաշտոնապես Մեծ Հայքի պետության տարածքը բաժանված էր 201 գավառների, որոնց մեծագույն մասը պատկանում էր հայ Արշակունի դինաստիային և համարվում էր «երկիր արքունի»: Այս կարգին էին պատկանում նաև հռոմեական կայսրից և սասանյան արքայից իբրև «երկիր ձեռական իշխանութեան» ստացված Փոքր Հայք երկրի և Գիմաթենն գավառի հողերը արևմուտքում՝ Հռոմեական կայսրության սահմաններում, և «Ատրպատճաց գառուը» արևելքում՝ Ատրպատականում: Բղեշխները, ավազ ու կրասեր նախարարները և վերջիններին հավասարեցված ցեղապետերը ճանաչվում են իրենց սեփական գավառների ժառանգական կառավարիչներ⁵⁶:

Տերիտորիալ-վարչական բաժանման կարգավորման նպատակն էր հիմնականում կարգավորել հարկային քաղաքականությունը: Գիոկղեախանոսի էզիկաթ՝ կայսրության լայնածավալ տարածքի վրա հողային կադաստր⁵⁷ անցկացնելու վերաբերյալ, հրատարակվել է 298 թ., երբ Հռոմը կայունացրեց արևելյան սահմանագիծը Սասանյան Իրանի հետ: Կայսրության «հովանավորություն» ներքո գտնվող Մեծ Հայքի թագավորության վրա ևս պետք է տարածվեին նշված միջոցառումները: Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» բնագրից Հայաստանին, Վիրքին և Աղվանքին վերաբերող մասի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ստեղծվել է այս ժամանակաշրջանում նաև իբրև «Աշխարհագիր»՝ գավառների ցուցակի Անուղղակի տվյալները վկա-

⁵⁶ Մեծ Հայքի քաղաքական, վարչական բաժանումը նշված ժամանակաշրջանում տե՛ս «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում (298—385)» բարոնդը (հեղինակ՝ Ս. Տ. Երևմյան):

⁵⁷ Մշակվող հողատարածությունների հաշվառում: Կադաստր էր կոչվում հին Հռոմում հարկատուների ցուցակը:

յում են, որ Մեծ Հայքի թագավորության հողատարածությունների հաշվառումը կատարվում էր ըստ մանր տարածքային միավորների՝ դավանների, որոնք թվով 201 էին, և այդ ցուցակը կոչվում էր «Աշխարհագիր»: Այն կազմում էր առանձին գիրք՝ «Աշխարհագիր մատեանք» վերնագրով: Կային այդ «Աշխարհագրի» ընդարձակ և համառոտ տարբերակները⁵⁸: Ըստ որոշ տրվյալների, այդ հողային կադաստրը կայսրության մեջ անց է կացվել 293—300 թթ. ընթացքում⁵⁹: Այդ ժամանակ Մեծ Հայքի թագավորության մեջ պետք է անցկացվեր «Աշխարհագիրը»:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ՕՐՈՔ

293—297 թթ. լայնորեն ծավալվում է այն շարժումը, որը 301 թ. հանգեցրեց քրիստոնեության ճանաչմանը իբրև Մեծ Հայքի թագավորության պետական կրոնի:

Տրդատ Գ-ի հակադրադաշտական քաղաքականությունը Հայաստանի երկու մասերում հավասարազոր էր հակասասանյան՝ հակապարսկական քաղաքականության, հանդամանք, որ շէր կարող հանդուրժել Տիգրանի արքունիքը՝

Սասանյանների կողմից պարթև Արշակունիների վերացումը և հակահելլենիստական ռեակցիան Պարսկաստանում, որն արտահայտվեց զրադաշտականության կայունացմամբ, հակառակ արամադրություններ առաջացրեց Հայաստանում: Հայ Արշակունիները դառնում էին ոխերիմ թշնամիները Սասանյանների և այն ամենի, ինչ որ բխում էր զրադաշտական դադափարախոսությունից:

Սասանյանների կողմից հովանավորվող զրադաշտականությունը Հայաստանում դիտվում էր որպես հայերի ստրկացման և պարսիկների հետ նրանց միաձուլման գաղափարի կրող: Ստեղծված պայմաններում քրիստոնեության նպատակն էր Հայաստանի քաղաքական, գաղափարական և մշակութային ինքնության և ինքնուրույնության պահպանումը: Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում հակասում էր նաև հունահռոմեական կրոնադադափարական համակարգին, սակայն Հռոմը հանդուրժեց այն, քանի որ ուղղված էր Սասանյան Իրանի և զրադաշտականության դեմ:

Ի դեմս քրիստոնեական եկեղեցու, ֆեոդալական հայ ավագանին գտավ ամենահարմար գաղափարական արդարացումը սոցիալ-տնտեսական այն փոփոխությունների, որոնք նրան դարձրել էին անմիջական արտադրողի՝ շինականի փաստական տերը: Քրիստոնեությունը միաժամանակ դարձավ գաղափարական հենք հայկական վաղֆեոդալական մշակույթի ձևավորման և զարգացման համար:

Հայաստանում վերստին հաստատված Արշակունյաց դինաստիան, որն

⁵⁸ Այս «Աշխարհագիր մատեանք» կոչվող ցուցակները հետագայում Անանիա Շիրակացին (610—685) օգտագործել է Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի վարչական բաժանումներին վերաբերող իր գրքում, որը կոչվել է «Աշխարհագիր», իսկ հետագայում բարտեղը կազմելուց հետո՝ «Աշխարհացոյց»: Շիրակացու ձեռքին հղել է Տրդատ Գ-ից հետո կազմված «Աշխարհագիրը», որտեղ նաև արտացոլվել են Մեծ Հայքի 363—385 թթ. քաղաքական սահմանները:

⁵⁹ Տե՛ս А. И. Павловская, Египетская хора в IV в., М., 1979, стр. 232.

ուժեղ կենտրոնացված պետություն ստեղծելու քաղաքականություն էր սկսել, միապետական իշխանություն զաղափարական հիմնավորման խիստ կարիք ուներ: Հենց այդպիսի գաղափարախոսություն էր քրիստոնեությունը, որը թագավորի իշխանությունը հռչակեց սրբազան, աստծո ողորմածությամբ արքված, իսկ թագավորներին՝ աստծո օձյալներ:

Քրիստոնեության հաղթանակի համար բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվել նաև կրոնազաղափարական ատումով: Արշակունյաց Հայաստանում մաղդեականությունը, որն Երանում սկսական կրոն էր հռչակված, հող շղթաով տարածվելու: Սակայն Հայաստանում իշխող գասակարգերի գաղափարախոսությունը քիչ էր տարբերվում Երանի իշխող գասակարգերի գաղափարախոսությունից, մասնավորապես արևադարձայնությունից (միթրաիզմ), իսկ քրիստոնեությունը շատ բան էր վերցրել արևադարձայնությունից⁶⁰: III դ. վերջերին քրիստոնեությունն արդեն բավական ավարտված սինկրետիկ կրոնական աշխարհայացք էր, որի մեջ ներծծված էին անտիկ աշխարհայեցողության շատ տարրեր⁶¹: Բացի այդ, Ասորիքում և Փոքր Ասիայում առաջացող քրիստոնեական համայնքների ներքին կառուցվածքը՝ իր շեշտակիորեն արտահայտված եկեղեցական հիերարխիայով, շատ մոտ էր կենտրոնացված միապետական կազմակերպությանը:

Եկեղեցին իր կառուցվածքով կենտրոնացված ուժեղ պետություն ստեղծելու հետևողական քաղաքականության զաղափարական լավագույն հիմնավորումն էր: Արշակունի թագավորները նաև մտադիր էին եկեղեցու օղնությամբ սանձել հայ նախարարների անջատողական արամադրությունները: Իսկ եկեղեցին վաշխում էր պետության մեծ հովանավորությունը, պետությունն օղնում էր նրան, իրավունք էր տալիս պայքարելու հեթանոսական կրոնի ու քրմության և ամեն տեսակ հերետիկոսության դեմ: Այդ պայքարը նշանավորվեց նրանով, որ հրով ու սրով ոչնչացվեցին նախաքրիստոնեական պաշտամունքի անհնազանդ ներկայացուցիչները, նրանց սղջ ունեցվածքը դարձավ հողատերերի նոր խավի՝ հոգևոր տերերի սեփականությունը:

Անտիկ աշխարհի մայրամուտին ձևավորվող քրիստոնեությունը մի կրոնական սիստեմ էր, որը I—II դդ. բավական տարածվել էր⁶², Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը» լի է մ. թ. I դարում քրիստոնյաների հալածանքների մասին եղած ավանդություններով: Ֆ. Էնդելսը քրիստոնեության վաղ ժամանակաշրջանի մասին գրել է, որ «ծագման իր առաջին շրջանում այն ճնշված գասակարգերի կրոնն էր՝ սարսկների, սարկությունից ազատվածների, աղքատների, իրավազուրկների և կամ նվաճված ու ճնշված ժողովուրդների»⁶³: III—IV դդ. հաշտվելով պետական իշխանության,

60 Տե՛ս Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 12—16: Տե՛ս նաև՝ Շ. Երեմյան, Культура раннефеодалной Армении (IV—VII вв.), Ереван, 1980, стр. 9.

61 Նույն տեղում:

62 Հմմտ. Մ. Արևելյան, Մերսող Մաշտոցը և դրի ու դրականության սկիզբը (տե՛ս Մ. Մաշտոց, Հոգևորական ժողովածու, Երևան, 1968, էջ 246:

63 Կ. Մարքս և Փ. Էնգելս. Соч., 2-е изд. т. 22, с. 465. И. А. Кричевцев, История религии, т. I, М., 1975, стр. 137—139.

էշխանավորների հետ և դասակարգային հիերարխիկ աստիճանի վրա բարձր դիրք զբաղեցրել, բրիտանոնությունը հնազանդության կոչ էր անում շահագործվող բրիտանոնյաներին⁶⁴։

Հստակահան կայսրության մեջ բրիտանոնությունն սկզբում տարածվել էր նրա արևելյան սլավոնացիներում՝ Ասորիքում, Պաղեստինում, Կապադովկիայում և Աֆրիկայում։ Այս երկրներից բրիտանոնական ուսմունքը տարբեր ձևերով թափանցում էր Հայաստան և Անդրկովկաս, ինչպես և Երանի խորքերը։ Փոքրասիական և ասորական նվաճված քաղաքների բնակչության բռնադատվելը և նրանց բնակեցումը Սասանյանների նոր հիմնադրված քաղաքներում հատկապես նշանակալից դեր խաղացին բրիտանոնական համայնքների տարածման գործում։ III դ. վերջերին և IV դ. սկզբներին բրիտանոնական կրոնը դերիշխող էր դարձել Հստակահան կայսրության արևելյան մասերում։ Նույն վիճակն էր Մեծ Հայքում, սրանզ բրիտանոնությունն սկսել էր մուտք գործել գեուս II դ. վերջերից՝ Ասորիքից Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի կողմերից եկող բարոգիչների ջանքերով⁶⁵։

Սկզբնական շրջանում ավելի մեծ դեր էր կատարում Օսրոյենեն՝ իր Եդեսիա կենտրոնով։ Ինչպես հայանի է, բրիտանոնությունն առաջին անգամ իշխող դինաստիայի կրոն դարձավ Եդեսիայում, որի թագավոր Աբգար Թ-ն (179—214) բրիտանոնություն էր ընդունել⁶⁶։ Եդեսիայից բացի, Ադիաբենից ևս, որը դարձել էր բրիտանոնական առաջին օջախներից մեկը, Հայաստան էին թափանցում բրիտանոնյա գործիչներ ու տարածում բրիտանոնական վարդապետությունը։ Նման կապերի ու փոխհարաբերությունների համար բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվել հատկապես մ. թ. I դարի կեսից սկսած։ Ահա այս ժամանակ Բագրատունի տոհմի նախնիները՝ «ազգն Շամբատայ» (Σαμβάται ἐπίσκοπος)⁶⁷, սրոնց բնակության սկզբնական վայրն էր Ադիաբենին սահմանամերձ Մահկերտան գավառը, ընդունում են բրիտանոնություն, որն սկզբնական շրջանում շփոթվում էր մովսիսական կրոնի հետ։ Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ Բագրատունիների նախնիներին համարում է հրեա⁶⁸, որ նշանակում է եբրայական կրոնի հետևորդ, իսկ իրականում նրանք բրիտանոնական կրոնի հետևորդ էին⁶⁹։ III դարի կեսերին է վերաբերում հիշատակությունը Ալեքսանդրիայի եպիսկոպոս Մեհրուժանի մասին⁷⁰։ Հայաստանում ամենից առաջ եպիսկոպոսություն է հաստատվում Սուրբին հարևան Տարոն գավառում (Աշտիշատ վայրում)⁷¹։ Եդեսիայից եկող

64 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 128։

65 Նույն աեղում, էջ 124։

66 A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene Mem. de l' Acad. imp. des sciences de St.-Petersbourg 1887; H. ԱժՈՒԿ, Армения в эпоху Юстиниана, с. 347.

67 Ptol., VI, 1, 2։

68 Խորենացի, Բ, գ, է։

69 Հ. Գ. Մելիսյան, Ադիաբենի պատմությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980, էջ 131—134։

70 «Մուսերիոս Կեսարացի. Պատմություն եկեղեցուց», թարգմանեալ ի նախնեաց և դարուն և հրատարակեալ հանդերձ նոր թարգմանութեամբ ի յունարենէ ի հ. Ճարեան», Վենետիկ, 1975, VI, 16. 2։

71 H. ԱժՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 347—348։

քրիստոնեական քարոզչության մյուս կենտրոնը կազմակերպվում է Արտազ գավառում (այժմ՝ Մակու)⁷²:

Քարոզչական նպատակներով Հայաստան է գալիս նաև հուշակավոր գնոստիկ ասորի Բարդաժանը (154—222), որը ծագումով Սղեսիացի էր: Խորենացին նշում է, որ Բարդաժանը Հայաստանում հետևորդներ չդառավ, բայց նա չի անտեսվել Հայոց արքաների կողմից: Խոսքով Ա-ն Բարդաժանին հրավիրել է իր մոտ և հանձնարարել գրելու իր նախնիների պատմությունը⁷³:

Հայաստանի հարավային շրջաններից մի ուրիշ քրիստոնյա եպիսկոպոս՝ Արքելայոսը (275—277) հանդես է գալիս պարսիկ Մանիի հետևորդների՝ մանիքեցիների դեմ, որոնց ուսմունքը նույնպես թափանցում էր Հայաստան:

Քրիստոնեության մյուս հոսանքը, ինչպես նշվեց, թափանցում էր Կապուզովկիայից և Փոքր Հայքից: Այն հատկապես ուժեղանում է Սասանյանների հաստատվելուց հետո: Քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվել է պետական կրոն նույն պայմաններում, ինչ որ զրադաշտականը Իրանում: Այս շարժման հիմքում ընկած էր կենտրոնական իշխանության ամրապնդման գաղափարը: Տրդատ Գ-ն գլխավորում էր նոր կրոնի՝ քրիստոնեության վարդապետության հաղթանակը, քանի որ այն կոչվում էր ամրապնդելու Մեծ Հայքի նորոգվող թագավորության կենտրոնացված պետությունը: Պայքարը նոր կրոնի վարդապետության անաղարտության համար տարվում էր ոչ միայն մանիքեյության դեմ, որը հելլենիստական «համաշխարհային» կրոնափիլիսոփայական ուսմունք էր՝ իրեն հատուկ դուալիզմով և էկլեկտիզմով, այլև զրադաշտականության դեմ:

Կրոնական առումով Հայաստանում, ինչպես և Միջագետքում հին արևելյան պաշտամունքների կողքին գոյակցում էին հելլենիստական և հռոմեական աստվածությունների պանթեոնները, ինչպես և «բազիլեացիների»՝ Բաբելոնի աստղագիտական և աստվածաբանական գաղափարները և գնոստիկյան բազմաթիվ ուսմունքներ: Հատկապես քաղաքային համայնքներում լայնորեն տարածվում էին վաղ-քրիստոնեական ուսմունքները, որոնք վերաճել էին

72 Նույն տեղում, էջ 348—349: Ըստ ավանդության Արտազ գավառում հետապսյում հիմնրված Ս. Թադեոս ասորյալի վանքի տեղում է գտնվում Թադեոս ասորյալի գերեզմանը: Խորենացին հատուկ ուշադրություն է նվիրում Արտազ գավառին և այդ տեղին: Ըստ ավանդության, որ վարքագրական բնույթ ունի, Գրիգոր Լուսավորչի մայրը հղիացել է նրանով Թադեոս ասորյալի գերեզմանի վրա (Խորենացի, Բ, հդ):

73 Հայտնի է Բարդաժանի գործունեությունը երաժշտության բնագավառում, որն աննշվում է նաև Հայաստանի հետ: Այս ժամանակաշրջանում Սաղմոսարանի կողքին պիտի գոյություն ունենար «ինդեպիլը», իրրև ոլորված գլանաձև թուղթ կարճ օրհներգով (ան՝ս Նր. Անատյան, Հայերեն արժատական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1973, էջ 632): Այդ երաժշտության հիմնական տարածողներից էր Բարդաժանը՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի համար բնորոշ համապարփակ կուլտուրայի տեր մի անձնավորություն: Արդեն այն ժամանակաշրջանում, ինչպես Ասորիքում, նույնպես և հարևան Հայաստանում, ժողովրդական երաժշտական կուլտուրան պիտի հիմք հանդիսանար կրոնական բնույթի գործերի համար: Ասորական օրհներգությունը նախքան արևմտանվորդական երաժշտության մեջ թափանցելը, հաստատվել էր հայկական երաժշտական միջավայրում, արդեն մ. թ. III դարում: Չէ որ Բարդաժանը և նրա որդի Հարմոզիոսը հայտնի են իբրև եկեղեցական օրհներգության զարգացի հիմնադիրներ: Մեկ հասել է մի ամբողջական «գնոստիկ սաղմոսարան», բազիլեացի 150 հայկական սաղմոսներից (Ք. Մ. Գրյոբեր, История музыкальной культуры с древнейших времен до конца XVI в., 1, М.—Л., 1941, с. 342):

հուզաբարձր թագմաթիվ էին քաղաքներում հրեական համայնքները: Տրդատ Գ-ի պահակալությունից առաջ Հայաստանի պարսկական մասում թագավորող Սասանյան դինաստիայի ներկայացուցիչները արմատախիլ էին անում հելլենիստական և հուստեական պաշտամունքները և զրա փոխարեն տարածում գրադաշտականությունը: Հայաստանի հեթանոսական սրբավայրերի տեղում հիմնվում էին «Հայաստանի մեծ թագավորների» անվանական կրակները («Հրատն» կամ «Հուր»): օրինակ՝ Որմիղդ-Արտաշիրի անվանական տաճարը Աշտիշատում, որտեղ սպասարկում էին նրա կողմից «Սակաստան, Տուրեստան և Հնդկիք մինչև ծովափ» թագավորությունից բերված հնդկի քուրմերը: Բաղավանում և նրանից ոչ հեռու գանվող Անդղում հնուց գոյություն ունեւր գրադաշտական մոզերի խոշոր համայնք՝ «մագուստան»⁷⁴, որի դեմ պետք է պայքարեին Տրդատ Գ-ն և նրա գործակիցները:

Հայկական ավանդական ֆեոդալական պատմագրությունը Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի արմատավորող և հայ եկեղեցու հիմնադիր է համարում Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներից հետո Գրիգոր Լուսավորչին: Քրիստոնեություն մյուս հոսանքը, ինչպես նշվեց, Հայաստան էր թափանցում Կապադովկիայից: Փոքրասիական քարոզիչների առաջին համայնքները հիմնրվում են Կապադովկիային սահմանակից Հայաստանի Գարանաղի, Սկեղյաց և Գերջան գավառներում: Այս տեղերի հայկական միջավայրից էին դուրս եկել Գրիգոր Լուսավորիչը (252—325) և նրա կրտսեր ժամանակակից հռետոր Պրոերեսիոսը (272—363)⁷⁵: Գրիգորը սկզբնապես հայկական Գարանաղի, Սկեղյաց և Գերջան գավառների եպիսկոպոսն էր, նշանակված Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի կողմից՝ 296 թ. առաջ, հավանաբար մինչև 293 թ.:

Հայերի դարձի կապադովկիական վերսիան պատմականորեն ավելի ճիշտ պիտի համարել: Դիոկղետիանոս կայսեր վարչական նոր բաժանումների հետևանքով «տիեզերական» եկեղեցին ևս բաժանվում էր ըստ դիոցեզների: Ասիայի դիոցեզում աչգպիսի եկեղեցական կենտրոն էր Սփեսոս քաղաքը, իսկ Պոնտականում՝ Կեսարիա քաղաքը («Կեսարիա Կապադովկիոյ»)՝⁷⁶: Զինվորական իշխանություն տեղակեաից Մեծ Հայքի թագավորությունը Վիրքի և Սղվանքի հետ հոսմեական ռազմական կոալիցիայի սիստեմում ենթարկվում էր Կապադովկիայի ռազմական օկրուգին, իսկ Դիոկղետիանոսի վարչական սեֆորմներից հետո այն Պոնտական դիոցեզի կազմում էր: Զինվորական իշխանություն նման եկեղեցական իշխանությունը ևս պիտի հիերարխիկ կարգով ենթարկվեր Պոնտական դիոցեզին: Զեւարվող Հայոց եկեղեցու պետք՝ կաթողիկոսը, պետք է ձեռնադրվեր Կապադովկիայի Կեսարիայում նստող մետրապոլիտի կողմից: Այդ կարգը պետք է սահմանվեր 298 թ., Մծբինի 40-ամյա դաշնագիրը կնքելուց հետո, և իրաք՝ Գրիգոր Լուսավորիչն առաջինն էր, որ

⁷⁴ Պողոմեոսը Անդղը հիշատակում է Μαγεουστανα անվան տակ: (Claudii Ptolemaei Geographia, Vol. 1, pars 2, V, 12, Parisiis, 1901, էջ 944: Զրադաշտական այս կենտրոնների կողքին անհրաժեշտ է հիշատակել Վարուժան թռչունը (Vargan), որը համարվում էր Վահագնի (Վահագն, Վարթրագն) թռչուն և էմբլեմ: Նրան նվիրված սրբազան գավառները պիտի կոչվեին «Վարաժնունիք» (Վահագնունիք): Այս պաշտամունքի հետ է կապվում նաև Վարազ (* Վարհայն) սրբավայրը:

⁷⁵ Տե՛ս Աւշակ Արարյանյան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հատ. Ա, Գահիրե, էջ 80:

⁷⁶ Տե՛ս Մ. Մ. Соломова, Християнская церковь в IV—VI вв., «История Византии», I, гл. 6, М., 1967, стр. 145, 146.

301 թ. գնաց Կեսարիա, որտեղ նստող մետրապոլիտը ձեռնադրեց նրան Մեծ Հայքի արքեպիսկոպոս: Այնուհետև այդ կարգը շարունակվեց մինչև Պապ Թադավորը (369—373):

Հայերի դարձի ավանդական պատմությունը, որի հեղինակն իրեն անվանում է «Ապաթանգեղոս»⁷⁷, հաղորդում է, որ Թադավորական ողջ ընտանիքը մկրտվում է Եփրատ-Արածանիի ակունքների մոտ՝ Բագավան վայրում, նպատարազան լուսն ստորտում, Գրիգոր Լուսավորչի կողմից: Տրգատ Գ Թադավորը ստանում է մկրտության անունը՝ «Յովհաննէս»⁷⁸, ի նշանավորումն այս դեպքի հիմնվում է Թադավորի անվանական՝ «սուրբ Յովհաննէս» բազիլիկ տաճարը Բագավանում, որը մինչև այսօր գոյություն ունի⁷⁹: Այս իրադարձության ավանդական տարեթիվն է 301: Ի նշանավորումն այս մեծ իրադարձության, երկրի մայրաքաղաք Վաղարշապատում մոտ 303 թ., դրվում է էջմիածնի տաճարի հիմքը, որը պիտի նշանավորեր Հայոց եկեղեցու առաքելական լինելը: Արևելքի կրոնական ուղղություններին բնորոշ «սեսիլներից» էր Գրիգոր Լուսավորչի «տեսիլքը», երբ կոչված էր հիմնավորելու այն դուլքը, թե «Միածինը» իջնելով «շողակաթի» ձևով, աքնող Գրիգոր Լուսավորչին շնորհել է Հայոց եկեղեցու հովվապետությունը:

Քրիստոնեության հաղթանակը Հայաստանում ամենից առաջ հոռմական կողմնորոշում ունեցող Թադավորի և նախարարների հաղթանակն էր: Նրանց հակադրված էին այն նախարարները, որոնց շահերը սերտորեն կապված էին Սասանյանների հետ: Ըստ երևույթին, սկզբնական շրջանում նոր կրոնն առանձին ժողովրդականություն չէր վայելում և արևմտականության մի մասը ժողովրդական զանգվածների հետ միասին պայքարում էր հանուն իր նախնիների հավատի: Դրա դեմ է վրդովվում Մովսես Խորենացին՝ նշելով, որ մարդիկ «բնությամբ մեծամիտ և կամակոր լինելով, դիմադրում են Թադավորի կամքին՝ քրիստոնեական կրոնի վերարերմամբ, հետևելով իրենց կանանց և հարձերի կամքին»⁸⁰:

Քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում ուղեկցվում էր հեթանոսա-

77 Գոյություն ունի սովորաձավալ գրականություն Ագաթանգեղոսի տարբեր լեզուներով առկա խմբագրություններին և Գրիգոր Լուսավորչի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող հարցերին. «Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանաչեանց, Տիգրիս, 1909, Կ. Մարր, Кременне армян, абхазов и аланов св. Григорием, СПб., 1905. Պարույր Մուսաղյան, Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Երևան, 1982: Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1901, Ղ. Ալիշան, Արշալույս քրիստոնեության ի Հայս, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1920, Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին և իր Պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1911, Շ. Վ. Հազոնի, Կարեոր խնդիրներ հայ եկեղեցու պատմութեան, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1927, B. Garitte. Documents pour l'etude du livre d' Agathange, Vaticano, 1946.) և Ալիեյան, ս. Գր. Լուսավորիչ, «Հան. Ամս», ԺԳ (1949), Շ. Մանուկյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Պ. Անանեան, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրության թուականը և պարագաները, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1960, Մ. Կոզեան, Հայոց եկեղեցին մինչև Փլորենտեան ժողովը, Բեյրութ, 1961, Ս. Տեհ-Վահանյան, Ագաթանգեղոսի արարական նորահայտ ամբողջական բնագիրը, ՊԲԷ, 1973, 1 և այլն:

78 Ագաթանգեղոս, էջ 396, տե՛ս Շ. Անույան, Հայ անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 539:

79 Н. А. Орбели, Багаванский храм и его надписи «Христианский Восток», Птг., 1917, стр. 128—143.

80 Խոսեանցի, Բ, դր, էջ 246 (աշխ. Թարգմ., էջ 233):

կան տաճարների ստեղծած հողատիրության ոչնչացմամբ: Քրիստոնեական սրբավայրերն ստեղծվում էին հեթանոսական տաճարների տեղում, որոնց հողերն անցնում են եկեղեցուն: Ընդարձակ մեհենական հողերը Տրդատ Գ-ն հանձնում էր եկեղեցու սպասավորներին, որպես հավիտենական և շտապվող տիրույթներ: Հոգևորականության շարքերը համալրվում էին նաև քրմական դասին պատկանող մարդկանցով, որոնք այդ ձևով պահպանում էին իրենց հողերի ու գույքի նկատմամբ ունեցած ժառանգական իրավունքները, ինչպես նաև պաշտամունքի սպասավորներ լինելու արտոնությունը: Կարճ ժամանակում ստեղծվում է գյուղական և քաղաքային քահանաների մի ամբողջ բանակ:

Տրդատ Գ Մեծի ժամանակվանից արդեն քրիստոնեական եկեղեցին դառնում է Հայաստանի ու Հռոմեական կայսրության քաղաքական մերձեցման կարևորագույն օղակներից մեկը, չնայած որ Դիոկղետիանոսի կողմից 303 թ. սկսվում են հալածանքներ քրիստոնյաների դեմ և շարունակվում են նաև նրանից հետո: Մաքսիմիանոս Գալա (305—313) կայսեր զահակալության վերջին տարիներին Հայաստանի և Հռոմեական կայսրության փոխհարաբերությունները բավական լարված էին, եղան նույնիսկ հաչկական և հռոմեական զորքերի զինված ընդհարումներ (311—312)⁸¹: Այդ շտառ ձեռնտու էր Սասանյաններին: Ուշ շրջանի պատմիչներն այս ընդհարումները բնութագրել են որպես քրիստոնյա Հայաստանի պայքարը հեթանոս Հռոմի դեմ:

Քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո Մեծ Հայքի արտաքին քաղաքականության գեկավար դերում հանդես էր գալիս ոչ միայն Հայոց արքան, այլև՝ հայ եկեղեցու առաջնորդը: Դա հնագույն ավանդության շարունակությունն էր, երբ քրմապետը տնօրինում էր հարեան երկրների հետ ծագած վիճելի հարցերը: Քրիստոնյա հոգևորականության ներկայացուցիչներն սկսում են խոշոր դեր խաղալ զինվանագիտական հարաբերությունների ասպարեզում՝ որպես դեսպաններ ու հետախույզներ:

Իրենց քաղաքական հակառակորդ Մաքսիմիանոս Գալայի դեմ Կոստանդինոս Ա-ի և Լիկիանիոսի տարած հաղթանակից ու 313 թ. Միլանի «էդիկտի»⁸² հրապարակումից հետո պետք է որ մեղմանար լարվածությունը Հռոմի և Հայաստանի միջև: Սակայն քրիստոնյաների դեմ Կոստանդինոս Ա-ի ոխերիմ թշնամու՝ Հռոմեական կայսրության արևելյան մասի կայսր Լիկինիոսի (308—323) սկսած հալածանքները կրկին սրելու էին հարաբերությունները:

Վերջապես 323 թ. Կոստանդինոս Ա-ն հաղթում է նաև Լիկինիոսին և դառնում ողջ կայսրության միահեծան տերը (324—337): Ի նշանավորումն այս իրադարձության, Կոստանդինոս Ա-ն հրապարակում է մի հրովարտակ, որով

81 Խանթիս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ, Վննետիկ, 1875: Հ. Մանանդյանը կարծում է, որ կայսրը պատերազմ էր մղել «հռոմեական Հայաստանի, այսինքն՝ Անդրտիգրիսյան երկրներից մեկի դեմ» (նշվ. աշխ., էջ 125—126):

82 Այն հավատքի հանդուրժողականություն էր հռչակում և ընդունում քրիստոնեության իրավահավասարությունը պետական հեթանոսական կրոնի հետ: Սակայն, ինչպես այժմ պարզվում է, քրիստոնեական եկեղեցու պատմության մեջ Միլանի էդիկտին հատկացրել են մեծ տեղ, մինչ իրականում այդպես չի եղել: Նույնիսկ առաջին (Նիկիական) տիեզերական ժողովից (325 թ.) հետո էլ այն վերջնականապես չէր դարձել կայսրության պետական կրոն, չնայած որ Արիոսի ուսմունքը նշովվեց: Կոստանդինոս Ա Մեծը արիոսական էր և, միայն 337 թ., երբ մահամերձ էր, նա հազարգվեց: «Ուղղափառ» տիեզերական եկեղեցին այնուամենայնիվ Կոստանդինոսին և նրա մորը՝ Հեղինե թագուհուն, դասեց սրբերի շարքը:

քրիստոնեությունը ճանաչվում էր որպես միակ ճշմարիտ կրոնը, իսկ հեթանոսությունը հայտարարվում էր մոլորություն, թեև հանդուրժելի⁸³:

Հռոմեական կայսեր կողմից քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո առաջնակարգ նշանակություն են ստանում կաղմակերպչական հարցերը, որոնց լուծմանն է ձեռնարկում ինքը՝ պետությունը:

325 թ. հունիսի 19-ին Նիկիա քաղաքում կայսրը հրավիրում է առաջին տիեզերական ժողովը: Առիթը Նզիպատոսի թեմի առաջնորդ Արիստի «հերեսիկոսությունն էր»⁸⁴: Ժողովին հրավիրված էին քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիների ներկայացուցիչները, նաև Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը՝ Հայաստանից: Սակայն իրենց փոխարեն նրանք ուղարկեցին վերջինիս որդուն՝ Արիստակեսին⁸⁵:

Կոստանդիանոսը պաշտպանում էր ուղղափառներին, ուստի Արիստի ուսմունքը համարվեց հերետիկոսական⁸⁶, իսկ դրա հիմնադիրն աքսորվեց⁸⁷: Ժողովում մշակվեցին նոր կրոնի հիմնական սկզբունքները: Քրիստոնեությունը դաշն էր կնքում կայսեր հետ, ի նշան որի հրատարակվեց «Հավատի նիկիական հանգանակը»: Բայց սրանով վեճերին վերջ չտրվեց, ընդհակառակը, դրանք ավելի կատաղի դարձան, իսկ Կոստանդիանոս կայսրը հարեց արիստակեսուն:

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն ճանաչելուց հետո քրիստոնեական եկեղեցին որոշակի կառուցվածք է ձևաբերում: Կաղմակերպվող հայ եկեղեցու գլուխ է կանգնում Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, որն արքեպիսկոպոս է ձեռնադրվում Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքի արքեպիսկոպոսի կողմից: Մաևս ցույց էր տալիս Հայաստանի կապվածությունը Հռոմի հետ, որը առաջ բերեց Սասանյանների դժգոհությունը: Ս. Գրիգորի Վարքի հայերեն խմբագրության համաձայն Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանի տարբեր գավառներում (Քաղրեանդ, Բասեն և Կոտայք, Սևեղյաց և Դերջան, Գարանաղի, Կարին, Սպեր, Տարոն և Տայոց երկիր, Խոռխորունիք, Շիրակ, Կորդվաց աշխարհ, Վանանդ-

83 Ըստ եկեղեցական պատմիչների, 324 թ. Գրիգոր արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ Տերդատ Գ-ն հատուկ դեսպանություն է աստրում Հռոմ: Ըստ ավանդության, Հռոմ ժամանած հայ դեսպանները շնորհավորում են Կոստանդիանոս Ա-ին իր թշնամիների դեմ տարած հաղթանակի ու միահեծան գահակալության, ինչպես և քրիստոնեության հաղթանակի առթիվ: Կոստանդիանոս Ա Մեծը և Սեղբեստոս պապը (314—335) «հավիտենական դաշինք» են կնքում Տրդատ Գ-ի և Գրիգոր Լուսավորչի հետ՝ ընդգեմ բոլոր «հեթանոսներին», ի նշան որի Կոստանդիանոս Ա-ն դեսպաններին է նվիրում իր նոր զրոշը (λαβραρον)՝ զարգարված Քրիստոսի անվան մոնոթեոս ձևով պատկերված խաչով: Այնուհետև այդ զրոշը երևան է գալիս Սասանյանների դեմ հայերի մղած պատերազմներում:

Ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, «Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան իրրե պետական կրոն, անշաշտ, խիստ մեծ կարևորություն ունեցող փաստ է: Հայաստանը այնուհետև սերտ հարաբերությամբ կապվեց Հռոմեական կայսրության հետ ոչ միայն քաղաքականապես, այլև կուլտուրապես» (նշվ. աշխ. էջ 129):

84 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1913, հ. Ա, էջ 112—113:

85 Գրանից մեկ տարի անց նա սկսեց վարել հայրապետական պաշտոնը (326—333): Նույն տեղում, 82—86, էջ 117—124, տե՛ս նաև «Կանոնագիրք Հայոց», հ. Ա, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 141:

86 Նույն տեղում:

87 Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 78, էջ 112:

Արեղյանը-Գարեղյանը, Արշամունիք) 12 կախկոպոս է ձեռնադրել, իսկ ըստ հունարեն խմբագրության՝ 13⁸⁸,

Հետագայում տուսպիկ է ստեղծվում Գրիգոր Լուսավորչի արքայական՝ պարթևական ծագման մասին, որի վարքագրությունը սերտորեն միահյուսված է Տրդատ Գ-ի վարքագրության հետ: Արդեն IV դարի կեսերին Լուսավորչի տան ներկայացուցիչներն իրենց հորջորջում էին «Պարթև»:

Նախարարական հասարակարգի պայմաններում եկեղեցու առաջնորդի՝ Մեծ Հայքի արքեպիսկոպոսի պաշտոնը դառնում է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի ժառանգական արտոնությունը: Ինչպես առաջներում գերագույն քրմապետի պատիվն անխղճի էր գլխավոր դատավորի գործակալությունից, այդպես էլ քրիստոնեության շրջանում հայ եկեղեցու առաջնորդը միաժամանակ գլխավորում էր «Մեծի դատաւորութեան» գործակալությունը⁸⁹: Նա էր գերագույն դատավորը: Այդ պաշտոնների հետ կապված էին հսկայական եկամուտներ, որոնք ստացվում էին ընդարձակ, օրեցօր աճող եկեղեցական կալվածքներից:

Գրիգոր Լուսավորչի տան այս ժառանգական իրավունքը վիճարկում էին Ազրիանոս եպիսկոպոսի սերունդները: IV դարի ընթացքում, նայած քաղաքական իրադրությունը, կաթողիկոսական գահին էին նստում մերթ Լուսավորչի և մերթ Ազրիանոսի (որը քրմի որդի էր) տան ներկայացուցիչները: Սկզբում, Տրդատ Գ Մեծի և նրա որդու՝ Խոսրով Բ Կոստակի օրոք, որոնք անշեղորեն հակասասանյան պայքար էին տանում, գերակշռությունը Լուսավորչի տան կողմն էր, բայց երբ երկրում ուժեղանում էր Սասանյանների քաղաքական ազդեցությունը, պատրիարքական գահի վրա Գրիգորի տան ներկայացուցիչների փոխարեն հաստատվում էին Ազրիանոսի տան ներկայացուցիչները:

Քրիստոնեության այս նախնական շրջանում Հայաստանի և հարևան երկրների բնակչության ղգալի մասը դեռևս հեթանոս էր, այդ իսկ պատճառով հատուկ դեր էին կատարում քարոզիչները՝ քրեպիսկոպոսները, որոնք գնում էին այդ երկրների առավել հեռամաս շրջանները՝ կրոնական նոր ուսմունքը տարածելու: Այդ քարոզիչներից առանձնապես հայտնի է Գրիգորիս եպիսկոպոսը, որն ուղարկվել էր մասքութենների և Կուր ու Արաքս գետերի ստորին հոսանքում ապրող այլ վաչկատունների մոտ, սակայն սպանվել էր նրանց ձեռքով՝ 336 թ.⁹⁰, Ս. Գրիգորի Վարքի հունարեն խմբագրության համաձայն, Գրիգոր Լուսավորիչը քարոզիչներ է ուղարկում (Իրենարքոս քահանա, Սոփրոնիոս, Խովմաս) նաև Վիրք, Լազերի երկիրը և Աղվանք⁹¹:

IV դարի կեսերից սկսած հայ եկեղեցին, որը փաստորեն նախարարական խոշոր կազմակերպություն էր դարձել, նախարարների հետ միասին սկսում է պայքարել Արշակունիների դեմ՝ իր ժառանգական իրավունքների պահպանման ու ընդլայնման համար:

Հայ հոգևորականությունը մեծ դեր էր խաղում տնտեսական ու քաղաքական կյանքում: Նա պահում էր արհեստավորական գործատուներ («գործոց տուն») և խանութներ՝ կախյալ արհեստագործներով ու վաճառականներով,

88 G. Garritte, նշվ. աշխ., էջ 102—104, 172:

89 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 76—79:

90 Փոլսոսոս, Գ, գ:

91 G. Garritte, նշվ. աշխ., էջ 101, 102, 170:

Հսկայական դրամական կուտակումներ էր կատարում: Այդ շրջանի պատմիչները հատկապես շեշտում են հարստության ու փարթամության, շրեզ հագուստների ու ձիավարության հանդեպ հոգևորականության տածած սերը⁹²: Հոգևորական բարձր պաշտոնյաները՝ Հաչատուանի քահանայապետն ու եպիսկոպոսները ղեկավարների ու հաշտ թագավորների ներկայացուցիչների դեր էին կատարում հոռմեական կայսրերի արքունիքում⁹³:

Հետևողականորեն հողաչին հարստություններ կուտակելու հետ մեկտեղ եկեղեցին ջանում էր ապահովել իր ժառանգական իրավունքները դրանց նկատմամբ: Դրան կարելի էր հասնել այն դեպքում, եթե, համաձայն նախարարական իրավունքի կանոնների, տոհմը շարունակվում էր արական գծով: Այսպես, Վրթանես քահանայապետը ջանում էր ապահովել իր սերունդների ժառանգական իրավունքն Արշակունիներից ստացած հողերի նկատմամբ: Ապագայում իր տան տիրապետությունն ապահովելու նպատակով Վրթանեսը շտապում էր արյունակցական կապեր հաստատել Արշակունյաց հարստության հետ: Եթե հավատանք պատմիչին, ապա Վրթանեսն իր տաներկուամյա որդուն՝ Հուսիկին, ամուսնացնում է Խասրով Թ-ի դստեր հետ⁹⁴: Այդ ամուսնությունից ծնվում են Պապը (Գրիգոր) և Աթանագինեսը:

Քրիստոնեության պաշտոնական հանաչումով ավելի են բարգանում Հաչատուանի հարաբերությունները Սասանյան Պարսկաստանի հետ, որը դրսևորվում է IV դարի երկրորդ քառորդից:

⁹² Փալստոս, 2, ք

⁹³ N. Garsolan, Quidam Narseus? A note on the mission of Nerses the Great. "Armenica", Melanges d' Etudes arméniennes, Venise, 1969, 148—164;

⁹⁴ Փալստոս, 7, Ե:

**ՊԱՅՔԱՐ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՐ**

**1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՏՐԴԱՏ Գ-Ի
ՀԱԶՈՐԳՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ**

Տրդատ Գ Մեծը, որ թագավորեց քաղաքական բարենպաստ պայմաններում, կարողացավ որոշ շափով ամրապնդել հայկական վաղ ֆեոդալական միապետությունը, ճնշելով նախարարների իրանասեր խմբի բոլոր փորձերը՝ դիմադրելու իր համապետական միջոցառումներին: Բայց ժամանակները փոխվում էին:

Արտաքին քաղաքական երկու հանգամանք մճռական դեր խաղացին Մեծ Հայքի վաղ ֆեոդալական միապետության ճակատագրի հարցում:

330 թ. մայիսի 11-ին Կոստանդիանոս Ա Մեծ կայսրն իր մայրաքաղաքը «հավիտենական քաղաք» Հռոմից տեղափոխեց Բյուզանդիոն, որը նրա պատվին վերանվանվեց Կոստանդնուպոլիս: Կայսրության կենտրոնը Բոսֆորի ափերը տեղափոխվելուց հետո հռոմեացիներն ավելի սերտորեն են կապվում Արևելքի հետ, հետևաբար և նրանց համար ավելի խոշոր ազդմաստրատեգիական նշանակություն է ձեռք բերում Հայաստանը¹: Հայաստանի կառավարող շրջանները, և առաջին հերթին եկեղեցին ու հռոմեասեր նախարարները, ավելի են մերձենում կայսրությանը՝ Սասանյանների դեմ համատեղ պայքարելու նպատակով:

Մյուս հանգամանքը Սասանյան իրանի նվաճողական քաղաքականության սաստկացումն էր: Իրանում գահ էր բարձրացել Շապուհ Բ Երկարակյացը (309—379), որը ծրագրեր է կազմում վերականգնելու սասանյան պետության երբեմնի հզորությունը և, առաջին հերթին, վերացնելու Մծբինի՝ 298 թ. 40-ամյա հաշտության դաշնագրի իրանի համար ոչ ձեռնտու պայմանները, մանավանդ դաշնագրի ժամկետը լրանում էր:

330-ական թվականներին Շապուհ Բ-ն սկսում է իր գործողությունները կայսրության և Հայաստանի դեմ: Սրանով պետք է բացատրվի Հայաստանի իրանասեր նախարարների և քրմական դասի մնացորդների աշխուժացումը Տրդատ Գ-ի մահվանից հետո (մոտ 330), երբ Սասանյանների ուժեղացող նվաճողական քաղաքականությունը հատկապես զգալի դարձավ²:

¹ Հռոմեական կայսրության մեջ տեղի անեցած փոփոխությունները, երբ պետության կենտրոնը փոխադրվում էր Արևելք, ավելի մեծ իրավունք էր տալիս հայերին կայսրությունն անվանելու «կողմանք Յունաց»:

² Լեոն հայկական է համարում այն ավանդությունը, որով պարսկասեր նախարարներին է վերագրում Տրդատի սպանությունը (Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Ռիֆլիս, 1917, էջ 577),

Հայաստանում նոր պահակալած խոսքով Բ Կոտակը (330—338)՝ Տրդատ Գ-ի որդին գեղև հնարավորություն ուներ շարունակելու հոր քաղաքականությունը, սակայն ամբողջովին գանձում էր հոգևորականության և Հռոմի կողմնակիցների ազդեցության ներքո: Ելնելով քաղաքական բարդ իրադրությունից, նա պետք է ջանար լեզու գտնել նաև Սասանյանների հետ Բայց հռոմեացի նախարարները Գրիգոր Լուսավորչի ավագ որդու՝ Վրթանես Կախկոպոսապետի (333—341)³ գլխավորությամբ իրենց կամքն են թելադրում թագավորին և կազմակերպված ձևով հանդես գալիս Սասանյանների ու նրանց կողմնակիցների Հայաստանում կատարած սանձադրությունների դեմ: Այդ պատճառով իսկ Շապուհ Բ-ին կողմնակից պալատականները կազմակերպում են դավադրություն, որին մասնակցում էր նաև թագուհին: Սրանք օգտագործում են լեռնցի, սակավին հեթանոս սասունցիներին, որոնք զժգոհ էին նոր կրոնից: Վրթանեսի դեմ ծրագրվող մահափորձը, որ կատարվելու էր քրիստոնեական տանակատարության ժամանակ Տարոնի Աշտիշատում, չի հաջողվում⁴:

Նախարարական տարբեր խմբակցությունների պայքարն իրենց հողատիրական ու քաղաքական իշխանության ամրապնդման համար, օրյեկալիսթրեն վերածվում էր պայքարի՝ ընդդեմ հայ Արշակունիների կենտրոնաձիգ քաղաքականության: Դրանից օգտվում էին հակամարտող պետությունները՝ Սասանյան Իրանը և Հռոմեական կայսրությունը: Այս բոլորն անխուսափելիորեն թուլացնում էին հայկական միասնական պետության հիմքերը, խիստ բացասաբար անդրադառնում հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի վրա:

Հայ արքունիքում ավելի են սրվում հակասությունները պետական կուռավարմանը մասնակցող նախարարների տարբեր խմբերի միջև, որոնց հետևից գնում էր ավագանու մնացած մասը: Թագավորին առավել նվիրված մարդպետը, մաղխաղը և ուրիշներ պայքարում էին կենտրոնական իշխանության համար և հավասարապես թշնամաբար էին տրամադրված թե՛ հռոմեացիներ, թե՛ պարսկասեր նախարարների նկատմամբ: Եպիսկոպոսապետն՝ «կաթողիկոսն Հայոց Մեծաց», սպարապեան ակալիվ հռոմեացի կողմնորոշման հետևորդներ էին և, օգտվելով այն հանգամանքից, որ վերջինիս ձեռքում էին երկրի ռազմական ուժերը, ճնշում էին դորձադրում թագավորի վրա⁵, նրա քաղաքականությունն ուղղելով քրիստոնեական կայսրության հետ մերձենալու կողմը: Վերջապես մնացած պալատականները և նախարարների մի մասը Սասանյանների հետ քաղաքական մերձեցման գաղտնի ու բացահայտ կողմնակիցներ էին և թշնամաբար էին վերաբերվում եկեղեցուն և առհասարակ այն ամենին, ինչը կարող էր մոտեցնել երկիրը հռոմեացիներին:

Այս երրորդ խմբակցության դեմ պայքարելու համար առաջին երկու խմբերն ընդհանուր լեզու են գտնում: Վրթանեսն ու Մամիկոնյանները, որոնց շուրջն էին համախմբված հռոմեացիներ բոլոր նախարարները, խոսքով Բ-ի մի-

Կոտանդրանոս Ա-ին ներկայացած Շապուհի դեպիստությունը պահանջում է հինգ «անդրադրության նահանգներ», սրոնք, պարսիկների ասելով, Մարտիրանոս Գալիբոսը (286—305) խլել էր նրանցից (Ammian. Marc. XX, 7—9): Մերժում ստանալով, Սասանյաններն առժամանակ հետաձգում են հարցը գեների միջոցով լուծելու իրենց մտադրությունը:

³ Փավստոս, Գ, գ, Վրթանեսը հաջորդել էր իր սպանված կրորդը՝ Արիստակեսին (տե՛ս նաև՝ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 124):

⁴ Փավստոս, Գ, գ, Խոռեկացի, Գ, ր:

⁵ Հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 147:

չոցով անց են կացնում հակառակորդ նախարարական տների բնաջնջման ու նրանց ունեցվածքի բռնագրավման իրենց քաղաքականությունը⁶: Քանի որ խլված հոգերը սրպես «հավիտենական ու անօտարելի տիրույթներ» հանձնվում էին եկեղեցուն, որը շուտով նախարարների հետ զաշնակցած հանդես էր գալու նույն թագավորի դեմ, այսպիսով, նախարարական տների բնաջնջման քաղաքականությունը հանգեցնելու էր թագավորական իշխանության հետագա թուլացման ու սահմանափակման:

Ընդհանուր առմամբ խոսքով Բ Կոտակի թագավորության շրջանը Փավստոս Բուզանդը բնութագրում է որպես մի շրջան, որին բնորոշ էին «խաղաղությունը և շինությունը, մարդաշատությունը և առողջությունը, պտղաբերությունը, առատությունը և գործի հաջողությունը»⁷:

Այս խաղաղ շրջանը նշանավորվում է շինարարական լայն գործունեությամբ: Փավստոսը պատմում է հսկայական անտառատնկումների մասին, որ կատարում էր ամբողջ երկրից հավաքագրված հարկատու բնակչությունը. այդ ծանր աշխատանքն արվում էր պետական պարհակի («խաշար»)՝ կարգով: Ընկուղեկներին ու կաղնիների տնկարանները ձգվում էին թագավորի ամրոց և կարվածք Գառնիից ցած, Ազատ և Մեծամոր գետերի ափերով մինչև Դվինի դաշտավայրը: Արտաշատից և թագուհու «Տիկնունի դաստակերտից» հյուսիս այս տնկարանները կոչվում էին «Տաճար մայրի»⁸:

Տնկարանների մի այլ շերտ էր ստեղծվել Արտաշատի և Արաքսի ճահճոտ ափերի միջև, և կոչվել «խոսրովակերտ»: Այստեղ կառուցվեցին արքունական ապարանքներ¹⁰: Այս անտառները լցնում են վայրի կենդանիներով և դարձնում թագավորի ու նրա շքախմբի որսատեղ: «Տաճար մայրին» և «խոսրովակերտը» պարսպապատվում են, բայց իրար չեն միացվում, քանի որ դրանց միջև անցնում էր Արտաշատից Վաղարշապատ տանող արքունի պողոտան:

Հնում Արտաշատի մոտ Արաքսին միացող Մեծամոր գետի հունը փոխվելու¹¹ և բազմաթիվ ճահճուաներ գոյանալու հետևանքով Արտաշատ քաղաքի միկրոկլիման փոփոխվում է, դառնում խիստ վնասակար ու վատառողջ: Խոսրովն իր արքունիքը տեղափոխում է Արտաշատից հյուսիս Դվին կոչվող բլրի վրա¹², որի շուրջը առաջանում է Դվին քաղաքը, որը IV դարի երկրորդ կեսից փաստորեն դառնում է երկրի քաղաքական կենտրոնը:

Այս խաղաղ շինարարությունն ընդհատվում է մաղքութների Սանեսան

6 Փավստոս, Գ, դ: Պատմիչի ասելով, մինչև այդ թագավորը և եպիսկոպոսապետը Մանավազյանների և Որդունիների մոտ էին ուղարկել եպիսկոպոս Աղբիանոսին հաշտեցման բանակցություններ վարելու նպատակով: Սակայն նրանք անարգել էին նրան:

7 Փավստոս, Գ, դ:

8 Փավստոս, Գ, ր:

9 Նույն տեղում:

10 Ենթադրվում է, որ այս վայրերում անտառներ տնկելը և շինությունների կառուցումը ծառայելու էր նաև արևմտական դասի զինվորական ուսուցման նպատակին: Տե՛ս Ղ. Իճևիճեան, Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանից աշխարհի, հ. Գ., Վենետիկ, 1035, էջ 137—139: Տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, էջ 139:

11 Հնում Մեծամորը խառնվելով Քասաղ, Հրազդան և Ազատ գետերին, Արաքսին էր միանում Արտաշատի մոտ:

12 Գեոռև Տրդատ Ա-ի (63—88) ժամանակներից այստեղ գոյություն ունի Դվին-Աստակ սրբավայրը, կապված թագավորի պաշտամունքի հետ, ուր կառուցվել էր Հայոց թագավորի անվանական տաճարը (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 764):

(Սանատրուկ) թագավորի ավերիչ արշավանքի և սլարսկահնումեական ռազմական բախումների վերսկսման հետևանքով:

Մաղքութների Սանեսան թագավորի գլխավորությունը հյուսիսային լեռնականները 335 թ.¹³ արշավեցին Հայաստան և գրավեցին Երկրորդ մայրաքաղաք Վաղարշապատը¹⁴: Խոսրով թագավորը և Վրթանես եպիսկոպոսապետը փակվում են Կոգովիտի Դարոյնք բերդում, իսկ Վաչե Մամիկոնյանը շարժվում է Հունաց կողմերը: Մի ամբողջ տարի վաշկատուն հրոսակները վխտում էին Երկրում, մինչև որ Օշականի մոտ Ցլուզուխ բլրի վրա տեղի ունեցած ճակատամարտում հայոց զորքերը Վաչե Մամիկոնյանի և նրա զինակիցներ Մեհենդակ ու Գարեգին Ռշտունիների, Բագարատ Բագրատունու, Վահան Ամատունու և Վարազ Կամինականի գլխավորությամբ, ջախջախում են նրանց, Սանեսան թագավորն էլ սպանվում է:

Մծբինի հաշտության պայմանագրի ժամկետը գեղես չլրացած, պարսիկները հարձակվում են Ամիդի վրա: Թեև նրանք լուրջ պարտություն են կրում¹⁵, բայց հայ ավագանու պարսկասեր մասը նկատելիորեն աշխուժանում է: Միջպետքում սասանյան զորքերի հայանվելու հետևանքով Հայաստանի ծայրագավառների պարսկասեր տիրակալներն անջատվում են կենտրոնական իշխանություններից:

Խոսրով Բ-ի դեմ 336/7 թ. ապստամբում են Աղձնիքի «մեծ բղիշխ» Բակուրը և Բզնունիքի Դատաբեն նախարարը¹⁶: Վերջինս բացահայտ դավաճանություն դիմելով, պարսկական զորքերին ներս է թողնում իր պաշտպանությունը հանձնված Ձորա պահակ լեռնանցքով (այժմ՝ Բիթլիսի լեռնանցք): Խոսրով արքան շտապ զորքեր է հավաքում, թվով երեսուն հազար և սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը շտապում է փակել թշնամու ճանապարհը: Վանա լճի (հնում՝ Բզնունյաց ծով) ափին, Առեստ գետի վրա գտնվող արքունական ձկնորսարան («ձկնատեանք արքունի») հանդիսացող Առեստ ավանի մոտ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Հայկական զորքերը հաղթանակ են տանում: Թշնամին մեծ կորուստներով նահանջում է: Վաչե սպարապետը և Վահան Ամատունին Դատաբեն Բզնունուն ձերբակալում, բերում են Խոսրովի մոտ: Նրան քարկոծում

¹³ Մարկվարտը, որի հետ համաձայն է Հ. Մանանդյանը, նշում է այս թիվը, Սանեսանի արշավանքի ժամանակաշրջանը կապվում է Կոստանդիանոս Մեծի խորթ եղբոր՝ Դավաթոսի որդու Աննիրալիանոսի՝ իբրև սյոնտական ժողովուրդների կառավարիչ Կեսարիա ուղարկելու հետ: Ընդ որում գիտնականը ենթադրում է, որ Աննիրալիանոսին հանձնարարված է եղել այս կողմերում բոլոր ծայրամասային մարզերի պաշտպանությունն ու վերահսկողությունը հենց կովկասյան լեռնաբնակների վտանգավոր առաջխաղացման կապակցությամբ և, որ Հայաստանի ազատագրումը տեղի է ունեցել հռոմեական զորքի աջակցությամբ (տե՛ս J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932, „Orientalia Christiana“, vol. XXVII, 2).

¹⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 144—146: Մինչ այդ Սանեսանը (կամ Սանատրուկ), սպանել էր Վրթանեսի որդուն՝ Գրիգորիսին, որն Աղվանք էր գնացել քարոզչական նպատակով (Փավստոս, Գ, է, տե՛ս նաև Լեո, 1917, հ. Ա, էջ 582):

¹⁵ Հ. Մանանդյանը, հետևելով Մարկվարտին, որը հենվում է Թեոփանեսի մի վկայության վրա, նույնպես ենթադրում է, որ պարսիկները Միջագետքում պատերազմական գործողություններն սկսել են ոչ թե 337, այլ 338 թ. (J. Markwart, Südarmenien..., էջ 265—268, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 143):

¹⁶ Մարկվարտը սրանց ապստամբությունների ժամանակը ենթադրում է 335 թ. (J. Markwart, Die Entstehung der armenische Bistümer Rom, 1932, Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2, էջ 96), իսկ Հ. Մանանդյանը՝ 336 թ. կամ 337 թ. (նշվ. աշխ., էջ 140):

են իբրև մի մարդու, «որ դավաճանել էր իր տիրոջ երկրին, գնդին ու զորքերին»¹⁷, իսկ Բղնունյաց ողջ սոհմը բնաջնջվում է: Թագավորը բռնագրավում է Բղնունիք գավառը, որն այնուհետև շնորհվում է Աղբիանոս Եպիսկոպոսին:

Խոսքովն անջատված Աղձնիքի բղեշխ Բակուրի դեմ մեծ զորքով ուղարկում է իր հավատարիմ իշխաններին¹⁸, ազդեցիկ նախարար Վաղինակ Սյունու գլխավորությամբ, որը կոտորում է մեծ բղեշխի ամբողջ սոհմը¹⁹: Աղձնիքը միացվում է թագավորական ոստանին, իսկ նահանգի կառավարիչ է նշանակվում Վաղինակ Սյունին: Խոսքովը նախարարների կենտրոնախույս տրամադրությունները կանխելու նպատակով օրենք է սահմանում, որ մեծամեծ ավագանին և նախարարներն իրենց զորքերով իր հետ միասին շրջեն երկրում²⁰:

338 թ. Շապուհ Բ-ի զորքերը սլաշարում են Մծբին քաղաքը, բայց ապարդյուն և հենց այդ ժամանակ էլ, ինչպես ենթադրում է Հ. Մանանդյանը²¹, տեղի է ունեցել պարսկական զորքերի ներխուժումը Հայաստան²²: Ինչպես հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը, այս պատերազմի ժամանակ սպանվել է Հայոց սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը²³: Այս պատերազմից հետո, Մարկվարտի և Հ. Մանանդյանի կարծիքով, վախճանվել էր Խոսքով թագավորը, որին թաղել են իր նախնիների մոտ՝ Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում²⁴:

Հայաստանի համար ստեղծված այս ծանր ժամանակաշրջանում Վրթանես Եպիսկոպոսապետը հրավիրում է մեծամեծների խորհուրդ՝ քննարկելու ստեղծված վիճակը: Հայրենիքի սլաշտպանության գործը հանձնարարվում է ազդեցիկ նախարար Արշավիր Կամսարականին, իսկ Անդովկ Սյունու գլխավորությամբ Կոստանդնուպոլիս է ուղարկվում մի դեսպանություն, ըստ բնույթով կարգի, շնորհավորելու նոր գահ բարձրացած Կոստանդիոսին (337—361), Դեսպանությունը կաշսեր ուշադրություն էր հրավիրում Հայաստանում ստեղծված իրավիճակի վրա:

Հաշվի առնելով կայսրությունն սպառնացող վտանգը, Կոստանդիոս կայսրը նախարարների հոռմեասեր և պարսկասեր խմբակցություններին խաղաղենելու և սիրաշահելու միջոցներ է ձևնարկում և Հայաստանի թագավոր է հաստատում Տիրանին (338—344)²⁵, որն, ի հակադրություն իր հոր՝ Խոսքով Բ-ի, ուժեղ անձնավորություն էր: Վրթանեսի մահից (341) հետո նա աշխատեց ազատագրվել հոգևորականության խնամակալությունից և հանդուրժողաբար վերաբերվել հեթանոսությանը: Դրանով նա նվաճում է Հոռմի և Եկեղեցու հանդեպ թշնամաբար տրամադրված ազնվականության համակրանքը: Տիրանը սլաշարում է պառակտող նախարարների դեմ և իր մերձավորն է դարձնում

17 Փավստոս, Գ, Ը:

18 Կորդուբի Զոն իշխանը, Մեծ Մոփրի Մար իշխանը, Մոփր Շահունյացի ներսեհ իշխանը, Հաշտեանքի Դատ իշխանը, Բասենի Մանուկ իշխանը:

19 Փավստոս, Գ, Ը:

20 Փավստոս, Գ, Ը:

21 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 150:

22 Վրթանեսը ջանացել էր Սասանյանների դեմ մղվող պատերազմը հայտարարել սրբազան, իսկ այդ պատերազմում զոհվածներին՝ նահատակներ (Փավստոս, Գ, Ժ):

23 Նույն տեղում:

24 J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 96: Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 151:

25 ՏԵՍ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 151—152: Խորհնացին Խոսքով Բ Կոտակի և Տիրանի գահակալության պարագաները շփոթում է և վերջինիս հետ կապված անցքերը որոշ շափով վերագրում Խոսքով Բ-ին՝ նրան համարելով Կոստանդիոսի ժամանակակից (Գ, Ե):

Հայր Մարգարեան, որը կենտրոնական իշխանության հղորակման կողմնակից էր և հավասարապես մերժում էր թե՛ հռոմեական և թե՛ պարսկական կողմնորոշումները²⁶: Ամենից ավելի նա վստահում էր երկրի սեփական ուժին՝ գյուղացիներից ու ազատներից կազմված զորքին: Հակառակորդները դաժանորեն պատժվում են, որոնց թվում նաև անջատողական ձգտումներ ցուցաբերած Արծրունի և Ռշտունի նախարարական տները: Վերջիններիս հոգերը՝ Վան և Հագամակերտ ամրացված քաղաքներով, թաղավորը հանձնում է մարդպետների կառավարմանը: Ի նշան բողոքի՝ թագավորի նման քաղաքականության դեմ, Մամիկոնյանները հեռանում են քաղաքական ասպարեզից և փակվում Տայքում, իրենց Նրախանի (Ճորոխ դեպի հովտում, այժմ՝ Իրխան) տոհմական նստավայրում²⁷: Զորքի մեջ մեծ հեղինակություն վայելող Մամիկոնյաններն անջատվելով, թագավորին թողեցին փաստորեն առանց բանակի: Տիրանի ներքին քաղաքականության դեմ ընդվզում են նաև պատանի Հուսիկ արքեպիսկոպոսը (341—344) և հռոմեասեր մյուս նախարարները: Ըստ ավանդության Հուսիկն սպանվում է՝ թագավորի վարքագիծը վճռականորեն դատապարտելու համար²⁸: Սպանվում է նաև նոր քահանայապետ Դանիելը, որից հետո Հայաստանի քահանայապետությունը հանձնվում է Աղբիանոսի տան ներկայացուցիչ Փառենին (348—352), որը շէր խառնվում պետական գործերին և ամեն բանում ենթարկվում էր թագավորին²⁹:

Երկրի իշխանության կենտրոնացման խիստ ու հետևողական քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ ողջ տոհմիկ ավազանին, հաակապես դրա հռոմեասեր թիւր, թշնամական անհաշտ դիրք բռնեց թագավորի նկատմամբ: Թագավորի և ավազանու փոխհարաբերություններն այսպես սրված էին մերցակից երկու մեծ տերությունների՝ նոր պատերազմին նախապատրաստվելու ժամանակաշրջանում: Տիրանի գրությունը անմխիթար է դառնում և նաշտապում է բարեխափել հարաբերությունները Շապուհ Բ-ի հետ, որը նոր պատերազմի հռանդուն պատրաստություն էր տեսնում: Տիրանի վարած արտաքին քաղաքականության այդպիսի փոփոխությունը բնականորեն բացասական ազդեցություն են ունենում հայ-հռոմեական հարաբերությունների վրա: Որպես պատանու կայսեր արքունիքում գանվող արքայազն Տրդատը՝ Տիրանի սրդին, սպանվում է, մյուս պատանուները՝ նույն արքայազն Տրդատի սրդին՝ Դենելը և Տիրանի անդրանիկ սրդու՝ վաղամեծ Արտաշեսի սղան՝ Տիրիթը³⁰ նույնպես պատժի սպանալիքի տակ էին: Որպես սպանության բռնի ցնցում է Տիրանին և հանդամանքների ճնշմամբ նա հարկադրված է լինում վերանայել իր քաղաքական վարքագիծը. նա հաշտություն է կայացնում Մամիկոնյանների և հռոմեասեր մյուս նախարարների հետ, որը հարուցում է Շապուհ Բ-ի վաշտություն:

Կայսրությունը 344/5 թ. վերսկսում է պատերազմական գործողությունները Սասանյանների դեմ. պատերազմի ընթացքում պարսիկները գերեվարում և

26 2. Մանանդյանն, ի տարբերություն այլ գիտնականների (2. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 276, Գարագաշյան, Քննական պատմություն, Գ, էջ 37, Լեո. հ. Ա, էջ 590 և ուրիշներ) գտնում է, որ Տիրանը ոչ թե պարսկական, այլ հռոմեական կողմնորոշում է ունեցել (նշվ. աշխ., էջ 152—153):

27 Փալստոս, Գ, ժբ:

28 նույն տեղում, Գ, ժբ:

29 նույն տեղում, Գ, ժբ:

30 Խառենացի, Գ, ժդ (աշխ. թարգմ., էջ 249):

կուրացնում են Տիրանին³¹, իսկ 345 թ. Սինդարայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսից արքայազն Ներսեսը գերի է ընկնում և սպանվում³²: Սասանյանները հարկադրված են լինում հաշտություն կնքել և վերադարձնում են Տիրանին³³: Կուրացած Տիրանը հետո է քաշվում պետական գործերից և բնակություն հաստատում իր կալվածքներից մեկում՝ Արագած լեռան ստորոտին գտնվող Կուաշ (այժմ՝ Կուշ) ավանում, Հայոց թագավոր է հռչակվում Տիրանի որդին՝ Արշակ Բ-ն³⁴:

2. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արշակ Բ-ն (մոտ 345—368) ձգտում էր նորմալ հարաբերություններ պահպանել կայսրություն հետ: Նա հատուկ գետնաբանություն է ուղարկում կայսեր մոտ, Կեսարիայում Հայաստանի նոր կախկոտության պետ (կաթողիկոս) ձեռնադրված Ներսեսի (353—372) առաջնորդությամբ, որպեսզի «կայսեր ու իրենց միջև եղած համաձայնության ու խաղաղության դաշինքը նորոգեն»³⁵: Կոստանդիոս Բ կայսրը, ի պատասխան Արշակ Բ-ի դիմումի, շտապում է ցուցաբերել իր բարյացակամությունը նրանով, որ վերադարձնում է արքունիքում գտնվող պատանդներին՝ Արշակ Բ-ի եղբայրների որդիներին՝ Գնեղին ու Տիրիթին³⁶:

Արշակ Բ-ի գահակալության առաջին տարիներն անցնում են խաղաղ իրադրության պայմաններում: Նրա ճկուն քաղաքականության շնորհիվ երկիրն սկզբում ապրում է խաղաղ շինարարության և ծաղկման շրջան: Այդ շրջանում,

31 Փավստոս, Գ, ա, II. АДОНИ, Фауст Византийский. "Христианский Восток", 1917.—1920, т. VI, вып. 3, стр. 254—255. Տիրանի դերեվարման և կուրացման մասին պահպանված տեղեկությունները հայկական ավանդության մեջ է. Մանանդյանը վիսլական-ստեղծադրծական պատմվածք է համարում (նշվ. աշխ., էջ 156):

32 Սինդարայի ճակատամարտի թվականը պարզել են Բյուրին և Ադոնցը, որոնց հետ համաձայն է. Ն. Մանանդյանը (տե՛ս J. B. Bury, The Date of the Battle of Singara. Byzantinische Zeitschrift, 1896. 302—305). Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Բ, մ. Ա, էջ 153—154, 305): Բնչպիսի նշում է Ն. Ադոնցը, հաջողությունն, այնուամենայնիվ, պարսիկների կողմն էր, իսկ նրանց նահանջի պատճառը Շոտլենդի ցնցված լինելն էր Ներսեսի մահվան լուրը ստանալու հետևանքով (II. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 253, ծան. 5):

33 Փավստոս, Գ, ա:

34 Կոն, Աստուրյանը և ուրիշներ Արշակ Բ-ի գահակալության առաջին տարին համարում են 350 թ., որը Ն. Մանանդյանը շի համարում հաստատուն և վերջնական (տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 158): Ն. Ադոնցն այն համարում է 345 թ. (II. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 235): Մարկվարտն սկզբում այն կարծիքին էր, որ Արշակը գահ է բարձրացել 350 թ., այնուհետև՝ 356 թ. (J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96): Այստեղ հիմք է ընդունվում Ն. Ադոնցի կարծիքը, նկատի ունենալով, որ Արշակի գահակալումը պետք է ավելի մոտ լիներ պարսկահռոմեական 314/5 թ. պատերազմին:

35 Փավստոս, Գ, 6 (աշխ. Բարզմ., էջ 133—134): Այդ դեսպանությունը Մարկվարտը կարծում է կայացած 357 թ. (J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 88), իսկ Ն. Մանանդյանը՝ 353 և 357 թթ. միջև (նշվ. աշխ., էջ 160):

36 Քննարկելով այս անցքերը, Ն. Մանանդյանը (նշվ. աշխ., էջ 159) գտնում է, որ այս անցքերի կապակցությամբ Փավստոսի (Գ, 6) և Խորենացու (Գ, իա) հաղորդումներում վաղևս և վաղեմության կայսրերի մասին եղած հիշատակությունները պետք է վերաբերվեն Կոստանդիոս Բ կայսրին:

Փալատոսի վկայությամբ, Հայաստանը «երկու թագավորների միջև խաղաղ-վեց, բարեկարգվեց, կազմակերպվեց»³⁷: Հռոմն ու Պարսկաստանը այդ ժամանակ զբաղված էին պատերազմներով իրենց երկրների ծայրագավառներում և պարսկահռոմեական սահմանն առժամանակ հանգիստ էր թողնված:

Կարգավորելով հարաբերությունները Սասանյանների ու հռոմեացիների հետ՝ Արշակ Բ-ն աշխատում է հաշտեցնել միմյանց թշնամի նախարարական խմբակցությունները: Դրա առաջին պայմանը տոհմիկ ավագանու ժառանգական արտոնությունների վերականգնումն էր: Նա հաշտեցման քաղաքականություն է վարում Մամիկոնյանների հզոր ու ազդեցիկ նախարարական տոհմի հետ³⁸: Արշակ Բ-ն Մեծ Հայքի բոլոր զինված ուժերի հրամանատար է կարգում իր պատանեկության ընկեր Վասակ Մամիկոնյանին (345—368): Փառաբանված հայ հեծելազորի գլուխ կանգնած, Վասակը պաշտպանում էր իր հայրենիքի սահմանները և շատ անգամ զուրս բշում ներխուժած թշնամիներին: Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի անունն անպարտելի հերոսի փառքով էր սպակված, նրա մասին երգեր ու վեպեր էին հորինվում:

Վասակ Մամիկոնյանն ու Ներսես Ա Մեծը երկրի անկախության համար մղված պայքարում այն համոզմունքն ունեին, որ պետք է լիովին հենվել Հռոմի վրա, որի հետ հայերը մշակութային ու կրոնական ընդհանրություն ունեին³⁹: Սակայն բացահայտորեն արտահայտված հռոմեասիրական քաղաքականությունը հարուցում էր նախաբրիտոնեական հասարակության հետ կապված հայ ավագանու պահպանողական թևի և նրա թիկունքում կանգնած Սասանյանների դժգոհությունը: Արքունիքի երրորդ, ոչ պակաս ազդեցիկ անձնավորությունը՝ Հայր մարդպետ Գղակը, ձգտում էր Արշակ Բ-ի քաղաքականության հիմքը դարձնել կողմնորոշումը դեպի սեփական ուժերը, երկրի իրական հզորությունը, դեպի ժողովրդի հայրենասիրությունը, հայրենիքը կրճաթով պաշտպանելու նրա պատրաստակամությունը: Սակայն IV դարի երկրորդ կեսի սկզբներից ստեղծված քաղաքական իրադրությունը, ինչպես և ներքին կյանքի բարդությունները, որոշակի և հաստատուն քաղաքականություն վարելու հնարավորություն չէին բնձնում:

Իր գահակալության առաջին տարիներին Արշակ Բ-ն հիմնադրում է նոր քաղաք, որը նրա անունով կոչվում է Արշակավան⁴⁰: Այս քաղաքի պատմության մեջ, ինչպես կիզակետում, բեկվեցին թագավորական իշխանության և նախարարների, մանավանդ իշխող հողատերերի և կեղեքվող բնակչության սոցիալական հակասությունները: Արշակավանը հիմնադրվում է իբրև թագավորին պատկանող քաղաք՝ դաստակերտ, Փոքր Ասիայից դեպի Իրան և Անդրկովկասից դեպի Միջագետք տանող առևտրական գլխավոր ճանապարհների խաչմերուկում՝ Կոստվիտ գավառում, թագավորական դանձարան հանդիսացող Դարույնք բերդից ոչ հեռու: Նոր քաղաքը պետք է դառնար թագավորի հենարանը կենտրոնախույս նախարարների դեմ, ուստի այն շուտափույթ բնակեցնելու մտահոգությամբ թագավորն այնտեղ հաստատվողներին շնորհում էր զանազան ար-

37 Փալատոս, Դ, ա (աշխ. թարգմ., էջ 120):

38 Փալատոս, Դ, բ:

39 Գրիգոր Լուսավորչի տան ներկայացուցիչ, խոհեմ ու եռանդուն քաղաքագետ ու ղեկավարող Ներսես Մեծը, որը մեծ կամքի տեր և նախաձեռնող մարդ էր, բանիցս ընդհարվել էր Արշակ թագավորի հետ:

40 Փալատոս, Դ, ժր: Խաբենացի, Դ, իէ:

տոնություններ և, ամենից առաջ, ապաստանի իրավունք, որի շնորհիվ քաղաքը կարճ ժամանակում խիստ բաղմամարդ է դառնում: Փալատոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու վկայությամբ Արշակավանում բնակություն են հաստատում պարտապանները, ավանդառուները, ծառաները, խաբեբաները, վնասարարները և ամեն տեսակ հանցագործները⁴¹: Ուշադրության արժանի է, մանավանդ, Փալատոս Բուզանդի այն վկայությունը, որ «բազում ծառայք ղիւրեանց տերանց... փախուցեալք անդր անկանէին»... Իսկ ալդ վայրը ավան դարձաւ, քաղաք դարձաւ, մեծացաւ և լցրեց ամբողջ հովիտը⁴²: Արշակավանում հաստատված աղգաբնակչությունն ազատվելու էր բոլոր տուրքերից, հանցագործները թողություն էին ստանալու կատարած հանցանքների համար և որևէ մեկի կողմից չէին հետապնդվելու: Այսպիսով, Արշակավանում ապաստանած մարդիկ դառնում էին քաղաքացիներ և թագավորի հենարանը՝ նախարարների կենտրոնախույս ձգտումների դեմ նրա մղած պայքարում: Թագավորի այդ կողին արձագանքեցին ամենից առաջ նախարարների կողմից կեղերվող և խիստ շահագործվող աշխատավորական զանգվածները: Այստեղ ապաստանում էին հասարակության ստորին խավերից ելած բոլոր նրանք, ովքեր դժգոհ էին իրենց շահագործող տերերից: Հ. Մանանդյանը, Լեոն և Մարկավարտը ենթադրում են, որ Արշակավան էին փախել հավանականորեն ոչ միայն հանցապարսները, այլև, զլխավորապես, կախյալ գյուղացիները, «շինականները», — որոնց այնտեղ տրվել էին որոշ արտոնություններ⁴³: Թագավորական իշխանության հենարան քաղաքի հիմնադրումը և դրա հետ կապված կախյալ գյուղացիների փախուստը մեծ դժգոհություն է առաջացնում խոշոր ազնվականության շրջանում, խոշոր նախարարներից հատկապես դժգոհ էին Կամսարականները և Ներսես կաթողիկոսը, քանի որ նրանց տիրույթները մոտ էին թագավորական ոստանին, որտեղ հիմնվել էր Արշակավանը: Բացի այդ, Կամսարականների ոստան Երվանդաշատ քաղաքը (Ախուրյանի և Արաքսի միախառնման վայրում) և եկեղեցուն պատկանող Բագավանը (Նփրատ-Արածանիի ակունքների շրջանում), որոնք խոշորագույն առևտրական հանգույցներ էին, Արշակավանի հիմնադրումով կորցնում էին իրենց նշանակությունը: Առաջինը դուրս էր մնում առևտրական հիմնական ճանապարհներից, իսկ երկրորդը վերածվում էր սովորական միջանկյալ կայանի, դա զրկում էր նրա տերերին տարանցիկ առևտրից ստացվող շահույթներից:

Երբ Արշակ Բ-ն ավարտում է իր պալատի շինարարությունն Արշակավանում և ցանկանում օժել պալատական եկեղեցին, Ներսես Ա Մեծ կաթողիկոսի տեղապահ՝ Բագրևանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս Խաղը հրաժարվում է մտնել «մեղապարտ քաղաքը» և ընդդիմանում է արքային: Նա բիրելական

41 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Գառգաշյան, Փնական պատմություն Հայոց, Բ, էջ 11—12, և. Սամվելյան, Արեան վրեժ և փրկանք, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1903, էջ 278—280, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 161—162:

42 Փալատոս, Դ, ժբ:

43 Հմմտ. Լեո. հ. Ա, էջ 623, J. Markwart, Südarmenien..., էջ 62, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 161—162: Հ. Մանանդյանը քննելով «ժողովրդի իրեանց» խոսքերը (Խորենացի, Գ, ի), գտնում է, որ դրանք այդ հատվածում կարող են վերաբերել «շինականներին» և թի այդ բնիկների համարվի, պետք է նաև ենթադրել, որ «շինականները» գտնվել են կցազգրված կտրոնների վիճակում, որ Հ. Մանանդյանը հավասարագոր է համարում ճորտական վիճակին (տե՛ս նրա «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 170—171):

մարդարեւ մոլեռանդութեամբ կոչ է անում ավերել այն, իսկ Ներսես կաթողիկոսը պահանջում է թագավորից՝ ետ կանգնել այդ քայլից⁴⁴։ Այս հանգամանքը թագավորի ու եկեղեցու միջև առաջ է բերում անբարյացակամություն, որն այնուհետև փոխվում է բացահայտ թշնամությամբ։

Աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներից պաշտպանների համընդհանուր դժգոհության ալիքը, որի վառ դրսևորումն էր նրանց մասսայաբար փախուստը գեպի նոր հիմնադրված Արշակավան քաղաքը, անհրաժեշտություն առաջացրեց ինչ-որ ձևով կարգավորելու հողատերերի և անմիջական արտադրողների հարաբերությունները։ Այդ նպատակով 354 թ. Աշտիշատում Ներսես Ա կաթողիկոսը գումարեց առաջին եկեղեցական օրենսդիր ժողովը, որի կանոնական սրբազանները, ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, վերաբերում էին ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական ինդիքներին, այլև աշխարհիկ կյանքին ու հասարակական-սոցիալական հարաբերություններին։ Համաձայն այս ժողովի որոշումների, Հայաստանի շատ վայրերում կառուցվեցին բարեգործական հիմնարկներ՝ հիվանդանոցներ, սերկանոց-դոդենոցներ, աղքատանոցներ, վանքերին կից դպրոցներ ու իջևանատներ, որոնք պահվում էին եկեղեցական կալվածքների եկամուտներով և ժողովրդից գանձվող առանձին սուրբերով⁴⁵։ Աշտիշատի ժողովի կանոնական որոշումների մեջ կենտրոնականը հողատերերի և պաշտպանների փոխհարաբերությունների հարցն էր։ Դ կանոնը տերերին հանձնարարում էր դիմել իրենց վարվել ծառաների հետ և նրանց շնչել չափից ավելի հարկերով, պարտադիր աշխատանքներով ու պարհակներով, հիշեցնելով, որ «նրանց համար էլ երկնքում տեր կա»⁴⁶։ Միաժամանակ կանոնը ծառաներին պատվիրում էր հնազանդ լինել իրենց տերերին։ Այս միջոցառումները, պարզ է, չէին կարող հաշտեցնել շահագործողներին ու շահագործվողներին, որոնց միջև եղած հակասությունները և դրանք ծնող պատճառներն ընկած էին ֆեոդալական հասարակարգի հիմքում։ Աշտիշատի ժողովի որոշումներն իրենց էությունը դրսևորում էին եկեղեցու վերաբերմունքը երկրի ներքին կյանքում Արշակ Բ-ի վարած քաղաքականության հանդեպ։

Արշակ Բ-ն հաշվի չէր առնում այն, որ ժառանգական իրավունքի հիման վրա նախարարների կառավարմանը հանձնված տարածքները փաստորեն դարձել էին նրանց անօտարելի ժառանգական սեփականությունը, իսկ այդ հողերի վրա նստած պաշտպանական համայնքները նրանցից կախման մեջ էին ընկել և թագավորն արդեն չէր կարող ըստ իր հայեցողության տնօրինել դրանք։ Արշակ Բ-ն հաշվի չէր առնում նաև նախարարների ու հոգևորականության վրդովմունքը, որոնք մատնացույց էին անում թագավորի կողմից փախստական ծառաներին իրենց տերերին վերադարձնելու օրենքի խախտման դեպքերը։ Այս ժամանակ տեղի է ունենում նախարարների նոր վերախմբավորում, որին նպաստեց նաև արքունիքում ծագած ընտանեկան ողբերգությունը։

Անդովկ Սյունու դուստր Փառանձեմն ամուսնացել էր Գնիլի հետ։ Սա-

44 Փալատու, Գ, Ժր։ Տե՛ս С. Т. Еремян, Раннефеодальная монархия армянских Аршакидов, в книге: История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства, части III—IV, М.—Л., 1939, с. 103—104.

45 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 160։

46 Տե՛ս Փալատու Գ, դ։

կայն շուտով Տիրիթը՝ Արշակի մյուս եղբորորդին, որ ցանկանում էր օրհանալ Փառանձևին, ամբաստանում է Գնեղին թագավորի առաջ և Գնեղը սպանվում է: Բայց Տիրիթը նույնպես սպանվում է, իսկ Փառանձևը դառնում է Արշակ Բ-ի կինը՝ Մեծ Հայքի թագուհին⁴⁷:

Այս դեպքերն ավելի են սրում թագավորի լարված հարաբերությունները նախարարների և եկեղեցու հետ: Պալատական բանսարկուսությունները, մանավանդ միջադպրի բարդ և վտանգավոր իրադրության պայմաններում, Արշակ Բ-ին անելանելի վիճակի մեջ են դնում: Նրա քաղաքականությունից դժգոհ ներսես Ա կաթողիկոսը մեկուսանում է երկրի քաղաքական կյանքից: Արքունիքում կենտրոնական դեմք է դառնում Հայր մարդպետ Գղակը: Ընդդիմադիր խումբը ղեկավարում էր հոռմեասեր ավագանին՝ քահանայապետի, սպարապետի և Կամսարականների պիսավորություններ: Այս պայմաններում սլարսկասեր նախարարները ձգտում են մոտենալ թագավորին: Հակառակորդ ուժերի այսպիսի զուգակցումն Արշակին բերում է Հռոմի հանդեպ թշնամաբար տրամադրված նախարարների՝ Սասանյանների կողմնակիցների ճամբարը և այդ այն ժամանակ, երբ երկու տերությունները նախապատրաստվում էին նոր պատերազմի ու դրանցից յուրաքանչյուրը ցանկանում էր Հայաստանն իր կողմը գրավել:

Երկրում գոյություն ունեցող դասակարգային և դասային խոր հակասություններն ավելի սրվեցին անբարենպաստ արտաքին քաղաքական նոր իրադարձության առաջացմամբ:

Ռազմական ընդհարումները սլարսկահոռմեական սահմանում հարկադրելու էին Հայաստանին բացահայտել իր վերաբերմունքը կովոզ կողմերի նկատմամբ: Արշակը կանգնած էր երկրնտրանքի առաջ, կամ գործել որպես կայսրության կողմնակից, կամ լինել Իրանի համախոհ, սակայն երկու դեպքում էլ նրան անհաջողություն էր սպասվում: Այս երկվություն մեջ էր Հայաստանի և անձամբ Արշակ Բ թագավորի ճակատագրի ողբերգականությունը:

Շապուհ Բ-ն Հայաստան է ուղարկում դեսպաններ, որոնք համոզում են Արշակին արքայից արքայի դաշնակիցը դառնալ և վիճվորական մի ջակատ ուղարկել Մծբինում գտնվող հոռմեացիների դեմ Սասանյանների ձեռնարկելիք զործողություններին մասնակցելու համար: Արշակ Բ-ն, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, բազմաթիվ նախարարների հետ զնաց Արվաստան և մինչև Շապուհի գալը պարտություն մատնեց հոռմեացիներին⁴⁸:

Արշակ Բ-ի այս վարքագիծը հակասում էր քրիստոնյա կայսեր հետ դաշինքի այն ավանդական քաղաքականությանը, որ գոյություն ուներ Տրդատ Գ Մեծի ժամանակներից ի վեր: Հռոմը, հասկանալի է, չէր կարող հանգիստ նայել այն ամենին, ինչ կատարվում էր Հայաստանում: 354 թ. հատուկ առաքելությունով Հայաստան է ուղարկվում քվեստոր Տավրոսը: Նա պետք է վե-

47 Փավստոս, Գ, ԺԵ:

48 Ըստ Փավստոսի, արքայից արքան «անխղիչ սեր» է հաստատում Արշակ Ա-ի հետ և խոսք տալիս իր դստերն ամուսնացնել Արշակ Բ-ի հետ ու նվիրել ընդարձակ մի տերիտորիա (Փավստոս, Գ, Ի): Գարագաշյանը («Քննական պատմություն», Գ, էջ 75—76), Տուրնեբիզը (Tournebize. Histoire politique et religieuse de l' Arménie, էջ 807) և Մարկվարթը (Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 94—95, 97) կարծում են, որ այս դեպքը եղել է սլարսկահոռմեական պատերազմի ժամանակ, իսկ չ. Մանանդյանը՝ մինչև այդ (Նշվ. աշխ., էջ 167): Ճիշտ սկետր է լինի չ. Մանանդյանի կարծիքը:

րականգներ հարաբերություններն Արշակ Բ-ի և կայսրության միջև: Հռոմեական բանազնացն այնպես էր ցույց տալիս, թե իբր ոչինչ չգիտե պարսից արքային Հայոց թագավորի ցույց տված օգնության մասին, դրանով լուելյալն ներվում էր Արշակ Բ-ի հակահռոմեական արարքը:

Քվևտոր Տավրոսի դիվանագիտական առաքելությունը պտակվեց լիակատար հաջողությամբ: Ուղղակի և անուղղակի ճնշման տակ Արշակ Բ-ն հարկադրված էր խղել կայսր Շապուհ Բ-ի հետ և հարել Հռոմին: Միառժամանակ Հայաստանում խաղաղություն է տիրում⁴⁹:

Այս շրջանում ևս Շապուհ Բ-ն քանիցս փորձել է Արշակ Բ-ին վերստին իր կողմը դրավել: Այդ նպատակով նա, Ամմիանոս Մարկելլինոսի վկայությամբ համաձայն, մեծ ջանքեր էր թափում, դիմելով խաբեության, սպառնալիքների ու նենգությունների⁵⁰: Որսկադի հարկադրի Արշակ Բ-ին նորից իր հետ դաշն կրեքելու, Շապուհ Բ-ն 355 թ. ընթացքում անընդհատ հարձակումներ է կազմակերպում: Սասանյանների զորքերը ներխուժում են հարավային Հայաստանի ու Միջագետքի սահմանամերձ շրջանները, թալանում բնակչությանը, տանում անասունները⁵¹: Արևելքի կառավարիչ Մուզոնիանոսը բնավ ուշադրություն չէր դարձնում բնակչության կրած աղետների վրա և ինքն էլ իր հերթին շարունակում էր խղել ժողովրդի ինչքն ու պաշարները:

357—358 թթ. Շապուհ Բ-ն զբաղված էր Արևելքում խիոնիտների դեմ մղված պայքարով: Սակայն 359 թ. Աղվանքի և խիոնիտների թագավորների հետ դաշն կնքած Շապուհ Բ-ն վերադառնում է Միջագետք և 73 օր սևած պաշարումից հետո գրավում Ամիդը⁵²:

Ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, մինչ Արշակ թագավորն իր զորքերով Ատրպատականի կողմերն էր հսկում, այնտեղից սպասելով Շապուհի հարձակմանը, պարսից զորքերը ներխուժում և ավերում են Հայաստանի հարավային և արևմտյան երկրամասերը՝ Աղձնիք, Մեծ Մոփք, Անգեղաուն, Անձիտ, Մոփք Շահունյաց, Մզուր, Դարանադի, Սկեղյաց գավառները⁵³: Պարսիկներն ավերեցին Տիգրանակերտը և Դարանադիի Անի բերդը: Անիում էին Արշակունի թագավորների գերեզման-դամբարանները: Փավստոսը գրում է. «Ապա բաց արին Հայոց նախկին թագավորների՝ քաջ Արշակունիների գերեզմանները և

49 Փավստոս, Գ, Իա:

50 *Ammian. Marc.*, XV. 11,2.

51 Նույն տեղում, XV, 13, 4:

52 Նույն տեղում, XIX, 1—9 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 199):

53 Սեն-Մարտենը և Մարկվարտը, որոնց հետ համաձայն է նաև Հ. Մանանդյանը, գտնում են, որ Փավստոսի այս հաղորդումը վերաբերում է Ամմիանոսի նկարագրած 359 թ. պարսից արշավանքներին (*Lebeau, Histoire du Bas-Empire, nouvelle édition par M. Le Saint-Martin, t. II, Paris, 1824, էջ 236—238, J. Markwart, Südarmanien und die Tigisquellen...*, էջ 95—96, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 170—171): Ընդ որում Մարկվարտը նշում է, որ պարսից զորքերի ուղեկցորդի դավաճանական այն դերը, որ Փավստոսը վերագրել է Մենրուժան Արծրունուն, բոտ Ամմիանոսի կատարել է հռոմեական դատալիք սպա Անտոնինոսը (*J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 171*): Ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, պարսից ասպատակությունների մասին հիշողությունները ոչ թե 364—367/8 թթ. կալվեհերին են վերաբերում, այլ Շապուհ Բ-ի 359 թ. մեծ արշավանքին (նույն տեղում, էջ 180): Իսկ Լևոն գտնում է որ, դրանք եղել են 364 թ. հետո («Պատմություն Հայոց», հ. Ա, Տփղիս, 1917, էջ 630—631):

Թագավորների ոսկորները գերի տարան: Որովհետև նրանք, ըստ իրենց հեթանոսական կրոնի, առում էին՝ «մենք նրա համար ենք սուել Հայոց թագավորների ոսկորները և տանում ենք մեր աշխարհը, որպեսզի թագավորների փառքը և այս աշխարհի բախտն ու քաջությունը գնան այստեղից և թագավորների ոսկորների հետ փոխադրվեն մեր աշխարհը»⁵⁴: Սակայն հայկական զորքը կարում է թշնամու ճանապարհը և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, Այրարատյան աշխարհում մեծ ճակատամարտ է տալիս ու խլում թշնամուց թագավորների ոսկորները, գերիներին ու ավարը: Թագավորական ոսկորները տարան թաղեցին Արագածոտն գավառի Աղձք գյուղում, որտեղ մինչև այժմ պահպանվել է Արշակունի թագավորների դամբարանը:

360 թ. Շապուհը նորից մտնում է Միջագետք և գրավում Սինգարան, Բեղաբղեն՝ Տիգրիսի վրա (Կորդուբի արևմտյան կողմում)⁵⁵: Այնուհետև պարսկական զորքերը պաշարում են Վիրաան (Բիրթոն)⁵⁶, սակայն այգտեղ մեծ կորուստներ կրելով ստիպված են լինում վերադառնալ Պարսկաստան⁵⁷:

Սասանյանների հաջողություններից լրջորեն անհանգստացած Կոստանդինոս Բ-ն ժամանակավորապես հաշտվում է կեսար Հուլիանոսի հետ, բանակի գլուխ անցած, 360 թ. ժամանում է Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը: Պարսիկների դեմ պայքարելու համար Կոստանդինոս Բ-ն համակենարոնացնում է ինչպես կայսրության, նույնպես և դաշնակիցների ռազմական բոլոր ուժերը: Այս վճռական պահին նրա համար հատկապես կարևոր էր Հայոց թագավորի աջակցությունը, քանի որ հայկական զինված ուժերը կարող էին որոշիչ դեր խաղալ առաջիկա պատերազմում: Մինչդեռ լուրեր էին պտտվում, թե Շապուհ Բ-ն դիմում է ամեն միջոցի՝ Արշակ Բ-ին իր կողմը գրավելու համար:

Արշակը կայսրից հատուկ հրավեր է ստանում գալ իր մոտ՝ Կեսարիա⁵⁸: Սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի և մյուս նախարարների ճնշման տակ նա մեկնում է Կեսարիա: Այստեղ մեկ անգամ ևս վերականգնվում են հայ-հռոմեական հարաբերությունները և բացի տարբեր ընծաներից ու շնորհումներից, կայսրը Արշակին կին էր սվել իր մահացած եղբոր՝ Կոստասի նախկին նշանածին՝ Օլիմպիային, որը պրետորիանների նախկին պրեֆեկտ Աբլաբիոսի դուստրն էր⁵⁹:

Կայսրը, այնուհետև, Կեսարիայից անցնում է Եդեսիա և շարժվում Բե-

54 Փավստոս, Գ, իդ:

55 Ammian. Marc., XX, 6, 1—6 և 7. 1—16: Բեղաբղեն պաշտպանում էին Երկրորդ Փլավիոսյան, Երկրորդ Հայկական, Երկրորդ Պարթևական լիզեոնները և Մավրեբի աղեղնածիղհերի մի զորամաս (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 171):

56 Procopius Caes., De aedificiis, II, 4, 20; E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, 14, 2:

57 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 171:

58 Կոստանդինոս Բ կայսրը մինչ այդ (մոտ 358 թ.) փորձել էր սիրաշահել Արշակին, հատուկ օրհնքով հարկերից ազատելով նրա այն կալվածքները, որ գտնվում էին կայսրության սահմաններում (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 165): «Հայոց թագավորի կայսրության սահմաններում գտնվող կալվածքներն էին՝ Փոքր Հայքն ու Գիմաթիեն գավառը: Նշված տարածքների տեղադրությունը տե՛ս «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում (298—385 թթ.)», Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1979 (բարտեզի հեղինակ Ս. Տ. Երևմյան):

59 Ammian. Marc., XX, 11, 1—3:

գարգև՝ բերդը ետ գրավելու նստատակով, սակայն հաջողություն չունենալով նահանջում է Անախոք⁶⁰։

360—361 թթ. ողջ ձմեռը կայսրը նախապատրաստվում էր արտաքին ու ներքին թշնամիների դեմ պայքարի։ Կոստանդինոս Բ-ն վախենում էր, որ 361 թ. գարնանը Սասանյանները կվերսկսեն իրենց հարձակումը, այդ պատճառով էլ նոր քայլեր է անում հայ թագավորի և շրջակա տիրակալների հետ բարեկամական դաշինքն ամրապնդելու նպատակով⁶¹։

Հոռմեացիների նախապատրաստությունների լուրն սասանալուց հետո Սասանյանները, անսպասելիորեն, հետաձգում են պատերազմական գործողությունները և ետ քաշվում իրենց սահմանները։ Այդ Կոստանդինոս Բ-ին հնարավորություն է բնձնում շարունակելու պայքարը Հուլիանոսի դեմ, և նա շտապում է դեպի Կոստանդնուպոլիս, բայց ճանապարհին, Կիլիկիայում հանկարծակի մահանում է տենդից (361)։ Կայսր է հռչակվում նրա հորեղբոր որդին՝ Հուլիանոսը (361—363), որը քրիստոնեական եկեղեցու դեմ մղած պայքարի պատճառով ստանում է «Ուրացող» մականունը։

Հուլիանոսի գահակալությունը շնորհավորելու և կայսրության հետ բարեկամությունը վերականգնելու նպատակով նրան պատգամավորություններ են աչցելում, այլ երկրներից բացի, նաև Հայաստանից և Անդրտիգրիսյան երկրներից⁶²։

Սակայն Արշակ Բ-ի նոր մտերմությունը հոռմեացիների հետ, նրա երկրորդ ամուսնությունը և Օլիմպիային Մեծ Հայքի թագուհի հռչակելը⁶³ կրկին բարդություններ ստեղծեցին արքունիքում և առիթ դարձան ընտանեկան նոր ողբերգությունի։ Տիրական, վեհ ու հպարտ գեղեցկուհի Փառանձեմը բախվեց լուսկյաց, պոռոզ ու ամբարտավան Օլիմպիայի հետ։ Փառանձեմ թագուհին շէր կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ «տիկնանց տիկին» պատիվը հավակնություն ուներ յուրացնելու այդ օտարուհի հոռմեացին։ Փառանձեմի անհանգիստ մտքում հասունանում էր իր ախոյանին ասպարեզից վերացնելու ծրագիրը։ Նա կարողանում է կաշառել պալատական քահանա Մրջյունիկին, որը գատկի օրը, հաղորդության ժամանակ թունավորում է Օլիմպիային (362)⁶⁴։ Իր ախոյանին վերացնելուց հետո Փառանձեմը վերստին ձեռք է բերում նախկին սպեցիալությունն Արշակի վրա։ Իսկ Մրջյունիկն այս ծառայության դիմաց թագուհուց որպես «պարգևականք» ստանում է Գոմիունք պտուղը՝ Տարոնում⁶⁵։

Հայկական արքունիքում Հոռմի շահերը ներկայացնող Օլիմպիայի մահը նորից բորբոքում է հոռմեացիների կասկածը հայերի հավատարմության նկատմամբ։ Արշակ Բ-ի վրա գայրացած Հուլիանոսը, Միջագետք արշավելուց առաջ, 363 թ. արդեն հրամայողաբար պատվիրել էր «որպեսզի նա բավական մեծ գորք հավաքելով, գործի այնպես, ինչպես նրան կհրամայվի, թե ուր պետք է

60 Է. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 173։

61 *Ammian. Marc.*, XX, 2, 1—4, XXI. 6—8։

62 *Ammian. Marc.*, XXII, 7, 9—10։ Է. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 174։

63 Լեոն նշում է. «Մեզ չպետք է գործացնի այս կրկնամուսնությունը։ Քրիստոնյա Արշակունիների պալատում էլ պահվեց ներքինապետությունը, որ սպառնուց է, թե հին հարեմտական գրությունը չէր վերացել» (Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Բ, Երևան, 1966, էջ 161, ծան. 3)։

64 *J. Markwart*, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 95, 97, Է. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 174։

65 Փավստոս, Գ, ժե։

ուղեորվի նա և ինչ պետք է անի, շուտով կիմանա»⁶⁶։ Հռոմեական նոր կայս- սեր գիմելու այս ոճը հարուցում է հայերի կասկածամտությունը և Արշակ Բ-ն սրտշում է կրկին սպասողական դիրք ընդունել, մինչև կպարզվի, թե ինչ հետե- վանքներ են սնենալու հռոմեացիների ու պարսիկների միջև վերակալած պա- տերազմական գործողությունները։

Գոռոզամիտ Հուլիանոսը հայտարարում էր, թե հռոմեացիները ոչ ոքի կարիքը չեն դրում, որ, ընդհակառակը, պատրաստ են պաշտպանելու իրենց բարեկամներին ու դաշնակիցներին, և թե նրանք օգնություն խնդրեն։ Բայց, միաժամանակ, նրան անհանգստացնում էր այն միտքը, որ հանկարծ Արշակը կարող էր օգնության չգալ։ Հասնելով Խառան, Հուլիանոսն Արշակ Բ-ին լուր է ուղարկում իր զորավարներից մեկի՝ Պրոկոպիոսի միջոցով, որպեսզի Հա- յոց թագավորը չմոռանա իր պարտականությունները՝ Կորդուքի ու Մոկքի վրայով և (աղբյուրում չհիշատակված) Անձևացեաց գավառից Կրերեաց լեռ- նանցքով⁶⁷ իջնի Մեծ Զով գետի հովիտը։ Նրանք այստեղից արագ հարձակու- մով պետք է ավերեին Մարաստանի Խիլիոկում նահանգը և այնուհետև միա- նային հռոմեացիների հիմնական ուժերին՝ Ադիաբենեում⁶⁸։ Սրանով պիտի կասեցվեր արևելքից Ատրպատականի Գանձակից եկող պարսկական զորա- մասերի հարձակումը հռոմեացիների վրա, որոնց ուժերը կենտրոնացվել էին Արբելայի մոտերքում։ Սակայն Արշակ Բ-ն չէր շտապում իրագործել այդ հանձնարարությունը։ Նա դանդաղում էր, չցանկանալով վատացնել հարա- բերությունները պարսիկների հետ և սպասում էր իրագործությունների ել- քին։ Նրա համար պարզ էր, որ հաղթելու գեպում պարսիկները վրեժ կլու- ծեին հայերից՝ հռոմեացիների կողմն անցնելու համար։

Իր բանակի գլխավոր ուժերով Հուլիանոսը շարժվեց Եփրատի հոսանքով հարավ, դեպի Սասանյանների մայրաքաղաք Տիզբոնը, որի մոտ հռոմեացի- ները ջախջախում են պարսիկներին, սակայն քաղաքը չեն կարողանում գրա- վել։ Հաջողություն չունենալով, Հուլիանոսը նահանջում է հյուսիսային ուղղու- թյամբ, հույս ունենալով, որ Արշակի ու Պրոկոպիոսի զորքերը կմիանան իրեն։ Իսկ մինչ այդ, ինչպես հաղորդում է Ամմիանոսը, Արշակը կայսեր հանձնա- րարությամբ ավերել էր Խիլիոկումը, ըստ երևույթին, կարծելով, թե հռոմեա- ցիները գրավել են Սասանյանների մայրաքաղաքը։ Սակայն Հուլիանոսը փաս- տորեն պարավել էր և իրողությունն այն էր, որ Շապուհի ձեռնարկած միջոց-

⁶⁶ Ammian. Marc. XXI, հմմտ. Հուլիանոսի նամակը Արշակին (Juliani opera, vol. 1, epistola, 66, 588—590; Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. III, 40—41; И. Адонц, Фауст Византийский как историк, «Христианский Восток», т. VI, вып. III, Пгг., 1922, стр. 269—270). և Գաբրիելյանը վավերական են համարել, իսկ Գարագաշյանը («Քննական պատ- մություն Հայոց», Գ, էջ 84)՝ կեղծիք, հորինված մի մոլեռանդ բրիտանյայի կողմից՝ ուրացող կայսրին նախատելու և վարկարհեկելու նպատակով (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 175—176)։

⁶⁷ Կրերեաց լեռնանցքը գտնվում է Զիմ (Տիգրիս) գետի ակունքների մոտ՝ Կալումերիկ- գող կողմից լեռան արևմտյան փեղերին։ Տե՛ս Ս. Ս. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյ- ցի», Երևան, 1963, էջ 61։

⁶⁸ Նույն տեղում, XXI, 3, 5; Հմմտ. Փավստոս, Գ. իև։ Chilocomum, որ բառացի նշանա- կում է «Հավարագուղ», ըստ երևույթին, գտնվում էր Ռեանդուզի շրջանում, դեպի Արբելա տանող ճանապարհին և սահմանակից էր Մեծ Հայքի թագավորության Մահկերտ-աուն գավառին։ Տե՛ս Հ. Մարկվարտ, Պարսկահայր նահանգը Գերմաներին անտիպ բնագիրը թարգմանեց, ծանոթագրեց և պատրաստեց հրատարակության Գ. Վ. Արգարյանը, ՊԲՀ, 1961, № 2, էջ 240։

ները խանդարեցին կայսրին միանալու Արշակի և Պրոկոպիոսի ղլխավորած զորքերին⁶⁹: Հուլիանոսը, հույս չունենալով, թե սպասվող օգնությունը կըստանա և համոզված, որ պարսիկներին հաղթել չի կարող, դիմում է նահանջի և սպանվում թշնամու նիզակից⁷⁰:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԾԱՆՐԱՑՈՒՄԸ 363 Թ. «ԱՄՈԹԱԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՑ» ՀԵՏՈ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՐՈՍՍԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԶԱՎԹՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Հուլիանոս Ուրացողի մահը և կայսրության անհաստատ վիճակը միանգամայն նոր իրադրություն են ստեղծում: Կայսր հռչակված Հուլիանոսն (363—364) շտապում է Իրանի հետ հաշտություն կնքել ևրեստուն տարով (363—393), որն Ամմիանոսն անվանում է «ամսթալի»⁷¹, քանի որ այդ դաշնագրով Հռոմին դաշնակից Հայաստանն այնուհետև թողնվում էր բախտի քմահաճույքին:

Շապուհ Բ-ն վերջապես հասնում է իր նպատակին: Դաշնագրի համաձայն հռոմեացիները պարսիկներին ղխում են «անդրադրիսյան» այն երկրները, որոնք 298 թ. Մծբինի դաշնագրով անցել էին Հռոմին. հարավային Հայաստանի Աղձնիք, Մոկք, Կորդուք, Ծավդեք և Ռեհիմենե գավառները՝ 15 բերդերով ու քաղաքներով, որոնցից խոշորագույններն էին Մծբինը, Սինգարան և Կաստրա-Մավրորումը⁷²: Արևելքի առևտրական խոշորագույն կենտրոնն Մծբին քաղաքը 120 տարով, մինչև 483 թ., փաստորեն ընդմիջտ, հանձնվում էր Սասանյաններին: Սակայն ամենակարևոր կետն այն էր, որ հռոմեացիները պարտավորվում էին այսուհետև շխտանվել Հայաստանի և Վիրքի (Իբերիայի) գործերին: Հովիանոսը խոստանում էր չօգնել Արշակ Բ-ին, եթե Շապուհ Բ-ն պատերազմական գործողություններ սկսի նրա դեմ⁷³:

Հաշտության այս դաշնագիրը⁷⁴ կործանարար հետևանքներ է ունենում Հայաստանի և անձամբ Արշակ Բ-ի համար: Միջադրային իրադրության անսպասելի փոփոխությունը կործանման է հասցնում Արշակ Բ-ի ներքին և արտաքին ողջ քաղաքականությունը: Իրենց ղայրույթը մինչ այդ դսպած նախարարներն այժմ բացելիքաց դժգոհում էին թագավորից:

Նախարարներին հանդիստ շէր տալիս ամենից առաջ Արշակավանի գոյությունը: Նրանց դեմ մզված պայքարում Արշակ Բ-ն բացահայտորեն հովանավորության տակ էր առել սոցիալական ստորին խավերին, սպաստան և արտոնություններ տալով նրանց իր հիմնած քաղաքում: Նախարարներն առիթ էին փնտրում իրենց վրեժը լուծելու, իսկ քաղաքական նոր իրադրությունը գործողության ազատություն էր ընձևում նրանց: Ապահովելով թագավորից

⁶⁹ Ammian. Marc., XXIII, 3, 5, XXIV, 7, 8, XXV, 7, 9—12. Տե՛ս Հ. Աստուրյանի Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 292, ծան. 4, 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 177:

⁷⁰ Ammian. Marc., XXV, 3. 6—23:

⁷¹ Նույն տեղում, ճ7. 13—14:

⁷² Նույն տեղում, XXV, 7. 9—11: Կաստրա-Մավրորում (մավրերի բանակատեղ), տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 177:

⁷³ Ammian. Marc., XXV, 7, 12, հայերեն թարգմ. տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 178—179:

⁷⁴ Ամմիանոսի և Փավստոսի (Գ, իա) հաղորդումները համահնչուն են:

գժգոհ նախարարների (որոնք, ինչպես խորենացին է ասում, «կատաղած էին իրենց ծառաների և հանցավորների դեմ») և կաթողիկոս Ներսես Ա-ի լռելյայն օժանդակութունը, նախարարական զորքերը Ներսէ՛հ Կամսարականի գլխավորութամբ հարձակվում են Արշակավանի վրա, հիմնահատակ ավերում, իսկ բնակչութանը սրի քաշում⁷⁵: Այսպես, նախարարները պատժեցին այն ծառաներին, գլուղացիներին, շինականներին, իրենց պարտքերից ու պարտականություններից խուսափողներին, որոնք համարձակվել էին փախչել իրենց տերերից: Ազատվել էին միայն ծծկեր երեխաները:

Արշակավանը թագավորի հենարանը շարժած, ավերվեց և դա մեծ հարված էր Հայոց թագավորի հեղինակությանը: Արտաքին ահեղ վտանգի նախօրեին սկսվում են արյունահեղ ընդհարումներ թագավորի⁷⁶ ու անհնազանդ նախարարների միջև: Շապուհ Բ-ն շտապում է Հայաստան ուղարկել իր զորավարներից մեկին, հանձնարարելով, որ նրան միացած հայկական զնդի՝ դեպի պարսիկները հակված դիմորականների միջոցով դերի վերցնի Արշակ Բ-ին, սակայն վերջինս «սոյս ևտ ի նոցանէ վկուզմամբք Կաւկասու, վրաց միաբանելով»: Վրաց աշխարհից Արշակ Բ-ն վերադառնում է օժանդակ զորքով, որին միանում են արքունիքին հավատարիմ հայ նախարարների զորամասերը և կարողանում են ճնշել ապստամբ նախարարներին: Այդ ժամանակ Ներսես Ա. կաթողիկոսը որոշում է միջնորդի ու հաշտարարի դեր կատարել: Նրան հաջողվում է թագավորին հաշտեցնել նախարարների հետ և դրանով իսկ կանխել վերջիններիս բնաջնջումը: Այդ հաշտությունը Ներսես Ա-ն օգտագործեց հօգուտ հոռմեացիների, պատանդ ուղարկելով կայսրին թագածառանգ, տակավին մանուկ Պապին և Հայոց ավագանու այլ սեպուհների:

Սակայն շուտով Արշակը դրժում է իր խոստումը և վրեժ լուծում Արշակավանի ավերման գլխավոր նախաձեռնողներից: Ինչպես նշում է խորենացին, Արշակը «կոտորեց նախարարներից շատերին, մանավանդ բնաջինջ արեց Կամսարականների ցեղը, աչք անկեղով Արտագերս ամրոցին և Երվանդաշատ քաղաքին, որ նրանց ոստանն էր»⁷⁷:

Մթնոլորտն այնքան շիկացած էր, որ այլևս անհնար էր Արշակի հաշտությունն ավագանու, հատկապես նրա հոռմեասեր թևի հետ: Այս խմբի գլուխ էին կանգնած Հայաստանի այնպիսի մեծամեծներ, ինչպիսիք էին կաթողիկոս Ներսես Ա-ն և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը:

Թագավորի հետ անձնական հաշիվներ ունեին ոչ միայն Հոռմի կողմնակիցները, այլև իրանասեր նախարարները: Ավագանու այդ խմբի գլուխ էին

75 Խորենացի, Գ, իէ (աշխ. թարգմ., էջ 263): Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДН, 1955, № 3, стр. 59—60.

76 Արշակ Բ-ն օղնության է կանչում իր դաշնակցին՝ Իրերիա-Քարթլիի (Վիրք) թագավոր Միհրանին, որը վրացական զուռե է ուղարկում (Խորենացի, Գ, իէ, էջ 288), Նճճճճճճճճճ ռե-ժուրոս, Նճճճճճճճճճ. Թ. II, տժոլոսե, 1973, էջ 78; Դ. A. Меликшванц и, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 453—454, 476—477.

77 Խորենացի, Գ, լա (աշխ. թարգմ., էջ 266—267): Փրկվում է միայն Սպանդարտա իշխանը: Ի դեպ, սա ոչ այնքան անձնական վրեժ էր, որքան, ինչպես երևում է խորենացու հաղորդումից, Կամսարականների հարուստ հողերին տիրանալու ձգտում: Կամսարականների փրուջիները՝ Շիրակ և Արշարունիք գավառները, բռնագրավվում են հարբունիս: Արշակը վերաշինում է Արտագերս ամրոցը և դարձնում դանձարան (Առ, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 463):

կանգնած այնպիսի ազդեցիկ դեմքեր, ինչպիսիք էին մազզեակահանություն ընդունած Մեհրուժան Արծրունին և Վահան Մամիկոնյանը⁷⁸։

Ստեղծված իրադրության պայմաններում, երբ պարսկական ներխուժման վտանգն սպառնում էր Հայկական պետության բուն գոյությունը, պետք էր համախմբել երկրի բոլոր այն ուժերը, որոնք ի վիճակի էին հակահարված տալու թշնամու հարձակմանը։ Սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը, մոռանալով ներքին դժգոհությունը, նորից մտերմանում է Արշակ Բ-ի հետ, որպեսզի այս պատասխանատու պահին վերականգնի թագավորի հեղինակությունը և բարձրացնի հայոց զորքի ոգին։ Նա է, փաստորեն, 364—367/8 թթ. գլխավորում հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Սասանյանների ներխուժումների դեմ։

Պարսիկների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարը հիմք է հանդիսացել «Պարսից պատերազմ» կոչվող մեծ վիպերգության, որի կենտրոնական անձը խիզախ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանն է։ Անսոհման էր ժողովրդի դայրույթը հայրենիքի թշնամիների նկատմամբ։ Պահպանվել է դավաճան Վահան Մամիկոնյանին հասած պատժի մասին հայրենասիրական մի դրվագ։ Նրա որդին՝ Մամվել Մամիկոնյանը, չկարողանալով հանդուրժել հոր դավաճանությունը հայրենիքին ու ժողովրդին, սպանում է նրան ու խորթ մորը՝ Որմիզդուխտին, որը Շապուհ արքայի քույրն էր, իսկ ինքը միանում է ժողովրդական աշխարհազորին⁷⁹։

Շապուհ Բ-ն արդեն որոշել էր ասպարեղից վերացնել Արշակ Բ-ին և վերջ տալ Հայաստանի անկախությանը։ Արշակ Բ-ին նա խորամանկորեն հրավիրում է իր մոտ՝ վիճելի հարցեր լուծելու։ Որպեսզի Հայոց թագավորը հավատա Շապուհին, ժամանած ղեկավարներն Արշակ Բ-ին ցույց են տալիս վարազազիր մատանիով կնքված ազ. զրադաշտական ամենասուրբ երգումն էր դա։ Հրավերը կրկնվում է մի քանի անգամ, և Արշակ Բ-ն համոզվում է, որ արքայից արքան չի կարող դրժել իր երգումը⁸⁰։

Արքունիքում այդ հարցը քննարկելուց հետո որոշվում է Պարսկաստան ուղարկել Արշակ Բ-ին՝ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի ուղեկցությամբ։ 367 թ. նրանք երկուսով դալիս են Տիզբոն՝ Շապուհ Բ-ի արքունիքը։ Առաջին օրերին նրանց սիրալիր ընդունելություն է ցույց տրվում։ Բայց որոշ ժամանակ անց Շապուհ Բ-ն համոզվելով, որ Արշակը չի հնազանդվի իրեն, կալանավորում է նրան և նետում հեռավոր խոժաստանի Անդամը (Անհուշ) բերդը⁸¹։

Շապուհը խիստ դաժան է վարվում Վասակի հետ, որը բազմիցս ծանր հարվածներ էր հասցրել սպարսից զորքերին։ Մաղբելով Վասակի կարճ հասակը, Շապուհը նրան ազվես է անվանում, որն այդքան տարի կոտորում է արյաց գինվորներին։ Վասակը համարձակ պատասխանում է. «Մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ՝ ազվե՞ս։ Բայց մինչև ես Վասակն էի, ես

78 Առաջինը Վասակ Մամիկոնյանի բրոջ որդին էր, իսկ երկրորդը՝ եղբայրը։

79 Փավստոս, Գ, ծթ։

80 Փավստոս, Գ, ծգ։

81 Փավստոս, Գ, ծդ։ Ammian. Marc., XXVII, 12, 3: Փավստոսը Արշակի՝ Պարսից արքունիքում գտնվելու հետ կապված մի ժողովրդական ավանդություն է պատմում՝ կապված հայրենի հողի ուժի հետ։ Ինչպես նշում է կետն, զրանում կարելի է նկատել հայ ժողովրդական մի տարրերակն այն այլարանություն, որ տարածված էր շատ ազգերի մեջ և ներկայացնում էր հողի ուժը (Լեո, հ. Ա, էջ 633, ծան. 1)։

հսկա էի. մի ոտքս մի լեռան վրա էր, մյուս ոտքս՝ մի այլ լեռան վրա. երբ աջ ոտքիս վրա էի հենվում, աջ լեռն էի գետին տանում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում, ձախ լեռն էի գետին տանում»⁸²: Եվ երբ Շապուհը հետաքրքրվեց, թե այդ ինչ լեռներ են, Վասակը պատասխանեց. մեկը ինքը՝ Շապուհն է, իսկ մյուսը՝ հունաց թագավորը: Շապուհը հրամայում է Վասակին մորթազերծ անել, մորթը խոտով լցնել և ուղարկել Անհուշ բերդը⁸³, որ Արշակը նրան միշտ աչքի առաջ ունենա: Մի առ ժամանակ անց, այդ ամբողջում, ըստ Փավստոսի, ինքնասպանություն է գործում Արշակը (ըստ Ամմիանոսի, նրան մահապատժի են ենթարկում)⁸⁴:

Այս ժամանակ Մեծ Հայքից անշատվել էին նրա ծայրամասային գավառներից մի քանիսը՝ Աղձնիքը, Գուգարքը, Ուտիքի մի մասը, Արցախը, Կասպից աշխարհը (Փայտակարանը), Կորդվաց աշխարհը: Արանք մտել էին Շապուհ Բ-ի իշխանություն տակ, իսկ Մուփքը՝ կայսրությանը⁸⁵:

Այս ճակատագրական պահին էլ ավելի են համախմբվում ժողովրդի տարբեր խավերի ուժերը՝ հայրենիքին սպառնացող օտար լծի դեմ մղվող համատեղ պայքարում: Ժամանակավորապես թագավորական իշխանությունը ներկայացնում էին Փառանձեմ թագուհին և նրա անշափահաս որդին՝ Պապը: Նրանք փակվում են Արաագերս ամբոցում, որը շուտով պաշարվում է պարսիկների կողմից: Այստեղ թագուհին ուժեր է կազմակերպում թշնամուն հակահարված տալու համար⁸⁶:

Հուճի գաղանի և բացահայտ օգնությամբ լեռներում ապաստանած նախարարները, արձագանքելով թագուհու կոչին, ուժեր էին հավաքում՝ թըշնամուն երկրից վտարելու համար: Սպարապետ է նշանակվում Վասակ Մամիկոնյանի որդին՝ Լուանդուն և արիասիրտ Մուշեղ Մամիկոնյանը⁸⁷: Ներսես Ա կաթողիկոսը և Մուշեղ Մամիկոնյանն իրենց միացած նախարարների հետ միասին թագուհու անունից գիմում են Հովիանոսի հաջորդ՝ Վաղես կայսրին (364—378), խնդրելով նրան իր հովանավորության տակ վերցնել Հայաստանը և գահին նստեցնել օրինական գահաժառանգ Պապին⁸⁸:

Մինչ այդ Փառանձեմ թագուհին 14 երկար ու ձիգ ամիսներ (368—369) արիաբար պաշտպանում էր Արտագերսը: Սկզբում նրա տրամադրություն տակ կար 11. 000 զինվոր, որոնք նվիրված էին թագուհուն և քաջությամբ պաշտպանում էին ամբոցը: Թագուհու հիմնական նպատակը որդու կյանքը փրկելն էր⁸⁹: Դա նշանակում էր նաև փրկել թագավորական գինաստիան, որի առկա-

82 Նույն տեղում (աշխ. թարգմ., էջ 215):

83 Նույն տեղում:

84 Նույն տեղում, *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 1—4: Փավստոսը պատմում է, որ Արշակ Բ-ի Դրաստամատ անունով ներքինին, Շապուհից թույլտվություն ստանալով, այցելում է Արշակին: Նա արձակում է Արշակի կապանքները, լվանում նրան, հագցնում ազնիվ զգեստներ և ճոխ սեղան պատրաստում: Այդ ժամանակ Արշակը մրգի դանակով ինքնասպանություն է գործում: Տեսնելով այդ, Դրաստամատը նույն դանակով վերջ է տալիս իր կյանքին (Փավստոս, *Ե*, էջ):

85 Նույն տեղում, Գ, ծ: Առ, Պատմություն Հայոց, հ. Ա, Տփղիս, 1917, էջ 628: Հ. Մանուկյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 186—188:

86 Փավստոս, Գ, ճև:

87 Նույն տեղում, *Ե*, ա:

88 *Ammian. Marc.*, XVII. 12. 10:

89 Փավստոս, Գ, ճև:

յուժյան շնորհիվ տակավին պահպանվում էր կենտրոնացած, միասնական Հայաստանը:

Փառանձեմը վաղօրոք հոգ էր տարել այն մասին, որ արքայազն Պապը ամբողջից հեռանա հոռմեական սահմանները՝ կայսեր մոտ: Եվ այժմ թագուհին անհամբեր սպասում էր հոռմեական օժանդակ զորքերին, որոնց ժամանման մասին քանիցս խոստումներ էին սաացվել նախարարների ուղարկած սուրհանդակների միջոցով:

Իմանալով ամբողջում եղած դադարնուղու մասին, Շապուհ Բ-ն թագուհու մոտ է ուղարկում իր կողմն անցած երկու հայերի՝ Գղակին⁹⁰ և Արտավանին, որոնք համոզում են Հայոց տիկնոջը՝ հանձնվել թշնամու ողորմածույթյանը, այլապես նրան սպասում էր արքայից արքայի ցասումը: Սակայն Փառանձեմը կարողանում է ազդել նրանց վրա և նրանք անցնում են թագուհու կողմը: Արգյունքը լինում է բերդապահ զորքերի գրոհը հարձակման չսպասող պարսիկների վրա, որոնք ջախջախվում են: Դրանից հետո Վաղեսին է ուղարկվում թագուհու նոր պահանջը՝ թագաժառանգ Պապին Հայոց թագավոր նշանակելու մասին⁹¹:

Կայսրը, որ առհասարակ խուսափում էր Սասանյանների հետ ղինված ընդհարումից, սահմանափակվում է նրանով, որ նեոկեսարիայում ապրող Պապին մեծ պատվով ուղարկում է Հայաստան, առայժմ առանց թագավորական տիտղոսի, որպես Հայաստանի կառավարիչ⁹²:

Ստանալով այս դեպքերի լուրը, Շապուհ Բ-ն դազադած, մեծաքանակ զորքով սկսում է ավերել Հայաստանը: Պատանի Պապը, ստիպված, Գղակի և Արտավանի հետ հեռանում է Ճորոխի հովիտը, Տաշրի անառիկ կիրճերը: Մոտ հինգ ամիս նա թաքնվում է խոր անտառներում՝ կաղիկեի սահմանի մոտ⁹³, Այդ ժամանակ Շապուհ Բ-ն ներխուժում է Իբերիա-Քարթլի (Վրաց աշխարհ), քշում այնտեղից հոռմեացիների նշանակած Սուրմազ (Սուրմազ) թագավորին և տեղը նշանակում նրա ազգական Ասպազուրին (Վարազ-Բակուրին)⁹⁴: Վիրքից վերադառնալով՝ նա Պապին համոզակելու անհաջող փորձ է անում, որից հետո նորից վերադառնում է Արտագերս ամբողջի պարսպների տակ: Փառանձեմը շարունակում էր հերոսարար դիմադրել: Սովն ու հիվանդությունները ոչնչացրել էին նրա զորքը, Փառանձեմը շուներ ո՛չ մարդիկ, և ո՛չ

⁹⁰ Ինչպես նշում է Մարկվարտը (J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran. I, Leipzig, 1905, S. 212—214, 1905, s. 212—214, նաև նույնի՝ Südarmenten und die Tigrisquellen, էջ 154—155), որի հետ համաձայն է Հ. Մանանդյանը, Ամմիանոսի հիշատակած Գղակը (Cylaces, Cylaces, Ammian. Marc., XXVII, 12, 5) և Փալտոսոսի հիշատակածը՝ նույն Հայր մարդուկո Գղակն է (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Նշվ. աշխ., էջ 198), Լեոն դրում է, որ Հայր ներքինապետի մասնակցությունն այս բանակցությունների մեջ շփոթություն է առաջացրել, կարծիք ասելով, թե ներքինին առանձին մարդ չի եղել, և է հենց ինքը՝ Ամմիանոսի հիշատակած Կիլակը (Լեո, Նշվ. աշխ., էջ 636—637): Մարկվարտը ենթադրում է, որ Արտագերսի երկու պաշարում է եղել. առաջինի ժամանակ պարսիկական զորքն առաջնորդել էին Ամմիանոսի հիշատակած Գղակը և Արտավանը, իսկ երկրորդի՝ Փալտոսոսի հիշատակած: Ջիլը և Կարենը (J. Markwart, Untersuchungen..., 212):

⁹¹ Ammian. Marc., XXVII, 12, 7—9:

⁹² Նույն տեղում, XXVII, 12, 10:

⁹³ Նույն տեղում, XXVII, 12, 11:

⁹⁴ Նույն տեղում, XXVII, 12, 4: Տե՛ս Վ. Զոլոտով, Վրացական պատմության և հնագիտության գիտությունների ակադեմիայի թղթեր, 1979, էջ 19—22.

մթերք: 14-ամսյա պաշարումից հետո պարսիկները գրավում են ամրոցը: Արքայից արքայի ձեռքն են ընկնում Փառանձիմ թագուհին և թագավորական զանձերը: Հայրենիքի այդ քաջարի պաշտպանը զոհվում է տանջալից մահով⁹⁵:

Պարսկաստան վերագառնալիս Շապուհ Բ-ն (369) ավերածության է մատնում թագավորական ոստան Այրարատը, քանդում Արտաշատ, Վաղարշապատ, Զարեհավան, Զարիշատ, Վան, Նախճավան և արքունի այլ քաղաքներ⁹⁶, որոնց ողջ ազգաբնակչութունը (որոնց թվում նաև առևտրով ու արհեստներով զբաղվող հրեաներ և ասորիներ) գերի է տարվում: Հայաստանի արհեստագործական, անտեսական-առևտրական ու մշակութային խոշոր կենտրոններին հասցված էր ծանր ու անուղղելի հարված: Կործանված քաղաքներն այլևս չվերականգնվեցին և հետզհետե կորցրին իրենց նշանակությունը: Երկրի կարևորագույն ստրատեգիական կետերում տեղավորվում են պարսկական կայսրոներ: Հալածանք է սկսվում քրիստոնեական հոգևորականության դեմ՝ որպես Հռոմի գործակալների: Քաղաքային ազգաբնակչության զանգվածային դերակարությունը Հայաստանից շարունակությունն էր աչն քաղաքականության, որ իրագործվում էր Շապուհ Բ-ի կողմից IV դ. կեսերին՝ պարսկական զորամասերի գրաված Ասորիքում, Կապադովկիայում և Կիլիկիայում: Հայաստանից բռնագաղթած ազգաբնակչությունը հոգևորականներով հանդերձ ևս տարվում է Իրանի խորքերը և բնակեցվում նոր հիմնված քաղաքներում: Նոր բնակատեղիներում նրանք հանդիպեցին բազմաթիվ քրիստոնեական համայնքների:

Հայաստանի քաղաքային կենտրոնների ավերումը խախտում էր երկրի առանձին մասերի միջև գոյություն ունեցող կապերը: Հայաստանի յուրաքանչյուր գավառ այդուհետև դառնում էր ինքնամփոփ, ինքնաբավ մի միավոր, մի հանդամանք, որ տանում էր դեպի բնատնտեսության բացարձակ տիրապետություն և քաղաքական անջատողականության խորացում:

Հելլենիստական տիպի քաղաքը կործանվեց, նրա տեղը բռնեց ֆեոդալական կալվածքն իր բնատնտեսությամբ՝ ֆեոդալականապես կախյալ բնակչությամբ: Շապուհ Բ-ի ավերիչ արշավանքն ուղեկցվում էր կողոպուտով, կոտորածով, բնակչության հալածանքով:

Հայ պետականության գոյությունը սպառնացող վտանգի այս պահին նախարարները, ժողովրդական զանգվածները և աշխարհազորը համակված էին մեծ դաշրույթով՝ պարսիկների և նրանց կողմն անցած հայրենագավ իշխանների նկատմամբ և ամենքը պատրաստ էին հայրենիքի պաշտպանությանը: Համաժողովրդական պայքարի, ինչպես և Հռոմից ստացված օգնության շնորհիվ հաջողվեց փրկել Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետությունը: Կայսրը օժանդակ զորք էր ուղարկել կոմես Արինթևոսի⁹⁷ ղեկավարությամբ, որին հրամայված էր ապահովել Պապի գահակալությունը և հայերին պաշտպանել պարսիկների հարձակումից⁹⁸: Օժանդակ զորքերի հետ Պապը մտավ

⁹⁵ Փավստոս, Գ, ծե: Խորենացի, Գ, լե: *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 12.

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Փավստոսի մոտ այս անունը հիշատակվում է «Աղէ» ձևով, որը Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել «Արէ» (*J. Markwart, Untersuchungen...*, էջ 214):

⁹⁸ *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 13: Փավստոս, Ե, ա: 2. Մանանկյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 201—202.

Հայաստանի սահմանները⁹⁹, նրան միացան ժողովրդական աշխարհազորայինները, որոնց օգնությամբ պարսիկները զուրս մղվեցին երկրից: Սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի և ներսես Ա կաթողիկոսի ու զորքի հետ միասին Պապը¹⁰⁰ 369 թ. գարնանը հաղթականորեն մտավ Արտաշատ և հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավոր:

4. ՊԱՊ ԹՄԳՍՎՈՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔՍՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համառ պայքարից հետո Պապ թագավորին հաջողվում է մաքրել երկիրը սասանյան զորքերից: Գահին հավատարիմ նախարարների, զորքի և ժողովրդի անձնուրաց պայքարի շնորհիվ երկիրն ազատագրվում է թշնամուց:

Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջականության վերականգնումը Շապուհ Բ-ի համար հավատարագոր էր պարտություն: 363 թ. «ամոթալի դաշնագրով» Սասանյաններին անցած տարածքներից մնում էր միայն Մծբին քաղաքն իր շրջակայքով: Իսկ հռոմեացիներն ամրացել էին սահմանամերձ Ամիդ քաղաքում, որն ավերվել էր վերջին պատերազմների ընթացքում, բայց արագ վերականգնվում էր: Վաղեսը, վերջացնելով պատերազմը գոթերի դեմ, հնարավորություն ունեցավ միջամտելու Հայաստանի և Վիրքի (Իբերիայի) գործերին: Կայսրն անձամբ 371 թ. եկավ Կապադովկիա, իսկ այնտեղից՝ Անտիոք¹⁰¹: Խախտելով դաշնագրի պայմանները, կայսրն իր զինված ուժերով օգնում է ոչ միայն Պապին գահ բարձրանալու Հայաստանում, այլև իր զորավար Տերենտիոսի գլխավորությամբ 12 հռոմեական լեգիոն է ուղարկում Վիրք՝ վերստին թագավորեցնելու Սաուրմազին, որը հաստատվում է երկրի արևմտյան մասում որպես կայսեր վասալ, իսկ հյուսիսային և արևելյան շրջաններում գահակալում է արքայից արքայի վասալ Վարադ-Բակուրը¹⁰²:

Հռոմեացիների ինքնակամ գործողությունները Հայաստանում և Վիրքում առավել բորբոքեցին Շապուհ Բ-ի դաշույնը: Երբ Շապուհ Բ-ն վճռական բողոք է հայտնում ու պահանջում, որ Վաղեսը հավատարիմ մնա Հովիանոսի դաշնագրին և հռոմեական զորքը զուրս բերի Հայաստանից, կայսրը կարահանորեն հայտարարում է, որ ինքը ոչ միայն չի հրաժարվում Հայաստանին «հովանավորելուց», այլև չի զիջելու նաև Իբերիան (Վիրքը)¹⁰³:

Շապուհ Բ-ն պատերազմ է հայտարարում կայսրությանը և 371 կամ 372 թ., գարնանը, մեծ բանակով շարժվում է դեպի Հայաստան և Վիրք: Կայսրը մեծ զորքով նրա դեմ է ուղարկում Տրաչանոս կոմսին և ալամանների նախկին թագավոր Վաղումարին: Ճակատամարտը անղի է ունենում Հայաստանում, Զիրավի դաշտում¹⁰⁴, սրբազան Նպատ լեռան հյուսիսային փեղերին,

⁹⁹ Մինչ այդ Ամմիանոսի հաղորդած՝ Պապի և Շապուհի միջև եղած բանակցությունների և Գղակի ու Արտավանի սպանության մասին տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 202—203:

¹⁰⁰ Պապի տարիքի խնդիրը և դրա հետ կապված այլ հարցեր տե՛ս 2. Մանանդյան, նույն տեղում:

¹⁰¹ Տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 205:

¹⁰² *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 16—17: Տե՛ս Նախարտեղոս Բարեպետի, Թ. I՝ էջ 79:

¹⁰³ *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 15—16: Տե՛ս Նախարտեղոս Բարեպետի, Թ. II՝ էջ 79—81:

¹⁰⁴ Խորենացի, Գ՝ լե. Տե՛ս նաև՝ Լեո, հ. Ա, Տիգրես, 1917, էջ 643: Տե՛ս Նախարտեղոս Բարեպետի, Թ. II, էջ 79—81:

որտեղ գտնվում էր Բաղավանը¹⁰⁵ և որտեղ սովորաբար անց էր կացնում ամառը հայկական արքունիքն ու արքունի բանակը:

Չիրավի ճակատամարտը խոշոր նշանակություն ունեցավ: Մարտնչող կողմերից չտրաքանչյուրն իր շահերն ու նպատակներն էր հետապնդում: Շապուհ Բ-ն, որը մինչ այդ պարտության էր մատնել հռոմեացիներին և սախպել էր նրանց կնքել 363 թ. «ամոթալի» պայմանագիրը, ձգտում էր իրեն ևնթարկել Հայաստանը և ևտ մղել հռոմեացիներին Արևելքում: Հռոմեացիներն, իրենց հերթին, ջանում էին Հայաստանը դարձնել Հռոմի եթև ոչ վասալը, ապա կրտսեր դաշնակիցը՝ Սասանյանների դեմ մղվող պայքարում: Հայերն իրենց խնդիրներն ունեին և պայքարում էին ազատվելու պարսից ստնձգություններից, պահպանելու հայկական պետականությունը և, դաշնակցած Հռոմի հետ, վերականգնելու երկրի եթև ոչ անկախությունը, ապա հաստատուն ինքնուրույնությունը: Այդ էր պատճառը, որ հայկական զորքերը Մուշեղ Մամիկոնյանի, ինչպես նաև Սմբատ Բաղրատունու ղլխավորությամբ ճակատամարտ մտան մեծ խիզախությամբ և անձնազոհությամբ:

Հայերի և հռոմեացիների դաշնակից զորքերը ջարդում են թշնամուն: Մովսես Խորենացին հաղորդում է. «Հունաց և Հայոց զորքերն... զորացած, թշնամիների գիակներով ամբողջ դաշտը լցրին և մնացածներին փախցնելով, հալածեցին»¹⁰⁶: Պարտված Շապուհ Բ-ն սախպված է լինում հենց այդտեղ հայտարարել զինադադար և հաշտություն կնքել, որից հետո վերադառնում է Պարսկաստան, իսկ հռոմեական զորքը՝ Անտիոք: Սասանյանները հարկադրված եղան հաշտվել գոյություն ունեցող իրավիճակի հետ: Շապուհ Բ-ն ճանաչում է Պապի հաստատումը Հայաստանում և Սաուրմազինը՝ Վիրքի արևմտյան մասում: Սա հայրենիքի անկախության համար ժողովրդի մղած անձնուրաց պայքարի արդյունքն էր: Այսպիսով, 363 թ. դաշնագրի Հայաստանին և Վիրքին վերաբերող մասը վերանայվում է, և հայ Արշակունիների թագավորությունը վերացնելու Շապուհ Բ-ի ծրագրերը կրկին ապալվում են:

Հռոմի և Պարսկաստանի միջև զինադադարի կնքումից հետո Հայաստանում խաղաղություն է հաստատվում¹⁰⁷: Պապ թագավորը, չնայած իր երիտասարդ տարիքին, ինքնուրույն և ուժեղ կամքի տեր անձնավորություն էր: Պարզվում է, որ այնքան էլ հեշտ չէր տանել նրան այն ճանապարհով, որով ուզում էին գնալ սլալատական մեծամեծների առանձին խմբերը: Պապ թագավորն աշխատում էր քնդհանուր լեզու գտնել նախարարների բոլոր խմբերի հետ, իսկ դա դուր չէր գալիս կաթողիկոսին ու սպարապետին, որոնք ձգտում էին նրա քաղաքականությունն ուղղել հռոմեացիներին ցանկալի հունով:

Պապը շիտակ քաղաքականություն էր վարում, նպատակ ունենալով բարձրացնել երկրի բարեկեցությունը և ամրապնդել պետական իշխանությունը: Ամենից առաջ նա ձեռնամուխ էր եղել ուժեղ բանակ ստեղծելուն, դրա թիվը կրճատված 10.000-ից հասցնելով մինչև 90.000-ի: Այս զորքի օգնությամբ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը վերագրավել էր Արշակ Բ-ի գահակալության վերջին տարիներին Հայաստանից անջատված ծայրագավառները, Հայոց թագավորի տիրույթներն Ատրպատականում, Նոշիրականը, Կորդուքը,

¹⁰⁵ Ammian. Marc., XXIX. Փալստոս, Ե, 7:

¹⁰⁶ Խորենացի, նույն տեղում, աշխ. Թարգմ., էջ 274:

¹⁰⁷ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 208:

Կորգրիքը, Տմորիքը, Մարաց ամուր աշխարհը, Արցախը, Ուտիքը, Շակաշենը, Գարդմանաձորը, Կողթը, Կասպից երկիրը, Գուգարքը, Աղձնիքը, Մեծ Մոփքը, Անգեղառունը և Անձիտը: Այսպիսով վերականգնվել էր Մեծ Հայքի թագավորության նախկին տարածքը¹⁰⁸:

Երկրի պաշտպանությունը բարձրացնելու հետ մեկտեղ Պապը հոգ էր տանում նաև շինարարության մասին: Իր ձեռնարկած բոլոր գործերում նա աշխատում էր հենվել երկրի ներքին ուժերի վրա և վարել անկախ, միանգամայն ինքնուրույն քաղաքականություն:

Թագավորը փորձում էր ըստ հնարավորին վերականգնել հայ-պարսկական¹⁰⁹ դրացիական հարաբերությունները, որն առաջացնում է ներսևս Ա. կաթողիկոսի, սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի, նրանց կողմնակիցների ու թիկունքում կանգնած հռոմեական զործակալների դժգոհությունը:

Պապ թագավորն անշեղորեն վարում էր պետական գործերին մշտապես միջամտող եկեղեցու հղորդությունը թուլացնելու քաղաքականություն: Ներսևս Ա.-ի մահվանից հետո Պապ թագավորը կաթողիկոս է նշանակում Հուսիկ-Շահակին¹¹⁰ Աղբիանոսի առհմից: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ձեռնադրվելու համար Պապը Շահակին չի ուղարկում Կեսարիա, ինչպես արվում էր մինչ այդ հաստատված սովորությամբ: Եպիսկոպոսապետ է օժիվում Հայաստանում և պաշտոնապես հաստատվում է «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց» տիտղոսը: Այս քայլով հայկական եկեղեցին հռչակվում էր կալսերական իշխանությունից անկախ, ինքնուրույն կազմակերպություն:

Պատերազմներում հյուժված հայ ժողովրդի համար ծանր բեռ էին դարձել եկեղեցու բաղմաթիվ բարեգործական հաստատությունները: Ներսևս Ա.-ի հիմնած օտարանոցները, անսպասներն ու մենաստանները մեծ մասամբ վեր էին ածվել ձրիակերների տպաստանների: Պապը հրամայեց վերացնել դրանցից շատերը, իսկ աշխատունակներին ուղարկել աշխատանքի:

Եկեղեցական դասի արտոնությունը՝ վինվորական ծառայությունից ազատ լինելը սահմանափակվում էր և պարտադիր դառնում երեցների ու սարկավազների եղբայրների, որդիների ծառայությունն արքունի բանակում¹¹¹: Պապը դրավեց եկեղեցու հողերի մի մասը, որը հանձնված էր պլուրական քահանաներին: Փաւստոսի վկայությամբ, Պապը «յոթ հողից հինգը կտրում էր՝ հօգուտ արքունիքի և միայն երկու հողն էր թողնում»¹¹²: Համապատասխանաբար կրճատվում էր քահանաների և եկեղեցական այլ սպասավորների թիվը: Վերջապես, նա վերացնում է շինականների համար շափազանց ծանր հարկերը՝ տասանորդն ու

108 Փավստոս. Ե, դ, ր—ժԹ. Տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 208: Տե՛ս նաև II. Աժժուց, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 225—226.

109 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 212:

110 Սեն-Մարտենի կարծիքով այս եպիսկոպոսը Մեծ Հայքի «Բսակիոս» եպիսկոպոսն է (սե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, III, էջ 444, ծան. 3), որ հիշատակված է 364 թ. Անտիոքի ժողովի մասնակիցների թվում (Socr., III, 25): 2. Մանանդյանը ենթադրում է, որ Փավստոսի մոտ «Յուսիկ» անունն աղավաղված է, ընթերցված՝ փոխանակ «Իսահակ»-ի (նշվ. աշխ., էջ 211, ծան. 5):

111 А. Анкинский, История армянской церкви, Кишинев, 1900, стр. 31. Տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 210:

112 Փավստոս Բուզանդ, Ե, լա:

պաղին¹¹³։ Ֆեոդալականացնելու կախյալ բնակչության հարկային բեռի թեթևացումը թելադրված էր տնտեսական աչքի ծանր պայմաններով, որոնք ստեղծվել էին երկրում ավերիչ արշավանքներից հետո։

Փակելով կուսանոցները, Պապը, ինչպես հետևեցնում է Հ. Մանանդյանը Փալատոսի վերաբերյալներից, թուլատրել էր ամուսնալուծությունը, հրամայել էր, որ կույսերն ամուսնանան, չէր արգելել մահացածների վրա սուղ ու կոծ անելը, հեթանոս հայերի նկատմամբ եղել էր հանդուրժող¹¹⁴։

Նկեղեցու նկատմամբ Պապի վարած քաղաքականությունը, բնականաբար, հոգևորականության շրջանում առաջ բերեց խիստ դժգոհություն, որն օգտագործեցին հռոմեական գործակալներն իրենց համար անցանկալի անկախ քաղաքականություն վարող թագավորին ասպարեզից վերացնելու նպատակով։ Պապի դեմ ոտքի են ելնում եկեղեցին և նրա կողմնակից նախարարները։ Լուրեր են տարածում, թե իբր քահանայապետ Ներսես Ա-ին թունավորել էր Պապը¹¹⁵։ Փալատոս Բուլանդը՝ հայ եկեղեցու շահերի արտահայտիչը, ջանք չի խնայում Պապին վատաբանելու համար, ներկայացնում է նրան իբրև բոլոր արասներով օժտված բարոյազուրկ մի անձնավորություն, մինչդեռ Պապի ժամանակակից Ամմիանոս Մարկելլինոսը բնութագրում է նրան որպես համեստ մի մարդ, որը բանասարկությունների ու շարագործության զոհ էր դարձել¹¹⁶։

Հոգևորականությունը և հռոմեասեր նախարարների մի մասը Պապից դժգոհ նպաստում են հռոմեական գործակալներին՝ նենգ ու ստոր դավադրություն կազմակերպելու՝ երիտասարդ ու եռանդուն թագավորի դեմ։ Դավադրության գլխավոր ոգեշնչողը Բագրեանդում գտնվող հռոմեական ջոկատի հրամանատար Տերենտիոսն էր, որը կայսեր հետ ունեցած իր գաղանի նամակագրության մեջ Պապին ներկայացնում էր որպես իրանասեր արամադրությունների տևր թագավորի, որն իբր հակված էր Շապուհ Բ-ի կողմն անցնելու և Հռոմի կողմնակից իր հպատակներին ճնշելու¹¹⁷։

Տարսոնում (Կիլիկիա) գտնվող Վաղես կայսրը որոշում է ասպարեզից վերացնել հայ թագավորին։ Նա Պապին հրավիրում է իր մոտ հույժ կարևոր խորհրդակցության։ Դյուրահավատ երիտասարդ թագավորը, 300 թիկնապահների ուղեկցությամբ, անմիջապես մեկնում է Տարսոն։ Կայսեր պալատում նա նկատում է, որ իրեն հետևում են, և որ ինքը պատվավոր գերություն մեջ է, իսկ երբ փորձում է անսակցություն ունենալ կայսեր հետ, այդ նրան ոչ մի կերպ չի հաջողվում։ Շուտով Պապին հայտնի է դառնում Տերենտիոսի նոր նամակը, որտեղ վերջինս խորհուրդ էր տալիս կայսրին նոր թագավոր ուղար-

113 Նույն տեղում։

114 Նույն տեղում։ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 211։

115 Փալատոս, Ե, իդ։ Պատմական գրականության մեջ պարզված է, որ թունավորման այս ամբաստանությունը ոչ միայն կասկածելի է, այլև բուրբովին անհիմն։ Տե՛ս Գաբրազյան, Քննական պատմություն Արշակ Բ-ի և անոր Պապ որդւոյն, Աղեքսանդրիա, 1900, էջ 143—147, Մ. Օրմանյան, Աղղապատում, Կ. Պոլիս, 1912, Ա, էջ 128, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 211 և հտն.։

116 Ammian. Marc., XXX. 1.

117 Նույն տեղում, 1, 1—3։

կել Հայաստան, քանի որ հայերն ատում են Պապին և վախենում են, որ վերագառնալուց հետո նա կանցնի պարսիկների կողմը: Պապն իմանում է, որ իր դեմ դավադրություն է կազմակերպված և նույն դիշերը հեռանում է Տարսոնից¹¹⁸: Այս ամենից հետո անգամ Պապը, Ամմիանոսի ասելով, շարունակում էր բարեկամական հարաբերություններ պահպանել կայսրության հետ¹¹⁹:

Կայսրը որոշում է անպայման վերացնել Պապին քաղաքական ասպարեզից: Այդ նպատակով Տերենտիոսի փոխարեն Հայաստան է ուղարկվում Տրայանոսը, որին հանձնարարված էր ի կատար ածել Վաղեսի որոշումը: Տրայանոսն ամեն կերպ ջանում էր ձեռք բերել Պապի վստահությունն ու մտերմությունը: Ճաշկերույթ կազմակերպելով, Տրայանոսը հրավիրում է նաև հայ թագավորին, որը սպանվում է դավադրարար¹²⁰: «Այսպիսի անարգ նենգություններ—գրում է Ամմիանոսը,— դյուրահավատությունը խարդավանվեց. օտարականի արյունը փոփրելով թափվեց շքեղ սեղանածածկոցների վրա՝ դեմ հանդիման հյուրասիրության աստուծո հյուրընկալության ժամանակ, որը նույնիսկ Եվքսինյան Պոնտոսի կողմերում խղճամիտ երկյուղածություն է արժանանում, և այնուհետև ճաշկերույթի մասնակիցները շափից դուրս հագեցված, բոլորովին սարսափահար եղան և փախան»¹²¹:

5. ՄԵՍ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՎԱՑՈՒՄԸ 370—380 ԹԹ.

Պապի սպանությունից հետո Վաղես կայսրը հայկական գահի վրա է նստեցնում Պապի եղբորորդուն՝ Վարազդատին (374—378)¹²²:

Վարազդատի թագավոր նշանակվելը Հռոմի կողմից Սասանյանները դիտում են իբրև ապօրինի քայլ: Հռոմեապարսկական հարաբերությունները նորից սրվում են: Դեսպանությունների փոխանակության (375—376) արդյունքը լինում է այն, որ հռոմեական կողմը Հայաստանի հաշվին տիրանում է մի քանի փոքր գավառների¹²³:

Վարազդատը հաշվի է առնում Հայաստանի վիճակը երկու մրցակից աշխարհակալությունների միջև: Նա թևե գտնվում էր հռոմեական լեգեոնների հակողություն տակ, սակայն շուտով միացավ երկրի անկախության կողմնակիցներին և փորձեց ինքնուրույն կառավարել: Այս առաջացրեց նոր դժգոհություններ: Ինչպես հռոմեացիները, նույնպես և պարսիկները, չէին կարող հաշտվել Վարազդատի անկախության ձգտումների հետ:

¹¹⁸ Ammian. Marc., XXX, 1, 4: Պապի փախուստի մանրամասնությունները տե՛ս նույն տեղում, XXX, 1, 3—17:

¹¹⁹ Նույն տեղում, XXX, 1, 5—15: Մարկվարտը կարծում է, որ Պապի բարեկամության մասին Փավստոսի (Ե, 19) հաղորդման հավանականության դեպքում, այդ պետք է տեղի ունեցած լինե՞ր նրա՝ Տաբոսից վերադառնալուց հետո (J. Markwart. Sudarmenien und die Tigrisquellen, էջ 152, տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 214):

¹²⁰ Փավստոս, Ե, 19, Ammian. Marc., XXX, 1, 18—23:

¹²¹ Ammian. Marc., XXX, 1, 22 (թարգմ. տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 217):

¹²² Փավստոս, Ե, 19: Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, էջ 165: Վարազդատը հայտնի էր իր սխրագործություններով, որոնք նա ցուցաբերել էր օլիմպիական խաղերում: Այս ավանդական դարձած օլիմպիական խաղերին Հունաստանում վերջ տրվեց 395 թ., Թեոդոս Ա կայսեր հրամանով, իբրև բրիտանիական եկեղեցին վարկարկող հեթանոսական խաղերի:

¹²³ Ammian. Marc., XXX, 2, 1—5: Տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 223—224:

Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետությունը, որի կառավարման ձևերը կազմավորվել էին դեռևս ստրկատիրական հասարակարգի պայմաններում, իրրե հելլենիստական միապետություն, ֆեոդալական դարաշրջանում այլևս չէին համապատասխանում գոյություն ունեցող արտադրահարաբերություններին և դրանցով պայմանավորված ձևավորվող քաղաքական վերնաշենքին, նա թուլացել էր և դատապարտված էր անկման ու վերացման, որն ավելի էր արագացվում հարևան նվաճող հզոր պետությունների միջամտությամբ:

Այս վիճակն ստեղծվեց դեռևս Պապ թագավորի սպանությունից հետո և հայոց արքունիքը միջոցներ էր սրտնում, որպեսզի կանխի պետության անկումը: Այդ ժանր օրերին հայրենասեր նախարարները համախմբվեցին հայ Արշակունիների երեքացող գահի շուրջը: Հայոց թագավորները, լինելով պատանի կամ երիտասարդ, կարիք ունեին խորհրդատուների, և այդ ժամանակաշրջանում երկրի իշխանությունը, փաստորեն, ներկայացված էր արքայական խնամակալներով: Խնամակալների գերում հանդես են գալիս Մամիկոնյան նախարարական տան ներկայացուցիչները՝ հանձին Հայոց սպարապետի: Իրանցից մեկն էր հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը հանդես եկավ իր քաղաքական ծրագրով: Նա առաջարկեց Հայաստանի յուրաքանչյուր ուղեմովարչական միավոր հանդիսացող դավառում, մինչև Պարսկաստանի սահմանը հիմնել մեկ (կամ երկու) ամուր պարիսպներով շրջապատված քաղաքամրոց¹²⁴ և Հռոմեական կայսրության ծախքով պահել ավյալ գավառի այրուձին՝ կայենական զորքը: Միաժամանակ երկիրը պետք է դաշնակցային հարաբերությունների մեջ լիներ Հռոմի հետ և Հայոց թագավորը նախկինի պես համարվեր հռոմեական կայսեր բարեկամն ու դաշնակիցը¹²⁵:

Մուշեղ Մամիկոնյանը, իրոք, մտահոգված լինելով Մեծ Հայքի թագավորության ճակատագրով, դիմում էր բոլոր միջոցներին՝ հայոց պետությունը կործանումից փրկելու համար:

Այն նախագծին, որի իրականացման էր ձեռնարկել Մուշեղ Մամիկոնյանը, թշնամաբար ու կասկածանքով են վերաբերվում երիտասարդ թագավորն ու նրա համախոհ նախարարները: Սպարապետին արատավորելու համար լուր է տարածվում, թե Պապի սպանության մեջ խառնված էր նաև Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը ձգտում էր ասպարեզից հեռացնել նրան իր քաղաքական նպատակների իրագործման՝ Հայաստանը հռոմեացիներին հանձնելու համար:

Արքունիքում կազմակերպվում է դավադրություն, որ զլխավորում էր թագավորի մերձավոր խորհրդական Բատ Սահառունին: Խնջույքի ժամանակ սպարապետը սրախողխող է արվում նույնքան ուխտագրծորեն, ինչպես Պապը: Սպարապետի պաշտոնը Վարազդատը հանձնում է Բատ Սահառունուն, իսկ Մամիկոնյան տոհմի նահապետ է դառնում Վաչե Մամիկոնյանը¹²⁶:

Հռոմեասեր ազնվականները և նրանց թիկունքում կանգնած հռոմեական գործակալները համոզվում են, որ Վարազդատն այն մարդը չէ, որի վրա հռոմեացիները կարող են հույս դնել: Սակայն կայսրությունը չի կարողանում պահպանել Հայաստանի հարցով, քանի որ արևմուտքում վիճակը վերստին

¹²⁴ Տե՛ս Սո. Մալխասյանցի ծանոթագրությունը Փավստոսի երկի թարգմանությունում (էջ 337, ծան. 181):

¹²⁵ Փավստոս, Ե, 19:

¹²⁶ Փավստոս, Ե, 1Ե, 1Ե, 104:

ծանրացել էր՝ կապված վեստգոթերի արշավանքների հետ, որոնք հասել էին Քրակիա և Կոստանդնուպոլիս: Նրանց դեմ պայքարելու համար համար համախըմբվում են կայսրության բոլոր ուժերը, այդ թվում նաև Հայաստանում տեղավորված հռոմեական զորամասերը, որոնք հտ են կանչվում այնտեղից: Վաղեսը, մինչև արևմուտք գնալը, ստիպված է լինում բանակցություններ վարել Շապուհ Բ-ի հետ: Խաղաղությունը պահպանվել էր, բայց պատմիչները չեն հաղորդում դաշինքի պայմանները¹²⁷: Սակայն, 378 թ. Ադրիանուպոլսի մոտ վեստգոթերի հետ տեղի ունեցած ճակատամարտում Վաղեսը ծանր պարտություն է կրում և սպանվում: Արևմուտքի կայսր Գրատիանոսն իրեն կառավարչակից հայտարարեց Թեոդոսիոսին (379—395), որը, սակայն, մինչև 382 թ. չի կարողանում զբաղվել Արևելքի գործերով¹²⁸: Այս միջոցին Հայաստան է վերադառնում Մանուել Մամիկոնյանը, որին գերի էին տարել պարսից զորքերը¹²⁹: Մանուելն անցնում է Տարոն, հանդիպում Վաչե Մամիկոնյանին, որը Վարազդատից իր ստացած Մամիկոնյանների տան նահապետի պատիվը, նախարարական իրավունքի համաձայն, հանձնում է օրինական ժառանգորդ Մանուել Մամիկոնյանին¹³⁰:

Մանուել Մամիկոնյանը վարազդատին չի ճանաչում Հայաստանի թագավոր և վրեժ է պահանջում իր եղբոր՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի սպանության համար: Իր մարդկանց միջոցով Մանուելը պահանջում է, որ Վարազդատը նախօրոք հեռանա Հայաստանից, եթե չի կամենում զրկվել կյանքից: Նա ավելացնում է նաև, որ Վարազդատը նույնիսկ Արշակունի չէ, որ լինելով ապօրինի զավակ, նա հանդգնել էր ձեռք բարձրացնել Մամիկոնյանների վրա, որոնք սկզբից իսկ հավատարմորեն և անշահախնդիր ծառայել են հայրենիքին և Արշակունիներին: Վիրավորված թագավորն իր հերթին Մանուել Մամիկոնյանից պահանջում էր անմիջապես թողնել Հայաստանը: Ինչպես պատմում է Փավստոսի մոտ բերված ժողովրդական վեպը, երկու ղյուցաղունները հանդիպում են Կարինի դաշտում: Վարազդատի և Մանուելի մենամարտն ավարտվում է թագավորի պարտությանը և նրա փախուստով դեպի կայսրության սահմանները: Գրանից հետո Մանուել Մամիկոնյանը հաշվհարդար է տեսնում նաև Բատ Սահառունու հետ, սպանելով նրան և նրա բոլոր սրղիներին, իսկ սպարապետության պատիվը ստանձնում է ինքը¹³¹:

Մանուել Մամիկոնյանը 378 թ. դառնում է երկրի փաստական կառավարողը: Նրան հաջողվում է հաշտեցնել նախարարների հակառակորդ խմբակցությունները և երկրում խաղաղություն հաստատել:

Թագավորական իշխանությունը երկրում ձեռնամուխ են անցնում և նրա երկու փոքրահասակ սրղիների՝ Արշակի ու Վաղարշակի: Մանուել Մամիկոնյանը պատանի արքայազուհիների խնամակալն էր, բայց իրականում նա էր վարում երկրի բո-

¹²⁷ Ammian. Marc., XXXI, 7, 1—2, Zosimi, Historia nova, IV, 21; Այս բանակցությունների արդյունքների շուրջ հղած են թագավորությունները ակ'ս 11, Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 44, Գարբեյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 514, Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 228—229:

¹²⁸ Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 228—229:

¹²⁹ նույն տեղում:

¹³⁰ Փավստոս, Ե, լէ:

¹³¹ նույն տեղում:

լոր պետական գործերը: Շապուհ Բ-ն մահացել էր 379 թ. և նոր գահ բարձրացած արքայից արքա Արտաշիր Բ-ն (379—383) գտնում էր, որ Մանուել Մամիկոնյանը պաշտպանում է Սասանյան Իրանի շահերը Հայաստանում¹³²: Իր ղեկավար Սուրենի միջոցով պարսից արքայից արքան, հնուց ի վեր հաստատված սովորության համաձայն, ուղարկում է Հայաստանի պետական գրոշը և թագեր՝ պատանի արքայազունների համար, իսկ սպարապետ ու խնամակալ Մանուելին՝ ծիրանի, ինչպես և ոսկե արծվաղարդ վրան: Սակայն դրա հետ մեկտեղ Սուրենն իր հետ բերում է 10.000 հեծյալ, իրր երկիրը հռոմեացիների ոտնձգություններից պաշտպանելու համար: Պարզվում է, որ նա լինելու էր երկրի փաստական կառավարիչը, նշանակված արքայից արքայի կողմից: Այս փաստի բացահայտումն անհանգստացնում էր ամենից առաջ Մանուել Մամիկոնյանին, որը գրկվում էր իշխանության իր առանձնաշնորհումներից: Իրագործությունների այդպիսի ընթացքը Մանուելին բերում է նախարարների հռոմեասեր խմբի կողմը: Նա դառնում է Սասանյանների թըշնամին: Լսելով Արտաշիր Բ-ի մահվան և Իրանում սկսված խլրտումների լուրը՝ նա հանկարծակի հարձակվում է պարսկական զորքերի վրա և ջարդում նրանց, իսկ Սուրենը փախչում է: Մանուել Մամիկոնյանը կարգավորում է գահակալության հարցը: Նա իր դուստր Վարդանդուխտին ամուսնացնում է իր խնամակալության ներքո թագավորող Արշակի հետ, իսկ նրա կղբայր Վաղարշակին կին է տալիս Սպեր դավառի Բագրատունի ասպետի դստերը: Այնուհետև սպարապետ Մանուել Մամիկոնյանը, ինչպես հազորդում է Փավստոսը, «մանուկ Արշակին թագավորեցրեց Հայոց աշխարհի վրա և Վաղարշակին նրան երկրորդ նշանակեց»¹³³: Այս ղեկավարը տեղի են ունենում Կարին քաղաքում, որի շրջանը, Վերին Նփրատի հովտի հետ միասին, Արշակունյաց տան տոհմական սեփականությունն էր:

Հռոմեական ազդեցությունը նոր ուժեղացումը Հայաստանում արտահայտվեց նրանով, որ արքունի խնամակալ Մանուել Մամիկոնյանն իր մահից առաջ փորձում էր Հայաստանը դնել հռոմեական կայսեր հովանավորության ներքո¹³⁴:

Հողալով երկրի ապագայի մասին՝ խնամակալ Մանուելն այնուհետև նամակով դիմում է Թեոդոսիոս Մեծ (379—395) կայսրին և նրան հանձնում Հայաստանի ու Արշակ Գ-ի (378—387) բախտը: Դրանից հետո նա մեռնում է, սպարապետության գործակալությունը հանձնելով իր որդի Արտաշիրին (384—385)¹³⁵:

382 թ. Թեոդոսիոս կայսրը սպարտության էր մասնակցում ապստամբած վեստգոթերին և հնարավորության ունեցել զբաղվելու արևելյան գործերով, բայց չէր կամենում ընդհարվել Իրանի հետ: 383—384 թթ. Հայաստանի թիկունքում պարսկահռոմեական բանակցություններ են սկսվում Հայաստանի բաժանման վերաբերյալ¹³⁶:

132 Փավստոս, Ե, լր: Փավստոսի հաղորդման համաձայն այս ժամանակ սասանյան արքունիքը բրիտանոնյա հոգեորականությանն իր դիրքով հավասարեցրել էր մանր ալնվականությանը՝ ադատներին: Պատմիչը գրում է, որ Զավեն կաթողիկոսը «բոլոր քահանաներին սովորեցրեց զինվորական պետ հագնել» (Ձ. ր, աշխ. թարգմ., էջ 300):

133 Փավստոս, Ե, խց (աշխ. թարգմ., էջ 292):

134 Նույն տեղում:

135 Նույն տեղում:

136 Հ. Ասատրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 318:

Խնամակալ Մանուել Մամիկոնյանի քաղաքականությունը, որի հիմնական նպատակն էր բարձրացնել թուլացած Արշակունի գահակալներին՝ մանավանդ Մամիկոնյանների ու նրանց համախոհների քաղաքական կշիռը, հարուցում է նախարարների մեծ մասի դժգոհությունը: Մանուելի մահից հետո նրանք Արշակ Գ-ին չեն ճանաչում Հայաստանի օրինական թագավոր, այլ դիմում են Իրանում գահ բարձրացած Շապուհ Գ-ին (383—388) և խնդրում նրանից թագավոր Արշակունյաց տոհմից:

Շապուհ Գ-ն անմիջապես իր արքունիքում գտնվող երիտասարդ Արշակունի Խոսրովին ուղարկում է Հայաստան: Հայոց նոր թագավորին ուղեկցում էին սասանյան զորքերը, որոնց զլուխ էր կանգնած մեծատոհմիկ Առավանը՝ Զիկ տոհմական տիրոջ սուվ:

Իր ախոյանի մոտենալու լուրն ստանալուց հետո Արշակ Գ-ն զգալով, որ ինքն ի վիճակի չէ նրան դիմադրել, հեռանում է Հայաստանի արևմտյան մասը, Վերին Նսիրատի հովտում գտնվող իր տիրույթները, որոնք հստակապես ազդեցություն ունեցում էին: Փավստոսի դիպուկ արտահայտությամբ «Արշակ թագավորը, երբ նրանց տեսավ, աեղի տվեց, քաշվեց, գնաց Հունաց սահմանները: Եվ թիկունք եղան Արշակ թագավորին Հունաց թագավորը, իսկ Խոսրովին՝ Պարսից թագավորը»: Այնուհետև՝ «Հունաց զորքերը եկան (Արշակ թագավորին) օգնության, որը եկեղյաց պալատումն էր, իսկ Պարսից զորքը և Խոսրով թագավորը Այրարատ գավառումն էին»¹³⁷:

Այս ժամանակ շարունակվում էին պարսկարքյուղանդական բանակցությունները, որոնց հետևանքն է լինում Հայաստանի բաժանումը:

137 Փավստոս, Զ, ա (աշխ. թարգմ., էջ 298—299):

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՀՈՒՄՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ 387 Թ.

Շուրջ 600 տարի պահպանեց իր դոկտրինան Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետությունը, մաքառելով Արևելքի ու Արևմուտքի աշխարհակալությունների դեմ: Վերջին անգամ Մեծ Հայքի թագավորությունն ամրապնդեց իր դիրքերը 298 թ. Մծրինի դաշնագրով, ավելի քան երեք քառորդ դար ևս երկարացնելով իր կյանքը:

III—IV դարերում երկրի ներսում արգեն գերիշխող էր ֆեոդալական կացութաձևը և հայ Արշակունիների կենտրոնացված միապետությունը փոխել էր իր բնույթը, ընդունելով վաղ-ֆեոդալական միապետության բնույթ: Երկրի ներսում տեղի ունեցող այս փոփոխություններն անխուսափելի էին դարձրել հայ Արշակունիների թագավորության խիստ թուլացումը և նախարարական «տէրութիւն»-ների ձևավորումը իբրև վասալական կախման մեջ դառնվող առանձին քաղաքական միավորների¹:

Նախարարներն ու եկեղեցին IV դարի ընթացքում տնտեսապես այնքան էին հզորացել, որ դարձել էին իրենց տրամադրված տարածքների փաստացի տերերը և աշխատում էին պետությանը շվճարել փաստորեն իրենց ենթակա գյուղական համայնքներից դանձվող հարկերը: Չնայած նախարարական առանձին տների նկատմամբ գործադրած խստագույն միջոցառումներին, Արշակունիների կենտրոնական իշխանությունն ի վիճակի չէր սաստելու կենտրոնախույս իշխաններին և դեպի անկում էր գնում: Հենց այս հանգամանքն էլ օգտագործեցին Հայաստանի տարածքի համար իրար դեմ պայքարող Սասանյան իրանն ու Հռոմեական կայսրությունը: Նրանք ժամանակավորապես ապահովեցին նախարարների հարկային փաստացի անձեռնմխելիությունը և այդ միջոցով կարողացան նրանց զրավել իրենց կողմը, սակայն նաև հող նախապատրաստեցին Հայաստանի բաժանման և այնուհետև թագավորական իշխանության վերացման համար, որին նպաստում էր առաջին հերթին Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը:

383—384 թթ. սկսված պարսկահռոմեական բանակցությունները հիմ-

¹ Ս. Ս. Երեմյան, Մեսրոպ Մաշտոց (ծննդյան 1600-ամյակի առթիվ), «Լենինյան ուղիով», 1962, № 5, էջ 8:

նականում ավարտվում են 387 թ.² Հայաստանի բաժանմամբ Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև:

387 թ. բաժանման համաձայն, ղեկու 363 թ. «ամոթալի դաշնագրից» մի քանի տարի անց անջատված Մեծ Հայքի ծայրամասերը, որոնք այնուհետև վերամիավորվել էին Պապի թագավորության տարիներին, կրկին անջատվեցին: Դրանք էին՝ Ուարթ, Բաղասական (Փայտակարան քաղաքի նահանգը) աշխարհները, ինչպես և «Մարաց ամուր աշխարհը» և Գուգարքի հյուսիսային գավառները: 387 թ. դաշնագրի համաձայն սրանց գումարվեցին բեռնաբեռները՝ Աղձնիքը, Կորգուքը, Նոր-Շիրականը, Գուգարք նահանգը ամբողջովին, ապա Արցախ նահանգը: Սրանք ծայրամասային՝ «եղերային» նահանգներ էին՝ 103359 քառ. կմ ընդհանուր տարածությամբ:

Այդպիսով, Մեծ Հայքն ընդմիջա մասնատվում էր, մնում էր Միջնաշխարհը՝ Բարձր Հայք, Ծովք, Ծովք Մեծ, Տուրուբերան, Մոկք, Վասպուրական, Սյունիք, Տայք, Այրարատ նահանգները՝ 184.916 քառ. կմ ընդհանուր տարածությամբ³: Միջնաշխարհն իր հերթին բաժանվում էր երկու մասի՝ նրա արևմտյան մեծագույն մասը՝ 73%-ը (երեք քառորդից ավելին)՝ 134.341 քառ. կմ տարածությամբ, ենթարկվում էր Սասանյան Իրանին (Պարսկաստանին), իսկ 27%-ը (գրեթե մեկ երրորդը), այն է՝ 50.575 քառ. կմ անցնում էր Հռոմեական կայսրությանը⁴: Սասանյան Իրանին անցնող Հայաստանի տարածքն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Տուրուբերան, Մոկք, Վասպուրական, Սյունիք, Տայք և Այրարատ նահանգները:

2 Հայաստանի բաժանման տարեթիվը Կ. Գյուտերրոկը («Հռոմեական Հայաստանը և Հռոմեական սատրապությունները Գ—Ձ դարերում», Քյոնիգսբերգ, 1900, թարգմ. Նորշուան, Վիեննա, 1914, էջ 16—30), Ն. Բեյնեսը (N. H. Baynes, Rome and Armenia in the IV century, "English Historical Review", 25 (1910), p. 624—643), Ն. Ն. Մանանդյանը («Քրիստոսի անություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1977, էջ 233, 237)՝ Կ. Թումանովը (C. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963, էջ 152, ծան. 6) և ուրիշներ նշում են 387 թ., Ն. Աստուրյանը («Քաղաքա կան վե բարերություններ բնի մեջ Հայաստանի և Հռոմի մաս», Վենետիկ, 1912, էջ 317—320), Պ. Օրմանյանը («Ազգապատում», § 172, էջ 247), Ժ. Գուազը (J. Doise, Le partage de l'Arménie sous Theodose Ier "Revue des Etudes anciennes", (Bordeaux) t. 47, 3—4 1945, էջ 274—277)՝ 384 թ., Նյուդեբերն և Մարկվարտը (Nöldeke, Aufsätze zur Persischen Geschichte, Leipzig, 1887, S. 103; J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, s. 126)՝ 389/90 թ.: Քրիստով այդ հարցի մասին եղած աղբյուրները և գրականությունը է. Գանիկյանը 1978 թ. պարզել է, որ Հայաստանի այդ բաժանումը տեղի է ունեցել 385 թ., որը ստույգ որոշվում է Փալատոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա և, որ այդ բաժանմամբ էր պայմանավորված Արշակ Գ-ի հեռանալը Հայաստանի արևմտյան՝ հռոմեացիներին անցած մասը և Շապուհ Գ-ի կողմից Խորով Գ-ին (385—388) երկրի արևելյան՝ Պարսկաստանին անցած մասում թագավոր կարգվելը է. Գանիկյանը ճիշտ է համարում այն հետազոտողներին (Ն. Աստուրյան, Լեո, Ժ. Գուազ), որոնք գտնում են, որ բաժանման հետ կապված երկրորդական հարցերի կարգավորումը տեղի է ունեցել 389 թ.: է. Գանիկյանը կատարել է նաև ժամանակագրական կարգի այլ դիտողություններ. նա գտնում է, որ Ներսես Ա. կաթողիկոսը մահացել է 372 թ., Պապ թագավորը սպանվել է 373 թ., Շահակը կաթողիկոս է եղել 372—376 թթ., Զավենը՝ 376—380 թթ., Ասպուրակեսը՝ 380—385 (կամ 387) թթ., Արշակ Գ-ն Հայաստանի արևմտյան մասում թագավորել է 385—387 թթ. և այլն (տե՛ս է. Լ. Գանիկյան, Հայաստանի բաժանման տարեթիվը 387 թին՝ 385, ՊԲՀ, 1, 1980, էջ 203—214):

3 Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963, էջ 116—118:

4 Նույն տեղում:

Հայաստանի արևելյան մասը, որն անցավ Սասանյան Իրանին, չորս տնգամ մեծ էր արևմտյան⁵ Բյուզանդական կայսրությանն անցած մասից⁶։ Ղազար Փարպեցին նշում է, որ այս բաժանումով «Հայոց երկրի մեծ մասը՝ լավը, պիտանին ու արդավանդը՝ Պարսից արքայի բաժնի մեջ ընկավ։ Չնայած Հունաց թագավորին ժառանգություն դարձած մասում ուրիշ բազմաթիվ գավառներ էին մնացել, սակայն նրանք հավասար էին միայն Այրարատյան գավառին»⁶։

Հայաստանը 387 թ. հետո ոչ միայն երկու մասի էր տրոհվել, այլև ինչպես գրում է Փավստոսը, «երկուսից էլ շատ գավառներ պոկվեցին»⁷։

Պարսկաստանի գերիշխանության տակ անցած նշված հողերից արևմուտք գտնվում էր կայսրությանն անցած Մեծ Հայքի մասը՝ Բարձր Հայք նահանգը, որն այն ժամանակ կոչվում էր «Ներքին Հայք» (Armenia interior)⁸, և Ծոփաց աշխարհը՝ հետագա Չորրորդ Հայքը (Armenia quarta), որը բաժանված էր հինգ սատրապությունների⁹։ Սրանցից Ծոփք Մեծը, ըստ «Աշխարհացույցի» բաժանումների կազմում էր նախկին Աղձնիք նահանգի Անգեղտուն և Նփրկերտ (կամ Տիգրանակերտ) գավառները¹⁰։

Հոռմեակյան կայսեր վեհապետության ներքո գտնվող Հայաստանի հյուսիսային մասը՝ Բարձր Հայքը ընդգրկում էր Վերին Նփրատի հովիտը, ուր թագավորում էր Արշակ Գ-ն։ Այն նրա տոհմային տիրույթն էր։ Այստեղ Արշակ Գ-ի նստավայրն էր Չրմես ավանը, որը հայտնի էր նաև Ծումինա (այժմ՝ Զիմին գյուղը) անունով։ Միայն Բարձր Հայքն էր, որ բաժանումից հետո էլ կոչվում էր «Մեծ Հայք» (Armenia Maior)։ Հոռմեակյան վարչական ապարատն այն կոչում էր «Ներքին Հայք»—(Armenia interior)։

Մեծ Հայքը, այնուհետև, որպես մեկ միասնական պետություն այլևս գոյություն չունեի։ Փավստոս Բուզանդը իր «Պատմութիւն Հայոց» (կամ «Բուզանդարան պատմութիւնը») աշխատությունը հասցնում է մինչև Հայաստանի այս բաժանումը և եզրափակում հուսահատությամբ ու հոռետեսությամբ լի հետևյալ խոսքերով. «և այն ժամանակ ու այնուհետև Հայոց թագավորությունը բաժանվեց, ցրվեց, նվաղեց, իր նախկին մեծությունից ընկավ» (անուագեաց

5 Հ. Մանանդյանը գրում է, որ Թեոդոսիոս Ա-ի բազաքականությունն Արշակունյաց թագավորության վերարբերմամբ և նրա կնքած Հայաստանի բաժանման դաշինքը, ինչպես ճիշտ մատնանշել են պատմագետներից շատերը (Գեյցեր, Համառոտ պատմութիւն Հայոց, էջ 10, K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897, Դյուսեմբրոն Հոռմեակյան Հայաստան, էջ 19, Լեո, Հայոց պատմություն՝ Հ. Ա, էջ 672, K. Aslan. Etudes historiques 199), «խիստ ծանր սխալ էր և չէր համապատասխանում կայսրության բազաքական իրական շահերին» (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 241)։

6 Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Թուրք Վահան Մամիկոնյանին։ Աշխարհարար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, 1892, էջ 19։

7 Փավստոս, Գ, ա. (աշխ. թարգմ., էջ 299)։ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Թե որոնք էին այդ կտրված գավառները, դժբախտաբար մեզ մանրամասն հայտնի չէ»։ Նա այնուհետև ենթադրում է, որ դրանք էին Բալասոփիտը, Հաշտեանը, Շերը և Զարեանդը ու սրանց հարևան մի քանի այլ շրջաններ («Քննական տեսություն», հ. Բ, Մ, Ա, էջ 239)։ Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանի բազաքական բաժանումը տե՛ս Ս. Սեմյան, Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմության գրքի», մասն Ա, Երևան, 1952, «Հայաստանը V—VII դդ.» բարտեզը։

8 H. Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 46—65.

9 Նույն տեղում, էջ 28—45։

10 Նույն տեղում, էջ 116։ Այս բաժանումների սահմանների մասին տե՛ս նույն տեղում էջ 1—27 և Կ. Դյուսեմբրոկ, նշվ. աշխ.։

բաժանեցաւ, ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութիւնէն յայն ժամանակն և յապայ»¹¹։ Բնորոշ է, որ այս դեպքերի ժամանակակիցները գիտակցում էին, թե որքան մեծ պետութեան հետ գործ ունեին երկու մարտնչող աշխարհակալութեանները և որքան մեծ էր նրա նշանակութեանը Սասանյանների ու կայսրութեան համար։ Խոսելով այս բաժանման մասին, Փալստոսն ասում է. «Հունաց և Պարսից թագավորների դեսպաններն ու պատգամավորներն իրենց մեջ երթեկեկութեան ունեցան, և երկու թագավորները՝ Հունաց և Պարսից, իրար հետ խորհուրդ արին և համաձայնութեան եկան։ Նրանք հարմար համարեցին,— շարունակում է նա,— նախ Հայոց աշխարհը երկու բաժին անել իրենց մեջ։ Նրանք ասում էին. «Մեր երկուսի միջև ընկած է այս հզոր և հարուստ թագավորութեանը. լավ կլինի, որ այս միջոցով թուլացնենք ու խանգարենք այս թագավորութեանը. նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով, որոնց նշանակեցինք, հետո կաշխատենք նրանց էլ թուլացնել, սղբատացնել և մեր ծառայութեան ենթարկել, որպեսզի մեր մեջ չկարողանան գլուխ բարձրացնել»¹²։ Այն, ինչ որ չկարողացան իրականացնել Սասանյանները 253—293 թթ., այժմ նրանք արեցին Հռոմի հետ համատեղ։ Հայոց թագավորի գահը մատնված էր պարսից արքայից արքայի ու Հռոմի կայսեր քմահաճույքին և հետևյալ քայլն էր լինելու հայ Արշակունիների, թեև կախյալ, վիճակում դեռևս պահպանվող թագավորութեան վերացումը։

Հայաստանի բաժանման հետևանքով շատ նախարարներ Արշակ Գ-ի հետ հեռացել էին երկրի արևմտյան մասը և այժմ տեղանկելով, որ խոսքովի բաժնում մնացած իրենց կալվածքները հարքունիս են զրավվում, սկսում են վերադառնալ¹³։ Նախարարներից ոմանք էլ ցանկանում էին գալ խոսքով Գ-ի բաժինը, զրկված լինելով իրենց ախրույթներից։ Նրանցից էին Սահակ ասպետ Բագրատունին, որի իշխանութեանը՝ Սպեր գավառը, գտնվում էր կայսրութեանն անցած մասում, և Հայաստանի՝ Պարսկաստանին անցած մասից հեռանալու նախարարները՝ Սուրեն խոսրոունին, Վահան Առավիղյանը և Աշխադար Գիմաքսյանը։ Սահակ ասպետին հաջողվում է գալ խոսքովի մոտ, որը նրան մեծ պատվով ընդունեց և իր զորքերին սպարապետ կարգեց¹⁴։ Ըստ երևույթի, այս ժամանակ Բագրատունի նախարարական տոհմին շնորհվեց Կոզովիտ գավառը՝ Գարոյնք կենտրոնով։

Արշակ Գ-ի արքունիքում գտնվող նախարարները փնտրում էին պատահառիթ՝ խոսքով Գ-ի կողմն անցնելու և այդ առիթը գտնվեց։ Երբ Արշակ Գ-ն իր դանձերն Անի ամրոցից (Կամախ) հանելով փոխադրում էր Մոփք (ըստ երևույթի բնաբեղ ամրոցը), Սուրեն խոսրոունին, Վահան Առավիղյանը և Աշխադար Գիմաքսյանը «հափշտակեցին (գանձերը) և նրանք կամենում էին անցնել խոսքովի մոտ», բայց Արշակ Գ-ին նվիրված Սամվել Մամիկոնյանը նրանց հետապնդում է մինչև Մանանաղի գավառի քարայրները։ Փախստականները նեղ վիճակում էին, բայց վրա է հասնում Սահակ ասպետը՝ խոսքովի սպարապետը, զորքի գլուխն անցած նա հալածում էր վանանդից զուրս

11 Փալստոս, Գ, ա. (աշխ. թարգմ., էջ 299)։

12 Նույն ակղամ։

13 Լեռ, Պատմություն Հայոց, հ. Ա, Թիֆլիզ, 1917, էջ 670։

14 Խոսրոունյան, Գ, խդ։

մղված մի խումբ ավազակների»¹⁵, ապա թողնելով վերջիններիս, Սահակ ասպետը հարձակվում է Սամվել Մամիկոնյանի գնդի վրա և ազատում քարայրում ապաստանած Սուրենին, Վահանին և Աշխադարին «գանձերով միասին և շատ շտապով հասնում է խոսրովի մոտ»։ խոսրով Գ-ն գանձերի մի մասն ուղարկում է արքայից արքա Շապուհ Գ-ին «և նրա հրամանով նրանց է տալիս դյուղեր և ընտիր ու հարմար դաստակերտներ այն (նախարարների) ժառանգությունից, որոնք պարսից բաժնից էին, բայց մնացին Արշակի մոտ»։ Այս դեպքը պատճառ եղավ, որպեսզի Արշակը պատերազմ հայտարարելով խոսրովին, մտներ Վանանդ¹⁶։

խոսրովի բանակատեղը գտնվում էր Գեղամա ծովի (Սևանա լճի) հարավ-արևելքում գտնվող մորուտի մոտ, որ կոչվում էր Մորք (այժմ՝ Մովակ)։ Մինչև խոսրովին այստեղից հասավ Վանանդ, Արշակ Գ-ն արդեն Վանանդի, Զարիշատի կողմերը գտնվող Երևել գաշտում էր։ Տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ Արշակ Գ-ն պարտվեց։ Գազավոն Կամսարականը կարողացավ նրան փրկել և հասցնել Եկեղյաց գավառը, որտեղ և Արշակ Գ-ն հիվանդացավ բազուկացավով և տենդից հյուծվելով, 387 թ. մահացավ¹⁷։

Ինչպես նշում է խորենացին, Արշակ Գ-ի մահից հետո հույներն իրենց բաժնում այլևս թագավոր չնշանակեցին։ Այն կողմի նախարարներին առաջնորդում էր քաջ Գազավոնը, իսկ հույներն իրենց ենթակա մասում իշխաններ՝ կոմեսներ նշանակեցին¹⁸։

Հայաստանի հոռմեական մասի նախարարները, տեսնելով հայկական պետականության վերացումը, «որոշեցին կամավորապես հնազանդվել խոսրով թագավորին»¹⁹։ Իրենց նամակում նախարարները պատրաստակամություն են հայտնում ենթարկվելու խոսրովին, եթե վերջինս ճանաչի նրանց տիրակալական իրավունքները։ Սամվել Մամիկոնյանը ձեռք է զրկում խոսրովի պատասխան նամակը և նախարարների նամակի պատճենը ուղարկում Արկադիոս կայսրին, որը դրանք դրել էր իր դիվանը և, ինչպես պատմահայրն է ասում՝ «մինչև այսօր էլ մնում են»²⁰։

խորենացին ցույց է տալիս, որ Հայոց խոսրով թագավորն իր կողմը գրավելով հոռմեական Հայաստանի նախարարներին, կայսրին «դիմում է խնդրելով, որ իրեն վստահի Հայաստանի հունական մասն էլ, որը շեն պահելով՝ նրան ճշտությամբ հարկերը կվճարի, ինչպես նրա գործակալները»։ Կայսրը «կատարում է խոսրովի խնդրածը»²¹։

խոսրով Գ-ն այս պարագայում միառժամանակ թագավորից Հայաստանի թե՛ պարսկական և թե՛ հոռմեական մասերում՝ իրեն համարելով վասալ և

15 Նույն տեղում։

16 Խորենացի, Գ, խհ (աշխ. թարգմ., էջ 283)։ Տե՛ս նաև՝ Աեռ, նշվ. աշխ., էջ 671։ Այս ժամանակ պիտի վերադարձվին խոսրովիներին, Առավելյանների և Գիմաքսյանների ժառանգական կալվածքները։

17 Խորենացի, Գ, խզ։

18 Նույն տեղում։

19 Խորենացի, Գ, խը, (աշխ. թարգմ., էջ 284—285)։

20 Շատ հավանական է, որ խորենացին այս տեղեկությունները հաղորդելիս իր ձեռքի տակ ունեցել է նաև հիշյալ նամակը։ Այս և հաջորդ դեպքերի շարադրությունը խորենացու կողմից կասկած չին թողնում, որ նա առաջնորդվել է իր ձեռքի տակ եղած արխիվային նյութերով։

21 Խորենացի, Գ, խթ (աշխ. թարգմ., էջ 287)։

արքայից արքայի ու կայսեր, միաժամանակ հրկուսին էլ հարկ վճարելով²², խոսրովը, ընդառաջելով Գազավոն Կամսարականի և Հայաստանի հռոմեական մասը գնացած մյուս հայ նախարարների խնդրանքին, համաձայնում է, որ նրանք վերադառնան իրենց տոհմական կալվածքները²³, խոսրով Գ-ի ներքին քաղաքականությունը ևս հեռացնելու էր Հայաստանը Պարսկաստանից: Մինչ այդ վախճանվել էր Ասպուրակես կաթողիկոսը, և որոշ ժամանակ անց խոսրովը նրան հաջորդ է նշանակում Լուսավորչի տոհմի վերջին ներկայացուցիչ Սահակ Պարթևին՝ Ներսես Մեծի որդուն²⁴, Ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, որ երկրի հայրենասերներին հույսեր էր ներշնչում, որ նորից կվերականգնվի միասնական Հայաստանը:

Խոսրով Գ-ի այս ինքնուրույն քաղաքականությունը թշնամարար է ընդունվում Տիգրանում: Խորենացին հաղորդում է, որ «Շապուհը բարկացած էր խոսրովի վրա, որ նա անձնական բարեկամություն հաստատեց Արկադիոսի²⁵ հետ և առանց [իր] հրամանի կպիսկոպոս նշանակեց Մեծ Սահակին, ուստի նրան մեղադրանք ուղարկեց սպառնալիքով»: Խոսրով Գ-ն այնքան վստահ էր իր ուժերի վրա և այնքան մեծ հույսեր էր կապում քրիստոնյա կայսեր հետ, որ նույնիսկ «ըմբոստացավ, խրոխտալով հանդպնարար պատասխանեց և պատգամավորներին անարգանքով ևս դարձրեց»: Հայոց թագավորը նույնիսկ բանակցություններ էր վարում կայսեր հետ և հորդորում էր նրան, որ պեսզի «Շապուհի հետ (կնքած) դաշինքը խզի և զորքով իրեն օգնի, իսկ ինքը մեր ամբողջ երկիրը նրան կդարձնի»²⁶:

Բյուզանդական կայսրությունը գոհ կլիներ, եթե նա կարողանար պահել և յուրացնել՝ իրեն բաժին հասած Հայաստանի արևմտյան մասը, ուստի կայսրը դերադասեց շեզոք դիրք գրավել: Խոսրով Գ-ն ոչ մի կողմից օգնություն չունենալով, մնում է անելանելի վիճակում: Շապուհ Գ-ի հրամանով խոսրովը կալանավորվում է: Չեղյալ են համարվում խոսրով Գ-ի կողմից արված նշանակումները. Սահակ Պարթևը ինչպես և հայկական կենտրոնաձիգ իշխանության համար պայքարող բոլոր նախարարները զրկվում են իրենց պատիվներից²⁷: Պարսից մի ստվար գունդ թողնվում է Հայաստանում, իսկ խոսրովը տարվում է Պարսկաստան՝ Անհուշ կոչված բերդում պահելու համար²⁸: Գահրնկեց արված խոսրով Գ-ի հետ Պարսկաստան տարվեց նաև Գազավոն Կամսարականը: Երբ կալանավորված խոսրովը և Գազավոնը տարվում էին Պարսկաստան, Գազավոնի և լըբայրը՝ Շավարշ Կամսարականը և Պարզև Ամատունին իրենց յոթ հարյուր զինվորներով փորձեցին խոսրով թագավորին ազատել, սակայն այդ նրանց չհաջողվեց, որովհետև խոսրովի ոտքերը շղթայակապ էին: Տեղի ունեցած կռվում սպանվում են Շավարշ Կամսարականը, Պարզև Ամատունու որդի Մանվելը և նրանց հետ շատերը: Իսկ Պարզևին կալանավորելով տանում են պարսից զորավարի մոտ, որ նրան մորթազերծ անեն և դնեն

22 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, 4. Ա., § 184:
 23 Լեո. նշվ. աշխ., էջ 673:
 24 Խորենացի, Գ, խթ (աշխ., թարգմ., էջ 287):
 25 Արկադիոսը 383 թ. իր հոր՝ Թեոդոսիոս Ա-ի գահակիցն էր կայսրության արևելյան մասում:
 26 Խորենացի, Գ, ծ (աշխ. թարգմ., էջ 288):
 27 Նույն տեղում:
 28 Նույն տեղում:

Խոսքովի առաջ: Այնուհետև հարբունիս ևն դրավվում Գազավոն և Շավարշ Կամսարականների, ինչպես նաև Պարզև Ամասունու կալվածքները²⁹:

Այս ժամանակ Սահակ Պարթևը գնում է Տիգրան իր դործերը կարգավորելու: Պարսից արքանիքը Խոսքովի փոխարեն Հայաստանում թագավոր է նշանակում Վուամշապուհին³⁰ (388—414), որը Սահակ Պարթևին հաստատում է կաթողիկոս³¹:

Բնորոշ է, որ գահակալած Վուամշապուհը նույնպես ճանաչվում էր Հայաստանի երկու մասերի թագավոր: Խորենացին նշում է. «Վուամշապուհը տիրում էր մեր երկրին և հպատակվում էր երկու թագավորներին՝ հարկ վճարելով՝ պարսից բաժնի համար Վուամին և հունաց բաժնի համար՝ Արկադին»³²:

Վուամշապուհի դահակալության ժամանակ Հայաստանում խաղաղություն էր տիրում, որն արգասիք էր մոտ 30 տարի Պարսկաստանի և Արևելյան Հռոմեական կայսրության միջև տեսած խաղաղության:

Հռոմեական կայսրությունը Թևոդոսիոս Ա Մեծի մահվանից հետո (395) բաժանվեց երկու մասի՝ նրա երկու սրղինների միջև: Արկադիոսին (395—408) բաժին ընկավ արևելյան մասը՝ Բյուզանդիոն կամ Կոստանդնուպոլիս կենտրոնով, որն այնուհետև կոչվեց Արևելյան Հռոմեական կայսրություն³³, իսկ Հոնորիոսը (395—423) տիրեց արևմտյան մասին՝ Հոմ կենտրոնով, որը կոչվեց Արևմտյան Հռոմեական կայսրություն: Պարսկաստանի հանդեպ Արկադիոսը վարեց խաղաղասիրական քաղաքականություն: Նույնիսկ իր կտակում կայսրը խնդրում էր Պարսից թագավոր Հազկերտ Ա-ին (399—420) լինել պաշտպան, հովանավոր և դաստիարակ իր փոքրահասակ Թևոդոսիոս որդուն: Պարսկաբյուզանդական հարաբերությունների նման ընթացքը Պարսկաստանում առաջացրեց մեղմ վերաբերմունք քրիստոնյաների հանդեպ: Այսպես, 412 թ. ասորի քրիստոնեական համայնքը Տիգրան-Սևեկիայում ճանաչվեց իբրև ինքնուրույն եկեղեցի, որի զույգ կանգնած էր ասորի պատրիարքը՝ կաթողիկոս տիտղոսով³⁴: Տիգրանում գտնվող ասորական կաթողիկոսությունը, — ինչպես նշում է Հ. Մելքոնյանը, — պաշտոնապես ճանաչվեց պարսկական տերության կողմից, որի հիման վրա 410 թ. Իսահակ կաթողիկոսի կար-

29 Նույն տեղում:

30 Վուամշապուհի թագավորության տարիների մասին տե՛ս Մ. Օրմանյան, Տրդատի Արտաշես ժամանակագրական դիտողություններ, «Հանդես ամսորհայ», 1909, № 8, էջ 243—245, Աեռ, նշվ. աշխ., էջ 674, ծան. 3, 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 245:

31 Սահակ կաթողիկոսի թափած ջանքերի շնորհիվ Մամիկոնյան տոհմը նախարարական տների մեջ բարձրացվեց հինգերորդ տեղը, նրա փեսա Համազասպը կարգվեց սպարապետ Սահակ Բագրատունու տեղը, որը մահացել էր, թողություն շնորհվեց Մամիկոնյանների և Լուսավորչի տան կողմնակիցներին՝ Կամսարական և Ամատունի տոհմերին (Խորենացի, Գ, ծա, Աեռ, նշվ. աշխ., էջ 678 յ):

32 Խորենացի, Գ, ծա (աշխ. թարգմ., էջ 291):

33 «История Византии», I. էջ 181: Հայերը հնուց ի վեր Հռոմեական կայսրությունը դիտեին նրա արևելյան փոքրասիական մասով, որը գերազանցապես հունաբնակ ու հունախոս էր, ուստի սովորաբար կոչում էին «աշխարհն Յունաց», «կողմանք Յունաց», «թագաւորութիւն Յունաց», իսկ Հոմի կայսրը հայերի մոտ հայտնի էր իբրև «կայսր Յունաց», «թագաւոր Յունաց»: Արևմտյան Հռոմեական կայսրության համեմատությամբ՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրությունը՝ Բյուզանդիան, սովելի կենսունակ գտնվեց և հարատևեց մինչև 1453 թվականը: XVI դարի գրականության մեջ կայսրության այս հատվածը պայմանականորեն անվանում են Բյուզանդական կայսրություն, իսկ հայերը՝ «կողմն Յունաց»:

34 «История Византии», 4. Ա, էջ 181, 185—186:

պաղատությամբ Տիղբոնում հրավիրվեց ընդհանուր ժողով, ընդունվեցին կարևոր որոշումներ, որոնք կարգավորեցին ասորական եկեղեցու հետագա գործունեությունը: Այս արտոնություններից օգտվելով՝ ասորի կաթողիկոսներն իրենց դիրքերն ամրացրին պարսկական տերության ներսում ու փորձեցին պարսիկների օգնությամբ Հայոց եկեղեցին ևս առնել իրենց ազդեցության ներքո: Ընդհանուր է, ավելի ուշ նրանց հաջողվեց նույնիսկ հայոց կաթողիկոսական աթոռին բազմեցնել ասորի եկեղեցական գործիչներին: Բայց ապարդյուն, որովհետև Սահակ Ա Պարթև հայրապետի շուրջը համախմբված հայրենասիրական ուժերն անհրաժեշտ հակահարված հասցրին և կարողացան պահպանել հայոց եկեղեցու ինքնուրույնությունը, որը Հայաստանում քաղաքական ուժերի թուլացման պայմաններում, սկսել էր ժողովրդի կյանքում ավելի ազդեցիկ դիրք գրավել և ավելի կարևոր դեր խաղալ ներքին ուժերը համախմբելու և հայ ժողովրդի գոյությանն սպառնացող վտանգի առաջն առնելու համար: Եվ այդ տալիս էր իր արդյունքը³⁵:

Սակայն Սահակ Պարթևը կաթողիկոսական աթոռի վրա կուտավորչի տան վերջին շառավիղն էր:

Ստեղծված պայմաններում Հայաստանին վերաբերող վեճերն ավելի մեղմանում են, պարսից արքայից արքան պարտավորվում էր չմիջամտել Բյուզանդիային անցած Հայաստանի ներքին գործերին: Կայսրությունում նոր դահ բարձրացած Թեոդոսիոս Բ Փոքրը (408—450), խորհնացու սակավ, «նույնպիսի բարեկամություն պահպանեց մեր երկրի և մեր Վռամշապուհ թագավորի հետ, բայց իր մասը նրան չվստահեց, այլ իրեն պահեց՝ գործակալներով, և պարսից Հազկերտ թագավորի հետ խաղաղություն կնքեց»³⁶: Այսպիսով, 408 թ. հետո Վռամշապուհը մնաց միայն Հայաստանի արևելյան մասի թագավոր:

Հայկական հողերի տերիտորիալ նոր բաժանումները հանգեցրին նրան, որ հայ ազգաբնակչության ահագին զանգվածներ դուրս մնացին Հայաստանի երկու մասերի պաշտոնական սահմաններից: Հյուսիսում Գուգարքի մեծագույն մասը (բացի Տաշիր գավառից, որ մնաց Հայաստանի կազմում), անցնում էր Վրաց թագավորությանը: Սակայն այնտեղ ժամասացության լեզուն դարձավ հայերենը և V դարից Գուգարքի բոլորստեղծյան կենտրոն Յուրտավում նստող եպիսկոպոսը ժամերգությունը պիտի կատարեր միաժամանակ հայերեն ու վրացերեն³⁷: Աղվանից թագավորությանը, բացի Ուտիքից, կցվեց նաև Արցախը, որի բնակիչները միայն հայեր էին: Խորհնացու արտահայտությամբ «լարենից կողմանէ դեզերք հայկական խօսիցս»³⁸ տարածքում էր դառնում Ուտիքը, որը խառը՝ հայ և ուտիական (աղվանական մի ցեղ) ազգաբնակչություն ուներ: Այս նահանգներում ևս ժամերգության լեզուն հայերենն էր: Հայկական տարրը Ուտիքում անընդհատ ուժեղանում էր և դա կապված էր միաբնակ հայոց եկեղեցու ուժեղացման հետ: Հայաստանից անջատված հարավային նահանգները (Միջագետքին սահմանակից շրջաններում) մասամբ ունեին խառը ազգաբնակչություն: Սրանցից էին Աղձնիքի, Կորդուքի, Նոր-Շիրականի,

35 ՏՆՍ 2. Գ. Մեյֆոնյան, Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980, էջ 218—242:

36 Խորհնացի, Գ, ծգ (աշխ. թարգմ., էջ 294):

37 Ե. Ս. Զանաթոս, «Յոնիտոլոցտա Գոցնոս» ցնոձցեձ Պեմանիոյի Պեսանցե, յրոցձուլո յձրոցալլ օձցո», Գ, 1V. տձոլոսո, էջ 166—169:

38 Խորհնացի, Բ, ք, էջ 112—113:

Մարաց ամուր աշխարհի հարավային ծայրամասերը: Նշված նահանգների հարավային՝ դաշտային մասերում հայերի կողքին բնակվում էին արամեացիներ, ասորիներ, սրոնք իրենց եպիսկոպոսություններն ունեին: Սրանց հետ խառը ապրում էին նաև գրեգորյան պարսիկները, իսկ տեղ-տեղ պատահում էին գեռես հեթանոս արամեացիներ, որոնք գերազանցապես քոչվոր անասնապահներ էին: Հրեաներն առանձին համայնքներով ապրում էին քաղաքներում ասորիների-արամեացիների առևտրական և արհեստավորական համայնքների կողքին:

Բյուզանդական Հայաստանը միատարր հայ ազգաբնակչություն ունեւր, միայն հարավում բնակվում էին մեծ թիւով արամեացիներ, ասորիներ:

Այս բաժանումից հետո Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետության միասնական տարածքը, որ պոյություն էր ունեցել գրեթէ վեց հարյուրամյակ, հետագայում շվերականդնվեց: Հայաստանի Սասանյաններին անցած մասը հայերը շարունակում էին նախկինի պես անվանել «Մեծ Հայք», իսկ հոտմեացիներն անվանում էին «Պարսկահայաստան» (Περσαρμενία):

Հայկական հողերը, որոնք գտնվում էին Արեւելյան Հոտմեական կամ Բյուզանդական կայսրության իշխանության ներքո, բաժանվում էին երեք մասի՝ ինքնավար իշխանություններ («սատրապություններ»), ներքին Հայք, որն աչժմ կազմում էր նախկին Մեծ Հայքի բյուզանդական մասը, և վերջապես՝ Փոքր Հայքը: Սրանք իրենց իրավական և քաղաքական գրությունք աչսպես մնացին մինչև Հուստինիանոս Ա-ի (527—556) ռեֆորմները:

Եփրատից այն կողմ գտնվող Փոքր Հայքը սկզբում ձուլված էր հոտմեական պրովինցիա Կապադովկիայի հետ: Դիոկղետիանոս կայսեր (284—305) ժամանակ Փոքր Հայքն առանձնացվել էր Կապադովկիայից իբրև առանձին պրովինցիա՝ «ձևոական երկիր» և կցվել էր Մեծ Հայքի թագավորությանը: Նրա բաժանումից հետո, Թեոդոսիոս Ա Մեծի օրոք (379—395) Փոքր Հայքը բաժանվեց երկու առանձին պրովինցիաների՝ Առաջին Հայք (ըստ երևույթին կոչվում էր նաև «Վերին Հայք»)՝ Սեբաստիա մայրաքաղաքով և Նրկրորդ Հայք (կամ «Ստորին Հայք»)՝ Մելիտինե մայրաքաղաքով: Վարչական առումով աչս պրովինցիաները մտնում էին Պոնտական դիոցեզի մեջ, որն իր հերթին մասն էր կազմում Արեւելյան պրեֆեկտուրայի: Քաղաքացիական իշխանության գլուխ էին կանգնած պրեզիդենտները, որոնք ենթարկվում էին վիկարիոսին³⁹: Ռազմական իշխանության գլուխ էին կանգնած դուքսերը և կոմեսները, որոնք ենթարկվում էին մալիսարոսին⁴⁰:

«Ներքին Հայքից» հարավ գտնվում էր Ծոփքը, որը անջատվել էր Մեծ Հայքից դեռևս նախքան նրա բաժանումը: Այն տրոհված էր հոտմեական կայսեր վասալ հինգ ինքնավար սատրապությունների, որոնք մինչև Հուստինիանոս Ա-ը (527—565) պահպանեցին իրենց նախարարական կազմակերպությունը: Բյուզանդական բուն Հայաստանի հարավային մասը, որը կոչվում էր «սատրապություններ» կամ «ազգեր», ներկայացնում էր մի կոմպլեքս ինքնավար «դաշնակից» և «ազատ» իշխանությունների, որոնք քաղաքականորեն ենթարկվում էին կայսրությանը, իսկ ներքին կյանքում բոլորովին ազատ էին: Սատրապություններն էին՝ Ծոփք Շահունյաց, Ծոփք Մեծ, Անձիա, Անգեղ-

³⁹ II. ΑΔΘΗΑ, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 95:

տուն, Հաշտեանք և Բալասոսիտ: Սրանք առանձին նախարարություններ էին՝ իրենց ժառանգական իրավունքներով: Այս սատրապ-նախարարներն առաջ ճանաչում էին հայ Արշակունիների սյուզերենական իրավունքները, իսկ այժմ դարձել էին կայսեր վասալներ և իբրև նրա «ֆեոդատներ», պարտավոր էին կատարել զինվորական ծառայություն և պաշտպանել կայսրության սահմանները Սասանյաններից⁴¹: Սրանց իշխանությունը տևեց մինչև 530 թվականը:

Բուն Հայաստանի բյուզանդական բաժնի հյուսիսային մասը բաղկացած էր 9 գավառներից և «Աշխարհացոյցում» կոչվում էր «Բարձր Հայք»: Բյուզանդացիները կոչում էին «Մեծ Հայք» (Armenia Maior)⁴², սակայն պաշտոնապես այն կոչվում էր «Ներքին Հայք» (Armenia Interior): 385 թ., երբ Արշակ Գ-ն Բյուզանդիայից Այրարատը և հաստատվեց Եկեղյաց գավառում, այստեղ սրա կենտրոնն էր Զրմես ավանը: 387 թ. հետո, երբ Արշակ Գ-ն մահացավ, Արշակունյաց իշխանությունը «Ներքին Հայքում» վերացվեց և երկրի կառավարությունը հանձնվեց կոմեսներին⁴³, որոնց պաշտոնը հիշեցնում էր սասանյան Հայաստանի մարզպանի պաշտոնը: Հայաստանի այս մասը կառավարվում էր կոմեսների միջոցով (391—528)⁴⁴:

Արշակունյաց տոհմը, սակայն, մնաց իբրև նախարարական տուն իր սելիականությունը կազմող գավառներում (Կարին, Դերջան, Մանանաղի, Խորձեն և այլն), որից առաջացան առանձին ճյուղեր և որոնց ներկայացուցիչները մեծ ազդեցություն ունեին բյուզանդական արքունիքում՝ Կոստանդնուպոլսում: Նրանք զբաղվում են այնուհետև մեծամեծ պաշտոններ և օգտվում բազմաթիվ արտոնություններից ու պատիվներից: «Ներքին Հայքում» մեծ կալվածքներ ունեւր նաև Լուսավորչի տունը, հանձին Սահակ Մեծ Պարթևի (367—438), որի մահից հետո նրա ժառանգության տերն է դառնում Մամիկոնյան տունը, որն իր դիրքով ու ազդեցությամբ կայսեր դառնը ետ շէր մնում Արշակունիներից:

Ռազմական տեսակետից, մինչև Հուստինիանոսը, Բյուզանդիայի կազմում գտնվող հիշյալ շորս հայկական մարզերը ենթարկվում էին Երկրորդ Հայքի կամ «Ստորին Հայքի» մայրաքաղաք Մելիտինեում նստող «Հայաստանի դուքսին»:

Հետաքրքրական է, որ Կորյունը և Եղիշեն Մելիտինեում նստող Հայաստանի դուքսին կոչում են՝ առաջինը՝ «սպարապետն հայոց», իսկ երկրորդը՝ «սպարապետ... Ստորին Հայոց»⁴⁵: Վարդանանց դեպքերի ժամանակ, օրինակ, «սպարապետն էր Ստորին Հայոց, և հաւատարիմ զօրացն Հոռովմոց ի սահմանին Պարսից» «այր մի, որոյ Վասակ անուն էր, յայն Մամիկոնեից՝ որ կան ի ծառայութեան Յունաց»⁴⁶: Այս Հայաստանի դուքսը ենթարկվում էր Արևելքի մագիստրոսին, որը նստում էր Անտիոք քաղաքում և որին սասանյան

41 Նույն տեղում, էջ 29, 109:

42 Խորենացի, Գ, խզ:

43 Նույն տեղում:

44 H. Adonty, նշվ. աշխ., էջ 118, 139:

45 Խորենացի, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 69: Աղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 93: Տե՛ս նաև՝ Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, էջ 294—297:

46 Աղիշէ, նույն տեղում:

տերմինաբանությունը բնութագրած Կորյունն անվանում է «սուլայապետ աշխարհին»⁴⁷։

V դարի սկզբներին Արևելքի մագիստրոս էր Անատոլիոս զորավարը։ Նույն դարի կեսերից «Նեերքին Հայքը» ռազմական տեսակետից ենթարկվում է մագիստրոսին և Հայաստանի մագիստրոսի պաշտոնում 138—143 թթ. միջև⁴⁸ տեսնում ենք նույն Անատոլիոսին։ Սա առանձին ուշադրություն է դարձնում սահմանամերձ ամրությունների ամրացման վրա, որոնցից հարկավոր է նշել Կարնո քաղաքի ամրությունների կառուցումը։ Կարինը դառնում է բյուզանդական Հայաստանի ռազմական ուժերի կենտրոնը՝ Ն սպարիվ Թեոդոս Բ Փոքրի (408—450), այն անվանեց Թեոդոսուպոլիս։ Այնտեղ էր նստում Հայաստանի մագիստրոսը⁴⁹։

Բյուզանդիայի այդ աստիճանի հոգատարությունը սահմանամերձ ամրությունների վերաբերյալ անհանդուրժելի է պատճառում Սասանյաններին, ուստի 441 թ., երբ նոր պայմանագիր կնքեցին Բյուզանդիայի հետ հատուկ հոգավածով, երկու կողմերն էլ պարտավորվեցին սահմանամերձ վայրերում նոր ամրություններ շինուցել։ Այսպիսին էր վարչական-քաղաքական վիճակը բյուզանդական իշխանությունը ենթակա հայկական մարզերում։

Սասանյան Հայաստանում թագավորական իշխանությունը պահպանեց իր գոյությունը ևս քառասուն տարի, ինչ կախյալ և թուլացած վիճակում։ Հայաստանի ուղ հելլենիստական պետականությունն իր տեղն արդեն զիջում էր ֆեոդալականին։ Սակայն նախկին Մեծ Հայքի միասնական թագավորական տարածքի վրա շարունակում էր գոյություն ունենալ հայ ժողովուրդը, որը պայքարում էր օտար տիրապետություններից ազատվելու և հայրենիքի ամբողջականությունը վերականգնելու համար։ Այդ անհավասար և դժվարին պայքարը զլխավորում էին Վռամշապուհ թագավորը և Սահակ Պարթև կաթողիկոսը։ Օտարի տիրապետությունից ազատվելու և հայկական պետականությունը պահպանելու համար հայ ժողովրդի մղած պայքարի ինքնատիպ, բայց շատ կարևոր միջոցներից մեկն էր հայերեն գրի և գրականության ստեղծումը։ Այդ հարցը IV դարի վերջերին ստացել էր առանձնակի կարևորություն և անհետաձգելի ու բազմիմաստ բնույթ։

Հայկական հասարակության վերնախավը, նաև քաղաքային բնակչությունը դարեր շարունակ ծանոթ էին արամեական ու հունական գրերին և օգտագործում էին դրանք։ Հայերը հաղորդակից էին, մանավանդ, հելլենիստական մշակույթին՝ գրականությանը, հասարակական մտքին, գիտությանը և արվեստին։ Սակայն օտար գրերով ու լեզվով սեփական գիր, դպրոց և գրականություն ստեղծելն հնարավոր չէր։ Բացի այդ, հունարենը, որն արքունիքի և հելլենիստական երկրների գործարար կապերի, ինչպես նաև կրոնական արարողությունների լեզուն էր, արգելվում էր սասանյան պետության սահմաններում, որպես թշնամի՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության լեզու։ Կայսրությունում, իր հերթին, չէր խրախուսվում Սասանյանների կողմից հովանավորվող ասորերենը։ Այս պայմաններում Հայաստանի կառավարող աշ-

47 Կորին, նշվ. աշխ., էջ 64։

48 Կ. ԱՊՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 118։

49 Նույն տեղում, էջ 148։ Տե՛ս Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ.։ Ըստ ավանդության Կարնո-Թեոդոսուպոլիսի շինարարությանը մասնակցել են՝ պատմահայր Մովսես Խորենացին և նրա հղբայր Մամբրե Վերծանողը։

խարհիկ և հոգևոր շրջանների առաջ ծառանդում է մի լուրջ հարց՝ ո՞ր լեզվով վարել պետական գործերը և եկեղեցու ժամասացությունը: Հայաստանի պարսկական մասում գործարար հարաբերությունների և կրոնական արարողությունների միակ լեզուն մնում էր ասորերենը: Այսպիսով հայոց եկեղեցու լեզուն հունարենն էր, կամ ասորերենը, որոնք հայ ժողովրդի լայն խավերի համար բոլորովին անհասկանալի էին⁵⁰: Հայ հոգևորականությունը առաջ է քաշում ժամասացությունը հայերեն կատարելու խնդիրը, դրանով իսկ հայ գրերի դշուար անհրաժեշտություն է դառնում նաև այդ առումով: Սակայն սեփական գիր և դրականություն ունենալը ոչ միայն մշակութային ու դավանաբանական, այլև պատմաքաղաքական կարևոր նշանակություն ուներ: Մանանդյանն իրավացիորեն գրում է. «Ակներև է, սակայն, որ այդ դշուտն ունեցավ նաև քաղաքական մեծ նշանակություն, որովհետև սեփական հայ գրի ու գրականության ստեղծումը մայրեց հայությունը հին կուլտուրական ժողովուրդների շարքը և, դարձեցնելով նրա ազգային ինքնագիտակցությունը՝ արգելք եղավ հայ ժողովրդի ապաստանացման ու միաձուլման քաղաքականությանը, որ V և VI դդ. վարում էին Հայաստանում Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրությունը»⁵¹:

Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) գլխավորած լուսավորական շարժումը, որը ծառայում էր հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության խորացմանն ու ամրապնդմանը, ընթացել է սոցիալական և քաղաքական բարդ պայմաններում:

Վառձապուհ թագավորը, որի անվան հետ «անջնջելի կերպով կապվում են հայ գրերի դշուար և կուլտուրական մեծ հեղաշրջումը հայկական կյանքում, վախճանվեց 414 թ.»⁵²: Նրա որդու՝ Արտաշեսի, անշափահասության պատճառով նախարարները Հազկերտ Ա-ից խնդրեցին Հայոց դահի վրա վերահաստատել խոսքով Գ-ին, որը, սակայն, կրկին դահ բարձրանալով, թագավորեց ընդամենը ութ ամիս և մահացավ 415 թ.: Ղազար Փարպեցու հաղորդման համաձայն, Հազկերտ Ա-ն խոսքով Գ-ից հետո շկամենալով «Հայոց աշխարհին թագավոր տալ Արշակունիների տոհմից՝ հայերի վրա թագավոր կարգեց իր որդուն, որի անունն էր ըստ իր հոր անվան՝ Շապուհ»⁵³, Հ. Մանանդյանի կարծիքով Հազկերտ Ա-ի թագավորության վերջին տարիներին Հայաստանի նկատմամբ վարած քաղաքականության ուրրտում նման շրջադարձն արգասիք էր արքայից արքայի իրազեկության պարսկական Հայաստանի ներքին գրություն՝ հայ դպրության տարածման և քրիստոնեության արմատացման՝ ընդդեմ իրանական կրոնի⁵⁴:

50 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 246: Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 74:

51 Հ. Մանանդյան, նույն տեղում: Մարկվարտը, նշելով Մաշտոցի մեծ գործի արտասովոր վեհությունը, գրել է, որ եթե նկատի առնենք պատմական այն քաղաքիկ ծանր իրոնդությունը, որի մեջ Մաշտոցը կարողացավ գարթնեցնել հայ ժողովրդի ազգային գիտակցությունը, և նրա գործը համեմատենք Պիպինի և նրա գինակից Վինֆրիդի գործունեության հետ՝ այս վերջինները «խեղճ թղտկներ կերևան» համեմատությամբ մտքի այդ հսկայի (Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշտոցի, թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913, էջ 8):

52 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 278:

53 Փարպեցի, Ա, ժբ:

54 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, մ. Ա, էջ 278:

2. 419—421 թթ. ԱՊՍՏԱՄԲՍԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ: ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ
ԹՒՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Քրիստոնեությունը հակասում էր ոչ միայն դրադաշտական կրոնին, այլև պարսից պետություն շահերին, ուստի քրիստոնեության դեմ հալածանքներ սկսվեցին Պարսկաստանում: Դրան առիթ ծառայեց Հորմիզդ-Արտաշիր քաղաքում քրիստոնյաների ձևաքույժ մի ատրուշանի ավերումը: Կրքերը բորբոքվեցին նաև քրիստոնյա Հայաստանի դեմ, որտեղ 419 թ. ապստամբական շարժում էր սկսվել պարսից տիրապետության դեմ: Հայաստանի հարցը կրկին դարձավ երկու մրցակից տերությունների վեճերի և ընդհարումների առարկա և 421—422 թթ. բռնկվեց պարսկաբյուզանդական պատերազմը, որի հիմնական պատճառը նույն վերին Միջագետքին և Հայաստանի հարավարևմտյան երկրամասերին տիրելու ձգտումն էր: Նոր պատերազմը թևավորեց օտար տիրապետությունից ազատվել ձգտող հայ հայրենասերներին և Հայաստանում ապստամբական շարժում ծավալվեց⁵⁵:

Պարսկաբյուզանդական պատերազմը և ապստամբական շարժումը Հայաստանում շատ նեղ վիճակում դրեցին Սասանյաններին: Պարսից դահաժառանգ Շապուհը Հայաստանում թագավորեց «անարգաբար» միայն չորս տարի (416—420)⁵⁶: Նախարարների արհամարհական վերաբերմունքը և դժգոհությունը քանի դեռում խորանում էր և ապստամբները պայքարում էին հայ Արշակունիների գահակալման իրավունքների ու հայկական կենտրոնաձիգ իշխանության վերականգնման համար: Փաստորեն հայ ֆեոդալական վերնախավի այդ շարժումը ղեկավարում էր քաջ Ներսես Ճիճրակացին, իսկ նրա ղինակիցն էր Ապրսամ Սպանդունին: Ներսես Ճիճրակացու զլխավորությամբ հայոց զորքերը «պարսից գնդի դեմ պատերազմ մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Ապրսամ Սպանդունին սպանեց նրանց զորավարին»⁵⁷: Ապստամբական շարժումը, որը քաջալերվում էր Պարսկաստանի դեմ պատերազմի մեջ մտած կայսրության կողմից, գնալով ավելի էր ծավալվում: Ապստամբում էին նսրանսր ուժեր, որոնց թվում և քաջ վանանդացիները: Ապստամբական շարժումը տևեց երեք տարի (419—421) և խանգարեց պարսիկներին՝ հաղթանակ տանելու բյուզանդական զորքերի դեմ Միջագետքում:

421 թ. գարնանը արքայից արքայի զորավար Միհրնեսուհին ընդլայնեց պատերազմական գործողությունները կայսրության դեմ: Սակայն հյուսիսային Միջագետքում օգոստոսին տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում պարսիկները պարտություն կրեցին:

55 Այս ժամանակ կայսրը հաղորդում է Սահակին «Կարնոյ քաղաքի» տեղում նոր քաղաքի հիմնադրման մասին, որը ներկայացվում է «իրոև ապավինություն» Սասանյան Իրանի դեմ մարտընդդ հայերի (Խորենացի, Գ, ծԼ): Պարսպապատ ամրությունների շինարարությունը պարսկաբյուզանդական սահմանագծի վրա կայսրությունն սկսեց ըստ 420 թ. մայիսի 5-ին ընդունված օրենքի, որ պատասխան էր Սասանյան Իրանում սկսված հալածանքների քրիստոնյաների դեմ, որոնք ապաստան էին գտնում Բյուզանդիայում: Հազկերտ Ա-ն նույնիսկ պատգամավորություն ուղարկելով թեոդոսիոս Բ կայսեր մոտ՝ պահանջեց, որպեսզի փախստականները ետ ուղարկվեն: Պարսկաստանում Հազկերտ Ա-ին հաջորդած Վռամ Ծ Գոռը (421—439) ավելի սաստկացրեց հալածանքները քրիստոնյաների դեմ (տես Զ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 281):

56 Խորենացի, Գ, ծԵ (աշխ. թարգմ., էջ 297):

57 Խորենացի, Գ, ծԶ (աշխ. թարգմ., էջ 297):

Միհրնկերսեհը պարսկական զորքի մնացորդներով նահանջում է դեպի Մծբին⁵⁸, որը պաշարվում է նրան հետապնդող հռոմեական զորքի կողմից⁵⁹: Սակայն պաշարվածներին օգնության են հասնում նոր զորամասեր՝ Վռամ և Գոռի գլխավորությամբ, ուստի բյուզանդացիների վերջնական հաղթանակը ձախողվում է: Մասնակի հաջողություններից հետո Թեոփոսիոս Բ-ն 422 թ. խաղաղության բանակցություններ սկսեց Վռամ Ե-ի հետ: Հուլյներին ծուղակի մեջ պնդելու պարսիկների վերջին փորձերն ի դերև ելան և Վռամ Ե-ն հարկադրված էր խաղաղության պաշն կնքել Թեոփոսիոս Բ-ի հետ: Արքայից արքան խոստանում էր իր պետության մեջ ապրող քրիստոնյաներին աղատություն տալ, իսկ կայսրը պարտավորվում էր ամեն տարի որոշ դումար հատկացնել Ալանաց դոնների ամրացման ու պաշտպանության համար: Սակայն դաշնագրի այդ երկու կետերն էլ անընդհատ խախտվում էին ու առիթ գառնում նորանոր դժգոհությունների երկու պետությունների միջև:

Խաղաղություն կնքելուց հետո ապստամբական շարժումը Հայաստանում հետզհետե դադարում է: Խորենացին հաղորդում է, որ «մեր երկիրը երեք տարի անիշխան մնալով, կռիվների և խռովության մատնված, ավերվում, ամայանում էր, արքունական հարկերը պակասում էին, ժողովրդի երթևեկի ճանապարհները փակ էին, ամեն տեսակ բարեկարգություն խանգարվում և անհետանում էր»⁶⁰:

Հայաստանի պարսկական մասում Վռամ Ե-ն հարկադրված հղավ դիմել ժամանակավոր զիջումների քաղաքականության: Նա «հաշտություն հաստատելով, (նախարարների) հանցանքները մոռացության տալու թուղթ է կնքում և նրանց խնդրանքով թագավոր նշանակում Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին՝ անունը փոխելով, Արտաշիր կոչելով և նրան է վստահում Հայաստանը առանց պարսիկ վերակացուի»⁶¹: Սակայն Արտաշեսը թագավորեց միայն վեց տարի (422—428): Այս ժամանակաշրջանում արքայից արքա Վռամ Ե-ի հայ նախարարներին խոստումներ տալու և սիրաշահելու քաղաքականության հետեւվանքն այն է լինում, որ նա իր կողմն է գրավում խոշոր նախարարներին, որոնք իրենց կալվածքներում դառնում են արքայիկներ՝ լիիրավ տերեր: Նրանք հակադրվում են հայոց կենտրոնական թագավորությանը, հայրենասեր նախարարներին ու հոգևորականությանը և արագացնում Հայկական թագավորության անկումը: Պարսից արքունիքը խոստանում էր, որ եթե Հայկական թագավորությունը վերանա, ապա իշխանությունը նախարարներին կանցնի: Անջատողական ձգտումներով համակված իշխանատենչ ու անհեռատես նախարարներն ընդունեցին այդ խաչժը: Այս քաղաքականության արդյունքն այն եղավ, որ Հայաստանում թագավորական իշխանության վերացումը տեղի ունեցավ սասանյան արքունիքի և հայ նախարարների փոխադարձ համաձայնությունամբ: Նախարարները միանում են արքայից արքայի սարքած խեղկատակային դատին, ուր քննվում էր Հայոց թագավորի հարցը: Վերջինս մեղադրվում էր այն բանում, որ անընդունակ և ապաշնորհ կառավարող է և անբա-

⁵⁸ «Սոկրատայ Արուստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն», հրատ. Մ. Տեր-Մովսեսյանի, Վաղարշապատ, 1897, էջ 602—609 և ուրիշներ:

⁵⁹ Հ. Մամանդյան, Նշվ. աշխ., էջ 282:

⁶⁰ Խորենացի. Գ, ժգ (աշխ. թարգմ., էջ 297):

⁶¹ Խորենացի, Գ, ժը (աշխ. թարգմ., էջ 301):

րոյական կյանք է վարում: Հարցաքննության պատրվակով Տիզբոն են կանչվում Արտաշեսը և Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, բայց իրականում այդ հրավերի նպատակն էր գահընկեց անել Հայոց թագավորին և վերացնել թագավորական իշխանությունը Հայաստանում, մի նպատակ, որին Սասանյանները ձգտում էին հասնել իրենց իշխանության գլուխ անցնելու պահից ի վեր:

Արտաշես թագավորը գահընկեց արվեց 428 թվականին⁶²: Սրանով դադարում է Արշակունյաց տան թագավորությունը Հայաստանում:

62 Այս դեպքը զուգահեռեց հայկական տոմարի շրջադարձային փաստի հետ:

Ըստ հետադարձ հաշիվների՝ հայերը ի սկզբանե անտի ղեկավարվում էին շարժական տոմարով: Տարին բաղկացած էր 365 օրից: Յուրաբանչյուր ամիս պարունակում էր 30 օր, իսկ 13-րդ ամիսը բաղկացած էր 5 օրից և կոչվում էր «Աւելեաց»: Հավելյալ օրերը մեկ տարի էին դառնում 1460 տարվա ընթացքում: Այս պարբերաշրջանը կոչվում էր «Հայկեան շրջան»:

427 թ. օգոստոսի 11-ին (ըստ Հուլյան տոմարի) լրանում էր «Հայկեան Երկրորդ շրջանը», այս սկսվում էր նահանջ տարին, որը վերջանում էր 428 թ. օգոստոսի 10-ին և սկիզբ դրվում «Հայկեան Երրորդ շրջանին»: «Հայկեան առաջին շրջանը» սկսվում է մ. թ. 2492 թ. օգոստոսի 11-ին, որ համարվում էր նոր տարի—«Նաւասարդ»: Ըստ առասպելաբանության այդ օրը Հայկ նահապետը սպանել է ասորեստանցի Բելին և հայ ժողովրդի հիմքն է դրվել: 1460 տարուց հետո՝ մ. թ. ա. 1032 օգոստոսի 11-ին վերջացել է «Հայկեան առաջին շրջանը» և սկսվել «Հայկեան Երկրորդ շրջանը», որը ավարտվել է մ. թ. 428 թ., օգոստոսի 11-ին: Այս թվականը զուգահեռեց Հայկական թագավորության՝ Մեծ Հայքի անկման հետ, որը առիթ դարձավ պատմությունը ավանդելու հայկական ազգային տոմարի հիմնական փաստերը: Մաղաբխա Օրմանեան, Ազգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1913, § 211, էջ 303: Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց հայոց, Վենետիկ, էջ 72—97: Լ. Ս. Բաղայան, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 49—62:

**ՀԱՅՍՍԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
III—IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ: ՖԵՈԳԱԼԱԿԱՆԱՑՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՑԻՆ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ**

**1. ՎԱՂ-ՖԵՈԳԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ԴԱՍԵՐ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐ: ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՈՒՄ**

II դարից սկսած ամբողջ Մերձավոր Արևելքում՝ Հռոմեական կայսրության սահմաններում, ինչպես և Հայաստանում¹, սկսվում է ստրկատիրական հարաբերությունների ճգնաժամի ժամանակաշրջանը: Այդ ճգնաժամը պայմանավորված էր ստրկական աշխատանքի անարտադրողականությամբ, ինչպես և ստրուկների ապստամբություններով: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հելլենիստական փուլն ապրած այն երկրներում, որտեղ հիմնադրվել էին տեղական անկախ պետություններ, հասարակական հարաբերությունների դարգացումը տանում էր դեպի ֆեոդալականացում: Ֆեոդալականացման պրոցեսի հիմնական էությունն այն էր, որ արտադրության հիմնական միջոցը՝ նախկինում համապետական հանդիսացող հողը, աստիճանաբար դառնում էր մասնավոր սեփականություն, իսկ դրա վրա հաստատված անմիջական արտադրողը՝ համայնական հողագործ գյուղացին՝ շինականը, դառնում էր ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացի: Միաժամանակ արտադրամիջոցների տեր՝ ֆեոդալականացող ազնվականության մասնատիրական տնտեսությունների՝ ազարակների և դաստակերտների անմիջական արտադրողները՝ ստրուկները, «ծառայք» և «աղախնայք» հետզհետե դառնում են հողին կցված, բայց անձնապես ազատ արտադրողներ՝ հողագործներ (նման Հռոմեական կայսրության կցագրված կոլոններին): Նրանք ապրում էին հատուկ բնակավայրերում՝ ազարակներում, ուստի կոչվում էին «բնակիչք ազարակին»: Այդպես էր Հայաստանում: Իսկ Արևելքի մի շարք հելլենիստական երկրներում (Սգիստոս, Ասորիք և Փոքր Ասիա), որոնք դարձան հռոմեական պրովինցիաներ, դեպի նոր՝ ավելի առաջադեմ արտադրահարաբերությունները տանող այս պրոցեսները բավական դանդաղեցված էին: Պատմական պայմանները նպաստեցին Հայաստանի վաղ

¹ Հայաստանն իր տնտեսական և սոցիալական բնույթով առաջավորասիական ստրկատիրական հասարակության մասն էր կազմում, որի բնորոշ կողմն էր արևելյան համայնքը: Վերջինս մանրամասնորեն քննված է Կ. Մարքսի կողմից: Տե՛ս К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. изд. 2-ое, т. 46, ч. I, с. 461—508. Այդ համայնքի կենսունակությամբ է Կ. Մարքսը բացատրում Արևելքի ստրկատիրական հասարակությունների վարգացման դանդաղիտությունը, որոնք շհասան անտիկ Միջերկրայքի երկրների արտադրահարաբերություններին:

անցմանն ավելի առաջադեմ՝ ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման ուղին: Վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում գեղջուկները և ագարակի բնակիչները ենթարկվում են ֆեոդալական կախման: Կաղնակերպվում է հողատերերի կողմից շահագործվող անտառոնխտական դասակարգ՝ մի ընդհանուր ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացիություն: Հետագայում՝ IX դարում հիմնականում ավարտվում է ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման պրոցեսը Հայաստանում, և հայ ժողովուրդը թևակոխում է հասունացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը²:

Վաղ միջնադարյան Հայաստանում ֆեոդալականացման պրոցեսների խորացման հետ մեկտեղ ավելի սրուշակի էր դրսևորվում սոցիալական տարբեր շերտերի միջև եղած սահմանադիժը: Սոցիալական խմբերը վերածվում էին ներփակված դասերի՝ սրուշակի ժառանգական իրավունքներով ու պարտականություններով, ընդ որում, անցումը մի դասից մյուսը, որպես կանոն, արգելված էր:

Արշակունյաց Հայաստանի ողջ ազգաբնակչությունը III—IV դդ. բաժանված էր բարձր և ստորին դասերի: Բարձր դասին էին պատկանում խոշոր և միջին հողատեր ազնվականությունը՝ նախարարները, բարձր հոգևորականությունը, աղա մանր ազնվականությունը՝ աղատները և գյուղական հոգևորականությունը («ժառանգաւորք եկեղեցւոյ», «տոհմ քահանայից», «ժառանգութիւն քահանայական»): Սրանք միասին կազմում էին մեկ տիրող դասակարգ՝ «ազնվականների», «տոհմիկների», որ ընդհանուր տերմինով կոչվում էր «ազատներին» դաս: Աղատների դասը բաղկացած էր երկու հիմնական շերտերից՝ «նախարարներից» և «աղատներից»՝ նեղ իմաստով³:

Ստորին դասին էին պատկանում քաղաքացիները՝ առևտրականներն ու արհեստավորները, որոնք համեմատաբար արտոնյալ վիճակում էին և «շինականները»՝ ազատ և կախյալ գյուղացիները, ինչպես նաև քաղաքային պլեբսը՝ ռամիկները: Ամբողջությամբ վերցրած ստորին դասը կազմում էին աստիճանաբար իրավունքներն ու անձնական ազատությունը կորցնող, շահագործվող մի դասակարգ, որ կոչվում էր «անազատ» (ոչ ազնվական, ոչ տոհմիկ) և «ռամիկ» (ամբոխ), ընդհանուր տերմիններով:

«Ստրուկները» (ծառայ և աղախին)⁴ դասերից դուրս էին, կարգից դուրս («անկարգ»), որպես հասարակության առավել իրավազուրկ զանգված:

Բարձր դասերը միայն «ազնիվ»՝ զինվորական ծառայություններ էին կա-

2 Տե՛ս С. Т. Еремян, Армения в период кризиса рабовладельческого общества и формирования феодальных отношений. *Հրատարակվել է՝ «Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III—IX вв.»*, գրքում, М., 1958, стр. 167—185: Տե՛ս նաև՝ С. Т. Еремян, Нахарарское общество Армении (в книге «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства», части III—IV, М., 1939, на правах рукописи), стр. 108—116 и сл.

3 Հ. Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում (Արշակունիների և մարզպանական շրջան)*, Երևան, 1934, էջ 92, 128: Ինչպես նշում է Ն. Աղոնյը, «ազատ բառը ոչ միայն ընդհանուր կոչում չէր նախարարական դասի, այլ նշանակում էր նաև մանր ազնվականություն, նման Իրանի աղատներիին» (Ն. Աղոնյ, *Հայ հին շինականությունը*, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1949, էջ 202):

4 Վաղ ֆեոդալական Հայաստանում «ստրուկների» (ծառայ, աղախին) մասին եղած Փավստոսի (Գ, 8 է), Ղազար Փարպեցու (Գ, հր), Եղիշեի (է), Անանիա Շիրակացու և այլոց հաղորդումների վերլուծությունը տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 236—238:

տարում. այդպիսին համարվում էր հեծեկազորում ծառայելը, մինչդեռ ստորին դասերը համարվում էին միայն հետևակը: Միայն թագավորի կամ նախարարի հայեցողությամբ կարող էր կազմավորվել «ռամիկ այրուձի»: Ռամիկ այրուձին բաղկացած էր «ռամիկ հեծեալ»-ներից, որն առանձնապես կարևոր նշանակություն ստացավ հաջորդ՝ մարդպանական ժամանակաշրջանում⁵: Պիտի ենթադրել, որ հենց այդ ժամանակաշրջանից սահմանվեց հատուկ կարգ, ըստ որի պուղական համայնքի յուրաքանչյուր իննեորդ երգը տալիս էր մեկ «ռամիկ հեծեալ»⁶, որից կազմվում էր «ռամիկ այրուձին», որ դուրս էր բերում նախարարը, «ազատ այրուձիից» անջատ:

Բարձր դասերն ունեին արտոնություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում դառնում էին ժառանգական: Տոհմիկ ազնվականությունը և բարձր հոգևորականությունը չէին ենթարկվում սոսիորական դատարաններին, նրանց պատել կարող էր միայն թագավորը: Բարձր հոգևորականներին դատում էր կամ թագավորը, կամ հայ եկեղեցու առաջնորդը՝ կաթողիկոսը:

Մանր ազնվականությունը՝ ազատները և իր իրավունքներով ազատներին հավասարեցված ստորին հոգևորականությունը ենթարկվում էին քաղաքացիական և հոգևոր դատարաններին: Բայց ստորին դասի համեմատությամբ նրանք որոշ արտոնություններ ունեին: Սպանված ազատի արչան գինը երկու անգամ ավելի էր սպանված շինականի արչան գնից⁷: Ե՛վ ազատը, և՛ շինականը ենթարկվում էին դրամական «տուգանքների»⁸, բայց ազատը շինականի պես մարմնական պատժի չէր ենթարկվում կամ տաժանակիր աշխատանքի չէր դատապարտվում: Դրա հետ մեկտեղ որոշակի իրավազանցությունների համար ազատները պետք է եկեղեցուն վճարեին դրամական տուգանքներ, որոնք կրկնակի անգամ բարձր էին, քան շինականներից դանձվող համանման տուգանքները: Սա ցուցանիշ էր այն բանի, որ մանր ազնվականությունը, ի դեմս ազատների, գույքային տեսակետից և տնտեսապես կրկնակի անգամ ուժեղ էր ազատ հողագործ-շինականից⁹:

Հանցանք գործած շինականին կամ ազատ գեղջկուհուն տաժանակիր աշխատանքի էին դատապարտում բորոտանոցներում գողենոցներում, որպեսզի այնտեղ, որոշակի ժամկետի ընթացքում (մեկ կամ երկու տարի) ստրկական աշխատանք կատարեին՝ պտտեին երկանքները կամ ձևոքի աղացները՝ այլուր կամ ձավար ստանալու համար, որոնցով կերակրում էին բորոտներին: Դատապարտված գեղջկուհին պտտում էր ձևոքի աղորիքը: Կնոջ աշխատանքը տղամարդու աշխատանքից կրկնակի անգամ ցածր էր գնահատվում: Համաձայն այն տեսակետի, թե մեկ տղամարդը երկու կին արժե, կնոջ դրամական տուգանքն ու տաժանակիր աշխատանքը պետք է երկու անգամ պակաս լիներ: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ շինականի տարեկան աշխատանքը՝ դրամով

5 Փարսլեցի, Գ, հր, 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 118:

6 «Կանոնք Դունայ ժողովոյն», Վաղարշապատ, 1905, էջ 23, տես 2. Մանանդյան, նույն տեղում:

7 Թ. Ավդալբեգյան, Հայ շինականի ու գեղջկուհու աշխատավարձը հինգերորդ դարում, տես նրա «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 285—286:

8 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 123, 184—186:

9 նույն տեղում, էջ 184:

արտահանված, կազմում էր 100-ից մինչև 250 սասանյան դրախմ (50—60 ուուրլի արծաթով), իսկ ազատ գեղջևուհունը՝ 50—62,5 սասանյան դրախմ (25—30 ուուրլի արծաթով): Համապատասխանաբար ազատ գյուղացու օրական վատակը կազմում էր 16—20, իսկ ազատ գեղջևուհունը՝ 8—10 կոպեկ արծաթով¹⁰: Շինականների համեմատությամբ «քաղաքացիք»՝ առևտրականներն ու արհեստավորներն ավելի մեծ իրավունքներ ունեին: Կյանքը «ըստ քաղաքացու կարգի» ենթադրում էր անձի ազատություն և այլ իրավունքներ:

Ազատ շինականները, գյուղական համայնքի բնակիչները՝ գեղջուկները («գեղջուկք»), իրենց հերթին ավելի մեծ իրավունքներ ունեին, քան ազարակներում բնակվող, մասնավոր հողարածիմներին ամրացված կախյալ գյուղացիները՝ «բնակիչք ազարակին», որոնց վիճակը քիչ բանով էր տարբերվում նրանց հետ կողք-կողքի ապրող «մշակներ»-ից¹¹:

Հայաստանի վաղ միջնադարի որոշակի պայմաններում անմիջական արտադրողների վիճակի խնդիրը սովետահայ պատմագրության ամենագծվար հարցերից մեկն է: Սկզբնաղբյուրները, որոնցում ողջ ուշադրությունը կենտրոնացած է եղել գրեթե բացառապես քաղաքական պատմության վրա, գյուղացիների ու վաղ ֆեոդալական Հայաստանի բնակչության շահագործվող մյուս խավերի մասին հիշատակում են միայն հարեանցիորեն և ակնարկներով¹²:

Հայաստանը գերազանցապես երկրագործական երկիր էր: Նրա բնակչության ճնշող մեծամասնությունը համայնքի անդամ կամ ֆեոդալական կախվածության տարրեր աստիճանի վրա գտնվող գյուղացիներ էին:

Պետական հողերի վրա կային մանր հողագործ անտեսատերեր, որոնք միավորված էին համայնք-գյուղերում (գեղ, շէն) և կոչվում էին «շինականներ»¹³: Նրանք ազատ հողագործներ էին և ինքնուրույն տնտեսություն էին վարում: Համայնքների անդամները միմյանց հետ կապված էին համապարտ երաշխավորությամբ ու պատասխանատվությամբ հարկի վճարման և պետական պարհակների կատարման գործում¹⁴: Հարկերը նրանք մուծում էին պետությանը գեղջավազների կամ զեհկանների միջոցով, որոնք զրանք հանձնում էին Հայոց հաղարապետին:

Գյուղական համայնքն ուներ կոլեկտիվ հողային սեփականություն, որը բաժանվում էր երգերի միջև ըստ արական շնչի և, այդպիսով, կոլեկտիվ հողատիրությունը վեր էր ածվում մասնավոր հողօգտագործման: Ինչպես նշում է Մարքսը, նման համայնքում «գոյություն ունի միայն կոլեկտիվ սեփականություն և մասնավոր տիրակալություն»¹⁵: Համայնական սեփականությունը հանգես է գալիս որպես «կոլեկտիվ սեփականություն, ընդ որում առանձին

10 Ք. Ավդալբեկյան, *Կղ. աշխ.*, էջ 291:

11 С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, «Արարեր, հաս. գիտ», 1948, № 11, էջ 44:

12 Տե՛ս А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья (Опыт сравнительно-исторического исследования), М., 1980, гл. IV, стр. 173—247.

13 Ն. Աղանյ, *Կղ. աշխ.*, էջ 181—188:

14 С. Т. Еремян, *Կղ. աշխ.*, էջ 45—52:

15 К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, (ВДП, 1940, № 1, стр. 16).

անհատը ներկայանում էր իբրև միայն տիրակալ և մասնավոր հողատիրություն բողոքովին գոյություն չունենալը»¹⁶:

Մեծ Հայքի թագավորության ողջ հողատարածության գերագույն հողատերն էր համարվում թագավորը՝ Արշակունի գահակալը: Այդ հողային տարածությունն ամբողջ պետության մեջ վարչականորեն բաժանված էր առանձին «գաւառների» ու «աշխարհների», որոնք տարբեր ժամանակներում հայոց թագավորների կողմից հանձնվել էին կառավարելու հայ ավագանուն՝ նախարարներին ու ազատներին, որոնք ժամանակի ընթացքում դարձել էին իրենց ստանձնած տարածքների ժառանգական տիրակալներ՝ խոշոր հողատերեր, իրենց ենթակա գյուղական համայնքներով: III—IV դդ. արդեն գոյություն ունեւ հողի մասնավոր սեփականատիրություն արքունի տան հողատիրության կողքին: Ստեղծված վիճակը մասնակի փոփոխության էր ենթարկվում միայն առանձին պեղծերում, երբ նախարարը մեղադրվում էր պետական դավաճանության կամ այլ հանցանքի մեջ, նախարարական տոհմը «անձեռ» էր արվում, այսինքն՝ բնաջնջվում էր, իսկ նրա «երկիրը» զբաղվում էր «չարքունիս»:

Պետական հարկերը և դրանց գանձման սխառմը նույնն էին, ինչ որ հարեան Սանանյան Իրանում և Հռոմեական կայսրության արևելյան պրովինցիաներում: Կար հարկերի հիմնական երկու ձև՝ հողային—«սակ» կամ «հաս» և գլխահարկ՝ «խարագ» կամ «հարկ»¹⁷: Հարկերի բաշխումը կատարվում էր սոցիալական ստորարածանման համաձայն:

Հողային հարկը վճարում էին բնակչության բոլոր խավերը, մանր ու խոշոր հողատերերը, գյուղացի-հողագործները: Հողային հարկը պայմանավորված էր յուրաքանչյուր շրջանի հողերի բերրիության աստիճանով, տվյալ տարվա բերքով և ըստ այդմ կազմում էր բերքի $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$ մասը:

Գլխահարկը վերցնում էին միայն ստորին խավերից՝ շինականներից ու քաղաքացիներից: Որոշակի տարիքի հասած արական սեռի յուրաքանչյուր աշխատունակ շնչից վերցվում էր 4 դրախմ (սասանյան արծաթ դրամ): Հարկերը մուծվում էին տարին երեք անգամ՝ հունվարին, մայիսին և գեկտեմբերին:

Բացի հողային հարկից և գլխահարկից գոյություն ունեին մի շարք սյարհակներ պետության օգտին, որոնք ծանրացած էին միայն ստորին դասերի վրա:

1. Զինվորական հարկ (բեկար)¹⁸. Գյուղացիական աշխարհազորը սովորաբար համալրում էր հետևակը և բանակում ամենասե աշխատանքն էր կատարում: Ամմիանոս Մարկելիսոսը, որն ապրել էր այն դարաշրջանում, այսպես է բնութագրում գյուղացիներից հավաքվագրված «պարթևական» հետևազորը. «Հետևակայինները, զինված միլիարիանների օրինակով (զաղիատորական սպառազինման մի ձև), գումակավորների ծառայությունն են տանում: Նրանց զանգվածը գնում է հեծակազորի կռից, ահա գատապարտված հավիտենական ստրկության, երբեք չվարձատրվելով ոչ ոտճիկով, ոչ էլ սրէ: այլ

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 17:

¹⁷ Թ. Ավգարեզյան, Հաս, սակ, բամ, «Տեղեկագիր գիտ. և արվեստի ինստիտուտի», 1926, Ձ 1, էջ 54—55: 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ. էջ 131—205, 207—208:

¹⁸ 2. Անադյան, Հայերեն արձատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 437, «բեկար» բառի տակ:

նստացրած»¹⁹։ Այս բնութագրությունը նույն շափով կարող է վերաբերել նաև վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանի Հայաստանի հետևակին։

2. «Տարապարհակ»։ իր գրաստները շինականը տրամադրում էր պետական պաշտոնյաներին կամ տվյալ գավառում տեղավորված զորամասերին։

3. Զանազան ծանր ֆիզիկական աշխատանքների կատարում («պարհակութիւն»)։

4. Բանվորական ուժի հավաքագրում համապետական նշանակության շինարարական աշխատանքների՝ քաղաքների, կամուրջների, ջրանցքների, ճանապարհների կառուցման, անտառատնկումների և այլնի համար «մարդահարկ, խաշար»²⁰։

Մանր բեռի նման աշխատավոր բնակչությանն էր բաժին ընկնում բանակի մատակարարումը, հասկապես արքունական հողերում, որտեղ բերդապահ կազմակերպությունը («կայնական զորք») ապրում էին շրջակա գյուղական բնակչության հաշվին։ Գյուղացիները պարտավոր էին ապահովել զորքերն անհրաժեշտ ամեն ինչով։

Գյուղը ղեկավարում էր գյուղական ավագը՝ «ծեր, գեղջաւագ, գեհկան», որը հավաքում էր հարկերը, հաշվառում և բաշխում պարհակները²¹։ Դեհկանը պատասխանատու էր պետության առաջ՝ ի դեմս հայոց հազարապետի, հարկերը ժամանակին մուծելու և մյուս պարտավորությունների կատարման համար։

Ժամանակի ընթացքում դեհկանի պաշտոնը դառնում է առավել ունևոր բնտանիքների ժառանգական արտոնությունը։ Դեհկանների և գյուղական քահանաների և մի շարք այլ բնտանիքներ կազմում էին գյուղի ունևոր վերնախավը («թուանիկ»), որն իշխում էր գյուղական մանր արտադրողների վրա։ Վերջիններս ըստ ունեցվածքի միտում ունեին շերտավորման՝ «տառապեալ»-ների և ամենաստորին սոցիալական շերտին պատկանող մարդկանց («որոյ վար և այգի ոչ է»)։ Սա հողատեր կանաչխարհիկ» աղքատացած շինականների մի շերտ էր²², որ, բնականաբար, ստիպված էր վարձակալել վարեկահող ունևոր տնտեսատերերի մոտ՝ ամենաձանր պայմաններով։ Այդպիսի հողատեր կանաչխարհիկ» գյուղացին սովորաբար դառնում էր ազատի, նախարարի կամ հողեր անձի մանր վարձակալ, զրանով իսկ ընդմիշտ կորցնելով երբեմնի ազատությունը, վերածվելով կախյալ շինականի՝ «մշակի»²³։

Գյուղական չտրաքանչյուր տան օգտագործման համար ստանում էր հողաբաժին՝ «հող երդոյ», որի միավորը համապատասխանում էր հեղինիստական և բյուզանդական դարաշրջանների «արուրա»-ին կամ հոմեական «յուղեր»-ին²⁴ (մոտավորապես 1/4 հեկտար)։ «Հող երդոյ»-ը հողաբաժնի այնպիսի

¹⁹ Ammian. Marc., LXXIII, 6:

²⁰ С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 51:

²¹ Ն. Ալոնց, նշվ. աշխ., էջ 200:

²² С. Т. Еремян, Проблема падения рабовладельческого общества, и зарождения феодальных отношений в древней Армении. Доклады советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов, М., 1954.

²³ С. Т. Еремян, Основные..., 1954, стр. 118.

²⁴ Հ. Մանանդյանը, հենվելով Ազաթանգեղոսի (Ճ, ժթ) և Փալատոսի (Ե, լա) հազորդուների վրա ենթադրել է, որ «հող երդոյ» որոշ չափի հողաբաժիններ են, որոնք ավաններում և ազարակներում տրվել են «երդ»-երին (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 135, 197):

միալոր էր, որի տարածությունը պայմանավորված էր յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների թվով: Այն փոփոխվող մեծություն էր: Արտերի վերաբաժանման ժամանակ հաշվի էին առնվում ամեն մի ընտանիքում տեղի ունեցած փոփոխությունները:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո գեղջավազի հետ մեկտեղ գյուղում մեծ դեր է սկսում խաղալ գյուղական քահանան, որը շինականներից հավարում էր տասանորդ և այլ «կամավոր նվիրատվություններ» (օրինակ՝ «պըս-զի»²⁵), որոնք հարմարեցվում էին կրոնական տոների օրերին և ժամանակի ընթացքում դառնում պարտադիր:

Գյուղական համայնքի ներսում գեռ շատ երկար պահպանվում էր հավասար հողօգտագործման սկզբունքը և կատարվում էին արտերի պարբերական վերաբաժանումներ: Հողերը բաժանվում էին «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» վիճակահանությանը²⁶: Վարելահողերից բացի կային արոտատեղիներ, բարձր լեռնային մարգագետիններ, նախրատափեր, անտառներ, որոնցից օգտվել կարող էին համայնքի բոլոր անդամները: Իրենց հողաբաժիններում շինականներն զբաղվում էին հացահատիկի մշակությամբ: Ցանում էին գարի, ցորեն, կորեկ, որոշ տեղերում նաև բրինձ և այլն: Հողը սովորաբար մշակվում էր երկաթի խափ ունեցող փայտե արորով: Զարգացած էին նաև այգեգործությունը, խաղողագործությունն ու զինեղգործությունը, հասկապես դաշտավարային շրջաններում: Տնանություն մյուս կարևոր նշանակություն ունեցողն էր, որը երկրագործությունից հետո երկրորդ տեղն էր զբաղվում:

Ինչպես մյուս ծառայությունները, նույնպես և շինականը համարվում էր ժառանգական և այդ վիճակից դուրս գալը շատ զժվար էր:

2. ՖԵՆՈՎԱԼԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ: ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԵՐԸ: ՖԵՆՈՎԱԼԱԿԱՆԱՊԵՍ ԿԱՆՅԱԼ ԳՅՈՒՂԱՑՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԾԱՆՐԱՑՈՒՄԸ

Ֆեոդալականացման պրոցեսի խորացմանը զուգահեռ թագավորական կամ պետական հողն աստիճանաբար արոհվում էր մանր սեփականատերերի միջև, մեծանում էր մասնավոր-սեփականատիրական հողը, իսկ այնտեղ ապրող, մինչ այդ ազատ հողագործ բնակչությունը հետզհետե վերածվում էր ֆեոդալական կախյալ բնակչության, որի վրա ծանրանում էր կրկնակի և եռակի ճնշումը: Այդուհետ գյուղացին, որպես կախյալ շինական, պարտավոր էր պարհակներ կատարել ու հարկ վճարել և՛ պետությանը, և՛ իր հողատիրոջը, և՛ Եկեղեցուն²⁷:

Նախարարներին և ազատներին պատկանող հողերում գոյություն ունեցող գյուղական համայնքների բնակչությունը կախման մեջ էր ընկնում հողատերից: Նախկինում ազատ համայնականները՝ շինականները, բնակվելով թագավորի կողմից նրա բարձրաստիճան պաշտոնյային շնորհված հողի վրա, վեր էին ածվում հողի ազատ վարձակալների՝ գյուղական համայնքների անդամի

25 նույն տեղում, էջ 140:

26 նույն տեղում, էջ 195—198:

27 Ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, շինականների «ի հարկի ծառայութեան» վիճակն ունեցել է, հավանաբար, որոշ շափով ճորտության բնույթ (նշվ. աշխ., էջ 166):

պայմաններով: Սակայն հարկաչին ճնշումը կրկնակի շափով ավելանում էր: Սովորական պետական հարկերից ու պարհակներից բացի գյուղացին իր բերքի մի մասն ստիպված էր տալ հողատիրոջը՝ հողի վարձակալման գիմաց: Հողի սեփականատիրոջից կախյալ շինականները, Հռոմեական կայսրության ազատ կոլոնների նման, անձնապես ազատ էին, բայց ամրակալված էին հողին և իրավունք չունեին տեղից-տեղ փոխադրվելու²⁸:

Կախյալ շինականն ուներ որոշ սեփականություն՝ գյուղական բնակարան²⁹, պարզունակ գյուղաանտեսական դործիքներ (օրինակ՝ «երկմատանի փայտատառ»)՝³⁰, բայց արտադրության հիմնական միջոցը՝ հողը, համարվում էր ֆեոդալի սեփականությունը: Նախկինում ազատ գյուղական համայնքի հողն աստիճանաբար դառնում էր խոշոր հողատիրոջ սեփականությունը: Այդ պատճառով էլ փոքր հողաբաժին ունեցող կախյալ շինականը հողի սեփականատիրոջ հանդեպ սկսում էր հանդես գալ իբրև մանր վարձակալ: Վարձակալության գիմաց նա տալիս էր իր բերքի որոշակի մասը:

Աղբյուրների կողմնակի վկայություններից հայտնի է, որ եթե ազատ վարձակալ-շինականը չէր վճարում իր վրա դրված հարկերը և չէր կատարում պարհակները, ապա դառնում էր կցագրված գյուղացի՝ «մշակ», այսինքն՝ պետք է ձրի աշխատել հողատիրոջ անտեսությունում: Այդպիսի կցագրված գյուղացին սոցիալապես հավասարեցվում է «ագարակների բնակիչներին» և ստրուկներին: Միայն գյուղական համայնքի համապարտ երաշխավորությունը կարող էր փրկել նրան այդ ստրկական վիճակից:

Ընդհանրապես գյուղական համայնքն իր կարգերով ու ավանդույթներով շինականին հնարավորություն էր ընձեռում պաշտպանելու իր սոցիալական շահերը հողատիրոջ կամայականություններից: Պահպանված եկեղեցական կանոնների համաձայն շինականը կարող էր իր սեփականությունը կտակել որդիներին, կարող էր ամուսնանալ առանց կալվածատիրոջ համաձայնություն³¹: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում կար հողի մանր, ազատ սեփականատերերի մի խավ: Տիրոջ համաձայնությամբ շինականը կարող էր ստորին հոգևոր պաշտոններ վարել:

Ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացին, որպես հարկատու, հաշվվում էր հողի սեփականատիրոջ վրա և այս վերջինս էր վճարում պետությանն իր հողի վրա ապրող գյուղացիներից գանձվելիք հարկերը: Կային հողագործներ, որոնք նման էին Հռոմեական կայսրությունում կցագրված կոլոններին³²: Ժամանակի ընթացքում «կցագրված» (այսինքն՝ հողին ամրակալված) ստրուկ-հողագործի և «կցագրված» կոլոնի միջև եղած սարբերությունը վերանում էր, այդ

28 Հ. Մանուկյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 176:

29 Համայնական գյուղացու բնակատեղին՝ «տուն»-ը իրենից ներկայացնում էր աղգազրության մեջ հայտնի զխատունը կամ հողարաշինքը, մեջտեղը երդիկով, ուստի յուրաքանչյուր այդպիսի տան մեջ ապրող ընտանիքը կամ գերդաստանը բնորոշվում էր «երդ» բառով: Երդը հարկահանության մեկ միավոր էր: Շ. Գ. Երեմյան, Народное жилище. Տե՛ս Культура раннефеодальной Армении (IV—VII вв.), Ереван, 1980, стр. 307—314.

30 Տե՛ս Շ. Գ. Երեմյան, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении. Տե՛ս Ժողովածու սնյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության պատմության, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 16—17:

31 Նույն տեղում:

32 Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 197—198:

պատճառով էլ հողագործների այս երկու կարգն էլ հայերեն կոչվում էին մեկ տերմինով՝ «ծառայ»³³:

Աշխատանքի ծանր պայմանները կախյալ գյուղացիներին և ծառաներին անելանելի դրություն մեջ էին դնում և նրանց միակ փրկությունը փախուստին էր: Ամեն ինչ, անգամ ընտանիքը թողնելով, փախչում էին վանքեր ու անապատներ: Ոչ ոք իրավունք չունեիր իր մոտ ընդունել փախած ծառային: Նրա տեղն իմացող չտրաքանչյուր ոք պարտավոր էր ծառային վերագործնել նախկին տիրոջը: Նույնիսկ եկեղեցին միջոցներ էր ձևանարկում կանխելու անապատականների շարժումը և ամուրիություն քարոզը: Արշակավանը եղավ սոցիալական հակասությունների սրման կիզակետը: Արշակավանում տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակակից Ամմիանոս Մարկելլինոսը խոսելով իրանական ազնվականության մասին, հաղորդում է, որ նրանք այնքան դաժան էին, «որ սեփականացնում են ստրուկների ու ստորին խավի մարդկանց կյանքի ու մահվան իրավունքը»³⁴: Այս դիտողությունը լիովին վերաբերվում է նաև հայ ազնվականուն և իրենից կախում ունեցող մարդկանց նկատմամբ դրսևորվող նրա վերաբերմունքին:

Կալվածատերերի ու ֆեոդալականապետ կախյալ գյուղացիների փոխհարաբերություններն այնքան սրված էին, որ գոյություն ունեցող արտաքին քաղաքական իրադրության պայմաններում հղի էին մեծ վտանգներով: Դրա վկայությունն են Աշտիշատի ժողովի 354 թ. ընդունած որոշումները:

Թեև ստրկատիրական հասարակարգն իր տեղն ընդմիշտ դիջել էր ֆեոդալականին, ստրկությունն այնուամենայնիվ լիովին չէր վերացել: Ստրկական աշխատանքը շարունակում էր պահպանվել արհեստներում, գյուղատնտեսության մեջ, և այդ հանգամանքը բացասաբար էր անդրադառնում վերջնականապես ֆեոդալական հասարակությանն անցնելու վրա: Առհասարակ ստրկատիրական կացութաձևը այս կամ այն շափով միշտ էլ գոյություն է ունեցել³⁵:

Ստրուկների վրա իշխող դասակարգի խավերն էին՝ նախարարները, ազատները, հողևորականությունը: Իշխող դասակարգին կենցաղում ծառայում էր տնային սպասավորների մի ամբողջ խումբ: Ստրուկը համարվում էր տիրոջ շարժական ունեցվածքի մի մասը: Նրան կարելի էր նվիրել, վաճառել, գնել, փոխանակել, դրավ դնել և այլն: Փախած ստրուկը, սրպես կանոն, վերագործվում էր տիրոջը: Հողին ամրակալված ստրուկը՝ մշակը, ուներ որոշ գույք, խրճիթ, պարզունակ գյուղատնտեսական գործիքներ, թևերև նաև անասուններ: Տիրոջ թույլտվությամբ ստրուկը կարող էր ձևք բերել նաև որոշ անհրաժեշտ իրեր:

Աղարակներում ու դաստակերտներում աշխատող ստրուկ-հողագործները՝ «մշակները», աստիճանաբար ամրակալվում էին հողին և այդպիսի ստրուկների բնակավայրերը կոչվում էին «աղարակ»³⁶:

³³ С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 54: Հին հայերենում «ծառայ» և «ստրուկ» անվանվել են աղամարդիկ, իսկ կանայք կոչվել են «աղախին» (Չ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 234):

³⁴ Ammian, Marc., 6, 80:

³⁵ Ст'я А. П. НОВОСЕЛЫЧЕВ, նշվ. աշխ., էջ 183—184, 196:

³⁶ Աղարակը վեր է ամլում ավանի՝ հողին կցված հողագործ բնակչությանը («բնակիչ՝ աղարակին»), որը, սակայն, իրավական առումով ցածր էր գյուղից, «չէնից», որտեղ ապրում

Ֆեոդալական հասարակության շահագործող դասակարգի ներկայացուցիչների հզորությունն ու պետական գործերի վրա ունեցած ազդեցությունն աճում էր նրանց հողային հարստությունների աճին համեմատ:

Տոհմիկ ազնվականությունը ծագում էր մասամբ առանձին ցեղերի ու նրանց զինվորական աշխարհազորների հնագույն առաջնորդների և հրամանատարների սերունդներից, որոնք դարձել էին նախկին ցեղային տարածքների ժառանգական իշխողներ, մասամբ էլ բարձրատիճան պաշտոնյաներից, որոնք ծառայության դիմաց, որպես ժառանգական սեփականություն, ստացել էին հողային տիրույթներ և ժամանակի ընթացքում դարձել տոհմիկ ազնվական:

Հայ առաջին քրիստոնյա թագավորներն ստիպված էղան նաև կալվածքներ շնորհել ձևավորվող քրիստոնյա հոգևորականությանը: Նրանք այդ կատարեցին նաև ի հաշիվ ապստամբ նախարարներից բռնադրաված կալվածքների: Այդպիսի նախարարական տները բնաջնջվում էին, իսկ նրանց հողերը հանձնվում էին հոգևորականությանը որպես հավիտենական շտաբվող տիրույթներ:

Ադաթանգեղոսի և Փավստոսի վկայություններից երևում է, որ Տրդատ Գ-ն դյուզական հոգևորականությանը անտեսապես ապահովել է՝ տալով նրանց հողամասեր: Ըստ Ադաթանգեղոսի վկայության, Տրդատ Գ-ն «իր ամբողջ իշխանության մեջ, առհասարակ, տվեց քահանայական պաշտոնական սպասարկման համար բոլոր ազարակ տեղերում շորս շորս «հող երդոյ», իսկ ավաններում՝ յոթ յոթ «հող երդոյ»³⁷, որ մասուցեց Ասածուն որպես նվեր պտղի»³⁸: Ադաթանգեղոսի վկայությունը լիովին ապացուցվում է Փավստոսի տեղեկություններով: Երբ նա խոսելով Պապի (368—373)՝ եկեղեցու հանգևորվարած ներքին քաղաքականության մասին, հաղորդում է, որ Պապ թագավորը բռնադրվեց եկեղեցու հողերը, որ «Մեծն Գրիգոր քահանայապետի ժամանակ Տրդատ թագավորը տվել էր եկեղեցուն Հայոց ամբողջ երկրում պաշտամունքի սպասավորության համար, որովհետև յոթ հողից հինգը դրավեց արքունիքը և միայն երկու հող թողեց»³⁹: Այդ հողերն ազատված էին ամեն տեսակ հարկերից, բացառյալ հողային հարկը, որը քահանաները մուծում էին պետական գանձարան:

Ձևավորվող հոգևոր դասը հավասարեցված էր ազասների դասին («...պա-

լին դեռևս հողին չամրակցած, բայց արդեն հողատերերից կախյալ գյուղացի համայնականների՝ «շինականները», (С. Т. Еремян, Основные черты обществ. строя Армении, «Էրարեր», 1948, № 11, էջ 55): Դաստակերտը վեր է ածվում խոշոր հողատիրոջ կալվածքի նման դաստակերտներով էր շրջապատված ֆեոդալական ամրոցը: Տե՛ս նաև՝ Գ. Խ. Տարկուսյան, О двух значениях термина дастакерт в ранних армянских источниках. Сб. «Эллинистический Восток», «Византия и Иран», М., 1967, стр. 91—101. Ա. Գ. Սահակյան, Сасанидский Судебник, «Книга тысячи судебных решений», Ереван, 1973, стр. 458—460.

³⁷ Գրանց չափերը, նայած արգավանդության, տարածվում էին 5—12 հեկտարի միջև (տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայ հին շինականությունը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948, էջ 178):

³⁸ Ազարանգեղոս, գլ. ՃԺԹ, 837, էջ 436; Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 347:

³⁹ Փավստոս, Ե, լա1

րեքօտաւորք աղատեալ էին ի Քրիստոս»)⁴⁰ և ուներ նույն իրավունքները, ինչ որ աղատները:

Նախկին հեթանոսական տաճարների հողերն ստանալուց բացի, հայ հոգևորականությունն ընդարձակում էր իր հողային տիրույթները՝ ի հաշիվ պետության կողմից բռնազրուված այն հողերի, որոնք վերցվում էին շնորհազարկ կամ բնաջնջված նախարարական տներից: Այսպէս, Աղբիւնոսը և Եվթաղիոսը Վրթանէս արքեպիսկոպոսի (333—347) օրոք եպիսկոպոսական աստիճանի հետ միասին ստացել էին ընդարձակ կալվածքներ, որոնք նախկինում Բղնունի, Մանավաղյան և Ռրդունի նախարարական տներինն էին:

Այսպէս ահա զավթվում էին այն հողերի վերջին մնացորդները, որտեղ դեռևս գերակշռում էր նախաֆեոդալական կացութեանը, իսկ այդ հողերի աղատ բնակիչները վեր էին ածվում եկեղեցական ֆեոդալների կախյալ հպատակներին:

Բացի այդ, եկեղեցին մշտապէս ստանում էր նոր հողեր ու դուշք՝ թագավորի ու նախարարների հանուն հոգու փրկութեան արած նվիրատուութեանների ձևով: Դրա հետևանքով IV դարի ընթացքում եկեղեցական հողատիրութեան հիման վրա աճում է բավական պատկառելի մի ուժ՝ հողևորական դասը, որը մեծ հաջողութեամբ պաշտպանում էր իր շահերն աշխարհիկ ֆեոդալների ռանձգութեաններից և իր պայմաններն էր թելադրում ոչ միայն աղատներին ու նախարարներին, այլև թագավորներին:

Նմանօրինակ շնորհումների հետևանքով թագավորական, այսինքն՝ պետական սեփականություն համարվող հողերի մեծ մասը դառնում էր խոշոր նախարարական տների ու եկեղեցու սեփականությունը: IV դ. կեսերին երկրում երևան եկավ խոշոր մասնավոր հողատիրութեանը, որը հայրենական («ալոդային») հողատիրութեան բնույթ ուներ: Այդպիսի ժառանգական հաշրենիք-ալոդներն այդ շրջանում կոչվում էին «երկիրք հայրենական»⁴¹:

Իրենց հողերը հետագա կրճատումից փրկելու նպատակով հայ թագավորներն սկսում են ավելի հաճախակի դիմել հողային շնորհումների նոր սիստեմին՝ պայմանական հողատիրութեան: Պայմանական հողատիրութեան ձևով՝ «երկիրք պարգեականը», թագավորը շնորհումներ էր անում ավագանուն այս կամ այն ծառայութեան համար՝ ցմահ կամ ժառանգաբար: Եթե նվիրատուն կամ ստացողը մեռնում էր, ապա նվիրատուութեանը պետք է վերականգնվեր:

Հեծյալներին՝ «աղատներին» հողաբաժիններ հատկացնելու նախկին ձևը, որ այնքան բնորոշ էր հելլենիստական տիպի պետություններին, ֆեոդալականացող Հայաստանի պայմաններում ավատական հողատիրութեան բնույթ է ստանում, ընդ որում այդ հողերում ապրող գյուղացիները վեր են ածվում աղատներից կախում ունեցող «անաղատ» բնակչութեան:

IV դարում հեծյալների-աղատների կողքին երևան է գալիս իրավական տեսակետից աղատներին հավասարեցված գյուղական հողևորականությունն իր մանր հողատիրներով: Տարբերությունն այն էր, որ հեծյալ-աղատն իր հողն ստանում էր թագավորից՝ որպէս գինվորական ավատ, իսկ հոգևոր անձը՝ քահանայապետից կամ արքեպիսկոպոսից՝ որպէս եկեղեցական ավատ:

⁴⁰ Փարպեցի. էջ 168 («Թուղթ Ղազարայ Փարպեցու», Մեղադրութիւն ստախօս արեղայեց):

⁴¹ С. Т. Еремьян, Проблема наделения рабовладельческого общества, стр. 117.

Այդ-հայրենիքները⁴² դերազանցապես հայկական թագավորության ծայրամասերի ինքնուրույն, բայց Արշակունիներից վասալական կախում ունեցող իշխանությունների, հասկապես բյուզնդականների տիրույթներն էին:

Բուրդ դեպքերում էլ ամբողջ հողը նախկինի պես համարվում էր թագավորի սեփականությունը: Ամեն անգամ սրեկ տիրակալ իշխան՝ նախարարի մահից հետո նախարարական տնից նոր իշխանի նշանակումը կատարվում էր թագավորի համաձայնությունով, ընդ որում վերջինս պարտավոր էր պահպանել սահմանված ժառանգական կարգը:

Բարձրատախձան տոհմիկ ավագանին (նախարարները) մասնակցում էր երկրի կառավարմանը, արքունիքում բարձր պաշտոններ կրում, սրոնց վարելը դառնում էր նրա ժառանգական արտոնությունը: Այդպիսին էին Մարգալտական, Խոխորունի, Բագրատունի, Մամիկոնյան, Արծրունի, Այունի, Ամատունի, Կամսարական, Ռշտունի և մյուս նախարարական տները:

Պաշտոնները վարելու ժառանգական սկզբունքի խախտումը պետք է թուլացնեի պալատական պաշտոնեություն արտոնյալ դիրքի հիմքերը: Այդ պատճառով էլ վերջինս երբեք չէր հանդուրժում սահմանված կարգի այդպիսի խախտումը և սպառնում էր թագավորին անցնել Սասանյանների կամ Հռոմեական կայսրության կողմը: Արշակունի թագավորը հետզհետե ավելի ու ավելի էր նմանվում առաջին իշխողի, առաջին՝ իրեն հավասար նախարարների մեծամեծ ավագանու մեջ:

Նախարարները և եկեղեցական պաշտոնյաները դառնում էին իրենց «տէրութիւնների» մինչ այդ իրավականորեն ազատ բնակչության «տէրը»⁴³, Գեոգրաֆիկանացող ավագանու բարձրացումն արտահայտվում էր նաև նրանով, որ վերջինս սեփականացնում էր կենտրոնական իշխանության ֆունկցիաները: Խոշոր հողատերերը հավասարեցվում էին կենտրոնական իշխանություն պաշտոնյաներին: Նրանց վրա էր դրվում տեղական կառավարումը:

Այդպիսի վասալ նախարարական տան («աղզ», «աղն») պոլիս էր կանգնած «տանուտէրը» կամ «նահապետը»: Նախարարական տոհմում տարիքով ավագացունք, որը հաջորդելու էր «տանուտէրին» կամ «նահապետին» կոչվում էր «առագ սեպուհ»⁴⁴: Տոհմի մյուս անդամները («սեպուհները») ղինվորական վասալային «ծառայութիւն» էին տանում և կազմում էին նախարարական հեծելազորի («այրուձի») լավագույն մասը: Պետք է նշել, որ նախարարական տների ներսում շարունակում էին պահպանվել տոհմական ազգակցության կարգը և իրավասությունները:

Հին հռոմեական իրավունքում նման տոհմական կազմակերպությունը նշվում է Agnatus բառով: Յուրաքանչյուր նախարարական տոհմ սերում էր մի նախահորից, որը պատմական անձնավորություն էր կամ առասպելական նախահայր: Օրինակ՝ Շամբատ Բագարատ նախահորից սերված բոլոր անդամները արական գծով համարվում էին Բագրատունի իբրև առանձին «տոհմ» կամ «աղզ» և նրանց կողմից ժառանգության իրավունքով դբաղեցրած տա-

42 Հ. Մանանդյան. Գեոգրաֆիկը Հին Հայաստանում, էջ 27, 122, 311—313, 315 և 316:

43 Н. Адопя, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 298—321.

44 Նույն տեղում, էջ 472—475:

բաժրը համարվում էր նրանց «հայրենիքը»: Նախարարական տոհմը կառուցվածքով տիպիկ ազնատային էր:

Նախարարական սենյորիան («աէրութիւնը») ժամանակի բնթացքում վեր է ածվում ինքնաբաւ անաւսական ու քաղաքական միաւորի՝ սեփական կենարոնով ու զինվորական ուժով: Փա հայկական միասնական կենարոնացած պետութեան թուլացման և անկման պատճառներից մեկն էր:

Յուրաքանչյուր աշգոյիսի նախարարական տերութեան մեջ ֆեոդալական իշխանութեան կենարոնն ամբողջ էր, բերրը կամ «գահոյից պեւզ»-ը: Այստեղ պահվում էին նախարարի գուշքն ու դանձերը: Պատերազմների ժամանակ աշգոյիսի ամբողջը դառնում էր ոչ միայն նախարարական ընտանիքի, այլև գլուղական բնակչութեան ապաստարանը: Ամբողջ շուրջը փոված էին նախարարի կալվածքները՝ ազարակներն ու գաստակերանները: Նախարարներից յուրաքանչյուրն ուներ իր տոհմական զինանշան-դրոշը («նշան», «դրուշ»), «վառ»⁴⁵:

Հայ Արշակունիների ժամանակաշրջանում նախարարները «ազնվական» զինվորական ծառայութեան էին տանում և, ընդունված սովորութեան համաձայն, տարվա որոշակի օրերին սակի էին մատուցում արքային («բաժ պսակի» «aureum coronarium»): Ոսկի մատուցելու այս սովորութեանը («պատարազ») չէր բացառում այն, ոչ նախարարները պետք է հողային հարկ ու զլխահարկ վճարեին ծառանգարար իրենց կախյալ գլուղացիների համար:

Կենարոնական իշխանութեան զլխավոր հենարանը մանր հողատերերն էին՝ ազատների դասը: Կենարոնական իշխանութեան ուժեղացման համար մղված սրագրարում թագավորը հենվում էր մանր հողատերերի վրա, որն ավելի հովատարմորեն էր ծառայում, քան տոհմիկ ավագանին: Վերջինս օգտագործում էր արտաքին քաղաքական բարդութեաններն՝ իր քաղաքական կշիռը բարձրացնելու նպատակով:

Որպես հեծյալ, ազատը պայմանական հողօգտագործման կարգով ստանում էր կալվածք՝ «պարպեական», որը ժամանակի բնթացքում դառնում էր նրա ժառանգական սեփականութեանը: Ազատը պետութեանը վճարում էր հողային հարկ, որը սովորաբար դանձվում էր նրա «ուճիկի», այսինքն՝ այն դրամական ու բնամթերային նպաստի հաշվին, որ նա ստանում էր պետութեանից իր հանգերձավորման ու ապրուստի համար⁴⁶:

Չեւավորվող ֆեոդալական սեփականութեանը ձեռք է բերում իրեն հատուկ հիերարխիկ կառուցվածք՝ ստորագաս սեփականատիրոջ վաստակական կախումը վերագասից: Այս հիերարխիայի վերին աստիճանի վրա հայ Արշակունի թագավորն էր՝ «Թագաւոր Հայոց Մեծայ» տիրուտով: Անմիջապես նրանից հետո գալիս էին շորս բղեշխները՝ Աղձնիք, Կորդուք, Նոր-Շիրական և Գուգարք նահանգների տիրակալ վասալ-արքայիկները: Իրենց դիրքով բղեշխները բարձր էին մյուս բոլոր նախարարներից («գահերէց, բարձերէց»): Նրանք հավասար էին Սասանյան Իրանի «շաթրադարներին»⁴⁷: Սակայն հիերարխիկ սկզբունքը գոյութեան ուներ նաև բղեշխների միջև: Աղձնիքի բղեշխը համար-

45 Փալստոս, էջ 14, 156:

46 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 181:

47 Նույն տեղում, էջ 37:

վում էր «Մեծ բղեաշխ», իսկ Գուգարբինը՝ «Միւս բղեաշխ»: Սրանցից հետո պալիս էին Կորդվաց և Նոր-Շիրական բղեշխները:

Հիերարխիայի հաջորդ աստիճանին կանգնած էին նախարարները՝ ընդարձակ նահանգների ու գավառների տերերը, խոշոր իշխանական տների ներկայացուցիչները: Նախարարները հայոց արքաների վասալներն էին և պարտավոր էին արքունիքում լինել, կաշմելով արքայի շքախումբը: Նրանք իրենց հերթին ստորաբաժանվում էին ավագ և կրտսեր նախարարների⁴⁸: Առաջիններից էր կազմվում արքունիքի իշխող վերնախավը, որը ներկայացնում էին գործակալները:

Այս ժամանակաշրջանում է մշակվում պաշտոնակալության կարգը՝ «գահերկցութիւնն» ու «բարձրեցութիւնը»: Արքունի գիվաններում պահվում էին տոհմաբանական շատ մատյաններ («անբաւ զրուցաց մատեանք»), որոնց հիման վրա կազմվում էր աստիճանների՝ ավագ նախարարների հերթականությանն ըստ արքունիքում նրանց գրաված դիրքի, ցուցակը՝ «Գահնամակը»: Ամեն անգամ նոր թագավորի գահ բարձրանալով «Գահնամակը» վերահաստատվում էր: Իսկ արքունիքում գրաված դիրքն զգալի շափով պայմանավորված էր չտրաքանչյուր նախարարի կողմից տրամադրվող հեծյալների թվով:

Իրենց դիրքով իշխող դասի ամենաստորին աստիճանին կանգնած էին աշխարհիկ ու հոգևոր բաղմաթիվ մանր հողատերերը՝ ազատները, հեծյալները և նրանց հավասարեցված գյուղական քահանաները: Ազատները վասալներ էին «աւագ» և «կրտսեր» նախարարների⁴⁹:

Ազնվականության թվարկված բոլոր խավերը իրենց տիրոջ՝ թագավորի վասալներն էին՝ «ծառաները» և պարտավոր էին վասալական ծառայության կարգով («ի սպասու ծառայութիւն»)՝⁵⁰ հանդես գալ իրենց համապատասխան թվով հեծելազորով: Թագավորն էլ, իր հերթին, սլարտավոր էր անխախտ պահել նրանց ծառանդական իրավունքները:

3. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՍԻՍՏԵՄԸ: ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արքունիքը («արքունի դուռն»), որը գտնվում էր երկրի մայրաքաղաքում, Մեծ Հայքի պետական կառավարման կենտրոնն էր: Երկրի գերագույն տերը Հայոց թագավորն էր, որը կրում էր «մեծ արքայ Հայոց Մեծաց» կամ «թագաւոր Հայոց Մեծաց» տիտղոսը⁵¹: Թագավորն էր ընդունում և ուղարկում դեսպաններին, նա էր սլատերազմ հայտարարում և հաշտություն կնքում, բայց աչս հարցերը հնթակա էին ավագանու խորհրդի քննարկմանը, որը և դառնում էր պետության բախտի փաստական աւտօրենը:

Իրենց իշխանությունն ուժեղացնելու նպատակով Արշակունի թագավորները ձգտում էին հենվել մանր ավագանու՝ ազատների վրա և փորձում էին պատասխանատու պետական պաշտոնները հանձնել առավել հավատարիմ նա-

48 Ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, «աւագների» խմբին են պատկանել այն հզոր ու առաջնակարգ տոհմերի նախարարները, որոնք «գահերկց էին, իսկ «կրտսեր»՝ նրանք, որոնց գահերը կղել են երկրորդական կարգի (նույն տեղում, էջ 43):

49 Նույն տեղում, էջ 44:

50 Նույն տեղում, էջ 133, 156, 234:

51 Սիմոն Կրկյաշառյան, Հայոց արքայի տիտղոսաշարի մասին, «Երաբեր հաս. գիտ.», 1982, № 9, էջ 49—51:

խարարներին, բայց դրա հետևանքը միշտ լինում էր բարձրաստիճան տոհմիկ ավագանու մի մասի դժգոհությունը, որը երբեմն ծանր վիճակի մեջ էր գցում թագավորին:

Պետական կառավարման սիստեմը սերտորեն կապված էր գասալին կառուցվածքի հետ, որն առանձին գործակալությունների մի ամբողջություն էր ներկայացնում: Գործակալությունների գլուխ էին կանգնած առավել աչքի ընկնող նախարարական տոհմերի ներկայացուցիչները: Արքունիքի մեծամեծները ձգտում էին անխախտ պահել պաշտոնների ժառանգականության սկզբունքը, որպեսզի դրանով իսկ պահպանեն պետության համատեղ կառավարման իրենց դիրքը: Պետական կառավարման առանձին վարչությունները կոչվում էին «գործակալություններ»-ներ: Յուրաքանչյուրի գլուխ էր կանգնած գործակալը: Արքունական այս պաշտոնը դիավում էր որպես «պատիւ»⁵², Այն ստացուող գլխին հատուկ ժապավեն-կապ էր կրում, որը նույնպես կոչվում էր «պատիւ», այստեղից էլ հայերեն «պատուական» և վրացերեն «պատիսսանի» բառերը, որ նշանակում են «պատիվ կրող», ներկա իմաստով՝ պատվավոր, ազնիվ:

Հիմնական գործակալություններն էին.

1. Հաղարապետի գործակալությունը («հաղարապետություն»): Այս գործակալությունը վարում էր հաղարապետը («հաղարապետ Հայոց»)⁵³: Այն երկրի անտեսական-հարկային վարչությունն էր, որը միավորում էր իր մեջ նաև հասարակական աշխատանքների, այսինքն պետական պարհակների տնօրինությունը: Հաղարապետն ուներ պաշտոնյաների («համարակար»-հարկահավաքներ) մի ամբողջ խումբ: Վերջիններս գյուղական համայնքների՝ ավագների՝ պեհկանների միջոցով շինականներից դանձում էին պետական հարկերը: Հաղարապետին էին ենթարկվում՝ «շահապները», քաղաքների թագավորական տնտեսները (οι λογοποιοι), որոնք պատասխանատու էին քաղաքային բնակիչներից ու արհեստավորներից հարկեր դանձելու համար:

Պետական պարհակների կատարման հսկողությունը հանձնարարված էր հաղարապետին ենթակա հատուկ պաշտոնյային՝ «գարիկպետ»-ին⁵⁴, որը գյուղական համայնքներից անհրաժեշտ քանակությամբ բանվորական ուժ էր հավաքագրում համապետական նշանակություն ունեցող աշխատանքների՝ քաղաքների ամբողջությունների կառուցման, ջրանցքների անցկացման, անտառատնկումների և ճանապարհների, կամուրջների կառուցման համար և այլն: Հաղարապետի գործակալությունը Ամասունի նախարարական տոհմի ժառանգական արտոնությունն էր:

2. Սպարապետի գործակալությունը («Սպարապետություն»)՝ ռազմական վարչությունն էր: Այս գործակալությունը գլխավորում էր Հաչաստանի սպարապետը («սպարապետ Հայոց»)՝ Հաչաստանի բոլոր զինված ուժերի (և հետևակ, և հեծելազոր) գերագույն հրամանատարը: Մշտապես նրա տրամադրության տակ էր գտնվում թագավորական կամ ոստանիկ այրուձին («ոստանիկ այրուձի», «ազատ այրուձի»), իսկ պատերազմի ժամանակ նրան ենթակա էին

52 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 53, 66, 74—75 և այլն:

53 Նույն տեղում, էջ 69—71:

54 Նույն տեղում, էջ 74 և հետ.:

նաև բոլոր նախարարների ղինված ուժերը և աշխարհազորը⁵⁵։ Սպարապետի պաշտոնը, որոշ բացառությամբ, հիմնականում վարում էին Մամիկոնյան սան ներկայացուցիչները։

Սպարապետի կողմից գլխավորվող «արքունի բանակը» սովորաբար տեղավորված էր լինում Մամիկոնյանների տոհմի ժառանգական հայրենիքում՝ Տայր նահանգում, Բերդացիոր զավատի «Բանակ արքունի» վայրում (այժմ՝ Փենեք գյուղ)։

Զորքի մեջ մեծ հեղինակություն վայելող Մամիկոնյանները հաճախ իրենց կամքն էին թելադրում թագավորին և, ի հակադրություն մարդպետների, գրտնում էին, որ Հայաստանի ինքնուրույնությունը կարելի էր պահպանել միայն Հոռմի հետ զաշնակցելու դեպքում։ Արշավանքների ժամանակ ռազմական ավարի մեծ բաժինը հասնում էր թագավորին, և՛ի նա մասնակցում էր ճակատամարտերին, ապա հայոց սպարապետին։

3. Մարդպետի գործակալությունը («մարդպետություն»)՝⁵⁶ թագավորական կալվածքների վարչությունն էր։ Հայր մարդպետի վրա էր դրված թագավորի պանծարանների ու կալվածքների հսկողությունը։ Նրա հսկողությանն էին ենթակա նաև պալատի կանանց բաժինը և արքայազները՝ Արշակունյաց սեպուհները և վերջիններիս դաստիարակությունը, ուստի կոչվում էին «Հայր Մարդպետ»։ Մարդպետը գլխավորում էր «մարդպետական» կամ «սեպուհական» աչուծին («մարդպետական գունդ», «սեպուհական գունդ», «Վասպուրական գունդ»)՝⁵⁷։

4. Մաղխազի գործակալությունը («Մաղխազություն») արքունիքի և թագավորական պահակազորի վարչությունն էր։ Գործակալությունը գլխավորում էր Հայաստանի մաղխազը («մաղխազ Հայոց»)։ Նա թագավորի պալատական պահակազորի՝ թագավորական թիկնապահների ջոկատի հրամանատարն էր։ Այս պաշտոնը խոստորունյաց նախարարական տոհմի ժառանգական արձոնությունն էր։ «Մաղխազ»-ը այդ ընտանիքի տոհմական տիրոջն էր⁵⁸ և այդ տոհմը կոչվում էր նաև Մաղխազունիք։

5. Մեծ դատավորի գործակալությունը («գործակալություն մեծի դատաւորության») մինչև քրիստոնեության մուտքը գլխավորում էր քրմապետը, իսկ քրիստոնեության ընդունումից հետո այս պաշտոնը զառնում է Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոսական սան ժառանգական արտոնությունը⁵⁹։

Հայ եկեղեցու առաջնորդը՝ հայոց քահանայապետը՝ հայրապետը կամ կաթողիկոսը, ուներ օրենսդրական իշխանություն. հսկում էր ընդունված օրենքները, հատկապես ուշադրություն էր դարձնում ընտանեկան ու եկեղեցական իրավունքի պահպանմանը։

6. «Թագադիր և թագակապ ասպետություն» գործակալությունը Բագրատունյաց նախարարական տան ժառանգական արտոնությունն էր։ Այս ընտանիքի ավագը, որ կրում էր «ասպետ» ժառանգական տիրոջն, արքայա-

55 Նույն տեղում, էջ 73—76։ Ոստանիկներից կազմված է եղել այն հատուկ զորագունդը, որ կոչվել է «արքունի» (նույն տեղում, էջ 99)։

56 Նույն տեղում, էջ 64—68 և հետո։

57 Տե՛ս Ռ. Ավդալբեգյան, Կողմն սեպահական զնդին վասպուրական, «Հայագիտական հետազոտություններ», 1963, էջ 141—145։

58 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 68—69։

59 Նույն տեղում, էջ 76—79։

կան թագը դնելու և թագավորական «պատիվը» կապելու արտոնություն ունենալու նա ղեկավարում էր պալատական արարողությունները և հսկում սահմանված պալատական վարվելակարգի պահպանումը ինչպես և ընդունում այլ պետությունների գեապաններին⁶⁰:

7. Արտաշատի շահապը («Շահապն Արտաշատու») մայրաքաղաքը կառավարող քաղաքագլուխն էր, հելլենիստական դարաշրջանի մայրաքաղաքի թագավորական տնտեսը: Այս պաշտոնը թագավորն իր հայեցողությամբ հանձնում էր պալատական ավագանու առավել նվիրված ներկայացուցիչներից մեկին: Բացի այս գործակալություններից, արքունիքում կար թագավորական սենեկապետի («արքունի սենեկապետ») պաշտոնը: Թագավորական սենեկապետը գլխավորում էր պետական գրասենյակը և զիվանը («արքունի զիւան»): Նա թագավորի անձնական քարտուղարն էր և զրի էր առնում նրա բանավոր հրամանները, սրոնք այնուհետև գրանցվում էին հատուկ մատչաններում: Այս պաշտոնը թագավորը հանձնարարում էր առավել նվիրված անձնավորություն: Սենեկապետն ուներ զպիրների ու կնքապահների մի ամբողջ խումբ: Արքունի զիվանի և պետական հրովարտակների լեզուն, մինչև հայկական գրերի գյուտը, ինչպես բոլոր հելլենիստական արքունիքներում, մնում էր հունարենը: Առավել կարևոր պետական հրովարտակները գրվում էին մապաղաթի վրա՝ զիվանում պահվելու համար և փորագրվում էին քարի վրա՝ հայտնի տեղում:

Այս պաշտոններից բացի զոյություն ուներ թագավորական պալատն սպասարկող մի ամբողջ անձնակազմ՝ արքայական ախտոսպետ («շահախտոսպետ»), որսապետ, զինակիր, գրոշակակիր և այլն:

Պետական գերբն արծիվն էր, իսկ զրոշը նախկինի նման ծիրանագույն էր՝ վրան ոսկե արծիվ գործած:

Առավել կարևոր հարցերը քննվում էին ժողովրդական համաժողովներում («աշխարհաժողով»)⁶¹, սրոնք գալիս էին նախնադարյան համայնական կարգերի դարաշրջանից: Հայոց ամանորի՝ Նավասարդի տոնակատարության օրը⁶² թագավանում կազմակերպվում էին նախարարական ավագանու և «ղեհկանութեան» գյուղական ավագների ավանդական համաժողովներ: Զինված ժողովրդի այս հավաքները, որ գումարվում էին համաժողովրդական գործերը վճռելու համար, աստիճանաբար վեր են ածվում բարձր խավերի խորհրդակցական օրգանի, որին ստորին խավերի ներկայացուցիչները ներկա էին լինում սոսկ ավանդաբար: IV դ. երկրորդ կեսից սկսած աշխարհաժողովի պարտականություններն անցնում էին «ժողովին», որի գումարման նախաձեռնողը՝ հայոց եկեղեցու առաջնորդ կաթողիկոսը, օգտվելով օրենսդրի իրավունքից («պատիւ մեծի դատաւարութեան»)⁶³ այդ ժողովներին եկեղեցական բնույթ էր տալիս և այնտեղ մշակվող օրենքները դառնում էին եկեղեցական կանոններ:

Մշտական բանակ, որպես այդպիսին, զոյություն չունի: Հայկական բանակն ուներ ուրույն կառուցվածք, հավաքագրվում էր քսա անհրաժեշտության,

60 նույն տեղում, էջ 61—63:

61 նույն տեղում, էջ 79:

62 Աշխարհաժողովը հրավիրվում էր ամռանը՝ Նավասարդի տոնակատարության օրը, որ անշարժ ամառով ընկնում էր օգոստոսի 11-ին:

63 Հ. Մանանյան, նշվ. աշխ., էջ 282:

բայց և՛ թագավորը և՛ նախարարները պետք է պահեին որոշակի թվով հեծելազոր, որը միավորվելով որպես միասնական հայ աշխույժ, պատկանելի ուժ էր ներկայացնում և հին աշխարհում հռչակված էր մարտական իր բարձր ունակություններով: Թագավորն, իրի առաջինը նախարարների մեջ, պահում էր ազատներից կազմված հեծելազոր («ազատ աշխույժ»), որը ղեկավարում էր Հայոց սպարապետը: Այն կազմում էր «կայնական զորքը» և տեղադրված էր երկրի կարևոր սարատեղիական կետերում, առաջին հերթին՝ թագավորական ստանում («Ոստան Հայոց») և վերը հիշված «Բանակ արքունի» կոչված վայրում: Սպարապետը, մաղխազը և մարզպետը արքունիքին կից ունեին հատուկ հեծյալ ջոկատներ, որոնց պարտականությունն արքունի ստանի պաշտպանությունն էր, ուստի կոչվում էին «ստանիկ աշխույժ», («սպասաւորք դրանն արքունի, որ է ստանդ»): Մաղխազի աշխույժին թագավորի թիկնապահ զորքն էր («թիկնապահ արքունի»), բազկացած ընտրյալ նեոաձիգներից, որոնք մշտապես գտնվում էին պալատում՝ թագավորի անձը պահպանելու համար:

Հայոց բանակի հիմնական մասը կազմված էր նախարարական աշխարհազորայիններից, որոնք պարտավոր էին ներկայանալ արքունիք առաջին իսկ անհրաժեշտության դեպքում: Յուրաքանչյուր նախարարական տուն պարտավոր էր հեռակալից բացի տալ որոշ քանակությամբ հեծելազոր: «Զօրանամակ»-ում ցույց էր տրված յուրաքանչյուր նախարարական տան ներկայացվելիք հեծելազորի քանակը: Նախարարական հեծելազորի ընդհանուր թիվն ըստ «Զօրանամակի» հասնում էր 84 հազարի:

Ըստ իրենց ունեցած զորքի քանակի առաջ նախարարները բաժանվում էին բյուրավորների («բիւրաւորք») և հազարավորների («հազարաւորք»), այսինքն՝ նախարարներ, որոնք ունեն անսովազն 10.000 և 1.000 հեծյալներ: Վերջիններս, ըստ «Զօրանամակի», տասնչորս ընտանիք էին: Նրանցից ցած կանգնած էին հարյուրավորները («հարււրաւորք»), հիսնավորները («հիսնաւորք») և տասնավորները («դասնաւորք»), որոնց զլխավորները կոչվում էին «դասապետք»:

«Զօրանամակը», ցույց տրված զինվորական ստորաբաժանումներով, գալիս է նախաֆեոդալական շրջանից, երբ ներկայացվող զինվորական աշխարհազորի քանակի համաձայն նրանց զորահրամանատարները՝ սուրառեգները, դասակարգվում էին վերը նշված տասնորդական սիստեմով⁶⁴:

Երկրի անտեսական, հարկային և ֆինանսական գործունեության կարգավորման համար կաշին կազասարային հատուկ գրքեր՝ «աշխարհագիր մատեանք», որ պահվում էին հայոց հազարապետի մոտ: Բնամթերային ու մասամբ էլ դրամական, իսկ հիմնականում՝ հողային հարկերից էր գոյանում պետական բյուջեն: Բաղաքում և գյուղում շահապների ու ղեհկանների ստացած բնամթերք հարկերը տեղավորվում էին պետական պահեստները, բանակի և արքունիքի կարիքների համար: Պատերազմները նույնպես իրենց հեռքն էին թողնում պետական զանձարանի վրա:

Գանձարանի միջոցները ծախսվում էին հիմնականում դրամական և բնամթերք նպաստ՝ «սոճիկ» վճարելու, այսինքն՝ թագավորական աշխույժին և արքունիքը պահելու վրա: Թագավորի ընտանիքն ու շքախումբն իրենց փարթամությունամբ խոշոր միջոցներ էին կլանում: Պալատին կից արքայական գան-

64 Н. Адоны, ԿՂՎ. աշխ., էջ 236—297:

ձորանում պահվում էին նախարարներից ստացված թանկարժեք առարկաներ, դրամներ, թանկագին քարեր, շքեղ հագուստներ և այլ հագվազյուտ իրեր:

Ժառանգական խոշոր հողատիրություն՝ «հայրենիքների» աճը, անխուսափելիորեն հանգեցնում էր կենտրոնական-թագավորական իշխանության թուլացման, որն ավելի ու ավելի էր ամփոփվում ոստանի սահմաններում:

Արշակունիների օրոք, երկրի ֆեոդալականացման խորացմանը զուգահեռ ձևավորվում էր Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը, որը բխելով նաև շրջանների գրաված աշխարհագրական դիրքից, երկար ժամանակ կայուն մնաց: Այս ժամանակաշրջանի Հայկական պետության պետական սահմանները և ներքին վարչաքաղաքական բաժանումը ճշտվել արտացոլված են Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցում»⁶⁵:

298 թ. դաշնագրով վերստին ճանաչվեցին Հայաստանի այն սահմանները, որոնք որոշված էին 63 թ. Հռոմեացի դաշնագրով: Սակայն Հռոմեական կայսրությունը, սրբ որպես հազիթը կողմ իր պայմաններն էր թելադրում պարտված Սասանյան Իրանին, 298 թ. Մծրինի 40-ամյա դաշնագրի համաձայն, իրեն իրավունք էր վերստահում սաղմական կայսրորներ ունենալ Հայաստանի հարավային շրջաններում: Դրանք էին՝ Անգեղաունը, Մոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Մոկքը և Տիգրիսից հարավ՝ Հայկական Միջագետքում գտնվող Ռեհիմենե ու Ծավդեք գավառները: Դրանց կառավարիչները՝ նախարարները և բղեշխները որպես սատրապներ ենթարկվում էին Հռոմեական կայսրությանը, բայց իրականում շարունակում էին իրենց «բնակ տէրը»՝ սյուլերիներ համարել հայ Արշակունիներին:

Այս ժամանակաշրջանում ամբողջ հայկական պետությունը, որի տարածքը 311 հազար քառ. կմ էր՝ մոտ շորս միլիոն ազգաբնակչությամբ, բաղկացած էր երկու մասից՝ կենտրոնական Հայաստան՝ «Միջնաշխարհը» և ծայրամասային շրջանները («երկիրք եղերականք»), որոնք կառավարում էին կիսանկախ ֆեոդալականացող տիրակալները՝ բղեշխներն ու տոհմիկ իշխանները:

Միջնաշխարհը՝ երբեմնի «արքունի երկիրը» IV դարում բաժանված էր նախարարների, եկեղեցու և Արշակունյաց կառավարող հարստության միջև: Դրանք, ամենից առաջ, այն հողերն էին, որոնք գտնվել էին հայկական արքունիքի ազնվազարմ գործակալների ժառանգական, օտարման շենթարկվող սեփականությունը: Մամիկոնյանների, Բաղրատունիների, Ամատունիների, Խոսրոսունիների տիրույթներն ընկած էին համապատասխանաբար Տայքում, Տարոնում, Սպերում, Վասպուրականի արևելքում, Նոր-Շիրական բղեշխության հյուսիսում:

Միջնաշխարհում կային նախարարական տներին պատկանող այլ խոշոր տիրույթներ: Դրանցից հարկ է նշել հեակալները. Սյունիքում՝ Սյունյաց նախարարներն էին տիրում⁶⁶, Շիրակում և Արշարունիքում՝ Կամսարականները, Աղբակ գավառում՝ Մեծ Զավի հովտում, հարակից գավառներով՝ Արձրունիները, Տոսպ և Ռշտունիք գավառներում՝ Ռշտունիները: Ավելի մանր տիրակալներ էին Ապահունի, Գնթունի, Մոկքի, Անձեացի, Անձիա, Գնունի, Սահառունի և այլ

⁶⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Երևմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963 (տե՛ս գրքին հղված բարակոր՝ մասշտաբ՝ 1 : 1.250 000).

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 51—52, 55, 60.

նախարարական տները⁶⁷։ Միջնաշխարհի տարածության զգալի մասը, մոտ 15 դավառ, IV դ. կեսերին Գրիգոր Լուսավորիչի տան ժառանգական սեփականությունն էր։ Այդ տան ժառանգական արտոնություններն էին՝ «Հայաստանեայց սուաքելական եկեղեցու» հայրապետությունը և օրհնագրական իրավասությունը։ Խոսքով Բ Կոտակի (332—338) օրոք բնաջնջվեցին Բզնունի, Մանավազյան և Որդունի նախարարական տները, իսկ նրանց տիրույթները՝ Բզնունիք, Հարք և Բասեան գավառները շնորհվեցին Աղբիանոս և Եվթաղիոս Լպիսկոպոսներին և դարձան նրանց սերունդների ժառանգական սեփականությունը։

Միջնաշխարհի մնացած մասը պատկանում էր կառավարող հարստությանը, կազմելով արքունի ոստանը՝ «Երկիր Արշակունեացը»։ IV դ. կեսերին թագավորական ոստանը շատ չէր զերպանցում աշխարհիկ ու հոգևոր խոշոր կալվածատերերի հողերին և հայոց արքան խնքն էլ փաստորեն մի նախարար էր, միայն թե՛ խոշորագույնը։ Արշակունիների մոտ ավելի վաղ, քան մյուս նախարարական տներում, երևան եկավ սեպուհական իրավունքը։ Ժամանակի ընթացքում թագավորական ընտանիքն այնքան բազմամարդ դարձավ, որ անհրաժեշտ եղավ Արշակունի սեպուհներին հողեր տրամադրել Առբերանի, Աղիոսի և Հաշտեանք գավառներում։ Այս հողերի վրա ժամանակի ընթացքում Արշակունյաց շառավիղներից ձևավորվեցին առանձին նախարարություններ, որոնք կոչվում էին «ոստանիկներ»⁶⁸, թեև «ոստանիկ» կոչվում էին նաև արքայական ոստանի բնակիչները։

Այն տարածքը, որ պատկանում էր Հայոց թագավորին, կոչվում էր «ոստան»⁶⁹, նրա կենտրոնն էր Արտաշատ մայրաքաղաքի գավառը, որ կոչվում էր «Ոստան Հայոց»։ Վերջինս կազմում էր առանձին նահանգ՝ Այրարատը, Արաքսի հովտում, որ հնուց ի վեր եղել է Հայաստանի անասական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի կենտրոնը։ Այրարատ նահանգն ընդգրկում էր ողջ Արարատյան դաշտը, մի տարածություն, որ պարփակված էր Արագած, Գեղամա ու Արարատ լեռնազագագաթների, Ախուրյան ու Արփա գետերի միջև։ Բայց անգամ այս, համեմատաբար փոքր, տարածությունից ևս թագավորը հողեր էր շնորհել մի քանի մանր նախարարական ընտանիքների։ Արտաշատը ինչպես Տրդատ Գ Մեծի, այնպես էլ նրա հաջորդների օրոք ևս պաշտոնական մայրաքաղաքն էր, սակայն նստավայրը Վաղարշապատն էր, որն այդ շրջանում ընդարձակվել ու կառուցապատվել էր⁷⁰։

Արշակունիներին էին ենթարկվում Միջնաշխարհը եղերող («Երկիրք եզերականք») ծայրամասային նահանգների շորս տիրակալները՝ բզեշխ տիտղոսով՝ Աղծնիքի, Կորդուքի, Նոր-Շիրականի և Գուգարքի։ Աղծնիք նահանգը (անտիկ հեղինակների՝ Arzanene) շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի փակում էր Հայկական Տավրոսի լեռնանցքներով դեպի Միջնաշխարհ տանող մուտքը, հատկապես («Տաւրոյ բերան», այժմ՝ Բիթլիսի կամ Ռազվա լեռնանցք) բնությունից ստեղծված Ջորապահակ դուռը՝ ռազմաստրատեգիական առաջադիր դեր էր կատարում։ Երկրի պաշտպանության առումով Աղծնիքի ունեցած այս առանձնահատուկ նշանակությամբ էր պայմանավորված դրա

67 Նույն տեղում, էջ 36, 62, 71, 79։

68 А. Г. Периханян, Древнеармянские востанники, ВДН, 1956, № 2.

69 Հ. Մանուկյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 56—58։

70 Յ. А. Мамандян, О торговле и городах Армении, стр. 114—118.

տիրակալի խաղացած դերը, որի շնորհիվ նա առաջին տեղն էր գրավում երկրի բզեզխնների շարքում և կրում էր «իշխանն Աղձնեաց», «բզեզխն մեծ» տիտղոսը: Նրա նստավայրը Արզան քաղաքն էր: Այն ոչ միայն քաղաքական, այլև առևտրական կենտրոն էր և կոչվում էր նաև Շուկատարա (այսինքն՝ «Մեծ շուկա» կամ «Գլխավոր շուկա»): Տիգրանակերտ կամ Եփրեկերտ (այժմ՝ Փարկին) քաղաքի գավառը, որ մի ժամանակ լինելով Աղձնիքի կազմի մեջ բնոյգրկում էր այդ «արքունի քաղաքի» քաղաքալին տարածքը, այժմ արդեն կազմում էր առանձին նախարարություն՝ Անդեգաան սատրապությունը: Այս նորակազմ սատրապությունը, որն ըստ երևույթին, Տօփաչիզի անվամբ էր հայանի, գլխավորում էր Մարդպետական տան իշխաններից մեկը: Անդեզամբոցը արքունի գանձարաններից (γαζοφωδᾶριον) մեկն էր: Այստեղ գտնվող Մարդպետական տան ներկայացուցիչը պիտի հսկեր հարևան Աղձնիքի տիրակալի քաղաքական գործունեությունը: Աղձնիքի հիմնական սողմական ուժը մարտական աշխարհագորն էր, կազմված Սասունի խիզախ լեռնականներից:

Կորդուքը (անտիկ հեղինակների մոտ՝ Gordyene, Corduene) պետք է պաշտպաներ Հայաստանի թիկունքն Իրանի գերիշխանության ներքո գտնվող սատրական Ադիաբենեի (Հեղայար) կազմից: Կենտրոնն էր Փինիկ բերդաքաղաքը՝ Տիգրիսի ափին: Կորդուքի նահանգում էր ապրում ամորեաց քաջ և սուղմատենչ ցեղը, որը և համարում էր Կորդուքի բզեզխի սողմական ուժերի հիմնական կազմը: Հայտնի է Տմորիք գավառի Ալիկի (կամ Շատ-Ալիկի) ամուր բերդը (այժմ՝ էլք), որից արևելք գտնվում էր հայկական Միջնաշխարհը պաշտպանող Կրեբեաց լեռնանցքը, որը դեռևս Ռուսարտուի ժամանակաշրջանում հայտնի էր «Կիրբուրի» անունով:

Նոր-Շիրականի բզեզխությունը բաղկացած էր երկու մասից՝ Շիրական (հնագույն ձևն է Շատիրական) և Մարաց ամուր աշխարհ (ներկա Կելիշինի և Ռեանդուլի շրջանները): Նոր-Շիրականը պաշտպանում էր Հայաստանի մատուցները Ատրապատականի կողմից՝ Արասի կամ Երասի սահմանալին գետով (այժմ՝ Գետառ-սու վտակ), որը հարավարևմտյան կողմից թափվում է Կասպետան (Ռուբիտ) լիճը: Արասի գետի աղուները Զարասպ լեռնագագաթի արևելյան փեշերին են, որի մոտերքը գտնվում էր հույժ կարևոր նշանակություն ունեցող Զարասպ (այժմ՝ Կելիշին) լեռնանցքը: Դրանից հարավ էր գտնվում մի այլ շատ կարևոր սողմաստրատեգիական կետ՝ Զինթա ամրոցը (այժմ՝ Զինվի-շեյխ վայրը), որը վեր էր խոյանում մի այլ լեռնանցքի բարձրագիծ կետում: Կելիշինի լեռնանցքով էր անցնում Հյուսիսային Միջագետքից դեպի Կասպից ծովի ափերը տանող ճանապարհը:

Նոր-Շիրական բզեզխության քաղաքական-վարչական կենտրոնն էր Զարեհավան գավառը՝ համանուն քաղաքով: Զարեհավան քաղաքում պիտի գտնվեր Զարեհավանյան նախարարական տոհմից սերող բզեզխի նստավայրը: Բզեզխության սողմական կենտրոնը գտնվում էր Մարաց ամուր աշխարհի ծայր հարավում, Մահկերտ-տուն գավառում՝ Մահկերտ կենտրոնով, որ առաջ էր եկել հինավուրց Մուսասիր քաղաքի տեղում: Մահկերտ-տուն գավառը, որը տեղադրվում է այժմյան Ռեանդուլի շրջանում, ուներ սողմաստրատեգիական կարևոր նշանակություն՝ Մեծ Հայքն այս կողմերից պաշտպանելու առումով:

Մեծ Հայքի թագավորություն շորորդ բզեզխությունն էր Գուգարք նահանգը (անտիկ հեղինակների մոտ՝ Gogarene)՝ երկրի ծայրագույն հյուսիսում:

Այս բղեղխությունների հիմնական ֆունկցիան էր՝ սլաշտպանել Մեծ Հայքի հյուսիսային սահմանները Հյուսիսային Կովկասի վաշկատուն ցեղերի ու լեռնցիների ներխուժումից: Գուգարք նահանգը տարածվում էր ձորոխ գետից (արևմուտքում) մինչև Կուր գետը (արևելքում), այնտեղ, որտեղ այս գետում թափվող Քցիա վտակի ափին գտնվում էր Հունարակերտ կամ Խունան ամրոցը: Բղեղխների տան ոստանը՝ «Բղեղխականը» (վրաց. «Սապխտիաշխո») բաղկացած էր չորս գետահովիտներից, որոնք կազմում էին՝ Կանգարք, Քուրշափոր, Բողնոփոր և Ծարոփոր գավառները: Բղեղխների կառավարող տան նստավայրը՝ Յուրտալ (կոչվում էր նաև Գաշենք) քաղաքը գտնվում էր Գաշենագետի (կամ Մաշավերա) և Յուրտագետի (հետագայում՝ Զուրտակետի) միախառնման վայրում: Այստեղ էր նստում Գուգարաց բղեղխը, որն, ի տարբերություն Աղձնիքի «Մեծ բղեղխ»-ի համարվում էր «Միս բղեղխ»: Գուգարքի բղեղխը կրում էր «Աշուշա» տոհմանունը⁷¹:

Գուգարքը հյուսիսից եզերված էր Թուղքի (Թրիալեթի) լեռներով, որոնք բնական պատնեշ էին հյուսիսից: Թուղք գավառում (Պլինիոսի՝ regio Thriare, վրաց. Թրիալեթի) էր գտնվում Կլդե-Կարնի (վրաց. «Վիմագուրք») լեռնանցքը, շատ կարևոր սլաշտպանական կետ, որի նշանակության մասին հատկապես խոսում են միջնադարյան վրացական աղբյուրները: Գուգարքի հյուսիսային գավառներում հայերն անմիջականորեն շփվում էին վրացիների, Վիրքի-Քարթլիի թագավորության հիմնական աղբյուրահայտության հետ:

Մեծ Հայքի թագավորության աղբյուրահայտությունը միատարր էր՝ մոնոէթնիկ և այն հայ ժողովրդի պետությունն էր, սակայն սահմանամերձ ծայրամասային գավառներում գեոսոցիալական ունեին հետամնաց շրջաններ, որոնք գտնվում էին նահապետական հարաբերությունների քայքայման և սոցիալական դեմոկրատիային անցնելու փուլում, ուր առաջատար դերը պատկանում էր ցեղային առաջնորդին՝ տոհմապետին: Այս հայկական տոհմացեղային միությունները քայքայման շրջան էին ապրում: Ցեղային միությունների (մոկացիների, կարգուլիների, սասունցիների, Գարգամանի ու Արցախի բնակիչները) առաջնորդներն ավանդական տոհմական արտոնություններն օրինականացնելու համար դառնում էին հայ Արշակունիների «հավատարիմ ծառաներ» և նրանց օգնությամբ օրինականացնում իրենց իշխանությունը ցեղակիցների վրա:

Հատկապես մեծ էր Բաղասական կամ «Կասպերի երկիր» (Կաղքք, անտիկ աղբյուրներում՝ Caspianae) տիրույթը՝ Փայտակարան կենտրոնով: Այս երկիրը մինչև 363 թ. գտնվում էր Մեծ Հայքի պետության կազմում: Բաղասականի տերերը պատկանում էին մասքոթների ցեղին և իրենց համարում էին Արշակունիներ: Այս երկրի տիրակալը՝ «Կասպերի տերը» Հայոց թագավորին տրամադրում էր 3000 հեծյալ:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ, ԱՌԵՎՏՈՒՐՆ ՈՒ ԱՐՇԱՍՏՆԵՐԸ III—IV ԳԴ.

298 թ. Մծբինի հաշտության դաշնագիրը կնքելուց հետո, միջազգային քաղաքականային առևտուրը վերստին սկսում էր աշխուժանալ: Այս շրջանում ևս Արտաշատը դառնում է մեկն այն վայրերից, ուր ապրանքափոխանակությունը պետք է տեղի ունենար Հռոմեական կայսրության և Սասանյան պետության վաճառականների միջև: Արտաշատը Մծբինի և Կալլինիկոմի (Ռակկա) հետ

⁷¹ տ ա մ ա ռ ց ա մ Ս Ե Պ Ր լ ո ճ, Յ Ո Ւ Մ Յ Ն Ո Ն Ո Ն Տ Ո Ւ Պ Տ Ո Ն Ն Ա Յ Ո Ւ Ն Ո Ն Տ Ո Ն.

միասին ճանաչված էր որպես շեղոք վայր, ուր հանդիպում էին երկու տերությունների կարավանները և ապրանքափոխանակություն կատարում: Այստեղ կար հատուկ մաքսատուն, որտեղ հարկ («բաժ»)՝⁷² էր գանձվում վաճառվող ապրանքներից, հատկապես շինական մետաքսյա գործվածքեղենից: Առևտրական հարկերը հայկական պետության եկամուտների զգալի մասն էին կազմում:

Քաղաքային կյանքում կարևոր դեր էր խաղում «շուկան», որը գտնվում էր «շահաստանում» (քաղաքային պարսպից ներս): Այստեղ էին գտնվում արհեստավորների «գործատները», խանութները, որտեղ պատրաստվում և վաճառվում էին արհեստագործական զանազան իրեր և պերճանքի առարկաներ:

Արտաշատում կային բնակչության կողմից որպես բնատուրք վճարվող ցորենի և այլ մթերքների պետական շտեմարաններ: Քաղաքի կարգ ու կանոնը պահպանվում էր թագավորական տնտեսի՝ «շահապի» և նրա պաշտոնյաների կողմից, որոնք գտնվում էին քաղաքի կենտրոնում վեր խոյացող միջնաբերդում՝ դղյակում:

Քաղաքի բնակչության զգալի թիվն էին կազմում առևտրականներն ու արհեստավորները: Այս շրջանում դեռ մնում էին հելլենիստական դարաշրջանի «թագավորական մենաշնորհները»: Արհեստանոց-գործատների մի մասը քաղաքներում սպասարկում էին արքունիքին: Առաջին հերթին պետք է հիշատակել Արտաշատի համաշխարհային հռչակ վայելող ներկարանները, որոնք որդան կարմիր ներկ էին արտադրում և ներկում ընտիր գործվածքներ: Զարգացած էին մետաղագործությունը, հատկապես զինագործությունը տեղական հանքային հումքի՝ երկաթի, պղնձի, արճճի, արծաթի ու ոսկու հարուստ բազայի վրա, ինչպես ջուլհակությունը, կավագործությունը և այլ արհեստներ: Պետական ձևանարկություններում ազատ արհեստագործների հետ կողք-կողքի աշխատում էին ստրուկ-արհեստավորները⁷³:

Քաղաքների բնակչությունը բավականին խաչտարզև ու բազմալեզու էր: Այստեղ, բացի հիմնական հայ բնակչությունից, կային կրակապաշտ պարսիկներ կամ «մոպաց ազգը», «խուժիկները» (արամեացիներ և քրիստոնյա պարսիկներ հեռավոր Խուժաստանից), ասորիներ և հրեաներ: Քաղաքացիներից գերազանցապես հրեաները, ասորիներն ու պարսիկներն ապրում էին առանձին թաղամաս «գաղութներում», որոնց գլխավորները կոչվում էին «ռայիս» կամ «ռես»: Վերջինս պատասխանատու էր Հայաստանի հագարապետի առջև⁷⁴:

Հարկերի մուծման և պետական պարհակների կատարման համար «գաղութի» անդամները կապված էին միմյանց հետ համապարտ երաշխավորությունամբ ու պատասխանատվությամբ: Մուծումները կատարվում էին «ռայիսի» կամ «ռեսի» միջոցով, որը քաղաքում կատարում էր նույն դերը, ինչ որ «դեհ-կանը»՝ գյուղում: Քաղաքների և դրանց գավառների միջև տնտեսական կապը սովորաբար իրականացվում էր գյուղացիների, հաճախ հայ և երբեմն էլ ասորի ու հրեա առևտրականների միջոցով, որոնք խոշոր հողատերերից գնում էին նրանց արտադրանքը և բերում քաղաքային շուկա:

Օտարազգի վաճառականներն իրավունք չունեին բնակություն հաստատե-

72 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 205:

73 С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3, стр. 11—31.

74 նույն տեղում:

լու Արտաշատի շահաստանում. նրանք ապրում էին քաղաքի արվարձաններում՝ «ավաններում», «այգեստաններում», որոնք թաղված էին խաղողի ու պտղատու այգիների մեջ: Այնտեղ էին դրոմվում նաև պանդուխտանոցները:

Նեստորական առևտրականները («խուժիկ») իրենց քարավաններով գալիս էին Ջիհաստանից, Հնդկաստանից ու Տապրոբանայից (Ցելլոն) և Արտաշատ էին բերում շինական մետաքս, հնդկական համեմունքներ, մարգարիտ, անգին բարեր ու պերճանքի առարկաներ⁷⁵: Դեռևս կային հասուկ վաճառականներ, որոնք («վաճառականք մարդագիրք») ղբաղվում էին ստրկավաճառությամբ:

Ձարգացած միջազգային առևտուրն իր պայմաններն էր թելադրում փոխանակություն կատարող կողմերին: Արտաշատը միջազգային առևտրի կետերից էր, ուստի և այստեղ շրջանառության մեջ կային և Սասանյան Իրանի, և Հուստանական կայսրության դրամներ, ընդ որում երկու պետությունների դրամական սիստեմաները կարգավորված էին և դուրացնում էին միջազգային փոխանակությունը:

Մայրաքաղաքում հաչ աղնվականությունն ապրում էր իր պալատներում, քաղաքի այն մասում, ուր գտնվում էր շքեղության մեջ թաղված թագավորական պալատը: Քաղաքային ստորին խավը բաղկացած էր «ռամիկներից», որոնք ղբաղվում էին ղբրաղանցապես երկրագործությամբ՝ այգեգործությամբ ու հացահատիկի մշակությամբ՝ քաղաքը շրջապատող «ավաններում»: Շրջակա գյուղերից շուկա էին գալիս գյուղացիները, գլխավորապես աղաս հողագործները:

Արտաշատում վաղուց ի վեր գոյություն ունեին հելլենիստական թատրոն, ուր հատկապես ներկայացվում էին «հելթանոսական» դրամաներ, որոնք հարմարեցվում էին նախաքրիստոնեական տոներին: Արտաշատից դուրս, այլ քաղաքներում կազմակերպվում էին թատերականացված խաղեր, որոնք գրավում էին ամեն տեսակ տեսարանների ու թափորների սիրահար մեծ բազմություն: Նկեղեցին անդոր էր պայքարելու «հելթանոսության դայթակղության» ղեմ:

Նշանավոր կենտրոն էր Վաղարշապատ քաղաքը, որը արքայի փաստական աթոռանիստն էր: Այդ ժամանակ Արտաշատի շրջակայքում առաջացել էին ընդարձակ ճահիճներ, որոնք այդ վայրը դարձրել էին առողջության համար աննպաստ:

Հնագիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ հնագույն Վաղարշապատը գտնվել է այժմյան Վաղարշապատի (էջմիածին) տեղում: Քաղաքն ունեցել է դարաշրջանին բնորոշ տեղագրություն: Քաղաքում գերիշխող դիրք է գրավել միջնաբերդը («բերդ»)՝ ներկայիս էջմիածնի Մայր տաճարի և կաթողիկոսական աթոռանիստի տեղում: Էջմիածնի տաճարից ոչ հեռու գտնված լատիններեն երկու արձանագրությունները, որոնք թվագրվում են 175 և 185 թթ., տեղեկացնում են, որ այդ ժամանակ Վաղարշապատում ամրություններ են կառուցել XII «Ֆուլմինատա» (Fulminata) և XV «Ապոլինարյան» (Apollinaria) լեգեոնների հումեական երկու ջոկատները⁷⁶:

Վաղարշապատի միջնաբերդի ներսում վեր էր խոյանում թագավորական պալատը («ապարանք արքունի», «ապարանք թագաւորին»), որտեղ արքայա-

75 Я. А. Манандян, О торговле и городах древней Армении, стр. 95.

76 М. И. Ростовцев, Новая греческая надпись из Эчмиадзина, «Христианский Восток», т. III, вып. 3, СПб., 1915, стр. 245—246, К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М—Л., 1953, стр. 246—265.

կան սենյակներն էին («սենեակը արքունի»), իսկ լիազավորական պալատից սկսվում էր «սենրբին փողոցը» («փողոցսն ներքնագոյն»)։ Մոտավորապես 303 թ. պալատի առաջ կառուցվեց Մալր տաճարի (Կաթուղիկէ) շէնքը, որը սկզբնապես եռանավ բազիլիկա է եղել և IV դարից հետո քանիցս վերակառուցվել է, վերափոխվելով կենտրոնազմբիթ կառուցվածքի։ Միջնաբերդի շուրջը տարածվում էր բուն քաղաքը («Քաղաքամէջ»)՝ շրջապատված պարիսպներով, ջրով լցվող խրամատով («պարկին փոս») և հսղապատնեշով։ Քաղաքը, հավանաբար, ունեցել է շորս պարպաս, աշխարհի շորս կողմերին համապատասխան. դրանցից հիշատակվում են Արևելյան դարպասը («Արևդ դուն») և Հարավային դարպասը («Գուն հարաւոյ»)։ Արևելյան դարպասից ելնող ճանապարհը Վաղարշաստար կասյում էր մյուս աթոռանիսաթ՝ Արտաշատի հետ և կոչվում էր «Արտաշատի սուղոտայ»։ Այստեղ, քաղաքի պատնեշից դուրս (Հնիփսիմեի վանքի շրջակայքում) դնվում էր քնդարձակ դերեղմանատունը, որը մասամբ պեղված, ուսումնասիրված է։

Պեղված նյութերի թվում գերակշռում են տեղական արհեստագործական արտադրանքի առարկաները, հանդիպում են ուշ անտիկ շրջանի III—IV դդ. Ասորիից և հելլենիստական Փոքր Ասիայից ներմուծված, ինչպես և վաղ-բրիտանական առարկաներ։ Վաղարշաստարը բրիտանական ուսմունքի տարածման հնագույն կենտրոններից էր⁷⁷։

Հայաստանի մյուս քաղաքները տեղադրված էին հիմնականում միջազգային քարավանային մեծ ճանապարհների վրա։ Գանձակ (Ասորպատականի մայրաքաղաքը)—Արտաշատ-Սասաղ մեծ և բարեկարգ ճանապարհի վրա էին դնվում Նախճավան, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Կարին տեւորական քաղաքները։ Արտաշատ-Տիգրանակերտ մեծ ճանապարհի («արքայական ճանապարհ») վրա էր Զարիշատը (Ադրիվիտ գավառում)։ Տիգրանակերտում էին խաչածակվում Միջագետքից և Փոքր Ասիայից եկող ճանապարհները։ Վերջապես, առևարի ու արհեստագործության հնագույն կենտրոնն էր Վան քաղաքը՝ Վանա լճի ափին։ Այն ուրարտական ժամանակաշրջանի Տուշուան էր (անտիկ հեղինակների՝ Դիոսրիս-ն), որը Խորենացին V դարում անվանում է «Վան-Տոսպայ»։

Այս բոլոր քաղաքները երկրի տարբեր շրջանների անառական կենտրոններն էին, որոնք իրենց հերթին կասված էին Արտաշատի և Վաղարշաստարի հետ։ Արտաշատի միջոցով այդ քաղաքները մասնակից էին դառնում միջազգային ապրանքափոխանակությանը։

Արքունական մենաշնորհ էր համարվում Վանա լճի (Բզնունեսց ծով) տառեխ ձուկը, որն այդ դրած արտահանվում էր երկրից երկիր։ Արքունի ձկնորսաբանները («ձկնատեանք արքունի»)՝⁷⁸ դնվում էին Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ծայրամասում՝ Առեստ ավանում։

Արտաշատում և այլ մեծ քաղաքներում կային արհեստագործական միութելություններ, որոնք միաժամանակ կրոնական համայնքներ էին և ղեկավարվում էին սեփական իրավասույթյամբ, տեղական իրավունքներով ու տեղական սովորություններով։ Դրանք առևտրական հրեաների, մանիքեացի ասորիների, քրիստոնյա պարսիկների կամ «մոզերի», այսինքն՝ կրակապաշտ պարսիկների, կրոնական համայնքներն էին իրենց տաճարներով ու հասարակական այլ հիմնարկ-

77 Աշխարհիկ Քարանթար, Հին Վաղարշաստի պեղումները, Երևան, 1935։

78 Փալստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Գ դպրութիւն, գլուխ Ը։

ներով: Վաճառականների ու արհեստավորների միությունները պարտավոր էին համապարտ երաշխավորություններ հարկեր վճարել և պետության օգտին սլաֆահիներ կատարել:

Հայ ֆեոդալների ամբոցներում ու գյուղերում նույնպես կային արհեստագործ գյուղացիներ ու մասնագետ-արհեստավորներ, որոնք զբաղվում էին մետաղի և քարի ու փայտի մշակությամբ: Դարբինն ու քարագործը, ինչպես և ստաղձագործը, ֆեոդալական կալվածքը սպասարկող ամենից ավելի կարևոր մասնագետներն էին: Դարբինը պատրաստում էր տնային գործածության համար անհրաժեշտ իրեր, գյուղատնտեսական գործիքներ և այլ զենքեր՝ նախարարական հեծելազորի համար: Մետաղագործությունից ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեին շինարարական արհեստները: Բազմաքանակ քարագործ որմնադիրները՝ «զաղաստները», հյուսները, պալատների, տաճարների, ամբոցների ու եկեղեցիների շինարարները, սպասարկում էին դերազանցապես տիրող դասակարգին և եկեղեցու պահանջները: Նրանց վարպետության և մշակված ճաշակի վկայությունն են այդ պարաշրջանից մնացած ճարտարապետական հուշարձանները:

Այս պարաշրջանում Հայաստանի առևտրական ճանապարհները մանրամասնորեն հաշանի են հռոմեական աշխարհագրական քարտեզ-ուղեցույցի, այսպես կոչված, «Պեաինգերյան քարտեզի» շնորհիվ: Այն կազմել է IV դ. հռոմեական աշխարհագետ Կաստորիոսը⁷⁹: Այդ քարտեզի վրա ցույց են տրված ապոմատրասեղիական և առևտրական նշանակություն ունեցող բոլոր հիմնական ճանապարհները, նշանակված են հանդուցային կետերն ու միջանկյալ կայանները և դրանց միջև եղած տարածությունը: Հայաստանի (ինչպես և Հռոմեական կայսրության) սահմաններում կայանների միջև ընկած տարածությունը ցույց է տրված հռոմեական մղրններով (Milia passus = 1,481 կմ), իսկ Սասանյան Իրանի սահմաններում՝ փարսախներով⁸⁰:

Այս ուղեցույց քարտեզի վրա Արտաշատը հիմնական ճանապարհներով կապվում էր հարավում՝ էկբատանի (Սասանյանների ամառային նստավայրը, այժմ՝ Համադան), հարավ-արևմուտքում՝ Տիգրանակերտի, Մծբինի, Եղեռիայի, Անտիոքի և այլ քաղաքների հետ, հյուսիսում՝ Վիրքի (Իբերիայի-Արևելյան Վրաստան) մայրաքաղաք Արմաղ-Մցխիթայի և սեծովյան նավահանգիստների՝ Փասիսի (այժմ՝ Փոթի) և Դիոսկուրիաս-Սերաստուպոլիսի (այժմ՝ Սուխումի) հետ: Վերջապես մի զլխավոր ճանապարհ Արտաշատից գնում էր արևմուտք՝ և Փոսագուեն լեռնանցքով հասնում Սասաղ սահմանային կետը և դրանից էլ այն կողմ՝ մինչև Կոստանդնուպոլիս: Այս քարտեզի վրա նշված է նաև «արքունի պողոտան», որը Տիգրանակերտը կապում էր Արտաշատի հետ: Սասաղից Պոնտոսի լեռների վրայով մի ճանապարհ էր անցնում դեպի Սեծովի զլխավոր նավահանգիստ Տրապիզոնը:

Հայաստանի նշանավոր քաղաքներն ավերվեցին Եսպուհ Բ-ի կողմից, 364—368 թթ. արշավանքների ժամանակ: Հելլենիստական քաղաքների ավերումով ու դրանց բնակչության գերիվարմամբ Հայաստանում սկսվում է փակ,

79 Ն. Մանանդյան, Հայաստանի զլխավոր ճանապարհներն ըստ Պեաինգերյան քարտեզի. *Երևան, 1936. Ս. 7. Ереван, Торговые пути Закавказья по Tabula Peutingeriana, ВДИ, 1939, № 1, стр. 79—97.*

80 Ն. Մանանդյան, նույն տեղում:

ինքնաբավ, բնատնտեսական արտադրության դարգացումը, որով նշանավորվում է ֆեոդալական հարաբերությունների տիրապետության շրջանը: Նախարարական կալվածքները հետզհետե վեր են ածվում ինքնաբավ տնտեսությունների, որոնք դուրս են մնում բաղաբի հետ առևտրական փոխանակման ոլորտից: Այս երևույթը, ղուգորդված երկրում նախարարների քաղաքական ազդեցության աճի հետ, որոնք ձգտում էին վարչաքաղաքական և ղինվորական ինքնուրույն իշխանություն ձևը բերել իրենց տիրույթների սահմաններում, անխուսափելիորեն պետք է արագացնեի վաղ ֆեոդալական, միասնական Հայկական պետության տրոհման պրոցեսը: Ներկա իրողությունն օգտագործեցին Հոմեր և Պարսկաստանը, որոնք Հայաստանը բաժանեցին իրենց քաղաքականության ազդեցության ոլորտների, որը և հանդեպեց թագավորական կենտրոնական իշխանության վերացմանն ու Արշակունիների հարստության անկմանը Հայաստանում:

Մեծ Հայքի թագավորության հելլենիստական քաղաքները կործանվեցին IV դարի վերջում, բայց կենսունակ եղավ Դվինը քաղաքը: Այստեղ փոխադրվեց ավերված Արտաշատի ազգաբնակչությունը, որտեղ անընդհատ ավելանում էին ճահճուտները և կլիմայական պայմանները փոփոխվում էին: Հարևան Դվինի բարձունքը գտնվում էր մերձլեռնային շրջանում և Արտաշատի շոգ հարթավայրից տարբերվում էր իր մեղմ օդով: Դեռևս I դարում Տրդատ Ա թագավորը Դվինի բլուրի վրա կառուցել էր իր անվանական տաճարը և այս վայրը կոչվեց Դվին-Աստակ, սակայն այն այդպես էլ մնաց իբրև մայրաքաղաքի արվարձան⁸¹: Միայն IV դարում իր արքունիքը այնտեղ տեղափոխեց խոսրով Բ Կոտակը (330—338) և Արտաշատի ճահճուտներում անկեց խոսրովակերտ արգելանոց-անտառը: Սակայն Դվինը մայրաքաղաք հռչակվեց 481 թ., երբ Սասանյան Իրանի դեմ ապստամբած հայ ժողովուրդը կազմեց իր պետությունը՝ «տանուտէր Հայոց»՝ Սահակ Բագրատունու ղինվորությամբ: Այնուհետև Դվինը երկար ժամանակ դառնում է միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք, իսկ նրա քաղաքային տարածքը՝ «Ռստան Հայոց» գավառը կոչվում է նաև «Ռստան Դրվնոյ»:

Դյուտ Արահեղացի (461—478) կաթողիկոսի օրոք կաթողիկոսարանը վաղարշապատից տեղափոխվում է Դվին: Դվինում կառուցվում են մայր եկեղեցին՝ եռանավ բաղիլիկ շինքը, վեհարանը, բարձրագույն դպրանոցը և այլն:

Արտաշատի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային դերը անցնում է Դվինին: Մարդպանական շրջանում այստեղ դարգանում են արհեստներն ու առևտուրը:

Դվինը իբրև հնագիտական հուշարձան երկարամյա սեղումների է ենթարկվել Կարո Ապագարյանի ղեկավարած հնագիտական արշավախմբի կողմից: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Դվինը եղել է միջնադարյան առաջավորասիական խոշորագույն կենտրոն⁸²: Արաբական նվաճումների տարիներին Դվինը ավերվել է, սակայն հետագայում, երբ քաղաքը դառնում

81 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, երևան, 1971, էջ 761:

82 Տե՛ս Կ. Ապագարյան, Դվին քաղաքը և նրա սեղումները, հատ. 1, 1952, հատ. 2, 1982:

է Արմենիա փոխարքայության կենտրոն, նորից է աշխուժանում և մեծ վերելք ապրում IX—XI դարերում:

Հեթանոսական տաճարի տեղում IV դարի սկզբում կառուցվել է Մաչր տաճարը, որը VII դարի սկզբին վերակառուցվում է, դառնալով կենտրոնագմբեթ եկեղեցի: Այս տաճարը կառուցվել է IV դարում հիմնված Արշակունի թագավորների պալատի դահասրահից ոչ հեռու: Այս շենքերի մոտ էր V դ. երկրորդ կեսին կառուցված կաթողիկոսի պալատական դահլիճը⁸³:

Դվինի ճարտարապետական կառույցներից հայտնի է պլաավոր շուկան՝ ներքին երեք փողոցներով և վեց շարք իջևան-խանութներով: Շնորհիվ Կարո Ղաֆաղարյանի պեղումների և ուսումնասիրությունների, այսօր ունենք միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն կենտրոն Դվին քաղաքի մանրամասն պատկերը⁸⁴, Դվինն ունեցել է մոտավորապես 100 հազար բնակիչ և ընդգրկված է եղել միջազգային առևտրում: Անանիա Շիրակացու (610—685) «Մղոնաչափը»-ի համաձայն Դվինից սկիզբ էին առնում վեց մայրուղիներ, որոնց միջոցով առևտուր էր արվում հին աշխարհի, հատկապես միջերկրածովային ու առաջավորասիական երկրների հետ: Արաբական մատենագիրների վկայությամբ Դվինում արտադրվել և օտար երկրներ են արտահանվել բրդյա ու մետաքսյա գործվածքներ, հալկական բանվածքներ, ծածկոցներ, բազմոցներ, զեղնցիկ ու թանկարժեք գորգեր, հախճապակյա առարկաներ, որդան կարմիր⁸⁵. Դվինում եղել է փողերանոց: Այնտեղ իբրև աշխարհիկ և հոգևոր իշխանության կենտրոն, գումարվել են եկեղեցական ժողովներ՝ 506, 554, 584, 607, 609, 645, 648, 688, 720 թվականներին⁸⁶:

Մեծ Հայքի թագավորության վերջին ժամանակաշրջանում, երբ երկարատև ու անհավասար պայքարից հետո տեղի ունեցավ նրա բաժանումը (387)՝ երկու մարտնչող պետությունների միջև, ֆեոդալականացման սրբոցեսներն ընթանում էին քաղաքական իշխանության մասնատվածության պայմաններում: Այսպիսով, ֆեոդալական հարաբերությունները Հայաստանում ձևավորվել էին ավելի վաղ, քան հին աշխարհի մյուս երկրներում: Արևելահռոմեական կայսրությունն ու Սասանյան Իրանի պետությունն իրենց քաղաքական ուժեղ կազմակերպությամբ, բյուրոկրատական ապարատով ու բանակով, նոր ժողովուրդների նվաճման միջոցով կարողացան որոշ ժամանակ երկարաձգել հին հասարակության ճգնաժամը, մինչդեռ Հայաստանն արդեն այդ ժամանակ ֆեոդալական երկիր էր և պայքարում էր նրանց դեմ՝ հանուն հասարակական նոր հարաբերությունների զարգացման: V—VII դդ. Սասանյան Իրանի ու Բյուզանդական կայսրության դեմ հայերի, վրացիների ու աղվանների մղած ժողովրդագաղատագրական պատերազմներն այդ ժամանակաշրջանի առաջադիմական դասակարգերի պայքարի արտահայտությունն էին՝ ընդդեմ իրենց դարն ապ-

83 Վ. Հարությունյան, Դվինի V—VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանները, 1950:

84 ՏԼ՝ս Կ. Ղաֆաղարյան, «Դվին» հողվածը «Հայկական Սովետական Հանրագիտարանում», հատ. 3, Երևան, 1977, էջ 444—446:

85 Նույն տեղում: ՏԼ՝ս նույն՝ Ե. Ա. Шелковников, Художественная керамика двинских раскопок, «Известия», Арм. ФАН-и, 1940, № 4—5:

86 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Ա, §§ 339, 361, 384, 410, 429, 480, 484, 535, 565—568:

րած արտադրահարաբերությունների սարկատիրական սխեմի⁸⁷, Ստրկատիրության մեղմացրած ձևն էր հելլենիստական հասարակարգը, որը III—V դդ. Հայաստանում դարգացավ հասարակության ֆեոդալականացման ուղիով⁸⁸:

**5. ԳՍԱՍԿԱՐԳՍՅՈՒՆ ԷՍԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ:
ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԷՍՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԱՏԵՂՄՈՒՄԸ:
ՄԾՂՆԵ ԵՎ ԲՈՐԲՈՐԻՏՈՆ ԱՂԱՆԳՆԵՐԸ**

Ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման հետևանքով գյուղացիության կախումը հողատերերից ավելի ու ավելի սաստկանում էր:

Հայ նախարարները և օրեցօր հզորացող հոգևորականությունը ձգտում էին վերջնականապես իրենց ենթարկել գյուղական համայնքը:

Գյուղացիները՝ շինականներն ու մշակները, հենվելով հինավուրց համայնական սովորույթի և իրավունքների վրա, պիմպարում էին ֆեոդալների ձգտումներին՝ արտավայրերի ու անտառների լիիշխան անը լինելու: Գեղջուկների մեծաքանակ ամբուխները, հողապարկ-«անաշխարհիկ» ու մշակ պարձած, սարսափահար թողնում էին իրենց հողերը և բնկնում սար ու ձոր: Պետական իշխանությունները և ֆեոդալները խիստ արգելում էին իրենց ժառանգական պարտականություններից փախչող («փախչողը ի ժառանգութենէ») համայնական գյուղացիներին օթևան տալ և հարկադրում էին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը: Սակայն, շատերը նրանցից թաքնվում էին երկրի անմատչելի տեղերում:

Գյուղական համայնքի անդամների մղած դասակարգային պայքարը արտահայտվում էր տարբեր ձևերով: Այդ ձևերից մեկն էր փախուստը՝ պասսիվ պայքարը, մյուսը՝ աղանդավորական շարժումը: Վերջինս հետևանք էր այն բանի, որ քրիստոնեական եկեղեցին դառնում էր արդեն շահագործող դասակարգի շահերը պաշտպանող կաղմակերթություն: Նա ոչ միայն արդարացնում էր գյուղացիների շահագործումը, այլև ինքն էր հարստահարում նրանց: Հավատապշալ աշխատավորը հեռանալով պաշտոնական եկեղեցուց, սկսում էր որոնել «ճշմարիտ» ու «արդար» հավատ: Առաջ էին գալիս քրիստոնեական եկեղեցու նոր ուղղություններ ու հոսանքներ, որոնք պաշտոնական եկեղեցու կողմից համարվում էին «ազանգներ»: Աղանդավորները պահանջում էին վերադառնալ քրիստոնեության վաղ ժամանակաշրջանի համայնքներին, որպեսզի պրանով իսկ համայնքը հակադրեն իշխող դասակարգի կեղեքմանը:

IV դարի 60—70-ական թվականներին Փոքր Հայքում հանդես էին գալիս մծղնե և բորբորիտոն աղանդները, որոնց հիմքն էր I—III դդ. գնոստիականությունը:

Կորյունն իր «Վարք Մաշտոցում» պահպանել է առաջին տեղեկությունները բորբորիտոնների աղանդի վերաբերյալ: Խոսելով Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեության մասին Գողթան գավառում, Կորյունը հաղորդում է, որ Մեսրոպ

87 С. Т. Еремян, Армения в период кризиса рабовладельческого общества и формирования феодальных отношений. Очерки истории СССР. 56-я «Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III—IX вв.» գրքում, М., 1958, стр. 193.

88 Նույն գրքում, էջ 167—185:

Մաշտոցն այնուհետև ձեռնադրեց «անպատշաճ ու ծուռ բարբարիանոս աղանդը քննելու և վերջը ոչ մի հնար չգտավ ուղղության բերելու, սկսեց թշվառացնող գավազանը գործադրել խիստ ծանր պատուհասներով՝ բանտերով, տանջանքներով, գեղարաններով: Իսկ երբ գրանդով էլ փրկությունից դուրս մնացին, [այն ժամանակ] ջարդ ավին, ապա խանձեցին, մրեցին ու պետական ձեռքով խաչատուակեցին և աշխարհից դուրս քշեցին»⁸⁹: Այդ խիստ միջոցներին դիմում էր Բյուզանդական կայսրությունը 385 թ. Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումից հետո իր իշխանության տակ անցած Հայաստանի արևմտյան մասում: Կայսերական թուլլովություն ստանալով բյուզանդական Հայաստանում ևս դպրոցներ բանալու, Մեսրոպը հրաման է ստանում «և վասն ժանտագործ ազգին բարբարիանոսաց»⁹⁰:

Ըստ Մովսես Խորենացու, պատրիարք Ատաիկոսը (405—425) իր համակում՝ ուղղված Սահակ Պարթև կաթողիկոսին, հատուկ նշում է, որ կայսերական հրամանով նրան «իբրավունք է արվում ուսուցանել մեր կողմը (Հայաստանը), իսկ բորբոքիտոնների աղանդը կամ հավանության բեր կամ հալածիր քո վիճակից»⁹¹: Կայսեր հրամանը ստանալով, Սահակ Պարթևը Մեսրոպին հրամայում է «քննել պղծագործ բորբոքիտոններին, և եթե ոչ մեղմությանը, և ոչ խստությանը ուղղության չգան, ապա շարժարանքներով հալածել, ինչպես թշնամիներ թշնամիներից վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հողիների անիրավ մահը խաչատուակվի»⁹²:

Կայսեր հրավարտակում նշված բորբոքիտոնների աղանդի կենտրոնն այդ ժամանակ Փոքր Հայքն էր և այն գլխավորել էր Սեբաստիայի հացազգի եպիսկոպոս Եվստաթիոսը (315—379): Արիտոսականների և «ուղղափառների» միջև բռնկված պայքարում Աղեքսանդրիայում կրթություն ստացած Եվստաթիոսը հարեց արիտոսականներին, ավելի ճիշտ՝ նրա «մակեդոնական» կողմնակիցներին: Նա, դառնալով Սեբաստիայի եպիսկոպոս, գլխավորեց Փոքր Հայքում ծավալվող ժողովրդական դանդախների «հերետիկոսական» շարժումը: Շուտով Եվստաթիոսի կողմից գլխավորած շարժումը ստացավ «անապատականների» շարժման բնույթ, որը գալիս էր Եգիպտոսից: Պասսիվ պայքար մղելով օրըստօրե աճող շահագործման դեմ, քաղաքի և գյուղի անմիջական արտադրողները լքում էին իրենց բնաանիքները և գնում անմարդաբնակ անապատները⁹³:

Անապատականների շարժման հիմնադիր Անտոնիոսը՝ Թեբեից (251—357), արտաքուստ կողմնակից էր հումեական պաշտոնական եկեղեցու և դոյություն ունեցող սոցիալական կարգերի, սակայն նրա քարոզը ամուսնության դեմ, այնքան մեծ տարածում գտավ գյուղի և քաղաքի բնակչության մեջ, որ քրիստոնեությունը պաշտոնապես ընդունվելուց հետո, չհանդուրժվեց և ևնթարկվեց հալածանքի: Ինչպես վկայում է Սողոմենոսը, անապատականների

89 Կորյուն. վարք Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածական ուսումնասիրությանը, ասաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1962, էջ 114:

90 Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և դարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 63—64:

91 Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Գ. ծէ, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթություններն ակադեմիկոս Սա. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 300:

92 Նույն տեղում, Գ. ծը, էջ 301:

93 Տե՛ս Ա. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից (IV դար), Երևան, 1951:

հայտնի գործիչ էր հայ եպիսկոպոս Եվստաթիոս Սերաստացին⁹⁴: Վերջինիս գործունեությունն այնքան մեծ ծավալ է ընդունում, որ Փոքր Հայքի շորս եպիսկոպոսական թեմերը անհանգստացած դիմում են Կեսարիայի մետրոպոլիտ Բարսեղ Կեսարացուն⁹⁵: Անապատական շարժումը Եվստաթիոսի գլխավորությամբ աշխուժանում է 370-ական թթ. սկզբներին և Փոքր Հայքի եպիսկոպոսները հարկադրված դիմում են Փոքր Հայքի հոռոմեական կառավարիչ կոմես Տերենտիոսին⁹⁶:

Այստեղ ուշադրություն է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ պայքարը աղանդավորների դեմ քողարկում էր հայոց եկեղեցու պայքարը երկրում դեռևս մնացած զրադաշտականների դեմ: Այդ պայքարն անուղղակիորեն ուղղված էր Սասանյան Իրանի դեմ, մանավանդ վերջինիս ենթարկված Հայաստանի արևելիցյան մասում, որտեղ պայքարը զրադաշտականների դեմ արգելված էր և միայն այս միջոցով՝ իբրև պայքար «հերձվածողների» դեմ, փաստորեն ուղղված էր նրանց դեմ:

Հոռոմեական կայսրական իշխանությունները, որոնք պայքար էին մղում Փոքր Ասիայի, նաև Փոքր Հայքի ու Հռոմից կախման մեջ ընկած Մեծ Հայքի արևմտյան նահանգների ֆեոդալականացող խոշոր հողատերերի դեմ, երբեմն իրենց պաշտպանություն տակ էին առնում իրենց տերերից դժգոհ ժողովրդական մասսաներին: Այս միջոցով նրանք ամրապնդում էին կայսեր իշխանությունը տեղերում: Այդ առավել անհրաժեշտ էր Մեծ Հայքի թագավորության 385 թ. բաժանումից հետո, երբ նրա արևմտյան նահանգները՝ Մոփաց կողմն ու Ներքին Հայքը (կամ Բարձր Հայքը) պետք է ճանաչեին հոռոմեական կայսեր դերագույն իշխանությունը: 376 թ. Կեսարիա է գալիս նոր կառավարիչ Դեմոսթենեսը, որը համակրանք էր տաժում Եվստաթիոսի հանդեպ: Նման նպատակովոր պայմաններում Եվստաթիոսը Փոքր Հայքի շորս եկեղեցական թեմերում եպիսկոպոսներ է նշանակում իր կողմնակիցներին⁹⁷:

Այս տարիներին Եվստաթիոսի ուսմունքին հետևող անապատականները դաշնակից դարձան մծղնեականներին (մեսալյաններ)⁹⁸:

Մծղնեից աղանդն առաջ եկավ 360-ական թվականներին՝ Միջագետքի ասորական ազգաբնակչության մեջ իբրև «մեսալյանների աղանդ», որը հայկական աղբյուրներում կոչվում է՝ «մծղնեից աղանդ»: Մծղնեից աղանդի հետևողները ժխտում էին եկեղեցին, որն իբր թե հետամուտ էր մարդկանց «ուղիղ ճանապարհի» բերելու, բայց փաստորեն նպատակում էր դյուղացիների շահագործմանը: Մծղնեականները պնդում էին, թե մարդը՝ ինքը, առանց եկեղեցու պետք է ուղիղ ճանապարհով ընթանա: Նրանք քարոզում էին, որ բոլոր մարդիկ բնությունից հավասար են, և հավասար են ծնվում, իսկ անտեսական անհավասարությունն ու շահագործումը ծագել են մարդկանց շարունակությանից, որ հատուկ է հարուստներին ու իշխանավորներին:

⁹⁴ «Церковная история Эрмня Созомена Саламинского», СПб., 1851.

⁹⁵ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 26—28:

⁹⁶ Տե՛ս «Творения иже во свягых отца нашего Василія Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийские». Изд. 3-е, Сергиев Посад, 1892, стр. 242—285.

⁹⁷ Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 31:

⁹⁸ Նույն տեղում:

Չարությանն ու կեղեքմանը վերջ տալու համար նրանք առաջարկում էին ստեղծել իրավահավասար համայնքներ: Ուստի քարոզում էին ծառաներին՝ փախչել իրենց տերերից և համախմբվել համայնքների մեջ: Նրանց ստեղծած համայնքներում մասնավոր սեփականությունը համարվում էր աններելի մեղք: Հարուստները կարող էին այդ համայնքների անգամ դառնալ՝ իրենց ունեցվածքը համայնքին բաժանելուց հետո միայն:

Մծղնեականներն ատում էին պետական կարգը և հրաժարվում էին աշխարհիկ կյանքից: Ստեղծելով առանձին եղբայրություններ, նրանք գալիս էին քաղաքները և մուրացկանությանը պահպանում իրենց գոյությունը: Նրանք չէին ճանաչում պաշտոնական եկեղեցին, կնունքն ու հաղորդությունը⁹⁹:

Առաջին հալածանքները մծղնեականների դեմ սկսվեցին Միշագեստում՝ Եղեսիայում, որտեղից նրանք փախչում էին ու ապաստան գտնում Փոքր Ասիայում, հատկապես Փոքր Հայքում, որտեղ նրանց համախոհներն էին եվստաթիոսի քարոզության հետևորդները¹⁰⁰:

Ինչպիս սեբաստացիները, այնպես էլ մծղնեականները համարում էին, որ մարդը բարոյականության կատարելության կարող է հասնել մշտական աղոթքով, բայց ոչ եկեղեցում: Նրանք ժխտում էին եկեղեցական կազմակերպությունը և իրենց շարքերն էին ընդունում տղամարդկանց ու կանանց լիակատար հավասար իրավունքներով, բայց մի պայմանով, որ նրանք իրենց գույքը կվաճառեն և կհրաժարվեն մասնավոր սեփականությունից¹⁰¹: Սեբաստացիները 363 թ. սկսած մեծ պայքար են մղում կայսերական «ուղղափառ» եկեղեցու դեմ և իտր համակրանք վաչելում ժողովրդական զանգվածների կողմից:

«Ուղղափառ» եկեղեցու սյուներից մեկը Փոքր Ասիայում, Բարսեղ Կեսարացին խիստ պայքար է սկսում «հերետիկոսների» դեմ: Նա նույնիսկ նամակներով է դիմում Իտալիայի և Գաղղիայի եպիսկոպոսներին: Բարսեղ Կեսարացին իր նամակներից մեկում, գրված 376 թ., գանգատվում է, որ արդեն 13 տարի է ինչ «հերետիկոսները» սկսել են հալածանքները եկեղեցու դեմ (363—376):

Սեբաստացիների շարժումն այնքան մեծ ծավալ է ընդունում, որ նրանց հարցը քննարկվում է Գանգրայի՝ 378 թ. հրավիրված «տիեզերական ժողովում»՝ Փոքր Հայքին սահմանակից հարևան Պափլագոնիայում: Ժողովին մասնակցող 15 եպիսկոպոսները 24 կանոններում նդովքի են ենթարկում «Եվստաթէացուց հերձուածութիւնքը», իսկ ինքը՝ Եվստաթիոսը կարգալուծ է արվում¹⁰²: Սոկրատ Սքուլաստիկոսն իր «եկեղեցական պատմության» մեջ հաղորդում է՝ «ժողով ի Գանգրա Պեփագոնիոյ եղեալ զնա (զԵւստաթիոս) ընդեաց, և զազանդս նորա նդովեալ»¹⁰³:

Ժողովում ընդունված 24 կանոններում տրված է «ազանգավորների» ուսմունքի սպառիչ պատկերը:

99 Կ. Ա. Մծղնեից աղանդ, «Արարատ» ամսագիր, 1895, հունվար, էջ 6—7: Տե՛ս նաև՝ Ե. Գ. Տեր-Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 63—85:

100 Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 34—35:

101 Նույն տեղում:

102 «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, աշխատասիրությանը Վաղգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 188—201:

103 «Սոկրատայ Աքուլաստիկոսի եկեղեցական պատմությունը», Վաղարշապատ, 1879, էջ 206:

«Կանոնը Գանգրայ գլուխք ի՞նչ».

- Ա. վասն որ զամուսնութիւն գարշ համարին:
 Բ. վասն որ զմսակերութիւնս պիղծ համարին:
 Գ. վասն ծառայից որ զտեարս արհամարհեն:
 Դ. վասն որ խոտեն դամուսնացեալ քահանայս:
 Ե. վասն որք զեկեղեցի արհամարհեն:
 Զ. վասն որք արաաքոյ եկեղեցոյ ժողովս առնեն:
 Է. վասն որք զրկեն զեկեղեցին ի պաղոց:
 Ը. վասն որ առանց եպիսկոպոսին ծախեն զպտուղս:
 Թ. վասն որք շամուսնանան դարշ համարելով:
 Ժ. վասն որք ամբարտաւանեն յամուսնացելոցն վերայ:
 ԺԱ. վասն որք անգոսնեն զազատին:
 ԺԲ. վասն որք հանդերձիք արգարանան:
 ԺԳ. վասն կանանց որ զարանց հանդերձ զգնեուն:
 ԺԴ. վասն կնոջ որ յառնէ ելանիցէ:
 ԺԵ. վասն որ սրգիս թողուցուն:
 ԺԶ. վասն որ ծնաւզս իւր ատիցէ:
 ԺԷ. վասն կանանց որ զհերս փսքրեն:
 ԺԸ. վասն որ զար կիրակի էին ոչ պահեն եւ ի դործ արկանեն:
 ԺԹ. վասն որք ոչ պահեն զկանոնեալ աւուրսն:
 Ի. վասն որք շպահեն եւ աւր ազուհացիցն:
 ԻԱ. վասն Զատիկի հինգշաբաթուցն:
 ԻԲ. վասն որ երթիցէ ի ժողովս մարտիրոսաց:
 ԻԳ. վասն որ յառաջ քան զՊատարագամատոցն ճաշակին:
 ԻԴ. վասն որ առանց աղարողոնի սաղմոսեն¹⁰⁴:

Ժողովի մասնակիցները հատուկ «թուղթ» են հղում հայ եպիսկոպոսաներին, կարգադրելով նրանց անողոր պայքար մղել «հերետիկոսների» դեմ:

Նվառաթիտը կարգալուծ եղավ Գանգրայի ժողովի կողմից, բայց շատ շուտ քստ Սուղմենոսի վկայութեան «դարձի եկավ» և վերադարձավ եկեղեցու ծոցը¹⁰⁵, Այժմ նա ձգտում է բնդհանուր լեզու գտնել պաշտոնական եկեղեցու և հոռմեական վարչական մարմինների հետ: Այս անգամ արդեն նա խանդարում էր այդ սոցիալական շարժման ծավալմանը Փոքր Հայքում և Մեծ Հայքում: Բանադրված լինելով Գանգրայի ժողովում, Նվառաթիտը և նրա մերձագույն աշակերտները լքում են իրենց դաշնակիցներին: Այդ դաշնակիցներն էին «հերետիկոսների» այն սոցիալական խավերը, որոնք կազմում էին «հեղափոխական օպոզիցիան»՝ ուղղված ֆեոդալիզմի դեմ: Այդ օպոզիցիայի մասին է խոսում Ֆ. Էնգելսն իր «Նախնական բրիտանոնություն պատմության շուրջ» հոդվածում: Նա գրում է. «Եթե այդ դասակարգային պայքարն այն ժամանակ բնթանում էր կրոնական նշանաբանով, եթե առանձին դասակարգերի շահերն ու պահանջները քողարկվում էին կրոնական քողի տակ, ապա դա ամենևին չի փոխում խնդրի էությունը և հեշտութեամբ բացառվում է ժամանակի պայմաններով... Պարզ է, որ այդ պայմաններում բնդհանուր ձևով արտահայտ-

¹⁰⁴ «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, էջ 188:

¹⁰⁵ Церковная история Эрмня Созомена Саламинского, кн. III, гл. 14, СПб., 1851, стр. 201.

ված հարձակումները ֆեոդալիզմի, և առաջին հերթին՝ եկեղեցու դեմ, բոլոր հեղափոխական՝ սոցիալական և քաղաքական ուսմունքները պետք է առավելապես իրենցից ներկայացնեին միաժամանակ նաև աստվածաբանական հերետիկոսություն: Որպեսզի հնարավոր լիներ հարձակվել հասարակական հարաբերությունների վրա, պետք էր վերջիններիս վրայից դեն նետել սրբության բողբ»¹⁰⁶:

Արդեն II դարում Հայաստանում քրիստոնեական քարոզչությանը ուղեկցում էին դանազան ուսմունքներ, որոնք շեղվում էին պաշտոնական քրիստոնեությունից և առաջին հերթին գնոստիկականությունն էր այդ, որի փայլուն ներկայացուցիչն էր Հայաստանում իր գործունեությունը ծավալած Բնարդածանը (154—222), որն, ըստ երևույթին, ծագումով հայ էր: Այդ բազմազան ու բազմատեսակ կրոնափոխությունների և գնոստիկյան ուսմունքները, հերձվածներն ու ազանդները պատրիստիկ ու ջատագոյական գրականության մեջ հակադրվում էին ձևավորվող հայկական եկեղեցուն¹⁰⁷: Հայաստանի պայմաններում առաջացող տարրեր, խիստ խաչաարդև, հաճախ հակադիր հայացքների համակարգերը հակադրվում էին ձևավորվող հայկական եկեղեցուն, որն ըստ Ֆ. Էնդելսի, հանդիսացավ «գոյություն ունեցող ֆեոդալական կարգերի առավել ընդհանուր սինթեզը և առավել ընդհանուր վավերացումը»¹⁰⁸:

IV—V դդ. Հայաստանում ժողովրդական զանգվածների բողբը ֆեոդալական շահագործման դեմ ստանում է անապատականների շարժման բնույթ: Որտեղ դեր էր խաղում նաև այն հանդամանքը, որ շինականը հարկատու դասից կարող էր անցնել ազատների դասը, եթե նա կարողանում էր դառնալ առնվազն ստորին կարգի հոգևորական՝ «Քանդի պարեղօտաուորք ազատեալ են ի Քրիստոս»¹⁰⁹: Այդպիսի շինականը կարող էր դառնալ գյուղական քահանա կամ կուսակրոն: Հաճախ այդ միջոց էր լինում հեծյալ դառնալու և համալրելու այրուձիի շարքը, թողնելով հոգևոր կոչումը: Սակայն այս ճանապարհով քչերին էր հաջողվում անցնելու ազատների դասը, մինչդեռ մեծ մասը սրանցից դառնում էր հասարակ ճգնաժողով: Ահա այս միջավայրում էր ուժեղանում ընտանիքից հրաժարվելու քարոզը: Շարժումը այնպիսի շարժում էր հասնում, որ եկեղեցին հարկադրված խիստ պայքար է սկսում ընտանիքը քայքայող այդ ուսմունքների դեմ, որոնք «զամուսնություն գարշ համարին», «որք ամբարտաւանեն յամուսնացելոցն վերայ» կամ «կնոջ որ յանէ էլանիցէ», կամ ընտանիքի, կամ այնպիսի հայրերին, «որ գորդիս թողուցուն»: Այս ժամանակաշրջանի եկեղեցական ժողովները պարտադրում էին գյուղացուն ամուսնանալ, ընտանիք և երեխա ունենալ, որը հասարակության գոյության հիմքն է: Նման պայմաններում խորանում է ժողովրդական զանգվածների՝ մծղնեանների և բորբորիանների հակաեկեղեցական ուսմունքը, որը VI դ. հանդեցնում է պալլիկյանների ուսմունքին:

Մծղնեանների և բորբորիանների ազանդավորական շարժումը IV—V դդ. Փոքր Հայքից տարածվեց Մեծ Հայքում, որտեղ առաջ բերեց ֆեոդալականա-

¹⁰⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стр. 360—361; Տե՛ս Վ. Կ. Չալոյան, Հայոց փոխափայլության պատմություն (հին և միջին դարեր), Երևան, 1975, էջ 258:

¹⁰⁷ Տե՛ս Վ. Կ. Չալոյան, նույն տեղում:

¹⁰⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VII, стр. 361; Տե՛ս Վ. Կ. Չալոյան, նույն տեղում:

¹⁰⁹ «Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», Տիպոս, 1904, էջ 188:

ցող հայ ազնվական վերնախավի և եկեղեցու պաշքարը «հերետիկոսների» դեմ: Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, որ այս պաշքարը Հայաստանի պայմաններում, որտեղ դեռևս արժատախիլ չէին արված հեթանոսությունը և Սասանյան Իրանի պաշտոնական կրոնը հանդիսացող զրադաշտականությունը, քողարկվում էր պաշքարով պաշտոնական, եկեղեցուց խոտորվող տարրերի դեմ, քանի որ բացեիբաց չէր կարելի պաշքար մղել մազդեականության դեմ:

Հարստահարված և քրիստոնեությունից հրասթափված մարդիկ մասսայաբար փախչում էին նույնիսկ հեռավոր Միջագետքի և Ասորիքի անմարդաբնակ անապատներն ու լեռները, որպեսզի թեև զրկանքներով լի, բայց միայնակություն պայմաններում վարեն իրենց կյանքը, զուրկ բոլոր բարիքներից, բայց ազատ սոցիալական անարդարություններից և ճնշումից: «Անապատականների» նման համայնքները ստեղծվել էին նաև Հայաստանի բարձրաբերձ լեռներում¹¹⁰:

Մեծ Հայքի Մաղկոտն գավառում, Եփրատ-Արածանի գետի ափունքների վայրում, որը կոչվում էր Ոսկիք, VI դարում առաջացան մի շարք համայնքներ, որոնցից է «խոտաճարակների անապատը»: Անապատական Շաղիտայի մասին խոսելիս, Փավստոս Բուզանդը (Ե, իզ) ասում է, որ «ի տղաչութենէ իւրմէ սնեալ էր համակ յանապատս, և ընդ անապատաւորս խոտաճարակ լեալ էր»: Նման «անապատներ» էին առաջացել նաև Տարոն գավառում և այլ բազմաթիվ անմատչելի տեղերում: Անապատականների շարժման ղեկավարներից էր Գինդը, որը ըստ Փավստոս Բուզանդի տեղեկության (Ե, Ժզ) «Տարոն գավառից էր, աշակերտել էր մեծ Դանիելին և նրանից հետո դարձել աբեղաների գլխավոր, միայնակյացների վարդապետ և առաջնորդ, վանքերի վերակացու, բոլոր անապատականների ուսուցիչ և առհասարակ տեսուչ այն բոլոր մարդկանց, որոնք աստծո սիրո համար հրաժարվել էին աշխարհից և բնակվում էին անապատներում ու քարանձառներում: Շրջում էին ստաբուրիկ, զգաստ կյանք էին վարում, կերակրվում էին խոտերով, ընդեղեններով, արմատներով: Գաղանների նման շրջում էին լեռներում՝ կաշիներով և այծի մորթիներով ծածկված, նեղվում, տառապում, շարչարվում էին, անապատում մոլորված և նիթարկվում էին ցրտի ու տոթի, քաղցի ու ծարավի՝ աստծո սիրո համար: ...Թուշունների երամների նման նրանք բնակվում էին ժայռերի ճեղքերում, քարանձառների ծերպերում, առանց գուշքի ու ստացվածքի, առանց խնամքի և դարմանի, իրենց անձերի մասին ամենևին չհոգալով: Եվ սրանց գլխավորն էր սուրբ Գինդը, որին Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ առհասարակ վարդապետ էին կոչում»¹¹¹: Այս պատմաբանը հաղորդում է, որ Գինդը «իր համար բնակություն տեղ էր ընտրել այն անապատը, որտեղից սկսվում են Եփրատ գետի ափունքները»¹¹², այնտեղ նա բնակվում էր ժայռերի ճեղքերում... որ Ոսկիք էին կոչում. այս նույն ճեղքերում բնակվում էր Գինդը՝ անապատականների մեջ մեծը»:

110 Մծղնհանների և բորբորիտոն ազանդավորների համայնքների տեղագրությունը Հայաստանի լեռներում տե՛ս բարտեզ՝ «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում (298—335)», Երևան, 1979, բարտեզի հեղինակ՝ Ս. Տ. Երեմյան:

111 Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 307:

112 Նկատի են առնված Արածանի (Արեւելյան Եփրատ) գետի ափունքները:

VI—VII դարերում, երբ ուժեղացավ ժողովրդական ղանդվածների պայքարը օտարերկրյա և տեղական կեղեքողների դեմ, նշված աղանդներն ավելի ևս ընդունել էին հեղափոխական օպոզիցիայի բնույթ՝ ուղղված ֆեոդալական կեղեքման դեմ¹¹³։ Ինչպես նշել է Ֆ. Էնգելսը, «Ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված հեղափոխական օպոզիցիան անցնում է ամբողջ միջնադարի միջով։ Այն ժամանակի պայմաններին համապատասխան հանդես է գալիս մերթ միտտիկայի ձևով, մերթ հերետիկոսության ձևով, մերթ զինված ապստամբության ձևով»¹¹⁴։

113 Վ. Կ. Զալոյան, նույն տեղում։

114 К. Маркс и Ф. Энгельс, т. VII, с. 361.

ԲԱԺԻՆ Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ
ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ
V-VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ
ՃՆՇՄԱՆ ՍԱՍԿԱՑՈՒՄԸ**

1. ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանում թագավորական իշխանության անկումից հետո «իշխանությունն անցավ հայոց նախարարներին,— դրում է Նղիշեն,— որովհետև թեպետև հարկը պարսից արքունիքին էր գնում, սակայն Հայոց հեծելազորն ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ»¹:

Իրականում նախարարական Հայաստանը, որտեղ Վռամ Ե Գոռը կառավարիչ էր նշանակել Վեհմիհրշապուհ մարզպանին², դառնում էր սասանյան պետության վարչական միավորումներից մեկը մարզպանի իշխանության ներքո: Պարսից արքունիքը վաղ թե ուշ ձգտելու էր խախտել նախարարների արտոնյալ վիճակը, կոտրել հայ ժողովրդի դիմադրությունը և իրավական-վարչական տեսակետից երկիրը ձուլել այլ պարսկական վարչական միավորների հետ: Այդ խիստ բացասական հետևանքներ էր ունենալու երկրի համար: Սակայն առայժմ Սասանյանները նախարարների և հայոց եկեղեցու հանդեպ վարում էին հանդուրժողական քաղաքականություն:

Ի հատուցումն այն գործակցության, որ Արտաշեսի զահրնկեցության հարցում հայ նախարարները ցույց տվեցին Վռամ Ե Գոռին (421—439), պարսից արքան նրանց հայրենիք վերադարձրեց մեծ պատիվներով³: Ինչպես Նղիշեն է ասում, «աստվածապաշտությունը բաց ճակատով ու ինքնիշխան փայլում էր Հայոց աշխարհում, արքայից արքա Շապուհի (Գ) թագավորության սկզբից մինչև Վռամի որդի արքայից արքա Հաղկերաի (Բ) երկրորդ տարին»⁴, այսինքն՝ 383—440 թթ.: Հոնսորական բնույթի այս հաղորդումն, անշուշտ,

1 «Նղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», ի լոյս ածեալ բաղդաստոթեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասյանի, Երևան, 1957: Առաջին յիղանակ, ժամանակ, էջ 6: «Նղիշէի Վարդանանց պատմությունը», թարգմանություն և ծանոթագրություններ Ե. Տէր-Մինասյանի, Երևան, 1958, Ա գլուխ, աշխ. թարգմ. էջ 13: Տե՛ս նաև՝ Զ. Մանանդյան, Քննական առումներ, հ. Բ, մ. Ա, էջ 285—287:

2 Զ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 287:

3 «Ղալարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Ռուղթ տու Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեանց, Տիղիս, 1904, Ա, ժդ: Աշխ. թարգմ. տե՛ս Ղալար Փարպեցի, Հայոց պատմություն և Քուղթ Վահան Մամիկոնյանին, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բաբրաս Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982 (այսուհետև՝ աշխ. թարգմ.), էջ 59:

4 Նղիշեն, Ա (աշխ. թարգմ., էջ 13):

պետք է որոշ վերապահություններ քանի որ Նդիշեն նշված ժամանակները համեմատում է Հադիերտ Բ-ի օրոք ստեղծված ծանր դրություն հետ: Բացի այդ Սասանյանները ձգտում էին կաթողիկոսական պատիվը տալ Լուսավորչի տան մրցակիցներին կամ ստորին հոգևորականների, որը խախտում էր հայ եկեղեցու կաղամակերպչական հիմքերը:

Սասանյաններին ենթակա Հայաստանի մասն իրենից ներկայացնում էր մեծ և փոքր նախարարական ախրուլթները համակարգ: Նախարարության գլուխ էր կանգնած նախարարը, որը համարվում էր «տէր» կամ «տանուտէր», ուստի նրա իշխանության ներքո գտնվող տարածքը կոչվում էր «տէրութիւն» կամ «տանուտէրութիւն»: Այդ իշխանություններն իրենց հերթին բաժանվում էին ավելի մանր վարչական միավորումների, սովորաբար մայր տոհմից ճյուղավորված նոր ֆեոդալական տների, որոնց իրավասության ներքո գտնվող տարածքները կոչվում էին «սեպհականութիւն»⁵: Նախարարական տոհմի գլխավոր «տէր»-ից հետո առաջին տեղը զբաղում էր նրա եղբայրներից ավագը, որը պիտի ժառանգեր նրա պատիվը, կոչվում էր «աւագ սեպուհ», իսկ տոհմի մնացյալ անդամները կոչվում էին «սեպուհներ»: Նախարարական տերությունների կենտրոններն սկսում են կոչվել «ոստան»: Մարզպանական Հայաստանի քաղաքական ու վարչական կենտրոնն էր Այրարատը, որ կոչվում էր «Արքունի տուն» կամ «Ոստանն Հայոց»: Այսպես էր կոչվում մայրաքաղաք Արտաշատն իր գավառով, ապա դրան փոխարինած Դվինը: Վերջինիս անունով «Ոստան Հայոց» գավառը կոչվում էր նաև «Ոստանն Դըվնոյ»: Մարզպանի զորքը տեղավորված էր «Արքունի տան»՝ ստրատեգիական տեսակետից այն կարևոր վայրերում, որոնք հնուց կոչվում էին «թագաւորական», ինչպես և «Ձմեռոց արքունի», քանի որ Այրարատը, Արարատյան դաշտն իր կլիմայական սլայմանների բերումով միշտ էլ հանդիսացել է ձմեռոց զորամասերի համար: Այդ վայրերում տեղավորված էին զորականներ, որոնք կոչվում էին «կայանք զօրաց»⁶, իսկ կայազորները՝ «կայենականք»:

Հայաստանը մյուս մարզպանությունների համեմատությամբ օգտվում էր ավելի մեծ իրավունքներով: Նախարարներն այդ կախումը սասանյան պետությունից դիտում էին իբրև վասալական, որ բոլորովին հակադիր էր Սասանյանների շահերին, որոնք ձգտում էին Հայաստանը դարձնել պարսկական նահանգ: Նախարարների և Սասանյանների շահերի այս հակասություններն ի վերջո հանգեցրին սուր պայքարի և հայ ժողովրդի զինված դիմադրության՝ սասանյան պետությանը՝ իր ներքին իրավունքները պաշտպանելու համար:

Սասանյանները ջանում էին ցույց տալ, թե նախարարների ժառանգական իրավունքները հարգվում են: Հայոց մարզպանության գլխավոր գործակալությունները՝ սպարապետությունը և հազարապետությունը, մնացել էին

⁵ Այս ժամանակաշրջանի համար արդեն ունենք «սեպհականութիւն Տաշրոյ»: Վիրքին անցած Գուգարաց բղջիսի տոհմից անջատված իշխանություն, որը մնաց մարզպանական Հայաստանի կազմում:

⁶ Նդիշեն (III, էջ 78—79) խոսում է այդ արքունի ձմեռոցի մասին, տալով սպառիչ տեղեկություն, ռազմաբան արքունի, որ կայանք զօրացն էին, զԳուհին և զերամանս և զԳրախանահերան զմեծ դաստակերան, զՎարդանաշատն և զամորն Սշական, զՓառախտն, զԱրդեանսն, զՁուգակերտն աւան և զբերդն Արմաւրի, զԿուաշն աւան, զԱրուհն, զԱշնակն, և զամենայն ուն Արտազածու, և զնահանդն Արտաշատու և զԱրաշատն ինքնին զլսովին, և զամենայն գեղս և գուանս, որ շուրջ զնովաւ էին»:

հայոց իշխանների ձեռքում: Հայոց սպարապետի ղլխավորած աչրուծին սասանյան արքունիքից ստանում էր դրամական ու բնամթերային վարձ՝ «ոռճիկ», իսկ Հայոց հազարապետը գլխավորում էր երկրի հարկահավաքությունը և պետական շինարարությունը: Հազարապետը բնակչությունից հավաքում էր պետական հարկերը և հանձնում մարզպանին:

Առժամանակ անձեռնմխելի թողնելով նախարարների բոլոր իրավունքները՝ Սասանյաններն այնուամենայնիվ ձգտում էին Հայոց եկեղեցին առնել իրենց անմիջական հսկողության ներքո: Ճիշտ է, գոյություն ունեւ երրորդ հիմնական գործակալությունը՝ «մեծի դատաւորութիւն», որը գլխավորում էր Հայոց կաթողիկոսը, սակայն վերջինս գտնվում էր սասանյան արքունիքի անմիջական հսկողության ներքո⁷: Սասանյանները շէին մոռանում Հայոց եկեղեցու արեւմտյան կողմնորոշումը և այն, որ դա իր ներքին կառուցվածքով մի զորեղ կազմակերպություն էր պետության մեջ:

Սասանյաններն անցնելով իշխանության գլուխ, սկզբից եւթ մեծ ուշադրություն նվիրեցին զրադաշտական կրոնին, որը դառնում էր պետական կրոն, իսկ այդ կրոնի պաշտոնյաները՝ մոզերը, հայտարարվում էին Սասանյանների իշխանության հենարան: Սասանյաններն իրենց պետության մեջ գոյություն ունեցող քրիստոնեական եկեղեցիները համարում էին հակապետական կազմակերպություններ, որոնք վաղ թե ուշ հարկավոր էր վերացնել: Հայերի և հայոց եկեղեցու նկատմամբ Սասանյանների վերաբերմունքն ու մտայնությունը լավագույնս արտացոլվել են Ղազար Փարպեցու երկում: Նա գրում է, որ Հազկերտ Ա-ն պիտակցում էր, որ հայերը «եսար են մեր հավատին, ատում են մեզ և հուշների հետ ունեն նույն հավատն ու նույն օրենքները»⁸:

Սասանյանների հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը Հայաստանում տարվում էր ոչ միայն նրա համար, որ եկեղեցին դիտվում էր երկրում իբրև Սասանյանների թշնամի՝ Բյուզանդիային բարեկամ, այլև նրա համար, որ այն մի կազմակերպություն էր, որն Արշակունիների անկումից հետո հանդիսանում էր երկրի կենտրոնաձիգ ուժերը պահպանող զորեղ գործուն: Հայոց եկեղեցին իր ներքին վարչական կազմակերպությամբ վերարտադրում էր Արշակունյաց Հայաստանի պետական կազմակերպությունը և փաստորեն քաղաքականապես մասնատված Հայաստանը կաթողիկոսի հոգևոր տեսչության տակ էր դնում: Վերջապես եկեղեցին միավորելով ամբողջ Մեծ Հայքը, շատ վաղ արթնացրեց ժողովրդի հոգում ազգային շահերի ընդհանրության գիտակցությունը, հակադրելով իր լեզուն, գիրն ու գրականությունը և առհասարակ մշակույթը թե՛ Սասանյան Պարսկաստանին և թե՛ Բյուզանդական կայսրությանը: Այս վերջին հանգամանքն իր հերթին ազդում էր եկեղեցու վրա, դարձնելով այն զուտ ազգային՝ նախարարական կազմակերպություն, որն ի վերջո, «տիեզերական» եկեղեցու կազմակերպության մեջ դարձավ ինքնուրույն ազգային եկեղեցի: Հայոց եկեղեցին սատարում էր հայ ժողովրդի պայքարը Եսար նվաճողների դեմ:

Սահակ Պարթևին կաթողիկոսությունից հեռացնելուց հետո, Սասանյան-

⁷ Ինչպես նշում է Եղիշեն, Հայաստանում քրիստոնեությունը վերացնելու Սասանյանների փորձերը սկսվել են Արշակ Բ-ի ժամանակաշրջանից (Եղիշեն, Ա, էջ 6, հմմտ. Փավստոս, Դ, ծղ):

⁸ Ղազար Փարպեցի, Դրվագ Ա, գլուխ ԺԲ (աշխ. թարգմ., էջ 43):

ները կաթողիկոս ևն դարձնում Աղբիանոսի տան ներկայացուցիչ Սուրմակին՝ Արծկե գյուղից: Սակայն մի տարի շանցած, նախարարների խնդրանքով նա կարգալույծ է լինում՝ և նրա փոխարեն Վուամ Ե Գոռը նշանակում է ասորի Բրքիշոյին, որը, ինչպես հաղորդում է Խորենացին, ևրեք տարի ամենադատարկ ու շռայլ կյանք էր վարում իր հետ բերած ընկերակիցների մասնակցությամբ, հափշտակելով վախճանված ևպիսկոպոսների վիճակները⁹:

Հարցը սրվել էր, և նոր կաթողիկոսի ընտրությունն ընդունել էր քաղաքական պայքարի բնույթ, որին միջամտեց և Բյուզանդական կայսրությունը: Նախարարների ամենաազդեցիկ մասը և հոգևորականությունը պահանջում էին, որ կաթողիկոսական աթոռին նորից վերականգնվի Սահակ Պարթևը, որը պահվում էր Տիգրանում, իր երկրից հեռու: Բյուզանդական Հայաստանի զորավար Անատոլիոսը, Խորենացու ասելով, «Կարինից ուղարկեց կուկայառիճեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ ևթև (պարսից) թագավորը չի հաճում նրան իր բաժնում պահել, թող տա հունաց բաժնին»: Վուամ Ե Գոռն ստիպված վերադարձնում է Սահակ Պարթևին հայրենիք այն պայմանով, որ նա չի օգտագործի իր դիրքը սասանյան պետության դեմ և հավատարիմ կմնա արքայից արքային¹⁰: Մինչև վերադարձը կաթողիկոսը մի շարք խնդրանքներով դիմում է արքայից արքային: Սահակ Պարթևն այս անգամ ևս առաջին հերթին մտահոգված էր նախարարների ժառանգական իրավունքների վերականգնումով¹¹, որն արտահայտվեց նախարարների գահերի հաջորդականությունը ցույց տվող «Պահնամակում»¹²:

Սահակ Պարթևի խնդրանքով, արքայից արքան հաղարապետի պատիվը տալիս է Վահան Ամատունուն, իսկ Սահակ կաթողիկոսի թոռանը՝ Վարդան ստրատելատին, նորից հաստատելով Մամիկոնյան տոհմի նահապետ, վերադարձնում է Հայաստան¹³: Պա հայ ժողովրդի դիմադրությամբ ձևաք բերված կարևոր հաջողություն էր: Երկրի վլխավոր գործակալությունները՝ հազարապետությունը և սպարապետությունը անցնում էին իսկական հայրենասերներին, որոնք պատրաստ էին զոհվել իրենց հայրենիքի ու ժողովրդի համար: Սակայն Վուամը Սահակ Պարթևին չվստահեց և նրա հետ միասին ուղարկեց ասորի Շմուել ևպիսկոպոսին, «որպեսզի Մեծն Սահակին ընդդիմադիր և հակաթոռ լինի, և որոշում է նրա անելիքը՝ ընկերանալ մարդպանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի բաշխման, դատաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին»¹⁴:

Սահակ Պարթևը, այսպիսով, մնաց իր պաշտոնում միայն ձևականորեն: Շմուելը նստում էր Վաղարշապատում, իսկ Սահակը քաշվում է իր կալվածքը՝ Բագրևանդ դավառի Բլուր գյուղը, Բագավան ավանից ոչ հեռու: Սահակ Պարթևին միայն իրավունք էր վերապահվում ուսուցանելու քրիստոնեական ուսմունքը և «ձեռնադրելու նրանց, որոնց կհամաձայնվի Շմուելը»¹⁵:

Այնուամենայնիվ, մինչև իր կաթողիկոսական գործերից հեռանալը, Սա-

9 Խորենացի, Գ, Կզ (աշխ. թարգմ., էջ 312):

10 Նույն տեղում, Գ, Կե (աշխ. թարգմ., էջ 310):

11 Խորենացի, Գ, Կե (աշխ. թարգմ., էջ 311):

12 H. АՅОНА, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 267—271.

13 Խորենացի, Գ, Կե (աշխ. թարգմ., էջ 312):

14 Նույն տեղում, Գ, Կե (աշխ. թարգմ., էջ 310):

15 Նույն տեղում:

հակ Պարթևը Հայաստանի ամենահեղինակավոր մարզուն՝ Մևսրուպ Մաշտոցին կարողանում է նշանակել Վաղարշապատի Մայր աթոռի Կաթողիկե եկեղեցու (էջմիածնի տաճարի) վերակացու: Շմունլի մահից հետո նախարարները զլված նրա բարքերից և արարքներից, գնում են Սահակ Պարթևի մոտ, խնդրում վերագաննալ իր աթոռը և «ուխտի գիր» են կնքում, որ կաթողիկոսության աթոռը ժառանգաբար կտան նրա թոռներին: Սակայն Սահակ Պարթևը ժառանգ չուներ և շուտով մահանում է 439 թ. (սեպտեմբերի 7-ին)¹⁶, Բլուր գյուղում: «Սահակ Պարթևը,— գրում է Խորենացին,— մահկանացու ծնվելով՝ անմահ թողեց իր հիշատակը»¹⁷: Նրա աճյունը հողին են հանձնում իր տոհմական գերեզմանատանը՝ Աշտիշատ ավանում:

Նախարարները կաթողիկոսի պատիվը հանձնում են Մեծ վարդապետ Մաշտոցին, որը, սակայն, ապրեց միայն վեց ամիս և մահացավ 440 թ. փետրվարի 17-ին (մեհեկան ամսի 13-ին), շաբաթ օրը, Վաղարշապատում: Այդ մեծ գործչի աճյունը հաղարապետ Վահան Ամատունին ամփոփում է իր ոստանում՝ Օշական գյուղում և երեք տարուց հետո (442) նրա գերեզմանի վրա կառուցում դմբեթավոր կլոր հուշարձան՝ եկեղեցի¹⁸:

Կաթողիկոսական աթոռին, իբրև տեղապահ, նստում է Մաշտոցի աշակերտ Հովսեփ Հողոցմեցին (439—451), որը մինչև վերջ էլ իբրև կաթողիկոս չհաստատվեց պարսից արքունիքի կողմից և մնաց տեղապահ¹⁹:

Հայաստանի վիճակը խիստ վատթարացավ Հազկերտ Բ-ի (439—457) գահակալությանը: Միջին Ասիայում վաչկատուն ցեղերի, ինչպես նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիս-արևելքից ներխուժող հոների դեմ պատերազմելու համար Հազկերտ Բ-ն հավաքագրում է ոչ միայն իր պետության ռազմական ուժերը, այլև հատուկ հրովարտակով հրամայում է զորք հավաքել ևնթակա քրիստոնյա երկրներից և առաջին հերթին Հայաստանից²⁰:

Ենթակա երկրներից ղինվորական ուժի հավաքագրումը Սասանյանների համար նաև այն նշանակություն ուներ, որ նրանք Հայաստանը, Վիրքը և Աղվանքը զրկում էին տեղական ռազմական ուժերից: Այդ երկրները մնում էին անպաշտպան, որը և հնարավորություն էր տալիս Սասանյաններին իրազործելու իրենց նվաճողական ծրագրերը: Այս դեպքերի ժամանակակիցները լավ էին հասկանում Տիգրանի արքունիքի գաղտնի նպատակները:

Հաշկական հեծելազորի համար մշտական երևույթ է դառնում ղինվորական ծառայության մեջ լինել իր հայրենիքից դուրս, հեռավոր վայրերում: Ընդ որում, պատերազմական գործողությունների ժամանակ ամեն անգամ հին

¹⁶ Ed. Dutaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859. c. 135—136.

¹⁷ Խորենացի, Գ, կէ (աշխ. թարգմ., էջ 314): Լուսավորչի սնից մնում էր միայն Սահակ Պարթևի դուստր Սահականուշը՝ Համազասպ Մամիկոնյանի կինը: Նրանց զավակներն էին Վարդանը, Հմայակը և Համազասպյանը: Մամիկոնյաններն իրենց ժառանգական կալվածքներին՝ Տայրին և Տարունին, միացնում են Լուսավորչի տան ընդարձակ կալվածքները, որոնք գտնվում էին Հայաստանի պարսկական ու բյուզանդական մասերում: Գրանով վերականգնվում է նրանց առաջնակարգ գիրքը երկրում:

¹⁸ Այդ ավերված տաճար-դամբարանի տեղում XIX դարում կառուցվում է այժմյան բաղիլիկ եկեղեցու շենքը, որն իր մեջ է առնում նախկին տաճարի շենքը:

¹⁹ Խորենացի, Գ, կէ:

²⁰ Սղիշե, Ա (գրաբար բնագիր, էջ 11—12):

ուժերը փոխարինվում էին նորերով²¹։ Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ Հայաստանի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը կռվել է հոների դեմ Մարվի-ռոտ վայրում²², իբրև վասալ «արևաց արքայի»²³։ Այստեղ 450—451 թթ. հոների-խիոնիաների դեմ տարած մեծ հաղթանակից հետո Հազկերտ Բ-ն շիարձակում իր մոտ եղած հայոց, վրաց և աղվանից զորամասերը, այլ տանում է նրանց և հավաքում մի տեղ՝ Պահլ-դուռ, որ Ղազար Փարպեցու հիշատակած նույն Մարվիռոտն է, և պահում այնտեղ հետագա ռազմական գործողությունների համար²⁴։

Հայրենիքից հեռու գտնվող քրիստոնյա ղինվորներին, և առաջին հերթին հայերին, պարսիկ մոգերը զանազան միջոցներով աշխատում էին կրոնափոխանել։ Քրիստոնյա զորամասերն ուղարկվում էին մարտի ամենավտանգավոր տեղերը, որտեղ ղինվորներից շատերն սպանվում էին։ Սակայն զրանով չէին վերջանում հալածանքները, պարսիկները պակասեցնում էին ղինվորական ծառայության համար նախատեսված վարձը, տանջում էին քաղցով ու ծարավով, ձմեռները տանում էին ամենավատթար տեղերը, նսեմացնում մյուսների առաջ, ենթարկում խոշտանգումների, աղնվականներին զրկում պատիվներից²⁵։

Հայոց հեծելազորի սակոնուսթյունը բացատրվում է նաև նրանով, որ նրանց հետ գնացած հայ հայրենասեր հոգևորականությունը ձգտում էր բարձր պահել հայկական զորքի բարոյական սզինը։ Նրանցից շատերը հայկական մշակույթի ստեղծողներն էին։ Սահակ-մաշտոցյան դպրոցի սաներն էին նրանք, որոնց մեջ առանձնապես ուժեղ էր սերմանված հայրենասիրությունը։ Եղիշեն սրտի կսկիծով է պատմում հայոց բանակի անելանելի դուռթյան մասին օտարության մեջ²⁶։ Սասանյանների այս դաժան միջոցառումներն առաջ են բերում մեծ դժգոհություն նախարարների և ազատների շրջանում։

Այդ ժամանակ Սասանյանները սկսեցին համարձակ գործել։ Հայաստանն ուղարկված պարսկական արքունիքի ներկայացուցիչ Դենշապուհի անցկացրած աշխարհազորի հետևանքներն անմիջապես զգացնել տվին Սասանյանների հարկային քաղաքականության ողջ ծանրությունը։ Բացի շինականներից ու ռամիկներից, հարկատու էր դառնում հոգևորականությունը, որը մինչ այդ ապահարկ էր²⁷։ Այդ անմխիթար վիճակը Եղիշեն նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Որտեղից պետք էր հարյուր դահեկան առնել, կրկնապատիկն էին առնում. այսպես էլ (հարկի տակ) զրին հպիսկոպոսներին և երեցներին, ոչ միայն շին, այլև ավիրակ տեղերը։ Մանավանդ ո՞վ կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր սուրբեր ու սակեր, բաժիր ու հասեր էին նշանակված լեռների, դաշտերի ու անտառների վրա։ Առնում էին ոչ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավաղակաբար հափշտակելով, այն աստիճան, որ

21 Նույն տեղում էջ 12։

22 Ղազար Փարպեցի (Բ, խդ, էջ 7)։ Համադաստասխանում է Մերվի հուշակավոր երկրագործական օաղիսին, որը գտնվում էր Պահլ (Բահլ, Բակարա) քաղաքից արևմուտք, պաշտպանելով քոչվոր ցեղերից նրա մատույցները, ուստի կոչվում էր «Պահլ-դուռ», ինչպես և հիշատակում է Եղիշեն «Պահլա։ դուռն»։ Մի այլ Պահլ-դուռ գտնվում էր Շամախուց հյուսիս։

23 Փարպեցի, Բ, խդ։

24 Եղիշեն, Ա (աշխ. Թարգմ., էջ 15)։

25 Նույն տեղում, էջ 14։

26 Նույն տեղում, էջ 14, 218։

27 Եղիշեն, Բ (աշխ. Թարգմ., էջ 26—27)։

իրենք էլ մեծապես զարմանում էին՝ «Սի մի տեղից որ այսքան դանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպե՞ս է շեն մնում այդ աշխարհը»²⁸։

Նղիշեն շատ լավ է հասկացել, թե վերջին հաշվով ինչ էր հետապնդում աշխարհագիրը՝ տնտեսական ճնշում գործադրելով ստիպել ազգաբնակչությանը ընդունել զրադաշտականությունը, որի հետևորդները թեթևանում էին հարկերի ծանրությունից։ Սասանյաններն այդ կազմակերպված կողոպուտի միջոցով նաև ձգտում էին տնտեսապես սնանկացնել երկիրը և դրանով իսկ վերջնականապես Հայաստանը ենթարկել իրենց իշխանությանը։

Աշխարհագրին և հարկերի ծանրացմանը հետևեց մի այլ ձեռնարկում, որը պիտի զրկեր նախարարներին ու եկեղեցուն իրենց դարավոր ժառանգական իրավունքներից։ Դենշապուհը երկրի գործակալությունները վերցնում է հայ նախարարներից և հանձնում պարսիկ ավագանուն։ Վահան Ամատունուն ամբաստանելով՝ նա հեռացրեց պաշտոնից և նրա փոխարեն հաղարապետ նշանակեց մի պարսիկի՝ Նուշնպես է վարվում և «մեծի դատաւորութեան» գործակալության հետ, որն այն ժամանակ վարում էր կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ Հողոցմեցին։ Նա զրկվում է այդ պատվից և նրա փոխարեն նշանակվում է մի մոզպես²⁹։

Գործակալություններից հայերի ձեռքում մնում էր միայն սպարապետական իշխանությունը։ Հայկական հեծելազորի հիմնական մասը գտնվում էր Միջին Ասիայում, հարկադրաբար ծառայելով Սասանյանների պիտական շահերին։ Երկրում մնում էր մարզպանը՝ Վասակ Սյունին, որը հավատարիմ էր պարսից արքունիքին։

Այս միջոցառումները խախտում էին երկրի տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը, Հայաստանը դարձնում պարսկական մի նահանգ։ Դժգոհությունը Սասանյանների դեմ դառնում է համաժողովրդական։ Հակապարսկական, հակազրադաշտական սրամազրություններով համակվում են ժողովրդի բոլոր խավերը և այդ դժգոհությունները վերածվում են կազմակերպված հակասասանյան շարժման։

2. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎՐԸ։ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՏԻՋԹՈՆ ՄԵԿՆԵԼԸ ԵՎ ՎԵՐԱԳԱՐՁՐ

Այս միջոցառումներին հետևում է պարսից հաղարապետ Միհրներսեսի նամակը՝ հրովարտակը հայերի հավատափոխության մասին, որն ուղարկվում է «հայոց բոլոր մեծամեծներին»³⁰։ Հրովարտակում նշվում է, որ եթե հայերն ընդունեն զրադաշտականությունը, վրացիներն ու աղվանները կհետևեն նրանց օրինակին³¹։ Ի վերջո, հրովարտակում հաղարապետը հայտնում է, որ նախարարները երկու ելք ունեն, կամ կետառկետ պատասխանեն դրան և կամ դնան Տիզբոն ու ներկայանան Մեծ ատյանին³²։

Հրովարտակը չի հուսալքում հայոց ավագանուն։ Դրան պատասխանելու

28 Նույն տեղում, էջ 27—28։

29 Նույն տեղում։

30 Փարսպի, Բ, իր էջ 43—44, Նղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 28—30)։

31 Փարսպի, Բ, իա, էջ 43։

32 Նղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 30)։

նպատակով Հայաստանի բոլոր գավառներից նախարարներն ու հոգևորականները հրավիրվում են Արտաշատ՝ ժողովի³³։

Ժողովին ներկա էին նախարարական գասից՝ 17 իշխան և հոգևոր գասից՝ 17 եպիսկոպոս³⁴։

Ժողովի նախագահն էր, ըստ տիրող օրենքի, «մեծի գատաւարութեան» գործակալը՝ քահանայապետը, կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ Հոզրոյմեցին։ Արտաշատում հավաքվել էր հայ նախարարների և հոգևորականության ամենահեղինակավոր մասը՝ երկրի իշխանները և մտավորականությունը։ Հավաքվածներից շատերը սահակ-մաշտոցյան դուրոցի նախկին աշակերտներն էին։ Հավաքվածներին համակել էր հայ ժողովրդի ինքնության և հայրենիքի պաշտպանության խորը գիտակցությունը, այդ սուրբ գործի արդարությունը։ Նրանք ղգում էին իրենց բարոյական ու կուլտուրական վեհությունը Սասանյանների համեմատությամբ և խորապես համոզված էին, որ «այս բոլոր շարիքները մարդու միաքն են մտնում անուսումնությունից»³⁵։ Նրանք գիտակցում էին, որ ուսումն է մարդու մեջ դարդացնում բարձր ինքնագիտակցություն և մարդասիրություն։ Նշանակալից են հայոց սակեղարը պսակող Սղիշի խոսքերը. «Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տղետը զրկվում է կատարյալ կյանքից։ Կալ է աչքով կույր (լինել), քան մտքով կույր։ Ինչպես որ հողին մեծ է մարմնից, այնպես էլ մարի տեսողությունը մեծ է մարմինների տեսողությունից»³⁶։ Ահա այսպիսի վեհ, համամարդկային՝ առաջադեմ գաղափարներով էին սուղորված Արտաշատի ժողովականները։

Այս առաջադեմ ոգով է գրված ժողովականների պատասխան նամակը, որտեղ քրիստոնեական գաղափարախոսության գիրքերից նշվում է քրիստոնեական գաղափարների ճշմարտությունը և մաղղկանց կրոնի թշվառությունն ու մանկամտությունը։ Նրանք մատնանշում էին, որ այն հարցերը, որոնք վերաբերում են խղճի ազատությանը, չեն կարող օրենքի նւժով փաթաթել մարդկանց վզին։ Այս քննարկում են, որ նրանք իրենց հավատը և գաղափարները չեն փոխի ոչ մի դնով, իսկ եթե հարկավոր լինի մեռնել հայրենիքի համար, նրանք պատրաստ են իրենց զոհել սուրբ սեղանին։

Նամակը վերջացնելուց հետո ժողովականները երգվում են հավատարիմ մնալ իրենց միաբանությունը³⁷։

Խիզախ և հանդուգն պատասխան նամակը վրդովեցնում է արքայից ար-

33 Փարպեցի, Բ, իգ, Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 31)։

34 Փարպեցին (Բ, իգ, էջ 44—45) և Եղիշեն (Բ, աշխ. թարգմ., էջ 30—31) հական հանվան հիշում են Արտաշատի ժողովի մասնակիցներին։ Այսինչպե՛ս Վասակ իշխանը, Մամիկոնյան իշխան և Հայոց սպարապետ Վարդանը, Վահեղունյաց Դյուստ, Մոկաց Արտակ, Անձեաղյաց Շամվան, Ապահոնյաց Մանեհ, Վանանդի Առավան, Արշարունյաց Արշավիր, Ամատունյաց Վահան, Գնունյաց Ատոմ, Պաղունյաց Վարդ-Շապուհ, Աշոցի Հրահատ, Դիմաբայան Հմայակ, Արեղենից Գաղբիկ, Առավիղենից Փափագ և Զյունական Վրեն իշխանները։ Հոգևորական գասից ժողովում ներկա էին Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփը, Այսինչպե՛ս Անանիա, Արժրունյաց Մուշե, Տարսնի Սահակ, Ռշտունիքի Սևակ, Մանուկերաի Մկրտչ, Բագրևանդի Ագնիկ (Կոզրոյցին), Բնունիքի Սուրմակ, Բասենի Բաթիկ, Մարգաստանի Երեմիա, Վանանդի Գագ, Մոկաց Բասիլ, Անձեաղյաց Եղբայր, Տայոց Տահատ, Տարբերունու Քատուն, Մարդավոթ Զավեն, Ամատունյաց Սղիշե, Ապահոնյաց Երեմիա կաթողիկոսները՝ ավագ քահանաների և վանականների հետ։

35 Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 20)։

36 Նույն տեղում։

37 Նույն տեղում, էջ 31—41։

քայլին և պարսից ավազանուն: Բոլորը զարմանում են խիզախ ու հանդուգն նամակի վրա: Մոգերը և հաղարապետ Միհրներսեսը արքայից արքային խորհուրդ են տալիս լուրջ ուշադրություն դարձնել և հայ նախարարների պատասխան նամակը գիտել իբրև հակապետական ելույթ: Հաղկերտը հրամայում է անմիջապես հրովարտակ ուղարկել, որով հրամայվում է Հայաստանի, Վիրքի և Աղվանքի բոլոր տանուավերիին և մեծամեծներին շտապ գնալ Պարսկաստան: Ուշացողներին սպառնում էր մահապատժով³⁸:

Հայաստանից Տիղբոն՝ Բարձրագույն Գուռը ներկայացան հետևյալ տասը նախարարները. մարդպան Վասակ Սյունին, Ներշապուհ Արծրունին, Արտակ Ռշտունին, Գաղիշո Խոխորունին, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, Արտակ Մոկացին, Մանեճ Ապահունին, Վահան Ամատունին, Գյուտ Վահունին, Շմավոն Անձևացին³⁹:

Սղիշեն շի հիշում, թե Վրաստանից և Աղվանքից ովքեր գնացին, իսկ Ղազար Փարպեցին նշում է Վրաց աշխարհից Աշուշա բղիշխին և այլ տանուավերի, առանց անունները հիշատակելու⁴⁰:

Հայոց միաբանության մեջ էին նաև այն նախարարները, որոնք հայրենիքից դուրս էին գտնվում, ուստի նրանք էլ գնացին Տիղբոն⁴¹, Տիղբոն գնացող նախարարները փափագում էին արքունի դռանը տեսնել իրենց մերձավորներին ու սիրելիներին, որոնք գտնվում էին այնտեղ իբրև պատանդներ⁴²:

Տիղբոն ներկայացած (450) նախարարներին Հաղկերտ Բ-ն նախ և առաջ հրամայում է երկրպագել կրակին, հակառակ դեպքում նրանց սպառնում էր շարշարանքով: Նախարարներն ընդդիմանում են և խնդրում Հաղկերտին, որ հայտնի իրենց, թե ի՞նչն է նրա դժգոհության պատճառը: Արքայից արքան պատասխանում է նախարարներին, որ վնաս է համարում նրանց աշխարհի հարկը արքունի զանձարանն ընդունելը և նրանց արիությունն ու քաջությունն էլ անօգուտ, քանի դեռ պարսից կրոնը չեն ընդունել: Այնուհետև Հաղկերտը կրկին մահապատժով սպառնում է նրանց ուրանալ քրիստոնեական կրոնը⁴³:

Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանն առաջ դալով աներկյուղ և քաջությամբ պատասխանում է արքային. «Այն օրենքները, որ աստծուց սովորեցի իմ մանկությունից՝ թողնել և երկյուղի հետ փոխել անհնար է: Թե որ մարդուց ընդունած լինեի այն ճշմարիտ վարդապետությունը, որ իմ մտքումը հաստատված է, գիտենայի որ ճշմարիտ են և ուրանայի, իմ անձը ողորմելի կհամարեի, ուր մնաց Ասածո բերանից ընդունած և սովորած օրենքները վաճառել սուտ փառքերի և մարդու երկյուղի փոխարեն: Ասաված շանև: Իմ պատասխաններն այս են. սրա վրա ցանկանում եմ մեռնել, քան թե ուրացությունամբ ապրել առանց աստծու»⁴⁴:

Երևք երկրների նախարարները լսելով Վարդան Մամիկոնյանի աներկյուղ

38 Սղիշեն, Բ, Փարպեցի, Բ, իև:

39 Փարպեցի, Բ, իև, էջ 47: Սղիշեն, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 42—43):

40 Փարպեցի, նույն տեղում:

41 Սղիշեն, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 43):

42 Նույն տեղում:

43 Նույն տեղում: Փարպեցին Հաղկերտ Բ-ի հետ տեղի ունեցած հանդիպման մասնակիցներից էր, բացի հայոց նախարարներից, հիշատակում է նաև վրաց և աղվանից իշխաններին (Բ, իզ):

44 Փարպեցի, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 96—97):

պատասխանը և տեսնելով արքայի դեմքի բարկութունը, դիմում են վերջինիս՝ խնդրելով, որ նա ժամանակ տա նրանց վերջնական պատասխանի համար:

Հայոց, վրաց և աղվանից նախարարները գաղտնի հավաքվեցին և խորհուրդ արին, թե ինչ հնարքով գտնեն այս գործի ելքը: Ըստ ժողովականների, եթե նրանք շարունակեին համատեղ և ընդդիմանալ, արդյունքը կլիներ այն, որ նրանց երկրները կավերվեին և կամաչացվեին: Ուստի միակ ելքը ստեղծված գրությունից նրանք տեսնում էին առերես ուրացության մեջ, որը նրանց հնարավորություն կընձեռեր վերադառնալ հայրենիք և նորից հաստատ մնալ իրենց նախնիների հավատքին⁴⁵:

Երեք երկրների իշխաններն իրենց մտորումները Վարդան Մամիկոնյանից գաղտնի էին պահում, իմանալով, որ նա չի համաձայնվի նույնիսկ առերես ուրանալ: Սակայն վաղ թե ուշ նա պիտի իմանար: Նախարարները գալիս են Վարդան Մամիկոնյանի մոտ և բացատրում ստեղծված գրությունը, հիշեցնում, թե ինչ է սպասում նրանց, եթե շարունակեն ընդդիմանալ⁴⁶: Սակայն Վարդանը հանդիմանում է նրանց և լսել անգամ չի ուզում այդ ատաշարկը: Նախարարներն ստիպված են լինում զիմել նրա մտերիմ ընկերոջը՝ Արտակ Մոկացուն, որպեսզի նա առանձին խորհրդակցի նրա հետ և համոզի առերես ուրանալ: Ամեն կերպ աշխատում էր համոզել Վարդանին նրա եղբոր քենակալը՝ վրաց բղեշխ Աշուշան: Վարդան Մամիկոնյանը՝ Սահակ Պարթևի թոռը՝ Լուսավորչի շառավիղը մոր կողմից և Մամիկոնյան տան տերը անհողդողդ էր: Այն ժամանակ երեք երկրների նախարարները բերեցին Ավետարանը և բոլորը միասին ձեռքները վրան դնելով հրդվեցին, որ եթե Վարդանը մի փոքր ժամանակով ընդունի Հաղկերտ Բ-ի ասածները և նրանց ազատի սրողայթ լարող թշնամու հարձակումներից, ապա նրա բոլոր ասածները կլսեն և կկատարեն ու հայրենիքի փրկության համար շեն խնայի իրենց կյանքը: Սոսկայի պատիժ էր սպասում ուրացողին և երգմնազանցին⁴⁷:

Վարդան Մամիկոնյանը, լսելով ու տեսնելով այս ամենը, արտասուքով լցված՝ մի փոքր ժամանակով հանձն առավ առերես ուրանալ⁴⁸:

Ըստ Եղիշեի, նախարարներին առերես ուրանալու այդ որոշումը խորհուրդ էր տվել թագավորի «ներքին խորհրդակիցներից մեկը», որը գաղտնի հեռուում էր քրիստոնեական ուսմունքին: Պահը տագնապալից էր: Հաղկերտը պատրաստվում էր արշավանքի՝ արևելքից վաշկատուն ցեղերի նոր ներխուժումը հա մղելու: Արքայից արքայի այդ «ներքին խորհրդականը» նախարարներին զուշացրել էր, որ Հաղկերտ Բ-ն նրանց քշելու էր օտարութուն: Ուստի նախարարները միաբանության ուխտը կատարելուց հետո, այդ անձնավորությանը, որպես պատգամավոր ուղարկում են Հաղկերտի մոտ իրենց սրոշումը հայտնելու⁴⁹:

Պատմիչները վկայում են, թե որքան մեծ ուրախութուն պատճառեց Հաղկերտ Բ-ին հայ, վրաց և աղվանից նախարարների ուրացումը: Արքան նրանց պարզեներ տալով և վերականգնելով պատիվները՝ վերադարձնում է իրենց երկրները՝ զրադաշտականության և արածելու համար: Վերադարձող նախարար-

45 Փարպեցի, Բ, իե:

46 Նույն տեղում:

47 Նույն տեղում:

48 Նույն տեղում:

49 Եղիշե, Բ, Փարպեցի, Բ, իը:

ներին ուղեկցում էին «բազում այրուձի» և 700 մոզ, որոնց զլխավորում էր մոզպետը: Մոզներին Հազկերտը հանձնարարում է, որպեսզի մինչև կովից իր վերագաննալը նրանք վերջացնեն իրենց գործը, այսինքն՝ այդ երկրների բնակչությանը կրոնափոխ անեն: Որպեսզի նախարարները ետ չկանգնեն իրենց խոսքից, Հազկերտը պատանդ է պահում վրաց Աշուշա բզեշխին և Սյունյաց Վասակ իշխանի երկու որդիներին՝ Բարիկին և Ամիրներսեհին⁵⁰: Այս հանգամանքը որոշակի ազդեցութուն գործեց Վասակ Սյունու հետագա վարքագծի վրա: Իսկ վրաց թագավորը, որը միայն անվանաբար էր գրավում իր նախնիների գահը, կորցրեց երկրի փաստական կառավարիչ Աշուշա բզեշխին, դժվարին վիճակի մեջ ընկավ, մանավանդ մինչ այդ Սասանյանները Վիրքից օտարության մեջ էին ուղարկել բազմաթիվ նախարարների⁵¹: Վրաց աշխարհը փաստորեն դուրս մնաց ապստամբական շարժումից, չնայած Սասանյանների քաղաքականութունը հավաստաբարև ուղղված էր նաև Վիրքի դեմ, իսկ վրաց ժողովուրդը մեծապես համակրում էր հայերի ու ազվանների ապստամբական շարժումը:

50 Նույն տեղում:

51 Աղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 48):

«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐՍԶԱԸ»

1. ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏԱՐԵՐԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԸՆԴԴԵՄ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ

Մինչ առերես կրոնափոխ եղած հայ նախարարները գտնվում էին Տիզրոնում, Հայաստանում սկսվում է տարերային համաժողովրդական շարժում՝ ընդդեմ պարսիկների ու նախարարների, քանի որ վերջիններիս ուրացութեան և մոգերի բազմութեամբ վերադառնալու լուրերն արդեն հասել էին Հայաստան: Սկսված ապստամբական շարժումն արագ տարածվում է ողջ երկրում: Ապրտամբած հայ ժողովուրդը որոշում է մինչև արյան վերջին կաթիլը պայքարել հայրենիքի համար: Հայրենիք վերադարձող նախարարներից երես էին դարձրել ողջ ժողովուրդը և նույնիսկ նրանց հարազատները¹:

Ապստամբած ժողովրդի վճիռն այս էր. «Հարազատ եղբոր ձեռքը թող բարձրանա այն մերձավորի դեմ, որ դուրս է եկել Աստծո պատվիրանի ուխտից. հայրը շինաչի որդուն, և որդին չակնածի հոր պատվից: Կինը կավի իր ամուսնու դեմ և ծառան դիմադրի իր տիրոջը»², Կենաց և մահու պայքարի են ելնում ազամարդ ու կին, երիտասարդ ու ծեր:

Տիզբոնից վերադարձող նախարարները Հայաստան հասնելով, կանգ են առնում Անդղ գյուղաքաղաքում, որտեղ հայոց զորքի ամառանոցներն էին: Նրանց հետ էին պարսիկ մոգերը, որոնք ճանապարհին վիճակ էին գցել, թե իրենց գործի համար երեք երկրներից ում ինչ բաժին է հասնելու: Անգղում մոգերը փորձում են քանդել եկեղեցին և զրա փոխարեն ատրուշան կանգնեցնել: Տեսնելով իր սրբութեան խորտակումը՝ ժողովուրդը դազանակներով դինված հարձակվում է մոգերի վրա և ցրում նրանց³, Սկեղեցին օգտագործեց տարերայնորեն սկսված ժողովրդական շարժումը և եռանդուն պայքար սկսեց երկրում գտնվող մոգերի դեմ: Ժողովրդի ողջ աակութունն ուղղվում է Սասանյանների և նրանց ներկայացուցիչների՝ մոգերի դեմ: Պարսիկների ծանր հարկահանութունից դժգոհ ժողովրդական զանգվածներն ապստամբում են, սպանում կամ երկրից արտաքսում պարսիկ պաշտոնյաներին ու մոգերին: Ապստամբած ժողովուրդը հարձակվում է քաղաքների և ամրոցների վրա, ամենուրեք կոտորելով ու հալածելով պարսկական կայազորները: Շուտով համոզվելով, որ իրենց ձեռնարկումն անիրագործելի է, մոգերը մտածում են միայն այն մասին, թե ինչպես

1 Տե՛ս Սղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 54—55): Ղազար Փարսեցի, Բ, ԽԲ (գրաբար տեքստ, էջ 55—56):

2 Սղիշե, նույն տեղում, էջ 55:

3 Նույն տեղում:

ողջ և անվնաս ետ վերադառնան իրենց երկիրը⁴։ Հայրենիք վերադարձած առևրես կրոնափոխ նախարարները միանում են ապստամբական շարժմանը և ստանձնում նրա ղեկավարությունը։

Ապստամբական շարժումը թևակոխում է իր հաջորդ փուլը՝ տարերային ընդվզումից վերածվելով նախարարական Հայաստանի կազմակերպված ապրստամբության։

Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը Տիզբոնից վերադառնալուց հետո ընտանիքով, եղբայրների հետ հեռացել էր կայսրության սահմաններում գտնվող իր կալվածքները, բայց նրա ներկայությունը խիստ կարևոր էր, և նախարարների ու հոգևորականության միջամտությամբ Վասակ Սյունին նամակ է գրում և պատգամավորություն ուղարկում, որպեսզի Վարդան Մամիկոնյանը վերադառնա։ Վարդանը վերադառնալով, գլխավորում է երկրի վինված ուժերի եռանդազին նախապատրաստությունը։ Զինված ուժերի ստուգատեսի համար հարմար պահ էր մոտալուտ ամառը, երբ հայկական զորքերի այն մասը, որ ղեկավարում էր երկրում, աշխարհազորի հետ միասին հավաքվելու էին Մաղկոտն գավառի ամառանոցներում, Անդղ գյուղաքաղաքի մոտ⁵։ Ապստամբության ղեկավար սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, տեղեկանալով, որ մոգերն արդեն հայտնել են արքունիքին հայերի նախապատրաստվող զինված ապրստամբության մասին, շտապում էր կազմակերպել ապստամբների ուժերը, ցանկանալով կանխել պարսկական զորքի ներխուժումը Հայաստան⁶։ Սակայն այդ պահին զգալի դարձավ լուկ հանգամանքների բերումով ապստամբությանը հարած մարզպան Սյունու անվճռական, տատանվող դիրքը։

Պարսից արքունիքից մարզպանի պաշտոն ստացած Վասակ Սյունին, Եղիշևի առևելով, հակված էր հավատափոխության և գործակցում էր պարսիկների հետ⁷ (նրա երկու որդիներն էլ պատանդ էին Տիզբոնում)։ Նա ապստամբական շարժման ծավալման հեռանկրով հարում է ապստամբությանը։ Ապստամբությունը գլխավորող նախարարները և, առաջին հերթին, Վարդան Մամիկոնյանը, Վասակ Սյունուն չվստահելով, սկսում են ռազմական գործողությունների նախապատրաստությունը վարել մարզպանից գաղտնի։ Վարդան Մամիկոնյանը, օգտվելով իր սպարապետական իրավունքներից, հրավիրում է նախարարների, սեպուհների ու եպիսկոպոսների գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ քննվում է Պարսկաստանի դեմ տարվելիք ռազմական գործողությունների ստրատեգիական ծրագիրը։ Վասակ Սյունու նկատմամբ եղած մեծ անվստահության մասին է վկայում այն փաստը, որ երբ Զանգազան իշխանը ցանկանում էր ընդունած որոշումների մասին հայտնել Վասակ Սյունուն, նրան հետապնդում և, ըստ հնագույն սովորության, հասնելուն պես քարկոծում են որպես հայրենիքի զավաճան⁸։

Ապստամբության ղեկավարները ցանկանում էին Վասակ Սյունուն կանգնեցնել արդեն կատարված փաստի՝ ժողովրդի զինված ելույթի առաջ, որպեսզի նա այլևս չկարողանար ետ կանգնել այն առաջարկություններից, որ

4 Նույն տեղում, էջ 56։

5 Փարպեցի, Բ, լա էջ 60։

6 Փարպեցի, Բ, լր (աշխ. թարգմ., էջ 141—147)։

7 Նղիշև, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 59)։

8 Նույն տեղում, էջ 61։

արել էր Վարդան Մամիկոնյանին ուղղված իր նամակում: Սրբ նախարարները, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, մարզպանին հայտնում են իրենց որոշումը պարսիկների դեմ զինված ելույթի մասին, նա սկզբում տատանվում, հապաղում է, ի վերջո, «թէպետ և ոչ կամաւ, սակայն ի հարկէ յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա»⁹:

Այնուհետև բոլոր նախարարները և ամբողջ աշխարհազորը, որ բազմաթիվ էր հիմնականում շինականներից ու ռամիկներից, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ սրբազան երգում են տալիս Անդղում¹⁰: Հայրենիքը սարքակացնող պարսիկների, նրանց զորքերի ու մոզերի հանդեպ եղած համընդհանուր ատելությունը միավորել էր ժողովրդի բոլոր խավերին:

Համաժողովրդական երգումից հետո աշխարհազորականները հարձակվում են մոզերի կանգնեցրած ատրուշանների վրա, խորտակում դրանք, իսկ զրադաշտական սրբազան կրակը հանդցնում ջրով, սրբ զրադաշտականները մեծագույն սրբապղծություն էին համարում: Ապա կալանավորում են Անդղում եղած բոլոր մոզերին, տանում ոչ հեռու գտնվող Շապուհ Բ-ի կողմից ավերված քաղաքը՝ Զարեհավան և այնտեղ սպանում¹¹: Անդղում գտնվող ապստամբական զորքը հաջորդ օրը բաժանվում է երեք մասի և հանկարծակի հարձակմամբ շրջապատում այնտեղ գտնվող պարսկական զորքին ու կոտորում, իսկ զորավարներին կալանավորում և սպանում նախարարների ամբողջներում¹²: Հավանաբար այս միջոցառման նպատակն էր նրանց փոխանակել Տիգրոնում գտնվող հայ պատանդների հետ:

Վիրքում և Աղվանքում տեղի ունեցող իրադարձությունները հայերին ստիպում էին շտապել Ապստամբած վրացիներին ու աղվանները սերտ կապ էին պահպանում հայերի հետ: Սակայն ապստամբ վրացիները մինչև վերջ աչքպես էլ չկարողացան գործնականորեն մասնակցել հայերի ապստամբական շարժմանը¹³:

Աղվանքում ևս տարվում էր նույն քաղաքականությունը, ինչ Հայաստանում: Այստեղ նույն կրոնափոխության նպատակով Հազկերտ Բ-ն ուղարկել էր 300 մոզ: Մոզերի հետ մեկտեղ անթիվ զորքով եկել և Բաղասականի Փայտակարան քաղաքում ճամբար էր դրել Միհրներսեսը՝ այգտեղից պետք է պարսիկներն իրականացնեին ռազմական հսկողությունն ամբողջ Անդրկովկասի վրա: Աղվանքում ապստամբական շարժումը գլխավորող Վաչե թագավորի համար ստեղծվում է տաճնապալի վիճակ: Այն ժամանակ, երբ հայերն սկսել էին իրենց գործողություններն Անդղում, Աղվանքից եկած դեսպանները խընդրում են նրանց արագացնել ռազմական գործողությունները պարսիկների դեմ և օգնության գալ իրենց: Դեսպանները մեծ տաճնապալի հայտնում էին, որ հյուսիսից՝ Հոնաց պահակի կողմից, Աղվանքի թիկունքն է գալիս այնտեղ գտնվող Սերուխտ նիխորական մարզպանն՝ իր զորքերով¹⁴: Հայաստանի համար առանձնապես վտանգավոր էր պարսից հազարապետ Միհրներսեսի

⁹ Նույն տեղում, էջ 62:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 61—62:

¹¹ Փարսիցի, Բ, 1ր (աշխ. թարգմ. էջ 147):

¹² Նղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 64):

¹³ Տե՛ս ա. Ջ օ Ե օ Յ օ Ե, Լաճար Գրգորյանի Երևանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցության Գործընթացի Կարգադրությունը, 1962, էջ 124—125:

¹⁴ Նղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 70):

Փայտակարանում գտնվելը¹⁵։ Ապստամբ հայերի դրուժյունը բարդանում էր։ Ամբողջ Այրարատում, երկրի սաղմական նշանակություն ունեցող բոլոր կենտրոնում տեղափոխված էին պարսկական կաշազորները։ Այրարատից այս ամբողջությունները շարունակվում էին գեպի արևելք, այն ճանապարհի երկայնքով, որը Վաչոց ձորով ու Սեանա լճի հարավային ափով, Տրտու (Քարթլո) գետի հովտով տանում էր Աղվանք, Փայտակարան քաղաքը, ուր գտնվում էին Անդրկովկասի երկրները և Կովկասյան լեռնանցքները հսկող պարսկական զինված ուժերի զլխավոր հրամանատարությունը։

Դեպի երկրի կենտրոնական շրջանը պարսկական զորքերի հնարավոր ներխուժումը կանխելու նպատակով հայկական աշխարհագրորդ Մաղկոտն լեռների իր ամառանոցներից արագությունը իջնում է Այրարատ և հարձակվելով պարսկական կաշազորների վրա, կստործում նրանց։ Այսպիսով, հաջող զորքը տիրանում է երկրի բոլոր կարևոր սաղմական նշանակություն ունեցող կենտրոն և դրանցում տեղափոխում հայկական կաշազորները¹⁶։

Չնայած ապստամբների այս հաջողություններին, առկա սաղմական ուժերն, այնուամենայնիվ, անբավարար էին պարսկական զորքերի գերազանց ուժերի դեմ կռվելու համար։ Հայկական հեծելազորի մեծ մասը գտնվում էր Հայաստանից դուրս, իսկ երկրի ներսում եղած զորքը փոքրաթիվ էր։ Փողովքից հանդիսանալով աշխարհագրորդի խմբերը թեև մեծաքանակ էին ու պատրաստ մարտական սխրանքի, սակայն պատերազմական գործում անփորձ էին։ Այդ պատճառով էլ Վարդան Մամիկոնյանն անհրաժեշտ էր համարում սաղմական օգնություն խնդրել Հյուսիսային Կովկասում գտնվող հոներից և Բյուզանդիայից։ Նա Վասակ Սյունուն առաջարկում է դեսպանների միջոցով նամակներ հղել կայսրին և Հայաստանի բյուզանդական մասի նախարարներին։ Շուտափույթ կերպով նամակներ են գրվում՝ ուղղված Թեոդոսիոս Բ (408—450) կայսրին և Կոստանդնուպոլսի պալատական ավագանուն, ինչպես նաև բյուզանդական Հայաստանի նախարար-սատրապներին։ Դեսպանության կազմում էին Վահան Ամատունին, Հմայակ Մամիկոնյանը և Մեհրուժան Արծրունին։ Թեոդոսիոս Բ-ն ջերմորեն արձագանքում է հայերի խնդրանքին և պատրաստվում օգնություն ցույց տալ նրանց, բայց շուտով վախճանվում է (450 թ. հունիսի 2-ին)։ Բյուզանդիայի վիճակն այս ժամանակաշրջանում բարդացել էր։ «Բարբարոսները», Դանուրն անցնելով, սպանում էին Կոստանդնուպոլսին։ Այս պայմաններում Բյուզանդիայում նոր զահ հարձրացած Մարկիանոս կայսրը (450—457) մերժում է հայերի խնդրանքը և ջանում Սասանյաններին ցուցադրել իր շեղսթությունն ու հավատարմությունը 422 թ. կնքված հիսնամյա խաղաղության դաշնագրին¹⁷։ Բյուզանդական Հայաստանի նախարարները ևս չեն կարողանում օգնության հասնել իրենց հայրենակիցներին։ Հոների օգնության վրա դժվար էր հույս դնել։ Հայերի համար արդեն պարզ էր, որ իրենք ստիպված են լինելու պարսիկների դեմ կռվելու առանց դրսի օգնության։ Միակ փրկությունը նրանք տեսնում էին իրենց միաբանության և հակառակորդին հանկարծակի հարված հասցնելու մեջ։ Դեպքերի հետագա զարգացումը պետք

15 Փարպեցի, Բ, 14, էջ 63։

16 Նյիշե, 9։

17 Նյիշե, 9, էջ 68։ Տե՛ս Վ. Կ. Իսկանյան, Բյուզանդական կողմնորոշման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, ՊՐՀ, 1966, № 3 (34), էջ 53—70։

է ավելի պարզորոշ ցույց տար ժողովրդական խավերի և աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների հետապնդած դասակարգային տարրեր նպատակներն այս պայ-
քարում: Աշխարհազորի մեջ համախմբված ժողովուրդը ձգտում էր երկրից
դուրս քշել պարսկական զավթիչներին:

Շարժման ելքի վրա ամենից շատ ազդում էր նախարարների հակասական
շահերի բախումը: Ավելի ու ավելի պարզ էր դառնում, որ նախարարների գոր-
ծողությունների միասնությունը լուրջ առերևս էր: Գերիշխող դիրք զբաղեցրե-
համար նրանց միջև ընթացող խուլ, բայց համառ պայքարը շարունակվում էր:
Զէին վերացված ներքին տարաձայնություններն ու մրցակցությունը, որից և
գտվում էր թշնամին: Պարսիկների դեմ տարած հաղթանակը պետք է նպաս-
տեր նախարարական Հայաստանի և Բյուզանդիայի բաղաբական մերձեցմանը,
որի շնորհիվ ամրապնդվելու էին Վասակ Սյունու քաղաքական հակառակորդ-
ների՝ Մամիկոնյանների, Ամատունիների, Կամսարականների և հայոց եկե-
ղեցու դիրքերը: Այդպիսով Հայաստանի մարզպան Վասակ Սյունին կորցնելու
էր իր բոլոր արտոնությունները, ընդհուպ մինչև երկրի քաղաքական գործերից
մեկուսացվելը: Վասակ Սյունին ապստամբության տարերքով ներգրավված
լինելով ազատագրական շարժման մեջ և ահամա դառնալով դրա կազմակեր-
պիչն ու ղեկավարներնից մեկը, ընկել էր շատ դժվարին կացության մեջ: Թվում
էր, թե նա նահանջելու տեղ չուներ, քանի որ առաջին անգամ իր նախաձեռ-
նությամբ էին նախարարները հավաքվել՝ համաձայնեցնելու իրենց գործո-
ղությունները: Առաջինը նա էր ուղարկել նախարար-սատրապներին, բյու-
զանդական կայսրին և հոների առաջնորդներին հղված նամակները, քանի որ
ինքն էր երկրի կառավարիչը: Նա երդում էր տվել, որից հրաժարվելը նշա-
նակում էր վտանգել իր և իր ընտանիքի կյանքը, գուցե և տիրույթներն ու
բարեկեցությունը: Նրա դեմ էր ուղղվելու ապստամբած ժողովրդի ողջ դայ-
րույթը: Միաժամանակ նա զգում էր, որ Հայաստանում իրեն համարում են
ընդհանուր գործին խորթ անձնավորություն, որը երկրի մարզպանի դիրքին
էր հասել Սասանյանների շնորհիվ: Մինչդեռ Հայաստանում կատարված իրա-
դարձություններից հետո պարսից արքունիքում գտնում էին, որ հայերին հա-
վատափոխ անելու ծրագրի ձախողման հիմնական մեղավորը Վասակն էր: Այս
պայմաններում Վասակ Սյունին փորձում է ապստողական դիրք զբաղել, առե-
րևույթ մնալով ապստամբների համախոհը:

Բյուզանդիայի զրաված շեղք դիրքը առաջացրեց նախարարներից մի
մասի տարակուսանքը հաղթանակի նկատմամբ: Այդ ամենը Վասակ Սյունուն
անելանելի կացությունից դուրս գալու հույս ներշնչեց: Նա մտածում էր, որ
դեռևս հնարավոր է այդ վիճակից խաղաղ ելք գտնել: Բայց ապստամբության
հիմնական ղեկավարները՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի զլխավորու-
թյամբ, գտնում էին, որ պետք է շտապ գործել, և արագ հարվածով հաղթա-
նակի հասնել, քանի դեռ թշնամին նախահարձակ չի եղել:

2. ԶԻՆՎԱԾ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ: ԱՎԱՐՍՅՐԻ ՃԱԿԱՍԱՄԱՐՏԸ

Հայ ժողովրդի 450—451 թթ. մեծ ապստամբությունը Սասանյանների լծի
դեմ Եղիշեն անվանել է «Հայոց պատերազմ»: Ապստամբության ղեկավար-
ները ավարտելով ռազմական նախապատրաստությունները, անմիջապես ձեռ-

նամուխ եղան ակտիվ գործողությունների: Վարդան Մամիկոնյանը զորքը բաժանեց երեք մասի: Առաջին մասը՝ Ներշապուհ Արծրունու գլխավորությամբ, ուղարկեց հարավ, հայ-պարսկական սահմանի ամենախոցելի մասը, որտեղից Հեր և Զարեանդ գավառների վրայով թշնամին անմիջապես կարող էր ներխուժել Երկրի սիրտը՝ Այրարատ նահանգը: Զորքի մյուս մասի գլուխն անցած Վարդան Մամիկոնյանը շարժվեց դեպի Վրաց աշխարհի սահմանը, այստեղից պիտի գնար դեպի արևելք՝ «բուն աշխարհն Աղուանից», որտեղ գտնվում էր Աղվանքի մայրաքաղաք Կապադակը: Այստեղից ճանապարհը դեպի հյուսիս՝ «Դունն Աղուանից» լեռնանցքով տանում էր Կասպից ծովափը, որտեղ գտնվում էր Ճորա պահակը: Վարդան Մամիկոնյանի զորքը նպատակ ուներ թիկունքից հարվածել Աղվանքի Ճորա պահակում նստող մարզպան Սևբուխտ Նիխորականին, տիրանալ Հոնաց պահակին (Ճորա պահակ, այժմյան՝ Դերբենդից հարավ), ջախջախել այնտեղ եղած պարսկական կայազորը և կապ ստեղծել հոնքերի հետ: Զորքի երրորդ մասը թողնվեց Վասակ Սյունու արամադրության տակ. նա պետք է դիմադրեր թշնամուն իր հայրենի տիրույթ Սյունիքում և պաշտպաներ Այրարատը¹⁸:

Մարտական ուժերի այսպիսի բաժանումն օգտակար կլիներ, եթե ապրստամբության մասնակիցների մեջ լիակատար համաձայնություն տիրեր: Բայց շուտով պարզվում է, որ այդպես չէ: Վասակ Սյունին շտապում է օգտագործել այն հանգամանքը, որ մեռակ է մնացել Այրարատում: Զուր չէր իր հրամանատարության տակ վերցրել այն նախարարների աշխարհազորները, որոնք իր պաղանի համախոհներն էին: Բացի այդ, Այրարատում տեղավորված բազում կայազորներ ևս բազկացած էին նրա կողմնակիցներից: Շատ զորամասեր, լրիվ անգործության մասնելով, Վասակ Սյունին պահում էր Սյունիքում, իրրե թե պարսկական զորքերի ներխուժումը Սյունիք կանխելու համար¹⁹:

Ստեղծված պայմաններում Վասակ Սյունին կարող էր դեռ նևտել իր դիմակը և պարսից արքունիքի առաջ ցույց տալ, թե ինքը սկզբից եթե դեմ է եղել ապստամբության և մտածել է միայն լեզու գտնել արքունիքի հետ:

Երբ Վարդան Մամիկոնյանն Այրարատը թողնելով, իր զորքով շարժվում էր դեպի Լուինաս գետի (Աղստևի գետ) հովիտը, Վասակ Սյունին նամակներ է ուղարկում Փայտակարան, պարսից հազարապետ Միհրնեսեհին և Ճորա երկրի սահմանապահ մարզպան Սևբուխտ Նիխորականին, որոնցով հայտնում էր, որ իրեն հաջողվել է ցրել ապստամբների ազդական ուժերը, որ հայկական զորքի հիմնական մասը գտնվում է իր արամադրության տակ: Սևբուխտ Նիխորականին նա տեղեկացնում էր նաև, որ Վարդան Մամիկոնյանը փոքրաթիվ զորքով է շարժվում նրա դեմ և որ Սևբուխտի համար դժվար չի լինի ջախջախել նրան²⁰: Ստանալով այս տեղեկությունները, Սևբուխտն շտապ գալիս է հարավ և Վարդան Մամիկոնյանին հանդիպում Վիրքի սահմաններից ոչ հեռու գտնվող Աղվանից թագավորի ձմեռոցի՝ Խաղխաղ քաղաքի մոտ²¹:

Որքան մեծ պետք է լիներ Վարդան Մամիկոնյանի և նրա զորքի վարմանըն ու զայրույթը, երբ Լուինաս գետի կիրճից դուրս գալով ու հովիտը

18 Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 69):

19 Նույն տեղում:

20 Վազար Փառպեցի, Բ, 14 (աշխ. թարգմ., էջ 151):

21 Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 70):

մտնելով, հեռվում՝ Խաղիսազ քաղաքի մոտերքում, տեսնում են կազմ ու պատ-
րաստ կանգնած Սերուխտ Նիխորականի: Վորքը: Վարդան Մամիկոնյանն ըն-
դունում է մարտը և, չնայած թշնամու գերազանցող ուժերին, հաղթանակ է
ստանում²²: Թշնամու զորքը ցրվում է, իսկ հաղթանակած հայոց զորքը, անց-
նելով Կուր գետը, մանում է Բուն Աղվանից երկիրը, որտեղ համալրվում է լեռ-
ներում ապաստանած ապստամբ ազվանների ջոկատներով: Հայ-ազվանական
միացյալ զորքն անցնում է Ալվարանի հովտով և արշավանք ձեռնարկում գե-
պի Աղվանքի մայրաքաղաք Կապաղակից հյուսիս գտնվող «Դրունք Աղուա-
նից» լեռնանցքը²³: Եղիշեն հաղորդում է, որ նրանք կոտորում են այնտեղ
գտնվող պարսից զորքը և տեղի հսկողությունը հանձնում Վահանին, որը
«ազվանների թագավորների ցեղից է»²⁴: Այնտեղից անցնում են Չոր կամ
Ճորա երկիրը և հասնում «Ճորայ պահակ» (կամ Հոնաց պահակ)²⁵, ուր
գտնվում էր պարսկական սահմանապահ զորքի պետի՝ մարզպանի ռազմական
կայանը: Այստեղ ճամբար դնելուց հետո ապստամբները նույն Վահան արքա-
յազնին որպես ղեկավան, ուղարկում են Հոնների երկիրը և «Հոնների երկիրն զոր-
ծակից ուրիշ շատ բարբարոս ազգերի մոտ»²⁶, նրանց հետ բանակցելու և դաշն
կնքելու, որ հաստատ մնան այդ միաբանությունից լքան վրա»²⁷:

Այս բանակցությունները անցնում են մեծ հաջողությամբ: Հոնների և լեռ-
նըցիների ներկայացուցիչները խոսաանում են ոչ մի օժանդակություն ցույց
չտալ պարսիկներին և հակառակը, օգնել ապստամբ հայերին ու ազվան-
ներին²⁸:

Մինչ Վարդան Մամիկոնյանը պարսիկների դեմ հաղթանակներ էր տա-
նում, Վասակ Սյունին բաղահայտ դավաճանություն գիմեց: Նա ցրեց Այրա-
րատի ամրություններում տեղավորված հայկական կայազորները և նրանց
տեղը պարսկական կայազորներ գրեց: Այդ լուրը Վարդան Մամիկոնյանին
հասցրեց մի վիրավոր գուժկան: Վասակ Սյունու բացահայտ դավաճանություն
և Այրարատում նրա կատարած ավերածությունների լուրը շարժում է Աղվան-
քում հաղթանակ տարած զորքի ղեկավարը: Վարդան Մամիկոնյանը հարկա-
զրված էր Ճորա պահակից շատապ վերադառնալ Հայաստան²⁹:

Վասակ Սյունին շուտափույթ ամբանում է իր հայրենի Սյունիքում, նա-
խապես ավերելով Այրարատի ամրությունները և ոչնչացնելով պարենամթեր-
քը, որպեսզի հայկական զորքը չկարողանա այնտեղ ձմեռել: Վասակ Սյունու
դավաճանությունը բացահայտ է դառնում³⁰: Վարդան Մամիկոնյանի հրա-

22 Նույն տեղում, էջ 70—71:

23 Եղիշեն (Գ, էջ 78) անվանում է պարզապես «Դուն»: Ղազար Փարպեցին (Բ, 14, էջ 66)
նշված լեռնանցքը գիտե իբրև «պահակ որմնյն, որ է ընդ մէջ իշխանութեանն Աղուանից և Հո-
նաց»:

24 Եղիշեն, Գ (աշխ., թարգմ., էջ 70—71):

25 Այժմյան Ռուրաս գետի մոտ:

26 Եղիշեն նկատի ունի առաջին հերթին Հոնաց պահակին սահմանակից թավասպտոններին
(Յարատարանցիներին) ու լեկերին (լիզիներին):

27 Եղիշեն Գ (աշխ., թարգմ., էջ 72):

28 Նույն տեղում, Փարպեցի, Բ, 14, (աշխ., թարգմ., էջ 155):

29 Եղիշեն, Գ (աշխ., թարգմ., էջ 73): Փարպեցի, Բ, 14, էջ 66—67:

30 Ա. Գարսեղյանը, Ն. Աղսնյանը, Հ. Արմենը, Ստ. Մալխասյանը, Խ. Վեմյանը Վասակ
Սյունու բաղաբական կողմնորոշման և վարքագծի հարցում ալ տեսակետ ունեն, գտնելով, որ

մանով հաշոց զորքը ձմեռելու համար ցրվում է երկրով մեկ, այն պայմանով, որ դարնանը պատրաստ լինի պատերազմական զործողությունների:

Հաղթողի փառքով պսակված Վարդան Մամիկոնյանն Արտաշատում նոր կառավարություն է կազմում: «Տանուտէր հաշոց», այսինքն երկրի կառավարիչ է դառնում ինքը՝ Վարդան Մամիկոնյանը, միաժամանակ մնալով նաև սպարապետ: Նա, փաստորեն, վերականգնում է Արշակունյաց ժամանակաշրջանի զործակալությունները: Վահան Ամատունին վերահաստատվում է հաղարապետի պաշտոնում, դավաճան Գաղիշո խռխորունու փոխարեն մաղխադ է դառնում նրա ազգական խորեն խռխորունին, մեծ դատավորն էր կաթողիկոսի անդապահ Հովսեփ Լպիսկուպոսը: Վերականգնվում է մինչև անգամ մարդպետի պաշտոնը, որը հանձնվում է Միհրշապուհին: Հայաստանը փաստորեն դառնում էր անկախ պետություն՝ «Տանուտիրական երկիր» կամ «երկիր տանուտիրական գնդին»: Բուրքը հասկանում էին, որ Ստանյանների նոր ընդհարումն անխուսափելի էր: Ուստի ապստամբները պատրաստվում էին առաջիկա պատերազմին:

Վասակ Սյունին և նրա կողմնակիցները ժողովրդին համոզում էին հրաժարվել ապստամբության մտքից, խոստանալով ամեն ինչ հարթել և խաղաղ ճանապարհով հասնել նախկին իրավիճակի վերականգնման: Այս հավաստիացումներին ևզան հավատացողներ, որոնք անցան նրանց կողմը: Այդ նույն ժամանակ Հազկերտ Բ-ն Միշին Ասիայում պարտություն է կրում հոներից և վերադառնում Տիգրոն: Վասակ Սյունին օգտագործում է հենց այս հանգամանքը: Նա ամեն կերպ համոզում է արքայից արքային, որպեսզի վերջինս մեղմացնի իր քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ, ներման հրովարտակ շնորհի և դրանով իսկ վերջ գնի պատերազմի նախասպարաստությունը երկրում: Վասակ Սյունին հասնում է այն բանին, որ Հազկերտ Բ-ն «ներման» հրովարտակ է ուղարկում ապստամբներին: Հրովարտակում արքայից արքան խոստանում է ազատել ապստամբության՝ ձերբակալված մասնակիցներին և վերադարձնել նրանց բռնագրավված ունեցվածքը: Ի վերջո նա խոստանում է լիակատար կրոնական հանդուրժողականություն³¹:

Հազկերտ Բ-ի հրովարտակը շատերի վրա որոշակի ազդեցություն է թողնում: Վասակ Սյունու հեղինակությունը նրանց աչքում բարձրանում է, քանի որ նա էր համարվում պարսկական արքունիքի կողմից արված զիջումների նախաձեռնողը: Սակայն Վասակ Սյունու հաշիվները սխալ գուրա եկան: Հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ պարսիկները խաբում էին նրան: Նա, հավանաբար, չգիտեր, որ հայերին ներման հրովարտակ ուղարկելու հետ միաժամանակ, Հազկերտ Բ-ն գաղտնի պատվիրակություն է ուղարկում Մարկիանոս կայսեր մոտ, վերստին հավաստիանալու, որ Բյուզանդիան ոչ մի օգնություն ցույց չի տա ապստամբած հայերին: Մարկիանոսը շտապում է տալ նրան այդ երաշխիքը³²: Սովորական գիվանագիտական հավաստիացում չէր

Վասակ Սյունին ստեղծված ծանր վիճակից ելք էր որոնում: Գրանականների մյուս մասը սկզբնաղբյուրների որոշակի ավյալների քննության հիման վրա նշում է, որ Վասակ Սյունին սկզբում երևում գիրք բռնելով, ապստամբության ծավալման բուռն պահին բացահայտորեն դավաճանում է և անցնում թշնամու կողմը: Այս տեսակետն է արտահայտված նաև Դ. Գեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպում և բանասեր Վ. Ս. Նալբանդյանի՝ «Երևան» (Երևան, 1972) գրքում:

³¹ Նյիշե (աշխ. Թարգմ., էջ 78), Փարսկեյի, Բ, լզ, էջ 67—68:

³² Նյիշե. Գ (աշխ. Թարգմ., էջ 79):

այդ կայսրության կողմից: 422 թ. խաղաղության պայմանագրի համաձայն Բյուզանդական կայսրությունը պետք է պարբերաբար «ուսկի» տար սասանյան արքունիքին՝ կովկասյան անցքերը հոների և այլ «բարբարոսների» ներխուժումներից պահպանելու համար: 449—450 թթ. մոտերքը հոն Հեռանի՝ բյուզանդական Հայաստանի սահմանամերձ վայրերի ասպատակությունից հետո բյուզանդական արքունիքն առավել շահագրգռված էր կովկասյան անցքերի ամրապնդման գործում և, անշուշտ, թշնամաբար էր արամազրված Հայաստանի ու Աղվանքի ապստամբական շարժման նկատմամբ:

Ապահովելով իր անվտանգությունը մարզպանական Հայաստանի բյուզանդական սահմանագծի կողմից՝ Հաղկերտ Բ-ն վերսկսում է պատերազմի նախապատրաստությունը, որպեսզի մեկընդմիշտ հաշիվ մաքրի ապստամբած հայերի ու աղվանների հետ:

Հաղկերտի հրովարտակի արդյունքն այն եղավ, որ ապստամբների շարքերն սկսեցին թուլանալ, տարածայնություններ ծագեցին: Մի շարք նախարարներ հրաժարվեցին պատերազմին նախապատրաստվելուց: Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը և նրա գինակիցներն անվտանգությամբ ընդունեցին Հաղկերտի հրովարտակը: Վարդան Մամիկոնյանն ու նրա կողմնակից նախարարները, հոգևորականներն ու աղաները, ինչպես նաև ժողովրդի լայն զանգվածները որոշել էին մինչև վերջ պայքարել հայրենիքի ազատության համար, ուստի շարունակում էին պատրաստվել պատերազմի³³: Սասանյանները տեսնելով այդ, շտապում են զորք ուղարկել Հայաստանի սահմանը: Պարսկական զորքը, այդ թվում նաև մարտական փղերի զունգը հաղարապետ Միհրներսեսը կենտրոնացնում է Փայտակարանում: Այստեղ է կանչվում Վասակ Սյունին՝ ապստամբած հայերի ռազմական պատրաստությունների մասին տեղեկություններ հաղորդելու համար: Հայաստանի մարզպանին ընդունում են մեծ պատվով, որպես մի մարդու, որը գեուես կարող էր պիտանի լինել պարսիկներին: Պատմիչների հաղորդման համաձայն, Միհրներսեսը, Վասակին սիրաշահելու միտումով խոստացել էր ապստամբությունը ճնշելուց հետո նրան հռչակել թագավոր և նստեցնել Հայոց գահին³⁴:

Հայրենիք վերադառնալով, Վասակ Սյունին վերսկսում է հայ նախարարների միասնականությունը խախտելու իր սենդագին զործունեությունը և քալքայիչ աշխատանք է ծավալում նաև Հայաստանից դուրս: Նա կարողանում է խափանել ապստամբ հայերի և աղվանների միասնությունն ու դաշինքը: Ապստամբությանը շեն մասնակցում նաև բարձր լեռնաչին ծայրագավառները՝ Աղձնիքը, Տմորիքը, Կորդուքը, Արցախը: Վասակը դրանց իշխաններին պատվիրում է ապստամբ շտալ փախստականներին: Վասակ Սյունին նամակ է ուղարկում բյուզանդական Հայաստան՝ Վասակ Մամիկոնյանին և հայտնում, թե իբր ապստամբների կողմնակիցները հեռացել են նրանցից, ամբողջ Հայաստանն իր կողմն է անցել, և որ ինքը վերականգնել է քրիստոնեությունը: Վասակ Մամիկոնյանը «Ստորին Հայքի» սպարապետ էր և հռոմների զորքերին հավատարիմ մի անձ՝ Պարսից սահմանի վրա: Վասակ Մամիկոնյանն իր հերթին այդ լուրը հայտնում է Կոստանդնուպոլսի արքունիք³⁵:

33 Նույն տեղում:

34 Նույն տեղում, դ, էջ 83, Փարպեցի, Բ, լզ (աշխ., թարգմ., էջ 159):

35 Նվիշե (աշխ. թարգմ., էջ 85):

Այդ իրավիճակում ապստամբները ոչ մի տեղից օգնություն հույս չունեին, միայն հոններն էին հավատարիմ մնացել իրենց խոստմանը: Սակայն կովկասյան լեռնանցքներով հոնների ներխուժումը կանխելու համար Վասակ Սյունին պարսկական զորաջոկատներ դնելով, ամենուրեք ամրացրել էր անցումները:

Վասակ Սյունին Հայաստանին հարևան տարածքներից հավաքագրում է նաև մի շարք լեռնցի ցեղեր³⁶: Ապստամբների դեմ պարաստվող այս բոլոր ազգմական ուժերը հավաքվում են Փայտակարանում, ուր Միհրնեսեհին կրկին ներկայացած Վասակ Սյունին իր համախոհներով հավաստիացնում են, որ հայերի ու պարսիկների ընդհարման դեպքում իրենք կլինեն վերջիններիս կողմը: Վասակից ու նրա կողմնակիցներից տեղեկություններ ստանալով ապստամբների ազգմական ու սարատեղիական բոլոր ծրագրերի մասին՝ Միհրնեսեհն ուղևորվում է Միջին Ասիա, այս ամենի մասին Հազկերտին գեղուցելու, իսկ ապստամբ հայերի դեմ կովելու համար պարսից զորքի հրամանատար է նշանակում Մուշկան Նիսալավուրտին³⁷:

450—451 թթ. ձմռան ընթացքում ապստամբների զորքը նախապատրաստվում էր առաջիկա կռիվներին: 451 թ. ապրիլին պարսիկներն իրենց զորքերը Փայտակարանից քաշում են դեպի Հայաստանի հարավային սահմանը՝ Հեր և Զարեանգ գավառների մոտ, որտեղից Ամբրիտիկ ամրացի կողմից ներխուժելու էին Հայաստանի կենտրոնը՝ Այրարատ նահանգը: Այդ մասին տեղեկություն ստանալով, Վարդան Մամիկոնյանը կարգադրում է, որ բոլոր նախարարներն իրենց աշխարհագրով հավաքվեն Արտաշատում, ընդ որում Վասակ Սյունու կողմն անցած նախարարների զորքերը հանձնվում են ապստամբությունը հավատարիմ մնացած՝ ուխտապահների հրամանատարությունը³⁸: Արտաշատում տեղի է ունենում զորքերի հանդիսավոր ստուգատես, որի ժամանակ այրուձիով ներկա էին բոլոր ուխտապահ նախարարները (Ներշապուհ Արծրունին, Խորեն Խոսրոսունին և ինքը՝ սպարապետը՝ Արտակ Պալուսին, Վահան Ամատունին, Վահեունյաց Գյուտը, Թաթուլ Դիմաքսյանը, Արշավիր Արշարունին, Ծմալոն Անձևացին, Տաճատ Գնթունին, Ասում Գնունին, Խոսրով Գաբելյանը, Կարեն Սահառունին, Հմայակ Դիմաքսյանը, մի այլ Դիմաքսյան՝ Գազրիկը, Ներսես Քաջբերունին, Փարսման Մանդակունին, Արսեն Ընծացային, Այրուկ Սղկունին, Վրեն Տաշրացին, Ապրոամ Արծրունին, արքունի ախտապետը, Խուրս Սրվանձառացը, Քոշյանները, Ակեացիները, Տրպատունիները և Ռշտունիների զորքը և արքունի բոլոր պորձակալներն ամեն մեկն իր զորքերի հետ միասին)³⁹: Ապստամբների ամբողջ զորքի ընդհանուր թիվն էր վաթսուներկու հազար մարդ՝ հեծյալ և հետևակ⁴⁰: Առաջիկա ճակատամարտում հայոց ազգմական այս ուժի դեմ դուրս եկած պարսկական զորքում հաշվվում էր 80—90 հազար մարդ և 13 մարտական փիղ: Սակայն իր բարոյական ոգով ապստամբների զորքը զերազանցում էր թշնամուն: Արտաշատում զորքի հանդիսավոր ստուգատեսի ժամանակ Վարդան Մամիկոնյանը քաջալերում էր զորականներին. «Արդ, աղաչում եմ ձեզ, ով իմ քաջ նիզակակիցներ.

36 Նույն տեղում, էջ 86—87:

37 Փարպեցի, Բ, լէ, էջ 69: Եղիշե, Դ, էջ 38:

38 Եղիշե, Ե (աշխ. թարգմ., էջ 91—92):

39 Նույն տեղում:

40 Նույն տեղում, էջ 92:

մանավանդ որ ձեզանից շատերը քաջությամբ ինձնից ավելի լավ էք և հայրենական դահի պատվով՝ ավելի բարձր, բայց երբ ձեր հոժար կամքով ինձ կարգեցիք ձեր առաջնորդ և զորապետ, թող իմ խոսքերն ախորժալուր և բազմալի թվան մեծերից ու փոքրերից ականջներին: Չերկչենք ու չվախենանք հեթանոսների բաղմոթյունից... իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, քնդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք»⁴¹. «վախը թերահավատության նշան է, թերահավատությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեղանից. նրա հետ վախն էլ թող փախչի մեր մտքերից ու խորհուրդներից»⁴²: Հայոց բանակում մեծ հեղինակություն էր վայելում Ղևոնդ երեցը, որ քաջալերում էր ապստամբներին, հիշեցնելով նրանց գործի մեծ առաքելությունը հայրենիքի և ժողովրդի աղատության համար մղվող պայքարում:

Պարսկական բանակի ներխուժումը կանխելու նպատակով Վարդան Մամիկոնյանը շտապում էր իր զորքն ուղարկել երկրի հարավային սահմանը: Նա հույս ուներ, որ պատերազմական գործողությունները անդի կունենան թըշնամու հողի վրա և երկիրը զերծ կմնա ավերածությունից⁴³: Սակայն պարսկական բանակն արդեն հասցրել էր անցնել մարդպանական Հայաստանի սահմանագիծը Ամբրիոտիկ ամրոցի կողմից և հայկական զորքը հակառակորդին հանդիպում է Ավարայրի դաշտում, Տղմուտ գետի ափին⁴⁴:

Տղմուտ գետի հյուսիսային ափին, պարսկական զորքին դիմադրավ կանգնում է ապստամբ հայերի շատ ավելի փոքրաթիվ զորքը: Վարդան Մամիկոնյանը հայկական զորքը բաժանում է չորս մասի. աջ թևի զորամասի հրամանատարությունը հանձնում է Ներշապուհ Արծրունուն և նրան նիզակակից կարգում Մոկաց մեծ իշխան Արտակ Մոկացուն, ձախ թևի զորամասի հրամանատարությունը հանձնում է Խորեն Խուրսուրուն և նիզակակիցներ կարգում Արսեն Ընծաչացուն և Ներսես Քաջբերունուն: Երրորդ զորամասը Վարդան Մամիկոնյանը հանձնում է Թաթուլ Վանանդացուն և նրան նիզակակից կարգում Տաճատ Գնթունուն: Վարդան Մամիկոնյանը ինքը, վերցնում է չորրորդ գունդը և իրեն նիզակակից նշանակում քաջ իշխան Արշավիր Կամսարականին ու իր հարազատ եղբայր Համադասպանին⁴⁵:

Դեմ դիմաց կանգնած էին երկու բանակ՝ հակադիր խնդիրներով ու նպատակներով. մի կողմից պարսից բանակը, որը ձգտում էր պարտության մատնել հայերին, ճնշել ապստամբությունը և հաստատել պարսկական լուծը հայ ժողովրդի ուսերին, հարկադրելով նրանց նաև ընդունելու պարսից զրադաշտական կրոնը, մյուս կողմից՝ հայկական բանակը, որն ուխտել էր մինչև վերջ կռվել օտար տիրապետության դեմ, իր հայրենիքի և ժողովրդի ազատության ու իր դավանանքի համար: Թվական գերակշռությունը պարսիկների կողմն

41 Նույն տեղում, էջ 93:

42 Նույն տեղում, էջ 95:

43 Փարպեցի, Բ, լէ (աշխ. թարգմ., էջ 161):

44 Ավարայրի դաշտը կռվել է նաև Արտապու դաշտ կամ Տղմուտի դաշտ, որ համապատասխանում է այժմյան Չորսի դաշտին, ինչպես ժամանակին ցույց է տվել Գալուստ Շերմազանյանը (տե՛ս «Արարատ», ամսագիր, 1872, նոյեմբեր-դեկտեմբեր): Տե՛ս Զ. Օ. Աղաբեկյան, Ավարայրի ճակատամարտի անդի հարցի շուրջը, ՊՐԶ, 1967, № 4: Զ. Աղաբեկյան, Ավարայրի ճակատամարտ, ՀՍՍՀ, հ. 1, էջ 607 (տե՛ս նաև նրա Ավարայրի ճակատամարտի քարտեզը):

45 Եղիշե, Ե (աշխ. թարգմ., էջ 105—106):

էր, իսկ բարոյականը՝ հայերի Ահեղ ճակատամարտն սկսվեց 451 թ. մայիսի 26-ին, շարաթ օրը, կեսօրին: Հակառակորդ կողմերը ձեռնամարտի բռնվեցին. Մարտը բարրօքվեց մեծ ուժգնությամբ, մինչ հեռակը կռիվ մեջ էր, ձախ թևում Վարդան Մամիկոնյանն իր հեծելազորով անցնում է գետը և թափով հարձակվելով թշնամու աջ թևի վրա, հարկադրում նրան նահանջել, իսկ Լուսինում կանգնած պարսկական «անմահների գունդը» առանց մարտի բռնվելու փախուստի է դիմում: Անդիջում կռիվը շարունակվում է Երկար, սակայն մարտի թեժ պահին հայկական մի քանի ջոկատներ ընկրկելով հակառակորդի զերակշիռ ուժերի առջև, ետ են քաշվում մերձակա բլրակները: Այդ օգտագործում է Մուշկան նիսալավուրտը և աջից հարձակում սկսում հայկական զորքի ձախ թևում: Երկու կողմերն էլ կռվում են մեծ համառությամբ, ամբողջ հարթությունը ծածկվում է դիակներով: Մուշկան նիսալավուրտը կռիվ մեջ է մրտցրնում մարտական փղերը: Թշնամին իր փղերի գնդով շրջապատում է Վարդան Մամիկոնյանին և նրա ջոկատի հեծյալներին: Այստեղ հերոսի մահով ընկնում են հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը և նրա զինակիցները:

Մայրամուտին մարտը դադարում է: Զոհերի թիվը մեծ էր: Սակայն հաղթանակի հարցը մնում էր շլուժված: Նդիշեի խոսքերով ասած՝ «ոչ թե մի կողմը հաղթեց և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով՝ Երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին»⁴⁶: Նդիշեն և Ղազար Փարպեցին պահպանել են Ավարայրի դաշտում հերոսական մահով ընկած նահատակների անուները. «Մամիկոնյան ցեղից Քաջ Վարդանը՝ հարյուր երեսուն և երեք մարդով, Խոսիսորունյաց ցեղից Կորովի Խորենը՝ տասնինը մարդով, Գնթունյաց ցեղից Զարմանալի Տաճատը՝ տասնինը մարդով, Դիմաքսյան ցեղից Հրաշակերա Ներսեսը՝ չոթ մարդով, Գնունյաց ցեղից Մանուկ Վահանը Երեք մարդով, Ընծայնոց ցեղից Արդար Արսենը չոթ մարդով, Սրվանձտյան ցեղից Հաստադեմ Գարեգինը՝ երկու հարազատներով և տասնութ մարդով»⁴⁷: Ճակատամարտում կողմերի տված զոհերի թվի մասին մեր երկու պատմիչն էլ թե նդիշեն, և թե Փարպեցին, միևնույն տեղեկությունն են հաղորդում: Նրանց տրվյալների համաձայն Ավարայրի դաշտում հայերից զոհվեց 1036 հոգի, որոնցից 9-ը՝ նախարար, պարսիկներից՝ 354-ի հոգի⁴⁸: Հայ ժողովրդի՝ օտար նվաճողների դեմ մղած պայքարի բազմաթիվ գրվագներից ոչ մեկը այնպես չի տպավորվել հայ ժողովրդի հիշողության մեջ, ինչպես Ավարայրի հերոսամարտը: Այն մնաց իբրև հայ ժողովրդի ազատասեր ուր և ազատագրական պայքարի անջնջելի պատգամ դուրեր շարունակ: Ավարայրի ճակատամարտում զոհվածները դասվել են «հայրենիքի նահատակների» շարքը և այսօր էլ «Վարդանանց տոնը» համազգային տոն է, որ նշվում է ամենուրեք՝ թե Հայրենիքում և թե սփյուռքում⁴⁹:

46 Նույն տեղում, էջ 108:

47 Նույն տեղում: Փարպեցի, Բ, յթ (աշխ. թարգմ., էջ 171):

48 Նույն տեղում, էջ 109: Փարպեցի, նույն տեղում:

49 Տե՛ս Ս. Դ. Еремян, Народно-освободительная борьба армян против персов в 450—451 гг., ВДИ, 1951, № 4.

3. ՏԱՐԵՐԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ: ՏԻԶՐՈՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ավարայրի ճակատամարտից հետո ապստամբական շարժումն ընդունեց տարերային պայքարի բնույթ: Ժողովուրդը քաշվում է անառիկ լեռներն ու ձորերը, որակզից անընդհատ հարձակումներ է գործում պարսկական պատժիչ ջոկատների վրա, որոնք գործում էին երկրի ցածրադիր մասերում: Սովորաբար պարսիկները պաշարում էին այն ամրությունները, որտեղ պատսպարված էր լինում խաղաղ բնակչությունը և ներումն խոստանում՝ եթե հանձնվին: Տեղտեղ պաշարվածները ստիպված էին հանձնվել՝ քաղցից և ծարավից դրդված: Բայց կամովին հանձնվածներին էլ պարսիկները չէին խնայում, կոտորում էին կամ գերություն քշում, իսկ բնակավայրերը՝ հրկիզում⁵⁰: Հայկական ջոկատները հերոսական պայքար էին մղում պարսկական պատժիչ ջոկատների դեմ: Տմորիքի լեռների անմատչելի ամրոցներում ապստամբները պարսիկների շարագործությունների լուրն առնելով, արիաբար իջնում են լեռներից և հաշվհարդար տեսնում պատժիչների հետ⁵¹:

Արցախի խիտ անտառներում ապստամբած փախստականներն անդադար մարդիկ էին ուղարկում Հյուսիսային Կովկասի հոների մոտ և հիշեցնում, որ նրանք կատարեն հայերին օգնելու մասին իրենց խոստումը: Ի վերջո, հոների մի մեծ ջոկատ ներխուժում է Անդրկովկաս և հասնում մինչև Պարսկաստանի սահմանը, ավերելով պարսկական մի քանի նահանգներ: Վերադարձին հոները հարձակվում են Հյուսիսային Կովկասի այն ցեղերի վրա, որոնք օգնել էին պարսիկներին՝ ընդդեմ հայերի: Սակայն այս միջոցին պարսիկները դրավում են հոների սահմանամերձ ամրությունները⁵²:

Պարսկական պատժիչ ջոկատներին նույնպիսի կազմակերպված դիմադրություն էին ցույց տալիս Հայաստանի բյուզանդական մասին սահմանակից շրջանների, հատկապես Ճորոխի ավազանի ղինված ջոկատները: Այստեղ՝ Տայքում, Պարխարյան լեռների և Խաղտիքի խիտ անտառներում Վարդան Մամիկոնյանի եղբոր՝ Հմայակի մոտ ապաստան էր գտել ապստամբների հիմնական մասը: Այստեղից կարելի էր տեսական դիմադրություն կազմակերպել, իսկ անհաջողության դեպքում հեշտությամբ անցնել Բյուզանդական կայսրության սահմանները: Հմայակ Մամիկոնյանի դեմ ուղարկվում են պարսիկների պատժիչ ջոկատներ, որոնք հույս ունեին այնտեղ գտնել փախած նախարարների գանձերը: Հմայակ Մամիկոնյանն իր աշխարհազորի հետ, որը վատ էր ղինված, Պարխարյան լեռներից իջնում է Ճորոխ գետի կիրճը, Որջնհաղ գյուղը (այժմ՝ Օշնախ): Այստեղ թշնամու կանոնավոր զորքը հաղթում է աշխարհազորական ջոկատներին: Նահանջի ճանապարհին, Բերդազրակ ամրոցի մոտ անհավասար մարտում ընկնում է նաև Հմայակ Մամիկոնյանը⁵³: Մյուսներն

50 Նղիշե, 2 (աշխ. թարգմ., էջ 111—112),

51 Նույն տեղում, էջ 115:

52 Նույն տեղում, էջ 116:

53 Փարսլիցի, Բ, խա, աշխ. թարգմ., էջ 175: Հմայակ Մամիկոնյանը հայոց եկեղեցու կողմից դատվեց սրբերի շարքը: Նրա նահատակության տեղում հիմնվում է եկեղեցի և միաբանություն, որ հետագայում հայտնի է Չորղվանք անունով (վրաց. Օթիթա-էկլեսիա, այսինքն շրս եկեղեցի, այժմ կոչվում է Գորթ-Քիլիս), Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Գ, Երևան, 1946, էջ 90:

ապաստան են գտնում Պարխարյան լեռներում⁵⁴,

Սասանյանները հասկանում էին, որ Ավարայրի ճակատամարտից հետո ծավալված ժողովրդական պատերազմը կձգձգվի անորոշ ժամանակով: Պատժիչ ջոկաններն էլ ավելի էին գրգռում ժողովրդի ատելությունը պարսիկների և դավաճան նախարարների հանդեպ: Հայերի դիմադրությունը հեազհետե զորեղանում էր, իսկ պարսիկների զործերը Միջին Ասիայում վատ էին: Հոների և հեփթաղների հարձակման հետևանքով ստեղծված պայմաններում անհրաժեշտ էր շուտափույթ լուծել ապաստամբ վիճակում դանվող Հայաստանի հարցը: Բայց այդ կարելի էր անել միայն ժողովրդին ատելի դարձած Վասակ Սյունուն պաշտոնից գրկելու և նրա կողմնակիցներին շեղոքացնելու միջոցով:

Հայերի դեմ ռազմական գործողությունները գլխավորող Մուշկան Նիսալավուրսը բազմաթիվ անհաջողություններ կրելով, և վախենալով պատասխանատվությունից, ամբաստանագիր է գրում Վասակ Սյունու և նրա կողմնակիցների դեմ⁵⁵: Այս պայմաններում Հայաստանում խաղաղություն հաստատելու համար Հազկերտ Բ-ն որոշում է ժամանակավորապես փոխել իր քաղաքականությունը:

Վասակ Սյունին հեռացվեց իր պաշտոնից և կանչվեց Տիզբոն: Նրա փոխարեն Հազկերտ Բ-ն Հայաստանի պարսկական մասի մարզպանի պաշտոնը հանձնեց իր ավագ նախարարներից մեկին՝ Ատորոմիզդ Արշականին (Արշակունուն)⁵⁶: Մուշկան Նիսալավուրս զորավարը նույնպես հեռացվում է Հայաստանից: Ատորոմիզդ մարզպանը, ինչպես նշում է Նղիշեն, «Հայոց աշխարհը մտավ սիրով և խաղաղություն»⁵⁷: Նա երկրով մեկ խաղաղության հրովարտակներ էր հղում: Որ ավելի կարևոր էր, արքայից արքայի հատուկ հրովարտակով բոլորին լիակատար կրոնական ազատություն էր տրվում, հրամայվում էր չպահանջել ապստամբության տարիներին շմուծված հարկերը, առժամանակ պակասեցվում էր Միջին Ասիայում կռվելու համար Հայաստանից հավաքագրվող հեծելազորի թիվը, փախստականներին թույլատրվում էր վերադառնալ և սեր դառնալ իրենց ունեցվածքին⁵⁸: Նույնիսկ բռնի կրոնափոխեղածներին, ըստ հրովարտակի, չէր արգելվում նորից վերադառնալ քրիստոնեություն:

Այս նույն ժամանակ Սասանյանները բռնություններ են կիրառում ապրատամբական շարժման ղեկավարների նկատմամբ: Ավարայրի ճակատամարտից կենդանի մնացած ուխտապահ նախարարները՝ թվով 37 հոգի, և 8 եկեղեցականները տարվում են Տիզբոն⁵⁹: Տիզբոն էին գնում ավագ նախարարները, ամենանշանավոր նախարարական տոհմերի ներկայացուցիչները, որ միևնույն ժամանակ քաղաքական գործիչներ էին:

Նղիշեն և Ղազար Փարպեցին գրեթե միատեսակ բերում են Տիզբոն գնացող, ապա 12 տարով (452—464) աքսորված նախարարների ցուցակը՝ «Սյուն-

54 Փարպեցի, Բ, խա (աշխ. թարգմ., էջ 177):

55 Նղիշեն, Զ (աշխ. թարգմ., էջ 116—117):

56 Նույն տեղում, էջ 117:

57 Նույն տեղում:

58 Նույն տեղում (էջ 118—119): Փարպեցի, Բ, խ (աշխ. թարգմ., էջ 173):

59 Նույն տեղում: Նրանք հասել են 451 թ. հոկտեմբերի կեսերին (Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., Կ. Ա., էջ 385):

յաց տոհմից՝ Երկու Եղբայրներ՝ Բարդեհն և Բակուր. Արծրունյաց տոհմից՝ Ներշապուհ և Շափասպ և Շնդին և Մեհրուժան և Պարգե և Տաճատ. Մամիկոնյան տոհմից՝ Համագապյան և Համագասպ և Աբաավաղղ և Մուշեղ. Կամսարականների տոհմից՝ Արշավիր և Քաթի, Վարձ, Ներսեհ և Աշոտ. Ամատունյաց տոհմից՝ Վահան և Առանձար և Ասնակ. Գնունյաց տոհմից՝ Ատոմ, Գիմաքսյանների տոհմից՝ Քաթուլ և Սատոյ, Երկու այլ ընկերներով, Անձևացյաց տոհմից՝ Շմավոն և Զվարեն և Առավան. Առավելականների ցեղից՝ Փափազ և Վարազդեն և Դատ. Արծրունյաց տոհմից՝ Ապրսամ. Մանդակունյաց տոհմից՝ Ահազ և Փարսաման, Տաշրացյաց տոհմից՝ Վրեն. Ռափսոնյան տնից՝ Բարիկ և Հոհան:

Այս Երեսունհինգ արքորականներից սմանք ալազ նախարարներից էին, սմանք կրասերներից, բաց բոլորն էլ մարմնով նախարարուղուններ են»: Արանց հետ արքորվել են նաև ռուրիշ շատ ազատ մարդիկ էլ, սմանք թագավորական տնից և սմանք հենց նախարարների տնից, բաց նահատակների նիզակակիցներ ու մարտակիցներ»⁶⁰. Որպեսզի նախարարների համարձակությունը չափավորվի և կաշկանդվի, իբրև պատանդ Տիգրան էին ուղարկվում նաև ամենաերեւելի նախարարների Երեսուները: Արանք էին՝ սպանված Հմայակ Մամիկոնյանի (Վահան, Վասակ, Արտաշես) և Արշավիր Կամսարականի (Ներսեհ և Հրահատ) որդիները: Բոլորը նահատակված Վարդան Մամիկոնյանի Եղբորորդիներն ու թոռներն էին⁶¹: Վասակ Սյունին գնաց արքունիք, երբ բուլոն արդեն Տիգրանում էին: Նա մեծ հույսեր ուներ, որ իր «ծառայությունները» կգնահատվեն:

Տիգրանում ստչանը կազմվեց Միհրնիսեհի նախագահությամբ, 452 թ. սկզբներին: Նախապես դատվեցին հոգևորականները, Արտաշատի և Ռշտունիքի կրակասները քանդոցները՝ Սամուելը և Աբրահամը, Սահակն ու Քաջաշը, որից հետո կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփը և Ղևոնդ Երեցը, Մուշեղի և Արշենի հետ ենթարկվում են զանազարման, ապա շղթայակալ բանտարկվում են, մինչև արքունական վերջնական վճիռը⁶²:

Այնուհետև հերթը հասնում է նախարարներին: Շատերին փրկելու հույսով պետք էր մեղքը բարդել մեկի՝ Վասակ Սյունու վրա: Նա իբրև երկրի մարդպան սկզբում հանդես էր եկել ապստամբության կազմակերպչի դերում: Առյանում ցույց են արվում նրա մատանիով կնքված թղթերը, որոնք առնչվում էին ապստամբության հետ, զրանց թվում և բյուզանդական կաշարին հղած նամակը, որով խնդրվում էր օգնել ապստամբներին: Մեջտեղ են բերվում նաև պարսիկներից խլված շատ բերդերի վերաբերմամբ նրա թղթերն ու հրամանները: Ապա վկայություն ավելցին, որ մարդպան Վասակ Սյունին խառն էր մոզերի կատրածին Զարեհավանում: Առյանում գտնվող Ատոմ Գնունին, որին Վասակը պատգամավոր էր ուղարկել հույների մոտ, առաջ եկավ ու մեղադրեց նրան, մեջ բերելով այն հրովարտակը, որը նա ավել էր՝ կնքած մատանիով⁶³:

Առյանին ներկա էին նաև Վասակ Սյունու ազգականները, որոնց թվում՝ հորեղբոր որդիները: Նրանց հորը նա բանտարկությամբ սպանել էր և անօրեն

60 Նղիշե, է (աշխ. թարգմ., էջ 171—172): Փարպեցի, Բ, խէ (աշխ. թարգմ., էջ 205):

61 Փարպեցի, Բ, խբ, Գ, ծթ (աշխ. թարգմ., էջ 183, 257, 259):

62 Փարպեցի, Բ, ծգ, ծբ, Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., Ա, էջ 386—387:

63 Նղիշե, Զ (աշխ. թարգմ., էջ 120—122):

տիրացել Սյունյաց իշխանությունը, որի մասին նրան նորից հիշեցրին Տիգրանի ատյանում: Վասակ Սյունու ազգականները հայտնեցին, որ Վասակը բարեկամացել էր հոն Հեռանի հետ այն ժամանակները, երբ վերջինս կոտորեց պարսից զորքերն Աղվանքում: Բոլորի առաջ պարզ դարձավ Վասակի երկդիմի դերը, որն ավելի շեշտեց Սահակ Եպիսկոպոսը⁶⁴:

Հաղարապետ Միհրնեքոսը հայտնեց Հազկերտին ատյանում լաված Վասակի գործի մասին: Վասակ Սյունին արդեն կատարել էր դավաճանի իր դերը, նա այլևս պետք չէր Սասանյաններին: Հայերին հաճոյանալու և նրանց հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար Հազկերտ Բ-ն կարգադրում է ձերբակալել Վասակին:

Մարզպան Վասակն, օժտված լինելով ամենարարձր լիազորություններով ու արտոնություններով, ըստ պարսկական արքունիքում ընդունված կարգի, պետք է նույնպիսի բարձր մակարդակի վրա պատվազրկության արարողությունը ենթարկվեր, որ այն ժամանակ հայերենում արտահայտվում էր «պատուհաս» բառով: Այդ տեղի է ունենում հրապարակաչուրեն, հանդիսավոր պայմաններում: Վասակ Սյունուն երևելի մարդկանց հետ ընթրիքի են հրավիրում: Նա ներկայանում է զարգարված ու պճնված: Բացի տարբեր զարդերից նա հագել էր Հազկերտից ստացած պարսկական հագուստը: Վասակը նստում է դահլիճում, որը մեծամեծների ժողովատեղին էր: Այստեղ է գալիս արքունի սենեկապանը և իբրև թագավորի ներկայացուցիչ, որպես մեղադրանք մեկ առ մեկ հիշեցնում նրան ատյանում ասված բոլոր խոսքերը: Ուխտապահների անունից հանդես է գալիս Արշավիր Կամսարականը՝ Վասակ Մամիկոնյանի փեսան: Նա նորից հիշեցրեց բոլոր ամբաստանությունները և հատկապես այն, որ Վասակն ստիպեց կայսրություն գնացող Վարդանին ետ վերադառնալ և զինված ապստամբության գլուխ կանգնել⁶⁵: Վասակը արդարանալու խոսք չի գտնում: Հազկերտը կայացնում է Վասակի մահվան վճիռը⁶⁶:

Այնուհետև տեղի ունեցավ «պատուհասի» արարողությունը: Վասակի վրայից դահճապետը հանում է արքունիքից ստացած հագուստները և նրան մահապարտի զգեստ հագցնում: Վասակի ոտքերն ու ձեռքերը կապում են և կնոջ նման մատակ ձի նստեցնում, տանում հանձնում են այն գնդանը, որտեղ բոլոր մահապարտներն էին: Բայց սրանով չէր վերջանում նրա պատիժը, նրան ամեն օր բերում էին մեծ հրապարակը, նախատում, ծաղրում ամբողջ բանակի առաջ⁶⁷:

Մահվան դատապարտված Վասակից պահանջվեց հատուցել այն պումաբը, որ յուրացրել էր, և նա ստիպված է լինում տալ իր ողջ ունեցվածքը:

Նվիրեն Վասակ Սյունուն ներկայացնում է իբրև հայրենիքի և իր ժողովրդի դավաճանի, որը խիստ անփառունակ վախճան ունեցավ⁶⁸:

Վասակի դատավարությունից հետո 8 կելեղեցախաններ և 37 նախարարներ աքսորվեցին Վրկանից աշխարհը, որտեղ բանտարկված մնացին երկու տարի: 454 թ. սկզբներին Քուշանաց աշխարհում նորից պատերազմ ծագեց՝

64 Նույն տեղում, էջ 121—122:

65 Նույն տեղում: Փարսկեցի, Բ, խս, էջ 83—84:

66 Եվիշե, 2 (աշխ. թարգմ., էջ 124): Փարսկեցի, Բ, խզ, էջ 85:

67 Եվիշե, նույն տեղում, էջ 124—125:

68 Նույն տեղում, էջ 124—126:

պարսիկների և հոների միջև: Վրկանը սահմանակից էր հոներին, ուստի Հազկերտ Բ-ի հրամանով բանտարկյալներին տարան խոր թիկունք՝ Ապար աշխարհը (Տեազգաչի հորասանը)⁶⁹: Նոր պատերազմը պարսիկների համար անհաջող է վերջանում, և Հազկերտը ողջ վաչրույթը թափում է քրիստոնյաների վրա, նրանց ղեմ սկսվում են նոր հալածանքներ: Ահա այս ժամանակ 454 թ. հրոտից ամսի 7-ին (հուլիսի 7-ին)⁷⁰, Նյուշապուհ բաղաքից ոչ հեռու գանվող Վարդգես կամ Վարդգէս գավառի անապատ վաչրում տեղի է ունենում հոգեվորականների մի մասի սպանությունը, իսկ մնացած եկեղեցականները, որոնց թվում նաև Ղևոնդ երեցը, սպանվեցին 454 թ. հուլիսի 25-ին, Ռեան (կամ Ռուչան) քաղաքում⁷¹:

Ղևոնդ երեցի և նրա ընկերների մահապատժից հետո Հազկերտ Բ-ն կարգադրեց, որպեսզի նրանց սպասարկող հորեն Որկովեցի և Արրահամ Զենակեցի երեցներին կրոնափոխ անեն, սակայն նրանք մերժեցին հավատափոխության առաջարկը, ուստի և սարկացվեցին՝ ենթարկվելով համապատասխան մարմնական խեղձան՝ կտրեցին նրանց ականջները⁷² և ուղարկեցին Ասորեստանի գավառներից մեկը՝ տաժանակիր աշխատանքի: Մեկ տարուց հետո հորենը մահացավ, շղիմանալով տաժանակրության պայմաններին: Արրահամ երեցն ազատվեց, ասորիներից բաղկացած տեղական քրիստոնյա համայնքների շնորհիվ: Սրանք միջոցներ հավաքեցին և փրկագին վճարելով ազատեցին նրան սարկությունից⁷³:

Այս ժամանակների բարքերին բնորոշ էր նահատակված քրիստոնյաների մատուցների առուժախը: Ղազար Փարպեցին հաղորդում է, որ մի քրիստոնյա խուժիկ առևտրական, որն առևտրական գործերով լինում էր Հայաստանի քաղաքներում և խոսում հայերեն, ականատես է լինում նշված սպանություններին և նրանց ոսկորներն իբրև մատուցներ հանձնում Պարսկաստանի քրիստոնյա համայնքներին, մի մասն էլ բերում Հայաստան: Այս առևտրականն էր, որ աքսորավայրում հանդիպում էր ունեցել Արշավիր Կամսարականի հետ և այդ մասին պատմել Ղազար Փարպեցուն⁷⁴:

Ապստամբությանը հաջորդած անցքերը ցույց տվեցին, որ պարսից արքունիքը ստիպված էր վերականգնել Հայաստանի ինքնուրույնությունը և նախարարների արտոնությունները, սակայն դիտելով դա իբրև ժամանակավոր զիջում, աքսորով և սպանություններով ոչնչացնում էր ապստամբության ղեկավարներին և ողբշնչողներին, փորձելով լծի տակ պցել Հայաստանը:

69 Նույն տեղում, էջ 126:

70 Փարպեցի, Բ, խր (աշխ. թարգմ., էջ 205—209):

71 Մ. Սեմանյան, Ազգապատմ., հ. Ա, էջ 393—397:

72 Փարպեցի, Բ, ծր (աշխ. թարգմ., էջ 255): Մշակչական սարկություն էր բերում ականջ կտրելը, որը զրկում էր փոխշեղու հնարավորությունից:

73 Փարպեցի, Բ, ծր (աշխ. թարգմ., էջ 257):

74 Փարպեցի, Բ, ծէ:

**ԵՐԿՐՈՐԳ ԷԱՄՍԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՎԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ
ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ
V Գ. ՎԵՐՋՈՒՄ—VI Գ. ՍԿԶՐՈՒՄ**

**1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ» ՀԵՏՈ: ՀԱԶԿԵՐՏ Բ-Ի
ՆՈՐ ՔԱՂԱՔՍԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

457 թ. Հազկերտ Բ-ի և նրա երկու որդիների՝ Որմիղղի ու Պերոզի միջև սկսվեցին պահակալական կռիվները, որոնք տևեցին երկու տարի: Այդ ժամանակամիջոցում հայ նախարարներն ազատվեցին աքսորից, բայց մնում էին Պարսկաստանում՝ զինվորական ծառայության մեջ: Պերոզը մեծ խոստումներով իր կողմը գրավեց հայ նախարարներին, որոնց օգնությամբ և հաղթեց: Որմիղղի սպանվելուց հետո 459 թ. դահ բարձրացավ Պերոզը: Նա ոչ միայն չկատարեց իր խոստումները, այլև հայերին ուղարկեց Հրե նահանգը՝ Աշտատ դորավարի հրամանատարության ներքո: Դրանով հայերը մեկուսացվում և հսկողության տակ էին առնվում: Բայց կար ավելի զորեղ պատճառ նախարարներին հայրենիք չվերադարձնելու: Դա Աղվանքում Վաչե թագավորի գրված ապստամբությունն էր:

Բուն Հայաստանում Պերոզը ձգտում էր շահել նախարարների բարեկամությունը և ընդառաջ էր գնում նրանց պահանջներին: Նրա ներկայացուցիչը՝ Հայաստանի մարզպան Ատրորմիղղը, իր մեղմ քաղաքականությամբ համակրանք էր վայելում երկրում: Երբ 461 թ. մահացավ Մովսես Մանազկերտացի կաթողիկոսը, Ատրորմիղղի համաձայնությամբ կաթողիկոս ընտրվեց Սահակ-մեսրոպյան աշակերանների սերնդի վերջին ներկայացուցիչներից մեկը՝ Գյուտը, Տաչքի Արահեզ գյուղից¹:

Աղվանից Վաչե թագավորը, որը Վարդան Մամիկոնյանի համախոհներից էր, նրա սպանվելուց հետո կեղծ ուրացության ուղին բռնեց և ձևացնում էր, թե Ավարայրի ճակատամարտը և նրան հաջորդող դեպքերն իրեն չեն վերաբերվում: Վաչեն նույնիսկ կին վերցրեց Հազկերտ Բ-ի քրոջ աղջկան և ընդհանուր լեզու գտնելով պարսկական արքունիքի հետ, սպահովեց իր երկիրը Հայաստան ուղարկված պատժիչ արշավախմբերի ասպատակություններից: Նա նույնիսկ Պերոզի հրամանով 461 թ. հիմնում է «Պերոզասպատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւ»²:

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 418:

² «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Ա, Ժե, Թիֆլիս, 1912,

Հաղկերտ Բ-ի մահից հետո Վաչեն քրիստոնեությունը բացելուց հայտարարում է Աղվանքի պետական կրոն և պայքար մղում երկրում զրադաշտականության դեմ: Սակայն Պերոզն իր զիրքերն ամրապնդելով՝ ներխուժում է Աղվանք և պատերազմ հայտարարում Վաչե Ա-ին: Վերջինս անմիջապես դիմում է հոների և կովկասյան լեռնցիների օգնությանը: Աղվանքն ավերվեց, բայց Վաչեն ու նրա գաշնակից լեռնցի ցեղերը շրնկձվեցին: Պերոզը հարկադրված եղավ հաշտություն կնքել Վաչեի հետ³: Այս ժամանակներից Վաչե թագավորն անձնապես մոտ էր Հայոց կաթողիկոս Գյուտ Ա Արահեղացու (461—478) հետ:

Պերոզը լարելով Սասանյանների սղջ ռազմական ուժերը, կարողանում է պարտության մատնել Վաչեին⁴: Ուխտապահ նախարարներն ու հոգևորականությունը Հայաստանից ամեն կերպ քաջալերում էին Վաչե Ա-ին, որ հանուն քրիստոնեության դռհարերի էր նուշնիակ իր գահը: Պերոզը «մեծահոգի» գտնվեց և հնարավորություն տվեց Վաչեին գնալու իր դինաստիական երկիրը՝ Մաղքթաց աշխարհը, որտեղ ձևականորեն նա թագավոր էր մնում: Ահա այս ժամանակին (461—462) պիտի վերաբերի Գյուտ կաթողիկոսի (461—478) նամակը՝ ուղղված Աղվանից թագավոր Վաչեին՝ քրիստոնեական հավատին հաստատուն մնալու վերաբերյալ⁵:

Պերոզի հաջորդ քայլն այն էր, որ Անգրկովկասում կաղմակերպեց նոր վարչական միավոր՝ Աղվանից մարզպանությունը: Աղվանից թագավորությունը այլևս չկար և «Բուն Աղուանից աշխարհը»⁶, որը թագավորող դինաստիայի ժառանգական հայրենիքն էր, Վաչե թագավորի Մաղքթաց աշխարհը հեռանալուց հետո վեր էր ածվել Սասանյան դինաստիայի գաստակերտի: Պերոզը «Բուն Աղուանից աշխարհին» միացնում է 385 թ. հետո Մեծ Հայքից անջատված Արցախ և Ուտիք նահանգները և մերձկասպյան Բաղկան, Չոզա և այլ գավառները, ստեղծելով մեկ վարչական միավոր, որը կոչվում էր «Աղուանք» կամ «Արդան», «Առան» և «Ռան»: Աղվանից մայրաքաղաք Կապաղակը գտնվում էր հեռու հյուսիսում և քաղաքական կենտրոն է դառնում Ուտիքը: Այստեղ, ճանապարհների խաշմերուկում 461 թ. հիմնադրված Պերոզպատ կամ Պարտավ քաղաքը արագորեն աճում և դառնում է Աղվանքի մարզպանների նրստավայր: Փայտակարան քաղաքը կորցնում է իր սաղմաստրատեգիական նշանակությունը, զիջելով այն Պարտավին:

461 թ. Աղվանքը մարզպանություն⁷ դարձնելուց հետո միայն հաջորդ տարվա՝ 462 թ. դարնանը Պերոզը հրաման տվեց նախարարների հայրենիք

3 Եղիշե, էջ 197—199: Տե՛ս նաև Առ, հ. Բ (Երևան, 1947, էջ 88—89, 91):

4 Նույն տեղում:

5 Մովսես Կաղանկատվացի, Ա, ժա, էջ 25—36: Նամակում հատկապես ուշագրավ է այն մասը, որտեղ նա շարադրում է իր առաջադիմական մտքերը տիեզերագիտության մասին, զարգացնելով անտիկ գիտության տեսությունը երկրի գնդաձևության վերաբերյալ (տե՛ս է. Լ. Կաճիսյան, V դարի տիեզերագիտական մի պատասիկ, «ԼԲԲ» հաս. գիտ.», 1975, № 12, էջ 100—102):

6 Տե՛ս Ա. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 34, 105:

7 Տե՛ս Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից մարզպանության կաղմավորման հարցի շուրջը, ՊԲԶ, 1979, № 4, էջ 210—218: Նույնի՝ Աղվանքը և Միհրանյան տոհմը, «ԼԲԲ» հաս. գիտ.», 1980, № 9, էջ 91—101:

վերադառնալու մասին⁸։ Ըստ այդ հրամանի վերականգնվում էին նրանց ժառանգական իրավունքներն ու արտոնությունները։ Վերադարձող նախարարների թվում էին քաղաքական այնպիսի խոշոր գործիչներ, ինչպիսիք էին՝ Ներշապուհ Արծրունին, Վահան Ամատունին և Շամպոն Անձևացին, որոնք աքսորում պահպանում էին արքայավանների արխարաությունը։

Նախարարների վերադարձի առթիվ Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցում Գյուտ կաթողիկոսը ոգեշունչ քարոզներ կարգաց և մաղթեց երջանկություն վերադարձողներին, որոնցից յուրաքանչյուրը զնալու էր իր տոհմական կալվածքները, հանդիպելու իր ընտանիքի անդամներին, որոնք երկար տարիներ սպասել էին նրանց վերադարձին։

Հայաստան վերադարձած նախարարները բախվեցին նոր անբարենպաստ իրադրության։ Պերոզն իր դիրքերն ամրապնդելուց հետո աշխատեց մարզպանական Հայաստանի կառավարման ապարատում ներգրավել իր քաղաքականությունը հավատարիմ «ուխտադրուժ» և «ուխտանենգ» նախարարներին և, հատկապես, նրանց, ովքեր 450—451 թթ. ապստամբության ժամանակ հեռացել էին ապստամբներից ու մոտեցել Մասանյաններին։ Ընդ որում պետական ապարատում պաշտոնները հատկապես արվում էին այն նախարարներին, որոնք մազդեականություն էին ընդունել։ Այս երևույթը չէին հանդուրժում «ուխտապահները», այսինքն՝ նախարարների ու հոգևորականության այն մասը, որն իր ետևից էր տանում պարսկական քաղաքականությունից դժգոհ ժողովրդական զանգվածներին։

«Ուխտապահ» նախարարներն ու հոգևորականությունը Գյուտ Արահեզացի կաթողիկոսի պիսավորությամբ հակասասանյան քաղաքականություն էին վարում։ Գարձյալ օգնություն ստանալու համար, Գյուտ կաթողիկոսը գաղտնի ուղերձներ էր հղում Բյուզանդիայի կայսր Լեոն Ա Մեծ Թրակացուն (457—478)։ Գաղտնի դիմումները կայսրին՝ «միանգամ» և «երկիցս» անհետևանք չանցան։ Բյուզանդական արքունիքը խոստանում էր օգնել «քրիստոնյա» հայերին՝ «հեթանոս» և «բարբարոս» պարսիկների դեմ։ Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս իրական օգնություն չեղավ։ Նման գործողությունները միայն զայրացնում էին պարսիկներին ու նրանց կողմնակից «ուխտանենգ» նախարարներին։

Ահա այս շիկացած ժամանակաշրջանում Գյուտ Ա կաթողիկոսը բարեկամանում է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիայում փալսուն կրթություն ստացած և «Քերթողահայր» պատվական կոչման արժանացած Մովսես Խորենացուն (410—492), ծագումով Տարոն գավառի Խորնի գյուղից։ Գյուտ Ա կաթողիկոսը նրան նշանակում է «Եպիսկոպոս Բագրևանդայ և Արշարունեաց» (մոտ 461—478), որի նստավայրն էր Բագավանը՝ հայանի իր հռչակավոր Հովհաննես Մկրտչի անվան բազիլիկ տաճարով։

Մթնշուրտը երկրում լարված էր և չէր երեւում, թե Աարորմիզդ մարզպանը մեզմ քաղաքականություն է վարում։ Հետզհետե վերականգնվում էին նախ-

⁸ Եղիշեն գրում է, որ խոսվածներն Ազվանում տևել են «մինչև ի հինգերորդ ամսն Պարզի արքայից արքայի», իսկ նախարարներն արձակվել են «չամն վեցերորդ» (էջ 199)։ Մ. Օրմանյանը գտնում է, որ նրանք արգորված մնացին մինչև 459 թ. (տե՛ս նո՛ւ 459 թ., հատ. Բ, էջ 88), իսկ 462 թ. (ըստ Լեոյի՝ 465 թ., էջ 88) նրանք ազատ արձակվեցին և վերադարձան հայրենիք։

կին խստությունները և ավելի էին սրվում փոխհարաբերությունները նախարարների տարբեր խմբակցությունների միջև: Ուխտանենդ նախարարներից հատկապես աչքի էր ընկնում նախկինում Վասակ Սյունու գործակից Գաղիշո մաղխազ խոռխորունին⁹: Սա իր ամբաստանագրերով անընդհատ հիշեցնում էր արքայից արքա Պերոզին՝ ուխտապահ նախարարների և հոգևորականության մասին, նշելով նրանց անհավատարմությունը պարսից արքունիքի հանդեպ և նրանց գաղտնի կապերը բյուզանդական կայսեր հետ: Այս ամբաստանագրերը հատկապես ուղղված էին Գյուտ կաթողիկոսի, Սահակ Բագրատունու և Վահան Մամիկոնյանի դեմ, որի հեղինակությունն օրըստօրե մեծանում էր թե՛ հայ ժողովրդի մեջ և թե՛ պարսից արքունիքում¹⁰: Սակայն Պերոզը միշտ հիշում էր Վահան Մամիկոնյանի նախնիների ըմբոստ ոգին և աշխատում էր ձեռնպահ մնալ:

Պերոզը Հայաստանի հանդեպ սկսում է վարել իր հոր՝ Հազկերտ Բ-ի քաղաքականությունը: Նա գտնում էր, որ Ավարայրից հետո մարզպան Ատրորմիզը իր անելիքն արել էր: Որոշ զիջումների գնով նա կարողացել էր վերականգնել պարսկական գերիշխանությունը երկրում:

Ատրորմիզը մարզպանի փոխարեն 464 թ. նշանակվում է նոր մարզպան՝ Ատրվշնասպ «Յողմանդեանը» (464—481): Նոր մարզպանի նշանակումն ինքնին արդեն ցույց էր տալիս, որ կտրուկ շրջադարձ էր կատարվելու ներքին քաղաքականության մեջ: Ստանյան Իրանին ենթակա Հայաստանը պիտի դառնար սովորական պարսկական մարզպանություն: Հայաստանի տարբեր մասերում պարսիկները վերսկսում են հալածանքները ժողովրդի դեմ¹¹:

Նոր մարզպան Ատրվշնասպի շուրջը հավաքվեց հայ ֆեոդալական վերնախավի «ուխտանենդ» մասը, որն ավելի ուժեղացրեց պայքարը «ուխտապահների» դեմ: Նման իրավիճակում առաջին հերթին որոշում են ասպարեզից հեռացնել Գյուտ կաթողիկոսին, որի մասին լուրեր էին պտտվում, թե նա գաղտնի բանակցություններ է վարում բյուզանդացիների հետ: Պերոզի հրամանով Տիզբոն է կանչվում կաթողիկոսը՝ քննելու նրա դեմ ուղղված Գաղիշո խոռխորունու ամբաստանագրերը և դատական պատասխանատվության ենթարկելու:

471 թ. Տիզբոն ժամանեց Գյուտ կաթողիկոսը, որին մեծ պատվով ընդունեցին Պարսկաստանի քրիստոնյաները՝ Տիզբոնի, խոժաստանի և Հրևի պատրիարքի զլխավորությամբ: Գործի նախնական քննարկումը հանձնվեց պարսիկ ավագանու ներկայացուցչի՝ Յըզատվշնասպ Միհրանին: Գյուտ կաթողիկոսը մեկառմեկ ժխտեց իրեն վերագրվող ամբաստանությունները: Այնուհետև նրան առաջարկում են պաշտոններ և ոսկի, եթե նա կրոնափոխ լինի, մերժելու դեպքում սպառնում են զրկել կաթողիկոսությունից: Երբ Պերոզը հիշեցնում է, որ Գյուտը մինչ այդ առանց իր հրամանի է վարել կաթողիկոսությունը, նա համարձակ պատասխանում է, որ պատրաստ է հրաժարվելու կաթողիկոսի պաշտոնից, քանի որ այն հաստատում է արքայից արքան, բայց նա մնում է Վահանդի թեմի եպիսկոպոս, քանի որ եպիսկոպոսությունից արքան իրավասու չէ զրկելու¹²:

⁹ Փարպեցի, Գ, կգ (աշխ. թարգմ., էջ 273):

¹⁰ Նույն տեղում, Գ, կե (աշխ. թարգմ., էջ 281—285):

¹¹ Սա. Ուրբեկյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Ա, էջ 1132:

¹² Փարպեցի, Գ, կգ (աշխ. թարգմ., էջ 273—281):

Տիղբոնից Գյուլարը վերադառնում է հայրենիք միայն իրբև Վանանդ գավառի եպիսկոպոս և քաշվում Ողմսու ավանը, որտեղ և մնում է մինչև իր մահը՝ 478 թ., վայելելով ավելի մեծ հեղինակություն ու պատիվներ, քան առաջ¹³։ Գյուլարի կենդանության ժամանակ կաթողիկոս ընտրվել է Հովհաննես Մանդակունին, որը ծագումով Արշամունիք գավառի Մախնուա գյուղից էր։

Գյուլա Ս. կաթողիկոսին քաղաքական ասպարեզից հեռացնելուց հետո հալածանքներ են սկսվում նրա կողմնակիցների, առաջին հերթին Մովսես Խորենացու դեմ։ Նա կարգալույծ է արվում՝ զրկվում է թեմական եպիսկոպոսի պատվից և հալածանքների է ենթարկվում պարսկասերների կողմից։

Հակապարսկական շարժումը պիտի հանգեր մի ավելի մեծ համաժողովրդական ելույթի, որը գլխավորում էին Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանը։ Սահակ Բագրատունին իրեն է մոտեցնում՝ Քերթոզհայր Մովսես Խորենացուն՝ դառնալով նրա մեկենասը և հովանավորը։ Ծուրջ 478 թ. Սահակ Բագրատունին հանձնարարում է Մովսես Խորենացուն գրել Հայոց պատմություն, կամ ավելի ճիշտ՝ «Պատմություն Հայոց Մեծաց», այսինքն՝ Մեծ Հայքի պետության պատմություն։ Այս պատմության մեջ պիտի ցույց տրվեր հայ ժողովրդի զավակների անսահման նվիրվածությունը հայրենիքին։ Այդ իրականացվում է։ Խորենացին իդեալականացնում է Մեծ Հայքի թագավորությունը և նրա պատմական երկն ամբողջովին տոգորված է հայրենասիրական դադափարով։ Այս ժամանակաշրջանում սկսված համաժողովրդական շարժումը՝ հայկական պետականությունը վերականգնելու համար, համապատասխանում էր այն ըմբռնմանը, որ զարգացնում էր Մովսես Խորենացին։ Դեպքերն արագանում էին։ Ապստամբական շարժման գլուխ էին կանգնած արտաքուստ միասնաբար գործող Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանը։

Տիղբոնից վերադարձավ ուխտանենդ և ամբաստանող Գաղիշո մաղխազը և անմիջապես իր շուրջը հավաքեց ուխտանենդներին, որոնք կաթողիկոսին հեռացնելուց հետո մտածում էին ասպարեզից հանել իրենց համար ավելի վտանգավոր Սահակ Բագրատունուն և Վահան Մամիկոնյանին։ Ամբաստանողները պատճառ էին փնտրում վարկաբեկելու պարսից արքունիքում գտնվող Վահան Մամիկոնյանին։ Նվ աչգպիսի պատճառ գտնվեց։ Այդ ժամանակ (մոտ 476 թ.) Դվինում ժողովուրդը կործանում է պարսկական համայնքի ատրուշանը, և Վահան Մամիկոնյանի թշնամիներն այս եղելությունը վերագրում են նրան¹⁴։ Որպեսզի կարողանա վստահություն շահել, Վահան Մամիկոնյանն շտապում է ներկայանալ արքայից արքային և առերես կրոնափոխ լինել¹⁵։ Սրանով, սակայն, չի վերջանում թշնամանքը նրա դեմ։

Վահան Մամիկոնյանը, ըստ իր ժառանգական իրավունքի, Մամիկոնյան նախարարական տոհմի տանուտերն էր, որի կենտրոնն էր Տայքի Իշխանք (կոչվել է նաև «Իշխանաց գիւղ») բնակավայրը՝ ձակք գավառում։ Նրանից ոչ հեռու գտնվում էր «Ոսկեհատը»՝ հռչակավոր ոսկու հանքերը, որոնք հույների մոտ հայտնի էին «Ֆարանգիոն» անունով։ Պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի մասի ընդերքի հարստությունները համարվում էին

13 Նույն տեղում։

14 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 433։

15 Փարսպեյի, Գ, կե (աշխ. թարգմ., էջ 283)։

սասանյան արքայից արքայի սեփականությունը և շնայած նրան, որ այդ հանքավայրը գտնվում էր Մամիկոնյանների կալվածքներում, այնտեղից հանվող ոսկին հիմնականում ուղարկվում էր պարսից արքունիք: Վահան Մամիկոնյանի մոտ իբրև «գործակից» նշանակվեց ոմն ասորի Վրիլը, որը հասուկ գնում է Տիգրոն՝ ամբաստանելու Վահան Մամիկոնյանին, թե իբր վերջինս երկրի ամբողջ ոսկին իր մոտ է հավաքում, մտածելով դնալ կամ կայսրություն, կամ էլ Հոնաց աշխարհը՝ զորք հավաքելու և ապստամբելու¹⁶:

Ի պատասխան սրան, Վահան Մամիկոնյանը վերցնում է ոսկին և շտապ գնում Տիգրոն ու ներկայանում Պերոզին: Այնտեղից նա վերադառնում է հայրենիք մեծ շուքով ու մեծաբանքներով: Այս դեպքից հետո առավել ևս Վահան Մամիկոնյանը դիտակցում է, որ դժվար է համակերպվել թշնամու հետ¹⁷:

Գեռևս Հազկերտ Բ-ի ժամանակ հատկապես ակտիվացել էին հեփթաղները, որոնք Միջին Ասիայում ստեղծել էին ցեղային հսկայական միություն: Պայքարը հեփթաղների դեմ դադաթնակեաին հասավ Պերոզի ժամանակ: Երկու անգամ նա գերի ընկավ և միայն մեծ փրկագին ստանալով, հեփթաղները ազատ արձակեցին նրան: Նա ստիպված էր նույնիսկ իր զահաժառանգ Կավա-տին պատանդ թողնել նրանց մոտ:

2. 482—484 թթ. ԱՊՍԱԼԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պերոզի անհաջողությունները Միջին Ասիայում վերստին հույս ներշնչեցին հայերին ու վրացիներին՝ թոթափելու օտար նվաճողների լուծը¹⁸: Ապրստամբության կայծն այս անգամ բռնկում է Վիրքում: Ըստ Ղազար Փարպեցու, մինչ Վահան Մամիկոնյանը տարակուսանքի և հուզմունքի մեջ էր, հանկարծակի մեծ խռովություն է ծագում Վրաց աշխարհում, որտեղ Վախթանգ Գորդասար (456—502) թագավորը 482 թ. սպանում է բզեշխ՝ պարսկասեր կրոնափոխ Վազգենին (Վարսքենին)¹⁹:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 283:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 283—285:

¹⁸ Վրաց բզեշխների առձև սոցալցական կապերի մեջ էր հայ նախարարական տներին՝ Արծրունիներին, Մամիկոնյաններին ու Կամսարականներին հետ: Հմայակ Մամիկոնյանը և Աշուշա բզեշխն ամուսնացած էին՝ առաջինը՝ Չվիկի, երկրորդը՝ Անուշվոամի հետ, որոնք Աղան Արծրունու զուտորեն էին Աշուշայի որդի Վազգենը (վրաց. Վարսքեն) և Արշավիր Կամսարականն ամուսնացած էին՝ առաջինը՝ Վարդենի-Շուշանիկի, երկրորդը՝ Վարդանուշի հետ, որոնք Վարդան զորավարի զուտորեն էին: Երբ Աշուշա բզեշխը վերադարձավ պանդխտությունից, նա մեծ կաշառքներ տալով կարողացավ պատանդությունից ազատել նաև Մամիկոնյան Հմայակ և Արտաշիր նախարարների որդիներին: Նրանք բոլորը (որոնց թվում էր նաև գեռևս պատանի Ղազար Փարպեցին) դաստիարակվում և խնամվում էին Աշուշա բզեշխի տանը (Փարպեցի, Գ, կր): Այդ եղբայրական միությունը Ցուրտավի ապարանքում փոխվում է Աշուշա բզեշխի մահից հետո (467), երբ Վազգենը գնում է Տիգրոն և զրազաշտական դառնում: Սաղում է քնտանեկան ողբերգություն, որի զոհն է դառնում Շուշանիկը: Ցուրտավի եպիսկոպոս Հակոբը (476—484) գրում է «Վարք սրբոյ Շուշանկան» գրական երկը, միաժամանակ հայերեն և վրացերեն: Այդ երկը Ա. Բարամիձեի համարում է հայ-վրացական եղբայրության մասին վկայող ամենահին հուշարձանը (А. Барамидзе, Древнейший памятник грузинской литературы, «Литературная Грузия», 1978, № 1, стр. 61); տե՛ս С. Т. Еремян, Великий пример братского содружества народов. «Кавказ и Византия», вып. 2, 1980, с. 5—14.

¹⁹ Փարպեցի, Գ, կր: Վազգեն բզեշխի սպանությունից հետո Երվանդ Վրաց զարձավ նրա եղբայր Ջոշիկը, որը ջերմեռանդ բրիստոնյա մնաց և, Շուշանիկի նահատակությունից հետո, նրա գերեզմանի վրա կառուցեց «վկայարան Շուշանկայ»: Նրա նստավայր գյուղն իր անունով կոչվեց Ջոշկանց, այժմ՝ Ճոճկան (տե՛ս С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 12):

Ապստամբելով Սասանյան Իրանի դեմ՝ Վախտանգը հույս ուներ, որ Ալանացի զորքերի կողմից կարող է օգնության կանչել հոններին: Նա դադարեցրեց պատգամավոր է հղում հայերին, որպեսզի նրանք էլ սկսեն շարժումը, իսկ ինքը պատերազմ է սկսում պարսից զորավար Զարմիհր Հազարավուխտի դեմ:

Հայկական հեծելազունները, որը Պերոզի հետ միասին կռվում էր Միջին Ասիայում, վերադառնում է Շիրակ դավառը ձմեռելու: Այս ժամանակ Հայաստան լուր է հասնում Վրաց թագավորի ապստամբության մասին, որն ընդունվում է ուրախությամբ և ապստամբելու պատրաստակամությամբ:

Շիրակում գտնվող պարսկական բանակի զորակայանում եղած հայ նախարարները որոշում են ոտքի ելնել: Հայկական աշրուձին, որն այդտեղ էր, ապստամբության առաջնորդ է ընտրում Վահան Մամիկոնյանին: Ուխտապահների խոսքը մեկ էր, սակայն ուխտագրուծները շտապում են այդ մասին հայտնել Հայոց մարզպանին: Վերջինս իր կողմնակիցների հետ փախչում է Մաղխազ բերդը, Ախուրյանի աջ ափին՝ Գաղիշո հողատիրուհու գլխակը: Այստեղ է ամրանում մարզպանը, սակայն ապստամբներն իմանալով նրանց տեղը, հայկական աշրուձին՝ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ուղարկում են հետապնդելու մարզպանին: Շիրակի Անիից մարզպանն իր կողմնակիցներով փախչում է Արտաշատ և փորձում ամրանալ քաղաքի միջնաբերդում, բայց երբ ապստամբներն սկսում են բերդի պաշարումը, նրանք գիշերով Երասխի երկայնքով փախչում են Ատրպատական: Ճանապարհին ձերբակալվում է Գաղիշո հողատիրուհին և սպանվում: Երկիրը մնում է ապստամբների ձեռքին:

Ապստամբ հայերը Դվինում նոր կառավարություն կազմեցին՝ ուխտապահ նախարարների գլխավորությամբ: Մարզպան նշանակվեց Սահակ Բագրատունին, որը կոչվեց «տանուտէր Հայոց», իսկ Վահան Մամիկոնյանը՝ Հայոց սպարապետ: Մաղխազ Հայոց նշանակվեց Գարշույլ հողատիրուհին, որացող Գրիհոն Սյունու փոխարեն, Սյունյաց տանուտեր՝ Բաբգեն Սյունին: Ապստամբ նախարարներն իրենց ընտանիքներն ու գանձերը նախօրոք տեղափոխել էին Բյուզանդիային սահմանակից դժվարամատչելի Տաջք նահանգը, որը պետք է դառնար նրանց հենակետը: Տաջքը Մամիկոնյանների ժառանգական կալվածքն էր, իսկ նրան սահմանակից էր Սպեր գավառը՝ Բագրատունիների ոստանը, որը գտնվում էր Հայաստանի բյուզանդական մասում: Այստեղ Վահան Մամիկոնյանի որդին պետք է պահպաներ խաչափայտի մասունքը, որը գտնվում էր Շուշանի կի մոտ, մինչև նրա նահատակվելը:

Նախարարները հավաքվում են գիշերաչին խորհրդակցության և Ավետարանի վրա կրկին երգվում՝ մինչև վերջ կովել պարսիկների դեմ, հույս չդնելով ո՛չ հույների, ո՛չ ոչ էլ հոների վրա: Սահակ Բագրատունին, Վահան Մամիկոնյանն ու նրա եղբայրը՝ Վասակը (չնայած նրանց փոքր եղբայր Վարդը պատանդ էր Տիլբոնում) հանձն են առնում գլխավորել ապստամբական շարժումը²⁰: Այս միաբանության լուրը հասցնում են Վաղարշաստ՝ Հովհաննես Ս. Մանգակունի կաթողիկոսին (478—490):

Թվում էր, թե վերականգնվում է հայկական պետականությունը: Ոգեվորության այս պայմաններում «Հայոց տանուտէր» Սահակ Բագրատունին հիշում է Մովսես Խորենացուն, որը պատվով էր կատարել իրեն արված հանձ-

20 Փարսպեցի, Գ, կգ:

նարարականը: Նա հրավիրվում է արքունիք և Սահակ Բագրատունին իր պալատում ընդունում է նրան: Մովսեսը ներկայացնում է Մեծ Հայքի թագավորության պատմությունը՝ «Պատմութիւն Հայոց Մեծոց» աշխատությունը՝ բաղկացած երեք գրքից: Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն իր մանկության ընկեր Ղազար Փարպեցուն պատվիրում է գրել «Պատմություն Հայոց»-ը, որտեղ պետք է վեր հանվեր Մամիկոնյան նախարարական տոհմի դերը: Ընդհանուր խանդավառության մթնոլորտում ապստամբները Դվինում վերացնում են սլավոնական գրագաշտական համայնքը և Դվինն այնուհետև դառնում է նախարարական Հայաստանի մայրաքաղաք: Հովհան Մանդակունին Վաղարշապատից Դվին է փոխադրում կաթողիկոսարանը:

Ապստամբական շարժման ողջ ընթացքում պաշարը պարսիկների դեմ ուղեկցվում է ուխտապահների պայքարով՝ ընդդեմ ուխտանենդների, որոնք համագործակցում էին թշնամու հետ: Ուխտադրուժները պարսիկներին տեղեկացնում էին ուխտապահների ռազմական ծրագրերին, միաժամանակ հայերի թիկունքում սուտ լուրեր տարածելով, խանդարում էին ռազմական գործողություններին:

Դեպի Ատրպատական շտապ նահանջող մարզպանն ու հաղարապետը ուրացյալների խորհրդով շտապում են անմիջապես սկսել ռազմական գործողությունները, վճռական հարված հասցնել ապստամբներին, քանի դեռ նրանք չէին հասցրել ամրապնդել իրենց դիրքերը: Դեռևս Ատրպատականի սահմաններին նոր հասած, նրանց օգնության են գալիս լեռնցի կատիլների ռազմական ջոկատները: Փախուստի մասնված Ատրվշնասպ մարզպանը 7000-անոց զորքով նորից ներխուժեց Հայաստան: Ապստամբները հասցրին ժողովիլ ընդամենը 400 հեծյալ և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ թշնամուն հանդիպեցին Ազատ-Մասիս լեռան ստորոտին գտնվող Ակոռի գյուղի մոտ: Այս 400 հեծյալները բաժանվեցին չորս մասի՝ հարյուրական հեծյալներով: Նրանց միջին մասը ղեկավարում էին Բաբգեն Սյունին և Վասակ Մամիկոնյանը, ձախակողմյանը՝ Գարջոյլ Խոռխորունին և աջակողմյանը՝ Ատոմ և Առաստոմ Գնունի եղբայրները, իսկ պահեստի թևը՝ Ներսեհ և Հրահատ Կամսարականները: Ապստամբ հայերի զորքը դուրս էր գալիս կովի, խորապես դիտակցելով իր գործի արդարությունը²¹:

Չնայած ուժերի խիստ անհավասարությանը և կովի թև ժամանակ Գարջոյլ Խոռխորունու դավաճանությանը, այնուամենայնիվ, Ակոռի ճակատամարտն ավարտվեց հայ հայրենասերների կատարյալ հաղթանակով: Պարսիկների ու ուրացյալների զորքերը կոտորվեցին, ցրվեցին, հայրենիքի դավաճան Գդիհոն Սյունին փախուստի դիմեց, իսկ Ատրվշնասպ մարզպանը և կատիլների զնդի զորագլուխը սպանվեցին:

Ուրացյալների խմբից Վառզոշ Գնթունին և Վասակ Սահաունին իբրև գլուխ հասնում են Դվին և սուտ լուր տարածում ուխտապահների պարտության մասին: Դվինում գտնվող Հայոց տանուտեր Սահակ Բագրատունին և սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն ու Հովհաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսը մի պահ հավատում են այդ լուրերին, սակայն հասնում է Առաստոմ Գնունին և հաղորդում հաղթանակի ավետիսը, իսկ նրա հետևից՝ հաղթական հե-

21 Փարպեցի, Գ, կթ (աշխ. թարգմ., էջ 301—307):

ծելադորը: Կաթողիկոսը Դվինի Մայր եկեղեցում պատարագ է տալիս, ցնծությամբ հնչում է՝ «Գարձոյց զսուգ իմ յուրախութիւն» սաղմոսը²²:

Ձմռան վրա հասնելու հետ հայկական զորազնդերը տեղափոխվեցին ձմեռելու և սկսեցին նախապատրաստվել առաջիկա դարնանային կռիվներին՝ Սասանյան Իրանի դեմ: Կասկած չկար, որ դարունը բացվելուն պես պարսիկները պիտի վերստին գրոհեին Հայաստանի վրա: Անհրաժեշտ էր մինչև դարուն ռազմական նոր ուժեր հավաքել:

Հարավային Հայաստանի լեռնային շրջանները՝ Անձևացիքը, Մոկքը և Ռշտունիքը դեռևս չէին ընդգրկվել ապստամբական շարժման մեջ: Վահան Մամիկոնյանը նրանց կոչ արեց մասնակցել օտար տիրապետությունից երկիրն սղատագրելու շարժմանը²³: Նախարարներից շատերն արձագանքեցին այդ կոչին և իրենց այրուձիով եկան ու ներկայացան Վահան Մամիկոնյանին:

Գարնան գալուն պես Պերոզը հայերի ու վրացիների դեմ մեծ բանակ ժողովեց, որի մի մասն ուղարկեց մարդպահական Հայաստանի սահմանը, իսկ մյուս մասը՝ Աղվանքի վրայով, Վիրք:

Դվինում 482 թ. ապրիլի 25-ին տոնվում էր Զատիկը, երբ լուր ստացվեց, որ թշնամին ներխուժել է Հայաստան՝ Հեր և Զարեանդ գավառների կողմից: Թշնամու բանակում էր նաև ուրացյալ Գդիհոն Սյունին: Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը 30.000-անոց զորքով շտապեց կտրել թշնամու ճանապարհը: Հայկական բանակը պարսիկներին հանդիպեց Արտազ դավառում, Ներսեհապատ դյուղի մոտ:

Վահան Մամիկոնյանը բանակի կենտրոնը հանձնեց Սահակ Բագրատունուն, աջ թևը՝ Բարշղ Վահևունուն, օգնականներ տալով Բաբգին Սյունի, Ատոմ Գնունի և Փափագ Պալունի իշխաններին: Վահան Մամիկոնյանն իրեն պահեց ձախ թևը՝ օգնական ունենալով իր եղբայր Վասակին և Ներսեհ ու Հրահատ Կամսարականներին: Պահեստի գունդը նա հանձնեց Վրեն Վանանդեցուն և Պապ Արտակունուն:

Ներսեհապատի կռիվը, որն այս ապստամբության խոշոր ճակատամարտերից մեկն էր, սկսվեց վաղ առավոտյան և երեկոյան դեմ ավարտվեց հայերի լիակատար հաղթանակով: Թշնամու զորքի մի մասը կոտորվեց, մյուս մասը փախուստի դիմեց: Հայ հայրենասիրների ընդհանուր ցնծությունն ավելացավ վարդ Մամիկոնյանի փախուստը Տիղբոնից և վերագարձը հայրենիք²⁴:

Երբ հաղթանակած հայկական զորամասերը գտնվում էին «ի հովոց տեղիս»՝ Անգղ ավանում (Ծաղկոտան գավառում), այնտեղ է գալիս վրաց դեսպանը և հայտնում, որ նեղ վիճակում ընկած Վախթանգ թագավորը օգնություն է խնդրում հայերից²⁵:

Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ բոլոր ավագ տանուտերերը, սեպուհները և ամբողջ զորքը շտապեցին վրացիներին օգնություն, քանի որ, ինչպես գրում է պատմիչը, «Ավետարանով ու խաչով սոված երգում ունեին վրաց Վախթանգ թագավորի հետ»²⁶:

22 Նույն տեղում, էջ 307 (տե՛ս և Սաղմոս, ԻԹ, 12—13):

23 Փառպեցի, Գ, հ (աշխ. թարգմ., 307—311):

24 Նույն տեղում, Գ, հբ (աշխ. թարգմ., էջ 317—321):

25 Նույն տեղում, հգ, էջ 321—323:

26 Նույն տեղում:

Հայկական բանակը գալիս է Կանգարք գավառը, որը տեղադրված էր Միին լեռների (կոչվում էր նաև Կեչուտի լեռներ, այժմ՝ Զավախքի) արևելյան փեշերին (այժմյան՝ Գոմարեթի շրջանը)։ Վախժանյը տեղեկացրեց, որ հոների զորքը պետք է նույնպես օգնության հասնի, սակայն օրեր էին անցնում, իսկ հոների վարձկան զորքն այդպես էլ չեկավ, իսկ ուշացնել հարձակումը Կուրի հովտում գտնվող թշնամու զորքի դեմ, շէր կարելի։ Հայկական ու վրացական զորադնդերի համատեղ գործողությունների ընդհանուր ղեկավարությունը դրվեց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի վրա։

Պարսկական բանակը Միհրանի հրամանատարությամբ հրրորդ օրը հանդիպեց հայ-վրացական միացյալ զորաբանակին։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ճարմանաչնի գաշտում՝ Հաշատանի, Աղվանքի և Վիրքի սահմանադրված։ Հայկական զորքերի շարքերում միասնություն չկար։ Հայ ավագանու մեջ կային այնպիսիք, որոնք չէին կամենում բարձրացնել սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի հեղինակությունը, նրանք պատրաստ էին դիմելու դավաճանության։ Վրացական ավագանու շարքերում, որը սլայքարում էր Վախժանգ Գորգասար թագավորի կենտրոնածիղ քաղաքականության դեմ, ուժեղ էին պարսկասիրտ արքերը, որոնց նպատակն էր Սասանյանների օգնությամբ ոչնչացնել թագավորի իշխանությունը և գառնալ երկրի փաստական տերերը։ Հայկական ու վրացական ավագանու այս տարրերն էլ հենց գաղտնի կապեր հաստատեցին իրանական զորապետ Միհրանի հետ, որի պատճառով և դաշնակիցների զորքերը ծանր պարտություն կրեցին²⁷։

Ճարմանաչնի ճակատամարտում (482) ղոհվեցին մարզպան Սահակ Բագրատունին, Վասակ Մամիկոնյանը և ուրիշներ, պարսիկները հայերից ու վրացիներից բազմաթիվ գերիներ վերցրին, որոնց թվում էր Հրահատ Կամսարականը։

Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն իր ուժերը ոչնչացումից փրկելու նպատակով գերադասեց նահանջել և, հավաքելով ցրված զորադնդերը, ամրացավ հայրենական կալվածք Տայքում։ Պարսից զորապետ Միհրանը շարժվեց նրա հեռքերով ու կանգ առավ Բասեն գավառում, պարսկաբյուզանդական սահմանագծի մոտ գտնվող Դու գյուղում, իսկ Վահան Մամիկոնյանը գտնվում էր 2 փարսախ (շուրջ 12 կմ) նրանից հյուսիս՝ Տայքի սահմանակից Մկնառինճ գյուղում։ Տեղի ունեցած հայ-պարսկական բանակցությունների ժամանակ զորավար Միհրանը համոզում է սպարապետ Վահան Մամիկոնյանին՝ հնազանդվել արքայից արքա Պերոպին։ Նա խոստանում է, որ ինքը միջնորդի դեր կկատարի և կազաչի թագավորին՝ հաշտվելու նրա հետ։ Վահան Մամիկոնյանն իր պատասխանում հիշեցնում է հայ ժողովրդին հասցրած Պերոպի շարիքները։ Նա բացահայտում է սպարսից արքունիքի նենդ քաղաքականությունը Հաշատանի նկատմամբ²⁸։ Բանակցությունները դեռ չէին ավարտվել, երբ Միհրանն իր զորքերով շուտափույթ կանչվեց Պարսկաստան։ Հեռանալիս նա իր հետ տարավ գերի ընկած Հրահատ Կամսարականին և Յաղդ Սյունուն։ Ներսեհ Կամսարականը ճանապարհին կարողանում է փրկել իր եղբորը և նրանք հեռանում են իրենց հայրենի Շիրակը²⁹։

27 Նույն տեղում, հգ, հդ, էջ 323—329։

28 Նույն տեղում, հե, էջ 331—337։

29 Նույն տեղում, հզ, էջ 337։

Հրահատի փախուստի վրեժը պարսիկները լուծում են Յազդ Սյունուց, որին, իր կյանքի փրկության պայմանով, առաջարկում են կրոնափոխ լինել, սակայն մերժում ստանալով, գլխատում են (182 թ. սեպտեմբերի 12-ին): Նրա նշխարները ամփոփվում են Բագավանում, սուրբ Գրիգորի մատուռի մեջ³⁰:

Պարսկական զորքերի հեռանալուց հետո Վահան Մամիկոնյանն անմատչելի Տաջրից վերադառնում է Երկրի կենտրոնը՝ Այրարատ նահանգը: Առաջին հերթին նա այցելում է էջմիածնի Մայր տաճարը, ուր պատարագներ են կատարում զոհվածների և նահատակների հիշատակին: Այստեղից Վահան Մամիկոնյանը և նրա հետ եղածները գնում են Դվին, ուր մնում են մինչև դարուն³¹:

Դվինում Վահան Մամիկոնյանը հոգ է տանում երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու մասին: Սահակ Բագրատունու մահից հետո Երկրի կառավարչի՝ մարզպանի և «տանուռէր Հայոցի» պարտականությունները ստանձնում է Վահան Մամիկոնյանը:

Ուխտագրութ նախարարները, հակադրվելով Վահան Մամիկոնյանին, փորձում են թուլացնել նրա դիրքը, ինչպես և ռազմական ուժը: Վրաց աշխարհից Դվին եկած մարդիկ սուտ լուրեր են տարածում, թե իբր Սահակ Բագրատունին և Վասակ Մամիկոնյանը շեն մահացել Ճարմանայի ճակատամարտում, իբր նրանց վիրավորված վիճակում բերել են ապահով տեղ և Տեղեր վանքի (Բյուրականի մոտ) մի քահանայի շնորհիվ ապաքինվել են և գտնվում են լեռներում, ինչ-որ անմատչելի տեղում: Այս լուրը ցնցում է բոլորին և այնտեղ գտնվող Մամիկոնյան տան սևաուճ Գրիգորը խնդրում է Վահանից մի ջուր կատ՝ նրանց փնտրելու համար: Վահան Մամիկոնյանը համոզված էր, որ այդ լուրերը ճիշտ չեն, բայց, այնուամենայնիվ, որոշ թվով հեծյալներ է տալիս, թուլացնելով առանց այն էլ իր փոքրաքանակ զորքը: Շուտով պարզվեց, որ թշնամու սարքած դավն էր այդ, որպեսզի ասոստամբները շկարողանային դիմադրել պարսիկների նոր հարձակմանը³²:

Վահան Մամիկոնյանը փոքրաթիվ մի զորախմբով գտնվում էր Դվինում, երբ 483 թ. գարնան սկզբին (Ջատկից հետո, որ այդ տարի ընկնում էր ապրիլի 10-ին)³³, պարսկական բանակը, Ջարմիհր Հաղարավուխտի հրամանատարությամբ, Ատրպատականի կողմից ներխուժում է Հայաստան, հասնելով մինչև Արտաշատ: Թշնամու զորքը Տափերական կամրջով անցնում է Երասխը և ցրվում Հայոց ամբողջ սոստանով: Հաղարավուխտն իր բանակը դասավորում է Խոսրովակերտ անտառում, որտեղից մի մասը գնում է Դվին, իսկ մի մասը հասնում մինչև Երևան բերդից դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող Ջրվեժ գյուղը, Վահան Մամիկոնյանն իր փոքրաթիվ զորքով անպատրաստ էր դիմադրելու թշնամուն: Նա շտապ դուրս գալով Դվինից, հանդուգն հարձակմամբ սյարաության է մատնում թշնամու՝ հարթավայրում գտնվող զորքերին, սակայն նրա զորախումբը փոքրաթիվ էր, ուստի նա ստիպված կրկին նահանջում է հայրենական կալվածքը՝ Տաջր, այնտեղից էլ անցնում Խաղտիքի անառիկ լեռները՝ բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող սահմանները: Պարսից բանակը շարժվում է նրա Լուսից և հասնում Տաջր: Ծանապարհին

30 Նույն տեղում, էջ 337—343: Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 461:

31 Փարսկցի, Գ, հե (աշխ. թարգմ., էջ 343):

32 Նույն տեղում, էջ 343—349:

33 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 462:

պարտիկների ձեռքն են ընկնում Կամսարական երկու տիկիները՝ Ներսեհ և Հրահատ եղբայրների կանայք: Նրանց զգուշությունը պահում էին Բողբերդ ամրոցում (այժմ՝ Բուզա-կալա ամրոցի ավերակները), հույս ունենալով, որ Կամսարական եղբայրներն անձնատուր կլինեն, սակայն իզուր: Հազարավուխտը Տաշրից վերադառնում է Բասեն դավառը և ճամբար դնում Դու գյուղի մոտերքում՝ Մուրց գետի ափունքների մոտ, Աղբերականաց (Արծաթաղբերք) դաշտում³⁴: Սակայն շուտով Հազարավուխտը Պերոզից հրովարտակ է ստանում ամբողջ ուժով գնալ հեփթաղների դեմ, որ Ալանաց դռների կողմից բերել էր վրաց թագավոր Վախթանգ Գորգասարը: Արքայից արքան հրամայում էր Հազարավուխտին գնալ Վիրք, վրաց Վախթանգ թագավորին կամ ձերբակալել, կամ սպանել և կամ վտարել երկրից, իսկ Շապուհ զորավարին թողնել Հայոց աշխարհում որպես մարդպան³⁵:

Վիրքում Հազարավուխտն օգտագործում է այն հակասությունը, որ գոյություն ունեւր վրաց թագավոր Վախթանգի և Ֆեոդալական վերնախավի մեջ: Վախթանգը ստիպված է լինում հեռանալ Եգերացիոց աշխարհում (Լաղիկի թագավորություն) գտնվող վայրում³⁶:

Շապուհը Ոքաղե դավառում փորձում է դանազան միջոցներով Վահանին իր ձեռքը գցել, սակայն վերջինս Մաղկի գյուղի մոտ անցնում է Եփրատ գետի ափունքների մոտ գտնվող լեռնանցքը և կտրելով բյուզանդապարսկական սահմանը, մտնում է Կարնո դավառը, «Ծովն Կարնո» (ըստ այլ աղբյուրների՝ «Շամբ Կարնոյ») լճի մոտ, որտեղից նա հույս ունեւր կտալվել Հաշտանքում գտնվող հայ նախարարների հետ: Այստեղ էին Մուշեղ Մամիկոնյանը և Ներսեհ Կամսարականը, որոնք հասնում են Կարին դավառում գտնվող Արծաթի գյուղը: Այստեղ է գալիս Վահան Մամիկոնյանը: Սրանց հեռուում է սահմանից այն կողմ գտնվող պարսկական դունդը, որը շի հանդգնում մտնել կայսրության հողը: Կարին դավառի գյուղացիները սահմանագծի վրա սպանում են 72 պարսկական զինվոր, որոնք հեռապնդում էին Վահանին ու նրա հետ գնացողներին³⁷:

Վահան Մամիկոնյանն անցնում է Հաշտանից դավառի սահմանը և այնտեղից գալիս մարդպանական Հայաստանի Արշամունիք դավառի Երեզ գյուղը: Այստեղ տեղի է ունենում հայկական պարտիզանական ջոկատների և պարսիկների ընդհարում, որտեղ թշնամին պարտություն կրելով, նահանջում է: Երեզ գյուղի շինականները մեծ պահապանքով էին վերաբերվում Վահան Մամիկոնյանին և նրան օգնություն էին ցույց տալիս: Տեղի բնակչության օգնությամբ մղած փոքր ու մեծ մարտերով Վահան Մամիկոնյանին հաջողվում է ջլատել թշնամու ուժերը³⁸: Վահան Մամիկոնյանը և նրա զորազնդերն ամենուրեք վայելում էին ժողովրդի ակնածանքը և լայն օգնությունը:

Ռազմական այս գործողությունները տեղի են ունենում այնպիսի ժամանակ, երբ Միջին Ասիայում հոները-հեփթաղները Սասանյաններին ծանր հարված էին հասցրել: 484 թ. ամառվա վերջին Իրանից անսպասելիորեն սուրհանդակներ գալով հայտնում են արքայից արքա Պերոզի սպանվելու և հոների ներխուժման լուրը: Հայերի ու վրացիների դեմ կռիվները շարունակելն անհնա-

34 Փարպեցի, Գ, հր, հթ (աշխ. թարգմ., էջ 349—355):

35 Նույն տեղում, էջ 355:

36 Նույն տեղում, ձ, էջ 355—357:

37 Նույն տեղում, ձա, էջ 361—363:

38 Նույն տեղում, ձբ, ձգ, էջ 363—373:

բին է դառնում և պարսից զորատյակներն շատպում են Տիգրոն: Հայաստանում և Վիրքում (Քարթլի) կրկին գրուձյան տերը դառնում են ապստամբ հայերն ու վրացիները:

Վահան Մամիկոնյանը Արշամունիքից Այրարատ վեքադառնալով, անմիջապես ձեռնամուխ է լինում բանակը, կայսզորներն ու երկրի ռազմական հենակետերը կարգի բերելու գործին: Երկրի զործակալությունները մաքրում է անվստահելի ու կասկածելի նախարարներից և ղեկավարությունը հանձնում մյուսներին՝ ժառանգականության իրավունքի խիստ պահպանման սկզբունքով: Երկրի կառավարման գլուխ կանգնած Վահան Մամիկոնյանը ղեկավարում է երկրի գինված ուժերը: Այսպիսով նա գտնում է երկրի՝ նախարարների ու ժողովրդի կողմից ճանաչված կառավարիչը: Այդ ժամանակից սկսած, ի տարբերություն բյուզանդական Հայաստանի, մարզպանական Հայաստանը դարձավ «Տանուտիրական երկիր»³⁹, իսկ Դվինը՝ նրա մայրաքաղաքը:

Վահան Մամիկոնյանը ձգտում էր վերականգնել պատերազմներից տուժած երկրի բարեկեցությունը: Նրա օրոք վերաշինվեցին ավերված քաղաքներն ու գյուղերը: Հայոց տանուաեր «Վահան Մամիկոնյանը մեծապայծառ շքեղություն մ հիմնովին նորոգեց իր նախնիների կառուցած ու այժմ հնացած այդ եկեղեցին (իմա՝ Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցին, էջմիածնի Մայր տաճարը)»⁴⁰:

Իրանում գահ բարձրացած Պերսդի եղբայր Վաղարշին (484—491), բաժին էր ընկել պարտված ու թուլացած բանակը, պատերազմներից ավերված երկիրն ու դատարկ գանձարանը: 484 թ. վերջին Դվին է ժամանում Վաղարշի դեսպանությունը, հայտնելով, որ արքայից արքան ցանկանում է բարեկամություն ու խաղաղություն հաստատել հայերի հետ: Վահան Մամիկոնյանն ու կառավարող շրջաններն ընդառաջ են գնում այդ առաջարկությանը:

Սահմանամերձ նվարտակ գյուղում (այժմ՝ Նիսակ) Խոյ քաղաքից արևմուտք, կնքվելու էր հաշտության պայմանագիր՝ Հայաստանի և Իրանի միջև: Ղազար Փարպեցին հաղորդում է, որ բանակցությունները սկսելու համար ապրստամբները Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ առաջադրում են երեք հիմնական պահանջ: Առաջին՝ ոչ մի ոտնձգություն հայերի քրիստոնեական դավանանքի նկատմամբ, հայերը համարձակ և աներկյուղ պետք է պաշտեն իրենց բնիկ դավանանքը: Երկրորդ՝ պետք է անխախտ պահպանվեն Հայաստանում հաստատված նախարարական կարգերը, հարգվեն տոհմիկ ազնվականների իրավունքներն ու արտոնությունները: Երրորդ՝ հայ նախարարները ճանաչում են միայն պարսից արքայի սյուզերեն իշխանությունը և հայերի գործերը անօրինակ կարող է միայն նա՝ անձամբ, առանց ուրիշների լսելու կամ ուրիշների միջամտության:

Այս պայմանները գրով և կնիքով պետք է հաստատվեն, պնդում են հայերը, «Իսկ եթե մեր այս երեք խնդիրը չեք կարող կատարել և կարծում եք, թե անհնար է, ապա ինչպես որ մենք մահն ենք դրել աչքներիս առաջ, պատրաստ կլինենք մեռնել, բայց Արշաց հպատակվել չենք կարող»⁴¹:

Պարսից բանակի հրամանատար Նիստրը և արքան հարկադրված էին ըն-

39 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 231—232.

40 Փարպեցի, Գ, ձգ (աշխ. թարգմ., էջ 381):

41 Նույն տեղում, գլ. ձԲ, էջ 389—393:

դուռնել այդ պայմանները: Հաշտության պայմանագիրը կնքվում է Հայաստանի հարավում գտնվող՝ սահմանամերձ նվարսակ գյուղում, որտեղ բանակ էր դրել պարսից զորքը:

Վահան Մամիկոնյանը նախարարների ուղեկցությամբ և բաղմամբով գործով շարժվում է դեպի նվարսակ և մոտենալով պարսից բանակին, հրամայում ռազմի փողեր հնչեցնել: Նիխոր զորավարի այն պնդումին, թե այդ եղանակով պարսից բանակը մանկ կարող է միայն Արշայ սպարապետը, Վահան Մամիկոնյանը պատասխանում է՝ նախ ինձ դարձրու Արշայ տիրոջ ծառա, ապա նման պահանջ ներկայացրու⁴²: Երեք տարի տևած ապստամբությունը ապարդյուն չէր անցել, որով, ինչպես և Իրանի անբարենպաստ վիճակով էր պայմանավորված հայերի համարձակ և հաստատուն դիրքը:

Նվարսակում կնքված պայմանագիրը մեծ նշանակություն ունեցավ: Վերականգնվեցին նախարարների նախկին արտոնությունները և ժողովրդական ապստամբությունից հետո Հայաստանում հաստատված կարգերը: Քրիստոնեությունը ճանաչվեց որպես Հայաստանի պաշտոնական կրոն: Երկրի կառավարումը կրկին հանձնվեց հայ տոհմիկ ավագանուն: Պետական պաշտոններում նախարարական տների գլխավորների նշանակումը պետք է կատարվեր նախարարների ժառանգական իրավունքի համաձայն և ոչ թե Սասանյանների հայեցողությամբ: Նախարարների ղերագույն սյուզերենն ու գատավորը կարող էր լինել միայն արքայից արքան և ոչ թե մարդպանը:

485 թ. գարնանը Վահան Մամիկոնյանը մեկնում է Տիգրոն, որտեղ Վաղարշը նրան ընդունում է մեծ պատիվներով: Հանդիպման ժամանակ արքայից արքան կատարվածի ողջ մեղքը բարդում է Պերոզի անխոհեմ քաղաքականությունից վրա: Վաղարշը հաստատում է հաշտության պայմանագրի կետերը, իսկ հետո հատուկ հրովարտակով Հայաստանի սպարապետ ու տանուտեր է ճանաչում Վահան Մամիկոնյանին: Հատուկ հրովարտակներով իրենց պաշտոններում հաստատվեցին զործակալությունների ղեկավարները և վերականգնվեցին շնորհազրկված նախարարներից շատերի իրավունքները: Սակայն մարդպան նշանակվեց պարսից Անդեկանը: Նախարարները չէին կարող հաշտվել դրա հետ: Հայկական ավագանու ճնշման տակ Վաղարշն ստիպված էր երկրի ղերագույն կառավարիչ ճանաչել Վահան Մամիկոնյանին (485 թ. աշնան վերջին):

Ապստամբների երկարատև պայքարը հաջող ելք ունեցավ, վերջնական համաձայնություն ձևոք բերվեց հայկական ավագանու և Իրանի արքունիքի միջև: Կրկին վերականգնվեց նախարարների ու հոգևորականության արտոնյալ վիճակը: Հայաստանը ճանաչվեց որպես կիսանկախ երկիր, որն ուներ իր ինքնավարությունը:

Այսպիսով, 450—451 և 482—484 թթ. ապստամբությունների և հայ ժողովրդի մղած ազատագրական համառ պայքարի արդյունքները նշանակալից էին: Ձախողվեցին Հայաստանը Իրանի մի սովորական մարդ դարձնելու, հայ ժողովրդի վրին լուծ դնելու, հայերին գավանափոխ անելու բոլոր փորձերը: Հայաստանը պահպանեց իր քաղաքական ինքնուրույնությունը և տնտեսական ու մշակութային զարգացման հնարավորությունները:

⁴² Նույն տեղում, գլ. զա, էջ 397—401:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՏԱՆՈՒՏԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐ

Սասանյան Իրանի դեմ մղվող պայքարում Բյուզանդիան իր զորեղ գործակիցներից մեկը համարում էր եկեղեցին, որի միջոցով ձգտում էր իր քաղաքական և զաղափարական ազդեցությունը տարածել Իրանին ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդների վրա:

Այս քաղաքականությունը հարուցում էր Սասանյանների համապատասխան հակազդեցությունը: Օգտվելով քրիստոնեական եկեղեցու մեջ տեղի ունեցած: երկպառակություններից, Սասանյաններն իրենց շահերին համեմատ, լայնորեն հովանավորում էին քրիստոնեական դավանանքի այն ուղղությունները, որոնք մերժված ու հալածված էին բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու կողմից: Այդպիսի ուղղություն էր նեստորականությունը⁴³: Շուտով երկպառակություններն ավելի սաստկացան:

451 թ. Քաղկեդոնում հրավիրված Տիեզերական Չորրորդ ժողովում պատակովեցին բյուզանդական և արևելյան եկեղեցիները: Այս ժողովում դավանաբանական վեճերը բունկվեցին միաբնակների («մոնոֆիզիտների») և երկաբնակների («դիոֆիզիտների») միջև: Միաբնակներն ուսուցանում էին, որ Քրիստոսի մեջ կա միայն մեկ էություն՝ նա ինքը աստվածն է մարդու կերպարանքով, երկաբնակները՝ հակառակը, Քրիստոսի մեջ ճանաչում էին երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային: Ժողովում գերակշռությունը երկաբնակների կողմն էր, որովհետև նրանց սատարում էին Մարկիանոս կայսրը և կայսրուհին՝ մահացած Թեոդոս Բ-ի քույր Պուլքերիան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը և Հռոմի պապը⁴⁴, Մարկիանոս կայսեր հատուկ հրովարտակով (էդիկտով) Բյուզանդական կայսրության համար պաշտոնական դավանանք էր ճանաչվում երկաբնակությունը, իբրև «ուղղափառ» եկեղեցի, իսկ մյուս բոլոր դավանությունները համարվում էին հերձված՝ «հերետիկոսական» և հալածանքների ենթակա: Այս ժամանակվանից սկսած Բյուզանդիայի սահմաններում արգելվեցին միաբնակների համայնքները, որոնք շուտով ենթարկվեցին հալածանքների: Այնուհետև երկաբնակները՝ «ուղղափառները» կոչվում էին «քաղկեդոնական», իսկ միաբնակները՝ «հակաքաղկեդոնական»: Այս սխալաստիկ կրոնական վեճերի քուլի տակ ծավալվում էր քաղաքական լուրջ պայքար: Միաբնակությունը տարածված էր Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա մի շարք երկրներում, և կայսրության դեմ՝ ճնշված ժողովուրդների մղած պայքարի արտահայտություններից մեկն էր:

Կայսրության պաշտոնական դավանանքը՝ երկաբնակությունը կամ քաղկեդոնականությունը, մի գործիք էր կայսերական իշխող գասակարգի ձեռքին՝ ճնշված ժողովուրդներին հնազանդ ու ենթակա պահելու և ընդհանրապես նվաճողական քաղաքականություն վարելու համար:

Քաղկեդոնի ժողովը գումարելու պահին (451) Հայաստանում ապստամբությունը թուլացել էր և հաշերը, ինչպես և վրացիներն ու աղվանները, այդ

⁴³ М. Я. Сюсюмов, Внутренняя и внешняя политика Византии и народные движения в первой половине V в., см. «История Византии», т. I, М., 1967, стр. 190—192, С. Т. Еремян, Политические взаимоотношения между Сасанидским Ираном, Византией и Арменией на рубеже V—VI вв., «Очерки истории СССР, III—IX вв.», М., 1958, стр. 208.

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 196—198:

ժողովին չէին մասնակցել: Սակայն, ինչպես հետագայում պարզվեց, այս երեք ժողովուրդների համակրանքը հակաքաղկեդոնականների կողմն էր: Նրանք հարել էին կայսրության արևելյան պրովինցիաների միարնակների շափավոր թեւովին, որպիսիք էին՝ զպտիններն ու ասորիները:

Կայսրության կրոնական քաղաքականությունն ավելի խորացրեց արևելյան ճնշված երկրների պառակտումն ու թշնամությունը: Հայերը, վրացիներն ու աղվանները կասկածանքով ու վախով էին վերաբերվում այդ քաղաքականությանը:

Եկեղեցական պառակտումն առավել նպաստեց այս ժամանակներում սկսված կայսրության արևելյան պրովինցիաների առանձնացման ընթացքին: Բյուզանդական կայսրության կվրոպական մասի անշատումը փոքրասիականից առանձնապես ակնրախ դարձավ Զենոն (474—491) և Անաստաս (491—518) կայսրերի ժամանակ, որոնք մի շարք միջոցառումներով ամեն ջանք թափում էին պառակտման առաջն առնելու:

Զենոնն ստիպված էր դավանաբանական հարցերում միջին գիծ ընտրել, փորձելով միավորել եկեղեցին և զրանով ամրապնդել կայսրության քաղաքական դիրքերն արևելյան պրովինցիաներում: Զենոնը ձգտում էր վերացնել միարնակների ու երկարնակների միջև գոյություն ունեցող տարաձայնությունները և զրանց մոտեցնել միմյանց: Այդ նպատակով 482 թ. նա հրապարակեց, այսպես կոչված, «Հենոտիկոնը»՝ «միաւորութեան գիրը», որով համաձայնեցվում էին իրար հակադիր դավանաբանական ուսմունքները: Արևելյան եկեղեցիները՝ Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և հայ միարնակները «Հենոտիկոնը» որակեցին իբրև Քաղկեդոնի ժողովի հեղինակության հերքում ու որոշումների մերժում, երկարնակների դատապարտում, և մեծ պատրաստակամությամբ ընդունեցին այն:

Զենոնի և նրան հետևող Անաստաս կայսեր այդ միջոցառումները քաղաքական նպատակ էին հետապնդում, այն է՝ միացնել բոլոր հականեստորական տարրերը: Այս ժամանակ էր, որ Սասանյանները նեստորականությունը պաշտոնապես ճանաչեցին իրրև Իրանում ապրող քրիստոնյաների միակ պաշտոնական դավանանք:

Սասանյանների դեմ իրենց ինքնուրույնության համար մաքառող հայերը, վրացիներն ու աղվանները համառորեն պայքարում էին նաև Սասանյանների հովանավորած նեստորականության դեմ: Այս պայքարը, ինչպես և Զենոն ու Անաստաս կայսրերի քաղաքականությունը հայերին, վրացիներին և աղվաններին նորից մերձեցրին կայսրության հետ:

Ի պատասխան Բյուզանդիայում նեստորականների հալածանքների, Սասանյաններն սկսեցին հետապնդել միաբնակներին: Սրանց առաջ հարց էր զբրված ընտրություն կատարել նեստորականության և մաղդեականության միջև: Սակայն հայերն օգտագործեցին Սասանյանների նոր դժվարությունները:

Կավատ Բ-ն (488—531), որը գահ էր բարձրացել հոների շնորհիվ, գահի հետ ժառանգեց դատարկ գանձարան: Միակ աղբյուրը, որով նա կարող էր մեղմացնել ստեղծված վիճակը, այդ այն «ոսկին» էր, որ Բյուզանդիան, համաձայն պայմանագրի, ամեն տարի պիտի մուծեր պարսից գանձարանը, բայց դադարեցրել էր մուծումը՝ մինչդեռ հոները, որոնք սովոր էին հեշտ ճանապարհով՝ թալանով, ձեռք բերել ուզածը, տուրք էին պահանջում պարսից արքայից արքայից: Ստեղծված վիճակը հարկադրեց Սասանյաններին պատերազմ սկսել Բյուզանդիայի դեմ:

491 թ. Կավատ Բ-ն Բյուզանդիա ուղարկեց իր դեսպաններին, պահանջելով հերթական «ոսկին», որ կայսրությունը վճարում էր պարսիկներին՝ կովկասյան լեռնանցքների պահպանության համար: Նոր գահ բարձրացած Անաստաս կայսրը կորականապես մերժեց այդ պահանջը⁴⁵: Դրա հետևանքով 492 թ. Կավատի դեմ ապստամբեցին իրանական ազնվականներն ու զրադաշտական մոգերը՝ նրան գահընկեց անելու նպատակով: Իրանում ծայր առած երկպառակություններից օգտվեց Տանուտիրական Հայաստանը. այն հրաժարվեց ճանաչել Սասանյանների գերիշխանությունը: Ասորական պատմագիրներից մեկի վկայությամբ ապստամբ հայերը կործանեցին պարսկական ատրուշանները, կոտորեցին Հայաստանում եղած մոգերին⁴⁶: Կավատի ուղարկած պարսկական զորքերը ջարդվեցին:

Ապստամբ հայերը հատուկ դեսպանություն ուղարկեցին Բյուզանդիա՝ կայսր Անաստաս Ա-ից խնդրելով ուղղմական օգնություն և նրա հովանավորությունը: Սակայն Անաստաս Ա-ն չցանկանալով Սասանյաններին նոր պատերազմի առիթ տալ, կորականապես մերժեց հայերի խնդրանքը: Հայերից հետո միաժամանակ Սասանյանների դեմ ապստամբություն բարձրացրին նաև միջին Միջագետքի արարական ցեղերը:

Բյուզանդիային սահմանակից ժողովուրդների ապստամբությունները, ինչպես նաև պարսիկ ավագանու և մոգերի դժգոհությունները Կավատին դրեցին անելանելի վիճակի մեջ: Նա հարկադրված եղավ 496 թ. կրկին փախչել և ապավինել հոների, իսկ գահն անցավ նրա եղբորը՝ Ջամասպին: Միայն 498 թ. Կավատը հոների օգնությամբ կարողացավ նորից գահ բարձրանալ⁴⁷:

Կավատին արդեն անհրաժեշտ էր պատերազմը Բյուզանդիայի դեմ, որպեսզի նա կարողանար վարձատրել հոներին նրանց օգնության համար: Կավատն սկսեց հաշտության բանակցություններ վարել հայերի հետ: Ապստամբական իրադրությունը Հայաստանում հարթելու համար, Կավատը հայերին առաջարկում էր հետևյալ պայմանները. նախ՝ Բյուզանդիայի դեմ մղվելիք առաջիկա պատերազմի ժամանակ հայերը պետք է իրենց զորքերով միանալին պարսիկներին և կովկասյան բյուզանդական բանակի դեմ, երկրորդ՝ Հայաստանի տարածքը պետք է բաց լիներ սասանյան զորքերի առաջ, որպեսզի այդտեղից նրանք ներխուժեն Բյուզանդիայի սահմանները⁴⁸:

Վահան Մամիկոնյանը, շկամենալով նոր թշնամության առիթ տալ կայսրությանը, մերժեց այդ առաջարկները: Դրանից հետո Կավատը պատերազմ սկսեց հայերի դեմ, որը վերջացավ հայերի պարտությունով: Այս պատերազմի ժամանակ ոչ մի օգնություն չստանալով Բյուզանդիայից, հայերը հարկադրված եղան ընդունել Կավատի առաջարկները: Միաժամանակ հայերը Կավատին առաջարկեցին իրենց պայմանները: Դրանց մեջ հիմնականն այն էր, որ հայկական եկեղեցին ճանաչվի անկախ, ընդունվի Սասանյան պետության հովանավորության տակ և պաշտպանվի նևատորական հոգևորականության ու զրադաշտական մոգերի ոտնձգություններից: Կավատն ընդունեց այդ պայմանը և

45 Լեո, Հայոց պատմություն, Երկրի ժողովածու, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 132:

46 Н. В. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв. Сирийская хроника Пешу Стлита как исторический источник, М.—Л., 1940, стр. 89.

47 Նույն աեղում, էջ 90:

48 Նույն աեղում, էջ 92:

501 Թ. հասուկ հրովարտակ արձակեց, որով նեստորական եկեղեցու կողքին հայկական եկեղեցին պաշտոնապես ճանաչվում էր անկախ և ինքնուրույն⁴⁹: Այս գիշումով Սասանյանները վերականգնեցին իրենց ղերիշխանությունը Հայաստանում:

Տանուտիրական Հայաստանը նորից կախման մեջ էր ընկնում Սասանյան Իրանից: Այն պարտավորվում էր իր այրուձիով մասնակցել Կավատի արշավանքին՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի⁵⁰:

502 Թ. օգոստոս ամսին Անատոսի համար անակնկալ, Կավատի զորքերը Տանուտիրական Հայաստանից ներխուժեցին բյուզանդական Հայաստան և գրավեցին սահմանամերձ Կարին-Քեոզոսուպոլիս և Մարտիրուպոլիս-Տիգրանակերտ քաղաքները⁵¹: Բյուզանդական կայսրը, հանկարծակիի գալով, ոչ մի դիմադրություն չկարողացավ ցույց տալ, իսկ կայսրությունից դժգոհ հայ բնակչությունն ու ազնվականությունը կամովին անցան պարսիկների կողմը:

Ամիդ քաղաքը, որը համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս պարսիկներին, գրավվեց և ավերվեց, իսկ նրա բնակիչների մի մասը սրի քաշվեց, մյուսը՝ գերեվարվեց⁵²: Կավատը ձմեռեց Ամիդում, իսկ նրա զորամասերն ավերեցին «Մեսոպոտամիա» ու «Սիրիա» բյուզանդական պրովինցիաների բարգավաճ քաղաքներն ու դուրդերը: Կավատը խոստացավ զաղարեցնել պատերազմը, եթե կայսրը ուղարկի նրան պահանջվելիք «ոսկին»: Բյուզանդացիները մերժեցին այդ առաջարկը և հակահարձակման անցան:

503 Թ. բյուզանդական զորավար Կելերիոսը մեծ բանակի գլուխ անցած հարձակվեց Սասանյանների վրա: Թշնամու զերազանց ուժերի ստիպմամբ Կավատը նահանջեց, շարժվելով Նիրասի հոսանքով նիրք և 503 Թ. վերջին բյուզանդական տարածքը մաքրվեց պարսից զորքերից⁵³: Տանուտիրական Հայաստանի բնակչությունը գաղտնի ու բացահայտ օգնում էր բյուզանդացիներին: Բյուզանդական զորքերի ներխուժումը Տանուտիրական Հայաստան, հնարավորություն ավեց հայերին բացեցիկ անցնել կայսրության կողմը⁵⁴:

Հայերի Բյուզանդիայի կողմն անցնելը Կավատին զրկեց ստրատեգիական առավելություններից: Բյուզանդացիները և հայերն արդեն լիովին վրեժ էին առնում Սասանյաններից: Բյուզանդացիները, հայերի հետ դաշնակցած, առաջ էին շարժվում, նվաճում, ավերում իրանական Միջագետքի նահանգները⁵⁵,

49 М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, стр. 306—307.

50 Կավատը քաջատեղյակ էր, որ բյուզանդական Հայաստանի նախարարները դժգոհ էին կայսրությունից, որը ոտնահարում էր նրանց ժառանգական իրավունքներն ու արտոնությունները: Այսպես, խավրացիների ապստամբություն ժամանակ նրանց միացան հայ նախարարներից շատերը, ուստի Զենոն կայսրը 479 թ. վերացրեց նրանց տիրակալական իրավունքները: Սրանից հետո հայ նախարարներն սպասում էին հարմար առիթի՝ անշատվելու կայսրությունից:

51 Н. В. Пузылевская, նշվ. աշխ., էջ 94:

52 Նույն տեղում, էջ 95—116: Այս պատերազմի ժամանակ բյուզանդացիների կողմում պարսիկների դեմ կռվեց վրաց Վախթանգ Գորգասար թագավորը, որը 502 թ. վերավորվեց ու մահացավ Ուջարմա քաղաքում: Թ ա ռ ո ս թ Լ ռ Դ Կ ջ ի Գ Ե ճ Ո Ս Ե Մ Յ, յ Ե Թ Լ Ո Ւ V Ս Ե Խ Ե Լ Կ Ե Պ Ե Յ Ն Ո Ս Ե, Թ ժ լ լ լ լ լ լ լ, 1979, էջ 88—89:

53 Н. В. Пузылевская, նշվ. աշխ., էջ 117—124:

54 Զորքերը Հայքի իշխան Մուշեղակն իր ամբողջ զորքով անցավ Բյուզանդիայի կողմը և կռվեց Սասանյանների դեմ: Տե՛ս Մ. Չառնյան, Պատմության Հայոց, Կ. թ., Վենետիկ, 1785, էջ 235:

55 Н. В. Пузылевская, նշվ. աշխ., էջ 122:

Կավատի վիճակը բարդացել էր: Նա միաժամանակ ստիպված էր պաշտպանական պատերազմ մղել հեփթաղների դեմ: Նա մտածում էր այնպես անել, որ պատերազմը վերջանա խաղաղությամբ: Այդ ծանր դրությունից դուրս գալու համար նա ձգտում էր հաշտություն կնքել Բյուզանդիայի հետ: Երկու աշխարհակալությունների միջև տեղի ունեցած պատերազմը վերջացավ 504 թ.: Բանակցություններն սկսվեցին 504 թ. ձմռանը և ավարտվեցին 506 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին՝ դաշնագրի կնքմամբ: Ըստ այդ պայմանագրի վերականգնվեց Բյուզանդական կայսրության նախկին սահմանագիծը, սակայն կայսրությունը վճարելու էր 11 կենտինար ոսկի⁵⁶:

Այս ժամանակաշրջանում բյուզանդացիներն իրենց տեր ու տիրական էին դրում Տանուտիրական Հայաստանում, և երբ Վահան Մամիկոնյանը մահացավ, Անաստաս կայսրը երկրի կառավարիչ հաստատեց նրա եղբայր Վարդ Մամիկոնյանին՝ «պատրիկ» տիտղոսով: Հայ ժողովրդի հիշողության մեջ Վարդը մնաց իբրև «Վարդպատրիկ»⁵⁷:

Մինչ տեղի էին ունենում խաղաղության բանակցությունները, Անաստասը շտապեց իրականացնել իր կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում, վերջում ու Աղվանքում: 506 թ. Անաստասը հրապարակում է մի նոր հրովարտակ, որով ազդարարում էր, որ նա անցնում է միաբնակների կողմը և սկսում է հալածել նեստորականներին ու քաղկեդոնականներին: «Հերետիկոսների» դեմ ծավալված պայքարի ոլորտն են ընդգրկվում նաև միաբնակ եկեղեցուն հետևող հայերը, վրացիներն ու աղվանները, որոնց դավանանքն այժմ լիովին համընկնում էր Բյուզանդական կայսրության մեջ պաշտոնապես ընդունված միաբնակների (հակաքաղկեդոնականների) դոգմաներին:

Ի նշանավորումն Անաստաս կայսեր հրովարտակի, նույն՝ 506 թ. Գվինում Բարկին կաթողիկոսը (506—512) հրավիրեց հայ, վրաց և աղվանից եկեղեցիները կազմող թեմերի եպիսկոպոսներին, որոնք մեծ հանդիսավորությամբ ընդունեցին ու հաստատեցին Անաստաս կայսեր հրովարտակը⁵⁸: Եկեղեցական այս ժողովը պաշտոնապես ճանաչեց միաբնակ դավանանքը, իսկ նեստորականությունն ու երկաբնակությունը (քաղկեդոնականությունը) համարվեցին հերձված⁵⁹: Այս ժողովի որոշումների «պայման գիրը» գրվել է հայերեն, հունարեն, ասորերեն, վրացերեն և աղվաներեն, բայց մեզ հասել է միայն հայերենը⁶⁰:

Այնուամենայնիվ, բյուզանդացիների տիրապետությունը, որը փաստորեն, հովանավորության բնույթ էր կրում և որի ժամանակ իրականում Տանուտիրական Հայաստանը համարյա անկախ երկիր էր, երկար չի տևում: Իրանի և Բյուզանդիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն Տանուտիրական Հայաստանը կրկին ընկնում էր վասալական կախման մեջ Սասանյան Իրանից: Կավատը պարտավորվում էր անհիշաշար լինել և պատասխանատվության շնթարկել հայ նախարարներին, որոնք պատերազմի ժամանակ անցել

56 Ըստ Պրոկոպիոսի այդ ժամանակվոր համաձայնագիրը կնքվել էր յոթ տարի ժամկետով Proc. Caes., De bello persico, I-7,5: II. B, Πυγμαλυσκαπ, նշվ. աշխ., էջ 121—130:

57 Այդ անունով է հիշատակվում նա «Սասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպում:

58 Ե. Տեր-Մինասյան, Բարդես կաթողիկոսի ժողովի Թվականը և տեղը ան՝ Ե. Տեր-Մինասյան, «Պատմաբանասիրական հետազոտություններ», Երևան, 1971, էջ 31—44:

59 Նույն տեղում:

60 Ինչպես իմանում ենք այդ փաստաթղթի հայերեն տեքստից, հայերեն բնագիրը ոչնչացվել է հրդեհի ժամանակ՝ Եղեռնայում և հայերեն է թարգմանվել հունարեն բնագրից:

էին Բյուզանդիայի կողմը: Կավատի հատուկ հրովարտակով պատրիկիոս Վարդը պարսից արքունիքի կողմից հաստատվեց Հայաստանի մարդպան ու սպարապետ: Վարդը հարկադրված էր հաշտվել ստեղծված իրավիճակի հետ և իրեն ճանաչել Սասանյան Իրանի արքայի վասալ: Սակայն նույնիսկ այս վասալական վիճակը Սասանյանները չեն հանդուրժում: Կավատը Վարդին իր մոտ է կանչում և զրկում պաշտոնից: Վարդը մահանում է 509 թ., օտարության մեջ: Նրա մահվանից հետո Կավատը, շսպասելով խաղաղության պայմանագրի ժամկետը լրանալուն՝ 511 թ. Տանուտիրական Հայաստանի կառավարիչ՝ մարդպան նշանակեց պարսիկ Բուրգանին (509—520)⁶¹: Այսպիսով, Հայաստանը կրկին դառնում էր պարսից մարդպանութուն⁶², որը Ատրպատականի, Վիրքի և Աղվանքի հետ մտնում էր Երանշահրի «Հյուսիսային Քուստակի» կազմի մեջ: Այսպիսով, գրեթե անկախ Տանուտիրական Հայաստանը որոշ ընդհատումով գոյություն ունեցավ 450—509 թթ. միջև: Այս ժամանակաշրջանում էր, որ հայկական մշակույթը ապրում էր իր «ոսկեդարը»: Մատենագրության մեջ հանդես եկան Մովսես Խորենացին, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին և Դավիթ Անհաղթը:

4. ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՍՊԱՅԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ: ՍՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սասանյան Իրանի պետությունը VI դարում ապրում էր իր վերելքի ժամանակաշրջանը: Խոսրով Ա Անուշիրվանի (531—578) թագավորության ժամանակաշրջանում իր ավարտին է հասնում Սասանյան Իրանի՝ Երանշահրի ռազմավարչական և հարկային ռեֆորմը⁶³:

Արդեն Կավատ Ա-ի ժամանակ Երանշահրը վարչականորեն բաժանված էր չորս «քուստակների»՝ երկրամասերի: Խոսրով Ա Անուշիրվանի ժամանակ ռազմական ռեֆորմով այդ չորս երկրամասերը միաժամանակ դարձել էին ռազմական շրջաններ: Յուրաքանչյուր երկրամաս՝ «կողմ», բաժանված էր առանձին մարդպանութունների և «շահրերի» («աշխարհների»):

Մարդպանական Հայաստանը, Ատրպատականը, Վիրքը (Քարթլի՝ Վարջան) և Աղվանքը (Արդան՝ Առան), ապա Կասպից ծովի հարավային եզերքին գտնվող Դմբավանդ, Տապարստան, Ռուան և Ամոլ երկրները կազմում էին Հյուսիսային Քուստակը, որը կոչվում էր նաև «Քուստ-ի-Կապկոհ», այսինքն՝ Կովկասյան Քուստակ⁶⁴: Հյուսիսային Քուստակի մայրաքաղաքն էր Գանձակը

61 Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, էջ 236:

62 Աղվանքում (որտեղ կարճ ժամանակով մինչև 510 թ. թագավոր էր Վաչագան Բարեպաշտը) և Վիրքում նույնպես շուտով վերացվեցին թագավորությունները և այդ երկրների կառավարիչներ նշանակվեցին մարդպանները (տե՛ս Կ. Բ. Թրեքեր, История и культура Кавказской Албании, IV в. до н. э.— VII в. н. э., М.—Л., 1959, стр. 225, 218):

63 St' n A. Christensen. L' Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944.

64 Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցում» պահպանվել է կովկասյան քուստակը կազմող երկրների լրիվ ցուցակը: Ըստ Անանիա Շիրակացու «Պարսից աշխարհը չորս մասի է բաժանվում», որոնցից երկրորդը Հյուսիսային փոխարքայությունն էր: Անանիա Շիրակացին հաղորդում է՝ «Քուստակ-ի-Կապ-կոհ, որ Կովկասյան լեռների երկիրն է և որտեղ կա տասներեք աշխարհ, Ատրպատական, Արմն՝ որ Հայքն է, Վարջան՝ որ Վիրքն է, Ռան՝ որ Աղուանքն է, Բաղասական, Սիսական, Աոհ, Գեղան, Շանճան, Դլուոնք, Դմբավանդ, Տապարստան, Ռուան, Ամոլ» (տե՛ս Ս. Տ. Նեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1961, էջ 115):

(Գանձակ Շահաստան)՝ Կապուլուտան (Ուրմիա) լճից հարավ-արևելք: Այստեղ էր նստում Հյուսիսային երկրամասի փոխարքան՝ «պատգոսպանը»:

Հյուսիսային Քուստակի զորամասերը կենտրոնացած էին այժմյան Մուզանի դաշտում, Փայտակարան քաղաքի շրջանում, որտեղ ժամանակի ընթացքում աճեց Բայլական քաղաքը: Ամբողջ Քուստակի զորամասերը գլխավորում էր «սպայապետը»:

VI դ. երկրորդ քառորդում Անդրկովկասի երեք երկրում էլ վերացված էին տեղական թագավորների դինաստիաները, իսկ Հայաստանի պարսկական մասը, Վիրքը և Աղվանքը կառավարում էին սասանյան արքայից արքայի կողմից նշանակված մարզպանները:

Այս ժամանակաշրջանից սկսած արդեն գոյություն ունեին Անդրկովկասի երեք երկրների մայրաքաղաքները՝ Դվինը, Տփղիսը, Պարտավը: Մարզպանական Հայաստանում 481—484 թթ. ապստամբությունից հետո մայրաքաղաքը Արտաշատից փոխադրվել էր Դվին: Իսկ Դվինի քաղաքային տարածքը, որը, սովորաբար, կոչվում էր «Ոստան Հայոց», այնուհետև կոչվում էր «Ոստան Դենոյ», կամ պարզապես՝ «Դունայ դաշտ»:

Բացի մարզպանություններից, Քուստակ-ի-Կապ-կոհի կազմում կային ավելի փոքր վարչական միավորներ՝ «շահրեր», որոնք գտնվում էին մարզպանությունների կազմում: Այդպիսին էր Բաղասականը, որն իբրև առանձին շահր մտնում էր Ատրպատականի մարզպանության կազմում, որի կենտրոնն էր Փայտակարան քաղաքը: Այս կենտրոնի անունով Բաղասական նահանգը «Աշխարհացոյցում» կոչվում է Փայտակարան:

Դեռևս Կավատ Ա-ի ժամանակ սկսվել էր հարկահանության նոր սխտեմի կիրառումը⁶⁵, որն իր ավարտին է հասնում Խոսրով Ա Անուշիրվանի ժամանակ: Մարզպանական Հայաստանում անց է կացվում աշխարհագիր՝ գրանցվում են ցանքատարածությունները, այգիներն ու պարտեզները, ինչպես և անասունների գլխաքանակը: Աշխարհագրից հետո կարգավորվում է հողահարկը: Գլխահարկի քանակը պարզելու համար կազմակերպվել է աղգարնակչության վիճակագրություն: Հարկը պանծվում էր տարեկան երեք անգամ: Հողահարկը վճարում էին աղգարնակչության բոլոր խավերը, իսկ գլխահարկը՝ ստորին դասերը՝ շինականները և քաղաքացիները⁶⁶:

Հարկային նոր սխտեմը մեծ դժգոհություն հարուցեց բնակչության բոլոր խավերում: Նախկինում հողահարկը պանծվում էր բնատուրքի ձևով՝ պարզապես տրվում էր ստացված բերքի որոշ քանակը, այժմ հարկահավաքները՝ «համարակարները» պահանջում էին և բնատուրքով, և դրամով: Հարկի դանձման այս ձևը հատկապես դժվար կացություն մեջ էր դրում գյուղացիությանը, որն ընկնում էր վաշխառուի ճանկը: Նոր հարկային սխտեմն ավելի խորացրեց հողի կենտրոնացումը խոշոր և միջին կալվածատերերի մոտ՝ ի հաշիվ մանր հողատերերի, որոնք աղքատանում էին:

Խորանում է սոցիալական շերտավորումը գյուղական համայնքի ներսում,

⁶⁵ Այս խոշոր պետական միջոցառումներն իրականացվում էին սոցիալ-դասակարգային պայքարի սրման պայմաններում, որոնց գրսևորումն էր Մաղղակի (մահ. 523 թ.) գլխավորած շարժումը: *Տե՛ս* Н. В. Пигулевская, Маздакитское движение, «Известия АН СССР», серия истории и философии», 1944, № 4, М. М. Дьяконов, *Նշվ. աշխ.*, стр. 306.

⁶⁶ Н. В. Пигулевская, К вопросу о податной реформе Хосрова Ануширвана, «ВДИ», 1937, № 1.

որը հետեանք էր նաև այն բանի, որ նա ուներ իր սեփական անտեսությունը և արտադրության գործիքներ: Մի գեղարուս գյուղացու ընտանիքում ավելի շատ աշխատավոր ձևերը և կանոնավոր արտադրության գործիքներ կային, մյուս գեղարում՝ հողագործ գյուղացին զուրկ էր գրանցից և սրան ավելանում էին տարերային գժրախառությունները, անբերրիությունը, սովը, համաճարակները և այլն: Այս ամենի հետեանքով խորանում էր փոքրային և սոցիալական շերտավորումը:

Հաշատանի հյուսիս-արևելյան մասերում ապրող բնակչության միջավայրում գեուս գոյություն ունեին հետամնաց կացութաձևեր: Արցախի լեռնային բավիղներում ու կուսական անտառներում կային համայնքներ, որոնց հիմնական զբաղմունքը անտանապահությունն ու որսորդությունն էր: Համայնքների միությունները կազմում էին «ազգ», որոնց ղեկավարում էր «ազգապետը»: Գեուս գոյություն ունեին արևակցական համայնքներ, որոնց ղեկավար կանգնած էին տոհմապետները՝ «նահապետները»:

Ազգաբնակչության հիմնական մասը կազմում էին գյուղական համայնքներում միավորված երկրագործները՝ նյութական բարիքների ազատ արտադրողները: Գրանք տերիտորիալ-համայնքային միություններ էին, որտեղ արևակցական կապերն իրենց անզր զիջել էին զբաղիական ու անտեսական կապերին:

Գյուղական զբաղիական համայնքն իրենից ներկայացնում էր գյուղացիական երդերի-ընտանիքների հանրագումար: Գերիշխող էր մենամուսնական ընտանիքը՝ իր առանձին անտեսությունով, որը որոշ կախման մեջ էր պետական իշխանությունից: Ընտանիքի ղեկավար կանգնած էր «տանուտէրը»: Գյուղական համայնքը «գեղը» կամ «շէնը» ղեկավարում էր «գեղջուռը» կամ «աւազ շինին»⁶⁷:

Գեղջուռը գյուղացու հարկերի դանձման համար պատասխանատու էր պետության ներկայացուցիչ «համարակարին»: Պետության առաջին խոկ պահանջով գեղջուռը պետք է հավաքագրեր ռազմիկներ՝ տեղական ռազմական իշխանություններին հանձնելու ինչպես և բանվորական ուժ՝ զարիկպետի ներկայացուցչի արամադրության ներքո: Սրանց բանվորական ուժն օգտագործվում էր պետական շինարարության մեջ:

Սկեզեցական ժողովների կանոնադրությունները ցույց են տալիս գյուղական համայնքներում տեղի ունեցող փոփոխությունները և սոցիալական շերտավորումը: Համայնքի անդամների մի մասը հարստանում էր ի հաշիվ աղքատացող համայնականների: Գյուղական համայնքի վերնախավին էին պատկանում գեղջուռի ղեկավարի ընտանիքները, որոնք բնորոշվում էին դեհկան բառով⁶⁸: «Դեհկանությունը» կազմում էր մանր հողատերերի հիմնական մասը: Այս ժամանակ, գյուղական համայնքներում արգեն կար գյուղացիների հրեք տարբեր շերտ՝ «թուանիկ», «տառապետը», «վար և ալգի շունեցող»:

Այդ մասին է վկայում Ազոուների 48^թ թ. սկեզեցական ժողովի կանոնների շորրորդ հոդվածը, ըստ որի գյուղացիները պտուղ էին վճարում գյուղական երկրին, հետևյալ կարգով. 1. «թուանիկը»՝ շորս «գրիվ» ցորեն, «վեց գրիվ» գարի և տանվեց «քաս» քաղցու. 2. «տառապետը» տալիս էր նախորդի կեսը և գինի,

67 С. Т. Еремян, Экономика и социальный строй Албании в IV—VII вв., «Очерки истории СССР», III—IX вв., стр. 307—308.

68 նույն անգամ:

որչափ կարող էր. Յ. «վար և այգի շունեցողը»՝ ոչինչ: Բացի դրանից՝ ով ոչխար ունեեր, վճարում էր մեկ ոչխար և երեք գլավթ բուրդ և մեկ պանիր. ով ձիեր ունեեր՝ մեկ ավանակ և ով տավար՝ մեկ հորթ⁶⁹:

Բնամթերային մուծումների վերը բերված իվարկումը լրիվ չէ: Դա միայն այն հարկն էր, որ գյուղացին տալիս էր եկեղեցուն: Հարկերի մյուս տեսակը և քանակը մեզ հայտնի չեն: Բնակչության համար ծանր էր մանավանդ հարկահանության կապալային սիստեմը, որը բավականաչափ զարգացավ խոսրով Ա. Անուշիրվանի հարկային ռեֆորմներից հետո: Կապալը շարաշահումների լայն հնարավորություններ էր ստեղծում:

Հարկային նոր սիստեմն ավելի ուժեղացրեց հողերի կենտրոնացումը խոշոր ու միջակ հողատերերի ձեռքում և ավելի ստվարացրեց հողագուրկ, շքավոր ու թափառաշրջիկ մարդկանց շարքերը:

Հովհան Մայրավանեցին տիրող դասակարգի ուշադրությունը հրավիրում էր այդ ընչազուրկ մարդկային դանդվածի վրա: «Ինչպե՞ս պետք է մտածել աղքատի ու տնանկի մասին: Մտածելն այն է, երբ նրա տառապանքը միտդ ես բերում, որ նա քո եղբայրն է և կարիք է դրում այն ամենի, ինչպես և դու, և կարոտ է ամեն բանի... և դաժան քաղցի վտանգից դրված՝ շրջում է ու անհանգիստ թափառում. նա տտպից տառապում է, ցրտից դողում, նրա որովայնը դատարկ է, և մարմինը մերկ, մաղբրը թաղքած, դեմքը թոշնած ու դեղնած...»⁷⁰:

Այսպիսով, ունեցվածքային ու սոցիալական շերտավորումը և հարևան հզոր պետությունների դարավոր մրցակցությունը հայ ժողովրդի լայն զանգվածներին պցել էին սոցիալական ու տնտեսական ծանր վիճակի մեջ, որը նրանց մղում էր պայքարի՝ հանուն հայրենիքի ազատագրության:

69 Մսլսես Կաղանկատվացի, էջ 97—103: К. В. Тревер, История и культура, стр. 295—296.

70 «Յովհաննու Մանդակունույ ծառք, Թուղթ յաղագս ողորմութեան տնանկաց», Վենետիկ, 1836, էջ 40:

**ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԳԱՔԱԿԱՆ
ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԲԱՆ
ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ա.-Ի ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ**

1. ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱԳԱՔԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Արևելահռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն 387 թ. Հայաստանի 1/3 մասն անցել էր Բյուզանդիայի տիրապետության տակ: Սահմանագիծը ձգվում էր Թևոզոսուպոլիս-Կարին քաղաք-ամրոցից՝ հյուսիսում, մինչև Մծբին քաղաքը՝ հարավում, ընդ որում Թևոզոսուպոլիսը գտնվում էր կայսրության կողմում, իսկ Մծբինը՝ Պարսկաստանի:

Բյուզանդական կայսրությունը IV—V դդ. կենտրոնացած ռազմաքյուրուկրատական միապետություն էր: Նա ժառանգել էր Հռոմեական կայսրության պետական կարգի հիմնական գծերը, որոնց մեջ զուգորդվում էին հռոմեական պետական կազմակերպության ավանդույթները և արևելյան բռնապետության սարրերը:

Հակառակ կայսրության փաստական բաժանման, երկու պետություններն էլ՝ Արևելահռոմեական կայսրությունը և Արևմտահռոմեական կայսրությունը դեռևս համարվում էին մի միասնական ամբողջության մասերը: Այդ շրջանում Արևելահռոմեական կայսրության պետական լեզուն լատիներենն էր, հակառակ այն բանի, որ բնակչության հիմնական մասը, եթե չհաշվենք Ասորիքն ու Հայաստանը, հունախոս էր:

Հռոմեական կայսրությունը բաժանվում էր չորս պրեֆեկտուրաների, որոնք՝ գլխավորում էին Praefecti Praetorio-ները: Պրեֆեկտուրաները բաժանվում էին գիոցեղների, որոնք կառավարում էին Vicarii Praefectorum-ների կողմից: Գիոցեղներն իրենց հերթին բաժանվում էին պրովինցիաների, որոնց իշխանությունը գտնվում էր Praeses-ի ձեռքում:

Կայսրության արևելյան շրջանները մտնում էին Praefectus Praetorio Orientis և Praefectus Praetorio Illyrici իրավասության մեջ: Արևելյան (Orientis) պրեֆեկտուրայի մեջ կային հինգ գիոցեղներ, որոնցից մեկը՝ Պոնտական (Pontica) գիոցեղի մեջ էին մտնում տասնմեկ պրովինցիաներ, որոնց թվում Առաջին և Երկրորդ Հայքը և Պոլեմոնյան Պոնտոսը:

Առաջին և Երկրորդ Հայքը կառավարում էին Praeses-ները, որոնք ենթարկվում էին Vicarius-ին: Պրեֆեկտուրան ռազմական տեսակետից ենթարկվում էր Magister militum-ին: Արևելյան պրեֆեկտուրայում գլխավոր զորա-

հրամանատարը կոչվում էր Magister militum per Orientem: Սրան էին ենթարկվում դուքսերն ու կոմեսները:

Պոնտական դիոցեզում կար միայն մեկ՝ Հայաստանի դուքսը (Dux Armeniae), որի իշխանությունը տարածվում էր Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք և Պոլեմոնյան Պոնտոս պրովինցիաների վրա: Զինված ուժերը հիմնականում կենտրոնացված էին Առաջին Հայքի Սատաղ և Երկրորդ Հայքի Մելիտենե քաղաքներում¹:

Բյուզանդական Հայաստանը քաղաքական, տնտեսական և մշակութային տեսակետից մի ամբողջություն չէր ներկայացնում: Նրա տարբեր շրջանները միացվել էին Բյուզանդիային տարբեր ժամանակներում և այդ հանգամանքը չէր կարող չարտահայտվել կյանքի բոլոր բնագավառներում: Սկզբում միացվել էր Փոքր Հայքը՝ Եփրատից արևմուտք ընկած տարածքը: Մինչև Դիոկղետիանոս կայսրը, այն Կապադովկիա նահանգի մի մասն էր կազմում: Դիոկղետիանոսը Փոքր Հայքը դարձրեց ինքնուրույն նահանգ՝ Մելիտենե կենտրոնով²:

Այսպիսի դրուժյունը հարատևեց մինչև Թեոդոս I կայսրը, որը 378—386 թթ. միջև Փոքր Հայքը բաժանեց երկուսի՝ Առաջին Հայք՝ Սեբաստիա կենտրոնով³ և Երկրորդ Հայք՝ Մելիտենե կենտրոնով⁴: Փոքր Հայքի այս բաժանումը հարատևեց մինչև Հուստինիանոս I կայսրը: Անգեղտունը, Ծոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը և Մոկքը, նույնպես և Միջագետքի Ծավղեքը և Ռեհիմենեն 298 թ. Դիոկղետիանոսի և Պարսից արքա Ներսեսի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն, անցել էին Հռոմի ձեռքը: Այս շրջաններում, որոնք հետագայում ստացան Անդրտիգրիսյան (Transtigritani) անունը, Դիոկղետիանոսը և նրա հաջորդները շատցրին իրենց պրովինցիալ կառավարումը:

Հայաստանի այն մասը, որը միացավ Բյուզանդիային 387 թվականից հետո, բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է Մեծ Հայք (Armenia Magna) կամ Ներքին Հայք (Armenia Interior): Սրա կազմի մեջ էին մտնում Արշակունյաց Մեծ Հայքից անջատված և Բյուզանդիայի ձեռքն անցած հետևյալ գավառները. Խորձյան, Պաղնատուն, Մնձուր, Դարանաղի, Եկեղյաց, Աղիվն, Մանանաղի, Դիրջան, Կարին, Շաղաղոմ և Սպեր⁵: Բյուզանդական Մեծ Հայքին հյուսիսից սահմանակից էր ճաների երկիրը: Հայոց Արշակ թագավորը հաստատվել էր բյուզանդական Մեծ Հայքի Եկեղյաց գավառում, բայց նրա մահից հետո «ոչ ևս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր... և աշխարհին իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս»⁶: Այդ մասին է վկայում նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին: Նա ցույց է տալիս, որ Հայոց թագավորության վերացումից հետո Մեծ Հայքում «հոռմայեցիներն կայսրը Հայոց իշխան

1 Н. Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 91—93, 95, 97.

2 Նույն տեղում, էջ 68:

3 Սրա մեջ էին մտնում բացի Սեբաստիա քաղաքից նաև Նիկոպոլիսը, Կոլոնիան, Սատաղը, Սեբաստուպոլիսը և Վերիսան:

4 Սրա կազմում էին նաև հետևյալ քաղաքները. Արկան, Արաբիսոսը, Կուկուսոսը, Կոմանան և Արիարաթիան (տե՛ս Адоку, նշվ. աշխ., էջ 90):

5 Н. Адоку, նշվ. աշխ., էջ 46:

6 Խորենացի, Գ, 46: Ամենայն հավանականությամբ, առաջին կոմսը դարձավ հայազգի Գաղափոնը, որովհետև Խորենացու ասելով՝ «առաջնորդ է նախարարացն կողմանց այնոցիկ քաջն Գաղափոն» (նույն տեղում):

էր նշանակում երբ որ ցանկանար և ում որ ցանկանար: Այդ իշխանին անվանում էին, ինչպես և այժմ, Հայաստանի կոմես»⁷:

Բյուզանդական իշխանությունը Արևմտյան Հայաստանում 385 թ. անմիջապես հետո այնքան էլ հաստատուն չէր: Դրա մասին է խոսում Մովսես Խորենացու այն վկայությունը, թե Արշակ III-ի մահից հետո Պարսկահայաստանի հոսրով III թագավորի առաջարկությամբ, Բյուզանդիան որոշ ժամանակ նրան զիջեց բյուզանդական Հայաստանի կառավարումն այն պայմանով, որ վերջինս հարկերը վճարի Բյուզանդիային: Նման վիճակ գոյություն ունեւ նաև հոսրովի հաջորդ՝ Վուամշապուհ թագավորի ժամանակ, որն «ունէր զաշխարհն մեր և ծառայէր երկոցունց թագաւորացն, տալով հարկս, զմասինն Պարսից՝ Վուամայ, և զմասինն Յունաց՝ Արկադեայ»⁸: Սակայն Թեոդոս Փոքրի ժամանակ նման իրավիճակը վերանում է: Թեև բյուզանդական կայսրը «զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքայն մերում Վուամշապուհոյ, բայց զմասն իւր ոչ հաւատայ նմա, այլ ինքեան կալաւ գործակալօք»⁹:

Ի տարբերություն Փոքր Հայքի, որը բյուզանդական սովորական մի նահանգ էր, ներքին կամ բյուզանդական Մեծ Հայքը, ինչպես նաև հարավում գտնվող նախարարությունները, որոնք սատրապություններ էին կոչվում, կայսրություն հետ զաշնակցային հարաբերությունների մեջ էին (foederatae) և անկախ էին (liberae): Սատրապությունների տարածքի վրա չկար նաև բյուզանդական զորք: Նրանց հիմնական պարտականությունը կայսրությանը զինված օգնություն ցույց տալն էր:

Սակայն այդպիսի իրավիճակը ժամանակի ընթացքում կրում էր լուրջ փոփոխություններ: Խոսելով բյուզանդական Մեծ Հայքի 539 թ. ապստամբության մասին՝ ընդգեմ կոմես Ակակիոսի դաժան հարկային քաղաքականության, Պրոկոպիոս Կեսարացին ցույց է տալիս, որ ապստամբ հայ նախարարները ապավինում են պարսից հոսրով արքային, և ի միջի այլոց, հայտնում նրան, որ «մեր նախնիների վերջին արքա Արշակը կամավոր կերպով իր իշխանությունից հրաժարվեց (հօգուտ) հումայեցիների կայսր Թեոդոսի այն պայմանով, որ իր բոլոր տոհմակիցները հավիտյան անկախ պիտի ապրեն և ոչ մի դեպքում հարկատու չդառնան: Մինք կարողացանք պաշտպանել սահմանվածը այնքան ժամանակ, մինչև որ դուք կնքեցիք այս շարտաստիկ հաշտությունը»¹⁰:

Այս վկայությունից երևում է, որ Արշակ թագավորի օրոք սահմանված բյուզանդական Մեծ Հայքի անկախ և ոչ հարկատու վիճակը հարատեւ էր մինչև բյուզանդապարսկական 532 թ., այսպես կոչված, «հավիտենական» հաշտության պայմանագիրը, որը ազատ էր արձակել Բյուզանդիայի ձեռքերը Մեծ Հայքի նկատմամբ և վերջինիս հետ նա սկսել է վերաբերվել ինչպես իր պետության սովորական նահանգներից մեկի:

Բայց նույն Պրոկոպիոսի մի այլ ավելի կարելի է կասկածել Մեծ

7 Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 5: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք և, «Պրոկոպիոս Կեսարացի», թարգմանություն բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, 1967, էջ 190:

8 Խորենացի, Գ, 51: Հարավային Հայաստանի նախարարություններն այս ժամանակաշրջանում հարկատու չէին:

9 Նույն տեղում, Գ, 4:

10 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 83:

Հայքի, նույնիսկ հարավային Հայաստանի սատրապոսթյունների լիակատար աղատության և հարկերից ազատված լինելուն: Բյուզանդական պատմիչը ցույց է տալիս, որ կոմես Ակակիոսը «հայերի վրա շորս կենտինար հարկ դրեց, մի բան, որ երբեք չէր եղել»¹¹: Նույն բանն են ասում Խոսրովին նաև հայ ապստամբ նախարարները, թե Հուստինիանոսը «մեզ վրա սահմանեց հարկերի աննախընթաց դումար»¹²: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ այստեղ խոսքը հարկերի շափի մասին է, որ աննախընթաց էր հարկային այդ ծանր լուծը¹³:

Այս բոլորը վկայում են, որ բյուզանդական Հայաստանի ինքնուրույնության և անկախության վերացումն սկսվել էր նախքան Հուստինիանոսի բարենորոգումները և այն վերաբերում էր նաև հարավային Հայաստանի սատրապոսթյուններին, առավել ևս բյուզանդական Մեծ Հայքին, որ Բյուզանդիային միացվելուց մի քանի տարի անց կառավարվում էր անմիջականորեն կայսրության կողմից:

Հայաստանի հարավում, Տիգրիսի և Եփրատի միջև գտնվող հայկական ինքնավար իշխանությունները, որոնք աղբյուրներում կոչված են «սատրապոսթյուններ»¹⁴, ունեին հայազգի բնակչություն, որն աղբյուրներում կոչվում է լատիններեն gentes, հունարեն՝ ἔθνη — ազգություններ, ցեղեր: Պրոկոպիոս Կեսարացու ասելով սատրապոսթյունները հինգն էին¹⁵, ըստ Հուստինիանոս կայսեր Դատաստանագրքի՝ վեց¹⁶ և համապատասխանում են հայոց Անձիտ, Անգիղտուն, Հաշտյանք, Մեծ Մոփք, Փոքր Մոփք կամ Մոփք Շահունյաց (Sophanena) և Բալահովիտ գավառներին:

Երբ վերոհիշյալ շրջաններն անցան Բյուզանդիայի ձեռքը, նրանց կառավարման դրժում սրեւէ էական փոփոխություն չկատարվեց: Նախկինի նման սատրապոսթյուններում անմիջական կառավարումը գտնվում էր տեղական հայ նախարարների-սատրապների ձեռքում, որոնց իշխանությունը ցմահ էր և ժառանգական: Այդ մասին արժեքավոր մանրամասնություններ է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացին «Ինչ վերաբերում է մյուս Հայքին, — գրում է նա, — որը գտնվում է Եփրատ գետից այս կողմ և տարածվում մինչև Ամիգ քաղաքը, այստեղ իշխում էին հինգ հայ սատրապներ, որոնց իշխանությունը ժառանգական էր և ցմահ: Նրանք հռոմայեցիների կայսրից ստանում էին միմիայն նշանակներ»¹⁷: Քանի հայկական թագավորությունը չէր վերացել, սատրապները

11 Նույն տեղում, էջ 80:

12 Նույն տեղում, էջ 83:

13 Անաստասիոս կայսեր 496 թվակիր մի հրամանագրում հիշատակվում են «հայկական (պետական) հարկերը» (H. ADONAY, նշվ. աշխ., էջ 116): Պրոկոպիոս Կեսարացին ցույց է տալիս, որ երբ 502 թ. պարսից արքա Կավառը սլաշարել էր Մարտիրոսապոլիսը, նրան ընդառաջ գնացին քաղաքի բնակիչները՝ Սոֆանենի սատրապ Թեոդորոսի գլխավորությամբ և նրան վճարեցին «երկու տարվա պետական հարկերը» (Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 192):

14 «Սատրապ» և «սատրապոսթյուն» տերմինները, որպես վարչական շրջանի և նրա կառավարչի հորջորջում հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում. «...ի մի ժողով կուտեցան... ամենայն սատրապք նախարարք և ազատք պետք և իշխանք...»: Փաւստոս, Դ, 3:

15 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 190: Հմմտ. նաև Հուստինիանոս կայսեր 31-րդ նովելլան: Նույն տեղում, էջ 304:

16 Cod. Iust., De off. mag. mil., I, 29,5: Հակասության մասին տե՛ս Կ. Գյուտերբոկ, Հռոմեական Հայաստանը և հռոմեական սատրապոսթյունները Գ—Ձ դարերում, Վիեննա, 1914, էջ 45: Նաև՝ H. ADONAY, նշվ. աշխ., էջ 43—44:

17 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 190:

ենթարկվում էին Արշակունիներին: Անդեղառուներ, օրինակ, Արշակունիների նստոցներից մեկն էր Այնտեղ էին գտնվում Արշակունի թագավորների դերեղմանները և պահվում արքունի դանձերը: Բայց Արշակունիների վերացումից հետո սատրապները փաստորեն ինքնուրույն դարձան: Նրանք ունեին իրենց սեփական ղինված ուժերը: Պրոկոպիոս Կեսարացին ցույց է տալիս, որ «հումեական զորքը երբևիցե օգնություն չի ցուցաբերել ո՛չ Հայոց թագավորին, ո՛չ էլ սատրապներին: Պատերազմական գործերում նրանք ինքնուրույն էին»¹⁸: Սատրապների զորքը հայերից էր կազմված: Նույն Պրոկոպիոսը վկայում է, որ Զենոն կայսեր բարենորոգումներից հետո էլ, երբ փաստորեն վերացվեց սատրապների ժառանգական իշխանությունը, ընդհուպ մինչև Հուստինիանոս Ա կայսրը, սատրապություններում եղած ղինված ուժերը բազմապատկերվեցին «ոչ հումայեցիներից, այլ փոքրաքանակ հայերից, ինչպես ընդունված էր հնում»¹⁹:

Սատրապների կախումը Բյուզանդիայից արտահայտվում էր «նվերների» ձևով, որոնք բյուզանդական կայսրը ստանում էր իրեն հպատակ իշխանություններից: Այդ նվերները կոչվում էին «պսակի սսկի» (aurum coronarium)²⁰. Սատրապները պարսավոր էին նաև կայսրությանը զորք մատակարարել և պաշտպանել Բյուզանդիայի սահմանները պարսիկների ասպատակություններից²¹:

Սատրապների սեփական ղինված ուժեր ունենալու հանգամանքը Բյուզանդիայի համար թեև ձեռնառու էր, բայց ոչ ցանկալի: Զենոտու այն իմաստով, որ նա ազատված էր իր սահմանները այս վայրերում պաշտպանելու հոգսից, և անցանկալի, քանի որ այդ զորքը կարող էր իրեն շինթարկվել: Երբ 485 թ. Իլլոսն ու Լեոնտիոսը Զենոն կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրին, սատրապությունների հիմնական մասն անցավ ապստամբների կողմը, մի բան, որ վկայում է սատրապությունների դժգոհության մասին բյուզանդական վարչության նկատմամբ: Սատրապների ինքնուրույնության վերացման քաղաքականությունը, որ լայն ծավալ ստացավ Հուստինիանոս Ա կայսեր ժամանակ, ամենայն հավանականությամբ, սկսվել էր շատ ավելի վաղ, դուցև Զենոնից էլ առաջ, մի բան, որ առաջ էր բերել սատրապների դժգոհությունը Բյուզանդիայի նկատմամբ: Զենոնին հաջողվեց ճնշել Իլլոսի և Լեոնտիոսի ապստամբությունը, որից հետո նա որոշեց հաշվեհարդար տեսնել նաև ապստամբությանը հարած սատրապությունների հետ: «Երբ Զենոն կայսրը, — գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, — ճնշեց Լեոնտիոսի և Իլլոսի ապստամբությունը, մի շատ թույլ և աննշան իշխանություն ունեցող սատրապի՝ Բալարիտենի (Բալահովիտ) կոչվող երկրում թողեց իշխել, իսկ մնացած բոլորին, զրկելով իշխանությունից, շտվեց այն նրանց ցեղակիցներին, այլ, ինչպես հումեական մյուս իշխանություններում էր, դարձրեց ոչ ժառանգական՝ ըստ կայսեր ցանկության: Բայց նրանց իշխանության տակ եղած զորքը բազմապատկերվեց ոչ հումայեցիներից, այլ փոքրաքանակ հայերից, ինչպես ընդունված էր հնում»²²:

Պրոկոպիոսի այս վկայությունից պարզ երևում է, որ վեց սատրապու-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 191:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Codex Theodosianus, XII, 13, 6.

²¹ H. Adonay, նշվ. աշխ., էջ 126:

²² Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191:

թյուններից միայն մեկը՝ Բալասոսի տատրապուլյունը ռազմական տեսակետից շատ թույլ էր և, հավանաբար, նրա անդորրության հանդամանքն էր պատճառը, որ նա չմիացավ Ջենոնի դեմ բարձրացված ապստամբությանը:

Այսպիսով, Ջենոնի հրամանով վերացվեց սատրապների իշխանության ժառանգական իրավունքը: Սատրապը վերածվեց կայսրության կողմից նշանակվող մի անձնավորության: Ամենայն հավանականությամբ Ջենոնի օրոք սատրապությունները դարձան հարկատու²³: Մոֆանենևի սատրապ Թեոդորոսը 502 թ. դեռաց կավատին ընդառաջ, նրան տանելով «երկու տարվա պետական հարկերը»²⁴:

Նման իրավիճակը սատրապություններում հարատևեց մինչև Հուստինիանոս Ա կայսրը, որը վերջնական հարվածը հասցրեց հայերի ինքնուրույն իշխանության վերջին նշույլներին:

2. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Բյուզանդական Հայաստանը կայսրության բաղկացուցիչ մասն էր, հետևաբար նրա կառավարման սխեման, օրենքները, տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները պետք է որ աստիճանաբար մուտք գործեին, տարածվեին նաև Հայաստանում: Այդ բանը տեղի էր ունենում ոչ միայն իր բնականոն ընթացքով, այլև պետության ձեռք առած սխեմատիկ միջոցառումներով ու վարած քաղաքականությամբ: Այդուհանդերձ, տեղական ավանդույթները, օրենքները, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները տեղում հարատևում էին, տարբեր շրջաններում տարբեր աստիճանով պահպանում իրենց կենսունակությունը, ղժվարությամբ զիջելով իրենց զիրքերը: Այստեղ, սակայն, պետք է ընդգծել մի կարևոր հանգամանք, որ բյուզանդական Հայաստանը կայսրության ձեռքն անցավ աստիճանաբար, մաս-մաս, հետևաբար նրա զարգացումը միօրինակ չընթացավ: Մի շրջան, որ կարելի է զարգացման տեսակետից ըստ հրեույթին, լրիվ բյուզանդականացած համարել, դա Փոքր Հայքն էր, որ վաղուց էր վերածվել բյուզանդական սովորական նահանգի: Բյուզանդական ներքին կամ Մեծ Հայքում, հարավում ընկած ինքնավար սատրապություններում սոցիալ-տնտեսական զարգացման առումով, համեմայն դեպս նվաճման սկզբնական շրջանում, տիրապետող էին Արշակունիների պետության կարգն ու կանոնը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, թեև և՛ Բյուզանդիացում, և՛ Հայաստանում զարգացումն ընթանում էր նույն ուղիով: Երկրի ֆեոդալականացման, սարկատիրական հասարակական կարգի ֆեոդալականին անցնելու, ֆեոդալական հասարակության հաղթանակի և ամրապնդման ուղղությամբ:

Խոսելով Բյուզանդական կայսրության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, Հուստինիանոս Ա կայսեր նախորդող ժամանակաշրջանում,

²³ Ջենոնի՝ հայերին շխտահարելու քաղաքականությունն արտահայտվեց մի այլ հարցում ևս: Մինչ Ջենոնը պալատական պահակախումբը բաղկացած էր 3500 հայերից, Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Գաղտնի պատմության» մեջ ցույց է տալիս, որ սկսած Ջենոնից այդ պահակախմբի մեջ մուտք գործեցին վախկոտ և պատերազմի հետ ոչ մի աննշույթ շունչեղ մարդիկ: Բացառված չէ, որ Ջենոնը հայերից բաղկացած այդ պահակախումբը լուծարի ևնթարկեց և ստեղծեց նորը:

²⁴ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 192:

պետք է նկատի ունենալ, որ այդ հարաբերությունները նույնական էին բյուզանդական Հայաստանի ոչ բոլոր, այլ այն շրջաններում, որոնք վաղուց էին անցել կայսրության ձեռքը: Բյուզանդական Մեծ Հայքում, Հայաստանի հարավային շրջաններում՝ սատրապություններում այդ հարաբերությունները մուտք էին գործում աստիճանաբար, բայց դժվար է ասել, որ նրանք, համենայն դեպս մինչև VI դ. ներառյալ, վերջնականապես տիրապետող դարձան: Այդ իմաստով ստորև խոսելով Բյուզանդիայում այս ժամանակաշրջանում տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, պիտի անել մի վերապահություն, որ նրանք բյուզանդական Հայաստանի տարրեր շրջաններում միանման չէին:

Հայկական աղբյուրների տեղեկությունները բյուզանդական Հայաստանի վերաբերյալ շատ աղքատիկ են և տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին դազափար կադմեղու համար գլխավոր աղբյուրները մնում են բյուզանդականները:

Բյուզանդիայում դեռևս պահպանվել էին հելլենիստական միապետությունների տնտեսական, քաղաքական և մշակութային ավանդույթները, իսկ խոշոր հողատիրությունը Արևելահռոմեական կայսրությունը ժառանգել էր Հռոմից:

Ամենամեծ հողատերը կայսրն էր: Հելլենիստական ժամանակաշրջանի թագավորական կոչվող հողերը (γῶρα βασιλική) անցան բյուզանդական կայսրերին: Նրանք հսկայական չափերի, հողեր ունեին Եփեսոսում, Ասիայի և Պոնտոսի գիոցեկներում, Միջագետքի, Օսրոենի, Ասորիքի, Կապադովկիայի պրովինցիաներում: Այդ հողերը կոչվում էին fundi patrimoniales, համարեն՝ ζαμειαχόν: Սրանց կից գանվող, բայց կայսեր չպատկանող հողերը կոչվում էին ἐλευθεριαχόν (ազատ հողեր):

Կայսեր պատկանող հողերի վրա սեփական տնտեսություն էր վարվում ստրուկների և կոլոնների միջոցով, այդ հողերը երկար ժամանակով կամ նույնիսկ առհավետ վարձակալվում էին, կամ վաճառքի առարկա դառնում: Լայն տարածում էր գտել «էմֆիտևսիս» (εμφοτευσια) կոչված վարձակալական սխեմա²⁵: Լքված կամ դժվար մշակելի հողերը լայն առանձնաշնորհումներով տրվում էին առանձին վարձակալողների: Վերջիններս երկար ժամանակով ազատվում էին հարկերից, հողը աստիճանաբար դառնում էր նրանց սեփականությունը, նրանք կարող էին այն ժառանգություն թողնել, բայց սահմանված ժամկետից հետո պարտավոր էին հարկ վճարել:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայում մեծ զարգացում էր ապրում խոշոր հողատիրությունը: Խոշոր հողատերերը մեծ մասամբ պատկանում էին սենատորական դասին և կայսերական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ էին: Նրանց ընդարձակ հողերի վրա աշխատում էին ստրուկներ և կոլոններ, ինչպես նաև ազատ վարձակալողներ:

Փոքր Ասիայում, աշխարհագրական նպաստավոր պայմանների բերմամբ մեծ զարգացում էր ստացել խոշոր հողատերերի անասնապահությունը²⁶:

²⁵ Corpus Juris Civilis, Novellae, Nov. VII, cap. 3.

²⁶ Հուստինոս կայսեր օրոք (518—527) Փոքր Հայքի մեծատուններից մեկը՝ Թովման, այնքան հարուստ էր անասուններով, որ սպազա կայսր Հուստինիանոսին նվիրեց տասը հազար

ժամանակի ընթացքում խոշոր հողատերերը տիրանում էին շրջանի պետական-վարչական ֆունկցիաներին, իրենց ենթարկում ազատ գյուղացիությանը: Խոշոր հողատիրությունը Բյուզանդիայում սերտորեն կապված էր շուկաների հետ, որովհետև հելլենիստական ժամանակաշրջանից մնացած քաղաքներն իրենց մարդաշատ բնակչությամբ զգում էին գյուղատնտեսական մթերքների և ապրանքների պահանջը²⁷:

Նկեղեցին ևս խոշոր հողատեր էր, նրա հողատարածությունները կազմում էին ամբողջ կայսրության հողերի մեկ տասներորդ մասը²⁸: Աշխարհիկ և հոգևոր խոշոր հողատերերի միջև անընդհատ պայքար էր գնում և առաջինները տարբեր ձևերով աշխատում էին տիրանալ հոգևոր հողատերերի կալվածքներին:

Ստրկատիրական լատիֆունդիաներում լայնորեն օգտագործվող ստրկական աշխատանքը դարձել էր անարտադրողական: Նման պայմաններում սկըսվեց ամեն կերպ խթանվել, այսպես կոչված, կոլոնատի ինստիտուտը, գյուղատնտեսությամբ զբաղվող անազատ բնակչությունը ձեռք էր բերում որոշ առանձնաշնորհումներ՝ ստրկի վիճակի հետ համեմատած:

Բյուզանդիայում գյուղատնտեսական բնակչության մեջ ամենարազմամարզը կոլոններն էին (հայկական սկզբնաղբյուրների շինականները²⁹ և մշակները)³⁰, Գոյուսթյուն ուներ կոլոնների երկու խումբ՝ ազատ կոլոններ (coloni liberi) և կցագրված կոլոններ (coloni adscriptitii): Ազատ կոլոններն ունեին սեփականություն: Կցագրված կոլոնները պատկանում էին հողատերերին և ապրում էին հողատիրոջ կալվածքներում: Հողատերն իրավունք չուներ վտարել կոլոնին, նա իրավունք չուներ նաև կալվածքը վաճառել առանց կոլոնների, կամ կոլոններին առանց հողի, բայց մի քանի կալվածքների տերը կարող էր նրանց մի կալվածքից մյուսը տեղափոխել:

Կոլոնները ծառայում էին բանակում միայն տիրոջ համաձայնությամբ, ըստ որում հողատերը պարտավոր էր իր ունեցած կոլոնների որոշ մասը տալ զինվորական ծառայության:

Կոլոնները և ընդհանրապես բնակչության անազատ տարրը տարբեր ձևնապարհներով ազատության էին ձգտում: Առաջին և ամենատարածված ձևը փախուսան էր: Հնագույն փաստաթուղթը, որտեղ առաջին անգամ խոս-

ոչխար: Տե՛ս Օտար ազրյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: Բյուզանդական ազրյուրներ, գիրք Բ, «Կոստանդին Միրանածին», Թարգմանությունը բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 172: Ուներ փաստ (ճիշտ է, այն վերաբերում է VII դարին), որ ոմն Ֆիլարետ ամնիացի ուներ 600 ցուլ, 100 գույզ կզ, 800 ձի, 80 ձիավարության ձի և ալանակ, 12 հազար ոչխար: Բացի այդ, նա ուներ հողային լայնարձակ տարածություններ՝ 40 պրոսաստիոն և բազմաթիվ սարուկներ:

27 Նդեխիա քաղաքի խոշոր հողատերերի մասին բազմաթիվ վկայությունների կարելի է հանդիպել Ինչու Սյունակյացի ժամանակագրության մեջ: Տե՛ս Н. В. Пугачевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв. Хроника Иешу Стилита как исторический источник, М.—Л., 1941, стр. 38.

28 Տե՛ս М. В. Левченко, Материалы для внутренней истории Восточно-Римской империи V—VI вв., Византийский сборник, М., 1945, стр. 87.

29 Տե՛ս Հ. Մանգղյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 182:

30 «Մշակ» սկզբնական շրջանում «ստրուկ» է նշանակել: Տե՛ս С. Т. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, Вестник Древней Истории, 1950, № 1, с. 25: Բայց խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում նրանց իրավիճակը նման էր կոլոնների իրավիճակին:

վում է կոլոնների կախյալ վիճակի մասին, գրված է նրանց փախուստի դիմելու առնչությամբ³¹, 546 թ. հրապարակված Հուստինիանոս I կայսեր նովելլայում ստրուկների և կոլոնների փախուստը ձևակերպված է որպես «փախուստ երկրագործությունից» (ὡς φεῦγοντα τῆν γεωργίαν), որի տակ սոցիալական խտրը իմաստ է թաքնված: Փախուստի էին դիմում հասարակության ոչ միայն վերոհիշյալ խավերը, այլև ազատ համայնական գյուղացիութունը:

Փախուստի հիմնական պատճառը սոցիալական ճնշումն էր, տեղական իշխանությունների անխնա կողոպուտն ու կեղեքումը: Գյուղացիների հիմնական միջոցը, որով նրանք հակադրվում էին իշխողներին, դա փախուստն էր գյուղից³²: V—VII դդ. բյուզանդական օրենսգրքերում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ օրենքների, որոնց նպատակն է թույլ շտալ գյուղացուն թողնել երկրագործութունը³³: Այս լույսի տակ պարզ է դառնում Մովսես Խորենացու Ողբի մեջ հանդիպող «Փախչողք ի ժառանգութենէ»³⁴ դարձվածքի իմաստը: Մովսես Խորենացին նկատի ուներ աշխատավոր գյուղացիությանը, որը փախչում է երկրագործութունից, հրաժարվում գյուղատնտեսությամբ պարսպել³⁵:

Հուստինիանոսի վերոհիշյալ նովելլան հնարավորություն է տալիս պատկերացնելու, թե ազգաբնակչության ինչպիսի խավեր էին մտնում Խորենացու «Ժառանգութունից փախչող» «ժողովրդակաճ» հասկացողության մեջ: Այդ նովելլայում կախման մեջ գտնվող անձնավորություններն էին, ստրուկները, կոլոնները կամ կցագրված կոլոնները (δουλον, ἢ κολωνόν ἢ ἐναπύραφον հետևաբար Խորենացու «ժողովրդականքի» տակ հասկացվում են սոցիալական նույնպիսի պայմաններում ապրող մարդիկ:

Հասարակության ամենացածր աստիճանի վրա էին գտնվում ստրուկները: Նրանք հիմնականում օգտագործվում էին անային անտեսության մեջ, պետական արհեստանոցներում³⁶ և մասամբ գյուղատնտեսության մեջ: Ստրուկները, սրոնք համարվում էին խոսող կենդանիներ, գեուս VI դարում հիշատակվում են կզների, ոչխարների շարքում (βόας τυχόν ἢ πρόβατα ἢ ἀνδράποδα)³⁷: ր կրագործությամբ պարապող ստրուկները սկզբնաղբյուրներում կոչված են «երկրագործական ստրուկներ» (ἀγροικικά ἀνδράποδα³⁸ կամ γεωργικά ἀνδράποδα)³⁹:

Ստրուկության աղբյուրները բազմազան էին: Եթա և առաջ նրանց բնական աճն էր. ստրուկի սերունդը օրենքի համաձայն շարունակում էր ստրուկ մնալ: Երկրորդ աղբյուրը գերեվարությունն էր⁴⁰: Գերիներին մեծ մասամբ ստրկաց-

³¹ „Codex Theodosianus“, V, 17, 1.

³² Տե՛ս M. B. Левченко, Материалы..., стр. 45.

³³ Nov. XVII, cap. 14; Nov. LXXX, praefatio; Ibid., cap. 2.

³⁴ Մովսես Խորենացի, Գ, 68:

³⁵ Խորենացու հիշյալ դարձվածքի իմաստի մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 167—169:

³⁶ „Codex Iustinianus“, XI, 8, 5; XI, 8, 6.

³⁷ Novella XXXII, cap. I.

³⁸ Novella VII, cap. I.

³⁹ Novella VII, cap. 3; Novella CXX, cap. 1.

⁴⁰ Հուստինիանոս կայսրն իր LXXIV նովելլայում ստրուկության առաջացման հիմնական պատճառը պատերազմն է համարում և նրանից բխող գերեվարությունը:

նում էին և վաճառքի հանում շուկաներում⁴¹։ Սարկուսյան այլ աղբյուրներ էլ կային։ Օրինակի համար պարտառները իրավունք ուներ պարտքը չվճարած անձնավորությունը կամ էլ նրա երեխաներին ստրկացնել։ Այդ մասին ուղղակի վկայություն կա Հուստինիանոսի նովելայում⁴²։ Սարկավաճառությունը լայնորեն տարածված էր Փոքր Ասիայի, Եգիպտոսի և Կոստանդնուպոլսի շուկաներում։ Կազմված էր ստրուկների գները որոշող հատուկ սակագին⁴³, որն անփոփոխ մնաց բազում դարեր և իր արտահայտությունը գտավ հետագայի բազմաթիվ օրենսգրքերում⁴⁴։

Ստրուկը ազատություն էր ստանում միայն աիրոջ ցանկությունը, կամ եթե հոգևորական էր գառնում աիրոջ համաձայնությունը⁴⁵։

Փոքր Ասիայում, նաև բյուզանդական Հայաստանում ստրուկների և կոլոնների կողքին մեծ թիվ էր կազմում ազատ համայնական գյուղացիությունը (γεωργοί), որոնք հելլենիստական ժամանակաշրջանի թագավորին հարկատու «հողագործների» սերզնդներն էին⁴⁶։ Նրանք ապրում էին հիմնականում այն շրջաններում, որոնք հելլենիստական ժամանակաշրջանում դասական սարկուսյան շէին ապրել, այն է Հայաստանում, Եգիպտոսում, Ասորիքում, Իսավրիայում, Թրակիայում, Իլլիրիայում⁴⁷։

V դարում բյուզանդական կառավարությունը աշխատում էր պաշտպանել մանր գյուղացիական հողատիրությունը որպես հարկատու միավորի։ Հակառակ իր ինքնուրույնությանը ազատ համայնական գյուղացիությունը հարկերի հատուցման գործում անկախ չէր։ Ի տարբերություն կոլոնների, որոնց հարկն իրենց տերերն էին վճարում, գյուղական համայնքը հարկերի վճարման գործում սահմանափակված էր համապարտ երաշխավորությամբ, այսինքն ամբողջ համայնքը պարտավոր էր պետության կողմից սահմանված հարկերը վճարել անկախ այն բանից, որ գյուղացիների մի մասը հեռացել էր գյուղից, կամ հողերի մի մասը չէր մշակվում։ Գյուղը պարտավոր էր մշակել ամայացած հողերը և նրանց համար վճարել հարկ։ Հարկերի բաշխման գործում՝ համայնքի առանձին անդամների միջև պետությունը ոչ մի միջամտություն չէր գործադրում։ Համայնքը ինքն էր սահմանում իր յուրաքանչյուր անդամի վճարելիք հարկի չափը։

Բացի իրենց հողերից, ազատ համայնական գյուղացիները կարող էին մշակելու համար վարձակալել խոշոր և միջին հողատերերի, ինչպես նաև վանքապատկան հողերը։

Համայնքն իրենից մի կուռ ամբողջություն չէր։ Այստեղ կային և ունևոր,

41 Նրբ ճնշվեց սամարացիների ապստամբությունը, գերիններից 20.000 երիտասարդներ և աղջիկներ բաժին հանվեցին Բյուզանդիային ենթակա արար ցեղապետին, որը նրանց վաճառեց Պարսկաստանում և Արաբիայում։ Տե՛ս Malalae, Chronographia p. 44.

42 Novella CXXXVI, cap. 7.

43 Հուստինիանոսի օրենսգրքի համաձայն սովորական ստրուկն արժեք քսան դահեկան, արհեստավոր ստրուկը՝ երեսուն, նոտարը՝ հիսուն, բժիշկ ստրուկը՝ վաթսուն, ներքինին՝ հիսուն, իսկ արհեստավոր ներքինին արժեք յոթանասուն դահեկան։ Տե՛ս «Cod. Iust.», 6, 43—3 (531 թվակիր)։

44 Basil. XLVIII, 14,4,5; Epanagoga, XXXVII,8; Procheiron, 34, 11.

45 Novella CXXIII, cap. 17.

46 М. В. Левченко, Матеріалы..., стр. 28.

47 Նույն տեղում, էջ 28—29։

և աղքատ համայնակաճներ: Ունեւորների ձեռքում էր գտնվում գյուղի գործերի ղեկավարումը, հարկերը ժամանակին հավաքելու պարտականութիւնը, գյուղում կարգ ու կանոնի պահպանութիւնը: Տվյալ ժամանակաշրջանում աղատ գյուղական բնակչութիւնն ամբողջ գյուղերով հանձնվում էր ուժեղ մարդկանց հովանավորութեանը՝ պատրոնաւորին, հանձնելով նրան իր հողը, մի բան, որ վկայում է նրանց տնտեսական և իրավական ծանր դրութեան մասին: Հողը տալով պատրոնին, գյուղացին եւ էր ստանում այն այս անգամ օգտագործման համար՝ բերքի մի մասը տալով պատրոնին սրպես վճար: Պատրոնի պաշտպանութեան տակ անցնող մարդիկ, ճիշտ է, կորցնում էին իրենց սեփականութիւնը, ապա նաև իրենց ազատութիւնը, բայց ազատվում էին հարկահավաքներից: Պետութիւնը պայքարում էր այս երևույթի դեմ՝ իր հարկատու դասակարգի գոյութիւնը պահպանելու համար:

Առավել առանձնաշնորհչալ վիճակում էին գտնվում քաղաքներն ու քաղաքային բնակչութիւնը, մի բան, որ գալիս էր հելլենիստական ժամանակաշրջանից:

Քաղաքի բնակչութեան մեծամասնութիւնը պետութեան վերահսկողութեան ներքո գտնվող կորպորացիաների մեջ միավորված արհեստավորներ էին ինչպէս և սևազործ բանվորներ, ստրուկներ կամ ազատութիւն ստացած ստրուկներ: Քաղաքում կար ավագանի, որի ձեռքում էին գտնվում քաղաքի վարչատնտեսական պարտականութիւնները: Ավագանու ղրուխն էր կանգնած քաղաքապետը: Նա կաղմակերպում էր հարկերի հավաքումը և մայրաքաղաք ուղարկելու գործը, վարում ոստիկանական և իրավական պաշտոններ: Քաղաքային բնակչութիւնը պետութեան կողմից ծանրաբեռնված էր բազմաթիւ պարհակներով: Նա պարտավոր էր ջուր և հաց մատակարարել գորբին: Շատ ծանր էր շորս տարին մեկ վճարվող, այսպէս կոչված, «խրիստարգիրոն» հարկը: Այն մտցրել էր դեռ Կոստանդին Ա կայսրը 314 թ. և որն իր գոյութիւնը պահպանեց երկար, մինչև Անաստասիոս կայսրը, որը այն վերացրեց 498 թվականին⁴⁸: Դրա փոխարեն Անաստասիոսը սկսեց գանձել, այսպէս կոչված, «խրիստոտելիան», այսինքն բնահարկը վերածեց դրամահարկի, ընդ որում նա զրկեց քաղաքային ավագանուն հարկերը հավաքելու իրավունքից և յուրաքանչյուր քաղաքում հաստատեց, այսպէս կոչված, վինդիկոսներին, այդ գործը տնօրինելու համար⁴⁹:

Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների անշուքամը չի կարելի չհիշատակել, այսպէս կոչված, «suffragium»-ը, որը մուտք էր գործել կշանքի բոլոր բնագավառները⁵⁰: Դա այն գումարն էր, որի դիմաց կարելի էր տիրանալ պետական ամեն մի պաշտոնի: Այդ գումարը վճարող անձնավորութիւնը, հասկանալի է, անխնա և ամենագաժան կերպով կեղեքում էր իր հպատակներին՝ տվածի բազմապատիկը ետ ստանալու համար: Պաշտոն գնելու այս կարգը ամենալայն չափեր ստացավ Հուստինիանոս Ա կայսեր ժա-

48 Հարկի ծանրութեան մասին վկայութիւն ունի պատմիչ Զոսիմոսը, ըստ որի ծնողները ստիպված վաճառում էին իրենց երեխաներին՝ հարկը վճարելու միջոցներ ձեռք բերելու համար տե՛ս Zosimi Historia nova, t. II, cap. 38, ed. Mendelssohn, Lipsiae, 1887, p. 96):

49 Տե՛ս «Сборник документов по социально-экономической истории Византии», М., 1951, стр. 46.

50 Նրա մասին տե՛ս II. АΘΩΝ, նշվ. աշխ., էջ 158—161:

մասնակի 535 թ. հրապարակվեց մի նովելլա⁵¹, որն ուղղված էր այդ կարգի դեմ։
 Հուստինիանոսի մտահոգությունն, իհարկե, հպատակների վիճակի բարելավումը չէր, այլ իր գանձարանի վիճակը։ Նա ցույց էր տալիս, որ իր հպատակների նման կեղեքումը պատճառ է դառնում պետական հարկերի նվազեցմանը, որովհետև «այն ինչ պետք էր մտներ պետական գանձարանը, հոսում էր մասնավոր մարդկանց գրպանը»։

Հուստինիանոսը վախենում էր նաև ժողովրդական զանգվածների խռովություններից և ապստամբություններից⁵², ինչպես նաև այն բանից, որ պետական ունեցվածքը՝ հողը, անցնում է մասնավորի ձեռքը⁵³։

Նման պայմաններում քաղաքներում ապստամբություններ էին բռնկվում, իսկ գյուղերում գյուղացիները փախուստի էին դիմում⁵⁴։

Հուստինիանոսը հրաման է արձակում՝ վերացնել այդ կարգը, պաշտոնների առուժախր, փորձում վերականգնել նախկին կարգը, քսա որի իշխանավորները պաշտոնն ստանալու առթիվ վճարում էին շնչին մի գումար՝ այն նշանակների և թղթերի ձևակերպման համար, որ պետք է ստանային պետությունից պաշտոնի հետ միասին⁵⁵։

Պաշտոնների առուժախ կար նաև բյուզանդական Հայաստանում։ Դա հաստատվում է այն փաստով, որ Հուստինիանոսի VIII նովելլայի վերջում, սրտեղ մեկ առ մեկ թվարկված են կայսրության պրովինցիաների կուտակալների վճարելիք գումարների շափը, հիշատակված են նաև Առաջին Հայքի, Երկրորդ Հայքի և Մեծ Հայքի կուտակալները⁵⁶։

Հուստինիանոսին չհաջողվեց վերացնել *suifragium*-ի արմատացած կարգը⁵⁷։ Նրա մահվանից հազիվ տաս տարի անց, 574 թ. Տիրեբրիոս կայսրը ստիպված էր մի նոր օրենք հրապարակել՝ պետական պաշտոնները ստանալու նման կարգի դեմ (ինչպես դրանից քառասուն տարի առաջ Հուստինիանոսը), ելնելով այն բանից, որ ինքը «հոգ է տանում պրովինցիաների բարեկեցության, նրանց անվտանգության, արդարության մասին» և, որ կարևորն է, «պետական հարկերի անխափան գանձման մասին»⁵⁸։

Անդադար պատերազմները, ներքին խռովությունները, բազում բարբարոսական պետություններին վճարվող տարեկան հսկայական գումարները՝ Բյուզանդիայի վրա ասպատակություններ չկատարելու համար, ֆինանսական

⁵¹ Novella, VIII.

⁵² Կապագոզվիայի պրոկոնսուլին ուղղված նովելլայից (Novella XXX) պարզ է դառնում նրա երկյուղի պատճառը։ «Կապագոզվիայում դրովյունն այնպիսին է,— գրում է կայսրը,— որ պետական իշխանավորները անամոթբարար կողոպտում են հպատակներին և գործանում ենք, թե ինչպես նրանք մինչև հիմա ի վիճակի եղան այդ բոլոր անարդարություններն ու ապօրինությունները տանել»։

⁵³ Novella XXX, cap. 5: «Պետական գրեթե ողջ ունեցվածքը (հողը),— գրում է նա,— մասնավոր դարձավ, նա պոկվում և հափշտակվում է ձիերի երամակների հետ միասին և ոչ ոք հունգես չի գալիս դրա դեմ, որովհետև նրանց բերանը սակով է փակվում»։

⁵⁴ Novella VIII, praefatio.

⁵⁵ Novella VIII.

⁵⁶ Novella VIII, Notitia.

⁵⁷ Պրոկոպիոս Կեսարացու «Կաղոնի պատմության» մեջ ցույց է տրվում, որ ինքը՝ Հուստինիանոսն էր մղում դեպի կաշառակերություն և հպատակների կեղեքում։

⁵⁸ Novella CLXI, cap. 2.

ծանր վիճակ էին սակզծել բյուզանդական պետության համար: Նման պայմաններում միակ ելքը աշխատավոր ժողովրդի հարկային ճնշման սոսակացումն էր: Չկա Հուստինիանոս Ա-ի կողմից հրապարակված և երկրի որևէ պրովինցիայի ղեկավարին ուղղված մի նովելա, որտեղ հարկերի կանոնավոր գանձման մասին խիստ հանձնարարություններ շինելին⁵⁹:

Վիճակը չփոխվեց նաև Հուստինիանոսի հաջորդների ժամանակ: Հուստինոս II (565—578) կայսրը ստիպված էր խոստովանել, որ «գանձարանը դատարկ գտանք և պետությունը՝ պարտքերի մեջ թաղված»⁶⁰: Այսպիսի պայմաններում նորոգվում է հարկերը «կանոնավոր կերպով գանձելու» հին հարցը⁶¹: Դրովյունը նույնը մնաց նաև Տիրեբրիոսի (578—582) ժամանակ: Աշխատավորների կեղեքումն ու աղքատացումը հասել էր այն աստիճանի, որ Տիրեբրիոսի խոստովանությամբ հպատակները ի վիճակի չէին վճարել պետական հարկերը⁶²:

Հարկերի ծանր լուծը, տարերային աղետները, համաճարակները, պրովինցիաների պաշտոնեության կամայականությունները, դրան գումարած անվերջ պատերազմները, ստիպում էին աշխատավոր գյուղացիությանը փախուստի դիմել դեպի քաղաքները՝ օրավարձով իրենց գոյությունը մի կերպ բարձր սալու համար: Նրանք հիմնականում հոսում էին մայրաքաղաք՝ Կոստանդնուպոլիս: Կոստանդնուպոլիսի քվեստորին ուղղված 539 թվակիր նովելալայում Հուստինիանոս Ա կայսրը մասնանշում էր, որ «մեր այս մեծ քաղաքը կորցրել է իր անդորրը՝ տարբեր մարդկանց այստեղ վխտալու հետևանքով, գլխավորապես երկրագործների, որոնք լքել են իրենց քաղաքները և երկրագործությունը»⁶³: Հուստինիանոսը ցույց է տալիս, որ նրանք կախյալ գյուղացիներ են⁶⁴ և կարգադրում ամենից առաջ զբաղվել գյուղացիների հարցով և նրանց ժամ առաջ գյուղ ուղարկել, որովհետև նրանց գյուղից հեռանալը վնաս է հասցրել և երկրագործության և հեռացած գյուղացիների տերերին⁶⁵:

Քաղաքային և գյուղական բնակչության համար շատ ծանր էր զորքի առկայությունը: Պրոկոպիոս Կեսարացին բյուզանդական զինվորների մասին գրում է, թե «նրանք վախենում են պարսիկներից, բայց կողոպտում են գյուղացիներին»⁶⁶: Բնակչության համար պատուհաս էին ոչ միայն սեփական՝ բյուզանդական զորքերը, այլև Բյուզանդիային օգնության եկած որևէ դաշնակից զորք⁶⁷: Յուրաքանչյուր պրովինցիան պարտավոր էր նախօրոք պատրաստել այն բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ ժամանելիք զորքին կերակրելու համար⁶⁸:

⁵⁹ Novella XVII, cap. 7; Nov. XXV, cap. 5; Nov. XXVIII, cap. 5; Nov. XXX, cap. 7,8; Nov. XXIX, cap. 3; Nov. CIII, cap. 3; Nov. CXXXIV, cap. 2; Nov. CXLIV, cap. 2

⁶⁰ Novella CXLVIII, praefatio,

⁶¹ Novella CXLIX, cap. 2.

⁶² Novella CLXIII, praefatio.

⁶³ Novella LXXX, praefatio.

⁶⁴ Novella LXXX, cap. 2.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ «Պարսկական պատերազմի մասին», I, 9:

⁶⁷ Novella CXXX, cap. 8.

⁶⁸ Novella CXXX, cap. I.

Եթե նկատի ունենանք տասնամյակներ տևող անդադար պատերազմների թատերաբեմ դարձած Արևմտյան Հայաստանի վիճակը, դրա հետ պայմանավորված այդ տարածքի վրա զորքերի անդադար տեղաշարժերը, պարզ կդանա աշխատավորների ծանր դրությունը՝ այդպիսի բանակների կերակրման պարտականությանը ավելանում էր զորքերի կամայականությունն ու կողոպուտը:

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ա.-Ի ՎԱՐՁԱՔԱԳՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԵՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԸՆԴՎՁՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԳԵՄ

1. ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀՉՈՐԱՅՈՒՄԸ ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ա.-Ի ՕՐՈՔ

Արեւմտահռոմեական կայսրութեան կործանումը «բարբարոսների» կողմից խոր տպավորութիւն թողեց Արեւելահռոմեական կայսրութեան վրա: Նրա կայսրերը չէին կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ կայսրութեան մեծ մասը «բարբարոս» թագավորների ձեռքում է գտնվում և մտածում էին ամեն գնով վերականգնել նախկին Հռոմեական կայսրութիւնը: Այդ իրագործելու նախապատրաստութիւնը սկսվել էր դեռևս Հուստինոս I-ի օրոք (518—527):

Հուստինիանոս I-ը, թեև դահ բարձրացավ 527 թ., փաստորեն կառավարում էր Արեւելահռոմեական կայսրութիւնը՝ սկսած 518 թվականից, իր հորեղբայր Հուստինոս I-ին կայսեր թագավորութեան ամբողջ ժամանակաշրջանում: Հուստինիանոսը նպատակ էր դրել վերականգնել Հռոմեական կայսրութեան վաղեմի փառքն ու սահմանները, բայց դրա իրականացմանը ձեռնարկեց կայսեր ծիրանին հագնելուց հետո:

Հուստինիանոս I-ը (527—565 թ.) իր ժամանակի համար փայլուն կրթութիւն էր ստացել: Գահ բարձրանալով 45 տարեկան հասակում, նա արդեն փորձված քաղաքագետ էր ու դիվանագետ: Հուստինիանոսը ամուսնացավ Կոստանդնուպոլսի կրկեսի աշխատողի դուստր Թեոդորայի հետ, որը, դառնալով կայսրուհի, հանդես բերեց պետական գործչի անուրանալի հատկութիւնների: Նա փրկարար դարձավ նույնիսկ իր ամուսնու համար, հատկապես 532 թ., «Նիկայի» հայտնի ապստամբութեան ժամանակ:

Հուստինիանոսի ներքին քաղաքականութիւնն աչքի էր ընկնում իր հետադիմութեամբ: Նա ամենածանր հարվածը հասցրեց Բյուզանդիայի քաղաքների դեմոկրատական հնամենի կաղմակերպութիւններին՝ «դեմոսներին» (δημοι). արյան մեջ խեղդեց 532 թ. Կոստանդնուպոլսի դեմոսի ապստամբութիւնը, որից հետո խիստ սահմանափակեց նրա քաղաքական իրավունքները: Եվ ընդհակառակը, նա առավել ևս ընդարձակեց քաղաքապետի իրավունքները: Պրովինցիաներում կատարված ռեֆորմների նպատակն էր մի մարդու ձեռքում կենտրոնացնել քաղաքացիական և ռազմական իշխանութիւնը, և նրան առավել ևս կախման մեջ դնել կենտրոնական իշխանութիւնից:

Հուստինիանոսի կրոնական քաղաքականութեան խարիսխը, հպատակների հոգևոր միասնութեան մասին ցնորքն էր: Կայսրն ուղում էր, որ երկրում գո-

յություն ունենա և տիրի միայն մեկ՝ «ուղղափառ» դավանանքը: Նա չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ կարող էին երկրում տարածված լինել նաև հեթանոսությունն ու տարբեր աղանդներ, միաբնակությունը:

Հեթանոսների դեմ Հուստինիանոսի մղած դաժան պայքարի արտահայտությունն էր Աթենքի դպրոցի գործունեության արգելումը¹: Աթենքի յոթ խոշորագույն գործիչներ՝ նշանավոր փիլիսոփաներ Դամասկիոս Ասորին, Սիմպլիկիոս Կիլիկեցին, Նվլամպիոս Փոյուզացին, Պրիսկիանոս Լյուդացին, Հերմիաս և Դիոգենես Փյունիկեցիք և Իսիդոր Գաղացին ստիպված էին փախչել և ապաստան գտնել Պարսից հոսորով արքայի մոտ²:

Ինչ վերաբերում է բրիտանեական աղանդներին, ապա նրանց հանդեպ ուղղափառները տարբեր մոտեցում ունեին: Մայրահեղ ուղղափառները ոչ մի դիջում չէին ուզում անել նրանց: Ուղղափառների և մի այլ, ավելի հեռատես խումբ, որին զիսավորում էր թագուհի Թեոդորան, հակված էր փոքր դիջումների գնով համաձայնության գալ «ազանդավորների» հետ, այսինքն վարում էր Զենոն և Անաստասիոս կայսրերի քաղաքականությունը: Թեոդորայի զբլխավորած խումբը շատ լավ էր տեսնում, որ Արևելքն է պետության հիմքը, որ պետք է լեզու գտնել միաբնակ Փոքր Ասիայի, Ասորիքի և Նգիպտոսի, պետության ամենահարուստ շրջանների հետ:

Հուստինիանոսի առավել աչքի ընկնող գործունեությունը ծավալվեց իրավունքի ասպարեկում: Նա իր ժամանակի խոշորագույն իրավագետ Տրիբունիանոսի միջոցով կարգավորեց և կատարելության հասցրեց քաղաքացիական իրավունքը: Հուստինիանոսի իրավագիտական գործը, որը հետագայում ստացավ Corpus Juris Civilis անունը, բաղկացած է չորս մասից. 1. Հուստինիանոսի կոդեքսը (Codex Justinianus), որի մեջ ի մի բերվեցին Հադրիանոս կայսրից (II դար) սկսած մինչև 534 թ. հրապարակված կայսերական օրենքները, 2. Դիգեստաները կամ Պանդեկտաները (Digestae, Pandectae), որն իրենից ներկայացնում է խոշորագույն իրավագետների գործի համադրությունն ու հումեական ամբողջ իրավագիտական մտքի ամփոփումը, 3. Ինստիտուցիաները (Institutiones), մի գործնական իրավունքի ձևոնարկ և վերջապես 4. Նշանավոր նովելլաները (Novellae)՝ 534 թ. հետո հրապարակված օրենսդրական 154 հրաման-կարգադրություններ: Նովելլաները գլխավորապես վերաբերում են քաղաքացիական ու եկեղեցական կառավարման, ֆինանսական սիստեմին և Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար անփոխարինելի աղբյուր են: Միայն նովելլաներն են հունարեն, մնացած երեքը լատիներեն են: Այս հանգամանքը պարզ վկայում է այն մասին, որ Հուստինիանոսը ցանկանում էր այն, թե ոչ, Արևելահռոմեական կայսրությունը վերածվում էր հունական կայսրության, նրա մեջ գլխավոր դերը խաղում էր հունական Արևելքը և ոչ Հռոմը:

Հուստինիանոսը շինարարական հսկայական գործունեություն ծավալեց: Բացի տաճարներից, որոնց մեջ աչքի են ընկնում զարմանահրաշ սուրբ Սոֆիան Կոստանդնուպոլսում, պալատներից և այլ վարչական շենքերից, Հուստինիանոսը վիթխարի միջոցներ ծախսեց կայսրության բոլոր շրջաններում, այդ թվում և Հայաստանում պարիսպների, ամրոցների, պահակատեղիների կառուցման վրա,

¹ Ioaunis Malalae Chronographia. p. 451.

² Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque, rec. R. Keydell, Berolini, 1967, p. 80.

որոնց նպատակն էր երկիրը պաշտպանել թշնամու հարձակումներից, կանխել կամ ճնշել ներքին խլրտումները:

Հուստինիանոս Ա-ի գրեթե քառասնամյա թագավորության ժամանակաշրջանը արտաքին թշնամիների դեմ մղված պատերազմների մի անվերջ շարան էր: Այդ պատերազմները լուրջ պաշտպանական չէին, այլ նախ և առաջ նվաճողական:

Հուստինիանոսը շարունակեց Պարսկաստանի դեմ գեռես Հուստինոսի օրոք ծագած պատերազմը: Հակառակ որ Անաստասիոս կայսեր ժամանակ կնքվել էր ՅՊ-ամյա հաշտություն, ընդհարումները երկու դարավոր փոխյանների միջև հաղվազեպ չէին: Դրա պատճառը գլխավորապես Բյուզանդական կայսրությունն էր: Դեռևս Թեոդոսիոս կայսեր ժամանակ կնքված պարսկաբյուզանդական հաշտության պայմանագրով երկու կողմերին էլ արդեւրում էր սահմանամերձ վայրերում ուղղական որևէ շինարարություն կատարելը³, բայց Անաստասիոս կայսրը 507 թ. պարսկական ուղղական պատվար Մծբին քաղաքի դիմաց կառուցեց Դարա հզոր ամրոցը, որն իր անունով էլ կոչեց Անաստասիոսպոլիս⁴: Այդ քաղը պայմանագրի խախտում էր, բայց Պարսկաստանը, ղեկավար լինելով երկրի արևելքում բարբարոսների դեմ մղած պատերազմով, չկարողացավ խանգարել գրան: Հուստինիանոսը, դահ բարձրանալով, դարձյալ խախտեց հիշյալ պայմանագրի նույն կետը, 528 թ. հրամայելով Դարայի կայսրորդի պետ զորավար Բելիսարիոսին՝ Մծբինի մոտ, Մինգուոս վայրում կառուցել մի նոր ամրություն⁵: Պարսից Կավատ արքան (488—531) ուղղական հզոր ուժ ուղարկեց այնտեղ և կարողացավ գրավել Մինդուոսը: 531 թ. ապրիլին պարսկական զորքը Եփրատի ափով շարժվեց Ասորիքի վրա և Կալինիկում քաղաքի մոտ բյուզանդական զորքերին պարտության մատնեց: Բելիսարիոսը ևս կանչվեց Բյուզանդիոն:

531 թ. վախճանվեց պարսիկ Կավատ արքան, որի հաջորդ խոսքով Անուշիրվանը (531—579) հաշտություն առաջարկեց: Հուստինիանոսը սիրով ընդունեց այդ, քանի որ նպատակ ուներ ազատել իր ձեռքերը Արևելքում՝ ուշադրությունն ամբողջությամբ Արևմուտքի վրա կենտրոնացնելու համար: 532 թ. երկու պետությունների միջև կնքվեց, այսպես կոչված, «հավիտենական» հաշտություն, որի համաձայն սահմանային փոփոխություններ չէին լինում, միայն խոսքովի պահանջով Միջագետքի բյուզանդական զորահրամանատարի նստավայրը Դարայի փոխարեն գտնում էր Կոստանդինե քաղաքը, բացի այդ Հուստինիանոսը վճարում էր 110 կենտինար ոսկի՝ Կասպից դոնների պահպանության համար⁶:

Հուստինիանոսը ձերբազատվելով Արևելքում, սկսեց հյուսիսային Աֆրիկայի (Լիբիայի) վանդալական թագավորության նվաճումը:

Վանդալական թագավորության անկումը հյուսիսային Աֆրիկայում հնարավորություն տվեց Հուստինիանոսին սկսելու Իտալիայի նվաճումը օստղոթերի ձեռքից: 535 թ. հունիսին Հուստինիանոսի զորավար Մունդոսը գրավեց Դալմատիայի խոշոր նավահանգիստ Սալոնան, իսկ Բելիսարիոսը՝ Սիկիլիան: Եարժվելով հարավային Իտալիայով, Բելիսարիոսը 536 թ. գրավեց Նեապոլիսը՝

³ Պոսկոպիոս Կեսարացի, էջ 167:

⁴ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵ Նույն տեղում, էջ 30:

⁶ Նույն տեղում, էջ 61: Մեկ կենտինարը հավասար է 100 լիտրի, մեկ լիտրը՝ 72 ոսկեդրամի:

ապա՝ Հոռմը, իսկ մի ալլ զորավար՝ Հովհաննեսը՝ Արիմինոնը (Ռիմինին) և սպառնալիք ստեղծեց Ռավեննայի համար: Այս շրջանում Իտալիայում մեծ դեր խաղաց հայազգի նշանավոր զորավար Նարսեսը:

Օսագոթերի թագավոր Վիտիգիսը փորձեց Բյուզանդիայի դեմ դաշնակից ունենալ ի դեմս պարսից արքայից արքայի և բանակցություններ վարելու համար 539 թ. Պարսկաստան դեսպանություն ուղարկեց: Բայց 540 թ. սկսված պարսկաբյուզանդական պատերազմը էական փոփոխություն չմտցրեց բյուզանդաստղոթական պատերազմի ընթացքի մեջ: 540 թ. սալարման մեջ առնվեց Ռավեննան և շուտով գրավվեց: Գերի ընկած Վիտիգիսին, որպես թանկագին ավար, Բելիսարիոսը Կոստանդնուպոլիս բերեց: Թվում է, թե պատերազմն ավարտված էր, բայց բյուզանդական վարչակարգից դժգոհ օստղոթերը թագավոր հռչակեցին շատ կարող մի մարդու, Տոտիլային (541), որը հաջորդ տարին սկսեց իր թագավորության ազատագրումը բյուզանդացիներին: 546 թ. Տոտիլան գրավեց Հոռմը, 550 թվականին՝ Սիկիլիան և սկսեց պատերազմական գործողությունները հունական մայր ցամաքում: 551 թ. նա գրավեց Սարդինիան և Կորսիկան:

Տոտիլայի հաջողությունները ստիպեցին Հուստինիանոսին լրջորեն նախապատրաստվել: 552 թ. բյուզանդական բանակը Նարսեսի ղեկավարությամբ ներխուժեց Իտալիա և Ռավեննայում միացավ Իտալիայում մնադած բյուզանդական զորքերին: 552 թ. հունիսին Ապենիններում, Տագինա կոչված վայրում Նարսեսի և Տոտիլայի միջև տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը, որտեղ հաղթեց Նարսեսը: Տոտիլան մահացու վերք ստանալով, շուտով վախճանվեց: Նարսեսը զարգացնելով իր հաջողությունները, շուտով նվաճեց միջին Իտալիան, Հոռմը: 552 թ. Կամպանիայում տեղի ունեցավ վերջին ճակատամարտը և օստղոթերի թագավորությունը զաղարեց գոյություն ունենալուց: 555 թ. Իտալիան ամբողջությամբ նվաճված էր բյուզանդացիների կողմից: Նարսեսը դարձավ Իտալիայի փաստական փոխարքան:

Նվաճելով Իտալիան, Հուստինիանոսը պատերազմ սկսեց վեստգոթերի թագավորության դեմ՝ Իսպանիայում: Զորավար Լիբերիոսը մի շարք հաղթանակներ տարավ: Բայց նրա դեմ պայքարը սկսեց թագավոր Ատանագիլդը (554--567), որը վերջ տվեց բյուզանդական առաջխաղացմանը: Հուստինիանոսի և վեստգոթերի թագավորի միջև հաշտություն կնքվեց: Բյուզանդացիների ձեռքում մնաց Բետիկե նահանգը, բայց ոչ երկար ժամանակ: VI դարի 70-ական թվականներին բյուզանդացիները ստիպված էին լքել Պիրենեյան թերակղզին:

Հուստինիանոսի՝ արևմուտքում վարած պատերազմների հետևանքով կայսրության տարածքը կրկնապատկվեց: Դալմատիան, Իտալիան, հյուսիսային Աֆրիկան, Իսպանիայի հարավ-արևելքը, Սիկիլիան, Սարդինիան, Կորսիկան, Բալեարյան կղզիները կայսրության ձեռքում էին: Միջերկրական ծովի գրեթե բոլոր ափերը կայսրության կազմի մեջ էին անցել:

532 թ. կնքված «հավիտենական» հաշտությունը տևեց ութ տարի: Խոսքովի աչքից շեր վրիպում, որ ալլ ընթացքում Բյուզանդիան իր ազդեցությունը տարածել էր Կովկասում և Ղրիմում, որ Հայաստանը և Լազիկան դարձել էին բյուզանդական նահանգներ: Նրան դուր չէին գալիս նաև Բյուզանդիայի հաջողությունները Աֆրիկայում և Իտալիայում: Նրա համար միանգամայն պարզ էր, որ Հուստինիանոսը երբ իր հարցերը լուծի Արևմուտքում, չի հապաղի խախտել

կնքված հաշտությունը: Նրա համար դաշրացուցիչ էր և այն, որ Հուստինիանոսը հաշտություն կնքելուց հետո էլ չէր դադարում ոտնձգություններ կատարել Պարսկաստանի դեմ: Նա բանակցությունների մեջ էր մտել արաբ ցեղապետ Ալամունդարոսի (Ալ-Մունդիր) հետ, որպեսզի նա խոսրովի դեմ ապստամբություն բարձրացնի⁷: Դեռ ավելին, նա դիմել էր հոների ղեկավարներին՝ նրանց կոչ անելով ասպատակել պարսից պետության շրջանները:

Խոսրովը մտադիր էր վերսկսել պատերազմը՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի և երկու հանգամանք արագացրին նրա որոշումը: 539 թ. Տիզբոն է ժամանում Խոսրիայի գոթերի թագավոր Վիտիգիսի պետականությունը, որն առաջադրանք ուներ Բյուզանդիայի դեմ Պարսկաստանի հետ դաշինք կնքել: Հենց այդ ժամանակ Տիզբոն ժամանեց և հայ ապստամբների պատվիրակությունը՝ Վաստիկի գլխավորությամբ: Դիմելով պարսից արքային, հայերն իմիջիայլուց ասացին. «...Մենք ալմմ եկել ենք ձեզ մոտ, մենք, ովքեր բոլորս վերածվել ենք սարուկների ու փախրստականների... Մեր նախնիների վերջին արքա Արշակը կամավոր կերպով իր իշխանությունից հրաժարվեց՝ Տօգուտ հոռմայեցիների կաշար Թեոգոսի, այն պայմանով, որ իր բոլոր տոհմակիցները հավիտյանս անկախ պիտի ապրեն և ոչ մի դեպքում հարկատու չդառնան: Մենք կարողացանք պաշտպանել սահմանվածը այնքան ժամանակ, մինչև որ դուք կնքեցիք այս շարաբաստիկ հաշտությունը⁸, որը եթե մեկն անվաներ հասարակաց դժբախտություն, սխալված չէր լինի: Որովհետև դրանից հետո, ով արքա, քեզ խոսքով բարեկամ, բայց գործով թշնամի (Հուստինիանոսը), շմտահոգվելով ո՛չ բարեկամների և ո՛չ էլ թշնամիների մասին, մարդկային ամեն ինչ խառնել է ու տակնուվրա արել: ...Նա չէ՞ր, որ մեզ վրա սահմանեց հարկերի աննախընթաց դումար: Նա չէ՞ր, որ մեր սահմանակից և անկախ սպորոզ ճաներին սարկացրեց, իսկ դժբախտ լազերի թագավորի վրա նշանակեց հոռմայեցի կառավարիչ... Նա արդեն կռահում է, որ կկարողանա արևմտականներին վերջնականապես իրեն հպատակեցնել, դրա համար էլ արդեն պատրաստվում է շարժվելու ձեր՝ արևելյաններից վրա, որովհետև իրեն արդեն մնում է պայքարել միայն ու միայն պարսկական պետության դեմ... Երբ դու շարժվես թշնամիների վրա, ոչ մի դիմադրության չես հանդիպի. մենք, հասկանալի է, կլինենք քո կողմում և տեղանքին բաշատեղյակ կառաջնորդենք քո զորքը: Երբ այդ լսեց խոսրովը, — վերջացնում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, — հավանություն տվեց, հրավիրեց պարսից ամենաերևելիներին, հայտնի դարձրեց բոլորին Վիտիգիսի գործը և հայերի հաղորդածը. նա քրննարկման դրեց այդ հարցը, թե ինչ պետք է անեն: Այնտեղ արտահայտվեցին բազմաթիվ թեր ու դեմ կարծիքներ, բայց ի վերջո որոշեցին դարնանը պատերազմ սկսել հոռմայեցիների դեմ: Դեռ աշուն էր, Հուստինիանոս կաշար ինքնակալության տասներեքերորդ տարին»⁹:

540 թ. գարնանը խոսրով արքան մեծաթիվ գորքով մուտք գործեց Բյուզանդական կաշարության սահմանները: Երեք օրվա ճանապարհ կտրելով, նա հասավ Զենոբիա քաղաքը, շրջանցեց այն և առաջ զնալով դրավեց Եփրատ գետի ափին գտնվող բյուզանդական Սուրոն ամրոցը:

Հուստինիանոսը մինչ այդ Արևելքի զորահրամանատարությունը, որ նախա-

⁷ Նույն տեղում, էջ 77:

⁸ Ակատի ունի 532 թ. «Հավիտենական» կոչվող հաշտությունը:

⁹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 83—85:

պես մի մարտու՝ magister militum per Orientem-ի ձեռքում էր գտնվում, բաժանել էր երկուսի, մինչև Սփրատ գետն ընկած շրջանը թողել էր Բելիսարիոս զորավարին, իսկ Սփրատի ձախ կողմն ընկած և մինչև պարսկական սահմանները ձգվող շրջանները՝ զորավար Բուզեսին։ Բայց քանի որ պարսկական հարձակման ժամանակ Բելիսարիոսը Խտալիայում էր գտնվում, Հուստինիանոս կայսրը Արևելքի ողջ զորահրամանատարությունը վստահեց Բուզեսին։

Խոսքովը գրավեց Անտիոքն ու կողոպտեց այն։ Անթիվ անհամար բնակչություն կոտորվեց, կենդանի մնացածներն էլ գերեզմարվեցին։ Քաղաքի հրաշալի մարմարիտները տարվեցին պարսից երկիրը, քաղաքն էլ կրակի մատնվեց։ Գերի քշվածներին խոսքովը բնակեցրեց Տիլբոն քաղաքից ոչ հեռու գտնվող մի վայրում, որտեղ կառուցվեց նոր քաղաք և անվանվեց Խոսքովի Անտիոք¹⁰։

Հուստինիանոսը ստիպված, Խոսքովի մոտ գեսպանություն ուղարկեց՝ պատերազմին վերջ տալու առաջարկ անելով։ Կնքվեց համաձայնություն, ըստ որի Խոսքովը միանվագ պիտի ստանար հիսուն կենտինար ոսկի (360 հազար դահեկան) և այնուհետև տարեկան հինգ կենտինար, ընդ որում Կասպից գոների (Ճորա պահակի) պահպանության ողջ ծախսը ընկնում էր պարսիկների վրա։

Օգտվելով Խոսքովի Դարա ամրոցի վրա կատարած հարձակման փաստից, Հուստինիանոս կայսրը շեղյալ համարեց Խոսքովի և բյուզանդական դեսպանների միջև կնքված համաձայնագիրը։ Ձմռանը նա Խտալիայից Բյուզանդիոն կանչեց զորավար Բելիսարիոսին և 541 թ. գարնանը պարսիկների դեմ ուղարկեց։ Խտալիայից եկավ նաև Վալերիանոս զորավարը, որին Հուստինիանոսը հրամայեց գլխավորել «Հայաստանի գորբը»։

Բյուզանդապարսկական պատերազմից փորձեցին օգտվել Բյուզանդական կայսրությունից վստալական կախման մեջ գտնվող լազերը։ Նրանք կայսրություն համար պատվարի դեր էին խաղում Կովկասի քոչվոր ժողովուրդների ասպատակությունների առջև, բայց կայսրությունից այդ բանի համար չէին ստանում որևէ փոխհատուցում։ Երբ Հուստինիանոսի ժամանակ Լազիկայում բյուզանդական զորք հաստատվեց, լազերն այդ բանն իրենց անկախության սպառնալիք համարեցին։ Նրանց դժգոհություն էին պատճառում և այդ զորքերի հրամանատար, ծագումով Աղձնիքից, Պետրոսի, ինչպես և Հովհաննես Ցիվոսի կամայականությունները։ Հովհաննեսը Լազիկայում Պետրա անունով ամրոց էր կառուցել, որը Լազիկայում բյուզանդական տիրապետության պատվարի դեր պիտի խաղար։ Նա այնտեղ, այսպես կոչված, «մոնոպոլիոն» հաստատեց, որի էությունը բացահայտում է Պրոկոպիոս Կեսարացին։ «Ինչ որ իրենց (իմա՝ բյուզանդացիներին) պետք չէ,— գրում է նա,— ստիպում են լազերին գնել, իսկ ինչ որ Լազիկան ունի նրանց համար պիտանի, ձեռկանորեն դնում են, բայց ինչ վերաբերում է գներին, այդ որոշում են տիրողները, և ոչ լազերը։ Այսպիսի ճանապարհով խլում են մեղանից (իմա՝ լազերից) բացի սննդամթերքից, նաև ամբողջ ոսկին՝ առևտրի բարեհնչուն անվան տակ»¹¹։

Լազերը, ի վիճակի չլինելով տանել այդ բոլորը, որոշեցին անցնել պար-

¹⁰ Այդ քաղաքին և նրա հույն բնակիչներին Խոսքովը մեծ իրավունքներ շնորհեց։ Վերաբնակները կոչվեցին «աբբաչական» և ենթակա չէին ոչ մի իշխանավորի։ Եթե որևէ բյուզանդացու հաջողվեր փախչել Խոսքովի Անտիոք և եթե տեղի բնակիչներից մեկն ու մեկը նրան իրեն ազգական համարեր, ապա այդ փախստականի տերը, եթե անգամ պարսից մեծամեծներից լիներ, իրավունք չուներ նրան հտ ստանալու։

¹¹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պարսկական պատերազմի մասին, գիրք Բ, 15։

սիկնների կողմը: Նրանք խոսքով արքայից խնդրեցին, որ նա Լազիկան առնի իր հովանավորության ներքո, զորք ուղարկի այնտեղ, որովհետև, ասացին նրանք, Լազիկային տիրելը պարսիկների համար Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարում շատ ձեռնաու է: Խոսքովը հավանություն ավելց նրանց դիմումին և խոստացավ օգնել: Լազերի առաջնորդությամբ նա Վրաստանի վրայով մուտք գործեց Լազիկա, որտեղ նրան երկրպագության եկավ Լազիկայի թագավոր Գուբադ Բ-ը: Խոսքովը պաշարեց Սև ծովի ափին գտնվող Պետրա ամրոցը, քանզեց պարսպի մի մասը, Հովհաննես Յիվոսը մարտում սպանվեց, իսկ պաշտպանները հուսարեկ, հանձնվեցին խոսքովին:

Բելխարիոսը և բյուզանդական զորքը, Լազիկայում տեղի ունեցած դեպքերին անտեղյակ, որոշեցին հարձակվել պարսից տիրույթների վրա Ասորիքում: Նրանք դուրս եկան սահմանամերձ Դարա ամրոցից և շրջանցելով Մծբինը, հասան ու գրավեցին պարսկական Սիսափրանոն ամրոցը:

542 թ. գարնանը խոսքով արքան Եփրատ գետի աջ ափով արշավեց դեպի Բյուզանդական կայսրություն: Նա պաշարեց, բայց չկարողացավ գրավել Սիրպիուպոլիս քաղաքը, և շրջանցելով այն, առաջ շարժվեց դեպի Եփրատեսիա (հնում՝ Կոմմաղենե) կոչված երկիրը: Բելխարիոսն իր հերթին եկավ և ճամբարեց Եվրոպոս կոչված վայրում: Նրա զորավարների թվում էին Դիոգենեսոս և պատերազմի նախորդակին հայերի կողմից սպանված հայոց իշխան Ակակիոսի որդին, հայազգի Ադուլիոսը, որոնք Բելխարիոսի թիկնապահներն էին: Ահա այնտեղ խոսքովը Բելխարիոսի մոտ է ուղարկում Վարդան անունով իր դեսպանին, կոչ անելով դադարեցնել պատերազմը: Բանակցություններն արդյունք չտվեցին, խոսքովը թողեց հեռացավ, անցնելով Եփրատ գետը, գրավեց Կալինիկում քաղաքը, նախապես հայտնելով Բելխարիոսին, որ սպասում է բյուզանդական դեսպաններին հաշտություն կնքելու համար:

Խոսքով արքան Ասորպատականում սպասում էր բյուզանդացի դեսպաններին՝ Կոստանդիանոսին և եղեսպցի Սերգիոսին, որոնք, սակայն, չէին ժամանում: Բյուզանդիայում այն ժամանակները սաստիկ համաճարակ էր բռնկվել, որը տարածվեց նաև Պարսկաստանում: Խոսքով արքայի կարգադրությամբ Պարսկահայաստանի զորահրամանատար նաբեղեսը (Անահբեդ-Նահապետ) Հայոց կաթողիկոսին¹² բյուզանդական Հայաստանի զորահրամանատար Վալերիանոսի մոտ ուղարկեց բողոքելու դեսպանների հապաղման առթիվ: Կաթողիկոսն իր հետ տարավ նաև իր եղբորը, որը բյուզանդացի զորահրամանատարին տեղեկացրեց խոսքովի հաշտություն կնքելու դանկություն իրական գրգռատաճառները (երկրում արքայի դեմ գահակալական կռիվներ էին բռնկվել, խոսքովի բանակում համաճարակ էր տարածվել և այլն): Բյուզանդացիներն ուղեցին օգտվել այդ հանգամանքից: Վալերիանոսը և զորավար Մարտինոսը կայսրից հրաման ստացան ներխուժել պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան: Վալերիանոսը ճամբարեց Կարինի մոտիկ մի տեղում: Նրանց միացավ Ներսես Կամսարականը հայերից և սկանդինավացի վարձկան Էրուլեներից բաղկացած զորքով: Մարտինոսը Իլդիգերի և Թեոկտիստոսի հետ ճամբարեց հարավային Հայաստանի Կիթաոիճ վայրում: Շատ շանցած, նրան միացան զորավարներ Պետրոսն ու Ադուլիոսը: Հարավային Հայաստանի զորքերի

¹² Պրոկոպիոս Կեսարացին նրան անվանում է «Դուրիոսի (Կվինի) բրիտանյանների եպիսկոպոս»: Հավանաբար կաթողիկոս Քրիստափոր Ա Տիրապիճեցին (539—545):

գլխավոր հրամանատարությունը գտնվում էր Սահակ Կամսարականի՝ Ներսես Կամսարականի եղբոր ձեռքում, խորձյանում կենտրոնացած էին Ֆիլեմոսը և Բերոս զորավարների զորքերը: Մի մեծ զորաբանակ էլ ճամբարեց Մարտիրոս պոլսից ոչ հեռու գտնվող Ֆիսոն ամրոցի մոտ: Այսպիսով, Պարսկաստանի դեմ հարձակման անցնելիք բյուզանդական զորքերը, թվով երեսուն հազար, կենտրոնացած էին բյուզանդական Հայաստանում:

Բյուզանդացիները շարժվեցին Գվին քաղաքի վրա: Ճանապարհին փորձելով գրավել Գվին տանող ճանապարհի վրա գտնվող Անգղ (Անգլոն) գյուղի բերդը, Ներսես Կամսարականը, համառ դիմադրության հանդիպելով, պարտություն կրեց ու սպանվեց, իսկ նրա զինվորները մեծ կորուստներ կրելով փախուստի դիմեցին: Փախուստի դիմեցին բյուզանդացիների մյուս հրամանատարները ևս, որոնցից Ադրիոսը նահանջի ժամանակ նույնպես սպանվեց:

544 թ. խոսրով արքան զարձյալ ներխուժեց Միջագետք, նպատակ ունենալով գրավել Եգիպտոս քաղաքը, բայց հակառակ հսկայական ջանքերին, այդ բանն իրեն չհաջողվեց: Եգիպտոսի քաղաքացիներից որպես փրկագին հինգ կենտինար ոսկի (36000 դահեկան) ստանալով, խոսրովը նահանջեց պարսից երկիրը:

545 թ. վերջապես Տիգրան ժամանեցին բյուզանդական ղեսպանները, որոնք խոսրովին քսան կենտինար ոսկի վճարելով, հինգ տարի ժամանակով զինադադար կնքեցին, որի ընթացքում պետք է ավելի լայն հողի վրա բանակցություններ վարվեին՝ կայուն հաշտության պայմանագիր կնքելու համար:

Թեև ապստամբելով բյուզանդական տիրապետության դեմ լազերը իրենց երկիրն էին հրավիրել պարսիկներին, այնուամենայնիվ պարսկական զերիշխանությունն էլ նրանց համար տանելի չէր: Ամեն ինչի վրա բարգվեց և դավանանքի հարցը: Լազերը քրիստոնյա էին, պարսիկները՝ զրադաշտական: Ահա այս հարցում ևս լազերի և պարսիկների միջև ընդհարումների գուռ էր բացվել: խոսրովը շատ լավ էր հասկանում այդ բոլորը, դրա համար նա որոշել էր նվաճել նրանց երկիրը և վերացնել թագավորությունը: Նա անհաջող փորձ արեց սպանելու լազերի թագավոր Գուբազ Բ-ին: Ահա այդպիսի պայմաններում լազերը, իրենց թագավորի գլխավորությամբ 549 թ. ապստամբություն բարձրացրին պարսիկների դեմ, հիմնահատակ քանդեցին իրենց Սկանդա և Սարապանիս (Շորապանի) ամրոցները, որպեսզի պարսիկների ձեռքում պատվար չդառնան, և ստիպված դարձյալ դիմեցին Հուստինիանոսի օգնությանը: Գուբազ Բ-ի հետ դաշնակցած բյուզանդական բանակը պաշարեց պարսիկների ձեռքում գտնվող ժովափնյա նշանավոր Պետրա ամրոցը: Բյուզանդացիների և լազերի միացյալ ուժերին հաջողվեց Լազիկայի պարսից կայսրորին պարտության մատնել և երկիրն ազատել նրանց տիրապետությունից: Պարսիկների ձեռքում էին մնում մի քանի ամրոցներ, այդ թվում և Պետրան:

Հնգամյա զինադադարի ժամկետը լրանալու վրա էր, երբ Հուստինիանոս կայսրը խոսրովի մոտ պատրիկ Պետրոսի գլխավորությամբ ղեսպանություն ուղարկեց խաղաղություն կնքելու նպատակով: Բանակցությունների ընթացքում բյուզանդական զորքը շարունակեց Պետրայի պաշարումը, որին օգնության էր հասել պարսից զորավար Մերմերոսը (Միհր-Մար-Ռուի): Այստեղ էլ իր ուղղակի և անհաջող փայլեց հայազգի Հովհաննես Գուգեսը, որի ջանքերով Պետրան վերջապես գրավվեց, թեև Հովհաննեսն իր մահկանացուն կնքեց ուղղի դաշտում:

Մերմերոսը, իմանալով Պեսորայի անկման մասին, շարժվեց դեպի Լազիկայի մայրաքաղաք Արքեոպոլիսը¹³, սկսեց ողջ Լազիկայի աստիճանական նվաճումը: Լազերի թագավոր Գուրազ Բ-ն ստիպված բաշվեց լեռները՝ սպասելով բյուզանդացիների օգնությանը:

Լազիկայում թեև պատերազմը շարունակվում էր, պարսից զենսկան Յագզվշնասպը Կոստանդնուպոլսում զեռ բանակցում էր խաղաղության կրնքելու համար: 550 թ. լրացել էր հնգամյա զինադադարի ժամկետը, բայց հաշտության պայմանագիր չէր ստորագրվել: Զինադադարի ժամկետից 18 ամիս անց, 552 թ. Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվում է մի նոր, հընգամյա զինադադար, որի ընթացքում պետք է, որ բանակցությունները շարունակվեին: Նոր զինադադարի պայմանների համաձայն Բյուզանդիան Պարսկաստանին վճարում էր քսան կենտինար ոսկի (144.000 դահեկան), այդ տասնութ ամիսների համար ևս վեց կենտինար:

Միայն 561 թ. հիսուն տարի ժամանակով Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև հաշտություն է կնքվում: Երկու ախոյաններն էլ բավական լուրջ գիշումների էին դիմում: Խոսքովը հրաժարվում էր Լազիկայից, բայց պահում էր իր ձեռքում Սվանեթը և Իբերիան (Վիրքը): Status quo-ն պահպանվում էր Հայաստանում, Միջագետքում և Ասորիքում: Բյուզանդիան պետք է Պարսկաստանին վճարեր տարեկան 300 հազար դահեկան: Երկու կողմերը պարավորվում էին սահմանամերձ շրջաններում նոր ամրություններ չկառուցել:

2. ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ա-Ի ՎԱՐՁԱՔԱԴԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Պարսկաբյուզանդական պատերազմի սկզբնական շրջանում բյուզանդական Հայաստանի պաշտպանությունը դրված էր Հայաստանի դուքսերի և տեղական նախարարների՝ սատրապների վրա: Վերջիններս, գտնվելով պարսկաբյուզանդական սահմանագլխին, ի վիճակի չէին կամ չէին ուզում դիմադրել պարսիկներին, որոնք հանդես էին գալիս Հայաստանը բյուզանդացիներից ազատագրելու նշանաբանով: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի կոմեսին, ապա նա էլ շուներ իր սեփական զինված ուժերը¹⁴:

Դեռ 527 թ. աշնանը Հուստինիանոսը սկիզբ դրեց բյուզանդական Արևելքի ռազմական վերափոխմանը, որի էությունն էր քաղաքացիական և ռազմական իշխանության միացումը: Այդ միջոցառումները տարածվեցին նաև Հայաստանի վրա: 528 թ. հրովարտակով ստեղծվեց ռազմական մի նոր նահանգ, որի մեջ մասն Պողեմոնյան Պոնտոսը, Առաջին և Երկրորդ Հայքերը, ինչպես նաև հարավային Հայաստանի սատրապությունները: Նորակազմ նահանգը հանվելով Արևելքի զորավարի՝ magister militum per Orientem-ի իրավասությունից, ենթարկվեց նոր նշանակված զորավարին¹⁵, որի պաշտոնա-

¹³ Մեգրեկա-ճաներեն՝ Զիխան-Քվիչա, վրացերեն՝ Ցիխե Գոչի քաղաքը, այժմ՝ Նաբալաբեկ գյուղը:

¹⁴ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 190:

¹⁵ Զորավարը՝ magister militum, ռազմական ամենաբարձր աստիճանն էր Բյուզանդիայում: Ամբողջ կայսրության մեջ կային ընդամենը հինգ զորավարներ, երկուսը՝ մայրաքաղաքում, երկուսը Արևմուտքում և մեկը՝ Արևելքում: Նման բարձրաստիճան պաշտոնի ստեղծումը Հայաստանում մի անգամ ևս ընդգծում է Հայաստանին կայսրության տված մեծ նշանակությունը: Տե՛ս Ի. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 135:

կան անվանումն էր *magister militum per Armeniam et Pontum Polemoni-*
acum et gentes: Առաջինն այդ պաշտոնում նշանակվեց հայազգի Սիտտասը¹⁶,
որին տրվեց ռազմական մեծ ուժ: Զորավար Սիտտասին հասցեագրված այդ
հրովարտակում գրված էր հետևյալը. «Շնորհիվն աստուծո ստանալով հոռ-
մայեցիների իշխանությունը, մենք, մղված հոգատարությունից և խոհեմ կշու-
ղատելով գտանք, որ անհրաժեշտ է Հայաստանի, Պողեմոնյան Պոնտոսի և ազ-
գությունների¹⁷ համար սույն հրովարտակով հիմնադրել հատուկ ռազմական
գեկավարի պաշտոնը: Մենք քո պայծառափայլությանը, որն իր նախկին գոր-
ծունեությամբ աչքի է բնկել, նշանակում ենք այդ պատասխանատու պաշտո-
նին: Հայտնի պրովինցիաներից է Մեծ Հայքը, որը և ներքնագույն է կոչվում, և
ազգությունները (այն է՝ Անգլիանան, Ինգիլինան, Ասթիանենան, Սոֆենան,
Սոֆանենան՝ Մարտիրուպոլիս քաղաքով և Բալաբիտենան)¹⁸. նաև Առաջին և
երկրորդ Հայքերը հանձնում ենք քո հոգատարությանը՝ նրանց դուքսերի հետ
միասին, որով միանգամայն վերանում է կոմեսի պաշտոնը: Քո տրամադրու-
թյան տակ ենք դնում որոշ լեգիոններ՝ ոչ միայն նրանք, որոնք մենք նոր ենք
հավաքագրում, այլև առանձնացնելով մայրաքաղաքի գործերի կազմից, ինչ-
պես և արևելյան ու այլ գործերից...»¹⁹:

«Կայսրը,— գրում է պատմիչ Մալալասը,—(Սիտտասին) տվեց լեգեոն-
ներ երկու գորարածիներից՝ մայրաքաղաքի և Արևելքի: Նա տեղացիներից
սկրինիարիոսներ (ղիվանի աշխատողների) գորակոչեց և կայսեր թուլլափու-
թյամբ նրանցից կազմեց ստրատելատական սկրինիարոսներ: Նա կայսրից
թուլլափություն խնդրեց գորակոչել տեղացիներին, որպես Հայաստանի վայ-
րերին քաջագիտակ, մի բան, որ կայսրը թուլլատրեց»²⁰:

Հուստինիանոսի հրապարակած այս հրովարտակն ունեցավ այն հետե-
վանքը, որ հայերը կորցրին իրենց ռազմական ինքնուրույնությունը, նրանց
տարածքը ռազմական տեսակետից ենթարկվեց նոր նշանակված երեք դուք-
սերին, որոնց նստավայրերն էին Մարտիրուպոլիսը, Կիթաոիճը և Արտաշեսը²¹:

Հայաստանի ստրատեգը նստում էր Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաքում,
Կարնո գավառում, այնտեղ, որտեղ Հայաստանի՝ 385 թ. բաժանումից հետո
իր նստավայրն էր դարձրել Հայոց արքա Արշակը:

Հուստինիանոս I-ը 536 թվականի մարտի 18-ին հրապարակեց իր 31-րդ
նովելը՝ «Հայաստանի շորս արխոնտների նշանակման մասին»: Այն հասցեա-
գրված էր Արևելքի պրեստորյան էպարքոս, երկիցս ապոհյուպատոս և պատրիկ
Հովհաննեսին: Նովելլայի ներածության մեջ Հուստինիանոսը սույն կարգա-
գրության զրդապատճառ է համարում Հայոց երկրի «վատ վիճակում» լինելը
և իր ձգտումը նրան «ներդաշնակություն տալ»: «Այն ինչ թափթփված է և
դես ու դեն ցրված,— գրում է կայսրը,— եթե պետք եղած կարգի բերվի և դա-

16 Սիտտասի իսկական անունն էր Ուրսիկիոս: Նա խոշորագույն ռազմական գեմքերից էր
Բյուզանդիայում, ստաշինը հայազգի գործիչների այն երկար ցուցակում, որոնք հետագայում
փախեցին Բյուզանդական կայսրության քաղաքական և ռազմական բոլոր բնագավառներում:
Տե՛ս E. Stein, Histoire du-Bas-Empire, t. II, p. 290.

17 Նկատի ունի հարավային Հայաստանի սատրապությունները՝ նախարարությունները:

18 Այսինքն՝ Անձիսը, Անգիղատունը, Հաշտյանքը, Մոփքը, Մոփք Շահունյացը և Բալահովիտը:

19 Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 299:

20 Տե՛ս Iovannis Malalae, Chronographia, p. 429—430.

21 Տե՛ս H. Adcock, նույն տեղում, էջ 139:

սավորվի՝ բոլորովին այլ տեսք կստանա: Տգեղը գեղեցիկ կդառնա, վատը՝ լավ, այն, ինչ նախկինում ցրված էր և խառնիճաղանջ, ձև կստանա և որոշակիություն ձևք կրերի: Մենք ահա այգպիսի վատ դրություն մեջ գտանք Հայոց երկիրը և որոշեցինք ընդհանուր ձևի բերել այն, որպեսզի բարեկարգ վիճակը նրան անհրաժեշտ հզորություն տա և պեսք եղած կարգ ու կանոնը հաստատվի»²²:

31-րդ նովեմբրյան համաձայն բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող սղջ Հայաստանը բաժանվում էր շորս Հայքերի «Մենք կազմակերպեցինք շորս Հայք,— գրում է Հուստինիանոսն իր հրովարտական,— մեկը՝ Ներքնագույնը, որի մայրաքաղաքը կրում է մեր բարեպաշտ անունը²³, անցյալում Բաղանիս կամ Լեոնտոպոլիս: Նրան մենք շնորհեցինք անխլուպատություն և նրա կառավարիչ նշանակեցինք պայծառուփայլ Ակակիոսին... Ներքնագույն (Հայքին) մենք տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Թեոդոսուպոլիսը, որը նախկինում ևս նրա կազմում էր գտնվում, Սատալան, Նիկոպոլիսը, Կոլոնիան՝ վերցնելով այն այսպես կոչված Առաջին Հայքից, Տրապիզոնն ու Կերասուսը՝ նախկին Պողեմոնյան Պոնտոսից: Այսպիսով... կազմում ենք մեկ ամբողջական պրովինցիա՝ յոթ քաղաքով և նրանց շրջաններով»²⁴:

Նախահուստինիանոսյան Առաջին Հայքի տարածքից կազմակերպվեց Երկրորդ Հայքը՝ Սեբաստիա մայրաքաղաքով: «Մենք կազմակերպեցինք Երկրորդ Հայքը,— գրում է Հուստինիանոսը,— որ նախապես Առաջին (Հայք) էր կոչվում Սեբաստիա կենտրոնով: Մենք նրան ավելեցինք Սեբաստուպոլիս քաղաքը, որն անցյալում էլ նրա կազմում էր, դրա վրա ավելացրած նաև Կոմանան՝ վերցնելով այն անցյալում Պողեմոնյան Պոնտոս կոչվածից, Զելան՝ Հելենոպոնտոսից, նաև Բրիտան, այնպես որ այս պրովինցիայի կազմում կա հինգ քաղաք»²⁵:

Նախկին Երկրորդ Հայքի տարածքից կազմվեց Երրորդ Հայքը: «Այնուհետև կազմեցինք Երրորդ Հայքը, որ նախկինում Երկրորդ (Հայք) էր կոչվում: Կենտրոնը հին, Երեկի Մելիտենե քաղաքն է... Նրան տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Արկա, Արաբիսոս, Արիարաթիա, Մյուս Կոմանա (սա կոչվում է նաև Ասկե Կոմանա), Կուկուսոս, արոնք և անցյալում էլ ուներ, և այսպիսով նրա կազմում կա վեց քաղաք»²⁶:

Նվ՝ վերջապես հարավային Հայաստանի կիսանկախ սատրապությունների նախարարությունների հողերից կազմակերպվեց Չորրորդ Հայքը: «Մենք կազմակերպեցինք նաև Չորրորդ Հայքը,— գրում է կայսրը,— որ նախկինում պրովինցիայի կառուցվածք չուներ: Նա բնակեցված լինելով տարբեր ազգություններով, կրում էր տարբեր բարբարոսական²⁷ անուններ՝ Յոֆանենե, Անգլիտենե, Յոֆանե, Ասթիանենե, Բալաբիտենե և գտնվում էր սատրապների իշխանության ներքո... Մենք այստեղ ևս քաղաքացիական կառավարում հաստատեցինք,

22 Պրակտիոս Կեսարացի, էջ 303:

23 Այսինքն՝ Հուստինիանուպոլիս:

24 Պրակտիոս Կեսարացի, էջ 303:

25 Նույն տեղում, էջ 303—304:

26 Նույն տեղում, էջ 304:

27 Այսինքն՝ օտար:

քաղաքացիական արխոնտ նշանակելով, և նրան տվեցինք Մարտիրոսապոլիս քաղաքն ու Կիթարիզոն ամրոցը»²⁸։

31-րդ նովեմբրյան երկրորդ գլուխը նվիրված է Երրորդ Հայքի կառավարիչ նշանակելու հարցին։ «Այս բոլորից հետո մենք նպատակահարմար գտանք, որ Երրորդ Հայքի կառավարիչ նշանակենք մի հայտնի մարդու, որն արդեն երկար ժամանակ ծառայել է մեզ և արժանի է այդ մեծ և կարևոր պաշտոնին։ Այսպիսին մենք համարում ենք պաշտառափայլ Թովմային, որը երկար ժամանակ պաշտոնավարել է Հայաստանում, բացի այդ նա օգտակար է և ազնվորեն է մեզ ծառայել ու ծառայում»²⁹։ Խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, հայտնի Ղինվարական գործիչ Հովհաննես Գուլեսի հայր Թովմայի մասին է³⁰, որ հաճախ է հիշատակվում պարսկաբյուզանդական պատերազմների առիթով։ Երրորդ Հայքի կառավարիչ Թովմայի լիազորությունները բավականին ընդարձակ էին։ «Քանի որ Երրորդ Հայքի կոմեսին մենք ոչ միայն քաղաքացիական, այլև ռազմական իշխանությամբ օժտեցինք,— գրում է Հուստինիանոսը,— ապա նրան են նեթարկվում նաև այդ (պրովինցիաներում) գտնվող զինված ուժերը։ Նա, որպես ռազմական ղեկավար, իրավունք ունի իր կողմից կարգադրություններ անելու նրանց, հոգ տանել և ապահովել նրանց մատակարարումը, քննել նրանց թույլ տված ապօրինությունները, թույլ չտալ, որ զինվորները բռնանան հպատակների վրա... Նա օժտված է այն բոլոր լիազորություններով, ինչ որ ռազմական ղեկավարները... Նա ոչ միայն քաղաքացիական գործերում իշխանություն ունի, այլև ռազմական։ Նա իրավասու է և զինվորական, և քաղաքացիական անձնավորություններին կարգադրություններ անելու, որպես միասնական իշխանության կրող...»³¹։

31-րդ նովեմբրյան ավարտվում է մի կոշով՝ ուղղված Երրորդ Հայքի կոմեսին՝ կյանքի կոշելու սույն հրովարտակում առաջ քաշված կարգադրությունները, որպեսզի նա «ամեն ինչ անի, իր կողմից նույնիսկ հատուկ կարգադրություններ հրապարակելով, մեր սահմանած ամենամյա հարկերը հավաքելու համար»³²։

Հուստինիանոսի համար ամենակարևորը հենց այդ հարկերի ժամանակին գանձելն էր, նա ամենից քիչ էր մտահոգված հայոց երկրի համար իսկապես բարվոք վիճակ ստեղծելու ցանկությամբ։ Նրա առաջնահերթ նպատակն էր կանոնավորել և ապահովել պետական հարկերի դանձումը։ Վերոհիշյալ նովեմբրյան վերջաբանում շատ հստակ կերպով ասված խոսքերը այդ բանի լավագույն արտացոլյուն են³³։

31-րդ նովեմբրյան վերջնական հարվածն էր հայոց ինքնուրույն վարչական իշխանության վերջին նշույլներին։ Հուստինիանոսն իր այս հրովարտակով վերջնականապես վերացրեց հայ նախարարների քաղաքական և ռազմական իշխանությունը։ Ամբողջ բյուզանդական Հայաստանի վրա տարածվեց կայսրության կառավարման սիստեմը։

28 Պռակապիս Կեսարացի, էջ 304։

29 Նույն տեղում, էջ 305։

30 *H. Adonay*, նշվ. աշխ., էջ 178։

31 Պռակապիս Կեսարացի, էջ 306։

32 Նույն տեղում։

33 *Sb' a H. Adonay*, նշվ. աշխ., էջ 198։

Հուստինիանոսը համոզված էր, որ քաղաքացիական ռեֆորմները երկրում կապահովեն բազմազգ պետության միասնականությունը, պայմաններ կնախապատրաստեն երկիրը հռոմեականացնելու, բյուզանդականացնելու, կապահովեն պետության տնտեսական հզորությունը: Սակայն երկրի անվտանգությունն այդպիսի միջոցառումներով ապահովելը նա քիչ էր համարում: Կար արտաքին վտանգը ևս: Բյուզանդական հսկայածավալ կայսրությունը շրջապատված էր բազմաթիվ թշնամական պետություններով ու ժողովուրդներով, որոնց ավարտուական և կողոպտչական ներխուժումների առաջն առնել տարեկան որոշ գումար վճարելով նրանց միշտ չէ, որ հնարավոր էր: Տվյալ ժամանակաշրջանում հիմնական վտանգը Սասանյանների հզոր աշխարհակալությունն էր: Հուստինիանոսը հաճախ փորձում էր շեղոքացնել պարսկական վտանգը՝ նրա դեմ հոներին, արաբական ցեղերին գրգռելով, բայց միշտ չէ, որ այդ բանը հաջողվում էր կամ ցանկացած արդյունքը տալիս:

Պարսկական զորքերի անընդհատ ներխուժումները կայսրության արևելյան սահմանները Հուստինիանոսին ստիպեցին լուրջ մտածել նաև ամրոց սահմանով մեկ պաշտպանական գիծ կառուցելու մասին: Արևմտյան Հայաստանի Պարսկաստանին սահմանակից շրջանում սկսվեց մի այնպիսի կարևոր շինարարություն, որի նմանը դեռ չէր եղել: Նախ և առաջ աշխատանքը ծավալվեց Միջագետքում: Կարևոր ուշադրություն դարձվեց Դարայի վրա: «Եթե որևէ փորձանք պատահի Դարա քաղաքին, — գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, — որը հռոմեական պետության պատվարն է և բացեիքաց կանգնած է թշնամու երկրին դեմ հանդիման, ապա ազետն աջդբանով չի վերջանալու, դրա հետ միասին սասանվելու է ողջ պետությունը»:

Պարսկական սահմանին մոտիկ գտնվող Ամիդ քաղաքի պարիսպն ու նախապարիսպը, որ նույնպես ավերակ դառնալու վտանգի առաջ էին կանգնած, կայսրն ամրացրեց նոր շինարարությամբ: Դարայի և Ամիդի միջև գտնվում էին բյուզանդական մի շարք ամրոցներ, որոնք պատերազմի դեպքում մեծ դեր էին խաղում Բյուզանդական կայսրության սահմանների ապահովության համար: Ահա այստեղ հսկայական շինարարություն ծավալվեց, որով «Միջագետքը պարսիկների համար դարձավ միանգամայն անմատչելի»³⁴:

Լայն աշխատանք տարվեց Աբորրաս (Խարուր) գետի ափին գտնվող Թեոդոսուպոլիս (Ռեսայնա) քաղաք-ամրոցի իսախտված պարիսպներն ամրացնելու ուղղությամբ: Նրա վերակառուցմամբ, պատմիչի ասելով, կայսրը «կարողացավ կանգնեցնել պարսիկների ներխուժումները դեպի Միջագետք»³⁵:

Կայսրը ուշադրություն դարձրեց նաև Ամիդից հարավ և Եդեսիայից արևելք գտնվող Կոստանդինե քաղաքն ամրացնելու ուղղությամբ:

Հսկայական աշխատանքներ տարվեցին նաև Հայաստանում³⁶, Պարսկաստանին սահմանակից շրջաններում կառուցվեց պաշտպանական երկու ամուր գիծ, որոնց մանրամասն նկարագրությունը տալիս է Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Կառուցումների մասին» աշխատության երրորդ գրքում: Առաջին գիծը ձգվում է Դարայից մինչև Տրապիզոն: Այդ գծի վրա կառուցվեցին կամ վերա-

³⁴ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 175:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 176:

³⁶ Հուստինիանոսի Հայաստանում կատարած բերդաշինության մասին մանրամասն տե՛ս Н. АՃՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 140—150:

կառուցվեցին հետևյալ ամբոցները. Մարտիրոսապոլիսը, Կիթառիճը, Արտաշեսը, Բեռդոսոսապոլիս-Կարինը, Հորոնոնը և Մանծաղը: Թեոդոսոսապոլիս-Կարինում նստում էր Հայաստանի ստրատեգը: Մնացած հինգ քաղաք-ամբոցներում հաստատված էին հինգ դուքսերը:

Այս առաջին գծի թիկունքում էր գտնվում պաշտպանական երկրորդ գիծը, որի հիմնական կենտրոններն էին Մելիտենեն և Սատաղը:

Շինարարությունն սկսվեց նախ և առաջ սատրապոլությունների ամրապնդման ուղղությամբ՝ Մոփքում: Մեծ ուշադրության արժանացավ Մարտիրոսապոլիս քաղաքը, որը գտնվում էր «թշնամիների ամենից մոտ վայրում, որովհետև այստեղ հռոմայեցիների և պարսիկների սահմանը Նիմֆիոս գետն է: Գետի մյուս ափին է գտնվում Արքսանենե (Աղծնիք) երկիրը, որը դեռ վաղուց հպատակ էր պարսիկներին»³⁷:

Հուստինիանոսը Մարտիրոսապոլիսի համար կառուցեց պարիսպ և ամուր նոխապարիսպ³⁸:

Հուստինիանոսը Մոփքի պաշտպանության համար չբավարարվեց Մարտիրոսապոլիսն ամրացնելով: Նա այդ քաղաքից արևմուտք, մեկ օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա գտնվող Ֆեյսոն վայրում «անառիկ ամբոլություններ կառուցեց, կայազոր հաստատեց և այլպիսով երկիրը բարբարոսների համար միանգամայն անմատչելի դարձրեց»³⁹:

Նման աշխատանքներ կատարվեցին նաև Կիթառիճում, որը ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու, գտնվում էր Հաշտյանք գավառում: Հուստինիանոսն այնտեղ «հակայական, միանգամայն անառիկ և բուլբուլիկ նոր ամրոց կառուցեց: Նա մշտահոս ջուր բերեց, բնակիչներին ամեն ինչով ապահովեց և... մյուս դուքսին բավականին մեծ կայազորով հաստատեց այստեղ: Այդ ձևով ահա նա ապահովեց հայկական ցեղերի (իմա՝ հարավային Հայաստանի սատրապոլությունների բնակչության—Հ. Բ.) անվտանգությունը»⁴⁰:

Հարավային Հայաստանի հորձյան գավառը, որտեղ կային իրար շատ մոտ գտնվող անչափ մարդաշատ բնակավայրեր, Բյուզանդական կայսրության համար շատ խոցելի էր այն պատճառով, որ նա պարսից երկրից սահմանադատող որևէ բնական պատնեշից՝ գետ, լիճ, լեռնաշղթա և այլն, զուրկ էր, այնտեղ որոշակի սահմանադիմ չկար, բացի այդ բնակչությունն էլ, որը լինելով գլխավորապես հայերից բաղկացած, մի մասը հպատակ էր բյուզանդական կայսեր, մյուսը՝ պարսից արքային: Նրանք շատ մոտիկ հարաբերությունների մեջ էին միմյանց հետ, և նույնիսկ խնամիական կապեր էին հաստատում, առևտուր անում և միասին երկրագործությամբ զբաղվում: «Այդ էր պատճառը,— գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին,— որ պարսից արքայի համար հռոմեական սահմաններն այստեղից անցնելը շատ դյուրին ու հեշտ գործ էր»⁴¹: Հուստինիանոսը մեծ աշխատանք թափեց հորձյանն անխոցելի դարձնելու համար: Նա գավառի կենտրոնում գտնվող Արտաշես⁴² վայրը ամրագուցն

37 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 192:

38 Նույն տեղում, էջ 192—193:

39 Նույն տեղում, էջ 193:

40 Նույն տեղում, էջ 193:

41 Նույն տեղում, էջ 194:

42 Այժմ՝ էնդիրիս: Տե՛ս Н. АՅՕՈՒԿ. նշվ. աշխ., էջ 44:

պարիսպով շրջապատեց, դարձրեց անառիկ ամրոց, այնտեղ հաստատեց կայազոր՝ դուքսի զլիսնալորությամբ:

Դեպի հյուսիս՝ բյուզանդական Մեծ Հայքում, սահմանի վրա էր գտնվում պաշտպանական առաջին դժի խոշորագույն պատվարը՝ Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաքը: Դեռևս Թեոդոս Բ կայսրը այստեղ կառուցել էր ամուր ամրոց և իր անունով կոչել Թեոդոսուպոլիս: Ըստ Պրոկոպիոսի, Թեոդոսուպոլիսը քաղաք դարձրեց Անաստասիոս կայսրը «պարսպի մեջ առնելով այն բլուրը, որի վրա էր գտնվում Թեոդոսի ամրոցը»⁴³: Կայսրն այն անվանեց Անաստասիուպոլիս, բայց, այնուամենայնիվ, «նրան շահաջողվեց ջնջել քաղաքի հիմնագրի՝ Թեոդոսի անունը»⁴⁴: Թեոդոսուպոլիսը մեծ ուշադրության արժանացավ նաև Հուստինիանոսի կողմից: Քաղաքի պարիսպը թեև բավական սովոր էր, այնուամենայնիվ ցածր էր, մոտ երեսուն ոտնաչափ և թշնամու համար խոցելի: Քաղաքը շուներ նաև նախապարիսպ, ոչ էլ խրամ: Հուստինիանոսը բարձրացրեց Թեոդոսուպոլիսի պարիսպը, ասամնաշարերը խոացրեց, քաղաքի շուրջը կառուցեց նախապարիսպ, ինչպիս և փոքրել ավելց խրամ և Դարայի նման մի հուսալի ամրություն դարձրեց: Բացի այդ, նա «այստեղ հաստատեց բոլոր զինված ուժերը և Հալքերի զորավարին (magister militum per Armentiam et Pontum Polemoniacum et gentes), ու այնպես արեց, որ հայերը լինեն ավելի հզոր և այլևս չսարսափեն պարսկական հարձակումներից»⁴⁵:

Բիզանա-վժանի մոտ գտնվող Ծումինա⁴⁶ վայրում մի նոր ամրոց կառուցվեց, որ կայսեր անունով կոչվեց Հուստինիանուպոլիս: Շինարարություն տարվեց նաև Սատաղ քաղաքում, որը լինելով պարսից ախրապետության մոտիկ տեղում, բազմաթիվ բլուրներով շրջապատված հարթավայրում, խոցելի էր թշնամիների համար: Հուստինիանոսը հիմնովին քանդել ավելց քաղաքի արդեն խախտված պարիսպը և կառուցեց նորը, բացի այդ կառուցեց և նախապարիսպ:

Մեծ ուշադրության արժանացավ Կոլոնիան, որի պարիսպը վերանորոգվեց: Կայսրն այստեղ դիմեց մի այլ միջոցառման էլ, որին, ինչքան հայտնի է աղբյուրներից, այլ տեղերում չէր դիմել: Նա տեղացի բնակչությանը դրամական միջոցներ տրամադրեց, որպեսզի իրենց ազարակներում նոր ամրություններ կառուցեն, կամ խախտվածները վերանորոգեն: Հուստինիանոսը Կոլոնիայի շրջանում կառուցեց Բաբերդ ամրոցը (Բաբերդոն) և Արեոնը, վերականգնեց Լյուսիորմոնը, Լյուստարարիդոնը⁴⁷, Գերմանոսի ֆոսատոնը⁴⁸, վերականգնեց և նորոգեց նաև «Հայաստանի Սեբաստիա և Նիկուպոլիս քաղաքների պարիսպները, որոնք երկար ժամանակից խախտված լինելով, փլվելու վրա էին»⁴⁹:

Մեծ աշխատանքներ տարվեցին Մելիտանում, որ դեռևս Տրայանոս կայսեր օրոք քաղաքի իրավունք էր ստացել և Փոքր Հայքի մայրաքաղաք դարձել:

43 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 196:

44 Նույն տեղում:

45 Նույն տեղում, էջ 196—197:

46 Երզնկայի մոտ, այժմ՝ Զլմին: Եկեղյաց դավառի Եպիսկոպոսի նստավայրը:

47 Բաբերդի մոտակայքում: Տե՛ս Ի. ԱԾՕՒԱ, նշվ. աշխ., էջ 147:

48 Ս. Տ. Երեմյանի ենթադրությամբ, Կարինից Կոլոնիա տանող ճանապարհի վրա էր գտնվում և նույնանուն է VII դարի «Աշխարհացոյցի» Փոստղուն վայրի հետ (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի, էջ 88):

49 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 195:

Շնորհիվ այն բանի, որ Մելիտենեն բավական արագ զարգացավ և մարդաշատ դարձավ, բնակչությունն ստիպված դուրս եկավ քաղաքի պարիսպների սահմաններից և լայն շինարարություն ծավալեց դրսում: Այնտեղ կառուցվել էին եկեղեցիներ, վարչական շենքեր, հրապարակ, խանութներ, սյունաշարքեր, բաղնիքներ, թատրոններ և այլն: Դեռևս Անաստասիոս կայսեր օրոք սկսվել էր քաղաքի նոր, ավելի ընդարձակ պարսպապատումը, որը, սակայն, ավարտին չէր հասցվել: Այն իրականացրեց Հուստինիանոսը, որը «Մելիտենեն դարձրեց Հայոց հզոր ամրություն և դարդ»⁵⁰:

Միջագետքից, Ասորիքից և Հայաստանից բացի Հուստինիանոս կայսրն իր պետության սահմանները ապահովեց նաև Լազիկայի կողմից, որը նույնպես սահմանակից էր պարսից տերությունը: Լազիկան Հուստինիանոսի օրոք, հայազգի Սիստոսի ջանքերով Բյուզանդիային հպատակ դարձավ: Հուստինիանոսը նախ և առաջ ճանապարհաշինարարություն ձեռնարկեց երկրում, բաղմաթիվ ամրոցներ կառուցեց և այնտեղ հաստատեց բյուզանդացի զինվորներից բաղկացած կայազորներ: Ամենակարևոր բերդերից էր Հորոնոնը, որը, Պրոկոպիոս Կեսարացու ասելով, վերածվեց «խաղաղության պատվարի»: Հորոնոնը դարձավ Ճանիքի դուքսի նստավայրը:

Պրոկոպիոս Կեսարացին համոզված էր, որ Հուստինիանոս կայսեր Հայաստանում տարած շինարարությունը լիակատար ապահովություն և անվտանգություն ստեղծեց նրա բնակիչների համար, որ կայսեր ողջ երկրի սահմաններում ստեղծած պաշտպանական ամուր գիծը «փրկեց կայսրությունը... անհնարին դարձրեց բարբարոսների ոտնձգությունները երկրի վրա»: Խոսելով ղայաստանում տարված բերդաշինության մասին, պատմիչը գրոթմ է, թե կայսրը «չափազանց անապահով վիճակում ապրող հայերին արժանացրեց այժմյան կայուն անվտանգության»:

Ինչպես հետագա պատմությունը ցույց տվեց, այդ շինարարությունը ևս ի վիճակի չեղավ ապահովելու ընդհանրապես երկրի և մասնավորապես հայոց խաղաղ կյանքը: Նոր պատերազմների ժամանակ պարսից զորքը նորից ոտնատակ էր անում բյուզանդական Հայաստանը և նոր արհավիրքներ պատճառում բնակչությանը:

3. ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅՈՅ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Հուստինիանոսի վարչաքաղաքական և ռազմական վերափոխումները Հայաստանում կարող էին որոշ չափով կայունացնել կայսերական իշխանությունն այստեղ, ապահովել երկրի անվտանգությունն արտաքին թշնամուց, նախ և առաջ պարսկական: Բայց բյուզանդական կայսեր համար դա բավական չէր: Նրա գլխավոր մտահոգությունը Բյուզանդական կայսրության սահմաններում ապրող հայերի նիստուկացը, կենցաղը, կացութեանը հոռմեականացնելն էր, նրանց հնարավորին շափ հեռացնելը պարսից տիրապետության տակ ապրող իրենց ազգակիցներից: Բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող հայ ֆեոդալ-նախարարարները այն հիմնական ուժն էր, որն ընդգիմակայում էր

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 196:

Բյուզանդիայի այդ քաղաքականությունը: Ահա այդ նախարարությունների տեղի և դերի շեղումը և էր, որից պետք է սկսել իր աշխատանքը բյուզանդական կայսրը: Հայ նախարարների իրավունքների վերացումն սկսվել էր Հուստինիանոսից առաջ: Նրանք զրկվել էին քաղաքական և ռազմական հզորությունից: Բայց նրանք դեռևս տնտեսապես զորեղ էին: Կայսրության համար առաջնակարգ խնդիր էր ահա հայ նախարարների այդ հիմքն էլ խարխուլել: Եվ Հուստինիանոսը դիմեց դրան՝ թեև բավական հեռվից: Նա փորձեց խարխուլել հայոց ժառանգական իրավունքը⁵¹, Կայսեր կարգադրությունները նկատի ունեին բյուզանդական Հայաստանի ողջ հայությունը, բայց նրա հիմնական մտահոգությունը շարքային արհեստավորի կամ գյուղացու շնչին ունեցվածքի ժառանգման հարցը չէր, այլ խոշոր հողատերերի կալվածքների:

535 թ. հուլիսի 23-ին հրապարակվեց Հուստինիանոս կայսեր էդիկտը հայոց ժառանգական իրավունքի մասին: «Մենք ցանկանում ենք,— գրում էր կայսրը հենց սկզբում,— հայերի վրա ևս ամբողջությամբ տարածել մեր օրենքները, տալ նրանց պատշաճ հավասարություն, ապատել նրանց նախկին անարդարությունից»: «Նախկին անարդարություն» տակ կայսրը նկատի ուներ հայոց ժառանգական իրավունքը, որի համաձայն ծնողներին ժառանգում էին միայն արու զավակները: «Մենք վերջերս իմացանք,— գրում է կայսրը սույն էդիկտի առաջին պիտում,— նրանց մոտ գոյություն ունեցող բարբարոսական և կոպիտ մի օրենքի մասին, որ վայել չէ ո՛չ հոռմայեցիներին, ո՛չ էլ մեր պետության արդարության ոգուն, այն, որ ծնողներին ժառանգելու (իրավունք) ունեն միայն տղամարդիկ, բայց ոչ երբեք կանայք: Այդ իսկ պատճառով սույն սրբազան օրենքով հրամայում ենք քո պայծառափայլություն⁵², որ ժառանգելու իրավունքը նույնը լինի, ինչպես թելադրում են հոռմայեցիների օրենքները, որ Հայաստանում ժառանգելու իրավունքը տարածվի և՛ տղամարդկանց, և՛ կանանց վրա»⁵³:

Նոր օրենքի ամբողջ էությունը թաքնված է երկրորդ պարբերության մեջ. «Մենք ցանկանում ենք, որ... կանայք ևս իրավունք ունենան այսպես կոչված տոհմային կալվածքներից ժառանգություն ստանալու: Իսկ եթե գտնվեն այնպիսիք, ովքեր հակառակ սովորությունն ժառանգական իրավունքի, իրենց դուստրերին պրանցել են որպես ժառանգորդ, այդ դեպքում այդ կանայք և նրանցից ծնված երեխաները մասնակից թող դառնան տոհմային կայքի ժառանգմանը»⁵⁴:

Թեև հրովարտակը հրապարակվեց 535 թ. Հուստինիանոսը նրան հետադարձ ուժ տվեց: «Մենք հրամայում ենք,— գրում է նա,— որ սույն օրենքը ուժի մեջ մտնի մեր բարեպաշտ թագավորության սկզբից հաշված⁵⁵ և այդ օրերից մինչև այժմ վախճանված մարդկանց ժառանգության հարցերը լուծել այս (նոր) օրենքի համաձայն, բացառյալ այն դեպքերը, երբ հարցն արդեն լուծված է

⁵¹ Այդ մասին տե՛ս *Н. АДОКУ*, նշվ. աշխ., էջ 179 և հա. նաև՝ *Հ. Մանանդյան*, *Հուստինիանոսի նովիները հայերի ժառանգելու կարգի մասին: Վանական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հատ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960:

⁵² Խոսքը, հավանաբար, Արևելքի պրեկտորյան պրեֆեկտ Հովհաննեսի մասին է: *СВ՝Ս* *Н. АДОКУ*, նշվ. աշխ., էջ 185:

⁵³ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 300:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Այն է՝ 52 թ.:

և այս կամ այն կերպ որոշված: Այդպիսի դեպքերում հրամայում ենք հարցը չվերանայել և թողնել ուժի մեջ»⁵⁶:

Հայոց ժառանգական իրավունքն ունի իր սոցիալ-քաղաքական խորը արմատները: Նրա էությունն այն էր, որ հնարավորություն չտրվի պապենական ունեցվածքի փոշիացման, մանրացման ու կորստյան: Խոսքը, իհարկե, մանր ժառանգության մասին չէ, այլ այն տոհմալիկ կալվածքների (γενεαρχικὰ γάρβια), որոնք գտնվում էին նախարարների ձեռքում և կազմում էին նրանց հզորության հիմնական աղբյուրը: Հղատինիանոսի «կարգ ու կանոնից դուրկ» «բարբարոսական» օրենքով ու սովորույթով կառավարվող հայոց երկիրը «ձևի բերելու» վերամբարձ բառերի ետև թաքնված էր մի բան՝ կայսեր ձգտումն ու ջանքերը հայ նախարարների հողատիրության վրա հենված հզորության աղբյուրը ցամաքեցնել, որովհետև առանց դրան հնարավոր չէր «յուրացնել» Հայաստանը: Պայքարելով նախարարների հողերի ամբողջականության դեմ, Հուստինիանոսն ուզում էր հարված հասցնել հողատիրության վրա հիմնված նախարարների հզորությանը⁵⁷:

Հուստինիանոսը սույն հրովարտակը ուժի մեջ դնելով իր թագավորության սկզբից, 527 թ., բազում դժվարությունների առաջ կանգնեց: 536 թ. մարտի 18-ին, այսինքն հաջորդ տարին, կայսրը ստիպված եղավ նորից անդրադառնալու այդ հարցին, ոչ միայն վերացնելու համար երկրում ծայր առած դրժպոհությունները, այլև միջամտելու հայոց ժառանգական իրավունքին վերաբերող մի շարք այլ հարցերի ևս: Լույս աշխարհ եկավ Հուստինիանոսի 21-րդ նովելլան՝ հասցեագրված Հայաստանի փոխհյուպատոս հայազգի Ակակիոսին: Հենց առաջին սողերից պարզ է դառնում կայսեր մտադրությունը: «Հայքի մասին, որպեսզի նրանք ևս ամեն ինչում հետևեն հոռմալեցիների օրենքներին» — «Ցանկանալով, որ Հայոց աշխարհում գործեն լավ օրենքներ, — պրում է Հուստինիանոսը, — և այնպես անել, որ այն ոչնչով չտարբերվի մեր պետությունից, մենք զարգարեցինք այն հոռմեական վարչաձևով, վերացրինք նրա նախկին անվանումները: Մենք սովորեցրինք նրանց օգտվել հոռմեական կարգ ու կանոնից և կարգադրեցինք, որ նրանք (կառավարվեն) միայն այն օրենքներով, որոնք ընդունված են հոռմալեցիների մոտ: Մենք որոշեցինք սույն օրենքով վերացնել նրանց այդ սխալը, որպեսզի, հակառակ իրենց բարբարոսական սովորույթին, ծնողներին, եղբայրներին և մնացած ազգականներին մառանգելու իրավունք ունենան ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք»⁵⁸:

Այսպիսով խոսքը ոչ միայն հայոց ժառանգական իրավունքին էր վերաբերում, այլ ողջ Արևմտյան Հայաստանի բնակչության իրավական դրության արմատական վերափոխմանը, կայսերական օրենքների բացարձակ տիրապետության մասին Հայաստանում: Այդ միտքը կրկնված է նույն հրովարտակի առաջին գլխում ևս, որտեղ ասված էր, որ «Հայաստանում գործող օրենքները ոչնչով չտարբերվեն հոռմալեցիների (օրենքների) ... բոլորի վրա հավասարապես թող տարածվեն մեր օրենքները»: Հուստինիանոսին առաջին հերթին հույում էր հարավային Հայաստանի հարցը, որտեղ պահպանված էին ազգային ուժեղ ավանդույթները: Կայսրության համար ահա կարևոր էր հարավային

56 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 300:

57 Տե՛ս Ի. ԱժՕՈՒ, նշվ. աշխ., էջ 196:

58 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 301:

Հայաստանի սատրապությունների շեղոքացումը և երբ սույն հրովարտակում խոսք է լինում Հայաստանի «նախկին անվանումներ» ունեցող շրջանների մասին, հենց Չորրորդ Հայքն է նկատի առնվում: 31-րդ նովեկլայի առաջին զլխի 3-րդ պարբերության մեջ, որ վերաբերում է Չորրորդ Հայքի նախարարներին, հենց այդպես էլ հիշված է, որ նա անցյալում «կրում էր տարբեր բարբարոսական անուններ»:

31-րդ նովեկլան կանանց ժառանգություն ստանալու իրավունք վերապահելուց բացի, կարգադրում էր նաև, որ կանայք «առանց պուսյցի շամուսնանան, և որպեսզի նրանք այսուհետև չդնվեն իրենց ապագա ամուսինների կողմից», թեև, ինչպես երևում է հայկական սկզբնաղբյուրներից, օժիտը տարածված էր հայոց մեջ:

Նոր օրենքը ուժի մեջ էր դրվում իր հրատարակման օրից, սրովհետև, ինչպես գրում է Հուստինիանոսը «անցյալի վրա այն տարածելը ոչ թե կկարգավորեր հարցը, այլ քնդհակառակը առաջ կբերեր խառնաշփոթություն»: Նախորդ տարում հրատարակված օրենքի հիման վրա ժառանգության վերաբերյալ կատարված գործարքները, համաձայն որոնց կանայք ևս ժառանգություն էին ստացել 527—536 թթ. ընթացքում վախճանվածների ունեցվածքից, չեղյալ հայտարարվեցին:

4. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԸՆԴՎՋՈՒՄՆԵՐԸ ԿՍՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԴՆՄ

387 թ. հետո, տիրանալով Արևմտյան Հայաստանին, Բյուզանդիան սկսեց քաջառքալ վերացնել հայոց քաղաքական և տնտեսական ինքնուրույնությունը: Հակառակ այն բանի, որ հայոց վերջին Արշակունի արքայի՝ Թեոդոս I-ի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն հայերը կայսրությանը հարկատու չէին, Բյուզանդիան սկսեց հարկադրել նրանց: V դարի կեսերից սկսվեցին և կրոնական հալածանքները: Քաղկեդոնական (երկաբնակ) դավանանքը որդեգրելով, Բյուզանդիան սկսեց ճնշումներ գործադրել Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները շրջապատած հայերի նկատմամբ: Այդ քաղաքականությունը չէր կարող հայերի մեջ դժգոհություն չառաջացնել: Նրանց դժգոհությունը նախ և առաջ արասահայտվեց այն բանում, որ հայերը, ավելի որոշակի հարավային Հայաստանի նախարարություններ-սատրապությունները, մասնակցեցին պալատական գործիչներ Իլլոսի և Լեոնաիոսի՝ Ջենոն կայսեր դեմ բարձրացրած ապստամբությանը, մի բան, որ, անկասկած, պատասխանն էր այդ քաղաքականության, որ վարում էր կայսրությունն այնտեղ: Հետագայում, հատկապես Հուստինիանոսի ժամանակ, երբ Բյուզանդիայի համաձուլարար քաղաքականությունը դնալով սաստկացավ, հայ ժողովրդի ընդվզումներն ավելի սուր բնույթ ստացան: 532 թ. Պարսկաստանի հետ կնքելով, այսպես կոչված, «հավիտենական» հաշտությունը, կայսրությունն իր ձեռքերն ազատեց և առանց վախի սկսեց տակն ու վրա անել իր տիրապետության տակ ապրող հայերի կյանքի բոլոր բնագավառները: Բյուզանդական Հայաստանը դարձավ կայսրության սովորական մի նահանգ: Հուստինիանոսն սկսեց ոչ միայն տնտեսապես կեղերել նրան՝ հայերի վրա դնելով հարկային հակայական բեռ: Նա դիմեց ավելի սարսափելի քաջի: Նա հայերից բաղկացած զինված ուժեր կազմելով, ստանում էր իր լայնատարած երկրի ամենահեռավոր ծեղերը՝ կայսրության սահմանները արտաքին

Թշնամուց պաշտպանելու համար: Դրանով նա զրկում էր Հայաստանը մարտունակ տարրից, ապստամբական հնարավոր ելույթների առաջն առնում: Շարքային ուղվեիկների հետ միասին նա կայսրության հեռավոր անկյուններն էր ուղարկում հայ նշանավոր զորավարներին, որպեսզի նրանք տեղում չմնան և չկազմակերպեն կամ չզլխավորեն որևէ շարժում՝ ընդդեմ կայսրության: Պրոկոպիոս Կեսարացին հանվանե հիշատակում է Հուստինիանոսի ժամանակ բյուզանդական բանակում ծառայող տասնյոթից ոչ պակաս հայ զորահրամանատարների, ներառյալ մեծ Նարսեսին⁵⁹: Նրանց մեծ մասն ընկավ մարտի դաշտում, պաշտպանելով, իհարկե, ոչ թե հարազատ ժողովրդի, այլ կայսրության շահերը:

Հուստինիանոսը Արևմտյան Հայաստանը կառավարում էր հայազգի կառավարիչներով, որոնք որպես կանոն պիտի ջանային ցուցաբերել իրենց հավատարիմ ծառայությունը կայսրության: Սկզբում Հուստինիանոսը Հայոց իշխան էր նշանակել ոմն Համազասպի, որը, սակայն, ձգտելով անկախության, դադանի բանակցությունների մեջ էր մտել պարսիկների հետ: Հուստինիանոսի մտերիմներից մեկը, հայազգի Ակակիոսը «Համազասպին զրպարտում է, մեղադրելով Հայաստանում շարագործությունների կատարելու և Թեոդոսուպոլիսն ու այլ քաղաքներ պարսիկներին հանձնելու մտադրության մեջ»⁶⁰: Ակակիոսը կայսեր համաձայնությամբ սպանում է Համազասպին և տիրանում նրա պաշտոնին, դառնալով Հայոց իշխան:

Ակակիոսը Պրոկոպիոսի տվյալներով «իր հպատակների համար ամենադաժան մարդը դարձավ. նա առանց որևէ պատճառի հափշտակում էր մարդկանց ունեցվածքը: Նա հայերի վրա շորս կենտինար հարկ դրեց, մի բան, որ երբեք չէր եղել»⁶¹: Սա արդեն լցրեց հայերի համբերության բաժակը: 539 թ. ապստամբություն բռնկվեց, որի առաջին դոհր դարձավ հենց Ակակիոսը: Ապստամբները կենտրոնացան սահմանամերձ Ցարանգիոն կոչվող վայրում: Նրանց դեմ է ուղարկվում պատժիչ արշավախումբ՝ Սիտտասի գլխավորությամբ, որը դեռևս 528 թ. նշանակված էր Հայաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատար, (magister militum per Armeniam): Սիտտասն ապստամբ հայերին խոստացավ միջնորդ դառնալ կայսեր առաջ ծանր հարկի վերացման համար, բայց նրանք չիսաբվեցին: Այդպիսի պայմաններում Սիտտասը փորձեց ապստամբների շարքերում պառակտում առաջացնել, կաշառել մի մասին, բայց անհաջող: Սիտտասը որոշեց դենքի ուժով ճնշել ապստամբությունը, բայց դեռ գործի չանցած ապստամբության ղեկավարներից մեկի՝ Արտավան Արշակունու նիդակի դոհր դարձավ:

Կայսրը ապստամբ հայերի դեմ ուղարկեց զորավար Թուղեսին: Նա նույնպես փորձեց խաղաղ միջոցներով դադարեցնել հայոց ապստամբությունը, բայց ապարդյուն, հատկապես այն բանից հետո, երբ նա շարանենգորեն սպանեց բանակցությունների համար իր մոտ ժամանած Հովհաննեսին, Արտավան Արշակունու հորը: Դրանից հետո «հայերը հռոմայեցիների հետ համաձայնության դալու բոլոր հույսերը կարեցին. ի վիճակի չլինելով պատերազմում պար-

⁵⁹ P. Charanis, Ethnic Changes in Seventh-Century Byzantium, Dumbarton Oaks Papers, No XIII, Washington, 1958, p. 31.

⁶⁰ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 80:

⁶¹ Նույն տեղում:

տուժյան մատնել կաշտերական բանակը, զործունյա Վասակի գլխավորությամբ նրանք զնացին պարսից արքայի մոտ»⁶²,

Վասակը Արտավան Արշակունու աներձագն էր, Հովհաննեսի փեսան: Այն ինչ պատմեցին ապստամբ հայերը խոսքով արքային⁶³, դա բյուզանդական տիրապետության տակ հեծող հայ ժողովրդի պատմությունն էր, նրա տանջանքների ու մաքառման, երկու հզոր ախոյանների միջև գտնվող ժողովրդի դաժան բախտի պատմությունը:

Ապստամբ հայերը դրդում են խոսքովին խախտել 532 թ. հաշտության պայմանագիրը և պատերազմ սկսել Բյուզանդիայի դեմ, խոստանալով իրենց սալակցությունը: 540 թ. գարնանը սկսվեց պարսկաբյուզանդական երկրորդ պատերազմը: «Հավիտենական» հաշտությունը ութ տարվա կյանք ունեցավ: Հայաստանը ոտնատակ էր արվում և մեկ, և մյուս ախոյանի զորքի կողմից: Բյուզանդական տիրապետության տակ ապրող հայերը այդպիսի վիճակի ողջ մեղքը գցում էին Հուստինիանոս կայսեր վրա: Նման պայմաններում 548 թ. Կոստանդնուպոլսում Հուստինիանոսի և նրա նշանավոր զորավար Բելիսարիոսի կյանքի դեմ դավադրություն է կազմակերպվում: Կազմակերպողն էր Արշակ Արշակունի զորավարը, որը դավադրության մեջ ընդգրկեց կայսրությունից դժգոհ բազում մեծամեծների, այդ թվում և Սիտասիսն սպանող նշանավոր Արտավան Արշակունուն, որն անցել էր Բյուզանդիա՝ ծառայության և վանդալների ձեռքից Աֆրիկան էր նվաճել: Արշակ Արշակունին, ինչպես ցույց է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացին, նախքան դավադրության կազմակերպելը, ձերբակալվել էր պետության դեմ ստնձգություններ կատարելու, նաև բացահայտ դավաճանության՝ պարսից արքա խոսքովի օգտին հռոմայեցիների դեմ խռովություն բարձրացնելու փորձի համար»⁶⁴: Հուստինիանոսը նրա հանդեպ մեղմ էր վարվել, բայց դա չէր խանգարել, որ Արշակը նոր դավադրություն կազմակերպի: Դավադրության իսկական զրգապատճառների մասին վկայում է Պրոկոպիոս Կեսարացին: Նա բերում է այն խոսակցության բովանդակությունը, որ տեղի էր ունեցել Արշակ և Արտավան Արշակունիների միջև դավադրության նախօրեին: Արշակ Արշակունին, դիմելով Արտավանին, ասել էր. «Հայրենիքը ամուր կապանքների մեջ է առնված, նրա վրա են դրված անօրինակ ծանր հարկեր... ամբողջ հարազատ ժողովուրդը ստրկացված է և ցրված ամբողջ հռոմեական երկրով մեկ»⁶⁵: Արտավանը համաձայնվում է մասնակցել դավադրությանը, որին հարում է նաև իանարանգես անունով մի հայ Դավադրությունը, սակայն, մի բանի բյուզանդացիների մատնության պատճառով բացահայտվում է և նրա մասնակիցները ձերբակալվում են: «Հուստինիանոս կայսրը,— գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին,— Արտավանին պաշտոնանկ արեց, բայց ուրիշ պատիժ չտվեց, ոչ էլ մնացածներին, այլ միայն բանտարկեց, այն էլ ոչ պետական բանտում, այլ պալատում»⁶⁶: Եվ դա, իհարկե, ոչ թե մարդասիրությունից զրգված, այլ որովհետև Արտավանը շատ հմուտ զորավար էր և կարող էր կայսրությանը դարձյալ պիտանի լինել, ինչ որ եղավ հետագայում:

62 Նույն տեղում, էջ 83:

63 Տե՛ս վերը, էջ 223:

64 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 234:

65 Նույն տեղում, էջ 235:

66 Նույն տեղում, էջ 238—239:

ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ

1. ՕՏԱՐ ԸՄԻ ՄԱՆՐԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Տիզբոնի արքունիքը Հայաստանում իր տիրապետությունն ամրապնդելու նպատակով ամեն կերպ ջանում էր թուլացնել բյուզանդական քաղաքական և եկեղեցական ազդեցությունը: Պարսկական պետական գործիչները միշտ կասկածանքով էին նայում հայ-բյուզանդական կրոնական ընդհանրությանը, որը նրանց միջև կարող էր առաջացնել նաև քաղաքական մերձեցում¹: Ուստի նրանք մեծ ճիգ ու հոռանդ են գործադրում խորադնելու հայ-բյուզանդական դավանական պառակտումը, որն ավելի խորացավ VI դարում:

Հուստինիանոսի համաձուլարար քաղաքականությունը սկիզբ է դնում կայսրության նկատմամբ հայերի քաղաքական թշնամության, որը հետագայում վեր է ածվում անհաշտ ատելության²:

V դարի վերջերից Արևելքում ասորական եկեղեցին ներքին երկպառակումներից ու բյուզանդացիների հարատև ճնշումներից, հատկապես Հուստինոս Ա կայսեր՝ 518 թ. հետո միաբնակների դեմ ծավալած խստագույն հալածանքներից հետո, թուլացել և համարյա կորցրել էր իր ազդեցությունը: Մարզպանական Հայաստանի քաղաքական հաջողությունների շնորհիվ բարձրացել էր հայոց եկեղեցու հեղինակությունը ոչ միայն երկրի ներսում, այլև երկրից դուրս, հատկապես միաբնակ ասորիների շրջանում և այն աստիճան, որ եպիսկոպոսական ձեռնադրությունների համար նրանք դիմում էին հայոց կաթողիկոսին, փնտրելով նրա հովանավորությունը: Եթե պարսկական արքունիքը նպաստավոր էր համարում իր քաղաքական ազդեցության ոլորտներում գտնվող հայերի, հատկապես հայոց եկեղեցու այս հեղինակության բարձրացումը և բարյացակամորեն էր վերաբերվում այդ երևույթին, ապա բյուզանդացիներին, ընդհակառակը, անհանգստացնում էր այդ, մանավանդ Հուստինիանոս Բ կայսեր (527) գահակալությունից հետո: Կայսրը մի շարք միջոցներով փորձում է հայերին ճնշել նախ բյուզանդական Հայաստանում, ապա այդ ճնշումը այլ ուղիներով տարածել նաև հայերի մյուս հատվածի վրա. այդ արվում էր հայոց եկեղեցին իր ազդեցության տակ գցելու համար: Հայ եկեղեցին իր ինքնուրույնությունն ու իր ժողովրդի շահերը պաշտպանելու նպատակով գործնական քայլերի է դիմում. 554 թ. մարտի 29-ին, Դվինում, Ներսես Բ Բագրևանդեցի կաթողիկոսի (548—557) նախագահությամբ համա-

1 Տե՛ս և. Տեր-Մինասյան, Եղիշե, Վարդանանց պատմություն, Երևան, 1946, էջ 5:

2 Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 303:

ժողով է գումարվում³, որին մասնակցում են Հայաստանի համարյա բոլոր եպիսկոպոսները, 35 նախարարնեո, հասարակութեան այլ խավերի ներկայացուցիչներ, և նույնիսկ շինականներ⁴: Այդ ժողովում նվազվում ու բանադրվում է ոչ միայն քաղկեդոնականությունը, այլև նեստորականությունը⁵, որովհետև ժողովի մասնակիցները քաջ գիտակցում էին, որ հայ ժողովրդի ու եկեղեցու գոյության ինքնուրույնությանն սպառնացող վտանգ սպասվում է ոչ միայն Բյուզանդիայից, այլև Պարսկաստանից, որը նեստորական եկեղեցին իր հովանավորութեան տակ առնելով, փորձում էր դրա միջոցով հայ եկեղեցուն և ընդհանրապես հայերի ազդեցությունը հակակշռել և միշտ զուսպ վիճակում պահել:

Դվինի ժողովին մասնակցում էին նաև միաբնակ ասորիները՝ Հայոց ներսևս Բ (548—557) կաթողիկոսի կողմից եպիսկոպոս ձեռնադրված Աբդիշույի գլխավորությամբ, որոնք հավատացած էին, որ հայ եկեղեցու օգնությամբ կհարվածեն ոչ միայն թշնամիներին, այլև կպահպանեն իրենց գոյությունը: Հայոց կաթողիկոսին գրած դիմում-նամակում այդ միաբն են արտահայտում նրանք և խնդրում «որպէս որդիք, որ խնդրեն ի հարանց»:

554 թ. Դվինի ժողովում ամրապնդվեցին հայ ազգային եկեղեցու հիմքերը, և եկեղեցին հետագա դարերում զգալի դեր պիտի խաղար հայ ժողովրդի կրթության, լուսավորության և ազգային ոգու ու մշակույթի պահպանման գործում: Դվինի ժողովը հիմնականում ուղղված էր Բյուզանդիայի դեմ և այդ նկատի ունենալով, պարսիկները հայ եկեղեցական գործիչներին սիրաշահելու ու նրանց այդ գործունեությունը քաջալերելու նպատակով, հայ ազնվականությունից վերջնում են երկրի հարկահանության ժառանգական իրավունքը և այն հանձնում եկեղեցուն⁶: Ժողովը վերջնականապես մերժում է նեստորականությունը, դատապարտում քաղկեդոնականությունը որպես նեստորականություն և նվազում Քաղկեդոնի ժողովը⁷: Վերջնականապես հիմք է դրվում հայկական ազգային եկեղեցու ինքնուրույն գոյությանը: Այս ժողովում պաշտոնապես ընդունվում է հայկական տոմարը⁸: Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների վատթարացման վրա մեծապես ազդում է այն հանգամանքը, որ իրադարձությունները տեղի են ունենում մարդպանական Հայաստանում, որը գտնվում էր կայսրության թշնամի Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Պարսկական արքունիքը բոլոր հնարավոր միջոցներով հրահրում ու խրախուսում էր հայերի թշնամանքը Բյուզանդիայի դեմ:

Հայաստանում շարունակվող պարսկաբյուզանդական մրցակցության պայմաններում պարսկական տիրապետությունը «խաղաղասեր» և հանդուրժող չի եղել: Պարսիկները հայերի վրա պարբերաբար գործադրել են կրոնական բռն-

3 Մ. Օրմանյան. Ազգապատում, Կ. Ա., § 367, էջ 545 ևն:

4 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 74:

5 նույն տեղում:

6 Տե՛ս «Православный палестинский сборник», т. XI, вып. I, СПб., 1892, стр. 191, Ն. Ալիևյան, Գունոյ 572-ի ապստամբութիւն և յաջորդ տասնամիայ շրջանը. «Հանդէս ամսօրեայ», լուսուար, 1913, էջ 74: Լ. Մեկիսեք-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Կ. Ա., Երևան, 1934, էջ 41:

7 Կ. Տեր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարարութիւնները ասորոց եկեղեցիներին հետ, էջմիածին, 1908, էջ 111—112:

8 Մ. Օրմանյան, Նշվ. աշխ., 372, էջ 553 ևն, 383, 386, էջ 569—574:

նություններ և վարչական կամայականություններ: Յիզտիրուզիտի վկայաբանությունից երևում է, որ մոգերը Դվինում հաճախակի բորբոքել են կրակը, որը լարված կացություն է առաջացրել հայերի ու պարսիկների միջև⁹: Ինչպես հաղորդում է Ասողիկը, Խոսրով Ա-ն Հայաստանում մարզպան է նշանակում Դենշապուհին, որը Ռշտունիքում կառուցել է տալիս ասրուշան¹ և հայերին ստիպում երկրպագել կրակ, իսկ դիմադրողներից շատերը նահատակվում են: Պարսիկ իշխանավորներն անբարոյական կյանք էին վարում, բռնարարություններ կատարում, արատավորում հայ ընտանիքի պատիվը: Դենշապուհը «շատացոյց» այդ շնամուլությունը¹⁰: Հայաստանում այնքան էին ծանրացել պարսիկ պաշտոնյաների ճնշումները, որ Խոսրովն ստիպված փորձում է միջոցներ ձեռնարկել¹¹: Նրա այդ ղգույշ քաղաքականությունը պայմանավորված էր 540-ական թվականների պարսկաբյուզանդական պատերազմական գործողությունների վերակսումով: Այդ պատերազմն ավարտվեց 562 թ. կնքված 50-ամյա հաշտության պայմանագրով, որով վերջ էր տրվում երկարամյա պատերազմներին, սահմանային փոփոխություն չառաջացնելով Հայաստանում: Հայաստանը շարունակում էր բաժանված մնալ երկու նվաճող պետությունների միջև՝ պահպանվում էր 385 թ. հաստատված սահմանագիծը: Տասը տարվա կյանք ունեցող այդ դաշնագրի կնքումով չվերջացավ Հայաստանի նվաճման շուրջ մղվող պարսկաբյուզանդական դարավոր մրցակցությունը:

564 թ. Խոսրով Ա-ն Հայաստանի մարզպան է նշանակում Սուրեն Ճիհովր-Վշնասպին: Նրա օրոք խիստ սաստկանում են պարսկական հարստահարություններն ու կամայականությունները: Տիրոնի արքունիքը նոր մարզպանին օժտել էր կառավարման բարձր իշխանությամբ: Նա հենվում էր երկու հազարանոց սպառազեն այրուձիի վրա, որն իր հետ բերել էր Պարսկաստանից:

Անտեսելով 484 թ. նվարսակի պայմանագիրը՝ մարզպանը ծանրացնում էր հարկերն ու տուրքերը, ուժեղացնում վարչական ճնշումներն ու ամեն կերպ ձգտում վերացնել Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը: Նախարարների դիմադրությունն ընկճելու և նրանց ահաբեկելու համար նա դիմում է անգամ ոճրագործության՝ սպանում է սպարապետ Վասակի որդի Վարդան Մամիկոնյանի եղբորը՝ Մանուկին¹²: Այդ մեծ հանդգնություն էր և միաժամանակ արհամարհանք հայերի զինվորական ուժի հանդեպ:

Բյուզանդիայի դեմ մղած պատերազմի ավարտից հետո փոխվում է Պարսկաստանի մինչ այդ վարած եկեղեցական հանդուրժող քաղաքականությունը հայերի և մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: Սասանյան արքունիքում կրկին իշխող է դառնում պարսկական ազնվականության ու հոգևորականության երբեմնի կրոնական անհանդուրժողականությունը¹³: Խոսրով Ա-ն VI դարի 40-ական թվականներից կրոնական հալածանք է սկսում քրիստոնյաների դեմ Պարսկաստանում, իսկ 60-ական թվականներից՝ նաև մարզպանական Հա-

9 «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց», հ. Բ, 1874, էջ 125:

10 Ստեփաննես Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, էջ 84

11 «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց», հ. Բ, էջ 127:

12 Թեոփանես Բյուզանդացի, էջ 448:

13 Լեո, Երկերի ժողովածու, Բ, էջ 199:

յաստանում, Աղվանքում և Վրաց աշխարհում¹⁴։ Դրությունն առավել ծանրանում է, «երբ խոսքով Ա արքան մոգերի դրդամաք հրամայում է զրազաշտական կրոնափոխման ենթարկել իր բոլոր հպատակներին, առաջին հերթին՝ հայերին։ Նա ավերում է բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ, շատերին ձերբակալում ու բանտարկում... հրամայում է ատուղաններ կառուցել ամբողջ պարսկական Հայաստանում, «ամենից առաջ Դվինում»¹⁵։

Պարսկական արքունիքի հարկային, վարչական ու կրոնական ճնշումները բորբոքում են հայ հասարակության բոլոր խավերի՝ շինականների, ազնվականության ու հոգևորականության դժգոհությունը, նպաստում Հայաստանում նոր ազատագրական շարժման ծավալմանը։

Ապստամբությունը կազմակերպում և գլխավորում են Հովհաննես Բ Գարեգենացի կաթողիկոսը (557—574) և սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը։ Նախքան ղենքի դիմելը սկզբում նրանք փորձում են պարսկական սաստկացած ճնշումները վերացնել խաղաղ ճանապարհով՝ արյունահեղությունից խուսափելու համար։ Կաթողիկոսը նախարարների հետ հավատացնում է մարգարանին, որ իրենք հնազանդ են և, որպես պարսից արքայի հպատակներ, կենթարկվեն նրա բոլոր հրամաններին, բայց կրոնի հարցում իրենք միանգամայն ազատ են և հավատափոխ չեն լինի։ Նրանք մարդպանին ցույց են տալիս Վաղարշ թագավորի (484—488) հետ կնքած պայմանագիրը, ըստ որի հայերին կրոնական ազատություն էր երաշխավորվում։ Կաթողիկոսը և նախարարները պահանջում են անհապաղ դադարեցնել ատուղանների կառուցումը Դվինում, պնդում, որ իրենք ավելի շուտ կմեռնեն, քան կրոնափոխ կլինեն։ Չնայած այդ բոլոր նախադրույթներին, մարգարանը, սպառնալով խիստ պատժով, շարունակում է ատուղաններ կառուցել։

Կաթողիկոսի կոչով երկրի բոլոր կողմերից հավաքվում է մեծ բազմություն, ստեղծվում է տասը հազարանոց բանակ։ Մարգարանը մեկնում է Տիգրոն՝ Հայաստանում ստեղծված լարված կացության մասին պարսկական արքունիքին ղեկուցելու և համապատասխան հրահանգ ստանալու։ Հայերը լավ հասկանում էին, որ պարսից բռնակալ արքան ոչ մի դեպքում չի ներելու իրենց ըմբոստությունը, ուստի շարունակում էին նախապատրաստվել ապստամբության։ Հայերի նախորդ ելույթները ցույց էին տվել, որ սոսկ սեփական ուժերով պարսկական մեծ տերության դեմ պայքարելն անհնար է։ Ուստի նրանք պատգամավորություն են ուղարկում և օգնություն խնդրում հարևան Վրաց աշխարհից և Աղվանքից, որոնք ևս այդ ժամանակ, ենթարկվելով պարսիկ նվաճողների ճնշումներին, նախապատրաստվում էին ապստամբության։ Վրաստանում ազատագրական շարժման զլուխ կանգնած էր Գուրգենը, իսկ Աղվանից աշխարհում՝ Շերոյեն։ Հայերը դիմում են նաև Բյուզանդիայի՝ Պարսկաստանի դարավոր թշնամու, օգնությանը։ Նրանց համագործակցությանը տրվում է գաղափարական հիմնավորում։ Զրազաշտական և պարսիկների բռնադատությանը ենթարկված հայերը օգնություն են խնդրում քրիստոնյա կայսրությունից, իսկ

¹⁴ Տե՛ս ն. Ալիևյան. Եղիշէ վարդապետ և իր «Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի», մ. Բ, էջ 544—545, 690—701։

¹⁵ Н. В. Пугачевская, Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941, Иоани Ефесский, стр. 109—111. Տե՛ս նաև՝ Հայկ Մելիսեյան, Ասորական աղբյուրներ, հատ. Ա, էջ 13։

Բյուզանդիան պաշտպանում է «իր կրոնակիցներին»¹⁶։ Իրականում, սակայն, նա հետապնդում էր իր շահերը և հայերին օգնում էր որոշ հանգամանքներից ելնելով։

Հուստինիանոս Ա կայսրը ծանր ժառանգություն էր թողել իր հաջորդներին՝ ընդարձակ սահմաններով, բայց ֆինանսական ու ռազմական տեսակետից ուժասույառ եղած մի պետություն, որը գտնվում էր սնանկացման և կործանման եզրին¹⁷։ Նրա հաջորդ Հուստինոս Բ-ն (565—578) հարկադրյալ հրաժարվում է արտաքին թշնամիներից դրամով փրկագին վճարելու իր նախորդի քաղաքականությունից, դադարեցնում դրամական նպաստի վճարումը կարսիկյներին, արաբներին, ավարներին և հոններին։ Բայց այդ չի թեթևացնում Բյուզանդիայի դրությունը ո՛չ Արևմուտքում, ո՛չ էլ Արևելքում։ Այստեղ խիստ սրվում են հակասությունները Պարսկաստանի հետ մի շարք հանգամանքների հետևավանքով¹⁸, բայց գլխավորապես այն պատճառով, որ կայսրությունը որոշում է պարսիկներին այլևս չվճարել 562 թ. պայմանագրով նախատեսված ամենամյա 500 լիտր ոսկին¹⁹։

Պատերազմը դառնում է անխուսափելի. բայց կայսրությունը, զուրկ լինելով անհրաժեշտ քանակությամբ զինվորական ուժից, գործադրում է իր փորձված դիվանագիտությունը և Պարսկաստանի դեմ կազմակերպում հարձակողական մի ընդհանուր ճակատ. նախատեսվում է պարսիկներին ջախջախել Միջին Ասիայից՝ վաչկատուն ցեղերի և արևմուտքից՝ բյուզանդական բանակի հարձակումով։ Կայսրությունը որոշում է վրացիների, աղվանների, մասնավորապես հայերի ազատագրական շարժումը ևս ծառայեցնել իր քաղաքականությանը։

Պարսկաստանի դեմ ապստամբելու և Բյուզանդիայի հետ դաշինք կնքելու հարցերի առնչությամբ համերաշխություն չկար հայ ֆեոդալական շրջաններում²⁰։ Այդ հանգամանքն զգալիորեն թուլացնում է հայ ֆեոդալական ուժերը, սրում երկպառակությունները՝ ծանր հարված հասցնելով ազատագրական շարժմանը։

Ապստամբության նախօրյակին ապահովության նպատակով հայերը Թեոդոսուպոլիս են տեղափոխում Դվինի գանձերը, դիվանը և կաթողիկոսարանի թանկարժեք սպասքը։ Այնուհետև բանակցություններ են տեղի ունենում կայսեր հետ։ Հայերը, ինչպես վկայում են ժամանակակից պատմիչներ Եվագրիոսը և Գրիգոր Տուրացին, այդ նպատակով երկու անգամ «գաղտնի դեսպաններ ուղարկեցին Հուստինոսի մոտ», «խնդրելու նրա բարեկամությունը»²¹։ Կոստանդնուպոլսում բանակցություններն ավարտվում են նրանով, որ 570 թ. սեպտեմբերի 1-ի և նոյեմբերի 13-ի միջև կնքվում է հայ-բյուզանդական դաշինք²², որի համաձայն մարզպանական Հայաստանը ապստամբության հաղ-

16 «Византийские историки», СПб., 1860, Менаандр Византиец, стр. 404.

17 И. Успенский, История Византийской империи, т. 1, ч. 2, стр. 608. М. В. Левченко, История Византии, М.—Л., 1940, стр. 100. Н. В. Пугулевская, Византия и Иран на рубеже VI—VII веков, М.—Л., 1946, стр. 58.

18 Иоанн Ефесский, стр. 138. Н. В. Пугулевская, Ук. соч., стр. 58.

19 Հովհաննես Եպիփանեցի, էջ 377—378։

20 Հ. Մանուկյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 297։

21 Евагр, Церковная история, Птг., 1853, стр. 256.

22 Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, էջ 284 ևն։

թանակից հետո դուրս էր գալու Պարսկաստանի տիրապետությունից և մըտնելու էր Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ, հայերն ազատորեն կատարելու էին իրենց «եկեղեցական ծեսերը»: Կայսրությունը երեք տարով նրանց ազատելու էր ամեն տեսակ հարկից²³:

Բյուզանդիայի ղիվանագիտական ակտիվացումն ու գործնական քայլերն, իհարկե, չեն վրիպում պարսիկների ուշադրությունից: Պարսկաստանի համար Մերձավոր Արևելքում ստեղծվել էր քաղաքական-ազգային տեսակետից ուժերի միանգամայն աննպաստ փոխհարաբերություն: Ուստի նա փորձում է կանխել պատերազմը: Հուստինոս Բ-ին ներկայանում է խոսքով Ա-ի դեսպան Սերուխար: Լրացել էր 562 թ. կնքած պայմանագրի տասը տարին, և կայսրությունը պետք է պարսիկներին վճարեր ամենամյա 500 լիտր ոսկին: Նախքան զենքի ղիմելը պարսկական արքունիքն իր դեսպանի միջոցով ուղում էր վերջնականապես պարզել հիշյալ դումարի վճարման վերաբերյալ կայսրության մտադրությունը և իմանալ, թե ինչ գիրք է նա գրավելու մարզպանական Հայաստանի նկատմամբ²⁴:

Կայսրությունը կտրականապես հրաժարվում է պարսիկներին վճարել պահանջված դումարը, պատճառաբանելով, որ գրամով գնված բարեկամությունը ստրկական է ու ամոթաբեր: Հուստինոս Բ-ն, որը շատ լավ հասկանում էր Հայաստանի ստրատեգիական և տնտեսական նշանակությունը Պարսկաստանի համար, պարսիկների ուշադրությունը շեղելու նպատակով, նրանց դրամական պահանջին անմիջապես հակադրում է հայերի ազատագրական շարժումը, շնայած պարսիկ դեսպանը, ինչպես վկայում է պատմիչը, խուսափում է այդ մասին խոսելուց. «Կայսրը հարցրեց Սերուխարին. արդյոք նա մտադիր չէ՞ խոսելու պարսիկներին պատկանող Հայաստանի մասին: Սերուխար պատասխանում է, որ իր արքան տեղեկացել է այդ երկրում տեղի ունեցած ոչ մեծ խռովության մասին և որ նա այնտեղ ուղարկել է մի մարդու, որը կարող է վերջ տալ անհանգստությունը և կարգ հաստատել ամենուրեք: Այդ ժամանակ Հուստինոսը բացահայտորեն ասում է, որ եթե պարսկահայերն անշատվեն պարսիկներից, ապա նա իր մոտ կընդունի նրանց և եթե որևէ մեկը նրանց ձնշի, կպաշտպանի նրանց որպես իր հավատակիցների, զորքով կմտնի Պարսկաստան, խոսքովին կտապալի և նրա տեղ գահին կդնի մեկ ուրիշին»²⁵: Հուստինոս կայսեր այդ խրոխտ ու հանդուգն պատասխանը փաստորեն նշանակում էր պատերազմ հայտարարել պարսիկներին:

Բյուզանդիայի հետ դաշնակցությունը, նրա օգնության և պաշտպանության շուրջ խոստումները թեավորում ու խրախուսում էին հայերին՝ ավելի համարձակ ձեռնամուխ լինելու ապստամբությանը²⁶:

Նոր ապստամբական շարժմանը շմանակեցելու համար Սյունիքի իշխանը՝ Վահանը, 571 թ. վաղօրոք առանձնացավ մարզպանական Հայաստանից և իբրև առանձին շահր, անմիջականորեն ենթարկվեց Ատրպատականի մայրաքաղաք Գանձակում նստող Քուստ-ի-կապկոհ սպայապետության փոխարքային, որի բանակատեղը Սյունիքին սահմանակից Փայտակարան քաղաքում էր:

23 *Евагр*, նույն տեղում: *Иоанн Ефесский*, стр. 112, 190.

24 Միքայել Ասորի, էջ 260:

25 *Мечандр*, էջ 404—405:

26 Նույն տեղում, էջ 429—430: Տե՛ս Վ. Կ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական գաշինքը Պարսկաստանի դեմ (VI դար), ՊԲԶ, 1963, № 4 (23), էջ 51—62:

Սասանյան արքունիքը մեծ գոհունակությամբ ընդունեց Վահան Սյունու այդ քայլը և Սյունիքին միացվեց սահմանակից Արցախ նահանգը, որի Հաբանդ գավառը (այժմ՝ Վարանդա) փոխադրեց իր կենտրոնը Վահանը և, ինչպես ցույց է տալիս Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցը», այնուհետև Հաբանդ գավառը կոչվեց «Սիսական-ոստան», իսկ Սյունիքի ամբողջ շահրը-իշխանութունը սասանյան իշխանութունում հայտնի էր «Սիսական» անունով²⁷։ Հայաստանի մնացյալ մասերից Սյունիքի իշխանության այս անջատված վիճակը տևեց գրեթե 70 տարի (571—640)։ Սասանյան արքունիքում նորից բարձրացել էր Սյունիքի քաղաքական կշիռը։ Սյունիքի իշխանի գերագույն հսկողության ներքո էին գտնվում Ճորա պահակը և Դարբանդի ամրությունները։ Սյունիքի զորամասերը՝ «սիսականցիները», մեծ համարում ունեին սասանյան արքունիքում²⁸։

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ 572 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՐՅՈՒԶԱՆԳԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Հայերի ընդդիմությունից և կայսրության հետ համադորժակեցնուց գայրացած խոսքով Ա-ն մարզպանին տալիս է 15.000-անոց նոր զորք և հրամայում անպայման Դվինում ատրուշան կառուցել, իսկ դիմադրողներին անխնայ ոչնչացնել։ Ապստամբությունը Հայաստանում դառնում է անխուսափելի և շուտով ընդունում համաժողովրդական բնույթ, որին մասնակցում են հասարակության բոլոր խավերը²⁹։

Հայկական ապստամբական հեծյալ ու հետևակ զորքը, որի զորականների թիվն արդեն հասել էր 20.000-ի, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ հարձակվում է Դվինում գտնվող պարսից զորախմբի վրա, ջախջախում, սպանում Սուրեն մարզպանին և նրանց մնացորդներին հալածում երկրի սահմաններից դուրս։ Մարզպանի գլուխն ուղարկվում է Թեոդոսուպոլիս՝ բյուզանդական արևելյան զորահրամանատար Հուստինիանոսին³⁰։ Դվինի զրավմանը մասնակցում էր կայսերական օժանդակ զորքը³¹։ Պարս-

27 Տե՛ս Ս. Տ. Երևան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 70։

28 С. Т. Еремеев, Армения в VI—VII вв., «Очерки истории СССР III—IX вв.», М., 1958, стр. 219, его же, Сюния и оборона Сасанидами Кавказских проходов, «Известия Арм. ФАН», 1941, № 7.

29 «Պատմութիւն Սերլոսի», աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արզարյանի, 1979, էջ 68։

30 Թևոփանես Բյուզանդացու վկայությամբ (էջ 448) հայերն ապստամբել են Վարդի և Վարդանի գործակցությամբ։ Մի շարք հայ մատենագիրների մոտ (Սամուել Անեցի, Վարդան Արևելցի, Ստեփանոս Օրբելյան) շարժման ղեկավարը նույնպես կոչված է «Վարդ», որը վրիպակ է և պետք է կարդալ Վարդան (E. Stein, Studien zur Geschichte Byzantinischen Reiches, էջ 37)։ Սերեոսից և այլ պատմիչներից հայտնի է, որ ապստամբությունը ղլխավորել է Վարդան Մամիկոնյանը։ Սակայն ստույգ չէ Ասողիկի տեղեկությունը, թե՛ Վարդանն է սուսերահարել մարզպան Սուրենին (էջ 84)։ Անանիա Շիրակացու «Յճաղագս հարցման և լուծման» աշխատության ութերորդ հարցման մեջ ասված է, որ մարզպանին սպանել է Զորակ կամսարականը (տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 228), որը, հավանաբար, եղել է սպարապետի մերձավոր գործակիցներից մեկը։

31 Աերևոս, էջ 67։ Մխիթայեյ Ասուրի, էջ 260։

կատանի դեմ ապստամբական դրոշ են պարզում և հայերին միանում նաև հարևան բախտակից ժողովուրդները՝ վրացիներն ու աղվանները³²։

Մարզպանի սպանությունն իրականում ազդարարում էր ապստամբության սկիզբը և պարտավորեցնում կայսրությանը գործադրել հայերի հետ կնքած պայմանագիրը։ Հայերի հետ միացած բյուզանդական զինվորական ուժերը գործում են պարսիկների դեմ։ Բայց կայսրությունն ամենևին նախապատրաստված չէր պատերազմի և, բնականորեն, չէր կարող անհրաժեշտ քանակությամբ զորք արամադրել ապստամբներին թշնամու հանդեպ հաղթանակն ապահովելու համար։

Ապստամբությունը և պարսկարյուզանդական վերահաս պատերազմը խիստ սպառնալից են դարձնում Հայաստանի վիճակը։ Անխուսափելի են դառնում պարսկական ներխուժումները։ Կասկածից վեր էր, որ պարսկական բռնակալ արքայի անողորմ զատաստանին առաջին հերթին ենթարկվելու էին ապստամբության կազմակերպիչները։ Շատ նախարարներ և հոգևորականներ, այդ թվում կաթողիկոսն ու սպարապետը, իրենց ընտանիքներով փոխադրվում են Կ. Պոլիս՝ պարսիկների վրիժառությունից խուսափելու և պայմանագրին համապատասխան օգնական գործ ստանալու՝ երկիրը թշնամու ստպատակություններից պաշտպանելու համար։ Հայ հոգևորականները, նախարարներն ու աղնվականները, որոնց թիվը, հավանաբար, հասնում էր մի քանի հարյուրի, «ընդունվեցին մեծ պատվով և ստացան կայսերական նվերներ ու պարգևներ»։ Կայսրությունը սիրաշահում է նաև Հայաստանում մնացած իր կողմնակից հայ աղնվականներին՝ ուղարկելով նրանց «շատ ոսկի ու աստիճաններ»։ Նման վերաբերմունքի նպատակն էր հայ աշխարհիկ և եկեղեցական ֆեոդալական խավերին ավելի սերտ կապել Բյուզանդիայի հետ։

Պայմանները նպատակափոխ համարելով, Հուստինոս Բ-ն Կ. Պոլիս ժամանած հայերից պահանջում է քաղկեդոնականությունը ընդունել։ Այսպիսով, դեռ չձեռքազատված պարսիկների կրոնական հալածանքից, հայերը ենթարկվում են բյուզանդացիների դավանափոխության հարկադրանքին։

Կաթողիկոսը, որը շնչած մինչ այդ եռանդուն պայքար էր մղել քաղկեդոնականության դեմ, հայ հոգևորականության և աղնվականության հետ մեկտեղ ստիպված տեղի է տալիս ու հաղորդվում պատրիարքի հետ³³, որպեսզի երկիրը կայսրության զինվորական օգնությունից չզրկվի³⁴։ Հուստինոս Բ-ն հայ-բյուզանդական եկեղեցական միաբանությունը պաշտոնական բնույթ տալու նպատակով, Կ. Պոլսում շուտով զույմարում է եկեղեցական ժողով, որտեղ հայերը պաշտոնապես ընդունում են քաղկեդոնականությունը³⁵։

Մարզպանական Հայաստանի հայերն ստանալով հույների հետ կայացված դավանական միաբանության լուրը, խիստ բովանդակությամբ նամակ են

³² Ծ Օ Յ Յ Գ Բ Ժ Ժ Ե, აღრეფეოდალური ქართველი სახელმწიფოები VI—VIII ათეუნეებში. *სსა*՝ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, თბილისი, 1973, էջ 268 *և*։

³³ *Иоанн Ефесский*, էջ 112: *ՏԿ՝* Հայկ Մելիսյան, Ասորական աղբյուրներ, *հատ. Ա*, էջ 391—392։

³⁴ *Ե. Տեր-Մինասյանց*, Հայոց եկեղեցու հարստերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, *Էջմիածին*, 1908, էջ 115, *Մ. Օրմանյան*, *Ազգայատու*, *հատ. Ա*, § 379, էջ 563—565։

³⁵ *Narratio de rebus Armeniae* (տե՛ս *Բանբեր Մատենադարանի*, № 6, 1962, էջ 127)։ Այս ժողովին, ըստ Փոփի, մասնակցել են 300 կաթիկոսներ և վարդապետներ (էջ 182), իսկ ըստ վարդան Արեկցու՝ 150 կաթիկոսներ (էջ 115)։

գրում կաթողիկոսին՝ դատապարտելով ավգային եկեղեցու ավանդույթներին հակասող նրա գործարքը³⁶։

Կայսրությունն այդ ժամանակ հայերի հանդեպ ստանձնում է նոր՝ դաշինքը լրացնող պարտավորություններ, որի մասին կարևոր և հետաքրքրական տեղեկություն է հաղորդում բյուզանդական հեղինակ Մենանդրոսը։ Հուստինոս կայսրը, գրում է նա, «գաղթած պարսկահայերին և իբերներին երգումով խոստացավ, որ ինքը կգործադրի իրենից կախված բոլոր միջոցները՝ նվաճելու այն երկիրը, որտեղ նրանք ծնվել են, իսկ եթե նա ի վիճակի չլինի պատերազմ մղելու մինչև վերջ, ապա ծայրահեղ դեպքում երբեք չի հանձնի ո՛չ ապստամբության հանցավորներին, ո՛չ էլ նրանց ազգականներին, մի խոսքով ոչ սքի նրանցից, ովքեր կցանկանային մնալ Հոմեհական կայսրության իշխանության ներքո»³⁷։

Այդ նոր պարտավորությունները կարևոր էին, որովհետև կայսրության հետ հաճախակի տեղի ունեցող հաշտության բանակցությունների ժամանակ պարսիկները պահանջում էին իրենց հանձնել ապստամբության ղեկավարներին՝ նրանց պարսկաբյուզանդական սահմանադրյալում կախելու համար։

Կոստանդնուպոլսի արքունիքն այդ խնդրում կատարում է իր խոստումը։ Բյուզանդիա գնացած հայ ֆեոդալական ազնվականությունն քննադրվում է կայսրության զինվորական ծառայության մեջ և հայկական զնդերով, նրա ուժերի հետ համագործակցած, մասնակցում պարսիկների դեմ մղած պատերազմին։ Այդ եղանակով կայսրությունը միաժամանակ քաղկեդոնականությանը հարողների և բյուզանդական իշխանությունը կամ կողմնորոշումը ճանաչողների թիվը ավելացնում էր։ Մարդպանական Հայաստանում ծագած ապստամբությունն առիթ է դառնում պարսկաբյուզանդական պատերազմի, որը կարճատև բնդհատումներով տևում է քսան տարի։ Ռազմական գործողությունների պըլխավոր թատերաբեմ են դառնում Միջագետքը և Հայաստանը։

572 թ. ամռան վերջին բյուզանդական արևելյան բանակի գլխավոր հրամանատար Մարկիանոսը, գալով Օսրոենի մարզը, ղորք է հավաքադրում և հաջորդ տարվա վաղ գարնանն ամայացնում պարսիկներին ենթակա Աղձնիքը³⁸։

Միաժամանակ պատերազմական գործողություններ են ծավալվում Հայաստանում, որը պարբերաբար և անխնա ասպատակում են թե՛ պարսիկները և թե՛ բյուզանդացիները։ Բայց պարսիկների առաջին արշավանքներն բնդհանուր առմամբ հաջող չէին։ Նախ, ինչպես հաղորդում է Սեբեոսը, Սուրեն մարդպանի սպանության տարում զորքով Հայաստան է ներխուժում զորավար Վարդան Վշնասպը, բայց մի տարի անց ստիպված հեռանում է։ Ապա 573 թ. արշավում է նշանավոր զորավար Միհրան Միհրեանդակը կամ Չուբինը՝ 20.000-անոց զորքով, ունենալով թագավորի հրամանը՝ Հայաստանում սրի քաշել բոլոր ազամարդկանց, իսկ երկիրը հիմնովին ամայացնել։ Պարսիկների անօրինակ դաժանություններից սարսափած շատ հայեր թաքնվում են անառիկ ամրություններում կամ փախչում հեռավոր վայրեր^{38ա}։

36 Ноанн Ефесский, էջ 112; Տևոս Հայկ Լեկոնյան, նշվ. աշխ., էջ 392։

37 Менаандр, էջ 426։

38 Ավիլի ճիշտ՝ Բաղիրթ գետից արևելք գտնվող՝ Ասոսյաններին ենթակա Arzanene-Արզնարդիներ։

38ա Աեբեոս, էջ 70։

Մծբինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտին իրենց զորքերով մասնակցում են բյուզանդական Մարկիանոս և Հայաստանի արևմտյան մասի Հովհաննիս զորավարները: Հայերին օգնում են վրացիները, արխաղները և աղվանների թագավոր Սարը (Շերոյե): Հարկ եղած դեպքում կայսրությունն հայկական, վրացական և աղվանական զորամասերը դուրս էր բերում երկրից և տանում Միջագետք: Միհրանը ծանր պարտություն է կրում: Անհաջող էր նաև պարսիկների հաջորդ արշավանքը: Միհրանից հետո պարսկական զորքով Հայաստան է արշավում «Փիլիպոս, Սիւնեաց տէրը», որը խաղամախի դաշտում, ապա Վանանդի Ութմըսու գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն է կրում, բայց Հայաստանում մնում է յոթ տարի³⁹:

Պարսիկների կրած պարտությունները ցույց են տալիս, որ հայ-բյուզանդական միացյալ զորքը գերազանցել է թշնամու ուժերին⁴⁰: Հայկական զորագնդերի գլուխ էր կանգնել Վարդան Մամիկոնյանը: Ապստամբ հայերին էին միացել վրացիներն ու աղվանները⁴¹: Պատերազմում գլխավոր ուժն էին հայկական զորագնդերը⁴², որոնց աջակցում էր բյուզանդական օժանդակ զորքը: Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զորավարները ենթարկվում էին Վարդան Մամիկոնյանի գերագույն հրամանատարությունը:

Պատերազմական գործողություններն այնուհետև ընթանում են փոփոխակի հաջողությամբ: Բյուզանդիայի վիճակը ծանրանում է և՛ Արևելքում, և՛ Արևմուտքում, որտեղ Բալիաններում սպանում են սլավոններն ու ավարները: Տիբերիոսը (578—582), որը կառավարում էր հիվանդ Հուստինոս կայսեր փոխարեն, խոսքով Ա.-ին վճարելով 45.000 ոսկի, կնքում է սկզբում միամյա, ապա եռամյա զինագաղտար (575—578), որը, սակայն, Հայաստանի վրա չէր տարածվում⁴³:

Հայերի վիճակն է՛լ ավելի է ծանրանում, երբ 576 թ. վաղ գարնանը պարսից զորքերի գլուխ անցած Հայաստան է ներխուժում խոսքով Ա.-ն: Սերնոսի վկայությամբ, Միհրան Միհրեանդակի և խոսքով Ա.-ի արշավանքներն ուղղված էին Վարդան Մամիկոնյանի դեմ⁴⁴:

Այդ ժամանակ կայսրությունն Արևելքում ուներ 120—150 հազարանոց բանակ⁴⁵: Սակայն այդ ուժերը պարսիկների արշավանքի սկզբում ցրված էին Փոքր Ասիայում, Հայաստանում և Միջագետքում: Գարնանը Հայաստանում պարսիկների երեւալն անակնկալ էր, զրա համար էլ բյուզանդական զորավարներ Կուրսի և Թեոդոսոսի զորքը գեուևս ժողովված չէր⁴⁶: Բացի այդ, գլխավոր հրամանատար Հուստինիանոսին չէր հաջողվել իր ուժերը ժամանակին փոխադրել Հայաստան՝ թշնամու արշավանքի լուրն ուշ ստանալու պատճառով:

խոսքով Ա.-ն Արտաղ-Բագրևանդ գավառների վրայով անցնում է բյուզանդական Հայաստան: Չկարողանալով զրավել Թեոդոսուպոլիսը, խոսքովը շարժ-

39 Նույն տեղում: Պարսիկների պարտությունների մասին հաղորդում է նաև Հովհաննես Եփեսացին (տե՛ս Иоанн Ефесский, стр. 112).

40 Նույն տեղում, էջ 113—129:

41 Theoph. Chron., I, էջ 448:

42 Միխայել Ասուրի, էջ 272:

43 Աերեոս, էջ 68:

44 Նույն տեղում:

45 Иоанн Ефесский, էջ 127: Տե՛ս Հայկ Մելիքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 423:

46 Меландр, էջ 411:

վում է դեպի Փոքր Հայք: Պարսկական բանակը Փոքր Հայքում չի հանդիպում տեղական բնակչության դիմադրությանը: «Փոքր Հայքի հարկատուները, — ասում է Մենանդրոսը, — ոչ միայն չլքեցին դաշտերը և շփախան, այլ քննադատեցին, պարսկական զորքին պարեն մատակարարեցին»⁴⁷: Այդ համագամանքը, անշուշտ, հետևանք էր բյուզանդական ճնշումների պատճառով հայերի մեջ ծագած դժգոհության: Կայսրությունը պատերազմի պայմաններում իսկ շարունակում էր հայերին ենթարկել դավանական հալածանքի: Տիրերիոս կայսեր օրոք Կ. Պոլսում գումարվում է հայ և հույն հոգևորականության նոր ժողով, որը դատապարտում է հայոց եկեղեցու դավանանքը⁴⁸:

Խոսքովն այնուհետև շարժվում է դեպի Կասպադովկիական Կեսարիա: Պարսիկները Կասպադովկիայում հանդիպում են բյուզանդական կենտրոնացված զորքի լուրջ դիմադրությանը և Կեսարիան դրավելու անհաջող փորձից հետո ստիպված շարժվում են Սեբաստիա-Մելիտենե քաղաքների ու Եփրատ գետի ուղղությամբ⁴⁹: Վարդան Մամիկոնյանն իր զորքով նույնպես անցնում է Եփրատը՝ Հուստինիանոսի ուժերին միանալու համար: Բյուզանդական բանակը պարսիկների դեմ Կասպադովկիական Կեսարիայի և Մելիտենեի մոտ մղած երկու ճակատամարտերում հաղթում է⁵⁰: Խոսքովն իր զորքի մնացորդներով անցնում է Եփրատը և Աղձնիքի վրայով հեռանում Պարսկաստան: Հայկական և բյուզանդական միացյալ բանակն առաջ է շարժվում մինչև Սյունիք, Աղվանք և Ատրպատական: Ողջ Հայաստանն անցնում է բյուզանդական տիրապետության տակ: Կայսրությունը, սակայն, տարբեր վերաբերմունք է ցույց տալիս նրա բնակչությանը: Բյուզանդական զորքը Հայաստանի արևելյան մասում գործում է բռնություններ ու դաժանություններ⁵¹:

Հայ հոգևորականությունն ստիպված դիմում է Տիրերիոս կայսրին՝ պահանջելով վերջ տալ այդ անօրինակ բռնություններին⁵², իսկ դրան հակառակ կայսրությունն իրեն կողմնակից հայ ֆեոդալական խավերին սիրաշահում է՝ տալով պարգևներ և զորք⁵³:

Բյուզանդիան և Պարսկաստանը, կորցնելով հաղթանակ տանելու հույսը, ձեռնամուխ են լինում հաշտության բանակցություններին: Բայց բանակցությունները դեռ չավարտված, Հայաստանում տեղի է ունենում պատերազմող կողմերի ուժերի հարաբերակցության անսպասելի փոփոխություն, ի վնաս կայսրության:

577 թ. աշնանը Տամ-խոսրով զորավարն օգտվելով բյուզանդացիների անհոգությունից, և նրանց կեղեքումների պատճառով հայերի շրջանում ծագած դժգոհություններից, 30 հազար զորքով մտնում է Հայաստան և հանկարծակի հարձակվում Հուստինիանոսի 120 հազարանոց բանակի վրա ու խուճապի մատնում: Երկու ճակատամարտերում՝ Բասենում և Բազրեանդում բյու-

47 նույն տեղում:

48 Անանիա Շիրակացի, էջ 397: Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., § 390, էջ 579—581:

49 Иоанн Ефесский, էջ 113: Տե՛ս Հայկ Մելիտենյան, նշվ. աշխ., էջ 425:

50 նույն տեղում, էջ 113, 128: Սերեոս, էջ 68, 70:

51 Менадор, էջ 424, Միքայել Ասորի, էջ 273—274, հմմտ. Иоанн Ефесский, էջ 129:

Տե՛ս Հայկ Մելիտենյան, նշվ. աշխ., էջ 429:

52 Միքայել Ասորի, նույն տեղում:

53 Иоанн Ефесский, էջ 113: Հայկ Մելիտենյան, նշվ. աշխ., էջ 431:

զանգացիները ծանր պարտություն են կրում⁵⁴։ Մարզպանական ողջ Հայաստանը նորից գրավում են պարսիկները։ Երբ Տամ-խոսրովը խոստանում է Հայաստանում ատրուշան շկառուցել, պարսիկներին դիմադրող 20.000 բնակչությամբ հայկական մարզը դուրս է գալիս Բյուզանդիայի գերիշխանությունից և ենթարկվում Պարսկաստանին⁵⁵։ Հայ-բյուզանդական համադրժակցությունը և դաշինքը քայքայվում են։

Չնայած մարզպանական Հայաստանում ազատագրական շարժումը Պարսկաստանի դեմ դադարեց, բայց այն մեծ դեր խաղաց Երկրի հեռագա կյանքում։ Ապստամբությունը ոչ միայն նոր, հզոր հարված հասցրեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնուրույնությանն սպանացող պարսիկ նվաճողների ոտնձգություններին, այլև պահպանեց ու ամրապնդեց նախորդ դարի ազատագրական պայքարի նվաճումները։

Այդ ժամանակ Բյուզանդիայի գրությունը ծանրացել էր նաև հյուսիսում։ Մոտ 100.000 սլավոններ անցել էին Գանուբը և բնակություն հաստատել Բալկաններում։ Տիրերիոս կալսրն ստիպված զինվորական զգալի ուժեր է տեղափոխում Բալկաններ։

577—578 թթ. ձմռանը բյուզանդական արևելյան բանակի զլխավոր հրամանատար է նշանակվում և Հայաստան ուղարկվում Մավրիկիոսը (Մորիկը), որը Տիրերիոսի մահից հետո զաննում է կալսր (582—602)։ Նա զինվորական մեծ ուժեր է հավաքագրում պարսիկների դեմ։ Տամ-խոսրովը հեռանում է Հայաստանից։ Բայց թշնամի զորքերը շարունակում են ավերածություններ գործել, բնակչությանը սրի քաշել ու գերեվարել, շատ են տուժում հատկապես Երկրի հարավային նահանգները։ 578 թ. բյուզանդացիներն անխնա ամաչացնում են Աղձնիքը և 10.000 հայ բնակիչների վերաբնակեցնում Կիպրոս կղզում⁵⁶։ Ամաչացվում են նաև Հայաստանի մյուս շրջանները, հատկապես կենտրոնական՝ դավառները։

590 թ. պարսկական բանակի՝ Վահրամ Չուբինի զլխավորած ապստամբությունը փոխում է 20-ամյա պատերազմի ընթացքը՝ հօդուտ Բյուզանդիայի։ Սասանյան արքունիքում միաժամանակ կազմակերպվում է դավադրություն Որմիզդ Դ արքայի (579—590) կնոջ կղբայրների՝ Վնդոյի և Վստամի զլխավորությամբ։ Որմիզդը զոհ է դառնում պալատական հեղաշրջման։ Գահակալում է նրա սրդի խոսրով Բ Փարվեզը (590—628), որը Մծբինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտություն է կրում խռովարար զորավարից և իր կանանցի հետ 30 թիկնապահների ուղեկցությամբ փախչում է Բյուզանդիա։ Վահրամ Չուբինը մանում է Տիգրոն և իրեն հուշակում պարսից արքա Պարսկական գահի երկու հավակնորդները դիմում են կալսրության օգնությանը, յուրաքանչյուրը խոստանալով նրան տերիտորիալ ընդարձակ զիջումներ։ Մորիկ կալսրը պաշտպանում է օրինական արքային՝ խոսրով Բ-ին, սրին կալսրը արամադրում է բյուզանդական, հայկական, վրացական և աղվանական զորամասեր⁵⁷։ Այդ զորքի զլուխ է նշանակվում բյուզանդական արևելյան ուժերի զլխավոր հրամանատար Կոմենցիոլը, որին շուտով փոխարինում է հայազգի

54 Սեբեոս, էջ 71։

55 Иоанн Ефесский, 113, 130։ Հայկ Մեկնոնյան, նշվ. աշխ., էջ 390, 424։

56 Նույն աղբյուր, էջ 113, 143, 146։ Տն՝ս Հայկ Մեկնոնյան, նշվ. աշխ., էջ 390, 431, 436։

57 «Ռովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմություն Տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917,

Ներսեսը: Հայաստանի բյուզանդական զորքի հրամանատարն էր Հովհան Մյուստակունը, իսկ հայ նախարարական զորագնդերինը, որոնց քանակը հասնում էր 15.000 զինվորի, Մուշեղ Մամիկոնյանը: Նրա հետ էին անվանի զորավար Սմբատ Բագրատունին («Բաղմահադիլը») և Սասունի հուժեգիր իշխանը⁵⁸: Կալսեր ուղարկած օգնական զորքերի ընդհանուր թիվը, ըստ հուշյն և արար պատմիչների, կազմում էր 60.000, իսկ Վահրամ Չուբինի՝ 40.000⁵⁹:

Վահրամ Չուբինն այդ ժամանակ նախարարական զորագնդերին բյուզանդացիներից անջատելու և իրեն դաշնակից դարձնելու նպատակով Մուշեղ Մամիկոնյանին և նրա հետ եղած նախարարներին խոստանում է իր հաղթանակի դեպքում վերականգնել Հայոց թագավորությունն իր նախկին սահմաններում⁶⁰: Հայ զորականները վճռականորեն մերժում են առաջարկը: Ատրբպատականում տեղի ունեցած ճակատամարտում Վահրամ Չուբինի զորքը ջախջախվում է, իսկ ինքը փախուստի է դիմում, սակայն շուտով սպանվում է:

Խոսքով Բ Փարվեզը (590—628), վերահաստատվելով գահին, ճոխ պարպենքով վարձահատույց է լինում բյուզանդական ու հայկական զորքերին:

3. 591 Թ. ՊԱՐՍԿԱՐՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

591 թ. Մորիկ կալսեր և Խոսրով Բ-ի միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով վերջ է տրվում պարսկաբյուզանդական 20-ամյա պատերազմին: Հայաստանում գծվում է երկու տիրությունների նոր սահմանագիծ, սրը որոշվում է շնորհիվ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի»: Հաշտության կնքման և նոր սահմանագծի հաստատման հարցը, ինչպես երևում է, քննարկվել է երկու անգամ. ա) Բյուզանդիայում Խոսրով Բ-ի գլուխկոտրած ժամանակ տեղի ունեցած նախնական բանակցություններում. բ) Պարսկաստանում գահին նոր վերահաստատվելուց անմիջապես հետո վերջնականապես կնքված հաշտության պայմանագրով:

Խոսրովի առաջին նամակում (որ պնդանություններ ուղարկվել է բյուզանդական կալսեր Կիրիկեսիոն քաղաքից), ոչ մի խոսք չկա հողային խնդրի վերաբերյալ, այն պարզ մի խնդրագիր է կալսերին՝ իրեն օգնելու գահին վերահաստատվելու համար, ինչպես հաջրը որդուն: Հիերապոլսից ուղարկված երկրորդ դեսպանությունը կալսեր և պալատականների առաջ արտասանած իր ճառում ցույց տվեց, թե Պարսկաստանը բյուզանդական օգնության դիմաց ինչ հողային դիջումներ է կատարելու Արևելքում, ինչպես և Հայաստանում: «Մենք,— ասում է երկրորդ դեսպանության ներկայացուցիչը,— կվերադարձնենք ձեր Մարտիրոսյուրիսը, անվճար կղիջենք Փարան, խոր գերեզմանում մենք կթաղենք պատերազմը, առանց որևէ հատուցման կհամաձայնենք հաշտության, կհրաժարվենք Հայաստանից, որի պատճառով պատերազմը հասավ մարդկանց վշտացնելու այդպիսի ուժի»⁶¹: Թե ինչ էին խոստանում զիջել մարդպանական

58 Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., էջ 297: Հայկական գնդերի պատկերավոր նկարագիրը տե՛ս Սեբեոս, էջ 77:

59 Н. Пигулевская, Византия и Иран..., стр. 163.

60 Սեբեոս, էջ 77—78: Հմմտ՝ Թավմա Արժունի, էջ 150:

61 Theophil, Simocatta, էջ 112:

Հայաստանից, հանվանն նշվում է կայսրին ուղարկած խոսքովի պաշտոնական գրության մեջ, որի մասին հաղորդում է Սեբեոսը: Խոսքովը, կայսրից խնդրվող օգնության փոխարեն խոստանում էր կայսրությանը ղիջել Ասորեստանի կողմերը, մինչև Մծբին քաղաքը և Տանուտիրական իշխանության ներքո գտնվող Հայոց երկիրը «մինչև Այրարատ և Դվին քաղաքը, և մինչև Բղնունյաց ծովի եզրը և Առեստավանը, և Վրաց աշխարհի մեծ մասը, մինչև Տփղիս քաղաքը»⁶²: Մարդպանական Հայաստանի մեծ մասն անցնելու էր բյուզանդական տիրապետության տակ:

Մարդպանական Հայաստանում պարսիկների տերիտորիալ ղիջումները կայսրությանն ավելի որոշակի են դառնում 591 թ. կնքված պայմանագրով: Այս մասին դժբախտաբար աղբյուրների տեղեկություններն աղքատիկ են և ընդհանուր: Ըստ Narratio de rebus Armeniae գրության անանուն հեղինակի (VII դ.) խոսքովը «ամբողջ Հայաստանը մինչև Դվին ավելց Մավրիկիոս կայսեր»⁶³: խոսքովը հաստատվելով գահին, ասում է Սեբեոսը, «կատարեց կայսրին տված խոստումը: Նա կայսրությանը հանձնեց ողջ Արուստանը (մինչև Մծբին) և Հայոց երկիրը, որն իր իշխանության տակ էր. Տանուտիրական տունը⁶⁴ մինչև Հրազդան գետը, Կոտեից գավառը մինչև Գառնի ավանը և Բղնունյաց ծովի ափը, նաև Առեստավանը և Կոգուիտ գավառը, մինչև Հացյուն ու Մակու»: Սեբեոսն ասում է, որ «կողմն Վասպուրական զնդին» Պարսից արքայի ծառայությանն էր և հայոց նախարարների մեծ մասը հուլյների բաժնում էին, իսկ պարսիկների բաժնում դրանք փոքր թիվ էին կազմում: Խոսքովը ղիջեց նաև Վրաց աշխարհի մեծ մասը՝ մինչև Տփղիս քաղաքը⁶⁵:

Սեբեոսի մոտ խոսքովի նախնական հողային խոստումների թվարկման և հետագա հանձնման մեջ, ինչպես երևում է, կար տարբերություն, բայց Պարսից արքան հիմնականում կատարել է խոստացածը: Նոր սահմանագծի վերաբերյալ Սեբեոսի տեքստում կան անճշտություններ: Նոր սահմանը կազմել է ոչ թե Հրազդանը, այլ ըստ մյուս աղբյուրների հավաստի տեղեկության, նրանից արևելք գտնվող Աղատ գետը⁶⁶: Սակայն սահմանագիծը անցնում է Հրազդանի և Սևանա լճի միջև:

62 Սեբեոս, էջ 84, հմմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 148:

63 Տե՛ս «Բաների Մատենագրանի», № 6, էջ 466:

64 Մինչև 591 թ. տանուտիրական իրավունքից օգտվող Տանուտիրական տուն, զունդ կամ երկիր կոչված տերիտորիալ միավորը բազկացած էր Այրարատից, Տուրուբերանից (կամ Տարոնից) և Տայբից (H. Adonay, նշվ. աշխ., էջ 131, 133—134): Հայաստանի նոր բաժանումից հետո Այրարատը, Տուրուբերանը և Տայբը կազմում են վարչական տանձին միավորներ:

65 Սեբեոս, էջ 84, հմմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 152: Վարդան Արևելցի, էջ 83, Սեբեոսի բնագրում կան փոքրիկ վրիպակներ, որոնք հեշտությամբ կարելի է սրբագրել և ուղղել (Չ. Հիւրշման. Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 44):

66 Հովհաննես Գրախանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 67—68, 73, Narratio de rebus Armeniae, էջ 467: Հմմտ. Արսեն Սափարացի, էջ 43: Սեբեոսի կողմից Գառնիի, որպես նոր սահմանային բնակավայրի հիշատակումը ևս ցույց է տալիս, որ սահմանը կազմել է Աղատ գետը, որովհետև Գառնիի բերդը, ինչպես հայտնի է, գտնվում է այդ գետի աջ ափին, իսկ ինքը՝ Գառնին, մակ է ոչ թե Կոտայրի, այլ նրանից արևելք գտնված Ռաստան Հայոց գավառի մեջ: Սեբեոսի «Մինչև ցավանն Գառնի» դարձվածքից պետք է հետևեցնել, որ Գառնին չէր անցել Բյուզանդիային, իսկ բանի որ այն գտնվում է Աղատ գետի աջ ափին, նշանակում է այդ գետն իր վերին հոսանքում պարսկաբյուզանդական սահման չի կազմել: Զիշտ նշված է, որ Սեբեոսի մոտ «ց»(-մինչև) նախդիրով հիշատակված բնակավայրերը (Գառնի, Առեստ, Հացյուն,

Այդպիսով նոր սահմանագծի հյուսիսում սահման պետք է ընդունել ոչ թե Հրազդանը, այլ Աղատ գետը և սրա վերին հոսանքի աջ ափին գտնվող Գառնի ավանը: Կոտայք գավառը դարձել է բյուզանդական, իսկ Ոստան Հայոց գավառը մնացել պարսկական: Դրանցից հարավ, ըստ Սեբեոսի, Բյուզանդիային էր անցել Կոգովիտ գավառը և մինչև Վանա լիճը սահմանային կետեր էին Հացյունը⁶⁷, Մակուն և Առեստ ավանը, որոնք մնացել էին պարսիկներին: Մակուն գտնվում էր Կոգովիտից հարավ-արևելք ընկած Արտազի (այժմյան՝ Մակու շրջան) արևմտյան մասում, որը Վասպուրականի գավառներից էր և մնացել էր պարսիկներին: Նոր սահմանագիծն այնուհետև անցնում է Առեստ ավանով մինչև Ընձաքիսար լեռը, Վանա լճի արևելյան մասը թողնելով Պարսկաստանին: Նրանից հյուսիս գտնվող դավառները (Տարոն, Բզնունիք, Խոռխորունիք, Հարթ, Ապահունիք և այլն) կազմեցին նոր՝ Տուրուբերան անունով վարչատնտեսական միավորը և Այրարատի արևմտյան մեծ մասի հետ անցան Բյուզանդիայի տիրապետության տակ⁶⁸: Վասպուրականը և Մոկքը մնացին Պարսկաստանին: Աղբյուրների տեղեկությամբ պարսկաբյուզանդական նոր սահմանագիծը Հայաստանում ընդհատվում էր Ընձաքիսար (կամ Կասպուտ կող) լեռով, որը գտնվում էր Վասպուրականում՝ Վանա լճի հարավարևմտյան ափին: Աղձնիքը ևս 591 թ. պայմանագրով անցել է Բյուզանդիային⁶⁹:

Հայաստանի հետ նաև Վրաց աշխարհը բաժանվել էր Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև. այստեղ սահմանն անցնում էր Տփղիսի վրայով: Խոսքով Բ Փարվեզը, դիջելով Բյուզանդիային Հայաստանի, Վրաց աշխարհի և հյուսիսային Միջագետքի մեծ մասը, այնուամենայնիվ, նշված երկրների ամենակարևոր ռազմատնտեսական և տնտեսական նշանակություն ունեցող կետերը թողել է սասանյան աշխարհակալության սահմաններում: Սկսած հյուսիսից, Բյուզանդիային անցել է Վրաց աշխարհը, առանց Ալանաց դոների և ռազմավիրական ճանապարհի (Արագվի գետի հովտում) և Վրաց բղջխի ոստանի: Հայաստանից կայսրությանն անցել է «Երկիր տանուտիրական գրնդին» կոչված տարածքը, այն է՝ Այրարատ նահանգը՝ առանց Դվինի ոստանի (Ոստան Հայոց գավառը), Տուրուբերան, Տայք և Աղձնիք նահանգները: Մարդպանական Հայաստանից Սասանյան Իրանին մնում էին միայն վերոհիշյալ Դվինի ոստանը (որտեղ գտնվում էր Հայոց մարզպանի նստավայրը) և Վասպուրականի ու Մոկքի նահանգները: Սասանյան Իրանին Լնթակա այս մասը այնուհետև կոչվեց «Կողմն վասպուրական գնդի»: Բացի այդ, այս երկրամասից արևելք գտնվում էր 571 թ. մարզպանական Հայաստանից անջատված Սյունիքը, որն Արցախի հետ միասին ժամանակավորապես դարձել էր առան-

Մակու) շեն անցել Բյուզանդիային, այլ մնացել են պարսիկների ձեռքում (Չ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 45):

67 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 62:

68 Ի. ԱժՕՈՒՎ, նշվ. աշխ., էջ 230—235:

69 Չ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 46:

* Ս. Տ. Երեմյանը, ղեկավարվելով Անանիոս Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» տվյալներով, լրիվ պարզել է 591 թ. սահմանագիծը:

ձին վարչական միավոր՝ «Սիւնիք» կամ «Սիսական» անունով⁷⁰: Մագիստրոսի նստավայրը Մավրիկիոսը փոխադրեց Շիրակաշատ ավանը, որն այնուհետև կոչվեց Մավրիկասպոլիս (այժմ՝ Մավրակ)⁷¹:

4. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄՈՐԻԿ ԿԱՅԱՆԵՐ ՕՐՈՔ

Հայաստանի նոր բաժանման ժամանակ նրա արևմտյան մասում իշխում էր բյուզանդական կարգը, իսկ նոր նվաճվածում՝ նախարարականը: Կայսրութունը ձգտում էր Հայաստանի նոր նվաճած ընդարձակ հատվածում ևս իրականացնել բյուզանդական վարչական բաժանում, որին Մորիկ Կայսրը ձևնամուխ է լինում Պարսկաստանի հետ պայմանագիր կնքելուց անմիջապես հետո: Այդ մասին մանրամասն տեղեկություն է տալիս Հովհաննես Գրասխանակերտցին⁷²: Վերջինիս այս վկայությունը նոր վարչական բաժանման մասին սղբյուրների շարքում գրեթե միակն է⁷³, որի վերաբերյալ, սակայն, պատմագրության մեջ կատարվել են լուրջ և հիմնավոր գիտողություններ ու վերապահումներ, մասնացույց են արվել անճշտություններ ու սխալներ: Մորիկ կայսեր կողմից Առաջին Հայքը նրկորդ Հայք վերանվանելու մասին պատմիչի տեղեկությունը համապատասխանում է «Աշխարհացոյցի» տեղեկության: Գոյություն ունեցող գրականության մեջ չեն հասկացվել այս փաստերը և համարել են, որ այն շփոթված է Հուստինիանոսի ռեֆորմների հետ⁷⁴: Ս. Տ. Երևմյանի ուսումնասիրությունները պատմաքարտեզագրական մեթոդով ցույց են տալիս Հովհաննես Գրասխանակերտցու տեղեկությունների ճշտությունը: Նրանք ստուգվում են Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» տվյալներով, ինչպես նաև մոտ 600 թ. գրված Գեորգ Կիպրացու աշխատությունով⁷⁵:

Ճիշտ պիտի համարել նաև Գրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ Երրորդ Հայքը՝ Մելիտանե կենտրոնով Մորիկ կայսրը վերանվանել է Առաջին Հայք, իսկ Երկրորդ Հայքը՝ Սեբաստիա կենտրոնով՝ Երրորդ Հայք: Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ կազմակերպված Առաջին Հայք պրովինցիան Մորիկ կայսրը բաժանում է երկու մասի: Հյուսիսային ծովափնյա մասը Տրապիզոն կենտրոնով անվանել է «Մասն Մեծ Հայոց», իսկ նրանից հարավ գտնվող Կարինի երկիրը՝ «Մեծ մասն մեծ Հայոց», կենտրոն ունենալով Կարին-Թեոդոսուպոլիս քաղաքը: Այս «կալարբին» կամ պրովինցիան ճշտիվ համապատասխանում է «Աշխարհացոյցի» «Բարձր Հայք» նահանգին:

70 Շ. Կ. Երեմյան, Армения в VI—VII вв. в кн. «Очерки истории СССР, III—IX вв.», М., 1958, стр. 225. 591 թ. սահմանագիծը նշված է Ս. Տ. Երևմյանի կազմած հետևյալ քարտեզներում՝ «Հայաստանը V—VII դդ.» (Ս. Տ. Երևմյան), Византийско-иранская граница IV—VI вв. Атлас истории средних веков. Второе изд. ГУГК, М., 1956, с. 5, карта 5а (Государства Закавказья в IV—VII вв.). Атлас истории СССР, ч. I. М., 1948, с. 5, карта 5б).

71 Շ. Կ. Երեմյան, Армения в VI—VII вв., նշված գրքում:

72 Յովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 67—69:

73 Այս նույն հատվածը գրեթե կրկնում է Վարդան վարդապետը. տե՛ս նրա՝ «Հաւարումն պատմութեան», Վենետիկ, 1862, էջ 59:

74 Տե՛ս Ն. Գեյցեր, Սկզբնաւորութիւնը բյուզանդական բանակաթէմերու գրութեան, Վիեննա, 1903, էջ 19—20: Ն. Հյուպըման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, 1907, էջ 49: II. ԱժՕՊԿ, նշվ. աշխ., էջ 66:

75 Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani, ed H. Gelzer, Lipsiae, 1893.

Վերջինից հարավ գտնվում էր Հուստինիանոս Ա.-ի ժամանակ կազմված Չորրորդ Հայքը՝ Աշմուշատ (Սրշամաշատ) կենտրոնով: Մորիկ կայսրը որոշ փոփոխություններ է մտցնում: Չորրորդ Հայքի Անգեղք տուն գավառը նա առանձնացնում է և մնացյալ տարածքը կազմում է Չորրորդ Հայքը՝ Դադիմոն կենտրոնով, իսկ Անգեղատուն (Ինգիլինե) գավառը Տիգրանակերտ կամ Նփրերկերտ գավառի հետ միացնում է կայսրության անցած Աղձնիքի բյուզանդական տարածքին: Նոր պրովինցիան կոչվում է, ըստ Երևույթին «Մեծ Մոփք» և համապատասխանում է «Աշխարհացոյցի» «Աղձնիք» նահանգին: Կենտրոնն էր Մարտիրոսապոլիսը կամ Նփրկերտը: Այս քաղաքը կոչվեց «Յուստինիանունիստ»: Այս «Մեծ Մոփքից» հարավ գտնվում էր «Վերին Միջագետք» պրովինցիան:

Չորրորդ Հայքը՝ Դադիմոն կենտրոնով կոչվեց «Չորրորդ Յուստինիանիա», սակայն արարական նվաճումներից հետո VII դարի կեսերին նորից կոչվեց «Չորրորդ Հայք»: Այստեղ ռազմական ուժերի կենտրոն էր Հաշտյանը գավառի Կիթառիճ ամրոցը, ոչ հեռու պարսկաբյուզանդական սահմանագծից: Այնուհետև սովորություն է դառնում Բյուզանդիայի իշխանության տակ գտնվող Չորրորդ Յուստինիանին Չորրորդ Հայք անունը տալ, ինչպես այդ երևում է Թևոփանեսի, Ստեփանոս Տարոնացու և այլ պատմիչների երկերից:

591 թ. բաժանման հետևանքով Բյուզանդիային անցած հայկական հողերը՝ «Երկիր տանուտիրական դեղին» կոչված, ստանում են վարչական նոր բաժանում: Այրարատ նահանգը (ըստ «Աշխարհացոյց»-ի ամբողջովին անցնում է կայսրության, բացի Հայոց մարզպանի ոստանից՝ Դվին մայրաքաղաքով, որը կոչվում էր «Ոստան Դրենոյ»: Ըստ նոր բաժանման, Այրարատ նահանգը կոչվում է «Ներքսագոյն Հայք» կամ «Կողմն Դվին քաղաքի» և Ազատ գետով բաժանում է կայսրությանն անցած Այրարատը: «Ներքսագոյն Հայք» պրովինցիայի կենտրոնը պիտի դառնար Մավրիկապոլիսը (Շիրակաշատ ավանը), որտեղ այնուհետև նստում էր Արևելքի մագիստրոսը:

Այրարատից հարավ գտնվում էր «Աշխարհացոյցի» Տուրուբերան (կամ «Տուրոյբերան») նահանգը, որը դարձավ առանձին պրովինցիա՝ «Մեծ Հայք» անունով: Այս անունով գիտեն Տուրուբերան նահանգը նաև ուշ շրջանի արաբական ու պարսկական աղբյուրները: Բյուզանդիային անցած մարզպանական Հայաստանի հողերից պիտի հիշել Տայք նահանգը, որը մնաց նույն տարածքում և կոչվեց «Խորագոյն Հայք»: Վերջինիս կենտրոնը պիտի լիներ Բանակը (վրաց. Բանա):

Ինչպես տեսնում ենք, Մորիկ կայսրը կայսրությանն անցած Հայաստանի մասը ենթարկել է վարչական նոր բաժանման և հատկողականորեն շարունակել Հուստինիանոսի ռեֆորմներն ավելի ընդարձակ սահմաններով՝ նախարարական կարգը ոչնչացնելու և երկիրը վարչականորեն կայսրության հետ ձուլելու համար:

Հայաստանում Մորիկ կայսեր անցկացրած ռազմական միջոցառումներից ամենակործանարարը հայ զինական ուժը երկրից պարբերաբար դուրս բերելու և այն կանխամտածված կերպով ոչնչացնելու նրա նենգ ծրագիրն էր:

Պարսկաստանի դեմ տարած հաղթանակից հետո կայսրության համար Արևելքում այս ժամանակաշրջանում այլևս ոչ մի վտանգ չկար: Բայց նրա գրովյունը դարձյալ խիստ ծանր էր Բալկաններում, որի վրա պարբերաբար հարձակվում էին ավարներն ու սլավոնները: Միայն 577 թ. Բալկաններ ներ-

խուժած սլավոնների թիվը հասնում էր 100 հազարի: 581 թ. սլավոնները հարձակվում են Թրակիայի վրա, իսկ 588-ին արդեն մտնենում են Կ. Պոլսի⁷⁶, Բյուզանդական քաղաքականության ծանրության կենտրոնը դառնում է Արևմուտքը, ուր սլաբոսկիների դեմ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո կայսրությունը տեղափոխում է իր արևելյան ղորամասերը⁷⁷: Նրան անհրաժեշտ էին զինվորական մեծ ուժեր: Մորիկը զինվորներ է հավաքագրում բազմաթիվ ցեղերից ու ժողովուրդներից: Սրա բանակում կային հոններ, լանգոբարդներ, բուլղարներ, բայց օտարներից դերակշռողը հայերն էին⁷⁸: Կայսրությունը Բալկաններում մղած այդ պատերազմներում, որոնք մարդկային հակայական զոհեր էին խլում, լայնորեն օգտագործում է նաև նախարարական հետևակ ու հեծյալ գնդերը՝ սաստկացող բյուզանդական ճնշումների դեմ ծավալվող հայ ազատագրական շարժումները կանխելու և իր տիրապետությունը Հայաստանում ամրապնդելու համար: Նման քաղաքականությունը հանդեսնում էր Հայաստանի տալառադմականացման: Մորիկ կայսրն այդ խնդրի իրականացմանը մասնակից է դարձնում խոսքով Բ արքային: Մորիկ կայսրը խնդիր է դնում բնաջնջել հայ զինվորական ուժը և դրանով զրկել հայերին այն դերից, որ նրանք խաղում էին սլաբոսկաբյուզանդական հարաբերությունների մեջ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ դյուրություն մը հաղթահարել նրանց զիմադրությունը և ապահովել իր տիրապետությունը:

Հայաստանն ապառազմականացնելու ծրագիրը և դրա գործադրման եղանակը շարադրված են այն նամակում, որն, ըստ ավանդության, Մորիկը գրել է խոսքով Բ արքային. «Մի խոտոր և անհնազանդ ազգ կա մեր մեջ և պղտորում է: Բայց ես իմը ժողովեմ և Թրակիայում գումարեմ, իսկ դու քոնը ժողովիր և հրամայիր արևելք տանել: Նվի նրանք մեռնեն, ապա կմեռնեն մեր թշնամիները և եթե սպանեն, մեր թշնամիներին կսպանեն, և մենք խաղաղություն մը կասրենք: Որովհետև, եթե դրանք իրենց երկրում մնան, մենք հանգիստ չենք լինի»⁷⁹: Վարկելով այս քաղաքականությունը, Մորիկն օգտվում է Պարսկաստանի թուլացումից և խոսքովի հետ ունեցած բարեկամությունից: Երկու մեծ տերություններն անհապաղ ձեռնամուխ են լինում հայերի զինվորական ուժի բնաջնջման այդ ահալուր ու վարհուրելի ծրագրի իրագործմանը⁸⁰: Այդ գործում աչքի է ընկնում հատկապես Մորիկ կայսրը: Նրա հրամանով երկրում պարբերաբար անց են կացվում զորահավաքներ, կազմակերպվում են հայ հեծյալ և հետևակ գնդեր, որոնք հայ իշխան-զորավարների հրամանատարությամբ անմիջապես փոխադրվում են Թրակիա:

Հայաստանում զորահավաքը կրում է զանգվածային բնույթ⁸¹: Կայսրության վարչական ու ռազմական միջոցառումներին զուգընթաց Հայաստանում ուժեղանում է նաև հարկային ճնշումը, որը երկրում բյուզանդական կեղեքման

76 М. В. Левченко, История Византии, М.—Л., 1940, стр. 101—103.

77 Ф. И. Успенский, История Византийской империи, т. I, стр. 625, 633—634.

78 P. Charanis, նշվ. աշխ.՝ The Armenians in the Byzantine Empire, էջ 17—18.

79 «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, առէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց ե՛կ, առէ, ես դիմ ժողովեմ և ի Թրակի գումարեմ, և դու գրոյց ժողով և հրամայ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն, և մեր կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ զորս յերկրի իսրեանց լինիցին՝ մեզ հանդէլ ոչ լինի» (Սեբեոս, էջ 86):

80 Նույն տեղում, էջ 86—87:

81 Նույն տեղում, էջ 90:

անբաժան ուղեկիցն էր: Կայսրությունն այդ ժամանակներում պատերազմներ էր մղում գրեթե իր բոլոր սահմաններում և, բնականաբար, գրամական մեծ միջոցների կարիք ուներ:

Հայաստանի զինվորական ուժի ոչնչացման գործում Մորիկ կայսրից ետ չէր մնում խոսքով արքան, որը նույնպես իրեն ենթակա նախարարների հեծյալ ու հետևակ գնդերը հավաքում և ուղարկում էր Մաքաստանի ու Բակտրիայի կողմերը:

Հետևելով նախորդ կայսրերին՝ Մորիկը փորձում է Հայաստանում քաղկեդոնականություն տարածել, հայոց եկեղեցին միացնել բյուզանդականին՝ այն իր քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու, կայսրության տիրապետությունը Հայաստանում գաղափարապես ամրապնդելու համար: Քաղկեդոնական բռնադատությունն ավելի է ուժեղանում Մորիկ կայսեր օրոք⁸²: Հայերին ավելի խիստ միջոցներով էին հարկադրում ընդունելու քաղկեդոնականությունը:

Կոստանդնուպոլսում գումարված ժողովի անթիվ գրության անանուն հեղինակը հաղորդում է. երբ Մուշեղ Մամիկոնյանը խոսքով Բ-ի գահին վերահաստատվելու տարում վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս, Մորիկը նրան առաջարկում է հաղորդվել քաղկեդոնական ծեսով, ինչպես այդ իր ժամանակին արել են վարդան Մամիկոնյանը և նրա հետ գնացածները 572 թ.: Հայ գործավարը հրաժարվում է կատարել կայսեր պահանջը, պատճառաբանելով, որ նախորդներն այդ արել են կամ անգիտության կամ էլ վախի պատճառով: Կայսրը նրա խորհրդով հրամայում է Կ. Պոլսում եկեղեցական ժողով գումարել՝ հայոց բոլոր եպիսկոպոսների և կաթողիկոս Մովսես Բ նշվարդեցու (574—604) մասնակցությամբ: Կայսրությունը վերջինիս ճանաչելու էր ամբողջ երկրի կաթողիկոս, եթե նա ընդուներ քաղկեդոնականությունը և աթոռը Դվինից փոխադրեր Հայաստանի բյուզանդական մասը: Բայց Մորիկի սպասելիքները չիրականացան: Կաթողիկոսը կտրականապես հրաժարվեց ենթարկվել կայսեր հրամանին, հայտարարելով. «Նս շեմ անցնի Ազատ գետը, շեմ ուտի փռան հացը և շեմ խմի ջրախառն տաք գինի»⁸³:

591 թ. գումարված Կ. Պոլսի եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցում էին 160 եպիսկոպոս, այդ թվում 21-ը՝ հայ⁸⁴, վերստին հաստատում է Քաղկեդոնի դավանական սկզբունքները: Մովսես կաթողիկոսի ուղարկած պատվիրակները՝ Գրիգոր և Վրթանես վարդապետները, եռանդուն պաշտպանում են հայոց դավանանքը, բայց հաջողություն չունենալով, վերադառնում են՝ նզովելով ժողովը⁸⁵:

Գրիգորի անձնավորությունը մեզ հայտնի չէ, իսկ Վրթանես Քերթովը՝ Քրչկան մականունով, «Տերանց նուիրակ և շարսաղար» պատվանունով այն հայտ-

82 Տե՛ս Սերեաս, էջ 91:

83 «Narratio de rebus Armeniae», էջ 466.—467:

84 Տե՛ս «Православный палестинский сборник», 1874, стр. 230. Եկեղեցական ժողովին, ըստ վարդան Արեկեցու, մասնակցել են 25 հայ եպիսկոպոս (էջ 115), որոնք գլխավորապես Հայաստանի բյուզանդական մասից էին:

85 Աճաճիա Երակացի, Պատմութիւն, տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան. Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 397: Հմմտ. «Սամուկի բահանայի Անեցոյ Հատարմունքի գրոց պատմապրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 76: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 49:

նի վարդապետան է, որը Մովսես Բ Եղվարդեցի կաթողիկոսի օգնականն էր, իսկ նրա մահից հետո՝ Երեք տարի Գվինի կաթողիկոսական աթոռի տեղապահը (604—607): Արևմտյան Հայաստանի «Սորմենայ ստրատելատէ եւ Հայոց գաւրաւարէ» Վրթանէս վարդապետին ուղղված մի գրութունից պարզվում է, որ նա եղել է կաթողիկոսի պատվիրակ⁸⁶: Քաղկեդոնականությունը մերժող եպիսկոպոսներին եկեղեցական ժողովում գլխավորել էին Բաւենի Մանասեւ և Հովհաննէս Ամատունեաց ու այլ եպիսկոպոսներ⁸⁷:

Մովսես կաթողիկոսը և նրա կողմնակից եպիսկոպոսները դատապարտում են եկեղեցական ժողովի սրոշումը և վճռականորեն հրաժարվում ընդունել քաղկեդոնական դարձած հայ եպիսկոպոսներին⁸⁸: Կաթողիկոսական աթոռը մարդպանական Հայաստանում էր և ազատ՝ կաշարության կամայականություններից: Մորիկը, հանդիպելով Մովսես Բ Եղվարդեցու անհաշտ ու հռանդան զիմադրությանը, Հայաստանի բյուզանդական մասում հակաթու կաթողիկոս է նշանակում Հովհաննէս Բագարանցի եպիսկոպոսին (590—610)⁸⁹, որի աթոռանիստ է դառնում Ավան գյուղաքաղաքը՝ պարսկարշուղանդական սահմանագլխում՝ Երևանից հյուսիս, Գվինից ոչ շատ հեռու: Երկրի պարսկական մասում կաթողիկոս է մնում Մովսես Եղվարդեցին⁹⁰:

Հակաթուությունը պառակտում է հայոց եկեղեցին, երկստակություններ սերմանում հոգևորականության շրջանում և չլատում նաև հայերի ազատագրական պայքարը քաղկեդոնական եկեղեցու և բյուզանդական տիրապետության դեմ⁹¹: Հայոց եկեղեցու ներսում բորբոքվում է մի ներքին սուր պայքար, որը հանգում է կատաղի բնդհարումների ու դաժան հալածանքի: Այդ մասին տեղեկություն կարելի է քաղել Հայաստանի ստրատելատ և զորավար Սորմենի ու Գվինի կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ Վրթանէս Քերթոզի միջև եղած նամակագրությունից⁹²:

Հովհաննէս Բագարանցին համակերպվել էր Մորիկի եկեղեցական քաղաքականությունը և նրա ձեռքին դարձել մի կուչր գործիք հայ եկեղեցու դեմ մղած պայքարում՝ ի վնաս իր երկրի ու ժողովրդի շահերի: Պատահական չէ, որ Մորիկը միջոցներ չէր խնայում Ավանի նոր եկեղեցու և կաթողիկոսարանի կառուցման համար: Իզուր չէ, որ Հովհաննէսը ժողովրդի կողմից չի ճանաչվել կաթողիկոս⁹³:

Գվինի կաթողիկոսական աթոռը եռանդազին շարունակում է պայքարը Բյուզանդիայի և հայ քաղկեդոնական հոգևորականության դեմ՝ հայոց անկախ եկեղեցու պահպանման համար:

86 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, էջ 90—92:

87 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 109; Հմմտ. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 580:

88 Narratio de rebus Armeniae, էջ 467:

89 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, հ. Ա, § 389, էջ 577—579 և § 435, էջ 649—650:

90 Աբեհու, էջ 91:

91 Հովհաննէս Գրասխանակերացի, էջ 73:

92 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 90—98:

93 Ավասանէս, Պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 63, հմմտ. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, § 389, էջ 577—579:

5. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՍՅԻ ԵՎ
ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ

Հայաստանում պարսկական և բյուզանդական ճնշումների սաստկացումը ժողովրդի մեջ առաջացնում է խոր դժգոհություն, խթանելով ազատագրական շարժումն օտարերկրյա տիրապետության դեմ: Դժգոհությունը նախ արտահայտվում է զորքի մեջ: Հայ զորավարներն ու զինվորները փորձում են դիմադրավել կայսրության զորահավաքներին, խուսափել Քրակիայում մղվող արշավանահղ և կործանարար պատերազմին մասնակցելուց: Այսպես՝ Սմբատ Բագրատունու և Սահակ Մամիկոնյանի զլխավորած երկու հայ զնդերի ճակատագրի մասին է պատմում Սերեոսը: Հատկանշական է, որ այդ զնդերը միևնույն ճանապարհով չէին ուղարկվել: Սահակի գունդը զնաց Սերասիայով, իսկ Սմբատինը՝ Խաղաիքով: «Սմբատ հասեալ ի Խաղաիս՝ բռնանայ,— գրում է Սերեոսը,— քանզի երկեսա դարն ի ճանապարհի, ոչ կամեցեալ երթալ ի տեղին յայն դհեա թագաւորին խնդրոյ»⁹⁴: Պատմիչը չի նշում հայ հեծյալ զնդի՝ կայսեր հրամանին չհնթարկվելու և երկու զնդերը միևնույն ճանապարհով չուղարկելու պատճառները: Սմբատ Բագրատունու գունդը, հավանաբար, նախատեսված էր Խաղաիքի Տրապիզոն նավահանգստից նավերով ուղարկել Քրակիա, ինչպես իրոք արվում է զինվորներին հնազանդեցնելուց և Կոստանդնուպոլիս տանելուց հետո: Սահակ Մամիկոնյանի գունդը հասնում է Կ. Պոլիս: Նրա հետագա բախտի մասին պարզությունները լուծում են, բաց բացառված չէ, որ նա Քրակիա է ուղարկվել, քանի որ Հայաստանում հավաքագրած զորքն այդ ժամանակներում, որպես կանոն, ուղարկվել է Քրակիա՝ ավարների և սլավոնների դեմ պատերազմելու:

Սմբատ Բագրատունին հանդիսացել է իր ժամանակի նշանավոր զորավար և քաղաքական գործիչ: Հայաստանի անկախության համար մղած անձնվեր պայքարի համար նա փառաբանվել է միջնադարյան պատմիչների կողմից, մասնակցել բազմաթիվ պատերազմների՝ «ի Հայս, ի Յոյնս, ի Պարսիկս»⁹⁵: Նա լավ էր հասկացել Հայաստանում կայսրության վարած ապառազմականացման քաղաքականության կործանարար բնույթը հայերի համար: Նրա հեծյալ զնդի ելույթը հենց մի փորձ էր՝ հակադրվելու դեպի հայկական զինական ուժերի սխտեմատիկ տեղափոխման ու ոչնչացման բյուզանդական նենդ քաղաքականությանը: Կայսեր շտապ միջամտությունը, սակայն, արգելակում է գեպերի հետագա ծավալումն ու խորացումը⁹⁶: Կայսրության շուտ խոտտումներն օգնում են հնազանդեցնելու հայ զինվորներին:

Հայ հեծյալ զնդի ելույթը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Նա չորստևուսակ աղդանշան էր Հայաստանում բյուզանդական տիրապետության դեմ հայ ազատագրական շարժման ծավալման համար: Ժամանակի հայրենատեր առաջադեմ գործիչները հանգում են այն պաշտօնարին, որ կայսրության բազմակողմանի կեղեքումներից ազատագրվելու համար անհրաժեշտ է խոթափել բյուզանդական լուծը և երկրում վերականգնել սեփական իշխանությունը: Ծուռով Հայաստանում նախապատրաստվում է մի խոշոր ապստամբություն, որի կազ-

94 Սերեոս, էջ 92:

95 Ռիսաանես, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1871, էջ 56:

96 Սերեոս, էջ 92:

մահերսիւիչը և դեկաւարը դառնում է զինվորական ասպարեղից հեռացված Սըմբատ Բագրատունին: Բյուզանդական զերիշխանության դեմ մղվող պայքարն ընդունում է ազատագրական շարժման բնույթ: Ապստամբները դառնում էին, որ լավ է մնալ և մեռնել իրենց երկրում, քան մեռնել Թրակիայում⁹⁷: Հայոց թագավորական գահի վերականգնումով նախարարները, հավանաբար, հույս ունեին վերահաստատել նաև իրենց երբեմնի ֆեոդալական ինքնուրույն և ինքնիշխան գրությունը, որից զրկվել էին Հուստինիանոսի ունեւորների հետևանքով: Բայց նախարարների միջև միաբանություն չկար և նրանցից ոմանք կայսրին տեղեկացնում են Հայաստանում տեղի ունեցող անցուղարձի մասին⁹⁸:

Սմբատ Բագրատունու՝ նախարարներին համախմբելու ջանքերն ապարդշուն են անցնում: Երկրի ֆեոդալական մասնատվածությունը, նախարարների երկպառակությունները և իրենց սեփական ուժերի հանդեպ ունեցած անվստահությունը խանգարում են ապստամբության բռնկմանը: Կայսրությունն իր հերթին առանց ժամանակ կորցնելու միջամտում է գեպքերին: Սմբատ Բագրատունին իր յոթ այլ գործակիցների հետ հատուկ հրովարտակով կանչվում է Կ. Պոլիս: Այնտեղ կայսրը Սմբատին ու մյուսներին դատի է տալիս: Դատարանը քննում է գործը և դատավճիռ կայացնում՝ նրանց մերկացնել և զցել կրկես՝ գազաններից հոշոտվելու համար⁹⁹:

Մորիկ կայսրը հայ մեղադրյալներին աքսորում է մի հեռավոր կղզի, այնուհետև Սմբատին արիբունի (լեգեոնի հրամանատարի) պաշտոնով ուղարկում Աֆրիկա՝ զինվորական ծառայության¹⁰⁰: Սմբատ Բագրատունին Աֆրիկայից փախչում, անցնում է Սասանյան Իրան, ապա՝ Հայաստան¹⁰¹:

97 Նույն տեղում:

98 Նույն տեղում:

99 Սերետը խիստ պատկերավոր է նկարագրում կրկեսի հետ կապված պատմությունը, որը բանահյուսական զրույցի բնույթ ունի: Սմբատը մերկ, սոսկ անդրավարտիքով նետվում է կըրկես, ուր նրա վրա նախ բաց են թողնում մի արջ, որը, սակայն, հայ իշխանի բուռնցքի հարվածից տապալվում է գետին: Սմբատն այնուհետև կատաղի մենամարտի է բռնվում ցուլի հետ, պոկում նրա եղջյուրները և ոտի մի կնդակն ու փախուստի մատնում: Վերջապես դուրս է դալիս առյուծը: Երբ վերջինս հարձակվում է Սմբատի վրա, նրան հաջողվում է՝ բռնելով ամենի գազանի սկանչից, հեծնել վրան և սեղմելով կոկորդը՝ խեղդել: Հիացած հանդիսականների ու կայսրուհու պահանջով կայսրը ներում է շնորհում հայ զյուզգանին, որի պատվին արքունիքում արվում է նախ խնջույք (Աբեես, էջ 93): Թուրիլակոս Սիմոնատան բոլորովին այլ կերպ է նկարագրում կրկեսի տեսարանը. բայ նրա, երբ հավաքվում են հանդիսականները՝ դիտելու արշունալի հանդուր, կայսրն անսպասելիորեն ներումն է շնորհում գատապարտվածներին:

100 Աբեես, էջ 93:

101 Պետք է ենթադրել, որ Սմբատ Բագրատունին Աֆրիկայից (այժմյան Թունիս և Տրիպոլիտանիա) Միջերկրական ծովով փախել է գեպի Իտալիա, ապա հյուրընկալվել սլավոնական ցեղերի մոտ: Ահա այս ժամանակ Կիևի հնագույն թագամասում՝ Գնեպրի աշ փոխին, Սմբատ Բագրատունին հիմնել է բնակավայր, որը հիշատակվում է Կոստանդին Միրանաժինի (913—920 և 945—959 թթ.) «Յաղագս ազգայ» աշխատության 9-րդ գլխում՝ «Սամբատոս» (Σαμβατα) անունով: Անշուշտ, այս անունը պիտի կապել Սմբատ Բագրատունու հետ և ոչ թե Առն V Հայկազն (813—820) կայսեր օրոք՝ Սմբատի հետ, ինչպես կարծում են ոմանք: Հետազոտողները հանգում են այն եզրակացության, որ «Սամբատոսը» պետք է հիմնված լինի Մորիկ կայսեր ժամանակներում և այս ավանդությունը Կիևի հիմնադիր երեք եզրայրների (Կիի, Շչեկի, Խորիվի) մասին թափանցել է Հայաստան և ձուլվել Տարսնում գոյություն ունեցող հայկական ավանդության հետ, որը մտել է Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարսնոյ» երկում: Սամբատոսի տեղում շուտով բարձրացավ Կիև վաճառաշահ քաղաքը՝ Կիևյան Ռուսիայի քաղաքական, անտեսական և մշակութային կենտրոնը (տե՛ս Ս. Գ. Երեմյան, Века повествуют о дружбе (К 1500-летию города Киева), газета «Коммунист», 27 мая, 1982 г.):

Կայսրությունը հետևողականորեն շարունակում է իր ապառազմականացման քաղաքականությունը Հայաստանում: Նախարարները Թրակիայում և այլուր ապստամբում են կայսեր դեմ և իրենց ենթակա զորքով անցնում մարդպանական Հայաստան¹⁰²:

Ապստամբությունը մասնակցում էին Ատատ հոռիտորունի, Սամվել Վահեվունի, Սահակ Մամիկոնյան, Սահփանոս Սյունի, Կոտիտ Ամատունի, Թեոդորոս Տրպատունի ու այլ նախարարներ՝ երկու հազար հեծելազորով¹⁰³: Հետաքրքիր է մի կարևոր փաստ, որ ապստամբության մեջ 385 թ. սահմանագծից արևմուտք գտնվող Հայաստանից ոչ մի նախարար չկար. շարժման մասնակիցները 591 թ. նոր պայմանագրով կայսրությանը անցած Հայաստանի պարսկական մասի նախարարներն էին: Այդ հանգամանքը թիրևս պետք է բացատրել Հուստինիանոսի ռեֆորմներով, որոնք խիստ թուլացրել էին երկրի արևմտյան՝ բյուզանդականացված մասի զիմադրողականությունը:

Խոսքով Բ Փարվկըր վարում է երկրի մի քաղաքականություն: Իրեն ցույց տալով կայսեր բարեկամ՝ նա միաժամանակ փորձում է օգտվել բյուզանդական տիրապետության դեմ Հայաստանում ծագած դժգոհությունից և երբ տեսնում է, որ նրանք փախել են կայսրից, ընդունում է նրանց մեծարանքներով և բազում պարգևներ տալիս¹⁰⁴:

Պարսկաբյուզանդական առերևույթ բարեկամական հարաբերությունների ետևում, բնական է, չէին վերացել հակասությունները: Խոսքովը դժգոհ էր, որ հարկադրված Բյուզանդիային էր զիջել Հայաստանի մեծ մասը և զրկվել նրա հարուստ եկամուտներից, մասնավորապես նախարարական զինական ուժերից:

Արևմտյան Հայաստանի ապստամբ նախարարներն ունեին ընդամենը երկու հազար հեծելազոր, որով, իհարկե, անիմաստ էր միաժամանակ զիմադրել բյուզանդացիներին ու պարսիկներին: Նրանք անցել էին երկրի արևելյան մասը ոչ թե պարսիկներին ենթարկվելու, այլ նոր ուժեր հավաքագրելու համար: Հույս չունենալով հաղթանակի հասնել սոսկ իրենց ուժերով, նախարարները նպատակ էին դրել պարսկական ու բյուզանդական տիրապետությունից ազատվել հոների հետ դաշնակցելու միջոցով¹⁰⁵:

Հյուսիսային Կովկասում հաստատված անասնապահ քոչվոր հոներն իրոք մեծ ուժ էին: Նրանց վարձում և օգտագործում էին ինչպես Պարսկաստանը, այնպես էլ նրա դեմ ապստամբած անդրկովկասյան ժողովուրդները: Չնայած հոների նպատակն ավարառությունն էր, բայց որոշ նախարարներ, ինչպես երևում է, դեռևս շարունակում էին հուսալ, թե նրանց օգնությամբ կարելի է թոթափել պարսկաբյուզանդական տիրապետությունը Հայաստանում:

595 թ. սկսած այս ապստամբությունը միակն էր միջնադարյան հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ, որ միաժամանակ ուղղված էր թե բյուզանդական և թե պարսկական տիրապետությունների դեմ Հայաստանում:

Խոսքով Բ-ն անմիջապես փոխում է իր քաղաքականությունը, դուրս գալիս նախարարների դեմ և նույնիսկ դիմում կայսեր օգնությանը: Մորիկի հրա-

102 Սեբեոս, էջ 86—87:

103 Նույն տեղում:

104 Նույն տեղում, էջ 88:

105 Նույն տեղում:

մանով Հայաստանում գտնված բյուզանդական զորքը՝ Հերակլի¹⁰⁶ դլխավորությամբ, Նախճավանի մոտ միանում է պարսիկներին և շարժվում ապրատամբների դեմ: Մորիկը և Խոսրովը միաժամանակ պատգամավորություն են ուղարկում նախարարների մոտ՝ անաջարկելով առանց արյունահեղություն հնազանդվել, խոստանալով ներումն շնորհել: Տեղի ունեցող բանակցություններն իրենց դերն են խաղում ապստամբության քայքայման գործում:

Մամակ Մամիկոնյանը, Կոտիտ Ամատունին, Ստեփանոս Սյունեցին և այլ նախարարներ ենթարկվում են Պարսկաստանին: Ատատ Խոռխորունին և Սամվել Վահեունին իրենց զորքերով գնում են Ս.դվանք՝ անցնում Կուր գետը և բանակում նրա ձախ ափին, բայց հոներից ակնկալված վարձկան զորք շտանալով ի վերջո, ենթարկվում են կայսրությանը: Վերջինիս կողմն է անցնում նաև Թեոդորոս Տրպատունին: Այսպիսով ապստամբությունն ավարտվեց առանց արդյունքի, քանի որ սոսկ սեփական ուժերով հնարավոր չէր մարտնչել պարսկաբյուզանդական միացյալ զինվորական պերպանց ուժերի դեմ:

Կայսրությունն այդուհետ ևս հետևողականորեն շարունակում է Հայաստանից զինվորական ուժը դուրս բերելու և ոչնչացնելու քաղաքականությունը: Թրակիայում մղված պատերազմներում իր գնդով հատկապես աչքի է ընկնում Ատատ Խոռխորունին և կայսրից սաանում պատրիկի բարձր աստիճան ու պարգևներ: Սեբեոսը հետևյալ կերպ է նկարագրում նրա կյանքի հետագա իրադարձությունները. Մորիկն այս զորավարին իր յոթանասուն զինականների հետ կանչում է արքունիք, մեծարում շքեղ ընդունելությամբ և տալով ոսկյա ու արծաթյա շատ գանձ հրամայում է վերադառնալ Թրակիա: Սակայն ճանապարհին, անշուշտ, վտանգավոր պատերազմից ազատվելու համար, նա որոշում է ապստամբել և անցնել պարսից արքայի կողմը: Իր մարդկանց հետ նավ նրստելով, ինչպես կարծում են, Սև ծովի նավահանգիստներից մեկի, թիրև Տրապիզոնի վրայով¹⁰⁷, նա մտնում է Հայաստան և այնտեղ բյուզանդական զինվորների հետ տասնութ ընդհարում ունենալուց հետո, մարդկանց նվազած թվով, հասնում է Նախճավան: Արևմտյան Հայաստանի զորահրամանատարը զորքով նրան պաշարում է մի բերդում, բայց Խոսրով Բ-ն, լսելով այդ մասին, օգնական զորք է ուղարկում պաշարվածներին: Բյուզանդացիներն ստիպված հեռանում են: Պարսկական արքունիքն Ատատ Խոռխորունուն ընդունում է մեծարանքով, տալիս գանձ և ռոճիկ է նշանակում: Այս դեպքերից մի տարի անց (602), երբ Մորիկին փոխարինում է Փոկաս կայսրը, հայ զորավարը որոշում է նորից մտնել բյուզանդական ծառայության, բայց Խոսրովը, լսելով այդ մասին, հրամայում է կապել նրա ոտքերն ու ձեռքերը և «բրաբ սպանանել»¹⁰⁸:

Հայաստանն ապառազմականացնելու նպատակով Խոսրով Բ-ն բազմաթիվ նախարարական ընտանիքների տեղահանում է և վերաբնակեցնում Պարսկաստանում: Գագիկ Մամիկոնյանը, Պապ Բազրատունին, Խոսրով Վահեունին, Վարդան Արծրունին, Մամակ Մամիկոնյանը, Ստեփանոս Սյունեցին, Կոտիտ

106 Այս զորավարը ծագում էր Հայաստանից և բյուզանդական ապագա կայսեր՝ Հերակլ Լ-ի (610—641) հայրն է: Նա մինչ այդ մասնակցել էր Պարսկաստանի դեմ մղված պատերազմին, իր զորքով մի շարք հարձակումներ ձեռնարկել հարավային Հայաստանի վրա և հաղթել:

107 Վ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 215, ծան. 3:

108 Սեբեոս, գլ. 1, էջ 105:

Սամատունին և այլ նախարարներ կանչվում են Պարսկաստան¹⁰⁹։ Նրանք բուրն էլ իրենց մահկանացուն կնքեցին այդ օտար երկրում։

Հայաստանում նախարարները դարձյալ ղենքի են դիմում՝ կայսրության ռազմական կործանարար միջոցառումներին դիմադրավելու համար։ Ապրստամբությունը գլխավորում են Վահևունի սեպուհները՝ Սամվելը, Սարգիսը, Վարազ-Ներսեսը, Ներսեսը, Վահրամը և Թեոդորոս Տրպատունին¹¹⁰։ Պատմիչն ապստամբության պատճառը չի նշում, բայց, ինչպես իրավամբ ենթադրում են, Վահևունի նախարարները ևս, որոնք շարժման մեջ խաղում են ղեկավար դեր, պետք է ենթարկված լինեն երկրից դուրս գալու բռնադատությանը¹¹¹։ Ապրստամբությունն սկսվում է նրանով, որ նախարարները որոշում են նախ սպանել կուրատորին՝ հուլիս ատելի դարձած բյուզանդական բարձրաստիճան պաշտոնյային։ Սակայն կուրատորը, որը հիվանդ լինելով, այդ ժամանակ բուժվում էր Կարինի մոտ գանձող Ելեգիա (Եղեգիս) ջերմուկում, ինչ-որ տեղից լուր ստանալով գավադրության մասին, փախչում է քաղաք և ազատվում։ Նախարարների ուշացած հարձակումը նպաստակին չի հասնում։ Չեռք բերելով հարուստ ավար, նրանք հեռանում են ամրացված Կորդվաց աշխարհը։ Հայոց այս նոր ապստամբությունը, ի տարբերություն նախորդի, սահմանափակվում է սուսկ Արևմտյան Հայաստանով, ընդգրկում սահմանափակ թվով նախարարների, ուղղվում միայն բյուզանդական տիրապետության դեմ, բայց աչքի է ընկնում զինված պայքարի արտակարգ սրությամբ ու տոկունությամբ։

Ապստամբները, հասնելով Կորդվաց լեռները, Դանիելի կամրջով անցնում են Տիգրիսի վտակ Ջերմ (Արևելյան Տիգրիս) գետը և, ամրանալով մի ամրոցում, ավերում են նրա հետ կապող հաղորդակցության բոլոր միջոցները։ Նրանք քանդում են կամուրջը և զիրքեր դրավում կիրճում։

Կայսրությունը, մի կողմ թողնելով խաղաղ ճանապարհով ապստամբներին հնազանդեցնելու իր նախկին քաղաքականությունը, դիմում է զենքի ուժին՝ Հայաստանում բոլոր նախարարներին ահաբեկելու և նրանց հետագա ելույթները խափանելու համար։ Կայսրը նրանց դեմ անմիջապես զորք է շարժում ժամանակի նշանավոր զորավարներ Համազասպ Մամիկոնյանի և Հերակլի հրամանատարությամբ։ Սերեոսը, որը Հայաստանում կայսրության դեմ տեղի ունեցած երկու ապստամբությունների վերաբերյալ միակ տեղեկություն հաղորդող պատմիչն է, հետագա իրագործությունները նկարագրում է հետևյալ կերպ. «արշավող բյուզանդացիներն սկզբում շեն կարողանում անցնել Ջերմ գետը և հուսալքված որոշում են վերադառնալ։ Այդ ժամանակ, սակայն, նրանք պատահաբար հանդիպում են մի անցորդ քահանայի, որը մահվան սպառնալիքի տակ նրանց ցույց է տալիս հարմար գետանցը։ Բյուզանդական զորքն անցնում է գետը և տեղի է ունենում արշուևահեղ մի ճակատամարտ, որի ժամանակ «չարաչար լինէր կոտորածն»¹¹²։ Ապստամբները անօրինակ արիությունով են մարտնչում բյուզանդական զերպանց ուժերի դեմ։ Բայց դա նրանց կողմից հուսահատ դիմադրություն էր, և ի վերջո բյուզանդացիները «սպառէին

109 Նույն տեղում, էջ 94։

110 Նույն տեղում։

111 Ա. Ալպոյանեան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Գահիրե, 1941, էջ 150—151։

112 Սերեոս, էջ 89։

ղնոսա»¹¹³։ Մարտում քաջաբար զոհվում են նաև Ներսեսը, Վստամը և Սամվելը, որոնք մեծ թվով թշնամի էին ոչնչացրել։ Բյուզանդացիները գրավում են ամրոցը։ Կայսրությունը դաժան դատաստան է տեսնում կենդանի մնացած ապստամբ նախարարների հետ։ Սարգիսը և Վարազ-Ներսեսն այլոց հետ տարվում են Կարին ու գլխատվում։ Նրանք մահապատժի ժամանակ ևս ցուցաբերում են ոչ միայն անվախություն, այլև անօրինակ մարդասիրություն։ Գլխատման պահին Վարազ-Ներսեսը, որը երիտասարդ էր, ասում է Սարգսին, որ վիճակ պահեն, թե ով իրենցից առաջինը մահապատժի ենթարկվի։ Իսկ Սարգիսը պատասխանում է, որ ինքը ծեր է և աղաչում է իրեն թույլ տալ առաջինը մեռնել, որպեսզի ինքը շտեմանի նրա մահը¹¹⁴։ Իրօք, սկզբում գլխատվում է ծերունին, ապա Վարազ-Ներսեսը։ Միայն Քեոզորոս Տրպատունուն է հաջողվում փախչել պարսից թագավորի մոտ, որը, սակայն, հրամայում է նրան կապուտել ու հանձնել բյուզանդացիներին։ Վերջիններս նրան տանջամահ են անում։

Դաժան հաշվահարգարը ապստամբ նախարարների և նրանց կողմնակիցների հետ և հայ ֆեոդալական ուժերի անխնա ոչնչացումը միմյանց հետ սերտորեն կապված իրադարձություններ էին, Հայաստանում կայսրության կողմից անցկացվող ապառազմականացման քաղաքականության կոնկրետ գործադրման եղանակներ։

Նախարարներն ապստամբությունների արյունահեղ ճնշումից հետո դարեցնում են դիմադրությունը և ակամա հաշտվում երկրում պարսկաբյուզանդական զինվորական ձեռնարկումների հետ։ Նվաճողներն այնուհետև ավելի համարձակ են իրազործում հայ զինական ուժը Հայաստանից դուրս բերելու և իրենց թշնամիների դեմ մղած պատերազմներում օգտագործելու միջոցով ոչնչացնելու նենգ ծրագիրը։ Նորանոր հրամաններ են դալիս Հայաստան՝ նոր զորահավաքների մասին։

Հայաստանում ապառազմական քաղաքականության իրազործման հետեւվանքով մի ամբողջ հիսնամյակ դադարում են հայ ազատագրական շարժումները բյուզանդական և պարսկական տիրապետության դեմ։

6. ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԵՎ ՎԱՂՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԳՐԱՄԵՆՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ III—VI ԴԴ.

Հայ Արշակունիները դրամ չեն կտրել և դրամի պահանջը նախկինի պես ապահովում էին Իրանը, Հռոմը, ապա՝ Բյուզանդիան։

Պարթև Արշակունիների անկումը և Սասանյանների հաստատումն Իրանում արտացոլվեց դրամային շրջանառության մեջ։ Չնայած Սասանյաններն իրենց տոհմի առաջին իսկ գահակալի՝ Արտաշիր I-ի (224—241) թագավորության տարիներից, ի տարբերություն պարթև Արշակունիների, սկսեցին թողարկել բոլորովին նոր պատկերազրության դրամներ, սակայն այդ վաղասասանյան դրամները դեռևս շատ շնչին էին ամենուրեք իշխող հռոմեական դինարների համեմատ։ Հետագայում հետզհետե ծալալվեց սասանյան դրամների թողարկումը, որոնք IV—VI դդ. իշխեցին ոչ միայն բուն Իրանում, այլև Հայաստանի ու հարևան երկրների ապրանքափոխանակության մեջ։ Հիրավի,

¹¹³ Նույն տեղում։

¹¹⁴ Նույն տեղում։

եթե վերջին պարթև Արշակունիների օրոք Իրանի դրամակշռային սիստեմը կորցրել էր իր որոշիչ դերը միջազգային առևտրում, ապա Սասանյանների ժամանակ այն վերականգնվեց։ Իրանի և Հռոմի դարավոր մրցակցությունն ակերտացավ և դառնում նաև Հայաստանի դրամային շրջանառության ոլորտում նրանց ունեցած դրամների հարաբերակցությամբ։ Տնտեսական կյանքի հայկական կենտրոններում, Իրանի հետ կապված առևտրի շնորհիվ, սկսում են թափանցել սասանյան պատկերատիպի արծաթյա դրամներ։ Ընդհանուր առմամբ սասանյան տիրակալության դրամակշռային սիստեմի մասին կարելի է դատել նրանց ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա դրամներով։ Սասանյան ոսկյա դրամները խիստ հազվագյուտ են։ Հայկական աղբյուրներում սասանյան ոսկե դրամը հայտնի է «դահեկան» անունով, որով և դիտվում է ավանդական կապը նախահելլենիստական շրջանից հայտնի ոսկյա դրամային միավորի անվանման հետ¹¹⁵։

Սասանյան դահեկանը թողարկվել է սկզբում հռոմեական աուրեուսի կշռաչափով՝ 8,19 գ. քաշով, որը հետագայում զգալիորեն նվազեց։ Սակայն կարևոր է այն իրողությունը, որ սասանյան ոսկե դրամը Իրանում և Հայաստանում գործնական նշանակություն չի ունեցել և մնացել է առավելապես իբրև հաշվային միավոր։ Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքի պատմական տարածքի վրա սասանյան ոսկյա դրամներ չեն գտնվել։

Հազվագյուտ են նաև սասանյան պղնձյա դրամները։ Վերջիններիս մասին փաստեր չկան։ Համենայն դեպս ո՛չ Դվինի ավերակների մոտ՝ երեսնամյա հնագիտական պեղումներից և ո՛չ էլ Հայաստանում, թեև ուզ պատահաբար, սասանյան պղնձյա դրամներ չեն հայտնաբերվել։ Պղնձյա դրամներ Սասանյանները թողարկել են խիստ սահմանափակ։ Պղնձյա դրամը կոչվել է «դանգ», որի խոշոր միավորը ունեցել է մոտ 16 գրամ քաշ։ Թանգարաններում պահվող նմուշները վկայում են, որ սասանյան դանգերի ձուլվածքում պղնձից բացի եղել է նաև անագի ու արձիճի խառնուրդ։

Հայաստանի քաղաքներում, ինչպես և Արևելքում, ամենատարածված սասանյան դրամը եղել է արծաթյա դրախման, որը և հանդիսացել է Սասանյանների դրամակշռային սիստեմի հիմնական միավորը։ Վաղ շրջանում սասանյան դրախման թողարկվել է 3,55—3,88 գրամ քաշով, հիմք ունենալով Պարսքում եղած արծաթյա դրամի կշիռը։ Հետագայում, III դարի 30-ական թվականներից, սասանյան դրախման պարունակել է մոտ 4 գրամ արծաթ, որով և հավասարվել է միջազգային շուկայում դարեր ի վեր ընդունված ատտիկյան դրախմային¹¹⁶։

Այդ փոփոխությունը նպաստել է անցյալից մնացած արծաթյա դրամների հետ հատ հաշվով սասանյան դրախմանների համատեղ ընդունելությանը։ Ի հակադրություն պղնձի խառնուրդով և սխեմատիկ պատկերազրույթյամբ թողարկված ուշարթևական դրամների, Սասանյանները շատ բարձր էին պահում իրենց արծաթյա դրամի որակը։ Այդ հանգամանքը մեծապես բարձրացրել էր սասանյան դրախմայի արժեքը միջազգային առևտրում։ Բացի դրանից, Սասանյանների հաստատման այս շրջանում, արժեզրկվել էին կայսերական

115 Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, стр. 171.

116 Lexikon der Alten Welt, Artemis, Zürich-Stuttgart, 1965, էջ 774.

Հռոմի արժաթյա դրամները, որոնց մեջ զուտ արծաթի պարունակությունը կիսով չափ նվազել էր: Միջազգային շուկայում նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել սասանյան դրախմանների տարածման համար:

Հայաստանում գտնված ամենավաղ սասանյան դրամը վերաբերում է III դարի առաջին կեսին: Այն Սասանյան Արտաշիր I-ի (224—241) դրամն է՝ արքայի կիսանդրիով և համապատասխան մակագրություններ: Գտնվել է Գառնիում, հեթանոսական ամրոցի՝ 1963 թ. պեղումների ժամանակ:

Հայաստանում գտնվել են նաև Սասանյան Շապուհ (241—272) և Շապուհ II (310—379) արքաների արծաթ դրամները՝ նրանց պատկերներով ու գրություններով¹¹⁷:

III դարի վերջերից արդեն նկատելիորեն փոխվել էր Հայաստանի և հարևան երկրների դրամային շրջանառության կազմը: Հետզհետե վերանում էին իրենց դարն ապրած պարթևական ու հռոմեական դրամները և առավել առատանում ասպարիզ մտած սասանյան դրախմաները:

Զարգացման այս տենդենցը պարզորոշ դիտվում է Աղվանքում, Կաբալա ամրոցից ոչ հեռու, III դ. վերջին թաղված դրամային դանձի պարունակություններ՝ պարթևական, հռոմեական (I—II դդ.) և սասանյան արծաթ դրամներ: Սասանյան դրամները բոլորն էլ հատվել են III դ. վերջերին՝ Վառահրան II-ի (274—291) գահակալության տարիներին: Չնայած հին ու նոր դրամների միջև ժամանակի ավելի քան 150 տարվա ընդհատում է նկատվում, բայց այդ չի խանդարել, որ դրանք ծառային առևտրական փոխանակության պահանջներին: Գանձի կազմը բացահայտում է մի այլ հանգամանք. արդեն III դարի վերջին սասանյան դրամները գերակշռություն էին ձեռք բերել շրջանառության մեջ: Պարթևական և հռոմեական դրամները գանձում ներկայացված են հատ ու կենտ նմուշներով, մինչդեռ սասանյան դրամները՝ մոտ երկու հարյուրի շափով: Այդ հարաբերությունը պատահական չէ, այլ օրինաչափ արտացոլումն այն իրավիճակի, որ տիրել է նաև Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասում, III դարի վերջին: Սակայն պատահականություն չէ նաև պարթևական ու հռոմեական արծաթ դրամների առկայությունը սասանյան դրամների հոծ զանգվածում, թեև նվազ թվով: Այդ նշանակում է, որ III դարի վերջին դրանք գեղեկ դուրս չէին եկել շրջանառությունից¹¹⁸:

IV դ. վերջերին դրամաշրջանառության մեջ տեղ-տեղ կիրառվել են ուշհռոմեական դրամներ, որոնց հոսքը, թեև կուր և թույլ, բայց եղել է: Այդ մասին է վկայում Երևանում գտնված արծաթյա դրամների մի գանձ, որի մեջ պահպանվել են Թեոդոսիոս I (379—395), Հոնորիոս (393—425) և Վալենտինիանոս III (425—455) կայսրերի պատկերներով ուշհռոմեական արծաթ դրամներ¹¹⁹:

Ի տարբերություն Սասանյանների, Հռոմի կայսրությունն իր մայրամուտին հաստատուն դարձրեց ոսկե դրամների թողարկումը, որը շարունակվեց

¹¹⁷ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի (այսուհետև՝ ՀՊԹ) դրամներ № 1066, 1110, 1116, 1141—1143, 1223:

¹¹⁸ В. В. Кропоткин, Новые находки римских монет в СССР (дополнение к «Своду археологических источников», Институт Археологии АН СССР, «Нумизматика и эпиграфика», т. VI, М., 1966, стр. 74; К. В. Голенко, Заметки об обращении римских монет в Закавказье. ВДИ, 1974, № 4, № 65.

¹¹⁹ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, 1, Баку, 1926, № 51.

նաև բյուզանդական շրջանում: Հայկական շուկաներում լայնորեն տարածված են եղել Կոստանդնուպոլսում թողարկված ոսկե դրամները: Ուշհոմեական և վաղբյուզանդական ոսկեդրամը կոչվում էր սոլիդ (solidus) և կշռում էր 4,55 գրամ: Առևտրի միջոցով Արևելյան Հռոմեական կայսրությունից հայկական քաղաքներն էին թափանցում սոլիդի $\frac{1}{2}$ ու $\frac{1}{3}$ կշռամասերը ներկայացնող սիմես simes (2,274 գրամ) և տրիենս triens (2,516 գրամ) կոչված ոսկե դրամային միավորները¹²⁰: Ոսկու և արծաթի փոխանակությունը կատարվում էր 1:14 հարաբերությամբ¹²¹: Առանձին օրինակներով V—VI դդ. ոսկե դրամների հայտնաբերումը Հայաստանում հնարավորություն է ընձեռում ենթադրելու, որ վաղբյուզանդական սոլիդները թափանցել են հայկական շուկաները արտաքին առևտրի միջոցով: Այսպես, Դվին քաղաքի ավերակներում գտնվել են ոսկե դրամներ Թեոդոսիոս II (408—450) և Լևոն I (457—474) կայսրերի պատկերներով, գրվագված Կոստանդնուպոլսում¹²²: Նմանօրինակ ոսկե դրամներ են հայտնաբերվել Աշտարակի և Կոտայքի շրջաններում¹²³: Հոնորիոս կայսեր պատկերով (393—425) ոսկե դրամներ են գտնվել Հովհաննավանքում և Կարսի շրջանում¹²⁴: Նույն Հովհաննավանքում գտնվել է նաև Յուլիոս Նեպոսի (475) ոսկե դրամը¹²⁵: Դիլիջանի շրջանում նույնպես գտնվել է Թեոդոսիոս II կայսեր ոսկե դրամը¹²⁶: Սրանք, անշուշտ, պատահականություններ չեն:

Կոստանդնուպոլսում կտրված վաղբյուզանդական ոսկյա դրամներ առանձին օրինակներով գտնվել են Հայաստանին մերձավոր Վրաց աշխարհում, հատկապես նրա արևելյան շրջաններում: Դրանցից հիշարժան են հայաբնակ Բոլնիս խաչենում¹²⁷, ինչպես նաև Թելավում, Գորիում, Մցխեթում գտնված ոսկե դրամները՝ թողարկված Թեոդոսիոս I (379—395), Թեոդոսիոս II (408—450) և Լևոն I (457—474) կայսրերի իշխանության տարիներին¹²⁸: Այս ժամանակներին վերաբերող ոսկյա կամ արծաթյա իրեր չեն գտնվել: Այդուհանդերձ, իրանական արծաթին զուգընթաց վաղբյուզանդական ոսկու շրջանառությունը Հայաստանում, թեկուզ և չնչին չափով, միանգամայն հավանական է: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը կարևոր նշանակություն ուներ Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող ապրանքափոխանակության համար: Պատահական չէ, որ 408—409 թթ. Իրանի և Բյուզանդիայի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն միջազգային առևտուրը կատարվում էր երեք կենտրոններում՝ Մծրին, Կալլինիկում և Արտաշատ քաղաքներում:

Արտաշատում, ինչպես միշտ, հանգրվանում էին տարբեր երկրներից ժամանած առևտրական քարավանները: Հնագիտական պեղումները հաստատեցին, որ Արաքսի ափին IV դարի առաջին կեսից Արտաշատի մոտ բարձրացել էր Դվին քաղաքը, որը որպես V—VII դդ. արհեստների ու առևտրի խոշոր կենտ-

¹²⁰ Fr. Schrotter, Wörterbuch der Münzenkunde, 642. A. H. Зограф, Античные монеты, М.—Л., 1951, стр. 54 (Материалы и исследования по Археологии СССР, № 6).

¹²¹ Fr. Schrotter, նշվ. աշխ., էջ 390:

¹²² ՉՊԹ, 14450, 17173/1:

¹²³ ՉՊԹ, 17168, 14520:

¹²⁴ ՉՊԹ, 16039, 16149:

¹²⁵ ՉՊԹ, 17168:

¹²⁶ ՉՊԹ, 14459:

¹²⁷ В. В. Кропоткин, Клады римских монет на территории СССР, «Свод археологических источников», Г4-4, М., 1961, № 1570.

¹²⁸ Նույն տեղում, №№ 1625, 1630, 1663, 1666, 1592, 1578:

րոն, ժառանգել էր Արտաշատի դերը՝ տարանցիկ ապրանքափոխանակութեան գործում: Այդ ժամանակներին է վերաբերում բյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու այն հիշատակությունը, որ Դվինի շուրջ «մարդաշատ դչուղերը բնակեցված են եղել առևտրականներով: Հնդկաստանից, հարևան Վիրքից ու պարսիկների և նույնիսկ հռոմեացիների հպատակության ներքո գտնվող գրեթե բոլոր տեղերից այստեղ են բերվել ապրանքներ, որոնցով նրանք առևտուր են արել»¹²⁹: Հետևաբար ուշհռոմեական և վաղբյուզանդական ոսկյա դրամների թափանցումը Հայաստան՝ IV—V դդ. կարող էր կատարվել ինչպես կայսրությունից Հայաստան, այնպես էլ Հայաստանից կայսրություն գնացող քարավանային առևտրի շնորհիվ: Չնայած տարբեր բնույթի կրոնական պատկերների, որոնք դրոշմված էին բյուզանդական ոսկյա և սասանյան արծաթյա դրամների վրա, մեկը՝ քրիստոնեության խաչի նշանով, մյուսը՝ զրադաշտության աստուղանի, այդ պատկերները ապրանքադրամական դրոշմաբանների կատարմանը չէին խանգարում: Գործնական ապրանքափոխանակության պահին գաղափարական նկրտումները նահանջում էին: Վաղբյուզանդական դրամները Հայաստանում լայն տարածում չեն ունեցել և IV—VI դդ. վերաբերող գանձերի բացակայությունը չուրովի արտացոլումն է այդ վիճակի: Շրջանառության մեջ գերիշխողը մնում էր սասանյան արծաթե դրամը և այդ առավելությունը բացարձակ դարձավ հատկապես V—VII դարերում:

Շապուհ II (383—388), Վառահրան V (420—499), Պերոզ (457—483), Կավատ (483—531), Ջամասպ (497—499) Սասանյան թագավորների պատկերներով արծաթ դրամների հայտնաբերումները Հայաստանում հազվագեպ չեն: Այդ առումով ուշագրավ են VII դարի գանձերը: Առավել հայտնի են Կրկու խոշոր գանձեր, որոնցից մեկը գտնվել է Շիրակում (Լենինական)¹³⁰, իսկ մյուսը՝ Այրարատում (Դվին)¹³¹:

Միջազգային առևտրի համար Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը և նրա քաղաքային կյանքի դարգացումն այնտեղ V—VII դդ. միանգամայն հնարավոր են դարձնում տեղական կերտվածքի սասանյան դրամների թողարկումը: Պահլավերեն ARM համառոտագրությունը Հայաստանին վերագրելու միտքն արժարժե է Ֆ. Պարուկը և այդ կարծիքը պատմական և լեզվական առումով մինչև օրս առարկության տեղիք չի տվել¹³²: Դեռևս հռոմեական տիրապետության ժամանակ, կայսերական դրամների վրա «Հայաստան» անունը երբևից հիշատակվում էր լատինատառ՝ ARM: Ավանդաբար նույնը կարող էին անել Սասանյանները Հայաստանում՝ թողարկվող իրենց դրամների վրա պահլավերեն համապատասխան կրճատ գրությամբ երկրի անվանումը արտահայտելու համար¹³³: Վիրքում ևս VI դ. վերջերից թողարկվում էին սասանյան պատկերագրության դրամներ:

¹²⁹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 5, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Ա., Պրոկոպիոս Կեսարացի, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 142:

¹³⁰ М. И. Камера, К. В. Голенко, Ленинканский клад сасанидских и византийских монет (1956 г.). Византийский временник, т. XIX, стр. 172—193.

¹³¹ X. А. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, стр. 122—138.

¹³² D. S. Furdoontee, Paruck, Sassanian coins, Bombay, 1924, p. 138, 261:

¹³³ M. Mochizi, Etudes de Numismatique Iranienne les Sassanides, I, Tehran, 1972:

Դրանց թվին են պատկանում մի խումբ դրամներ, որոնց վրա կա քրիստոնեական խաչ նշանը¹³⁴։ Այս վերջին խմբի դրամները (առանց վրացերեն գրերի) կարող էին թողարկվել, ինչպես նկատել է Ն. Ա. Պախոմովը, նաև Հայաստանում¹³⁵։

VI դ. վերջերին Անդրկովկասում զգալիորեն տարածվում են Դվինում թողարկված սասանյան դրամները, որոնք շրջանառության մեջ են մտնում Սասանյան Որմիզդ IV արքայի գահակալության հրրորդ տարվանից սկսած (մ. թ. 581/82 թվականից)։ Ն. Ա. Պախոմովի կարծիքով Դվինից բացի այդ նույն տեղանունով սասանյան դրամներ կարող էին թողարկվել Պարտավում, ինչպես նաև անդրկովկասյան վաճառաշահ այլ քաղաքներում¹³⁶։ Դրախմաներ էին թողարկվում Նախճավանում, որի անունը պահպանվել է կրճատ ձևով արձանագրված, պահպանվել է խոսքով I Անուշիրվանի (531—579) երրորդ տարվանից մինչև Հաղկերտ III-ի (632—651) գահակալության յոթերորդ տարին (638) թողարկված արծաթյա դրամների վրա։

Հայկական շուկաներում կովկասյան թողարկման սասանյան դրամները շրջանառության մեջ էին Պարսպից, Նորասանից, Նուժաստանից ու Իրանի տարբեր ծայրերից բերված արծաթյա դրամների հետ, որոնցով և կատարվում էր ապրանքափոխանակությունը։ VI դարի վերջերից, այդ հոսանքին համընթաց, Հայաստան են թափանցում նաև բյուզանդական ոսկյա ու արծաթյա դրամներ, որոնք առավել շափով տարածվեցին Սասանյանների մայրամուտին։

Դրամագլուտները վկայում են, որ առևտուրը Հայաստան էր բերում Հուստինիանոս (527—565), Տիրեբիոս (578—582), Փոկաս (602—610) կայսրերի պատկերներով, ոսկու լիարժեք պարունակությամբ սուլիդներ¹³⁷։ Դրանցից բացի և անհամեմատ ավելի շատ հայկական քաղաքներում տարածվում էին Հերակլի ու նրա գահաժառանգների՝ ժանր քաշի արծաթյա դրամները՝ կրկնակի միլիարիաները, որոնք, ինչպես առանձին, այնպես էլ ամբողջական գանձերի ձևով հաճախ են հանդիպում Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում։

VII դարի գանձերի մեջ քիչ չեն այնպիսիները, որոնք վկայում են սասանյան ու բյուզանդական արծաթյա դրամների համատեղ շրջանառությունը Հայաստանում և հարևան երկրներում։ Դրանցից են Դվինում, Լենինականում և Թբիլիսիում VII դարի առաջին կեսին թաղված սասանյան ու բյուզանդական դրամներից բաղկացած գանձերը¹³⁸։ Ուշագրավ է, որ այդ գանձերում եղած բյուզանդական դրամների մեծ մասը Հերակլի կայսրության (610—641) տարիներին թողարկված ժանր քաշի (կրկնակի) միլիարիաներ են։

Մեզ հայտնի են Երևանի նահանգում, Էջմիածնի ու Իգդիրի շրջաններում գտնված բյուզանդական գանձերը, որոնք պարունակում են Հերակլի (610—641) և նրա երկու որդիների՝ Հերակլ-Կոստանդինի ու Հերակլեոնի պատկեր-

134 Д. Капанадзе, Грузинская нумизматика, М., 1955.

135 Е. А. Пахомов, Монеты Азербайджана, 1, Баку, 1953, стр. 11—12.

136 Е. А. Пахомов, О сасанидских знаках. Доклады АН Азербайджанской ССР, т. I, № 1, Баку, 1945, стр. 45—46.

137 ՀՊԹ, դրամագլուտի թափին, № 13950, 14354, 14410, 14968:

138 ИМК, I, № 59, X. А. Мушегян, Եզվ. աշխ., 122—238, М. И. Камера, К. В. Голенко, Եզվ. աշխ., 172—193, В. В. Кропоткин, Клады византийских монет на территории СССР, № 365, 375.

ներով արժաթյա դրամներ¹³⁹, Մանր քաշի բյուզանդական արծաթ դրամներից բաղկացած գանձեր են գտնվել Աշտարակի շրջանի Կոշ գյուղում¹⁴⁰, Շամշադինում¹⁴¹, Ստեփանավանում¹⁴², ընդ որում վերջիններիս մեջ Հերակլի դրամներից բացի կան նաև Կոստանդ 11 (641—668) կայսեր պատկերով արծաթյա դրամներ: Դրանք տարածված են եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Վիրբում¹⁴³,

Բյուզանդական արծաթյա դրամների շրջանառությունը Հայաստանում ամենուրեք տարածված սասանյան դրախմաների հետ առանձին դժվարություն չէր հարուցում առևտրական գործարքներում, եթե նկատի ունենանք, որ բյուզանդական արծաթյա դրամներն իրենց յուրաքանչյուր միավորի քաշով երկու անգամ ծանր էին սասանյան դրախմաներից: Հետևաբար փոխանակությունը հատ հաշվով կարող էր կատարվել 1:2 հարաբերությամբ: Այլ կերպ՝ մեկ բյուզանդական արծաթյա կրկնակի միլիարիսը կարող էր ընդունվել սասանյան երկու դրախմայի փոխարեն:

Հարկ է նկատել, որ Հերակլ կայսեր և նրա գահաժառանգ որդիների պատկերներով արծաթյա դրամները բրիտտոնեական Արևելքում ամենատարածվածն էին արաբական արշավանքների նախօրյակին: Հերակլի ու նրա անմիջական հաջորդների դրամները սասանյան ինքնակալության կործանումից հետո էլ մնացին գերիշխող շրջանառության մեջ՝ սասանյան դրախմաների հետ միասին:

139 ПМК, I, № 68, 69.

140 ПМК, III, № 794.

141 ПМК, VI, № 1577.

142 ПМК, VI, № 17501.

143 ПМК, I, № 53, 67.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՂ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ VII ԴԱՐԻ ՍԿՋՐՆԵՐԻՆ

Հայաստանը VII դարի առաջին տասնամյակներում կրկին դարձել էր պարսկարյուզանդական պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ: Իրանում շորս դար գահակալած Սասանյան դինաստիան, որը հոգեվարքի մեջ էր, վերջին ճիգերն էր գործադրում մնալու քաղաքական ասպարհիդում: Սասանյան ռազմաֆեոդալական բռնապետությունը, որի համար դարեր շարունակ կեցություն հիմնական նախապայմաններից էին նվաճված երկրների թալանը և տարբեր ձևերով կորզվող եկամուտները, նվաճողական պատերազմներ մղելով, կարողացավ որոշ ժամանակով երկարաձգել իր մայրամուտը¹: Այդ միջոցին Սասանյանների ճիգերը, համընկնելով Բյուզանդական կայսրության ծանր վիճակի հետ, կարճ ժամանակով հաջողություններ բերեցին նրանց:

Մավրիկիոս կայսեր (582—602) սպանությունից հետո, օգտվելով Փոկասի (602—610) դեմ բռնկված ապստամբություններից, խոսրով Փարվեզը (Ապրուէզ, Ապրվեզ), (590—628) պատերազմ է սկսում Բյուզանդիայի դեմ, պատրվակ բռնելով, որ ինքը վրեժխնդիր է լինում Մավրիկիոսի համար², որին նա իր «բարերարն» էր հռչակել³: Այս պայքարում մեծ տեղ էր տրվում Հայաստանը նվաճելու խնդրին, որը մեծ կարևորություն էր ներկայացնում ոչ միայն տնտեսական, այլև ռազմաստրատեգիական տեսակետից⁴:

Պատերազմական գործողությունները նախ ծավալվում են հյուսիսային Միջագետքում: Պարսկական զորքը, ինչպես հաղորդում է Սեբեոսը, խոսրով

¹ Սասանյանների վերջին պատերազմների բնույթի մասին տե՛ս *Н. В. Пигулевская*, *Византия и Иран на рубеже VI—VII вв.*, М.—Л., 1946, стр. 197—198; *З. В. Удалцова*, *Внутреннее и внешнее положение империи во второй половине VI—VII вв.* (տե՛ս «История Византии», М., 1967, т. I), стр. 362.

² Յովհան Մամիկոնեան, *Պատմութիւն Տարսնոյ, աշխ. Աշ. Արրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 163*, Թովմա ԱրժուՆԻ, էջ 89, Միքայել Ասարի, էջ 284: *Chronique de Michel le Syrien* Editée pour la première fois et traduite en français J.-B. Chabot, t. II, Paris, 1963, էջ 371—372:

³ *Г. Ласкин*, *Ираклий. Византийское государство в первой половине VII в.*, Харьков, 1889, стр. 4; *А. И. Колесников*, *Иран в начале VII века*, «Палестинский сборник», вып. 22(85), Л., 1970, стр. 78—84.

⁴ Հմմտ. *Н. Moss*, *The Formation of the East Roman Empire, 330—717* (տե՛ս *The Cambridge Medieval History*, v. IV, Cambridge, 1966, *այսուհետև՝ СМН*), էջ 20.

Փարվեզի գլխավորությամբ շարժվելով արևմուտք, հասնում է պարսկաբյուզանդական սահմանին գտնվող Դարա քաղաքը և պաշարում այն⁵: Այս ժամանակ կայսր Փոկասն իբր զորավարներից Գերմանին ուղարկում է՝ հնազանդեցնելու բյուզանդական զորավար Ներսեսին⁶, որն ապստամբելով, իր զորքով եկել և փակվել էր Ուոհայում (Նդեսիա): Ներսեսն օգնություն է խնդրում խոսրովից, որը չի հասպաղում օգտվել ստեղծված իրավիճակից և շտապում է Նդեսիայի ուղղությամբ: Ճանապարհին Կոստանդին⁷ քաղաքի մոտ ճակատամարտ է տեղի ունենում պարսիկների և հուլյների զորքերի միջև, որտեղ վերջիններս պարսվում են⁸:

Փոկասի ուղարկած զորքի մի մասը պարտություն կրեց Կոստանդինի քաղաքի մոտ, իսկ մյուս մասը պաշարեց Նդեսիա քաղաքը: Մյուս ճակատամարտը տեղի է ունենում Նդեսիայի պատերի տակ, որտեղ խոսրով Փարվեզը վրա հասնելով, ջարդում է քաղաքը պաշարող բյուզանդական պատժիչ զորքը, որից միայն քչերին է հաջողվում փախուստի դիմել⁹: խոսրովի հրամանով քաղաքի ղոները բաց են անում¹⁰: Ներսեսը մի տղայի թագավորական հանդերձանք է հագցնում, գլխին պսակ դնում և զուրս բերում խոսրով Փարվեզի մոտ, ասելով, թե դա Մավրիկիոս կայսեր որդի Թեոդոսն է: խոսրովը մեծ խնդրությամբ ընդունում է այդ տղային, այնուհետև իր հետ վերցնելով, վերադառնում է՝ թագավորական պատիվներ տալով նրան¹¹:

Բյուզանդիայի դեմ պարսկական զորքերի հաջողությունները պայմանավորված էին կայսրության համար ստեղծված ծանր վիճակով: Մավրիկիոս կայսեր սպանությունից հետո կայսրության ներսում քաղաքացիական պատերազմ էր բռնկվել, ինչպես նաև, օգտվելով պարսկաբյուզանդական վերսկսված պատերազմից, Բյուզանդիայի վրա վերստին սկսել էին հարձակվել սլավոններն ու ավարները, որոնց ներխուժումները հատկապես ծավալվել էին VII դ. առաջին քառորդում¹²:

⁵ Սերեոս, էջ 107: Ն. Մառը նշում է, որ VII դ. սկզբների պարսկաբյուզանդական պատերազմները նկարագրելու համար կարևոր նշանակություն ունի Սերեոսի աշխատությունը, որը ժամանակին ղնահատել էին Ջ. Բյուրին, Ա. Պերնիցը և այլ դիտնականներ (Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. by J. B. Bury, t. V, London, 1898, Appendix I, էջ 498; A. Pernice, L'Imperatore Eraclion, Saggio di storia bizantina, Florenca, 1905, էջ 57—58, տե՛ս Ի. Մարր, Антиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г. (исследование и перевод), «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», кн. IX, СПб., 1909, стр. 1):

⁶ Ըստ Մ. Չամչյանի, «որդի Հաչկազինն Ներսեսի բասեցույ» («Պատմութիւն Հայոց», հ. Բ, էջ 308):

⁷ Համապատասխանում է Tellā de-Mauzelat քաղաքին (տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, S. 4 և հետ.):

⁸ Theophanis Chronographia, recensvit Carolus de Boor vol. I, Lipsiae, 1883. Hildesheim, 1963), էջ 292:

⁹ Սերեոս, էջ 107:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում, Աղբյուրները տարբեր ձևով են նշում Թեոդոսի մասին (Theoph. Chron., I, էջ 291, Georg. Cedr., I, էջ 709—710 և այլն): Թեոդոսը մահապատժի էր ենթարկվել Կոստանդնուպոլսից դուրս, իսկ մայրաքաղաքում լուրեր էին ստարածվում, որ նա փախել էր խոսրովի մի միաբնակ պատրիարքի հրամայում է «Կեղծ-Թեոդոսին» օձել որպես թագավոր, որն այնուհետև մեկնում է գրավելու իր կարծեցյալ հոր դահր (տե՛ս «История Византии», т. I, стр. 362):

¹² «История Византии», հ. Ա, էջ 348, 355, 360:

Կայսերական ուղղման ուժերն արևելյան ուղղությամբ կենտրոնացնելու նպատակով Փոկասը ավարների հետ խաղաղության դաշինք է կնքում, ավելացնելով նրանց վճարվող տարեկան հարկը: Այդպիսով, նա հնարավորություն է ստանում Եվրոպայից Միջագետք տեղափոխել իր զորքերը, որոնց մի մասը ուղարկում է պարսիկների, իսկ մյուս մասը՝ Ներսեսի դեմ: Ներսեսն ընկնում է ծանր վիճակի մեջ և ստիպված հեռանում Հիերապոլիս (Մամբիկ, այժմ՝ Մեմբիճ) քաղաքը, որն Ուռհայից հեռու չէր: Դարա տանող ճանապարհին՝ Արսամոնի մոտ բյուզանդական զորքը մարտի է բռնվում պարսկական զորքի հետ և պարտվում է¹³:

Դարայի պաշարումը տևում է մեկ տարի ու կես (604—606 թթ. միջև)¹⁴, սրից հետո պարսիկները, փորելով քաղաքի պարսպի հիմքերը, գրավում են այն¹⁵, իսկ բնակիչներին սրի քաշում: Թալանելով քաղաքը և առնելով ավարը, պարսկական զորքը վերադառնում է Տիգրոս¹⁶:

Պարսիկների հեռանալով Ներսեսի վիճակը խիստ բարդացավ:

Բյուզանդական զորքի հրամանատար Դոմենտիոլի խոսքին հավատալով՝ Ներսեսը հանձնվում է, սակայն այնուհետև ենթարկվում է մահապատժի¹⁷:

Մինչ դեպքերը ծավալվում էին հյուսիսային Միջագետքում, Խոսրով Փարվեզը ուղարկում է Հայաստան մի այլ զորախումբ՝ Ջուլան Վեհի գլխավորությամբ, որը 605 թ. սկզբին գալով Այրարատ, ձմեռում է Դվինում¹⁸: Կայսերական զորքը հասնում է Նդվարդ գյուղաքաղաքը: Գլխավոր ջարդելով պարսից զորքը (Ջուլան Վեհը սպանվում է)՝ կայսերական զորքը վերադառնում է Հոռոմոց Մարդ կոչվող բանակատեղին՝ Շիրակի դաշտում: Հուլյները պարսից ճամբարից իրենց հետ տանում են ողջ ավարը¹⁹:

Հաջորդ տարին, երբ պարսկական հիմնական ուժերը դեռևս պատերազմում էին Դարայի դեմ, պարսկական այլ զորք է զուգարվում և ուղարկվում Հայաստան՝ Դատոյեանի գլխավորությամբ: Այս անգամ հունաց զորքը տեղավորվում է Շիրակի դաշտավայրում գտնվող Շիրակավան գյուղի մոտ: Պարսկական զորքը վրա է հասնում և ճակատամարտը տեղի է ունենում Գետիկ²⁰ գյուղի մոտ: Երբ պարսիկները պատրաստվում էին մարտի, շրջանի բնակչությունը հավաքվում է Արգինա ամրոցում և ճակատամարտի ժամանակ թիկունքից հարվածում է նրանց ճամբարին, բավական ծանր կորուստներ պատճառելով: Այ-

¹³ Theoph. Chron., I, էջ 292.

¹⁴ Г. Ласкин, նշվ. աշխ., էջ 7, Ան, նշվ. աշխ., էջ 239, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 142, հմտ. II. В. Пузылевская, նշվ. աշխ., էջ 103—104.

¹⁵ Տե՛ս նաև՝ Theoph. Chron., I, էջ 293, Georg. Cedr., I, էջ 711.

¹⁶ Սեբեոս, էջ 107.

¹⁷ Theoph. Chron., I, էջ 292—293, հմտ. Georg. Cedr., I, էջ 710—711, Սեբեոս, էջ 73, տե՛ս նաև՝ Г Ласкин, նշվ. աշխ., էջ 6—7; «Очерки по истории Византии» под ред. и с предисл. В. Бенешевича, вып. 1, СПб., 1912, стр. 46.

¹⁸ Սեբեոս, էջ 107—108: Կ. Թումանովը պարսկական զորքերի Հայաստան ներխուժման սկիզբն է համարում 607 թ. (СМII, стр. 604): Այնինչ նրանց ներխուժումները պետք է տեղի ունենային 604—606 թթ. միջև (տե՛ս Ան, էջ 232—239, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 142), երբ պարսկական հիմնական զորամասերը գործում էին հյուսիսային Միջագետքում:

¹⁹ Սեբեոս, էջ 108:

²⁰ Այն գտնվում էր Ախուրյան գետի աջ ափին, Արգինայից ոչ հեռու, Ականից դաշտում: Այս տեղիերում (Շիրակի դավառում) այդ անունով իրար մոտ գտնվող երեք գյուղ կար դեռևս XX դ. սկզբին՝ վերին Գետիկ, Միջին Գետիկ, Ստորին Գետիկ (տե՛ս Հ. Կիբիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, վեներտիկ, 1903—1905, էջ 514):

նուամենայնիվ, պարսիկները հաղթում են²¹, Հույները փախուստի են դիմում, կրելով մեծ կորուստներ: Պարսիկ զինվորները խիստ հաշվահարգար են տեսնում տեղի բնակչության հետ և այնուհետև հեռանում Ատրպատական²¹:

Հայաստանում պարսկաբյուզանդական ճակատամարտերը հաջորդում էին մեկը-մյուսին: Հերթական արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքի գլուխ անցած Հայաստան է գալիս Սենիտամ խոսրովը: Հունական զորքն ամրանում է Ծաղկոտն գավառի Անգղ գյուղի մոտ, որի միջով հոսում է Արածանի գետը: Հունաց զորավարն էր բյուզանդական ժառանգության մեջ գտնվող Թեոդոս խոսրունին, որը հայ խոշոր նախարարական տան ներկայացուցիչ էր: Հունաց զորքը պարավում է, որի մեծ մասը կոտորվում է, իսկ Թեոդոսը կենդանի մնացածների հետ ամրանում է Անգղ գյուղի բերդում: Առավոտյան պարսիկները պատգամավոր են ուղարկում, առաջարկելով հույներին իրենց ունեցվածքով հեռանալ այնտեղից: Երբորդ օրը հույները բացում են բերդի դռները, իսկ իրենք հեռանում համաձայն պայմանի: Սակայն Սենիտամ խոսրովը թույլ չի տալիս Թեոդոսին հեռանալ, պատճառաբանելով, որ այդ կարող է անել միայն պարսից արքան: Խոսրով Փարվեզը սիրով ընդունում է Թեոդոս խոսրունուն և ժառանգության վերցնում: Սակայն որոշ ժամանակ անց արքան նրան կասկածում է նենգության մեջ և սպանել տալիս²²:

Սենիտամ խոսրովն այնուհետև բերդակալ նստեցնելով Անգղում, շարունակում է Հայաստանի նվաճումը: Պարսիկները բավական խորացել էին Հայաստանի արևմտյան շրջանները և հաջորդ ճակատամարտը հույների հետ տեղի ունեցավ Բասենի կողմերում, ուր վերջիններս պարտություն կրեցին²³:

Այս երեք արշավանքների ընթացքում պարսկաբյուզանդական սահմանադիժը Հայաստանում բավական տեղաշարժվում է դեպի արևմուտք, պարսիկների ձեռքն են անցնում «ԳԱնգղի և ԳԿալլատուն»²⁴, «Երգինայ, և ի Դարային»²⁵ վարչական ժխնկերտի»²⁶ բերդաքաղաքները:

Խոսրով Փարվեզը մի առ ժամանակով հանգիստ է տալիս իր զորքերին²⁷, սակայն, այնուհետև մինչև արևմուտքում պատերազմական գործողությունները վերսկսելը, նա ստիպված է լինում կարճ ժամանակով իր ուշադրությունը բեռնել իրանի արևելյան հրկրամասերն ասպատակող վաչկատուն ցեղերի վրա, որոնց Սերհոսը «բուշաններ» է անվանում²⁸, շնայած վերջիններս արդեն քաղաքական ասպարեզից հեռացել էին²⁹, Դրանց դեմ կռիվը գլխավորելու գործը պարսից արքան հանձնարարում է Սմբատ Բագրատունուն:

21 Սերհոս, էջ 108—109:

22 Նույն տեղում, էջ 109:

23 Նույն տեղում:

24 Նույնանուն լճի ափին գտնվող ամրոց:

25 Ստ. Մալխասյանցը կարծում է, որ այն պետք է համապատասխանի հյուսիսային Միջագետքում գտնվող Դարային («История епископа Себеоса», перев. Ст. Малхасянца, Ереван, 1939, стр. 164, прим. 125): Ս. Տ. Երևմտյան կարծիքով այն պետք է համապատասխանի Դարույնքին, որի մտանքը պետք է փնտրել Միսկերաը:

26 Սերհոս, էջ 110:

27 Նույն տեղում:

28 Նույն տեղում, էջ 101:

29 Ինչպես նշված է, այս ժամանակ Սասանյանների թշնամիներն այստեղ ոչ թե բուշաններն էին, այլ հեփթաղները և նրանց ցեղակիցները (Б. И. Маршак, К вопросу о восточных противниках Ирана в V в., «Страны и народы Востока», № 10, 1971, стр. 58—66, տես Б. Ставицкий, Кушанская Бактрия, М., 1977, стр. 132):

Սմբատ Բագրատունին այն հայ զորավարներից էր, որոնք Հայաստանում օտար տիրապետության հաստատմամբ ստիպված էին լինում հայոց հեծելազորի գլուխն անցած ծառայելու այդ բռնակալ տերություններին, մասնակցելով նրանց շահերի համար մղվող պատերազմներին³⁰, գլխավորելով հայոց ալլուձին գրանց ծայրամասային երկրամասերում: Մավրիկիոս կայսեր ժամանակ ծրագրային բնույթ էր ստացել Հայաստանը ռազմական ուժից զրկելու քաղաքականությունը³¹: Ինչպես երևում է հոսրով Բ-ին Մավրիկիոս կայսեր գրած նամակի բովանդակությունից³², Հայաստանը շարունակում էր պահպանել իր ռազմական ուժը, որը հակամարտող պետություններին հանգիստ չէր տալիս և որի հետ նրանք չէին կարող հաշվի շնատել:

Հայ ժողովուրդը շարունակում էր աննկուն պայքար մղել օտար նվաճողների դեմ: Նրա ղավակները պայքարում էին թե՛ հայրենիքում և թե՛ հեռավոր օտար պետությունների ծայրամասերում: Այդպես էր Հայաստանի բյուզանդական մասում, ուր Վահանյի սեպուհները և Թևոզորոս Տրպատունին գլխավորեցին կայսրության դեմ բռնկված ապստամբությունը, որը Մավրիկիոս կայսրը խեղդեց արյան մեջ: Հայ զորավար Ատատ հոռիսորունու ապստամբության դրդապատճառը և նրա ողջ վարքագիծն ու վախճանը³³ պերճախոս վկայությունն էին օտար լծի անտանելիության, լինել դա բյուզանդական, թե պարսկական: Հայերն ապստամբական շարժում էին ծավալել նաև Պարսկաստանում, որտեղ նրանցից ոմանք գնացին միանալու հոսրովի դեմ ապստամբած նրա քեռուն՝ Վատամին:

Այս պարագաներում VI դ. վերջում հոսրով Փարվիզը Սմբատ Բագրատունուն կարգել էր Վրկանի մարզպան, նրան սիրաշահելու համար տալով իր հոր՝ Որմիզդ Դ-ի կամարը և սուսերը³⁴: Սկզբնական ժամանակաշրջանում Սմբատ Բագրատունին զրազված է եղել Պարսից արքայի դեմ բռնկված ապստամբությունները ճնշելով՝ Ամաղում, Ռոչխանում, Զրեճանում և Տասպարիստանում³⁵: Այնուհետև Սմբատը կարգավորում է իրեն վստահված մարզպանության գործերը և, որ կարևորն է, լուսավորական գործունեություն է ծավալում³⁶ առաջնորդում այդ կողմերը գերեվարված և մայրենի լիզուն մոռացած հայերի շրջանում³⁷:

³⁰ Սեբեոս, էջ 53—54: Նույնիսկ միևնույն նախարարական տան անդամները կոչում էին երկու թշնամի պետությունների ռազմական ուժերի կազմում: Օրինակ՝ Վարազ-Շապուհ Արծրունին Սմբատ Բագրատունու հրամանատարության տակ կոչում էր Իրանի արևելքում՝ քոչվորների դեմ, իսկ Արծրունյաց նահապետ Սահակի որդի Վասակը, որի մասին ստորև կնշվի, բյուզանդացիների բանակում կոչում էր պարսիկների դեմ (Սեբեոս, էջ 66, 78):

³¹ Կոն այս ծրագրի մասին գրում է, որ այն հայ ժողովրդի կենսական շահերի տեսակետից կարելի է անվանել դժոխային (հ. Բ, էջ 227): Տե՛ս նաև՝ Ն. Ալիբեյան, Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց և իր Պատմության ի Հերակղ, «Մասենագրական հետազոտություններ», հ. Բ, Վրեհնա, 1924, էջ 42:

³² Սեբեոս, էջ 86—87:

³³ Նույն տեղում, էջ 104—105, Լեո, հ. Բ, էջ 30: P. Goubert, Byzance avant l'Islam Paris, t. I, 1951, էջ 206—208:

³⁴ Սեբեոս, էջ 96:

³⁵ Այս շրջաններն ընկած էին Կասպից ծովից հարավ և հարավ-արևելք (տե՛ս В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, Сбч., т. VII, М., 1971, стр. 124, 216, 217 и др.):

³⁶ Սեբեոս, էջ 97:

³⁷ Վրկան գերեվարված քրիստոնյաների մասին տե՛ս Н. Марр, Аркаун, Монгольское

Միշտ չէր, որ հաջողությունները Սմբատի կողմն էին: Նա պարսկական զորավար Շահր Վահրիճի հետ Կոմշ երկրի (անտիկ հեղինակների՝ Կոմիսենն)³⁸ հեկեանդ գյուղի մոտ պարտություն կրեց «ղեղումք» ցեղի զորքի կողմից, որի շարքերում էին նաև Ամատունի իշխան Կոտիտի սպանությունից վրդովված հայ զորականները, որոնք մինչև այդ միացել էին խոսրովի դեմ ապստամբած վըստամին: Սակայն հաջորդ տարին Սմբատը խոշոր հաղթանակ է տանում Տապարիստանում, որի համար խոսրովը նրան իր գոհունակությունն է հայտնում հրովարտակով և մեծարում իր տերության բոլոր նախարարներից ամենից բարձր պատվով, բազում նվերներ է ուղարկում, իսկ նրա սրբուն՝ Վարազաիրոցին կարգում է «ի մատուռակութեան»³⁹:

Հասկանալի է, որ պարսից արքան պարսկաբյուզանդական ռազմական գործողությունների ժամանակ, որոնք ընթացել էին Միջագետքում և Հայաստանում, Սմբատ Բագրատունուն հայոց այրուձիով հեռու էր պահում իր հայրենիքից՝ նրան «վստահելով» Իրանի հեռավոր ծայրամասերի պաշտպանությունը քոչվորների ներխուժումներից և նրանց միացած ապստամբներից: Իսկ Միջագետքում և Հայաստանում կայսերական զորքերի դեմ մղված ռազմական գործողությունների ընթացքում խոսրովի զորքերը պլիսավորում էին պարսից զորավարները: Արևմտյան ճակատում միայն նշված ղինադադարի ժամանակ խոսրով Փարվեզը որոշել էր Սմբատ Բագրատունուն ուղարկել Հայաստան⁴⁰: Այդ իրադրության մեջ պարսից արքայի նման որոշումը պատահական չպետք է լիներ: Սմբատի Հայաստան ուղարկվելն, ամենայն հավանականությամբ, կապված էր բյուզանդացիների դեմ պարսիկների նախապատրաստվող հաջորդ արշավանքների հետ: Այդ է վկայում նաև խոսրով Փարվեզի վարած քաղաքականությունը դավանանքի բնագավառում: Իսկ Սմբատը, անկախ խոսրովի ծրարներից, բուռն գործունեություն է ծավալում Դվինում, ջանալով քիչ թե շատ կարգի բերել հրկրի գործերը:

Սմբատ Բագրատունին Հայաստանում եղել է 606 թ. վերջերից մինչև 608 թ. գարունը⁴¹: Հայաստանում, հատկապես, եկեղեցական գործերը կարգավորելու համար Սմբատ Բագրատունին նախապես թույլտվություն էր խնդրել խոսրով Փարվեզից: Նա գիտեր, որ Մովսես Բ Եղվարդեցի կաթողիկոսը (574—604) մահացել էր, ուստի և արքայի հետ համաձայնեցրել էր նոր կաթողիկոս ընտրելու հարցը: Դվինում, մինչև Սմբատ Բագրատունու ժամանելը, 606 թ. ժողով էր հրավիրվել, որի ժամանակ կաթողիկոսի ընտրություն չէր կայացել, այլ մի քանի կանոններ էին մշակվել՝ ուղղված, հատկապես, քաղկեդոնականությունը հարած հոպևրականների դեմ⁴²:

название христиан в связи с вопросом об армянах халкедонитах. «Византийский вестник», т. XII, 1906, стр. 48—50.

38 Ն. Աղոնցը Մովսես Խորենացու հիշատակած «կողմ» անունը (Բ, 28 և 68), համեմատելով Սերիոսի հաղորդման հետ, իրավամբ, համարում է անտիկ հեղինակների հիշատակած «Կոմիսենն» պատմաաշխարհագրական անվան հետ (Ս. ԱԾՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 440):

39 ԱԵԻԿՈՍ, էջ 99:

40 Նույն տեղում, էջ 100:

41 ՏԼ՝Ս Մ. Օրմանյան, 409, 424: Հմմտ. Մ. Ակիճյան, Կիրիոն կաթողիկոս վրաց, Վիեննա, 1910, էջ 160—161: Լեո, հ. Բ, էջ 234:

42 «Դիրբ թղթոց», էջ 146—148, Լեո, հ. Բ, էջ 234: Ակիճյան, նշվ. աշխ., էջ 149, տե՛ս նաև՝ Ս. ԱԾՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 333:

Սմբատ Բագրատունին 607 թ. ձեռնարկեց նոր կաթողիկոսի՝ Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու ընտրությունը⁴³։ Դվինի 606 և 607 թթ. ժողովների նպատակն էր հաստատուն պահել հայ միաբնակ եկեղեցու անկախությունը բյուզանդական եկեղեցու պառակտիչ ազդեցությունից, որն Արևմտյան Հայաստանում հաստատել էր երկրորդ կաթողիկոսական աթոռը՝ քաղկեդոնական Հովհաննես Բագարանցու գլխավորությամբ⁴⁴։

Դվինի 607 թ. կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցում էր Հայաստանի բյուզանդական մասում դանվող՝ Բասենի եպիսկոպոս Մանասեն։ Դավանանքային հարցն ավելի էր սրվում վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի (599—616) գործունեության (606—608) պայմաններում, որը հանդեցրեց վրաց եկեղեցու անջատմանը հայոց եկեղեցուց (608)։ Սմբատ Բագրատունու և հայոց հոգևորականության ճիգերը Կյուրիոնին ետ պահելու քաղկեդոնականությունից, համընկնում էին պարսից արքունիքի շահերին, քանի որ Վիրքը դավանանքով մերձենում էր Բյուզանդիային։ Այդ ցայտուն երևում է Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի կաթողիկոսի (607—610)՝ Կյուրիոնին գրած նամակից⁴⁵։

VII դ. առաջին տասնամյակներում պարսկաբյուզանդական պատերազմների հետևանքով, ինչպես նշում է Լեոն, Բյուզանդական կայսրության ասիական մասում քաղկեդոնական ազգաբնակչությունն ընկնում էր Պարսկաստանի տիրապետության տակ, ուստի Կյուրիոնը, որպես ճարպիկ քաղաքագետ, իր պատասխանում մատնանշում էր, որ արքայից արքան նաև հոռոմների տերն է, և ոչ թե այնպես, ինչպես գրում է Աբրահամ Աղբաթանեցին՝ թե նրանք ուրիշ թագավորություն են⁴⁶։

Սմբատ Բագրատունին Դվինում ձեռնամուխ է լինում սուրբ Գրիգոր մայր եկեղեցու վերակառուցմանը⁴⁷։ Սակայն շուտով նա ետ է կանչվում Պարսկաստան՝ արևելքում և արևմուտքում ռազմական գործողությունների վերսկսման հետևանքով։ Վերագառնալուռն պես արքան, բացի պարզեններից, շնորհում է նրան «ևոսրով Շում» տիտղոս-պատվանունը և կրկին ուղարկում Իրանի արևելիցյան երկրամասերը՝ գլխավորելու պայքարը ներխուժող վաչկատուն ցեղերի դեմ։

2. ՊԱՐՍԿԱԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԵՐՍԿՍՈՒՄԸ:

ԽՈՍՐՈՎ II ՓԱՐՎԵՋԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱՎԱՆԱՆՔԻ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Խոսրով Փարվեզը չէր կարող արևմտյան ճակատում վերսկսել ռազմական գործողությունները, քանի դեռ ապահով չէր իր պետության թիկունքն արևելքից։ Սմբատ Բագրատունուն այդպիսի շտապողականությամբ Հայաստանից ետ կանչելը և նորից բազում պատիվների արժանացնելը պայմանավորված էր Պարսկաստանի համար նրանից սպասվող այն խիստ առաքելությամբ, որ-

43 ԱԵԲՈՍ, էջ 100: Ստեփանոսի Սինեհաց Էպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 71—73:

44 ԱԵԲՈՍ, էջ 91: Մ. Օրմանյան, § 389:

45 «Գիրք թղթոց», էջ 165, տե՛ս նաև՝ Լեո, հ. Բ, էջ 237:

46 «Գիրք թղթոց», էջ 167, տե՛ս Լեո, նույն տեղում:

47 Վարդան Մամիկոնյանի 572 թ. գլխավորած ապստամբության ժամանակ այն այրել էին պարսիկները (տե՛ս ԱԵԲՈՍ, էջ 68: Տե՛ս նաև՝ Լեո, հ. Բ, էջ 236, Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 155):

պիսին էր հայոց այրուծիով քոչվորների գեմ մղելիք պայքարի զլիավորելը: Կրկին հայոց այրուծին իր հայրենիքից զուրս կենաց և մահու պայքարի էր ելնում օտարի շահերի համար: Սմբատ-Նոսրով Շումի հետ իրենց զնդերով զնում են նաև բազմաթիվ հայ նախարարներ, որոնց թվում էին՝ Վարազ-Շապուհ Արծրունին, Սարգիս Տաչեցին, Արաավազդ, Վստամ և Հմայակ Ապահունիները, Մանուկ Ապահունյաց տերը, Վռամ Գողթնեաց տերը, Սարգիս Դիմաքսյանը, Սարգիս Տրպատունին⁴⁸:

Սմբատ-Նոսրով Շումը պարտության և փախուստի է մատնում քոչվորների զորքը, իսկ ինքը բանակ է դնում Ապր Շահրի Տոս⁴⁹ գավառում⁵⁰: Սակայն սրանով չեն ավարտվում հայոց այրուծի մաքառումները, առջևում նոր փորձություններ էին սպասվում: Պարտված քոչվորներն օգնություն են խընդրում հաքանից, որը 30 հազարանոց զորք է ուղարկում: Սրանք պարտության են մատնում պարսից զորքին, որի հրամանատարն էր պարսիկ իշխան Դատոյեանը: Պարսից զորքի պարտության պատճառն այն էր, որ Դատոյեանը անտեսեց Սմբատ-Նոսրով Շումի խորհուրդը՝ խույս տալ ճակատամարտից: Քոչվորներն ասպատակ սփռելով, հասան մինչև Հրե և Ասոպահան գավառները և այնուհետև վերադարձան իրենց բանակատեղին: Այս պարտության պատճառները պարզելու համար Նոսրով Փարվեզը այնտեղ է ուղարկում մի ոման գլխավոր նախարարի՝ Շահրապն Բանդակ անունով: Վերջինս արդարացնում է Սմբատ Բագրատունուն, իսկ Դատոյեանին կապանքներով տանում արքայի դուռը, որտեղ նրան մահապատժի են ենթարկում: Պարսկաստանի կենսական շահերը պահանջում էին ինչ զնով էլ լինեի արևելքից կասեցնել քոչվորների ներխուժումները: Ուստի նոր զորք է գումարվում և Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ նորից ուղարկվում նրանց դեմ⁵¹: Սմբատը պարտության է մատնում քոչվորներին և նրանց զորքը ետ մղում մինչև Բահլ Շահաստան քաղաքը⁵²: Այսպիսով, պարսից արքան միառժամանակ կարող էր իր պետության թիկունքն արևելքից ապահով դգալ և ռազմական ուժերը կենտրոնացնել արևմտյան ուղղությամբ:

Նոսրովը պատվիրում է հռուհուհին, որ նրանց, ովքեր պատրաստակամություն կհայտնեն ծառայելու, ընդունի խաղաղությամբ, իսկ ովքեր կզիմադրեն՝ ոչնչացնի⁵³:

607/8—610 թթ. ընթացքում պարսկական զորքերը Միջագետքում և Ասորիքում գրավում են Եդեսիա, Ամիդ, Թելա, Ռաշայն, Մարդե և Անտիոք քա-

48 Աերևոս, էջ 101:

49 Այժմ Յիրզուսի քաղաքը:

50 Սմբատը իրեն աթոռանիստ է ընտրում Նոսրի քաղաքագյուղը (Աերևոս, էջ 101):

51 Աերևոս, էջ 102:

52 Աերևոսը պատմում է, թե ինչպես քոչվորների արքան լուր է ուղարկում Սմբատին, որ միտք չունի ոչնչացնել իրենց զորքերը: Սմբատը մենամարտում արքային պարտության է մատնում, իսկ վերջինիս զորքն այդ տեսնելով փախչում է: Սմբատ-Նոսրով Շումի զորքը հետապնդում է նրանց մինչև Բահլ Շահաստան: Հաղթանակած զորքը շատ բերդեր է գրավում և այնուհետև վերադառնում ու կանգ է առնում Մարդ կամ Մարգոտ գավառում: Երբ հաղթանակի լուրը հասնում է Նոսրով Փարվեզին, նա տոնական արարողություններ է կատարում, իսկ Սմբատ-Նոսրով Շումի որդուն՝ Վարազտիրոցին, ի նշանավորումն նրա հոր ցույց տված քաղաքործությունների, նստեցնում է զարդարված փղի վրա և կոչում Զավիտեան Նոսրով:

53 Նույն աեղում, էջ 110:

ղաքները⁵⁴։ Այս ժամանակաշրջանում պարսկական մի զորք՝ Աշտատ Յնդտա-
յարի գլխավորությամբ մտնում է Հայաստան և շարժվում դեպի երկրի արև-
մրայան սահմանը⁵⁵։ Բյուզանդական զորքը հաշվարկում է Բասեն գավառում,
որտեղով այդ ժամանակ անցնում էր պարսկաբյուզանդական սահմանագիծը։

Ճակատամարտը տեղի է ունենում Դու և Որպորու գյուղերի միջև ընկած
դաշտում։ Բյուզանդացիները խիստ պարտություն են կրում և հալածվում մինչև
«քաղաքն Սատաղացոց»։ Պարսիկները բանակ են դնում Կարին քաղաքի շուր-
ջը և շարունակում կռիվը։ Ապա պաշարողների շարքերից դուրս է գալիս Թեո-
դոս կոչեցյալը և ստում, թե ինքն է նրանց թագավորը։ Կարինի գլխավորները
դուրս են գալիս քաղաքից և, համաձայնության գալով, քաղաքը հանձնում են
պարսից ծառայության⁵⁶։ Աշտատ Յեղտայրն այնտեղ կայազոր թողնելով, գրա-
վում է Հաշտենից գավառի Կիթաոիճը⁵⁷։ Դրան հաջորդում է Սատաղ, Առաս-
տիա և Նիկոպոլիս քաղաքների գրավումը, որից հետո պարսից զորքը վերա-
դառնում է Պարսկաստան։ Այնուհետև Կարին գավառից հույներին և, ըստ
երեույթին, նաև հունադավան հայերին հալածում է մի այլ պարսկական զո-
րավար՝ Շահեն պատգոսպանը։ Այս անգամ պարսիկները դաժան են վարվում
Կարինի բնակիչների հետ։ Խոսքովի հրամանով նրանց վերաբնակեցնում են
Պարսկաստանի սահմանները («յԱհմատան շահաստանի»)։ Նրանց մեջ էր նաև
հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոս Յովհանը՝ «հանդերձ ամենայն սպասիւք եկե-
ղեցուցն»։ Նա ճանապարհին վախճանվում է և թաղվում Ավան գյուղում, իր
կառուցած եկեղեցում⁵⁸։

Պարսկական զորքը նվաճելով Հայաստանի բյուզանդական մասը, սկսում
է ներխուժել նաև կայսրության փոքրասիական տիրույթները։ 609/10 թ.
պարսից զորքը գրավում է Կապադովկիայի Կեսարիան։ Քաղաքի քրիստոնյա
բնակչությունը հեռանում է քաղաքից, իսկ հրեաները «հնազանդեցան ի ծա-
ռայութիւն»⁵⁹։ Այստեղ պարսիկները ոճրագործություն են կատարում՝ դաժա-
նորեն սպանելով Արծրունյաց նահապետ Սահակի որդուն՝ Վասակին⁶⁰։

Այս ժամանակ Բյուզանդիայում գահընկեց է արվում և սպանվում Փոկա-
սը։ Կայսերական գահն անցնում է Հերակլին (610—641)⁶¹։ Կայսրության վի-

⁵⁴ Աբբեսու, էջ 111, հմմտ. Theoph. Chron., I, p. 293—294, 296 Georg. Gedr., I, p. 711, Michel le Syrtien, II, էջ 379 և 400, տե՛ս նաև Ю. Кулаковский, К критике известий Феофана о последнем годе правления Фоки, «Византийский временник», т. 21, вып. 1—2, Пг., 1914, стр. 1—14; Н. В. Пугулевская, Զեյ. աշխ., էջ 196, V. Grumel, Traite d'Etudes Byzantines, I, La Chronologie, Paris, 1958, էջ 246։

⁵⁵ Աբբեսու, էջ 111։

⁵⁶ Նույն տեղում։

⁵⁷ Ձեռագրում Զիթաոիճ է, որը Ստ. Մալխասյանցն ուղղում է Զիթաոիճ, սակայն հետե-
վելով նորայր Բյուզանդացուն, նա ենթադրում է, որ ամենից ճիշտը Կիթաոիճն է։ Ճիշտը
այդ է։

⁵⁸ Աբբեսու, էջ 112։

⁵⁹ Նույն տեղում։

⁶⁰ Նույն տեղում։ Այս հատվածն է նշում Յու. Կուլակովսկին, ցույց տալու համար, թե ինչ-
պես հրեաներն, անցնելով պարսիկների կողմը, թուլացնում էին տեղացիների դիմադրությունը
(Ю. Кулаковский, К критике..., стр. 4)։

⁶¹ Theoph. Chron., I, p. 296, Georg. Cedr. I, p. 712. Թեոփիլակտոսը նշում է, որ
Հերակլի հոր՝ Հերակլի հայրենի քաղաքը Հայաստանում էր (Theophilactus Symocatta՝
III, p. 1.1)։ Աբբեսուը վերջինիս հիշատակում է Սամվել Վահեունու և իր գինակիցների
առաջին ապստամբության ճնշման անշուքով։ Պատմիչը գրում է, որ Հերակլ գորավարը
«նստեր ի Հայաստան երկիր» (էջ 88)։

ճակը բավական ծանրանում էր⁶², ուստի Հերակլը փորձում է անմիջապես խաղաղություն խնդրել խոսրովից: Սակայն խոսրովը չի ուզում լսել այդ մասին, պատճառարանելով, որ իրական կայսրը Մավրիկիոսի «որդի Թէոդոսն» է և, վերցնելով ուղարկված դանձերը, առանց պատասխան ուղարկելու, հրամայում է սպանել Հերակլի պատգամավորներին⁶³: Կայսրն անձամբ զորքի գլուխն անցած գալիս, բանակ է դնում Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքի շուրջը: Այնուհետև պաշարումը հանձնարարելով իր կուրատորներից մեկին, ինքը վերադառնում է մայրաքաղաք: Քաղաքի պաշարումը տևում է մոտ մեկ տարի, որը ծանր է անդրադառնում պարսկական զորքի վրա: Հաջորդ տարվա ամռանը պարսիկներն այրում են քաղաքը և կոտորելով իրենց հետապնդող բյուզանդական զորքը, մտնում են Հայաստան, սրտեղ և ձմեռում են⁶⁴:

Խոսրով արքան զորապետ Շահենին շտապ կանչում է արքունիք և հրամայում արշավել Արևմուտք: Շահենն ամռանը նորից հասնելով Կարին, այնտեղից հարձակվում է Մելիտենեի վրա, որը գրավելով, հանձնում է պարսից ծառայության, իսկ ինքը դնում, միանում է Պիսիդիայում գտնվող Խոռեամի զորքին⁶⁵:

Հերակլ կայսրը դիմում է տարբեր միջոցների՝ պարսիկների դեմ պատերազմելու համար: Նա Փիլիպիկոս անունով մի երեցի գլխավորությամբ զորք է ուղարկում Արևելք⁶⁶, Վերջինս արշավում է Կապադովկիայի Կեսարիայի վրա, այնտեղից անցնում Հայաստան և գալով Այրարատ գավառը, բանակում Վաղարշապատ քաղաքի մոտ⁶⁷, խոսրով արքան իր հերթին սուբհանդակների միջոցով շտապեցնում է պարսկական զորքին՝ ամենայն արագությամբ հասնել բյուզանդացիների զորքին և ոչնչացնել այն: Պարսիկները շտապ գալիս են Այրարատ և ճամբար դնում Արաքսի ափին, պատրաստվելով հաջորդ առա-

62 Տե՛ս G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Oxford, 1956, p. 79—129, «История Византии», 4. Ա, էջ 364.

63 Արևոս, էջ 113: Հերակլի այդ բայը Միքայել Ասորին նշում է խոսրովի գահակալության 21-րդ տարում (Michel le Syrien, II, էջ 400), այսինքն՝ 611 թ.:

64 Արևոս, նույն տեղում:

65 Արևոս, էջ 113: Սա. Մախասյանցը բերև վրիպում է, նշելով, որ Շահեն պատգուպանի հետ կապված անցքը Կարինի կապակցությամբ այստեղ կրկնություն է (Արևոս..., Ե., 1939, էջ 189, ծան. 54): Արևոսը մինչ այս հատվածը նշում էր, որ Շահենն անցել էր Կարին քաղաքի կողմերը, իսկ Գվինի ոստանը որպես մարդպան էր եկել Շահրաշենպետը, այնուհետև Շահենը գնացել, գրավել էր Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը: Իսկ այս հատվածում Շահենի հետ կապված անցքերին դուզահետ նշում է, որ Շահրաշենպետի փոխարեն Գվինի ոստանը որպես մարդպան է գալիս Պարսեհանպետ Պարշնազդատը, ապա՝ նամդարուն Շոնազպը, ապա՝ Շահրապղականը, ապա՝ Ջոռն Վեհանը: Շահրապղականը և Ջոռն Վեհանը ավելի ուշ են եղել, բանի որ քառանկան թվականներին նրանք կովել են Հերակլի դեմ:

66 Արևոս, էջ 114:

67 Ինչպես հաջորդում է Արևոսը, Փիլիպիկոսը Մավրիկիոս կայսեր փեսան էր, զորավար. սակայն հանկարծ որոշել էր մտնել վանք՝ նվիրվել եկեղեցու ուխտին և գառնալ քահանա (նույն տեղում, էջ 81): Վ. Բենեշեիչը գրում է, որ Փիլիպիկոսի արշավանքը Հայաստան սախպեց Շահենին 615 թ. վերադառնալ Քաղկեդոնից (նշվ. աշխ., էջ 47): Սակայն, ըստ Արևոսի, Շահենը Պիսիդիայի կողմերում, մոտ 612/13 թթ. (հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 146) միացավ Խոռեամի զորքին և Փիլիպիկոսն այս ժամանակ էր, որ սկսեց արշավել: Արևոսի այն տեղեկությունից, որ պարսից զորքը երկար ճանապարհ անցնելով, շատ հոգնել էր, իսկ զինվորներից շատերն էլ մեռել էին ճանապարհին, կարելի է ենթադրել, որ պարսից զորքը գալիս էր հեռվից, այսինքն՝ արևմուտքից՝ Պիսիդիայից:

վոսյան սկսելու ռազմական գործողությունները: Սակայն Փիլիսիկոսը նույն պիշեր անցնում է Արագածի հյուսիսային լանջերին գտնվող Նիզ գավառը, իսկ այնտեղից Շիրակով և Վանանդով, Կարին քաղաքի մոտով նահանջում Բյուզանդիայի սահմանները: Ի վիճակի շլինելով հետապնդելու նահանջող բյուզանդական զորքին, պարսից զորքը հանդիստ է առնում և այնուհետև շարժվում Միջագետք⁶⁸: Այդ ժամանակ Հերակլն իր եղբոր՝ Թեոդոսի հետ մեծ զորքով գալիս է Ասորիք, փորձելով գրավել Անտիոք քաղաքը: Օրոնտես գետի վրա գտնվող «Աւազն Անտիոք» քաղաքի մոտ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ են կրում, սակայն պարսիկներին հաջողվում է փախուստի մատնել հույներին⁶⁹: Այնուհետև թե՛ ճակատամարտ է տեղի ունենում Կիլիկիա տանող լեռնանցքի մոտ («Դրունք Կիլիկիոյ»): Այստեղ հույները ժամանակավոր հաջողության են հասնում, սակայն, այնուհետև, ստիպված փախուստի են դիմում: Համալրում ստանալով, պարսիկները դրավում են Տարսոն քաղաքը և իրենց ենթարկում ողջ Կիլիկիան⁷⁰:

Կիլիկիայից վերադառնալով, պարսկական զորքը հաջորդ տարին՝ 614 թ., արշավում է Երուսաղեմի վրա և 19 օր տևած պաշարումից հետո գրավում այն: Քաղաքի բնակչության զգալի մասը սրի է քաշվում, ողջ մնացածներից շատերին զերկվարում են: Վերջիններիս մեջ էին նաև Երուսաղեմի պատրիարք Զաքարիան⁷¹ և խաչապահը: Երկար տանջանքներից հետո նրանք հայտնում են խաչի տեղը: Պարսիկները գտնում են «խաչափայտը», որի վրա, ըստ ավանդության, խաչել էին Հիսուսին: Այն ավարառված ոսկու և արծաթի հետ միասին ուղարկում են իրենց արքային⁷²:

Խոսքովն այնուհետև հրաման է արձակում աղատել զերիններին, վերականգնել քաղաքը, ամեն մեկին կարգել իրեն տեղը, իսկ հրեաներին դուրս բռնել քաղաքից: Քաղաքի Լրիցապետ է նշանակվում Մոդեստոսը⁷³: Հայերը, ինչպես նշում է Ն. Մառը, ահաիվ մասնակցում էին Երուսաղեմի ճակատագրի հետ կապված դեպքերին և այդ առումով հետաքրքրական է Կոմիտաս կաթողիկոսի և պատրիարք Մոդեստոսի նամակագրությունը: Մոդեստոսը պարսիկների պատճառած ավերածություններից հետո դիմել էր նաև հայերին:

Պարսիկները 615—616 թթ. գրավում են Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքը⁷⁴,

608—615/6 թթ. պարսկաբյուզանդական պատերազմական գործողությունների արդյունքն այն եղավ, որ Խոսրով Փարվկըր Միջագետքում, Ասորիքում,

68 Աբրևու, էջ 114:

69 Նույն տեղում: Այս տարիների ընթացքում պարսիկները Միջագետքում և Ասորիքում զգալի թվով քաղաքներ գրավեցին (*Theoph. Chron.*, I, էջ 300, *Georg. Cedr.*, I, էջ 715; *Г. Ласкин*, նշվ. աշխ., էջ 74; *В. Бенешевич*, նշվ. աշխ., էջ 47):

70 Աբրևու, էջ 115:

71 *Theoph. Chron.*, I, էջ 301, *Georg. Cedr.*, I, էջ 715:

72 Աբրևու, էջ 115—116; Յովհան Մամիկոնեան, էջ 279, *Michel le Syrien*, II, էջ 400, Մ. Չամչյան, Պատմության Հայոց, հ. Բ, էջ 324, Մովսես Կալանկավազյի, էջ 99—100, Մեսրոպ ձ. վ. Կ. Գրիգորեան, «Գիտողութիւններ և սրբապրութիւններ Սերիոսի պատմադրոց բնագրին վերայ», Վիեննա, 1973, էջ 60—71:

73 Աբրևու, էջ 116: *H. Mapp*, *Антиох Стратиг (исследование)*, стр. 48. Ն. Մառը հասկապես նշում է, որ Աբրևոսն ամենից բանիմաց աղբյուրն է Երուսաղեմի վրա կատարված պարսից արշավանքի մասին:

74 *Theoph. Chron.* I, p. 301., *Georg. Cedr.*, I, p. 715, *Г. Ласкин*, նշվ. աշխ., էջ 36, II. *В. Пигулевская* նշվ. աշխ., էջ 203 և այլ:

Հայաստանում, Փոքր Ասիայում, Պաղեստինում և Եգիպտոսում տիրացավ ընդարձակ տարածքների: Ստեղծված իրադրության մեջ սասանյան արքունիքը պետք է գործ ունենար նվաճված երկրների ալլադավան բնակչության հետ: Մի դեպքում օգուտ քաղելով հրեաների և քրիստոնյաների փոխադարձ թշնամանքից, մյուս դեպքում՝ իրար հակադրելով քրիստոնյա կրոնին պատկանող, սակայն տարբեր ուղղությունների հարող եկեղեցիները, սասանյան արքունիքը փորձում էր ամրապնդել իր նվաճումները: Խոսքով Փարվեզը նվաճված երկրների քրիստոնեական եկեղեցիների ժողով է հրավիրում Տիգրանում՝ դավանաբանական վեճերը «կարգավորելու» նշանաբանով⁷⁵:

Այդ ժողովը տեղի է ունեցել 615/616 թ.⁷⁶: Խոսքովի հրամանով Տիգրան էին ժամանել բաղամթիվ քրիստոնյա հոգևորականներ, որոնց թվում նաև Երուսաղեմից գերված Զաքարիա պատրիարքը, Ալեքսանդրիայից գերեվարված իմաստասերներ⁷⁷, նեստորական և քաղկեդոնական եպիսկոպոսներ և ուրիշներ: Հայաստանից ժողովին ներկա էին Կոմիտաս Մամիկոնյան⁷⁸ և Մաթեոս Ամատունի եպիսկոպոսները: Խոսքովը ժողովում վերահսկողներ է նշանակում Սմբատ-Խոսրով Շում Բագրատունուն և արքունի բժշկապետ Գարրիկին⁷⁹:

Առաջին հավաքի ժամանակ, որը տեղի ունեցավ արքունի դահլիճում, ժողովականների միջև խիստ տարաձայնություններ ծագեցին: Այդ հայտնի է դառնում Խոսրովին, և նա հրամայում է շանդրադառնալ բաղամթիվ աղանդներին, այլ քննարկել միայն Նիկիայի (325), Կոստանդնուպոլսի (381), Եփեսոսի (431) և Քաղկեդոնի (451) ժողովների դավանությունների հարցը: Կոմիտաս Մամիկոնյանը և Մաթեոս Ամատունին հայ եկեղեցու դավանությունը քննում և համեմատում են երեք «տիեզերական» ժողովների և Քաղկեդոնի դավանության հետ: Կարծիք են հայտնում նաև Զաքարիա հայրապետը և Ալեքսանդրիա քաղաքից գերեվարված իմաստասերները: Վիճաբանություններից հետո մերժվում է Քաղկեդոնի ժողովի դավանությունը, ճշմարիտ են ճանաչվում միայն առաջին երեք տիեզերական ժողովների վճիռները: Այնուհետև

75 Ահոն նշում է, որ Խոսրով Փարվեզը սկսեց խառնվել քրիստոնյաների դավանաբանական վեճերի մեջ, բանի որ այդ պետական անհրաժեշտություն էր (նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 247):

76 Ե. Տեր-Մինասյանը սկզբում համամիտ լինելով այլ հետազոտողների հետ, գտնում էր, որ Տիգրանի ժողովը տեղի է ունեցել 615/616 թ. (E. Ter-Minastan. Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syr. Kyrchen, Leipzig. 1904, էջ 62—65): Այնուհետև գիտնականը հայտնեց այն կարծիքը, որ այդ եղև է 613 թ. (տե՛ս «Արարատ», 1907, էջ 3—16, հմտա. H. Adont. նշվ. աշխ., էջ 295, որ նշված է 612 թ.): Սակայն Մ. Օրմանյանը նշում է, որ երկու տարբեր ժողովներ են եղել՝ մեկը, ըստ նեստորական աղբյուրների 612/613 թ., նեստորական կաթողիկոս քնարելու արգելքը վերացնելու նպատակով, մյուսը՝ 615/16 թ.՝ Տիգրանում (հմտա. Ն. Ակինյան, Կյուրիոս կաթողիկոս վրաց, էջ 163, Առ. հ. Բ, էջ 247) նեստորականների, իրեն քաղկեդոնական հույների կողմնակիցների, հանդես խոսություններ ցույց տալու նպատակով (տե՛ս Մ. Օրմանյան, § 438—439): 612 թ. ժողովի մասին տե՛ս Հ. Գ. Մելիքոնյան, Ասորական աղբյուրներ, հ. Բ, Ասորիներն ու հայերը և Սասանյան տիրապետությունը (V—VII), էջ 606—607 (ձեռագիր):

77 Այս ծանրակշիռ փաստարկ է, որ Տիգրանի ժողովը տեղի է ունեցել պարսիկների կողմից Ալեքսանդրիան գրավելուց հետո:

78 Ըստ Սեբեոսի Կոմիտասը (610—628) հաջորդեց Աբրահամ Աղբաթանեցուն (Յովհանն հակաթոռ կաթողիկոսի մահվան տարին՝ 610 թ.): Մ. Օրմանյանը կարծում է, որ 613 թվականից Կոմիտասը ղրխավորել է հայոց եկեղեցու եպիսկոպոսներին, սակայն պաշտոնապես կաթողիկոս է ձեռնադրվել Տիգրանի ժողովից հետո (Մ. Օրմանյան, Աղբապատում, § 441):

79 Սեբեոս, էջ 149:

հոսորովը հրաման է արձակում՝ «եթի ամենայն քրիստոնեայք, որ ընդ իմով իշխանութեամբս են՝ հաւատ զՀայոցն կալցին»⁸⁰,

Ժողովի այս որոշումը բխում էր Սասանյանների քաղաքական շահերից. բանի որ, բացի այլ հանգամանքներից, 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովում որոշվել էր, որ արևելքի եպիսկոպոսները վեճերի դեպքում կարող էին ուղղակի դիմել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին⁸¹, իսկ դա նաև նշանակում էր, որ արևելյան եկեղեցիների թեմերն ընդգրկվում էին կալսության քաղաքականության ոլորտը, որին հաջորդելու էր դրանց եկեղեցական համայնքներին պատկանող տարածքների զավթումը: Պարզ է, որ Սասանյանները շէին կարող հանդուրժել նման վիճակը և հոսորովը հանդես եկավ հայոց եկեղեցու (որը մերժողական դիրք էր գրավել բյուզանդականի հանդեպ) «հովանավորի» դերում՝ իր քաղաքական ծրագրերն իրականացնելու նպատակով⁸²:

Սասանյանների տիրապետության վերջում գրադաշտականությունը ստիպված էր ինքը պաշտպանել իր գոյությունը, քանի որ պետությունը, որի հետ այն սերտորեն կապված էր, անկում էր ապրում⁸³: Իրանում լայնորեն տարածվել էին տարբեր աղանդները: Մանիքականությունը, հատկապես Միջին Ասիայում, նոր հետևորդներ էր գտել⁸⁴: Ավելի ազդեցիկ էր քրիստոնեության տարածումը. հատկապես նեստորական եկեղեցու եպիսկոպոսությունները սփռված էին ամբողջ երկրով և աղբյուրները լի են պատմվածքներով այն պարսիկների մասին, որոնք բարձր դիրք էին զբաղում, սակայն քրիստոնեություն ընդունեցին և նույնիսկ նահատակվեցին նոր կրոնի համար⁸⁵: Սասանյանների տիրապետության վերջին շրջանում տեղի է ունենում միաբնակ քրիստոնեության աճ, հիմնականում ի հաշիվ նեստորականության⁸⁶: Դրան զղալի շափով պետք է նպաստեր Տիգրանի ժողովի որոշումը, որտեղ այլ դավանանքների հետ մեկտեղ մերժվեց նեստորականությունը⁸⁷ և ճիշտը համարվեց հայ միաբնակ եկեղեցու դավանությունը: Նեստորական դավանանքի երկրորդ պլան մղվելն ունի իր պատճառները: Այն, ճիշտ է, հակադրվում էր բյուզանդական եկեղեցուն, սակայն տարածվելով Ասորիքից դուրս, փաստորեն, առևտրական, կոսմոպոլիտ խավի դավանանք էր դարձել, որն ազգային երանգը կորցնելով, Իրանում խիստ

80 Նույն տեղում, էջ 151:

81 Г. Ласкун, նշվ. աշխ., էջ 10:

82 Այս որոշումը հատկապես Հայաստանի համար այն նշանակությունն ունեցավ, որ, ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, հայ եկեղեցու դիրքը մեծացավ ու զորացավ: Կոմիտասը, վերագանալով Հայաստան, պաշտոնապես կաթողիկոս է ընտրվում և ձեռնարկում եկեղեցիների շինությունն ու բարենորոգմանը: Հ. Աճառյանը այդ իրադարձության արդյունք է համարում Հուլիոսի տաճարի կառուցումը (618), Կրուսաղեմի Մողեստոս պատրիարքի՝ Կոմիտասին ուղղված դիմումը օգնության մասին, Աղվանից Ուխտանես կաթողիկոսի ձեռնադրումը Կոմիտասի կողմից (Հ. Սևադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 614): Դրանց պետք է գումարել նաև երկու միաբնակ ասորի եպիսկոպոսների՝ Պեսրոսի և Մարութայի՝ Կոմիտասի մոտ Դվին գալը (616 կամ 617 թթ.), որը ոչ թե հակասում է Տիգրանի ժողովի 616 թ. կայանալուն, ինչպես գրում է Ն. Տիր-Մինասյանը (սեպտեմբեր 1907, էջ 3—16), այլ խոսում է գրա օգտին (տե՛ս նաև՝ Մ. Օրմանյան, § 446):

83 P. Փրայն, նշվ. աշխ., էջ 325:

84 Նույն տեղում:

85 Н. В. Пуглевская, նշվ. աշխ., էջ 236 և հետ. P. Փրայն, նշվ. աշխ., էջ 325:

86 P. Փրայն, նույն տեղում:

87 Ն. Ադոնցը նշում է, որ VI—VII դդ. սահմանազլխին հականեստորականությունը վեր էր անվել հակաքաղկեդոնականության (Н. Адоны, նշվ. աշխ., էջ 295):

հակադրվում էր զրազաշտականությունը: Իսկ հայոց եկեղեցին, լինելով խիստ ազգային, թշնամական այնպիսի պիրք էր ընդունել բյուզանդական եկեղեցու հանդեպ, որ այս ժամանակաշրջանում Սասանյաններն ստիպված են լինում հաշվի նստել զրա հետ: Սակայն դարեր շարունակ Հայաստանը հարստահարող ու կործանող Սասանյան Պարսկաստանի այս քաղաքականությունը Հայոց եկեղեցու հանդեպ վկայությունն էր պարսկական պետության խորը ճգնաժամի՝ քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և զրազաշտական դավանանքի գաղափարախոսության բնագավառներում⁸⁸:

618/619 թ. պարսկական զորքը հասնում է Բոսֆորի ափերը և գրավում Քաղկեդոնը⁸⁹: Հերակլը, տեսնելով, որ իր թագավորությունը կործանման եզրին է կանգնած, բանակցություններ է վարում պարսից զորավարի հետ: Հերակլի գեսպաններն այնուհետև նվերներով մեկնում են Խոսրով Փարվեզի մոտ և հանձնում նրան սինկլիտի անունից կազմված նամակը: Խոսրովն ընդունում է նվերները, սակայն գեսպաններին չի արձակում և զորքին հրամայում է նավերով անցնել «ի Բիւզանդիա» (այսինքն Բյուզանդիոն՝ Կոստանդնուպոլիս): Ծովային մարտում պարսիկները խաչատառակ պարտություն են կրում և ստիպված են լինում վերադառնալ⁹⁰:

Չնայած ծովային ճակատամարտի այդպիսի ելքին, կայսրության վիճակը շարունակում էր վատթարանալ, քանի որ պարսիկները գրավել էին Եգիպտոսը⁹¹, Ասորիքը և Կիլիկիան, իսկ սլավոններն ու ավարները՝ Բալկանյան թերակղզին⁹²: Այս ծանր ժամանակաշրջանում Հերակլ կայսրը նույնիսկ ուզում էր մայրաքաղաքը տեղափոխել Կարթագեն, սակայն փոթորկի հետևանքով խորտակվում են նախօրոք ուղարկված կայսերական գանձերով բեռնված նավերը: Կոստանդնուպոլսի բնակչության, ինչպես և Սերգիոս պատրիարքի դիմադրությունը թույլ շտվեց կայսրին իրադրոժելու իր մտադրությունը⁹³: Ստեղծված վիճակում Հերակլը մի շարք միջոցառումներ է անցկացնում, որոնք հնարավորություն են ընձևում կայսրությանն ամրապնդել իր զորքերը և անցնել հակահարձակման:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԵՐԱԿԼ ԿԱՅՍԵՐ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Բյուզանդական կայսրությունը փրկելու համար Հերակլ կայսրը վերստեղծեց մարտունակ բանակ, հիմնականում հենվելով Փոքր Ասիայից⁹⁴ հավաքագրված ռազմական ստորաբաժանումների վրա:

88 Տե՛ս է. Լ. Դանիելյան, Հայ եկեղեցու նկատմամբ Խոսրով Փարվեզի վարած քաղաքականությունը, ՊՐՀ, 1981, № 4, էջ 195—200:

89 Աերևոս, էջ 122:

90 Նույն տեղում, էջ 123:

91 Այս ծանր հարված էր կայսրության համար, քանի որ այն զրկվում էր կենսական նշանակություն ունեցող իր հիմնական շահմարանից («История Византии», т. I, стр. 364):

92 Նույն տեղում. Տե՛ս նաև В. Бенешевич, նշվ. աշխ., էջ 48. Տե՛ս նաև С. Н. Дилл Histoire du Moyen Age, էջ 144.

93 Նույն տեղում:

94 Այնտեղ սկսվել էր ռազմավարական կարգի ուղղորդման անցկացումը, որի արգասիքն էր փոքրասիական բանակախմբերի ստեղծումը սարաանգոսների ղլխավորությամբ (տե՛ս Մ. Ostrogorsky, նշվ. աշխ., էջ 83—98, տե՛ս «История Византии», т. I, стр. 365):

Հերակլը նաև արտաքին ակտիվ քաղաքականություն վարեց իր պետության վիճակը բարելավելու համար: Նա կայսրության համար խիստ ծանր պահին, մեծ գումար վճարելով, զինադադար է կնքում ավարների հետ, հնարավորություն ստանում իր զորամասերը տեղափոխելու Ասիա⁹⁵, իսկ որոշ ժամանակ անց ռազմական պաշինք է կնքում խազարների հետ⁹⁶:

Այս ժամանակաշրջանում Հերակլի ռազմական սեփորմի շնորհիվ բյուզանդական բանակում մեծանում է ոչ միայն հեծելազորի նշանակությունը, որն այդքան անհրաժեշտ էր արևելյան ժողովուրդների հետ կռվելիս, այլև՝ թևթևեղված աղեղնաձիգ ջոկատների⁹⁷: Մինչև արշավանք սկսելը Հերակլը վերցնում է նաև բյուզանդական եկեղեցում կուտակված գանձերը: Այս բոլոր միջոցառումները նրան հնարավորություն են տալիս անցնելու հակահարձակման⁹⁸: Կայսրը «Նաչափայտի» Տիգրան տանելու հանգամանքն օգտագործեց Պարսկաստանին «սրբազան պատերազմ» հայտարարելու համար⁹⁹:

622 թ. Հերակլը գալիս է Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը¹⁰⁰: Նա մտադրվում է Հայաստանի վրայով արշավել դեպի Տիգրան: Պարսկական ջոկատը, որը գանվում էր Կիլիկիայում, սպառնալով զրավել փոքրասիական շրջանները, փորձում է կասեցնել Հերակլի զորքի առաջընթացը: Սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսկական ջոկատը չարաչար պարտվում է¹⁰¹: 623 թ. գարնանը Հերակլը Հայաստանի վրայով անցնում է Ատրպատականի Գանձակը¹⁰²: Նրա երթուղին Պոնտոսի, Փոքր Հայքի, Թեոդոսուպոլիս-Կարինի, Վանանդի ու Շիրակի վրայով անցնում էր Դվին, ապա Նախիճավան, այնտեղից՝ Ատրպատականի Գանձակ¹⁰³:

Հետապնդելով Խոսրովին, որը հասել էր մինչև Դաստակերտ (Բաղդադի մոտ), կայսրը զրավում է Գանձակը և այնտեղից շարժվում Թեբարմայս քաղաքի վրա¹⁰⁴: Քաղաքը զրավելուց հետո կայսրն այն կրակի է մատնում այն-

95 Նույն տեղում:

96 Նրանց հետ Բյուզանդիան համագործակցել էր 539 թ.՝ Սասանյանների դեմ մղված պայքարում, որից հետո երեք տասնամյակ նրանց մասին տեղեկություն չկա (M. H. Артамонов, История хазар, М., 1962, стр. 139).

97 «История Византии», т. I, с. 24.

98 Նույն տեղում, Ch. Diehl, Histoire du Moyen Age, էջ 145:

99 Ch. Diehl, նշվ. աշխ.:

100 Սեբեոս, էջ 124: Հերակլի այս արշավանքի քննությունը տե՛ս նաև՝ N. Baynes The First Campaign of Heraclius against Persia, "English Historical Review", vol. 19, 1904:

101 Georg. Pisid., Exped. Pers., II, 357. Г. Ласкин, նշվ. աշխ., էջ 45, "История Византии", 5. Ա, էջ 365, 509, ծան. 25:

102 Սեբեոս, էջ 124:

103 Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների կրթողիները մանրամասն բնեկ է չ. Մանանդյանը (տե՛ս Я. А. Манандян, Маршруты персидских походов Ираклия. "Византийский временник", III, 1950, стр. 133—153, հայ. թարգմ. տե՛ս Չ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մ. Բ, Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների ընթացուղիները (մարշրուտները), Երևան, 1960, էջ 141—172): Վաստակաշատ գիտնականը նշում է, որ բանի որ ըստ Սեբեոսի և Թովմայի Դվինը, Նախճավանը և Ռերմիա քաղաքները զրավված և ավերված են եղել, ուրմն կարելի է ենթադրել, որ դրանք զիմադրություն են ցույց տվել (նույն տեղում, էջ 145—146):

104 Theoph. Chron., I, էջ 307—308, Բոս Վ. Մինորսկու. Թեբարմայսը նույն Շիրակի և Թախտ-ի Սուլեյմանն էր (տե՛ս V. Minorsky, Roman and Byzantine Campaigns in

տեղ գտնվող տաճարի հետ մեկտեղ¹⁰⁵, խոսրովը միջոցներ է ձեռնարկում՝ փրկելու վիճակը: Նա շտապ ետ է կանչում արևմուտքում գտնվող զորքերը¹⁰⁶, իսկ ինքը հավաքում է իր գանձերն ու պատրաստվում փախուստի¹⁰⁷:

Հերակլը շարունակում է հետապնդումը, սակայն տեղեկանալով, որ խոսրովին օգնության շտապող զորքը խոռոհամի (Շահր-Վարազ-Ռազմիդան) գլխավորությամբ հասել էր Մծբին քաղաքը, իր զորքով հեռանում է Փայտակարան¹⁰⁸, Կայսրն այդտեղից գնում է Ուտիք և գրավում Պարտավը¹⁰⁹: Այնուհետև բյուզանդական զորքը ճամբար է դնում Տրտու գետի ափին գտնվող Դյուտական գյուղի մոտ¹¹⁰: խոսրովը հրամայում է իր զորավարին՝ Շահր-Վարազին, փակել Հերակլի ճանապարհը¹¹¹: Շահր-Վարազն իր զորքով գալիս և ճամբար է դնում «Միս Տիզրանակերտի» մոտ¹¹², Շահր-Վարազի զորքը գալով Պարսկաստանից, անցնում է Այրարատի ծայր հարավում գտնվող Շարուրի դաշտով, Սյունիքի՝ Վայոց ձոր, Գեղարքունի, Սողք դավառներով, և այնուհետև Փառխոս-Գարդմանով: Շահր-Վարազը նպատակ է ունեցել կանխել Հերակլի զորքերի տեղաշարժը դեպի Հայաստանի և Վրաց աշխարհի սահմանները¹¹³: Այս նույն ժամանակ թիկունքից վրա է հասնում նաև Շահեն պատգոսպանի զորքը, որը ճամբար է դնում Կուր գետի ձախափնյա մասում՝ Խաչենագետ և Գարգար գետերի միջև գտնվող Տիգրանակերտ ավանում¹¹⁴: Շահենի զորքը, տեղավորվելով Տիգրանա-

tropatene, Reprinted from the BSO AS, I 1944, XI 2, էջ 248—249)։

105 Սերիոսի մոտ այս մանրամասնությունները չկան: Նա միայն գրում է, որ բյուզանդական զորքը Հերակլի գլխավորությամբ Գանձակում կործանում է «Ջրատին մեծի» բաղնիքը, որը կոչվում էր «Վշնասպն» (Սերիոս, էջ 124): Իսկ Թովման նշում է, որ բացի Գանձակից ավերվել էին նաև Համադանը և Մայր (Քովմա Արժունի, Պատմություն տանն Արժունյաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 159)։

106 Հ. Մանանդյանը նշում է, որ խոսրովը Շահր-Վարազին կանչեց Ասորիքից (նշվ. աշխ., էջ 145): Իսկ Գ. Լասկինը կարծում է, որ Շահր-Վարազը մնացել էր Բուսիորի ափին: Ուրեմն, ըստ նրա, Շահր-Վարազն այդտեղից էր գալիս: Ինչևիցե, նա արևմուտքից էր գալիս։

107 Սերիոս, էջ 124։

108 Նույն տեղում, էջ 125: Հ. Մանանդյանը, քննելով Թեոփանեսի հաղորդումը պարսիկ ռազմագեորդների մասին (Theoph. Chron., I, էջ 308), նշում է, որ Գանձակից Փայտակարան տանող ճանապարհին Հերակլը ենթարկվեց պարսիկների հաճախակի հարձակումներին ու կորցրեց բոլոր գերիներին (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 149), իսկ Գ. Լասկինը նշել է, որ կայսրն այդ գերիներին ազատ արձակեց, որպեսզի իր կողմը գրավի պարսկական պետության բնակիչներին (նշվ. աշխ., էջ 51)։

109 Մովսես Կաղանկատավացի, էջ 149—150: Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 150: Մինչ այդ խոսրովի հրամանով Աղվանքի իշխանները թողել էին Պարտավը և ամրացել իրենց ամրոցներում (Մովսես Կաղանկատավացի, էջ 149—150)։

110 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Լեո, հ. Բ, էջ 252։

111 Բյուզանդական զորքի դեմ Աղվանքում կռիվից նաև (624) Շահրապղականի գլխավորած պարսկական զորքը, որը, ինչպես նշում է Մովսես Կաղանկատավացին, «նոր դօր անուանեն»։ Մովսես Կաղանկատավացի, էջ 150: Նույն տեղում պատմիչը նշում է, որ Հերակլի դեմ կռիվից նաև մեկ այլ պարսից հրամանատար՝ Գրանիկ Սաղար անունով։

112 Սերիոս, էջ 125։

113 Նույն տեղում: Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 152: Հերակլի բանակում գտնվում էին լազերից, «աբազգներից» (ափխազ) և իբերներից կազմված դաշնակից զորամասեր: Լազերը ու աբազգները, ինչպես նշում է պատմիչը, թողեցին Հերակլի բանակը (Theoph. Chron., I, էջ 309—310)։

114 Սերիոս, էջ 125: Ի տարբերություն այս Տիզրանակերտի, Սերիոսը նախորդը կոչեց «Միս Տիզրանակերտ»։ Տիզրանակերտ գավառի մասին մանրամասն տե՛ս Մակար եպիս. Բարխուտարևանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 20, 22, 28։

կերտում, պետք է կտրեր Հերակլի ճանապարհը դեպի արևելք և հարավ¹¹⁵,

Կայսրը չի ընդհարվում Շահր-Վարազի զորքի հետ, որը գտնվում էր քիչ հեռավորության վրա՝ «Միւս Տիգրանակերտում», այլ, պարտության մատնելով Շահնեի զորքը, Սյունիքի վրայով անցնում է Նախճավան¹¹⁶,

Շահնեի ջախջախված զորքի մնացորդները, Շահր-Վարազի զորքին միացած հետապնդում են կայսրին, որն անցնում է Երասխ դետը և բանակում Վրնջունիս ավանի մոտ¹¹⁷: Պարսից զորքը չի հասցնում անցնել դետը, ու Հերակլը առանց դիմադրության հանդիպելու հասնում է Ապահունիք¹¹⁸ և բանակ դնում Ադի ավանի հարևանությամբ գտնվող Հրճմունք գյուղի մոտ¹¹⁹: Պարսից զորքը հասնելով, բանակատեղի է ընտրում Ադիովիտը: Շահր-Վարազը վեց հազար զինվորով գնում է Արճեշ գավառը և դարանակալում, որպեսզի գիշերով հարձակվի Հերակլի բանակի վրա¹²⁰: Շահր-Վարազն Արճեշից հինգ հարյուր հոգիանոց մի ջոկատ է ուղարկում Ադի: Հերակլն իր ճամբարից զորք է ուղարկում, որը գալիս է, և ջարդում այդ ջոկատը: Միայն մի ձիավորի է հաջողվում անցնել Արճեշ և պատմել պատահածի մասին¹²¹: Շահր-Վարազը դրան չի հավատում: Այդ ժամանակ վրա է հասնում Հերակլի զորքը և, շրջապատելով քաղաքը երեք կողմից, ջարդում է պարսից ընտրյալ գունդը: Շահր-Վարազին մի կերպ հաջողվում է փախչել Ադիովիտում բանակած իր հիմնական զորքի մոտ¹²²,

Կայսրն Արճեշից գնում է Մարտիրոսպոլիս (Տիգրանակերտ), այնուհետև Ամիդ¹²³, բյուզանդացիներին հետապնդող Շահր-Վարազի զորքը կրկին անհաջողության է մատնվում¹²⁴:

Ամիդից Հերակլի զորքն արշավում է Սամոսատի և Գերմանիկեի վրայով դեպի Կիլիկիայի Ադանա քաղաքը, այնուհետև անցնում է Սարա (Սարոս) գետը: Կայսերական և պարսկական զորքերը բախվում են: Շահր-Վարազի ուժասպառ եղած զորքը պարտվում և ստիպված վերադառնում է: Հերակլը գնում է Սեբաստիա¹²⁵, իսկ այնտեղից Պոնտոս, որտեղ և անցկացնում է 625—626 թթ. ձմեռը¹²⁶:

Մինչ Հերակլի բանակը Փոքր Ասիայի հյուսիսարևելյան մասերում էր, պարսից զորքը Շահր-Վարազի զխավորությամբ 626 թ. առաջին կեսում հակահարձակման է անցնում և ավարների խաբանի հետ ունեցած նախնական

115 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 152:

116 Սեբեոս, էջ 125:

117 Նույն տեղում:

118 Ըստ Հ. Մանանդյանի կայսեր երթուղին անցնում էր Խոյ-Նվարսակ-Արտազ-Որդոսպոլ, այնուհետև Բագրևանդով անցնող ճանապարհով (նշվ. աշխ., էջ 154):

119 Սեբեոս, էջ 125:

120 Նույն տեղում:

121 Նույն տեղում: Theoph. Chron., I, էջ 311, Georg Cedr., I, էջ 724:

122 Սեբեոս, էջ 126:

123 Theoph. Chron., I, էջ 312 Georg. Cedr., էջ 725.

124 Սեբեոս, էջ 126:

125 Theoph. Chron., I, էջ 312—314, Georg. Cedr., I, էջ 725—726.

126 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 160: Արճեշից մինչև Պոնտոս ընկած Հերակլի անցած ճանապարհից Սեբեոսը հիշատակում է միայն Կեսարիան (էջ 94): Հերակլի երթուղու այս հատվածը մտերամասն բնեկ է նաև Գ. Լասկինը (նշվ. աշխ., էջ 52):

պայմանավորվածության համաձայն շարժվում է Կոստանդնուպոլսի վրա և կանգ առնում Քաղկեդոնի մոտ¹²⁷։ Սակայն, տեսնելով ավարների պարտությունը, որոնք շտապողականություն ցուցաբերելով գրոհել էին ծովից, պարսիկները ավարառեցին Քաղկեդոնի մերձակա շրջանները¹²⁸։ Պարսիկների հեռանալու պատճառը պետք է լիներ նաև այն, որ խաղարները դաշն կնքելով բյուզանդացիների հետ, սկսում են իրենց ներխուժումները Անդրկովկաս։

Խոսքով Փարվելի հիմնական ծրագիրն էր՝ Կոստանդնուպոլսի համար ստեղծած սպառնալիքով հարկադրել կայսեր՝ հեռանալ Արևելքից¹²⁹, սակայն ջանքերն ապարդյուն անցան։ Հերակլը, գնալով Լազիկա, այնտեղից դեսպանների միջոցով դաշինք է կնքում խաղարների հետ¹³⁰։

626 թ. խաղարները ներխուժելով Գերբենդից և ավերածություններ գործելով, գալիս, պաշարում են Տիգրիսը¹³¹, Կայսրը, թողնելով լազերի հողը, միանում է նրանց¹³²։ Հերակլի ճանապարհը Տրապիզոնից դեպի Տիգրիս անցնում էր Փասիս-Ռիոն գետի հոսանքով տարածվող երկրամասով, այսինքն Կողքիսով¹³³։

Երբ կայսրը եկավ Վիրք (Քարթլի), վրաց իշխան Ստեփանոսը ոչ միայն հրաժարվեց աջակցել կայսրին, այլև դուրս եկավ նրա դեմ¹³⁴։ Տիգրիսի պաշարման ժամանակ նա խիզախորեն զլխավորում էր պաշարվածների ուժերը¹³⁵։

Տիգրիսի պաշարումը ոչինչ չտվեց հույներին ու խաղարներին։ Պաշարվածները¹³⁶ նույնիսկ ծաղրուծանակի ենթարկեցին խաղարների թագավորին։ Հերակլը վերցնելով իր հետ 40.000-անոց հեծելազոր, գնում է հարավ, դեպի Պարսկաստան։ Հերակլը Տիգրիսից գալիս է Գարդաբան (Գարդման) և ճամ-

¹²⁷ Theop Chron., I, էջ 315, Georg. Cedr., I, էջ 727—729.

¹²⁸ Theoph Chron., I, էջ 316, «История Византии», т. I, стр. 366.

¹²⁹ Լեո, հ. Բ, էջ 253:

¹³⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 151:

¹³¹ Այս անցքերի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 153—156: С. Т. Еремян. Походы Ираклия и падение владычества Сасанидов в Закавказье, «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства», ч. III—IV, М.—Л., 1939, с. 164—168.

¹³² Theoph. Chron., I, էջ 316: Տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 162:

¹³³ Ю. Куликовскій, История Византии, III, стр. 75. Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ Ջուանշերի («Համառոտ պատմութիւն Վրաց», Վենետիկ, 1884, գլ. 15, էջ 96—97) հաղորդման մեջ Հերակլի արշավանքի կապակցությամբ Բզնունիի հիշատակությունը պետք է համապատասխանի Գեորգ Կիպրացու Bizana-ին (Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani, ed. H. Gelzer, 1890, էջ 78): Ըստ այսմ գիտնականը ենթադրում է, որ կայսրը Տրապիզոնից Տիգրիս անցել է Երզնկայով (Վիգանայով-Վժան), Կարինով, Վանանդով և Շիրակով (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 164): Ջուանշերի հաղորդումը պետք է հավասար լինի, սակայն այն միաժամանակ վերաբերում է Հերակլի տարրեր տարինների արշավանքներին՝ 624 թ., երբ Արճեշից Մարտիրոսապոլիս դեպք ոչ թե Բոստանքնդով, ինչպես ենթադրում է Հ. Մանանդյանը (նշվ. աշխ., էջ 156), այլ Վանո լճի հյուսիսային ափին գտնվող Բզնունիքով, և 626 թ., երբ Տրապիզոնից գալով Փոյթի, այնուհետև Տիգրիս է գալիս Վարդ-Յիսիկ-Սվերի-Շորապան-Աուրամ ճանապարհով:

¹³⁴ Е. С. Такайшвили, Источники грузинских летописей, Три хроники. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 28, Тифлис, 1900, (աշխուհետև՝ СМОМПК), стр. 132—133.

¹³⁵ Ստեփանոսը սպանվում է խաղարների հաջորդ արշավանքի ժամանակ:

¹³⁶ Նրանց օգնության է հասնում Խոսրովի կողմից ուղարկված Շահրապետականի գլխավորած մի ջոկատ (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 156):

բար է գնում հուզաշեն վայրում, այդտեղից էլ գնում է Բերդուշ¹³⁷: Թողնելով Գարդմանը, կայսրն անցնում է Լալ¹³⁸, այնուհետև՝ Շիրակ¹³⁹:

Սերեոսը նշում է, որ կայսրն անցավ Նախճավան քաղաքով¹⁴⁰: Հերակլի երթուղին անցել է Նոր-Շիրակյան գավառով¹⁴¹, այսինքն Ուրմիա լճի արևմտյան ափով¹⁴², որտեղ գտնվում էր Նախճավան բնակավայրը (այժմ՝ Նախիջևան-Քեփե, շշիտթեկ Արաբսի հովտի Նախճավանի հետ)՝ Ուրմիա քաղաքից դեպի հյուսիս-արևելք¹⁴³: Ռոճ-Վահանը, հետապնդելով կայսրին, գալիս է Նոր-Շիրակյանի Նախճավան քաղաքը, որտեղից մինչև կհասնեք բյուզանդախաղաղական զորաբանակին, այն արդեն անցել էր Ասորպատականի ծայրամասում գտնվող Զարասպ լեռան մյուս կողմը և մտել պատմական Ասորեստանի տարածքը (Նինվեի ավերակների վայրում): Հերակլի բանակը 627 թ. դեկտեմբերի ընթացքում պարտության է մատնում պարսկական զորքը¹⁴⁴:

628 թ. հունվարին Տիզրոնի արվարձաններում գտնվող պալատները թալանվեցին ու այրվեցին Հերակլի զինվորների կողմից: Պարսից մեծամեծները, տեսնելով պայքարի անհուսալիությունը, 628 թ. փետրվարի 28-ին հեղաշրջում են կատարում՝ գահընկեց անում և սպանում հոսրովին, տեղը նստեցնելով նրա որդուն՝ Կավառ Շերոյեին (628 թ.) և խաղաղություն խնդրում Հերակլից, որը ընդունում է: Երկու տերությունների միջև հաշտության պայմանագիր է կնքվում¹⁴⁵:

Այս ժամանակ Հայաստանի բյուզանդական մասում իշխանության ներկայացուցիչն էր Մժեժ Գնունին: Պարսկաստանն այլևս ի վիճակի չէր իր գեր-իշխանության տակ պահելու Հայաստանի մյուս մասը, քանի որ պարսից արքունիքում տեղի ունեցող գահակալական շրջահատվող փոփոխությունները, որոնք արգասիք էին երկրում տիրած ընդհանուր ճգնաժամի, հնարավորություն չէին տալիս շահնշահերին ակտիվ արտաքին քաղաքականություն վարելու:

137 Բերդուշ-Չորադեա (այժմ՝ Դերեղ) գետահովտում Ամրասի կողմից հիշատակվող «Աոփոս» վայրը, ուր ըստ պատմիչի, Հերակլը կանգ առավ, քարե խաչ կանգնեցրեց և եկեղեցու հիմք դրեց, համապատասխանում է հայկական աղբյուրների Մորոփոր գավառում գտնվող Վախուշտի՝ «Կրատանի աշխարհագրությունում» հիշատակվող Մոփա վայրին (տե՛ս С. Т. Еремян, Заметки к тексту «Хроники Сумбата», «Известия» общ. наук Арм. ФАН, № 9(14), 1941, стр. 27—30):

138 СМОМПК, вып. 28, էջ 127—128, 132, (այժմ՝ Լալի գյուղ Իջևանի շրջանում):

139 Իսկ Հ. Մանանդյանը նշում է, որ Տիզրոսից կայսրը սկզբից ուղևորվում է դեպի արևմուտք՝ այժմյան Ախալցխի քաղաքը, կամ էլ Ախալքալաքի մոտերքը (նշվ. աշխ., էջ 166):

140 Արևես, էջ 95:

141 Տե՛ս С. Т. Еремян, Очерк негорни СССР (III—IX вв.), М., 1958, стр. 227.

142 Հ. Մանանդյանը կայսեր ճանապարհը ցույց է տալիս Ուրմիայի արևելյան ափով (նշվ. աշխ., էջ 169):

143 Մ. Տ. Խեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 72:

144 Արևես, էջ 126:

145 629 թ. կայսրը «Նախափայտը» վերադարձնում է Երուսաղեմ: Ն. Մանն այն հետազոտողների կարծիքին է, որոնք գտնում են, որ խաչը երուսաղեմ է վերադարձվել մարտի 21-ին և այդ օրը շպեաթ է շփոթել սեպտեմբերի 14-ի «Նաշվիրաց» եկեղեցական տոնի հետ (Н. Марр, АНТНОХ Стратиг, Пленение Иерусалима Исследование) էջ 5, (перевод), էջ 65: Խաչի գերեզմանը և վերագարձը բրիտանյա աշխարհում մեծ ազավորություն էր թողել ժամանակակիցների վրա: Հատկապես այդ վերաբերում է հայ ժողովրդին: Ն. Մառը նույն տեղում նշում է, որ մի բանի հայկական ավանդույթներ (Ծիծառնեայ խաչի, Հացյունյաց խաչի և այլ) կապվում են դրա հետ:

Թվում է, թե պարսից արքունիքը վերջին ճիւղերն էր գործադրել Հայաստանի մնացած մասը իր ազդեցութեան ոլորտում պահելու, այնտեղ որպէս մարզպան¹⁴⁶ ուղարկելով Սմբատ-Խոսրով Շում Բագրատունու որդուն՝ վարազտիրոցին: Վերջինս փորձեց ինքնուրույն իշխել, սակայն երկրում ստեղծված բարդ իրավիճակը նրան ստիպում է հեռանալ Բյուզանդական կայսրութեան սահմանները¹⁴⁷:

Այսպիսով, վաղ ֆեոդալական դարաշրջանում Հայաստանը պարբերաբար երկու մարտնչող պետութեանների ռազմական գործողութեանների թատերաբեմ էր դարձել, որը խիստ բացասաբար էր ազդում երկրի ճակատագրի վրա: Երկրի բաժանումները մրցակից պետութեանների միջև չէին կարող իրենց բացասական կնիքը չդնել Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերութեանների վրա, քանի որ, բացի այլ հանգամանքներից, կտրվում էին տնտեսական ու քաղաքական կապերը տարբեր շրջանների միջև և այս հանգամանքն ավելի էր խորացնում երկրի ֆեոդալական մասնատվածութունը: Սա իր հերթին քաղաքական տեսակետից կործանարար էր երկրի համար, քանի որ ֆեոդալական տները տարբեր կողմնորոշում ունենալով, կենաց ու մահու կռիվ էին մղում միմյանց դեմ: Պարսկարքունդական հակամարտութեան ավարտով Հայաստանը չէր ազատվում պատերազմների և ասպատակութեանների թատերաբեմ լինելուց: Կարճ ժամանակ անց Հայաստանն սկսեց ենթարկվել Արաբական թերակղզուց դուրս եկած վաչկատուն ցեղերի ասպատակութեաններին, որոնց հետևելու էր խալիֆայութեան տիրապետութեան ժանր լուծը:

¹⁴⁶ Տե՛ս *И. А. Орбели*, Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII века, «Христианский Восток», II, вып. 1, СПб., 1913, стр. 114, 129.

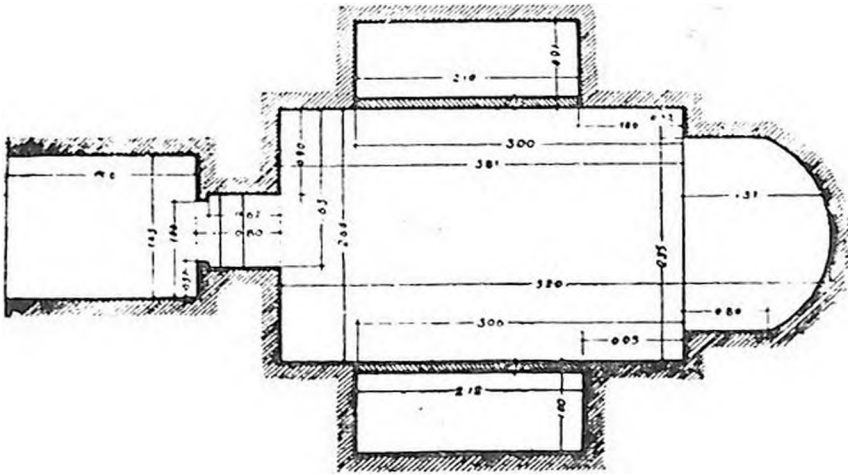
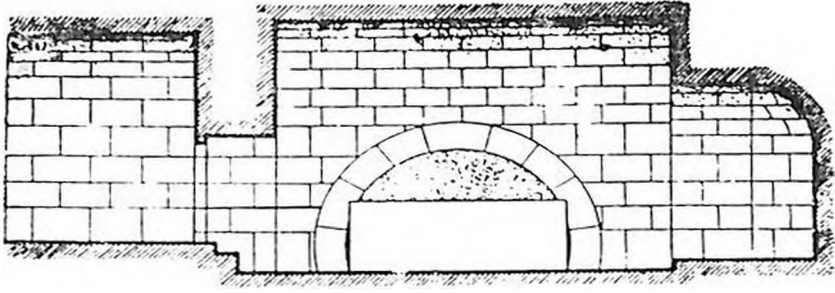
¹⁴⁷ Սեբեոս, էջ 128, 132:

ԲԱԺԻՆ Գ

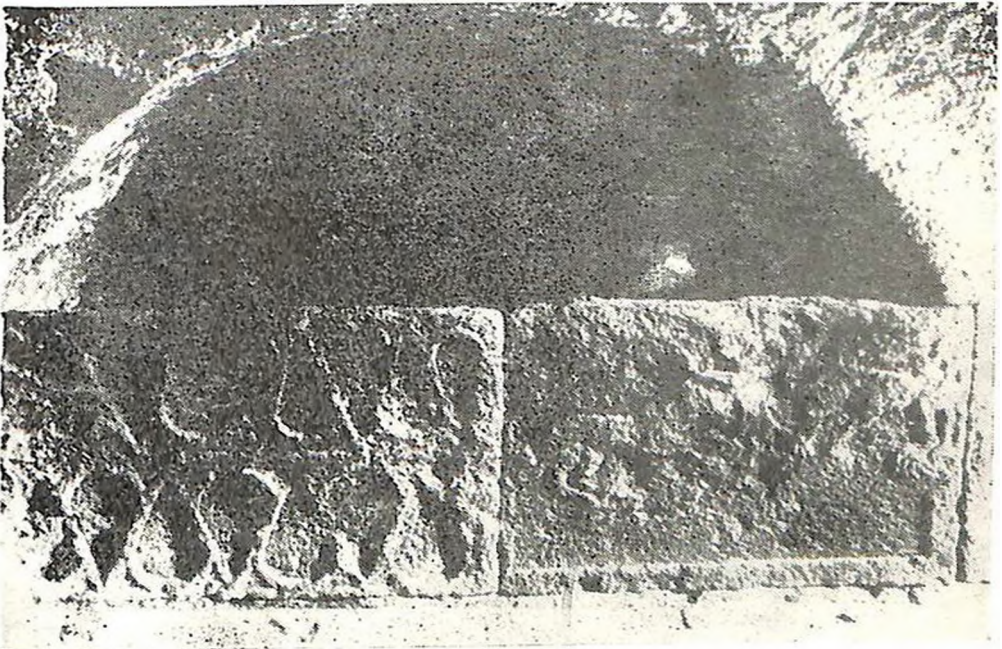

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ ԵՎ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
VII - IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

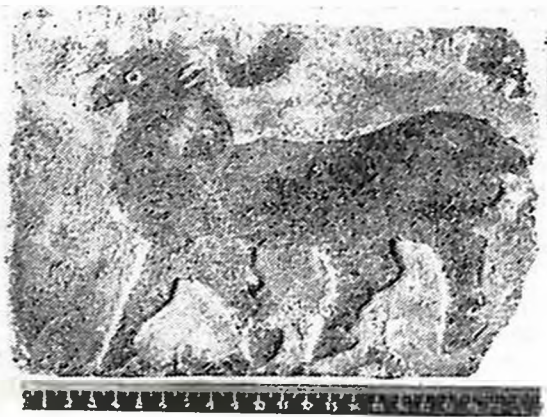

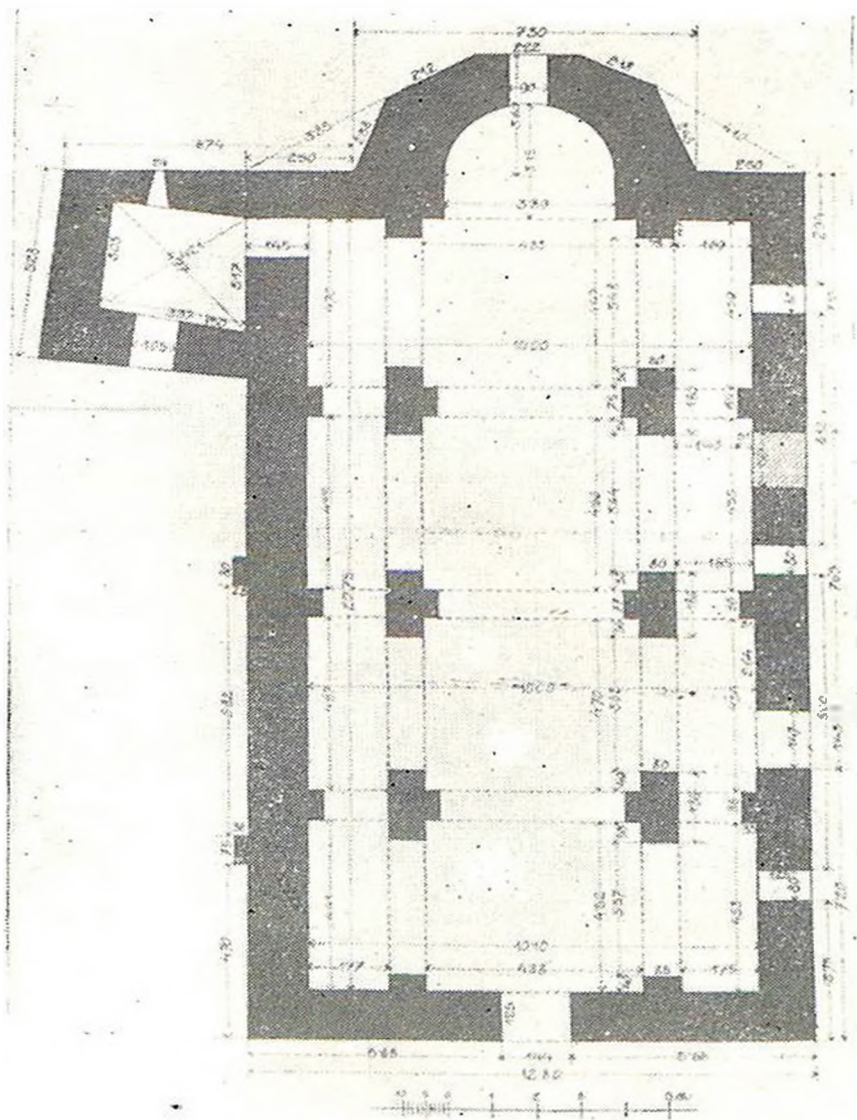
1. Աղց. Արշակունիների դամբարանը 4-րդ դ. հատակագիծ և կտրվածք

2. Աղց. Դանիելը սույունների գրում

3. Աղց. աղյուս կղզերոտի բարձրարանդսրով

4. Քասաղ. Խաննալ բաղիլիկս, 4-րդ դ. հատուակագիծ

5. Քաաղ. Լուսնալ րազիլիկա, հարսուլային ճակատ, 4-ոլ դ.

6. Քաաղ. Լուսնալ րազիլիկա, Եզրավային ճակատի արևելյան շքանուարի բանուակը

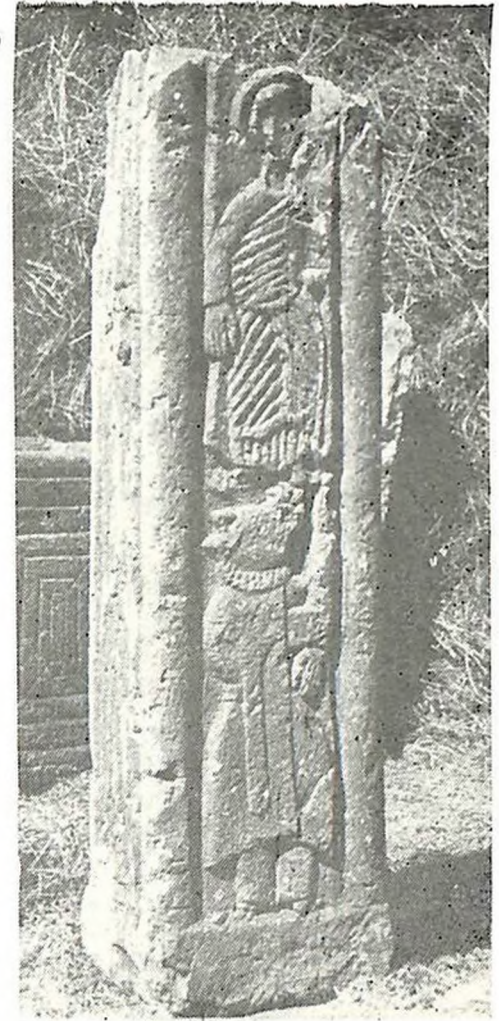
7. Տեկրի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից, 5-րդ դ.

8. Տեկրի տաճարի շքամտրի արձանագրությունը, 5-րդ դ.

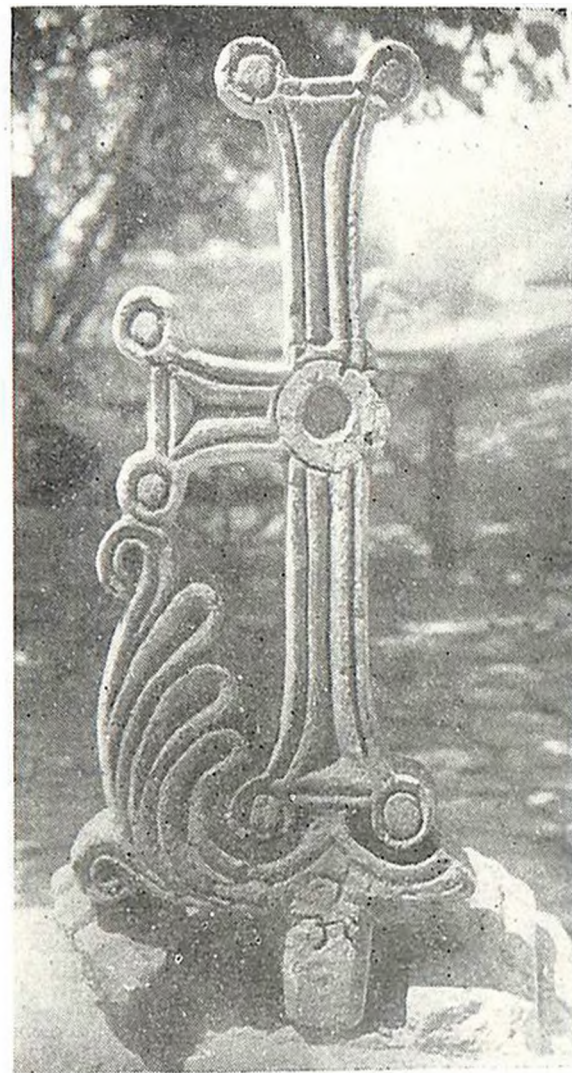
9. Երեւոյքի Բագի՛իկայի արևմտյան ճակատը, 5-րդ դ.

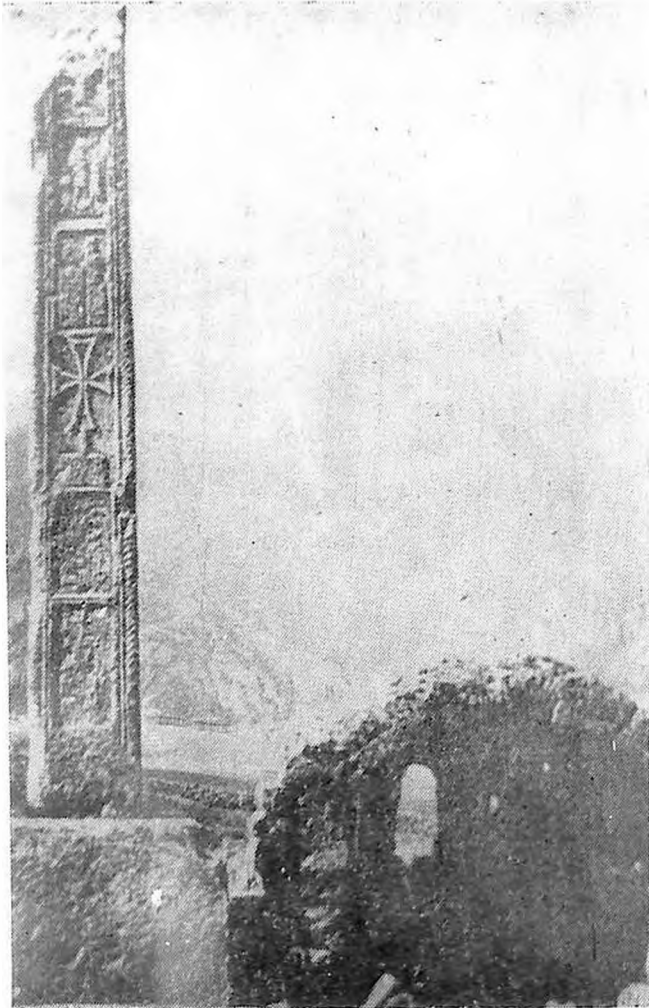
10. Թալին. քառակործող Գրիգոր Լուսավորչի
և Նոգագլուխ Տրդատի պատկերներով,
6-րդ դ.

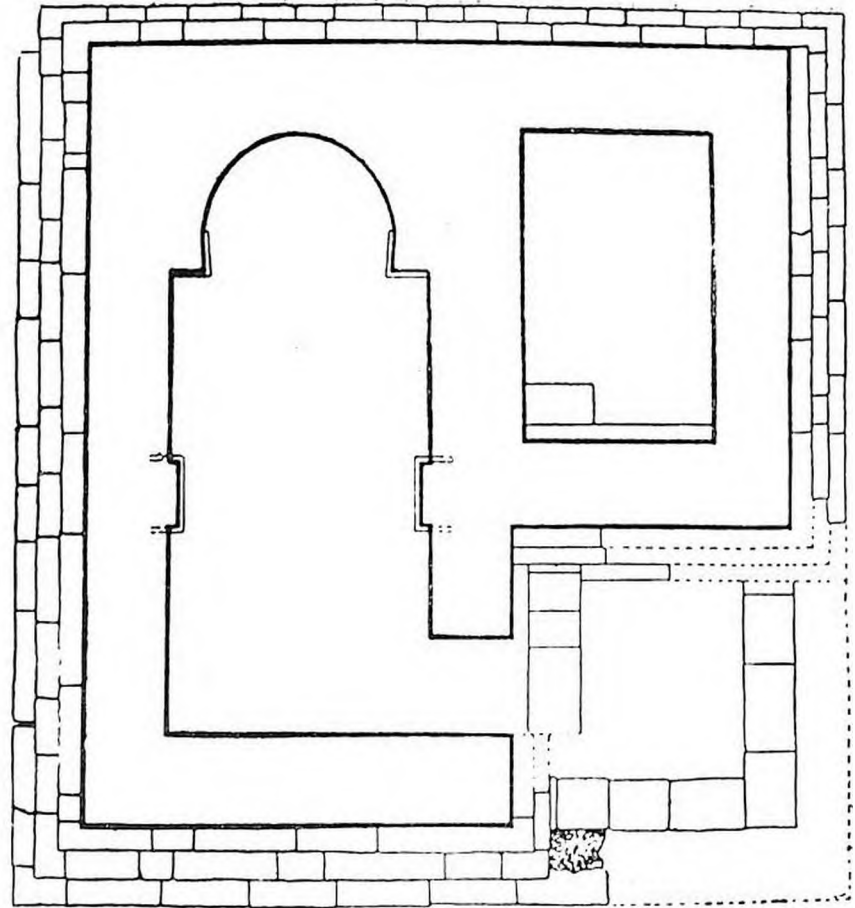
11. Թալին. քառակոթող ավետարանիչի պատկերով,
6-րդ դ.

12. Դվին. թևավոր խաչ (սեղումներից).

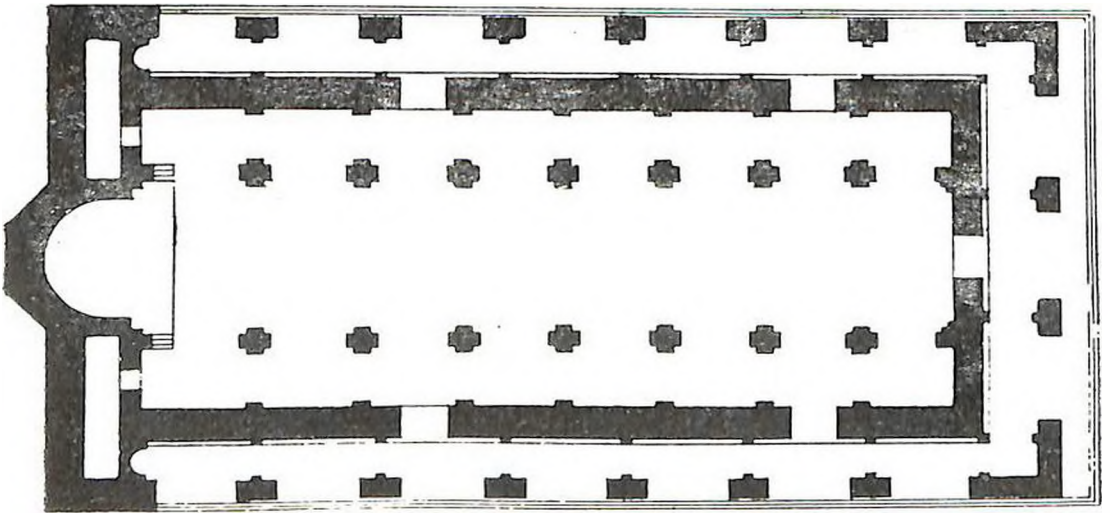
13. Արդվի. կոթող դամբարանի կողքին

14. Ջովունի. երկհարկ դամբարանի հատակագիծը, 5-րդ դ.

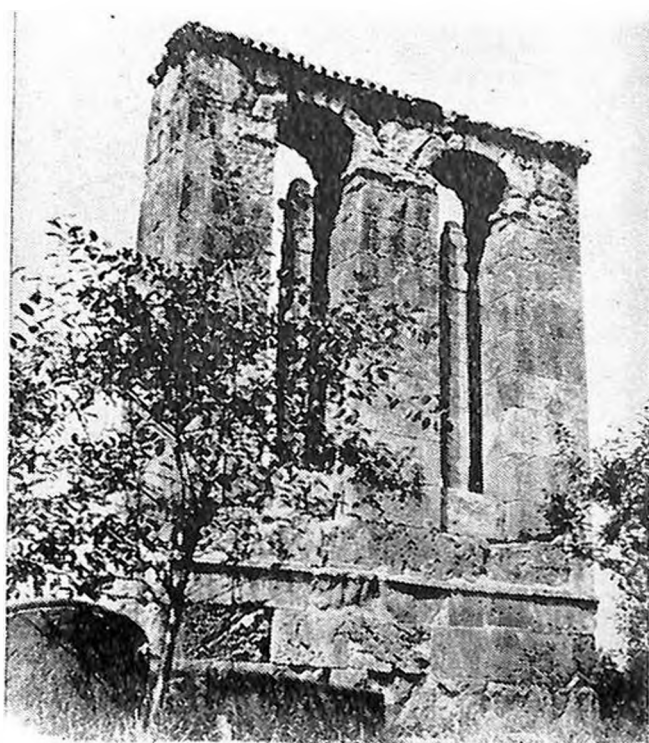
15. Ջրադաշտական կրակարան էջմիածնի տաճարում

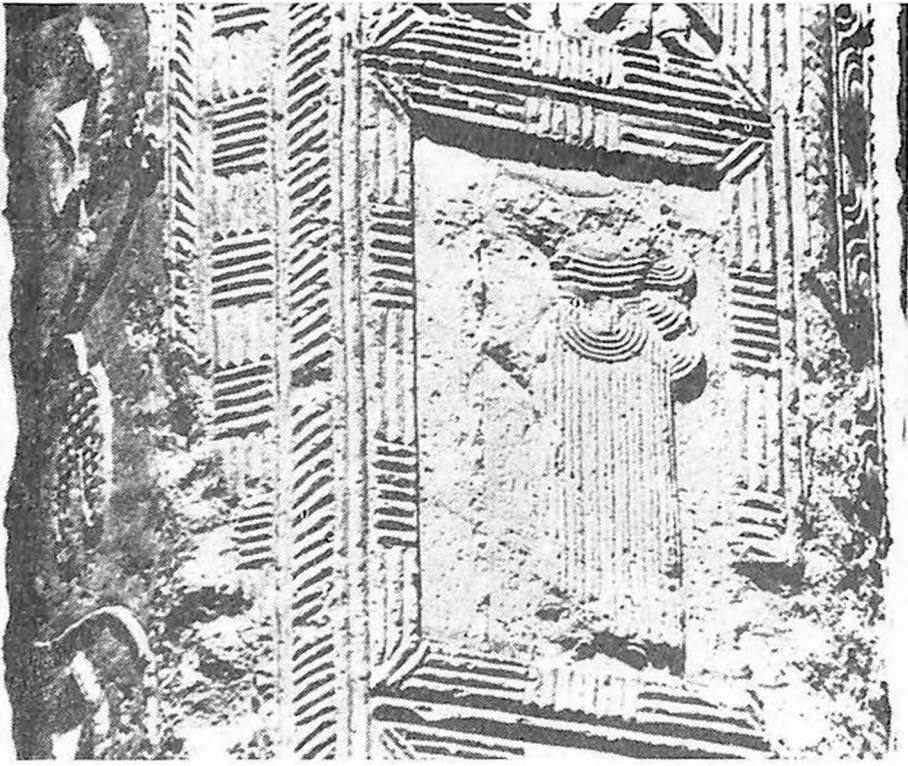
16. Դվին, բազիլիկայի հատակագիծը, 5-րդ դ.

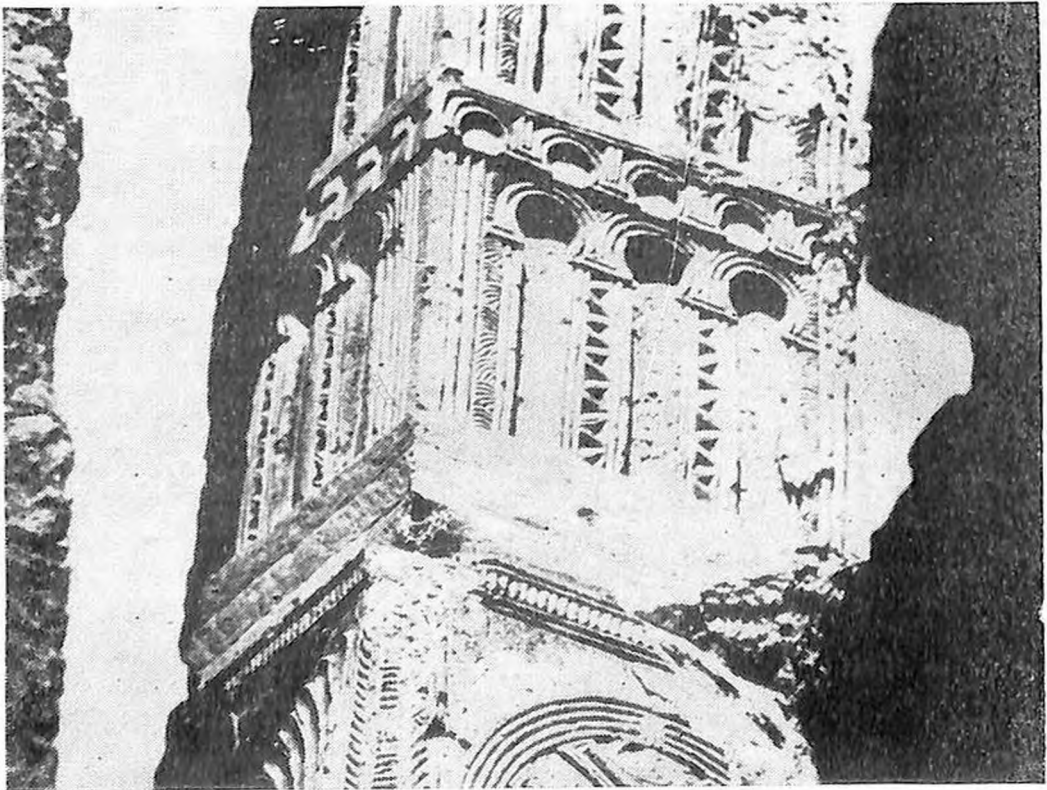
17. Մաստարա. տանարի ընդհանուր տեսքը արևելքից

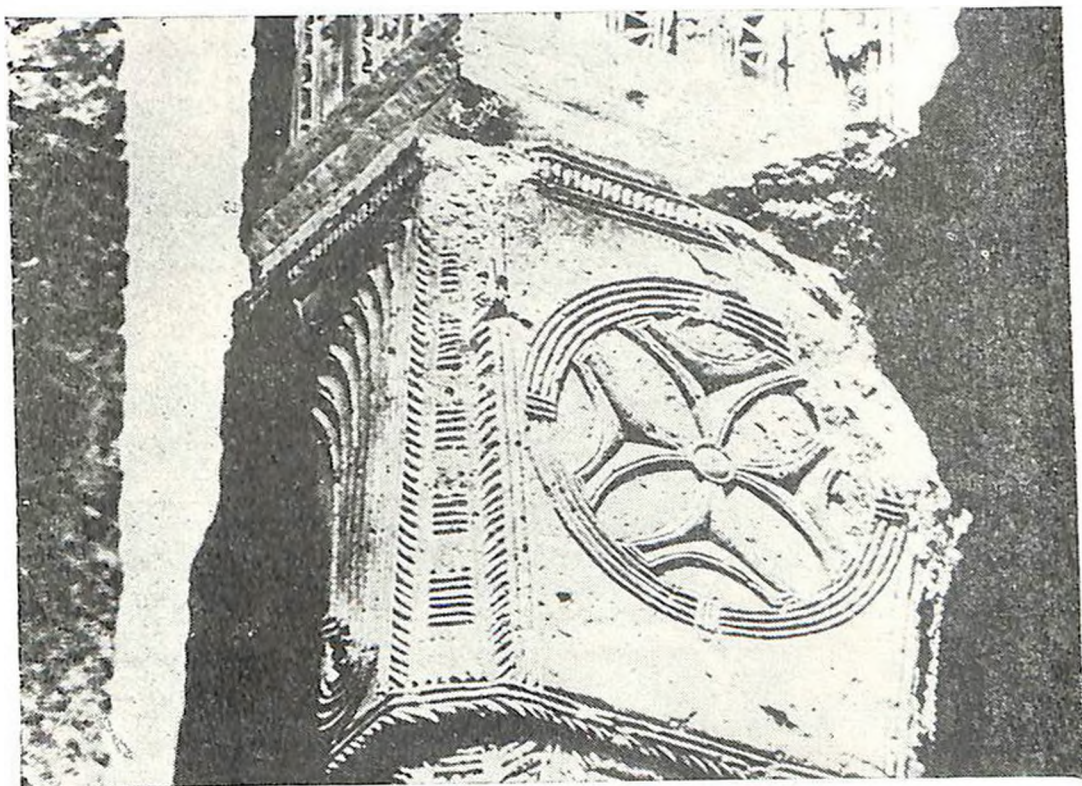
18. Օձուն. մահարձան-հուշարձանի տեսքը արևելքից

19. Օձուճ. Բուշարձանի բարձրարանդակներից

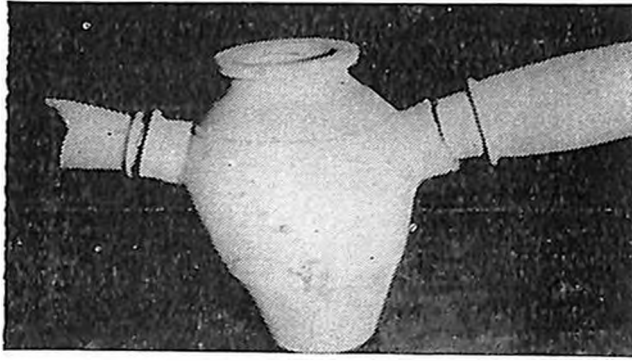
20 Օձուճ. Բուշարձանի բարձրարանդակներից

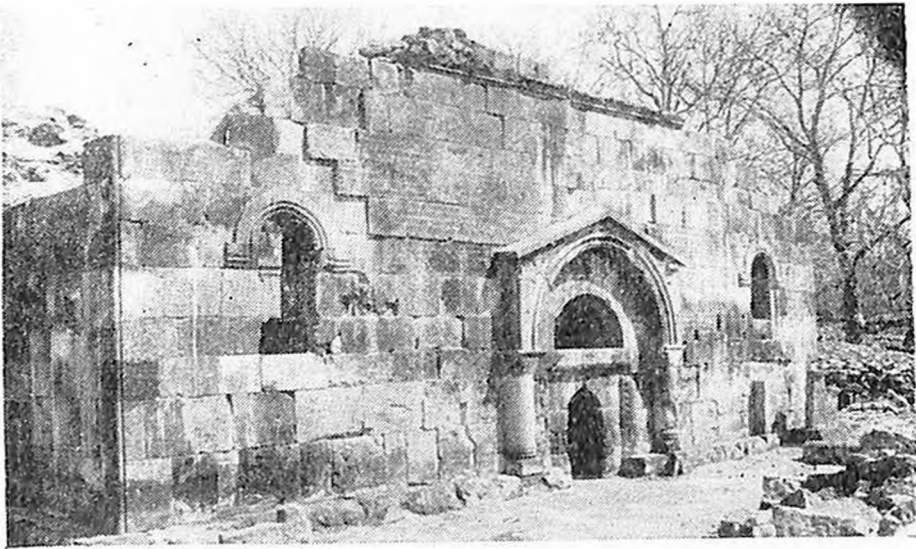
21. Օձուն. հուշարձանի քարձարանդակներից

22. Օձուն. տաճարի սրբեկյան ճակատը

23. Դվին. ջրնուլի պարզարան

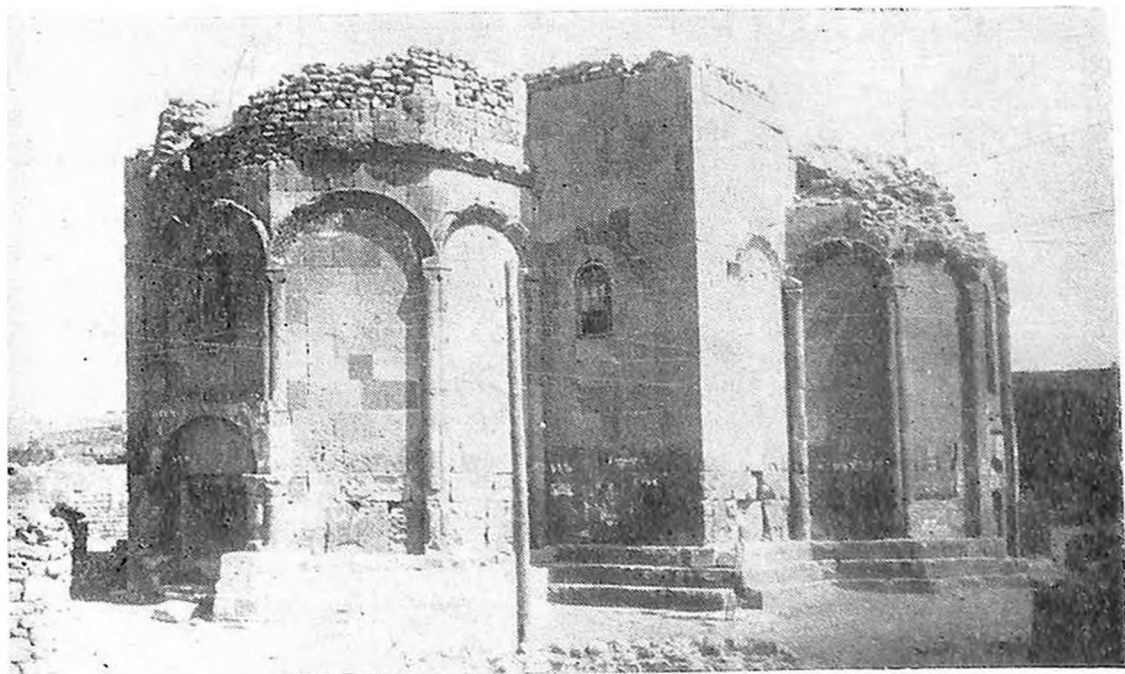
24. Ավան. տաճարի արևմտյան ճակատը

25. Դվին. բազիլիկայի խճանկարի մի հատված

26. Իրինդ. եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավից, 7-րդ դ.

27. Արթիկ. տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից, 7-րդ դ.

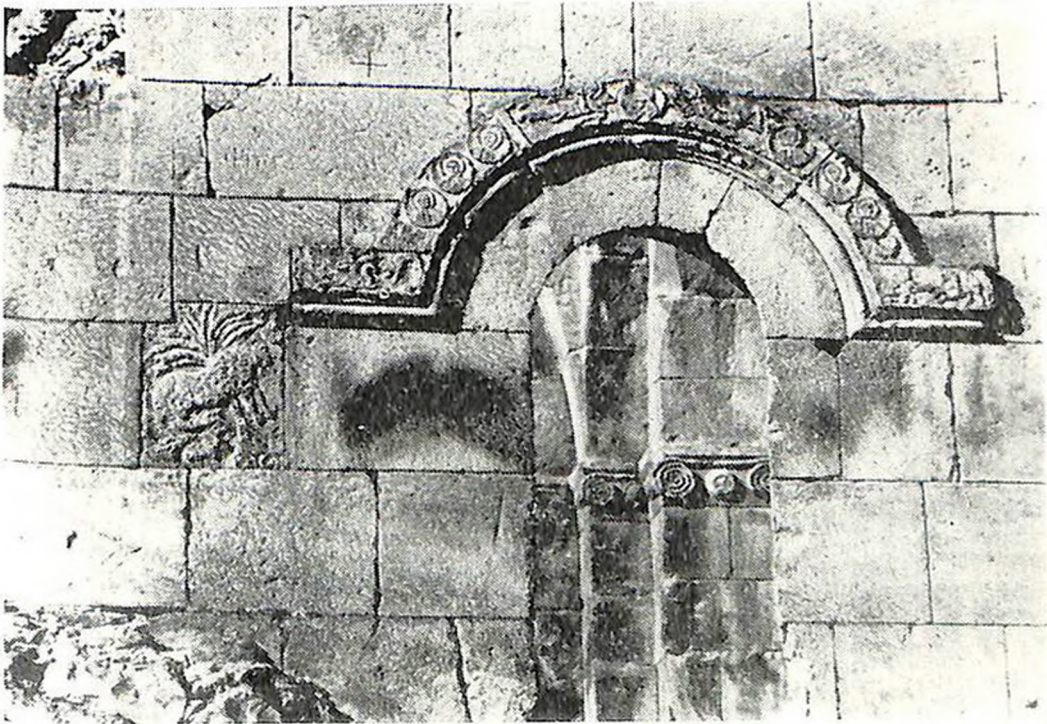
28. Ագարակ. Եկեղեցու տեսքը արևելքից

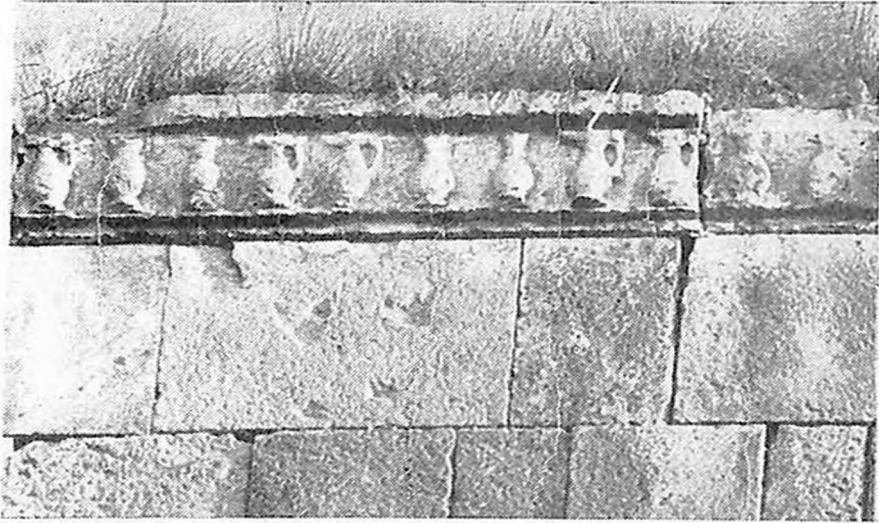
29. Աշտարակ. Մարմնավոր եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից

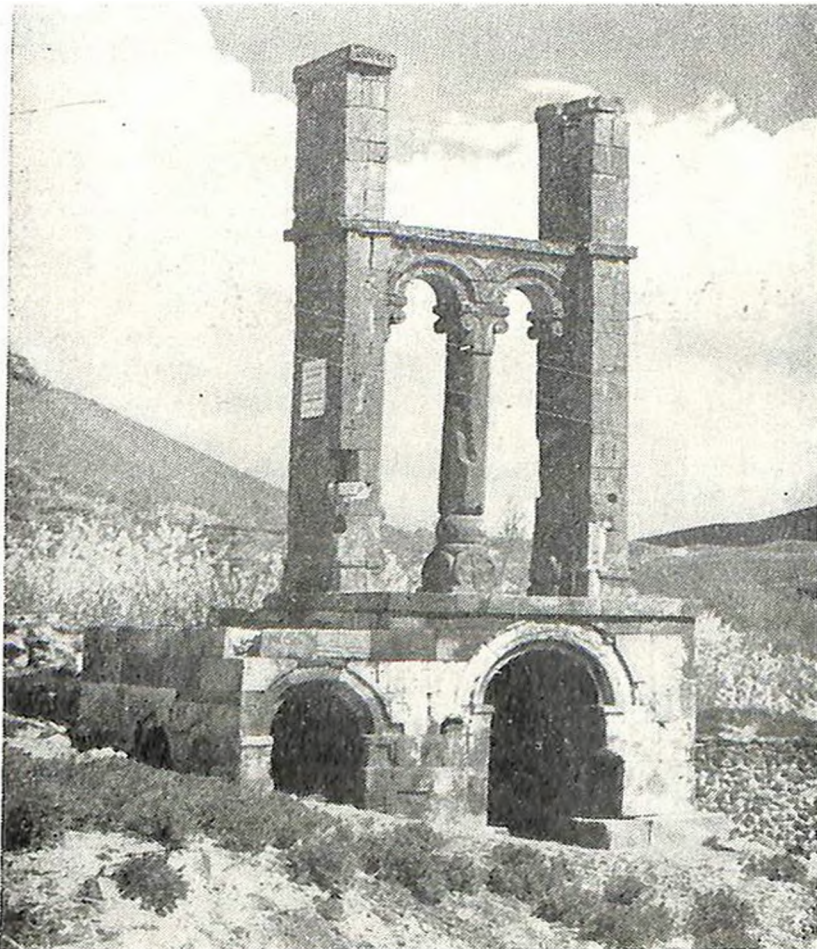
30. Պտղնի. տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավից

31. Պտղնի. հարավային պատհանանի պատի բարձրագույնակները

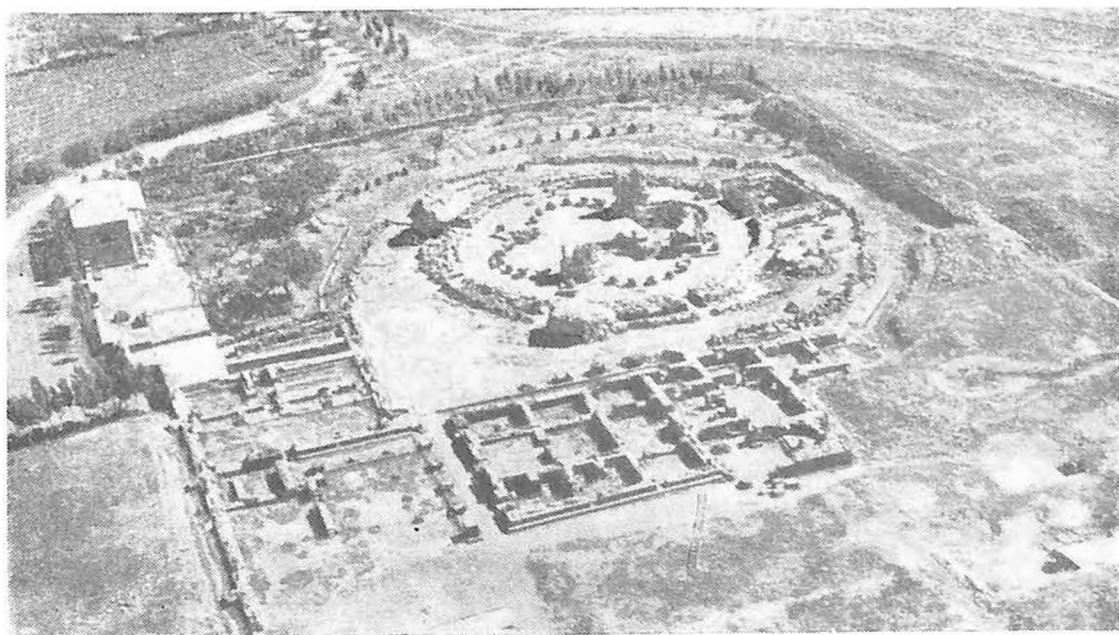
32. Պտղնի հյուսիսային ճակատի քիլի վրա բանդակված սափորների շարք:

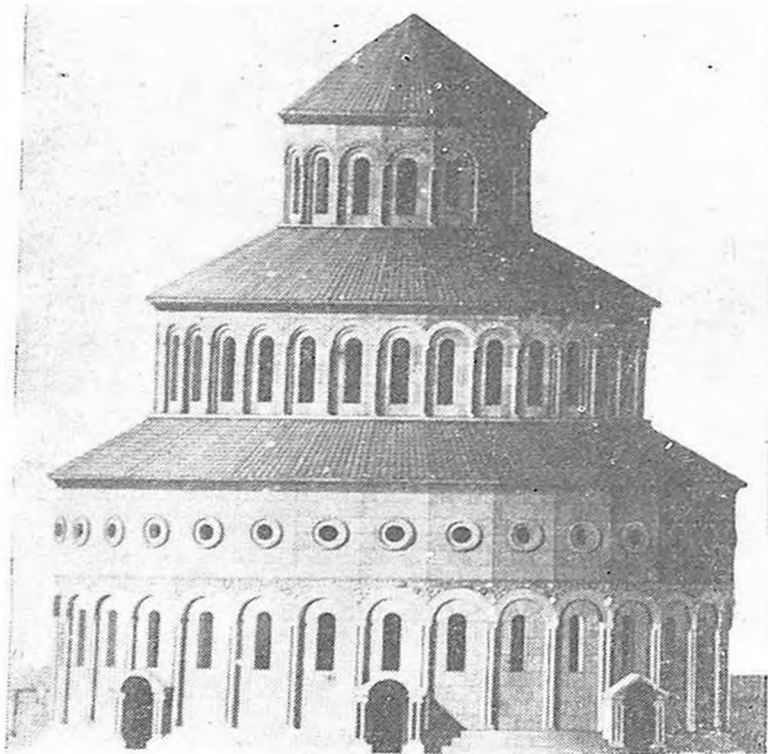
33. Աղտոյի կոթողի ընդհանուր տեսքը

34. Հոխիսին. տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից. 618 թ.

35. Զվարթնոց. տաճարի և բաղնաքանդակաձև շինությունների ավերակները (նկ. օրից)

36. Չվարթինց, տաճարի վերակազմությունը (ըստ Ք. Թորամանյանի)

37. Չվարթինց, քանդակազարդ թևերներ

38. Չվարթնոց, վարպետի բարձրաբանդակ

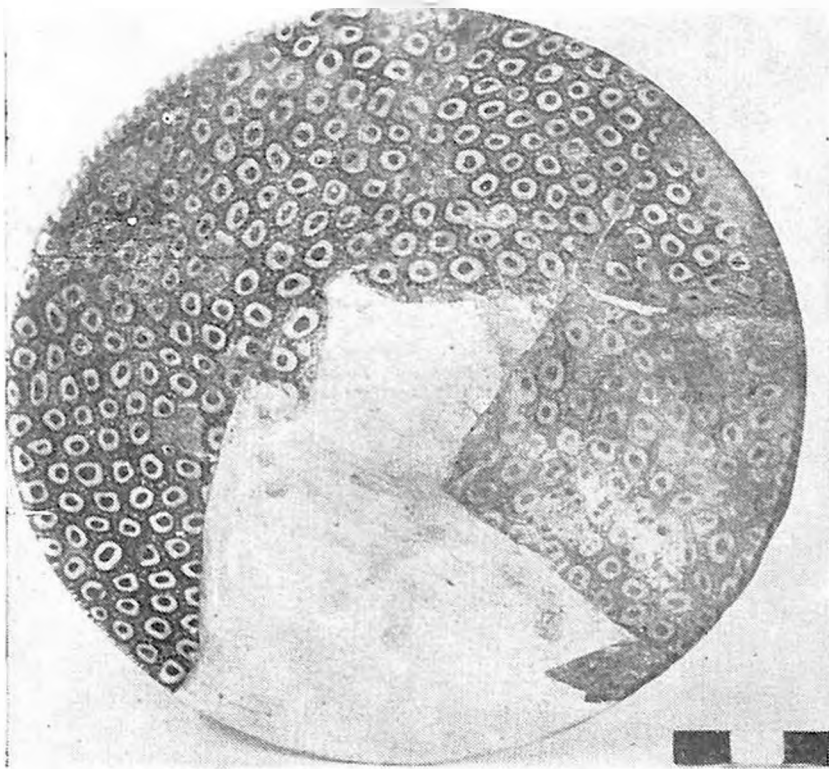
39. Չվարթնոց, արևի ժամացույց

40. Դվին. գինու մատանի մնացորդ. 5-րդ դ.

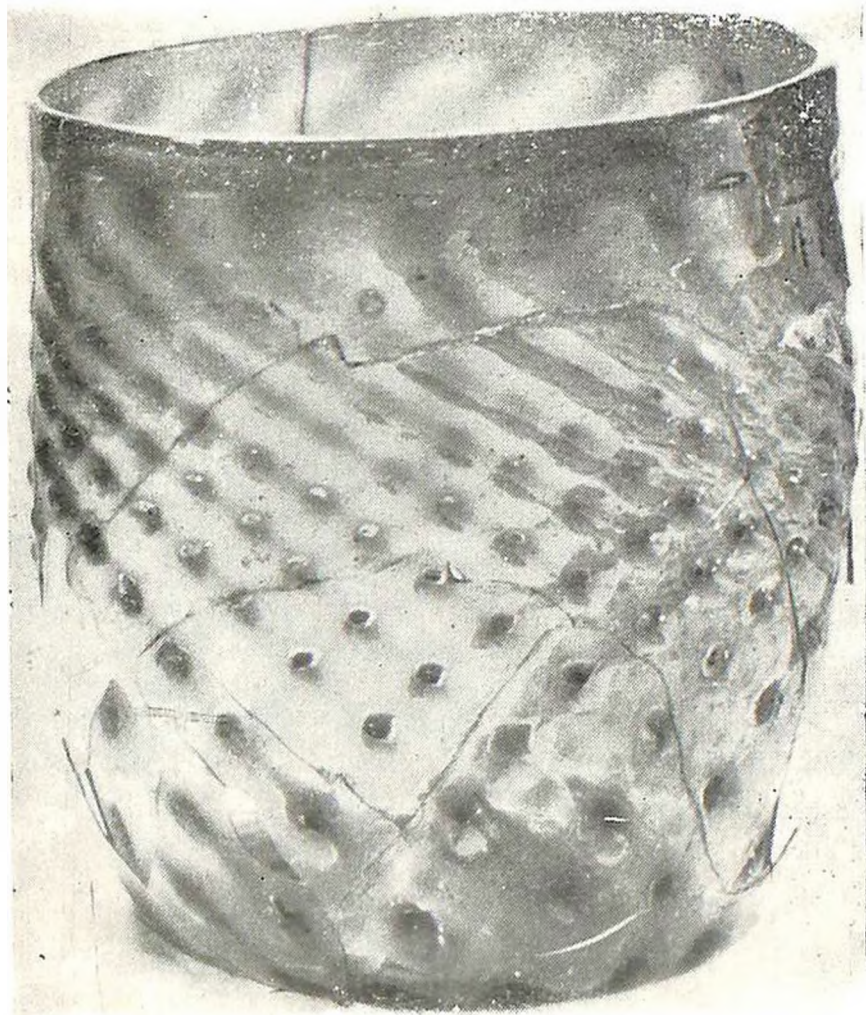
41. Կապև փոքրիկ անոթ ավետարանիչի պատկերով, 5-6-րդ դդ.

42. Դվին. պնակ մոզայիկ սպակի

43. Զովունի. վիմագիր արձանագրություն, 6-րդ դ.

46. Դվին. սպանկա գավար

47. Դվին. սպանկա գավար

48. Արծաթե դրամ, Մասսևյան Յապոնի
արքայի դիմանկարով, գտնված Դվինում

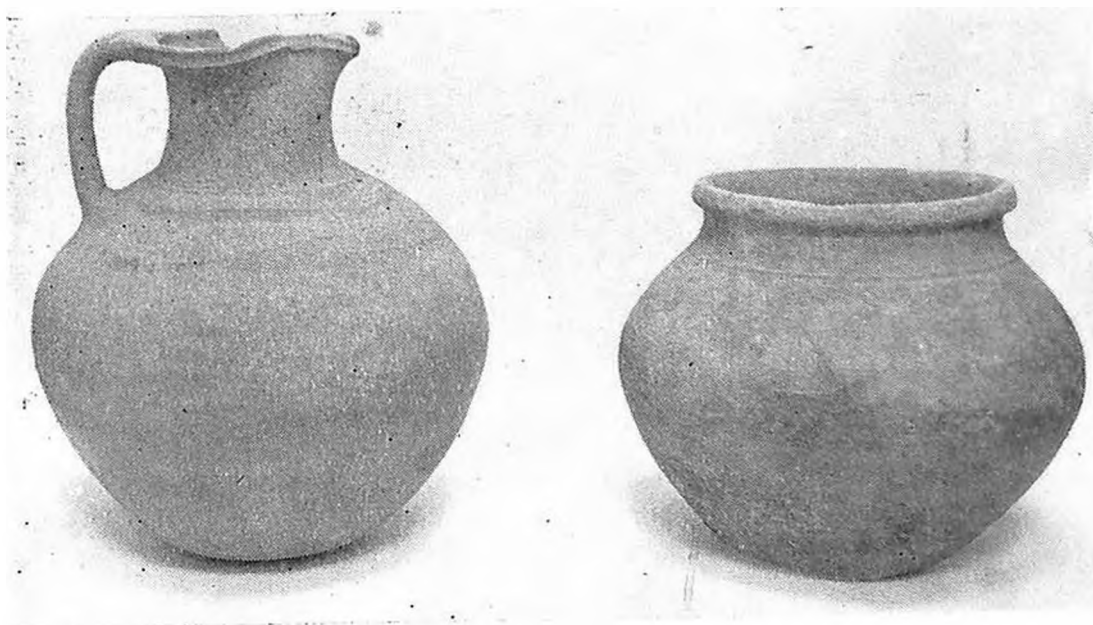
49. Արծաթե դրամ, Մասսևյան Յոսրով 2-րդ
Փարվեզ արքայի դիմանկարով (241—272)
գտնված Դվինում

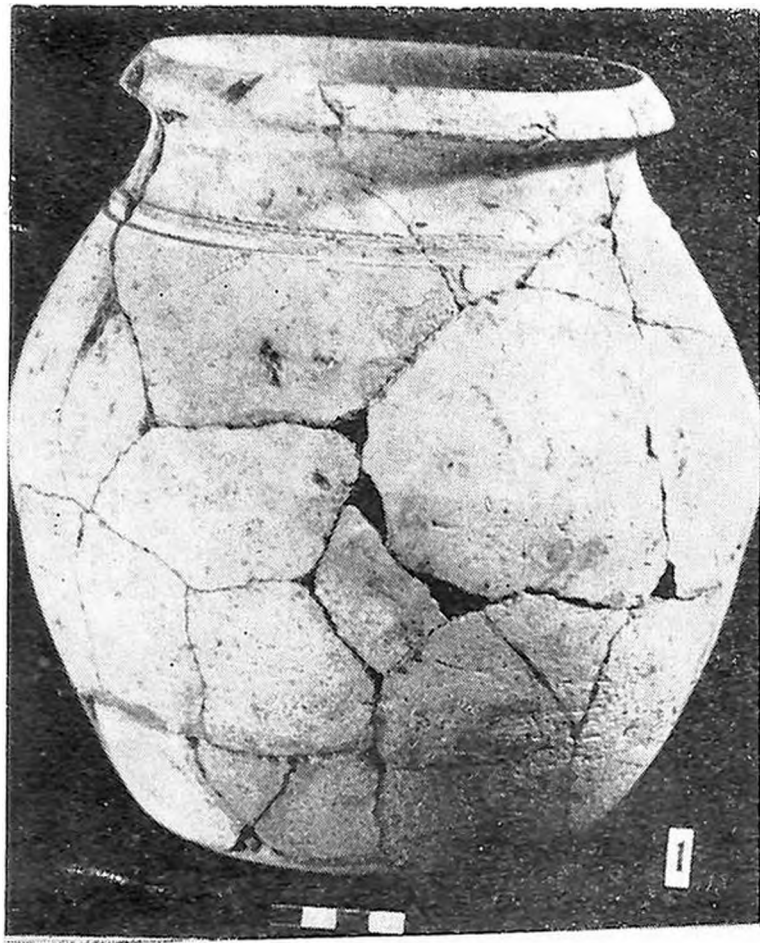
50. Արծաթե դրամ, բյուզանդական Հերակլ
կայսեր (610—641) և գաղաթառանգի
պատկերներով գտնված Դվինում

51. Դվին. կալանոթ՝ տափաշիշ, 6-րդ դ.

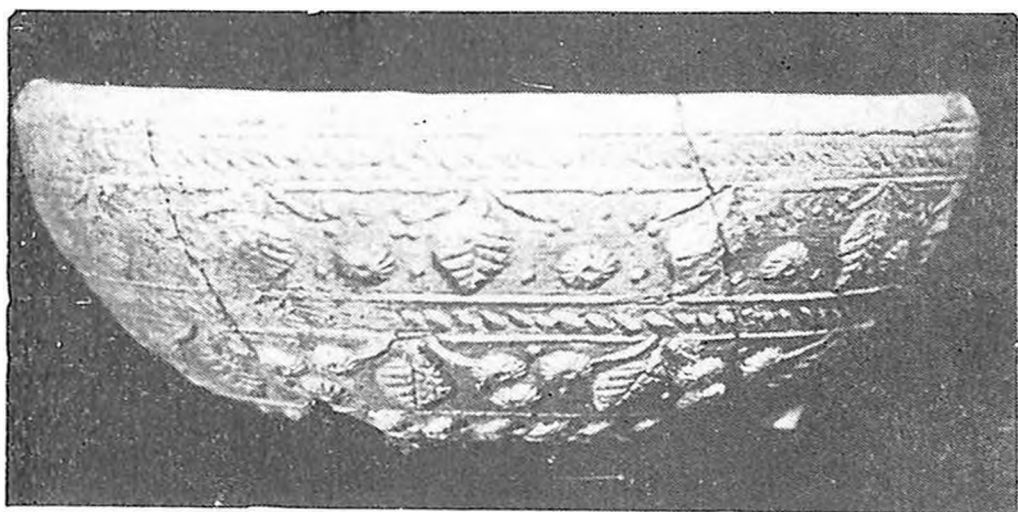
52. Դվին. կալանոթներ, 6-րդ դ.

53. Դվին. կավանոթ, 6-րդ դ.

54. Դվին. կենդանակերպ կավանոթ

55. Դ-վին. կավե թաս՝ պատրաստված կաղապարով

56. Արարեկան արծաթ դրամ, թողարկված Հալապոլում 703 թ.

57. Արաբական դրամ, 795 թ. գտնված
Բախնում

58. Արաբական արծաթ դրամ, գտնված
Իվինում

59. Արաբական արծաթ դրամ, թողարկված
Հալաբում 778 թ.

61. Նդիշեի վարդանանց արամնության սկզբնաթերթը (16-րդ դ. ձեռագրից)

Ամենայն ժամ պատարագներ խնայուել յայնքան յայնքան անպիտանացոյց քանիս

62. Մովսէս Խորենացի, Սահակ Բագրատունի և ձեռագրի ստացող Կարապետ վարդապետ (14-րդ. դ. ձեռագրից)

63. Մովսես Խորենացու «Պատմության» սկզբնաթերթ (14-րդ դ. ձեռագրից)

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅՈՒՆՐ
VII ԴԱՐԻ 30—90-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

**1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ**

VII դարի առաջին կեսում Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցան անցքեր, որոնք պետք է ստանալին համաշխարհային պատմական նշանակություն: 630-ական թվականներին առաջացած արաբական խալիֆայությունը ձեռնարկեց ծավալուն նվաճումներ և շուտով դարձավ միջնադարյան աշխարհի հզոր տերություններից մեկը, որը պիտի անօրիններ նաև Հայաստանի և հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Արաբական խալիֆայության երևան դալու նախօրին Հայաստանում կատարվել էր մի շատ կարևոր փոփոխություն: Եթե V—VI դդ. քաղաքական առաջնության համար Մամիկոնյանների հետ մրցում էին Սյունյաց իշխանները, ապա VI դ. վերջերին ու VII դ. սկզբին Սյունյաց իշխանները ասպարեզից դուրս եկած լինելով, Մամիկոնյանների անմիջական մրցակիցները դարձան վերելք ապրող Բագրատունիները, որոնք ձգտելով առաջնության, սկսեցին վճռական դեր խաղալ երկրի քաղաքական կյանքում:

Հայաստանի երկու հատվածներում էլ (պարսկական ու բյուզանդական) քաղաքական անկայուն վիճակ էր տիրում: 628 թ. պարսկական Հայաստանի մարզպան էր դարձել Վարազտիրոց Բագրատունին, որը մեծ հեղինակություն ուներ: Նրա օրոք Հայոց սպարապետ էր Թեոդորոս Ռշտունին: Սասանյան Իրանը քայքայվել էր, և 628 թ. Խոսրով Փարվեզի մահից հետո 4 տարում իրար էին հաջորդել մոտավորապես 10 անդոր արքաներ, իսկ Հազկերտ Գ (632—652) զուրկ էր հեղինակությունից: Նման պայմաններում Հայաստանը, Ատրպատականը և այլ նահանգներ վայելում էին քաղաքական ինքնուրույնություն:

Սակայն Ատրպատականի մարզպան Խոսրոս Որմզդի և բյուզանդական Հայաստանի կառավարիչ (Հայոց իշխան) Մժեժ Գնունու սազրանքների հետևվանքով Վարազտիրոց Բագրատունին թողեց Դվինը և հեռացավ արևմուտք¹, իսկ պարսկական Հայաստանում իշխանության տեր մնաց Թեոդորոս Ռշտունին: Այս դեպքերը տեղի ունեցան մոտավորապես 634 թ.² Կարևոր ժողովից (633) հետո, Մժեժ Գնունու սպանությունից (635) առաջ:

633 թ. իսլամի դրոշի տակ միավորված արաբները ներխուժեցին Պաղես-

¹ Սերեաս, էջ 132—133:

տին, ապա՝ Միջագետք: 637 թ. տեղի ունեցավ Կադիսիյայի ճակատամարտը, որին մասնակցեցին Սյունյաց Գրիգոր իշխանը՝ 1000, և Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ 3000 ռազմիկներով²: Սասանյան զորքը պարտություն կրեց և Տիգրոսն ընկավ արարների ձեռքը, որից հետո Հայաստանի արևելյան նահանգները լրիվ կտրվեցին Սասանյան Իրանից:

Ինչ վերաբերում է բյուզանդական Հայաստանին, ապա այնտեղ Մձեմ Գնունուն 635 թ. հաջորդեց Դավիթ Սահառունին, որը, սակայն, 639-ին հետացվեց իշխանությունից: Թեոդորոս Ռշտունին գրություն տեր դառնալով, 639 թ. իրար կցեց Հայաստանի պարսկական ու բյուզանդական մասերը, միավորեց երկիրը, որը դարձավ ինքնուրույն իշխանապետություն: Նա ոչ միայն Հայոց իշխան էր, այլև սպարապետ ամբողջ Հայաստանում: Նստավայրն էր Ռշտունյաց գավառի Աղթամար կղզին, որը շենացրեց և ապաստան դարձրեց ամեն տեսակ հավանական հարձակումների դեմ³:

Այնուհանդերձ Ռշտունյաց աիրոջ նկատմամբ հայ նախարարների տրամադրություններն այնքան էլ բարյացակամ չէին և նրան սոսկ հանդուրժում էին որպես իշխան Հայոց ու սպարապետ, բայց պաշտոնապես նա դեռ չէր համարվում Հայոց իշխան (պատրիկ): Բյուզանդական իշխանությունն, ըստ էության, իսախուտ էր Հայաստանում և հայ նախարարները լրիվ վաչկելում էին իրենց ներքին ինքնավարությունը:

Ահա այսպիսին էր իրադրությունը, երբ երևան եկան արարները, որոնց նվաճումներին նպաստեցին նաև որոշ արտաքին ազդակներ: Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան երկարատև պատերազմներից թուլացել էին, իսկ Ասորիքի, Պաղեստինի, Վերին Միջագետքի ու Եգիպտոսի քրիստոնյա ազգաբնակչությունը (միաբնակ), զղվաթ կայսրության կրոնական նեղմիտ քաղաքականությունից, շղիմադրեց նոր նվաճողներին և որոշ դեպքերում նույնիսկ օժանդակեց նրանց առաջընթացին:

636 թ. Խալիդ իբն ալ-Վալիդ զորավարը Յարմուքի (Հորդանանի վտակ) ափերի մոտ ջախջախեց բյուզանդական զորքը, որի շարքերում կռվում էր նաև մի հայկական զորախումբ, իսկ հայազգի Վահան զորավարը գլխավոր հրամանատարն էր⁴:

Արարներն սկզբում բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերեցին Պաղեստինի ու Ասորիքի քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: Նույնիսկ Երուսաղեմի հայերը, որոնք Հուստինիանոս Ա-ի հալածանքներից փախել էին, արարների օրոք վերադարձան: Սակայն նվաճումներից որոշ ժամանակ անց այդ վերաբերմունքն արմատապես փոխվեց:

Ասորիքից արարներն անցան Եփրատը՝ Վերին Միջագետքը նվաճելու նպատակով: Այստեղ դանվող բյուզանդական զորքը դիմադրելու ցանկություն բուրբովին չուներ, քանի որ արարական զորքերն արդեն նվաճել էին Ստորին Միջագետքը (Իրաք) և Ասորիքը, Վերին Միջագետքի ասորի ազգաբնակչությունը դեմ չէր արարների հաղթական առաջընթացին:

Հստ ասորական աղբյուրների, այս հուսահատական գրություն մեջ Եգիպտոսում նստող բյուզանդական զորապետ Հովհանը գնաց Կիննասորին (Հալեպի շրջան)՝ արարներին տարեկան հարյուր հազար դահեկան հարկ վճարելու

² Նույն տեղում, էջ 137:

³ Նույն տեղում, էջ 134:

⁴ Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor. I, p. 338:

պատրաստակամությունն հայտնելու, պայմանով, որ արաբները մուսուլման շարժելին երկիրը: Հերակլ կայսրը պաշտոնանկ արեց Հովհաննիս և նրա փոխարեն նշանակեց Պողոսմեսոս անվամբ մեկին⁵, սակայն շուտով արաբական զորքը մտավ Վերին Միջագետք:

639 թ. Իյադ իրն Ղանմի հրամանատարության տակ արաբներն անցան Եփրատը: Իրար հակից ընկան Կալինիկոմը (արաբ. Ռակկա), Ուսան (Եղե-սիա), Սամոսատը, Մծբինը (արաբ. Նասիրին) և Սինգարը (Շնգար), որոշ շա-փով գիմադրեցին միայն Դարան և Թելլա Մաուզելյաթը⁶:

Դրանից հետո արաբները մտան Մեծ Հայքի սահմանները: Առանց դի-մադրության ընկան Ամիգն ու Նիբիկերնը (արաբ. Մայաֆարկին): Իյադին են-թարկվեցին Աղձնիքը, Կորճալք նահանգի Կորդուք, Տմորիք և Վասպուրականի Անձեակցիք գավառները: Վերջինիս իշխանը (Բաթրիկ ալ-Ջաուազան) հնազան-դություն հայանեց Իյադին, որը վերահաստատեց նրա իշխանությունը: Այս գեպրիքը կատարվեցին հիշքի 19 թ. Մուհամմադ ամսին (հունվար, 640)⁷:

Իյադի հիշյալ հաջողությունների ժամանակ բյուզանդացիք մի վերջին փորձ կատարեցին Վերին Միջագետքը ետ գրավելու համար: Հարձակումը կա-տարվեց երկու կողմից: Մի մասը հայազգի Դավիթ զորավարի (Դավիթ Հայ-կազն) հրամանատարությամբ Հայաստանի կողմից ներխուժեց Միջագետք, իսկ մյուսը՝ Վալենտին զորավարի գլխավորությամբ առաջ շարժվեց մերձեփ-րատյան շրջանների վրայով: Իմանալով այդ մասին, արաբները հարձակվեցին ու ոչնչացրին վերջինիս զորամասը: Հայազգի Դավիթը տեսնելով, որ արաբ-ների հիմնական ուժերը պայքարում են Վալենտինի դեմ, համարձակորեն ներ-թափանցեց Միջագետք: Ըստ ասորի պատմիչի, Դավթի և նրա զորամասում գտնվող ասորի զորավար Տիտոսի միջև հարարերությունները լարվեցին, որը նպաստեց արաբների հաջողությանը:

Իյադ իրն Ղանմը, որն այդ ժամանակ Ասորիքում էր, վերադարձավ և հար-ձակվեց Դավթի զորամասի վրա: Այստեղ Տիտոսը դավաճանեց Դավթին և արաբների դեմ մենակ թողեց նրա հայկական զորամասը: Դավթի Հայկազնը և նրա գրեթե բոլոր հայ ռազմիկներն ընկան արաբների դեմ կոպում⁸:

Թեոդորոս Ռշտունին, լսելով արաբների ներխուժման մասին, շտապել էր փակել Չորա պահակի (Բաղեշի) լեռնանցքը, բայց արաբները շատ արագ էին շարժվում: Իյադ իրն Ղանմը Չորա պահակից անցավ հյուսիս ու ներխու-ժեց Տարոն, որտեղ առաջին անգամ դիմադրության հանդիպեց: «Տարոնի պատմության» մեջ արված է այս դեպքերի նկարագրությունը: Տարոնի իշխան Տիրան Մամիկոնյանն ութ հազարանոց զորքով գուրս եկավ արաբների տասնութ հազարանոց զորքի դեմ, սակայն պարտվեց⁹:

⁵ Н. В. Пугачевская, Византия и Иран на рубеже VI—VII вв. стр. 288.

⁶ Վերին Միջագետքի դյուրին նվաճմանը նպաստեցին տեղական բյուզանդական զորքերի միջև զոյություն տնեցող երկպառակությունները: Զորքի մեջ կային ոչ միայն հույներ, այլև հա-յեր ու ասորիներ, որոնց միջև տեղ գտած թշնամությունը բայրայեց բանակը:

⁷ Beladsori, p. 176.

⁸ Н. В. Пугачевская, նշվ. աշխ., էջ 287—288:

⁹ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարոնոյ, Երևան, 1941, էջ 285—286: «Տարոնի պատմության» մեջ հիշված այն փաստը, թե պարտությունն Անձեակցյաց Սահուս իշխանի գավա-ճանություն պատճառով էր, անհավանական չէ, քանի որ, ինչպես նշվեց ըստ IX դարի արաբ պատմիչ Բալզազուրիի վկայության, Անձեակցյաց (Ջավազան) տիրը մի տարի առաջ հնազանդվել էր Իյադին:

Բալաղուրին վկայում է, որ Իյազը հասավ Խլաթ և այնտեղ նրան հպատակություն հայտնեց Խլաթի իշխանը (Մամիկանյան): Խլաթից նա շարժվեց դեպի Կարնո կողմերը՝ Թթու ջուրք (ալ-Այն, ալ-Համիդա), բայց շուտով վերադարձավ Բաղեշ: Արար պատմիչի այս անդեկությունն արշավողների վերադարձի մասին փաստորեն վերաբերում է միայն Իյազին, որովհետև մնացած զորքը շարունակեց արշավանքը դեպի Ադիսվիտ, այնտեղից Կոզովիտ և ապա՝ Դվին: Մայրաքաղաքը բացարձակապես անպաշտպան էր, քանի որ ոչ ոք չէր կարողացել պաշտպաններին նախապես անդեկացնել: Իսկ Թեոդորոս Ռշտունին գտնվում էր Նախճավանում¹⁰:

Երեք հայ իշխաններ՝ Թեոդորոս Վահեունին, Խաչյան Առավելյանը և Շապուհ Ամատունին քանդեցին Մեծամորի կամուրջը և հասնելով Դվին, տեղյակ պահեցին քաղաքացիներին եղելության մասին¹¹: Այդեկության ժամանակ էր և դաշտում գտնվող ժողովուրդն ապաստանեց քաղաքի պարիսպներից ներս: Արաբներն իրենց հետ վերցրել էին Մոկայ Վարդիկ իշխանին, որը, հավանաբար, Անձևացյաց իշխանի նման, հնազանդություն էր հայտնել Իյազ իրն Ղանմին (639 թ. կամ 640-ի սկզբում): Արաբները անցան Մեծամորից այն կողմ և Դվինի շրջակայքի գյուղերը կողոպտելուց հետո բանակ դրեցին Խոսրովակերտ անտառի եզրերին: Նրանք հոկտեմբերի 5-ին, հինգշաբթի օրը, հարձակվեցին անպաշտպան Դվինի վրա և պարիսպների վրա գտնվող փոքրաթիվ պաշտպաններին ծխով ու նետաձգությամբ ևս մղեցին, բարձրացան պարիսպների վրա և ներս խուժելով, բաց արեցին քաղաքի դռները: Քաղաքի զրավումը տեղի էր ունեցել ուրբաթ օրը՝ հոկտեմբերի 6-ին: Դվինը կողոպտվեց, բնակիչներից շատերը կոտորվեցին, մի մասն էլ՝ Սեբեոս պատմիչի վկայությամբ 35 հազար մարդ, գերի տարվեց: Թեոդորոս Ռշտունին արաբական զորամասին գիմադրություն ցույց սվեց Կոզովիտ գավառում, բայց պարտվեց, իսկ արաբները թեթև վնասներ կրելով վերադարձան Ադձնիք:

Երկրում զգացվում էր ուժեղ իշխանություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը և նորընտիր Ներսես Գ Տաչեցի (641—661) կաթողիկոսը հայ նախարարների անունից դիմեց Հերակլի հաջորդ Կոստանդ կայսրին և խնդրեց, որ Թեոդորոս Ռշտունին պաշտոնապես ճանաչվի «Հայոց իշխան»: Կայսրը նրան տվեց «զօրավարութիւն» «հանդերձ պատրկութեան պատուով»: Հայաստան ուղարկվեց նաև հունական զորք՝ Պոսկոպ զորավարի հրամանատարությամբ: Ըստ ասորի պատմիչի, Թեոդորոս Ռշտունին և Պոսկոպը 642—3 թ.¹² Ադձնիքի վրայով մտան Վերին Միջագետք և ուժեղ հարձակումով հասան մինչև Բատնա-Սեուդ, որը գտնվում է Եդեսիայից հարավ-արևմուտք, «նրանք կողոպտեցին այդ քաղաքը, վերցրին ինչ որ ցանկանում էին և վերադարձան իրենց երկիրը»¹³:

Արաբները Հայաստանին մոտեցան նաև Ատրպատականի կողմից: 639—641 թթ. նրանք նվաճեցին Ատրպատականը, որի կազմում էր Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգի դաշտային մասը: Արաբները 643 թ. նվաճեցին նաև մարզ-

¹⁰ Սեբեոս, էջ 138:

¹¹ Նայն տեղում, Ղևոնդ, զլ. Գ: Տե՛ս նաև՝ Լեո, հ. Բ, էջ 315—316:

¹² Այս արշավանքների մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, Արաբական արշավանքները Հայաստանում, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, ինչպես նաև՝ Ի. Thoptschian, Armenien vor und während der Araberzeit. Zeit für arm. phil., Marburg, 1903, S. 60—71.

¹³ Chronique de Denys de Tell Mahré, IV, p. 6—7.

պանական շրջանում Հայաստանի մաս կազմող «Մարաց աշխարհը» - և ապա մտան Արաքսի հովիտը, ասպատակեցին Գողթնը, Նախճավանը: Այստեղ նրանք բաժանվեցին երկու մասի: Մի մասն իր ավարի հետ վերագարծավ Ատրպատական, իսկ մյուսը՝ մտավ Արտաղ գավառը: Երբ Հայոց իշխանի և Պռոկոպի զորքերը Կոգովիտ գավառում էին, Թեոդորոս Ռշտունին ուզեց հակահարված տալ արաբներին, սակայն հույն զորավարը ոչ միայն չհամաձայնեց այս ծրագրին, այլև թշնամանեց Հայոց իշխանին: Վերջինս առանձին հարձակվեց արաբների զորամասի վրա և որոշ վնասներ պատճառելով ետ քաշվեց Վասպուրականի Գառնի գավառը: Հույները (ըստ Ղևոնդի՝ 60 հազար հոգի) Կոգովիտի և Մարդուցաչքի (Մարդաստան) սահմանների վրա բախվեցին արաբների հետ և չարաչար պարտություն կրեցին¹⁴:

Այս պարտությունից որոշ ժամանակ անց Հայաստան եկավ մի հույն պաշտոնյա (կամ զորավար)՝ Թումա անունով, որը, հավանաբար, Պռոկոպի զբոհմամբ առանց կայսերական հրամանի ձերբակալեց Թեոդորոս Ռշտունուն և տարավ Կոստանդնուպոլիս: Սակայն Հայոց իշխանը պատվով ընդունվեց կայսեր կողմից և արդարացիվեց, իսկ Թուման պաշտոնազուրկ արվեց: Կոստանդնուպոլսի արքունիքում Թեոդորոսը հանդիպեց Վարազտիրոց ասպետին, որը Հերակլ կայսեր դեմ կազմակերպած դավադրության պատճառով արքունիքից հեռու նոր էր վերագարծել: Ինչպես երևում է, նա որոշ ծրագիր էր հղացել Հայաստանի ապագա քաղաքական կյանքի վերաբերյալ¹⁵: Նա առանց կայսերական հրամանի փախավ Հայաստան և հաստատվեց Տայքում: Կայսրը, լսելով այդ մասին, հրամայեց ձերբակալել Վարազտիրոցին, սակայն նա կարողացավ համոզել, որ ինքը ոչ մի վատ մտադրություն չունի և կայսրն ընդառաջելով Հայոց նախարարների ցանկությունը, նրան կարգեց իշխան Հայոց՝ տալով կուրապաղատ տիրույթը և արծաթե գահ: Սակայն հենց այդ ժամանակ խորհրդավոր պայմաններում հանկարծակի մեռավ Վարազտիրոցը:

Կայսրը Հայաստան ուղարկեց Թեոդորոս Ռշտունուն (մոտ. 649 թ.): Պատմիչն ավելացնում է, որ կայսրը նրան տվեց իշխանությունն, արդեն առանց հաշվի առնելու հակառակորդ նախարարների տրամադրությունները¹⁶:

2. ԹԵՈԴՈՐՈՍ ՌՇՏՈՒՆՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: 654 թ. ԱՐՄԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Թեոդորոս Ռշտունու վերադառնալուց հետո դրությունը մեծ չափով փոխվել էր Հայաստանի հարևան շրջաններում: Աղձնիքին տիրանալուց հետո արաբները Հարիբ իբն Մասլամայի գլխավորությամբ 640-ական թթ. ժամանակավորապես նվաճեցին Չորրորդ Հայքը և նույնիսկ փորձեցին գրավել Կամախ բերդը Բարձր Հայքում: Ատրպատականում արդեն վերջնականապես հաստատված արաբները ձգտում էին ներխուժել Հայաստան:

Հայերի համար ստեղծված օրհասական այդ ժամանակաշրջանում բյուզանդական կայսրը նորից առաջ քաշեց քաղկեդոնականության հարցը, Հայաստան ուղարկելով Դավիթ Բագավանցի վարդապետին: Դվինում ժողով գու-

¹⁴ «Պատմութիւն Ղևոնդիայ, մեծի վարդապետի Հայոց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 8:

¹⁵ Արևես, էջ 143—144:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 145, տե՛ս նաև՝ Լեո. հ. Բ, էջ 317:

մարվեց (մոտ 649 թ.) ներսես կաթողիկոսի և Քեսողորոս Ռշտունու գլխավորությամբ: Հայերը շքնդունեցին Կոստանդ կայսեր առաջարկն ու կրկին պաշտպանեցին միաբնակ դավանանքը¹⁷: Սակայն Դվինի ժողովի մերժողական պատասխանը (դավանության թուղթ), որն ամբողջությամբ բերված է Սերեոսի պատմության մեջ, որոշ նկատառումներով չուղարկվեց կայսեր:

650 թ. ամռանը Ատրպատականից արաբական մի զորամաս ներխուժեց Հայաստան՝ ասպատակելու նպատակով¹⁸: Այն բաժանվեց երեք խմբի. մեկը Այրարատով անցավ հյուսիս-արևմուտք մինչև Տաշք, մյուսը՝ դեպի Վասպուրական («սեպհական գնդին կողմանս»), իսկ երրորդը՝ գիմեց Աղվանք:

Երկրորդ խումբը հարձակվեց «Հէրեան»-ի բերդի¹⁹ վրա, բայց հաջողություն չունեցավ, իջավ Կոգովիտ և բանակ դրեց Արծափ բերդի գլմաց: Բերդի պաշտպանները Գարուչնրի ամրոցի Բաղրատունիներից օգնություն խնդրեցին: Վարազ Սահակի որդի Սմբատ Բաղրատունին միայն քառասուն ռազմիկ կարողացավ ուղարկել: Պաշարող արաբները նկատելով այն անցքը, որով բերդում պաշարվածները ել ու մուտ էին անում, նույն տեղից ներս մտան և գրավեցին բերդը (օգոստոսի 8-ին, կիրակի օրը): Արաբները շատ զերիներ էին հավաքել Արծափ բերդի առջև և ցանկանում էին կտորել նրանց, սակայն հանկարծակի վրա հասավ Քեսողորոս Ռշտունին իր զորամասով և ոչնչացրեց երեք հազար զինվոր, այդ թվում նաև Օսման և Օկրա զորապետերին:

Ինչպես երևում է պատմիչների վկայություններից, այդ ժամանակ Հայաստանում բյուզանդական զորք չկար: Կաշարությունը լքել էր հայերին, վերջիններս միայն իրենց ուժերով ի վիճակի չէին գիմակայել արաբներին ու ապահովել Հայաստանի անկախությունը, արաբներին գիմադրելն ալլես իմաստ չունի: Քաղաքական ճիշտ կողմնորոշումն այդ ծանր պայմաններում ճակատադրական նշանակություն պետք է ունենար հայերի համար²⁰: Հեռատես պետական և գիմվորական գործիչ Քեսողորոս Ռշտունին, հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը և ուժերի փոխհարաբերությունը, կողմնորոշվեց դեպի խալիֆայությունը, մանավանդ որ բյուզանդացի զորավար Պուսկուլը հաշտության

17 «Միաբնակ դավանանք» ասելով շպեար է հասկանալ «նվախյալն ուսմանք», որը միաբնակության ծալրահեղ թեև էր և դավանում էր, որ Հիսուսը միայն ասաված էր, իսկ ամարդկային բնությունը նրա մեջ համարյա աննշան է: Հայ եկեղեցին այդ թեին շեր պատկանում, այլ դավանում էր եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովում ընդունված Կյուրեղ Աղեքսանդրիացի հայրապետի այդ հարցում տված հեռակալ ձեակերպումը. «Մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ»:

18 Վևոնդ, էջ 11—12:

19 Գ. Վ. Արգարյանը «Յերեան» տեղանունը, ըստ Մատենադարանի № 1343 ձեռագրական պատարիկի և № 2639 ձեռագրի ուղղում է «ի Հերեան» և այն մեկնում «Հէր և անդ» հաստատված համարելով Հ. Մանանդյանի կարծիքը «Յերեան» անունը «Հէր»-ով փոխարինելու մասին (Հ. Մանանդյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Երևան, 1936, էջ 146, Գ. Վ. Արգարյան, «Երեանի» բերդի հնագույն հիշատակությունը, «Երաբիր հաս. գիտ.» 1972, № 8, էջ 30—31, Սերեոս, էջ 145, 314, ծ. 512): Է. Լ. Գանիկյանը ենթադրում է, որ «Հէրեան» բերդը համապատասխանում էր Աստղիկի հիշատակած Հերեան-ին (Գավիթ Անհաղթի ծննդավայրը), որը գտնվում էր Հարք գավառում (տե՛ս ՊԲՀ, 1982, № 2, էջ 106 և հտե.):

20 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Վեո, հ. Բ, էջ 322 և հետ., նաև՝ Ռ. Ասաֆեյան, Հայաստանը արաբական տիրապետության առաջին շրջանում և հայերի պայքարն անկախության համար: Արմֆանի գիտական ժողովածու, 1940, էջ 65 և հեա. Բույնի՝ ժամանակագրական գիտություններ, «Երաբիր հաս. գիտ.», № 1 (6), 1941, էջ 61 և հետ:

դաշինք էր կնքել արաբների հետ՝ Հայաստանը մենակ թողնելով արաբների զիմաց:

Թևոդորոս Ռշտունին հայրենիքի ներքին ինքնուրույնությունը պահպանելու նպատակով բանակցություններ վարեց Ասորիքի և Վերին Միջագետքի հզոր կուսակալ Մուավիայի հետ, որն Օսման խալիֆայի օրոք (644—656) բարձր հեղինակություն ուներ: 652 թ. նրանց միջև պայմանագիր կնքվեց, ըստ որի Հայաստանը երեք տարի ժամկետով ազատվեց արաբներից՝ հարկ վճարելուց, որից հետո պետք է վճարեր այնքան, որքան կամենար: Հայերին իրավունք տրվեց ունենալ 15 հազարանոց հեծելազոր, որի ծախսերը պետք է հայ նախարարները հոգային: Հայոց հեծելազորը, բացի Ասորիքից, ուր որ խալիֆայությունը պահանջեր, պարտավոր էր գնալ կռվելու: Հայաստանի բերդերում չէին լինելու արաբական կայազորներ, սակայն կթև հույները հարձակվեին, արաբները հայերի պահանջով պարտավոր էին զորք ուղարկել²¹:

Սա առաջին քաղաքական պայմանագիրն էր, որ հայերը կնքեցին արաբական խալիֆայության հետ²², Թևոդորոս Ռշտունու կնքած պայմանագիրը մի համարձակ քաղաքական քայլ էր, որի նպատակն էր ճանաչելով արաբական խալիֆայության ձեռնարկած գերիշխանությունը՝ ապահովել Հայաստանի ինքնուրույնությունը:

Տեղեկանալով կնքված պայմանագրի մասին, Կոստանդ կայսրը փորձեց ստիպել հայերին հրաժարվել արաբների հետ լեզու դանելու քաղաքականությունից և Ռշտունուն հրավիրեց Կարին՝ բանակցությունների: Նա պատրաստ էր որոշ զիջումների, սակայն Ռշտունյաց տերը չհամաձայնվեց բանակցել նրա հետ: Ըստ Սեբեոսի, Կոստանդ կայսրը 653 թ. 100 000 զորքով եկավ և կանոց առավ Դերջան (Բարձր Հայք) գավառում²³: Այստեղ նրան զիմավորեց Մուավիայի ղեկավարը, զգուշացնելով, որ կթև մտնի Հայաստան, ապա արաբները գնալով կզիմավորեն նրան: Սակայն կայսրը շարունակեց իր ճանապարհը և հասավ Կարին:

Այդ ժամանակ հայ նախարարները և հոգևորականությունը բաժանված էին տարբեր կողմնորոշում ունեցող երկու խմբի²⁴:

Թևոդորոս Ռշտունու նոր քաղաքականությունը պաշտպանում էին նրա փեսան՝ Համազասպ Մամիկոնյանը, Սյունյաց Հրահատ իշխանը, մի քանի այլ

21 Սեբեոս, էջ 164:

22 Բալազորին վկայում է, որ Իյադ իրն Ղանժը Խլաթի տիրոջը (Մամիկոնյան) նույնպես տվյ էր նրա հողատիրական իրավունքները հաստատող երաշխավորագիր, սակայն դա առանձին նախարարի արված պայմանագիր էր (Beladsorti, p. 199):

23 Սեբեոս, էջ 165:

24 Խմբավորումները կազմավորվել էին դեռևս նոր կաթողիկոսի օրոք (630—641), երբ նա գնալով Կարին, ընդունեց միակամությունը (Քրիստոս երկու բնություն ունի, բայց մեկ կամք): Եզրի Գվին վերադարձից հետո մայրաքաղաքում ալլեայլ տրամադրություններ կային: Զիջումներին կողմնակից եկեղեցականներին առընթեր կար շափավոր ուղղության տեր նախարարների ու հոգևորականների խումբ, որը գլխավորում էր սպարապետ Թևոդորոս Ռշտունին: Իսկ զիջումներին ընդդիմադիր խմբավորումը Հովհան Մայրավանհցու գլխավորությամբ բացարձակապես միտոզ գիրք գրավեց: Սակայն ներսես կաթողիկոս Տաչեցու ժամանակ (641—661) նախկին շափավոր խմբավորումն արդեն ընդդիմադիր վերաբերմունք ուներ քաղկեդոնականության նկատմամբ՝ նոր հայրապետի ցուցաբերած զիջումներին:

մանր նախարարներ, ինչպես նաև Վրաց և Աղվանից իշխանները: Բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող նախարարներն՝ ընդհակառակը, հակադրվում էին Քեոզորոս Ռշտունու քաղաքական գծին: Դրանք էին Մուշեղ Մամիկոնյանը, Բագրատունյաց իշխանները, և մանավանդ՝ Ներսես Տայեցի կաթողիկոսը, որոնք միասին գնացին Կարին՝ դիմալորելու Կոստանդ կայսրին: Կոստանդը 20 հազար զորքով առանց դիմադրության հանդիպելու շարունակում էր խորանալ Հայաստանի տարածքը, քանի որ նրա հետ էին հիշյալ նախարարները, մյուս կողմից՝ ըստ Քեոզորոս Ռշտունու կնքած պայմանագրի, Հայաստանում արաբական զորք չկար: Հայոց իշխանը ստիպված քաշվել էր իր նստավայրը՝ Աղթամար:

Դվինում կայսրը Մուշեղ Մամիկոնյանին կարգեց «իշխան Հայոց հեծելոց», որպեսզի նրան հակադրի Քեոզորոս Ռշտունուն, որին նա իշխանությունից զրկել էր: Փաստորեն Հայաստանը բաժանվել էր երկու թշնամի խմբավորումների: Քեոզորոս Ռշտունու կողմնակիցները ամրացել էին իրենց բերդերում, իսկ հակառակ խմբավորման ղեկավար Մուշեղ Մամիկոնյանը կայսրից ստանալով երեք հազարանոց զորք, հարձակվեց Վասպուրականի վրա²⁵: Կոստանդ կայսրը զորք ուղարկեց նաև Սյունիք, Աղվանք և Վիրք, սակայն առաջին երկուսը Վասպուրականի նման դիմադրեցին և բյուզանդական զորքն ասպատակելուց հետո վերադարձավ Դվին:

Կայսեր գլխավոր նպատակներից մեկը հայերին քաղկեդոնական ծեսի պարտադրումն էր: Այս հարցում ևս Ներսես Տայեցին դիջող գտնվեց և Դվինի ս. Գրիգոր մայր տաճարում ոչ միայն հայ եկեղեցականներն ընդունեցին երկաբնակ ուսմունքը, այլև հույն երեքը հունարեն պատարագ մատուցեց, որտեղ կայսեր հետ հաղորդություն ընդունեցին Ներսես կաթողիկոսը և հայ եպիսկոպոսները: Եպիսկոպոսներից մեկը համարձակորեն դիմադրեց, բայց ի վերջո զիջեց²⁶:

Հեռանալով Դվինից, կայսրը բյուզանդական զորքը թողեց Հայաստանում՝ Մավրիանոսի գլխավորությամբ²⁷: Հակառակ այս զորքի առկայությանը, Ներսես Տայեցին շմնաց ո՛չ Դվինում, ո՛չ էլ իր կիսավարտ ձեռակերտ Զվարթնոցում, այլ ստիպված, Կոստանդնի հետ հեռացավ ու հաստատվեց իր ծննդավայր Տայքի Իշխան գյուղում:

Հենվելով 652 թ. դաշնագրի վրա, Քեոզորոս Ռշտունին օգնական զորք պահանջեց Մուսվիսից և ստացավ յոթ հազարանոց մի զորամաս: Նա հարձակվեց հույների վրա և մինչև Տրապիզոն հալածեց նրանց: Ապա գնաց Դամակոս և ոչ միայն վերահաստատվեց որպես Հայոց իշխան, ստանալով ոսկեթել դրոշ, այլև գերագույն իշխանությունը Վրաց, Աղվանից երկրների վրա, մինչև Ճորա պահակը, այսինքն այն երկրամասի, որը հետագայում դարձավ Արմինիա ստիկանությունը:

Երկրի խառնակ վիճակը ստիպեց հայ նախարարներին ողջախոհ լինել և քաղաքական երկու խմբավորումների («Իշխանքն Հայոց որ ի Յունաց եւ որ ի Տաճկաց կողմանէ») ներկայացուցիչները՝ Համաղասալ և Մուշեղ Մամիկոնյաններն իրենց համախոհներով նախարարաց ժողով գումարեցին և որոշեցին երկ-

²⁵ Սեբեոս, էջ 166:

²⁶ Ենթադրվում է, որ այդ եպիսկոպոսը պատմագիր Սեբեոսն է եղել (Մ. Արեղյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 392):

²⁷ Սեբեոս, էջ 168. Beladsozi, p. 199.

րի իշխանությունն ու պաշտպանությունը հանձնել նախարարներին ըստ գավառների, քանի որ Հայոց իշխան Քնոզորոս Ռշտունին ծանր հիվանդացել էր և քաշվել Աղթամար:

Սակայն բյուզանդական զորքը Մավրիանոսի գլխավորությամբ նստել էր Այրարատում և, բնականաբար, հուլյների ներկայությունը չէր կարող վրիպել արաբների ուշադրությունից: 654 թ. Օսման խալիֆան հրամայեց Մուավիային զորք մտցնել Հայաստան, Վիրք և Աղվանք: Սա ուղարկեց զորավար Հաբիբին 6 (կամ 8) հազար զորքով, որը հավաքել էր Վերին Միջագետքի ու Ասորիքի արաբներից²⁸:

Հաբիրն առաջին հերթին դիմեց գեպի Կարնո քաղաք, որի բնակիչները դիմադրեցին, սակայն շուտով հանձնվեցին գլխահարկ տալու կամ հեռանալու պայմանով: Իրոք բնակիչների մի մասը (հավանաբար հուլյները և մասամբ հայերը) լքեց և հեռացավ Փոքր Ասիա: Հաբիրը շուտով Մուավիայից ստացավ նաև 2 հազարանոց օգնական զորք, որը նա բնակեցրեց Կարինում:

Լսելով, որ «Արմինիականի Բաթրիկը» աչսինքն Արմենիականների բանակաթեմի (տվյալ դեպքում, հավանաբար, Հայաստանում բյուզանդական զորքերի) հրամանատարը զորք է հավաքել արաբների դեմ, Հաբիրը Օսման խալիֆայից օգնական ուժեր խնդրեց: Օսմանի հրամանով Հայաստան ուղարկվեց Սալմանը՝ 6 հազար զորքով: Սակայն Հաբիբի և Սալմանի միջև թշնամությունն այն աստիճան լուրջ կերպարանք ստացավ, որ Օսմանը հրամայեց Սալմանին թողնել Հայաստանը և գնալ Աղվանքն ու Ճորա երկիրը (մերձկասպյան շրջաններ) նվաճելու:

Երբ Հաբիրը Կարնո քաղաքից հասավ Մարղաղի, նրան բնդառաջ եկավ խյաթի պատրիկը, ակներևորեն Տարոնի իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանը, որի ձեռքում կար Իյազ իրն Ղանմի ավաժ պայմանագիրը: Այստեղից Հաբիրն ուղղվեց Հարք գավառի կողմերը, ասլա իջավ խյաթ և այնտեղից շարժվեց Վանա լճի հյուսիսային կողմերով: Նրա մոտ եկավ Մոկաց իշխանը, որը նույնպես երաշխավորագիր ստացավ իր իշխանությունը և տիրույթները պահպանելու վերաբերյալ: Հայաստանի նախարարները Հաբիբին դիմադրություն ցույց չտվեցին, քանի որ դեռ երկու տարի առաջ նրանք ընդունել էին խալիֆայության գերիշխանությունը: Իրար ևսեկից Հաբիրին հնթարկվեցին Ապահունիքի, Արճեշի (Աղիովիաի), Շիրակի, Աշոցքի, Բագրևանդի և Տալքի տերերը: Դվինը և Սյունիքը սկզբում դիմադրեցին, բայց շուտով անձնատուր եղան:

Դիմադրեց նաև Մավրիանոսը, որը Դվինի մոտ պարտություն կրեց և հետոցավ Վրաց աշխարհի կողմերը:

Առանց դիմադրության հանձնվեց Վրաց աշխարհը: Աղվանքը նվաճեց Սալմանը, որը հասավ մինչև Ճորա պահակը (Չոդա երկիրը) և այնտեղ էլ սպանվեց:

Սակայն ինչքան էլ որ հայ նախարարները խուսափում էին ընդհարումներից, Հաբիրն առիթ էր որոնում ճնշելու նրանց, մանավանդ այն նախարարներին, որոնք մի տարի առաջ Կոստանդ կայսրին ընդառաջ էին գնացել: Հայ պատմիչի արտահայտությամբ՝ «անողորմ դահիճ» Հաբիրը²⁹ նրանցից մեկին՝ Արտավազը Դիմաքսյանին, մահապատժի ենթարկեց Արուճում:

²⁸ Beladsoi, p. 197—201.

²⁹ Սեբևոս, էջ 174:

Հաբիբը Դվինի բնակիչներին հրաշխավորագիր էր տվել հետևյալ բովանդակությամբ. «Սա է գիրք Հաբիբ իբն Մասլամայի Դվինի բնակիչներին՝ բրիտանացիներին, զրադաշտականներին ու հրեաներին, ներկաներին ու բացականերին, առ այն, որ ես հրաշխավորում եմ ձեր անձերը, ինչքը, եկեղեցիները, տաճարները և քաղաքի պարիսպները: Դուք ապահով եք, իսկ մենք պարտավոր ենք այս ուխտին հավատարիմ լինել ինչքան ժամանակ որ դուք հավատարիմ կլինեք, և կվճարեք զխաճարկն ու հողահարկը: Վկա է Ալլահը և նա բավական է որպես վկա: Կնքել է Հաբիբ իբն Մասլաման»³⁰:

Հայաստանի նվաճումն ավարտելուց հետո Հաբիբն իր հետ Ասորիք տարավ Թևոզորոս Ռշտունուն: Մի քանի տարի հետո նա մահացավ Դամասկոսում, մարմինը բերվեց Հայաստան և թաղվեց հայրենի Ռշտունիքում:

Թևոզորոս Ռշտունին հայկական միջնադարի ամենամեծ քաղաքական գեներալներից էր: Հայկական անկախ պետականությունը համարելով հույ ժողովրդի բարօրության գլխավոր հրաշխիքը, նա ամեն միջոցի դիմեց, սկսած ռազմական հանդուգն քայլերից մինչև դիվանագիտական ամենանուրբ ձևափոխումները՝ այդ նվիրական նպատակին հասնելու համար:

Թևոզորոս Ռշտունու կերպարն արտացոլվեց հայկական հերոսական վեպի (Սասնա ծռեր) մեջ, որպես քեռի Թորոս կամ Թևաթորոս: Վեպում արված է Թևոզորոս Ռշտունու քաղաքական իմաստությունը³¹:

Նա իր գործունեությունն սկսեց որպես սպարապետ մարդպանական Հայաստանում, ապա, Հայոց իշխան Դավիթ Սահաունու անկումից հետո, օգտվելով Սասնայան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի ջախջախումից, միավորեց Հայաստանի պարսկական և բյուզանդական հատվածները: Շնորհիվ նրա համառ պայքարի, Հայկական լեռնաշխարհը մեծ շափով վերականգնեց իր ներքին քաղաքական ինքնավարությունը: Նրա անմիջական հաջորդների ժամանակ Հայաստանը մնաց կիսանկախ իշխանապետություն, բարգավաճ անտեսությունով և մշակութային բարձր մակարդակով:

3. ՄԵՄ ՀԱՅՔԻ ՎԵՐԱՄԻՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԳԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍՈՒՄ

Թևոզորոս Ռշտունու Ասորիք գնալուց հետո նախարարները Ներսես կաթողիկոսի զխաղաղությունով Հայոց իշխան բնորեցին Թևոզորոսի փեսա Համադասոյ Մամիկոնյանին³²:

Նրա իշխանության տարիները (654—661) խաղաղության և բարգավաճման մի շրջան կազմեցին: Արաբական զորքերը բաշվել էին Հայաստանից և արդեն որոշ ժամանակ անց Հայաստանը դուրս եկավ խալիֆայության ձևական հպատակությունից ու հարեց Բյուզանդիային: Սրա հետևանքով սուրբեցին Հաբիբ իբն Մասլամայի հետ գերի տարված 1775 հայերը, սրունց զրկի բոլորին արարները դաժանորեն սպանեցին³³:

³⁰ Տե՛ս *Beladsori*, c. 200.

³¹ *Սասնա ծռեր*. (Մ. Արևիլյան և Կ. Մկրիմ Օհանջանյան), Երևան, 1936, հատ. II, ներածություն, էջ ԺԳ—ԺԴ:

³² Արևես, էջ 174:

³³ Տե՛ս Լեւո, հ. Բ, էջ 328:

656 թ. սպանվեց Օսման խալիֆան և 5 տարի արաբական խալիֆայությունը ներքին կատաղի պաշարի թատերաբեմ դարձավ, որի շնորհիվ Հայաստանը բոլորովին ապահով մնաց արաբական հարձակման վտանգից:

Ներսես կաթողիկոսն ավարտեց Վաղարշապատի մաս իր կառուցած հուշակապ տաճարի՝ Զվարթնոցի շինարարությունը և նրա կողքին կաթողիկոսական պալատ շինեց: Այս ժամանակ ականավոր գիտնական Անանիա Շիրակացին (610—685) Ներսես Գ-ին հաջորդած Անաստաս կաթողիկոսին (661—667) ներկայացրեց իր կազմած գիտությունների համակարգը, որոնց մեջ էր նաև «Աշխարհացոյց»-ը և նրան կից երկրագունդը:

Ցանկանալով քաղաքական կայուն վիճակ ստեղծել, Ներսես Տալեցին դիմեց Կոստանդ կայսրին և խնդրեց ճանաչել Համազասպ Մամիկոնյանի իշխանությունը: Կայսրը հաստատեց նրան Հայոց իշխան, նվիրեց արծաթե գահ և ավեց կուրապաղատ ախաղոսը: Պատիվներ ստացան նաև նշանավոր նախարարները, իսկ Հայոց զորքին գրամական պարզկեներ ուղարկվեցին³⁴:

Համազասպ Մամիկոնյանի կախումը Բյուզանդիայից զուտ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ Հայաստանում չկար բյուզանդական զորք, իսկ հարկատու լինելու մասին ոչինչ հայտնի չէ: Նրա իշխանության տարիներին Հայոց զորքի սպարապետն էր Վարդ Ռշտունին (Քեոզորոսի սրգին)³⁵:

Թեև Հայաստանի բյուզանդական և պարսկական մասերի միաձուլումը կատարվել էր գյուրին և անաղմուկ, այնուամենայնիվ Սյունիքը Արցախի հետ միասին, ըստ երևույթին, որոշ ժամանակ դեռ պահպանեց իր ինքնուրույնությունը, թեկուզ ձևականորեն: Սեբեոսի Պատմության մեջ Քեոզորոս Ռշտունու և Մուսավիաչի միջև բանակցությունների մասին խոսելիս Հայաստանը (Հայք) և Սյունիքն առանձին են հիշատակվում: Արաբների արշավանքի մասին խոսելիս նույնպես պատմիչը նշում է, որ արաբները կողոպտեցին Հայոց երկիրը, Աղվանքը և Սյունիքը: Համազասպ Մամիկոնյանի իշխանության տարիներին Սյունյաց իշխանությունը Արցախի հետ վերջնականապես միացավ Հայաստանին: Հայ պատմիչը հիշում է, որ նախապես Սյունյաց իշխանները բաժանվել էին (Հայաստանի մարդպանությունից) և իրենց հարկային դիվանը փոխադրել Ատրպատական, սակայն Սասանյան Իրանի կործանումից հետո նրանք նորից միացան Հայաստանին³⁶:

Մեծ Հայքի միջնաշխարհի վերամիավորումը մեծապույն նշանակություն ունեցավ Հայաստանի թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական զարգացման համար: Արհեստական սահմանները հայկական երեք հատվածների միջև խանդարում էին երկրի բնականոն զարգացմանը և նրանց վերացումը հնարավորություն տվեց հայկական գավառները Հայոց իշխանի հովանավորության տակ համախմբելու, ինչպես նաև ճանապարհ բացեց ներքին և արտաքին առևտրի աշխույժ զարգացման համար:

Խալիֆայական իշխանությունը տիրանալուց անմիջապես հետո Օմայան-

34 Սեբեոս, էջ 175:

35 Նա, ըստ Ղևոնդի, իր ցանկության հակառակ դեպքել էր կալելու հույների համար, բայց մի ճակատամարտի ժամանակ անցնելով արաբների կողմը, հույներին մեծ վնասներ կր պատճառել:

36 Սեբեոս, էջ 67—68, 175: Կաղիսիյայի ձախառնարտում Գրիգորի սպանվելուց հետո Սյունիքի իշխան դարձավ Հրահատը, որը Հարիրի արշավանքի ժամանակ պետք է վախճանված լիներ և Սյունյաց իշխանն էր Հովհանը (Սա. Ուրեկյան, էջ 52—53):

ների առաջին խալիֆա Մուավիան հրովարտակով դիմեց հայերին, պահանջելով, որ համաձայնվեն հպատակվել և հարկ վճարել: Հայաստանում ներսես կաթողիկոսի գլխավորությամբ ժողով գումարվեց, որին մասնակցեցին նախարարներն ու իշխանները: Իր կյանքի վերջում ներսես կաթողիկոսն արդեն երես էր դարձրել հուլյներից և ժողովը միաձայն ընդունեց արարների առաջարկը³⁷:

Հայոց իշխան Համազասպ Մամիկոնյանը մահացել էր և ներսես կաթողիկոսն ու նախարարները խնդրեցին Մուավիային՝ պատանդ ուղարկված Գրիգոր Մամիկոնյանին (Համազասպի եղբորը) կարգել Հայոց իշխան³⁸: Նոր խալիֆան անմիջապես կատարեց հայերի խնդրանքը և բազում մեծարանքներով³⁹ Գրիգորին ուղարկեց Հայաստան, տալով նրան իշխանության պաշտոնը:

Ալի խալիֆայի դեմ պաշարի տարիներին (656—661) Մուավիան նախընտրել էր Կոստանդ Բ կայսեր հետ 658—659 թթ. հաշտություն կնքել, սակայն խալիֆայական իշխանությանը տիրանալով (661), խախտեց հաշտության պայմանները և սկսեց հարձակումը Բյուզանդիայի դեմ:

Խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև մղվող կատաղի պատեմարար տեղի էր ունենում Փոքր Ասիայում⁴⁰, ուստի Հայաստանը դերժ մնաց թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի քաղաքական ճնշումից: Երկու տասնամյակից ավելի Հայաստանը վաշխեց խաղաղություն և քաղաքական ինքնավարություն: Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք Հայաստանի կախումը խալիֆայությունից արտահայտվում էր լսկ տարեկան 500 դահեկան (սակեղրամ) շնչին հարկի վճարմամբ:

VII դարի երկրորդ կեսում Հայոց իշխանին ենթակա էին Մեծ Հայքի հիմնական նահանգները՝ Այրարատ, Այունիք, Արցախ, Վասպուրական, Մոկր, Տուրուբերան, Տաշք և Գուգարքի Տաշիր գավառը, ինչպես նաև Աղձնիք ու Կորճաշք նահանգների լեռնային մասերը, իսկ Բարձր Հայքն ու Չորրորդ Հայքը արարներն իրենց ձեռքում էին պահում որպես ռազմագիտական տեսակետից կարևոր դիրք ունեցող վայրեր՝ Բյուզանդիայի դեմ մղված պաշարում:

Գրիգոր Մամիկոնյանն իրեն նստավայր ընտրեց Արուճ ավանը, որտեղ կառուցեց մի փառավոր տաճար և կողքին իշխանական պալատ: Նրա իշխանության տարիները Հայաստանի համար խաղաղ շինարարության ժամանակաշրջան էին: 680 թ., երբ մեռավ Մուավիան և խալիֆայության մեջ նորից երկպառակությունները ծաշր առան, Հայաստանը, Վիրքը և Աղվանքը դադարեցին հարկ վճարել⁴¹ և ստացան լիակատար անկախություն:

Սակայն, բացի արաբական խալիֆայությունից և Բյուզանդիայից, Հայաստանին, Վիրքին և Աղվանքին սպառնում էին նաև խաղարները: Գրիգոր Մամիկոնյանն ու Սահակ կաթողիկոսը (677—703) և Աղվանից իշխան Վարդա-Տրդատը (669—699) մի համարձակ ծրագիր մշակեցին՝ խաղարներից և նրանց ցեղակից հոներից սպառնացող վտանգը չեղորացնելու համար: Իսրայել և պիսկոսոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկվեց, որի նպա-

37 ԱՆ, հ. Բ, էջ 329:

38 «Պատմություն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867, էջ 114:

39 Ղևոնդ, էջ 14:

40 Տե՛ս ԱՆ, հ. Բ, էջ 330:

41 Նույն տեղում:

տակն էր հոնների երկրում քրիստոնեություն տարածել⁴²։ 682 թ. փետրվարին պատվիրակությունը ժամանեց Վառաշան։ Թվում էր, թե հայ-աղվանական պատվիրակությունը հասավ իր նպատակին՝ հոնների թագավոր Ալի Իլիթվերն իրեն հայտարարեց քրիստոնյա⁴³։ Սակայն խաղարները, փաստորեն, չհետևեցին նոր կրոնին, նույնիսկ 685 թ. մի ավերիչ արշավանք կազմակերպեցին գեպի Աղվանք և նրանց դեմ կռվում զոհ գնաց նաև Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը⁴⁴։ Նրան հաջորդեց նախարարների կողմից ընտրված Աշոտ Բագրատունին (686—689), որին Հայոց իշխանի պաշտոնում կարիք չզգացվեց հաստատելու կայսրության կամ խալիֆայության կողմից։

Հայոց իշխանը երկրի գերագույն տիրակալն էր, որին ենթարկվում էին բոլոր նախարարները, ինչպես նաև սպարապետն ու կաթողիկոսը։ Նա դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ էր մտնում և դաշինք կնքում արարական խալիֆայության, Բյուզանդիայի կամ խաղարների հետ։

VII դարի երկրորդ կեսի գրեթե բոլոր իշխանները նախ ընդունվել էին Հայաստանի նախարարների կողմից և միայն հետագայում ստացել Բյուզանդիայի կայսեր կամ արաբ խալիֆայի հաստատումը։ Այս ժամանակաշրջանում միայն Ներսեհ Կամսարականն էր, որ, ինչպես կտեսնենք, ուղղակի Հուստինիանոս Բ կայսեր կողմից նշանակվեց։

Աշոտ Բագրատունու իշխանության գլուխ անցնելու ժամանակ արմատապես փոխվեց միջազգային իրադրությունը։ 685 թ. խալիֆա դարձավ Աբդ ալ-Մալիքը, իսկ Բյուզանդիայում գահին տիրացավ Հուստինիանոս Բ-ն, թե՛ խալիֆայության մեջ և թե՛ Բյուզանդիայում առաջացել էր բարդ իրադրություն, ուստի երկու պետությունները պայմանագիր⁴⁵ կնքեցին, որի համաձայն Կիսրոսը, Հայաստանը և Վիրքը գտնվելու էին համատեղ իշխանության ներքո⁴⁶։ Սակայն որոշ ժամանակ անց Հուստինիանոս կայսրը Հայաստան ուղարկեց Հոնտիոս զորավարին, որը նվաճեց և հարկատու դարձրեց նաև Վիրքն ու Աղվանքը⁴⁷։ Պատմիչն ակնբերեցին Հուստինիանոսի ձեռքով կատարվածը վերագրում է նրա զորավարին։

Աշոտ Բագրատունու նստավայրն էր Դարույնքը, որտեղ կառուցել էր մի եկեղեցի։ Որպես անկախ տիրակալ նա հարկատու չէր ո՛չ խալիֆայությանը, ո՛չ էլ Բյուզանդիային։ Բյուզանդական արշավանքից հետո տեղի ունեցավ արաբների հարձակումը Ատրպատականի կողմից։ Նրանք Արաքսի հովտով

42 «Մովսիսի Կաղանկատուացուց Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Մոսկվա, 1860, էջ 196—205։

43 С. Т. Еремян, Монсей Каланкатуийский о посольстве албанского князя Вараз-Трда та к хазарскому хакану Алп Илнтверу. Записки Инст. Востоковедения АН СССР, вып. VII, 1939 стр. 129—155, հատկապես էջ 137։

44 Սեփանոս Տառնեցի Ասողիկ, էջ 100։ Բ. Ասաֆյան, Հայաստանը արարական տիրապետության առաջին շրջանում և հայերի պայքարն անկախության համար։ Արմֆանի դիտական ժողովածու, Երևան, 1940, էջ 93։

45 VII դարի երկրորդ կեսում խալիֆայությունը մեծ շտապով նեղվում էր ծագումով անհայտ մի մարտունակ ժողովրդի «մարզախոնների» հարձակումներից, որոնք տարածվել էին մինչև Չորրորդ Հայր։ Այնուամենայնիվ Բյուզանդիան ինչպես անհրաժեշտ էր չհավանավորեց նրանց և նույնիսկ ընդառաջելով արաբների պահանջներին, հետագրեց նրանց Կիլիկիայի և հյուսիսային Ասորիքի մերձփրատյան կղզիներից (արաբները կոչում են ջարաջիմա)։

46 «Ժամանակագրութիւն Միխայելի Ասորոց», Երուսաղէմ, 1871, էջ 326։

47 Theophanis Chronographia, I, p 363։

մասն Հայաստան և ասպատակեցին Խրամը, Ջուղան և Խոշակունիքը: Հայոց իշխանը Գարուչնքից եկավ Արարսի հովիտը և կոտորեց ասպատակողներից շատերին, կենդանի մնացածները խորամանկության դիմեցին: Նրանք իրենց ավարը թողեցին դաշտում, սրպետի հաշիական գորքը նրանով զբաղվի, սակայն Աշոտ Բագրատունին փոքրաթիվ մարդկանցով հետապնդեց նրանց, բայց սպանվեց նրանց կողմից⁴⁸: Արարական գորքն այնուհետև Հայաստանից դիմեց Վիրք, սակայն այնտեղ պարտություն կրեց⁴⁹:

Ցանկանալով օգտվել Արղալլահ իրն ալ-Ջուբայրի հուժկու ասպատամրությանից, որը սպանում էր ասպալել Օմայանների գահը, Հուսամիդիանոս կայսրը 689 թ. մեծ զորքով հարձակվեց Հայաստանի վրա: Նրա զորքը երեք մասի բաժանվեց և նվաճեց Հայաստանը, Վիրքն ու Աղվանքը, սրտնցից ամեն մեկի վրա նշանակեց նոր իշխաններ: Հուսամիդիանոսը Հայոց իշխան նշանակեց Ներսես Կամսարականին (689—693): Նրա իշխանության օրոք կոտուցվել է Թալինի եկեղեցին:

Ներսես Կամսարականին հաջորդեց Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունին, որի օրոք տեղի ունեցավ Հայաստանի վերջնական նվաճումը արաբների կողմից⁵⁰, որը երկրի անտեսական և մշակութային զարգացմանը մեծ հարված հասցրեց և մոտավորապես մեկ ու կես դար արգելակեց նրա բնականոն զարգացումը:

VII դարում նկատվող քաղաքական, անտեսական և մշակութային նշանակալից զարգացումն արգելակվեց: Հայոց իշխանը (Հայոց պատրիկը), որն ինքնիշխան էր, և, ըստ էության, ընտրովի տիրակալ, դարձավ խալիֆայության ներկայացուցիչ, արաբ կառավարիչներին (ոստիկաններին) ենթակա մի պաշտոնյա: Գանդաղեց անտեսական զարգացումը և սուժեց առևտուրը, իսկ շինարարական աշխատանքներն այնպիսի վիճակում էին, որ այդ մեկուկես դար տեղ ժամանակաշրջանում կոտուցվել են փոքրաթիվ ճարտարապետական հուշարձաններ: Մշակութային կյանքի անկման հետ մեծ չափով կասեցվեց մատենագրության բուռն ծաղկումը:

4. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԸ VII ԴԱՐՈՒՄ

VII դարի Հայոց իշխանապետությունը զլիսավորում էր Հայոց իշխանը, որը ժառանգաբար շէր իշխում: Հայոց իշխան տիրադուր ծագել է նախքան VII դարը և տարբեր շրջաններում այլևայլ բովանդակություն է ունեցել⁵¹:

639 թ. Թեոփորոս Թշատունին միավորելով Հայաստանի պարսկական ու բյուզանդական մասերը, միաժամանակ նոր բովանդակություն ավելեց Հայոց

48 Ղևոնդ, էջ 17—18:

49 Գրասխանակերացի, էջ 53:

50 Բ. Առաքելյան, Ժամանակագրական դիտողություններ, «Արարիկ հաս. գիտ.» 1 (6), Երևան, 1911, էջ 66—71:

51 Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխան տիրադուրի ծագումը և Հայոց տերությունը VII դարում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, և: Հայոց իշխանը կրում էր պատրիկ ու կուրպազաս անվանումները: Հայոց իշխանի կամ պատրիկի իշխանությունը և կամ ընդհանրապես Հայոց իշխանապետությունը պատմիչի մոտ կոչվում է «Հայոց աշխարհի իշխանութիւն»: Հայոց պատրիկ Համագաստ Մամիկոնյանն ուներ «գիշխանութիւնն Հայոց աշխարհիս» (Սերևոս, էջ 174):

իշխանի պաշտոնին⁵²: Այդ ժամանակվանից մինչև դարի վերջը Հայոց իշխանը սոսկ ձևականորեն կապված էր Բյուզանդիայի կամ էլ հետագայում արարական խալիֆայության հետ և, ըստ էության, անկախ տիրակալ էր:

Աերեսոսի այն խոսքերը, թե Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին խալիֆայի ներկայացուցչից ստացավ ոսկեղեն հանդերձներ ու ոսկեթել դրոշ, նշանակում է Հայաստանի միանգամայն ինքնուրույն լինելը նրա իշխանության օրոք: Կարճ ժամանակով Հայոց իշխան դարձած Վարազտիրոց Բազրատունին կայսրից ստացել էր թագ ու գահ⁵³: Արժաթե գահ ստացավ նաև Համադասպ Մամիկոնյանը:

Իշխան կամ պատրիկ կոչված Հայաստանի տիրակալներն, ըստ երևույթին, ավատական տիրույթների նկատմամբ նախարարների ունեցած իրավունքները անօրինակու իշխանություն շունեին: Թեև հատակ տեղեկություններ չունենք այն մասին, թե Հայոց իշխանը դրամ է կտրել, սակայն VII դարում Հայաստանում կային տեղական փողերանոցներ (Դվինում ու Նախճավանում), որտեղ թողարկված սասանյան տիպի դրամները հասել են մեզ⁵⁴:

Հայոց իշխանից հետո երկրում երկրորդ հեղինակությունը կաթողիկոսն էր: Հայոց եկեղեցին այնպիսի կարևոր դեր ուներ երկրի կառավարման գործում և այնպես էր միահյուսվել երկիրը կառավարող ուժերի հետ, որ չի կարելի պատկերացնել Հայաստանի պետական կարգը, առանց նկատի ունենալու կաթողիկոսի և ընդհանրապես եկեղեցու դերը երկրի քաղաքական կյանքում: Հայոց իշխաններն ու սպարապետները հաճախ էին ձգտում իրենց ազդեցությանը ենթարկել կաթողիկոսներին, և այդ հողի վրա հակամարտություն էր ծագում աշխարհիկ ու հոգևոր պետերի միջև: Դրա լավագույն օրինակն է Ներսես կաթողիկոս Տայեցու և Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու միջև տեղի ունեցող պայքարը 640—50-ական թվականներին:

Նախարարներն այդ ժամանակաշրջանում մեծ իրավունքներ էին վայելում և նրանց մասնակցությունը երկրի քաղաքական կյանքում բազում առիթներով շեշտել են պատմիչները: Հաճախադեպ էին նախարարաց ժողովները, որոնք երկրի քաղաքական կյանքի կարևորագույն հարցերն էին լուծում: Ուշագրավ է մոտավորապես 653 թ. գումարված նախարարաց ժողովը, որի կարեվորագույն հարցերն էին հաշտության հաստատումը երկու հակառակորդ խրամբակցությունների միջև և երկրի հարկային հարցերի լուծումն ու հարկապահանջ պաշտոնյաների նշանակումը: Այսպիսի ժողովներում էր, որ ընտրվում էին հայոց իշխանները, որոնք հետո Բյուզանդիայի կայսեր կամ խալիֆայի հաստատումն էին ստանում: Նախարարները մասնակցում էին նաև եկեղեցական ժողովներին, որոնք, ըստ էության, եկեղեցա-նախարարական բնույթ են կրում:

Դվինի Դ ժողովի (648) կանոնները կարևոր են VII դարում եկեղեցական հոգաատիրության հարցերի ուսումնասիրության համար: Ժողովին ներկա էին Ներսես կաթողիկոս Տայեցին, Հայոց իշխան և սպարապետ Թեոդորոս Ռըշ-

⁵² Աերեսոս, էջ 169:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 144: Հետաքրքիր է, որ Գրիգոր Մամիկոնյանի տիկինը կոչվում էր զշխս՝ թագուհի («պղչխոյն Հեղինէ գտիկինն Հայոց Մեծաց»)։ Մովսես Կաղանկատուայի, Պատմութիւն, 1860, 4. Բ, լր:

⁵⁴ Է. Пахомов, О сасанидских монетных знаках, ДАН Аз. ССР, стр. 44—46.

տունին, նախարարներ և 17 եպիսկոպոս, որոնք հականե հանվանե հիշված են նախարարները հավաքվում էին նույնիսկ զուտ եկեղեցական հարցեր լուծելու Երբ Արրահամ կաթողիկոսի գեմ ամբաստանություններ էին ծագել, հարցը քննելու համար հավաքվեցին Հայաստանի եպիսկոպոսներն ու նախարարները⁵⁵, որոնք աթոռազուրկ արեցին նրան և նոր քահանայապետ ընտրեցին Եգրին:

Հայոց իշխանին ենթակա էր սպարապետը, իսկ երբեմն իշխանն անձամբ վարում էր նաև սպարապետի պաշտոնը: Հայկական այրուծին թեպետ մարդպանական շրջանում 30 հազար ձիավորից էր բաղկացած, սակայն VII դարում, ըստ երեույթին, նրա թիվը պակասել էր: Հայոց իշխան Քեոզորոս Ռըշտունու և Ասորիքի արար կառավարիչ Մուսավիայի միջև 652 թ. կնքված պայմանագրում Հայաստանի այրուծին 15 հազար է հիշվում⁵⁶: Դեռ նախորդ դարի վերջերին, երբ բյուզանդապարսկական պատերազմների ժամանակ հույները նվաճել էին Հայաստանի մեծ մասը, Հովհան պատրիկի անօրինությունն տակ հղած հայկական այրուծին այսպես է նկարագրվում. «հանգեսի ներկայացան 15 հազարի շափ հեծյալներ, նախարարների յուրաքանչյուր գունդ՝ ըստ հարյուրավորների, հազարավորների, ըստ իրենց դրոշների»⁵⁷: Հայոց զորքի վինանշանը և դրոշը արծվանիշ էր, Հայոց իշխանապետության պաշտոնական դինանշանը՝ արծիվը քանդակված էր կաթողիկոսանիստ Զվարթնոցի տաճարի խոյակների վրա:

VII դարում գուցե գոյություն է ունեցել նաև հազարապետի պաշտոնը: Ստեփանոս Ասողիկը վկայում է, որ Դավիթ Սահառունին հազարապետ էր Հայաստանի սարսկական մասում և միայն հետագայում նա դարձավ Հայոց իշխան հունական հատվածում⁵⁸:

Հայոց իշխանապետությունն ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի նահանգների ղգալի մասը և տարածվում Արցախից մինչև Մոսիք ու Կարնո կողմերը և Տաշիրից ու Տայքից մինչև Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթան: Հայաստանի մայրաքաղաքը պաշտոնապես Դվինն էր, սակայն, ըստ էության, Հայոց իշխանը շատ քիչ ղեկաբերում էր նստում քաղաքամայր Դվինում: Ամեն մի Հայոց իշխան և որոշ կաթողիկոսներ անպաշտոն կերպով նոր նստավայրեր էին ընտրում: Քեոզորոս Ռշտունին նստում էր Աղթամարում, Համազասպ և Գրիգոր Մամիկոնյանները՝ Արուճում, Աշոտ Բագրատունին՝ Դարուչնքում և այլն: Նույնիսկ Ներսես կաթողիկոս Տայեցին Դվինի փոխարեն իր աթոռը հաստատեց Վաղարշապատի Արեգ դռնից արևելք, որտեղ այդ նպատակով կառուցվեցին ս. Գրիգոր փառահեղ եկեղեցին (Զվարթնոց), պալատը և այլ շինություններ:

Հայաստանում VII դ. կենտրոնական ուժեղ իշխանություն բացակայության պայմաններում նախարարները բացառիկ ինքնուրույնություն էին վայելում: Արար պատմիչ Բալազուրին Հայաստանում բյուզանդական տիրապետության շրջանի մասին խոսելիս ավելացնում է, որ այդ ժամանակ երկրի տերերը նման էին «կալվածատեր (բաժնեկալվածային) թագավորների» (մուլուք

55 Սերեոս, էջ 98:

56 Նույն տեղում, էջ 140:

57 Նույն տեղում, էջ 38:

58 Ասողիկ, էջ 86: Գուցե այս արտահայտությունը մարդպանի խմատով է օգտագործված:

ալ-թավաիֆ)⁵⁹։ Նախարարական տիրույթներն առանձին անկախ միավորներ էին, և յուրաքանչյուր նախարարության ուժը որոշվում էր նրա ունեցած հեծյալ ռազմիկների թվով⁶⁰։ Ամբողջ VII դարում նախարարական տիրույթներն անձեռնմխելի էին և ոչ մի տիրակալ չէր կարող որևէ նախարարի ժառանգական իրավունքից զրկել կամ մեկի տիրույթը ուրիշին պարզել։

Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո սկիզբ առած փոփոխությունները, որոնք այլակերպել էին Հայաստանի նախարարական տիրույթների քարտեզը, VII դարում էլ ավելի խորանալով, նոր ձև հաղորդեցին նախարարական կալվածքներին։ Հայկական լեոնաշխարհի ամենահզոր նախարարներն այդ ժամանակ Մամիկոնյաններն էին, որոնց տիրույթները տարածված էին երկրի տարրեր մասերում։ Արշակունյաց օրոք նրանց ունեցած Տարոն (ինչպես նաև Տայք) գավառից բացի, V դարում նրանք ձեռք էին բերել Լուսավորչի տան կալվածքները, ինչպես նաև Աղբիանոսի տան և Մանդակունիների հողերը։ VII դարում նրանք արդեն Այրարատի Արագածոտն գավառում ևս իշխում էին, որտեղ կառուցեցին Արուճը և այն ժամանակավորապես նստավայր դարձրին։ Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի շինարարական գործունեությունն Արուճում վկայում է այն մասին, որ նա կամենում էր ամուր կերպով հաստատվել Այրարատում և շքեղ տեսք ու պաշտոնական ճանաչում տալ իր նստավայր ավանին։ Ահա այսպիսի լայնատարած կալվածքներն էին, որ Մամիկոնյանների հզորության տնտեսական հիմքը դարձան և նրանց հնարավորություն տվեցին Հայաստանում գերիշխող դիրք ձեռք բերել։

Տուրուբերան նահանգում VII դարում դեռ գոյություն ունեին Խոսրոսունիները, Ապահունիներն ու Աբրահամյանները, իսկ Գնունիներ կային, բացի Աղբիվիտ գավառից, նաև Այրարատում։ Վասպուրականում դեռ V դարից Արծրունիները տիրում էին ինչպես հինավուրց Ազրակ գավառի, նույնպես և Մարզպետական հողերին, որոնք VII դարում էլ ավելի հզորացան։ Ռշտունիները VII դարում արդեն տիրակալում էին Վանա լճի արևելքում գտնվող տարածքներին, մանավանդ Հայոց Ձոր և Տոսպ գավառներում ու Վան քաղաքում։ Այս երկու հզոր նախարարությունների կողքին դեռևս իրենց գոյությունը պահպանում էին Անձևացիները, Տրպատունիները, Պալունիները, Տրունիները, Ակեացիները և ուրիշներ։

Խոշոր փոփոխություններ էին կատարվել Այրարատում։ Արշակունիների արքունի տիրույթները դեռևս V դարում իրենց մեջ բաժանել էին մի քանի նախարարություններ։ Նախ մեծ չափով ուժեղացել էին Կամսարականները, որոնք դեռ Արշակունիների օրոք իշխում էին Շիրակ և Արշարունիք գավառներում։ VI—VII դդ. Կամսարականները ձեռք բերեցին Աբեղյանք, Գաբեղյանք, Բասեն, Հավնունիք, Վանանդ և Աշոցք գավառները, նստավայր ունենալով Մարմետը (Երվանդաշատ), ապա տարածվեցին նաև Արագածոտն, որտեղ նրանց էր պատկանում Քալինը։ Շիրակի կողմերում իշխում էին Դիմաքսյանները, ինչպես նաև Սահառունիները, որոնց ձեռքում էր Մրեն ավանը։ VII դարում Այրարատի հյուսիսային մասերում հիշվում են հին ու նոր նախարարական տներ՝ Վարաժնունիները՝ Հրազդանի ափին, Գնթունիները՝ Նիգ գավառում, իսկ VII

⁵⁹ Այս արտահայտությունն օգտագործվում է թույլ իշխանության ժամանակ տիրող գավառական անկախությունների իմաստով։

⁶⁰ Աբրևս, էջ 150։

դարի կեսերին Առավելյան և Առավանյան տներն են հիշվում, որոնց տիրույթներին վաչրր ստույգ հասնի չէ:

Վերահիշյալ դարերում ուժեղ հստանք կար դեպի Այրարատ նահանգը: Բացի Մամիկոնյաններից և դեռ նրանցից էլ առաջ աչտակ էին հաստատվել Բագրատունիները՝ զալով Սպեր գավառից: Համենայն դեպս V—VII դդ. Բագրատունիներն ամուր կերպով հաստատված էին Կոզովիս գավառում, մանավանդ նրա Դարուչնք ամրոցում և վճռական դեր էին խաղում երկրի քաղաքական կյանքում՝ ձգտելով Հայոց իշխանի պաշտոնին: Այրարատի Արագածոտն գավառում հաստատվել էին նաև Ամատունիներն ու Գնունիների մի ճյուղը: Սյունիքում շարունակում էր իշխել հինավուրց իշխանական տունը: Սյունիքի հեռ սերտորեն կապված էր Արցախը, ուր իշխում էր տեղական իշխանական տունը: Տաշիր և Չոք (Չորոփոր) գավառները պատկանում էին Տաշրացի նախարարական տոհմին:

Մեծ փոփոխություններ էին կատարվել արևմտյան երկու նահանգներում՝ Ոոփք (Չորրորդ Հայք) և Կարնո կողմ (Բարձր Հայք): Մոփքում հինավուրց նախարարական տները Հուստինիանոսի բարեկորգումներից հետո քայքայվել էին և VII դարի պատմիչը նրանց մասին խոսելիս արդեն անորոշ ձևով գրում է. «Իշխանք և զաւրք Չորրորդն կոչեցեալ Հայոց»⁶¹, Կարնո կողմի նախարարությունները նույնպես թուլացել էին, այնուամենայնիվ, VII դարում նրանք համեմատաբար ավելի բարվոք վիճակում էին և Սերեոսի Պատմության մեջ հականե-հանվանե հիշվում են Սպերացիք (Բագրատունիք), Մանանազայք, Դարանազայք, Կարնացիք (Արշակունիք) և Եկեղյաց իշխաններ⁶²:

VII դ. հայոց եկեղեցին բավական ընդարձակել էր իր տիրույթները: Նա կալվածքների ունեի Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում, որոնք ենթակա էին եպիսկոպոսական աթոռներին (վիճակներին): Կալվածքներ ունեին նաև վանքերը: Դվինի հայրապետանոցը բազմաթիվ գյուղեր ուներ Այրարատ նահանգում: Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Արամոնք գյուղը «սեփական էր տան կաթողիկոսարանին»⁶³, բացի գրանից կաթողիկոսարանի դաստակերտներից հիշվում են Արաաշառք, Կավակերտք, Հոռոմոց մարզը⁶⁴:

Հայաստանում նախարարական կարգերի համաձայն եկեղեցական պաշտոնները և, հավանաբար, կալվածքները դարձել էին նաև եկեղեցական հոգևւորականների ժառանգական սեփականությունը, թեև քրիստոնյա երկրներում եկեղեցին ընդհանրապես այդ մերժում էր: Այս երևույթը տարածված ձևով գոյություն ուներ Հայաստանում նաև VII դարում և Կ. Պոլսի Տրուլյան ժողովում 692 թ., որպես բացասական երևույթ հասկապես նշվում է, որ հայ եկեղեցու մեջ հին հրեական սովորությանը եկեղեցականները ժառանգաբար ընտրվում էին նույն ընտանիքներից⁶⁵: Ժառանգաբար ընտրվելով նույն եկեղեցական պաշտոնում, ընտանիքի տարբեր անդամները կարողանում էին ժառանգաբար տիրել նաև եկեղեցական կալվածքներին⁶⁶:

61 Նույն տեղում, էջ 142:

62 Նույն տեղում:

63 «Պատմություն Յովհաննու կաթողիկոսի», Նրուսազիմ, 1867, էջ 133:

64 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142:

65 II. ΑΔΘΗΥ, նշվ. աշխ., էջ 368:

66 Համենայն դեպս, VII դարում կաթողիկոսական աստիճանն այլևս ժառանգական չէր, ինչպես IV դարում:

Ըստ Դվինի Դ ժողովի Ը կանոնի, գյուղական քահանայի (եկեղեցու ժառանգավորի) տրամագրության տակ եղած հողամասը նա կարող էր տնօրինել, թողնել իր ժառանգորդներից որևէ մեկին՝ եթե որդեգրեր նրան: Եկեղեցականը իր շարժական գույքը (կայք) կարող էր վաճառել կամ կտակել ում կամ մեկնար⁶⁷:

Ժառանգականության սկզբունքն (կանոն 9) այնքան ուժեղ էր, որ եթե նույնիսկ հողեռարականը, լքելով եկեղեցական պաշտոնը, հեծելագործում էր ծառայում, ապա գավառի եպիսկոպոսը կամ վարդապետը նրան զրկելով շնորհներից (իրավունքներից), կարող էր նրա կալվածքը շնորհել արժանավոր ազգականներից մեկին՝ վերջինիս քահանայացնելուց հետո⁶⁸: VII դարում եկեղեցական կալվածքների վիճակը և նախարարների վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ պարզ ձևով արտահայտված է Դվինի Դ ժողովի Թ կանոնում⁶⁹:

Եկեղեցական կալվածքների ուռճացումը հակամարտություն էր ստեղծում եկեղեցու և նախարարների միջև: Նախարարները երբեմն ձգտում էին իրենց հայեցողությամբ տնօրինել վանքերն ու կալվածքները⁷⁰, Դվինի վերոհիշյալ ժողովի Ժ կանոնը արձանագրում է այս փաստը և պահանջում, որ վանքերի ու եկեղեցու առաջնությունը հանձնեն առաջնորդներին:

VII դ. հայ շինականի կախումը հողատիրոջից դեռևս չէր խորացել: Նա ուներ իր սեփականությունը (հող և այլն): Դվինի ժողովի Ը կանոնը զգուշացնում է եկեղեցականներին, որ եթե թուլյալություն ունենան իրենց տրամագրության տակ եղած եկեղեցապատկան հողերը վաճառելու, ապա կարող են եկեղեցականներին վաճառել և ոչ թե շինականներին⁷¹, որոնք, ինչպես պարզ երևում է այս կանոնից, կարող էին հողեր գնել որպես անձնական սեփականություն:

Հայ շինական դասակարգի մեջ արգեն առաջացել էր մի բարեկեցիկ միջին խավ՝ «թուանիկ»: Այս ունեոր խավի մասին խոսվում է Աղվենի ժողովի Դ կանոնում, որտեղ VI—VII դդ. հայ գյուղացու վիճակի և նրա խավերի մասին հետաքրքրական պատկեր է տրված. «Քահանային ժողովրդի կողմից տալու կարգը այսպես է լինելու. ունեորը (թուանիկ) պետք է տա շորս գրիվ ցորեն, վեց գրիվ գարի, տասնվեց փաս քաղցու, իսկ նա, ով հացասակավ է, դրա կեսը պետք է տա. ինչ վերաբերում է գինուն, թող տա այնքան, որչափ կարող է: Վար ու ցանք և այգի շունեցողից չպետք է առնեն...»⁷²:

Այսուհանդերձ, VII դարում նախարարները ձգտում էին ոչ միայն շինականներին, այլև մանր եկեղեցականներին իրենցից կախման մեջ պահել և սահմանափակել նրանց իրավունքները:

Սակայն ժառայությունն ու սարկությունը տվյալ դեպքում վերաբերում էին ոչ թե բուն շինականներին, այլ, առաջին հերթին, ագարակների մշակներին: Նախարարների անմիջական սեփականությունը հանդիսացող դասակարգներում (ագարակներում) աշխատող մշակներն արգեն VII դարում հողին ամրացված երկրագործներ էին, սրոնք մեծ չափով կախման մեջ էին հողա-

67 «Կանոնագիրք Հայոց», աշխ. Վ. Հակոբյանի, Բ, Երևան, 1971, էջ 206—207:

68 «Կանոնագիրք Հայոց», Բ, էջ 205:

69 Նույն տեղում, էջ 210:

70 Նույն տեղում, Բ, էջ 210:

71 Նույն տեղում, էջ 208:

72 Մալսես Կաղաճկապոլացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, 1860, էջ 66 (աշխ. Թարգմ. Վ. Առաքելյանի), Երևան, 1969, էջ 66:

տեր իշխաններից: Այս ժամանակներում ագարակների մշակների թիվը փոքր էր և, հավանաբար, մասամբ օտար ծագում ունեին (գերի ստրուկներ):

Անանիա Շիրակացու «Յաղագս հարցման և լուծման» աշխատության մեջ հետաքրքիր է 21-րդ հարցումը: «Ներսեհ Կամսարականը սասանյան զորքի հետ Բահլի (Բալխ) կողմերում ունեցած հաղթանակից հետո բերում է մեծ թվով գերիներ, որոնց մի մասը Պարսկաստանում պարզևում է մի քանի մեծամեծների, մնացած մեծ մասը նվիրում Հրահատ եղբորը, ապա Վաղարշապատի Մայր վանքին, իսկ իրեն մնում է 570 գերի: Ահա այս գերիների (ստրուկներ) բնականաբար, աշխատեցնում էին ոչ միայն պալատներում, այլև ագարակների մշակներ էին դարձնում և այսպիսի ագարակներ ունեին թե՛ նախարարները և թե՛ եկեղեցին: Շենհրում (գյուղերում) ապրող շինականները (դեղջուկները), թեև իրավականորեն տարբերվում էին ագարակներում ապրող մշակներից, այնուամենայնիվ, նրանք կրում էին հարկերի ամբողջ ծանրությունը: Հողահարկը երկրում գանձվող հարկերի հիմնական մասն էր կազմում և, ամենայն հավանականությամբ, բնահարկի ձևով էր գանձվում: Այնուհանդերձ Սասանյան խոսրով Ա Անուշիրվանի օրոք հողահարկի գոնե մի մասը դրամով էր գանձվում և հավանական է, որ VII դարի Հայաստանում ևս այս կարգը շարունակվում էր: Հայաստանում հողահարկի համար օգտագործվող «հաս»⁷³ արտահայտությունը համապատասխանում է խարագին (արար-խարաջ):

Հայաստանում VII դ. կարևոր հարկատեսակներից էր զլխահարկը, որի համար, հավանաբար, օգտագործվում էր «սակ» բառը, թեև այն միաժամանակ ընդհանրապես ամբողջ հարկերն էր ընդգրկում: Գլխահարկը (պարս. գեզիտ, արաբ. ջիզիա) գանձվում էր ուսմիկներից, շինականներից, արհեստավորներից ու վաճառականներից, որոնք հարկատու դասեր էին: Վաճառվող ապրանքներից և վաճառականներից գանձվում էր նաև մաքս՝ բամ⁷⁴: Կարծիք է հայտնվել, որ շինականները պարտադիր ձրի աշխատանքի պարտավորություն ունեին⁷⁵, իսկ բացի գրանից ամբողջ ժողովուրդը որոշ պարտավորություններ ուներ եկեղեցու նկատմամբ, որին վճարում էր տասանորդ՝ պտղի:

Հայոց իշխանապետությանը վճարվող այս տուրքերը հավաքելու համար Հայոց իշխանը կամ նրա բացակա շրջանի գեպորտ հենց նախարարները նշանակում էին հարկապահանջներ («հարկապահանջս ոսկուց և արծաթոց»):

Շինականների և նրանց վճարած հարկերի մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ, որ VII դարում և ընդհանրապես վաղ միջնադարում մեծ թիվ էին կազմում գյուղացիական ազատ համայնքները, որոնք կախման մեջ չէին որևէ նախարարից, այլ ենթարկվում էին ուղղակի երկրի տիրակալին, վճարելով սոսկ արքունի հարկերը և շունենալով ոչ մի պարհակ գավառի ավատատեր իշխանի նկատմամբ:

73 Զ. Սաճանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 131—132 և հետ.:

74 Նույն տեղում, էջ 205, 207—208, 216:

75 Նույն տեղում, էջ 208—211:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԼԾԻ ԴԵՄ

1. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԼԾԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ VIII Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍՈՒՄ

Արաբական խալիֆայությունը վերջնականապես ձևավորվեց Աբդ ալ-Մալիք (685—705) ամիրապետի օրոք: Վերջ տրվեց ապստամբություններին և ստեղծվեց արաբական միաձույլ պետություն, որի մայրաքաղաքը դարձյալ Դամասկոսն էր: Իր հղորություն գաղաթնակետին գտնվող Օմայան խալիֆայությունն ի վիճակի էր վերսկսելու ժամանակավորապես ընդհատված պայքարը Բյուզանդիայի դեմ:

Հուստինիանոս Բ կայսեր 689 թ. հարձակումն արդեն խախտումն էր Աբդ ալ-Մալիքի հետ կնքված դաշնագրի, ուստի վերջինս հենց որ ամրապնդեց իր դիրքերը, զինքն ուղղեց Բյուզանդիայի դեմ: Փոքր Ասիայում Սեբաստուպոլիսի մոտ հույներին պարտության մատնելուց հետո նա իր եղբորը՝ Մուհամմադին, 693 թ. նշանակեց Հայաստանի, Ատրպատականի և Ջաղիրայի (Վերին Միջագետք) փոխարքա: Սակայն Հայաստանն այդ ժամանակ գտնվում էր Բյուզանդիայի ազդեցության տակ, իսկ Հայոց իշխանն էր Սմբատ Բագրատունին, որը, տեսնելով բյուզանդացիների անզորությունը, նույն տարում հպատակություն հայտնեց արաբներին¹: Հայաստանի արևմտյան որոշ շրջանները մնում էին կայսրության սահմաններում, իսկ խալիֆայության իշխանությունը Երկրում դեռևս հաստատուն չէր²:

695 թ. Հուստինիանոս կայսրն իր հակառակորդներից ձերբակալվեց և քարոզվեց Երեսոն (Ղրիմ): Նոր կայսր Լևոնտիոսը (695—698) անզոր էր արաբների դիմաց: 695 թ. Մուհամմադը մտավ Չորրորդ Հայք ու շատերին գերեվարեց³:

698 թ. նոր գահակալած կայսր Աուսիմարոսը (Տիբերիոս) զորք ուղարկեց Մեծ Հայքի կողմերը, որին Սմբատ Բագրատունին լուրջ դիմադրություն ցույց տվեց, սակայն պարտվեց⁴:

Արաբական զորքը շուրջ 699 թ. ասպատակեց հայկական գավառները, սակայն մեծ հաջողության չհասավ, իսկ որոշ բերդեր, ինչպես Սևանա կղզին, պաշարված վիճակում երկար դիմադրեցին⁵:

¹ Theophanis Chronographia, I, p. 366;

² ՏՄ՝ Ա. Թեր-Գեօնդյան. Армения и арабский халифат, Ереван, 1977, стр. 72.

³ Theophanis Chronographia, I, 368.

⁴ Անոկ, էջ 19: ՏՄ՝ Ա. Թեր-Գեօնդյան, նշվ. աշխ., էջ 73.

⁵ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 119, Մավսես Կաղանկատվացի, էջ 257:

701 թ. Մուհամմադը կատարեց իր մեծ արշավանքը դեպի Հայաստան⁶: Նա մտավ առաջին հայկական նահանգը՝ Մոկք (Ջերմաձոր), որի լիռնային ամբողջներում էին ապաստանել հայերը: Չկարողանալով նվաճել ամբողջները, նա բարեկամական խոստումներով խարեց պաշարվածներին և ցած իջեցնելուց հետո՝ մեծ կոտորած սկսեց և շատերին գերեց:

701 թ. արշավանքն աղետալի դարձավ Հայաստանի համար: Մուհամմադը որոշել էր երկիրը հրի ու սրի մատնելով, վերջնականապես հնազանդեցնել: Ամբողջներում ապաստանածներին խաբեությամբ կամ այլ միջոցներով ձևաբացելուց և կոտորելուց հետո արար զինվորները կողոպտում էին հայկական բնակավայրերը, նաև վանքերը⁷:

Մուհամմադն առաջ խաղաց և հասավ մինչև պաշարված Սեանա կղզին, բայց թողնելով այն, դիմեց Արևելք: Նրա բացակայության ժամանակ հայերը պաշարելով Դվինում գտնվող արարներին, որոնք թվով 62 հազար էին, բյուզանդացիների օգնությամբ կոտորեցին նրանց: Ուտիբի կողմերից վերադառնալով, Մուհամմադը գրավեց Սեանա կղզին և պաշտպաններից շատերին կոտորեց: Նա հարձակվեց հայերի ու բյուզանդացիների վրա և հաղթելով նրանց՝ երկիրը նվաճեց⁸:

Հայաստանը, ինչպես նաև Վիրքը, Աղվանքը, Մերձկասպյան շրջաններն ու Չոզա երկիրը (Դարբանդ), 701 թ. լրիվ նվաճվեցին և վերածվեցին մեկ՝ Արմինիա նահանգի: Հայաստանի նվաճումն արարների կողմից իսկական աղետ էր երկրի համար: Արմինիայի առաջին ոստիկան (կառավարիչ) Աբդալլահի⁹ խստությունների մասին խոսում են թե՛ հայ և թե՛ օտար արար պատմիչները: Նա ծանր հարկեր էր դրել և նույնիսկ կրոնական հալածանքներ էր սկսել: Դեռ նախքան նրա գալուստը Մուհամմադ իբն Մուսանը Սահակ կաթողիկոսին ու, հավանաբար, Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունուն գերի էր տարել Դամասկոս: Աբդալլահ ոստիկանը ծրուղիր էր մշակել սարգսպես ոչնչացնել հայ նախարարական սոհմերը:

701 թ. դեպքերի մասին IX դարի արար պատմիչ Խալիֆա իբն ալ-Խայյաթը գրում է, որ 82 (701—702) հիջրի թվականին Աբդ ալ-Մալիբ խալիֆան իր եղբորը՝ Մուհամմադին ուղարկեց Հայաստան, որի բնակիչները նրա դեմ ապստամբել էին, սակայն նա պարտության մատնեց նրանց և վերջիններս հաշտության պայմանագիր խնդրեցին և կնքվեց այն: Նա կառավարիչ նշա-

⁶ Ղևոնդ, գլ. է, չմտ. *Ibn al-Athir*, IV, p. 84.

⁷ Բագրևանդի ս. Գրիգորի վանքում վանականների ձեռքով արար բազմիկներից մեկին սպանած լինելու սուտ մեղադրանքով արարները տանջեցին վանականներին ու կողոպտեցին վանքի հարստությունները (Ղևոնդ, գլ. է):

⁸ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 257: Թեոփանեսը գրում է, որ մոտավորապես այն ժամանակ (702) Վահան իշխանը, որ «Յոթղեյան» էր կոչվում, Չորրորդ Հայքն արարներին հանձնեց: *Theophanis Chronographia*, I, p. 366.

⁹ Հավհաննես Դրասխանակերտցի սրան բնորոշում է որպես «այր ժանտ, ժպիրճ և ապերասան»: Ըստ Խալիֆա իբն ալ-Խայյաթի և Իբն ալ-Ասիրի, առաջին ոստիկանը կոչվում էր Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ, իսկ ըստ Քուֆիի՝ Ուրայդալլահ (Աբդալլահ) իբն Աբու Շայխ: Խալիֆա իբն ալ-Խայյաթը վկայում է, որ հաջորդ տարում (702) Աբդ ալ-Մալիբ խալիֆան կրկին Հայաստան ուղարկեց Մուհամմադին, և նա հաշտության դաշինք է կնքում բնակչության հետ, որը պայմանավորվում է հարկեր վճարել: Մուհամմադը Հայաստանում նշանակում է Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ ալ-Ղանավիին և Օմար իբն Սաադի ալ-Ղանավիին, սակայն բնակիչները երկուսին էլ սպանում են (*The History of Khalifah Ibn Khayyat*, Vol. I—2., 1967. p. 288—290).

նակեց նարի՛Տ իբն Աբգալլա՛Տ ալ-Անազիին, սակայն նրանք դավաճանելով սպանեցին նրան:

Արաբ կառավարչի սպանության մասին վկայում են նաև X դարի պատմիչ Քուֆին և XIII դարի պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը: Սակայն հայկական աղբյուրները ոչ մի տեղեկություն չունեն այդ մասին: Արաբ պատմիչները, հավանաբար, ավելի ուշ կատարված դեպքը (ոստիկանի սպանությունը) առաջ են բերում (701):

Արզեն Գամասկոսից Հայաստան վերադարձած Սմբատ Բագրատունին տեղեկանալով ոստիկանի ծրագրին, 703 թ. նախարարից ժողով հրավիրեց (հավանաբար Կոստվիտ գավառի Գարունք ամրոցում), որին մասնակցեցին Աշոտ իշխանի որդին՝ Սմբատը, Թևոզորոս Ռշտունու որդին՝ Վարդը, Սմբատ Բագրատունու եղբայր Աշոտը և այլ նախարարներ¹⁰: Ժողովականները շկարողանալով որևէ ելք գտնել, ի վերջո՝ որոշեցին երկրից հեռանալ և ապաստանել Բյուզանդիայի կողմերում¹¹:

Հայ նախարարներն իրենց հեծյալ ռազմիկների հետ դիմեցին դեպի Արաքսի հովիտը և անցնելով Ուղեո սահմանները, հասան Ակոուի մեծ ավանը: Նախաձեռնում գտնվող արաբական 8 հազարանոց կայազորն իմանալով այսպիսի մեծ խմբի տեղաշարժի մասին, հետապնդեց, բայց անմիջապես չհարձակվեց, երևի նպատակ ունենալով բոլորին գերի վերցնել: Հայերը, երբ լսեցին, որ արաբները հետապնդում են, անցան Արաքսը և բանակ դրեցին Վարդանակերտ ավանում¹², Արարները հետևեցին նրանց: Հայ նախարարները պատգամափոր ուղարկեցին նրանց մոտ, համոզելու, որ չհետապնդեն իրենց, քանի որ իրենց բոլոր կալվածքներն ու ունեցվածքը թողնում ու հեռանում են: Սակայն արաբները չհամաձայնվեցին և հայերն ամրացրին Վարդանակերտը: Առավոտյան զնդրը դասավորելով, հայերի երկու հազարանոց զորքը նախահարձակ լինելով մեծ ջարդ տվեց արաբներին: Յրտաշունչ զիշերին դրսում մնացած արաբներն ի վիճակի չգտնվեցին դիմադրել և անխնա կոտորվեցին, իսկ հայերի սրից ազատվածներն իրենց գետը գցեցին, սակայն բարակ սառույցը կոտորվեց և նրանք ջրահեղձ եղան: Նրանցից միայն երեք հարյուր մարդ ազատվելով, ապաստան խնդրեց Վանանդի կողմերից մեկի հայ իշխանուհուց՝ Թիկին Շուշանից, որն ազերսանքներով դիմեց նրանց հեռապնդող հայ զորական Սմբատին (Աշոտի որդի) և խնդրեց չկոտորել նրանց: Շուշան իշխանուհին վեհանձնորեն կապել տվեց թշնամի վիրավորների վերքերը, նույնիսկ գրաստարամազրից և ուղարկեց խալիֆա Աբդ ալ-Մալիքի մոտ:

Հաղթանակած հայ նախարարները Վարդանակերտում ավար վերցրած արաբական ընտիր երիվարներից ընծա ուղարկեցին Բյուզանդիայի կայսրին, ավհաելով իրենց հաղթությունը: Կայսրը կուրապաղատության աստիճան շնորհեց Սմբատ Բագրատունուն: Սմբատը և իր հետ եղած նախարարները որոշեցին հաստատվել Տայք նահանգում: Սմբատն ամրացավ Տայքի հյուսիսում գտնվող Թուխարք ամրոցում:

¹⁰ Հայտնի չէ, թե այս նախարարական զազանի ժողովին արդյոք ներկա էին Մամիկոնյանները, Սյունիները կամ Կամսարականները: Այնուհանդերձ դեպքերի հետագա ընթացքից երևում է, որ մասնակիցների թիվը մեծ է եղել:

¹¹ Ա. Առնո, էջ 24: Բ. Ասաբեյլան, Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թվականին (Վարաբեր աս. գիտ., 1941, № 5—6, էջ 55—63):

¹² Ա. Առնո, էջ 12: J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, p. 244—245.

Ապստամբությունը տարածվել էր Հայաստանի շատ նահանգներում: Հայերն սպանեցին ոստիկան Աբդալլահին: Արաբները հարձակվել էին Վասպուրականի վրա և առաջացել մինչև Ռշտունիք: Այստեղ Գուկանք գյուղի մոտ հայերն ու արաբներն ընդհարվեցին: Հայերը կոտորեցին արաբներին և միայն 380 արաբ կարողացան ճողոպրել ու ապաստանել գյուղի եկեղեցում: Զկարողանալով եկեղեցին գրավել, հայերը կամեցան այն հրկիզել: Սակայն Վասպուրականի Սմբատ իշխանն այդ բանը թույլ չտվեց: Վերջիվերջո հայերը կարողացան նրանց մի կերպ դուրս բերել և կոտորել բոլորին:

Ապստամբությունը հաջող ելք ունեցավ նաև Վանանդում: Կամսարական իշխանը վրդովված արաբ զորավար Օբբայի (Ուկբա) ասպատակություններից, Վանանդի ազատների հեծյալ գնդով հարձակվեց ու սրի քաշեց նրա ամբողջ զորամասը: Օբբան փախավ Ասորիք ու խալիֆայից պահանջեց նոր զորք՝ խեղդելու հայերի ըմբոստ շարժումը: Հավանաբար, այս դեպքերի ժամանակ էր սպանվել արաբ կառավարիչը:

X դարի արաբ պատմիչ Քուֆիի երկում վկայություն կա, որ տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ արաբական զորքի, որն ուղարկվել էր Հայաստան՝ ապստամբությունը ճնշելու, և հայ ապստամբների միջև, որոնց թիվը 100 հազար էր: Հայերը հաղթեցին ու կոտորեցին արաբներին, վերցնելով նրանց ունեցվածքն ու ղենքերը¹³: Սա արձագանքն է Վարդանակերտի ճակատամարտի, որն այնքան աղմուկ էր հանել իր ժամանակին, դուցե և մասամբ Վանանդի ու Ռշտունիքի դեպքերի:

Ըստ Ղևոնդի, Աբդ ալ-Մալիքը Հայաստանը հանդարտեցնելու գործը հանձնարարեց Մուհամմադին, այսինքն իր եղբորը, որին հանձնված էր հյուսիսային փոխարքայությունը (Արմինիա, Ատրպատական, Վերին Միջագետք և սահմանային գոտի):

Վերահաս վտանգը կանխելու համար հայ նախարարները խալիֆայի մոտ ուղարկեցին Հայոց կաթողիկոս Սահակ Չորափորեցուն՝ մի քանի եպիսկոպոսների ուղեկցությամբ: Պատվիրակությունը հանդիսավոր կերպով հասավ Աղձնիքի կողմերը և ապա դիմեց խառն, ուր կաթողիկոսը հիվանդացավ ու վախճանվեց: Ըստ Ղևոնդի, Սահակ կաթողիկոսը հայերի խնդրանքը գրավոր ձևով շարադրել էր և երբ Մուհամմադը հասավ խառն, նրան հանձնեցին հայերի խընդրագիրը¹⁴: Զգալով, որ խստությունները կարող են վատ հետևանք ունենալ, Մուհամմադը գոհացրեց հայերի պահանջները, և երդման գրով ետ ուղարկեց հայկական պատվիրակությունը: Միաժամանակ նա մեծ զորքով եկավ Հայաստան՝ հսկելու նպատակով:

705 թ. խալիֆա դարձավ Վալիդը (Վլիթ), իսկ Բյուզանդիայի աքսորյալ կայսր Հուստինիանոսը նորից տիրացավ իր գահին: Արաբները թեև դեռևս արյունահեղություն չէին գործել Հայաստանում, բայց ամեն կերպ հսկում էին հայ նախարարներին: Այդ ժամանակ Հուստինիանոսը, անհանգստացած, բյու-

¹³ *Kufi*, Kitab al-futuh, Hyderabad, 1970, VI, p. 294.

¹⁴ Խնդրվում էր ապահովել երկրի խաղաղ վիճակը, իսկ փոխարենը հայերը պետք է հավատարմորեն վճարեին հարկը (Ղևոնդ, էջ 30): Թվում է, թե Մուհամմադի երդման գիրը սոսկ կրոնական աղատության մասին է, և այն, փաստորեն գոհացնում էր միայն հայոց եկեղեցուն, իսկ նախարարների հանդեպ խալիֆայությունը դեռ չփոխեց նրանց ոչնչացնելու քաղաքականությունը (A. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 77):

ղանդական օգնական զորքերով Հայաստան ուղարկեց Սմբատ Բագրատունուն, սակայն վերջինս Վանանդի Դրաշպետ գյուղի մոտ պարտություն կրեց և նորից հեռանալով հաստատվեց Եգերաց Փուլթ (Փոթի) քաղաքում:

Արաբ պատմիչ Քուֆին վկայում է (ակնբերևորեն ակնարկելով այս ճակատամարտը), որ ապստամբներին պատժելու համար Հայաստան եկած Մուհամմադ իբն Մրուանը սաստիկ ճակատամարտի բռնվեց հոռոմների (ռում) և հայերի (արման) հետ: Քիչ էր մնում, որ արաբները պարտվեին, սակայն հրաշքով կարողացան հաղթել հակառակորդին¹⁵:

Արաբական իշխանությունները առիթը բաց չթողեցին, որպեսզի 703 թ. ապստամբության վրեժը լուծեն հայ նախարարներից, որոնցից մեկը՝ Սմբատ Բագրատունին այս անգամ նույնիսկ բյուզանդական զորք էր բերել Հայաստան: Մուհամմադ իբն Մրուանը հրաման ստանալով խալիֆայից, կարգադրեց Նախճավանում նստող զորավար Կասիմին (Կասմ), որ խաբեությունամբ իր մոտ հրավիրի հայ նախարարներին իբրև այրուձիի հաշվառում կատարելու և ոռճիկ (հոռ) վճարելու համար:

Նախարարները շկասկածելով, իրենց հեծյալների հետ ժամանեցին Նախճավան: Հայ պատմիչների մեծ մասը վկայում է, որ արաբները բռնի զինաթափ անելով նրանց, ստիպեցին մտնել Նախճավանի ու Նուբարի եկեղեցիները և ապա հրկիզեցին: Սակայն ըստ Քուֆիի, արաբ զորավարը համոզեց, որ մտնեն եկեղեցիները՝ հավատարմության երդում տալու, ապա ավելացնում է. «Սակայն երբ իմացավ, որ բոլորը հավաքվել են եկեղեցիներում, դռները նրանց վրա փակել տվեց և ներսում եղածների հետ միասին նավթի կրակով վառեցին: Այդ եկեղեցիները մինչև օրս կոչվում են վառվածներ (մուհտարիկա)»: Հետաքրքրական է նշել, որ այս մասին, այսինքն՝ հավատարմության երդում տալու համար եկեղեցիները մտցնելը, պատմում են նաև հայ վարքագրական աղբյուրները և Հայսմավուրքը¹⁶:

Խալիֆա իբն ալ-Խալլաթը, խոսելով 84 (703) հիջրի թվականի դեպքերի մասին, այսպես է նկարագրում արյունալի իրադարձությունները: «Դա կրակի սարին էր. բանն այն է, որ հոռոմների փախչելուց հետո Մուհամմադը ուղարկեց Զիյադ իբն ալ-Ջաուսհին և Հուբայրա իբն ալ-Աարաջ ալ-Խադրամիին և վառեց (մարդկանց) տաճարներում, եկեղեցիներում և շեններում: Հրկիզումը տեղի ունեցավ Նախճավանում (Նաշավա) և Վասսյուրականի այլ գավառներում»¹⁷:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հետևյալ ձևով է նկարագրում այս աղետալի դեպքը. «Արաբները եկեղեցիների փայտակերտ ծածկը հրկիզեցին և վառվող գերանների հետ շիկացած կղմինդրը թափվեց նախարարների ու հեծյալների գլխին և ծխախառն հուրը ողջակեզ արեց նրանց»¹⁸:

Մեծամեծ նախարարներին նախապես դուրս բերեցին և շղթայակապ բանտարկելուց ու տանջելուց հետո ոսկի ու արծաթ պահանջեցին, խոստանալով ազատ արձակել, սակայն բազում հարստություն խլելուց հետո նրանց ևս սպանեցին: Դրանց մեջ էին Բագրատունի տոհմից Աշոտի որդի Սմբատը,

¹⁵ Kufi, Kitab al-futuh, VI, p. 295.

¹⁶ «Լիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», Ա, Վենետիկ, 1810, էջ 190: «Սոփերը Հայկականը», ԺԳ, Վենետիկ, 1854, էջ 63: «Յալամուրք», մարտ 28:

¹⁷ The History of Khalifah ibn Khayyat, p. 291.

¹⁸ Հավնանես Դրասխանակերտցի, էջ 125:

Արժուենիներից Գրիգորն ու Կորյունը, Ամատունիներից Վարապ-Շատուհնն ու նրա եղբայրը: Այս գաղանաչին արարքը, որի մասին վկայում են ոչ միայն հայ, այլև արաբ, բյուզանդացի և ասորի պատմիչները, որոշ շափով թուլացրեց Հայաստանի նախարարական տներն ու ազդեական ուժը և Ղևոնդի արտահայտությունները հայերը «անպաշտպան ոչխարների նման գալլերի ձեռքը մատնվեցին»:

Այսուհանդերձ ապստամբությունն ունեցավ իր նշանակությունը, ստիպելով Օմայյաններին փոխել իրենց վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ: Նույն Վալիդ խալիֆան, որի իշխանությունն առաջին ամիսներին (705 թ. ուշ աշնանը) տեղի էր ունեցել վերոհիշյալ ողբերգությունը, նոր ոստիկան նշանակեց Աբդ ալ-Ազիզին (706—709) ու նրա միջոցով երգմնագիր ավելց հայ նախարարներին, ճանաչելով նրանց հողատիրական ժառանգական իրավունքները¹⁹:

Արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում, շնորհիվ այդ պայմանագրերի, հալ հողատիր նախարարներն ունեին այնպիսի իրավունքներ, որոնք խալիֆայության այլ նահանգների քրիստոնյա հողատիրերը զրեթե չունեին: Իհարկե, Ասորիքում, Միջագետքում, Եգիպտոսում կամ Անդալուսում (Սպանիա) նույնպես կաշին շատ քրիստոնյա հողատիր իշխաններ, սակայն վերջիններիս առջև հաճախ կրոնափոխության հարցն էր ծառանում, մի երեւիւթ, որ Հայաստանում խաղաղ պայմաններում հազվադեպ էր: Պատահական չէր, որ հայ նախարարների ժառանգական իրավունքների նկատմամբ այս պիջող վերաբերմունքը, որ արդյունք է որոշակի պայմանների, շատ խալիֆաներ և ոստիկաններ հազիվ էին հանդուրժում:

Նոր ոստիկանը կոչ արեց վտարանդի հայ նախարարներին՝ վերադառնալ հայրենիք, խոստանալով նրանց հին ժառանգական տիրույթները: Հայ նախարարները՝ Սմբատ կուրապաղատ Բագրատունու պիխավորությամբ տեղեկանալով Աբդ ալ-Ազիզի կոչի մասին, համաձայնեցին վերադառնալ²⁰:

Վտարանդի նախարարների վերադարձով²¹ նորից ամրապնդվեց Հայկական լեռնաշխարհը: Մեծ Հայքի Միջնաշխարհը նորից ժառանգաբար կառավարվում էր հայ նախարարների ձեռքով որպես ղեկավար և միավորիչ օղակ ունենալով Հայոց իշխանին ու սպարապետին:

Բացի արևմուտք փախած նախարարներից, վերադարձան նաև Գամասկոսյանների սարված բազմաթիվ նախարարներ, որոնցից պատմիչների մոտ ուշա-

¹⁹ Ղևոնդ, գլ. Ժ, հմմտ. *Ibn Htaqal*, *Opus Geographicum*, II, p. 313. Սամուել Անեցին նույնպես տեղեկություն ունի նման պայմանագրի մասին, բայց որի Հայաստանը կարող էր ազատ կերպով գավանել քրիստոնեությունը այն պայմանով, որ ամեն մի տուն վճարեր շորս դրամ և բնահարկի տեսակներ, իսկ բահանաներից, ազատներից ու հեծյալներից հրամայեց հարկ չառնել: Վերջինիս հիշատակումը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ հայկական այրուծիի մասին ևս խոսված է եղել բան պայմանագրում, բայց որի պետք է որ նրա թիվը սրուված լիներ (ինչպես այլ աղբյուրներից կրկում է) 15 հազար, իսկ նրա ստանալիք տարեկան ոսծիկը (գումբը) հարյուր հազար դրամ (դիրհեմ):

²⁰ Ղևոնդ, գլ. Ժ:

²¹ Ղևոնդը նախարարների վերադարձի թվականը չի նշում, բայց հիշում է, որ Փուլթում նրանք մնացին 6 տարի: Դրանից նա եզրակացնում է, որ դա կատարվել է 712 թ. (Մարկվաթա, Հայ Բագրատունեաց ճիւղադրութիւնը, Վիեննա, 1913, էջ 25): Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ Աբդ ալ-Ազիզի օրոք էր դա կատարվել՝ աշխնքն՝ 706—709 թթ., ապա կարելի է նաև ենթադրել, որ Ղևոնդի հիշած վեց տարիները վերաբերում էին նրանց՝ ընդհանրապես եզրուց կող-

դրույթյան է արժանացել Վահան Գողթնացին²²։ Գողթն գավառի իշխան Խոսրովը զոհվել էր Նախճավանի աղետալի դեպքերի ժամանակ, իսկ որդին՝ դեռատի Վահանը, գերի էր տարվել Դամասկոս և մահմեդական դաստիարակություն ստանալուց հետո, արքունի դիվանում դպիր էր նշանակվել, ստանալով արաբական Վահաբ անունը։ Երբ Օմար խալիֆան (717—720) ներում շնորհեց հայ գերիներին, մահմեդականացած Վահանը ցանկացավ նրանց հետ վերագառնալ հայրենիք։ Մեծ դժվարություններով նա կարողացավ վերագառնալ Գողթն և ոչ միայն վերստին դավանեց իր նախնիների քրիստոնեական հավատը, այլև ամուսնացավ Սյունյաց իշխանի դստեր հետ։ Այս բոլորն արաբները որոշ ժամանակ հանդուրժեցին և միայն շատ հետո, երբ նորից խստություններ սկսվեցին, Վահանը նահատակվեց արաբների կողմից։

Սմբատ Բաղրատունու իշխանության այս երկրորդ մասը թեև խաղաղության շրջան էր Հայաստանի համար, սակայն ինքը՝ Սմբատը, որպես Հայոց իշխան, քիչ հեղինակություն էր վայելում և պատահական չէ, որ նրանունը շատ քիչ են հիշատակում այս շրջանի մատենագիրները։

Ինչքան թույլ էր Հայոց իշխանի հեղինակությունը, այնքան ուժեղ էր Արմինիայի ոստիկան Աբդ ալ-Ազիզի դիրքը։ Սրա օրոք Արմինիայի վարչական կենտրոնը վերջնականապես դարձավ Դվինը, որը վերակառուցվեց նրա ձեռքով²³։

Այս ժամանակ Վալիդը, ըստ Ղևոնդի, լսելով հայերի բողոքները, Մուհամմադին հրովարտակով իր մոտ կանչեց և նրա փոխարեն Արմինիայի, Ատրպատականի և Ջաղիրայի փոխարքա նշանակեց իր եղբորը՝ Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին։ Սա որոշ ընդմիջումներով իշխեց 709—732 թթ.։ Բացի վերոհիշյալ երեք երկրամասից նրան էր ենթարկվում նաև Կիննասրինը (հյուսիսային Ասորիք) և սահմանային ամրությունների գոտին։ Նրա հիմնական զերը ռազմական գործունեությունն էր, իսկ իր ձեռքի տակ եղած երկրների ներքին վարչական գործերին մասնակցություն չունեւր²⁴։

Այս ժամանակ էլ Հայաստանում տիրող քաղաքական տրամադրություններն արտահայտվեցին նորից կրոնական քողի տակ՝ հակաքաղկեդոնական պայքարի ձևով, ինչպես այլ տեղի էր ունեցել երկու դար առաջ՝ Խոսրով Անուշիրվանի օրոք։ Մինչև VII դարի սկիզբը Հայոց կաթողիկոսի իրավասությունը

մերը մնալու ժամանակաշրջանին, այսինքն՝ 703 թ., հաշվելով, որ նրանք կարող էին վերադարձած լինել 709 թ.։

²² Տե՛ս «Վահան Գողթնացու վարքը», «Ատիերք Հայկականք», ԺԳ։

²³ Ղևոնդ. էջ 36։ Աբդ ալ-Ազիզը հիշվում է Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ (Մովսես Կաղանկատվացի. էջ 159) որպես «իշխան տաճկաց», որը նստում էր Պարտավում։ Հայտնի է, որ Պարտավը ոստիկանի նստավայր չէր այդ ժամանակ և, ըստ հրեույթին, Պարտավի վերանորոգումն Աբդ ալ-Ազիզի ձեռքով առիթ է տվել նման ենթադրության։ Նրա օրոք Ազվանքում կրոնական հավածանք է ծավալվում և նույնիսկ նահատակում են քրիստոնյաներին։ Այստեղ հիշված հայոց 161 (712) թ. առիթ է տվել ուսումնասիրողներին ենթադրելու, որ խոսքը վերաբերում է ուրիշ ոստիկանի՝ Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզին, որն իշխել է 717—720 թթ. (Հ. Նալբանդյան, Արաբ ոստիկանները Հայաստանում, «Արաբեր հաս. գիտ.» 8, 1956, էջ 109)։ Աբդ ալ-Ազիզից հետո հիշվում են ոստիկաններ, որոնք որևէ նշանակալից գործ չեն կատարել, ինչպես Ազի իբն ալ-Քինդին (715—717), Օմար իբն Աբդ ալ-Ազիզը և այլն։

²⁴ Այս է պատճառը, որ հայկական աղբյուրները (Ղևոնդ, Ասողիկ) նրա մասին խոսում են որպես մի ոմն զորավար «Մալիք»։ Սա խալիֆայության պատմության մեջ նշանավոր դարձավ Բյուզանդիայի և խաղաղների դեմ իր մղած երկարատև պայքարով։

տարածվում էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև Աղվանքի ու Վիրքի վրա: Արաբական առաջին արշավանքների նախօրեին Վիրքն արդեն վերջնականապես հարել էր Քաղկեդոնի դավանանքին, դրանից մեկ դար հետո Աղվանքը նույնպես անջատողական ձգտումներ ցուցաբերեց: Աղվանից Ներսես կաթողիկոսն իր կողմը գրավելով Աղվանից նախկին իշխան Տրդատի տիկնոջ՝ Սպրամին, հարել էր քաղկեդոնականությանը և փորձում էր ստիպել Հայոց եկեղեցուն հավատարիմ եպիսկոպոսներին ընդունել այն²⁵: Վերջիններս դիմեցին Հայոց կաթողիկոսի օգնությանը: Եղիա կաթողիկոսը (703—717) գործադրեց ամենավճարական և կտրուկ միջոցները: Նա դնաց Պարտավ և Աղվանից իշխանի համաձայնությամբ շղթայակապ Դամասկոս ուղարկեց Ներսեսին և Սպրամ տիկնոջը:

Ներսեսի փոխարեն Եղիան Աղվանից կաթողիկոս ձեռնադրեց Սիմեոնին: Այսպիսով, աղվանական եկեղեցին նորից ենթարկվեց հայոց եկեղեցուն: Հովհաննես կաթողիկոս Օձնեցին (717—728) ավելի առաջ դնաց հակաքաղկեդոնական պայքարի հարցում: Հայ մատենագրության մեջ մանրամասն պատմվում է, թե ինչպես Օձնեցին դնաց Դամասկոս՝ խալիֆայի (հավանաբար Օմարի՝ 717—727) մոտ²⁶:

Հովհաննես Օձնեցու և Օմայան խալիֆայի տեսակցության բուն դրդապատճառները որոշ չափով բացահայտվում են նրանց միջև տեղի ունեցած խոսակցությամբ: Դամասկոսի տիրակալն առաջարկել էր կաթողիկոսին՝ խնդրել ինչ որ կամենա, իսկ Օձնեցին խնդրում է երեք բան՝ դավանանքի ազատություն տալ քրիստոնյաներին, չստիպելով հավատափոխ լինել, հարկերից ազատել եկեղեցին ու եկեղեցականներին և պաշտամունքի ու արարողությունների ազատություն տալ քրիստոնյաներին՝ խալիֆայության բոլոր կողմերում²⁷:

Հայոց կաթողիկոսը Դամասկոսից վերադառնալուց հետո խզեց բոլոր հարաբերությունները հույների հետ և վճռական պայքար ծավալեց քաղկեդոնականության դեմ: Նա վերացրեց նույնիսկ հունական ծեսից հայ եկեղեցու մեջ մտած բոլոր նորամուծությունները:

Դամասկոսից վերադառնալուց հաղիվ մեկ տարի անց՝ 719 թ. Օձնեցին հրավիրեց Դվինի եկեղեցական ժողովը: Եկեղեցական զանազան հարցերի հետ հատուկ կանոններ էին ընդունվել պավլիկյան աղանդավորների հետ շահողորդվելու մասին: Հայոց կաթողիկոսը որոշել էր նպաստավոր պայմաններից օգտվելով, պայքարել հայ եկեղեցու բոլոր հակառակորդների դեմ և ուժեղացնել նրա ներքին կազմակերպությունը: Նրա ջանքերով հավաքվեցին տիեզերական և հայ եկեղեցու բազմաթիվ կանոններ, որոնց ամբողջությունը կոչվեց «Կանոնագիրք Հայոց»: Նրան է վերադրվում նաև «Գիրք թղթոց» ժողովածուի կազմումը:

Սակայն Հովհաննես Օձնեցու գործունեության ամենաուշագրավ քայլը հայ-ասորական միության ստեղծումն էր: Նրա նախաձեռնությամբ գումար-

25 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 235—244:

26 Իրախանակերտցի, էջ 58—59:

27 Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմություն Հայոց, էջ 68: Ըստ երևույթին արաբ հարկահաններն այնքան չէին հարգում եկեղեցին հարկերից ազատելու սկզբունքը: Մ. Որմանյանը հավանական է գտնում, որ Օմար խալիֆայի կողմից հայ գերիների արձակումը կարող էր Օձնեցու միջնորդությամբ ելած լինել (Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., Ա, Պեյրուֆ. 1959, էջ 824):

վեց հայ և ասորի (հակոբիկ) եկեղեցիների միացյալ ժողով²⁸։ Սա նախապես պետք է տեղի ունենար Աղձնիքի Արզն քաղաքում։ Սակայն Արմինիայի ոստիկան Վալիդը թույլ չտվեց, որ ժողովը տեղի ունենա իր իշխանության սահմաններից դուրս և ժողովատեղի ընտրվեց Ապահունիք դավառի Մանազկերտ քաղաքը²⁹։ Ժողովին ներկա էին Հայոց կաթողիկոսը՝ 23 եպիսկոպոսով և 8 վարդապետով, իսկ ասորվոց կողմից՝ 6 եպիսկոպոս։ 726 թ. կայացած այս ժողովի հիմնական առանցքն էին կազմում դավանաբանական այն հարցերը, որոնք պատվում էին Քաղկեդոնի որոշումների շուրջ։ Ժողովը նդովեց և մեկընդմիջում մերժեց հույն եկեղեցու որդեգրած երկաբնակ վարդապետությունը։

Հայ և ասորի եկեղեցիների միացյալ ժողովը և նրանց ընդունած հակաքաղկեդոնական խիստ որոշումները խալիֆայության կազմում ապրող Բյուզանդիայի սահմանամերձ երկու ժողովուրդների քաղաքական կողմնորոշման արտահայտությունն էին դադափարական քողի տակ։ Եթե Եղիա Արճիշեցին ապահովել էր հայ-աղվանական եկեղեցական միությունը, ապա Հովհաննես Օձնեցին գլուխ բերեց հայ-ասորական դաշինքը, միշտ հանդես գալով հակաքաղկեդոնական դիրքերից³⁰։

Եզիզ Բ (720—724) խալիֆայի ժամանակ և Հիշամի (724—744) իշխանության առաջին տարիներին Հայաստանի վիճակն ավելի վատթարացավ։ Եզիզը, որն ընդհանրապես հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ անբարյացակամ էր, Հայաստանում խոզասպանության հրաման տվեց, մեծ վնաս հասցնելով անասնապահությանը։

Արմինիայի Հարիս (հայ. Հերթ) ոստիկանի օրոք (724—725) Հայաստանում, ինչպես նաև խալիֆայության այլ նահանգներում ընդհանուր աշխարհագիր կատարվեց։ Հայ պատմիչների վկայությունից պարզվում է, որ Հարիս ոստիկանը հարկերը խիստ ավելացրեց։ Ինչպես երևում է, երգահարկի փոխարեն ժողովուրդը պարտավոր էր գլխահարկ վճարել³¹։

Տնտեսական այս ճնշման հետ տեղի են ունեցել նաև քաղաքական խռտություններ։ Մոտավորապես այս տարիներին է, որ Վահան Գողթնացու սպանությունը կատարվեց արարների ձեռքով։ Դավիթ Ա (728—741) կաթողիկոսի ավտոակալության առաջին տարիներին Դվինի հայրապետանոցի նկատմամբ

²⁸ Մանրամասն տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյանց, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորվոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908, էջ 173։

²⁹ Michel le Syrien, II. p. 492—500. Խ. Տեր Մինասյան, Մանազկերտի 726-ի ժողովի վեց ասորի եպիսկոպոսները և Խոսրովի թարգմանչի հիշած երկու ասորական վանդերը, «Պատմաբանասիրական հետազոտություններ», Երևան, 1971, էջ 59—64։

³⁰ Աղբյուրներում կան որոշ ակնարկներ Մանազկերտի ժողովին հայ նախարարների մասնակցության մասին։ Ստեփանոս Այունեցու գործունեության մասին պատմելիս պատմիչները հիշում են, որ նա վեճի մեջ մտավ ոմն երկարնակ Ամրատ ասպետի հետ։ Նստակ չէ, թե այս երկարնակ անձնավորությունը Հայոց իշխան Ամրատ Բագրատունին էր՝ թե ոչ։ Այսուհանդերձ հավանական է, որ այդ ժողովին ներկա լինե՛ր Հայոց իշխան Ամրատը։ Ասողիկը պարզ կերպով վճայում է, որ Մանազկերտի ժողովը տեղի ունեցավ Ամրատի իշխանության ժամանակ (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 256)։ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Սրբելիան», 1910, էջ 134 (Մատենադարան Ձեռ. 1831, էջ 367 ր։ Ասողիկ, էջ 103)։

³¹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 258։ Հ. Նալբանդյան, Արարների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում (Կրարիք հաս. գիտ., 12, 1954, էջ 77—78)։

Ընշումն այնքան էր անտանելի դարձել, որ կաթողիկոսը ստիպված էր թողնել մայրաքաղաքը և ղնալ, հաստատվել իր ծննդավայրում՝ Կոտայք գավառի Արամոնս գյուղում:

Կատաղի բնույթ էր Էնդունել պաշարը խաղարների դեմ, որը գլխավորում էին Արմինիայի ոստիկանները: 722—732 թթ. փոխնիփոխ Արմինիայի ու Ատրպատականի փոխարքայի պաշտոնում իրար հաջորդեցին ալ-Ջառահը և Մասլաման: Մասլամայի կողմից նշանակված Հարաշինն էս մղեց խաղարների հարձակումը:

Խաղարների դեմ մղվող մարտերը արարներին ստիպեցին նորից հրաժարվել խստություններից: Սմբատ Բագրատունու մահից հետո քաղաքական կյանքում հանդես եկավ Վասակի որդի Աշոտը, որը ենթադրվում է, թե Սմբատի թոռն էր:

732 թ. Արմինիայի, Ատրպատականի ու Ջաղիրայի փոխարքա նշանակվեց Մրուան իբն Մուհամմադը: Գալով Դվին, նա հրավիրեց Հայաստանի նախարարներին և հանդիսավոր ձևով Աշոտ Բագրատունուն նշանակեց Հայոց իշխան (պատրիկ)³², Աշոտը շուտով մեծ հեղինակություն ձևաք բերեց և բացառիկ դիրք գրավեց ոչ միայն երկրում, այլև նրանից դուրս: Սովորաբար Հայոց իշխանը ենթակա լինելով Արմինիայի ոստիկանին, նրա միջնորդությամբ էր միայն հարաբերության մեջ մտնում խալիֆայի հետ: Սակայն Աշոտ Բագրատունին անձամբ բանակցությունների մեջ մտավ Հիշամ խալիֆայի հետ, կարողացավ մեղմել տալ Հայաստանի նկատմամբ եղած որոշ խստությունները: Նրա՝ Հայոց իշխան նշանակվելուց առաջ եթեք տարի Հայոց այրուծին ոռճիկ (խաժիթայ) շէր ստացել և այդ պետք է բացասաբար անդրադառնար Հայաստանի ռազմիկ ուժի մարտունակության վրա: Հայոց իշխանը ոչ միայն կարողացավ վերականգնել տալ Հայոց այրուծի հին իրավունքը, այլև ստացավ անցած երեք տարիների ոռճիկը՝ տարեկան 100 հազար դիրհեմ:

Խալիֆայության նման վերաբերմունքը պայմանավորված էր խաղարների դեմ պատերազմում արարների ունեցած դժվարություններով, որի համար Հայոց այրուծին խիստ հարկավոր էր արարներին: Այս դեպքերից անմիջապես հետո Մրուանն իր հետ վերցրեց Հայոց այրուծին՝ Աշոտի գլխավորությամբ, դիմեց խաղարների կողմերը և մեծ հաղթանակներ տարավ³³, Հաղթական վերադարձի ճանապարհին Մրուանը կանգ առավ Պարտավում, որտեղ բաժանեց գերիներին և ավարը՝ բաժին հանելով նաև Հայոց Աշոտ պատրիկին ու նախարարներին:

Աշոտ Բագրատունու բարձրացումը մեծ դժգոհություն առաջ բերեց Մամիկոնյանների մեջ, որոնց մասնակցությունը երկրի քաղաքական կյանքում բավական սահմանափակվել էր: Հայոց իշխանի պաշտոնը փաստորեն ժառանգաբար անցել էր Բագրատունիներին և նույնիսկ սպարապետությունը շէր արվում Մամիկոնյաններին, քանի որ Աշոտ Բագրատունին այս գործակալությունն էլ իր վրա էր վերցրել: Մամիկոնյան Գրիգոր և Դավիթ նախարարները խիստ դժգոհ դիրք բռնեցին Հայոց իշխանի դեմ և այդ մասին տեղեկացավ

³² Առնդ, էջ 112.

³³ R. Grousset, Histoire de l' Arménie des origines à 1071, Paris, 1947, p. 315—317.

նաև Մրուան փոխարքան: Սա հրամայեց ձերբակալել Երկու Եղբայրներին՝ և ուղարկել Հիշամ խալիֆային, որը և նրանց աքսորեց Եմեն:

747 թ. Խորասանում ծագեց Արու Մուսլիմի ապստամբությունը, որից հետո Օմայան խալիֆայության մեջ ծայր առան խռովություններ և տևեցին մինչև այդ խալիֆայական տան անկումը: Հայաստանը նույնպես արևկոծվեց այս տարիներին և ծայր առավ մի շարժում, որը, ըստ էության, շատ խայտարղևա էր:

Հայ նախարարների մի խումբ, աքսորից վերադարձած Գրիգոր ու Դավիթ Մամիկոնյանների գլխավորությամբ, պայքար սկսեց Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու դեմ, իսկ վերջինս գնաց Ասորիք՝ թե՛ օգնություն խնդրելու, թե՛ օգնելու Մրուան Բ-ին, որը կոչում էր Օմայանների թշնամիների դեմ³⁴:

Աշոտ Բագրատունու բացակայության ժամանակ Մամիկոնյանների խրմբակցությունը կարողացավ համոզել Արմինիայի ոստիկան Իսհակ իրն Մուսլիմին, որպեսզի սպարապետ նշանակվի Գրիգոր Մամիկոնյանը: Սակայն Մրուան խալիֆան անմիջապես Իսհակին հրաման ուղարկեց՝ ձերբակալել ու բանտարկել Գրիգորի եղբորը՝ Դավթին, որն ըմբոստ գործունեություն էր ծավալել: Դավիթը Մրուանի հրամանով մահապատժի ենթարկվեց, իսկ Աշոտը վերահաստատվելով Հայոց իշխան, նորից իր վրա վերցրեց սպարապետությունը:

Օմայանների և նրանց թշնամիների միջև պայքարն է՛լ ավելի սրվեց: Հայ նախարարներն օգտվելով առիթից, որոշեցին ապստամբել: Նրանք ստիպեցին Աշոտ Բագրատունուն միանալ այս շարժմանը և բոլորը միասին ուխտեցին մինչև վերջ հավատարիմ լինել:

Սակայն Գրիգոր Մամիկոնյանը կապ հաստատեց Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Կոպրոնիմոսի հետ, որն այդ տարիներին, հավանաբար, ձգտում էր օգտագործել հայերի ըմբոստ տրամադրությունները: Հայ նախարարներն իրենց ընտանիքներով ամբացան Տալքի կողմերը, ապավինելով Պոնտոսի բյուզանդական զորքերին: Տեսնելով այս վիճակը, Հայոց իշխանը մի քանի նախարարների հետ վերադարձավ Բագրևանդ և սկսեցին գործակցել արարների հետ: Առիթից օգտվելով, Գրիգոր Մամիկոնյանը գիշերով հարձակվեց և գերի վերցնելով Աշոտին, իր սպանված եղբոր՝ Դավթի ծառաների ձեռքով կուրացրեց նրան: Գրիգոր Մամիկոնյանը վերադարձավ Կարնո քաղաք և այնտեղ մահացավ: Երկու խոշոր նախարարական անների միջև պայքարը թուլացրեց հայերի ապստամբությունը և քայքայեց այն³⁵, Կուրացած Աշոտ Բագրատունին հետացավ քաղաքական ասպարեզից:

Այդ ժամանակ խռովահույզ վիճակում էր ամբողջ Արմինիան: Ոստիկան Իսհակ իրն Մուսլիմի դեմ ապստամբել էր Դարբանդի կառավարիչ Մուսաֆիրը, որը ձգտում էր Արմինիայի ոստիկան դառնալ: Այս իրադրության մեջ հայ նախարարները Հայոց իշխանի պաշտոնը հանձնեցին Մուշեղ Մամիկոնյանին³⁶:

Ապստամբության ժամանակ հստակորեն ի հայտ եկավ Հայաստանում երկու քաղաքական խմբավորումների խոր հակասությունը: Մամիկոնյանների խմբավորումը որպես ընդդիմադիր ուժ, կողմնակից էր պենքի միջոցով ազատվել կեղերումներից և խալիֆայության ծանր լծից, ձգտելով հենվել Բյուզան-

34 Ղևնդ, էջ 119:

35 Նույն տեղում, էջ 124:

36 Ն. Աղոնց, Քաղաքական հոսանքները հին Հայաստանում, «Պատմական սևումնասիրություններ», Պարիս, 1948, էջ 35—37:

դիայի օժանդակության վրա: Սրան հակառակ, Բագրատունիներն անօգուտ համարելով հուսահատ պայքարը հզոր խալիֆայության դեմ, ձգտում էին դիջումների միջոցով սանդձել տանելի գոյավիճակ, քանի որ արտաքին օժանդակության իրական հույս չկար:

Շինականները բոլոր ապստամբությունների ժամանակ ընդհանրապես միացել են Մամիկոնյանների խմբավորմանը, սակայն նրանք ևս ունեին իրենց ձգտումները: Ապստամբ շինականները, ռամիկները Պոնտոսի կողմերում թեև միացել էին Գրիգոր Մամիկոնյանի զորքին, բայց ընդվզելով պայքարում էին ոչ միայն խալիֆայության, այլև անմիաբան նախարարների դեմ³⁷:

747—750 թթ. ապստամբությունն իր արձագանքը դտավ նաև Հայաստանի Սասուն գավառում, որը Օմայանների օրոք գտնվում էր Արմինիա նահանգից դուրս՝ Ջաղիրայի կազմում: Ըստ VIII դարի ասորի պատմիչի³⁸, սելեկյան 1062 (750—751) թվականին նփրկերտում (Մայֆարկաթ) նստող արար կառավարիչը հարձակվեց «լեռան» խուլի (Կուլար) գավառի վրա և ձերբակալեց մեծամեծներին ու 7 հոգու սպանեց: Հարևան Փիս (Փսանք) գավառում լեռնականներն ինքնապաշտպանության դիմեցին՝ առաջնորդ ընտրելով Հովհաննիս (Հովհան՝ որդի Դագայի), որը կազմակերպեց նրանց ռազմական ուժերը: Նփրկերտի կառավարիչը հաստատվելով խուլի բերդում, կողոպտում էր շրջակա գյուղերը, սակայն Հովհանը հարձակվելով կոտորեց նրա ջոկատները և նրան էլ սպանեց: Արաբները գավառականների միջոցով փորձեցին բռնել ու սպանել Հովհաննիս, բայց չհաջողվեց:

Վերջապես սելեկյան 1063 (752) թվականին Հյուսիսային նահանգների փոխարքա Աբդալլահ իրն Մուհամմադը (Աբու Ջաաֆար), որի նստավայրն էր խառանը, Հովհաննիս ճանաչեց որպես լեռան կառավարիչ: Սակայն Սալիհ իբն Սալիհ կոչված մի արար զորավար հարձակվեց Հայաստանի վրա (պատմիչը նկատի ունի Սասուն հայկական գավառը), ձերբակալեց Հովհաննիս և այլ լեռնականների: Հովհանը լուր հասցնելով Աբդալլահին, կարողացավ փրկվել մահվանից ու գնալ խառան, ապա ազատեց ձերբակալված լեռնականներին ու վերադարձավ լեռը (Սասուն):

Մոտավորապես 749—752 թթ. տեղի ունեցած այս ապստամբությունը այն նշանակություն ունեցավ, որ հետագայում Սասուն-խուլթ լեռնատանը աստիճանաբար պոկվեց Ջաղիրայից ու միացավ Արմինիա նահանգին և գտնվելով անմիջականորեն բուն Հայաստանի կազմում (Հայոց իշխանի տնօրինության տակ), դարձավ Տարոնի Բագրատունիների մի տիրույթը:

2. 774—775 թթ. ՄԵՄ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օմայան խալիֆայության անկումով փաստորեն արարական պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց և նրա փոխարեն ծնունդ առավ Աբբասյանների խալիֆայությունը (750—1258), որը համամահմեդական պետություն էր: Աբբասյանները խալիֆայության մայրաքաղաքը տեղափոխեցին Բաղդադ, որը գտնվում էր Տիզբոնից փոքր հեռավորության վրա:

³⁷ Ղևոնդ, էջ 123: Կարծվում է, որ սրանք պավլիկյաններ էին:

³⁸ Denys de Tell Mahré, p. 46—49: Ա. Տեր Ղևոնդյան, Սասունի 749—752 թթ. ապստամբությունը խալիֆայության դեմ (ՊԲՀ, 1971, 3, էջ 196—202):

Աբբասյան խալիֆայությունն Օմայանից ավելի բարձր մակարդակի վրա գտնվող պետական կազմակերպություն էր և նահանգների շահագործումն ու քաղաքական ճնշումն ավելի կազմակերպված և նենդ միջոցներով էր իրականացվում: Այդ ժամանակաշրջանում և մանավանդ VIII դարի երկրորդ կեսին (առաջին Աբբասյանների օրոք) հարկային կեղեքումներն առավելագույն չափերի էին հասել, արյունաքամ անելով խալիֆայության բոլոր նահանգները:

Աբբասյանների իշխանության հաստատմամբ է՛լ ավելի ծանրացավ հալ ժողովրդի վիճակը, սաստկացավ քրիստոնյաների հալածանքը:

Աբու-ալ-Աբբաս ալ-Մաֆֆահի (Արյունարբու) ժամանակ (750—754) նրա եղբայրը՝ Աբու Ջաաֆարը, նշանակվեց Արմինիայի, Ատրպատականի, Ջազիրայի, Մոսուլի և սահմանային ամրությունների գոտու փոխարքա, իսկ Արմինիայի ոստիկան դարձավ Մուհամմադ իբն Սուլը³⁹: Աբբասյանների՝ իշխանությանը տիրանալու ժամանակ ամբողջ Արմինիան խառը վիճակում էր⁴⁰: Աբու Ջաաֆարն անձամբ եկավ Հայաստան՝ Մրուան Բ-ի օրոք ծագած ապստամբությունը ճնշելու և անցյալ տարիներին շմուժված հարկերը հավաքելու⁴¹: Նա հարկ էր պահանջում նույնիսկ մեռյալների փոխարեն, որոնք կենդանության օրոք չէին վճարել հարկերը: Գլխահարկը ոչ թե ըստ երդի էր գանձվում, այլ ըստ անձի, այն էլ ամենախիստ ձեռքով, առիթ տալով սարսափելի շարաշահումների:

Հեռանալով Հայաստանից, Աբու Ջաաֆարը Արմինիայի ոստիկան նշանակեց Եզիդ իբն Ուսայդ Սուլամիին (752—754)⁴²: Սա Հայոց իշխան նշանակեց Սահակ Բադրատունուն (752—770), սպարապետ դարձավ Սմբատ Բագրատունին (752—775):

Հայկական հեծելազորի վիճակն այս տարիներին շատ ծանր էր, քանի որ խալիֆայությունը չէր վճարում սահմանված տարեկան ոսճիկը և պարտավորեցնում էր հայ նախարարներին՝ իրենց միջոցներով հոգալ նրա ծախսերը⁴³:

Բյուզանդիայի Կոստանդին Կոպրոնիմոս կայսեր օրոք, 752 թ. բյուզանդական զորքը գրավեց Կարնո քաղաքը և նրա հայ բնակիչներին տարավ արևմուտք: Ըստ Բալազուրիի, բյուզանդական զորքը քաղաքը գրավել էր որոշ տեղացի հայերի օժանդակությամբ⁴⁴, Եզիդ իբն Ուսայդը վերագրավեց Կարնո քաղաքը, որտեղից նորից փախան հայ բնակիչներից շատերը: Նա քաղաքը բնակեցրեց արաբ զաղթականներով և պարտավորեցրեց հայերին հոգալ նրանց պարենավորումը: Եզիդն ամուսնացավ խազարների խաքանի քրոջ հետ, որը շուտով մահացավ և խազարները կասկածելով, թե նրան սպանել են, ասպատակեցին Շիրվանն ու Վիրքը⁴⁵:

Աբու Ջաաֆար ալ-Մանսուր (754—775) խալիֆան Արմինիայի ոստիկան

³⁹ Beladsori. p. 209.

⁴⁰ Հայաստանում իշխում էր Մուշեղ Մամիկոնյանը, որն ապստամբ հայ նախարարների կողմից էր Հայոց իշխան ընտրված, իսկ Գարբանդի կողմերում իշխում էր ապստամբ Մուսաֆիրը՝ Վերջինիս դեմ պայքարեց ոստիկան Մուհամմադը (Yaqubi, II, p. 358):

⁴¹ Ղևոնդ, էջ 128:

⁴² Beladsori, p. 205.

⁴³ Ղևոնդ, էջ 128—129:

⁴⁴ Beladsori, p. 199.

⁴⁵ Ղևոնդ, էջ 132:

նշանակեց Հասան իբն Կահթաբային (754—759), որի դեմ ապստամբեցին Կախեթի ժանարները, սակայն նրանց շարժումը ճնշվեց⁴⁶։

Այդ տարիներին Վասպուրականի Արծրունիներն արյունահեղ ընդհարումներ ունեցան Ատրպատականի կողմից ասպատակող ավազակախմբերի հետ։ Վասպուրական մտավ Սուլայման հրոսակը, որին դիմադրեցին Սահակ և Համազասպ Արծրունի եղբայրները, բայց սպանվեցին։ Երրորդ եղբայրը՝ Գափիկը, օգնության հասավ, սակայն թշնամիները փախուստի դիմեցին։ Հետագայում նրան հաջողվեց իր եղբայրների վրեժը լուծել և սպանել Սուլայմանին։

Գափիկի դեմ պայքարի դուրս եկան բազմաթիվ արաբ զորավարներ։ Գափիկն ապաստանեց Նկան ամրոցը, որտեղից նա ասպատակությունների մի շարք սկսեց Ատրպատականի դեմ։ Սակայն Մուսա զորավարը խարհուծյան միջոցով կարողացավ ձերբակալել նրան⁴⁷։

Եզիզ իբն Ուսայդը կրկին ոստիկան նշանակվելով (759—769), հարկերն այնքան ծանրացրեց, որ Հայոց իշխան Սահակ Բագրատունին և Տրդատ կաթողիկոսը քանիցս բողոքեցին⁴⁸ Մանսուր խալիֆային, որը նա կանչեց նրան և փոխարենը նշանակեց Բաբարին⁴⁹, բայց դրությունը չփոխվեց։

768 թ. Սիոն կաթողիկոսը եկեղեցական ժողով հրավիրեց Պարտավում⁵⁰, որին մասնակցեցին Հայոց իշխան Սահակը, մի քանի անվանի նախարարների հետ⁵⁰։ Սահակ Բագրատունին շուտով մահացավ (մոտ 772—773 թթ.)⁵¹ որից հետո Հայոց իշխանի իրավասություններն ինքնաբերաբար անցան սպարապետ Սմբատ Բագրատունուն։

Ծանր հարկերը և անլուր կեղեքումը հայ ժողովրդին հասցրին հուսահատության եզրին։ Դժգոհ երկիրը միակ ելքը տեսնում էր ապստամբության մեջ, թեև ժամանակը բոլորովին հարմար չէր իր հզորության գագաթնակետին գտնվող Աբբասյան խալիֆայության դեմ նման հանդուգն շարժում ձեռնարկելու։ Ի տարբերություն 747 թ. ապստամբության, 774 թ. սկիզբ առնող շարժմանը հարեց հայ նախարարների մեծամասնությունը և նախարարական տնտեսի միջև խիստ հակամարտությունն այստեղ արտահայտություն չգտավ։

Շարժումն սկսվեց Շիրակի Կումայրի գյուղից։ Արտավազդ Մամիկոնյանը գնացել էր Դվին, ոստիկանից սպառազինություն խնդրելու իր գնդի համար, ինչպես ընդունված էր այդ ժամանակի նա ստացել էր զրահ ու սաղավարտներ և ամեն տեսակ սպառազինություն, որով զինել էր իր ռազմիկներին։ Արտավազդն իր պահանջը պատճառաբանում էր նրանով, որ ինքը գնալու էր խալիֆայության թշնամիների դեմ կռվելու։ Սպառազինելով իր գունդը, նա եկավ Կումայրի, և ինչպես նախապես ծրագրել էր, հարձակվեց գլխավոր հարկահանի վրա և խլելով նրանից հավաքված հարկերը, դժգոհ նախարարների մի խմբի հետ հեռացավ Սամցխե։

Արտավազդի այդ հանդուգն քայլի լուրը հասավ Դվին։ Ոստիկանը բազմամարդ զորքով հետապնդեց Արտավազդին։ Հետապնդողներն Արտավազդի գնդի ետևից դեպի արևմուտք երկար ճանապարհ գնալուց հետո, հասան

⁴⁶ Yaqubi, II, p. 372.

⁴⁷ Ղևնդ, էջ 133—135.

⁴⁸ Ղևնդ, էջ 136.

⁴⁹ Յուսևբ, ժամանակագրություն Հայաստանի ոստիկաններու, Վիեննա, 1933, էջ 9—10.

⁵⁰ Եկեղեցիք Հայոց, հրատ. Ա. Ղևնդյան, 1913, էջ 166.

⁵¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 413։ Ասորի պատմիչը վկայում է, որ սելևկյան 1084 (772—773) թվականին Մեծ Հայքի պատրիկը սպանվեց, Denys de Tell Mahré, p. 148.

Սամցխե գավառը (այժմյան Ախալցխիսի կողմերը): Կիրճերը բռնելով, շըր-
չապատեցին նրան և պետական հարկերի մի մասը խլեցին, իսկ ապստամբ-
ները հեռացան Հայկական լեռնաշխարհից: Նրանք ապաստանեցին Եգերաց
երկիրը⁵²:

Ի պատասխան ապստամբության, ոստիկան Հասանն է՛լ ավելի խստու-
թյուններ գործադրեց: Արար հարկահաններն ամենայն դաժանությամբ ավե-
լացնում էին հարկերի շափը և կանխիկ վճարով տուրքերի քանակն այնքան
էր ավելացել, որ այլևս արծաթ մետաղ չէր մնացել երկրում՝ նրանց պահանջը
գոհացնելու համար:

Խստություններն ավելի կրգուցին դժգոհ տրամադրությունները և շար-
ժումը կրեց համընդհանուր բնույթ՝ թիրախ դարձնելով անհագ հարկապա-
հանջներին: Շարժումը գլխավորեց Հրահատ կոմսի որդի Մուշեղ Մամիկոնյա-
նը, որն իր շուրջը հավաքելով մի խումբ նախարարների, ապստամբության
պատրաստվեց: Առաջին քայլն արվեց Տարոնում, ուր արաբ պաշտոնյաները
մտնելով Մուշեղի տոհմական կալվածքները, արյան վրեժ էին պահանջում
Արտավազդի ձեռքով սպանված արաբների համար: Մուշեղի ջոկատը կոտո-
րեց այդ արաբներին և ինքն էլ իր ընտանիքի հետ հեռացավ Տարոնից, հաս-
տատվելով Արտագերս անառիկ ամրոցում⁵³: Մուշեղը երկու հարյուր ռազմիկ-
ներով հարձակվեց արաբ հարկահան Աբու Մշուրի (Ապուլմուր) ու նրա ընկե-
րակիցների վրա և բոլորին ոչնչացրեց: Այս դեպքն այնպես ոգևորեց տառապ-
յալ ժողովրդին, որ ամեն կողմից Մուշեղին էին դիմում բոլոր դժգոհները՝
ստվարացնելով ապստամբների շարքերը:

Արաբներն ընդհանուր հարձակման անցան այս վտանգավոր շարժման
դեմ: Նախ երկու հարյուր արաբներ Մուշեղ Մամիկոնյանի դեմ հարձակվելու
համար դուրս եկան Կարնո քաղաքից և կանգ առան Բագրևանդի խարս գյուղի
այգեստաններում: Մուշեղը սակավաթիվ ռազմիկներով, դիշերով հարձակվեց
նրանց վրա և իրարանցում առաջացրեց արաբների մեջ, որոնք պարտվեցին ու
փախան: Նա հավաքելով զենքերն ու ռազմական ավարը, զինեց իր շուրջը հա-
վաքված ապստամբներին և նորից վերադարձավ Արտագերս ամրոցը:

Երկրորդ հարձակումն արաբները կատարեցին Դվինի կողմից, որտեղ
Մուշեղի հաղթանակները մեծ իրարանցում էին առաջ բերել: Հասան ոստիկա-
նը Դվինում գտնվող արաբական կայազորը հանձնեց Աբու Նաջիր (Ապուլմուր)
չորավարին: Չորս հազար ընտիր հեծյալներից բաղկացած այս զորքը արքունի
պողոտայով գնաց դեպի արևմուտք և կանգ առավ Բագրևանդ գավառի Բագա-
վան գյուղում: Ըստ Ղևոնդի, Մուշեղը վրա հասավ իր զորաջոկատով և բազում
հարվածներ հասցնելով թշնամուն՝ փախուստի մատնեց: Հայերն արաբական
զորքի մնացորդներին հալածեցին մինչև Արուճ ավանը, սպանվել էր նաև զո-
րավար Աբու Նաջիրը: Այս անգամ ևս Մուշեղն Արտագերս վերադարձավ հա-
րուստ ավարով, որը նրան անհրաժեշտ էր իր շուրջը հավաքվածներին զինելու
համար: Արաբական գնդի մնացորդները Դվին հասնելով, խուճապ առաջացրին
իրենց դիմավորող արաբների մեջ, որոնք ողբով ու լացով լցրին լայնանիստ

52 Լեռ, հ. Բ, էջ 401:

53 Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 524:

քաղաքի փողոցները: Արարներն այնպես էին սարսափած, որ փակվեցին Դվինում ապավինելով նրա հզոր պարիսպներին⁵⁴:

Մուշեղի հաղթանակները ոտքի հանեցին Հայաստանը և ապստամբության գաղափարն այնքան էր ոգևորել մարդկանց, որ շատերը կարծում էին, թե Աբրահայան խալիֆայության վախճանը հասել էր: Երևան եկավ մենուկյաց մի անապատական (մոնոզոն), որը գուշակում էր, թե հասել է Հայոց թագավորության վերականգնման ժամանակը⁵⁵:

Խանդավառությունն այն աստիճանի հասավ, որ ապստամբության կողմնակիցները կարողացան իրենց հետ տանել նաև Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունուն, որի միանալը, բնականաբար, մեծ չափով կարող էր այս շարժման վարկը բարձրացնել ժողովրդի աչքին: Նախարարաց ժողով հրավիրվեց՝ ապստամբելու հարցը քննարկելու համար: Որոշվեց ապստամբություն բարձրացնել Աբրահայանների դեմ, ուլտա դնելով կովել ու մեռնել միասին:

Սակայն ապստամբությունն ուներ նաև հակառակորդներ, որոնցից առաջինը պետք է հիշատակել Սահակ Բագրատունու որդի Աշոտին: Իր տրամադրություններով Աշոտ Բագրատունու կողմը հակված Ղևոնդ պատմիչը մանրամասն հիշում է նրա խոսքերը հայ նախարարներին: Աշոտը խորհուրդ էր տալիս շտարվել ոգևորված քարոզիչների անխոհեմ կուշերով, քանի որ բաղամազլուս վիշապը՝ արաբական խալիֆայությունը, իր հզորության գագաթնակետին էր գտնվում: Նա հիշեցնում էր, որ խալիֆայության ռազմական ուժի դիմաց անզոր էր նույնիսկ հզոր Բյուզանդիան ու դարձանում էր, թե ո՞ւմ վրա են հույս դրել ապստամբները, զգուշացնելով, թե վերջիվերջո ապստամբներին վիճակվելու էր փախստական գառնալ և ապաստանել Բյուզանդիայի կողմերը:

Հավանաբար Աշոտ Բագրատունու ազդեցությունը ենթարկվելով, նախարարների մի մասը չեղոք դիրք բռնեց: Համադասպ Արծրունին իր եղբայրների ու ռազմիկների հետ քաշվեց Վասպուրականի ամուր վայրերը: Աշոտի որդի Վասակ Բագրատունին Ամատունի և Տրունի իշխանների հետ ամրացավ Դարույնք ամրոցում և Մակուի արևելյան կողմերում: Ղևոնդի արտահայտությամբ նրանք դուրս էին գալիս պարեն ճարելու և նորից փակվում իրենց ամրոցներում: Ըստ երևույթին ապստամբությանը չէին մասնակցել նաև Սյունյաց իշխանները, որոնց անունը չի հիշատակվում ապստամբության ընթացքում:

774—775 թթ. ձմեռը նպաստավոր էր հայ ապստամբների համար, որոնք արդեն ուժեղ դիրք ունեին կենտրոնական Հայաստանում՝ Այրարատի և Տուրուբերանի մեծ մասում⁵⁶, Սմբատ Բագրատունու և Մուշեղ Մամիկոնյանի շուրջը մեծ զորք էր հավաքվել, որի զգալի մասը եկել էր, հավանաբար, հեծելազորից, քանի որ սպարապետն ինքն էր գլխավորում ապստամբությունը: Մեծ թիվ էին կազմում նաև շինականները, որոնք փախչելով ծանր հարկերից, եկել էին միանալու Մուշեղ Մամիկոնյանին: Ապստամբ զորքն արդեն ուներ հինգ

⁵⁴ Ան, հ. Բ, էջ 402:

⁵⁵ Ղևոնդ, գլ. 19:

⁵⁶ Ըստ VIII դ. ասորի պատմիչի վկայության սելեկյան 1085 (774—775) թ. Չորրորդ Հայքում տեղի ունեցավ խալիֆայության հարկային լծի դեմ ժողովրդական ապստամբություն, որը, բնականաբար, 774—775 թթ. մեծ ապստամբության արձագանքն էր: *Denys de Tell Mahré*, p. 161, 172, 1. Մեյխեսթ-Քեյ, Չորրորդ Հայքի գյուղացիական ապստամբության հարցի շուրջը («Լորսեր հաս. դիտ.», 1948, 2, էջ 45—58):

հազար ռազմիկ, և նրա ղեկավարները ձեռնարկեցին վճռական ռազմական գործողություններ: Նրանք հարձակվեցին Կարնո քաղաքի վրա և ամբողջ ձմեռնայն պաշարել էին խրամատներով: Աշտարակներ կառուցեցին և բաբաններով փորձեցին պարիսպում ճեղք առաջացնել, սակայն հաջողություն չունեցան և միայն քարանետ մեքենաներով ուժեղացրեցին քաղաքը, մեծ վնաս պատճառելով արաբ ռազմիկներին: Կարնո քաղաքի գրավումը մեծ հարված կլիներ Աբբասյան խալիֆայությանը, որի համար այս քաղաքը ռազմական բացառիկ նշանակություն ուներ Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարում, իսկ մյուս կողմից քաղաքի գրավումով հայ ապստամբներն իրենց թիկունքում կունենային Բյուզանդիան: Դվինի արաբական կայսրը, որը զլխավորն էր երկրում, կարողացավ միայն ասպատակել ապստամբներին միացած մի քանի գյուղեր՝ Պողոնք, Թալին, Կողբ և այլն և որոշ վնասներ պատճառել դրանց:

775 թ. գարնանը Մանսուր խալիֆան խորասանի կողմերից 30 հազար հեծյալներից բաղկացած զորք ուղարկեց՝ Ամր իբն Իսմայիլ զորավարի հրամանատարությամբ ապստամբությունը ճնշելու: Արաբական զորքը եկավ Ասորիքի կողմից, Աղձնիքի վրայով մտավ Բղնունիք և մեծ զոհուղծությամբ տեղավորվեց Խլաթում: Այստեղ գտնվող արաբներից նա տեղեկացավ հայոց զորքի թվի, սպառազինության ու մարտունակության մասին և թե ովքեր էին նրա զորազրուխները և ինչպիսի հարաբերության մեջ էին միմյանց հետ⁵⁷:

Թշնամու մեծաթիվ զորքի ներխուժումը Հայաստան՝ փոխեց շեղոք դիրք բռնած նախարարների տրամադրությունները, որոնք արդեն ելք չէին տեսնում, քան ապստամբներին օգնելը, եթե ոչ բացահայտ, գոնե գաղտնի միջոցներով: Աշոտ Բագրատունին, որն այդ ժամանակ Խլաթ քաղաքում էր, հայ ապստամբ նախարարներին նամակով հայտնեց արաբական զորքի գալուստը, և խորհուրդ տվեց անմիջապես ուժերը միացնելով, գալ և կանգնեցնել Թշնամու առաջխաղացումը, մանավանդ որ շեղոք դիրք բռնած վերահիշյալ բոլոր նախարարները և Համադասպ Արծրունին իր եղբայրներով, Ամատունիներն ու Տրունիները և Վասակ Բագրատունին արդեն կողմնակից էին դինված ապստամբության, քանի որ Թշնամին սպառնում էր բոլորին: Սակայն ապստամբները չհավատացին Աշոտ Բագրատունու անկեղծությանը և չուղեցին թողնել Կարնո քաղաքի պաշարումը:

Համադասպ Արծրունու շուրջը համախմբված նախարարների խմբավորումը որոշել էր գրավել արաբների ձեռքում գտնվող Արճեշը, որի համար բացի Արծրունիներից, Ամատունիներից, օգնության կանչեցին նաև Վասակ Բագրատունուն: Սրանց գնդերը հավաքվեցին Բերկրի քաղաքում, որտեղից պետք է ընթանային դեպի Արճեշ: Սակայն այս գնդերը վատ էին սպառազինված, նրանց մի մասն էլ անդեն ու անփորձ աշխարհազորայիններից էր բաղկացած: Բացի դրանից զորագլուխները տեղյակ չէին Թշնամու իսկական ուժին, և երբ Արճեշից մարդ հկավ հայտնելու, որ արաբները մեծաթիվ զորք են պատրաստում, Համադասպ Արծրունին հավատ չընծայեց նրան, և հրամայեց իր զորքին առաջ խաղալ դեպի Արճեշ:

Արճեշի արաբներն անմիջապես տեղեկացրին Ամրին, որ հայ նախարարների զորքը մոտենում է, իսկ արաբ զորավարն իր զորքով եկավ ու դարան մտավ Արճեշի մերձակայքում: Երբ հայերը սկսեցին հարձակումը, արաբները

57 ԱՅՈ, հ. Բ, էջ 404:

դուրս գալով թաքստոցից, հարձակվեցին նրանց վրա և մեծ վնաս հասցրին անփորձ աշխարհագորայիններին, որի մի մասը ջրահեղձ եղավ Վանա լճում: Ռամիկներից սպանվեց 1500 պինվոր, իսկ նախարարներից չորս հոգի, երեքը՝ Ամատունի, մեկը՝ Ուրծա տոհմից: Հայոց զորքի մնացորդները նահանջեցին մինչև Տայ գյուղը⁵⁸: Այս ճակատամարտը տեղի ունեցավ 775 թ. հրոտից ամսի 4-ին (15 ապրիլ), շաբաթ օրը:

Պարտությունն արմատապես փոխեց իրադրությունը Հայաստանում: Եթե մինչ այդ հայ ապստամբները Մուշեղ Մամիկոնյանի և սպարապետի գլխավորությամբ գերակշռությունն իրենց ձեռքում էին պահում, ապա Արձեշի աղետից հետո գաղտնիությամբ շարժվող Ամրի զորքը համարձակ կերպով առաջ խաղաց արքունի պողոտայով և կանգ առավ Արձնի գյուղի մոտ:

Կարնո քաղաքի արաբական կայազորը, որն ամբողջ ձմեռը պաշարված էր և սովի սպառնալիքի առջև արդեն պատրաստվում էր հանձնվել հայերին, Արձեշի աղետի լուրն առնելով հրաժարվեց հանձնվելուց: Հայ ռազմիկները հուսալքված վիճակում թողեցին քաղաքի պաշարումը. նրանց առջև երկու հնարավորություն կար, հեռանալ, անցնել Բյուզանդիայի կողմերը՝ ազատվելով թշնամու վերահաս հարվածից կամ իր ժողովրդի հետ դիմադրել ու մեռնել⁵⁹: Հայ ռազմիկներն ընտրեցին երկրորդ ճանապարհը և թեև թշնամուց շատ քիչ էին թվով, առանց տատանվելու Կարնո քաղաքից Բասենի վրայով գնացին Բագրևանդ: Հայոց հինգ հազարանոց զորքը և ռամիկ աշխարհագորականները հասնելով Արձնի գյուղի մոտերքը, անցան Արածանի գետը և բանակ դրեցին թշնամու դիմաց:

Բախտորոշ ճակատամարտը տեղի ունեցավ հաջորդ օրը՝ արևածագին: Արաբները ոչ միայն թվով շատ ավելի էին հայերից, այլև լավ սպառազինված, իրենց ճամբարում ունենալով նույնիսկ զենքեր նորոգող ու պատրաստող արհեստավորներ: Սկզբում հայկական զորքն իր բոլոր ուժերը հավաքելով հարձակվեց թշնամու վրա և մեծ ջարդ տվեց արաբներին, բայց թշնամու թվական գերակշռությունն իր դերը խաղաց և Ամրի զորքն ընդհանուր հարձակման անցնելով հայերի դեմ՝ նեղ դրություն մեջ դրեց թե՛ հեծյալներին և թե՛ հետևակին: Օրհասակա՞հ՝ բոլորին նահատակություն պատրաստվող ռազմիկներն իրար քաջալերում էին այսպիսի խոսքերով. «Քաջությունը մեռնենք մեր աշխարհի և մեր ազգի համար, և թող մեր աչքերը շտնանեն մեր սրբաբանների և մեր Աստուծո փառաբանման վայրերի ոտնակոխ լինելն ու պղծվելը... այլ թշնամիների սուրը թող նախ և առաջ մեր դեմ ուղղվի, ապա թող անեն ինչ կկամենան»: Ապա մաղթանքներով գոտեպնդված նրանք այնպիսի հարձակում գործեցին թշնամու վրա, որ ճակատամարտին մասնակից արաբները հետագայում պատմել են, թե ինչպես իրենց թվում էր, որ հայերի հետ մասնակից էր հրեշտակների բազմությունը, որոնք մարդկային կերպարանքով երևացել էին հայկական բանակի շարքերում: Բանն այն էր, որ հայ եկեղեցականները մարտիկներին քաջալերելու նպատակով ավետադաններով, մոմերով ու խնկամաններով ընթանում էին զորքի հետ, հոգեպես զորավիգ կանգնելու նրան և պայքար մղելու⁶⁰: Դա մի անձնագոհ հերոսամարտ էր զորեղ թշնամու դեմ: Ի վերջո հայ ռազմիկների շարքերը նոսրացան և շատերն ընկան հի-

58 Նույն տեղում, էջ 405:

59 Նույն տեղում, էջ 405—406:

60 Նույն տեղում, Բ, էջ 406—407:

րոսի մահով: Ծրեք հազար մարդ զոհվեց: Ընկան ապստամբության զեկավար Մուշեղ Մամիկոնյանը, հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին և Սահակ Բագրատունին, Մամիկոնեից տեր Մանուելը, Վահան Գնունին և շատ ուրիշներ, թե՛ նախարարներից և թե՛ ռամիկ ժողովրդից: Զոհվածների թիվն այնքան մեծ էր, որ Ղևոնդ պատմիչի արտահայտությամբ, թաղելու համար բավական հող չկար, այլ բացօթյա վայրում ընկած մնացին արևի ու փոշու, անձրևի ու մրրիկի տակ:

Արձնիի (Բագրևանդ) ճակատամարտը, որը տեղի ունեցավ 775 թ. Հրոտից ամսի 14-ին (ապրիլի 25), նշանավորում էր ժողովրդի ազատասեր ոգին, նրա ձգտումը ելք գտնելու իր ծանր վիճակից:

Ճակատամարտից հետո արաբներն ասպատակ սփռեցին Բագրևանդ գավառում և նրա շրջակայքում, կողոպտելով ավանները, վանքերն ու եկեղեցիները, գերեվարելով քահանաներին ու վանականներին (մոնոզոններին), որոնց համարում էին ապստամբության գրգռողներ ու ղեկավարներ: Ապա նրանք դիմեցին անառիկ ամրոցներում ապաստանած իշխաններին և երզման գիր տալով, համոզեցին իջնել բերդերից ու հպատակություն հայտնել:

Մի քանի ամիս անց մեռավ Մանսուր խալիֆան: Նա այնքան ատելի էր դարձել բոլորի համար, որ արաբ պատմիչների վկայությամբ նրա համար հարյուր գերեզման փորվեց և բոլորովին այլ փոսում թաղվեց, որովհետև համոզված էին, որ դժգոհ ժողովուրդը պիտի պղծի նրա գերեզմանը⁶¹: Ղևոնդ պատմիչը նույնպես պատմում է մի հայ քահանայի տեսիլքը, որը ժողովրդի ցասման արտահայտությունն էր. հայ նախարարների խոշտանգման վայրում նա տեսնում է մի վիհ, որի մեջ կրակ կար, իսկ բերանին երկաթե դուռ: Երկու զինվորներ բերելով Մանսուրին, բացում են դուռը և կրակի բոցերի մեջ գցելով նրան, վերստին փակում:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ամենափառավոր դրվագներից մեկը հանդիսացող այս հուժկու ապստամբությունը, որը միաժամանակ ցնցեց ամբողջ խալիֆայությունը⁶², ողբերգական վախճան ունեցավ: Դա օտար լծի և հարկային կեղեքիչ քաղաքականության դեմ բռնկված մի շարժում էր, որը միաժամանակ ձգտում էր վերականգնելու հայկական անկախ պետականությունը: Սակայն պարտությունը շատ ծանր հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Ապստամբության ճնշումից հետո խալիֆայությունն անմիջապես դիմեց խիստ միջոցների: Մի քանի ամիս անց Մանսուր խալիֆայի մահվանից հետո նրան հաջորդեց Մահդին (775—785), որը հայտնի դարձավ իր համեմատաբար մեղմ քաղաքականությամբ: Այդ ժամանակ Հայոց իշխան էր նշանակվել Սահակ Բագրատունու որդին՝ Աշոտը⁶³, որի իշխանության տարիները (775—781) համեմատաբար խաղաղ անցան: Արմինիայի կառավարիչ Օսմանի օրոք (782—785) Հայոց իշխան նշանակվեց Տաճատ Անձևացին, որը Լրկար տարիներ բյուզանդացիների հետ կռվել էր արաբների դեմ, ապա արաբ-

⁶¹ Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958 p. 294.

⁶² Ի. Պ. Պետրուշևսկին գրում է. «Այս վիթխարի շարժումը, որը համընկնում էր Միջին Ասիայում Մուկաննայի և Վրկանում կարմրադրոշների գյուղացիական ապստամբություններին, սաստիկ վախեցրեց Մահդի խալիֆային, ստիպելով հարկերը թեթևացնել» (տե՛ս Ի. Պ. Պետրուշևսկի, в кн.: «Всемирная история», т. III, М., 1957, стр. 139).

⁶³ Սամուել Անեցի, էջ 88:

ների կողմն անցել և մեծ հռչակ էր վայելում⁶⁴։ Սպարապետ նշանակվեց Բագարատ Բագրատունին։ Սակայն Հայոց իշխանի և Արմինիայի սատիկանի միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունն այնքան սրվեց, որ Օսմանը 785 թ. խաղարների դեմ պայքարի պատրվակով Հայոց իշխան Տաճատին, սպարապետ Բագրատին և Ներսեհ Կամսարականին հրավիրեց Դարբանդի կողմերը և հանձնարարեց ամբողջ ամառն անցկացնել Քերան կոչված վատառողջ դաշտում, ուր (հավանաբար հիվանդություններից) վախճանվեցին Տաճատը, Բագրատը, Ներսեհը և ուրիշներ։

Այդ տարիներին սրվեցին խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև տեղի ունեցող պատերազմական զործողությունները, որոնք ընթանում էին մասամբ Մեծ Հայքի արևմտյան կողմերում։ Արմինիա ոստիկանությունն արաբական խալիֆայության համար ուղղմական առաջնակարգ նշանակություն ուներ՝ Բյուզանդիայի և խաղարների դեմ մղած երկարատև պայքարի ընթացքում։

Բյուզանդիայի արևելյան նահանգները նվաճելուց հետո, արաբները թեև կանգ առան Տավրոսյան լեռնաշղթայի առջև, սակայն երկու հզոր պետությունների միջև ոչ մի որոշակի սահման չդժվեց։ Երեք հարյուր տարուց ավելի գոյություն ունեցավ սահմանային ամրությունների մի երկար գոտի (արաբ. սուլուր), որի բերդերն ու քաղաքներն անընդհատ ձեռքից ձեռք էին անցնում։

Միջերկրականի ափերից մինչև Կարնո քաղաք ընկած տարածությունն, ըստ արաբական աղբյուրների, երկու մասի էին բաժանվում՝ Ասորիքի սահմանային ամրությունների և Վերին Միջագետքի սահմանային ամրությունների շրջանները⁶⁵։ Վերջինիս մաս էր կազմում Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանային ամրությունների գոտին։

Ասորիքի սահմանային ամրությունների (սուլուր) գոտին ընդգրկում էր Կիլիկիան, որի կարևորագույն քաղաքն էր Տարսոնը։ Մյուս կարևոր քաղաքներն էին՝ Ադանա, Մոփսուեստիա (Մամեստիա) և Անարզաբա։

Վերին Միջագետքի սահմանային ամրությունների գոտին⁶⁶ ընդգրկում էր նախկին բյուզանդական Երրորդ Հայքը, ինչպես նաև Սամոսատի մերձակա եփրատյան շրջանները։ Գլխավոր քաղաքը Մելիտինեն էր, որը շրջապատված էր Տարենտե, Սոզոպետրա (արաբ. Զիբաթրա) և Հիսն Մանսուր ամրոցներով և Գերմանիկե (Մարաշ) քաղաքով։

Վերին Միջագետքի սահմանային գոտու հետ սերտորեն կապված էին Մեծ Հայքի արևմտյան այն գավառները, որոնք երկու հզոր պետությունների միջև արյունահեղ գոտեմարտի թառեխաբեմ դարձան։ Դրանք էին Բարձր Հայքի արևմտյան գավառները (Մուզուր, Եկեղյաց, Դարանաղի և այլն) և մանավանդ Արածանիից հյուսիս ընկած գավառները։ Այս գավառներում արաբների հարձակումները հասնում էին մինչև Կամախ, որի վիճակը շատ հեղհեղուկ էր⁶⁷։

Արաբաբյուզանդական սահմանային անվերջ ընդհարումները⁶⁸ Հայաստանի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցան։ Փոքր Հայքի, Բարձր

⁶⁴ Տաճատ Անձևացու մասին տե՛ս A. Тер-Гевордян, նշվ. աշխ., էջ 110—111 և հետ.։

⁶⁵ E. Honigmann, Thughur, Enc. of Islam, IV, 1929, p. 733—739.

⁶⁶ Beladsori, p. 183—192.

⁶⁷ Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական գավառներն արաբների մոտ հատուկ ձևով կոչվում էին «Բիլադ ալ-Արման» (Հայոց երկիր)։ Ibn Hauqal, Opus Geographicum, II, p. 343.

⁶⁸ E. Honigmann. Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, S. 39—43.

Հայքի ու Մսիլի բազմաթիվ գավառներ քարուքանդ եղան և տնտեսական ծայրահեղ քայքայման հասան: Երկու հզոր ախոյանների այս ընդհարումներին մասնակցում էին բազմաթիվ հայ ռազմիկներ, մանավանդ Բյուզանդիայի կողմից, որը ոչ միայն օգտագործում էր Հայաստանից փախած հայ ռազմիկներին, այլև ջանք չէր խնայում հիմնահատակ կործանելու այս շրջանների բոլոր ամրոցներն ու քաղաքները:

VII դարի կեսից մինչև հաջորդ դարի կեսը տևող երկարատև պատերազմները խալիֆայությանը համոզեցին, որ արաբաբյուզանդական սահմանային դատու վրա արաբ ազգաբնակչության ներկայությունը մի անհրաժեշտություն էր: Ասորիքի և Վերին Միջագետքի (Աղձնիք) սահմանամերձ գավառներում աբսարական ցեղեր կային դեռ VII դարից: Խալիֆայությունն անհրաժեշտ դատավ Հայաստանի արևմտյան գավառները ևս բնակեցնել արաբ տարրով և այդ իրադրոժեց Աբբասյան խալիֆա Հարուն ալ-Ռաշիդը:

774—775 թթ. ապստամբության պարտությունը ճակատագրական հետևանքներ ունեցավ: Թեև այս շարժումը ճնշելուց հետո Աշոտ Բագրատունու և Տաճատ Անձևացու իշխանության տասը տարիների ընթացքում Աբբասյանները բացառիկ խստություններ չկիրառեցին, սակայն Հարուն ալ-Ռաշիդի խալիֆայության (785—809) առաջին տարիներին վիճակը շատ ողբալի դարձավ⁶⁹: Դրությունը հատկապես ծանր էր այն պատճառով, որ հայ նախարարները VIII դարի երկրորդ կեսում (մինչև IX դարի սկիզբը) զրկված էին հարկերը հավաքելու իրավունքից և հայկական գավառներում շրջում էին արաբ հարկահանները, որոնք ամեն տեսակ կամայականություններ էին գործում, ամենուրեք ոսկի և արծաթ որոնելով՝ լինի նախարարների դղյակներում, վանքերում կամ այլուր⁷⁰:

Հարուն ալ-Ռաշիդն իր իշխանության հենց սկզբում ուղարկեց խուզայմա իբն խալիմ-ալ-Տամիմիին, որպես Արմինիայի ոստիկան: Սա Դվինում իրեն ընդառաջ եկող Արծրունի երեք եղբայրներին ձերբակալեց և բանտում պահելուց հետո առաջարկեց մահմեդականություն ընդունել: Ընդունեց միայն Մեհարուժանը, իսկ Համադասպն ու Սահակը նահատակվեցին⁷¹: Խուզայման Դվինի կաթողիկոսարանի կալվածքներից խլեց երեք գյուղ, բայց Հովսեփի Ա Փարպեցի կաթողիկոսը (795—806) համառ պայքարից հետո երկու գյուղ ետ վերցրեց⁷²:

Արմինիայի ոստիկան Սուլայմանը (788—790) իրեն նստավայր ընտրեց Պարտավը, որն այդ օրվանից Դվինի հետ միասին Արմինիայի ոստիկանի երկրորդ նստավայրը դարձավ, բայց պետք է ընդգծել, որ Դվինը եբբեք չկորցրեց իր նշանակությունը:

Հարունի իշխանության առաջին տարիներին 774—775 թթ. ապստամբության պարտության ողբերգական հետևանքներն ակնհերս դարձան: Մամիկոնյանների, ինչպես նաև Կամսարականների և այլոց քաղաքական ասպարեզից վերանալը խոշոր փոփոխություններ առաջացրեց Հայաստանի քաղաքական

⁶⁹ M. Ghazarian, Armenien unter der Arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, S 65—68.

⁷⁰ Հ. Նալբանդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, Մ 12, 1954, էջ 79—82:

⁷¹ Ղևոնդ, էջ 162:

⁷² Դրասխանակերտցի, էջ 63:

կյանքում: Նախ և առաջ Մեծ Հայքի հարավարևմտյան կողմերում և առաջին հերթին Տուրուբերանում այլևս չէր մնացել ոչ մի ուժեղ նախարարական իշխանություն և Աղձնիքի կողմից եկող արաբական ցեղերի համար ճանապարհը բաց էր դեպի Հայաստանի խորքերը թափանցելու:

Արաբ ցեղերի գաղթն սկսվեց Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք⁷³: Շայքանի ցեղը վաղուց հաստատվել էր Աղձնիքում մինչև Կորճայք, իսկ Տաղլիբը՝ Մոսուլի շրջակայքում: Արձնում և Բաղեշում հաստատվեցին Ջուրարիկները: Հարունի օրոք Սուլայմ ցեղը (Կալսի մի ճյուղը) եկավ և հաստատվեց Վանա լճի հյուսիսարևմտյան կողմերում՝ Ապահունիք և Հարը գավառներում և հայերին հայտնի դարձավ «Կալսիկ» անվամբ: Հստ երևույթին նույն Սուլայմ ցեղից էին նաև Չահհաֆյաններն ու Բերկրի Ութմանիկները: Կարնո քաղաքի, ինչպես նաև Դվինի արաբները որոշակի ցեղի չէին պատկանում, այլ տարբեր ժամանակներում զանազան կողմերից էին հավաքվել: Արաբ ռազմիկ ցեղերը հաստատվեցին ընդհանրապես այն շրջանում, որն արաբ մատենագիրների մոտ կոչվում է Ջորրորդ Արմինիա:

Արաբական ցեղերի հաստատումը Հայաստանում⁷⁴ պատճառ դարձավ հայ նախարարական ուժերի արտագաղթին դեպի Փոքր Ասիա: Այս շարժումն Օմայանների օրոք մասնակի բնույթ էր կրում, սակայն Աբբասյանների ժամանակ դարձավ զանգվածային: Հարունի իշխանության ժանր տարիներին Շապուհ Ամատունին իր սրբու և հեծյալների հետ գաղթեց արևմուտք⁷⁵: Արաբ գաղթականները հայ նախարարներից բռնությամբ հողեր էին խլում: Ութմանիկ արաբները ստիպեցին Աղիոսի Գնունիներին հեռանալ և նրանց փոխարեն իրենք հաստատվեցին Վանա լճի հյուսիսարևելյան անկյունում (Բերկրի):

Հայաստանի պատմության համար աննախընթաց զանգվածային արտագաղթը սկիզբ առավ Աբբասյանների օրոք: Այսպիսով, իրար զուգահեռացին երկու աղետալի երևույթ՝ հայերի արտագաղթը և օտար (արաբ) տարրի հաստատվելը Մեծ Հայքի նույնիսկ Միջնաշխարհում: Արաբ խայիֆաները Տուրուբերանի ու Բարձր Հայքի որոշ գավառներում հաստատելով արաբ տարրը, և զանգվածային արտագաղթի պատճառ դառնալով, մի այնպիսի վերջ առաջացրին Հայկական լեռնաշխարհի սրտում, որը դարեր շարունակ անհնար եղավ բուժել: Արաբ տարրի ներկայությունը Հայաստանի հողի վրա հիմք դարձավ օտար քաղաքական միավորների (ամիրությունների) գոյացման համար, որոնք մեծ չափով դժվարացրին հայկական կենտրոնաձիգ պետության ստեղծումը և ամրապնդումը բազրատունյաց ժամանակաշրջանում, մասնավորապես նրան հաջորդող դարերում:

⁷³ Yaqubi, II, p. 426.

⁷⁴ Մանրամասն տե՛ս Ս. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 58—66:

⁷⁵ Ղևոնդ, էջ 168—169: Համամ Ամատունու անունով Համամաշեն (այժմ՝ Համշեն) է կոչվել այն վայրը, ուր հաստատվել է Շապուհի հետ գաղթող հայությունը: Տե՛ս Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948, էջ 38: Տե՛ս նաև С. Т. Еремян, Армения под властью арабов, в книге: «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства», части III—IV, М.—Л., 1939, стр. 310.

3. ՊԱՅՔԱՐ ՆԵՐՔԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ IX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍՈՒՄ

785 թ. դեպքերից հետո, երբ սպանվեցին Հայոց իշխան Տաճատ Անձիվացին, սպարապետ Բագարատ Բագրատունին և ուրիշներ, մի քանի տարվա անորոշ շրջան սկսվեց Հայաստանում, սակայն շուտով ասպարեզում երևաց Աշոտ Բագրատունին՝ Մսակեր մականունով⁷⁶։ Նրա մասին առաջին տեղեկությունը վերաբերում է 790-ական թթ. սկզբին, Աղիոպիտում Ութմանիկ ցեղի արաբների հաստատման հետևանքով՝ Գնունիների, Աշոտ Մսակերի օժանդակությամբ, Տայքի կողմերը հեռանալու առիթով⁷⁷։ Ակներևորեն այդ ժամանակ Աշոտ Մսակերը⁷⁸ Հայաստանի գահերեց իշխանն էր, բայց որպես Հայոց իշխան պաշտոնապես չէր ճանաչված Աբբասյան խալիֆայության կողմից։

Բագրատունիների տիրույթներն ընդգրկում էին Մեծ Հայքի Միջնաշխարհի մեծ մասը։ Աշոտ Մսակերը մոր կողմից լինելով Մամիկոնյան, ժառանգական իրավունքի հիման վրա տիրացավ Տարոնին։ Նա Կամսարականների մնացորդներից գնեց⁷⁹ նաև Շիրակ և Արշարունիք գավառները, որոնց տանուտերը՝ Ներսեհ Կամսարականը 785-ին սպանվել էր Դարբանդի մոտ։

Այսպիսով, Բագրատունիների տիրույթները հյուսիսում սահմանակից էին Ջավախքին, հարավում հասնում էին մինչև Վերին Միջագետք, իսկ Արևմուտքում մտնում էին արաբաբյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտու մեջ⁸⁰։

Այսչափ ընդարձակ կալվածքների տիրանալուց հետո Աշոտը 804 թ. պաշտոնապես ճանաչվեց Հայոց իշխան։ Նա իր նստավայրը⁸¹ Դարույնքից տեղափոխեց Բագարան, որն այդ ժամանակվանից դարձավ հայոց իշխանների նոր նստավայրը։ Աշոտի եղբայր Շապուհը ստանձնել էր սպարապետության գործակալությունը։

VIII դարի երկրորդ կեսին Աբբասյանների բիրտ քաղաքականության հետևանքով բազմաթիվ հին նախարարական տներ (Մամիկոնյան, Կամսարական, Ամատունի, Ռշտունի, Անձևացի, Գնունի և այլն) գրեթե վերացան։ Դրանից օգտվեցին նախ Բագրատունիներն ու Արծրունիները, և ապա՝ մասամբ արաբական ավատական իշխանությունները՝ ամիրությունները Հայաստանում⁸²։

Բագրատունիները տարածվեցին ամբողջ Արմինիա կուսակալության մեջ

76 Ասողիկը նրան Մսակեր է կոչում, Ասողիկ, էջ 106։

77 Վարդան, էջ 106։

78 Նա հակահարված տվեց քայքայվող հայ նախարարական տներին փոխարինելու եկող սրարական ցեղերին և իր տիրույթներին կցեց վերոհիշյալների կալվածքները։

79 Ասողիկ, էջ 106։

80 Բագրատունիները կարողացան հաստատվել նաև Վասպուրականի Մոկաց նահանգում։ Նրանց մի ճյուղը դեռ մնում էր իրենց հինավուրց կալվածք Սպերում։ Աշոտ Մսակերի Շապուհ եղբոր որդի Աշոտը, Թեոփիլոս կայսեր կողմից Սպերի իշխան էր նշանակված։ Ըստ Վարդան պատմիչի, Աշոտը վերականգնել էր նաև Կամախը և այնտեղ բնակեցրել իր ընտանիքը։ Հիշյալ վայրն ավելի հավանական է փնտրել Տայքում, որի Կարմախ (Վարդան, էջ 105) ամրոցում 775 թ. հետո ապաստանել էին Բագրատունիները։ Տե՛ս Շ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 310։

81 Ասողիկի արտահայտությամբ՝ արքունիքը (էջ 106)։ Որոշ աղբյուրներ նրան նույնիսկ կոչում են թագավոր (Վասնր ժամանակագրություններ, Երևան, 1956, Բ, էջ 204)։

82 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 263։

և բացի Հայաստանից, հաստատվեցին նաև Վիրքում⁸³: 775 թ. դեպքերից հետո, Սմբատ Բագրատունու եղբայր Վասակը, որը, հավանաբար, մասնակցել էր Արձեշի ճակատամարտին, իր որդիների հետ ապաստանեց Տայքի ու Կղարջքի կողմերը⁸⁴:

Վասակի որդի և Աշոտ Կուչրի թոռ Ատրնեբսեհի Կղարջքում հաստատվելու մասին այլափոխված ձևով ակնարկում է նաև վրաց պատմական ավանդույթյունը («Վրաց տարեգրությունը»): Ատրնեբսեհ (Աշոտ) Կուչրի եղբորորդի Ատրնեբսեհը, որի հայրը Բագրատունի էր և Հայաստանում իշխան էր եղել, գալով Կղարջք, վրաց Արշիլ իշխանից⁸⁵ ստանում է կալվածք և այնտեղ հաստատվում: Հստ 3. Մարկվարտի և Ն. Ադոնցի, Վարդան պատմիչի և վրաց տարեգրության փաստերը նույն անցքերին են վերաբերում, ընդ որում Վարդանը հատակ կերպով վկայում է, որ Աշոտ Կուչրի որդի Վասակից են սերել վրաց Բագրատունի թագավորները: Խոսելով Աշոտ (Հայոց իշխան, 732—748) Կուչրի մասին, նա գրում է. «Սմա լինին երկու որդիք՝ Սմբատ-նախնի թագաւորացն հայոց և Վասակ՝ սկիզբն թագաւորացն վրաց, որոյ որդի—Ատրնեբսեհ»⁸⁶:

Հայաստանում բացի Բագրատունիներից ուժեղացան նաև Արծրունիները՝ Վասպուրականում⁸⁷, Սյունեցիք՝ Սյունիքում⁸⁸ և հարակից դավառներում, Արցախի իշխանները՝ Արցախում:

Արցախի իշխան Սահլ Սմբատյանը, որին արաբ պատմիչները կոչում են «հայազգի Սահլ, որդի Սմբատի» (Սահլ իբն Սինբաթ ալ-Արմանի) մեծ հեղինակություն և ուժ ուներ: Նա 821 թ. Ամարասը ստպատակող արաբներին մեծ ջարդ տվեց և ազատեց գերեվարած ժողովրդին⁸⁹:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանում հաստատված արաբ գաղթական ամիրներին, ապա նրանք շուտ ենթարկվեցին տեղական ավատական կարգերին և սկսեցին պայքարել հենց Աբբասյանների դեմ: IX դարի սկզբին հանդես եկավ Ջահհաֆ կոչված մի ամիր, որն ամուսնացած լինելով 775-ին սպանված Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ, իրեն համարում էր Մամիկոնյանների կալվածքների ժառանգորդ⁹⁰, սակայն ոչ միայն Տարոնում, այլև Արշարունիքում հողեր խլելու նրա ձգտումը Աշոտ Մսակերի դիմադրության հետևանքով անհաջողության մատնվեց: Ջահհաֆն իր որդու՝ Աբդ ալ-Մալիքի հետ գրավեց

83 Տե՛ս Ան, հ. Բ, էջ 429:

84 Նրանից առաջ Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունին 703 թ. ապստամբության ժամանակ հաստատվել էր Տայքի հյուսիսում գտնվող Թուխարք ամրոցում:

85 Նկատի ունենալով, որ Արշիլ իշխանը, ըստ Ղևոնդ պատմիչի, սպանվել է 786 թ., ուսումնասիրողները հզրակացնում են, որ Վասակի եղբորորդիների գաղթը պետք է տեղի ունեցած լինեք 775—786 թթ.: Ատրնեբսեհի որդի Աշոտը (մեռ. 826) դարձավ վրաց իշխան, կայսրից ստանալով նաև կուրապաղատ տիտղոսը և իշխում էր Կղարջքից մինչև Տիգրիս: Սրա օրոք վրաց Բագրատունիները տիրապետող դիրք գրավեցին Վիրքում:

86 Վարդան, էջ 112:

87 Վասպուրականի Արծրունիներին իր հետ կապելու համար Աշոտ Մսակերը Հռիփսիմե դստերն ամուսնացրել էր Գագիկ Արծրունու որդի Համազասպ իշխանի հետ: Արդեն այդ ժամանակ Արծրունիները տիրում էին Արտազից մինչև Ռշտունիք:

88 IX դարի սկզբին Սյունյաց նոր նահապետ Վասակի օրոք այս հինավուրց նախադարական տունը նորից հզորացավ:

89 Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 374:

90 Վարդան, էջ 105:

Դվինը՝ 813 թ.: Մամուն խալիֆան ի վիճակի չլինելով անմիջապես ճնշել այդ շարժումը, նախ Արդ ալ-Մալիքին ճանաչեց Արմինիայի ոստիկան, ապա շուտով ուրիշ ոստիկան ուղարկեց՝ Բահիրին⁹¹: Արդ ալ-Մալիքը նրան պաշարեց Պարտավում, բայց պարտվեց և հնազանդություն հայտնեց: Առիթից օգտվելով Շապուհ Բագրատունին զորքով դիմեց Դվին, որտեղ նստում էր Արդ ալ-Մալիքը: Սակայն բնակիչները հարձակվեցին Արդ ալ-Մալիքի վրա և սպանեցին նրան⁹²: Սրանից հետո Զահհաֆը շքացավ քաղաքական ասպարեզից և Աշոտ Մսակերը լրիվ տիրապետող դիրք ստացավ Հայաստանի քաղաքական կյանքում:

Աշոտ Մսակերի մահվանից հետո նրա երկու որդիները՝ Բագարատն ու Արմ-բատը ժառանգեցին նրա իշխանությունը: Բագարատը դարձավ իշխան Հայոց, իսկ Ամբատը ստանձնեց սպարապետությունը⁹³: Աշոտ Մսակերի և նրա որդիների հեղինակությունը մեծ էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև Վիրքում և Աղվանքում⁹⁴:

Բարեկի դիսավորած հակաարարական շարժումն Ասրպատականում և, մյուս կողմից, Բագրատունիների հզորացումը Հայաստանում, ստիպեց Աբբասյան խալիֆաներին ավելի ողջախոհ քայլերի դիմել:

Նման պայմաններում Աբբասյան խալիֆային մնում էր միայն ճանաչել հայ Բագրատունիների գերիշխանությունն Արմինիայում: Բագարատ Բագրատունին ստացավ «իշխանաց իշխան»⁹⁵ տիտղոսը⁹⁶, որը ցույց էր տալիս նրա գերագահությունը ոչ միայն Հայաստանի, այլև Վրաց ու Աղվանից նախարարների նկատմամբ: Բագարատը ձգտում էր ստանալ նաև Արմինիայի ոստիկանի (կառավարչի) պաշտոնը: Նա միջամտեց նաև եկեղեցական գործերին:

Հովհաննես Ովայեցի կաթողիկոսի (833—855) ընտրության ժամանակ Բագարատը հակառակվեց և հրամայեց նրան քաշվել Այրից վանքը⁹⁷: Միայն ընդհանուր ժողովի կողմից Հովհաննես Ովայեցու անբասիր ճանաչվելուց հետո իշխանաց իշխանը զիջեց և թուլլատրեց նրան իր պաշտոնին անցնել⁹⁸:

Բագարատը սեր ուներ գիտության և դպրության նկատմամբ: Իր հոր՝

91 Բ. Յապուբի, ժամանակագրության Հայաստանի ոստիկաններու, Վիեննա, 1933, էջ 57. Yaqubi, II, p. 462.

92 «Նիւթեր Աղուանից Պատմութեան», Արարատ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 162:

93 Ասողիկ, էջ 106—107:

94 Վիրքում իշխում էր հայ Բագրատունիների մի ճյուղը, իսկ Աղվանքի եկեղեցին ևնթակա էր հայ եկեղեցուն: Հայ Բագրատունիների հեղինակությունը տարածվում էր նույնիսկ Վերին Միջագետքի ասորիների վրա: Երբ Ամիդի մեծ եկեղեցին այրվեց, ասորիները զիմեցին Բագարատ Բագրատունուն և նրանից ստացան օժանդակություն՝ 3000 զուլա (զիրհեմ) և մեծ քանակությամբ փայտ (Վ. Տումաշեկ, Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, Ազգ. մատ., ԻՊ., Վիեննա, 1896, էջ 26):

95 Tabari, III, 1408: Բագարատը նստավայր ընտրեց Խլաթը: Նա իր հորից ժառանգել էր մեծ մասամբ նրա կալվածքների հարավային մասը (Տարոնն ու շրջակա գավառները մինչև Շիմշաթի կողմերը), իսկ Եղբայրը՝ Սմբատը՝ հյուսիսային մասը (Կոգովիտից մինչև Սպեր, կենտրոն ունենալով Բագարանը):

96 Տիտղոս բառը պայմանականորեն ենք գործածում:

97 Դրասխանակերտցի, էջ 148:

98 Կ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 930—931: Լեոն այս փաստը նշում է, ցույց տալու համար Բագարատի հեղինակության մեծության աստիճանը (հ. Բ, էջ 439):

Աշոտի օրոք, Հայաստան այցելած ասորի նանա⁹⁹ սարկավագին նա պատվիրեց գրել Հովհաննու Ավետարանի մեկնությունը: Նանան այն գրեց նախ ասորերեն, ապա թարգմանեց արաբերենի և այդպես ներկայացրեց իշխանաց իշխանին, որը քաջ տեղյակ էր այդ լեզվին: Հետագայում այս արաբերեն մեկնությունը թարգմանվեց հայերեն:

IX դարի առաջին կեսում և մանավանդ Բագարատի իշխանության տարիներին (826—850) Հայաստանը վերստացել էր իր ներքին ինքնավարությունը, թեև իշխանաց իշխանը պարտավոր էր տարեկան հարկերը կանոնավոր կերպով ուղարկել խալիֆայություն¹⁰⁰: Հետաքրքրական է նշել, որ այս շրջանում հայկական գավառներում հարկերը հավաքվում էին հենց հայ նախարարների հսկողության տակ և ոչ թե արաբ հարկահանների ձեռքով: Հարուն ալ-Ռաշիդի մահվանից (809) հետո վերջ գտան այն հարստահարությունները, որոնք VIII դարի երկրորդ կեսում սովորական երևույթ էին դարձել: Հայ նախարարներն արդեն ինքնավար էին իշխում իրենց գավառներում և, ըստ արաբ պատմիչ Բալազուրիի, նրանք արհամարհում էին Արմինիայի ոստիկանի հրամանները և եթե թույլ ոստիկաններ էին գալիս, նույնիսկ հրապարակորեն անարգում էին նրանց¹⁰¹:

Դեռ Աշոտ Մսակերի իշխանության վերջին տարիներին հանդես եկավ Զահահաֆի եղբորորդին՝ Սեադան¹⁰², որը բախվեց Աշոտ Մսակերի ու Շապուհի հետ:

Սակայն Սեադան իր գործունեության ընթացքում, դաշնակից ունենալով որոշ հայ նախարարներին¹⁰³, հիմնականում պայքարում էր արդեն թուլացող խալիֆայության դեմ: Սեադայի շուրջն էին համախմբվել սպարապետ Սըմբատ Բագրատունին ու Սյունյաց իշխանները:

Արբասյաններն իրենց ներկայացուցիչների միջոցով փորձեցին սիրաշահել Սեադային և խոստացան Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը¹⁰⁴: Սակայն վերջինս մերժեց և դիմեց զինված ապստամբության: Խալիդ ոստիկանը Հայոց կաթողիկոս Դավիթ Կակաղեցուն բանազնաց ուղարկեց ապստամբների մոտ, որոնք, սակայն, անդրդվելի մնացին: Խալիդը հայտնեց ապստամբներին, որ նրանք չկասկածեն, թե ինքը ցանկանում է տիրանալ հայ նախարարներին պատկանող գավառներին¹⁰⁵: Ո՛չ հայ նախարարները, ո՛չ էլ Սեադան չհրաժար-

99 Վերին Միջագետքի կողմից IX դ. սկզբներին Հայաստան եկավ երկարակ ասորի քարոզիչ Թեոդորոս Արուկուրան, որը Հայոց իշխան Աշոտին համոզելու միջոցով ձգտում էր երկարակ վարդապետությունն արմատավորել ամբողջ երկրում (Վառդան, էջ 107—108): Աշոտ Մսակերը հրավիրեց միաբնակ ասորի եկեղեցականների, որպեսզի բանավեճի մեջ մտնեն նրա հետ: Եկավ նաև սարկավագը, որը հակաճառելով Թեոդորոսին, հերքեց նրա փաստարկները և ստիպեց հեռանալ Հայաստանից (Ն. Ալիևյան, Թեոդորոս Արուկուրա և Նանա Ասորի, Վիեննա, 1922):

100 Հ. Նալբանդյան, Արարների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, 1954, էջ 83—84:

101 *Beladsori*, էջ 210—211.

102 *Yaqubi*, էջ 464.

103 Նա ամուսնացել էր հզորացող Բագրատունիների տոհմից Արուսյակ (Դրասխանակերտցի, էջ 64) անունով մի իշխանուհու հետ և լավ հարաբերությունների մեջ էր Սմբատ սպարապետի հետ:

104 *Yaqubi*, էջ 464.

105 Դրասխանակերտցի, էջ 64: Խալիդն Աղձնիքում տիրույթներ ուներ:

վեցին իրենց նպատակից, որը Արբասյանների լծի թոթափումն էր: Խալիֆը Դվին քաղաքից զորք ուղարկեց և Հրազդանի ափին Կավակերտի մոտ հաղթեց ասպատամբներին: Սպանվեց Սահակ Սյունին, իսկ Սևադան ու Սմբատը փախան¹⁰⁶: Սևադան դիմեց Սյունիք և հաստատվելով Ծղուկ գավառի հինավուրց Շաղատ ավանում, ասպատակեց շրջակա գավառները: Սյունյաց իշխաններից Վասակը նրա ասպատակություններին վերջ տալու այլ միջոց չգտնելով, դիմեց Բաբեկին, որի օգնությամբ հեռացրեց Սևադային¹⁰⁷:

IX դարի սկզբին Ատրպատականում ծնունդ առած խուրրամյան կոչված աղանդավորական շարժումը ծավալվեց իրանական տարրերով բնակեցված այս հրկրամասում, որն ընդվզեց խալիֆայության շահագործման դեմ և իբրև գաղափարական զենք օգտագործեց խուրրամյան վարդապետությունը:

817 թ. խուրրամյան շարժման գլուխ կանգնեց Բաբեկը (Բաբան) և Ատրպատականի ասպատամբությունը ծավալվեց ու մեծ վտանգ դարձավ խալիֆայության համար: Արբասյան խալիֆաներ Մամունի և Մուտասիմի զորավարները իրար ետևից պարտվում էին Բաբեկի զինված ջոկատներից¹⁰⁸:

Այդ տարիներին Փոքր Ասիայում մի մեծ ասպատամբյուն էր ծագել՝ Թումա զորավարի զլխավորությամբ: Մամուն խալիֆան ամեն կերպ օգնել էր Թումային (Թովմա Գաղիրացի) և նրա շնորհիվ ասպատամբը կարողացավ մեծ վնասներ հասցնել Բյուզանդական կայսրությանը: Թեոփիլոս կայսրն իր հերթին դաշնակցեց Բաբեկի հետ՝ ընդդեմ խալիֆայության: Բյուզանդացիք գրոհեցին Ատրիքը, մեծ վնասներ հասցնելով արաբներին:

Բաբեկի շարժման կենտրոն Բաղդը (Ատրպատականում) անմիջականորեն հարևան էր հայկական երկու լեռնային նահանգների՝ Սյունիքին և Արցախին: Երբ Սևադայի դեմ կռվելու համար Սյունյաց Վասակ իշխանը հրավիրել էր Բաբեկին, սա փոխարենը որոշ հավակնություններ հանդես բերեց Սյունիքի նրկատմամբ: Բաբեկը կնության առավ Վասակի աղջկան և նրա մահվանից հետո ուզեց որպես ժառանգորդ տիրանալ Սյունիքին: Սյունյաց իշխանները դիմադրեցին և Բաբեկը հարձակվեց հայկական գավառների վրա, ասպատակեց Գեղարքունի գավառը, 15 հազար մարդ կոտորեց ու քանդեց Մաքենացոց հռչակավոր վանքը¹⁰⁹:

Մուտասիմ խալիֆան հսկայական զորքով Բաբեկի դեմ ուղարկեց Աֆշին զորավարին: Բաբեկը կարողացավ համոզել Թեոփիլոս կայսրին՝ հարձակվելու խալիֆայության վրա և բյուզանդացիք ասպատակեցին Հայաստանը, սակայն պարտություն կրելով նահանջեցին: Բաբեկը 837 թ. շարաշար պարտվեց Աֆշինից և փախավ Արցախի կողմերը: Արցախի իշխան Սահլ Սմբատյանը Բաբեկին բռնելով, հանձնեց արաբների ձեռքը¹¹⁰, որոնք նրան մահապատժի ենթարկեցին:

106 Նույն տեղում, էջ 64—65:

107 Ստ. Օրբելյան, էջ 158: Այդ տարիներին Սյունիքում հայտնվեց ևս մի Զահհաֆյան՝ Աբլհերթը (Վարդան, էջ 109), որը շորս հազարով ասպատակեց Սյունիքը, բայց Բաբեկն Սյունին հաղթեց և փախցրեց նրան:

108 Կազանի, ք. 463.

109 Ստ. Օրբելյան, էջ 159: Ստեփանոս Արլասադը Բաբեկին կանչել էր Արցախ, որը հարձակվելով, քարուքանդ արեց բազմաթիվ գավառներ և վերջապես հարձակվեց Գորդու բերդի վրա, որտեղ ապաստանել էին նրա կոտորածներից փախածները: Չկարողանալով բերդը գրավել (այդ չհաջողվեց նաև իր զորավար Ռոստոմին), Բաբեկը վերադարձավ Ատրպատական (Վաղանկատվացի, էջ 263—264):

110 Իբն ալ-Ասիր, էջ 245:

IX դարի առաջին կեսում Արբասյան խալիֆայության խառն վիճակը նրպատուեց ոչ միայն Հայաստանի, այլև բազմաթիվ այլ երկրների ներսում նոր խմորումների առաջացմանը, որոնք բոլորն էլ ինքնավարության էին ձգտում¹¹¹:

Մուսավաքբիլ խալիֆան (847—861) բիրտ միջոցների դիմեց՝ խալիֆայության մասնատման առաջն առնելու համար: 850 թ. Արմինիա ուղարկված Աբու Սաիդ ոստիկանը պետք է վերջ տար Հայաստանի ներքին ինքնավարությանը և իր հարկահաններին ստրածելով ամբողջ երկրում՝ հարկերն հավաքեր առավելագույն չափով: Աղձնիքի կողմերում՝ Ջորա պահակի մոտերքը նոր ոստիկանին դիմավորեց իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունու ուղարկած պատվիրակությունը, որը նրան հանձնեց հայ նախարարների հսկողության տակ հավաքված հարկերը, որպեսզի նրա հարկահանները շահատակություններ չկատարեին Հայաստանում:

Տեսնելով Հայաստանի նախարարների կուռ համախմբվածությունը, Աբու Սաիդը ձևացրեց, թե եկել է սոսկ հարկերը տանելու: Աբու Սաիդը վերադարձավ Սամառա մայրաքաղաքը¹¹², իր հետ տանելով Հայաստանում հաստատված արարների բողոքագրերը՝ հայ նախարարների, մանավանդ, Բագարատ Բագրատունու և Աշոտ Արծրունու դեմ, ամբաստանելով նրանց որպես Արբասյան խալիֆայության թշնամիների:

Նախքան Հայաստանից հեռանալը Աբու Սաիդը հարկահավաքության գործը հանձնեց Մուսա իրն Զուրարային: Սա թեև ամուսնացած էր Բագարատի քրոջ հետ, այնուամենայնիվ նրա և իշխանաց իշխանի փոխհարաբերությունները խիստ լարված էին: Արքունի հարկերը պատճառ բռնելով, Մուսան ներխուժեց Տարոն և բանակ դրեց Բագարատի ձմեռանոց քաղաքի (հավանաբար Մուշի) առջև, իր գնդերը հովտում դասավորելով ռազմի պատրաստ վիճակում¹¹³:

Իշխանաց իշխանը անպատրաստ վիճակում լինելով, օգնության կանչեց Աշոտ Արծրունուն, որը իր զորքը հավաքեց և Արծրունյաց 16 իշխանների հետ միասին շարժվեց դեպի Տարոն: Բագարատի և Աշոտի միացյալ զորքն այնպիսի ջարդ տվեց թշնամուն, որ մինչև Բաղեշ հալածեց նրան և պաշարեց քաղաքը: Հայերը Բաղեշի պաշարումը վերացրին, միայն ընդառաջելով Մուսայի կնոջ՝ Բագարատի քրոջ թախանձանքին: Մուսան շուտափույթ գուժկան ուղարկեց արքունիք՝ կասարված դեպքերի մասին հաղորդելու համար:

Բացի Մուսայից, Աբու Սաիդը հատուկ ծրագրով Հայաստան էր ուղարկել նաև Ալային, որը մշտապես տեղում էր մնալու և զբաղվելու էր լրացուցիչ հարկերի հավաքման գործով: Նրան հանձնարարված էր առաջին հերթին ընկճել Վասպուրականը, հարկերը վերցնելով առավելագույն չափով: Նա մտավ Աղբակ գավառը և այնտեղից ասպատակ սփռեց Վասպուրականի տարբեր կողմերը: Ապա անցավ Անձևացյաց գավառը, որտեղից ևս ավար վերցրեց, պատճառաբանելով, որ հեծելազորի կարիքների համար է: Ալայի ավազակային ասպատակություններին սահման դնելու համար որպես վերջին փորձ Աշոտ Արծրու-

¹¹¹ Արբասյաններն ուղեցին ամրապնդել իրենց իշխանությունն, օգտագործելով թուրք ստրուկ ռազմիկներից բաղկացած պահակազորքը, սակայն սրանց կամայականություններն էլ ավելի բարդացրին գրությունը:

¹¹² Թավմա Արծրունի, էջ 107—108: Այն, Բաղդադից հեռո՝ 836—892 թթ. խալիֆայության մայրաքաղաքն էր:

¹¹³ Այս ժամանակներում Տարոնում, Սասունում և Վասպուրականում տեղի ունեցած անցքերի մանրամասն շարադրանքը տե՛ս ԱՅՈՒՆ, հ. Բ, էջ 437—447:

նին զրավոր դիմեց նրան, հիշեցնելով, որ արքունի հարկերը հավաքելու անվան տակ կողոպտելն ու գերեվարելը նրա իրավասությունների մեջ չեն մըտնում, և եթե նպատակը հարկեր հավաքելն էր, ապա պետք էր ընդունված ձևով կանգ առնել մի քաղաքում և շրջակայքի իշխանները կրեբեխն բոլոր գյուղերի հարկերը:

Ալան առանց պատասխանելու Աշոտի այս զգուշացմանը, շարունակեց կողոպտել երկիրը և վերջապես կանգ առավ Արճուճք գյուղի մոտ: Այնժամ Արծրունյաց իշխանը պատրաստեց իր զորքը և հարձակվեց նրա վրա: Հայերը կոտորեցին Ալայի հրոսակախումբը, սպանելով նաև նրա եղբորը, իսկ մնացածներին հալածեցին մինչև Բերկրի:

Այս բոլորից հատկապես անհանգստացած էին Աղձնիքում հաստատված արաբները, որոնք հարավային Հայաստանում կատարվող այս անցուդարձի մեջ վտանգ էին տեսնում իրենց և ընդհանրապես հայկական հողերի վրա հաստատված արաբական ցեղերի համար: Նրանց կանայք ողբ ու կոծով դիմեցին Սամառայի արքունիք, ամբաստանելով Վասպուրականի ու Տարոնի իշխաններին, որպես ապստամբների, որոնք մերժում են վճարել արքունի հարկը և կոտորում են արաբներին:

Ըստ Թովմա Արծրունու, 851 թ. Մուտավաքիլ խալիֆան մեծ պատրաստությամբ նորից Հայաստան ուղարկեց ոստիկան Աբու Սաիդին, որը, սակայն, ճանապարհին մեռավ: Փոխարենը խալիֆան ուղարկեց նրա որդուն՝ Յուսուֆին՝ զորքով հանդերձ, և խոստացավ տալ նրան ապստամբ հայ իշխանների տիրույթներն ի ժառանգություն, եթե Յուսուֆը նրանց շղթայակապ բերեր Սամառա: Վերջինս ներխուժեց Հայաստան Ատրպատականի կողմից և մտավ նախ՝ Վասպուրականի Աղբակ գավառը, կամենալով առաջին հերթին թուլացնել Արծրունիներին: Նա ասպատակ սփռեց շրջակա գավառները և միաժամանակ իր մոտ հրավիրեց Աշոտ Արծրունուն, սակայն վերջինս քաջ գիտենալով նրա մտադրությունը՝ չգնաց, մանավանդ որ այդ մասին նրան հայտնել էին ծանոթ արաբները: Հավաքելով իր մերձավորներին ու ռազմիկներին, Աշոտը հեռացավ Մարդաստանի և Ջորոհասկի (Հասկից ձոր) կողմերը և այնտեղից ոստիկանին ուղարկեց մի նամակ՝ թանկարժեք քարերի հետ միասին, որը տարավ իր մայրը՝ Հոնիփսիմե տիկինը (Բագարատ Բագրատունու քույրը): Ոստիկանը վերցնելով ընծաները և մի քանի պատանդներ, հեռացավ Վասպուրականից ու գնաց Բզնունիք՝ իլաթ քաղաքը:

Հաստատվելով քաղաքի միջնաբերդում, Յուսուֆը սուրհանդակներ ուղարկեց, հատուկ նամակով իր մոտ հրավիրելով Բագարատ Բագրատունուն: Նա հավաստիացնում էր, որ նպատակ ունի Բագարատին իր փոխարեն նշանակել Արմինիայի ոստիկան, պատճառաբանելով, որ ինքը սաստիկ ձմռան և սառնամանիքի պատճառով ստիպված է վերադառնալ արքունիք: Բագարատը, որն արդեն պահանջում էր այդ պաշտոնը¹¹⁴, սուրհանդակների հետ գնաց իլաթ, Բագրատունի իշխանների ու եկեղեցականների շքախմբի ուղեկցությամբ: Սակայն Յուսուֆը նենգորեն ձերբակալել տվեց թե՛ Բագարատին, թե՛ ընկերակցող Բագրատունիներին և ուղարկեց Սամառա, իսկ ինքը վերցնելով իր հետ եղած Վասպուրականի պատանդներին, եկավ Տարոնի Մուշ քաղաքը՝ ձմեռելու: Տարոնում նա ասպատակ սփռեց և գերեվարելով ժողովրդին, մի մասին որպես

¹¹⁴ Tabari, IX, p. 187.

սարուկ ուղարկեց վաճառելու Ասորիք և այլ կողմեր, իսկ մյուս մասը պահեց իր մոտ, Մուշ քաղաքում, ստիպելով տաժանակիր աշխատանքներ կատարել: Նեղվելով սաստիկ ցրտից, նա որչափավ Մուշում և սպասում էր դարնան, որ պետքի իրագործի իր հիմնական առաջադրանքը՝ Հայաստանի մեծամեծ իշխաններին գերեվարել և նրանց փոխարեն արար պաշտոնյաների (գործավարս) նշանակել, գրավել հայերի բոլոր ամրոցներն ու կալվածները և այնտեղ տեղավորել արար ռազմիկների՝ քնտանիքներով հանդերձ:

Բազարատի գերեվարումից հետո նրա որդիները՝ Աշոտն ու Դավիթը (Արքայիկ) ոտքի հանեցին ու զինեցին խուլթի ու Սասունի լեռնականներին, որոնք հայտնի էին իրենց խիստ բարբերով ու խիզախությամբ: Ապստամբ լեռնականների գլուխ կանգնեց Հովնան խուլթեցին՝ Բոռնիկ Բագրատունու սրդին: խուլթեցիք թեթևազեն էին և իրենց ձեռքում միշտ ունեին աշտեներ: Ապստամբների բազմությունը լեռներից հանկարծակի իջավ դաշտ ու հարձակվեց Մուշ քաղաքի վրա, կոտորեց բոլոր արարներին և ազատ արձակեց Վասպուրականի պատանդներին: Յուսուֆը թաքնվեց Բազարատի կառուցած սուրբ Փրկիչ եկեղեցու գմբեթի ներսում, սակայն հենց տեղում հայ ռազմիկներից մեկը աշտեով սպանեց նրան¹¹⁵:

852 թ. ձմռան ապստամբությունը սգեորել էր ոչ միայն հայ իշխաններին, այլև Աղձնիքի Մուսա իրն Զուրարային, որը միացավ հայ նախարարներին¹¹⁶:

Սասունում ու Տարոնում կատարվող այս պատմական դեպքերն իրենց արտացոլումն են գտել հայկական «Սասնա ծռեր» (Սասունցի Դավիթ) հերոսական վեպում, որի կենտրոնական հերոսի՝ Դավիթի և գլխավոր կերպարներից Ջենով Օհանի (Հովնան խուլթեցի) պատմական նախատիպերը հենց այս ապստամբության ղեկավարներն էին¹¹⁷:

Յուսուֆի սպանությունն ահազանգ եղավ ապստամբություն ծավալվելուն Հայաստանում, Վիրքում և Աղվանքում: Մուտավաքքիլ խալիֆան 852-ի գարնան տարբեր նահանգներից զորքեր հավաքեց և հրամանատար նշանակեց ծագումով թուրք Բուղա կոչված վայրագ զորավարին: Բանակի ղորապետերին պատվիրեց. «Ելեք Հայոց աշխարհի վրա՝ սովով ու սրով և գերեվարությամբ, երկրի իշխաններին, կողմնակալ տերերին, կուսակալներին, ազատներին և ազատորդիներին կապանքների մեջ փութով մեզ հասցրեք և ապա դուք տիրեցեք երկրին՝ բնակչության համար և թող այդ երկիրը ժառանգություն լինի ձեզ և ձեր որդիներին»¹¹⁸:

Բուղան Մոսուլի ճանապարհով եկավ Աղձնիք և առաջին հերթին հարձակվեց Արզնիի ու Բաղիշի տեր Մուսայի վրա, որին պատասխանատու էր համարում Յուսուֆի սպանության համար: 30 հազար մարդ Աղձնիքում կոտորելուց և շատերին գերեվարելուց ու որպես սարուկ վաճառելուց հետո, Բուղան նրան

¹¹⁵ Այս ապստամբության մասին մանրամասն հաղորդում է նաև Իրն ալ-Ասիրը (Իրն ալ-Ասիր, էջ 157):

¹¹⁶ Նույն տեղում: Մանազկերտի կողմերում հաստատված կայսիկները շմիացան հայերին, այլ ընդհակառակը ձգտում էին օգնել Յուսուֆին: Սևադան իմանալով հայ իշխանների ապստամբության մտադրությունը, խորհուրդ էր տվել Յուսուֆին հեռանալ Հայաստանից (Tabari, IX, էջ 187):

¹¹⁷ «Սասնա ծռեր», Ա, Երևան, 1936, ներածություն, էջ 13—20:

¹¹⁸ Մուտավաքքիլը նույնիսկ նախօրոք ավաններն ու գյուղերի կալվածագրեր էր տվել իր զորավարներին առավել ևս քաջալերելու նպատակով:

վեց եղբայրների հետ շղթայակապ ուղարկեց Մուսավաքքիլի մոտ¹¹⁹։ Երկրորդ դոհր դարձավ Խուլթ-Սասունը, որտեղ գերի բռնվեցին Բագարատի երկու որդիները՝ Աշոտն ու Դավիթը, ինչպես նաև ապստամբության ղեկավար Հովնան Խութեցին։ Բուղան ասպատակ սփռեց Հայկական Տավրոսի լեռնային գավառներն ու գյուղերը, բնակչության մի մասին կոտորեց, մնացածին գերեվարեց։ Աշոտին ու Դավիթին ինչպես նաև Հովնան Խութեցուն ուղարկեց Մուսավաքքիլի մոտ, ինքը Խլաթի վրայով ուղղվեց Վասպուրական։ Իր զորքի մի մասը սուլով ժիրաք (Ջիրաք) զորավարին, ուղարկեց Ուտունիք, իսկ ինքը զորքի հիմնական մասով գնաց Ապահունիք, նպատակ ունենալով հյուսիսից ու հարավից պաշարել Աշոտ Արծրունուն։

Ջիրաքի զորամասն ասպատակեց Ուտունիքն ու Մոկաց նահանգը, որոնք թեև շղիմադրեցին, այնուհանդերձ շատերին կոտորեց ու գերեվարեց։ Գերի տարվող բազմությանն ազատելու համար արաբական զորքի վրա հարձակվեցին երկու եղբայրներ, որոնցից մեկի անունը Շապուհ էր։ Սրանք բռնել էին մի կիրճի բերանը և հովիվների օգնությամբ շփոթություն առաջացրել՝ քարեր գլորելով արաբների վրա։ Նրանց հաջողվեց ազատել գերիներին և թաքցնել ասպահով վայրերում։ Ջիրաքն իր ձեռքն ընկած հայ ռազմիկներին գերեվարում էր կամ առաջարկում կրոնափոխ լինել ¹²⁰։ Այնուհետև Ջիրաքը հասավ մինչև Վան Տոսպ և հրկիզեց Արտամեևոի մեծ եկեղեցին։

Բուղան Վասպուրական մտավ Վանա լճի հյուսիսային կողմից։ Նրան օգնում էին Հայաստանում հաստատված արաբական ցեղերը՝ կայսիկները և ութմանիկները, որոնք նրան ցույց էին տալիս երկրի ճանապարհները¹²¹։ Արծրունյաց Աշոտ իշխանն իր մերձավորների հետ ամրացավ Թոռնավան գավառի նկան անառիկ ամրոցում։ Արաբական զորքը նրան հետապնդելով, եկավ պաշարեց ամրոցը, իսկ զորքի բազմությունը գերյալների հետ միասին տեղավորվեց Ղոկորուատ ավանում։

Մի քանի օրից հետո Բուղան մեծ հարձակում գործեց բերդի վրա, սակայն նկան ամրոցն անառիկ մնաց, Բուղան շարունակեց պաշարումն առավել ևս նեղելով պաշարվածներին։

Նեղ դրության մատնված Վասպուրականի իշխանները՝ Վահան ու Մուշեղ Արծրունիները և ուրիշներ, հավաքվելով Աշոտ Արծրունու մոտ, ելք էին որոնում և մտածում գյուղեր ու ագարակներ առաջարկել Բուղային, պատրաստակամություն հայտնելով նաև վճարել հավելյալ հարկեր և նույնիսկ տալ պատանդներ, ինչպես երևում է, Աշոտ Արծրունին անդրդվելի էր մնացել և ահա նրան շրջապատող իշխանները գաղտնի բանակցություններ սկսեցին պաշարողների հետ, ուղարկելով պատգամավոր։ Նրա տարած գրությունն մեջ իշխանները համաձայնվում էին նույնիսկ անձնատուր լինել, միայն թե կարողանային իրենց Վարվաժքները պահպանել։ Նրանք պատրամտ էին նաև Աշոտ Արծրունուն հանձնել Բուղային։ Իմանալով այս գաղտագողի բանակցությունների մասին,

119 Թովմա Արծրունի, էջ 125։

120 Այսպես վարվեց, օրինակ, Ապուսահակ Վահունու հետ, որին ջանաց համոզել կրոնափոխ լինել, սակայն նա հաստատ մնաց իր քրիստոնեական հավատի մեջ և դառնալով նահատակ, պայքարի խորհրդանշան դարձավ։ Թովմա Արծրունին մանրամասն պատմելուց հետո նրա նահատակությունը, նշում է, որ Հայաստանի վրա հասած մեծ արհավիրքի ժամանակ նա առաջին նահատակը դարձավ (Թովմա Արծրունի, էջ 128—130)։

121 Նույն տեղում, էջ 131։

Աշոտ իշխանը փորձեց զգաստացնել հիշյալ իշխաններին, բայց հաջողության չհասնելով, հուսահատ իջավ ամբոցից և անձնատուր եղավ: Արարները գերի վերցրին Աշոտ, Գրիգոր և Վահան Արծրունիներին, ինչպես նաև այլ Արծրունի իշխանների և, ուղտերի վրա կապած, ուղարկեցին Սամառա՝ Ատրպատականի ճանապարհով:

Այս դեպքերի ժամանակ Բուղայի ճամբարում էր Հայոց սպարապետ Աբմբատ Բաղրատունին, որը Բագարատի զերությունից հետո ստանձնել էր նաև Հայոց իշխանի պարտականությունները և համարվում էր «Հայոց տերը» (սահիբ ալ-Արման)¹²², այսինքն Հայաստանի կառավարիչ: Նա ամեն կերպ ձգտում էր լեզու գտնել վայրագ զորավարի հետ և ի պաշտոնն մասնակցում էր նրա ձեռնարկած ավերիչ արշավանքներին: Նա գտնվում էր խիստ ծանր դրության մեջ և նույնիսկ Բագրատունիներին հակադրող Թովմա Արծրունի պատմիչի վկայությամբ, փորձում էր փրկել գերյալներին¹²³:

Բուղան մնաց Հայաստանում որպես ոստիկան 852—855 թթ. և անխնա ասպատակեց ոչ միայն Հայաստանը, այլև Վիրքը: Սակայն Հայաստանում անընկճելի էր մնում Վասպուրականը, որի Աշոտ իշխանի գերեվարումից հետո այս նահանգը բոլորովին չհանդարտվեց: Աշոտին և այլ իշխաններին տանող կարավանը Հայաստանից դեռ գուրս չէր եկել, երբ նրանց վրա հարձակում գործեցին հայերը՝ գերյալներին փրկելու նպատակով: Թեև մի քանիսը փրկվեցին, բայց իրենք՝ հարձակվողները գերի ընկան: Բուղան փորձեց նրանց հավատափոխ անել, բայց ոմանք, ինչպես Գեորգ Ակեացին և Խոսրով Գաբայեղենը, մերժելով՝ նահատակվեցին:

Բուղան սլաոնապետի նաև Վասպուրականի նոր ափրոջ՝ Գուրգենի (Աշոտի եղբոր) դեմ, որը լեռնային վայրերում էր ամրացել: Արաբական 15 հազարանոց զորքն ուղղվեց դեպի Որսիրանք գավառը, ուր ապաստանել էր Գուրգեն Արծրունին Վասպուրականի մեծամեծների և ազատների բազմության հետ: Նրա զորքը բանակ էր դրել Թուա գյուղի վերևում, Արյան լճի մոտ: Այստեղ էր հավաքվել Աղբակի, Զարհավանի, Ակեի և այլ գավառների բազմահազար գյուղացիությունը: Գուրգեն իշխանն իր մոր՝ Հռիփսիմե տիկնոջ միջոցով փորձեց հաշտության եզր գտնել արաբ զորավարի հետ, լրացուցիչ հարկեր վճարելու պատրաստակամություն հայտնելով: Բուղան Հռիփսիմե տիկնոջը պատվով պահելով իր մոտ, զորք պատրաստեց Գուրգենի դեմ կովի՝ Զավ գետի ափին: Սակայն միաժամանակ սուրհանդակ ուղարկեց, հրավիրելով Գուրգենին աներկյուղ ու անկասկած դալ արաբական ճամբարը, համոզելով, որ իր նպատակն էր Աշոտի փոխարեն, նրան նշանակել Վասպուրականի իշխան: Գուրգենը չհավատալով այս խոստմանը, փորձեց ստուգել նրա ճշտությունը, բայց արաբներն այնպիսի համառություն չէին պնդում, թե վատ նպատակ չունեն, որ Գուրգենն ի հեճուկս նախարարների թախանձանքներին, ընդառաջեց թշնամուն:

Հենց որ Գուրգենը հեռացավ ճամբարից, արաբներն սկսեցին հարձակման պատրաստվել: Հայերի հսկիչ կետերը նկատեցին թշնամու դրոշների ծածա-

122 В. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—XI вв., М., 1963, стр. 5, (արաբ. բնագիր):

123 Այսպիսի մի փորձ կատարեց նա նկանի զեպքերից հետո և կարողացավ Բուղայի մոտ միջնորդելով, Վասպուրականի գերյալների մի մեծ խումբ փրկել արաբների ձեռքից և ազատ արձակել:

նուժն ու զենքերի փայլը և աճապարանքով կարողացան ետ դարձնել Գուրգենի իշխանին: Այս բոլորից հետո Գուրգենը նորից փորձեց լեզու գտնել արաբների հետ, նույնիսկ կալվածքներ խոստանալով նրանց, բայց ապարդյուն:

Արդյունքի շահանկով, Գուրգենը դասավորեց հայկական զորքն իր 30-ից ավելի զորավարների հետ մեկտեղ, որոնց մեջ էին Արծրունի, Գնունի, Գազրիկ, Ամատունի, Վարաժնունի, Ընտրունի, Ակեացի, Վահևունի, Անձևացի և այլ տոհմերից զորականները: Հայ ռազմիկներին քաջալերում էին ճամբարում գտնվող քահանաները: Հայկական զորքն ինը հարյուր ռազմիկներով ուժգին հարձակմամբ խոչացավ թշնամու վրա և մինչև մայրամուտ մարտնչելով, կոտորեց արաբներին: Արաբները 1800 զոհ տալով և բազում լիրավորներ թողնելով, փախան մինչև Ատրպատականի սահմանները:

Բուղան նորից խորամանկության դիմեց: Նախ հրաման ավեց, որ այլևս ոչ ոքի ունեցվածքից չլրկեն և չգերեվարեն: Ապա հատուկ հրովարտակով և 15 հազար զորքով երկու զորավարների ուղարկեց Գուրգեն իշխանի մոտ, հրավիրելով նրան իր բանակը: Անորոշ դրուձյունից ճարահատ Արծրունի իշխանը գնաց Բուղայի մոտ և ընդունվեց մեծ պատիվներով: Գուրգեն Արծրունին հռչակվեց Վասպուրականի իշխան: Սակայն, երեք օր անց Բուղան մի կեղծ նամակ ցույց տվեց Գուրգենին, Մուսավաքթիլ խալիֆայի կնիքով, որը հրամայում էր անհապաղ ձերբակալել Գուրգենին: Արծրունյաց իշխանը երկաթե կապանքների մեջ, ուղտի վրա ուղարկվեց Սամառա: Նրա ետևից կամավոր գերության գնաց նաև Հոփսիմե տիկինը:

Վասպուրականի ուժերը ցրվեցին և ամեն մի նախարար իր ռազմիկներին հետ ամրացավ լեռնաչին բերդերում, իսկ արաբ զորապետերն իրենց ընտանիքների հետ հաստատվեցին երկրի դաշտային մասերում և հողերը շափում ու բաժանում էին իրենց միջև: Սա արաբ տարրի Հայաստանում հաստատման մի նոր ալիք էր, որը փորձում էր հողերի ու ամրոցների տեր դառնալ: Սակայն այս վիճակը երկար շտեկեց և հենց որ Բուղան հեռացավ Հայաստանի հյուսիսային կողմերը, Վասպուրականում վերսկսվեց դիմադրողական շարժումը:

Վասպուրականից հեռանալով, Բուղան հրամայեց գերյալներին վաճառել, իսկ մի մասին իր հետ տարավ Դվին՝ ձմեռն անցկացնելու մտադրությամբ: Արաբներն ասպատակեցին նաև Հայոց մայրաքաղաքի շրջակա գավառները և գերիներին բերեցին Դվին: Գերյալներին առաջարկում էին հավատափոխություն կամ մահ: Շատերը մերժեցին հավատափոխության նվաստացումը և ընդունեցին մահը, որոնց մեջ էին «Ատոմյան վկաները» (նրանց գորավարի՝ Ատոմի անունով)¹²⁴:

Հաջորդ տարվա դարնանը Բուղան իր ուշադրությունը սեևեց Սյունյաց երկրի վրա, թեպետև նրա իշխաններն, ըստ երևույթին, չէին մասնակցել ապստամբությանը, նա հրամայեց ձերբակալել Վասակ իշխանին և եղբորը՝ Աշոտին: Վասակն ասպատանեց Գարգմանի Կտրիճ իշխանի մոտ, բայց վերջինս վախենալով թշնամուց, Վասակին հանձնեց: Ձերբակալվեց նաև նրա եղբայրը՝ Աշոտը:

Հյուսիսային Հայաստանը ևս հպատակեցված համարելով Բուղան դիմեց Տփղիսի կողմերը, որի Իսհակ իբն Իսմայիլ ամիրը դեռ վաղուց ըմբոստ դիրք էր բռնել, Բուղան հրամայեց բոլոր հայ նախարարներին իրենց գնդերով ներ-

124 Թովմա Արծրունի, էջ 171—172:

կայանալ, սակայն շատերը, մանավանդ արևելյան նահանգների տերերը քաշվեցին իրենց անմատչելի բերդերը, և միայն Սմբատ սպարապետն էր, որը ստիպված եղավ հետևել արաբ զորավարին և նրա հետ դնաց Տիգրիսը պաշարելու: Չկարողանալով գրավել քաղաքը, Բուղան փորձեց Սմբատի միջոցով ազդել Տիգրիսի բերդապահ զորքի վրա, սրը խուճեցի հայերից էր բազկացած, բայց հաջողության չհասավ: Վերջապես արաբները վառած կուպր նետելով, հրկիզեցին փայտաշեն քաղաքը և Խահակ ամիրը դերի ընկավ ու զլխատվեց: Այստեղից Բուղան գիմեց Կախեթ¹²⁵, ծանարների երկիրը, սակայն այս լեռնական ցեղերը Բուղայի զորքին սաստիկ ջարդ տվեցին: Խոստումների միջոցով լեռնականներին ծուղակը գցելու Բուղայի բոլոր փորձերն ապարդյուն անցան և մեծ վնասներ կրելուց հետո, արաբները հնուացան այս կողմերից: Բուղան ընդհանրապես չկարողացավ հյուսիսային հեռավոր լեռնոտ շրջանները թափանցել: Նրա ասպատակություններից դերժ մնացին նաև Կղարքի Բագրատունիները:

Կախեթից Բուղան ուղղվեց դեպի Գարգարացոց դաշտը և իջավ Պարտավ քաղաքը, սակայն դարձյալ խուսափելով շարժվել դեպի հյուսիսային կողմերը՝ Կուրից հյուսիս, մտավ Հայաստանի արևելյան կողմերը՝ Ուտիք-Արցախ լեռնաշխարհը: Ձերբակալվեցին Գարգամանի Կտրիճ իշխանը, Խաչենի Ատրնեբսեհն իր հոր՝ Սահլ Սմբատյանի հետ, լեռնային Ուտիքի Սևորդինների Ստեփանոս Կոն իշխանը: Սակայն հարավային Արցախի Եսայի Աբու Մուս իշխանը լուրջ դիմադրություն ցույց տվեց արաբ զորավարին: Մանարների հաղթանակը ոգևորեց թե՛ Արցախի, և թե՛ Վասպուրականի լեռնականներին, որոնք ոտքի կանգնեցին նվաճողների դեմ: Լեռնային Քթիշ (Գտիշ) ամրոցում հավաքվեցին Սսայի իշխանի ոչ միայն զորքը, այլև շրջակա գավառների ժողովուրդը: Մոտ մեկ տարի արաբները պաշարեցին Քթիշը և 28 հարձակումներից հետո չկարողացան դրավել այն: Քարակույտեր ու պարիսպներ կանգնեցրին Քթիշի շուրջը, բայց արաբների ամեն մի գրոհը հայ ռազմիկները ետ էին մղում և ցած գլորում թշնամուն:

Բուղան դիմեց բանակցությունների, բայց Սսայի իշխանը համաձայնվեց ստանձին պատգամավորություն ուղարկել խալիֆայի մոտ, և միայն վերջինից ասպահովություն խոստացող պատասխան (երաշխախորագիր) ստանալուց հետո իջավ իր ամրոցից և բոլորի հետ, բայց ոչ շղթայակառույց, դնաց Սամառա:

Արաբներին չհաջողվեց վերջնականապես ընկճել Հայաստանը: Դեռ այն ժամանակ, երբ Բուղան պաշարում էր Քթիշ ամրոցը, Վասպուրականում նոր ապստամբություն ծագեց, որի գլուխն էր կանգնած Ապուլզաիր Արծրունին, իսկ նրան օգնում էր քրոտրդին՝ Սահակ Ապումկղեմը: Ապստամբներին ոգևորել էր Բուղայի կրած ծանր պարտությունը ծանարների երկրում ու Արցախում և նրանք իրենց չորս հազարանոց զորքով (հեծյալ և հետևակ) սկսեցին իրենց ռազմական գործողությունները Ճուաշ և Թոռնավան գավառներում: Այդ ժամանակ Հայաստանի գլխավոր հարկահան Աբրահամը (Իբրահիմ) հրաման ստացավ դուրս գալ Վասպուրականի դեմ: Գալով Բերկրի, նա օգնություն ստացավ քաղաքում հաստատված Ութմանիկ արաբական ցեղի արաբներից, որոնք

¹²⁵ Ըստ «Վրաց տարեգրության», Սմբատ Բագրատունին հարաբերության մեջ էր մտել Լեռնականների հետ, խորհուրդ տալով նրանց դիմադրել Բուղային: Histoire de la Géorgie, I, SPb, 1849, p. 226—267 (տե՛ս Դ. Դ. Мкртымян, Борьба халифата за овладение главными кавказскими проходами, ՊՐՀ, 1975, № 2, էջ 209—214):

Խողաղբերը գյուղում էին: Սկզբում Սահակ Ապումկղեմը սաստիկ ջարդ տվեց արաբներին և փախցրեց, սակայն ինքը շուտով սպանվեց: Փոխվեց կովի ընթացքը: Այնուհանդերձ Ապուջափր Արծրունին իր ուզմիկների հետ քաջաբար կովեց և կարողացավ կանգնեցնել թշնամու հարձակումը:

Սահակ Ապումկղեմի սպանությունը ժամանակավորապես թուլացրեց Վասպուրականի ուզմիկների եռանդը և նրանք ցրվեցին, իսկ Իբրահիմը նրանց հալածեց մինչև Ռշտունիք:

Այդ ժամանակ ասպարեզ իջավ Գուրգեն Ապուպելճ Արծրունի իշխանը, որը դեռ Բուղայի Վասպուրականում կատարած աստատակության ժամանակ հեռացել էր Բագրևանդ, սպա անցել Սպեր լեռնային հեռավոր գավառը՝ Իշխանիկ Բագրատունու մոտ: Ասպ Սմբատ սպարապետը նրան վերցրեց իր պորբի մեջ: Կսելով Վասպուրականում տիրող դրության մասին, Գուրգենն աճապարեց Վասպուրական, գրավեց Սրինդ և Զղմար ամրոցները և դարձավ Վասպուրականի իշխան: Գուրգենն իր զորագնդերով կանոնավոր շրջում էր բոլոր այն գավառները, որտեղ Բուղան արաբներ էր թողել, և կոտորելով բոլորին, Վասպուրականը մաքրեց թշնամիներից:

Բուղան նախքան Հայաստանից հեռանալը մի վերջին փորձ արեց խեղդելու այս ապստամբությունը և ուղարկեց մի արաբ զորավարի, որը Բերկրիի ութմանիկներին իր հետ վերցնելով, ճակատեց Հայոց ձորի Որդոք գյուղում, Արունթունի (Երվանդունի) գավառի մոտ: Գուրգենը փոքրաթիվ ուժերով երկար դիմադրեց թշնամու գրոհներին: Վերջապես նա կոտորեց ու փախուստի մատնեց արաբներին: Դրանից հետո այլևս արաբները չհետապնդեցին Վասպուրականի ապստամբներին: Հաջող ապստամբությունը Վասպուրականում, ինչպես նաև Հայաստանի մյուս մասերում վկայում է այն մասին, որ Բուղայի արշավանքը, թեև շատ վնաս պատճառեց Հայաստանին, այնուամենայնիվ, արյունարբու զորավարը հեռացավ Հայաստանից՝ չկարողանալով ճնշել ապստամբությունը: Նա ստիպված եղավ ճանաչել Գուրգենին որպես Վասպուրականի իշխան, անգամ նվիրեց իշխանական սուսեր, թանկարժեք գոտի և ընտիր երիվարներ¹²⁶:

855 թ. Սամառա գերի տարված Սմբատ Բագրատունու փոխարեն Հայոց իշխան և սպարապետ դարձավ որդին՝ Աշոտ Բագրատունին, որն այդ դժվարին պայմաններում կարողացավ հաշտության ելք գտնել տարբեր ուժերի միջև:

Վասպուրականի ապստամբության հաջող ելքը բարենպաստ հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Ի շիք դարձնելով արաբների ձեռք առած բոլոր միջոցառումները, որոնց նպատակն էր ճնշել ու ընկճել Հայաստանը, փաստորեն վերականգնվեց Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը, որը գոյություն ուներ IX դարի առաջին կեսում, նախքան Բուղայի ներխուժումը:

Սակայն Աբբասյան խալիֆայությունը դեռևս ուժեղ էր, և Մուտավաքքիլ խալիֆան ուշի-ուշով հետևում էր Հայաստանում կատարվող դեպքերին: Նա Սամառայում գերի ստարված հալ իշխանների դատ կազմակերպեց, առաջարկելով նրանց կրոնափոխություն կամ մահ: Դժվարին կացության մեջ գտնվող հալ նախարարներն ընկճվեցին և Թովմա Արծրունու արտահայտությամբ «Սիրեցին զփառս մարդկան առաւել քան զփառս Աստուծոյ»¹²⁷: Խորհրդակցելով,

126 Թովմա Արծրունի, էջ 198:

127 Նույն տեղում, էջ 157:

նրանք այն եզրակացության հանգեցին, որ անհրաժեշտ է դոնև առերես ընդունել խալիֆայի հրամանը, ներքուստ պահպանելով քրիստոնեական հավատը:

Արծրունյաց պատմիչ Թովման այստեղ առիթը չի կորցնում նորից ի հայտ բերելու իր թշնամությունը Բագարատ Բագրատունու նկատմամբ, նրան համարելով առաջին աստվածուհու, և կորստյան շավիղը լայն բացող¹²⁸, որի օրինակին հետևեցին մյուս իշխանները: Ի վերջո առերես կրոնափոխ եղան Աշոտ և Վասակ Արծրունիները, Սյունյաց Վասակ ու Աշոտ եղբայրները և ընդհանրապես գերեզմարված նախարարների մեծամասնությունը:

Այսուհանդերձ գերի տարվածների մի մասը դիմադրեց և նախընտրեց մահը: Դրանց մեջ էին Արծրունյաց Հովհաննես Եսիսկոպոսը, հոգևորականների հետ, ինչպես նաև Սմբատ Բագրատունին իր քրոջ՝ Հելիփսիմե տիկնոջ հետ, Սասունի աստվածուհու ղեկավար Հովնան Խուբեցին, Ստեփանոս Կոնը և Դրիգոր Արծրունին: Հայ պատմիչների մոտ Սմբատ Բագրատունու այս քայլը դիտվում է իբրև մի միջոց, որով նա կամենում էր իր մեղքերը քավել և ջնջել թշնամու հետ գործակցելու արատը, որի համար էլ ավանդական պատմագրությունը նրան Խոստովանող անունն է տվել: Նրանք նահատակվեցին Մուտավաքքիլի իշխանության վերջին տարիներին:

Նախքան այս դեպքերը, դեռևս 857 թ. հայ նախարարներն աստիճանաբար սկսել էին վերադառնալ հայրենիք: Բագարատ Բագրատունին այլևս չվերադարձավ Հայաստան: Աշոտ Արծրունին վերադարձի թույլտվություն ստացավ, սակայն որոշ ժամանակ մնաց Միջագետքում, քանի որ մասնակցում էր խալիֆայության մղած պատերազմներին: Իր փոխարեն նա հայրենիք ուղարկեց որդուն՝ Գրիգոր-Դերենիկին, որպես Վասպուրականի իշխան, որի համար վերջինս պաշտոնական հրովարտակ ստացավ խալիֆայից: Գուրգեն Ապուպելճը ոչ մի դիմադրություն չցուցաբերեց հայրենիք վերադարձած իշխանին, այլ քաշվեց իր սեփական ամբողջները: Սակայն, երբ գերությունից վերադարձավ նաև Աշոտի եղբայր Գուրգեն Արծրունին, սա նախ հարձակվեց Գուրգեն Ապուպելճի Սրինգ և Ջղմար բերդերի վրա, բայց հետո առաջարկեց նրան միատեղ ապստամբել Աշոտի ու Դերենիկի իշխանության դեմ և Վասպուրականն իրենց միջև բաժանել:

Գուրգեն Ապուպելճը շհամաձայնեց և հեռանալով Վասպուրականից, գնաց Կարին, որպեսզի այնտեղից անցնի արևմուտք՝ Բյուզանդիայի Միքայել կայսրին իր ծառայությունն առաջարկելու: Կարնո քաղաքի Բշիր և Զքրի քաղաքապետերը ձերբակալեցին Գուրգենին և ուղարկեցին Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունուն:

Այդ ժամանակ գերությունից վերադարձան նաև Սյունյաց Վասակ իշխանն իր եղբոր՝ Աշոտի և այլոց հետ: Վասակը դարձավ Սյունյաց իշխան և վերստին գավառից քրիստոնեական հավատը¹²⁹:

Աշոտ Բագրատունու իշխանության տարիներին (855—862) արաբ ոստիկանները քիչ էին գալիս Հայաստան: Հայտնի է միայն, որ Բուղան իր փոխարեն նշանակել էր Իբրահիմին, իսկ մոտավորապես 857 թ. երկրորդ անգամ Արմինիայի ոստիկան նշանակվեց Մուհամմադ իբն Խալիդը: Աշոտը դեռ գտնվում էր նեղ դրության մեջ, որի հետևանքով նա ստիպված եղավ արաբներին ձեռքը հանձնել ոչ միայն Գուրգեն Ապուպելճին, այլև հրամայեց փնտրել

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 159:

¹²⁹ Ստ. Օրբելյան, էջ 172:

ու գտնել Սամառայից փախած Բագրևանդի իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանին, որը հայրենիք էր վերադարձել։ Սակայն գտնվեց նրա դիակը։

Այսուհանդերձ ակնհայտ էր այն փաստը, որ արաբական տիրապետության շրջանը մոտենում էր իր վախճանին։ Աբբասյան խալիֆայության քայքայումը, Բյուզանդիայի առաջխաղացումը Փոքր Ասիայում, ինչպես նաև հայ ժողովրդի համառ պայքարն անխուսափելիորեն հանգեցրին Հայաստանի անկախության վերականգնմանը։

861 թ. թուրք զորապետերի ձեռքով սպանվեց Մուտավաքքիլ խալիֆան և արաբական խալիֆայությունն անմիջապես սկսեց քայքայվել։ 862 թ. Աշոտ Բագրատունին դարձավ «իշխանաց իշխան Հայոց և Վրաց»¹³⁰, որից հետո իշխանաց որպես անկախ տիրակալ, դառնալով հիմնադիրը Բագրատունյաց թագավորության։

130 Ստեփանոս Տարոնեցի, Ասողիկ, էջ 136, 158։

ՀԱՅՍՏԱՍՏԻ ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ VIII Գ.—IX Գ. (ԱՌՍՁԻՆ ԿԵՍ)

1. ՀԱՅՍՏԱՍՏԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒԹՄՆԵՐԸ, ԿԱՌՄՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԸ

Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանն Արմինիա մեծ նահանգի մասն էր կազմում, իսկ վերջինս խալիֆայության (Օմայան և Աբբասյան) հյուսիսային փոխարքայության մեջ էր, որը պետության հինգ փոխարքայություններից մեկն էր: Հյուսիսային փոխարքայության մեջ մտնում էին բացի Արմինիայից նաև Ատրպատականը, Ջաղիրան (Վերին Միջագետք), Սահմանային ամրությունների (սուզուր) երկու շրջանները (Ջաղիրայի սահմանային ամրություններ և Ասորիքի սահմանային ամրություններ՝ Կիլիկիա):

Արաբ պատմիչները ու աշխարհագրագետների մեծ մասը ավանդական ձևով Արմինիան բաժանում է չորս մասի: Ըստ այս ձևական բաժանման Առաջին Արմինիան ընդգրկում էր Շիրվանն, Աղվանքն ու Դարբանդը, Երկրորդ Արմինիան՝ Վիրքը, Երրորդ Արմինիան՝ նախկին պարսկական Հայաստանը, իսկ Չորրորդ Արմինիան՝ նախկին բյուզանդական Հայաստանը: Իրականում այդպիսի վարչական բաժանում գոյություն չունի: Սակայն կան արաբ մատենագիրներ (Յակուբի), որոնք Արմինիան երեք մասի են բաժանում՝ Հայաստան, Վիրք (Ջուրղան) և Առան ու Դարբանդ:

Իրականում Արմինիան վարչականորեն հետևյալ բաժանումներն ուներ. 1. Բուն Հայաստանը, 2. Վիրքը, 3. Աղվանքը, 4. Շիրվանը և 5. Դարբանդը¹: Սակայն ոչ մի ժամանակ այս երկրները վարչականորեն լրիվ չմիաձուլվեցին և նրանցից յուրաքանչյուրը միշտ էլ մնաց որպես առանձին վարչական և էթնիկ միավոր:

Հալաստանը չունի արաբների կողմից մտցված վարչական նոր բաժանումներ, այլ հնուց ի վեր գոյություն ունեցող միավորները՝ դավառները, կառավարում էին հին նախարարական տները: Հայաստանի բոլոր կարևոր բաղկացուցիչ մասերն արաբ մատենագրության մեջ հիշատակված են ինչպես՝ Սիսաջան (Սիսական), Խաջին (Խաչեն), Սիրաջ (Շիրակ-Արշարունիք), Բաղրաուանդ (Բագրևանդ-Կոգովիտ), Բասին (Բասեն), Թայր, Թայլ (Տայլ), ալ-Բակ (Աղբակ), Բասֆուռջան (Վասպուրական), Մուքս (Մոկս), Բաջունայս, Բահունայս (Ապահունիք), Թարուն (Տարոն), ալ-Ջաուազան (Անձևացիք), Սանասինա (Սանասունք):

¹ А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 157—160.

Վարչական և տնտեսական տեսակետից Հայաստանի գլխավոր քաղաքը՝ Դվինն (Դաբլ) էր Արմինիայի ոստիկանի նստավայրը: Ռազմական մեծ նշանակություն ունեին Կարնո (Կալիկալա) քաղաքն ու Արշամաշատը (Շիմշաթ), որոնք մասամբ բնակեցվեցին արաբ ռազմիկներով: Բյուզանդիայի դեմ ռազմական պայքարի հենակետեր էին նաև Ճասյաղջուր (Ջաբալ ջուր) և Բալու ամրոց ավանները: Տեղական վարչական նշանակություն ունեին որոշ քաղաքներ՝ Նախճավան, Մանաղկերտ, Խլաթ, Մուշ և այլն, ինչպես նաև նախարարական մեծ տների նստավայր ամրոց ավանները՝ Դարուլնք, Հազամակերտ, Ոստան (Ռշտունյաց), Շաղաս և ուրիշներ:

Թեև Հայաստանի գլխավոր քաղաքը և ոստիկանի (ինչպես նաև կաթողիկոսի) նստավայրը Դվինն էր, սակայն Հայոց իշխանի նստավայրը մնում էր իր կալվածքներում, իսկ քանի որ գրեթե բոլոր Հայոց իշխանները Բաղրատունիներ էին, ապա նրանց ոստան Դարուլնքը դարձել էր Հայաստանի համար մի յուրահատուկ վարչական կենտրոն: Այդ դերը IX դ. կատարում էր Բագանը:

Հայաստանը շարունակում էր կառավարել Հայոց իշխանը: Նա արաբների կողմից կոչվում էր «բաթրիկ» կամ «բաթրիկալ-Արման», որը բառացիորեն համապատասխանում է հայկական ձևին: Հունարենում նմանապես Հայոց իշխանը կոչվում էր Հայաստանի իշխան (արխոն) կամ Հայաստանի պատրիկ:

Հայոց իշխանի նշանակումը որոշ արարողությամբ էր կատարվում: Խալիֆայի ներկայացուցիչ ոստիկանը կամ փոխարքան գալիս էր Դվին և այնտեղ հավաքված նախարարներին հայտարարում, թե ով էր լինելու Հայոց իշխան, վերջինիս նվիրում էր ճոխ ընծաներ՝ ոսկեթել զգեստներ և ընտիր նժուգներ: Արաբ պատմիչ Քաբարիի վկայությամբ², Աղվանքի հայազգի իշխան Սահլ Սմբատյանը խալիֆայից ստացել էր պատրիկության թագ: Նման թագ ստանում էր Հայոց իշխանը, որին տրվում էր նաև իշխանության ոսկեթել դրոշմ³:

Հայոց իշխանի գործակալությունը, որը VII դարի վերջից արդեն հիմնականում դարձավ Բաղրատունի տոհմի ժառանգական պաշտոնը, նախարարական Հայաստանի ներքին կազմակերպության հիմնական օղակն էր: Արաբները թեև թողեցին ավատական Հայաստանի ներքին կառուցվածքը, սակայն մասամբ սահմանափակեցին Հայոց իշխանի իրավունքները: Եթե Հայոց իշխանին համեմատենք սասանյան ժամանակաշրջանի Հայոց մարզպանի հետ, կտեսնենք, որ վերջինս ավելի բարձր դիրք գրավող անձնավորություն էր, քանի որ ուղղակիորեն արքայից արքային էր ենթարկվում: Հայոց իշխանն անմիջականորեն ենթարկվում էր ոստիկանին և ոչ խալիֆային: Վերջինիս նա դիմում էր միայն ոստիկանի դեմ բողոքելու կամ որևէ բացառիկ դեպքում:

Որպես երկրի կառավարիչ նա խալիֆայության առջև պատասխանատու էր նախարարների գործունեության համար: Հայաստանի հարկերը հավաքելու գործում նա էր հիմնական դեմքը, թեև որոշ շրջաններում արաբ հարկահաններն էին անձամբ հավաքում հարկերը: Հայոց իշխանը պարտավոր էր ասպահովել Հայոց այրուձիի մասնակցությունը խալիֆայության մղած կռիվներին և սպարապետի հետ միասին պետք է ներկա լիներ կովի դաշտում: Սակայն այս բոլոր հարցերում Արմինիայի ոստիկանն իրավունք ուներ միջամտելու և իր կամքը թելադրելու:

² Tabari, IX, p. 54

³ Սեբեոս, էջ 146: J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, p. 106—107.

Հայոց իշխանին ենթակա էին Հայաստանի բոլոր նախարարները և առաջին հերթին սպարապետը, ինչպես նաև կաթաղիկոսը: Երբեմն Հայոց իշխանը միաժամանակ լինում էր նաև զորքի սպարապետ, իսկ մյուս կողմից որոշ սպարապետներ Հայոց իշխանի բացակայության կամ մահվան դեպքում կառավարել են երկիրը: Կաթողիկոսները (արաբ. ջասլիկ) երկրի քաղաքական կյանքում իրենց վայելած հեղինակությամբ Հայոց իշխանից ետ չէին մնում: Երանց ձևերում էր մեծ դատավորության գործակալությունը: Ուստի այս երեք գործակալությունները՝ Հայոց իշխանը, սպարապետությունը և մեծ դատավորությունը (կաթողիկոս) Հայաստանի կառավարման համակարգի հիմնական օղակներն էին:

Հայոց իշխանը, ինչպես նաև Աղվանից ու Վրաց իշխանները և Շիրվանի ու Դարբանդի ամիրները ենթակա էին Արմինիայի ոստիկանին⁴: Արաբական տիրապետության շրջանում հայերը Արմինիայի արաբ կառավարիչներին տարբեր անուններով են կոչել: Ղևոնդի մոտ հիշվում են հրամանատար, ադապետ և զորավար բառերը, Ռովմա Արծրունու մոտ՝ վերակացու, մեծ հաղարապետ և նույնիսկ մարզպան և այլն: Դրա պատճառն այն էր, որ իրենք՝ արաբները, որևէ հատուկ բառ չունեին խալիֆայության նահանգների կառավարիչների համար, նրանց կոչում էին մերթ «ամիր» (իշխան), մերթ «վալի» (կառավարիչ), կամ էլ «ամիր» (գործակալ) և այլն⁵:

Ոստիկան, ինչպես և ամիրապետ՝ խալիֆա («արաբ կառավարիչ») նշանակությամբ առաջին անգամ օգտագործվել է Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմության մեջ:

Դվինի բարձրագույն միջնաբերդում ոստիկանն ուներ իր պալատը, որն արաբ աշխարհագրագետների երկերում կոչվում էր «իշխանության տուն» (դար ալ-իմարա)⁶: Միջնաբերդի դիմաց գտնվում էր կաթողիկոսական թաղամասը, ուր դեռ V դարի երկրորդ կեսից հաստատվել էր Հայոց կաթողիկոսությանը: Այս թաղամասում էր գտնվում կաթողիկոսական պալատը և Դվինի Մայր տաճարը, որոնք երկուսն էլ կառուցված էին նախքան արաբական տիրապետության հաստատումը:

VIII դարի II կեսում Արմինիայի ոստիկանն ունեցավ երկրորդ նստավայրը՝ Պարտավը, Աղվանքի մայրաքաղաքը: Այնուհանդերձ Դվինը երբեք չզաղարեց ոստիկանի նստավայր լինելուց, այլ մինչև արաբական տիրապետության վախճանը մնաց Արմինիայի ոստիկանի երկու նստավայրերից մեկը⁷:

Արմինիայի արաբ ոստիկանին ենթակա էին ոչ միայն Հայոց,՝ Աղվանից և Վրաց իշխանները և Շիրվանի կառավարիչը, այլև ռազմագիտական նշանակություն ունեցող սահմանային ամրությունների գոտու (սուղուր) զինվորական կառավարիչները: Դրանք էին Կովկասում Դարբանդը (արաբ. Բաբ ալ-Աբվաբ), իսկ Հայաստանում Կարնո քաղաքն ու Շիմշաթը: Արաբ պատմիչները հաղորդում են Բաբ ալ-Աբվաբի կառավարիչների անունները, որոնք ուղղակի-

⁴ Ոստիկան բառը սահլավերենից փոխառյալ է և վաղ միջնադարում նշանակել է թաղավորին մերձավոր վստահելի անձնավորություն, կամ պաշտոնյա:

⁵ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դիտողություններ «ոստիկան» բառի մասին, ՊԲՀ, 1962, № 4, էջ 243—248:

⁶ *Istakhrī*, *Bibl. Geogr. Arab.*, I, d. 188.

⁷ *А. Тер-Геворданн*, *нзվ. աշխ.*, էջ 157:

րեն կապված էին Արմինիայի ոստիկանի հետ, քանի որ խաղարների դեմ պայքարը վերջինիս գլխավոր մտահոգություններից մեկն էր:

Հայաստանում Կարնո քաղաքը և Շիմշաթը ինքնուրույն միավորներ էին Արքասյանների օրոք: Կարնո քաղաքը (Կալիկալա) և նրան շրջապատող որոշ բերդեր ենթակա էին արաբ զորավարին, որին նշանակում էր Արմինիայի ոստիկանը: Քաղաքում կային մեծ թվով գործեր:

Նույնպես էր վիճակը նաև Շիմշաթում, որը վարչականորեն առանձին շրջան էր համարվում: Արաբ պատմիչները վկայում են, որ Շիմշաթի շրջանի (որպես սահմանային գոտու) ազգաբնակչությունը IX դարում ազատվեց հողահարկ (խարաջ) վճարելու պարտավորությունից և միայն տասանորդ էր տալիս⁸: Շիմշաթի շրջանն իր ճապաղ ջուր (Ջարալ ջուր) և Բալու ամրոցներով ուներ առանձին արաբ զինվորական կառավարիչ:

Արմինիայի ոստիկանի հիմնական պարտականությունը երկրի հնազանդեցումն ու պաշտպանությունն էր: Արմինիան խաղիֆայության մյուս նահանգներից տարբերվում էր նրանով, որ միաժամանակ սահմանակից էր խաղիֆայության երկու գլխավոր ախոյաններին՝ Բյուզանդիային ու խաղարներին: Պատահական չէ, որ հայ պատմիչները Արմինիայի ոստիկաններից շատերի մասին խոսելիս նրանց հիշատակում են լոկ որպես զորավարների, իսկ նրանց կառավարիչ լինելու հանգամանքը չեն հիշում⁹:

Արմինիայի ոստիկանի կողքին կային նաև այլ պաշտոնյաներ, որոնք գույություն ունեին խաղիֆայության բոլոր նահանգներում: Դրանք էին գլխավոր հարկահանը և փոստի վերատեսուչը: Առաջինի (սահիր ալ-խարաջ) ձեռքի տակ գործում էին բազմաթիվ հարկահաններ, որոնք ժողովրդի ատելության առարկան էին: Փոստի վերատեսուչը (սահիրալ-բարիդ) հետևում էր Բրկրիի իրադրությանը և հսկում ոստիկանի գործունեության վրա, նրա ամեն մի քայլի մասին փոստի միջոցով հաղորդում խաղիֆային:

Մինչև այժմ հայագիտությանը հայտնի Արմինիայի ոստիկանների ցուցակներում պետք է տարբերել երկու խումբ. առաջինը՝ Բուն Արմինիայի ոստիկաններն էին, իսկ երկրորդը՝ Արմինիայի, Ատրպատականի և Ջաղիրայի փոխարքաները: Արքասյանների օրոք (որոշ շրջանում) փոխարքային ենթարկվում էին հաճախ միայն Արմինիան և Ատրպատականը: Փոխարքաները նշանակվում էին հիմնականում Օմայյան և Աբբասյան խաղիֆայության տներից կամ արքունի մերձավորներից: IX դարի առաջին կեսում փոխարքայության պաշտոնն արդեն ձևական բնույթ էր կրում:

Արաբական տիրապետությունը Հայաստանում հասարակական նոր կարգեր չմտցրեց, քանի որ դեռ արաբական նվաճումից շատ առաջ երկիրը ֆեոդալական զարգացման ուղիով էր ընթանում: Արաբական խաղիֆայության մեջ ձևականորեն բոլոր հողերը մահմեդական տերության սեփականությունն էին: Սակայն իրականում կային նաև բուն արքունի կամ պետական տիրույթներ, որոնք ամբողջովին խաղիֆայությանն էին պատկանում, այսինքն արքունի գանձարանին: Եստ երկրներում արաբները պետական սեփականություն դարձրին նախկին արքունի (մանավանդ բյուզանդական և իրանական) հողերը, ինչպես նաև այն հողատեր իշխանների կալվածքները, որոնք կոմեյլ էին արաբների դեմ կամ հեռացիլ երկրից:

⁸ Beladsori, p. 184.

⁹ Տե՛ս Ասևդ, էջ 102:

Հայաստանում արաբների նվաճման հենց սկզբից գույացան պետական կամ արքունի կալվածքներ: Հայաստանը նվաճող Մուհամմադ իբն Մուսանը ձեռք գրեց Վանա լճի վրա և արգելելով ազատ ձկնորսությունը, արաբ վերակացու նշանակեց, որի դերն էր հսկել ձկնորսության վրա և հավաքված հասույթը հասցնել Օմայան արքունիք: Վանա լիճը Մուհամմադից հետո ժառանգաբար մնաց նրա որդուն, որը վարում էր Հյուսիս փոխարքայի պաշտոնը: Նրանից հետո այն անցավ Աբրասյաններին¹⁰:

Հայաստանում կային խալիֆայական գանձարանի (բայտ ալ-մալ) տնօրինության տակ գտնվող պետական հողեր: Խուլաջմա իբն Խազիմ ոստիկանի կողմից Գվինի կաթողիկոսարանից բռնագրավված Արտաշատ, Կավակերտ և Հոռոմոց մարզ գյուղերն իրենց ազարակներով հանդերձ պետականացվել էին: Թեև հիշյալ գյուղերից վերջին երկուսը կաթողիկոսը համառ պայքարով կարողացավ ետ ստանալ, այնուամենայնիվ գյուղերից մեկը մնաց և, ըստ երևույթին, դա միակը չէր Հայաստանում, որ պատկանում էր պետական գանձարանին:

Խալիֆայությունը բռնագրավում էր նաև ապստամբած նախարարների հողերը, մի երևույթ, որը լայնորեն կիրառվեց 774—775 թթ., մեծ ապստամբությունից հետո, բռնագրավված հողերը սրվեցին արաբ գաղթականներին՝ գինվորական ծառայության գիմաց: Այսպես Գնունիների հողերը տրվեցին ութմանիկներին, Ապահունիների կալվածքները՝ կայսիկներին և այլն: Ըստ երևույթին, հիշյալ արաբներն այդ հողերը ստացել էին որպես պայմանական տիրույթներ, որոնք արաբները կոչում էին իկթա, սակայն նրանք իրենց դիրքերն ամրապնդելով, ժառանգաբար էին տիրում ստացած հայկական հողերին: Նման պայմաններով արաբ ռազմիկները որպես պարգև հողեր էին ստացել նաև Կարինում:

Արաբ ոստիկանները հարմար առիթը օգտագործում էին հայ նախարարներից նոր գյուղեր բռնագրավելու համար: 852 թ. երբ Բուղան Նկան ամրոցն էր պաշարել, ներսում գտնվող Աշոտ Արծրունին ստիպված էր նրան գյուղեր ու ազարակներ առաջարկել՝ պաշարումը վերացնելու համար: Արքունի և պետական տիրույթները Հայաստանում տարածությամբ մեծ չէին, երկրի հողերի մեծ մասը գտնվում էր հայ նախարարների ձեռքում:

Արաբ խալիֆաները հողի նկատմամբ ունեին սեփականատիրական գերազույն իրավունք և համաձայն այդ սկզբունքի, հայ նախարարները պարտավոր էին իրենց հողատիրական իրավունքների հաստատումն ստանալ նրանցից: Օմայանների տիրապետության կես դար տևող ժամանակաշրջանում բացի Հայաստանից հեռացած իշխանների տիրույթների գրավումից մենք չգիտենք արարական իշխանությունը ճանաչած հայ նախարարական տների հողատիրական ժառանգական իրավունքներից զրկվելու դեպքեր: Գրեթե նույնն էր նաև Աբրասյանների վերաբերմունքը խաղաղ պայմաններում: Սակայն ապստամբության դեպքում հայ նախարարը կարող էր զրկվել իր հողատիրական իրավունքներից, իսկ սովորական պայմաններում ստանում էր իր ժառանգական հողատիրական իրավունքների գրավոր հաստատումը:

Պետք է նշել, որ հայ նախարարների կալվածատիրական իրավունքների պահպանումը միայն պայքարի միջոցով էր հաջողվել, ինչ վերաբերում է խալիֆայության բռնած դիրքին, ապա նա միշտ էլ ձգտել է սահմանափակել

¹⁰ Իբն ալ-Ասիր, էջ 62:

այդ հողատիրական ժառանգական իրավունքները: Հինց առաջին արար ստատիկան Արդալլահի մշակած ծրագիրը՝ փաստորեն հայ նախարարական տները և զինական ուժը ոչնչացնելու նպատակն էր հեռապնդում: 703 թ. ապստամբությունը և նրան հաջորդող զեպքերը ստիպեցին Օմայաններին՝ Արդ ալ-Ազիզ ստատիկանի օրոք պաշտոնապես ճանաչել հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները:

Նախարարական տների հողատիրական իրավունքները հաստատող պայմանագրերը հանդիսավոր արարողությամբ էին հանձնվում մասնավանդ հզոր իշխանական տներին: Թովմա Արծրունին նկարագրում է, թե ինչպես Բուղան հանդիսավոր արարողությամբ Գուրգեն Արծրունուն հռչակեց (թեև այս դեպքում խարելու նպատակով) իշխան Վասպուրականի: Բուղան նախ ուղարկել էր մի գրություն, որով ճանաչվում էր Գուրգենի իրավունքները հայրենի երկրի վրա: Երբ Գուրգենը գալիս է ստիկանի բանակատեղին, նրա առջևից տանում էին Արծրունիների զինանշանն ու դրոշը: Ոստիկանը նրա գլխին իշխանական թագ է դնում և արքունիքից բերված զգեստներ պցում նրա ուսին, սուր է կապում մեջքին և նստեցնում զարդարված ջորու վրա: Առջևից ու ետևից տանում էին զարդարված ու զենքերով սպառազինյալ նժուզյոներ: Կավում էին փողերի ձայնը, թմբուկների զարկերը և երաժշտական այլ գործիքների հնչյուններ: Սպառազեն զինվորներ, վարոցավորներ ու սակրավորներ կարգ էին պահպանում՝ հո պահելով ամբոխին, և, ապա ի լուր բոլորի, ոստիկանը հայտարարում է, թե Վասպուրականի իշխանությունը արվեց Գուրգեն Արծրունուն, իր նախորդի փոխարեն¹¹:

Պաշտոնապես պայմանական համարված, բայց, ըստ էության, մեծ մասամբ ոչ պայմանական ժառանգական հողատիրությունից բացի կային նաև գանձագին հողեր, որոնք արարների կողմից միլթ (մուլթ)¹² (սեփականություն) էին կոչվում: Հողատիրություն այս ձևն ընդլայնվում է Աբրասյանների օրոք և աչքառն խոր արմատներ պցում, որ վաճառվում էին նույնիսկ պետության կողմից բռնապրավման ենթակա հողերը: Այսպես, 774—775 թթ. ապստամբությունից հետո Կամսարականների հողերը, որոնք ըստ սովորության, հավանաբար, կարող էին ոստիկանի կողմից բռնագրավվել և կամ տրվել արար գաղթականներին, դրամով գնեց Աշոտ Մսակերը¹³, Եկեղեցական հողերը, ձևականորեն բռնագրավման ենթակա չէին, այդ իսկ պատճառով հուզայմա ոստիկանին իր բռնագրավումը ձևակերպելու համար, առաջարկում էր կաթողիկոսին վաճառել վերոհիշյալ Արտաշատ, Կավակերտ և Հոռոմոց մարդ պուզերն իրենց ազարակներով:

Արարական տիրապետության ժամանակաշրջանն իր վայրիվերումներով և հողատիրության ձևերի առանձնահատկություններով փոփոխեց Հայաստանի հողային տիրույթների քարտեզը: Այդ փոփոխությունները կատարվեցին առավելապես Աբրասյանների ժամանակաշրջանում, երբ հայ իշխաններին հողերից զրկելու ձգտումը որոշակիորեն դրսևորվեց:

Նախկինում ամհնազոր և հարուստ հողատեր իշխանները՝ Մամիկոնյան-

11 Թովմա Արծրունի, էջ 150:

12 Միջնադարում մուլթ է կոչվել նաև ընդհանրապես ամհն մի ժառանգական կավածք: Ըստ այնմ միլթ (մուլթ) էին հին հայ նախարարների հողային տիրույթները:

13 «Ստեփանոս Տարօնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», էջ 106:

ները, իրենց տիրույթների մեծ մասը կորցրին և արդեն IX դարում նրանց սահմանները տարածվում էին միայն Բագրևանդ գավառում:

Շատ արագ ծավալվեցին Բագրատունիները, որոնք եթե VIII դարի սկզբին բացի Սպեր գավառից տիրույթներ ունեին, միայն կոգովիտը Այրարատ նահանգում, ապա մեկ դար հետո նրանց էին պատկանում հարավում՝ Տարոնը, Շիմշաթը, Մոկքը, իսկ հյուսիսում՝ Արշարունիք, Արագածոտն, Շիրակ, Աշոցք և նույնիսկ Ոստան գավառն Այրարատում: Օգտվելով առիթից, նրանք կարողացան թույլ շտալ, որ արաբական իշխանությունները խիստ թուլացած Մամիկոնյանների, Կամսարականների և այլոց հողերն արաբ գաղթականների պարզեն: Այն նոր տիրույթների համար Աբրասյաններից հաստատում (կալվածագիր) ստանալով, Բագրատունիները կարողացան գերիշխող դիրք գրավել Հայաստանում, հասնելով մինչև գերագույն իշխանության: Բագրատունիներին ենթակա էին Այրարատի բոլոր մանր իշխանական տները, ինչպես Գնթունիները, նաև Տաշիրի ու Վանանդի իշխանները:

Քաջբայկած իշխանական տների հաշվին իրենց տիրույթներն ընդարձակեցին նաև Արծրունիները և արդեն IX դարի սկզբին նրանք Վասպուրականի մեծ մասի տերն էին: Ռշտունիների հողերը նրանց էին անցել դեռևս նախորդ դարի կեսերին, իսկ 774—775 թթ. ապստամբությունից հետո տիրեցին նաև Ամատունիների հողերին: Արծրունիների մի ճյուղը նույն գառում հաստատվեց նաև Անձեացյաց գավառում: Այսպիսով, գրեթե ամբողջ Վասպուրականը զարձավ Արծրունիների տիրույթը և եթե մնացին մանր իշխանական տներ, ապա դրանք ենթակայի կախյալ վիճակում էին, ինչպես՝ Ամատունիների ու Գնունիների մնացորդները, Ընտրունի, Ապահունի, Քաջբերունի, Հավնունի, Վահունի, Ակեացի, Գաբայեղյան, Մուրացյան, Անձեացի, Հարմացի, Գունդսաղար և այլ իշխաններ:

Սյունյաց իշխաններն իրենց տիրույթներն ընդարձակեցին, իջնելով Արաքսի հովիտը, որտեղ տիրացան գողթնացի իշխանների հողերին, ինչպես նաև Նախճավան գավառին: Դեռ նախորդ դարերից կարևոր դիրք ունեցող Արցախի (Խաչեն) իշխաններն առավել հզորացան IX դարում:

Նախարարական տիրույթներին առընթեր հայ եկեղեցին ևս ուներ իր կալվածները, վաղ միջնադարում ամեն մի եպիսկոպոսական վիճակ ուներ իր որոշակի հողային տարածությունները, որոնք մեծ մասամբ կառավարվում էին գյուղական հողատիրականության կողմից: IV—VIII դդ. եկեղեցական վիճակների թիվն ավելացավ: Եթե IV դարում մի քանի վիճակ է եղել, ապա VI դարում մոտ երկու տասնյակ եպիսկոպոսական վիճակներ կային¹⁴: VIII դարի եպիսկոպոսական վիճակների թիվ մասին որոշակի պատկերացում է տալիս Մանաղկերտի հայ-ասորական եկեղեցական ժողովի մասնակից հայ եպիսկոպոսների ցուցակը, որը պահպանել է պատմիչ Միքայել Ասորին¹⁵: Ցուցակում Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսից հետո հիշվում են 31 եպիսկոպոսներ և նրանց գավառները (վիճակները): Սրան համապատասխանում է Ուխտանեսի ցանկը ուր 30 եպիսկոպոսական վիճակ է հիշված¹⁶: Նրկու ցուցակներում էլ հիշված են Հարթի, Մամիկոնյան, Տայթի, Բագրատունյաց, Տարոնի, Սասունի, Արծրունյաց, Սյունյաց, Գարդման և այլ վիճակներ: Հայաստանի կենտրոնում

¹⁴ H. Adont, նշվ. աշխ., էջ 429—433:

¹⁵ Michel le Syrien, II, p. 497—498.

¹⁶ Ուխտանես, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 100:

կար նախճավանի ու Մարդպետականի առանձին եպիսկոպոսական վիճակը¹⁷, իսկ Գուգարքը հնթակա էր Այրարատի (Ոստանի) վիճակին:

Սակայն VIII—IX դդ. կարևոր փոփոխություններ կատարվեցին եկեղեցական հոգատիրության մեջ: Այս շրջանի մասին խոսող պատմիչները եպիսկոպոսական վիճակներին պատկանող և գյուղական հոգևորականությունը հնթակա հողերը այլևս չեն հիշատակում: Բանն այն է, որ այդ հողերն աստիճանաբար անցել էին վանքերին, որոնք հզորանում էին:

VIII դարում դեռևս վաղ միջնադարից գոյություն ունեցող վանքերի կողքին առաջանում են նորերը: Արաբ պատմիչ Բալազուրին հիշում է Սյունիքում «Բաժակների վանքը» (Դայր ալ-Ակղահ), որը մեծ հեղինակություն ուներ այսնահանգում¹⁸: Սեանի ավազանում հատկապես հայտնի էր Մաքենյաց (Մաքենոցաց, Մաքենոց) վանքը, որը պատմիչը կոչում է «մեծ մաքենացուց մայրաքաղաքն»¹⁹: Այն թեև հիմնահատակ կործանվեց Բաբելի կողմից, այսուհանդերձ վերականգնվեց ու շարունակեց ծաղկել: Աղբակում հայտնի էին Աղբակի սուրբ Խաչ (Արծրունիների տապանատուն) և Վարազա վանքերը²⁰: Տարբեր վայրերում առաջացած վանքերը ձևաբ էին բերում ընդարձակ տիրույթներ և հատուկ ուշադրություն էին դարձնում իրենց տնտեսությանը, ոռոգելի դարձնում անջրգի հողերը, որի վկայությունն է Ուխտատուր վանականի՝ Թալինի Մայր տաճարի ՄԼԲ (783) թվականի վիմագիր արձանագրությունը, ուր հիշվում է ջուր բերելու (ջրանցք անցկացնելու) մասին²¹:

Հայ եկեղեցու այս վիճակը անհանգստացնում էր Արմինիայի կառավարիչներին (ոստիկան), որոնք առիթ էին սրոնում վանքերից և նույնիսկ Դվինի հայրապետանոցից որևէ կալված կամ ունեցվածք խլելու: Բուղայի արշավանքի ժամանակ արաբները Վարազա վանքի միաբաններին հարկատու էին դարձրել²², մինչդեռ իրավականորեն եկեղեցական վանական կալվածքները ապահարկ էին: Սուլայման ոստիկանի տեղակալը (788—790)²³ Եսայի եղիպատրուշեցի կաթողիկոսի օրոք պահանջեց եկեղեցական ունեցվածքների ու սպասքների ցուցակը կազմել և ինչ կամեցա՞վ խլեց: Եսայուն հաջորդած Ստեփանոս Դվնեցի կաթողիկոսը մեծ կաշառքով հազիվ կարողացավ ետ ստանալ եկեղեցապատկան գյուղերը: Մեծ տիրույթներ ուներ Դվինի հայրապետանոցը, որին պատկանում էին Արամոնս, Արտաշատ, Կավակերտ, Հոռոմոց մարզ և այլ գյուղեր Այրարատում:

VIII—IX դդ. առավել հստակ ձևավորվեց հայ հոգևորականությունը: Այս շրջանից սկսած հոգևորականն այլևս չէր կարող թողնել եկեղեցական ծառայությունը՝ զինվորական ասպարեզ մտնելու համար, և շեշտվեց կուսակրոն հոգևորականության դերը:

Բացի պետական, պարզեական, սեփականատիրական (նախարարական),

17 Թավմա Արժունի, էջ 128:

18 *Beladsori*, p. 211.

19 «Պատմություն Մովսեսի Կաղանկատուացույ», էջ 375: Մայրաքաղաքն օգտագործված է մեարսպոլիտության իմաստով:

20 Թավմա Արժունի, էջ 200, 228:

21 Գաբեգիև Հովսեփյան, *Քարտեզ հայ հնադրության, Շողակաթ, Վաղարշապատ, 1913*, էջ 178, *J. Laurent*, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, p. 207—209.

22 Թավմա Արժունի, էջ 214:

23 Ղևոնդ, էջ 160—170:

գանձագին և եկեղեցական հողերից կային նաև գյուղական համայնքին պատկանող ազատ հողեր, որոնք հարկ էին վճարում ուղղակի պետական գանձարանին:

2. ՇԻՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ: ՀԱՐԿԵՐԸ

Ինչպես հողատիրությունն ձևերի, այնպես էլ շինականի իրավական վիճակի մեջ արաբական տիրապետությունը ոչ թե ուղղակիորեն, այլ անուղղակի ճանապարհով փոփոխություններ մտցրեց: Արաբը նոր տնտեսաձև չէր կարող բերել, այլ ընդհակառակը, ինքն իր նվաճած երկրներից շատ բան ընդօրինակեց, այսուամենայնիվ, արաբական տիրապետության ժանր շրջանը ցնցեց Հայաստանը և ազդեց առաջին հերթին հիմնական արտադրողի՝ շինականի կյանքի գոյավիճակի վրա:

Նախկինի նման գյուղացիության մեծամասնությունը կազմում էին գյուղական համայնքներում ապրող շինականները, սակայն վերջիններիս վիճակը որոշ փոփոխությունների էր ենթարկվել: Արաբների կեղծքիչ քաղաքականությունը և ապստամբություններին հետևող նրանց ասպատակություններն անպահով վիճակի մեջ էին դրել հայ շինականին, և նա հովանավորություն էր փնտրում ուժեղ իշխանների մոտ: Բացի դրանից, ավելի անապահով էր նրա վիճակը նաև այն պատճառով, որ ժանր հարկերը նրան ամեն բոլոր գցում էին արաբ հարկահանների ձեռքը: Այս բոլորի հետևանքով հայ շինականն աստիճանաբար առավել կախման մեջ ընկավ թե՛ տեղական և թե՛ օտար իշխաններից:

Կար նաև ազատ շինականների մի փոքրաթիվ շերտ, որը ենթակա և հարկատու լինելով պետությանը, կախված չէր ֆեոդալ հողատերերից և իրեն պատկանող հողակտորներին տիրում էր ժառանգաբար, ուստի այդպիսի շինականները կոչվում էին «հայրենատէրք»:

Բացի շինականի հիմնական զանգվածից, որ արդեն որոշ կախման մեջ էր, կային ազարակների մշակներ, որոնք, բնականաբար, մեծ շահով կախման մեջ էին հողատեր իշխաններից և մոտենում էին ճորտային վիճակին: Կարծիք կա, որ ազարակների մշակներն իրենց ծագումով ստրուկներ էին, որոնք պատերազմների ժամանակ գերեվարության և այլ ճանապարհներով բերվում էին և ամրացվում հողին:

Հայ իշխանները, որոնք մասնակցում էին արաբական խալիֆայության՝ խաղարների և այլոց դեմ մղված պատերազմներին, իրենց հետ բերում էին ստրուկներ, այսպես, Հայոց իշխան և սպարապետ Աշոտ Բագրատունին Օմայյան Մրուան փոխարքայի հետ խաղարների դեմ մղված կռվում հաղթելուց հետո, ստացավ բերված գերիների մի մասը՝ «ժառաներ ու աղախիներ»²⁴, այսինքն ստրուկներ ու սարկուհիներ, որոնց բաժանեց նաև Հայաստանի երկվելի իշխաններին: Ստրուկներ ունեին ոչ միայն նախարարները, այլև եկեղեցին:

Ստրկությունը մեծ շահերով տարածված էր Օմայյան խալիֆայության մեջ: Ասորիքում, Արարիայում և այլ երկրներում, որպես հետևանք նվաճումների ժամանակ կատարված գերեվարության, նվաճող արաբ զորավարները հարյուր հազարներով գերիներ էին բերում: Այսպես էր եղել, օրինակ, հյու-

²⁴ Տե՛ս 2. Մանանյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 87—89, 135—137 և հետ.

սիսային Աֆրիկայի կամ Միջին Ասիայի նվաճումից հետո և այս գերինների պալի մասը ստորուկ էր դարձել: Բացի գերեվարությունից, ստրուկներ էին ձևոք բերվում նաև ստրկավաճառության միջոցով: Ամեն մի Օմայան իշխանի համար հազար ստրուկ ունենալը շատ սովորական երևույթ էր:

Ըստ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ, շարիաթ) ոչ միայն մահմեդականը չէր կարող ստրուկ դառնալ և վաճառվել, այլև քրիստոնյան, եթև պայմանագրով խալիֆայության հպատակ էր (զիմմի): Սակայն, երբ ապրստամբություն էր ծագում, այս կարգը խախտվում էր: 640 թ. արշավանքի ժամանակ Հայաստանը դեռևս նվաճված չէր և, ըստ Սեբեոսի վկայության, արարները 35 հազար գերի տարան Ասորիք: Հայաստանը հպատակեցնելուց հետո ամեն մի ապստամբության ժամանակ արարները գերի էին տանում Ասորիք կամ Միջագետք և այնտեղ մեծ մասամբ ստրկացնում: 850 թ. ապստամբությունը ճնշելուց հետո Բուղան Հայաստանից մի քանի անգամ գերյալների կարավաններ ուղարկեց խալիֆայության մայրաքաղաք՝ Սամառա:

Գերի տարված ռամիկ տղամարդիկ օգտագործվում էին թև ռազմական ծառայության մեջ՝ առավելապես զուճակում և թև ծանր աշխատանքներում, իսկ կանայք դառնում էին հարճեր: VII դարի վերջում Հայաստանի վերջնական նվաճման ժամանակ Սիսականի պատրիկի գերի տարված զուտորն ամուսնացել էր Ուսայդ ալ-Սուլամի զորավարի հետ, և նրանից ծնված որդին՝ Եգիդ իրն-Ուսայդը Աբբասյանների օրոք Արմինիայի ռստիկան դարձավ:

Արարական խալիֆայության մեջ բազմահազար ստրուկների մեծամասնությունը (իսկ ստրկուհիները զրեթև ամբողջովին) տնային ստրուկներ էին, ընդ որում հարճից ծնված աղան դառնում էր հոր ժառանգորդը: Այն ստրուկները, որոնք դառնում էին ռազմիկներ (մամլուք), առաջ գնալով բարձր սասիճանների էին հասնում:

Ահա այս հարցում Հայաստանն արմատապես տարբերվում էր խալիֆայության այլ երկրներից, և հակառակ տիրող ավատական կարգերի արևելյան բնույթին, Հայաստանը, կարելի է ասել, «արևելյան» ստրկություն շունեցավ: Հայաստանի քրիստոնեական եկեղեցին թույլ շտվեց, որ արևելյան մահմեդական աշխարհին բնորոշ ստրկությունը տարածվի Հայաստանում:

Արարական նվաճումների հենց սկզբնական շրջանից նվաճված ժողովուրդների հետ կնքված հպատակության դաշնագրերում, լինեն դրանք վերին Միջագետքում, թև Հայաստանում կամ Վիրքում, արարների առաջին և զլխավոր պահանջը միշտ ջիզիան (զլխահարկ) էր²⁵:

Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի օրոք (685—705) հարկային սիստեմը կազմակերպվեց և ձևավորվեց: Ջիզիան, որը մինչ այդ սոսկ հարկ էր նշանակում, վերջնականապես զլխահարկի իմաստ ստացավ, իսկ իսարաջը՝ հողահարկի²⁶: Գլխահարկը ծանրացվեց, իսկ հողահարկը պարտադիր դարձավ բոլորի համար՝ թև քրիստոնյանների, հրեաների ու հեթանոսների, թև մահմեդականների: Բացի դրամական հարկից, գանձվում էր բնահարկ, որի շափի մասին Հայաստանում Սամուել Անեցին գրում է. ամեն տնից 3 մոգ (մտտավորապես 2 փուլ); մաղած ցորեն, մեկ ձիատուպրակ, մեկ պարան և մեկ ձեռնոց²⁷:

²⁵ Beladsorti, p. 174, 200, 201.

²⁶ Ph. Nitli, History of the Arabs, London, 1958, p. 171.

²⁷ Սամուել Անեցի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 82:

Օմայան Հիշամ խալիֆայի օրոք²⁸ գլխահարկը, որը մինչ այդ գանձվում էր ըստ երգի (տան, գերդաստանի), դարձավ ըստ շնչի (ըստ գլխի), մեծապես ծանրացնելով հայ շինականի վիճակը:

Սակայն ոչ մի ժամանակ հարկերն այնպիսի անտանելի չափերի չէին հասել, ինչպես Արբասյանների օրոք: Նահանգներում նրանց վարած քաղաքականության մասին խոսելիս, պատմիչների տեղեկությունները գլխավորապես հարկային կեղեքումների շուրջն են պատվում:

Ղևոնդ պատմիչի այն խոսքերը, թե Մահմեդը իր հետևորդներին կտակել էր «կերեք երկրի ընտրյալների միսը և խմեցեք հզորների արյունը»²⁹, շատ լավ կարող է բնորոշել հենց արբասյան ժամանակաշրջանի հարկային քաղաքականությունը:

Ղևոնդի որոշ ակնարկներից երևում է, որ գլխահարկն ըստ շնչի գանձելու սկզբունքը հետևողականորեն և խիստ կերպով կիրառվել է հենց առաջին Արբասյան Արու-Արբասի ժամանակից սկսած³⁰: Նրա հղբայրը՝ Արմինիայի, Ատրպատականի և Վերին Միջագետքի փոխարքա Աբու Ջաաֆարը, անձամբ շրջում էր Հայաստանի գավառներում, հարկ պահանջում նույնիսկ մեռածների համար և կապարե կնիք էր կախում վճարողների պարանոցից³¹:

Գլխահարկը վճարում էին չափահաս քրիստոնյաները, ընդ որում կանայք լրիվ ազատված էին: Հողերականները սկզբունքորեն նույնպես ապահարկ էին, սակայն հարուստ վանականներից երբեմն վերցնում էին գլխահարկ, բացի դրանից մերթ մերթ կողոպտում էին վանքերը: Երևիսաներն ու ծերերը ազատված էին, ինչպես նաև կույրերը, լուսնոտները, խելագարները, հաշմանդամները, ստրուկները: Գլխահարկը պարտավոր էին վճարել չափահաս և առողջ ազամարդիկ:

Ըստ մահմեդական իրավագիտության, գլխահարկի չափն էր մեկից չորս դինար՝ ոսկեդրամ օգտագործող երկրների համար (Սգիպոոս, Ասորիք), իսկ արծաթ դրամ (դիրհեմ) օգտագործող երկրների համար (Միջագետք, Իրան և մասամբ Հայաստան) պետք է մեկ դինարը մոտավորապես 12 դիրհեմ հաշվելին: Հաճախ գլխահարկը նշանակվում էր ըստ վճարողի նյութական վիճակի: Քրիստոնյա հասարակությունը բաժանվել էր երեք խմբի. հարուստները վճարում էին 48 դիրհեմ, միջակները՝ 24, իսկ աղքատները՝ 12³²: Հայաստանի համար մենք չունենք գլխահարկի ընդհանուր գումարի մասին տեղեկություններ, սակայն Ժ. Լորանը ենթադրաբար հաշվելով գտնում է, որ Հարունի օրոք վճարված 13 միլիոն դիրհեմի 9 միլիոնը գլխահարկ է:

Գլխահարկը պետք է վճարվեր տարին մեկ անգամ և քրիստոնյա (ոչ մահմեդական) հպատակը պարտավոր էր այն անձամբ վճարելու հարկահան պաշտոնյային: Գլխահարկը լինում էր միայն դրամական:

Հարկերն ըստ շնչի գանձելու սկզբունքը քայքայում էր հայ շինականի նահապետական գերդաստանը, որն աստիճանաբար արոհվեց մանր միավորների: Քայքայված մանր տնտեսություններն առանձին-առանձին շատ թույլ

28 Հ. Նալբանդյան, Արարների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, «Արարք» հաս. գիտ., 1954, № 2, էջ 77—79:

29 Ղևոնդ, էջ 125:

30 Նույն տեղում, էջ 127:

31 Հ. Նալբանդյան, Արարների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, էջ 79—80:

32 S. Abu Yusuf, Kitab al-kharaj, p. 69.

էին, հետևաբար ազատ երկրագործն ակամայից կախման մեջ էր ընկնում հողատեր նախարարից:

Հարուն ալ Ռաշիդի իշխանության տարիներին (786—809) Արմինիա ոստիկանությունը վճարում էր 13 միլիոն դիրհեմ (արծաթ) տարեկան հարկ: Բնականաբար այդ հսկայական գումարի կեսից ավելին բուն Հայաստանն էր վճարում, քանի որ ըստ տարածության նա էր ամենախոշոր միավորը ոստիկանության մեջ:

Աբբասյանները ոչ միայն մեծ չափով ավելացրել էին հարկերը (մանավանդ հողահարկը), այլև առաջնակարգ նշանակություն էին տալիս դրամական հարկին, որի հետևանքով ոսկու և արծաթի ճգնաժամ ստեղծվեց: Պատմիչները պարզ գրում են՝ «հատու գիւտ արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց»³³: Շինականն արծաթ ձևոք բերելու համար բնականաբար ստիպված էր վաշխառուներին դիմել և ի վերջո շքիմանալով անտանելի վիճակին, ապաստանում էր լեռներն ու քարայրերը և կամ ապստամբում, սպանելով առաջին հերթին հենց արաբ հարկահաններին:

Կիրավում էր նաև մարդահարկը (խաշար, պարտադիր ձրի շինարարական աշխատանք): Եզիդ իբն Ուսայդ ոստիկանը (752—754) Կարնո քաղաքը Բյուզանդիայից վերագրավելուց հետո, քանդված պարիսպները բնակիչներին վերակառուցել տվեց մարդահարկի միջոցով: Նվաճված ժողովուրդները պարտավոր էին տալ նաև պարենատուրք, այսինքն կերակրել արաբական կայսրոներին և օթևան տալ զինվորներին:

Սկզբնականները թեև տեսականորեն հարկերից ազատ էին³⁴, սակայն իրականում նրանք պարտավոր էին պարբերաբար ընծաներ տալ ոստիկաններին, այլապես նրանց բացեիբաց կողոպտում էին: Ըստ Անոնդ պատմիչի, Սուլայման ոստիկանի օրոք նրա փեսան՝ գլխավոր հարկահան Իբն Դոկեն (հավատուրաց հույն) Գվինի հաջրապետանոցի հոգևորականներին հավաքում և պահանջում է իրեն հանձնել եղած հարստությունը: Նրա առջև դիզում են անչափ հարստություն³⁵, որից նա ցանկացածը հափշտակում է: Աբբասյանները հաճախ հրաժարվում էին վճարել Հայոց հեծելազորին հատկացված տարեկան ոռճիկը և պարտավորեցնում էին հայ նախարարներին իրենց միջոցներով պահել հայկական հեծյալ զորամասերը:

Ամենասարսափելին այն էր, որ VIII դարի երկրորդ կեսում արաբ հարկահաններն անձամբ էին շրջում հայկական գավառներում և օրինական ու ասպորինի միջոցներով կողոպտում շինականներին: Արաբ հարկահաններն իրենց թույլ էին տալիս ամեն տեսակ կամայականություններ: Այդ երևույթի մասին վկայում է արաբ մատենագիր Աբու Յուսուֆը: Խալիֆայության մեջ կիրառվում էր նաև հարկերը կապալով տալու սիստեմը, որը նույնպես շարաշահումների առիթ էր տալիս:

Արմինիայի տարեկան հարկի ու նրա չափերի մասին հաղորդումներ կան մի քանի արաբ մատենագիրների մոտ, իսկ հայ պատմիչներից միայն Սամուել Անեցին է որոշ տեղեկություններ տալիս:

IX դ. աշխարհագրագետ Իբն խորդադբեհը վկայում է, որ Արմենիան տա-

33 Ղևոնդ, էջ 139:

34 Սամուել Անեցի, էջ 82:

35 Ղևոնդ, էջ 169:

րեկան վճարում է 4 միլիոն դիրհեմ³⁶։ Դարի վերջին ու X դարի սկզբին ստեղծագործող Իբն ալ-Ֆակիհը նշում է, որ այն 2 միլիոն 33 հազար 985 դիրհեմ է³⁷, իսկ X դարի սկզբի աշխարհագրագետ Կուդաման հիշում է Արմինիայի համար 4 միլիոն և Տարոն երկրամասին՝ 100 հազար դիրհեմ³⁸, ուստի ընդհանուրը կազմում է 4 միլիոն 100 հազար դիրհեմ։ Վերջինս նախքան ամբողջ խալիֆայության հարկերի ցուցակը հիշելը ղզուշացնում է, որ դա 204 (819—820) հիջրի թվականի հարկացուցակն է։ Արմինիայի տարեկան հարկը, բնահարկի հետ միասին հիշում են X դարի մատենագիր Ջահշիյարին³⁹ ու XIV դարի հայտնի սլամոնիչ Իբն Խալլունը⁴⁰, ընդ որում նշվում է, որ դա Հարուն ալ-Ռաշիդի (786—809) շրջանի հարկացուցակն է։ Այս ցուցակում Արմինիայի տարեկան հարկը 13 միլիոն դիրհեմ է։

Հարկավ այս բոլոր տեղեկությունները վերաբերում են միայն արբասյան ժամանակաշրջանին։ Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Մանսուր և Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆաների օրոք Արմինիայի տարեկան հարկը 13 միլիոն դիրհեմ էր։ Մամունի օրոք դա իջավ 4 միլիոն 100 հազարի, իսկ Իբն ալ-Ֆակիհի հիշած 2 միլիոն 33 հազար 985 դիրհեմը, հավանաբար, կարճ ժամանակով (զուցե Մամունի վերջին տարիներին կամ երկու հաջորդների՝ Մուտասիմի (833—842) և Վասիկի (842—847) օրոք վճարված հարկագումար է։ Մուտավաքքիլի ժամանակ (847—861) հարկերը նորից բարձրացան և զուցե այս շրջանին է վերաբերում Իբն Խորդադեհի հիշած 4 միլիոնը։

Հայաստանի տուրքերի մի մասը վճարվում էր բնահարկի ձևով։ Օմայյան ժամանակաշրջանում բնահարկի հիմնական տեսակը ցորենն էր։

X դարի արաբ մատենագիր Ջահշիյարիի հարկացուցակում Հայաստանը արբասյան ժամանակաշրջանում սրպես բնահարկ տալիս էր «մահֆուրա» գորգեր՝ քսան հատ, գունազարդ (ռակմ) գործվածքեղեն՝ հինգ հարյուր ութսուն կտոր, ազած, մշակված ձուկ՝ տաս հազար ռաթլ (լիտր), տառեխ՝ տաս հազար ռաթլ, բազեններ՝ երեսուն հատ, ջորիներ՝ երկու հարյուր հատ⁴¹։

Ջահշիյարիի այդ հարկացուցակում բնահարկի մեջ առաջինը հիշվում է 20 գորգը, որը մահֆուրա էր կոչվում։ Արաբ մատենագիրների որոշ տվյալներից երևում է, որ մահֆուրա էին կոչվում Կարնո քաղաքում պատրաստված գորգերը և դրա համար էլ առանձին մատենագիրներ քաղաքը հիշատակում են այդ անունով։ Հայկական պորգապործությունն ընդհանրապես կապված է եղել Կարին քաղաքի հետ, որի գորգերն այնքան հռչակված էին, որ ըստ արաբ աշխարհագրագետ Յակուտի վկայության, արևելյան ժողովուրդների մոտ խալի (գորգ) բառը Կարին քաղաքի արաբական ձևից՝ Կալիկալայից է առաջացել։

Հայկական գորգերի հռչակը տարածված էր ամբողջ խալիֆայության մեջ, հաճախ հայ իշխանավորները աբբասյան խալիֆաներին թանկարժեք գորգեր էին ուղարկում սրպես ընծա։

Չափազանց հետաքրքրական է բնահարկի մեջ գործվածքեղենի հիշատա-

³⁶ Bibl. Geogr. Arab., VI, p. 124.

³⁷ Bibl. Geogr. Arab., V, p. 297.

³⁸ Bibl. Geogr. Arab., VI, p. 249.

³⁹ *Jahshiyari*, Bibl. Arab. Hist. und Geogr., I, 182a.

⁴⁰ *Ibn Khaldoun*, *Kitab al-Ibar*, Bulaq, 1284 (1867), I, p. 151.

⁴¹ *Jahshiyari*, Bibl. Arab. Hist. und Geogr., I, p. 182a.

կումը: Արաբներեն բնագրում օգտագործված «ռակմ» բառն, ըստ երևույթին, օգտագործվում է հայկական աղբյուրների մեջ հիշատակված ոսկեթել ու գունազարդ դիպակի իմաստով: Ջահշիարիի ցուցակում կտոր բառի դիմաց Իբն Խալիֆունը (որը նույն ցուցակը տալիս է փոքր տարբերությամբ), ռաթլ (լիտր) արտահայտությունն է օգտագործում: Ուստի կտոր արտահայտությունը պետք է համարել որոշ քանակությամբ կերպաս՝ զգեստ կարելու համար, որը մոտավորապես մեկ ռաթլ (լիտր) ծանրություն պետք է ունենար:

Գորգերի և գործվածքեղենի հիշատակումը խնդրո առարկա սույն ցուցակում մի անգամ ևս վկայում է, որ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում արհեստագործության այս երկու ճյուղերը զարգացած վիճակում էին:

Ցուցակում հիշվում են ձկան երկու տեսակ, որոնցից յուրաքանչյուրից սաս հազարական ռաթլ էր վերցվում: Ջահշիարին հիշատակում է «աղած, մշակված ձուկ» արտահայտությունը, ապա տարեխոյ, որն առանձնահատուկ հռչակ ունի արաբական խալիֆայության մեջ և կոչվում էր թիրիխ:

Հայաստանից վերցված տարեկան երեսուն բաղեն բնականաբար անհրաժեշտ էր սրսորդության համար: X դարի մատենագիր Մասուդին բաղենների մասին խոսելիս հիշում է, որ Հայաստանում դրանք սպիտակ են լինում՝ «ձյունի առատության պատճառով»: Հայսմի էր նաև Հայաստանի ջորին, որի բուծմամբ հատկապես նշանավոր էր Անձեացյաց գավառը: Արաբ պատմիչների վկայությունները Հայաստանի ջորիների տոկոսության ու ճկունության մասին, հասկանալի են դարձնում, թե ինչու բնահարկի ցուցակում որպես տարեկան հարկ հիշված է նաև երկու հարյուր ջորի:

Աբբասյան ժամանակաշրջանի բնահարկը թեև պակաս էր դրամական հարկի արժեքից, այնուամենայնիվ բավական մեծ գումար էր կազմում⁴²:

3. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԽԱԼԻՖԱՏՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ

Խալիֆայության տիրապետության շրջանում անհավասարությունը հասարակության մեջ արտահայտվում էր ոչ միայն շինականի և ընդհանրապես ռամիկի ու ստրուկի շահագործմամբ, այլև այն անիրավահավասարությամբ, որին ենթակա էր ոչ մահմեդական (այլակրոն) ազգաբնակչությունը և դրա մասն էր կազմում նաև հայ ժողովուրդը:

Խալիֆայությունը և ընդհանրապես մահմեդական երկրները միջին դարերում, չունենին կազմավորված օրենսգիրք (Դատաստանագիրք), ոչ էլ իստորեն ընդունված օրենսդրություն, ուստի իրավական հարցերում առաջնորդվում էին մահմեդական իրավագիտությամբ (ֆիկհ), որը հիմնականում կազմավորվել էր VIII դարի երկրորդ և IX դարի առաջին կեսում: Մահմեդական իրավագիտության աղբյուրները համարվում են Ղուրանը և Մուհամմադին վերաբերող ավանդությունները, որոնք իրականում մեծամասնությամբ կազմավորվել էին նվաճումներից հետո հսկատակ երկրներում, իրենց մեջ ընդունելով հոմեդաբյուզանդական և իրանական մշակույթների (հատկապես իրավական ավանդությունների) որոշ ժառանգություն: Այս հիմքի վրա մահմեդական հո-

⁴² Ս. Տեր-Ղևոնդյան, Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, «Լրաբեր հաս. դիտ.», 1969, № 2:

գևորական իրավագետները (Ֆակիհ) ղարգացրին իրավագիտությունը (իր շորս դպրոցներով՝ մազհաբ), որը համարվում է մահմեդականության օրենքը (շարիա, շարիաթ):

Մահմեդական իրավագիտությունը հասարակության մեջ դասակարգային բաժանում գրեթե չի ճանաչում: Նրա համար շկան ազատներ և անազատներ, այլ կա հետևյալ եռակի բաժանումը՝ մահմեդականներ, ոչ մահմեդականներ և սարուկներ:

Ոչ մահմեդականների՝ զիմմիների (քրիստոնյաներ, հրեաներ, զրադաշտականներ, հեթանոսներ) իրավական վիճակը ընդհանուր գծերով էր ձևակերպված իրավագիտության մեջ: Թեև տեսականորեն որոշ տարբերություն կար Ս. Գրքի ժողովրդի (ահլ ալ-քիտաբ), այսինքն քրիստոնյաների ու հրեաների և զրադաշտականների ու ընդհանրապես հեթանոսների միջև, այսուհանդերձ վերջին հաշվով նրանք բոլորը նման իրավիճակ ունեին:

Ոչ մահմեդականներն ընդհանուր առմամբ կոչվում էին հովանավորյալ ժողովուրդ (զիմմի կամ ահլ ալ-զիմմա): Նվաճման ժամանակ հպատակություն հայտնած և որոշ պարտավորություններ ստանձնած ժողովուրդները վայելում էին մահմեդականների «հովանավորությունը»:

Զիմմի հպատակների իրավունքներն⁴³ ունեին քաղաքական, եկեղեցական և քաղաքացիական բովանդակություն:

Արմինիայի, Վերին Միջագետքի (Ջաղիրա), Ասորիքի կամ Եգիպտոսի կառավարիչները կարող էին միայն մահմեդական լինել, թեև հիշյալ երկրներում հիմնականում ապրում էր քրիստոնյա ազգաբնակչություն (հայ, ասորի, ղպտի):

VIII դարում, երբ դեռ արաբական խալիֆայությունը նոր էր կազմավորվում, տեղական քրիստոնյա ժողովուրդներին մասամբ թույլ էր տրվում վարչական կյանքին մասնակցելու: Սակայն արդեն VIII դարի առաջին կեսում Օմայաններն սկսեցին սահմանափակել քրիստոնյա (ասորի և ղպտի) պաշտոնյաների իրավունքները: Օմար Բ խալիֆան, որը հայտնի էր իր կրոնական մոլեռանդությամբ, ըստ պատմիչների վկայության, շեշտում էր այն պարագան, որ միայն մահմեդականը պետք է իշխող լինի, իսկ ոչ մահմեդականը երբևէ բարձր դիրք չպետք է ունենա հասարակության մեջ: Իրոք, նրա ժամանակ Եգիպտոսում շատ ղպտի (եգիպտացի քրիստոնյա) պաշտոնյաներ փոխարինվեցին արաբներով: Օմայանների օրոք պետական պաշտոնները հանձնվում էին հիմնականում միայն արաբներին, իսկ քանի որ արաբները որոշ պաշտոնների նկատմամբ հակում չունեին, դրա հետևանքով քրիստոնյաները դեռ որոշ չափով պահպանում էին իրենց դիրքը: Սակայն Աբբասյանների ժամանակ, երբ ամեն մի մահմեդական անկախ ցեղային ծագումից, կարող էր բարձր պաշտոն ստանալ, քրիստոնյաներն առավել ևս դուրս մղվեցին պետական պաշտոններից:

Հայաստանը որպես քրիստոնյա երկիր, թեև շատ բանով նման էր Միջագետքին, Ասորիքին ու Եգիպտոսին, այսուհանդերձ ուներ նաև իր առանձնահատկությունները: Քրիստոնյա հայը, չէր կարող լինել Արմինիայի ոստիկան, բայց բուն Հայաստանի կառավարիչը (Հայոց իշխան) նշանակվում էր միշտ հայ իշխաններից և դա ընդունված երևույթ էր⁴⁴, թեև խալիֆաները ձգտում էին

⁴³ *Abu Yusuf*, Kitab al-kharaj, Bulaq, 1302 (1884), p. 68—69 A. Tritton, *The Caliphs and their non-moslem Subjects*, London, 1930, p. 5—8.

⁴⁴ *A. Fattal*, *Le statut legal des non musulman en pays d'Islam*, Beyrouth, 1958, p. 297—298.

երբեմն վերացնել հայերի այդ իրավունքը՝ ուշացնելով նոր Հայոց իշխանի նշանակումը, այսուհանդերձ այդ պաշտոնը մնում էր հայերի ձեռքում: Հայը կարող էր լինել նաև ոստիկանի տեղակալը (Բաթրիկ ալ-Բաթարիկա), ինչպիսին էր Բագարատ Բագրատունին: Նույնը պետք է ասել նաև սպարապետի և հայկական գնդերի մասին, որոնք միշտ էլ մնացին ի հեճուկս խալիֆայության բոլոր փորձերի, որոնք ձեռնարկվում էին հայկական այրուձին ռոճիկից զրկելու, քայքայելու և ցրելու նպատակով: Այս բոլորի հիմքն այն էր, որ Հայաստանում պահպանվել էր հողատեր (ֆեոդալ) դասը⁴⁵:

Արաբական խալիֆայության մեջ կալին մի քանի ազդալին եկեղեցիներ՝ ասորի նեստորականների (նստավայրը Բաղդադում), ասորի Հակոբիկների, հունաղավան Մելքիտների, Մարոնիների, հայկական և ղպտի (Ալեքսանդրիայի աթոռը) եկեղեցիները: Այս եկեղեցիների պետերը (կաթողիկոս կամ պատրիարք) եկեղեցական ժողովի կողմից ընտրվելուց հետո ընդհանրապես պետք է իրենց հաստատումն ստանային Օմայան, ավելի ուշ Աբբասյան խալիֆաների ներկայացուցիչներից: Հաճախ խալիֆաներն (կամ կառավարիչները) անձամբ միջամտում էին և արգելում որևէ պատրիարքի ընտրությունը:

Այսպիսի վիճակում էր նեստորականների կաթողիկոսը, որի ընտրությունը եպիսկոպոսների կողմից սոսկ ձևական էր և խալիֆան անձամբ էր նշանակում նրան:

Եգիպտոսում Ալեքսանդրիայի պատրիարքները նշանակվում էին տեղի արաբ կառավարիչների կողմից, որոնք մեծ մասամբ նախապատվությունը տալիս էին միաբնակ թեկնածուներին, թեև կաշառք ընդունելու կամ միջամտության դեպքում երբեմն բացառություն էին անում՝ նշանակելով մելքիտ (երկաբնակ) թեկնածուի:

Հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցում նույնպես արաբ ոստիկանները երբեմն ձգտում էին միջամտել, բայց քանի որ Հայաստանում գոյություն ունեւր Հայոց իշխանը, որը միջնորդ էր խալիֆայական իշխանությունների ու հայ ժողովրդի միջև, ապա ոստիկանի դերն այս դեպքում սահմանափակվում էր: Արաբ ոստիկանները շատ հազվադեպ էին միջամտում Հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը, ինչպես, օրինակ, Սուլայման ոստիկանը, միջնորդեց, որպեսզի Սիոն Բավոնացին ընտրվի կաթողիկոս՝ 767 թ., քանի որ նա Սիոնի նկատմամբ բարձր համարում ուներ դեռ այն ժամանակվանից, երբ վերջինս Աղձնիքի (Սասուն ու Նփրկերտ) եպիսկոպոսն էր եղել⁴⁶: Բայց հայտնի չէ մի դեպք, երբ ոստիկանը կամ այլ արաբ իշխանավոր, արգելեր կամ խափաներ որևէ հայ կաթողիկոսի ընտրությունը: Իսկ Հայոց իշխանն արդեն վճռական ձայն ուներ կաթողիկոսի ընտրության հարցում:

Ընդհանուր առմամբ Հայոց կաթողիկոսը Հայաստանին վերաբերող քաղաքական և այլ հարցերի առթիվ միջնորդում էր նույնիսկ խալիֆայի առջև: Օրինակ, Հովհան Օձնեցու անձամբ բանակցելը խալիֆայի հետ, կամ Սահակ Չորափորեցու բանակցելու համար խառան գնալը հենց այս նպատակով էր: Լինում էին դեպքեր, երբ Արմինիայի ոստիկանները Հայաստանի սպարապետի կամ իշխանների հետ վեճի ժամանակ կաթողիկոսի միջնորդությանն էին դիմում ինչպես, օրինակ, Հոլ ոստիկանը խնդրել էր Դավիթ Կակաղեցուն՝ միջա-

45 Նույն տեղում:

46 Դրասխանակերտի, էջ 136:

մտելու, որպեսզի Սևաղայի հետ ապստամբած Սմբատ Բագրատունին և այլ նախարարներ հրաժարվեն իրենց մտադրությունից:

Մյուս կողմից Հայոց կաթողիկոսն իր ժողովրդի միակ ներկայացուցիչը շէր խալիֆայութեան առջև (քանի որ կար Հայոց իշխանը), ինչպես ասորի նեստորականների պատրիարք կաթողիկոսն էր, կամ Եգիպտոսի ղպտիների պատրիարքը: Վերջիններս զրկված լինելով քաղաքական ինքնուրույնությունից (քանի որ վաղուց կորցրել էին իրենց տեղական ֆեոդալներին), իրենց կրոնապետների մեջ տեսնում էին նաև իրենց քաղաքական պետին: Այս առումով նեստորականների կաթողիկոսը, որ նստում էր Բաղդադում, մեծ հեղինակություն էր վայելում: Պաշտոնապես Աբբասյանների աչքում նա համարվում էր խալիֆայութեան բոլոր քրիստոնյաների ամենահեղինակավոր կրոնապետը, և իր հաստատումն ստանում էր անձամբ խալիֆայից:

Ըստ մահմեդական իրավագիտության, քրիստոնյաներն իրավունք չունեին կառուցել նոր եկեղեցիներ, կամ հները նորոգել: Սակայն այստեղ կային որոշ նրբություններ, որոնք կարելի էր չուրովի մեկնարանել, ըստ օրվա տիրակալի վերաբերմունքի: Օմայաններն ու Աբբասյանները թեև երբեմն քանդում էին եկեղեցիները, սակայն երբեմն էլ թույլ էին տալիս նորերը կառուցել: Այս հարցում իշխում էր կամայականությունը:

Հայաստանում նույնպես նոր եկեղեցիներ կառուցելը սկզբունքորեն արգելված էր, սակայն դիտենք եկեղեցիներ կառուցելու առանձին դեպքեր, իսկ քանդման դեպքերը, ըստ երևույթին, նույնպես եզակի են եղել Հայաստանում:

Եկեղեցական արարողությունների համար էլ խալիֆայությունը սահմանափակումներ էր դրել: Արգելված էր քաղաքների միջով խաչերով ու սրբապատկերներով եկեղեցական թափոռների անցնելը, եկեղեցիներում կոշնակների հնչեցնելը, ճանապարհների վրա և այլ վայրերում խաչեր կանգնեցնելը և այլն: Սակայն սրա հետ մեկտեղ մահմեդական որոշ իրավագետների մոտ այն կարծիքը կար, որ մահմեդական տիրակալներն ընդհանրապես չպետք է միջամտեն քրիստոնյաների կրոնական ծիսակատարություններին ու սովորություններին, եթե դրանք վնաս չեն բերում մահմեդական համայնքին: Եթե խաչը կամ սրբորատպատկերը եկեղեցում կամ նրա կալվածքներում էին ղեկավարվում, ապա իշխանությունները չէին միջամտում:

Եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ կամայականություններ արարները գործադրում էին նաև Հայաստանում, մանավանդ ապստամբությունների և ընդհատումների ժամանակ, երբ արաբները տարրեր առիթներով ներխուժում էին հաշկական վանքերը և կողոպտում:

Հայերի, ասորիների և ղպտիների քաղաքական իրավագույրկ վիճակի ու նրանց եկեղեցիների նեղ դրություն հետևանքով այդ ժողովուրդները քաղաքացիական խիստ սահմանափակ իրավունքներ ունեին: Հասարակ ժողովուրդը, լինի քաղաքներում թե գյուղերում, իր վրա էր զգում խտրականության ամբողջ ծանրությունը:

Օրենքի առջև քրիստոնյան մահմեդականի հետ բուրբովին հավասար չէր ոչ միայն հարկերի տեսակետից (գլխահարկ էր վճարում), այլև հասարակական վայրերում մահմեդականից ցածր պետք է նստեր և այլն:

Կատարանում քրիստոնյայի վկայությունը մահմեդականի դեմ չէր ընդունվում: Ոչ մահմեդականին թույլատրվում էր մահմեդականի համար վկայել միայն բացառիկ դեպքերում, օրինակ՝ եթե հեռավոր վայրում մահամերձ

մահմեդականն իր կտակի համար չէր ունենում մահմեդական վկաներ, ապա նա կարող էր դիմել քրիստոնյային: Մահմեդական կինը կարող էր ամուսնանալ միայն մահմեդական տղամարդու հետ, իսկ մահմեդական տղամարդը կարող էր քրիստոնյա կին ունենալ: Եթե քրիստոնյա ծնողներից որևէ մեկը մահմեդականություն ընդուներ, երեխաները մահմեդական էին համարվում: Մահմեդականի սպանության համար քրիստոնյան մահապատժի էր ենթարկվում, բայց հակառակը մեծ մասամբ չէր լինում: Արյան գին վճարելու դեպքում քրիստոնյային սպանող մահմեդականը պակաս էր վճարում, քան մահմեդականին սպանող քրիստոնյան (սպանության դեպքում սուլժող կողմը կարող էր պահանջել արյան վրեժ կամ արյան գին):

Ամեն մի սլաթհ առիթով հավատուրացության պահանջը սովորական երևույթ էր Արբասյանների համար: 754 թ. Արմինիայի ոստիկան խուզայման Արծրունի Համաղասայ և Սահակ իշխաններին առանց որոշակի մեղադրանքի (հավանաբար կասկածի հիման վրա) հավատուրացության կամ մահվան երկրնտրանքի առջև դրեց և Արծրունի իշխանները շուրանալով իրենց հավատը, տանջամահ արվեցին⁴⁷:

Քրիստոնյաները պարտավոր էին նաև հատուկ զգեստներ ունենալ, որպեսզի տարբերվեն մահմեդականներից: Որոշ զգեստներ կային, որ քրիստոնյան չպետք է հագներ, գլխին մահմեդականի ապարոշ չպետք է կրեր, ձիու վրա թամբով չպետք է նստեր, մեջքին կուսեր հատուկ գոտի: Մուտավաքքիլը հրաման տվեց, որ քրիստոնյաները դեղին զգեստներ հագնեն և գլխներին նույնպես դեղին ապարոշ կապեն: Նա նույնիսկ քրիստոնյաներին արգելեց ձի նստել:

Հայերի, ասորիների և ղպտիների իրավազուրկ վիճակը Արբասյանների օրոք ապստամբության էր մղում նրանց: Հայաստանում ծագած ապստամբություններից թեև առաջին երեքը (703, 747—750, 774—775) արյան մեջ խեղդվեցին, սակայն չորրորդը (850—852) վերջնականապես շճնշվեց և երկիրը կարողացավ պահպանել իր ինքնուրույնությունը:

Այս և նման փաստերի բազմակողմանի համեմատության միջոցով հնարավոր է դառնում քիչ թե շատ հստակ պատկերացում կազմել հայ ժողովրդի քաղաքական, իրավական, եկեղեցական վիճակի և մշակութային կյանքի դառնությունների, ինչպես և այն համառ ազատագրական պայքարի մասին, որը մղեց հայ ժողովուրդը արաբ նվաճողների դեմ և որի տրամաբանական վախճանն էր հայ պետականության վերականգնումը Արբասյան խալիֆայության թուլացումից հետո՝ ի դեմս Բագրատունյաց թագավորության:

4. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ, ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ VII—IX ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Բյուզանդապարսկական 591 թ. և հատկապես 629 թ. պայմանագրերի կնքումից հետո Հայաստանն ապրեց համեմատաբար խաղաղ պայմաններում, որոնք մերթ ընդ մերթ ընդհատվում էին պատերազմներով, սակայն վերստին հաստատված խաղաղությունը տևեց մինչև VII դ. վերջը: Այդ խաղաղ ժամանակաշրջանում Հայաստանում նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին տարանցիկ առևտրի հետագա զարգացման համար:

47 Ղևոնդ, 42b:

Արևելքի և Արևմուտքի՝ Հնդկաստանի, Իրանի, Բյուզանդիայի և Միջերկրականի ավազանի միջև առևտուրը մեծ մասամբ կատարվում էր երկու ճանապարհով՝ Հայաստանի և Վերին Միջագետքի վրայով: Արաքսի հովտի միջով անցնող մայրուղու վրա հիմնական առևտրական կենտրոնը Դվինն էր, իսկ Վերին Միջագետքում այդպիսին էր Մծբինը: Այդ քաղաքների վրայով տանում էին Հնդկաստանից և այլ կողմերից բերված ապրանքներ՝ մետաքս, թանկարժեք ակնեղեն, ոսկեղեն, համեմունք և գորգեր: Սակայն Վերին Միջագետքը 572—591 և 602—629 թթ. պարսկաբյուզանդական պատերազմներից անհամատարակ էր տուժել, քան Հայաստանը և այդ բացասաբար էր ազդել առևտրի զարգացման վրա: Բացի դրանից VII դարում Վերին Միջագետքը պայքարի թատերաբեմ դարձավ արաբների և բյուզանդացիների միջև:

Հայաստանը համեմատաբար ավելի նպաստավոր պայմաններում էր VII դարում, մանավանդ 652 թ. կնքված պայմանագրից հետո, մինչև 689 թ. երկիրը վայելում էր խաղաղություն և հայոց իշխանապետությունն ըստ էության չկոտրվեց պետության դիրք էր դրավել Բյուզանդիայի և խալիֆայության միջև: Շնորհիվ այս շեղումը դիրքի, ամբողջ VII դարում Իրանից Փոքր Ասիա ընթացող մայրուղին (որը ճյուղ տալով հասնում էր Տրապիզոն) ոչ միայն պահպանեց իր գոյությունը, այլև մեծապես աշխուժացավ:

Անանիա Շիրակացու թվաբանական հարցերից մեկում հետաքրքիր է նկարագրված Իրանից Հայաստան եկող առևտրական ճանապարհը. մի վաճառական Բահլում ձեռք է բերում արքունի (շահուար) մարդարիտներ և վաճառում է, անցնելով Գանձակ քաղաքը, ապա մտնում Հայաստան և մաս առ մաս վաճառում Նախճավան և Դվին քաղաքներում, ապա հասնում է Շիրակ⁴⁸: Արևելքից բերվում էին նաև այլ ակնեղեններ:

Մաքսերը դանձվում էին ոչ միայն երկրից երկիր, այլև քաղաքից քաղաք ապրանք տեղափոխելու դեպքում: Անանիա Շիրակացու թվաբանական խրնդիրներից մեկում ասված է, որ մի վաճառական մոտ երեք քաղաքում բաժ (մաքս) վճարելուց հետո 2376 դահեկանից իրեն մնում է 11 դահեկան: Նման հարցադրումներն ինչքան էլ որ պայմանական լինեն, այնուամենայնիվ իրականության հետ ինչ որ կապ պետք է ունենան:

Առևտրի և ընդհանրապես տնտեսական կյանքի զարգացումը զգալի դարձավ մանավանդ Հայաստանի տարբեր հատվածների միավորումից հետո: VII դարում առևտրի զարգացման մասին որոշ գաղափար են տալիս նաև Դվինում գտնված դրամները, որոնց առատությունն այդ հարյուրամյակում ուշադրություն է գրավում: Սասանյան և բյուզանդական դրամներ են գտնվել, որոնք պատկանում են V—VII դարերին: Սակայն եթե երկարատև պեղումների ընթացքում առաջին երկու դարերում թողարկված հազիվ երկու տասնյակ դրամ է գտնվել, ապա VII դարից գտնվել է երեք հարյուրից ավելի դրամ: Նման բացառիկ առատությունն, անկասկած, վկայում է այդ դարաշրջանում դրամական շրջանառության ծավալի մասին:

Վաճառականների խավը VII դարում արդեն կարևոր տեղ էր գրավում և Սեբեոսի պատմության մեջ նախարարների ու կեղեղեցականների հետ համասեղ հիշվում է որպես հեղինակություն վայելող խավ: Կոստանդ կալսեր

48 «Вопросы и решения вардапета Анания Ширакаци», издал и перевел И. А. Орбели, Пг., 1918, стр. 18.

հարձակման ժամանակ, երբ թեոդորոս Ռշտունու համախոհներն իրենց գանձերով ապաստանեցին ամրոցները, այնտեղ էին ամբողջ երկրի՝ եկեղեցու, իշխանների և վաճառականների գանձերը⁴⁹։

Հայաստանի առևտրական ուղիների մասին ընդհանուր պատկերացում է տալիս հայագիտության մեջ «Մղոնաշաիք» խորագրով հայտնի աշխատությունը։ Դրանում արտացոլված է VII դարի առևտրական ուղիների պատկերը։

«Դվինից Կարին 200 մղոն է, Կարինից Փոսագուռն՝ 100, այնտեղից Կողոնիա՝ 90... Դվինից Խլաթ 170 մղոն է, այնտեղից Քղիսմար՝ 80, այնտեղից Ուռհա՝ 180, այնտեղից Եփրատ գետ՝ 40, այնտեղից Դամասկոս՝ 120, այնտեղից Թափոս լեռը՝ 90, այնտեղից Երուսաղեմ՝ 100։ Դվինից Բերդկունք 60 մղոն է, այնտեղից Պարտավ՝ 160, այնտեղից Կասպից ծով՝ 90։ Դվինից Նախաձավան 70 մղոն է, այնտեղից Գանձակ Շահաստան՝ 120, այնտեղից Տիզբոն՝ 370, այնտեղից Ակոզա (Քուֆա)՝ 70, այնտեղից Բարա՝ այնտեղից Պարտահայան ծով՝ 20։ Գանձակից Նինվե 120 մղոն է, այնտեղից Մծրին՝ 120, այնտեղից Ուռհա՝ 150։ Նախաձավանից Արտավեստ (Արտևատ)՝ 200 մղոն է, այնտեղից Վարդանակերտ՝ 70, այնտեղից Փայտակարան՝ 60, այնտեղից Կասպից ծով՝ 60։ Դվինից Կողբ 50 մղոն է, այնտեղից Կոտագեղն՝ 120, այնտեղից Տիզբոն՝ 140, այնտեղից Հունարակերտ՝ 70, այնտեղից Պարտավ՝ 100»⁵⁰։

Հիշյալ ճանապարհների մեջ հատկապես կարևոր էր Արաքսի հովտով ընթացող «Արքունի պողոտան», որը գալով Պարսկաստանից ու Ատրպատականից մտնում էր Հայաստան և անցնելով Նախաձավան, Դվին և Կարին քաղաքներով, հասնում էր Փոսագուռն, որտեղից մտնում էր Հունաց աշխարհը՝ Բյուզանդիա։

Ահա այս առևտրական միջազգային մայրուղու վրա էին զարգանում VII դարի Հայաստանի քաղաքները՝ թե հին և թե նոր։ Հին քաղաքներից զարգանում էր հատկապես Դվինը, մասամբ և Վաղարշապատը։ Դվինում VII դարում վերակառուցվել է Մայր տաճարը և, հավանաբար, նաև կաթողիկոսական պալատը։ Քաղաքի զարգացման մասին են վկայում նաև հնագիտական պեղումների արդյունքները։ Քաղաքի շերտագրության մեջ հատուկ տեղ ունի VI դարի II կեսից VIII դարի I կեսը հասնող հնագիտական շերտը, որն ընդգրկում է ամբողջ VIII դարը և զարգացման հատուկ շրջան է։ Ուշագրավ են նաև Վաղարշապատում VII դ. կառուցված ճարտարապետական հուշարձանները՝ Հռիփսիմեի և Գայանեի տաճարները, ինչպես նաև Վաղարշապատի մերձակայքում վեր խոյացող Զվարթնոցը։

Այս ժամանակ առաջանում և զարգանում էին նաև այլ քաղաքատիպ ավաններ՝ Արուճը, Բագարանը, Շիրակաշատը (Մավրիկիապոլիս), Թալինը, Երևանը և Մարմեար (Երվանդաշատ)։ Որպես նոր կազմավորվող քաղաքատիպ ավան հիշատակության արժանի է Արուճը։ Արաքսի հովտով անցնող մայրուղին հասնում էր Կարնո քաղաքը, որը հայտնի էր իր հարստությամբ⁵¹։

VII դարի արհեստների ուսումնասիրման համար գլխավոր աղբյուրը հնագիտական պեղումներն են և մասամբ մատենագրական տվյալները։ Դվինի

49 Արևես, էջ 142։

50 «Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944, էջ 355։

51 Արևես, էջ 153։

երկարամյա պեղումները⁵² հարուստ նյութեր են տալիս դարբնության, խեցեգործության և այլ արհեստների մասին: Հայտնաբերվել են այս շրջանին վերաբերող երկաթե իրեր, մեծ քանակությամբ զինքեր և այլն: Գտնվել են որոշ քանակությամբ պղնձե զարդեր՝ օղեր, ապարանջաններ: Ոսկե և արծաթե իրեր քիչ են հայտնաբերվել, այնուհանդերձ մասենապրական տեղեկություններ կան ոսկե և արծաթե ամանների և թանկարժեք մետաղներով զարդարված հագուստների ու զրահների մասին:

Անանիա Շիրակացին իր խնդիրներից մեկում նկարագրում է արծաթագործի աշխատանքը, թե ինչպես մի սկուտեղից (հավանաբար արծաթե) ձուլվում են տարբեր ամաններ, բաժակներ և այլն:

Խեցեգործության մասին բավական լավ պատկերացում են տալիս Դվինի պեղումների արդյունքները: Դվինի բրուտանոցներն արտադրել են բազմատեսակ ամաններ, խողովակներ, կղմինդրներ, աղյուսներ և այլն: Քաղաքն այդ ժամանակ ուներ իր ջրմուղի ընդարձակ ցանցը՝ կավե խողովակներից պատրաստված, որով ջուրը բերվում էր հեռավոր վայրերից և ապա տարածվում ամբողջ քաղաքում:

Դվինն ուներ նաև ապակեգործության արհեստանոցներ, որտեղ բազմատեսակ ապակի էր արտադրվում: Դվինի վաղ միջնադարյան ապակին դեռ անտիկ ժամանակի կնիքն է կրում և Ասորիքի ու Միջագետքի ապակեգործության հետ սերտ կապ ունի: Ուտայնագործության և գորգագործության մասին ունենք մատենագրական տեղեկություններ:

VII դարում Հայաստանի տնտեսական զարգացումն արդյունք էր այն յուրահատուկ պայմանների, որոնց մեջ գտնվում էին արևելյան որոշ երկրներ՝ Սասանյանների անկումից և Բյուզանդիայի թուլացումից մինչև արաբական խալիֆայության կայունացման միջև ընկած ժամանակահատվածում (630-ական թթ. մինչև դարի վերջը): Նման իրադրությունը, բացի Հայաստանից, նպաստեց նաև ուրիշ արևելյան երկրների տնտեսական զարգացմանը, օրինակ, Սողդ (Սողդիանա)երկիրը Միջին Ասիայում նույնպես բուռն զարգացում ապրեց, որի լավագույն վկայությունն են հնագիտական պեղումների հարուստ արդյունքները Փենջիքենդում (Տաջիկստան): Այստեղից էր անցնում Չինաստանից Իրան և ապա Հայաստան ընթացող առևտրական կարևոր մայրուղին, որի վրայով բերվում էր մետաքս և այլ ապրանքներ:

Դրությունն արմատապես փոխվեց արաբական տիրապետության շրջանում, երբ երկիրն ընդհանրապես տնտեսական անկում ապրեց:

Հարկային ծանր լուծը մեծ չափով ծանրացրեց Հայաստանի ազգաբնակչության մեծամասնությունը կազմող գյուղացիության վիճակը հատկապես VIII դարի երկրորդ կեսում: Որոշ նահանգներ զրեթե ամայացան: Ասորի պատմիչը վկայում է, որ Չորրորդ Հայքը (Մոփք) նախապես հոծ բնակչություն է ունեցել, խաղողի այգիներ և բազմատեսակ պտղատու ծառեր: Սակայն իր օրոք (գրել է 775 թ.) այդ նահանգն ամայացել է և մեծ չափով պակասել բնակչությունը⁵³: Ըստ նրա՝ Աբբասյանների իշխանության սկզբում այնպիսի

52 Կ. Ղաֆաղաբյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Ա, Երևան, 1952, էջ 85—152, Բ, 1982, էջ 10—38: Ա. Քալսեյաբյան, Դվինի նյութական մշակույթը VI—VII դդ., Երևան, 1970, էջ 17—26:

53 Denys de Tell Mahré, p. 12.

սով էր տարածվել, որ Չորրորդ Հալքի բնակչությունը փախչում էր Ասորիք⁵⁴։

Մեծ հարված կրեց նաև Հայաստանի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտուրը, որի մայրուղին գալով Իրանից անցնում էր Արաքսի հովտով ու Կարնո քաղաքով հասնում Տրապիզոն⁵⁵։ Արաքսյուզանդական պատերազմների հետևանքով այս ճանապարհը գրեթե փակվեց, թեև պետք է նշել, որ նրա փոխարեն կար խալիֆայության ներսում գործող և մասամբ նաև Դարբանդի վրայով դեպի արևելյան Սվրոպա ընթացող ճանապարհը՝ հատկապես IX դ. առաջին կեսում։

Երկրի տնտեսական անկման և տարանցիկ առևտրի տուժելու հետևանքով դանդաղեց Հայաստանի քաղաքների զարգացումը։ Հ. Մանանդյանն ընդգծում է, որ Հայաստանի քաղաքներն այս շրջանում ռազմավարչական կենտրոններ դարձան⁵⁶։ Իհարկե վաղ միջնադարյան քաղաքի զարգացումը, որն սկիզբ էր առել VII դարում, ընդհատվեց, այսուհանդերձ դա չի նշանակում, որ քաղաքների զարգացումը լրիվ դադարեց, այլ պարզապես դանդաղեց։

Որոշ զարգացում ապրեց քաղաքամայր Դվինը (Դարիլ), որի մասին վկայում են հնագիտական պեղումների արդյունքները⁵⁷։ Դարի սկզբին, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, նրա պարիսպները վերակառուցվեցին, քաղաքն ավելի բնդարձակվեց, քան նախկինում էր, ամրացվեց դռներով և պարսպի շուրջը՝ ջրով լցված խրամատ անցկացվեց⁵⁸։ Դվինի միջնաբերդը կառավարչի (ոստիկան) նստավայրն էր, և այնտեղ էր գտնվում փողերանոցը։

Շատ կարևոր քաղաք էր նաև Կարինը (Թեոդոսուպոլիս, Կալիկալա), որը ռազմագիտական մեծ նշանակություն ուներ, որպես Բյուզանդիային դիմագրող մի ամրոց։ Դեռևս Հուստինիանոս I-ի օրոք կառուցված ամրակուռ պարիսպները հաճախ էին ավերվել ու վերակառուցվել։ Մանսուր խալիֆայի օրոք (754—775) վերականգնվել էին նրա պարիսպները⁵⁹, իսկ Մուտասիմ խալիֆան (833—842) 500 հազար դիրհեմ ծախսեց քաղաքի ամրությունները վերակառուցելու նպատակով⁶⁰։

Հայաստանի այլ քաղաքները՝ Մուշ, Խլաթ, Մանազկերտ, Արճեշ, Բերկրի, Վան, Նախճավան, Բագարան և այլն ռազմավարչական կարևոր կենտրոններ էին։ Թովմա Արծրունու մոտ հիշվում են Խլաթի ու Ոստանի միջնաբերդերը։ Երբ Դավիթ Արամունցի կաթողիկոսը (728—741), նեղվելով Դվինի արարական իշխանություններից, հեռացավ ու հաստատվեց իր ծննդավայր Արամոնս գյուղում՝ կառուցեց զեղեցկահարմար եկեղեցի ու կողքին վայելուչ տուն (հայրապետանոց)⁶¹։ Հայոց իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունին Մուշ քաղաքում կառուցեց սուրբ Փրկիչ բարձրաբերձ եկեղեցին, որի համար ծախսեց 300 հազար դիրհեմ⁶²։

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 54։

⁵⁵ Манандян. О торговле и городах Армении, стр. 194.

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 196։

⁵⁷ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Ա, Երևան, 1952, էջ 209, Բ, Երևան, 1982, էջ 96—99։

⁵⁸ Ղևոնդ, էջ 36։

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 130։

⁶⁰ Beladorsi, p. 199.

⁶¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 134։

⁶² Թովմա Արծրունի, էջ 120։

Սակայն ամենահետաքրքրականն այն է, որ արհեստները համեմատաբար քիչ էին տուժել այս ժամանակի տնտեսական անկումից: Հնագիտական պեղումները վկայում են, որ խեցեգործությունը⁶³ և ապակեգործությունը⁶⁴ շարունակում էին զարգանալ նաև այս շրջանում: Արաբ պատմիչ Յակուբին (IX դ.) վկայում է, որ Հիշամ խալիֆայի (724—743) պատվերով պատրաստվում է հայկական մետաքս⁶⁵, իսկ գորգագործությունն այնքան զարգացած էր, որ իբրև բնահարկի տեսակ գորգեր էին ուղարկվում արքունիք⁶⁶:

Արաբ հայտնի մատենագիր Ջահիզը (IX դ.) խոսելով խալիֆայության մեջ արտադրվող ապրանքների մասին, հիշատակում է, որ «լավագույն կահավորանքը (ֆարշ), ամենաթանկն ու ամենաշքեղը հայկական միրիդզա (այժի մաղև գործվածք) կարմիր (կիրմիզ) փայլուն կահավորանքն է»⁶⁷: Կահավորանք (ֆարշ) տվյալ դեպքում նշանակում էր գորգեր, ծածկոցներ ու բարձեր: Հիշվում է, որ Մուտավաքբիլ խալիֆայի (842—861) օրոք հայ նախարարները ինչ որ հարց լուծելու համար բարձրաստիճան պաշտոնյային կաշառելու նպատակով որպես ընծա Սամառա են ուղարկում բացառիկ շքեղ վրան՝ գորգերով, բարձերով⁶⁸:

Հայաստանի արտաքին առևտրի Տրապիզոն նավահանգիստն ընթացող մայրուղին թեև խափանվեց, այսուհանդերձ ընդարձակածավալ խալիֆայության տարբեր նահանգների հետ գոյություն ունեին առևտրական հարաբերություններ: Հայաստանում հայտնաբերվել են խալիֆայության տարբեր նահանգներում թողարկված դրամներ, սկսած Շաշից (Միջին Ասիայում) մինչև Իֆրիկիա (հյուսիսային Աֆրիկա)⁶⁹: Կային նաև առևտրական կապեր արևելյան Եվրոպայի հետ, որի լավագույն վկայությունն է Արմինիա մակագրությամբ բազմաթիվ դրամների գյուտն այդ կողմերում⁷⁰:

Հայաստանը խալիֆայության այլևայլ նահանգների հետ տարբեր տեսակի ապրանքներ էր փոխանակում: Ջահիզը վկայում է, որ Հայաստանից ու Ասորպատականից արտահանվում էին՝ թաղիքներ, թամբեր, գորգեր, նուրբ փսիաթներ, գոտիներ և բուրդ⁷¹, որոնք բնականաբար տեղական արտադրանքներ էին և միաժամանակ գաղափար են տալիս տեղի արհեստների մասին:

Հայաստանի առևտրական ճանապարհներից ամենակարևորն էր «արքունի պողոտան»⁷², որ գալով Իրանից, Դվինի վրայով հասնում էր Կարնո քաղաք և ապա Սև ծով (Տրապիզոն): Մի ուրիշ ճանապարհ գնում էր Դվինից Խլաթ, ապա՝ Բաղեշի վրայով Սիրիա և Իրաք: Ըստ արաբ աշխարհագրագետների Դվինից Պարտավ 7 կայան (սիքքա) էր, Պարտավից Դարբանդ (Բաբ ալ-Աբուար)՝ 15 կայան: Դվինից Նախճավան 20 փարսախ էր, Նախճավանից Մա-

63 Կ. Ղաֆադաբյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Ա, էջ 209:

64 Հ. Զանփոլադյան, Դվինի միջնադարյան ապակին, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, 7, Երևան, 1974, էջ 12:

65 Yaqubi, II, 328.

66 Bibl. Arab. Hist. und Geogr., I, 182a.

67 Jahiz, Kitab al-tabassur bi-l-tijara, Dimashq, 1932, p. 16.

68 Tannukhi, Mishwar al-muhadara, Damashq, 1930, b. 31—32.

69 X. Мусегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, стр. 50.

70 Նույն տեղում, էջ 48—49:

71 Jahiz, Kitāb al-tabassur bi-l-tijara, p. 28;

72 Ղևոնդ, էջ 140:

րանք նույնպես 20 փարսախ⁷³: Հայաստանի և խալիֆայության բոլոր ճանապահները գտնվում էին փոստի (բարիդ) դիվանի վերահսկողության տակ: Հայաստանում օգտագործում էին ձիեր, ջորիներ և նույնիսկ ուղտեր՝ նամակների տեղափոխման համար: Խալիֆայության տարբեր նահանգների հետ գոյություն ունեցած առևտրական կապերի վկայությունն են Դվինում հայտնաբերված արաբերեն կնիքները⁷⁴: Հավանաբար հայ վաճառականները ևս օգտագործում էին արաբատառ կնիքներ:

5. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ VIII—IX ԴԴ.

Սասանյանների իշխանության կործանումից և արարական տիրապետության հաստատումից հետո, դրամական շրջանառությունը Հայաստանում թե՛ վաղոթևյ իր վարդապետան նոր փուլը, որը բնորոշվում է անցյալում եղած սասանյան և վաղ բյուզանդական դրամների սպառմամբ ու արաբատառ դրամների տարածմամբ: Խալիֆաթի ստեղծման սկզբնական շրջանում արարական իշխանությունները շվերացրին նվաճված երկրներում ստեղծված դրամակշռային սիսեմները, այլ առևտրի պահանջները բավարարելու համար օգտվեցին նրանցից: Չնայած Սասանյանների գերիշխանությունը պաշտոնապես վերացել էր, բայց նրանց անցյալում թողարկած դրամները շրջանառությունից չէին հանվել: Բացի այդ, VII դ. երկրորդ կեսին թողարկվեցին սասանյան և բյուզանդական դրամների ընդօրինակությամբ արաբական դրամներ, որոնք հայտնի են, այսպես կոչված, արաբասասանյան և արաբբյուզանդական անուններով: Օմայան փոխարքաները հիմք ընդունելով վերջին Սասանյաններից Որմիդդ II-ի (579—590) և առավելապես Խոսրով Փարվեզի (590—628), Հադկերտ III-ի (632—651), դրամաների պատկերագրությունը, թողարկում էին դրանց նման, բայց արաբատառ դրամներ:

Արաբասասանյան դրամների թե՛ պատկերների և թե՛ գրությունների ձևավորումները բազմազան են: Շրջանառության մեջ դրանք երկար մնացին Խորասանում, Բուխարայում և հատկապես Թաբարիստանում: Հայկական շուկաներում արաբասասանյան դրամները լայն տարածում չեն ունեցել և Հայաստանի դրամային տնտեսության համար բնորոշ չեն եղել: Սասանյան դրամների ընդօրինակություններով թողարկված արաբական դրամները ծագել են բուն Իրանի կենտրոնական ու արևելյան նահանգներում՝ Խորասանի, Ջերալի, Խուժաստանի (Խուլիստանի), Ֆարսի, Կերմանի, Սազաստանի (Սեյստանի) վաճառաշահ քաղաքներում⁷⁵:

Ինչ վերաբերում է արարաբբյուզանդական դրամներին, ապա դրանք ևս հանդես են եկել պատկերների ու գրությունների տարբեր ձևավորումներով: Սկզբում թողարկում էին անցյալում տարածված Հուստինիանոս II-ի և Սոֆիայի (565—578) պատկերներով պղնձյա դրամներ, որոնց վրա արաբերենով նշված էր փողերանոցի տեղանունը: Այնուհետև թողարկվեցին կայսր Հերակլի, ինչպես նաև նրա գահաժառանգների պատկերներով ու լատինատառ արձանագրություններով դրամներ:

⁷³ Ibn Khordadbeh, Bibl. Geogr. Arab. VI, c. 122;

⁷⁴ А. Калантарян, Раннесредневековые буллы Двина, Ереван, 1982, стр. 46—49.

⁷⁵ J. Walker, A Catalogue of the Arab-Sassanian coins, London, 1941, p. 3—168.

Պղնձյա դրամներից բացի թողարկվում էին նաև ոսկյա դրամներ: Ի տարբերություն խաչի նշանով բյուզանդական ոսկյա դրամների, արաբական իշխանությունները խաչի փոխարեն դրոշմում էին միայն մի ուղղահայաց շիճ: Այդօրինակ ոսկյա դրամների վրա թողարկման վայրը չէր հիշատակվում⁷⁶: Միանգամայն որոշակի է այն իրողությունը, որ մինչև VIII դ. սկիզբը խալիֆաթի տիրապետության տակ գտնվող երկրներում զուտ արաբական դրամներ չեն թողարկվել: Տարբեր կշռային չափերով թողարկված արաբաստանյան ու արաբաբյուզանդական դրամները չէին կարող նպաստել պետական հարկերի գանձմանը, դրամահաշվային գործարքների հստակ կատարմանը և ապրանքափոխանակության պահանջներին, քանի որ դրանք շրջանառության մեջ ընդունվում էին կշեռքով:

Ողջ խալիֆաթի համար միասնական դրամային սիտեմի ստեղծումը կատարվեց խալիֆ Աբդ ալ-Մալիքի հատուկ ռեֆորմով, հիշրայի 77 (696/97) թ.: Սահմանվեց որոշակի կշռային չափերով և նոր ձևավորմամբ զուտ արաբական դրամների թողարկման կարգ: Խալիֆաթն ստեղծեց իր սեփական դրամակշռային սիստեմը, որը շուրջ երեք հարյուր տարի իշխեց միջազգային ապրանքադրամական հարաբերություններում: Որոշվեց դրամներ թողարկել ոսկուց (գինար, 4,25 գ.), արծաթից (դիրհեմ, 2,97 գ.) և պղնձից (3—5 գ. քաշով):

Ի տարբերություն նախկին դրամների, արաբական խալիֆաթի դրամները թողարկվում էին առանց պատկերների, բացառապես արաբատառ արձանագրություններով՝ քաղված մահմեդական «սուրբ գրքի»՝ «Դուրանի» ասուլիսներից: Ոսկյա վաղ արաբական դրամները Հայաստանում և հարևան երկրներում տարածված չեն եղել: Գրանք տարածվել են խալիֆաթի կենտրոնական նահանգներում (Միրիա-Իրաք, Սպիստոս) և իսպանական շրջաններում: Հայաստանում և հարևան երկրներում մասսայական տարածում են ունեցել արծաթյա դրամները, որոնք Աբդ ալ-Մալիքի դրամային ռեֆորմից հետո թողարկվում էին ոչ միայն արաբական տիրապետության կենտրոնական մասերում, այլև Հայաստանում ու Օմայյաններին ենթակա մյուս երկրներում:

Հայաստանում օմայյան դրամներ թողարկվել են արաբական դրամների ծագման առաջին տարիներից: Հայաստանում կտրված ամենավաղ օմայյան արծաթ դրամը⁷⁷ վերաբերում է հիշրայի 81 (մ. թ. 700—701) թվականին:

Հարկ է նկատել նաև, որ Օմայյան հարստության արծաթյա դրամները թողարկվում էին առանց խալիֆի կամ որևէ պաշտոնական անձի անունը նշելու: Սակայն, որպես կանոն, միշտ արձանագրվում էր թի սրահը և երբ է դարվագված սովյալ դրամը:

Տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում և նրան մերձավոր անդրկովկասյան շրջաններում, որոնք մտնում էին Արմինիա վարչական միավորի մեջ, Օմայյանները դրամներ են թողարկել մոտ 50 տարի (հիշրայի 81 մինչև 131 մ. թ. 700 (701—748/49 թ.):

Օմայյանների և ապա՝ Աբբասյանների օրոք թողարկված արաբատառ բոլոր դրամները, որոնց վրա արձանագրված է, որ ծագել են Արմինիայում, վերաբերում են բուն Հայաստանին և դուրս են եկել առավելապես Դվինի փոզե-

⁷⁶ J. Walker, A Catalogue of the Arab-Byzantine and post-reform Umayyad coins London, 1956, p. 42, pb. VIII;

⁷⁷ Այն պահվում է Բեռլինի թանգարանում, տե՛ս Nützel, Königliche Museen zu Berlin, Katalog der Orientalischen Münzen, I, Berlin, 1898, S. 67, № 304, taf. IV;

րանոցից: Այդ նույն սկզբունքով էլ խալիֆաթի բոլոր այն դրամները, որոնց վրա հիշատակված է Արմինիայի մեջ մտնող Առանի անունը, ամենայն հավանականությամբ, թողարկվել են այդ շրջանի անտեսական խոշոր կենտրոնում՝ Պարտավ քաղաքում:

Հետագայում, եթե Արմինիայի անունով թողարկվել են դրամներ, ինչպես Պարտավում կամ Հարունաբադում, ապա դրամի վրա հատուկ ձևով նշվել է այդ մասին, ցույց տալու համար այն տարբերությունը, որ կա տվյալ արտակարգ օրինակների և ընդհանուր թողարկվող արմինիական դրամների միջև⁷⁸:

Դվինի հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են արաբական օմայան պղնձյա դրամներ, որոնք տալիս են վաղ արաբական ժամանակներին վերաբերող կարևոր վկայություններ: Պարզվում է, որ Դվինում օմայան պղնձյա դրամները մեծ մասամբ թողարկվել են ողջ Արմինիայի անունով: Այդ կարգի պղնձյա դրամների բացակայությունը բուն Հայաստանից դուրս և դրանց առատությունը Դվինում, մի ավելորդ անդամ փաստում է, որ խալիֆաթի՝ Արմինիա նահանգի անունով դրամների թողարկման գլխավոր կենտրոնը իրոք եղել է Դվինը: Հայտնի է, որ պղնձե դրամը սովորաբար տեղական շուկայի սահմաններից դուրս չէր անցնում: Հետևաբար, դարմանալի չէ, որ Դվինի օմայան ֆելսերը ի հայտ են գալիս հենց Դվինի ավերակներում: Ազնիվ մետաղներից (ոսկի, արծաթ) կտրված դրամները առևտուրը դուրս էին բերում միջազգային ասպարեզ և հեռանում իրենց ծագման վայրերից: Այդ տեսակետից էլ պատահական չէ, որ Դվինում կտրված օմայան արծաթյա դրամները գտնվել են Հայաստանից շատ հեռու, Եվրոպայի արևելյան և հյուսիսային երկրներում⁷⁹:

Տեղական կտրվածքի դրամներից բացի, VIII դ. առաջին կեսին Հայաստանի դրամային շրջանառությունը լիցքավորվել է նաև խալիֆաթի կենտրոնական նահանգներում՝ Իրաքում, Ջաղիրայում, Ջեբալում և Ադրբեջանում թողարկված դրամներով: Այդ մասին են վկայում մի կողմից Դվինի հնագիտական պեղումների շնորհիվ գտնված օմայան դրամները, մյուս կողմից՝ Անդրկովկասում հայտնաբերված դրամագիտական նյութերը: Դվինի կենտրոնական թաղամասում ի հայտ են եկել օմայան ֆելսեր, որոնք թողարկվել են Սիրիայի Գամաղոս, Հիմս, Կիննասրին քաղաքներում⁸⁰:

Ասորիքից Հայաստան բերված ֆելսերը կարող են վկայել VIII դ. հայաստրական անմիջական կապերի մասին: Տնտեսական և քաղաքական անմիջական հարաբերությունների առկայությունը դրամները փաստում են նաև Հալաբուսի և Իրաքի համար: Այդ մասին է խոսում Թալինի Աշնակ գյուղում հայտնաբերված VIII դ. 30-ական թվականներին վերաբերող գանձը⁸¹: Նրա կազմում եղած բացառապես օմայան դիրհեմները թողարկվել են մեծ մա-

78 P. P. Фасмер, Монеты Саджидов, Известия общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 5, с. 37. А. А. Быхов, Дайсам ибн Ибрахим эл-Курди и его монеты. «Эпиграфика Востока», 1955, вып. XX, с. 14—15. Խ. Մուշեղյան, Դվինի մի բանի դրամների մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության թանգարան, աշխատությունների ժողովածու, V, երկվան, 1959, էջ 113—131 և այլ:

79 X. A. Мухомов, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, с. 154—166.

80 «Հայաստանի պատմության պետական թանգարան», № 10678, 11810, 11995, 12395:

81 նույն տեղում, № 17430:

սամբ Տիգրիսի ստորին հոսանքին մտտ գտնվող Վասիթ քաղաքում: Դրանց հետ միասին առանձին օրինակներով Հայաստան են թափանցել արծաթյա դիրհամներ՝ Պարսից ծոցի իրանական քաղաքներից, մասնավորապես Սուրմին ալ-Ահվազից և Բերմանից⁸²: Սիրիական ծագում ունեցող օմայյան դրամների շրջանառությունը Հայաստանում հայտնի է նաև այլ վկայություններով⁸³:

Իրաքում թողարկված դրամների թափանցումը Անդրկովկաս պարզորոշ երևում է Գանձակում գտնված գանձից, որի կազմի 44,4 %-ը Վասիթ քաղաքում դրվադված օմայյան արծաթյա դրամներ են:

Այդուհանդերձ, դրսից բերված օմայյան դրամների Հայաստանում գեռես սակավաթիվ են, որը հնարավորություն չի ընձեռում դատելու նրանց լայն տարածման մասին:

82 նույն տեղում:

83 նույն տեղում:

ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ VII—IX ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

1. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Հայաստանում և Բյուզանդիայում միջնադարյան հակաֆեոդալական շարժումների թվում ամենահզորն ու ազդեցիկը պավլիկյան շարժումն էր: Ծագելով 7-րդ դարի կեսերին Արևմտյան Հայաստանում, այն տարածվեց Բյուզանդական կայսրության ողջ արևելքում, թափանցեց նաև Արևելյան Հայաստան և մի քանի դար լարված վիճակում պահեց շահագործող դասակարգերը, պետությունն ու եկեղեցին¹: Բյուզանդական կայսրության կողմից ժամանակ առ ժամանակ Թրակիա բռնադադլթեցված աղանդավորներն իրենց ազատասիրական գաղափարները տարածեցին նաև Թրակիայում, պարարտ հող նախապատրաստելով հետագայում բռնկված դասակարգային շարժումների համար,

¹ Վերջին տասնամյակներում պավլիկյանների վերաբերյալ մեղանում և արտասահմանում լույս են տեսել բազմաթիվ գիտական հոդվածներ և մենագրություններ: Այդ աշխատանքի սկիզբը դրեց 30—40-ական թվականներին բելգիացի հայտնի բյուզանդագետ Անրի Գրեգուարը, հանդես գալով պավլիկյանների պատմության, ազդյուրագիտության և այլ հարցերին նվիրված մի շարք հոդվածներով: Աղանդավորներին նվիրված նոր և նորագույն գործերից ստորև նշում ենք առավել կարևորները: *H. Grégoire*, *Les sources de l'histoire des Pauliciens*. Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres, 5ème serie, t. XXII, 1936; *Նույնի*, *Pour l'histoire des églises Pauliciennes*. *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XIII, No 3—4, Roma, 1947; Հ. Բարսիկյան, *Պավլիկյան շարժման մի քանի ազդյուրների գնահատման շուրջը*, *Տեղեկագիր*, № 6, 1957; Նույնի, *Պավլիկյան համայնքի կազմակերպության հարցի շուրջը*, *ՊԲՀ*, № 3, 1958; Նույնի, *Еще раз о происхождении имени «Павликиане», «Лравные հաս. գիտությունների»* № 2, 1973; *Նույնի*, *О павликианах после павликиан, «Античная древность и средние века»*, сборник 10, Свердловск, 1973; *Նույնի*, *Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը*, *Լրագիր*, № 8, 1979. *F. Sc heidweiler*, *Paulikianerprobleme*, *«Byzantinische Zeitschrift»*, Bd. 43, No 1—2, 1950; *M. Loos*, *Le mouvement Paulicien à Byzance*. *«Byzantinoslavica»*, No XXIV, fasc. 2, Praha, 1963; No XXV, fasc. 1, 1964; 1. *Ἀναστασιος, οἱ Παυλικιανοί. Ἡ ιστορία καὶ ἡ διασπορά των ἀπὸ τῆς ἐμφανισσεως μέχρι των νεωτέρων χρόνων*, *Αθήναι*, 1959; *P. M. Бартуцкая*, *Источники для изучения истории павликианского движения*, Ереван, 1961. *Е. Э. Лупшан*, *Очерки истории византийского общества и культуры. VIII-первая половина IX в.* Москва-Ленинград, 1961; *Nina Garsoian*, *The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*, Paris, 1967; Ս. Տ. Մելիք-Բախշյան, *Հայաստանը 7—9 դարերում*, *Երևան*, 1968; Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, *Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից*, *Երևան*, 1968; *P. Lemerle*. *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques*, *«Travaux et Mémoires»*, 5, 1973.

որոնցից ամենանշանավորը բողոմիլությունն էր: Այդ աղատասիրական դաշտափարները ամենատարբեր ճանապարհներով տարածվեցին Արևմտյան Եվրոպայում, հատկապես Իտալիայում և հարավային Ֆրանսիայում, նպաստելով ալբիգոյանների, կաթարների և այլ աղանդավորական շարժումների գաղափարախոսության ձևավորմանը:

Պատահական չէ, որ պավլիկյան շարժումը ծագեց Արևմտյան Հայաստանում: Այստեղի բնակչությունը, ինչպես նշվեց, ենթարկվում էր բյուզանդական իշխանությունների ծանր ու բազմապիսի ճնշումներին: Դեռևս Զենոն կայսեր օրոք (474—491) սկսվեց հարավարևմտյան Հայաստանի նախարարությունների ինքնուրույնության վերացումը: Դրա հետ մեկտեղ Բյուզանդիան սկսեց արմատապես խախտել հայոց վաղեմի ժառանգական իրավունքը: Քաղաքական ճնշման զուգընթաց դնալով ուժեղացավ նաև տնտեսականը: Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող հայերի վրա դրվեց հարկային աննախընթաց ծանր բեռ: Արևմտյան Հայաստանում ավելի մեծ ծավալ ստացան հալածողականության սահմանափակումներն ու հալածանքները: Բյուզանդական եկեղեցին ջանքեր էր թափում արմատախիլ անել միաբնակությունը և տարածել քաղկեդոնականությունը: Այդ նպատակին հասնելու համար նա օգտագործում էր Արևմտյան Հայաստանում հաստատված քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսությունները: 680 թ. դումարված Տրուլլի եկեղեցական ժողովի ընդունած որոշումների մեջ մեծ թիվ են կազմում այն կանոնները, որոնք ուղղված են հալածողականության դեմ: Այդ որոշումների տակ ստորագրել են Արևմտյան Հայաստանի տասից ավելի եպիսկոպոսներ²:

Այս բոլորը չէր կարող հայ բնակչության մեջ իշխող կարգերի դեմ խոր դժգոհություն չառաջացնել, դժգոհություն, որն իր արտահայտությունն էր գտնում տարբեր ձևերով: Աշխատավոր խավերի դժգոհությունը է՛լ ավելի էր սրվում նաև այն պատճառով, որ հոգևորականների քարոզած գաղափարները և գործած արարքները սուր հակասության մեջ էին դանվում միմյանց նկատմամբ: Նույն Տրուլլի եկեղեցական ժողովում ընդունված կանոններից շատ պարզ երևում է, որ հոգևորականները զբաղված էին գործատներ պահելով, վաշխառություններ, նրանք քահանա կամ նույնիսկ եպիսկոպոս էին ձեռնադրում, հազորդություն էին տալիս դրամով, մասնակցում թատերական ներկայացումներին կամ ձիարշավներին և այլն³:

Այս բոլորից դժգոհ Արևմտյան Հայաստանի աշխատավոր ժողովուրդը բնավեց կայսրության և նրա եկեղեցու ֆեոդալական շահագործման դեմ և այդ ընդվզումը VII դարի կեսերին հանդես եկավ պավլիկյանների դրոշի ներքո:

Աղբյուրների տվյալների հիման վրա կարելի է պարզ պատկերացում կազմել, որ պավլիկյան շարժման մասնակիցները որպես կանոն պատկանում

² Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, t. XI, col. 988: Ժողովի 95-րդ կանոնը ուղղված է Պողոս Սամոսատյու աղանդի (պավլիանիանների) դեմ: Բացառված չէ, որ նկատի ունի հենց այդ ժամանակները հանդես եկած պավլիկյաններին, որոնք հետագա շրջանում սխալմամբ նույնացվում էին պավլիանիանների հետ:

³ Mansi, t. XI: Նման բովանդակությամբ կանոններ բնութագրվեցին և երկրորդ նիկիական ժողովում (787), որն ապացույցն է այն բանի, որ վիճակը չէր փոփոխվել: S^h Mansi, t. XIII, col. 421 sq.

էին աշխատավոր խավերին, հատկապես աշխատավոր գյուղացիությանը⁴։ Բայց հակառակ շարժման միանգամայն աշխարհիկ բնույթին ու զրդապատճառներին, հասկանալի պատճառներով այն հանդես եկավ կրոնական բողե-տակ։ «Այն բոլոր ընդհանուր բնույթ կրող հարձակումները, — գրում է Ֆ. էն-գելսը, — որ կատարվում էին ֆեոդալիզմի և ամենից առաջ եկեղեցու դեմ, ինչպես նաև հեղափոխական, հասարակական և քաղաքական բոլոր ուսմունք-ները, միաժամանակ նաև աստվածաբանական հերետիկոսություններ պետք է լինեին։ Տիրող հասարակական հարաբերությունների վրա հարձակումը հնա-րավոր դարձնելու համար անհրաժեշտ էր հեռացնել սրբություն այն շղարշը, որով սքողված էին այդ հարաբերությունները»⁵։

Պավլիկյան շարժմանը վերաբերող և պահպանված տեղեկությունները հանդիպում են աղանդավորների հակառակորդների գրչին պատկանող երկե-րում։ Աղանդավորների գրած աշխատությունները չեն պահպանվել, թեև հայտնի է, որ այդպիսիք եղել են։ Նրանց կորստյան միակ և հիմնական պատ-ճառը նման գրքեր պահող մարդկանց նկատմամբ իշխանությունների ձեռք առած դաժան միջոցներն էին։ Օրենքով սահմանված էր, որ նման գրքեր պա-հող անձնավորությունները ենթակա են մահապատժի⁶։ Հայկական և բյու-զանդական ժամանակադրություններում և այլ կարգի աշխատություններում արտացոլված են պավլիկյան շարժման առանձին զրվագները միայն։ Աղանդի ամբողջ պատմությունը սկզբից մինչև 869—870 թթ. գրել է հույն վանական Պետրոս Սիկիլիացին⁷։ Նրա երկը, թեև գրված է «ուղղափառության» դիրքե-րից, աղանդավորների նկատմամբ մեծ ատելություն տաժող հեղինակի կող-մից, այնուամենայնիվ անդնահատելի արժեք է ներկայացնում, այն պարզ պատճառով, որ շարադրված է փաստական հարուստ նյութի հիման վրա։ Նրա հեղինակը օգտագործել է հենց պավլիկյանների գրչին պատկանող եր-կեր, որոնց ծանոթացել է աղանդավորների մայրաքաղաք Տեֆրիկեում (Տիվ-րիկե), երբ 869 թ. Վասիլ I կայսեր հանձնարարությամբ 9 ամիս եղել է այդ քաղաքում։ Նա, ի միջի այլոց, օգտագործել է պավլիկյանների խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոսի նամակները, որոնցից առանձին մեջբերումներ է կատարել իր պատմական երկում։

Մինչև օրս բազմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել պավլիկյան անվան նշանակության մասին։ Դրա շուրջ եղած վեճերը գալիս են դեռ միջնադարից, պավլիկյանների ժամանակներից։ Ուղղափառ հեղինակներից ոմանք անունը կապում են առասպելական Կալլինիկեի որդիների՝ Պողոսի և Հովհաննեսի անունների հետ, որ սկզբում իբր եղել է Պավլսիոսաններ (Παυλοσάννοι), որք

⁴ Աշխատավոր խավերին էր պատկանում պավլիկյան շարժման խոշորագույն աղանդա-պետը՝ Սերգիոսը, որ մինչև իր մահը աշխատում էր որպես հյուան։

⁵ Ֆ. էնգելս, Գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում, Երևան, 1940, էջ 46։

⁶ P. M. Бартикян, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961, стр. 136.

⁷ Բեննա կան բնագիրը տե՛ս Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouiliard, P. Lemer-je, D. Papachryssanthou, J. Paramelle, Les sources grecques pour l'histoire des Pauli- ciens d'Asie Mineure, "Travaux et Mémoires" du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines, No 4, Paris, 1970, p. 7—67։ Պետրոս Սիկիլիացու երկի սուսմբե՛ն թարգմանությունը տե՛ս P. M. Бартикян, Источники для изучения истории павлики- анского движения, Ереван, 1961, с. 117—150։ Հայերեն թարգմանությունը՝ Հայ ժողո- վրդի պատմության քրեստոմատիա, հատ. 1, Երևան, 1981, էջ 743—769։

հետագայում դարձել է «Պավլիկյաններ» (Παυλικιανος): Ուրիշները պավլիկյան անունը կապում էին կին աղանդավոր առասպելական Կալլինիկեի որդու՝ Պողոսի անվան, կամ էլ VIII դարի առաջին կեսին ապրած պավլիկյան աղանդապետ Գեգնեսիոսի հայր Պողոս հայի անվան հետ:

Ամենից հավանականն այն է, որ պավլիկյան անունը կապ ունի Պողոս առաքյալի անվան հետ և պավլիկյան նշանակում է Պողոս առաքյալի հետեւորդ, առաքյալ, որը պավլիկյանների շրջանում ամենամեծ հեղինակությունն էր վայելում: Պավլիկյան շարժման բոլոր աղանդակատները ասվորոսթյուն ունեին ստանալ ավելագիր անուններ, որոնք ոչ այլ ինչ էին, քան Պողոս առաքյալի աշակերտների անունները, նրանք իրենց համայնքները կոչում էին Պողոս առաքյալի հիմնադրած համայնքների անուններով: Դրանով նրանք ուզում էին ընդգծել իրենց կապը Պողոս առաքյալի, վաղ քրիստոնեական համայնքների հիմնադրի հետ: Այդ միտքը հաստատվում է դեպքերի ժամանակակից Փոս պատրիարքի ուղղակի ցուցումով, թե պավլիկյաններն իրենց համարում են Պողոս առաքյալ անվան կրողներ⁸:

2. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄԸ VII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ VIII ԴԱՐՈՒՄ

Պավլիկյան շարժումը առաջացել է Արևմտյան Հայաստանի Մանանաղի դավառում, որը հետագայում դարձավ թոնդրակյան շարժման կարևոր կենտրոններից մեկը⁹:

Հերակլիոս կայսեր թու Կոստանդնի (641—668) օրոք, ցույց է տալիս Պետրոս Սիկիլիացին, Մանանաղի գյուղում հանդես եկավ ոմն «հայազգի Կոստանդին»՝ հիմնադիրը դառնալով պավլիկյան վարդապետության և շարժման¹⁰: Նա իր շուրջը համախմբեց իշխող կարգերից դժգոհ մարդկանց, որոնք դիտավորապես հայեր էին¹¹: Ուղղափառ հեղինակները ջանք են թափում պավլիկյանությունը ներկայացնելու որպես նույն մանիքեությունը, բայց պավլիկյանները մերժում էին դա, աշխատում սահմանազատվել մանիքեցիներից: Կոստանդին հայր չէր ընդունում մանիքեական գրքերը, նրա վարդապետությունն ամբողջությամբ հիմնված էր Ավետարանի և Պողոս առաքյալի թրջթերի վրա, որոնք, սակայն, ինքը յուրովի էր մեկնաբանում և իմաստավորում¹²:

Կոստանդին հայր, հիմնադիրը դառնալով պավլիկյան շարժման, սկիզբ գրեց մի սովորույթի, որը որդեգրեցին նրա բոլոր հաջորդները: Ըստ այդ սովորույթի, աղանդապետը պետք է ստանար վերագիր անուն՝ Պողոս առաք-

⁸ Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս P. M. Бартикан, Еще раз о происхождении имени «Павликиане», «Էրաբեր հաս. գիտ.» № 2, 1973, с. 85—90.

⁹ Արիստակես Լաստիվերացի, Պատմություն, գլ. 23: Պետրոս Սիկիլիացին վկայում է, որ Մանանաղին մինչև իր ժամանակները (870) «մանիքեցիներ» (իմա՝ պավլիկյաններ) է սնում:

¹⁰ Աղբյուրները տալիս են պավլիկյան շարժման ընդամենը վեց աղանդապետի անուն, որոնցից հայ են համարվում Կոստանդինը (VII դարի կես), Գեգնեսիոսը և նրա եղբայր Թևոդորոսը (VIII դարի առաջին կես), Գեգնեսիոսի որդի Զաբարիան և Վահանը (VIII դարի վերջ, IX դարի սկիզբ): Ինչպես անունն է վկայում հայ էին նաև պավլիկյանների սպարապետներ Կարբեասը (Կարպիս-Կարապետ) և նրա ազգական նշանավոր երիտուխը:

¹¹ Հակոբակ այն բանի, որ հետագայում պավլիկյան շարժմանը մասնակից դարձան հայերից բացի և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, աղանդավորների հիմնական զանգվածը հայերից էր բաղկացած:

¹² «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի», էջ 752—753:

յալի աշակերտներից մեկի անունը, իսկ հիմնադրած պավլիկյան համայնքները կոչեր Պողոս առաքյալի հիմնադրած համայնքներից որևէ մեկի անունով: Ինքը՝ Կոստանդինն ստացավ Սիրվանոս վերադիր անունը: Որոշ ժամանակ Մանանադիում գործելով, Կոստանդին-Սիրվանոսը հաստատվեց Կոլոնիայի (այժմ՝ Կոչլի Հիսար) մոտ գտնվող Կիբոսսա ամրոցում, որտեղ հիմնադրեց պավլիկյան մի համայնք, որը կոչեց Մակեդոնիա (Պողոս առաքյալի աշակերտ Սիրվանոսի հիմնադրած Մակեդոնիա համայնքի անունով)¹³: Կիբոսսայում Սիրվանոսը գործեց ամբողջ քսանյոթ տարի, իր շուրջը համախմբելով իշխող կարգերից ու ֆեոդալական շահագործումից դժգոհ ժողովրդական զանգվածներ: Կոստանդին-Սիրվանոսի գործունեությունը ահաբեկում է բյուզանդական կառավարությունը: Կայսեր կարգադրությամբ Կոստանդնուպոլսից Կոլոնիա է ուղարկվում Սիմեոն անունով մի պալատական, որը ձերբակալում է աղանդապետին և նրա համախոհներից շատերին, աղանդապետին տանում է Կոլոնիայի բերդի հարավային կողմը և հրամայում նրա աշակերտներին քարկոծել իրենց ուսուցչին: Աշակերտները հրաժարվում են: Բայց Կոստանդին-Սիրվանոսի աշակերտներից մեկը, Հուստոս անունով, իրականացնում է Սիմեոնի հրամանը և քարի հարվածով սպանում իր ուսուցչին¹⁴: Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ պավլիկյան շարժման հիմնադիրը:

Աղանդապետին մահապատժի ենթարկելուց հետո պալատական Սիմեոնը կայսեր կարգադրությամբ մեծ ջանքեր թափեց «գարձի բերելու» աղանդապետի աշակերտներին, բայց նրանք «անդարձ մնացին, գերադասելով աղանդավոր մեռնել, քան թե զղջամբ աստծո դուժը շարժել և հավիտենական փրկության օրժանանալ», գրում է Պետրոս Սիկիրիացին¹⁵: Բայց աղանդավորներին քրննելու ընթացքում տեղի ունեցավ անսպասելին: Պալատական Սիմեոնը համոզվում է պավլիկյան գաղափարախոսության ճշմարտացիությունը: Նա «աստվածաբանական դաստիարակությանն անհաղորդ լինելով,— բացատրում է Պետրոս Սիկիրիացին,— դեռ ավելին՝ լինելով թեթևամիտ, ուսավ այդ կործանարար աղանդը»¹⁶: Վերադառնալով մայրաքաղաք, Սիմեոնը ղեկուցեց կայսեր իր գործունեության մասին, բայց երեք տարի անց ծածուկ հեռանալով Կոստանդնուպոլսից, ժամանում է Կիբոսսա, հավաքում Կոստանդին-Սիրվանոսի աշակերտներին, և դառնում նրա «վատթարության ժառանգորդը», այսինքն աղանդապետ: Իր նախորդի հաստատած կարգի համաձայն նա իրեն վերանվանեց Տիտոս, Պողոս առաքյալի աշակերտներից մեկի անունով և երեք տարի գլխավորեց շարժումը: Մակայն ինչպես Կոստանդին-Սիրվանոսի, Սի-

¹³ Կոլոնիան հենց այդ ժամանակաշրջանի բյուզանդական փաստաթղթերում համարվում է Հայաստանի քաղաք: Տրուլլի եկեղեցական ժողովում (680) մասնակցում էր «Հայաստանի Կոլոնիայի եպիսկոպոսը» ἐπίσκοπος Κολωνίας Ἀρμενίας. Mansi, t. XI, col. 616, 680, Հետագայում, հատկապես IX դարում, Կոլոնիան հիշվում է որպես պավլիկյան շարժման կենտրոններից մեկը: Տե՛ս В. Васильевский—П. Никитин, Сказание о 42 Аморийских мучениках, Записки Императорской Академии наук, серия VIII, том VII, № 2, СПб., 1905.

¹⁴ Պետրոս Սիկիրիացու ավյաններով Կոստանդին-Սիրվանոսի քարկոծման վայրը՝ աղանդապետի գերեզմանի վրա կոտակված բարձրից կոչվեց Սորոս (σωρός): «Սորոս» հունարեն նշանակում է «քարակույտ», «կույտ», ամենայն հավանականությամբ, ժողովրդական ստուգաբանություն է: «Սորոսի» մեջ թարգմանված է հայկական «ձոր» բառը, ինչպիսիք շատ կան Հայաստանի տեղանունների մեջ:

¹⁵ «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», հ. 1, էջ 754:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 754—755:

մեռն-Տիտոսի համար էլ վերոհիշյալ Հուստոսը ճակատագրական դեր է խաղում: Սիմեոնի և Հուստոսի միջև բանավեճ էր ծագել Պողոս առաքյալի կողոսացիներին ուղղված թղթի մի նախադասության մասի առթիվ. «Զի նովաւ հաստատեցաւ ամենայն ինչ որ ինչ երկինս և որ ինչ յերկրի, որ երևին և որ ոչն երևին, եթէ ավոտք, եթէ տէրութիւնք եթէ պետութիւնք, եթէ իշխանութիւնք. ամենայն ինչ նովաւ և ի նոյն հաստատեցաւ»¹⁷: Խոսքը պավլիկյանների աստվածաբանական դուալիզմին՝ Բարի և Չար աստվածների գոյության հարցին էր վերաբերում, այն հարցին, թե աշխարհի արարիչն ով է, երկնային աստվածը, թե սատանան: Համաձայն չլինելով Սիմեոն-Տիտոսի տվյալ նախադասության տված բացատրությանը, Հուստոսը, իբրև թե ճշմարտությունն իմանալու մտադրությամբ, դիմում է Կոլոնիայի եպիսկոպոսին, և նրան տեղյակ պահում ոչ միայն պավլիկյանների աղանդապետի մասին, այլև պավլիկյան համայնքի, որն իր առաջին աղանդապետ Կոստանդին-Սիլվանոսի մահից հետո, անցել էր խոր ընդհատակ: Եպիսկոպոսը առանց հասպտեման ղեկուցում է Հուստինիանոս XI կայսեր (685—695, 705—711 թթ.), որը հրամայում է հարցաքննել նրանց և աղանդից շրջափոխներին ողջակեզ անել: Ինչ որ և տեղի ունեցավ: Աղանդապետ Սիմեոն-Տիտոսը և շատ ուրիշ պավլիկյաններ խարույկի վրա կնքեցին իրենց մահկանացուն:

Հակառակ բյուզանդական կառավարության փորձերին՝ հենց խանձարուրում խեղդելու պավլիկյան շարժումը, նրան այդ բանը չի հաջողվում: Կայսրության տարբեր շրջաններում բռնկվում են աղանդի նորանոր օջախներ: Ծարժումը մուտք է գործում նաև Արևելյան Հայաստան և, հավանաբար, նաև Ադվանք: Այնքան հուժկու է դառնում պավլիկյան շարժումը VIII դարի սկզբում, որ Հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին անհրաժեշտ է դանում առանձին ճառ գրել պավլիկյանների և նրանց ուսմունքի դեմ¹⁸, անվանարկել նրանց վարդապետությունը, ժողովրդական ղանգվածներն աղանդից հեռու պահելու մտահոգությամբ: Պետք է ենթադրել, որ Ներսես III կաթողիկոսի և հատկապես Հովհան Օձնեցու նախորդ Եղիա կաթողիկոսի օրոք Բյուզանդական կայսրության սահմաններում հալածվող պավլիկյանները ստիպված եղան անցնել սահմանը և ապաստանել արաբական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանում: Արաբները դեռևս շարժման սկզբնական շրջանում դեմ չէին օգտագործելու պավլիկյաններին՝ ընդդեմ Բյուզանդական կայսրության: Հովհան Օձնեցու տվյալներով, պավլիկյանները Ներսես կաթողիկոսի մահից հետո «խուսեալք չոգան ղօղեցին յլորսաս ուրեք աշխարհիս մերոյ»¹⁹ և այն բանից հետո, երբ արաբները զորավիզ կանպնեցին աղանդավորներին, վերջիններս «ի դաբանամտութեան իրեանց սողեալ յորջից յաշխարհամէջս և ի ժողովրդաբնակս համարձակեցան յարձակել տեղիս... Ուրանօր ի միասին ընթացեալ կուտեցին ամենայն ուրեք, որպէս անգեղք աշխարհաց ի նեխաշաղիղ ինչ գէշ»²⁰:

Ծարժումն ահաբեկում է նաև Ադվանից հոգևոր և աշխարհիկ պետերին: Ծահաղործող դասակարգերն արդեն դիմում են որոշակի միջոցառումների: Ադվանից Միքայել (702—737) կաթողիկոսի ժամանակ, 702—705 թվական-

17 «Թուղթ առ Կողոսացիս», Ա, 16:

18 «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ, Մատենագրութիւնք», էջ 46—60:

19 «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ Մատենագրութիւնք», էջ 51:

20 Նույն տեղում:

ներքի միջև Աղվանից իշխան և Գարդմանից տեր ապոհչյուղատ պատրիկ Շե-
րոյի և սպարապետ Վարադ-Գրիգոր պատրիկի հրամանով, ամենայն հավա-
նականությամբ, Պարտավ քաղաքում գումարվում է ժողով, «յաղաքս բարե-
կարգութեան աշխարհիս և ուղղափառութեան հաւատոյս»: Զանազան աղանդ-
ների և հերձվածների շարքին հիշատակվում են նաև պավլիկյանները²¹:

Սակայն իշխող դասակարգերի համար պավլիկյանների հարցը գնալու՞
բարդանում է: Շարժմանն են հարում նորանոր զանգվածներ: Հովհան Օձնեցին
ստիպված է պավլիկյանների հարցը քննության դնել Դվինի 719 թ. եկեղե-
ցական ժողովում և այնտեղ նրանց դեմ ընդունվում է մի կանոն՝ 32-րդը, որի
հիմնական նպատակն էր թույլ չտալ, որ շարժումը է՛լ աշխարհի ծախալի Հայաս-
տանում: «Ոչ է պարտա ի շարաղանդ մծղնէիցն տեղիս, որ կոչին պոլիկեանք,
աւթել ումեք և կամ յարել և խաւտակից լինել, և երթեկութիւն առնել, այլ
ամենեկին հեռանալ ի նոցանէ, գարշել և ատել զնոսա. զի որդիք սատանայի են
և լուցկիք յախտեանական հրոյն, և աւտարացեալ են ի սիրոյ կամաց Արարչին:
Եթէ ոք իցէ, որ յարեսցի ի նոսա, և ի սիրելութիւն և ի բարեկամութիւն եկեսցէ,
պարտ է զայնպիսին խոշտանգել, և ծանր պատուհաս ի վերայ դնել, մինչև
զգաստասցին և առողջացեն ի հաւատս: Ապա եթէ դարձեալ ի նմին: գտցին
վերստին, զայնպիսին հրամայեմք ամենեկին հատանել և արտաքս ընկենուլ
իրբև զժանդ ախտս յանգամոց եկեղեցւոյ Քրիստոսի»²²:

Դրույթունը նույնն էր և բյուզանդական Հայաստանում: Սիմեոն-Տիսուսի
և նրա հավատարիմ աշակերտների մահապատժից հետո, վերապրած պավ-
լիկյանները ոմն հայազգի Պողոսի գլխավորությամբ ապաստան են գտնում
Պոնտոսում: Պողոս հայր ուներ Գեգնեսիոս և Թեոդորոս անուններով երկու
որդի: Նրանցից ավագին՝ Գեգնեսիոսին, վերանվանելով Տիմոթեոս՝ Պողոս
առաքյալի աշակերտներից մեկի անունով, հուշակում է պավլիկյանների: աղան-
դապետ: Այս հողի վրա երկու եղբայրների միջև գժտություն է առաջանում:
Թեոդորոսն ինքն է ցանկանում արժանանալ այդ պատվին, բայց հաջողություն
չի ունենում: Երկու եղբայրների միջև ծագած հակառակությունը հարատևեց
մինչև նրանց կյանքի վերջը:

Իսավրական հարստության կայսրերը, առաջին հերթին լեոն III-ը
(717—741) և Կոստանդին V-ը (741—775) որոշ շափով փոխում են իրենց
նախորդների քաղաքականությունը պավլիկյանների նկատմամբ, ելնելով, ի-
հարկե, առաջին հերթին իրենց քաղաքական և պետական շահերից: Պավլիկ-
յանները կարող էին ժամանակավորապես դառնալ իրենց զաշնակիցները:
պատկերամարտության հարցում՝ վանականության դեմ մղած իրենց պայքա-
րում, ինչպես նաև ռազմական օգնություն ցուցաբերել կայսրության արտաքին
թշնամիների դեմ մղված պայքարում: Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսը հրավիրվում է
Կոստանդնուպոլիս, հանձնվում պատրիարքի դատին, բայց վերջինս բավա-
րարվում է նրան ասել տալով պավլիկյանությունից ուրացման բանաձևերը և
կայսեր հրամանով ազատ արձակվում: Ազանդապետը, վերադառնալով Պոն-
տոս, այնուամենայնիվ չի մնում այնտեղ, այլ իր աշակերտների գլուխն անցած
ապաստանում է պավլիկյան շարժման բնօրրանը՝ Մանանաղի:

²¹ «Սամուելի քահանայի Անեցւոյ», Հուլիսի 1933, թ. 286:

²² «Կանոնագիրք Հայոց», Ա., աշխատասիրությամբ Վաղվեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 534—535:

Գեղնեսիոս-Տիմոթեոսը ուներ Զաքարիա անունով մի որդի և մի որդեգիր՝ Հովսեփին: Աղանդապետի մահից հետո պավլիկյան շարժման մեջ ճեղքվածք է առաջանում: Ոմանք աղանդապետ էին ճանաչում Զաքարիային, մյուսները՝ Հովսեփին: Նրանց միջև թշնամությունն այն աստիճան սրվեց, որ Զաքարիան քարի հարվածով քիչ էր մնացել սպաներ Հովսեփին: Պավլիկյանների շարքերում այդ թշնամությունն ու հակամարտությունը, ինչպես ցույց է տալիս Պետրոս Սիկիլիացին, կար Զաքարիայից և Հովսեփից առաջ էլ, և բխում էր շարժման մասնակիցների դասակարգային և էթնիկական տեսակետից ոչ միակուս լինելուց: Հակառակ այդ բոլորին, պավլիկյան շարժումը արաբաբյուզանդական սահմանի վրա գնալով ծավալվում էր, ընդգրկելով նորանոր շրջաններ: Ահա այս ժամանակ է, որ աղանդը իր դասակարգային բնույթից բացի ստանում է նաև ժողովրդաազատագրական պայքարի բովանդակություն:

Փիլիպպիկոս կաջսեր հալածանքների հետևանքով պավլիկյան շարժումը մուտք էր գործել նաև Մելիտինե և Չորրորդ Հայք: VIII դ. կեսերին այդ սահմանամերձ շրջաններում, նաև Թեոդոսուպոլսի-Կարինում կային բազմամարդ պավլիկյան համայնքներ: Նրանց գոյությունն այնտեղ պատահական չէր. Արաբները պավլիկյանների ուղմունակ տարրին ուղում էին օգտագործել Բյուզանդիայի դեմ և այդ իսկ պատճառով նրանց բնակեցնում էին հենց նշված սահմանամերձ շրջաններում: Բայց հակառակ այն բանի, որ մինչև VIII դարի սկիզբը, պավլիկյանների և արաբների միջև ստեղծվել էր համեմատաբար սերտ կապ, որի հիմքում բնկած էր միասնական պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ, այդ կապը շատ շուտով թուլացավ և պավլիկյանները խալիֆայության դաշնակիցներից դարձան նրա թշնամիները: Դրա հիմնական պատճառը, ամենայն հավանականությամբ, 725 թ. արաբների որդեգրած հարկային դաժան քաղաքականությունն էր, որ ամբողջությամբ ծանրանում էր աշխատավոր խավերի ուսերին: Եվ երբ Հայաստանում 748 թ. Գրիգոր Մամիկոնյանը, օգտվելով արաբական խալիֆայության ներսում բռնկված դահակալական պայքարից, ապստամբություն բարձրացրեց, պավլիկյանները որոշեցին մասնակցել դրան: Այն ժամանակ, երբ հայ ապստամբների զորքը զրտնրվում էր Պոնտոսում, նրան հարեցին այնպիսի մարդիկ, որոնց VIII դարի հայ պատմիչ Ալեոնդր անվանում է «որդիք յանցանաց»: «Եւ ամենայն որդիք յանցանաց,— գրում է նա,— երթեալք խառնէին ի գունդ ապստամբութեանն, որք ոչ ճանաչէին ղերկիւզն Աստուծոյ և ոչ զահ իշխանաց և ոչ զպատիւ ծերոց, այլ իբրև այլազգի և օտարացեալ ասպատակ սփռեալ գերէին ղեղբարս և զազակիցս իւրեանց և բազում աւարարութիւնս առնէին, խոշտանգանաւ և գանիք տանջանս ածեալ ի վերայ կղբարց իւրեանց»²³:

Ալեոնդի այս արժեքավոր տեղեկություններից կարելի է հանգել մի շարք կարևոր եզրակացությունների: Նախ և առաջ կասկածի ենթակա չէ, որ «որդիք յանցանաց» հայեր են, նրանք շունեն աստծո վախը և շեն ենթարկվում ոչ հողեր, և ոչ էլ աշխարհիկ իշխանություններին: Հայ իրականության մեջ VIII դ. կեսերին այդպիսիք կարող էին լինել միայն պավլիկյանները: Այդ հաստատվում է նաև բյուզանդական աղբյուրների տվյալների հիման վրա: Պետրոս Սիկիլիացին ցույց է տալիս, որ Գեղնեսիոս-Տիմոթեոսի մահից հետո, որ տեղի ունեցավ Մանանաղիում, նրա հաջորդները՝ Հովսեփ-Եպափրոդիտոսը և Զաքարիան, Մանանաղիի պավլիկյանների պլուխն անցած, փորձում են գաղտ-

23 «Ալեոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց պատմություն», ՍՊԲ., 1887, էջ 123:

նի փախչել արաբական տիրապետությունից, անցնել սահմանը և ապաստանել Պոնտոսում: Պետրոս Սիկիլիացին նշում է նաև, որ արաբներն իմանալով այդ մասին, հալածում են պավլիկյաններին և սարսափելի ջարդ տալիս Զաքարիայի հետևորդներին: Հազիվհազ փրկվում է Հովսեփն իր կողմնակիցներով, անցնում բյուզանդական սահմանը և ապաստանում Պոնտոսի էպիսպարիս վայրում: Հասկանալի է, որ Ղևոնդի հիշատակած «որդիք յանցանաց» և Հովսեփի գլխավորած պավլիկյանները միևնույն անձնավորություններն են:

Պոնտոսի էպիսպարիս բնակավայրի պավլիկյանները մեծ պատվով են ընդունում իրենց մոտ ապաստան գտած հավատակիցներին: Բայց իշխող դասակարգերի վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ բոլորովին այլ էր: Ղևոնդը գրում է, որ «յանցանաց որդիներին» ապստամբությանը հարելու հետևանքով վերջիններս ղեկավարների միջև ապստամբության հետագա ընթացքի հարցում անհամաձայնություն է առաջանում: «Յաղազս որոյ,— գրում է Ղևոնդը,— իշխան Աշոտ... և ոմանք ի նախարարացն ընդ նմա, կամ էր միաբանել ընդ որդիսն Իսմայէլի»²⁴:

Այսպիսի իրավիճակում հայ նախարարներին մնում էր շարունակել արաբների գործը պավլիկյանների նկատմամբ: Պոնտոսի էպիսպարիսում ապաստանած Հովսեփին և նրա գլխավորած պավլիկյաններին հալածանքի է ենթարկում ոմն «բարեպաշտ արխոնտ»: Նրան Պետրոս Սիկիլիացին անվանում է Կրիկորակես (Կրիկորիկ), որը, ամենայն հավանականությամբ, նախարար Գրիգոր Մամիկոնյանն²⁵ էր:

Այս բոլորն ընդգծում են պավլիկյան շարժման ոչ միայն դասակարգային, այլև ժողովրդաազատագրական բնույթը: Խալիֆայության ներսում բռնկված գահակալական կռիվները փորձեց օգտագործել նաև Բյուզանդական կայսրությունը, ավելի ճիշտ՝ հայ նախարարների ապստամբությունը արաբների դեմ ու Բյուզանդիայի միաժամանակյա հարձակումը խալիֆայության վրա, ամենայն հավանականությամբ, նախօրոք կաղմակերպված և համաձայնեցված էին: Ղևոնդի ասելով հայ ապրստամբները «երթնալք ապաստանէին յամուրս յաշխարհին Տայոց... և ապաստանեալք առաւել ի ղօրս արքային Յունաց որք էին ի կողմանս Պոնտոսի... քանզի էր ի մէջ նոցա ուխտ խաղաղութեան հրամանաւ կայսերն Կոստանդնի»²⁶: Կոստանդին V Իսաւրացին 752 թ. հարձակվեց և գրավեց սահմանամերձ երկու նշանավոր քաղաք-ամրոցներ՝ Մելիտենեն և Թեոդոսուպոլիս-Կարինը: Այդ գործին մեծապես նպաստեց նշված քաղաքների հայ և ասորի բնակչությունը²⁷: Կարին զավառի հայությունը խնդրեց կայսրից իրեն Բյուզանդիա տեղափոխել, սպասելու արաբական ծանր լծից: Կայսրը տվեց իր համաձայնությունը և հայերը «թողին զերկիր ծննդեան իրեանց»²⁸ և գնա-

²⁴ «Ղևոնդիայ Մեծի վարդապետի Հայոց պատմութիւն», էջ 123:

²⁵ *Sb' u P. M. Bartukjan, K voprosu o pavlikianskom dvizhenii v pervoi polovine VIII v., Vizantijskii Vremennik, t. VIII, 1956, s. 127.*

²⁶ Ղևոնդ, էջ 122—123:

²⁷ *Nicephori Patriarchae Constantinopolitani Antirrheticus adv. Const. Copr. Migne, Patrologia graeca, t. 100, col. 508—509; Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1904 p. 763.*

²⁸ Ղևոնդ, էջ 129: Հմտ. Տեառն Միխայելի Ասորոց պատրիարքի ժամանակագրութիւն, Ջրուսաղեմ, 1871, էջ 348: նաև *Michel le Syrien Chronique, ed. J.-B. Chabot, Paris,*

ցին կայսեր ետևից: Դրանից հետո, համոզված լինելով, որ շարտի կարողանա քաղաքը երկար պահել իր ձեռքում, Կոստանդին V-ը հիմնահատակ խորտակում է Թեոփոսուպոլիս-Կարինի պարիսպները և հայ ու ասորի բնակիչներին գաղթեցնում Թրակիա, բավարարելով նրանց կարիքները²⁹: Մինչ այդ կայսրը Թրակիայում հատուկ շինարարություն է ձեռնարկել՝ գաղթականներին բնակեցնելու համար: Այս գաղթեցման վերաբերյալ շատ արժեքավոր են Թեոփոսնես Խոստովանողի տեղեկությունները: Նա ցույց է տալիս, որ Կոստանդին V-ի գաղթեցրածները Թրակիայում տարածեցին պավլիկյան աղանդը³⁰: Այս փաստը վկայում է, որ VIII դ. կեսերին պավլիկյան մեծահոգ համայնքներ կային Կարին գավառում և Մելիտենեում և որոշում է պավլիկյան առաջին համայնքների հանդես գալու ժամանակը Եվրոպայում: Ահա այս պավլիկյանները, որոնք գաղթեցվել էին մի երկրամաս, որտեղ մտա՝ դարուկես առաջ, Մավրիկիոս կայսեր օրոք, բնակեցվել էին իրենց ազգակիցները³¹, նպաստավոր հող գտնելով, ժամանակի ընթացքում աճեցին ու իրենց գաղափարները տարածեցին տեղի ժողովուրդների մեջ և հող նախապատրաստեցին միջնադարյան մի նոր հուժկու դասակարգային շարժման՝ բոգոմիլության հանդես գալուն:

Եթե պավլիկյանները, տեղափոխվելով բյուզանդական կայսրության սահմանները, ուզում էին աղատվել արաբական ծանր լծից, ապա Բյուզանդիայի համար նրանց տեղափոխումը բողոքովին այլ նպատակներ էր հետապնդում: Կայսրության նպատակն էր իր երկրի հյուսիսային սահմանի վրա բնակեցնել ուղիմունակ մի տարր, օգտագործելու համար արտաքին թշնամու դեմ: Ստեփանոս Նախավկայի վարքից իմանում ենք, որ 762 թվականին Թրակիայում կար հայ պատկերամարտներից բաղկացած մի զորամաս³² (αὐτοὶ τῶν Ἀρμενίων), ամենայն հավանականությամբ այն հայ պավլիկյաններից, որոնք մի քանի տարի դրանից առաջ Կոստանդին V-ը գաղթեցրել էր այնտեղ:

3. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը մի ժամանակաշրջանի արդասիք չէ: Պահպանված նյութերն արտացոլում են պավլիկյան գաղափարախոսությունն իր վերջնական ձևավորման ժամանակաշրջանում, այն է՝ IX դարում: Բայց և այնպես դժվար չէ նկատել այն ամենը, ինչ պավլիկյան գա-

1901, t. II, p. 518, 523; Agapius (Mahboub) de Menbidj, Histoire Universelle, editée et traduite par A. Vasiliev, Patrologia Orientalis, t. VIII, fasc. 3, p. 531: Հայերի և ասորիների մի նոր գաղթեցման մասին Թրակիա Կոստանդին V-ի որդի Լեոն IV-ի կողմից, հիշում է Միքայել Ասորին. «Եւ Լեոն առաքեաց զօր ի Միջագետս, և տարան զբրիտոնեայսն՝ Հայս և Ասորիս ուղղափառս (իմա՛ միարնակներին—Չ. Բ.) և բնակեցոյց ընդ ինքեան ի Թրակիա»: Ժամանակագրութիւն Տեան Միխայէլի Ասորոց պատրիարքի, Երուսաղեմ, էջ 354:

²⁹ Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica, ed. C. de Boor Lipsiae, 1880, p. 220. De rebus post Mauricium gestis, Migne, Patrologia graeca, t. 100, col. 693.

³⁰ Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, t. I, Lipsiae, 1883, p. 429.

³¹ Սերբոս, դ. 13:

³² Vita Sancti Stephani Junioris et Martyri, Migne, Patrologia graeca, t. 100, col. 1071—1086: ՏԼ*ս նահ՝ 2. Բարբիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, «Լրբարեր հաս. դիտ.» 7—8, 1960, էջ 320:

զափարախոսութեան մեջ մուտք է գործել նախորդած աղանդավորական շարժումներին:

Պավլիկյան շարժման մասնակիցների դասակարգային և էթնիկական բազմազանությունը, որն իր արտահայտությունը գտավ շարժման ներսում ժամանակ առ ժամանակ հանդես եկող պայքարում, արտացոլվեց նաև պավլիկյան գաղափարախոսութեան զանազան հոսանքների մեջ: Փոտ պատրիարքը նշանց վարդապետութեան մասին գրելիս, հաճախ նշում է այդ տարբեր ուղղությունների մասին և ցույց տալիս, որ պավլիկյան գաղափարախոսությունը «բազմաճյուղ» է (πολύσχηδός γὰρ ἡ πλάγη)³³:

Պավլիկյանների առաջին և զլխավոր թեզն այն էր, որ գոյություն ունի երկու աստված՝ Բարի և Չար: Պավլիկյաններն ասում էին, թե «միայն մի բան է մեզ բաժանում հոռոմներից, այն, որ մենք մեկ աստված ենք համարում և բրկնային հորը, որն այս աշխարհում իշխանություն չունի, այլ կունենա այն սպառնալով, և մի այլ աստված, արարիչն աշխարհի, որն ունի այս աշխարհի իշխանությունը: Իսկ հոռոմները միևնույն աստծուն համարում են և հայր և բրկնային, և արարիչ ամբողջ աշխարհի»³⁴: Ինչ տեսանելի է (βλεπόμενον) ասում էին պավլիկյանները, այն Չարի ստեղծածն է, Բարի աստծուն է վերաբերում այն, ինչ բանականության է վերաբերում (νοούμενον) և անտեսանելի է (ἀόρατον)³⁵, «Բարի աստվածը զգայական ոչինչ չի ստեղծել»³⁶: Աղանդապետ Սերգիոսը դրա հիման վրա նախնական մեղսագործությունը, որ մարդկությունը ժառանգել է Ադամից, «բարեգործություն» էր համարում, նա մեղսագործություն էր համարում իր վարդապետությունից հեռանալը կամ այն շքնդունելը³⁷:

Չար աստծուն, որ իշխում է տեսանելի աշխարհում և միաժամանակ մարդկանց արարիչն է, պավլիկյաններն անվանում էին Սատանա³⁸: Այս հարցում հայկական աղբյուրները համերաշխ են բյուզանդական աղբյուրներին: Գրիգոր Մագիստրոսն իր մի թղթում, խոսելով պավլիկյանների մասին, ցույց է տալիս, որ համաձայն նրանց վարդապետության Մովսես մարգարեն Սինա լեռան գաղաթին ոչ թե աստծուն տեսավ, այլ սատանային³⁹, հասկանալի է, այս աշխարհի արարիչն, շար աստծուն, հետևաբար այն բոլոր պատգամները, որ Մովսեսն ստացավ այդ աստծուց, այն է տասնաբանյան, սատանայի պատգամներն էին: Իրենց թեզը հաստատելու համար պավլիկյանները դիմում էին նոր կտակարանի հեղինակությանը, որտեղ գրված է, թե Քրիստոս

³³ Photii Patriarchae Constantinopolitani, Sermo II Contra Manichaeos, *Migne Patrologia graeca*, t. 102, col. 93.

³⁴ J. Friedrich, Der ursprüngliche bei Georgios Monachos nur theilweise erhaltene Bericht über die Paulikianer, Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München, Heft I, 1896, S. 70—81: *Ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս P. M. Бартуцяк. Источники...*, с. 197—207: Հմտ. նաև՝ Պետրոս Սիկիլիացու մոտ. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 748:

³⁵ Photii Sermo Contra Manichaeos, col. 152, 165.

³⁶ Photii Sermo II, col. 93.

³⁷ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 766:

³⁸ J. Ficker, Eine Sammlung von Abschwörungsformeln, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. XXVII, S. 453.

³⁹ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 168:

մարդկանց դիմելով ասել է, թե «Դուք ի հօրէ ի սատանայէ եք, և զցանկութիւնս հօրն ձերոյ կամիք առնել»⁴⁰: Նրանք մարդկային մարմինը Չարի ստեղծագործութիւնն էին համարում, դրանով իսկ մերժում էին հարութիւնն ի մեռելոց, գտնում, որ մարդ աշխարհում իր գործած մարմնական մեղքերի համար պատասխանատու չէ, բանի որ մարմինը Չարի արարչագործութիւնն է⁴¹: Պապիլիկյանները երկնային աստծո արարչագործութիւնն էին համարում միայն երկու բան՝ արեգակը և մարդկային հոգին, ընդունում ութ երկնքի գոյութիւնը, որոնցից յոթը ստեղծել է երկնային աստվածը, որոնց վրա էլ բաղմած է: Պապիլիկյանների պատկերացմամբ ութերորդ երկինքը ամենից ցածն է գտնվում, այն մարդկանց համար տեսանելի է, և այս աշխարհի արքա սատանան է ստեղծել⁴²:

Եվթիմիոս Զիգաբենոսը իր «Զրահ ուղղափառութեան» աշխատութեան մեջ մեաւլյաններին (մծղյաններին) վերաբերող պիտում, որտեղ հիշում է նաև «հայերին» և «պապիլիկյաններին», ի միջի այլոց գրում է, որ աղանդավորների վարդապետութեան համաձայն աստված մարդկային բնութիւնը չարին է ծառայեցրել: Դրա հիման վրա աղանդավորները գտնում էին, որ նրանց բոլոր արարքները անդատապարտելի են և պատժի ենթակա չեն, հետևաբար մեղքերի դատ ու դատաստան չի լինելու: Զիգաբենոսի ասելով աղանդավորները ուժեղ կովան ունեն առ աստված թե «Դու մեր բնութիւնը ծառայեցրիր դեռին, իսկ ծառաները պարտավոր են կատարել այն, ինչ տերերն են հրամայում»⁴³:

Պահպանվել է Փոտ պատրիարքի մի շատ արժեքավոր վկայութիւնը, թե պապիլիկյանների ասելով՝ «մշակելի հողերը, տները, աղարակները» (δύρα) Չար աստծու արարչութիւնն է»⁴⁴:

Աստվածը վկայում է պապիլիկյան աղանդի միանգամայն աշխարհիկ բնույթի մասին: Սոցիալական անհավասարութիւնն ու ճնշումը, աշխատավոր խավերի կեղեքումն ու աղքատացումը, նրանց հողազրկումը, վերջապես աշխարհում տիրող անօրինականութիւնն ու անարդարութիւնը չէր կարող պապիլիկյանների մեջ այն համոզմունքը չստեղծել, որ այդ բոլորը Բարի աստծո գործը լինել չէր կարող: Այդ էր պատճառը, որ պապիլիկյանները պայքար էին մղում այդ անհավասարութեան դեմ, համոզված լինելով, որ պայքարում են Չար աստծո արարչագործութեան, նրա հաստատած կարգ ու կանոնի դեմ, որ իրենց պայքարը կմոտեցնի այն օրը, երբ աշխարհում կտիրի Բարի աստվածը՝ երկնայինը:

Շարժման դասակարգային բնույթը պարզվում է և Հովհան Դամասկացու (ճիշտ է, մեսալյանների վերաբերյալ) արձանագրած մի փաստից, համաձայն որի աղանդավորները սիրով էին ընդունում իրենց տերերից փախած

⁴⁰ «Անտարան ըստ Յովհաննու», Է, 44:

⁴¹ Photii Contra Manichaeos, *Migne*, Patrologia graeca, t. 103, col. 1408.

⁴² Joannis Orthodoxi disputatio cum Manichaeo, *Migne*, Patrologia graeca, t. 96, col. 1329; Photii Sermo II, col. 85,93; Euthymii monachi Contra Phundagiatas, *Migne*, Patrologia graeca, t. 131, col. 57.

⁴³ Euthymii monachi Zigabeni Orthodoxe fidei Dogmatica Panoplia, *Migne*, Patrologia graeca, t. 130, col. 1277.

⁴⁴ Photii Sermo II Contra Manichaeos, *Migne*, Patrologia graeca, t. 102, col. 113.

սարուկներին (ծառաներին), սիրով էին ընդունում իրենց դիմող «մեղավորներին», չպահանջելով ասպաշխարութեան որևէ զումար⁴⁵։

Պավլիկյաններն ընդունում էին Քրիստոսին, դեռ ավելին, նրանք իրենց էին ճշմարիտ քրիստոնյա համարում, իսկ բյուզանդացիներին արհամարհաբար անվանում էին հոռոմներ⁴⁶։ Հովհան Օձնեցին իր ճառում գրում է. «Եւ դանուանն իւրեանց (այսինքն՝ պավլիկյանների) զաղտախինս յանդգնեցան կախել զայնցանէ (այն է՝ քրիստոնյաների), որ զերկնից բարութեանցն բուռն հարեալ ունիցին յուսով»⁴⁷։ Բայց ընդունելով Քրիստոսին, պավլիկյանները նրա ծրնունքը բացատրում էին յուրովի և ոչ ինչպես պաշտոնական եկեղեցին։ Պավլիկյանների պատկերացմամբ Քրիստոսը Բարի աստծո, երկնային աստծո որդին էր և ոչ երկրային՝ արարիչ աստծո։ Քրիստոսը երկնային աստծո մի հրեշտակն էր, որ օգնեց նրան ընդունելու մարդկությանը։ Քրիստոս իջավ երկրնքից, ծնվեց մի կնոջից (Մարիամից), քարոզեց մարդկանց, որ իրենց արարիչը ոչ թե երկնային աստվածն է, այլ երկրայինը, որը և բնակվում է նրանց մեջ, ապա խաչվեց, հարչավ ի մեռելոց և համբարձավ⁴⁸։ Աղանդավորներն իրենց վարդապետութիւնը՝ Քրիստոսի՝ երկնքից իջած լինելու մասին հաստատում էին Պողոս առաքյալի թղթերով, որտեղ, ի միջի այլոց, գրված է. «Առաջին մարդն՝ յերկրէ հողեղէն, իսկ երկրորդ մարդն Տէր յերկնից... և որպէս զգեցաք զպատկեր հողեղինին, զպեցցուք և զպատկեր երկնաւորին»⁴⁹։ Այստեղ պետք է նշել, որ պավլիկյանները, ինչպես և այլ աղանդավորներ, արեին Քրիստոս էին համարում և կոչում։

Քանի որ պավլիկյանները Քրիստոսին համարում էին երկնային աստուծո հրեշտակը, ապա պարզ է, որ նրանք չէին կարող ընդունել Մարիամին որպես աստվածածին։ Նրանք գտնում էին, որ Քրիստոսը իր մարմինը իր հետ բերեց երկնքից, իսկ Մարիամը նրա համար սոսկ «խողովակի» դեր կատարեց, որի միջով անցավ Քրիստոս⁵⁰, որ Մարիամը Քրիստոսի «ծննդից» հետո Հովսեփից ուրիշ երեխաներ էլ ունեցավ⁵¹։

«Աստվածաշունչ» գրքերից պավլիկյաններն ընդունում էին միայն նոր կտակարանը, լացառյալ Պետրոս առաքյալի երկու տիեզերական թղթերը։ Ընդհանր անգիր գիտեն Ավետարանն ու Առաքյալը, — գրում է Պետրոս Սիկիլիացին, — սուամարդիկ և կանայք, քաղաքացիներ և գյուղացիներ։ Նույնիսկ կարելի է ապշել, — շարունակում է նա, — տեսնելով, թե ինչպես նրանց մոտ գտնվող դրամագին ստրուկ սկյութացիները (իմա՝ սլավոնները) նույն գրքերից են ճառում, թեև չեն էլ կարողանում մաքուր հունարեն խոսել»⁵²։ Ավետարանի հիման վրա պավլիկյանները մի գիրք էին կազմել, որն անվա-

⁴⁵ Joannis Damasceni monachi et presbyteri Hierosolymitani De haeresibus compendium, *Migne*, Patrologia graeca, t. 94, col. 733.

⁴⁶ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 748, Հմմտ. Georgii Monachi Chronicon, p. 721: Մրանից կարելի է հանդել այն կարևոր եզրակացություն, որ պավլիկյաններն էթնիկապես սահմանազատվում էին հույներից։

⁴⁷ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցոյ Մատենագրութիւնք», էջ 50։

⁴⁸ Տե՛ս P. M. Бартиякн, Источники..., с. 202.

⁴⁹ «Ա թուղթ առ Կորնթացիս», ԺԵ, 47։

⁵⁰ P. M. Бартиякн, Источники..., с. 205—207.

⁵¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 749։

⁵² Petri Siculi, Sermi I, II, III adversus Manichaeos etiam Paulicianos, *Migne*, Patrologia graeca, t. 104, col. 1336.

նում էին «Ձորություն»⁵³: Փոտ պատրիարքի ասելով, պավլիկյանների մեծամասնությունը մերժում էր նաև Ղուկասի ավետարանը⁵⁴, հավանաբար այն պատճառով, որ նա սրբացնում է մարգարեններին⁵⁵: Պավլիկյանները մերժում էին Հին կտակարանն ամբողջությամբ, այն համարում էին սատանայի ստեղծագործություն⁵⁶, մարգարեններին անվանում ավազակներ և մոլորեցնողներ⁵⁷, շարի արարչություն և շարի սպասավորներ⁵⁸, որոնց քարոզածը Չար աստծուց է ներշնչված⁵⁹:

Բացի նոր կտակարանից, աղանդավորները սուրբ էին համարում իրենց խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոս-Տյուբիկոսի թղթերը, որոնցից մեկ հայտնի են մի քանիսից առանձին հատվածներ միայն, որոնց հանդիպում ենք Պետրոս Սիկիլիացու «Պավլիկյանների պատմության» մեջ: Այդ թղթերից մեկն ուղղված է Կոլոնիայի պավլիկյաններին, մի ուրիշը՝ ոմն Լևոն Մոնտանացուն⁶⁰: Ավելի ուշ շրջանի «ուղղափառ» հեղինակների ավյալներով, Սերգիոս-Տյուբիկոսը աղավաղել էր Սուրբ Գիրքը և հատկապես Մատթեոսի ավետարանը, քրիստոնեական ողջ վարդապետությունը Հոր, Որդու և սուրբ Հոգու մասին⁶¹:

Աղբյուրները որևէ ծանրակշիռ բացատրություն չեն տալիս պավլիկյանների՝ Պետրոս առաքյալի հանդեպ տածած ատելության և թշնամության վերաբերյալ: Գուցե պատճառն այն է, որ Պետրոսը համարվում էր եկեղեցու՝ որպես հիմնարկության խորհրդանիշ և վեմ հավատո: Համենայն դեպս մի միաստ կա, որից կարելի է հանդել այդպիսի եզրակացություն: Գեորգ Վանականի «Ժամանակագրության» էսկուրիալի տարբերակում գրված է, որ իր մկրտության ժամանակ Քրիստոսը տեսավ Պետրոս առաքյալին, որը ներկայացել էր մարդկանց՝ տալու վանականի սքեմն ու հանդերձանքը և որ դրա համար է,— գրում է նա,— որ պավլիկյանները ատում են նրան⁶²: Այս փաստը մի անգամ ևս ընդգծում է պավլիկյան շարժման դասակարգային բնույթը: Վանականները շահագործող տարր էին հասարակության մեջ, և այդ պատճառով պավլիկյանների ատելության առարկան:

Պավլիկյանները մերժում էին եկեղեցին, որը համարում էին «դևերի կացարան» (χατοικητέρον δαιμόνων),⁶³ ինչպես և հոգևորականների դասը: Պետրոս Սիկիլիացու ասելով, պավլիկյանները նրանց անունից անգամ խոր-

⁵³ G. Fischer, Eine Sammlung von Abschwörungsformeln, S. 454.

⁵⁴ Photii Sermo II, col. 108—109.

⁵⁵ նույն տեղում, col. 116:

⁵⁶ Photii Sermo Contra Manichaeos, Migne, Patrologia graeca, t. 103, col. 132.

⁵⁷ «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», էջ 749:

⁵⁸ Photii Sermo Contra Manichaeos, col. 129.

⁵⁹ Photii Sermo II, col. 97.

⁶⁰ «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», էջ 766:

⁶¹ Euthymii Zigabeni Confutatio et eversio impiae et multipliciis execrabiliū Massalianorum sectae, qui et Phundaitae et Bogomili, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 41.

⁶² P. M. Бартикак, Источник..., с. 199—200.

⁶³ Euthymii Zigabeni Confutatio et eversio impiae et multipliciis execrabiliū Massalianorum sectae, qui et Phundaitae et Bogomili, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 45.

շում էին: Իրենց հավաքատեղիները պավլիկյաններն անվանում էին փոխաբերաբար «կաթողիկե եկեղեցի» կամ աղոթարան⁶⁴, իրենց հոգևորականներին՝ «ուղեկիցներ» և «նոտարներ», որոնք «ոչնչով չէին տարբերվում մնացած մարդկանցից ոչ հագուստով, ոչ էլ ապրելակերպով»⁶⁵: Պավլիկյանները չէին ընդունում սրբերին, հետևաբար և սրբապատկերները⁶⁶, պատկերապաշտներին կուսապաշտ էին անվանում⁶⁷: Նրանք մերժում էին մկրտության և հաղորդության հոգևոր խորհուրդները⁶⁸: Եթե Քրիստոսին համարում էին երկնային աստուծո սրբի, որ ոչինչ չունի այս աշխարհից, սատանայի աշխարհից, ապա պարզ է, որ չի կարելի նրա հետ հաղորդվել հացով ու գինով, մկրտվել ջրով, որոնք այս աշխարհի արարիչ սատանայի ստեղծագործությունն են: Հաղորդության հացն ու գինին նրանք սովորական հաց ու գինի էին համարում⁶⁹, սրբությունից զուրկ:

4. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պավլիկյանները կազմակերպված էին տերիտորիալ համայնքների ձևով: Աղբյուրները հիշատակում են IX դարի 30-ական թվականներին գոյություն ունեցող պավլիկյան վեց համայնք: Նրանց թիվը հետագայում, մինչև նույն դարի 70-ական թվականները, անկասկած, ավելացավ: Առաջին համայնքը Կիբոսսան էր՝ Կոլոնիայի մոտ, որին աղանդավորներն անվանում էին Մակեդոնիա*: Այն հիմնադրվել էր VII դարի երկրորդ կեսին, պավլիկյան շարժման հիմնադիր Կոստանդին-Սիլվանոսի կողմից: Բացի Կոստանդինից, հետագայում այնտեղ էր քարոզել ու վարդապետել նաև Սիմեոն-Տիտոսը: Երկրորդ համայնքը Մանանադին էր, որ հիմնադրվել էր Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսի կողմից, VIII դարի առաջին կեսին: Գեգնեսիոսը այն անվանել էր Աքայա, Պողոս առաքյալի հիմնադրած համայնքի անունով⁷⁰: Մեզ հայտնի է մի համայնք ևս, որ հիմնադրել էր Հովսեփ-Նպափրոզիտոսը: Այն կոչվում էր Փիլիպպեց-

⁶⁴ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 750, 757:

⁶⁵ Georgii Monachi Chronicon, p. 724: Հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 773:

⁶⁶ Հմմտ. Mansi, Saccorum Conciliorum nova et amplissima Collectio t. XIII, col 157, 181. Պավլիկյանները մերժում էին և խաչը: Բայց կան և տվյալներ, որոնց համաձայն աղանդավորները հիվանդանալիս իրենց վրա էին դնում փայտե խաչը, իսկ առողջանալուց հետո ջարդում այն, վառում կամ տրորում (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 773):

⁶⁷ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցուց Մատենագրութիւնը», էջ 46—47:

⁶⁸ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 749, 757, 772:

⁶⁹ Photii Sermo Contra Manichaeos, col. 173; Euthymii Monachi venerabilis coenobii Peribleptae liber, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col. 56.

⁷⁰ Պատահական չէ, որ Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսի հիմնադրած համայնքը կոչվել է Աքայա: Պողոս առաքյալի աշակերտ Տիմոթեոսը իր ուսուցչի կողմից հենց իսկական Աքայա համայնքի վերակացու էր նշանակվել: Տե՛ս «Գործք առաքելոց», ԺԹ, 22:

* Կոլոնիայի համայնքը Մակեդոնիա կոչվելու պատճառը Պողոս առաքյալի հետևյալ խոսքերն էին. «Նւ ելեալ ի Տրովադայ՝ դէպ ուղիղ գնացաք ի Սամոթրակէ և վաղիւ անդր ի նոր քաղաք, եւ և անտի ի Փիլիպպուս, որ է առաջին վիճակ Մակեդոնացոց՝ քաղաք Կողովնիա» (ԺՁ, 11—12): Հմմտ. II. Grégoire, Les sources de l'histoire des Pauliciens. Bulletin de l'Académie Royal de Belgique, Classe des Lettres, 5-ème série, t. XXII, 1936, p. 103, n. 1.

վոց, բայց աղբյուրները չեն տալիս նրա տեղագրությունը: Սերգիոս-Տյուքիկոսն անձնապես հիմնադրել է երեք համայնք, Կողոսացվոց համայնքը՝ Արգաուս-Արգովանում, Եփեսացվոց համայնքը՝ Մոպսուեսաթալամ և Լավոդիկեցվոց համայնքը՝ Պոնտոսի Կինոխորիոն կոչվող ավանում: Վերոհիշյալ երեք համայնքների մասին վկայում է ինքը՝ Սերգիոս-Տյուքիկոսը իր մի թղթում, որից քաղվածքներ է արել Պետրոս Սիկիլիացին իր «Պավլիկյանների պատմության» մեջ⁷¹,

Պավլիկյան շարժումը գլխավորում էր աղանդապետը, աղանդի գաղափարական ղեկավարը: Աղանդապետի պաշտոնն ընտրովի էր և նրա ընտրության գործում մասնակից էին դառնում ոչ բոլոր աղանդավորները, այլ վերջիններիս ղեկավար կորիզը, որոնք կոչվում էին սինեկղեմոսներ (ուղեկիցներ)⁷²: Սինեկղեմոսներին անմիջականորեն ենթարկվում էին Պետրոս Սիկիլիացու խոսքերով «ավլի ստորադաս ստանուն հոգևորականներ, որոնց նուտար են անվանում»⁷³, և սրանք իրենց հերթին նշանակվում էին սինեկղեմոսների կողմից⁷⁴: Նոտարների և սինեկղեմոսների պարտականությունն էր պավլիկյան գաղափարների ճշգրիտ կիրառումն ու տարածումը:

Բացի սինեկղեմոսներից ու նոտարներից, աղանդապետն ուներ նաև աշակերտների մի խումբ, որոնք աղբյուրներում կոչված են «աստատներ»: Պետրոս Սիկիլիացին նրանց համարում է աղանդապետի, տվյալ դեպքում Սերգիոսի աշակերտները⁷⁵, իսկ պասարիարք Փոտը՝ Սերգիոսի աշակերտներից ամենաերևելիները⁷⁶: Աստատների մասին մեզ հասած տեղեկությունները շնչին են, բայց եղածից կարելի է գալ այն եզրակացություն, որ ի տարբերություն սինեկղեմոսների և նոտարների, որոնք գլխավորապես գաղափարական հարցերով էին զբաղված, աստատները պավլիկյանների թշնամու դեմ զինված պայքարի կազմակերպողներն էին, այսինքն գլխավորապես դործնական աշխատանքով էին զբաղված:

Բացի աղանդապետից, պավլիկյան շարժումն ուներ նաև զինված ուժերի իր ղեկավարը, համենայն դեպս IX դարից սկսած: Զինված ուժերը գլխավորում էր ոչ թե աղանդապետը, այլ սպարապետը⁷⁷ (ἡς ὀπλιτικῆς δυνάμεως ὁ ἀρχων): Նա շատ մեծ ուժ ու կշիռ ուներ պավլիկյան համայնքի ներսում ծագած բազում հարցերի լուծման գործում: Աղանդապետ Սերգիոսն ու սերգիոսականները Վահանից ու վահանյաններից ուժեղ էին այն պատճառով, որ զինված ուժերի հրամանատարը «հավատքով» սերգիոսական էր⁷⁸: Սերգիոսը վերջին աղանդապետն էր, պավլիկյան շարժման գաղափարական ղեկավարը: Նրանից հետո հանդես եկած Կարբեասն ու Խրիսոխիլը աղանդապետներ չէին,

⁷¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768:

⁷² Սինեկղեմոս են կոչված «Գործք առաքելոցում» (ԺԹ, 30) Պողոս ասաբյալի աշակերտները: Այստեղ էլ պավլիկյանները ջանացել են նմանվել իրենց պատրոնին:

⁷³ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768:

⁷⁴ Սերգիոսի բազմաթիվ սինեկղեմոսներից հայտնի են հետևյալ վեցի անունները՝ Միբայել, Կանակարիս, Հովհաննես, Թեոդոտոս, Վասիլ և Զոսիմոս:

⁷⁵ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768:

⁷⁶ P. M. Бартикан, Источники для изучения истории павликианского движения, с. 193.

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 192:

⁷⁸ Նույն տեղում:

այլ զինված ուժերի ղեկավարներ, սպարապետներ: Նրանց պաշտոնը նույնպէս ընտրովի էր և դրան մասնակցում էին բոլոր աղանդավորները⁷⁹:

5. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ՍԵՐԳԻՈՍ-ՏՅՈՒՔԻԿՈՍԻ ՕՐՈՔ: ՍԵՐԳԻՈՍ-ՎԱՀԱՆՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Գրիգոր Մամիկոնյանի հալածանքներից հետո պավլիկյան շարժման ղեկավար Հովսեփ-Նպափրոդիտոսը ստիպված փախուստի էր դիմել Պիսիդիայի Անտիոք քաղաքը, որտեղ մեա երեք տասնամյակ վարդապետել է պավլիկյան ուսմունքը և այդ նահանգում պավլիկյան շարժման մի կարևոր կենտրոն հիմնել:

Հովսեփ-Նպափրոդիտոսի մահից հետո պավլիկյան շարժման ղեկավար է դառնում ոմն Վահան: Բայց մի քանի տարի անց պավլիկյանների շրջանում հանդես է գալիս Սերգիոս (Սարգիս) անունով մեկը, որին վիճակված էր դառնալու պավլիկյան շարժման ամենակարկառուն աղանդապետն ու գաղափարախոսը:

Սերգիոսը ծնվել էր Անկյուրայի շրջանում: Բյուզանդական հեղինակները, և ամենից առաջ Պետրոս Սիկիլիացին ոչ մի աղանդապետի նկատմամբ այնքան անզուսպ չեն, ինչքան Սերգիոսի, ոչ մեկի հասցեին այնքան լուսանքներ չեն թափում, ինչքան նրա: Դա ասպացույց է Սերգիոսի՝ պավլիկյանների շրջանում հիրավի խոշոր դեմք լինելուն:

Ահա թե ինչպես է ներկայացված աղանդապետ Սերգիոսը Պետրոս Սիկիլիացու երկում: Դրյուսինոս անունով մեկը, գրում է՝ բյուզանդացի պատմիչը, «... մի որդի ունեցավ, սատանայի պաշտպան Սերգիոսին, ով շատերին գառներից դաշլ դարձրեց և նրանցով ցրիվ արեց Քրիստոսի հոտերը: Սերգիոսին, գառան կերպարանքով սարսափելի դաշլին, ով խորամանկորեն իրեն առաքինի ներկայացրեց և այդ ձևով շատերին խաբեց: Սերգիոսին, Քրիստոսի խաշի թշնամուն, բերանն անասուվածութեան, Աստվածածնի և բոլոր սրբերի հայհոյիչին: Սերգիոսին, Քրիստոսի առաքյալների թշնամուն, մարգարեներին ատողին, Սուրբ Գրքից խորշողին, դեպի առասպելներն ու կեղծիքը դիմողին: Սերգիոսին, Քրիստոսին ատողին, եկեղեցու թշնամուն, «որ զորդին Աստուծոյ աստուն հհար, և դարին նորոյ ուխտին խառնակ համարեցաւ և զհոգին շնորհաց թշնամանեաց»⁸⁰: Սերգիոսին, ով իրեն մխիթարիչ⁸¹ էր համարում և Տյուբեկոս կոչում և իր աշակերտների կողմից երկրպագվում որպես սուրբ հոգի»⁸²: Այդուհանդերձ Պետրոս Սիկիլիացին չի ուրանում, որ Սերգիոսը անշափ դարգացած ու կարգացած մարդ էր:

Սերգիոսը մինչև պավլիկյան աղանդին հարելը աստվածաբանութեամբ չէր զբաղվել, անգամ ավետարաններին ծանոթ չէր: Պավլիկյան աղանդին հետևող մի կնոջ հարցին, թե ինչու չի ընթերցում ավետարանը, Սերգիոսը պատասխանել էր, թե դա հոգևորականների գործն է, և ոչ աշխարհականների: Բայց, երբ այդ կինն իրեն ասաց, որ դա ճիշտ չէ, պետք է կարդալ ավետարանները, քանի որ հոգևորականները կեղծում են աստծու խոսքը, ավե-

79 Նույն տեղում, էջ 195:

80 «Թուղթ առ Երրայեցիս», էջ 29:

81 Հովհաննես ավետարանում մխիթարիչ է կոչվում սուրբ հոգին:

82 «Հայ ժողովրդի պատմութեան քրիստոմատիա», էջ 759:

տարանների ասուլիսների իսկական միտքը չեն հասցնում հավատացյալներին, նպատակ ունենալով հավատացյալ ժողովրդից ճշմարտությունը թաքցնել, դրա վրա ահա, Սերգիոսը հետաքրքրվում է, համոզվում պավլիկյան կնոջ ասածներին և շատ շանցած Պետրոս Սիկիլիացու խոսքերով, նա իրեն ներկայացրեց, որպես «պայծառ ճրագ, լուսավոր աստղ, փրկության առաջնորդ»⁸³: Նա ստացավ Պետրոս առաքյալի աշակերտ Տյուքիկոսի անունը և եռանդուն գործունեություն ծավալելով, նորանոր զանգվածներ մասնակից դարձրեց աղանդին, Պետրոս Սիկիլիացու ասելով՝ «շատերին ուղղափառ հավատքից հեռացրեց»⁸⁴:

Սերգիոս-Տյուքիկոսի և Վահանի միջև շուտով ծագում են տարածայնություններ, որոնք գնալով արյունահեղության պատճառ են դառնում: Աղանդապետ Հովսեփ-Նպափրոզիտոսի անմիջական հաջորդը Վահանն էր: Ինչպես կարելի է հզրակացնել Պետրոս Սիկիլիացու տվյալներից, Վահանը քարոզում էր Հովսեփի վարդապետությունը և մշտապես ապավինում էր իր ուսուցչի հեղինակությունը⁸⁵, այնինչ Սերգիոսը, ելնելով ըստ երևույթին ժամանակի պահանջից, նոր գաղափարներ էր ներմուծել պավլիկյան վարդապետության մեջ, մի բան, որ պատճառ դարձավ պավլիկյան շարժման՝ երկուսի տրոհվելուն: Պիտի ենթադրել, որ շարժումը ժամանակի ընթացքում ունեցել է ճյուղավորումներ, քանի որ դեռ VIII դարի սկզբներից շարժման ներսում առկա էին երկպառակություններ Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսի և Թեոդորոսի, ինչպես և նույն դարի կեսերին գործած աղանդապետներ Հովսեփ-Նպափրոզիտոսի և Զաքարիայի միջև: Պետրոս Սիկիլիացին ցույց է տալիս, որ նման պայքարը աղանդապետների միջև դրանից առաջ էլ գոյություն ուներ և հիմնականում գաղափարախոսություն էր վերաբերում⁸⁶:

Պավլիկյան աղանդին մասնակից էին լինում աշխատավոր բնակչության ամենատարբեր խավերը, տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներ⁸⁷: Այս հանգամանքը շեր կարող շանդրագաւնալ շարժման վրա: Սերգիոս-Վահանյան վեճը էլ ավելի խորացրեց այդ պայքարը և IX դարի սկզբում պավլիկյան շարժումը տրոհվում է երկու մասի: Ուլքեր հարեցին Սերգիոսին, կոշվեցին սերգիոսականներ, իսկ ուլքեր Վահանին՝ վահանյաններ:

Սերգիոսը 801 թ. սկսած 34 տարի գլխավորեց պավլիկյան շարժումը, հասցնելով այն աննախընթաց հզորության, նա հսկայական դեր խաղաց պավլիկյան համայնքների ամրապնդման գործում, համառ պայքար մղեց՝ ընդդեմ շահագործող դասակարգերի: Պետրոս Սիկիլիացին իր աշխատության մեջ քաղվածաբար բերում է Սերգիոսի մի բանի նամակները՝ պավլիկյան գրականության մեղ հասած միակ նմուշները: «Ես հոգնել եմ, գրում էր Սերգիոսը, — Արևելքից Արևմուտք և Հյուսիսից Հարավ, իմ ծնկների վրա Քրիստոսի Ավետարանը քարոզելով»: Նա պավլիկյան համայնքներ կաղամակեբայեց

⁸³ «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստոմատիա», էջ 764:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 763:

⁸⁵ Վահանը հպարտանում էր, որ ինքը ուսուցանում է պավլիկյան վարդապետությունն այնպես, «ինչպես սկզբից սովորեցրել է» Հովսեփ-Նպափրոզիտոսը: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստոմատիա», էջ 767:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 758:

⁸⁷ Վահանը Հայաստանից էր, Սերգիոսը՝ Փոքր Ասիայից: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ երկու աղանդապետները գլխավորեցին շարժման աշխարհադրական և էթնիկական լատենով երկու տարբեր հատվածներ:

Պոնտոսում (Կինոխորիոնի համայնքը), Մոսսուլեստիայում, Արգաուսում, որտեղ և երկար տարիներ վարդապետել է: Նիկեփոր I կայսեր ժամանակ, այսինքրն Սերգիոսի գործած շրջանում, պավլիկյան խոշոր համայնքներ կային Փոյուզիայում և Լիկաոնիայում: Հիշյալ կայսեր ժամանակ պավլիկյաններն սկսեցին ազատ գործել և «շատերը կործանվեցին նրանց անօրեն դադափարներից»⁸⁸:

6. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱՄԱՆՔՆԵՐԸ IX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Իսավրացիների և նրանց նախորդող կայսերի կողմից աղանդավորների դեմ ընդունված օրենքներն իրենց ուժը չկորցրին նաև հետագայում: Փոսպատրիարքի Կանոնադրում պավլիկյանների առնչությամբ ասված է, որ նրանք ենթակա են մահապատժի, նրանց ունեցվածքը՝ բռնագրավման, Աղանդավորները իրավունք չունենին կտակ թողնելու, նրանց երեխաները՝ ժառանգութուն ստանալու⁸⁹: Ուժի մեջ էր նաև երկրորդ նիկիական եկեղեցական ժողովի կանոնը, որտեղ ասված էր, որ մանիքեական (իմա՝ պավլիկյանական) գրքեր ունեցողը, և դրանք կրակի տրվելու համար չհանձնողը, պատժի է ենթակա⁹⁰: Հրապարակ են գալիս բազմաթիվ գործեր՝ հակաճառութուններ, ռաբացման բանաձևեր և այլ գրվածքներ՝ ուղղված առհասարակ աղանդավորների դեմ, ինչպիսիք են Հովհան Դամասկացու, Մեթոդիոս, Նիկեփոր, Փոսպատրիարքների և այլոց գործերը: Վերջինս Կոստանդնուպոլսի Մեթոդիոս պատրիարքի հիշատակին դրած շարականում, նույնիսկ աղոթում էր աստծուն՝ փրկել աշխարհը ամեն տեսակի աղանդներից⁹¹, բայց և սպառնում⁹² Ջրիւտոսի խոսքերով. «բայց գթնամիտն իմ դայնոսիկ, որ ոչն կամ էին զիս թագաւորել ի վերայ նոցա, աժէք այսր և սպանէք առաջի իմ»⁹³:

Բյուզանդական կայսրութունը պավլիկյանների դեմ օրենքներ հրապարակելով չբավարարվեց: IX դարից սկիզբ առան դաժան և տմարդի հալածանքները, որոնք, հենց իրենց՝ բյուզանդական հեղինակների ասելով, պատճառ դարձան կայսրութունը փորձութունների ենթարկելու:

Նիկեփոր կայսեր հաջորդ Միքայել I Ռանգաբեն (811—813) և Լևոն V Հայկապոն (813—820), Պետրոս Սիկիլիացու ասելով, «տեսնելով, որ աղանդը վարակել է բրիտանյանների մեծ մասին, հոռմեական պետության բոլոր շրջանները հրաման ուղարկեցին՝ որով այդ պիղծ աղանդի կողմնակիցներին կոտորում էին»⁹⁴: Միքայել I-ը նախ և առաջ մահապատժի հրաման արձակեց Փոյուզիայում և Լիկաոնիայում ապրող պավլիկյանների վերաբերյալ: Բայց դատավճիռը նա ի կատար չածեց, որովհետև Նիկեփոր պատրիարքը հուսով էր, որ հնարավոր կլինի նրանց ուղղափառության գիրկն ընդունել, բայց, Թես-

⁸⁸ «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստոմատիա», էջ 738:

⁸⁹ Photii Patriarchae Constantinopolitani Syntagma canonum, *Migne*, Patrologia graeca, t. 104, col. 869 (tit. XII, cap. 2).

⁹⁰ Նույն տեղում, tit. XII, cap. 3:

⁹¹ Photii Patriarchae Constantinopolitani Carmina, I, Sticheron in sanctum Methodium Constantinopolitanum, *Migne*, Patrologia graeca, t. 102, col. 577.

⁹² Photii Sermo Contra Manichaeos, col. 176.

⁹³ Գովհա, ԺԹ, 27:

⁹⁴ «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստոմատիա», էջ 767:

փանեալի ասելով «այդ մուլտրությամբ հափշտակվածների համար զղջալն անհնարին բան էր»⁹⁵; Հակառակ դրան, Միքայել կայսրը պավլիկյաններից «շատերին սրակոտոր արեց»⁹⁶; Հալածանքները տարածվեցին նաև Արմենիականների բնակավայրում: Նեոկեսարիայի եպիսկոպոս Թովման և էքսարքոս Պարակոնդակեսը, այսինքն հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները, պավլիկյանների կոտորած կազմակերպեցին: Բայց աղանդապետ Սերգիոսի «աստատներ»⁹⁷ կոչված աշակերտները, ինչպես և Կինոխորիոնի⁹⁸ աղանդավորները սպանում են վերոհիշյալ երկու անձնավորություններին, որից հետո աստատները փախչում են Մելիտանե⁹⁹, այսինքն անցնում են արաբական տերության սահմանները: Մելիտանե է գալիս նաև աղանդապետ Սերգիոսը: Նրանց ընդունողը Մելիտանեի ամիրա Օմար իբն Աբգալլահ ալ-Ակթան էր, որ աղանդավորների բնակության համար հասկացրեց Աբգաուս (այժմ՝ Արգուվան) քաղաքը՝ Մելիտանեի մոտ: Հենց այստեղից էլ պավլիկյանները սկսեցին ասպատակել Բյուզանդական կայսրության սահմանամերձ շրջանները¹⁰⁰:

Սերգիոս-Տյուքիկոսը 835 թ. Աբգաուսում սպանվում է ոմն Յանիոնի կողմից: Բացառված չէ, որ նրա սպանությունը բյուզանդական իշխանություններն են կազմակերպել: Աղանդապետի մահից հետո պավլիկյանները նոր աղանդապետ չընտրեցին, հավանաբար, համուլված լինելով, որ նման լարված իրադրության պայմաններում այդ հարցը կարող էր ներքին նոր վեճի ու պայքարի առիթ ծառայել: Սերգիոսի «ուղեկիցներից» (սինեկղեմոս) Թեոդոտոսը իր ուսուցչի մահից հետո շատ աշխատեց և վերացրեց սերգիոսականների և վահանյանների միջև դոյություն ունեցող սուր հակամարտությունը: «Հակառակության և ոչ մի հիմք չկա սերգիոսականների և վահանյանների միջև, — համուլում էր նա իր աղանդակիցներին, — բոլորն էլ մինչև մեր ուսուցչի՝ Սերգիոսի հանդես դալը միևնույն հավատքն էինք դավանում»¹⁰¹: Թեոդոտոսը, ինչպես և Սերգիոսի մյուս «ուղեկիցները» այնուհետև հավասարապես ղեկավարեցին շարժումը¹⁰²:

Բյուզանդիայում մնացած պավլիկյանները, ի պատասխան կայսրության՝ իրենց նկատմամբ ձեռնարկած հալածանքների, մասնակից են դառնում Թովմա Գաղիլաացու ապստամբության՝ ընդդեմ կենտրոնական իշխանության: Ապստամբի խայտաբղետ զորքերի մեջ էին գտնվում և նրանք, «ուղբեր բաժանում էին Մանիի պիղծ մուլտրությունը»¹⁰³:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 739:

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Հավանաբար հայերեն «հաստատ» բառից (պինդ, ամուր, ճշմարիտ, հունարեն՝ τήλειος, հմմտ. Պողոսի Ա. Թուղթ առ Կորնթացիս, ԺԵ: «Եղբայրք իմ սիրելիք, հաստատուն կղերուք, անշարժ կացէք, առանկ լիքուք ի գործ Տեսոն յամինայն ժամ»): Աստատները աղանդապետ Սերգիոսի անվանի (λαϊκάδες) աշակերտներն էին, որոնք պետք է, որ հաստատուն լինեին իրենց ուսուցչի պատգամներին:

⁹⁸ Կինոխորիոնը տեղադրվում է ժամանակակից Մահալա-Կալեսի-ում, Նեոկեսարիայի (Նիքսար) մոտ: St'ou H. Grégoire, Pour l'histoire des églises Pauliciennes, Καίνοχώραον, du Pont, Episparris en Φαναριζ. Orientalia Christiana Periodica, vol. XIII, No 3—4, Roma, 1947, p. 513.

⁹⁹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», էջ 768:

¹⁰⁰ Նույն տեղում:

¹⁰¹ Նույն տեղում:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 767:

¹⁰³ Genesii Regum, ex recognitione Caroli Lachmani, Bonnae, 1834, p. 33.

Պավլիկյանների մասնակցությունը կայսրության դեմ ուղղված մի ապստամբության, որի ղեկավարն էր աղանդավորական դադափարների հետ ոչ մի առնչություն չունեցող մեկը, բացահայտում է պավլիկյանների շարժման դասակարգային բնույթը, ցույց տալիս, որ աղանդավորները միշտ պատրաստ էին մասնակցելու ամեն մի շարժման, որն ուղղված էր տիրող կարգերի դեմ¹⁰⁴։

Թովմա Դադիրացու ապստամբության ճնշումից հետո պավլիկյանների հալածանքները կայսրության ասհմաններում շարունակվեցին նոր ուժով։ Թեոփիլոս կայսրը (829—842) դաժան հալածանքների ենթարկեց պավլիկյաններին, նրանց բանտ նետեց և մահապատժի ենթարկեց¹⁰⁵։ Թեոփիլոսի կին Թեոդորա կայսրուհու ժամանակ (842—856) հալածանքներն ստացան աննախընթաց ծավալ։ Կայսրուհին որոշեց ինչ զնով էլ լինի վերջնականապես լուծել աղանդավորների հարցը Բյուզանդիայի սահմաններում։ Դրա համար նա մի պատժիչ արշավախումբ կազմակերպեց, որը գլխավորեցին հայտնի զինվորականներ Լեոն Արգիրոսը, Անդրոնիկոս Դուկասը և Սուդալիսը։ Նրանց ծրագրի մեջ էր մտնում արևելքի պավլիկյաններին դարձի բերելը, հակառակ դեպքում բնաջնջելը։ Հազարավոր պավլիկյաններ ցրահան հղան, սրի քաշվեցին կամ ծովահնդձ արվեցին։ Աղբյուրների շափաղանցված տվյալների համաձայն Թեոդորայի այդ պատժիչ արշավախումբը կոտորեց շուրջ հարյուր հազար պավլիկյանների, գրավեց նրանց ունեցվածքը¹⁰⁶։ Թեոփանեսի Շարունակողը ցույց է տալիս նաև, որ նման տմարդի վերաբերմունքը կայսրության համար բազում աղետների պատճառ դարձավ¹⁰⁷։ Պավլիկյաններն իրենց կյանքը փրկելու համար ստիպված էին միջոցներ ձեռք առնել, կազմակերպել իրենց պաշտպանությունը և գոյության պայքար մղել։ Դեռ ավելին, նրանք դաշինք կնքեցին կայսրության ոխերիմ թշնամու՝ Արաբական խալիֆայության հետ։

Թեոդորայի հազարավոր զոհերի մեջ էր Անատոլիկոն բանակաթևմի զորավար Թեոդոտոս Մելիտենոսի պրոտոմանդատոր Կարբեսասի հայրը, որ պավլիկյան դադափարներ էր դավանում։ Կարբեսասը ծառայում էր պավլիկյանների գլխավոր կենտրոններից մեկում՝ Կոլոնիա քաղաքում, որ Անատոլիկոն բանակաթևմի կազմում էր գտնվում¹⁰⁸։ Իմանալով իր հոր սպանության մասին, Կարբեսասը, որ նույնպես պավլիկյան էր, հինգ հազար աղանդավորների զուխան անցած ապաստան է գտնում Մելիտենե քաղաքի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակթայի մոտ, որտեղից էլ գնում է ամիրապետի մոտ։ Աղանդավորները սիրալիր ընդունելություն են գտնում և դաշինք կնքում ամիրապետի հետ՝ ընդդեմ Բյուզանդական կայսրության։ Կարբեսասը դառնում է պավլիկյանների զինված ուժերի հրամանատարը։ Նրա օրոք Բյուզանդիայից արաբական տիրապետության տակ անցնող աղանդավորների թիվն այնքան մեծ էր, որ Կար-

104 E. Յ. Липшиц, Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX в., Византийский Временник, т. V, 1952, с. 64.

105 Acta Sancti Macarii episcopi monasterii Peleceti, Analecta Bollandiana, t. XVI, Bruxelles, 1897, p. 159.

106 «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստմատիա», էջ 787—788։

107 Նույն տեղում, էջ 787։

108 B. Васильевский, П. Никитин, Сказания о 42 Аморийских мучениках, с. Г 29։

Վոլոնիան հետագայում կազմեց առանձին բանակաթևմ։ Նրա կազմում էր գտնվում պավլիկյանների մայրաքաղաք Տեֆրիկին։

բեասը ստիպված նոր քաղաք է հիմնադրում՝ Տեֆրիկեն, որը դառնում է պավլիկյանների մայրաքաղաքը: Պավլիկյաններն ասում էին, որ հենց Տեֆրիկեից է դուրս գալու «Տիրոջ օրենքն ու խոսքը»¹⁰⁹: Ահա այստեղից Կարբեասը, դաշնակցած Մելիտենեի ամիրայի, ինչպես և Տարսուսի ամիրա Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանիի հետ¹¹⁰ սկսում է երկարատև և արյունալի մի պայքար կայսրության դեմ, որը շարունակվելու էր նաև իր մահվանից հետո:

7. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐԻ ԶԻՆՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Արաբապավլիկյան միացյալ ուժերի դեմ 856 թ. դուրս եկավ բյուզանդական հայազգի զորավար Պետրոնասը, Բեռդորա կայսրուհու եղբայրը, որ Բրակեսիոն բանակաթեմի զորավարն էր: Նրա արշավանքն ավելի ղերեվարական, ավարառուական բնույթ էր կրում և հիմնականում Սամոսատի և Տեֆրիկեի շրջանում էր տեղի ունենում: 859 թ. արաբապավլիկյան միացյալ ուժերի դեմ դուրս է գալիս բյուզանդական զորքը՝ պատանի կայսր Միքայել III-ի և նրա մորեղբայր՝ կեսար Վարդասի գլխավորությամբ: Բյուզանդացիները նախ և առաջ որոշում են պաշարել և գրավել Սամոսատ քաղաքը, բայց շարաշար պարտության են մատնվում: Գերի ընկնելուց հազիվ է փրկվում Միքայել III-ը: Այս մարտում քաջագործությամբ փախեց պավլիկյան Կարբեասը, որի ձեռքն անցան բյուզանդական շուրջ հարյուր բարձրաստիճան հրամանատարներ¹¹¹: Այս միջոցին Լուլվա բերդի բնակիչները ապստամբում են բյուզանդացիների դեմ և բշում իրենց կառավարչին:

860 թ. Միքայել կայսրը իմանալով, որ արաբներն ու պավլիկյանները նորից են հարձակվել կայսրության վրա, շուրջ քառասուն հազարանոց զորքով, որ գլխավորապես թրակացիներից ու մակեդոնացիներից էր բաղկացած, դուրս է գալիս հակառակորդի դեմ: Փոքր Ասիայի հյուսիսից շարժվելով, նա գրավեց Կադիմոն բերդը՝ Սեբաստիայի շրջանում և ճամբարեց Կելարիոն կոչված խոտառատ դաշտում: Այստեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որտեղ Միքայել III-ը դարձյալ պարտություն կրեց, դիմեց փախուստի և ապաստանեց Անզին կոչված բարձունքի վրա: Հենց այստեղ էլ եկավ և նրան պաշարեց Մելիտենեի ամիրան: Կայսրը, օգտվելով հակառակորդի ճամբարում ծագած պարենային դժվարություններից, կարողացավ մի կերպ փախուստի դիմել և փրկվել: Նույն տարվա ամառային արշավանքի ժամանակ Կարբեասը, արաբ պատմիչ Տաբարիի առևտվ, ձեռք բերեց հինգ հազար գերիներ: Նույն քանակությամբ գերիներ ձեռք բերեց և Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանին¹¹²:

Ռազմական գործողություններն իրենց գագաթնակետին հասան 863 թ., երբ Մելիտենեի ամիրա Օմարը արշավանքի դուրս եկավ Բյուզանդական

¹⁰⁹ Petri Siculi Sermo I Contra Manichaeos, *Migne*, Patrologia graeca, t. 104, col. 1327.

¹¹⁰ «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստամատիա», էջ 783: Այս հայազգի ամիրային հիշում են Հովհաննես Դրասխանակերտցին («Ալի Արմանի»), Սամուել Անեցին, Ասողիկը, Վարդան Արևելցին («Ալի Արմանի», «Ալի որդի Յահյեի», «Ալի որդի Վահեի» ձեռագրով):

¹¹¹ «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստամատիա», էջ 789:

¹¹² А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии, СПб., 1900, с. 195.

կայսրության սահմանները: Ավարի առնելով Արմենիականների բանակաթեմը, Օմար ամիրան հասավ մինչև Սև ծովի ափը, գրավեց ծովափնյա Ամիսոս (այժմ՝ Մամսոն) քաղաքը: Միքայել III կայսրը նրա դեմ ուղարկեց զորավար Պետրոնասին, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավարին: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 863 թ. սեպտեմբերի 3-ին՝ Արմենիականների և Պափլագոնիայի բանակաթեմների սահմանի վրա, Պոսոն վայրում, Գյուրին կոչված հովտում, Հալիս գետից արևմուտք: Պետրոնասին հաջողվեց շրջապատել ամիրային: Հյուսիսից հարձակման անցան Արմենիականների, Բուկելլարների, Կոլոնիայի և Պափլագոնիայի բանակաթեմների զորավարներն իրենց զորքերով, հարավից Անատոլիկոնի, Օպսիկիոնի և Կապադովկիայի զորավարները և Սեւեկիայի ու Խարսիանոնի կլեյսուրարիները: Ինքը՝ Պետրոնասը Թրակեսիոն բանակաթեմի զորքերով, կայսերական շորս ցնդերով և Թրակիայի ու Մակեդոնիայի բանակաթեմների զորքերով հարձակման անցավ արևմուտքից: Արարական աղբյուրների տվյալներով այդ ճակատամարտին մասնակցեց բյուզանդական հիստոն հազար զինվոր: Ամիրա Օմարը սպանվեց այդ ճակատամարտում, իսկ նրա բանակը գլխավոր ջախջախվեց: Մի փոքր զորամասով կարողացավ փրկվել ամիրայի որդին, որը, սակայն, ի վերջո գերի ընկավ¹¹³:

Պոսոնի ճակատամարտը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ բյուզանդաարաբական դարավոր հակամարտության մեջ: Բյուզանդացիներին արդեն հաջողվեց երկարատև պարտություններից հետո ի վերջո իրենց ձեռքը վերցնել պայքարի նախաձեռնությունը: Նրանք կարողացան ժամանակի ընթացքում վերադարձնել անցյալում կորցրած բազմաթիվ շրջաններ:

Կարբասի մահից հետո (863) պավլիկյանների զինված ուժերը գլխավորեց նրա զարմիկն ու փեսան՝ Խրիստիիրը, որը նույնպես ծառայում էր բյուզանդական բանակում և ուներ սպաթարի աստիճան: Նա ևս վաղուց աչքի էր ընկել իր աղանդավորական հայացքներով: Պատահական չէ, որ նույնիսկ Փոստ պատրիարքը երկու նամակ է ուղարկել նրան՝ ջանալով հեռու պահել աղանդից: Բայց տեսնելով, որ իր ջանքերն ապարդյուն են, ստիպված եղավ մի երրորդ նամակ գրել, որտեղ նրան սրակում է որպես «մարդակերպ օձ»¹¹⁴:

Խրիստիիրի օրոք պալիկյանների ռազմական հզորությունը հասնում է ամենաբարձր աստիճանին: Խրիստիիրի գլխավորությամբ այդ զորքը արշավանքի ժամանակ հասավ մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա: Նա մուտք գործեց նաև Թրակեսիոն բանակաթեմի՝ Հովհաննես Աստվածաբանի թեմը, որի եկեղեցին իր ձիերի համար ախոռի և ձեռք բերված ավարի պահեստի վերածեց:

869 թ. Վասիլ I Մակեդոնացի կայսրն արշավեց Խրիստիիրի դեմ, բայց հաջողություն չունեցավ: Վերադառնալով մայրաքաղաք, նա մտավ իր կառուցած Հրեշտակապետաց եկեղեցին և պաղատեց աստծուն՝ իրեն արժանացնի տեսնելու Տեֆրիկեի կործանումը: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Վասիլ I-ը Պետրոս Սիկիլիացուն Տեֆրիկե ուղարկեց գերի ընկած զորահրամանատարների փոխանակության գործն ապահովելու, բայց և լրտեսելու, պավլիկյանների ծրագրերն իմանալու համար: Վասիլ I-ին մտահոգում էր այն, որ պավլիկյանները սերտ կապեր էին հաստատել Բուլղարիայի հետ, որտեղ իրենք ունեին մեծահոծ աղանդակիցներ: Բուլղարիան այն ժամանակ, Բորիս I թագավորի

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 199 և հա.:

¹¹⁴ Photii Patriarchae Constantinopolitani, Epistolarum libri tres, Liber tertius, Migne, Patrologia graeca, t. 102, col. 933—945.

օրոք (866) նոր էր քրիստոնեությունը ընդունել և կայսրությունը շատ էր մտահոգված, որ նորաստեղծ բուլղարական եկեղեցին կարող է աղանդավորներին ազդեցության տակ ընկնել:

Պետրոս Սիկիլիացին Տեֆրիկե, Նրիստիսիրին բերեց Վասիլ I-ի նամակը, որտեղ կայսրը կոչ էր անում նրան՝ «...բավարարվել ձեռք բերածով, ստանալ իրենից ոսկի, արծաթ և հանդերձներ, վերացնել քրիստոնյաների դերեվարությունն ու կոտորածը: Սակայն անհավատը,— գրում է բյուզանդական պատմիչ Գենեսիոսը,— չընդառաջեց խաղաղարար խոսքերին և կայսրին պատասխանեց այսպես. «Ո՞վ կայսր, եթե կամենում ես մեզ հետ հաշտություն կնքել, հրաժարվի՛ր Արևելքի վրա ունեցած քո իշխանությունից և տիրի՛ր Արևմուտքի վրա, ահա այդ դեպքում կխաղաղվենք քեզ հետ, հակառակ դեպքում կջանանք քեզ դահլենկեց անել»¹¹⁵:

Պետրոս Սիկիլիացին Տեֆրիկեում մնաց ինն ամիս: Նրա առաքելությունը թեև պավլիկյանների և կայսեր հաշտությամբ շղթակվեց, այնուամենայնիվ, պատմության համար ունեցավ շատ ավելի շոշափելի արդյունք: Պետրոս Սիկիլիացին Տեֆրիկեում մանրամասն ծանոթացավ պավլիկյանների պատմությանն ու գաղափարախոսությանը, նրանց գրվածքներին, և այդ բոլորը նրա համար նյութ ծառայեցին շարագրելու «Պավլիկյանների պատմությունը»¹¹⁶: Աղանդապետ Սերգիոսի նամակներից նրա կատարած քաղվածքները հավատաքննության խարույկից փրկված պավլիկյան գրականության միակ նմուշներն են:

Պետրոս Սիկիլիացին Տեֆրիկեում տեղեկացավ, որ պավլիկյաններն իսկուպես կապեր են հաստատել Բուլղարիայի հետ, որ նրանք որոշել են իրենց գործիչներին ուղարկել այնտեղ «...մարդկանց ուղղափառ հավատքից պոկելու և իրենց պիղծ աղանդի կողմը քաշելու համար»¹¹⁷: Ահա այդ է պատճառը, որ Պետրոս Սիկիլիացին իր «Պավլիկյանների պատմությունը» ձոնել է Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսին, որին կոչ է անում զգուշանալ պավլիկյաններից: Փոտ պատրիարքը ևս մտահոգված էր քրիստոնեությունը նոր ընդունած բուլղարների վիճակով: Նա ևս ցույց է տալիս, որ Մանիի աշակերտները, այսինքն պավլիկյանները, հսկայական աշխատանք են տարել Բուլղարիայում և զգալի հաջողությունների են հասել «ամբարշտության որոմը» բուլղարների մեջ սերմանելու գործում: Վերջիններս, Փոտի ասելով, սկսել էին խորշել և դարձել աստծու քահանաներից¹¹⁸, ծաղրուծանակի էին ենթարկում եկեղեցու խորհուրդները:

Պետրոս Սիկիլիացին Նրիստիսիրի պատասխանը Վասիլ I-ին հանձնեց 870 թվականին: Կայսրը համոզվեց, որ հնարավոր չէ խաղաղ միջոցներով լուծել պավլիկյանների հարցը: Օգտվելով արաբական խալիֆայության մեջ ծագած խռովություններից, այն հանդամանքից, որ թուլացած խալիֆաթը ի վիճակի

¹¹⁵ «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», էջ 783:

¹¹⁶ Մինչև Պետրոս Սիկիլիացին, պավլիկյանների մասին առանձին երկ գրել էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփորը (806—815) և ներկայացրել կայսրին: Տե՛ս Nicephori Constantinopolitani Vita, Migne, Patrologia graeca, t. 100, col. 69. Այս գրվածքը, սակայն չի պահպանվել:

¹¹⁷ «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», էջ 745—746:

¹¹⁸ Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistolarum libri tres, Migne, Patrologia graeca, t. 102, col. 725.

չէր տվյալ դեպքում օգնության հասնել պավլիկյաններին, նա նախապատ-
րաստություն տեսավ և 871 թ. գարնանը զորքի գլուխն անցած արշավանքի
գուրս եկավ պավլիկյանների դեմ, որոնց գլխավորում էր խիզախ հրիսոխիրը:
Վասիլ I-ը Տեֆրիկեի մոտ շարաշար պարտություն կրեց: Քիչ էր մնացել նա
գերի ընկներ հրիսոխիրի ձեռքը, բայց նրան փրկեց Քեոփիլակոոս Ավաստակ-
տոսը, ապագա կայսր Ռոմանոս I Լակապենոսի հայրը: Վասիլ կայսրը իր
վրեժն առավ՝ Տեֆրիկեի մոտ գտնվող պավլիկյան մի քանի բերգեր ավերելով,
որոնցից հիշված են Աբարան, Սպաթեն և Կոպտոսը:

Հաղթանակից թևավորված հրիսոխիրը, 872 թ. իր զորքերով նորից ար-
շավեց Բյուզանդական կայսրության վրա և հասավ մինչև Անկյուրա քաղաքը:
Վասիլ I-ն այս անգամ որոշեց անձամբ շարշավել պավլիկյան սպարապետի
դեմ և ուղարկեց իր փեսային՝ բյուզանդական զորքերի սպարապետ Քրիս-
տափորին: Վերջինս սկսեց հետապնդել պավլիկյան զորահրամանատարին
մեկ մղոն հեռավորության վրա: Բյուզանդական զորահրամանատարի տրա-
մադրության տակ էին գտնվում կայսրության արևելյան երկու խոշոր բանա-
կաթեմների՝ Արմենիակների և Խարսիանոնի զորքերը: հրիսոխիրը կանգ առավ
Խարսիանոն բանակաթեմի Ագրանա կոչված վայրում, իսկ բյուզանդական
զորքը՝ Սիբորոն կոչված տեղում: Արշալույսին բյուզանդացիները հարձակման
անցան: Պավլիկյանները դիմեցին փախուստի և բազում զոհեր տալով հասան
Վաթիոխաքս վայրից երեսուն մղոն հեռավորության վրա գտնվող Կոստանդինի
լեռը: Այստեղ հրիսոխիրն սպանվեց, վրա հասած զորավարները կտրեցին
պավլիկյան սպարապետի գլուխը և շտապեցին ընծա ուղարկել Վասիլ I-ին¹¹⁹:
Վասիլը երեք հեա զամեց հրիսոխիրի գանգին, այդ ձևով վրեժ առնելով իր
բազում անհաջողությունների համար:

Նույն տարին գրավվեց Տեֆրիկեն և պավլիկյանների բազում քաղաք-ամ-
րոցներ: Տեֆրիկեի անկումը պատճառ դարձավ, որ մի շարք այլ քաղաքներ և
ամրոցներ առանց կռվի հանձնվեցին Վասիլ I-ին, այդ թվում և Տարանտան-
(այժմ՝ Դերինդե) և Լոկանան, որի տերն էր հայազգի Բուրդիկը¹²⁰: Տեֆրիկեի
զրավման առթիվ Կոստանդնուպոլսում հանդիսավոր շքերթ կազմակերպվեց,
որի նկարագրությունը պահպանել է Կոստանդին Միրանաձինը՝ Վասիլ I-ի
թոռը¹²¹:

Պավլիկյանների պարտությանը նպաստեցին մի քանի հանգամանքներ:
Ամենից առաջ այն, որ աղանդավորներն այս վերջին դրվագում ստիպված
էին կայսրության դեմ միայնակ մարտնչել: Արաբական խալիֆայությունը մի
քանի պատճառներով նրանց օգնության չհասավ: Ոչ միայն խալիֆայության
ներսում բռնկված հակամարտություններն այդ բանն անելու հնարավորություն
չավեցին¹²², այլև այն իրողությունը, որ արաբները պարզապես շուղեցին օգ-
նած լինել աղանդավորներին և նրանց թողեցին բախտի քմահաճույքին: Փոտ
պատրիարքը արաբների նման վերաբերմունքը բացատրում է պավլիկյանների
ավարատությանը ձեռք բերած անշափ հարստության պատճառով արաբների

119 «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա», էջ 785:

120 Տե՛ս «Բյուզանդական աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին», գիրք Բ, Կոստան-
դին Միրանաձին, էջ 68:

121 Նույն տեղում, էջ 138—139:

122 А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов
за время Македонской династии, с. 25.

ապրած նախանձով¹²³։ Պետրոս Սիկիլիացին, սակայն, ցույց է տալիս, որ նրանց միջև այդ լարված վիճակը գոյություն ունեւր ավելի վաղ։ Նա գրում է, որ Կարբեսը Տեֆրիկեն կառուցեց, որպէսզի հեռու լինի Մելիտենեի արաբներէրց¹²⁴։ Այդ բոլորի հիմնական և ակնառու պատճառը պավլիկյան շարժման սոցիալ-դասակարգային բնույթն էր, նրանց պայքարի վտանգավորութունը նաև արաբական խալիֆայութեան համար, ինչպէս և պավլիկյանների անկախութուն ձեռք բերելու ձգտումը։

Պավլիկյանների պարտութեան պատճառներից մեկն էլ աղանդավորների սոցիալական և էթնիկական խաչտաբղետութունն էր։ Երկու հարյուրամյակի ընթացքում պավլիկյան աղանդին հարեցին դասակարգային տարբեր շերտերի և տարբեր ազգութունների ու դավանանքի ներկայացուցիչներ։ Այդ բանը շէր կարող իր կնիքը չդնել շարժման վրա, շիախտել նրա միասնութունը։ Գենեսիոս պատմիչը վկայում է, որ 871 թ. արշավանքի ժամանակ, այսինքն դեռևս այն ժամանակ, երբ Վասիլ I-ը պավլիկյաններից պարտութուն էր կրում, Տեֆրիկեի բազմաթիւ աղանդավորներ դասալիք էին լինում և անցնում կայսեր կողմը, կամ էլ Ասորիքի խորքերն էին փախուստի դիմում։ Այդ դասալքութեան պատճառով, գրում է Գենեսիոսը, Տեֆրիկեն քիչ էր մնացել մարդաթափ լինելու¹²⁵։

Վերջապէս պավլիկյան շարժման պարտութեան պատճառներից մեկն էլ տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրութեան հզորացումն էր։ Վասիլ I կայսրը, հիմնադիր դառնալով մակեդոնական հարստութեան, խոշոր միջոցառումներ իրականացրեց երկրի տնտեսական և ֆինանսական վիճակի բարելավման, դիմված ուժերի ամրապնդման համար։

Պավլիկյան շարժման ճնշումից և նրանց կենտրոն Տեֆրիկեի ու ավազաբ-ամրոցների ավերումից հետո պավլիկյաններն իսպառ շվերացան։ Նրանք քաշվեցին լեռնային անառիկ վայրերն ու կլեյտուրները և դեռ երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց գոյութունը։ Պավլիկյանների մի մասը ապաստան գտաւ իր վաղեմի դաշնակիցների արաբների մոտ, ամենից առաջ Մելիտենեում և Չորրորդ Հայքում, որտեղից, Վասիլ I-ի մահից հետո, վերջինիս որդի Կոնստանտին VI-ի օրոք վերադարձան Բյուզանդական կայսրութեան սահմանները։ Նրանցից ոմանք ծառայութեան մեջ մտան բյուզանդական բանակում և մասնակցեցին կայսրութեան պատերազմներին արտաքին թշնամիների դեմ¹²⁶։ Աղանդավորների մի մասն էլ ապաստան գտաւ արաբական տիրապետութեան տակ գտնվող Արևելեան Հայաստանում, որտեղ տվյալ ժամանակաշրջանում լայն տարածում էր գտել պավլիկյաններին գաղափարակից թոնդրակյան շարժումը։ Եթե ոչ ծագման, համեմատյն դեպս նրա հետագա վարդապետան գործում պավլիկյանները պետք է որ մեծ դեր խաղացած լինեին¹²⁷։ Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ հայ եկեղեցին և իշխող դասակարգերը

123 P. M. Бартикаян, Источники для изучения истории пав. движения, с. 195.

124 «Հայ ժողովրդի պատմութեան բրեստովստիա», էջ 768—769։

125 Նույն տեղում, էջ 782։

126 Նույն տեղում, էջ 797։

127 Պավլիկյանների թոնդրակեցիների հետ ունեցած կապերի մասին տե՛ս Կ. Ս. Юзбашьян, Тондракитское движение в Армении и павликяне, Известия АН АрмССР, № 9, 1956, с. 31—44; P. M. Бартикаян, Движение тондракитов в Византии, Вестник общественных наук АН АрмССР, 1980, № 9.

թոնդրակեցիները հալածանքները ձեռնարկեցին միայն IX դարի 70—80-ական թվականներից սկսած¹²⁸, ապա պարզ է դառնում, որ դա տեղի ունեցավ պավլիկյանների պարտությունից և նրանց՝ Արևելյան Հայաստան անցնելուց հետո:

Եթե IX դարի վերջում պավլիկյաններն իրենց բնօրրանում՝ բյուզանդական Հայաստանում վերացան, նրանք դեռ երկար գոյատևեցին Թրակիայում, որտեղ դեռևս VIII դարի կեսերից գոյություն ունեին աղանդավորների բազմամարդ համայնքներ: Թրակիայում նրանց կենտրոնը Ֆիլիպպոպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ՝ Բուլղարիայում) քաղաքն էր: Ողջ Ֆիլիպպոպոլիսը, գրում է պատմիչ Աննա Կոմնենեն, գլխավորապես պավլիկյաններով էր բնակեցված¹²⁹:

128 Տե՛ս *А. Г. Иоаннисян, Движение тондракитов в Армении (IX—XI вв.), «Вопросы истории», № 10, 1954 г. 103.*

129 «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիս», էջ 807: Թրակիայի պավլիկյաններն իրենց գոյությունը պահպանեցին ընդհուպ մինչև XIX դարը: Փամանակի ընթացքում նրանք մոռացան իրենց լեզուն, ձուլվեցին բուլղարների հետ, հակառակ, որ միշտ էլ առանձին համայնք էին կազմում և հարաբերության մեջ չէին մտնում ուղղափառ բուլղարների հետ: XIX դարի սկզբում նրանք ընդունեցին կաթոլիկություն:

ԲԱԺԻՆ Դ

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
ՎԱՂ ՖԵՈԴԱԼԻՉՄԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

**Վ.Ա.Ղ. ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԲՆՈՒՅԹՆ
ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ**

Վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանը հայ ժողովրդի պատմության մեջ նշանա-
վորվեց մշակութային կյանքի էական փոփոխություններով և շրջադարձերով,
որոնք որակապես փոխեցին երկրի հողեր ու նյութական մշակույթի բնույթն
ու կերպարը: Այդ շրջադարձերը վճռական դեր խաղացին հայ ժողովրդի ավելի
քան հազարամյա կյանքի ընթացքում, հիմք դնելով միջնադարյան աշխար-
հայեցողությանը և մշակույթին՝ իր բոլոր գրականություններով:

Արդեն IV—V դարերում ձևավորվող նոր, ֆեոդալական արտադրահարա-
բերություններին համապատասխան, սկսեցին արմատական փոփոխություն-
ներ կատարվել գաղափարական վերնաշենքում: 301 թ. տեղի ունեցավ երկրի
հողեր կյանքը հեղաշրջող իրադարձությունը. Հայաստանն ընդունեց քրիս-
տոնեությունը որպես պետական կրոն: Հին հեթանոսական կրոնի՝ նրա գաղա-
փարախոսության և ինստիտուտների, դիցաբանության ու արվեստի դեմ ծա-
վալված բուռն պայքարում գերիշխող դիրքեր նվաճեց հայոց եկեղեցին, որը և
ստանձնեց երկրի հողեր-գաղափարական, մշակութային կյանքի ղեկավարի
մենաշնորհը: Ֆեոդալական հասարակարգի նեցուկը դարձած եկեղեցին լծվեց
նոր էշխող դասերի, աշխարհիկ և հողեր իշխանների սոցիալ-տնտեսական ու
քաղաքական շահերի պաշտպանության գործին ինչպես երկրի ներսում, այն-
պես և արտաքին թշնամիների դեմ մղվող պայքարում:

Հայ պետականության համար ճգնաժամային IV—V դարերի սահմանա-
գլխին ծավալված հողեր մշակույթի անկախացման և ազգային համախմբման
ընթացքին նոր թափ հաղորդելու նպատակով ձևոնարկվեց մինչ այդ անգիր
հայոց լեզվին ազգային-պետական բնույթ ու դեր հաղորդելու՝ ազգային գրե-
րի ստեղծման գործը, որը 405 թ. տվեց իր փայլուն արդյունքը: Հայ ժողովրդի
հանճարեղ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) ստեղծած գրերը բացեցին
մեծ հեռանկարներ հողեր մշակույթի, առաջին հերթին գրականության և գի-
տության զարգացման համար, հնարավորություն ընձեռնելով բացահայտելու
կուտակված հողեր լիցքը և մտավոր կարողությունները: Գրերի գյուտը երկ-
րորդ հեղաշրջիչ իրադարձությունն էր ժողովրդի կյանքում, որը լիովին փո-
խեց երկրի մշակութային պատկերը և հողեր մթնոլորտը:

Ազգային գիրը հիմք հանդիսացավ բուն հայկական հողեր մշակույթի
ստեղծման համար, կանխեց ուժացման և հարևան նվաճողական տերություն-
ների կողմից կլանման վտանգը: Գրերի ստեղծմանն անմիջապես հաջորդած
հողեր լուսավորական շարժումը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի գլխա-
վորությամբ, իր շարքերում համախմբելով ժողովրդի բոլոր խավերի տաղան-

դավոր ուժերը, պատմական ամենակարճ, անհավատալի սեղմ ժամանակամիջոցում առաջ բերեց մայրենի լեզվով բազմաբովանդակ մի գրականություն՝ ինքնուրույն և թարգմանական, որը լեզվի ճոխությունը ու մաքրությունը, մտքի խորությունը ու հարստությունը ըստ արժանիության դարձավ հետագա դարերի համար դասական մի ժառանգություն՝ «ոսկեդարյան գրականություն»: Այդ գրավոր հարուստ մշակույթի ստեղծմանը եռանդուն մասնակցություն ունեցան մաշտոցյան դպրոցի, իսկ այնուհետև «հունարան» ուղղության ներկայացուցիչները: V—VI դդ. ընթացքում ստեղծված հայ գրականությունը՝ իր բազմատեսակ գրական սեռերով (ճառագրություն, վաբաղրություն, սրբախոսություն, խրատական երկեր, մեկնություն, ջատագովություն, հայրախոսություն և այլն) պատմագրությունը, փիլիսոփայությունը, քերականությունը, ճարտասանությունը դարձան այն հիմնաքարերը, որոնց վրա բարձրացավ հայ միջնադարի հոգևոր մշակույթի շենքը: Այն ոչ միայն իր լավագույն նմուշներով, այլև ամբողջովին դուրս եկավ ազգային շրջանակներից և ձեռք բերեց համամարդկային պատմամշակութային նշանակություն:

Նշված ժամանակամիջոցում ստեղծված բազմաբովանդակ մատենագրության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում պատմագրությունը: V դարի հայ հեղինակներ Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Խորենացու, Եղիշեի, Փարպեցու երկերը մեծ արժեք են ներկայացնում Հայաստանի պատմության, նրա քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի, մշակույթի ուսումնասիրության համար: Միաժամանակ նրանք կարևոր սկզբնաղբյուր են հարևան ժողովուրդների պատմությունը հետազոտելու առումով, քանի որ հարուստ տեղեկություններ են պարունակում Վրաստանի, Աղվանքի, ողջ Կովկասի, ինչպես նաև Պարսկաստանի, Միջին Ասիայի, Բյուզանդիայի և Ասորիքի վերաբերյալ: Նույն արժանիքներով են օժտված նաև հաջորդ շրջանի՝ VII—VIII դարերի պատմիչներ Սեբեոսի, Մովսես Կաղանկատվացու և Ղևոնդի երկերը:

Գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում վաղ միջնադարյան հայ փիլիսոփայական, մաթեմատիկական, տիեզերագիտական, քերականական մտքի հուշարձանները: Դրանց շարքում իրենց լայն հնչեղությունը, ժամանակի գաղափարական կյանքի ճշգրիտ արտացոլումը և համաշխարհային գիտական մտքի պատմությանը բերած ավանդով առանձնանում են ականավոր փիլիսոփաներ և գիտնականներ Եղնիկ Կողբացին, Դավիթ Անհաղթը և Անանիա Շիրակացին: Նրանց երկերում արտացոլված է ոչ միայն հայ իրականության գաղափարական երևույթները և բնագիտական մտքի նվաճումները, այլև իր պարզորոշ զբոսակորումն է գտել Մերձավոր Արևելքի ու Միջերկրականի ավազանի երկրներում հեթանոսությունից քրիստոնեության անցման դարաշրջանի գաղափարախոսությունը, անտիկ աշխարհից վաղ միջնադարի մշակույթին անցած փիլիսոփայական և բնագիտական տարբեր տեսություններն ու գաղափարները:

Ժամանակաշրջանի հայ գրավոր մշակույթի առաջացման ու զարգացման բարդ պրոցեսը չի ընթացել հարթ ու խաղաղ ճանապարհով: Իշխող վերնաշենքում հատակ ուրվագծվել են երկու ուղղություն՝ կրոնական և աշխարհիկ, որոնք պայքարել են միմյանց դեմ և ազդել իրար վրա, երբեմն մոտենալով, բայց երբեք չձուլվելով իրար: Հոգևոր-կրոնական ուղղությունը դարձրեց մեջ առավել ցայտուն դրսևորվել է ջատագովական և հայրախոսական երկերում, հիկեդեցու գաղափարախոսությունը անմիջականորեն ծառայած մատենագրության մեջ: Աշխարհիկ ուղղությունը, որն ավելի շատ կապված էր անտիկ, հելլենիս-

տական մշակույթի հետ, իր վառ արտահայտությունն է գտել փիլիսոփայական-դրականության մեջ: Այդ ուղղության ամենախոշոր ներկայացուցիչն է ակա-նավոր փիլիսոփա, իր ոգով ու բովանդակությամբ աշխարհիկ փիլիսոփայա-կան գիտության հիմնադիր Դավիթ Անհաղթը, իսկ բնագիտության ասպարե-ստը՝ Անանիա Շիրակացին, որոնց շնորհիվ հայ գիտական միտքը իր ձևա-վորման շրջանում կապվեց անտիկ աշխարհի փիլիսոփայության ու գիտության հետ և իր բարերար ազդեցությունն ունեցավ միջնադարի՝ կրոնից համեմատա-բար անկախ գիտության զարգացման վրա:

Աշխարհիկ ուղղության ձևավորման գործում զգալի դեր է խաղացել V—VII դարերում հունարան դպրոցի ջանքերով առաջ եկած թարգմանական գրա-կանությունը: Անտիկ փիլիսոփաների և գիտնականների՝ Արիստոտելի, Պլա-տոնի, Փլուտն Ալեքսանդրացու, Դիոնիսիոս Թրակացու, Պորփյուրի և մյուսնե-րի երկերի հմուտ թարգմանությունները բարերար ազդեցություն են ունեցել հայ ինքնուրույն գրականության վրա, բեղմնավորելով այն անտիկ աշխարհի գիտության մի շարք գաղափարներով, նպաստել են հայ մտավոր մշակույթի աշխարհիկ ուղղության ինքնուրույնացմանն ու հարստացմանը: Հին հայերեն թարգմանությունների շնորհիվ անտիկ շրջանի որոշ հեղինակների ստեղծա-գործություններ հայերենի միջոցով են մտել համաշխարհային գրականության մեջ, քանի որ նրանց բնագրերը չեն պահպանվել:

Այս երկու ուղղությունների հետ միասին առաջացել է իշխող գաղափարա-խոսությունն ընդդիմադիր ժողովրդական ուղղությունը, որն իր ամենավառ արտահայտությունն է գտել աղանդավորական շարժումների գաղափարախո-սության մեջ: Ժողովրդական վանգվածների ձգտումներն ու հույզերը արտա-հայտող ամենաուժեղ դրսևորումն էր պավլիկյան հակա-եկեղեցական-հակա-Փետղալական շարժման գաղափարաբանությունը, որը վարպանալով Հայաստանի արևմտյան նահանգներում այնուհետև տարածվեց Բյուզանդական կայսրու-թյան տարբեր մասերում: Այդ ուղղության գաղափարաբանությունը նույնպես տողորված էր կրոնական սգով և պայքարում էր կրոնական դրոշի տակ, բայց իր ոգով ու էությունով ուղղված էր իշխող կրոնական ուսմունքի և ֆեոդալական դասերի ուժեղացող կեղեքման և հոգևոր մշակույթի դեմ:

Արմատական փոփոխություններ և շրջադարձեր են կատարվել նաև հայ ճարտարապետության, քանդակագործության, մանրանկարչության և ումնա-նկարչության, երաժշտության, թատրոնի, կիրառական արվեստների զարգաց-ման ասպարեզում: Հոգևոր և նյութական մշակույթի այս բնագավառներում ևս սակեղծվել են դարակազմիկ նշանակություն ունեցող արժեքներ, որոնք ազգա-յին արվեստի զարգացման համար խաղացել են վճռական դեր: Անշուշտ, լայ-նորեն օգտագործվել են ժողովրդական հնամենի ավանդույթները, անտիկ շըր-ջանից եկող շինարարական արվեստի, բանահյուսության, երգարվեստի, կերպ-արվեստի ավանդական որոշ ձևերն ու եղանակները, սակայն այդ ավանդույթ-ները վերամշակվել են նոր պայմաններին, նոր կրոնի ու եկեղեցական մտայ-նության պահանջներին համապատասխան: Տեղական ճարտարապետական ավանդույթները, համադրվելով Ասորիքի, Փոքր Ասիայի և Միջագետքի վաղ քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցների տարրերի հետ, V—VII դա-րերում ստանալով նոր ընթացք, առաջացրին տարբեր ուղիի քաղաքացիական կառույցներ՝ ամրոց-դղճակներ, պալատական շենքեր, բազիլիկ, նաև գմբեթա-վոր բազիլիկ տաճարներ, ի վերջո մարմնավորվեցին խաչաձև-կենտրոնազըմ-

քեթ ուրույն մի կառույցի տիպի մեջ (էշմիածնի Մայր տաճար, Ավանի և ս. Հովհաննիսի եկեղեցի), որն այնուհետև տարածվեց Հայաստանով մեկ և Անգղիկոսի հարևան բրիտանական երկրներում: Վաղ ֆեոդալական դարաշրջանի հայկական ճարտարապետության գլուխգործոցը հղալ Զվարթնոց փառահեղ տաճարը, որը միաժամանակ աչքի է ընկնում քանդակագործական հարգարանքի ճոխությամբ ու հարստությամբ: Ճարտարապետության, կիրառական արվեստների, երաժշտության մեջ առավել ցայտուն է դրսևորվել պայքարը հեթանոսական մշակույթի, դադափարների և սիմվոլիկայի դեմ և շեշտված միտումը՝ ծառայել հեղեցու կարիքներին, նրա դադափարական ազդեցության հաստատման գործին: Այս բոլոր փոփոխություններն ու շրջադարձերը նոր էջ բացեցին հայ ճարտարապետության ու արվեստի պատմության մեջ: Նյութական մշակույթի ասպարեզում ձեռք բերած նվաճումները ևս հիմք հանդիսացան ողջ միջնադարի համար: Բնականոն դարգացման հետևանքով ճարտարապետությունն ու արվեստը իրենց ուրույն ոճով և ձևերով վերելք ու ծաղկում ապրեցին դարդացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, համընդհանուր մշակույթի մեջ մտնելով որպես հայ ժողովրդի ղեղարվեստական հանճարի ավանդ:

ՀԱՅՈՑ ԳՐԻ ԵՎ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Գրերի գյուտն իր բացառիկ և մնայուն նշանակությամբ հանդիսացավ հայ ժողովրդի մշակութային ստեղծագործության ամենախոշոր և ամենափառավոր իրողությունը, որն իր մեծ և բազմակողմանի դերը կատարում է դարեր շարունակ: IV դարի վերջերին հայկական գրերի ստեղծումը դարձել էր անհետաձգելի անհրաժեշտություն: Հայկական գրերն անհրաժեշտ էին դպրոց, դպրություն ստեղծելու, նոր առաջացած կրոնական, ֆեոդալական գաղափարախոսության ձևավորումը և հաղթանակը ապահովելու համար:

Գիրը և գրականությունը պետք է միջոց դառնային վաղ ֆեոդալական մշակույթն իր տարբեր բնագավառներով ստեղծելու և զարգացնելու և այդ ամենով հայ ժողովրդի քաղաքական, կրոնագաղափարական և մշակութային ինքնությունը պահպանելու համար:

Հայ գրի դպրության անհրաժեշտության գիտակցությամբ համակված էին ինչպես Հայոց թագավոր Վռամշապուհը, նույնպես և երկրի հոգևոր առաջնորդ Սահակ Պարթևը: Հայ գրերը լիզվահնշունական կատարյալ համապատասխանությամբ և ճշտությամբ ստեղծեց հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցը (361—440): Մաշտոցը «կարճագատ» վարդանի որդին էր, Տարոն գավառի Հուցեկաց գյուղից¹: Այդ ժամանակ Հայաստանում, ինչպես հելլենիս-

1 Կուրյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, Մաշտոցի «Մեսրոպ» անունը հանդիպում է ոչ թե նրա կենսագիր Կորյունի մոտ, այլ խորհնացու Պատմության և «Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի Պարթևի» («Սոփերը Հայկական», 2, Վենետիկ, 1853, էջ 83, 110) գրվածքում: Մ. էմինը ենթադրում է, որ Մաշտոցը ծագում էր Մամիկոնյանների նախարարական տոհմից (տե՛ս «Исследования и статьи», Н. О. Эмина, М., 1896, էջ 206): Լեոն կարծում է, որ «Որդի Վարդանայ» նշանակում է զավակ «անազատ անվանվող գյուղական դասակարգի» (հ. Ա., էջ 679): 2. Աճառյանը կարծում է, որ Բուզանդը «կարճագատ» բառով նշանակում է դասակարգային կալվածատիրական մի աստիճան և այդ բառը պիտի ծագած լինի «կարճ»՝ «փոքր, համառոտ» և «ազատ»՝ «ազնվական» բառերից, ուստի և նշանակում է «փոքր ազատ, երկրորդական կամ աննշան անվական»: 2. Աճառյանն այնուհետև հետևություն է անում. Մաշտոցը աղնվական չէր, բայց կարող էր լինել «կարճագատ» (տես 2. Անառյան, Հայոց գրերը, 1968, էջ 72, 87): Իսկ 2. Մանանդյանը գտնում է, որ շնայած... Անանուն ժամանակագրության մեջ ասվում է, որ «Մեսրոպը Խոանէլի ի Հացեկաց Տարանայ, յազատ տանէ»: Ա. Արբանաճյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 389), սակայն դրա մասին սեղեկություն չեն տալիս ոչ Կորյունը, ոչ էլ Փարպեցին և հետևելով Փավստոսի մի վկայության, որ Հացեկացն անվանված է «կարճագատների» գյուղ (Գ, ժթ), նշում է, որ Մաշտոցը «արտոնյալ այն ազատ գյուղացիների դասիցն էր, որոնք պարտավոր էին ծառայել ռամիկ հեծելազորքի շարքում» (2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 248):

տական ժամանակաշրջանում, դեռևս նախկինի պես կրթությունը հունարեն էր, շնայած նրան, որ ուսուցումը և եկեղեցական արարողությունները տարվում էին նաև ասորերեն: Պատանի Մաշտոցը կրթությունն ստացել էր Տարոնում, «հելլենական դպրութեամբ»²:

Մեսրոպ Մաշտոցը դիտեր հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն, իսկ վրացերենի վրա, ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, գոնև այնչափ գաղափար ուներ, որ կարողացավ կազմել վրացերեն այբուբենը³:

Կրթությունն ավարտելուց հետո Մաշտոցը Տարոնից գալիս է Վաղարշապատ և ծառայության անցնում արքունի դիվանում՝ Առավանի հաղարապետության օրոք իբրև զինվոր և գրագիր⁴: Սակայն Մաշտոցը կարճ ժամանակ մնաց արքունի ծառայության մեջ: Կորյունը գրում է, որ Մաշտոցը «տեղյակ ու հմուտ էր աշխարհական կարգերին» և «իր զինվորական արվեստով սիրելի էր դարձել իր զորականներին»: Այնուամենայնիվ նա նախընտրեց հոգևորականի կյանքը⁵: Մաշտոցն իր աշակերտների հետ միասին գնում է Գողթան գավառ և այնտեղ դբաղվում քարուղծությամբ⁶:

Այս քարուղծական գործունեության ժամանակ Մեսրոպ Մաշտոցը դժվարությունների հանդիպեց մայրենի շեղվով եկեղեցական գրքեր շլինելու պատճառով և «միտքը դրեց մի հնարք գտնել, հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել» և աշխատանքի անձնատուր լինելով՝ վանազան փորձերով շարշարվում էր⁷:

Գողթան գավառից 393 թ. Մաշտոցը վերադառնում է Այրարատ և ներկայանում կաթողիկոս Սահակ Պարթևին, որը հավանություն է տալիս Մեսրոպի մտահղացմանը՝ ստեղծել հայերեն գիր, դպրոց, դպրություն և եկեղեցական արարողությունները կատարել հայերեն: Այս առթիվ գումարվում է հատուկ ժողով, որին բացի Սահակից ու Մեսրոպից ներկա էին նաև Հայոց բոլոր եպիսկոպոսները: Ժողովականները որոշում են «հայ ժողովրդի համար նշու-

² Փառպեցի, Ա, ժ: Կոն գտնում է, որ Մաշտոցն ուսումն առել է ներսես կաթողիկոսի բացած դպրոցներից մեկում: Հ. Աճառյանը բննելով եղած աղբյուրները գալիս է այն եզրակացության, որ «Մեսրոպը ներսեսի աշակերտը չի եղած, իսկ իր ուսուցչի անունը հայտնված չէ մեզ» («Հայոց գրերը», էջ 75):

³ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 78—79: Գիտնականը,—մերժելով ն. Ակինյանի այն կարծիքը, թե Մեսրոպի կրթության «հելլենիստական շրջանը» անցել է Անտիոքում, ավելի հավանական է համարում ենթադրել, որ նա իր կրթությունը ստացել է Տարոնում, ս. Կարապետի հոշակավոր վանքում (նույն տեղում, էջ 75):

⁴ Կորյուն, Գ, էջ 36—37, Ղազար Փառպեցի, Ա, ժ: Հ. Աճառյանը նշում է, որ Մեսրոպը դիվանադպիր էր Առավան անունով անձի հաղարապետության ժամանակ («Հայոց գրեր», էջ 79—80): Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ Կորյունի նախնական բնագրում մասնանշված է նշել, որ Մաշտոցը ծառայել էր Հայոց կոստով Թաղավորի արքունիքում Առավան հաղարապետի ձեռքի տակ (տե՛ս Ղ. Ա. Манандян, Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность. Ереван, 1941, стр. 12: Տե՛ս նաև նրա «Քննական տեսություն», հ. Բ, մ. Ա, էջ 250): Ա. Մուշեղյանն ապացուցում է, որ Առավան հաղարապետը նույն ինքը Վահան Մամիկոնյանն էր՝ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի եղբայրը: Հետազոտողը ենթադրում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է 356 կամ 357 թ. («Լրարեր հաս. գիտ.», 1933, № 7, էջ 75):

⁵ Կորյուն, էջ 39: Հ. Աճառյանը նշում է, որ Մեսրոպն արքունական դիվանադպիրի պաշտոնումն էլ իր ուսումը շարունակեց այս կամ այն ձևով և, ինչպես Կորյունն է ցույց տալիս, նա սովորեց, «թե զինվորական արվեստը և թե կրոնական գիտությունները» («Հայոց գրերը», էջ 80):

⁶ Խառենացի, Գ, խէ: Մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 89—90:

⁷ Խառենացի, Գ, խէ (աշխ. Թարգմ., էջ 285): Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 98—99:

նագրեր հորինել»⁸: Այս մասին Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը տեղեկացնում են Վոամշապուհ թագավորին: Աբել անունով մի քահանա թագավորին հայտնել էր, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ կան հայերեն նշանագրեր: Վոամշապուհը Դանիելի մոտ է ուղարկում իր պալատականներից մեկին՝ Վահրիճին, որն ստանալով «դանիելյան» նշանագրերը, դրանք ուղարկում է Վաղարշապատ⁹:

Սահակը և Մաշտոցը թագավորի կարգադրությամբ մանուկներ հավաքեցին և մոտ երկու տարի նրանց սովորեցնում էին «դանիելյան» նշանագրերով¹⁰, բայց փորձը ցույց տվեց, որ այդ նշանագրերը պակասավոր են և չեն կարող ճշտությամբ արտահայտել հայերենի վանկերն ու հնչյունները: Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի առաջ նորից ողջ լրջությամբ ծառայեցավ հայերեն նշանագրեր ստեղծելու խնդիրը:

Այս անգամ Վոամշապուհ արքայի կարգադրությամբ Մաշտոցը մի քանի աշակերտներով մեկնում է ժամանակի կրթական կենտրոնները՝ Ամիգ, Եդեսիա¹¹: Եդեսիայում Մեսրոպ Մաշտոցը հնարում է հայերեն լեզվի նշանագրերը՝ Այնտեղից նա իր օգնականների հետ գնում է Սամոսատ, որտեղ Հոռփանոս հույն հմուտ գրչի աջակցությամբ վերջնականապես ձևավորվում և գծագրվում են նշանագրերը¹²: Մաշտոցը նորաստեղծ հայկական այբուբենի 36 տառերին անուններ է տալիս և դասավորում հունական այբուբենի օրինակով¹³: Իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ միասին Մաշտոցը ձևոնարկում է «Աստվածաշնչի» թարգմանությունը, սկսելով Սողոմոնի առակների գրքից: Հայերեն գրված առաջին բառերն էին՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զիրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»¹⁴: Այսպիսով, հայերեն գրերի ստեղծման մեծ ու արեւաջան աշխատանքն ավարտվում է 404/5 թվականին¹⁵:

⁸ Կորյուն, էջ 42:

⁹ Ըստ Կորյունի, այդ տեղի է ունեցել Վոամշապուհի հինգերորդ տարում, այնուհետև երկու տարի դրանցով ուսուցանել են մանուկներին, և նորից՝ նշված հինգերորդ տարում Մաշտոցը գնացել է Անտիոք (Կորյուն): Մարկվարտը ենթադրում է, որ «ամս երկու»-ն անհրաժեշտ է ուղղել «ամսս երկու» (Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 26, ծան. 1), իսկ, ըստ Հ. Աճառյանի, Կորյունի մոտ առաջին «հինգերորդը» անհրաժեշտ է ուղղել «երրորդ» (Հ. Աճառյան, «Երկու ուղղում Կորյունի մեջ», Տեղեկագիր Արմֆանի, 1941, 1 (6), էջ 169—170): Տե՛ս նաև Մ. Արեւլյան, Իշխ. աշխ., էջ 80—83:

¹⁰ Նույն տեղում: Հ. Աճառյանը դանիելյան տառերի մասին ենթադրություն է արել, որ դրանք «ուրիշ բան չէին, եթե ոչ ինչ-որ արամեական հնացած տառեր», որոնք թյուրիմացաբար ներկայացվի էին որպես հայերեն տառեր «արամեական և արամյան (հայ) բառերի շփոթությունից» (Հ. Աճառյան, «Երեք հարց Մեսրոպյան այբուբենի շուրջը», «Համիածին», 1946, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 38—39):

¹¹ Մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 115—127:

¹² Կորյուն, էջ 48: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 135: Մաշտոցը հանդիպում է նաև Բեռզորոս Մոսիսուսացուն՝ Նեստորիոսի ուսուցչին (տե՛ս Ն. Աղոնց, «Անձանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբյուրների», «Հանդէս ամսօրեայ», 1925, 5—12):

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, Ը, էջ 50:

¹⁵ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 399: Ն. Աղոնցը և Հ. Մանանդյանը եկել են այն եզրակացության, որ Մեսրոպ Մաշտոցի հայկական նշանագրերի գյուտը տեղի է ունեցել Վոամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, այն է՝ 392—393 թթ. (Ն. Աղոնց, Մաշտոց և աշակերտը նորին, էջ 230, Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հ. Բ, մ. Ա, էջ 266): Ավելի ճիշտ կլիներ ասել, որ այս թվականներին սկսվել է Մաշտոցի գործունեությունը հայերեն գրերի ստեղծման բնագավառում, որն ավարտվել է 404/405 թթ.:

Հայ նորագյուտ նշանագրերով վերագարձող Մեսրոպ Մաշտոցին նրա «Ի պատի ափին մեծ շուքով դիմավորեցին Վառամշապուհ թագավորը, Սահակ Պարթևը և երկրի այլ մեծամեծներ, որտեղից հանդիսավորությամբ ուղևորվեցին դեպի Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Ժողովուրդն իր մեծ դավակին ընդունում է ցնծությամբ»¹⁶:

2. ԳՊՐՈՅ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտներով սկսում է «թարգմանել և սովորեցնել»: Ամենից առաջ հարկավոր էր ուսուցիչներ պատրաստել, Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը Վաղարշապատում հիմնեցին առաջին վարդապետարանը՝ բարձրագույն դպրոցը: Պետք էր միաժամանակ և՛ թարգմանել, և՛ գրել, և՛ ուսուցանել: Այդ բարդ ու պատասխանատու գործն ամբողջությամբ ընկնում է Մաշտոցի ու նրա աշակերտների ուսերին: Բոլորին համակել էր հայրենասիրական այդ մեծ գործը: Հայերեն նշանագրեր ստեղծելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես ասում է Խորենացին, «բոլոր դավաններում դպրոցներ հիմնեց և պարսից բաժնի բոլոր կողմերը սովորեցրեց, բացի հունական մասից»¹⁷: Առաջին հերթին դպրոցներ հիմնվեցին երկրի կենտրոնում՝ Այրարատում¹⁸:

Գիտություն և լուսավորության կենտրոն է գտնում մայրաքաղաք Վաղարշապատը: Այստեղ ուսուցիչներ էին պատրաստվում, որոնք այնուհետև ուղարկվում էին Հայաստանի տարբեր գավառները: Նրանցից մեկն էր նաև Մաշտոցի կենսագիր Կորյունը: Վաղարշապատում կրթություն են ստանում ոչ միայն հոգևորականները, այլև նախարարներն ու ազատները: Ինքը՝ Սահակ Ա-ն, հատուկ ուշադրություն է նվիրում իր Սահակդուխտ դասեր որդու՝ հռչակավոր Վարդան Մամիկոնյանի կրթությանը¹⁹: Պատրաստվում էր մայրենի լեզվով կրթված երիտասարդների սերունդ, որն ավելի լավ էր գիտակցելու իր հայրենիքի ծանր վիճակը և պատրաստ էր լինելու կրծքով պաշտպանելու այն: Կաթողիկոսը ղեկավարում էր Այրարատի ռազմական տեսակետից կարևոր կենտրոնում տեղավորված հայկական «կայնական դորքերի» ուսուցման գործը: Ինքը՝ Մաշտոցը, թողնելով Վաղարշապատը, հեռանում է երկրի առավել խուլ ու հետամնաց շրջանները՝ պրագիտություն տարածելու:

Այս ժամանակից սկսած հայ ժողովուրդը ձեռք է բերում մի հզոր զենք, որի օգնությամբ դարեր շարունակ պաշտպանում է իր ինքնուրույնությունն ու ազգային մշակույթը²⁰: Հայերեն գիրն ու դրա հիմքի վրա ստեղծվող գրականությունը նաև զորեղ միջոց են դառնում քրիստոնեական կրոնը և գաղափարախոսությունը Հայաստանում ամրակայելու գործում: Մեսրոպն իր Տիրայր Խորձենացի և Մուշեղ Տարոնացի աշակերտների հետ վերստին ուղևորվում է Գողթան, բայց այս անգամ դպրոցներ ու մենաստաններ հիմնելու: Այստեղ նրան օգնության են գալիս սեղի իշխան Շարաթը (Շամբեթ) և նրա որդի Գիտը

¹⁶ Կորյուն, էջ 55: Հ. Անադյան, Հայոց գրերը, էջ 162—167:

¹⁷ Խորենացի, Գ, ծգ (աշխ. թարգմ., էջ 294):

¹⁸ Առաջին վարդապետարանը բացվեց Վաղարշապատում՝ Հայրապետարանի մոտ (Հ. Անադյան, Հայոց գրերը, էջ 170), այս տարիներին այտի դպրոցներ բացվեին Վաղարշապատի շուրջ գտնվող գյուղերում, առաջին հերթին Օշականում, ապա Փարպիում, Աշտարակում, Աղցքում, Բյուրականում և այլուր:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Я. А. Манандян, նշվ. աշխ.:

(Գյուտ)²¹, Գողթան գավառից հետո Մեսրոպ Մաշտոցն անցնում է հարևան Սյունյաց աշխարհը, որտեղ նույնպես դպրոցներ է բացում: Մինչև օրս պահպանվել է Գողթան գավառում Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործունեության վայրերից մեկը՝ Մեսրոպավանը կամ Մարվանիսը, որն այսօր ևս ուխտատեղի է շրջակա գյուղերի հայ ազգաբնակչության համար:

Մեսրոպ Մաշտոցի այս գործունեությունն ընթանում էր քաղաքական նպաստավոր պայմաններում: Նոր գահ բարձրացած Թեոդոսիոս Բ կայսրն իր նախորդի՝ Արկադիոսի պես ձգտում էր շխախտել խաղաղության պայմանները Սասանյան իրանում թագավորող Հազկերտ Ա-ի հետ:

Հաստատված խաղաղությունը օգտակար հղավ նաև հայկական գրերի և կրթության տարածման համար: Շուտով Մաշտոցը գործունեություն է ծավալում նաև Հայաստանի Բյուզանդիային ենթակա մասում²²: Եթե Հայաստանի Սասանյանների տիրապետությանն անցած մասում հայոց արքունիքը հովանավորում էր այդ մեծ նախաձեռնությունը, ապա բյուզանդական Հայաստանում թագավորական իշխանությունն արդեն գոյություն չունեի, իսկ կայսերական զորքերի հրամանատար Անտիոքոս ստրատեգը թեև սիրալիք ընդունեց Մաշտոցին, բայց թույլ չտվեց առանց Թեոդոսիոս Փոքր²³ կայսեր համաձայնության հայկական դպրոցներ հիմնել: Միայն Կոստանդնուպոլիս գնալուց և անձամբ կայսեր ու պատրիարք Ատտիկոսի (405—425) հետ տեսակցելուց հետո (420—422 թթ. միջև²⁴) Մաշտոցը բյուզանդական Հայաստանի դպրոցներում հայերեն ուսուցանելու պաշտոնական թույլտվություն ստացավ:

Ատտիկոս պատրիարքն իր նամակում հայտնում էր Սահակ Պարթևին, որ «մեր ինքնակալ Ավդուստոսի հրամանով քեզ իրավունք է տրվում ուսուցանել մեր կողմի (Հայաստանը), իսկ բորբորիտոնների աղանդը կամ հավանության բեր կամ հալածիր քո վիճակից»: Ապա տեղեկացնում էր, որ «Քո ուղարկած Մեսրոպին ձեռնադրեցինք և կղենսիաստիկոս»²⁵, այսինքն՝ անզամ ուղղափառ և կեղծու:

Երբ Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտներով, երիտասարդ Վարդան Մամիկոնյանի հետ միասին Բյուզանդիա գնալիս, անցան բյուզանդական Հայաստանի Կարին և Դերջան գավառներով, տեղական բնակչությունը՝ հոգևորականները, իշխաններն ու «գավառացիները» մեծ հանդիսավորությամբ դիմավորեցին նրան: Թեոդոսիոս Բ կայսրը հրամայեց, որ Մեսրոպ Մաշտոցին մեծարեն ըստ արժանվույն և նրան շնորհեց «ակումիտ» (*ακουσιτης, որը նշանակում է «տքնող, հսկող»), իսկ Սահակ Պարթևի թոռանը՝ Վարդան Մամիկոնյանին «ստրատեղատ» կոչումները²⁶: Իր աշակերտների աջակցությամբ Մաշտոցը «Հայոց կես ազգի համար, որ հոռոմների թագավորի իշխանության սակ էր», հայկական դպրոցներ է հիմնում²⁷:

21 Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 174:

22 Մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 196—219:

23 Կայսրը, ըստ հորենացու, դժգոհ էր Սահակ կաթողիկոսից, որ նա, արհամարհելով հույժ գիտնականներին, «ինչ-որ ասորիների մոտ էր որոնել իմաստության գյուտը» (Գ, ծէ, տե՛ս նաև՝ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 273—274):

24 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 275:

25 Խորենացի, Գ, ծէ (աշխ. թարգմ., էջ 300):

26 Կորյուն, էջ 64:

27 Նույն տեղում:

Վերադառնալով Հայաստան հոռոմեական մասից, Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների մի մասի հետ կրկին գնաց Գողթան գավառը և այս անգամ ևս նրան օգնեց Շաբաթի (Շամբիթի) որդի Գյուտը, որն այն ժամանակ Գողթան գավառի իշխանն էր²⁸, Այնուհետև Մեսրոպ Մաշտոցը վերադառնում է Վաղարշապատ²⁹։

Հայ գրերի գյուտից հետո եկեղեցական գրքերի հետ մեկտեղ թարգմանվում են անտիկ աշխարհի հեղինակների լավագույն երկերը։ Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը չէին կարող շմասնակցել «տիեզերական եկեղեցին» քննադատողների՝ «հերետիկոսների» դեմ ուղղված պայքարին, որն սկսել էր Բյուզանդական կայսրությունը։ Կոստանդնուպոլսից վերադարձող թարգմանիչները հայրենիքում «գտան Մեծն Սահակին ու Մեսրոպին Տարոնի Աշտիշատում, հանձնեցին թղթերը և Եփեսոսի ժողովի (431 թ.) կանոնները, սահմանված վեց կանոն, այլև Ս. Գրքի ստույգ օրինակները³⁰։ Այնուհետև «Մեծ Սահակը և Մեսրոպն ընդունելով (Բիբլիայի օրինակը), նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանվածը, նրանց հետ միասին նորից հորինելով ու նորոգելով»³¹։

Հայերեն գիրն ու գրականությունն ստեղծելուց հետո այս շարժման մեջ են քնդգրկվում եղբայրակից վրացիներն ու աղվանները, որոնք նույնպես հոգ տալիս իրենց նշանագրերն ունենալու։ Ինչպես հաղորդում է Կորյունը, Մեսրոպ Մաշտոցը սկսեց «նշանագրեր հորինել վրաց լեզվի համար։ Գրեց, կարգավորեց և, ինչպես հայտնի է, հարդարեց ու, իր լավագույն աշակերտներից մի քանիսին հնար վերցնելով՝ ներկայացավ թագավորին, որի անունն էր Բակուր³², և երկրի եպիսկոպոսին, որի անունը Սովսես էր... Եվ նա իր արվեստան առաջադրելով՝ խրատեց, հորդորեց նրանց, և ապա բոլորն հանձն առան նրա խնդրածը կատարել։ Եվ գտնվեց վրացերեն լեզվի թարգման մի մարդ, որն անվանվում էր Ջաղա և որը զբաղետ ու ճշմարտահավատ մարդ էր։ Այնուհետև վրաց արքան հրամայեց իր իշխանության զանազան կողմերից և խառնիճաղանջ գավառներից հավաքել տղաներ և հանձնել վարդապետներին»³³։ Կորյունը ցույց է տալիս, թե ինչ նշանակություն ունեցավ վրաց ժողովրդի համար վրացերեն գրերի հորինումը. «Նրանց, որ այնքան առանձին և բաժանված լեզուներից ժողովեցին, մեկ աստվածային պատգամներով կապեց, դարձրեց մեկ ազգ, մեկ Աստծու փառաբանիչներ»³⁴։ Մաշտոցը նման առաքելությամբ մեկնում է նաև Աղվանք։ Կորյունը գրում է. «Այդ ժամանակ եկավ, հանդիպեց նրան մի քահանա մարդ, ազգով աղվան, որի անունը Բենիամին էր։ Եվ նա (Մաշտոցը) հարցուհորձ արեց և քննեց աղվաններն լեզվի բարբարոս բառերը, ապա վերնապարգև կորովի իր սովորությամբ նշանագրեր հորինեց և Քրիստոսի տված շնորհքի ներգործությամբ կշռադատեց, կարգավորեց և հաստատեց... Եվ Մաշտոցը գնաց իջավ նրանց աշխարհը և, հասնելով թագավորական տեղերը, տե-

28 Խոռենացի, Գ, 4։

29 Կորյուն, էջ 65։

30 Խոռենացի, Գ, 4ա (աշխ. թարգ., էջ 339)։

31 Նույն տեղում։

32 Բակուրը (416—429) Պետրոս Իրերի հայրն էր, տե՛ս «Житие Петра Ивера», изд. Н. Марра. Православный Палестинский сборник, 47 вып. СПб., 1896, էջ 82—83, տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 271։

33 Կորյուն, էջ 62—63։ Հմմտ. Խոռենացի, Գ, 8դ։

34 Կորյուն, էջ 65։ Հ. Աճառյանը նշում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը վրաց գրերը հորինել է 408 թ. («Հայոց գրերը», էջ 179—182, 339, 387)։

սավ աղվանների սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Երեմիա էին ասում, և նրանց թագավորին, որի անունն Արսավաղ էր, որոնք բոլոր ազատանիների հետ միասին մեծ խնդությամբ ընդունեցին նրան Քրիստոսի անվան համար: Ապա երբ նրանք հարցրին՝ նա բացատրեց, թե ինչի համար է եկել: Եվ նրանք, երկուսը միասին, եպիսկոպոսը և թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրությունը: Նրանք հրաման տվեցին նաև, որ իրենց իշխանության գավառներից ու տեղերից դպրության արվեստի համար բազմաթիվ տղաներ բերեն և հավաքեն, հարմարավետ ու պատեհ տեղերում մաս-մաս տեղավորեն դպրոցներում և նրանց սպրուտի համար կարգեն թոշակներ»³⁵:

Հայաստանում Վուստրյանի օրոք սկսված և այնուհետև ծավալված լուսավորական լայն շարժումը, որն իրականացվում էր Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա կաթողիկոսի գլխավորությամբ, պսակվում է նրանով, որ հայ ժողովուրդը վերջնականապես ստեղծում է իր ինքնուրույն մշակութային աշխարհը: Մասանյան Իրանի տիրող վերնախավը բավական ուշ հասկացավ, որ հայերի, վրացիների և աղվանների այս մեծ շարժումը, ճիշտ է, նպաստում էր նրանց հեռացմանը դավանակից Բյուզանդիայից, բայց առաջին հերթին սատարում էր այդ ժողովուրդների ինքնագիտակցության զարգացմանն ու հակապարսկական տրամադրությունների ուժեղացմանը³⁶:

Հաղկերտ Բ-ի (439—457) դահ բարձրանալուն պես սկսվեց Սասանյանների համաձուլարար քաղաքականությունը, որի առաջին քայլն էր լինելու ոչնչացնել հայերի, վրացիների և աղվանների ինքնուրույնությունը: Սակայն այդ քաղաքականությունը դատապարտված էր ձախողման:

Մեսրոպ Մաշտոցը սոսկ տառերի գյուտարար չի եղել. նա նաև հիմնադիրն է հայ դպրոցի դրականության՝ արձակի և շափածոյի ու հայկական երաժշտության: Մեզ հասած նրա բանաստեղծական քերթվածքներում դրսևորվում է մեծ քաղաքացին և մտածողը: Նրան ամենից առաջ հետաքրքրում էր իր ժողովուրդը, իր հայրենիքը: Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքի և գործունեության գերագույն խորհուրդը իր ժողովրդին ծառայելն էր մեծագույն նվիրումով, նրան լուսավորելը, նրա ինքնության պահպանելը: Տարիների տքնանքով հորինելով, մշակելով ու կիրառելով հայոց այբուբենը, զարգացնելով հոգևոր առաջընթացի, աղագային մշակույթի ստեղծման ու պահպանման անփոխարինելի դեմքը՝ մեր հուրհրատուզ մայրենի լեզուն, Մեսրոպ Մաշտոցը իրական հնարավորություն ընձեռեց հայ ժողովրդին՝ մշակույթի համաշխարհային գանձարանը մուծել իր հանձարի զոհարները:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 68—70: Խորենացին խոսելով այս նույն անցքերի մասին, ավելացնում է, որ Մեսրոպը Բենիամին թարգմանչի և Սյունիքի Անանիա եպիսկոպոսի «օգնությամբ ստեղծեց նշանագրեր՝ դարգարացիների կոկորդային, կոպիտ, խժական, բեկբեկուն լեզվի համար» (Գ, ծգ, աշխ. թարգմ., էջ 294): Գարգարացիների հիշատակությունը վկայում է այն մասին, որ Աղվանքում մի ժամանակ դրանց զբաղեցրած տարածքում գերիշխող բնակչությունը ներկայացված է եղել վախախյան (չեչենոֆնզուզական) ցեղին պատկանող գարգարացիներով, որոնց խոսվածքը դարձավ աղվանից գրական լեզվի հիմքը (տես Ս. Շ. Еремян, Идеология и культура Албаниии III—VII вв.: «Очерки истории СССВ, III—IX вв.», М., 1958, стр. 327):

³⁶ Ս. Տ. Երեմյան, Մեսրոպ Մաշտոց (ծննդյան 1600-ամյակի առթիվ) «Լենինյան ուղիով», 1962, 5, էջ 16:

3. ՀԱՅՈՑ ԼԵՂՈՒ: ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց լեզուն աշխարհի հնագույն լեզուներից է: Անցած լինելով դարգացման երկար ու ձիգ ուղի՝ այն աչքի է ընկնում ճոխությունք ու մշակվածությունք: Վիթխարի է նրա դերը հայ ժողովրդի կյանքի բոլոր բնագավառներում, գոյության բոլոր ժամանակներում:

Իր հույժ հարուստ պատմությամբ, կառուցվածքային բնորոշ ու ինքնատիպ իրողություններով հայոց լեզուն մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև գիտության համար, որպես գիտական հետազոտությունների անգնահատելի ու անսպառ աղբյուր:

Պատմահամեմատական ուսումնասիրություններով պարզված է, որ հայերենը ծագումով պատկանում է հնդեվրոպական ընտանիքի լեզուների շարքին: Երբ սկզբնալուծեց պատմահամեմատական լեզվաբանությունը, և հայերենը ևս ընդգրկվեց դրա ուսումնասիրման ոլորտը, գիտնականներից ոմանք կարծում էին, թե դա հնդեվրոպական լեզուների մեջ մտնում է որպես իրանյան շյուղի լեզու: Այդ վարկածը բխում էր հայերենում գոյություն ունեցող իրանյան փոխառությունների առատությունից: Դեռ պարզ չէր այդ փոխառությունների բնույթը, և դրանք դիտվում էին որպես ծագումնային բուն տարրեր: Հայերենի ազգակցական բնույթի ճիշտ որոշման խնդրում մեծ դեր խաղացին ականավոր գիտնական Հյուբշմանի աշխատությունները: 1875 թ. հրատարակած «Հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի գրաված դիրքի մասին» մեծարժեք հոդվածում Հյուբշմանն անհերքելի փաստերով ապացուցեց, որ իրանյան տարրերը հայերենում առկա են իբրև փոխառություններ, և հնդեվրոպական ընտանիքում հայերենն ուրույն ճշուղ է ու միջին դիրք է գրավում բալթիասլավոնական և իրանյան ճյուղերի միջև: Մի շարք գիտնականների (Ա. Մեյս, Հ. Աճառյան և ուրիշներ) հետագա հետազոտություններն առավել ևս հիմնավորեցին այդ տեսակետը:

Նույնիսկ այն գիտնականները, որոնք գտնում են, թե հայերենը խաչավորված ու խառնածին լեզու է, շեշտում են, որ այն ունի ուժեղ շափով շեշտված հնդեվրոպական նկարագիր³⁷:

Հայոց լեզու հասկացությունը լայն է թե՛ պատմական, թե՛ կացութային (ստատիկ) առումով: Պատմականորեն տարբերվում են դրա հին, միջին և նոր, կամ աշխարհաբարյան շրջանները (աշխարհաբարը՝ արևելյան և արևմտյան ճյուղերով, սրանք էլ իրենց հերթին ներկայանում են տարբեր փուլերով): Հայերենի դարգացման այդ երեք շրջաններից գիտությանը հայտնի են 60-ից ավելի բարբառներ, որոնք, անշուշտ, բոլորը չեն:

Հայոց լեզվի պատմության հին շրջանն ընդգրկում է հին հայերենը, որի գրավոր արտահայտությունը հետագայում կոչվում է նաև գրաբառ: Հին հայերենը ծառայել է իբրև ընդհանուր հաղորդակցման միջոց հայ ժողովրդի համար նրա ձևավորման ժամանակներում և հետագա դարերում: Սակայն, որպես լեզվական նյութ, այն գալիս է ավելի հեռավոր ժամանակներից՝ մինչև էթնիկական լեզվի աստիճանին բարձրանալը անցնելով տոհմային ու ցեղային շրջաններով: Դրա հիմքում ընկած է հայասարմենական ցեղային միության լեզուն: Լեզվի կառուցվածքային իրողությունների բնությունը ցույց է տալիս,

37 Տե՛ս Գ. Ա. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան, Երևան, 1961, էջ 11:

որ բազմաթիվ օրենքեր ձևավորվել ու գործել են շատ հին ժամանակներում, և դրանց մի ղգալի մասը հետագայում իր տեղը զիջել է հաստատվող այլ օրենքների: Կտրելով երկար ուղի՝ լեզուն աստիճանաբար զարգացել է, յուրացվել հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտնող այլ ցեղերի կողմից, ընդլայնել իր ֆունկցիաները և պետականության հիմնադրման շրջանում հսկայական դեր է կատարել ժողովրդի ու երկրի միասնականացման գործում: Խիստ ուշագրավ է Ստրաբոնի վկայությունը Արտաշեսի ու Զարեհի կողմից երկրի սահմանների ընդլայնման ու լեզվի տարածման մասին, թե ինչպես այդ սահմաններում, բոլորը միալեզու եղան»³⁸: Այդ էլ հենց վաղուց արդեն ձևավորված հայ էթնիկական լեզվի տարածումն էր:

Հայ էթնիկ լեզուն ձևավորման ընթացքում զարգացել է հիմնականում իր իսկ ներքին օրինաչափությունների ծավալումով, ապա նաև ժողովրդի կազմում ընդգրկվող այլևայլ ցեղերի լեզուների բառամթերքի որոշ մասի, թերևս և այլ տարրերի օգտագործմամբ: Այնուհետև, որպես ձևավորված լեզու այն կրել է նաև շատ լեզուների ազդեցությունը, որը դրսևորվում է փոխառությունների ձևով: Հայերենն իր հերթին, ազդել է այլ լեզուների վրա:

Հին հայերենի մասին մենք այժմ պատկերացում ենք կազմում ըստ վաղ միջնադարյան հարուստ մատենագրության: Բայց ի՞նչ էր դրա նախագրային վիճակը: Այս հարցն առավել շարժվել վերաբերում է հետազոտ ժամանակների, քանի որ գրային շրջանին անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանի տարբերությունները շատ մեծ չէին կարող լինել: Այս խնդրում խիստ կարևոր է և շոշափելի արդյունք է տալիս պատմահամեմատական մեթոդի կիրառումը: Սակայն հիշյալ մեթոդով եթե հնարավոր է պարզել կառուցվածքային շատ իրողություններ, ապա շարժականը դժվար է բացահայտել լեզվի ավելի կատարյալ պատկերը:

Այս բացը որոշ չափով լրացվում է ժողովրդական բանահյուսության՝ մեզ հասած բեկորների լեզվի ուսումնասիրությամբ: Հենց դրանք էլ ներկայացնում են մեր լեզվի պատմության նախագրային շրջանի մի մասը, որ անվանվում է վիպասանական հայերեն³⁹: Այդ թանկագին դանձերի համար պարտական ենք Մովսես Խորենացուն, որը գրի է առել ու պահպանել 12 հատված (մեկական հատված էլ պահպանել են Ագաթանգեղոսը և Գր. Մազիստրոսը): Պատմահայր Մովսես Խորենացին, Գողթան երգիչների երգած երգերը գրի է առել նույնությամբ, իսկ դա առանձնապես կարևոր է լեզվի ուսումնասիրության առումով: Ինչպես հրևում է բովանդակությունից, այդ երգերը հյուսված են մեր թվականությունից առաջ: Մինչև գրի առնվելը դրանք անցել են դարերի միջով և, անշուշտ, լեզվական առումով ևս որոշ փոփոխությունների են ենթարկվում, բայց ամենևին էլ չեն կորցրել իրենց հիմնական ժողովրդական էությունը, լեզվական բնորոշ հատկանիշները: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վիպասանական հայերենը կառուցվածքային հիմնական տարրերով ընդհանուր է հին հայերենի հետ և կրում է շեշտված ժողովրդական կնիք: Քերականական կառուցվածքը կանոնավոր է, թեև կան փոքրիկ շեղումներ: Լեզվին մի առանձին երանգ են հաղորդում ժողովրդական ոճային հնարները, ինչպիսիք են բառերի

38 Հմմտ. Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 116:

39 Հմմտ. Հ. Անտոյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, էջ 65—76:

փաղաքշական-նվազական կազմություններն ու երանգավորումները՝ կաւմբիկ, եղեգնիկ, աչկունճ, հաճախ էլ համապատասխան ածանցումը հանդիպում է կրկնակի ձևով, որն առավել ընդգծում է փաղաքշական երանգը, ինչպես՝ պատանեկիկ, տղեկիկ: Խոսքն արտահայտիչ ու տպավորիչ են դարձնում կրկնությունները, ինչպես՝ «Երկնէր երկին, երկնէր երկիր, երկնէր և ծովն ծիրանի... ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր...», «Տեղ ոսկի տեղայր... տեղայր մարգարիտ...» և այլն: Ազատ ու ճկուն է նախադասության անդամների շարադասությունը: Այս հատկանիշները դարեր շարունակ պահպանվել են հայ ժողովրդական խոսքի մեջ և ավելի ծավալվել միջին հայերենում ու շատ բարբառներում: Հետաքրքրական պատկեր ունի բաւապաշարը: Ինչպես ցույց է տվել Հ. Աճառյանը, այնտեղ կան և բուն հնդեվրոպական, և փոխառյալ, և ծագումով անհայտ բառեր, այդ տարբեր շերտերի մեջ առանձին վերցված գերակշռող են հնդեվրոպական բնիկ բառերը (հղած բոլոր բառերի 45 տոկոսը)⁴⁰: Ժողովրդական բանահյուսության այս հատվածների լեզուն շատ բան է ասում հին հայերենի՝ երբեմնի կենդանի, խոսակցական լեզու լինելու իրողության մասին:

Հայոց լեզվի համար էական նշանակություն ունեցան գրերի գյուտը և դպրության սկզբնավորումը: Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի գլխավորած հզոր գրական շարժումը մեծ դեր խաղաց հայերենի զարգացման գործում: Այսպիսով, դրա մշակումն սկսում է ծավալվել նաև գրավոր ճանապարհով, բնդլայնվում են դրա ֆունկցիաները, հաղորդակցման անմիջական բանավոր միջոց լինելու հետ նա սկսում է ծառայել նաև գրավոր խոսքի արտահայտմանը. դառնում է գրավոր լեզու, արձանագրվում նախ թարգմանական և ապա ինքնուրույն գրքերում ու իբրև լեզվական ամբողջական համակարգ ավանդվում հետագա սերունդներին:

Հասկանալի է, որ գրավոր լեզուն չէր կարող ստեղծվել միանգամից, առանձին անհատների ջանքերով, չէր կարող ունենալ արհեստական բնույթ: Այն ձևավորվել է ժամանակի ընթացքում հայ էթնիկական լեզվի «բնական» նյութից: Մեր առաջին թարգմանիչներն ու մատենագիրներն իրենց մեծ գործը կատարել են ժողովրդի համար իբրև հաղորդակցման միջոց ծառայող կենդանի լեզվով, որը հենված էր երկրի վարչաքաղաքական կենտրոնի (Արարատյան նահանգ) խոսվածքների վրա: Առանց կենդանի լեզվի անհնարին կլիներ դրսևություն սկզբնավորումը: Մյուս կողմից գրի ու գրականության տարածումն ապարդյուն կլիներ, եթե գրավոր լեզուն չլիներ այս կամ այն չափով ընդհանուր ու հասկանալի հայ ժողովրդի համար:

Մեզ հասած առաջին իսկ գրավոր հուշարձաններն աչքի են ընկնում լեզվի հարստությամբ ու կանոնավորությամբ: Այդ բացատրվում է նրանով, որ մինչև գրական աստիճանի բարձրանալը լեզուն դարերի ընթացքում ժողովրդի բերանում ենթարկվել էր տեական մշակման և, բացի դրանից, դրա կատարելագործմանը մեծապես նպաստել են նաև բանավոր թարգմանությունները, որոնք հատկապես 4-րդ դարի ընթացքում քրիստոնեության տարածման համար կատարվում էին մինչև հայ դպրության սկզբնավորումը:

Հայ հին գրավոր լեզուն, իր հերթին, երկար ճանապարհ է անցել և տարբեր ժամանակներում ու ամեն տեսակի դրսևորումներում տառացիորեն նույն

40 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմությունը, II մաս, Երևան, 1951, էջ 75:

վիճակը շունի: Գործածվելով մատենագրության մեջ ու մշակվելով այդ ճանապարհով, անցնելով դանազան ուղղությունների բովով, ինչպես նաև որոշ շափով արտացոլելով բանավոր լեզվում տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ այն իր ներսում բաժանվում է տարբեր փուլերի և ուղղությունների: Հայագիտությունն ընդհանուր դժերով նախ այն բաժանում է մեսրոպյան և ետմեսրոպյան փուլերի: Ժամանակագրական առումով սահմանագիծն ընդունվում է 460 թվականը:

Մեսրոպյան հայերենի այլ անվանումն է՝ «ոսկեդարյան հայերեն»⁴¹:

Մեսրոպյան հայերենով մեզ հասել է 41 գործ, որոնք դերազանցապես թարգմանական են և մասամբ՝ ինքնուրույն: Դրանք վերաբերում են 50—60 տարվա ժամանակամիջոցի և լեզվի հիմնական կողմերով ընդհանուր են, սակայն ոճական տեսակետից ունեն տարբերություններ, որոնց հիման վրա էլ հետագայում գիտնականների կողմից բաժանվել են 4 ուղղությունների կամ դասերի⁴²: Դրանք են՝ ա) Եզնիկյան, բ) Եփրեմյան, գ) Կյուրեղյան, դ) Ագաթանգեղյան: Երկրորդ և երրորդ դասերի գործերն ամբողջովին թարգմանական են, առաջին դասի մեջ ինքնուրույն է Եզնիկի աշխատության բնագիրը, չորրորդ դասի մեջ՝ Ագաթանգեղոսի, Կոբյունի և Փավստոսի երկերի բնագրերը: Այս դասերը ոճաբանորեն բնորոշվում են այսպես. «Եզնիկյանը բոլորից կանոնավորը, ճիշտը, հստակը, արվեստավորն ու գեղեցիկն է. Եփրեմյանը ամենից պարզն ու հասարակը, Կյուրեղյանը ներկայացնում է բարեխառն ոճ և բռնում է երկուսի միջին տեղը. Ագաթանգեղյանը պերճ, բազմազարդ, մթին ու հաճախ անկանոն»⁴³:

Մեսրոպյան հայերենի տարբերությունները ետմեսրոպյանի համեմատությամբ պերազանցապես արտահայտվում են բառերի ու դարձվածքների գործածության, բառակազմության միջոցների գործադրման և մասամբ էլ քերականական ձևերի կիրառության մեջ⁴⁴:

Նման տարբերությունները, սակայն, խոր անջրպետ չէին ստեղծում ու խլում չէին ստաջացնում ամբողջ հին գրավոր լեզվի մեջ: Եվ բնական է, որ մեսրոպյան հայերենը դիտվում է որպես հին գրավոր լեզվի ամենաբնորոշ դրսևորումներից մեկը. չէ՞ որ հենց դրանով է սկսվում գրավոր լեզուն:

Հայ հին մատենագրությունը պնակով դառնում է բազմաժանր, քնդլայն-

41 Հայոց լեզվի դիտական ճանաչումը և այսպիսի շրջաբանումը պատկանում է Վիեննայի Մխիթարյան միարանության հայագետներին: Նախ այն հայտնի դարձավ Գաթրոնի և Գարագաշյանի ջանքերով, անցյալ դարի քառասնական թվականներին: Նրա մասին գրվեցին շատ ուսումնասիրություններ, որոնցով վեր հանվեցին հայ գրավոր լեզվի պատմության շղթայի այդ օղակի առանձնահատկությունները: Մեր ժամանակներում այդ բոլորի ամփոփումը տվել են Ն. Ակիբյանը և Հ. Աճառյանը: Տե՛ս Ն. Ակիբյան, Գաթրոնի հայերենը և վիեննական Մխիթարեան դպրոցը, Վիեննա, 1932, Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, էջ 76—93:

42 Հմմտ. Խոբայր Բիլգանդյացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը, Տիֆլիս, 1900, էջ 16—35: Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 77—84:

43 Հ. Աճառյան, նույն տեղում, էջ 78:

44 Մեսրոպյան հայերենում չեն գործածվել հետագայում շատ տարածված որոշ բառեր (արփի, սաղարթ, սեռ, փարթամ, փեթակ, քանակ և այլն), շատ նախածանցներ ընդհանրապես չեն եղել որպես այդպիսիք (րադ, բաց-, գեր-, դեր-, ենթ և այլն)—ու՛րի վերջածանցով անուններ չեն կազմվել, ան—ծիտական ամանցն ունեցող բառերը չէին ընդունում—և ի վերջածանցը, ի լծորդության բայերը անորոշ դերբայի մեջ չէին ցուցաբերում իրենց համապատասխան ի խոնարհիչը և այլն:

վում է թեմատիկ ընդգրկումը, սկզբնավորվում, ձևավորվում կամ տարբերակվում են գիտության տարբեր բնագավառներ, և այս բոլորի հետևանքով լեզվի մեջ առաջանում են զգալի փոփոխություններ:

Նտմեսրոպյան գրական հայերենի փոփոխությունները երևան են դալիս տարբեր ուղղություններով, այն է՝ լեզվի ներքին օրենքների ծավալումով ու դրանց արտացոլումով գրական նպատակադրված միջամտությամբ և նոր ազդեցություններով: Ընդլայնվում են դրա բառակազմական հնարավորությունները, հարստանում բառապաշարը, ստեղծվում են նոր տերմիններ, տեղի են ունենում իմաստային փոփոխություններ, քերականական օրենքների որոշ տեղաշարժեր և այլն: Շարունակվում են լեզվական որոշ ազդեցություններ:

Գրական նպատակադրված միջամտության խնդրում շատ բնորոշ է հունարան դպրոցի դերը: Նտմեսրոպյան շրջանում հունարենից փիլիսոփայական և այլ կարգի դիտական գործեր թարգմանելիս թարգմանիչ գիտնականները հունարենի օրենքների օգտագործումով ու պատճենումով ստեղծում էին բառակազմական ու քերականական ձևեր և այդպիսով նոր տեսք տալիս գրավոր խոսքին: Գրավոր լեզվի մեջ այդ ուղղությունն այնքան որոշակի էր, որ ճանաչվել է հունարան հայերեն անվանումով⁴⁵: Հունարան դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից հունարեն լեզվի քերականական կառուցվածքին հատուկ որոշ կարգեր (կատեգորիաներ) մեխանիկորեն փոխադրվեցին հայերենի մեջ (սեռնաուանձին խոսքի մասերում, երկակի թիվը և այլն): Առանձնապես մեծ տարբերություններ առաջ եկան բայերի խոնարհման մեջ: Դրանք օտար էին հայերենի ոգուն և երբեք չէին կարող մերվել նրա քերականական կառուցվածքին, քանի որ էապես չէին բխում հայ ժողովրդի լեզվամտածողական իրական վիճակից: Այս ուղղությամբ հունարան դպրոցի գործադրած ջանքերը միանգամայն ասպարդյուն էին և մեր լեզվի հաջորդ շրջաններում դրանից հետք անգամ չմնաց:

Սակայն սխալ կլիներ պնդել, թե հունարան դպրոցը հայոց լեզվի մեջ յրական դեր չունեցավ: Քերականական նորամուծությունները համարժեք չէին բառակազմական նորամուծություններին: Բառակազմության հարցերում արժեքավոր դերժ կատարվեց. ստեղծվեցին բազմաթիվ նոր բառեր ու գիտական շատ տերմիններ, որոնք ժամանակի պահանջները բավարարելուց բացի, զգալի մասով գործածվում են և այսօր (ենթակա, մակբայ, տրամաբանություն, տրամագիծ, քերականություն և այլն). այժմ դրանց նմանակությամբ կազմվում են ուրիշները: Հունարան դպրոցի ներկայացուցիչները, հունարենի օրինակով, բայց հիմնականում հայկական լեզվական նյութով, ստեղծեցին մի շարք նախածանցներ, որոնց կարիքը որոշակիորեն զգում էր հայոց լեզուն, որը հա-

⁴⁵ Հունարան դպրոցի և հունարան հայերենի մասին տե՛ս Յ. Մանանդեան, Յունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928: Ը. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 11 մաս, էջ 142—168: Կ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954: Ա. Մուսաղյան, Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971: С. С. Апре-
с-матян, Формирование философской науки в древней Армении (V—VI вв.), Ереван, 1973.

բուստ լինելով վերջածանցներով, ընդհակառակն, աղքատ էր նախածանցներով։ Հունաբան հայերենում երևան եկած նախածանցների մեծ մասը մեր արդի լեզվում գործուն է և կարևոր դեր է կատարում նոր բառեր կազմելու գործում (ինչպես արտ,— գեր, ենթ—, ներ—, ստոր—, վեր—, փոխ— և այլն)։ Պետք է նշել նաև շատ բառերի վերաիմաստավորումը և գիտական հասկացությունների արտահայտման համար դրանց հատուկ օգտագործումը։

Որոշակիորեն նկատելի է, որ լեզվի գրավոր և բանավոր դրսևորումները զարգացման տարբեր ընթացք են ունեցել։ Սակայն այդ չի նշանակում, թե դրանք լիովին անջրպետված են եղել։ Հասկանալի է, դպրության սկզբնավորման շրջանում լեզվի բանավոր և գրավոր արտահայտությունների միջև շատ շոշափելի տարբերություններ չէին կարող լինել, իսկ ևղածները մեծ մասամբ պիտի լինեին ոճական, խոսքի բովանդակությունից բխող ձևակերպումների, բառագործածության ու նման այլ կողմերով։ Սա վերաբերում է ընդհանուր լեզվին և ոչ տեղական բարբառներին։ Գրավոր լեզուն կիրառվում էր մատենագրության մեջ և ուսուցվում դպրոցներում։ Նրա օրենքների ամբողջական համակարգի ամրապնդումը հետզհետե ավանդականության ուժ էր ստանում և մատենագիրները սերնդեսերունդ, գերադանցապես հենվում էին V դարի մատենագրության լեզվի վրա։ Պարզ է, որ այդպիսի պայմաններում գրավոր լեզվի զարգացումն զգալիորեն կաշկանդվում էր։ Եվ այդ է պատճառը, որ ավելի ուշ ժամանակներում ստեղծված գրավոր հուշարձանների մեջ կան այնպիսիները, որոնց լեզուն մեծ չափով հիշեցնում է V դարի մատենագիրների երկերի լեզուն։

Բանավոր լեզուն ժողովրդի բերանում դարեդար ենթարկվում է փոփոխությունների ու իր որակով աստիճանաբար սկսում է տարբերվել գրավոր լեզվից։ Տարբերությունները հետզհետե մեծանում ու խորանում են, և զալիս է մի ժամանակաշրջան, երբ հին հայերենի գրավոր ու բանավոր դրսևորումները գիտակցվում են իբրև լեզվական տարբեր որակներ։ Գրավորը դիտվում է գրգռվելու, գրաբար, բանավորը՝ աշխարհիկ լեզու, աշխարհաբար։ IX—X դդ. արդեն մեր մատենագրության մեջ ուղղակիորեն այդպիսի տարբերակող գնահատում է տրվում դրանց։ Ինորոշ են Համամ Արևելցու, իսկ այնուհետև Հովհ. Դրասխանակերտցու հիշատակումները ժողովրդական խոսակցական լեզվի մասին՝ ի տարբերություն գրաբարի։

Դեպի ժողովրդական կենդանի լեզուն հակված առանձին մատենագիրներ ազատ վարվելով՝ դուրս էին գալիս գրավոր լեզվի շրջանակներից և տեղի տալիս իրենց դարաշրջանին հատուկ լեզվական իրողություններին։ Եվ, այդպիսով, այսօր մենք որոշ գաղափար ենք կազմում ժամանակի խոսակցական լեզվի ու դրա փոփոխությունների մասին։ Այս տեսակետից խիստ բնորոշ է VII դարի մատենագիր Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկի լեզուն։ Իհարկե, հիշյալ երկը գրված է գրաբար անվանվող լեզվով, սակայն այնտեղ դյուրությամբ կարելի է նկատել ժամանակի խոսակցական լեզվի բազում բնորոշ կողմեր, լեզվի որակական փոփոխությունը ներկայացնող շատ երևույթներ, ժողովրդական լեզվամտածողության ոգի։

Սակայն նույնը չի կարելի ասել, թեկուզ, նույն դարաշրջանում ապրած մեծահռչակ մաթեմատիկոս Անանիա Շիրակացու երկերի կամ հաջորդ դարի պատմիչ Անոնի աշխատության լեզվի մասին։ Սրանք, մասնակի տարբերություններով հանդերձ, ավելի խստությամբ են պահպանում գրավոր լեզվի կանոնները և չունեն Հ. Մամիկոնյանի երկի լեզվի ընդգծված բնականությունը։

VII—VIII դդ. վերաբերող լեզվական այս տարբերությունն ավելի է խորանում հետագա դարերում:

Հունաբան դպրոցի հետ սերտորեն կապված են հայ քերականագիտության սկզբնավորումը և հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության փորձերը: Սակայն այդ բնավ չի նշանակում, թե հայ մտավորականությունը մինչ այդ չի հետաքրքրվել դրանով: Հայ գրերի գյուտը և դպրության սկզբնավորումը շատ բան են ասում այդ մասին: Գրերի ստեղծումը մասնագիտական առումով հաջողությամբ կարող էր իրագործվել, մի կողմից՝ այլ լեզուների գոյություն ունեցող այբուբենների բնույթի, հորինվածքային սկզբունքների իմացությամբ ու հաշվառումով և, մյուս կողմից՝ հայոց լեզվի հնչյունական համակարգի խորագնին ուսումնասիրությամբ ու քաջ պատկերացումով: Գրերի գյուտը ցույց է տալիս, որ նրա հանճարեղ հեղինակը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, մեծ խորաթափանցությամբ հետազոտել է ժամանակի հայերենի հնչյունները, պարզել դրանց համակարգը և դրան համապատասխան ստեղծել գրերը:

* * *

Բուն առումով հայ քերականագիտությունն սկզբնավորվում է Դիոնիսիոս Թրակացու «Արվեստ քերականության» աշխատության հայերեն թարգմանությամբ, որն, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել V դ. երկրորդ կեսին: Թրակացու քերականությունը գրվել է մ. թ. ա. II—I դդ. սահմաններում և կարևոր դեր խաղացել ոչ միայն հունարենի, այլև բազմաթիվ լեզուների քերականագիտության մշակման ասպարեզում: Հայ ձեռագրերի հարուստ ժառանգության մեջ պահպանվել է նրա թարգմանական բնագիրը, նրա շուրջը միջնադարում ստեղծվել է մեկնողական հարուստ գրականություն: Նոր ժամանակներում և մեր օրերում այդ երկին և նրա հայերեն թարգմանությանը նվիրվել են մի շարք հետազոտություններ⁴⁶:

Թրակացու գործի թարգմանությունը նշանակալից երևույթ էր հայ մշակութային կյանքում: Դրանով ոչ միայն հնարավորություն էր ընձեռվում մայրենի լեզվով ծանոթանալու ամենամշակված քերականության օրինակին, այլև լիովին գիտակցելու քերականական ուսմունքի դերը և նրա հանդիպադրումով արժեքավորելու հայոց լեզվի կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Նրանից եկող շատ տերմիններ, հասկացություններ և նույնիսկ սահմանումներ նույնությամբ կամ որոշ փոփոխումներով լայնորեն գործածվում էն արդի քերականագիտության մեջ: Բայց ոչ միայն այդ: Հայերեն թարգմանությունը որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև ժամանակի հայերենի մի շարք առանձնահատկությունների արտացոլմամբ: Թեև այն գրված է հունարենի համար, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս նորագույն հետազոտությունները, նրանում տեղ են գտել նաև հայերենի մի շարք առանձնահատկություններ⁴⁷, և

⁴⁶ Grammaire de Dents de Thrace par M. L. CH Girbied, Paris, H. Adonq, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Пг., 1915, Գ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954. Նա հրատարակել է նաև՝ Գավիթ Քերական, Մեկնութիւն քերականին, «Բանբեր մատենադարանի», 5. 3, 1956: Ս. Մուրադյան, Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971:

⁴⁷ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 61—76:

այդպիսով թարգմանությունը տեղ-տեղ ստացել է փոխադրության բնույթ: Այդ ճանապարհով հայերենի իրողությունները դառնում էին գիտական քննության առարկա. դրանով դուռ էր բացվում հայոց լեզվի գիտական ուսումնասիրության համար: Այս հանգամանքն ավելի ցայտուն է երևում մեկնողական գրականության մեջ:

Թրակացու քերականության վերաբերյալ V—IX դդ. (դրանից հետո էլ՝ մինչև VII—XIV դդ.) գրվել են բաղմաթիվ մեկնություններ, որոնցից այս կամ այն շափով մեզ են հասել Դավթի, Մովսեսի, Անանուն մեկնիչի, Ստեփաննոս Սյունեցու, Համամ Արևելցու գործերը⁴⁸: Դրանք թեև բոլորը չեն, սակայն որոշակի պատկերացում են տալիս նշված ժամանակաշրջանում հայ իրականության մեջ ծավալված քերականագիտական-մեկնողական գրականության վերաբերյալ: Այդ երկերի արժեքն ամենից առաջ այն է, որ դրանք գրեթե ինքնուրույն քերականության դեր են կատարել: Ճիշտ է, մեկնությունները տարբեր կողմերից բացահայտում էին Թրակացու քերականության դրույթներն ու կանոնները, բայց, միաժամանակ, ուղղված էին դրանց լույսի ներքո հայոց լեզվի կառուցվածքային երևույթները դիտելու և սովորողներին ըմբռնել տալու նպատակին:

Բացատրության նյութը Թրակացու քերականությունն էր, ուստի մեկնիչներն այդ շրջանակներում իրենց երկերը պիտի շարադրեին որոշ կաշկանդվածությամբ, բայց նրանք ավելի ազատ էին, քան թարգմանիչը, քանի որ աշխատանքի բնույթը նրանց հնարավորություն էր ընձեռում հանդես բերելու իրենց ըմբռնումներն ու մոտեցումը: Այդ երկերի արժեքը բարձրացնում է նաև ցուցադրվող այն նյութը, որը ներկայացնում է ժամանակի հայերենի կառուցվածքային իրական առանձնահատկությունները: Այստեղ այդ կողմն ավելի ցայտուն է, քան «Քերականության» հայերեն թարգմանության մեջ: Բացատրություններ տալիս մեկնիչները հաճախ դիմում էին հայերենի փաստերին ու ցույց տալիս համապատասխան կամ համանման երևույթները: Այստեղ մենք գրտնում ենք բնորոշ օրինակներ ոչ միայն ընդունված գրավոր լեզվից, այլև բարբառներից: Հայոց լեզվի պատմության և մասնավորապես պատմական բարբառագիտության համար թանկարժեք տեղեկություններ կան տարբեր մեկնիչների երկերում: Իբրև նմուշ հիշենք Անանուն մեկնիչի վկայությունն այն մասին, թե ինչպես միևնույն բաղաձայնը գրավոր լեզվում ու բարբառներում հանդես էր գալիս տարբեր արտասանությամբ⁴⁹ կամ՝ մի շարք բարբառների հիշատակումը Ստեփաննոս Սյունեցու կողմից: Սյունեցին (մահ. 735 թ.) մայրաքաղաք Դվինում ընդունված («ոստանիկ») լեզվի հետ թվում է 7 գավառաբարբառ՝ Կորճեքի, Տաչքի, Խութի, Չորրորդ Հաչքի, Սպերի, Սյունիքի և Արցախի⁵⁰: Այս տեղեկությունները պետք է ստույգ համարել, քանի որ այդ բարբառների զրաված դիրքն ու անվանումը համապատասխանում են պատմական Հայաստանի ազգագրական աշխարհագրական բաժանմանը:

⁴⁸ Դրանց հրատարակված բնագրերը տե՛ս Ն. Աղունց, նշվ. աշխ., էջ 77—287: Նույն տեղում վերահղված է նաև Դրիգոր Մագիստրոսի մեկնությունը:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 149:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 187:

Քերականագիտական-մեկնողական երկերն ունեցել են և՛ գործնական, և՛ տեսական նշանակություն: Դրանք օգտագործվել են դպրոցներում ու գրչության օջախներում և միաժամանակ հսղ են նախապատրաստել ինքնուրույն քերականությունների ստեղծման համար:

Քերականագիտության և դրան համագրված այդ ճյուղերի զարգացումը կարևոր նշանակություն ունի լեզվի մշակման գործում: Սակայն լեզվի զարգացման մեջ գլխավորը դրա ներքին բարեշրջությունն է՝ սեփական օրենքների ծավալումով, դրա էությունից բխող, ժողովրդի կյանքն ու մտածողությունն արտացոլող փոփոխություններով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ: ԹՄՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ գրականությունն սկզբնավորվում է V դարի առաջին կեսին, գրերի գյուտից անմիջապես հետո, Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի և նրանց անմիջական աշակերտների ջանքերով:

Հայ գրերի գյուտի առաջին շարժառիթը քրիստոնեական կրոնի հիմնական սկզբունքների՝ մայրենի լեզվով տարածումն էր և եկեղեցական պաշտամունքի կատարումը՝ բոլորի համար պարզ ու մատչելի հայերենով: Այդ պատճառով իսկ գրերի գյուտից անմիջապես հետո Մաշտոցի առաջին գործն է դառնում Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը: Կորյունի վկայությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը հայաբարբառ, հայերենախոս են դարձնում հնդամատյանը, Սողոմոնի առակները, Դավթի սաղմոսները, մարգարեությունները, առաքյալների թղթերը, Ավետարանը, Հովհաննեսի հայտնությունը¹, այսինքն՝ ամբողջ Աստվածաշունչը: Վերջինիս զուգահեռ թարգմանվել են նաև եկեղեցական աղոթքները, որոշ թվով հոգևոր երգեր, որոնք ընդունված են եղել քրիստոնեական եկեղեցում: Դրանց մի մասը, հավանաբար, թարգմանված է եղել հայերեն բերանացի՝ մինչև գրերի գյուտը, քանի որ ժամերգությունը բերանացի էր կատարվում²⁻³:

Աստվածաշնչի հայացումը և ժամանակի խոսակցական հայերենով ուսուցումն ու լայն տարածումը մեծ հեղաշրջում է առաջացնում հայ կյանքի ու մտածողության մեջ: «Մարդիկ կապվում էին մի նոր աշխարհայեցողության և ավանդության հետ, որ օտար էր, բայց բազմաթիվ սգեորված անձանց բերանով միանգամից Հայաստանի բոլոր կողմերում քարոզվելով, սկսում էր թափանցել նաև ժողովրդի մեջ»⁴:

Հեթանոսությունն սկսում է տեղի տալ քրիստոնեության առջև, հին ավանդական բանահյուսությանը զուգահեռ երևան են գալիս Հին կտակարանի ավանդական զրույցները, որոնք իրենց նոր հավատալիքներով կապվում են Հայաստանի հետ, տեղայնանում: Բայց Աստվածաշունչը լուրջ ազդեցություն է գործում հատկապես զրավոր ավանդության վրա և այն էլ ոչ միայն կրոնական բովանդակությամբ ու զաղափարախոսությամբ, այլև ձևով, մասնավորապես՝ լեզվով:

Աստվածաշնչի լեզուն սկզբից իսկ բոլոր գրողների համար դառնում է

¹ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, էջ 57:

²⁻³ Մ. Արքեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 88:

⁴ Նույն տեղում, էջ 90:

օրինակելի. այն իր քերականությամբ, բառապաշարով, դարձվածքներով ու բանաձևերով հին գրականության գրեթե բոլոր ժանրերի համար ձևը է բերում դասական չափանիշի արժեք:

Հայ առաջին թարգմանիչները՝ Սահակ Պարթևն ու Մաշտոցը թարգմանիչների մի ամբողջ սերունդ են պատրաստում: Իրենց աշակերտների մի խումբը ուղարկում են Նդեսիա՝ ասորերենում հմտանալու, ասորի սուրբ հայերի երկերը թարգմանելու, մյուս խումբը՝ Կոստանդնուպոլիս՝ եկեղեցական գրականությանը ծանոթանալու, հունարենից նոր թարգմանություններ կատարելու և նախորդ թարգմանությունները (հատկապես Աստվածաշնչի) հունարենի ստույգ բնագրի հետ համեմատելու:

Մի քանի տասնամյակի ընթացքում ասպարեզ են մտնում թարգմանիչների նոր սերունդներ, որոնք ձևոնամուխ են լինում աստվածաբանական, դավանաբանական մեկնողական, բնդհանուր եկեղեցու մեջ ընդունված եկեղեցական գրականության գրեթե բոլոր տեսակի երկերի թարգմանությանը: Նրանց շնորհիվ V դարում ստեղծվում է հայկական թարգմանական ճոխ գրականությունը, միաժամանակ և հայ նորաստեղծ գրականության մեջ մշակվում է թարգմանական գործի կայուն ավանդույթ, որը զարգանում է հետագա դարերում:

Աստվածաշնչից, եկեղեցական աղոթքներից ու օրհներգություններից զատ V դ. հայոց եկեղեցու կարիքները բավարարելու համար սկսում են թարգմանել գրեթե բոլոր կրոնական գրվածքները, որոնք լայն ճանաչում ու տարածում ունենին բնդհանուր քրիստոնեական եկեղեցու մեջ: Եկեղեցական գրականության անդրանիկ տեսակներից էին քույրը, կանոնը և Բարոզը, որոնք հիմնականում հետապնդում էին գործնական նպատակներ:

Թուրքը կամ նամակը, որ իբրև գրական տեսակ երևան էր գալիս տակավին նոր կտակարանում՝ առաքյալների անունով, հետագայում դառնում է եկեղեցու հայերի կամ միմյանց, կամ հասարակությանն ու համայնքներին ուղղված բարոյական, իրատական, եկեղեցական-կրոնական խնդիրներ բովանդակող գրվածք: Այդ թղթերում արդեն երևան են գալիս եկեղեցու հայերի առաջադրած կանոնները՝ նվիրված քրիստոնեական պաշտամունքին, ծեսերին, եկեղեցական պաշտոնյաներին: Կանոններ են մշակվել և հրատարակվել նաև եկեղեցական ժողովների կողմից:

Եկեղեցական գրականության գործնական տեսակներից կարևոր տեղ է գրավում Բարոզը, որի նպատակն էր կենդանի ու պատկերավոր խոսքով Աստվածաշնչի համապատասխան ընթերցվածը հավատացյալներին խրատով հաղորդելն ու բացատրելը: Հետագայում այդ պարզ քարոզները զարգացվելով ճարտասան հոգևորականների կողմից հռետորական արվեստով, վերածվում են նառեթի, նպատակ ունենալով «ունկնդիրներին բացատրել քրիստոնեության հիմունքները՝ քարոզելով պահք, ապաշխարություն, աղոթք ու մենակեցություն, բարեգործություն և այլն»⁵:

V դ. հունարենից ու ասորերենից հայերեն են թարգմանվում վերոհիշյալ գրական տեսակներից Անտիոքի եպիսկոպոս Իգնատիոս Աստվածազգյացի, Զմյուռնիայի եպիսկոպոս Պողիկարպոսի թղթերը, Բարսեղ Կեսարացու, Փիլոն Աղեքսանդրացու, Գրիգոր Աստվածաբանի, Գրիգոր Սբանչելագործի, Դիոնի-

սիսի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Տիմոթևոս Կուղի և այլոց ճառերը: V դարի հայ թարգմանիչների առջև, բացի դործնական գրական տեսակներից կարևակ քրիստոնեական տեսական, բանավիճային, մեկնողական ծավալուն գրականություն, որ սկզբնավորվել էր եկեղեցու հայրերի կողմից II դարից ի վեր՝ դեոստիկյան աղանդի, հեթանոսության և հուդայականության դեմ մղած գաղափարաբանական համառ ու անզիջում պայքարում:

Գրական այդ տեսակներից են ջատագովությունները և հակաճառությունները: Առաջինները, ուղղված լինելով տարբեր աղանդների և հեթանոսության դեմ, պաշտպանում են քրիստոնեությունը՝ դրանց հարձակումներից: Հետագայում, հատկապես IV դարում, երբ քրիստոնեությունը դառնում է պետական կրոն և հովանավորվում է իշխողների կողմից, քրիստոնեության ջատագովները պաշտպանողական դիրքերից անցնում են հարձակողականի՝ իրենց հակառակորդներին գաղափարապես պարտության մատնելու միտումով:

Երևան է դալիս հերքման, հանդիմանության, հակաճառության գրական տեսակը: Գրական այդ տեսակների երկերից մեկ հասած ամենանշանավոր հայերեն թարգմանությունը հույն փիլիսոփա և ճարտասան Արիստիդես Աթենացու «Ջատագովությունն» է, կատարված V դ. կեսերին: Քրիստոնեական գրականության մեջ, III—V դդ. առանձնապես ծաղկում է մեկնաբանությունը, այսինքն՝ Աստվածաշնչի խոսքերի, երբեմն էլ դժվարիմաց տեղերի բացատրությունը: Այս եղանակը, որ սկզբնավորել էին հույն փիլիսոփաները, տակավին հին աշխարհում կրոնական առասպելները բացատրելիս, հետագայում քրիստոնյաները որդեգրում են Աստվածաշնչի նկատմամբ և ստեղծում մեկնողական հարուստ գրականություն: Հայ առաջին թարգմանիչները, մասնավորապես Սահակ Պարթև կաթողիկոսն ու Եղնիկ Կողբացին թարգմանել են Աստվածաշնչի շատ մեկնություններ: Նույն՝ V դ. թարգմանվում են Հովհան Ոսկեբերանի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու, Հին կտակարանի առաջին մեկնիչի՝ Փիլոն Եբրայեցու (մ. թ. ա. I—մ. թ. I դդ.) և այլոց աշխատությունները: Այդ մեկնությունների հիման վրա ձևավորվում և որոշվում են եկեղեցու սկզբունքները, առաջ է գալիս քրիստոնեական աստվածաբանությունը, պարզվում և հաստատվում է դավանանքը, բայց այդ ուղղությամբ վեճերը չեն դադարում: Այդ վեճերի հիման վրա դարձանում է տեսական-դավանաբանական հարուստ գրականություն՝ ժամանակի փիլիսոփայությունը լավ տիրապետող եկեղեցու նշանավոր հայրերի ջանքերով: Այդ գրականությունը կոչվում է պատրիստիկա, կամ հայրաբանություն, որից դարձյալ մեծ թվով թարգմանություններ են կատարվել հայերեն⁶:

Եկեղեցական գրականության նշանավոր ստեղծագործություններից բացի, V դ. թարգմանվում են նաև փիլիսոփայական, ճարտասանական, քերականական և պատմագիտական երկեր: Դրանցից են՝ Արիստոտելի, Պրոկլի, Թևոփի. Պորփյուրի փիլիսոփայական աշխատությունները, Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականությունը», Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրությունը», «Եկեղեցական պատմությունը» և շատ ուրիշների գործեր:

Ուշագրավը, սակայն, այն է, որ հայ գրականության սկզբնավորման շրջանում, կրոնաեկեղեցական, փիլիսոփայական, ճարտասանական, քերականական ու պատմագիտական աշխատությունների թարգմանություններին զուգահեռ

⁶ Նույն տեղում, էջ 95:

Թարգմանվում են նաև պատմագեղարվեստական կամ զուտ գեղարվեստական, կիսակրոնական և աշխարհիկ բովանդակությամբ գրական երկեր, որոնք հայ գեղարվեստական ինքնուրույն գրականության ձևավորման գործում իրենց որոշակի դերն են խաղացել:

Գրական նման երկերից են ամենից առաջ վարքերն ու վկայաբանությունները, սրտնք, լինելով եկեղեցու սրբացած հայերի կենսագրությունները, քրիստոնեական հավատի համար նահատակվածների պատմություններ, օժտված են և՛ պատմական իրականության արտացոլման, և՛ գեղարվեստական, հատկապես բանահյուսական ստեղծագործության հատկանիշներով: Գրական այս տեսակներն այնքան սիրված են եղել հայերի մեջ, որ միևնույն ստեղծագործությունն ունեցել է մեկից ավելի թարգմանություններ:

Վարքերի ու վկայաբանությունների հայերեն հնագույն թարգմանությունները վերաբերում են V դարին, կատարված Աբրահամ Խոստովանողի և ուրիշների ձեռքով: Այս ավանդույթը շարունակվել է նաև հետագայում, և սրբախոսական այդ երկերից կաղավել են «Վարք սրբոց», «Վարք հարանց», «Ճառքն-տիրք», «Յայսմաուրք» անուններով ժողովածուները⁸:

Բնույթով շատ ուշագրավ է V դարի հույն հեղինակ Նոնոսի «Մեկնութիւնք Գրիգորի Աստուածաբանի հինգ ճառից» երկի թարգմանությունը, որտեղ Գրիգորի կրոնական ճառերում օգտագործված հին հունական առասպելների և զանազան զրույցների բացատրությամբ փաստորեն ծանոթություններ ու գիտելիքներ են սրվում հայ հին մատենագիրներին ու ընթերցողներին՝ հունական առասպելաբանության մասին:

Աշխարհիկ տարրերի գերակշռությամբ է հատկանշվում Բարսեղ Կեսաբացու «Վեցօրեայք» կոչված ճառերի թարգմանությունը՝ աշխարհի աստվածաշնչյան վեցօրյա արարչագործության մասին: Այն բույսերի և կենդանիների վերաբերյալ տված բնագիտական իր բացատրություններով ու տեղեկություններով մի յուրահատուկ բնագիտական տեղեկատու է հանդիսացել հայ հին մատենագիրների համար: Միևնույն նպատակն է հետապնդել նաև II—III դդ. Ալեքսանդրիայում հորինված «Բարոյախոս» («Ֆիզիոլոգ») խորագրով ժողովածուն, որտեղ տարբեր զրույցների ձևով բնագիտական, հաճախ ֆանտաստիկ տեղեկություններ են սրվում իրական և երևակայական կենդանիների տարբեր հատկությունների ու բնավորության վերաբերյալ:

Սակայն այդ զրույցներն իրենց վերջում կցված բարոյակրթական մեկնություններով դառնում են գեղարվեստական յուրահատուկ ստեղծագործություններ, ստանում առակների բնույթ և հետագայում հիմք ու աղբյուր ծառայում առակների ժանրի զարգացման համար:

Հայ հին թարգմանությունների մեջ իր զուտ աշխարհիկ բովանդակությամբ աչքի է բնկնում Կեղծ-Կալիսթենեսի «Պատմութիւն վարուց Ալեքսանդրի» գեղարվեստական երկը, հորինված Ալեքսանդր Մակեդոնացու, նրա արշավանքների շուրջը եղած գրքային հին տեղեկությունների, առասպելների ու զրույցների հիման վրա: Այն շատ սիրված է եղել հնում, թարգմանվել է տարբեր լեզուներով, V դարում՝ նաև հայերեն:

7 Տե՛ս Մ. Ավդալբեգյան, Հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը, Երևան, 1971, էջ 53 և հտն.:

8 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 107:

Այսպես, մինչև V դ. սկզբները հունարեն և ասորերեն ստեղծված եկեղեցական, մասամբ և աշխարհիկ հարուստ գրականության թարգմանությունների շնորհիվ հայ առաջին թարգմանիչներն իրենց հայրենիքն են փոխադրում ժամանակի գրեթե բոլոր կարևոր գրական տեսակները՝ համապատասխան գրավոր ստեղծագործություններով և հայ նորաստեղծ գրականության մեջ հիմք դնում թարգմանական հարուստ ավանդույթին: Դրանով հայ առաջին հեղինակները ոչ միայն հաղորդակցվում են իրենց ժամանակի միջազգային գրական հարուստ մշակույթին, այլև ստեղծում անհրաժեշտ բոլոր նախադրյալներն ազգային ինքնուրույն մատենագրության ձևավորման և զարգացման համար: Բացի այդ, հին գրական մի շարք կարևոր հուշարձանների հայերեն թարգմանությունները, ինչպես Արիստիդեսի «Ջատագովությունը», Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրությունը», Իրենեոսի «Ցույցը առաքելական քարոզութեան»-ը, Հերմես Եռամեծի «Սահմանքը» և այլ երկերի, որոնց հունարեն բնագրերը հետագայում կոբել են, հայերեն թարգմանությունների շնորհիվ փրկվել են կորուստից և ձեռք բերել միջազգային պատմամշակութային նշանակություն:

2. ՀԱՅ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Հայ գիրն ու գրականությունը նպատակամիտված էին առաջին հերթին տարածելու նոր կրոնի գաղափարախոսությունը և բավարարելու եկեղեցու կարիքները: Եվ, բանի որ հայ առաջին հեղինակները եկեղեցականներ էին, բնականաբար, գրականությունն սկզբնական շրջանում պետք է սոցորված լիներ քրիստոնեական-կրոնական ոգով ու գաղափարախոսությամբ, օժտված այն նույն ոճով ու գրելաձևով, գրական տեսակներով, որ ընդունված էր ընդհանուր քրիստոնեական գրականության մեջ: Հետևելով հանդերձ օտար գրական ավանդներին, հայ առաջին հեղինակների երկերն իրենց բովանդակությամբ խիստ ազգային էին, կապված իրենց միջավայրի և դարաշրջանի իրական պայմանների ու որոշակի պահանջների հետ, ուստի իշխող դասերն իրենց շահերին համընթաց արտահայտում էին նաև երկրի ու ժողովրդի ընդհանուր շահազրույթությունները⁹: Վերջինս պայմանավորված էր նաև գրապատմական մի կարևոր հանգամանքով: Մինչև հայ գրի ու գրականության սկզբնավորումը, վաղ միջնադարյան Հայաստանի գրադուրկ աշխարհիկ հասարակության հոգևոր սնունդն էր ազգային ավանդական բանահյուսությունը՝ իր հին առասպելներով, վեպերով, քնարական-ծիսական երգերով՝ օժտված հեթանոսական կենսուրախ աշխարհայեցությամբ:

Քրիստոնեությունն իր ճգնավորական ոգով, երկրային կյանքի ուրացությամբ և երկնային հանդերձյալ կյանքի քարոզով հակադրվում էր անգիր բանահյուսության հեթանոսական-աշխարհիկ ոգուն ու կենսուրախ տրամագրություններին: Հետևաբար, երբ V դարի առաջին կեսերից սկզբնավորվում է հայ գրականությունը, այն սկզբից իսկ սահմանազատվում է անգիր բանահյուսությունից և զարգանում իր ուրույն ճանապարհով: Սակայն այդ սահմանազատումը գրական ոչ բոլոր տեսակների մեջ է երկար տևում: Հենց V դարի կեսերին, երբ սկիզբ է առնում հայ ինքնուրույն պատմագրությունը, հայ առաջին պատմագիրներից շատերը (Ապաթանդեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խո-

⁹ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 113—114:

րենացի) հայրենի պատմությունը շարադրելիս, մեծ շափով օգտագործում են հին առասպելները, ավանդական վեպերը, վիպական երգերն ու զրույցները, որով հին վիպական բանահյուսությունը ներթափանցում է հայ նորաստեղծ գրականության ոլորտը, կազմելով պատմագրության կարևոր բաղադրիչը: Հին վիպական բանահյուսության լայն օգտագործումը պատմագրության մեջ պայմանավորված էր ոչ միայն պատմական վավերական սկզբնաղբյուրների սակավությամբ, այլև այն հիմնական ոգով ու գաղափարախոսությամբ, որով սողորված էր ավանդական բանահյուսությունը:

Հայ ժողովրդի ճակատագիրը, պատմական հանգամանքների բերումով, իր ծագման վաղնջական ժամանակներից եղել է սեփական գոյություն և ինքնություն պահպանության համար օտարների դեմ մղված մի շքնդճատվող պայքար, որն իր արտացոլումն է գտել նրա ծագումնաբանական առասպելից սկսած («Հայկ և Բել») մինչև ուշ շրջանի հերոսավիպն ու վիպապատմական երգերը:

Օտարների դեմ մղած ազգային ինքնապաշտպանության պայքարի այս գաղափարախոսությունը, որի վրա խարսխվում էին հայ հին պատմականացած առասպելները, վեպերն ու վիպական երգերը, միանգամայն համահնչուն էր V դարի նորաստեղծ հայ գրականության հեղինակների՝ հայ ազգի, եկեղեցու, երկրի, լեզվի ինքնության ու անկախության համար Սասանյան Իրանի և Բյուզանդիայի դեմ ուղղված մաքառման գաղափարախոսությունը: Ուստի և հայ առաջին պատմագիրները լայն շափերով օգտվում են հին վիպական ավանդությունից, իբրև նորօրյա պայքարի ասպարեկում բնավ չհնացող մի մշտական գինանոցից: Վիպական ավանդությունն էլ մաքառման իր ոգին էր ներգնում հին գրականության մեջ և մեծապես նպաստում դրա գաղափարաբանական նպատակամիտմանը:

Հայ ինքնուրույն գրականությունն սկզբնավորել են առաջին թարգմանիչներ Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, Եզնիկ Կողբացին, Կորյունը. այն ծաղկել, բարգավաճել է ամբողջ V դարի ընթացքում:

Մեսրոպ Մաշտոցը (357 կամ 361—440) ոչ միայն հայ գրերի ստեղծողն էր, այլև հայ թարգմանական մեծահարուստ գրականության, ինչպես նաև հայ ինքնուրույն գրականության սկզբնավորողը: Ինքնուրույն գրականության բնագավառում Մաշտոցի հեղինակած երկերից մեկ են հասել գրական երկու տեսակ՝ ճառեր և հոգևոր երգեր՝ շարականներ: Մաշտոցի աշակերտ ու կրտսեր գինակից Կորյունը վկայում է, որ իր խոսքը ողջ երկրով տարածելու համար Մաշտոցն սկսեց գրել «հաճախագույն, դյուրապատում» ճառեր¹⁰:

Խոսքը վերաբերում է «Յաճախապատում ճառք»¹¹ վաղ միջնադարյան ճառերի ժողովածուին, որը երկար ժամանակ վերագրվում էր Գրիգոր Լուսավորչին: Սակայն բանասիրությունը հավաստի տվյալներով պարզել է, որ դրանք Գր. Լուսավորչին չէին կարող պատկանել և որ դրանց հավանական հեղինակը Մեսրոպ Մաշտոցն է¹²:

¹⁰ Կորյուն, Վարբ Մաշտոցի, էջ 79:

¹¹ Մրրոյ հօրն մերոյ կրանկոյն Գրիգորի Լուսավորչի «Յաճախապատում ճառք լուսավորք», առաջարանով, համեմատություններով և ծանոթություններով Ա. Տեր-Միրայելյանի, Վաշար-շապատ, 1894—96:

¹² Տե՛ս «Հայկական աշխատասիրությունը հայագետ Պ. Ֆետտերի», Թարգմ. 3. Տաշևան. Վիեննա, 1895: Տե՛ս նաև՝ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 119—120:

Ենթադրվում է, թե «Յաճախապատումը» հորինվել է մոտավորապես 420-ական թվականներին և դրա մեջ գրավոր կերպով ամփոփվել են Մաշտոցի տարիներ շարունակ ժողովրդին ու վանականներին բերանացի քարոզած ճառերը: Դրանք հիմնականում ունեն հոգևոր խրատների բովանդակություն, նպատակամղված են հավատացյալների մեջ քրիստոնեական առաքինի կյանքի պայմաններին՝ սիրո, հեղույթյան, դժուրության, բարեգործության, բարոյական անաղարատության, շարագործությունից ու անառակությունից զերծ մնալու գաղափարների արմատավորմանը:

Քրիստոնեական բարոյական սկզբունքներ քարոզելուց զատ, ճառերի հեղինակը երբեմն անդրադառնում է նաև հասարակական հարաբերություններին՝ տերերի և ծառաների, իշխողների և ենթակաների հակասություններին, խռովություններին, դրանք ևս համարում շարիք, ճնշվածներին քարոզում հեղույթուն ու հնազանդություն, իսկ կեղեքող-հարստահարիչներին՝ դժուրուն և սղորմածություն՝ կեղեքվողների նկատմամբ: Իսկ եթե անիրավ իշխանավորներն անուղղելի են, ապա հեղինակը նրանց սպառնում է աստծո բարկությանը և հանդերձյալ կյանքի պատիժներով:

«Յաճախապատում» ճառերն օժտված են հեռուորական արվեստին յուրահատուկ գեղարվեստական խոսքի հատկանիշներով՝ պատկերավոր փոխարկություններով, ասուլթներով, համեմատություններով, հակադրություններով և այլն:

Մեսրոպ Մաշտոցի անունով մեզ են հասել «Ապաշխարության կարգի» բազմաթիվ հոգևոր երգեր, որոնց մեջ իրենց գեղարվեստական արժանիքներով առանձնանում են «Ողորմեայի» շարականները: Դրանք, լինելով հայ եկեղեցական քարեքույթյան ինքնուրույն անդրանիկ նմուշներ, պատմագեղարվեստական առումով առանձնակի արժեք են ստանում:

Ծով կենցաղոյս հանապազ դիս ալեկոծէ,
Մրրկեալ ալիք թշնամին ինձ յարուցանէ,
Նաւապետ բարի, լիք անձին իմոյ ապաւէն:

Սահակ Պարթևից (մեռ. 439 թ.) մեզ են հասել կանոնները, թղթեր ու հոգևոր երգեր: Լինելով կաթողիկոս և հիմնականում լբադվելով եկեղեցու վարչական գործերով ու բարեկարգությամբ, բնական է, որ նրա թողած գրական ժառանգությունը ևս ծառայած լիներ այդ նույն նպատակին: Սահակ Պարթևի անունով հայանի են 55 կանոններ¹³, որոնց մեջ սահմանված են եկեղեցու պատոնյաների պարտականություններն ու իրավունքները, նրանց և ժողովրդի հարաբերությունը, նրանց եկամուտներն ու հասուլթները:

Կանոններն ընդհանրապես, իբրև հին գրական տեսակ, հետամտում են գործնական նպատակներ և զերծ են գեղարվեստական հատկանիշներից: Սահակ Պարթևի կանոնները, սակայն, ունեն կուլտուր-պատմական կարևոր արժեք: Դրանք առաջին հայ ինքնուրույն կանոնախմբերից են, ուր երևան են պալիս V դարի առաջին կեսի հայ իրականության բնորոշ գծերը (գալոցների հիմնադրում և ուսման կազմակերպում, հին, խոտելի սովորույթների դատա-

¹³ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», Ա., աշխատաբերությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964-ԵԿանոնը սրբոյն Սահակայ Հայոց հալրապետի, գլուխք Ծն», էջ 363 և հտն.:

պարտում, մանկահասակներին ծնողների կամքով բռնամուսնության արգելում և այլն) ժամանակի համար խիստ առաջադիմական էին և կարևոր:

Սահակ Պարթևի անունով պահպանվել են մի շարք շարականներ, որոնց մեջ աչքի են ընկնում Ավետարանի բովանդակությունն ամփոփող երգերը, որոնց նպատակն է եղել Ավետարանի ուսուցումը երգերով: Դրանք աչքի են ընկնում ծայր աստիճան պարզությամբ, զգացմունքների խորությամբ և վիպականությամբ, և իրավամբ համարվում են վիպական հոգևոր երգեր¹⁴:

V դարի հայ առաջին հեղինակների թվում պատմական իր բացառիկ տեղն ու նշանակությունն ունի Եզնիկ Կողբացին: Լինելով Սահակի և Մաշտոցի անմիջական աշակերտն ու առաջին սերնդի թարգմանիչներից մեկը, նա հմուտ է եղել ոչ միայն հունարենն ու ասորերենն լեզուներին և Սահակ Պարթևի հետ միասին կատարել է բազմաթիվ բնագրերի թարգմանություններ, այլև եղել է նշանավոր մտածող ու քաջահմուտ ժամանակի գիտությունը: Այդ է վկայում նրանից մեզ հասած միակ ինքնուրույն երկը՝ «Գիրք ընդդիմութեանց» խորագրով, որը գրականության մեջ ընդհանրացնլ է ու տարածվել «Եղծ աղանդոց» անունով¹⁵: Եզնիկի այդ երկը ժանրային բնույթով հակաճառություն է կամ «անդիմանություն» ուղղված քրիստոնեական սկզբունքներին ու գաղափարախոսությանը հակադիր կամ «ոչ ուղիղ» ուսմունքների դեմ: Այն բաղկացած է շորս մասից. առաջինը, որ կոչվում է «Եղծ աղանդոց հեթանոսացն», ուղղված է հեթանոսական կրոնների, տարրապաշտության, բազմաստվածության և մասնավորապես հայ ժողովրդական սնտիապաշտական հավատալիքների դեմ: Երկրորդը՝ «Եղծ քէշին պարսից» (պարսից կրոնի հերքումը) ուղղված է ժամանակի հայոց քրիստոնեական կրոնի ամենավտանգավոր ուսմունքներից մեկի՝ զրադաշտականության, մասնավորապես այդ կրոնի առասպելների, երկարմատ (դուալիստական) հավատալիքների, դրանց տրամաբանական հակասությունների դեմ:

Երրորդ մասում, որ կոչվում է «Եղծ կրօնից յունաց իմաստնոցն», Եզնիկը փորձում է հերքել հույն հեթանոս փիլիսոփաների, մասնավորապես պյութագորյանների, պլատոնականների, պերիպատետիկների, ստոիկյանների և էպիկուրյանների ուսմունքները, քննադատելով նրանց՝ քրիստոնեական սկզբունքներին և աստվածաշնչյան սոլյալներին անհարիր գաղափարներն ու տեսակետները:

Վերջին՝ չորրորդ մասը կոչվում է «Եղծ աղանդոյն Մարկիոնի»․ այստեղ Եզնիկը համառոտակի ներկայացնելով մ. թ. II դարի նշանավոր գնոստիկ Մարկիոնի՝ քրիստոնեական եկեղեցու դեմ ուղղված աղանդավորական ուսմունքի սկզբունքները, անցնում է դրանց քննադատմանն ու հերքմանը:

Այս շորս խումբ ընդդիմական ուսմունքների դեմ ուղղված Եզնիկի հակաճառություններն ու քրիստոնեական սկզբունքների ջատագովություններն ապացույցն են պատմական այն իրողության, որ V դարի կեսերի հայոց եկեղեցու և քրիստոնեական գաղափարախոսության նկատմամբ լուրջ վտանգ են ներկա-

¹⁴ Ս. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 494:

¹⁵ «Եզնիկայ Կողբացոյ Բագրևանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց», ի Վենետիկ, 1826: Տե՛ս նաև՝ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց (Աղանդների հերքումը), աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ս. Ա. Պրահայի, Երևան, 1970: Eznik de Kolb, De Deo, Edition critique du texte arménien par L. M ariès, et C. Mercier, Patrologia orientalis, t. XXVIII fasc. 3, Paris, 1959:

յացրել թե՛ հին հույն փիլիսոփաների ու գնոստիկյան աղանդավորների ուսմունքները, թե՛ հեթանոսական հավատալիքները և թե՛ մանավանդ զրադաշտական կրոնը, որը դադափարական վաճառքից բացի, Սասանյան Իրանի ձեռքին մի լուրջ ղենք էր Հայաստանի քաղաքական վերջնական հպատակեցման և ազգային համաձուլման համար: Եվ պատահական չէ, որ Եղնիկի երկը գրվել է, ինչպես կարծում են, 441—449 թթ. միջև, այսինքն՝ Վարդանանց հերոսամարտի գաղափարական նախապատրաստման շրջանում, երբ գումարվում է նաև Արտաշատի հայտնի ժողովը (449), Հազկերտ Բ-ի թղթին ուղղած գրադաշտական կրոնի մերժման ու հերքման իր նշանավոր պատասխանի մշակմամբ: Ժողովին մասնակցել է նաև Բագրևանդի Եղնիկ Եպիսկոպոսը, որին, իրավամբ, նույնացնում են Եղնիկ Կողբացու հետ: Եղնիկի երկն առաջին տեսական-բանավիճային ինքնուրույն աշխատությունն է հայ գրականության մեջ, որով սկզբից իսկ հիմք է դրվում տեսական-փիլիսոփայական երկերի ժանրին: Պատմական այդ ընդհանուր արժեքից բացի, «Եղծ ալանդոցը» գրված էր մտքի փայլուն ու հետևողական տրամաբանությունով, բանավիճային-ճարտասանական կենդանի ոճով ու եզանակով, գեղարվեստական խոսքի մակարդակի հասնող պատկերավոր, պարզ ու գունեղ լեզվով, որով այն դարձել էր դասական ու օրինակելի թե՛ ժամանակակիցների և թե՛, մանավանդ, գալիք գրական սերունդների համար: Եղնիկի երկը քրիստոնեական աստվածաբանության սկզբունքների իր փայլուն պաշտպանությամբ (մեկ բարի էություն՝ ընդդեմ տարբապաշտության, բազմաստվածության, դուալիստական աշխարհայացքի, հոգու և մարմնի քրիստոնեական ըմբռնում, մարդակենտրոն աշխարհայացք և մարդու անձնիշխանությունը և նրանից ծագող շարիքն ու մարդու եզերական վիճակը) հայ նորաստեղծ գրականության մեջ փաստորեն հաստատում է քրիստոնեական աստվածաբանության և միջնադարյան քրիստոնեական աշխարհայացքի ամբողջական տեսությունը, իսկ Եղնիկ Կողբացին դառնում մեզանում դրանց առաջին և հիմնարար տեսաբանը¹⁶:

Եղնիկի երկն, իր տեսական-փիլիսոփայական խոշոր արժեքից դատ, ունի նաև աղբյուրադիտական կարևոր արժեք: Այն թանկարժեք վիպություններ է պարունակում հայ հին ժողովրդական հավատալիքներին, զրադաշտական կրոնի և առասպելների, ինչպես նաև գնոստիցիզմի, Մարկիոնի աղանդի գաղափարաբանական հիմունքների վերաբերյալ:

3. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ինքնուրույն գրականության մեջ V դարի կեսերին, Մաշտոցի և Սահակի անմիջական աշակերտների կողմից հիմք է դրվում մատենագրության մի նոր ճյուղի՝ պատմագրության, որը հենց նույն հարյուրամյակի ընթացքում արագ զարգանալով, հարատևում է հայ գրականության ողջ ընթացքում մինչև XVIII դար, կազմելով հայ հին գրականության զորեղ և առավել կարևոր բաղադրիչը:

Պատմագրությունը, գրական այլ տեսակների նման ևս հենվում էր ժամանակի միջազգային, հնից եկող հելլենիստական, մասնավորապես բյուզանդական ու ասորական գրականության ավանդների վրա, բայց դրա արագ զար-

16 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 132:

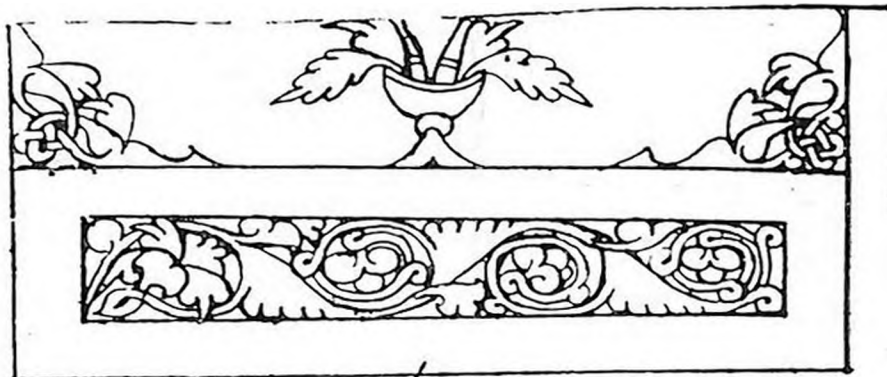
գացումն ու բարգավաճումը հայ նորաստեղծ գրականության մեջ պայմանավորված էր պատմական մի կարևոր անհրաժեշտությունով, որ առաջ էր բերել գրերի գյուտը: Դա ազգային ինքնաճանաչման և ինքնահաստատման այն դարեղ միտումն էր, որ գրերի գյուտից հետո անհրաժեշտաբար պարտավորեցնում էր հայ առաջին հեղինակներին ճանաչել ու ճանաչելի դարձնել սեփական ազգը ինքն իրեն, իր պատմական անցյալին, իր ստեղծած մշակույթին, եկեղեցուն, թագավորական ու նախարարական տների պատմությունը: Եվ քանի որ մինչև գրերի գյուտը հայոց պատմության գլխավոր սկզբնաղբյուրն օտար գրավոր աղբյուրներում եղած թուուցիկ հիշատակություններն էին, մանավանդ ազգային հին բանավոր ավանդությունն էր իր պատմականացած առասպելներով, աշխարհիկ ու կրոնական զրույցներով, վեպերով ու վիպերգերով, ապա, բնականաբար, հայ նորաստեղծ պատմագրությունը մեծ շափով օգտվում է բանավոր ավանդությունից, ինչպես և ականատեսների վկայությունից, հանգամանք, որն իր անջնջելի կնիքն է դնում պատմագրական երկերի վրա: Այստեղից էլ առաջ են գալիս հայ հին պատմագրության երկու կարևոր հատկանիշները. մեկը՝ նրա պատմագիտական կողմն է, հայ և հարևան ազգերի մասին իր պատմական մեծարժեք նյութով և արժեքավոր վկայություններով, մյուսը՝ նրա գրական-գեղարվեստական հատկությունը՝ արտահայտված գեղեցիկ ձևերով, գեղարվեստական խոսքի հարուստ տարրերով, պատկերավոր լեզվով, ճարտասանական ու բանաստեղծական հնարաններով, քնարական գեղումներով: Այս վերջին հանգամանքը պայմանավորված էր նաև պատմիչների հատուկ միտումով՝ պատմության միջոցով սերունդներին դաստիարակել հայրենասիրական, բարոյական, կրոնական որոշակի դադափարներով¹⁷, որին մեծապես նպաստում էր գեղարվեստական խոսքի ներդրումն ուժը:

Ուշագրավը, սակայն, այն է, որ հայ պատմագրությունը սկզբնավորվում է V դարում հայոց կյանքում տեղի ունեցած մեծագույն իրադարձության՝ հայ գրերի գյուտի պատմության և գյուտի հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրության շարադրմամբ: Դա Մաշտոցի անմիջական աշակերտ և կրտսեր գործընկեր Կորյուն վարդապետի «Վարք Մաշտոցի» երկն է¹⁸, գրված մոտավորապես 443 թ., Մաշտոցի մահից հետո, Մաշտոցի մյուս աշակերտ, կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփի հանձնարարությամբ: Կորյունի երկը ձևով և հորինվածքով թեպետ հարում է վարքագրությանը, բովանդակությամբ, սակայն, պատմագրական անփոխարինելի աղբյուր է հայ գրի, դպրոցի, կրթության ու գրականության սկզբնավորման մասին, գրված ականատեսի կողմից և ունի միանգամայն ճշմարտապատում վավերագրի արժեք: Ե՛վ Մաշտոցի կյանքի ու մշակութային գործունեության, և՛ գրերի գյուտի պատմության, և՛ հայ գրականության սկզբնավորման վերաբերյալ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ն միակ ժամանակակից և վավերագրական սկզբնաղբյուրն է, որից հետագայում օգտվել են մեր մյուս պատմիչ գրողները:

V դարի հայ պատմագրության հաջորդ և մեծածավալ երկը՝ Ագաբանգե-

¹⁷ Տե՛ս Մ. Ավդալբեգյան, նշվ. աշխ., էջ 198:

¹⁸ Երկի լրիվ վերնագիրն է. «Պատմութիւն վարուց և մահուան ան երանելոյ սրբոյն Մաշթոցի վարդապետի մերոյ թարգմանչի, ի Կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին»: Տե՛ս Կորյուն, «Վարք Մաշտոցի» բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, ատաջարանով և ծանոթություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր. Մանուկ Արեղյանի, Երևան, 1941:

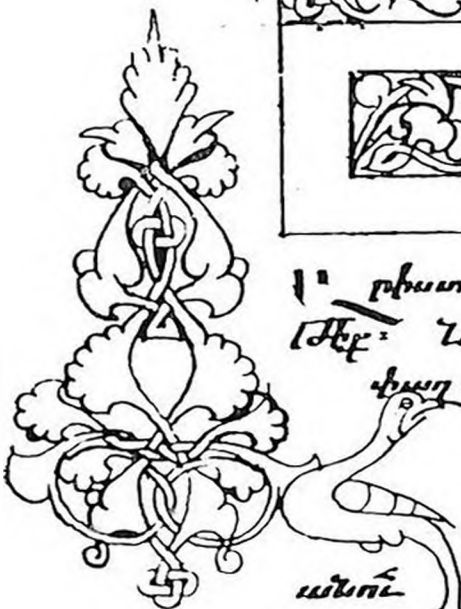

1^ա ընտրողի՛ն՝ Արագերացոյ Ասորոպու
 լիք։ Եւսի՛ն Յաղագս Հոմանունաց։ Եւ
 փայ անունաց։ Եւ Յարանունաց։ Եւ
 բաժանման կակացն։

ԱՄԼՆԱՆԻՆ ԱՄԻՆԱՆԻՆ

անուն
 անուն
 անքն միայն հասարակ։ Իսկ ըստ
 անն. բան գոյացող ընան. այլ.
 որչան. կենդանի։ մարդն, և գրեթէ. քանզի
 ապա անուն միայն հասարակ։ Իսկ ըստ անուն.
 անն՝ բան գոյացող ընան. այլ. քանզի երբ բա-
 ցարեացի որ զինչէ նոցա երկու անունք որոն-
 կենդանին գոյ յատուկ իւր քանզի որոնն.
 բան բացարեացի։

1^բ - փայլանունն ասին. որոց անունն հասար-
 բակ. և ըստ անունանն բան գոյացող ընան.
 հիշան։ կենդանի։ մարդն, և արջառն։ քանզի
 մարդն և արջառն, հասարակ անունն ընան.

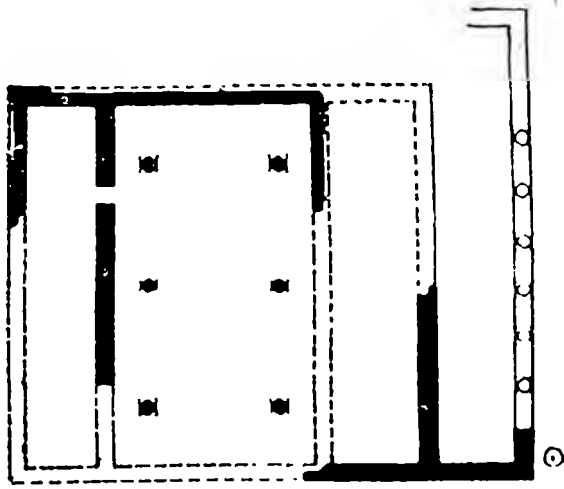
66. Դավիթ Անհաղթի պատկերը (13-րդ դ. ձեռագրից)

Ծ 4 4	Լ ւ 4	4 2 7 ւ	հ ր ւ ւ	հ փ Ծ 2
Ծ 4 4 2	4 Բ Ծ Ի	4 ւ 7 փ	հ Լ ւ Ծ	հ Բ 4 Դ
Ծ 2 ւ	4 Գ Ծ 2	4 Լ Ե ւ	հ Խ ւ ւ ւ	հ ւ 4
Ծ 2 ւ 2	4 Դ Ծ Խ	4 ւ 2	հ Ծ 4 2	
Ծ Ծ Ի	4 Է 3	4 ւ Ժ Բ	հ 4 ւ ւ	2 ւ 2
Ծ Ե ւ	4 Զ 3 4	4 Զ 3 Ը	հ 5 ւ Ը	2 Բ Ծ 4
Ծ Ե ւ Բ	4 Է ւ Ի	4 ւ Ի Դ	հ Ծ Ի Ը	2 Գ Խ ւ
Ծ ւ Բ	4 Ը ւ Ծ	4 Ի Լ	հ 2 Գ Ե	2 Դ Ի Ի
Ծ 2 Բ Ի	4 Թ 2 ւ	4 Գ Լ 2	հ Ծ Գ	2 Է ւ
Ծ Դ Բ	4 Ժ Ը	4 Ի Խ Բ	հ Ե ւ ւ	2 Զ ւ Ծ
Ծ 2 Գ Ի	4 Ի Ը Ե	4 փ Խ Ը	հ Ե Բ Ը	2 Է 2 4
Ծ ւ Դ	4 Լ Ը ւ ւ	4 Բ Ծ Դ	հ ւ Բ փ	2 Ը Ը Խ
Ծ Ը Դ Ի	4 Խ ւ ւ	4 ւ 4	հ 2 Գ Բ	2 Թ 2 Ի
Ծ Ը Է	4 Ծ Ը		հ Ը Դ ւ	2 Ժ ւ Կ
Ծ ւ Ժ	4 Կ Ը Ը	հ ւ 4	հ 2 Դ Բ	2 Ի Ը Ը
Ծ Ը Ժ Է	4 Կ ւ Ը	հ Բ Ծ Խ	հ ւ Է Կ	2 Լ ւ ւ
Ծ ւ Ի	4 Ծ ւ ւ ւ	հ Գ Ծ Ժ	հ Ը Կ Ը	2 Խ Ը Ը
Ծ Ի Ժ Է	4 Դ Ը ւ	հ Դ Ծ Ժ	հ Ը Է	2 Ծ ւ
Ծ Գ Ը	4 Ծ Գ	հ Է Ե Ծ	հ ւ Ժ Դ	2 4 ւ ւ ւ
Ծ Ի Ը	4 Խ ւ ւ	հ 2 ւ Ի	հ Ը Խ ւ	2 Կ Ը Ը
Ծ Դ Խ	4 Ե ւ փ	հ Է ւ Ը	հ ւ Ի Ը	2 Ծ Գ ւ
Ծ Բ Խ Է	4 ւ Բ ւ	հ Ը 2 4	հ Ի Լ Է	2 Դ Ը Ը
Ծ ւ Ծ	4 2 Գ	հ Թ Ը Լ	հ Գ Խ Բ	2 Ծ փ
	4 Ը Գ Գ	հ Ժ 2	հ Ի Խ Ը	2 Ը ւ ւ ւ

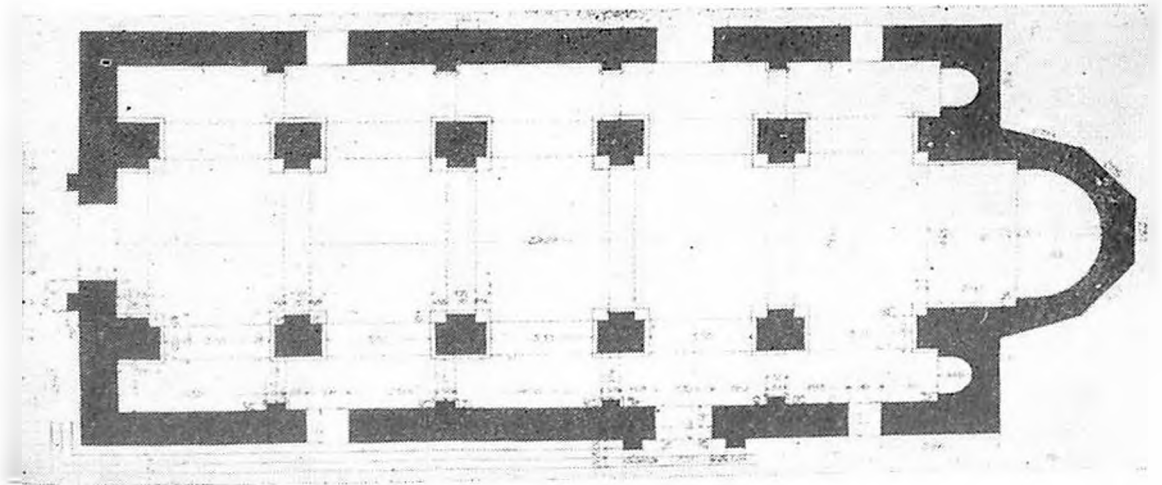
և հաստ-քիսիցիս համայնիցն: և Լրաց զճէն ճարտասանն:
 և զ զին քննիչոնն: և զայքն արարածոց: և ունիցին
 ձամս: Ժք: և հաստ-ու: յիկ: այսպէս զճէն երկիցս: և զճն:
 Էրկիցս: յիկ: և այլ բէնայն կարգն: Եւ: Գժ Ը ւ ւ ւ
 ւ քարտի-ր ւ ւ Ծ Է ւ ւ զինն: յիկ: զայ: ւ ւ ւ

Յ Կ Ը Ի Ը

67. Մի էջ Սճահա Յիրակացոյ թխարանութեան դասագրքից (13 լր դ. ձեռագր.)

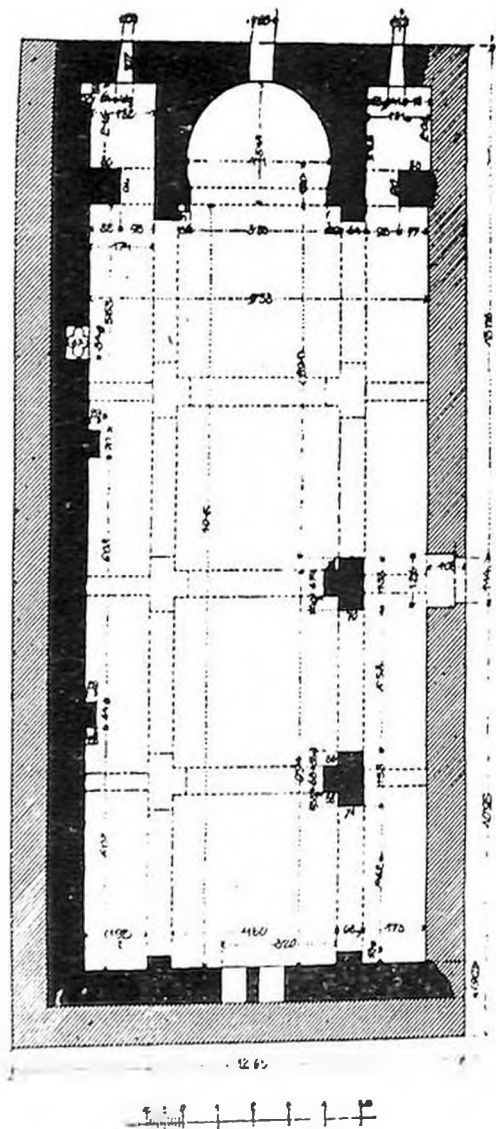
70. Արուն. պալատի հատակագիծ,
ըստ Վ. Հարությունյանի

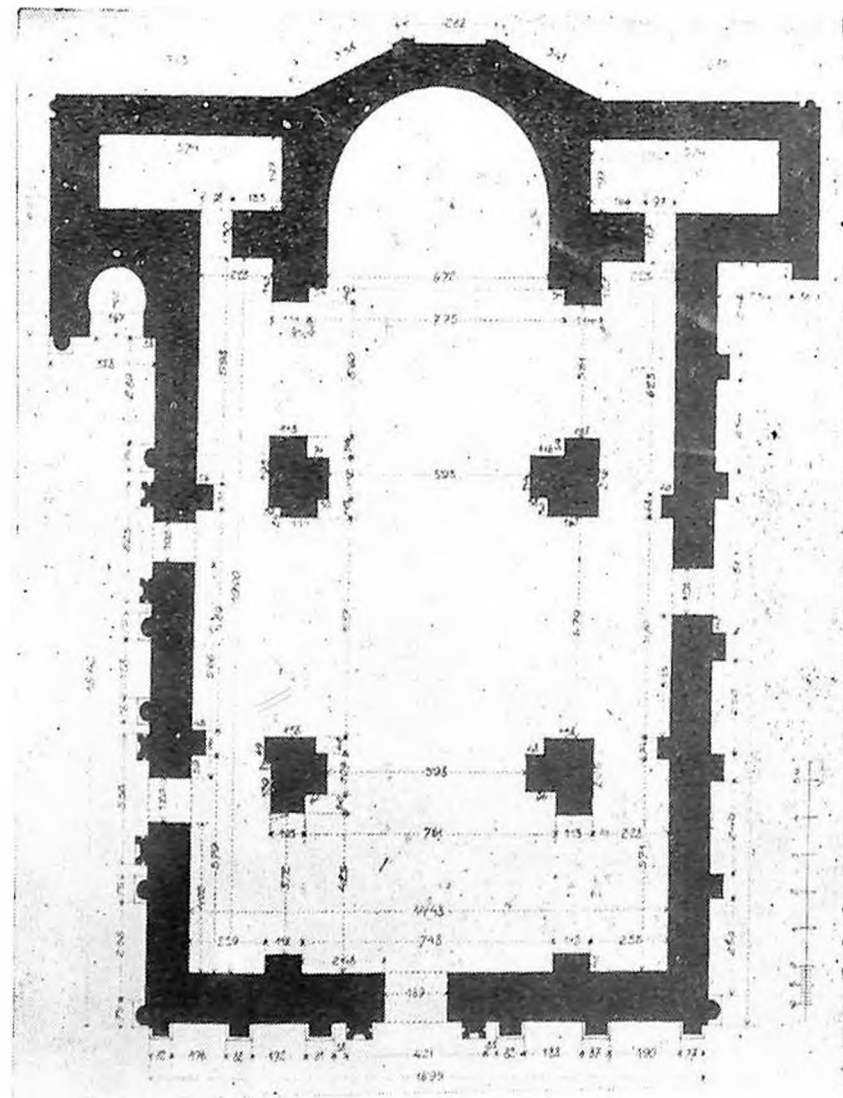
71. Եղվարդ, Եռանավ բազիլիկա, 5-րդ դ.

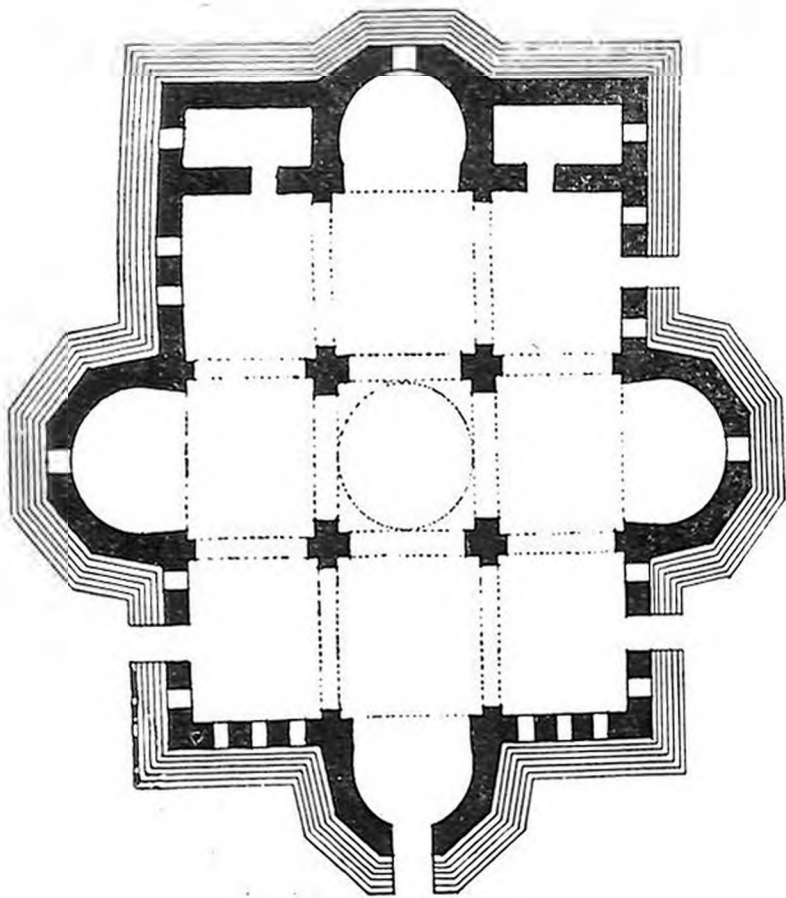
72. Դվին. կաթողիկոսական պալատը (վերակազմությունը Վ. Հարությունյանի)

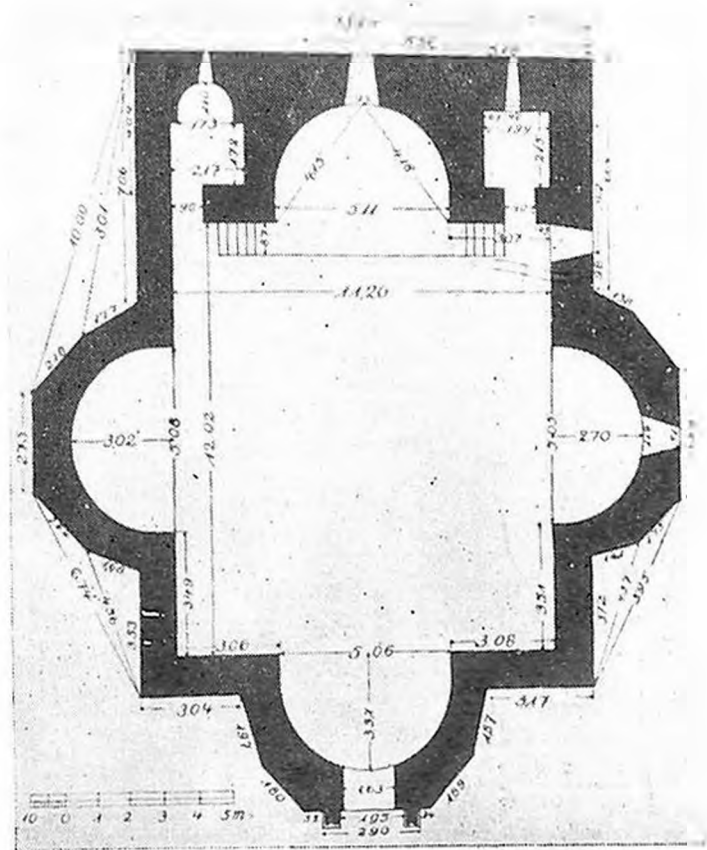
73. Աջոտարակ. Եռանավ բազիլիկա, 5—6-րդ դ.

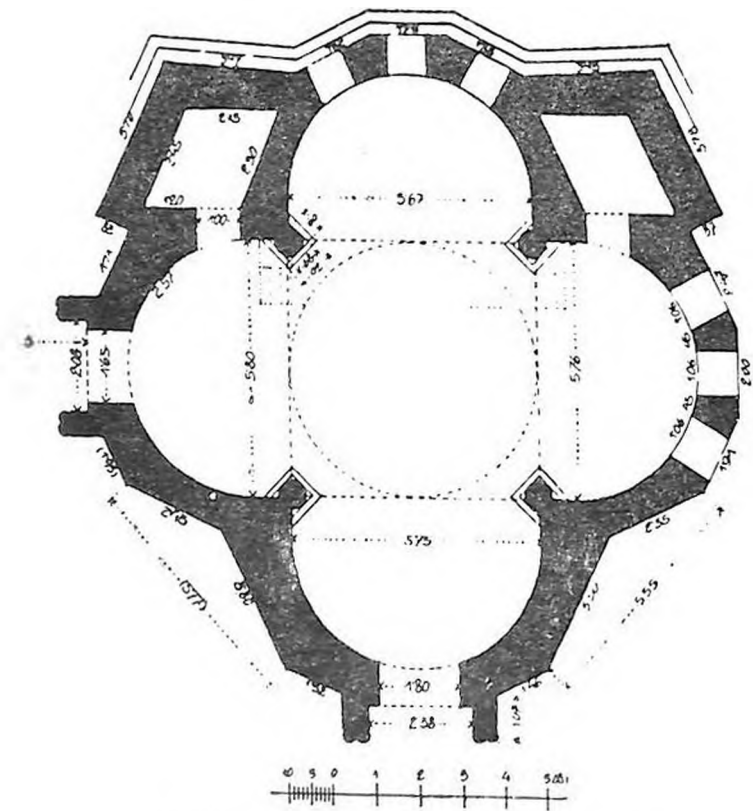
74. Տեղրի տաճար (հատակագիծ), 5-րդ դ.

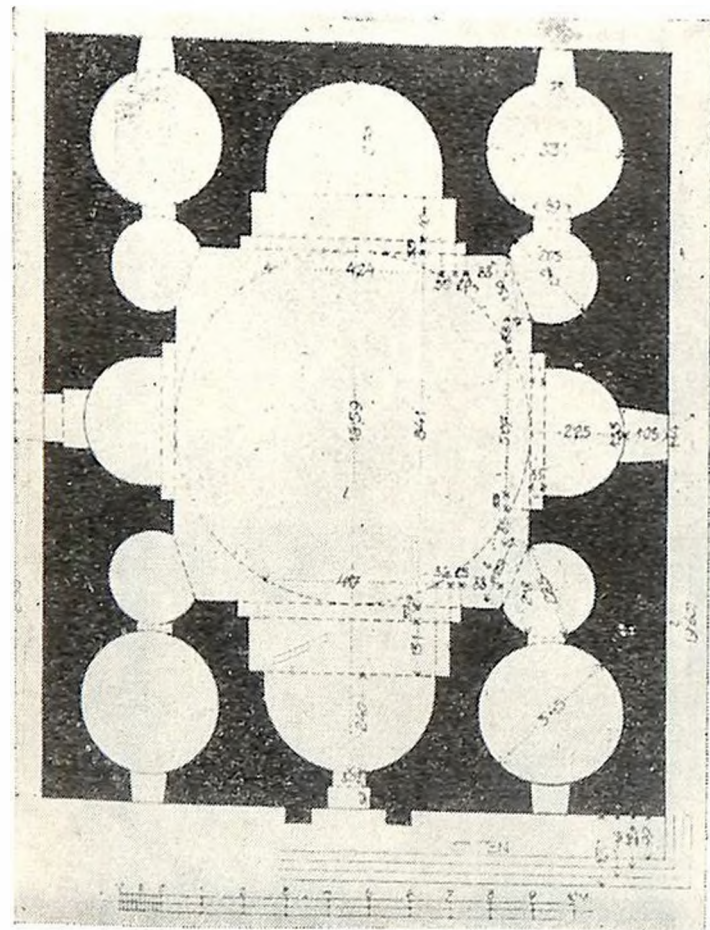
75. Լշնի 5-րդ դ. տաճարի հատակագիծը, 5-րդ դ.

76. Մաստոսի 6-րդ դ. տաճարի հատակագիծը, 6-րդ դ.

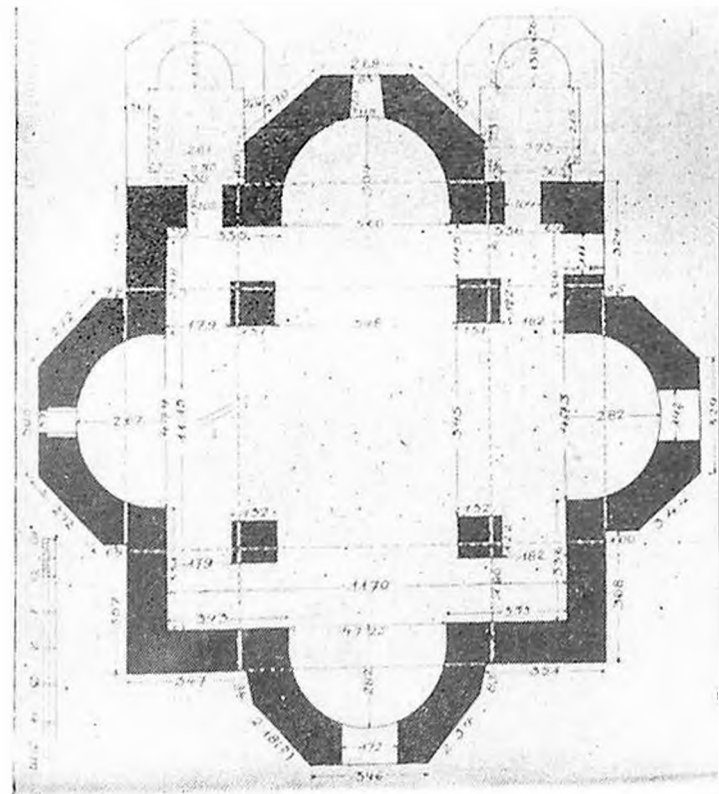
77. Ագարակ. Խաչաձև եկեղեցու հատակագիծ

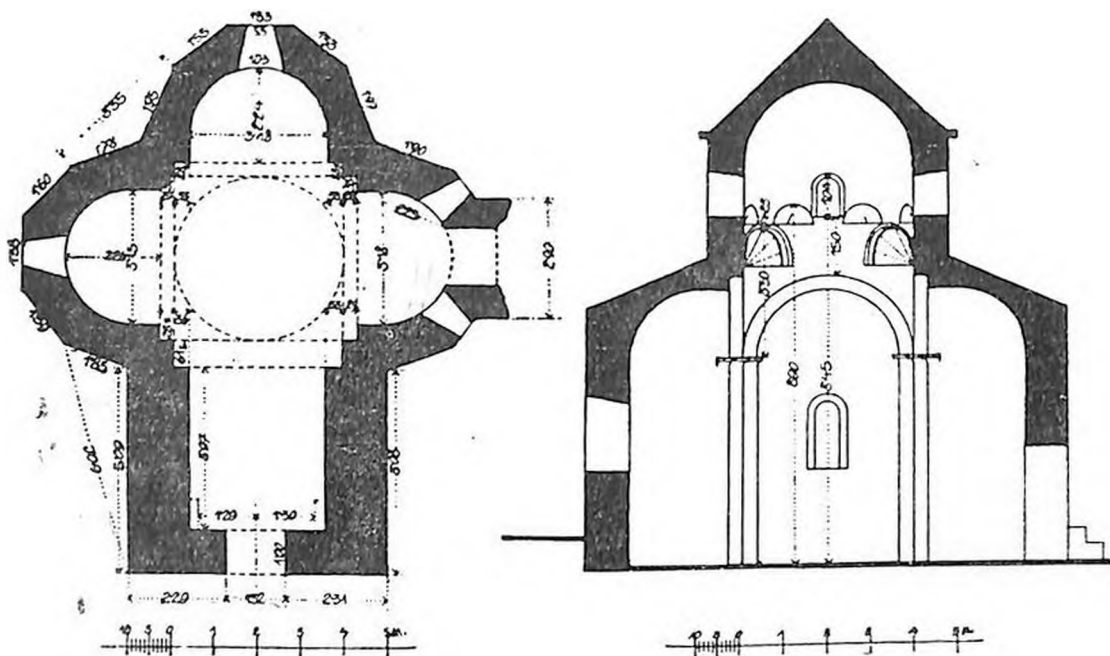
78. Ալան. տաճարի հատակագիծ, 6-րդ դ.

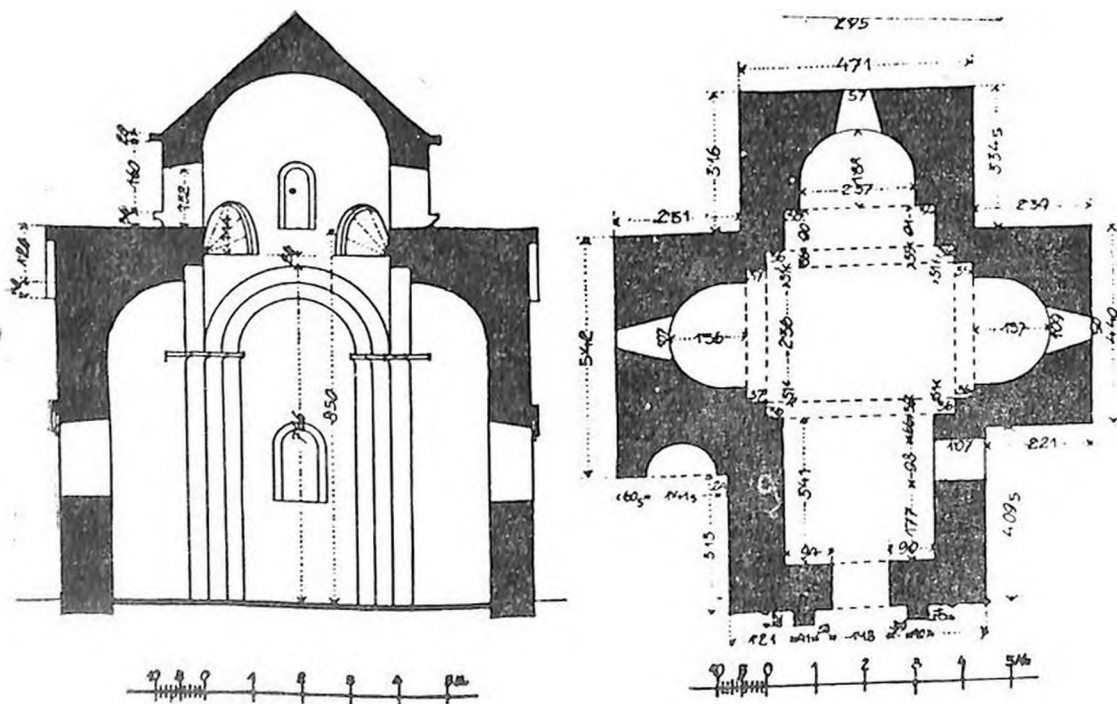
81. Մրեն. գմբեթը ներսից

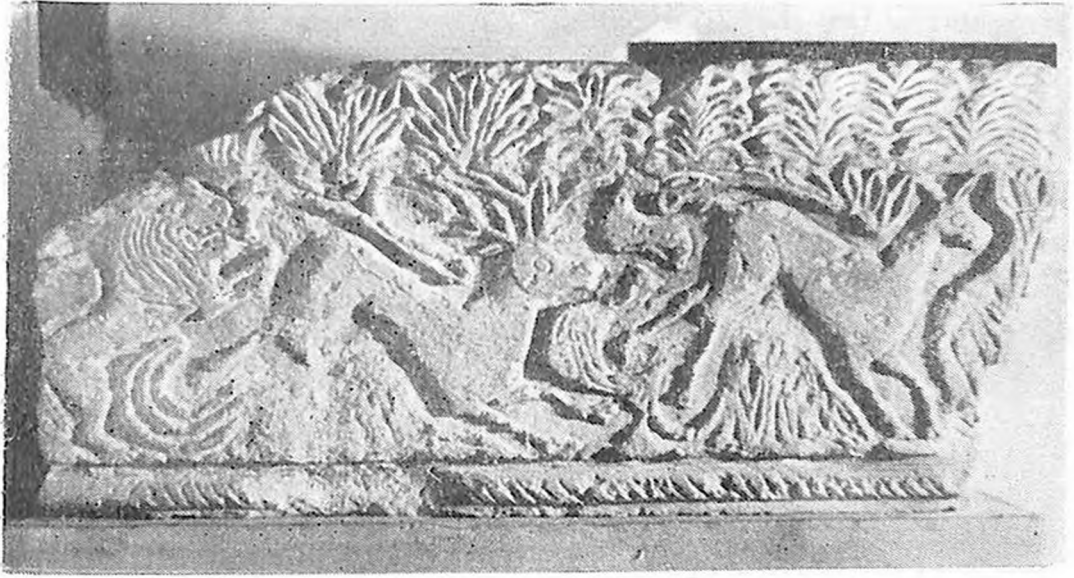
82. Բագրատան. տաճարի հատակագիծը, 624—631 թթ.

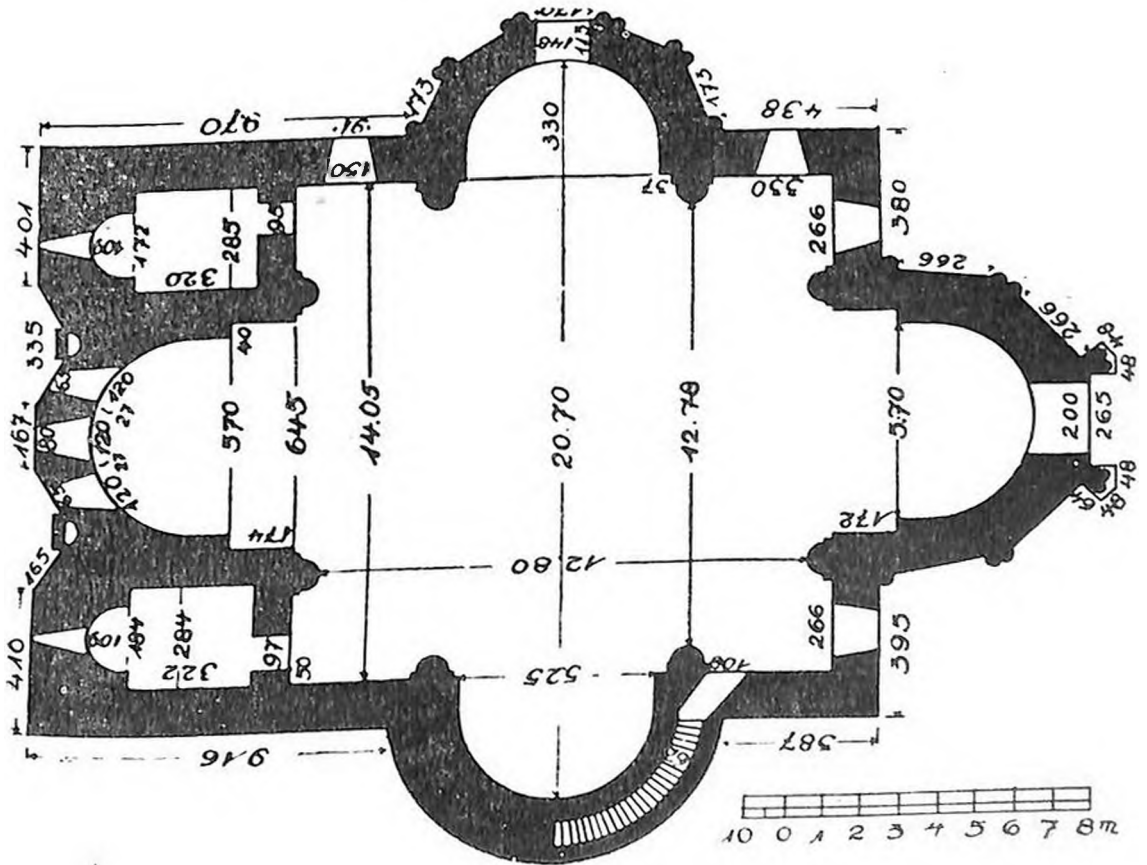
83. Այվանս. նկեղեցու հատակագիծը և կտրվածքը, 637 թ.

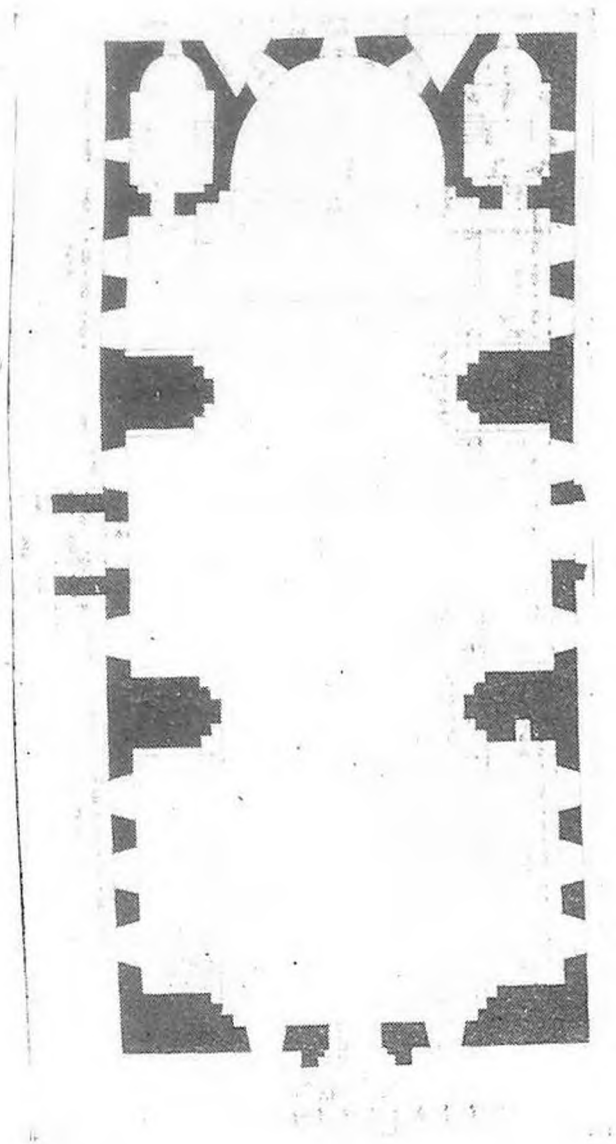
84. Թալին. Ներսէս Կանաքաղանի կառուցած նկեղեցու հատակագիծը և կտրվածքը, 7-րդ դ.

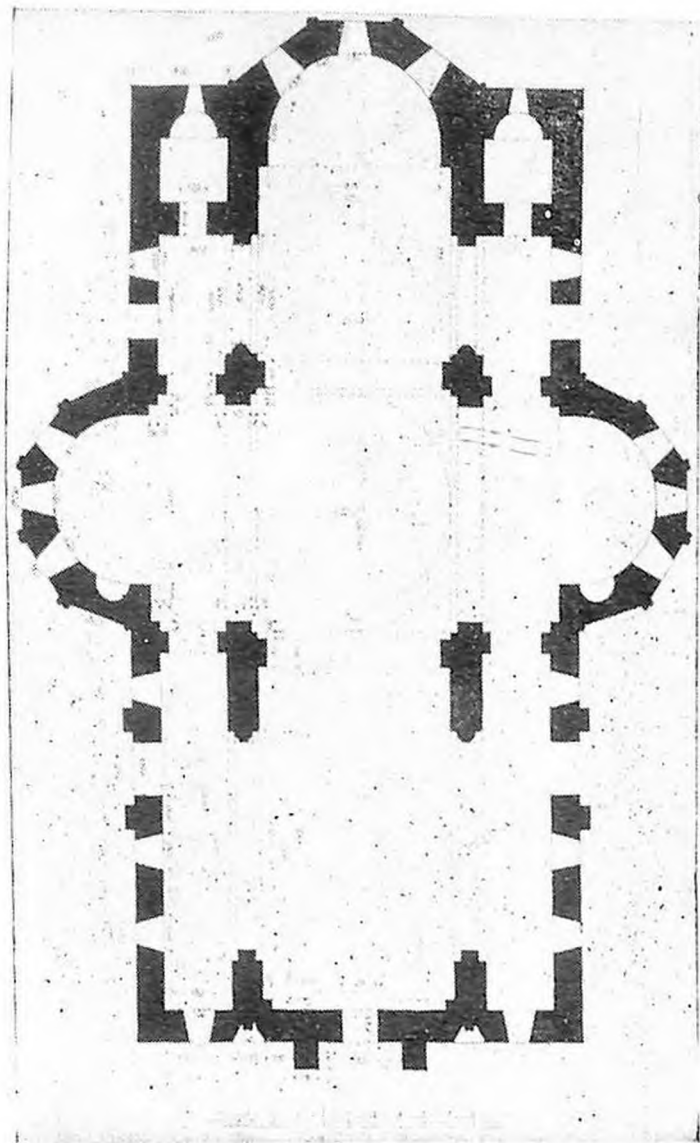
85. Մոխր. եկեղեցու խաչակ, 5-րդ դ.

86. Արթիկ. տաճարի հատակագիծը, 7-րդ դ.

87. Արուճ. տաճարի հատակագիծը, 7-րդ դ.

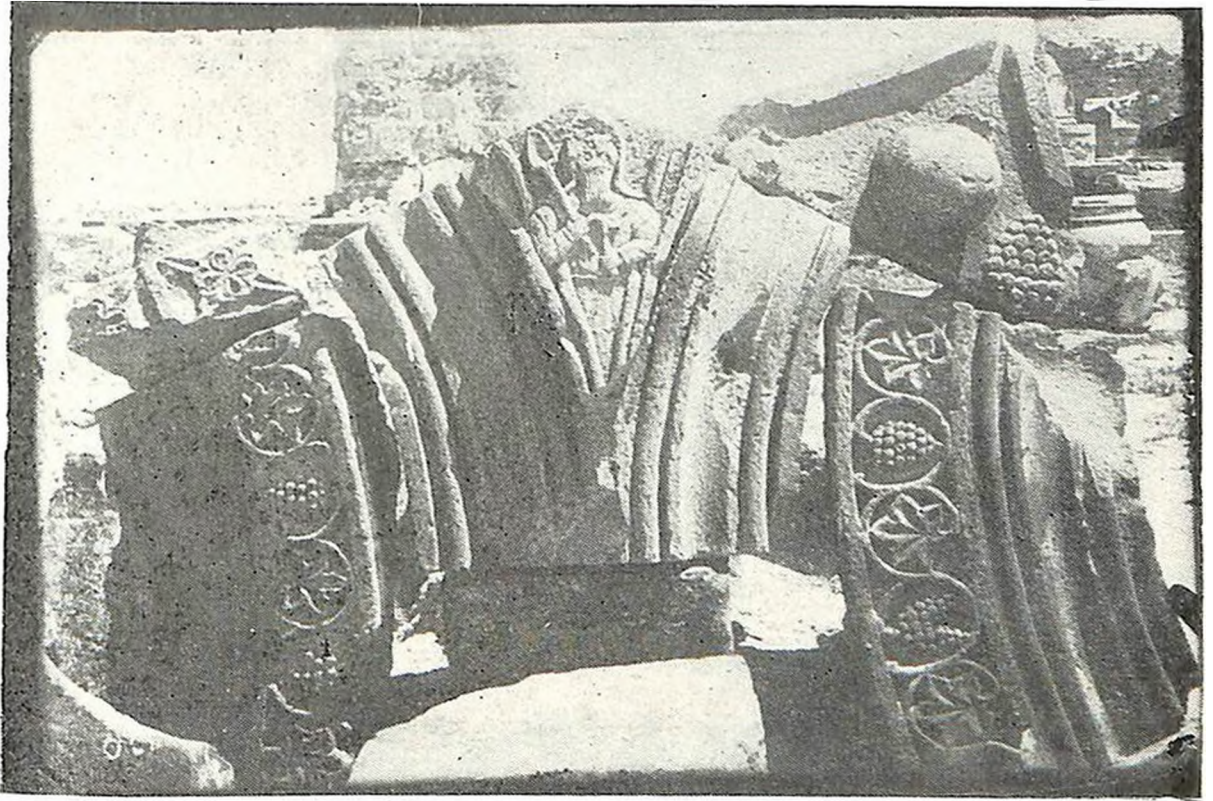
88. Թալիճ. տաճարի հատակագիծը, 7-րդ դ.

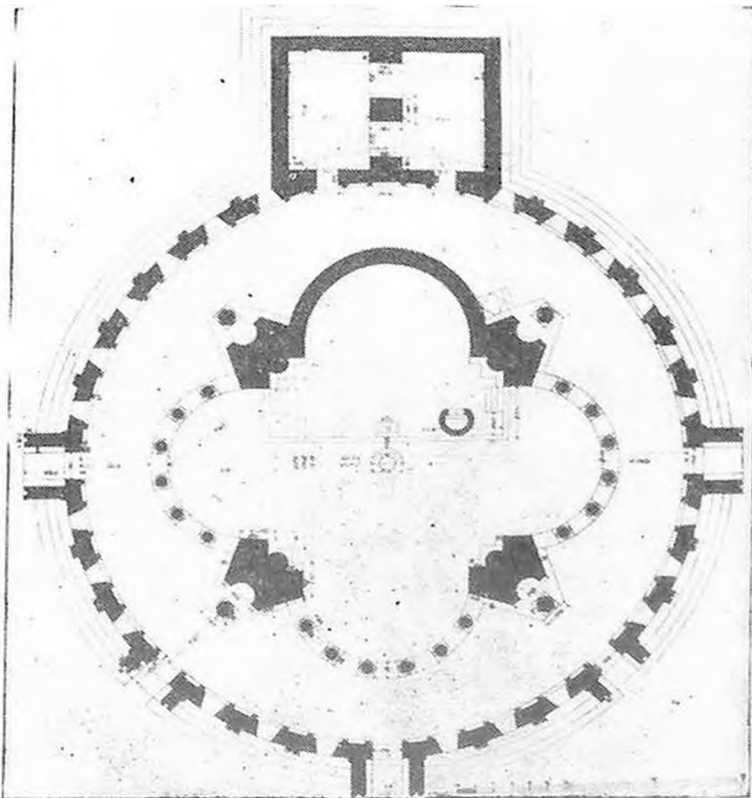
91. Լմբառ. եկեղեցու տեսքը հարավ-արևելքից, 7-րդ դ.

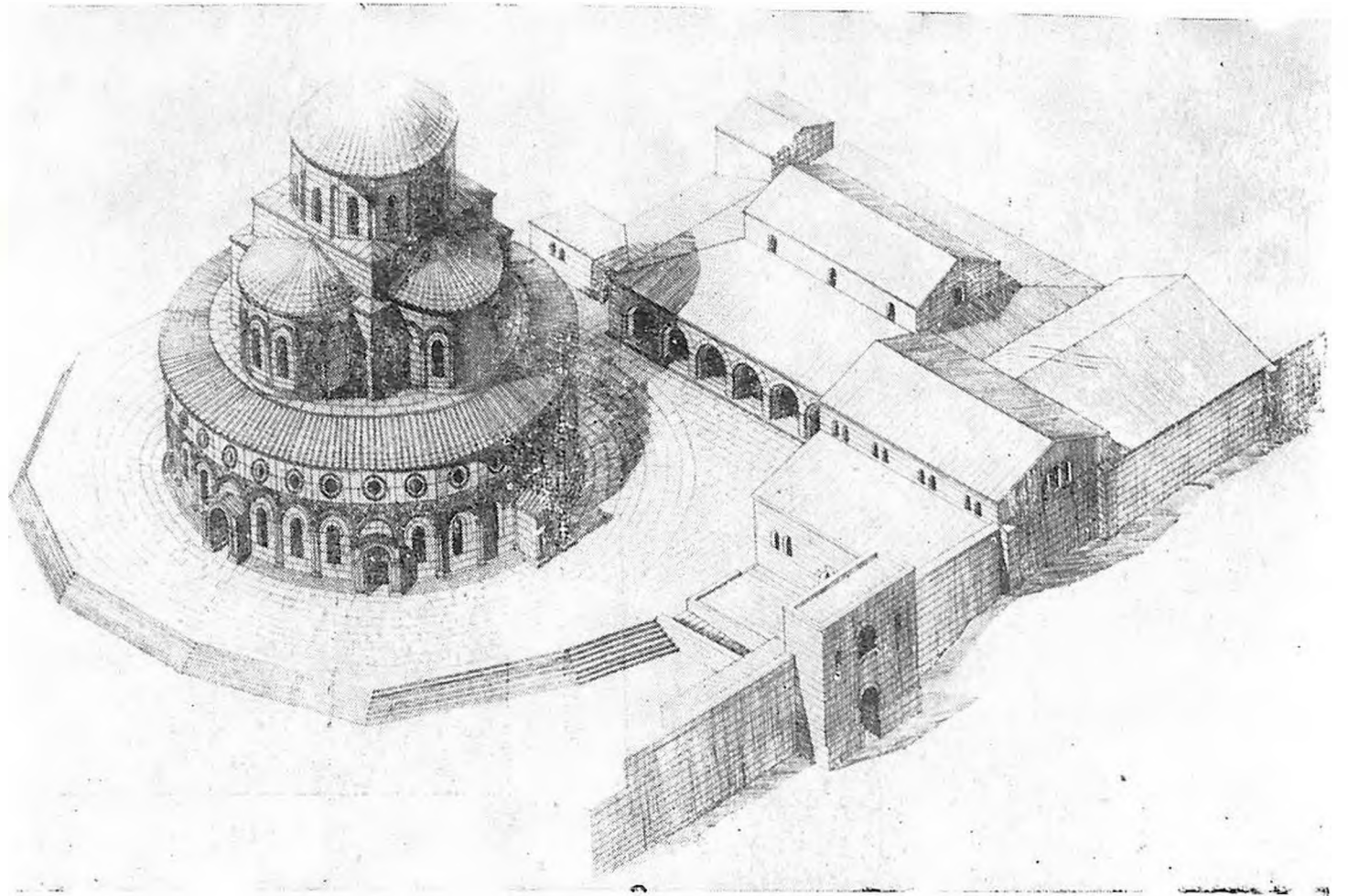
92. Զվարթնոց. զամբյուղաձև խոյակ, 7-րդ դ.

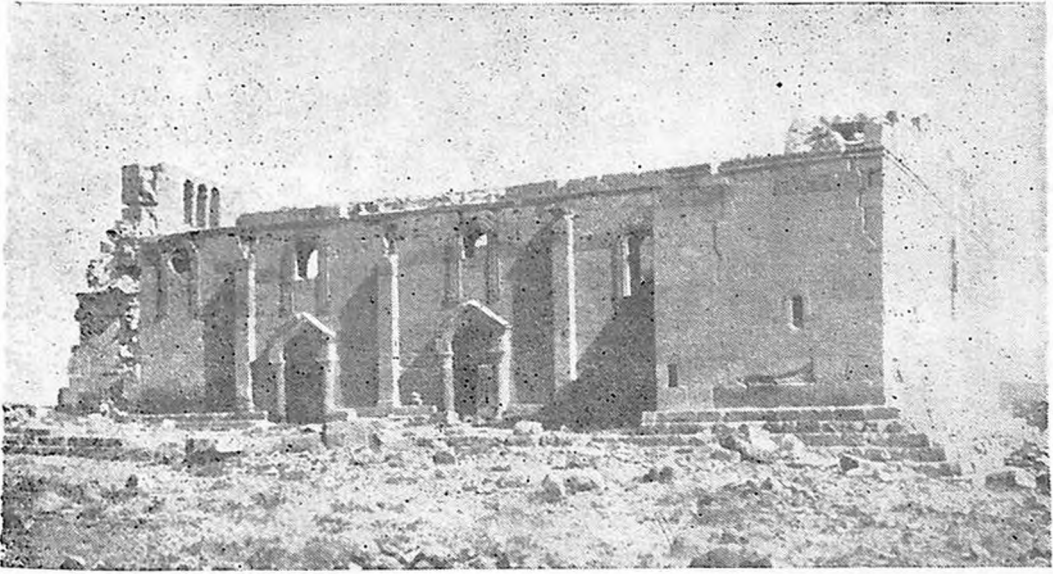
93. Զվարթնոց. Հովհաննի դիմաքանդակը, 7-րդ դ.

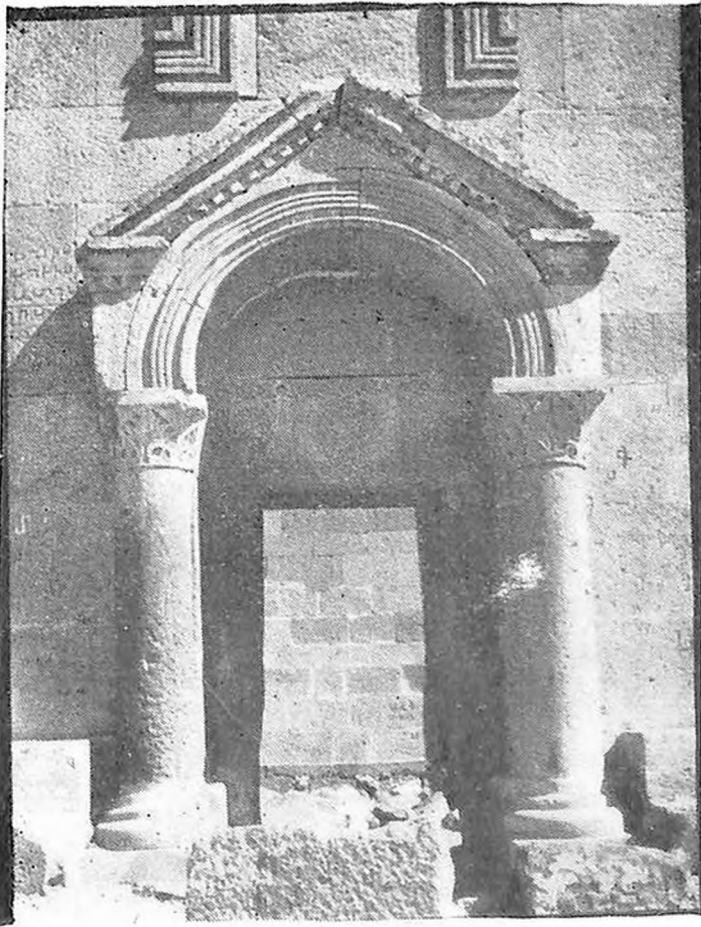
94. Զվարթնոց տաճարի հատմարագիծը, 643-662 թթ.

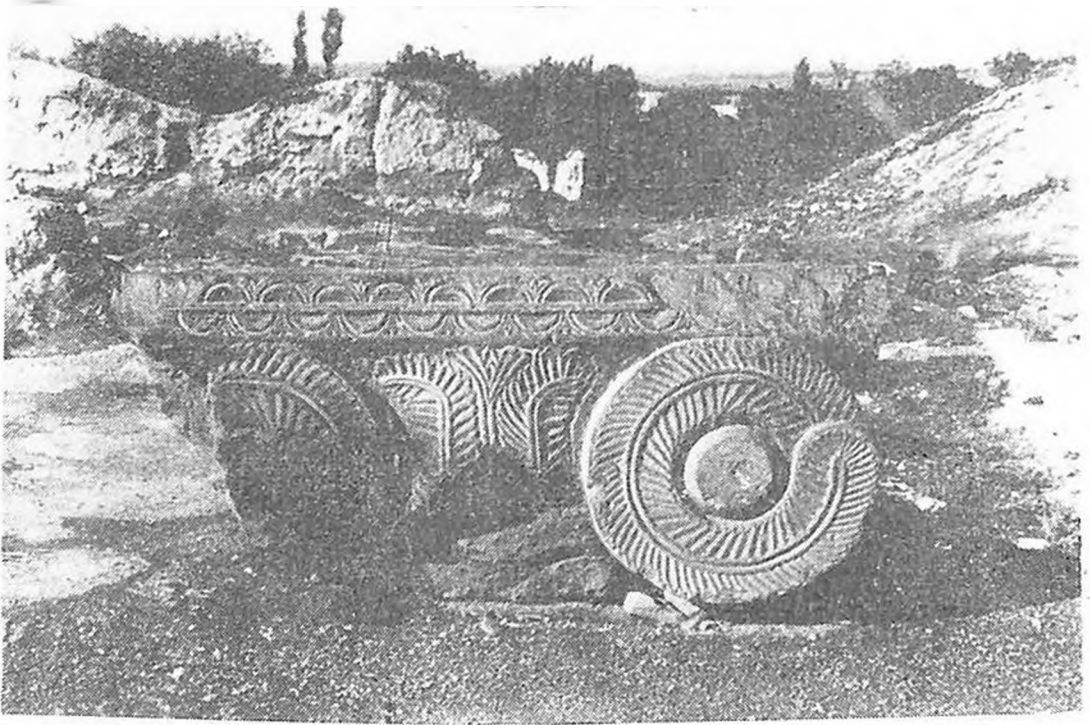
95. Զվարթնոց տաճարի և պալատական շենքերի վերակազմությունը (ըստ Ստ. Մնացականյանի)

96. Երևույթ. Մասնավ քաղիլկայի տեսըը հարավ-արևելքից, 5-րդ դ

97. Երևույթ. Հարսուլային ճակատի արևելյան շքանուարը, 5-րդ դ

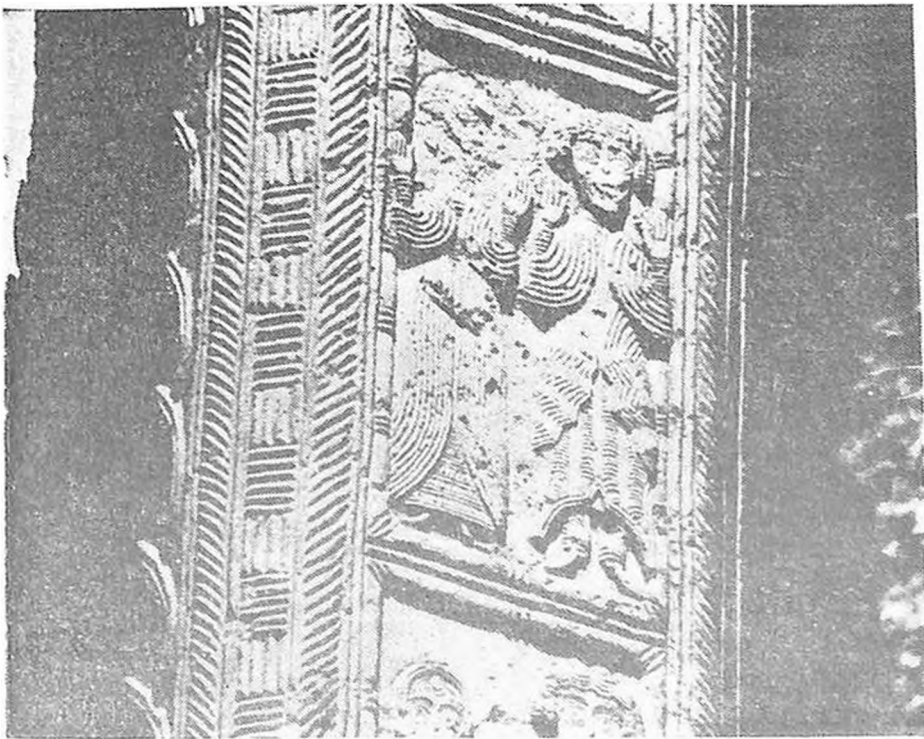
98. Դվին. կաթողիկոսական սրբաբնի խոյակ, 7-րդ դ.

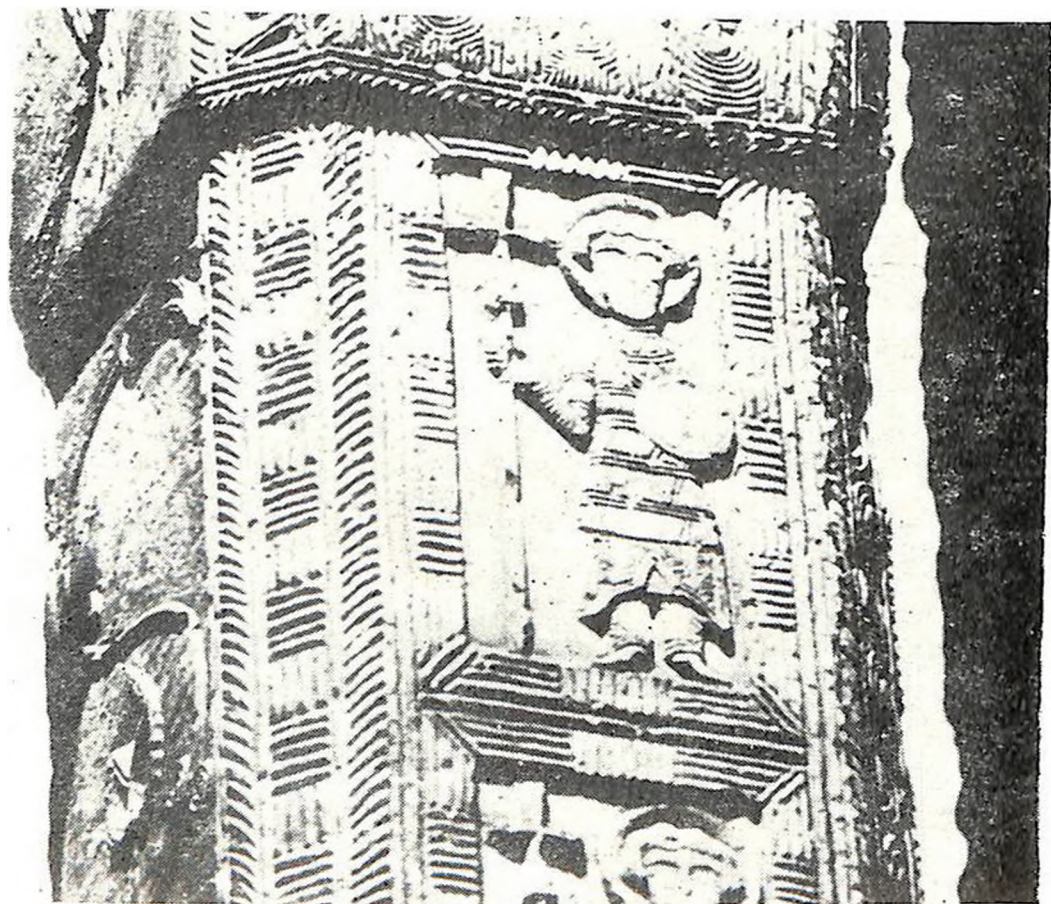
99. Զվարթնոց. Արծվաբանդակ խոյակ, 7-րդ դ.

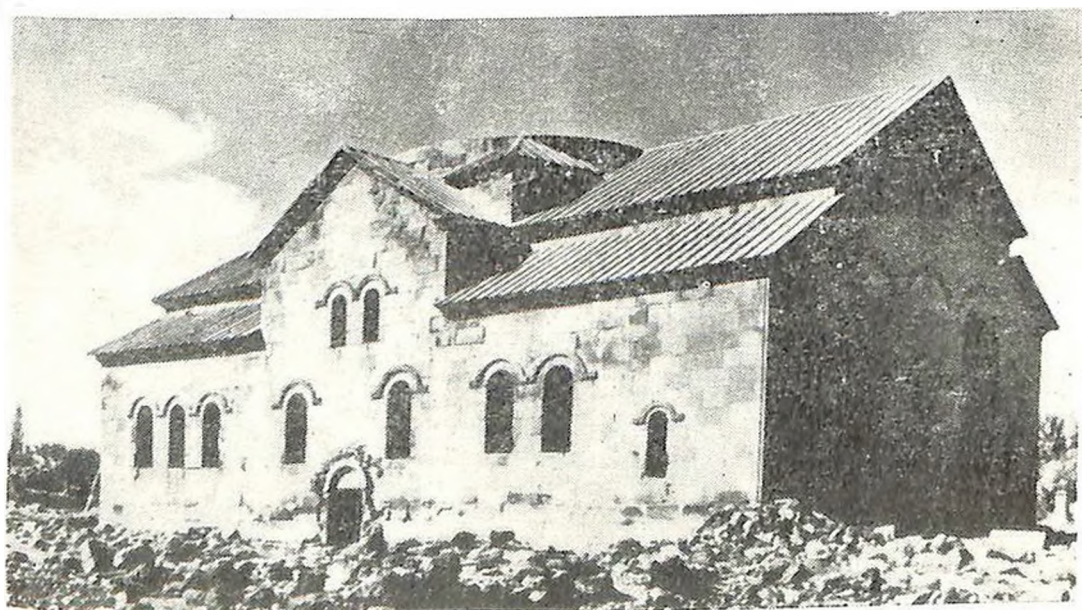
100. Միսախան. Կոնստանդինյան իշխանի դիմաքանդակը, 7-րդ դ.

101. Օճուսի հուշարձանի բարձրարձանակմբից

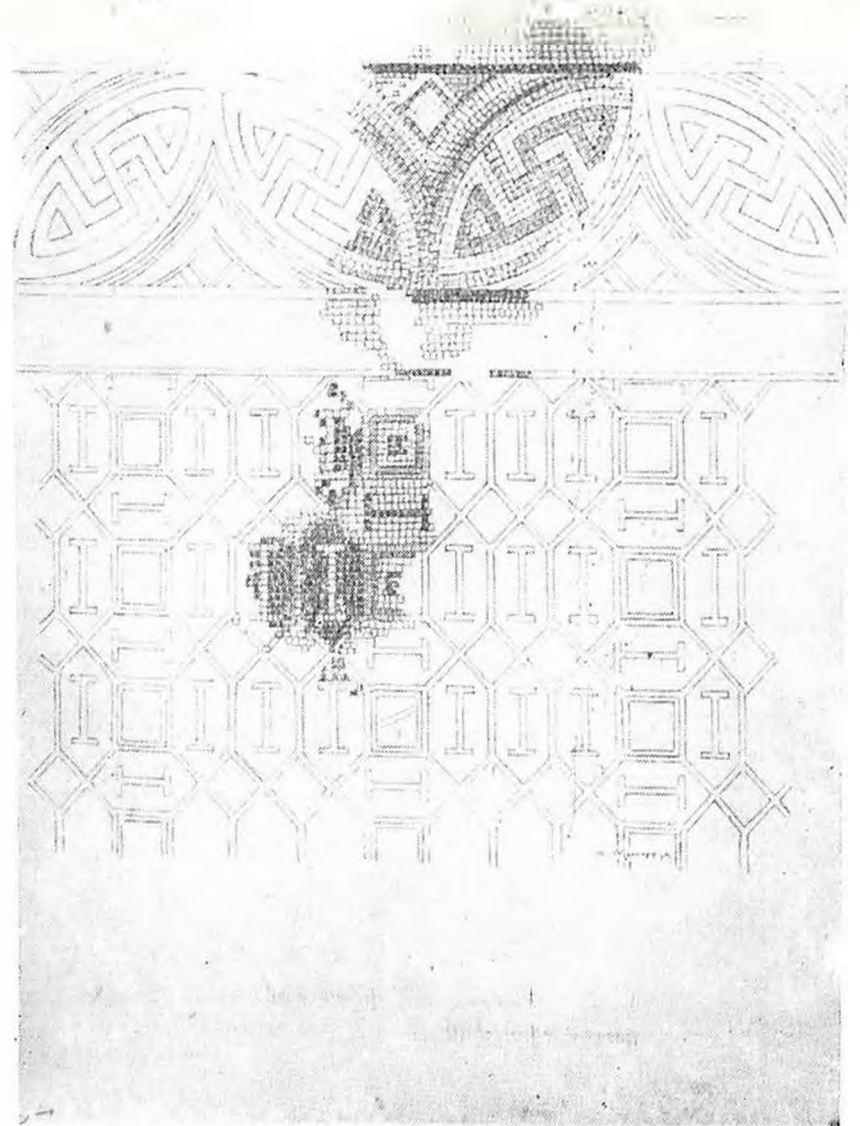
102. Օձուն. հուշարձանի բարձրաքանդակներից

103. Արուճ. ընդհանուր տեսքը հարավ արևելքից

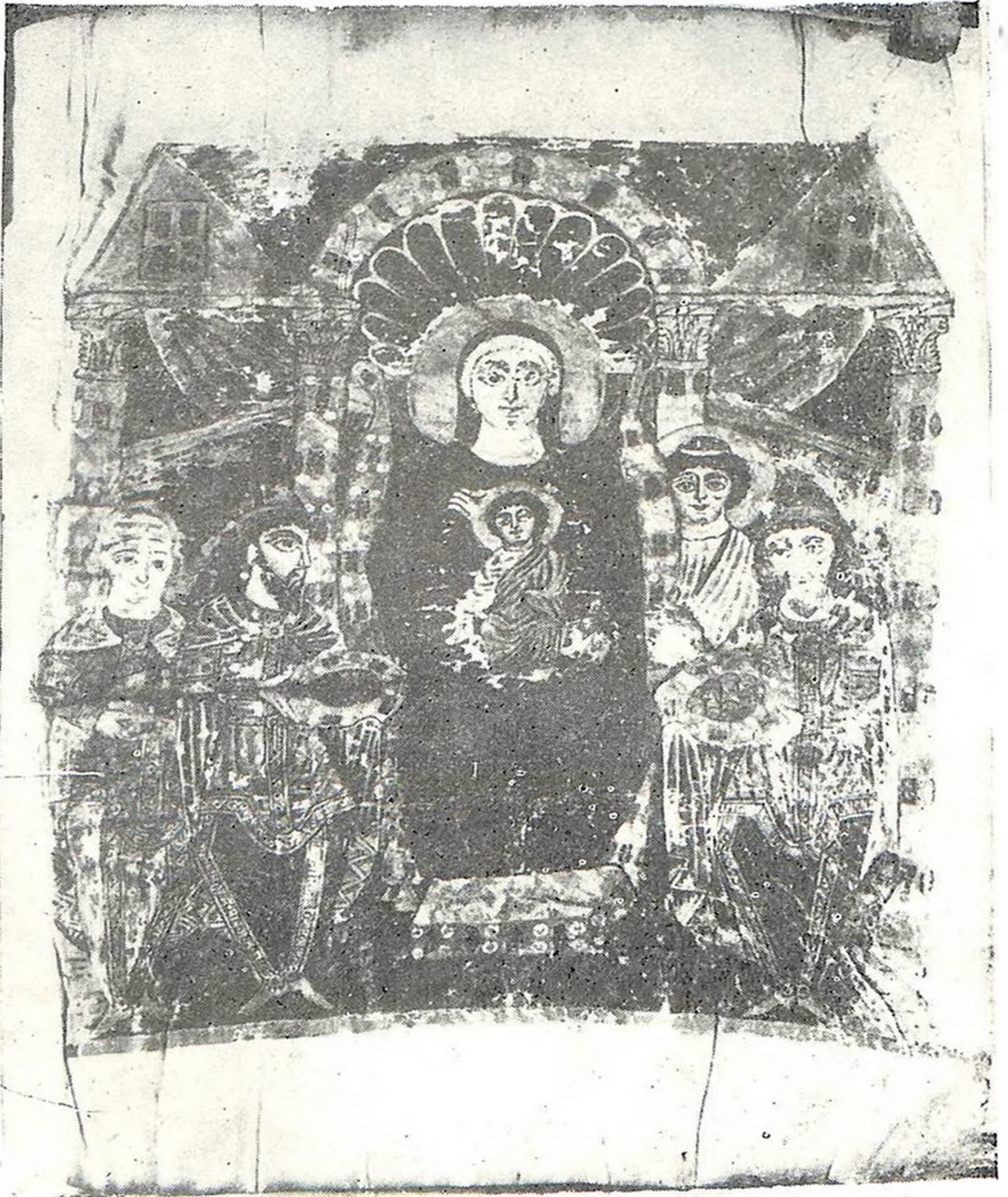
104. Լմբատ. որմնանկարի նատված, 7-րդ դ.

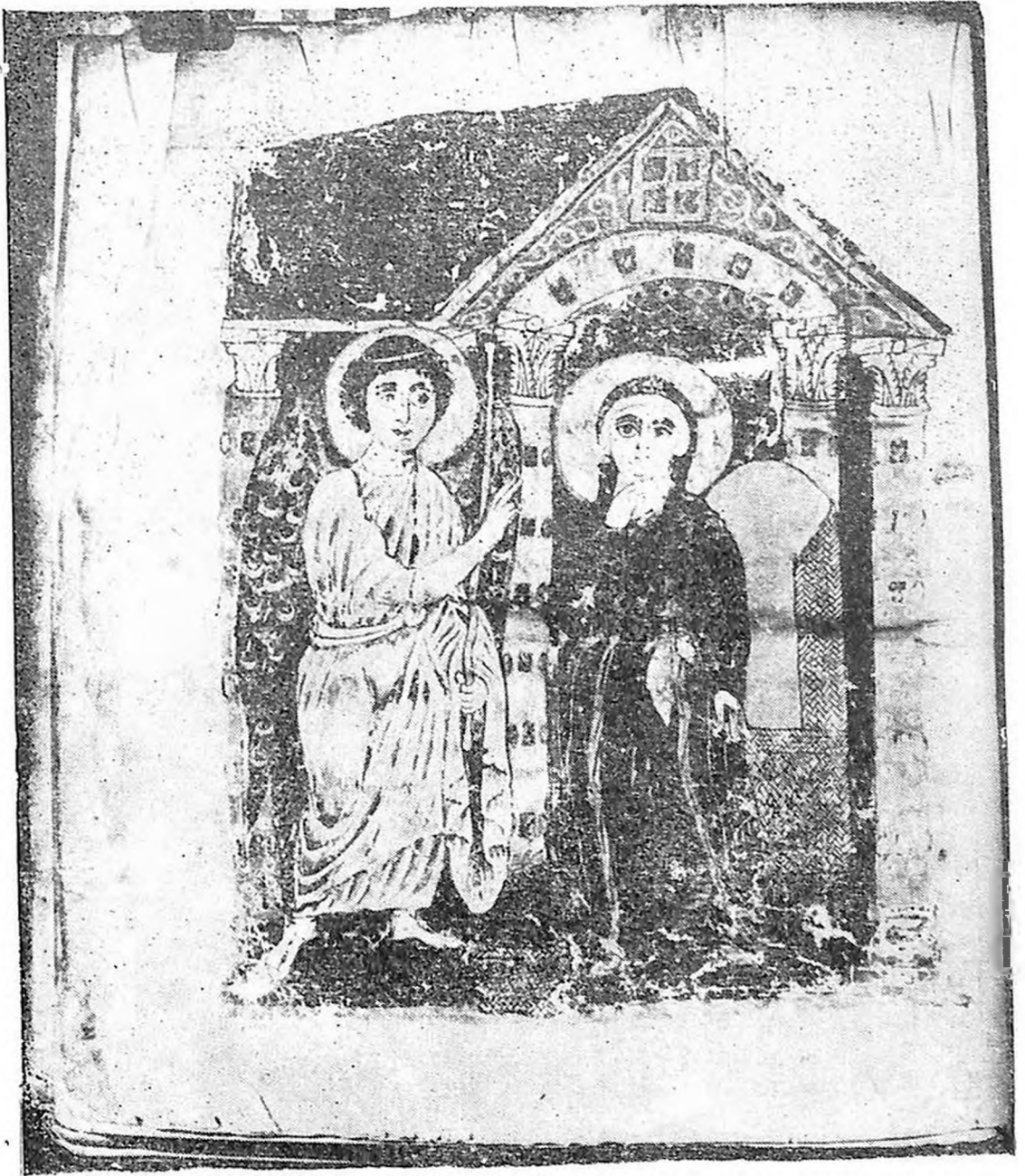
105. Դվին. խճանկար, վերակազմությունը Ա. Պատրիկի

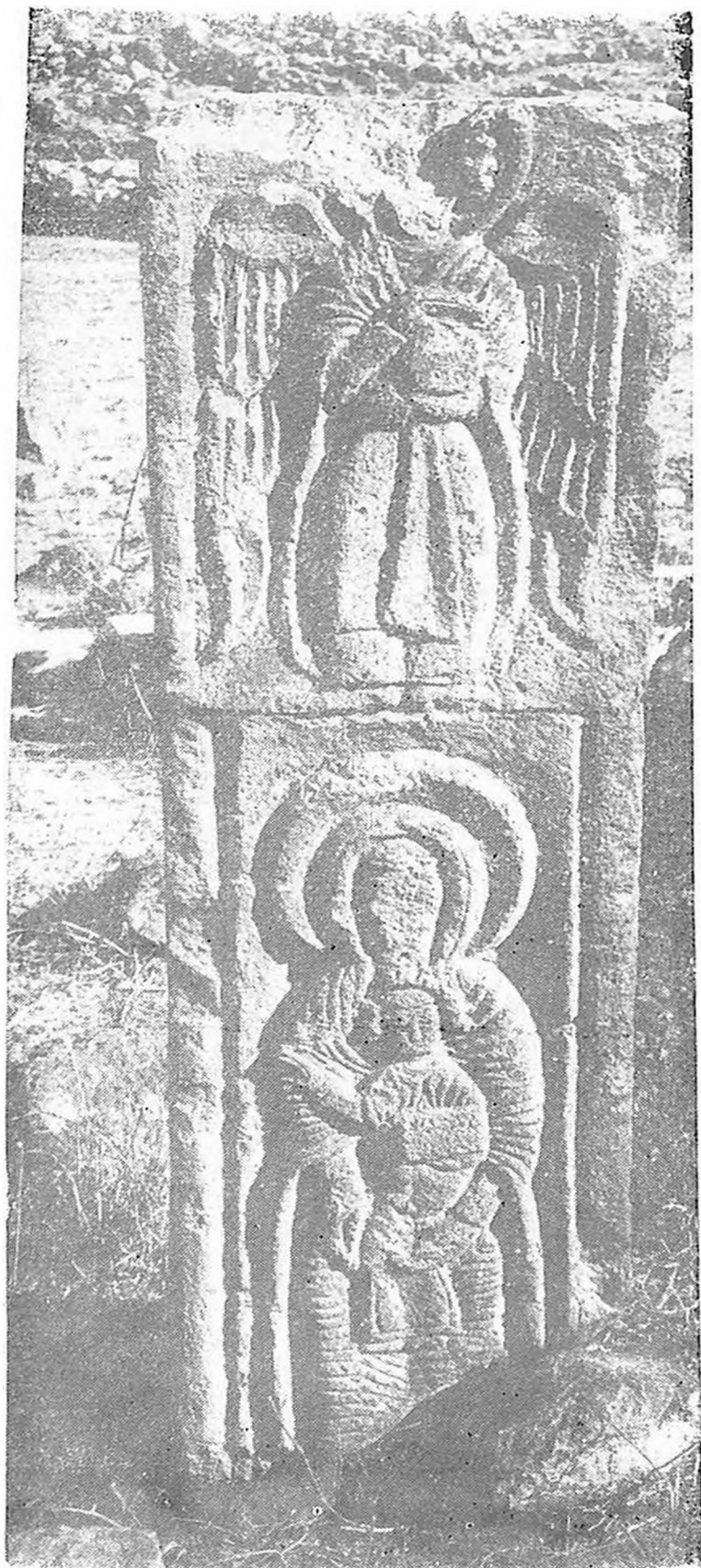
108. Երուսաղեմ. Խճանկար զոսկածննրի գերեզմանի վրա, հապերեն արձանագրությամբ

109. Լճիսիւմի աղետարանի վերջում փակցված մանրանկար, 6—7-րդ դդ.

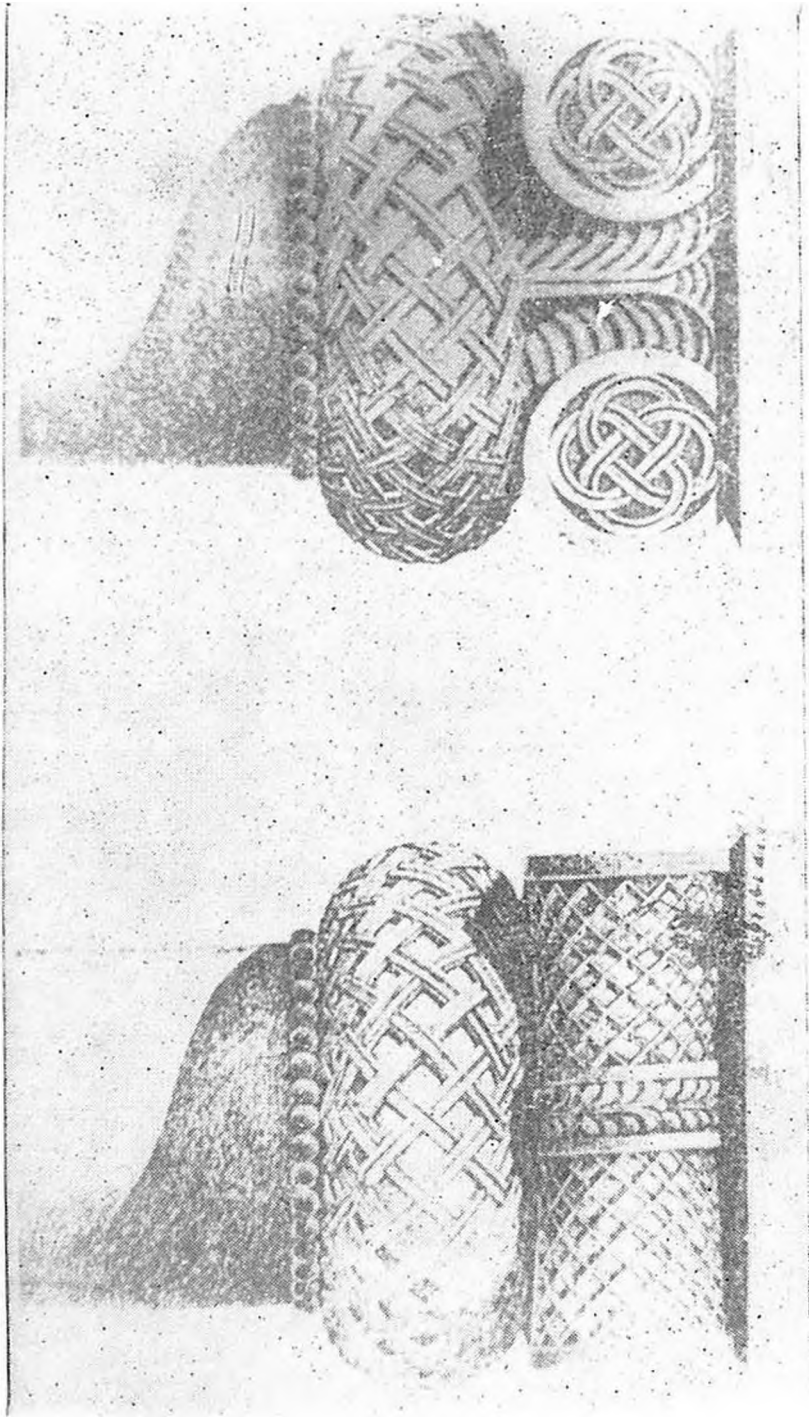
110. Էջիածնի ապետարանի վերջում փակցված մանրանկար, 6—7-րդ դդ.

111 Թալին. քառակող կոթող, 6-րդ դ.

112. Փարոս. (Արթիկի շրջան), բառակող կոթող, 7-րդ դ.

113. Դվին. հուշապան խոյակ, 7-րդ դ.

114. Դվին. այգեկուրթի տեսարան, Յ-րդ դ.

զուսի «Պատմութիւն Հայոց»-ն է¹⁹, որ պատմական մր ամբողջական ժամանակաշրջան ընդգրկելու առումով թերևս առաջին հայոց պատմութիւնն է, որ պիտի իմաստով հասկացել են նաև հնում (Ղ. Փարպեցի): Եթե հայ առաջին պատմագրական երկը՝ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ն նվիրված էր V դարի հայոց խոշորագույն մշակութային երևույթի՝ գրերի գյուտի և Մաշտոցի գործունեության պատմությանը, ապա Ագաթանգեղոսի երկը՝ III—IV դդ. Հայաստանի դարձյալ կրոնամշակութային կյանքի մեծագույն երևույթներից մեկի՝ հայոց քրիստոնեական դարձի, եկեղեցու հիմնադրման և երկու խոշորագույն կրոնաքաղաքական գործիչների՝ Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Գ-ի կյանքի ու գործունեության պատմությանը: Այսինքն՝ հայ հին պատմագրութիւնն սկզբնավորվում էր ամենից առաջ իբրև ազգային մշակույթի պատմութիւն:

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը բաղկացած է ընդարձակ առաջաբանից և երեք մասից:

Առաջին մասն, որ կոչվում է «Վարք և պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի», նվիրված է Գրիգոր Լուսավորչի և խոսրովի որդի Տրդատ թագավորի մանկութան ու պատանեկութան վիպական պատմությանը, Հոփսիմյանց կույսերի նահատակությանը: Երկրորդ մասը, որ կոչվում է «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» կրոնական մի ընդարձակ տրակտատ է՝ նվիրված քրիստոնեական եկեղեցու գաղափարների քարոզին: Իսկ երրորդ մասում («Գարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան ընդ ձեռն առն սրբոյ նահատակի») պատմվում է հայերի քրիստոնեություն ընդունելու, հեթանոսական մեհյանների կործանման, Գրիգորի տեսիլի և էջմիածնի տաճարի հիմնադրման, նահատակված կույսերի համար վկայարաններ շինելու, Գրիգորին Կեսարիայում կաթողիկոս ձեռնադրելու և այլնի մասին:

Ագաթանգեղոսի պատմության հեղինակի հարցը հայագիտության ցարդ չպարզված խնդիրներից է: Նրա հեղինակն իրեն համարում է ծագումով Հռոմ քաղաքից, լատիներեն և հունարեն սովորած մի մարդ, որը ծառայության է մտել հայոց Տրդատ թագավորի պալատում և նրա հրամանով շարադրել է հիշյալ պատմութիւնը: Այսինքն՝ նա իբրև համարում է իր նկարագրած անցքերի ժամանակակից և ականատես:

Բանասիրութիւնը, սակայն, պարզել է, որ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը գրված է ոչ թե IV դարում հունարեն, այլ V դարի կեսերին՝ հայերեն, որ նրա հեղինակը կամ խմբագրողը ղեպերին ժամանակակից և ականատես չէ, այլ V դարի անձ, մեծապես օգտվել է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկից, և «Ագաթանգեղոս» ոչ թե հատուկ անուն է, այլ մտկղիթ, ծագած հունարեն ազգաբնու (լավ, բարի) և անգելոս (լրաբեր, ավետաբեր) բառերի բարդությունից, որ նշանակում է ավետաբեր, նման հունարեն նույն բառին հոմանիշ եանգելոս-ին (ավետող): Հետևաբար՝ «Ագաթանգեղոս պատմութիւն» նշանակում է պատմութիւն ավետաբերի: Իսկ այդ սոցաթանգեղոս-ավետողը Հայաստանում եղել է Գրիգորը, և «Ագաթանգեղոսը» եղել է նրա սկզբնական մականունը, որ հետագայում փոխարինվել է «Լուսավորիչ» բառով: Բացի այդ, Ագաթանգեղոսի

¹⁹ «Ագաթանգեղոսի պատմութիւն Հայոց», աշխատասիրութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանայանց, «Պատմագիրք Հայոց», հ. 1, գիրք 2, Տիփլիս, 1909: Եւսե՛ աշխարհարար թարգմանութիւնը. Ագարանգեղոս. Պատմութիւն Հայոց, աշխարհարար թարգմանութիւնը ներածակա՜նով ու ծանոթութիւններով Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1933:

պատմության առաջարանում (հատվ. 16)²⁰ նշված է, որ Հայաստանում Ավետարանը քարոզողի՝ ս. Գրիգորի կյանքի ու գործունեության մասին եղել է մի գրքովածք, որից օգտվել է պատմության հեղինակը: Իրավացիորեն եզրակացվել է, որ V դարում ս. Գրիգորի մասին եղել է մի վարք, նրա կյանքի մի համառոտ պատմություն, «պատմական արժեք ունեցող մի երկ, որից օգտվել է հեղինակն իր գործը խմբագրելիս»²¹:

Բացի Գրիգորի վարքից, Ագաթանգեղոսի պատմության համար սկզբնաղբյուր են ծառայել նաև Գրիգոր Լուսավորչի, Հռիփսիմյանց կույսերի վկայաբանությունները, Լուսավորչի վարդապետությունը, տեսիլը, ինչպես նաև «Պարսից պատերազմ» ժողովրդական վեպի ցիկլից Խոսրովի և Տրդատի մասին եղած վիպական գրույցները:

Մագուսու՛ղ թեպետ տարբեր, բայց առնչությամբ ու բովանդակությամբ աչք բոլոր սկզբնաղբյուրներն աչս կամ աչլ կերպ վերաբերել են Գրիգոր Լուսավորչին ու Տրդատին, որը և հիմք է ծառայել պատմության V դարի հեղինակին կամ խմբագրողին՝ դրանց հիման վրա հյուսելու իր երկը, որի համար օժանդակ աղբյուրներ են ծառայել նաև աչլ գրվածքներ:

Արդյունքը եղել է Ագաթանգեղոսի ամբողջական պատմությունը, որը, սակայն, V դարում հորինվելուց հետո, ինչպես երևում է հին մատենագրական աղբյուրներից ու Ագաթանգեղոսի այլալեզու թարգմանություններից, ենթարկվել է մասնակի խմբագրումների ու հապավումների:

Ագաթանգեղոսի պատմությունը հյուսված լինելով տարբեր բնույթի աղբյուրների հիման վրա, ունի տարբեր մակարդակի պատմամշակութային արժեք: Պատմական բացառիկ արժեք ունի Ագաթանգեղոսի երկի երրորդ՝ վերջին մասը («Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան»), որտեղ շարադրված է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման և հայ եկեղեցու սկզբնավորման ու հաստատման նշանավոր իրադարձությունների պատմությունը: Այստեղ թանկարժեք վկայություններ կան հին Հայաստանի տեղագրության, նախարարական կարգի, հայ դիցարանության ու հեթանոսական կրոնի, պաշտամունքային վաչրերի, ինչպես նաև երկրի ներքին սոցիալական կյանքի վերաբերյալ: Թեպետ գրքի մյուս մասերը, մասնավորապես Գրիգոր Լուսավորչի վարքն ու Հռիփսիմյանց կույսերի վկայաբանությունը հորինված են ընդհանուր վկայաբանական կաղապարներով, այդուհանդերձ դրանք Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրության, Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի տարածման սկզբնական շրջանի հանգամանքների ուսումնասիրման առումով ունեն պատմական կարևոր նշանակություն:

Ագաթանգեղոսի երկը Հայաստանի պատմության մի կարևոր ժամանակաշրջանի համար ունեցած իր աղբյուրագիտական անփոխարինելի արժեքից բացի, ունի նաև գրական-գեղարվեստական նշանակալից արժեք: Զևավորված լինելով հայ գրականության սկզբնավորման շրջանում և ներառնելով ժամանակի վիպական բանահյուսությունից ամբողջական հատվածներ, վարքաբանական-վկայաբանական գրականության ձևերն ու արտահայտչամիջոցները, Ագաթանգեղոսի պատմության հեղինակը կամ խմբագրողն իր երկի նյութը ենթարկել է պատմագեղագիտական որոշակի հորինվածքով հյուսված պատմության²²: Այն

20 «Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց», Տիփլիս, 1909, էջ 15:

21 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 160:

22 Մ. Ավգալբեգյան, նշվ. աշխ., էջ 201:

իր աշխույժ տրամախոսություններով, ճոխ ու կենդանի ոճով, միմյանց կապակցված և իրար հաջորդող հրաշապատումներով ու գրույցներով, անգամ երկար ու ձիգ աղոթքներով ու վարդապետություններով շատ սիրված ու կարդացված է եղել և լիովին ծառայել իր բուն նպատակին՝ քրիստոնեության ջատագովությանը՝ ընդդեմ հեթանոսության²³։ Այդ նույն նպատակով հեղինակը կերտել է իրենց զաղափարին նվիրված ուժեղ կերպարներ, հանձին Գրիգոր Լուսավորչի, Տրդատի, Հոսիփոսիմեի, Փայանեի, օժտել նրանց անգամ առասպելական հատկանիշներով։ Այս իմաստով էլ Ազաթանգեղոսի երկը նաև գրական նշանակալից հուշարձան է և իր կարևոր տեղն ունի հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորման պատմության մեջ։

Փալատոս Բուզանդի «Պատմություն Հայոց»²⁴ երկը բացառիկ տեղ և արժեք ունի հայ պատմագրության մեջ։ Այն Ղաղար Փարպեցու վկայությամբ, Ազաթանգեղոսի պատմությունից հետո երկրորդ հայոց պատմությունն էր²⁵, գրված, հավանաբար, V դարի կեսերին։

Թե ով է եղել Փալատոս Բուզանդը, հայտնի չէ։ Կարծիքներ են հայտնվել, թե նա եղել է հույն կամ ասորի, և քանի որ նրա գրած պատմությունը վերաբերում է IV դարի դեպքերին, ուստի ենթադրել են, թե նա IV դարի հեղինակ է, գրել է հունարեն կամ ասորերեն, իսկ հետագայում՝ V դարում, նրա պատմությունը թարգմանել են հայերեն։ Այդ կարծիքներն այժմ հնացած են և արժեք չունեն։ Արդի հայագիտության մեջ ընդունված տեսակետ է, որ Փալատոս Բուզանդը, անկախ իր անվան ձևից, եղել է հայ, հայրենասեր, իր պատմությունը գրել է գրերի գյուտից հետո՝ V դարում։ Այդ են վկայում նրա պատմության լեզուն ու ոճը, որոնք իրենց պարզությամբ, բնականությամբ պատկանում են V դարի մաշտոցյան շրջանի դասական հայերենին։ Այդ լեզվի քերականական անկանոնությունները, ռամկարանությունները, կրկնությունները, բառային կուտակումները վկայում են այն մասին, որ հեղինակը ժողովրդի հասարակ խավին պատկանող մարդ է և նրա լեզուն V դարի խոսակցական հայերենն է²⁶։

Բուզանդի պատմությունն ընդգրկում է IV դարի 65 տարվա մի ժամանակաշրջան՝ սկսած Տրդատի օրդի և հաջորդ խոսրով Կոտակից, մինչև Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Իրանի և Հռոմի միջև, այսինքն՝ 319—385 թվականները²⁷։ Ժամանակագրական առումով Բուզանդի երկը շարունակվում է այնտեղից, ուր վերջանում է Ազաթանգեղոսի պատմությունը։ Բուզանդի երկը

23 Տե՛ս Մ. Աբելյան, նշվ. աշխ., էջ 163։

24 «Փալատոսի Բուզանդացու Պատմություն Հայոց ի շորս դպրութիւնս», Վենետիկ, 1832։

25 «Ղաղարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատասիրություններ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասյանց, Տիգրիս, 1904, էջ 1, 3, 4։

26 Մանրամասն տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Ուսումնասիրություն Փալատոս Բուզանդի պատմության, «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1896, նաև՝ Փալատոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Բարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 5—61։

27 Բուզանդի պատմությունը բաժանվում է վեց դպրությունների կամ գլուխների, որոնցից, սակայն, մեկ են հասել շորսը, առաջին երկու գլուխները չկան։ Պատմությունն սկսվում է 3-րդ դարի վերջերից և ավարտվում 6-րդով։ Բանասերներից ոմանք (Ստ. Մալխասյանց և ուրիշներ) գտնում են, որ առաջին երկու դպրություններն սկզբից իսկ գոյություն չեն ունեցել, և Բուզանդի երկը մեկ է հասել ամբողջությամբ։ Ուրիշներն էլ, հակառակը, պնդում են, որ այն սկզբնապես բաղկացած է եղել 6 դպրությունից, որոնցից առաջին երկուսը մեկ չեն հասել։

փաստորեն առաջին փորձն էր հայ պատմագրության մեջ՝ գրելու իրադարձություններով լի մի ժամանակաշրջանի ամբողջական պատմությունը, իր ամենաբազմազան կողմերով: Գրավոր աղբյուրների բացակայության պայմաններում, բնականաբար, Բուզանդը պետք է դիմեր բանավոր ավանդությանը:

V դարում ապրող մարդկանց հիշողության մեջ ավանդաբար շարունակվել են պահպանվել IV դարի պատմական անցուղարձերի վերաբերյալ շատ հուշապատումներ, որոնցից, անշուշտ, օգտվել է Փավստոս Բուզանդը: Բայց նա ամենից շատ օգտվել է IV դարի պատմական անձանց և նրանց արարքների շուրջ հյուսված ժողովրդական աշխարհիկ ու կրոնական զրույցներից, լեգենդներից, վեպերից, անգամ երգերից և դրանց հիման վրա՝ գրել իր պատմությունը:

Բուզանդի երկն իր բնույթով բաժանվում է երկու խմբի՝ կրոնական կեղեցական և աշխարհիկ պատմությունների: Երբ նկատի ենք առնում, որ Բուզանդի ժամանակ՝ V դարում, հայոց մտավոր-քաղաքական կյանքի հիմնական միտումներն էին աղգային սեփական եկեղեցու ուժեղացումն ու անկախացումը հունաասորական եկեղեցիների աղղեցությունից, իսկ մյուս կողմից՝ աղգային-քաղաքական աշխարհիկ ինքնադիտակցության զարգացումը երկրի անկախության համար մղվող պայքարում, ապա տեսնում ենք, որ Բուզանդի գիրքը, լինելով հայոց առաջին ամբողջական պատմությունը, սկզբից իսկ իր մեջ միավորում և զարգացնում է դարաշրջանի այդ զույգ միտումները՝ եկեղեցականն ու աղգային-քաղաքականը, որոնք այդ գրքում կամ զուգահեռ են ընթանում, կամ միահյուսվում են իրար²⁸:

Եկեղեցական պատմություններն սկսվում են Գրիգոր Լուսավորչի և նրա բրդի Արիստակեսի մահով, ապա պատմվում է Վրթանեսի և հաջորդ կաթողիկոսների, հայ, հույն և ասորի տարբեր կրոնավորների մասին, որոնց մեջ կենտրոնական տեղ են գրավում Ներսես Մեծի կյանքն ու եկեղեցաշեն ծավալուն փորձունեությունը: Պատմության այս մասերը թեպետ հաճախ հրաշապատում ձևով են շարադրված, բայց անգնահատելի արժեք են ներկայացնում հայ եկեղեցու պատմության համար: Այնտեղ արտացոլված են վաղ ֆեոդալական Հայաստանի եկեղեցական և իշխող աշխարհիկ դասերի հակամարտությունը, ճշգրնավորական կենցաղը, անարժան հոգևորականների: Նկատմամբ ծաղրն ու պարսավանքը, Ներսես Մեծ կաթողիկոսի աղգային ինքնուրույն եկեղեցի ունենալու ձգտումը և ընդդիմությունը քրիստոնեական վարք ու բարքից շեղվող իշխանավորներին:

Փավստոս Բուզանդի պատմության մեծագույն մասն են կազմում, սակայն, աշխարհիկ պատմությունները, որոնք հիմնականում պատմվում են հայոց Արշակունի թագավորների և Մամիկոնյան սպարապետների անունների և արարքների շուրջը: Այդ պատմությունները կազմում են մի ամբողջություն, մի մեծ ավանդավեպ, որն անկախ է կրոնաեկեղեցական զրույցներից և կոչվում է «Պարսից պատերազմ»²⁹: Վերջինիս հիմնական բովանդակությունն է կազմում հայ Արշակունի թագավորների և Մամիկոնյան սպարապետների մղած հաղթական կռիվները Սասանյան Իրանի դեմ: Բուզանդի պատմության մեջ առկա են նաև բազմաթիվ պատմական ցուցանիշներ, որոնք խիստ բնորոշ են ֆեո-

28 Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 170:

29 Տե՛ս Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 171 և հան.:

դալական կենցաղին, բարքերին ու հոգեբանությանը: Դրանցից են ազնվականների և թագավորի հարաբերությունները, երբեմն հակամարտություններն ու պայքարը, աշխարհական ու եկեղեցական իշխանությունների հակասությունները, դանադան քսություններ և դավեր ներկայացնող զրույցներն ու պատմությունները, որոնք ունեն պատմաճանաչողական մեծ արժեք՝ վաղ ֆեոդալական Հայաստանի ներքին կյանքի ու կենցաղի մասին կենդանի պատկերացում կազմելու համար:

Թեպետ ժողովրդական բանավոր ավանդության հիման վրա գրված լինելու և պատմական կոնկրետ ժամանակագրության բացակայության հանգամանքները նվազեցնում են Բուզանդի երկի պատմական ստույգ վավերականությունը, բայց կուլտուր-պատմական և գրական-գեղարվեստական նշանակությամբ այն սննի բացառիկ արժեք: Նախ՝ Բուզանդի պատմությամբ պահպանվել և մեղ է հասել վաղ միջնադարյան ժողովրդական մի ամբողջական հերոսավեպ, որի հարուստ միջադեպերը ժամանակագրորեն մոտ լինելով իրենց հիմք ծառայած պատմական իրողություններին և հորինված լինելով դրանց անմիջական ազդեցությամբ, արտացոլել ու պահպանել են IV դարի Հայաստանի դրամատիկական իրադարձություններով լի ներքին կյանքի և օտար նվաճողական նկրտումների ու ոտնձգությունների դեմ մաքառումների այնպիսի պատկերներ, պատմական փաստեր ու իրողություններ, կրքեր ու շահագրգռություններ, որոնք պատմական այլ աղբյուրներում նման ձևով գրեթե չեն հանդիպում:

Ժողովրդական վեպից և առհասարակ բանավոր ավանդությունից ազատ ու անկաշկանդ օգտվելու հանգամանքը հնարավորություն է ընձեռել Բուզանդի՝ մի կողմից իր ներկայացրած կրոնական ու քաղաքական գործիչներին (Ներսես, Տիրան, Արշակ, Փառանձեմ, Պապ, Վասակ, Մուշեղ, Մանվել, Մեհրուժան, Շապուհ) բարձրացնել գեղարվեստական, կենդանի կերպարների աստիճանի, նրանց արարքները պատճառաբանել մարդկային կոնկրետ կրքերով ու շահագրգռություններով, մյուս կողմից՝ այդ կերպարներին, նրանց կատարած արարքներին հաղորդել իր դասի և դարաշրջանի հասարակական մտայնությանը հարազատ նպատակամետ գաղափարայնություն: Իդեալականացված հերոսների փայլուն օրինակներ են Ներսես Մեծը և Մուշեղ Մամիկոնյանը: Թեպետ այս երկու կերպարների իդեալական գծերը սերում են ժողովրդական վեպից, բայց Բուզանդի դրչի տակ դրանք ավելի են մշակվում, կատարելագործվում և գաղափարականացվում: Բուզանդը, հանձին Ներսես Մեծի, ստեղծել է եկեղեցական խոշորագույն գործչի գեղարվեստական իդեալականացված կերպար, սկսած նրա անթերի արտաքինից, վերջացրած կրոնաբարոյական անդիշում սկզբունքայնությամբ և իր դավանանքին անձնադիր նվիրումով:

Մուշեղ Մամիկոնյանն իր քաջությունը, ազնվությունը, ասպետությունը, Արշակունի թագավորներին իր տիրասեր նվիրվածությամբ դարձել է Բուզանդի հայրենասիրության իդեալի կրողը:

Թեպետ այս զույգ իդեալականացված հերոսները զոհվում են Արշակունի թագավորների ձեռքով, Ներսեսը՝ Պապի, իսկ Մուշեղը՝ Վարազդատի, թեպետ Բուզանդի պատմության շատ էջերում խստորեն դատասպարտված են Արշակունի թագավորների շատ թիրուխյուններ, այդուհանդերձ Բուզանդի ասպարծ ժամանակաշրջանում՝ V դարում, երբ վերացել էր Արշակունիների թագավորական հարստությունը, երբ Մեծ Հայքի ղգալի մասը ենթակա էր Սասանյան Իրանին,

Արշակունի բնիկ տերերի նկատմամբ եղած սերն ու նվիրվածությունը Բուզանդի նույն աչք գրքում դառնում է անընդհատ կրկնվող ու փառափառվող գաղափար և հնչում իբրև սերունդներին ուղղված ինքնուրույն պետականության ու հայրենիքի անկախության վերականգնման ու պահպանման մի նորիմաստ պատգամ: Հետևաբար, Բուզանդի երկը եթե ոչ իր ժամանակագրությամբ և նկարագրվող անցքերի ու անձանց ճշգրիտ ու վավերական պատմականությամբ, ապա գեթ վաղ ֆեոդալական Հայաստանի պատմական կյանքի տարբեր կողմերի հարուստ նկարագրություններով, պատմական անձնավորությունների գեղարվեստական կերպավորմամբ ու գաղափարականացմամբ, իր ընդհանուր պատմափիլիսոփայական-գեղագիտական սկզբունքներով բացառիկ երևույթ է հայ հին պատմագրության ու գեղարվեստական մտքի զարգացման պատմության մեջ:

Մովսես Խաբենացին հայ դասական պատմագրության հիմնադիրը և հին գրականության առաջին մեծահուշակ ներկայացուցիչն է:

Նրա գրական-ճարտասանական հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել սերունդների աչքում, որ իրավամբ հորջորջվել է «Քերթողահայր»: Մնվել է մոտավորապես 410—415 թթ. միջև, եղել է Սահակի և Մեսրոպ Մաշտոցի կրտսեր աշակերտներից: Մոտավորապես 435 թ. Սահակն ու Մաշտոցը մի խումբ աշակերտների, այդ թվում Մովսես Խորենացուն ուղարկում են ժամանակի գիտության և բրիտոնական կենդեցու խոշոր կենտրոններից մեկը՝ Ալեքսանդրիա, ուսանելու: Նրանք նախ գնում են Նղեսիա, ապա Պաղեստին, որից հետո անցնում են Նգիպտոս՝ Ալեքսանդրիա: Այստեղ Խորենացին հմտանում է հունարենին, խորանում ժամանակի քերթողական, ճարտասանական և քերականական արվեստների ուսումնասիրության մեջ, սովորում փիլիսոփայություն, ծանոթանում հունական հարուստ գրականությանն ու սոսոսակաբանությանը, կատարելագործվում կենդեցական կրթության ու գրականության մեջ, դառնում ժամանակի գիտություններին ու արվեստներին տիրապետած հմուտ և «ինքնույնալ» (ինքնուրույն) գիտնական:

Ալեքսանդրիայից վերադառնալիս Խորենացին ընկերների հետ անցնում է Իտալիա, լինում Հռոմում, անցնում Հունաստան՝ Աթենք, որից հետո Բյուզանդիայի վրայով վերադառնում են Հայաստան: Նրանք գալիս են հայրենիք 440 թ. հետո, երբ արդեն վախճանված էին նրանց ուսուցիչներ Սահակն ու Մաշտոցը: Լինելով հունական գիտության և քաղաքակրթության կողմնակիցներ՝ Խորենացին և իր ընկերները հայրենիքում, որոշ ժամանակ հավանաբար ենթարկվել են պարսկական կողմնորոշում ունեցող տգետ հոգևորականների արհամարհանքին ու հալածանքին: V դարի վերջին տասնամյակներում գրած մի դավանաբանական թղթից երևում է, որ Խորենացին այդ ժամանակ եղել է եպիսկոպոս և արդեն հռչակված՝ «Քերթողահայր» մականունով³⁰:

Խորենացին հունարենից կատարել է բազմաթիվ թարգմանություններ, որոնց մասին, սակայն, որոշակի վկայություններ չեն պահպանվել: Միակ կողմնակի վկայությունը թերևս Ստեփանոս Տարոնեցու այն խոսքերն են, թե «Գլուտ կաթողիկոսի ժամանակ էր Մեծ փիլիսոփոսն Հայոց Մովսէս, որ զճարտասանական արուեստի գործ առնու ի Հայս»³¹: Իրավամբ հավաստվել է, թե «Գիրք պի-

30 ՏԼ՝ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 22:

31 «Ստեփանոսի Տարոնեցու Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», ՍՊԲ, 1885, էջ 79:

տոչից» ճարտասանական արվեստի ձեռնարկի հայերեն թարգմանությունը պատկանում է Մովսես Խորենացուն:

Մովսես Խորենացու և առհասարակ հայ պատմագրության գլուխգործոցը նրա «Պատմութիւն Հայոց»-ն է³², գրված մոտավորապես 470—80-ական թվականներին, իշխան Սահակ Բագրատունու պատվերով: Այն բաղկացած է երեք գրքից. առաջինը՝ «Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց», հիմնականում նվիրված է հայոց առասպելական նախնիների՝ Հայկի, Արամի, Արա Գեղեցիկի, Տիգրանի, Վահագնի վիպական պատմություններին, որոնք դիտված են իբրև հնագույն ժամանակների Հայոց պատմություն: Երկրորդ գիրքը՝ «Բան միջակ պատմութեան մերոցն նախնեաց», սկսվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուց, անցնում պարթևների թագավորությանը, սպա Հայաստանում Արշակունիների հարստության հաստատմանը և հասնում մինչև Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատի մահը: Երրորդ գիրքը՝ «Աւարտաբանութիւն մերոց հայերենեաց», ընդգրկում է IV—V դդ. հայոց պատմությունը մինչև Սահակի ու Մաշտոցի մահը և կղբափակվում Խորենացու հանրահայտ ողբով, նվիրված իր ժամանակի Հայաստանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և բարոյական ծանր կացությանը:

Խորենացու երկր հայոց առաջին համակարգված պատմությունն է, որ սկսվում է հայ ժողովրդի ծագման ժամանակներից և հասնում մինչև V դարի կեսերը, այսինքն՝ Խորենացու ասյրած տարիները: Այդ պատմությունը գրված է հայ և օտար բաղմաթիվ գրավոր ու բանավոր աղբյուրների քննական օգտագործման հիման վրա: Հայոց նախնական ժամանակների պատմությունը հյուսելիս, նա ելել է ժամանակի քրիստոնեական գրականության ամենահեղինակավոր սկզբնաղբյուրից՝ Աստվածաշնչից, սկսել է Ադամից, հասել մինչև Նոյ, տվել Նոյի երեք որդիների՝ Սեմի, Քամի և Հաբեթի ազգաբանությունը, և հայերի ծագումը կապել Հաբեթի տոհմի հետ, ազգաբանական հետևյալ հերթապայթյալով. Հաբեթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ, Հայկ (հայերի նախնի), Արամանյակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմա, Արամ, Արա Գեղեցիկ:

V դարում, մինչև Խորենացին, հայ մատենագիրների մեջ ընդունված է եղել հայ ազգի ծագումը կապել աստվածաշնչյան անուններին, Խորենացին խորացնում է այդ տեսակետը և ժամանակի հայացքով ու ըմբռնումով վերջնակապես հիմնավորում այն:

Հայ ազգի ծագման և նշանավոր նախնիների ու թագավորների (Տիգրան, Երվանդ, Արտաշես, Արտավազդ) պատմությունը գրելիս Խորենացու հիմնական աղբյուրներն են եղել ասորի Մար Աբուս Կատինայի պատմությունը և Խորենացու ժամանակ հարատևող ավանդական երգերն ու դրույցները:

Խորենացին, սակայն, նախորդ պատմիչների նման նույնությամբ չի օգտվել ժողովրդական բանավոր աղբյուրներից: Ոչ միայն ժողովրդական, այլև հայ, հույն և ասորի գրավոր աղբյուրներից օգտվելու գեղարվեստ էլ նա նույնությամբ չի օգտագործում դրանք, այլ քննադատական որոշակի վերաբերմունքով ու վերագնահատմամբ: Ժողովրդական բանահյուսությունից, մասնավորապես առասպելներից օգտվելու ժամանակ Խորենացին զրանց նկատմամբ ցուցաբե-

32 «Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», աշխատասիրությամբ Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիգրիս, 1913: Նաև՝ աշխարհարար թարգմանությունը, Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ ակադ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1940 և 1968:

րում է անտիկ ժամանակներից եկող Եվհեմերյան մեկնության եղանակը, աստվածներին և հերոսներին համարելով երբեմնի ասլած և դործած իրական անձինք, հետագայում միայն աստվածացած ու հերոսացած: Այդ նույն հայացքով էլ նա առասպելները համարում է իրականության, ճշմարտության այլարանված պատմություններ, որոնք «ըճշմարտութիւն իրացն ինքեանս այլարանարար ունեն թագուցեալ»: Ուստի նա այդ առասպելները մեկնարանում է, իր հայացքով ճշգրտում, դեն նետում հրաշապատում ու անիրական-առասպելաբանականը և ճարտասանական ոճով ու ճաշակով վերամշակում: Այդպես է վարվում նաև գրավոր սկզբնաղբյուրների հաղորդած այն տվյալների հետ, որոնք նախ չեն համապատասխանում աստվածաշնչյան դրույթներին և ապա անտրամաբանական են: Անկախ այն հանգամանքից, թե որքանով էր նման դեպքերում խորենացին իրավացի, էականը, սակայն, այն էր, որ նա իր ժամանակի գիտական մտայնության ու ճաշակի համապատասխան քննական ոգի ու մտեցում է ցուցաբերում անցյալի առասպելական ու պատմական փաստերի, դրանց մասին եղած հաղորդումների նկատմամբ և նույն ոգով շարադրում իր պատմությունը: Սա նշանակալից նորություն էր հայ պատմագրության մեջ, որ բերում էր Մ. Խորենացին, որը և հետագայում դարձավ կայուն սովանդույթ: Խորենացու մուծած հաջորդ խոշոր նորությունը հայոց պատմության ժամանակագրության մշակումն էր, հայ թագավորների ու տիրակալների ժամանակագրական հաջորդության կարգի ստեղծումը, որ նա դրել է իր պատմության սկզբից մինչև վերջ՝ պարսից կամ հռոմեական թագավորների իշխանության տարիներին համապատասխան: Ահժ և մանրախուզվ գննություններ են պահանջվել խորենացուց հայ թագավորների ժամանակագրությունը վերականգնելու համար: Եվ եթե այսօր դրա մեջ սխալներ են նկատվում, ապա պատճառը խորենացու օգտագործած աղբյուրներն են ու նրա ժամանակի ընձեռած սահմանափակ հնարավորությունները: Կարևորն այն է, որ պատմության առաջին կանխադրյալներն նա համարել է ժամանակագրությունը: «Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան»³³, — խորենացու այս խոսքերը դառնում են գալիք պատմագիրների համար յուրատեսակ պահանջ ու պատգամ, որին հետագայում հետևում են նրանք:

Հաջորդ և մեծագույն նորությունն այն է, որ խորենացին, ինչպես ինքն է նկատում, անհնարինը դարձրել է հնարավոր, այսինքն՝ հայոց պատմության բացակայության պայմաններում ստեղծել է հայոց առաջին ամբողջական պատմությունը, սկզբից մինչև իր ժամանակները: Նրա պատմության տարբեր մասերն ունեն տարբեր պատմամշակութային արժեք: Պատմության առաջին գիրքն ու երկրորդ գրքի մի մասը, հորինված լինելով ժողովրդական բանավոր ավանդությունից սերող սկզբնաղբյուրների հիման վրա, ներառել են հայոց նախասկզբնական պատմության մեծարժեք հիշողություններ՝ Հայկին, Արամին, Արս Գեղեցկին, Վահագնին, Տորք Անգեղին նվիրված հայոց հնագույն առասպելները, Տիգրանին, Երվանդին, Արտաշեսին, Արտավազդին, վիշապներին ու վիշապազուներին վերաբերող հայոց անդրանիկ առասպելաբանական վեպը՝ «Վիպասանքը», որոնց միակ ու ամբողջական աղբյուրը մեզ համար այսօր մնում է Խորենացու պատմությունը: Առանց Խորենացու պատմության այդ հաստիքների,

³³ «Մովսիսի Խորենացուց Պատմութիւն Հայոց», աշխատասիրութեամբ Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիգրիս, 1913, Բ դիրք, 2 ր:

հայ ժողովուրդը դուրկ կմնար իր հնագույն մշակույթի այդ մեծարժեք ժառանգությունից:

Եթե հայոց պատմության այնպիսի կարևոր շրջաններ, ինչպիսիք են քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում, զրերի գյուտը, IV դարի պատմությունը մինչև Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը, որոնց անդրադարձել է նորենացին, առկա էին Ազաթանգեղոսի, Կորյունի, Բուզանդի երկերում, ապա Հայաստանի երկու մասի բաժանվելուց (385) հետո մինչև V դարի առաջին կեսի Հայաստանի քաղաքական իրադարձությունների պատմության համար խորենացու երկը մնում է առաջին և լավագույն սկզբնաղբյուրը: Խորենացու պատմությունն ամբողջությամբ վերառած եղև է և այսօր էլ մնում է հայ պատմագրության ամենահեղինակավոր երկը, որին հետագայում հետևել են հայ պատմագիրները, հին շրջանի պատմության համար մեծ վստահությամբ օգտվելով նրանից: Անկախ XIX դարում խորենացու պատմության նկատմամբ բորբոքված քննական պատմագիտության և բանասիրության կասկածանքներից, հերքում-հաստատումներից, խորենացու շատ վկայություններ ու հավաստումներ հետագայում, մանավանդ մեր օրերում, հաստատվեցին նշույթական մշակույթի նորագյուտ ու անհերքելի ապացույցներով:

Խորենացու երկն իր պատմագիտական վիթխարի արժեքից բացի, ունի նաև գրական-գեղարվեստական ու դադափարական այնպիսի արժանիքներ, որոնք շուրջ 1400 տարի այն դարձրել են հայ հասարակության ընթերցանության ամենասիրված գիրքը: Վերջինիս ամենաառաջին արժանիքը՝ հեղինակի ջերմ ու սուինքնող հայրենասիրությունն է, որ ակնբախ է նրա ամբողջ պատմության մեջ: Հայրենասիրությունը խորենացու համար ոչ թե սին ու սնապարծ դադափար է, այլ անցյալի պատմական անցքերի ու անձանց կերպավորման գեղագիտական սկզբունք, որ եթե մի կողմից արդյունք էր հեղինակի հելլենական գեղագիտական ճաշակի ու կրթության, ապա մյուս կողմից՝ պայմանավորված էր V դարի երկրորդ կեսի հայ պատմական իրականության կոնկրետ դրդումներով՝ աղգային անկախության վերականգնման ու աղգային շահերի պաշտպանության հասարակական ձգտումներով: Իրեն ժամանակակից և գալիք հայ սերունդներին աղատության, հայրենիքի բարգավաճման դադափարներով տոգորելու, ոգեշնչելու նպատակով՝ ճարտասանական արվեստի տարբեր եղանակներով նա վերակերտում է պատմական անձանց կերպարներն ու արարքները, դարձնում քաղաքական օրինակելի գադափարակիրներ՝ տիպական հանգամանքներում: Այդպիսիք են խորենացու վերակերտած Հայկի, Արամի, Տիգրանի հայրենասիրական կերպարներն ու նրանց կատարած հայրենանվեր գործերը: Մեծ քերթողահայրը հայոց այդ հեթանոս մեծերին կերպավորել է ոչ թե իր ժամանակին ընդունված քրիստոնեական սրբախոսական գրականության եղանակներով, այլ հունական ճարտասանական արվեստի սկզբունքներով, որոնք միանգամայն համախոս էին իր կերպավորած հերոսների բնույթին:

Խորենացին մեծ վարպետ է բանաստեղծական նկարագրությունների ու պատկերների: Հայկի ժողովրդական պարզ ու անսեթևեթ պատումը նա հնթարկել է բանաստեղծական մի այնպիսի անթերի վերամշակման, որն այսօր իսկ հիացնում է ընթերցողին: Այդպիսի բանաստեղծական վերամշակման ճոխ արտահայտություններ են Արա Գեղեցիկի, Տիգրան Մեծի, Արտաշեսի վիպական պատումները: Բանաստեղծական ընդարձակ պատկերներով են հատկանշվում սեղանքների և ճակատամարտերի շատ նկարագրություններ, որոնցից անջնջելի

տպավորություն են թողնում Այրարատյան դաշտի և Վաղարշապատի, Երվանդակերտի, Շամիրամակերտի, Զիրավի ճակատամարտի երփներանգ ու նկարկին պատկերները:

Նորենացին իր պատմությունը կերտել է ոճական բազմապիսի հնարանքների կիրառությամբ, ոճական այս կամ այն եղանակը միշտ բխեցնելով նկարագրվող նյութի բնույթից: «Նրա ոճը, — գրել է Արեղյանը, — ինչքան էլ հաճախ դարգարուն ու պերճ է, բայց ընդհանուր առմամբ շատ սլարզ, մեկին է, թեթե, շատ կանոնավոր ու դյուրին միանգամայն և ախորժելի, երբևէ չոր ու ցամաք: Առհասարակ նրա ոճի մեջ չկա շինծուություն և սեթևեթանք, այլ ամեն ինչ նրա գրչի տակից բխում է բնականորեն: Զգացվում է, որ նա ապրում է իր գրածը, և այդ է հենց ազդում ու գրավում և նույնիսկ հմայում. ընթերցողը համակվում է նրա դրացունով»³⁴:

Նվիշե — V դարի Հայաստանի ուսգմաքաղաքական կյանքում տեղի ունեցած ամենացնցող իրադարձության՝ Վարդանանց պատերազմի առաջին ակաճատես պատմիչն ու բանաստեղծորեն անմահացնողն է Նվիշեն: Նրա կենսագրության մասին սակավ տեղեկություններ կան: Ըստ հին ավանդության՝ նա կղև է Վարդան Մամիկոնյանի: Վինվորն ու քարտուղարը, ականատեսն ու վկան Ավարայրի հերոսամարտի և դրան նախորդող ու հաջորդող բոլոր իրադարձությունների: Հերոսամարտից հետո նա թողել է Վինվորական գործը, դարձել կրոնավոր մենակյաց Մոկաց աշխարհում և այնտեղ էլ գրել է իր հռչակավոր «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկը³⁵, «Արարածոց» (Մենդոց) դրբի մեկնությունը և այլ աշխատություններ: Նվիշե է ժամանակի կրթված և գիտուն մտավորականներից, պարսպել իմաստասիրությամբ, գիտություններով, արժանանալով «Վարդապետ» կոչման: Վախճանվել է Ռշտունիքի ծովեզրյա մի այրում ճգնելիս, մոտ 480—485 թվականներին:

«Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկն ընդգրկում է V դարի երկրորդ քառորդից սկսած՝ Արշակունյաց հարստության անկումից հետո մինչև 464—465 թթ. հայոց պատմությունը, երբ տեղի է ունենում դարի ամենանշանավոր իրադարձությունը՝ Ավարայրի ճակատամարտը՝ Նվիշեի խոսքերով և լայն առումով ասած՝ «Հայոց պատերազմը»՝ իր բոլոր հետևանքներով: Նվիշեի երկի բուն բովանդակությունը հենց այդ պատերազմն է կամ հայերի 451 թ. մեծ ապստամբությունը Սասանյան Իրանի սոցիալ-տնտեսական և ազգային ու կրոնական համաձուլման ստրկացուցիչ քաղաքականության դեմ: Նվիշեն, լինելով այդ ապստամբության ջերմեռանդ մասնակիցը, ամբողջ հոգով նվիրված Վարդանանց անձնազոհ՝ նախաձեռնումներին և իր պատմությունը գրելով կատարված դեպքերից անմիջապես հետո ու դրանց թարմ տպավորության ներքո, պատմական անցուդարձերն ու անձանց վերարտադրել է հոգեռանգ կրքով, զգացմունքայնությամբ, բանաստեղծական խոր ներշնչանքով ու անմիջականությամբ:

Բացի այդ, ելնելով թեմայի բնույթից, Վարդանանց հերոսամարտը դիտելով իբրև հավատի համար մզված պատերազմ, Նվիշեն, ինչպես իրավամբ նկատված է մեր բանասիրության մեջ, իր պատմությունը տվել է վկայաբանական երանգավորում, հակադիր անձանց (Վարդան, Վասակ և այլք) օժտել

34 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 288—289:

35 «Նվիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին ի լոյս ածեալ բազմատուփեամբ ձևագրաց», աշխատությանը Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957:

դրականի ու բացասականի ծայրահեղ բեկուցրած հատկանիշներով. և այդ կատարված է որոշակի նպատակադրմամբ, — «որպեսզի շարունակ կարդաս, լսելով առաքինի անձանց քաջությունը և ետ կացածների վատթարությունը»³⁶:

Նդիշեի երկի այս բացահայտ գեղարվեստական հատկանիշներն ու միտումնավորությունը հիմք են տվել որոշ հայագետների՝ թերագնահատելու նրա առարկայական պատմագիտական արժեքը: Բայց, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ. Աբեղյանը, Նդիշեի երկն իր բանաստեղծական գեղեցիկ ձևով հանդերձ «ամենից առաջ պատմություն է, V դարի մեծ ռազմական գործի՝ «Հայոց պատերազմի» պատմությունը, և Նդիշեն ինքը պատմիչ է... մեծ վարպետ և իր գործին լուրջ վերաբերվող»³⁷:

Նդիշեի երկի առաջին և կարևոր պատմագիտական արժեքը նկարագրվող իրադարձությունների պատմական ճշմարտացիությունն է: Լինելով ականատեսն ու վկան պատկերվող անցուդարձերի, շատ գեպերի մասնակից, Նդիշեն վարդանանց պատերազմի հարուցման պատճառների, ընթացքի և հետևանքների միակ ժամանակակից հեղինակն է, որի փաստերն ու վկայությունները պատմականորեն միանգամայն ստույգ են և արժանահավատ:

Հաջորդ, նույնքան կարևոր պատմագիտական արժանիքը, որ հմտորեն բացահայտել է Մ. Աբեղյանը, եղելությունների պատճառների ճիշտ ու բազմակողմանի որոշումն է: Նդիշեն պատմաբանի հմտությամբ կարողացել է բացահայտել վարդանանց պատերազմի գրեթե բոլոր էական և երկրորդական դրդապատճառները: Լեռաջին և հիմնական պատճառը Նդիշեն համարում է կրոնադադափարախոտականը, այն, որ Հայաստանում Լերշակունիների իշխանության վերացումից հետո Սասանյան Իրանը, որի իշխանությունը վարվում էր պետական կրոնի՝ զրադաշտականության օրենքներով, «բազում անգամ մարտնչում էր նրանց դեմ, սվքեր նրանց օրենքներով շէին առաջնորդվում»: Բայց երբ պահ է բարձրանում Հաղկերտ Բ-ն, նա, իր շար ու անխաղաղասեր բնավորության պատճառով նորոգում և սաստկացնում է հալածանքը քրիստոնեության դեմ, սկզբում պարսից պետության սահմաններում, ապա նաև այդ պետության հպատակ բոլոր ազգերի նկատմամբ: Ուշագրավն այն է, որ Նդիշեն շատ լավ է պատկերացրել հպատակ ազգերի մեջ զրադաշտական կրոնի տարածման քաղաքական ու սոցիալական այն իրական շահախնդրությունները, որ փայփայել են Սասանյան Իրանի իշխող աշխարհիկ և կրոնական վերնախավերը: Եթե հպատակ ազգերի հավատափոխումը մի կողմից կամրապնդեր Իրանի քաղաքական իշխանությունն ու ազգեցությունը նրանց նկատմամբ՝ ընդգեմ հույների, ապա մյուս կողմից՝ կրնդլայներ զրադաշտական հոգևորականության իրավունքներն ու ազգեցության ոլորտները, որոնք դարձյալ կնպաստեին Սասանյան Իրանի քաղաքական ու գաղափարական ազգեցության տարածմանը: Լեհա նման լայն պատմագիտական ըմբռնումով է Նդիշեն պարսիկների տեսակետով կրոնադադափարախոտական դրդումները համարում հիմնական կանխապատճառը:

Հայերի նկատմամբ հավատափոխման քաղաքականությունը գործնականորեն իրականացնելու առաջին քայլը Նդիշեն համարում է պարսիկների կող-

³⁶ «Նդիշեի վարդանանց պատմությունը», Թարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1946, էջ 14:

³⁷ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 298:

մից հայկական այրուձին Հայաստանից հեռացնելը, այսինքն՝ ռազմականապես հայերի դիմադրողականության թուլացումը: Իսկ սա պատճառ է դառնում հայ ազատանու լուրջ դժգոհության, մանավանդ, որ օտար աշխարհում պարսիկները հայոց զորքին նեղելով, փորձում են նրան հավատափոխություն պարտադրել:

Հաջորդ լուրջ սոցիալական պատճառը, որ հարուցում է հայոց աշխարհի բոլոր խավերի ու դասերի դժգոհությունը, Սասանյան Իրանի կողմից Հայաստանում կիրառվող հարկային նոր ծանր քաղաքականության՝ աշխարհագրի կիրառումն է և սեղական ինքնավարության իրավունքներից հայերին զրկելը:

Եվ երբ այս բոլորին հաջորդում է պարսից արքունիքից հայերին ուղղված հավատափոխման թուղթը, սղջ հայ ժողովրդի դժգոհությունը հասնում է իր գագաթնակետին:

Ահա այն քաղաքական, կրոնական, սոցիալ-անտեսական պատճառները, որ պատմաբանի հմտությամբ արժարժել է Նղիշեն, պատճառներ, որոնք հարուցել են V դարի հայոց մեծ ապստամբական շարժումը պարսիկների դեմ: Ենչ Նղիշեն միանգամայն ճիշտ է քմբռնել այդ ապստամբության համաժողովրդական բնույթը, այն անվանելով «Հայոց պատերազմ»:

Նղիշեն դարձյալ պատմաբանի հայացքով է ընդհանրացրել ու գնահատել Հայոց պատերազմի հետեանքները: Թեպետ ապստամբությունն իր կորուստներով ծանր է նստում հայերի վրա, բայց ապստամբությունից հետո պարսից արքունիքն իրավունք է վերապահում հայերին ազատ դավանելու քրիստոնեությունը, եկեղեցականներին՝ ազատ վարելու իրենց իշխանությունը, բռնի հավատափոխվածներին՝ վերադառնալու իրենց նախկին հավատին: Կարևոր էր մանավանդ այն, որ թիֆևացիում էին սահմանված ծանր հարկերը և հայոց հեծելազորի արքունական պարտավորությունները, ազատ թև շինական, եկեղեցական թև ազնվական հա ևն ստանում լքված կամ բռնազրավված իրենց ունեցվածքը: Այսինքն՝ վերացվում են այն բոլոր պատճառները, որոնք հարուցել էին հայերի ապստամբությունը: Նղիշեի երկն իր պատմագիտական մեծ արժեքով հանդերձ մի սքանչելի գրական-գեղարվեստական հուշարձան է ոչ միայն հայ միջնադարյան, այլև իր ժամանակի համաշխարհային գրականության մեջ: Այն՝ պատմական ստույգ անձանց և անցուղարձերի վրա կերտած «քնարական վիպասանություն է», գործողությունների տրամաբանական զարգացմամբ, պատմական անձանց գեղարվեստական կերպավորմամբ, նրանց բնավորության դժերի միտումնավոր շափազանցումներով, գույների խտացումներով, հսգեբանական վերլուծումներով, քնարական անկրկնելի ղեղումներով, գրված սրտի ջերմությամբ ու մոլեգին, բայց աղնիվ կրքով: Պատմության նման բանաստեղծականացումը պայմանավորված էր թև այդ պատմության բնույթով և թև նրա գաղափարական որոշակի նպատակադրումով: Եթե V դարի նախորդ պատմագիրներն իրենց երկերով գաղափարապես ղինվում էին և նախապատրաստվում Սասանյան Իրանից սպասվող վտանգի դեմ, ապա V դարի կեսերին այդ վտանգը դառնում է իրական, գաղափարական պայքարը Ավարայրի հերոսամարտով վերածվում է ռազմական պայքարի: Ավաթայրում հերոսաբար ընկնում են ապստամբության ղեկավարը՝ Վարդան Մամիկոնյանը և շատ նշանավոր նախարարներ, Պարսկաստան ևն տարվում և նահատակվում կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփը ու մի քանի անվանի եկեղեցականներ, Պարսկաս-

եանում երկարատև բանտարկության են դատապարտվում մի խումբ հայ նախարարներ:

Ահա այս նոր իրադրությունը՝ ղինված հերոսական մաքառման, այդ պայքարում նահատակված հնրոսների, այդ պայքարը լքած ու դավաճանած Վասակի և համախոհների գրամատիկական ու հերոսական գրվազներով հատկանշավող պատմության վիպոզն է դառնում Եղիշեն: Այդ պատմությունն ինքնին բանաստեղծական էր իր հերոսականությամբ ու գրամատիկով, իսկ հերոսամարտն իր հետևանքներով՝ խիստ ուսանելի:

Եթե Եղնիկ Կողբացին «Եղծ ազանդոց»-ով տեսականորեն ու գաղափարապես նախապատրաստում էր ղինված պայքարը Սասանյան Իրանի դեմ, ապա Եղիշեն, լինելով այդ ղինված պայքարի մասնակիցն ու բանաստեղծորեն վերակերտողը, այդ պայքարում ընկածների անձնապահ օրինակով ժամանակակից և գալիք բոլոր սերունդներին ներշնչում է ազատության, հայրենասիրության, սիրանքի ոգին և, ընդհակառակն՝ ատելությամբ տոգորում դավաճանության ու բռնության նկատմամբ: Սա Եղիշեի երկի գաղափարական բուն նպատակն է, որը շուրջ մեկուկես հազարամյակ իր արժանի քննությունն է բռնել, դառնալով հարյուրավոր սերունդների հայրենասիրության և ազատության ոգեշունչ աղբյուր:

Խորհրդանշական է Եղիշեի ընդգծած բանաձևը՝ «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է»:

Ղազար Փարպեցիին V դարի վերջին և նշանավոր պատմագիրն է, ծնված մոտավորապես 443 թվականին՝ Արագածոտն գավառի Փարպի գյուղում:

Նախնական կրթությունն ստացել է Վրաց աշխարհում՝ Աշուշա բզեշխի տանը, Վահան Մամիկոնյանի հետ միասին: Վերջինիս մերաքույրը Աշուշա բզեշխի կինն էր և Աղան Արծրունու քույրը: Հետագայում Ղազարը ուսումը շարունակել է Վահան Մամիկոնյանի քեռու՝ Աղան Արծրունու մոտ, որը եղել է կրոնավոր. նրա շնորհիվ էլ Ղազարը կրոնավոր է դարձել: Ուսումը կատարելագործելու համար Ղազարին ուղարկում են Բյուզանդիա՝ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նա հմտանում է հունարենին, ուսումնասիրում եկեղեցական նշանավոր հայրերի գրվածքները: Հայրենիք վերադառնալուց հետո երկու տարի անց է կացնում Սյունիքում՝ Մովսես կրոնավորի մոտ, իսկ երբ 485 թ. Վահան Մամիկոնյանը դառնում է Հայաստանի մարզպան և նորոգել տալիս Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցին, Սյունիքից իր մոտ է հրավիրում իրեն մտերիմ Ղազարին և այնտեղ վանահայր կարգում:

Սկզբում նրան հովանավորում էին Վահան Մամիկոնյանը և Կամսարական իշխանները, սակայն մի քանի տարի անց նախանձող ու հակառակորդ եկեղեցականներից ամբաստանվում է, կորցնում նախկին հեղինակությունը, հալածվում, պնտմ է Ամիդ քաղաքը և լսելով նորանոր զբաղրություններ իր մասին, գրում է հուշակավոր «Թուղթը»՝ ուղղված Վահան Մամիկոնյանին:

Փարպեցու այդ «Թուղթը», որը կրում է «Մեղադրութիւն ստախօս արեղայից» խորագիրը³⁸, գրապատմական մի նշանավոր հուշարձան է V դարի երկրորդ կեսի Հայոց պատմության, մասնավորապես եկեղեցական դասի և հասարակական-քաղաքական հոսանքների ու հարաբերությունների մասին, միա-

³⁸ «Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչան Ա Ստ. Մալխասեանց, Տիփլիս, 1904:

ժամանակ և զորեղ մի ամբաստանագիր՝ ուղղված ժամանակի տգեա հոգևորականության դեմ:

Այդ թղթից պարզվում է, որ V դ. երկրորդ կեսին Հայաստանում գոյություն են ունեցել հասարակական-քաղաքական երկու հակադիր հոսանքներ՝ ազգային-հայկական և պարսկական կողմնորոշումներով, որոնց միջև մղվել է սուր պայքար: Ինչպես գտնում են, այդ պայքարը, որ ծավալվել է Մաշտոցի ժամանակ հունասերների և նրանց հակառակորդների միջև, V դարի երկրորդ կեսին սաստկանում է, վերածվելով հունական գիտությունը սիրող ազգայինների և պարսկասերների կոպի³⁹, Իրանական արքունիքն ամեն կերպ աշխատել է Հայաստանում զորացնել պարսկասերների հոսանքը՝ ընդդեմ հունասերների, իր ազդեցությունն ամրապնդելու նպատակով: Փարպեցին, իբրև հունական կրթություն ստացած մարդ հալածվել է իր հակառակորդներից՝ պարսկական կողմնորոշում ունեցող հոգևորականներից: Նրա թղթից պարզվում է, որ ոչ միայն ինքն է հալածվել, այլև բաղձաթիվ նշանավոր հոգևորականներ, որոնց թվում Մովսեսը (Խորենացի), Խոսրովիկ թարգմանիչը և ուրիշներ: Ղազարին մեղադրել են նաև աղանդավորության, մասնավորապես մծղնե (մեսալյան) աղանդին հարելու մեջ, հանդամանք, որ վկայում է, թե V դարի երկրորդ կեսին այդ աղանդը Հայաստանում հայոց պաշտոնական եկեղեցու համար վտանգ է ներկայացրել:

Փարպեցու թուղթը, հավանաբար, ազդել է Վահան Մամիկոնյանի վրա. վերջինս ետ է կանչել Փարպեցուն և պատվիրել գրել հայոց պատմությունը, տալով անգամ այդ պատմության ծրագիրը, այն է՝ սկսել այնտեղից, որտեղ կանգ է առել Փավստոս Բուզանդը և նկարագրել հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչների սխրագործությունները, սրպես օրինակ գալիք սերունդներին:

Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկը բաղկացած է երեք մասից կամ գրվագից: Առաջին գրվագն սկսվում է Հայաստանի երկու մասի բաժանումից և հասնում մինչև Արշակունյաց թագավորության անկումը և Սահակի ու Մաշտոցի մահը: Այստեղ, ինչպես նկատված է, ստույգ է միայն պարսից և հայոց թագավորների հաջորդության կարգը, մինչդեռ պատմական դեպքերի մասին հաղորդումները, մեծ մասամբ հիմնված լինելով բանավոր ավանդված տվյալների վրա, հաճախ շփոթ են և հակասական:

Երկրորդ գրվագի բովանդակությունը Վարդանանց պատմությունն է, գրեթե դեպքերի նույն հաջորդությամբ, ինչ Եղիշեի երկում: Այդ բացահայտ նմանությունները ցույց են տալիս, որ Փարպեցին օգտվել է Եղիշեից, իսկ տարբերությունները, հավանաբար, բխում են Փարպեցու լսած բանավոր հաղորդումներից: Երրորդ գրվագի նյութն է Վարդանանց պատերազմին հաջորդող երեսուներեցինգամյա ժամանակաշրջանի հայոց պատմությունը, մասնավորապես՝ պարսից արքունիքի կողմից հայ տղնվականության մեջ տարվող բարոյալքման քաղաքականությունը և հատկապես՝ Սասանյան Իրանի դեմ Վահան Մամիկոնյանի և Վահանյանների ապստամբության և հաղթական պայքարի պատմությունը: Այս գրվագն իր պատմական հավաստիությամբ ու հարստությամբ Փարպեցու պատմության ամենաարժեքավոր մասն է:

Ճիշտ է, Փարպեցու երկը սրված լինելով մարդպան Վահան Մամիկոնյանի պատվերով, սոցորված է Մամիկոնյան տոհմի և, մանավանդ, Վարդանի ու

Վահանի սխրագործությունների փառաբանությունը, այդուհանդերձ, այդ երկը գրված չէ սոսկ Վահան Մամիկոնյանի տոհմային ինքնասիրությունը շոյելու նպատակով: Մամիկոնյանների դրվատումը պայմանավորված էր պատմական այն նշանակություններով, որ ունեին նրանք հայ Արշակունիների օրոք և հատկապես V դարի Սասանյան Իրանի դեմ մղված դինաված հերոսական մաքառումների ժամանակ: Փարսեցիին պարզապես շնորհիվ իր ճարտասանական բացառիկ ձիրքի, էկնդանի ու շարժուն իրադրությունների մեջ է կարողացել ներկայացնել պատմական անցքերն ու անձանց, իսկ դրանցից նշանավորներին՝ Վարդան և մանավանդ Վահան Մամիկոնյաններին օժտել է այնպիսի տիպական-հերոսական դժերով, որպիսիք բնորոշ էին նրանց իրական պատմական արարքներին:

Փարսեցու Պատմությունը ոչ միայն կարևոր սկզբնաղբյուր է, այլև գրական մի ակնառու երկ, որ գեղեցիկ ձևով վերարտագրված է ժամանակի պատմական իրականությունը:

4. ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: ՎԻՊԱԿԱՆ-ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում քրիստոնեության տարածման առաջին դարերում նոր կրոնի համար մարտնչած անձանց արարքների հիման վրա և քրիստոնեական սրբախոսական գրականության շափանիշներով արդեն V դարում սկիզբ են առնում հայ ինքնուրույն վարքերն ու վկայաբանությունները: Դրանց անդրանիկ նմուշներն են Դրիգոր Լուսավորչի վարքն ու Հովհաննիսյան կույսերի վկայաբանությունը, որոնք առկա են արդեն հիշատակված Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ: Վկայաբանական անդրանիկ նմուշներից է նաև Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը, ձևված մի հին ավանդության հիման վրա: Ըստ այդմ՝ Թադեոս առաքյալը գալիս է Հայաստան և Հայոց Սանատրուկ թագավորին քրիստոնեություն քարոզում: Շատերն են դառնում քրիստոնյա, այդ թվում նաև Սանատրուկի գեղանի դուստրը՝ Սանդուխտը: Սանատրուկի հրամանով նահատակում են քրիստոնյաներին, նաև Թադեոս առաքյալին և Սանդուխտ կույսին: Բայց քրիստոնեությունը խոր արմատներ է նետում: Եվ ըստ այդ վկայաբանության՝ հայոց եկեղեցու հիմնադիրն է դառնում Թադեոս առաքյալը, որի անունով և հայոց հայրապետական աթոռը հետագայում կոչվում է «Աթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի»⁴⁰:

Այս, ինչպես նաև Բարդուղիմեոս առաքյալի ավանդությունն ու վկայաբանությունը նպատակ են ունեցել առավել վաղեմիացնել հայ եկեղեցու սկզբնավորումը և այն կապել Բրիստոսի առաքյալների անվան հետ: Եվ այդ հատկապես V դարում, երբ քրիստոնեական աշխարհում սկսվել էին պատրիարքական աթոռների գերագասության և դրանց հնություն փառասիրական վեճերը⁴¹:

Այդ վաղ շրջանի վկայաբանությունների մեջ իր գրական-գեղարվեստական և գաղափարական արժեքով բացառիկ տեղ է գրավում Շուշանիկի վկայաբանությունը⁴²: Այն, Սանդուխտ կույսի և Հովհաննիսյան վկայաբանություններից հետո երրորդ կին նահատակին նվիրված պատումն է, որի հերոսուհին օժտված

40 Տե՛ս «Սոփերք Հայկական», Ը, Վենետիկ, 1853, էջ 9—97:

41 Տե՛ս Մ. Աբղղյան, նշվ. աշխ., էջ 341—342:

42 Տե՛ս «Սոփերք Հայկական», Բ, Վենետիկ, 1853, էջ 10, 47, 49—55:

է բնավորութեան ամբողջ բարդ ու հարուստ դժերով, քան իր նախորդները և հանդես է բերված ընտանեկան-կենցաղային հանդամանքներում՝ ամուսնացած կնոջ, մոր բարդ ու դրամատիկական հաբաբերութիւններով բնորոշվող իրադրութիւններում:

Շուշանիկը դուստրն է Վարդան Մամիկոնյանի, ծոռը՝ Սահակ Պարթևի, կինը՝ վրաց հայտնի Աշուշա բոլշիսի որդու՝ Վաղդենի: Վերջինս պարսիկներից արտոնութիւններ ստանալու ակնկալութեամբ ուրանում է քրիստոնեական կրօնը, ընդունում դրադաշտութիւն, երկրորդ կին է առնում մի պարսկուհու և փորձում այդ հավատին դարձնել կնոջը՝ Շուշանիկին ու իր զավակներին: Շուշանիկը հոգեկան ծանր տառապանքներ է ապրում, առանձնանում, ազոթքներով աղափինում աստծուն և խզում իր ամուսնական կապերը Վաղդենի հետ: Վերջինս տարբեր միջոցներով՝ համոզմամբ, հորդարով, ծնծով, խաշտանդու մով, շղթայակապ բանտարկութեամբ, քաղցով ու ծարավով աշխատում է քնկճել Շուշանիկին և հավատափոխ անել, սակայն ապարդշուն: Շուշանիկը համբերութեամբ տարիներ շարունակ կրում է բոլոր տանջանքներն ու տառապանքները, հոգով մնում աննկուն, հաստատ իր քրիստոնեական հավատին ու հայրենական ավանդույթներին և այդպես տառապելով էլ մահանում:

Շուշանիկի վկայաբանութիւնը թևակտ կերտված է սրբախոսական գրականութեան պարսադիր կաղապարով, բայց նրա հերոսուհին իր տառապանքներով ու աննկուն կամքով խիստ հուզիչ է ու ազդեցիկ, բարձրացված գեղարվեստական կերպարի աստիճանի: Շուշանիկը Հռիփսիմեի և Սանդուխտի նման ոչ թե սոսկ վկայուհու տիպար է, այլ, ինչպես իրավացիորեն նկատված է՝ «հայ գաղափարական կնոջ միջնադարյան իգեպա»⁴³, որի կերպարում առաջին անգամ հայ գրականութեան մեջ մարմնավորվել է նաև կնոջ ազատագրման գաղափարը⁴⁴:

Գրերի գլուտի շնորհիւ առաջացած V դարի գրական հզոր շարժման բերումով գրի են առնվում և գրականութեան մեջ են ներթափանցում հայ հին վիպական հարուստ բանահյուսութեան բազում նմուշներ, որոնք որոշակի վերամշակման ենթարկվելով պատմիչ-գրողների կողմից, ներծուլվում են նրանց պատմագրական երկերին և կազմում գրանց կալուն բաղադրիչը: Ուշագրավն այն է, որ գրավոր ավանդված հայ վիպական բանահյուսութեան այդ նմուշները բնորոշվում են շեշտված տատմականութեամբ: Պատճառն, անշուշտ, այն է, որ մեր հին պատմիչները բանավոր ավանդութիւնն օգտագործելով իբրև պատմական սկզբնաղբյուր, դիմել են պատմական ավանդութիւններին, զրույցներին, երգերին ու վեպերին, դանց առնելով վիպական ընդհանուր բնույթ ունեցող սակզծագործութիւնները, որոնք հայոց պատմութեան համար արժեք չէին կարող ներկայացնել: Վիպապատմական բանահյուսութեան այդ նմուշներից են Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեամբ ավանդված Հայկի, Արամի, Արա Գեղեցիկի, Վահագնի, Անդեղյա Տորթի պատմականացած առասպելները, Տրգրանի, Երվանդի, Արտաշեսի, Արտավազդի վիպական ցիկլերը, որոնք ունխախտ վկայութիւններ են հայ հին ու հարուստ բանավոր ավանդութեան գոյութեան վերաբերյալ: Հիշյալ բանահյուսական սակզծագործութիւններն իրենց պատմական հիմքով և հիշողութիւններով սերում են վաղնջական ժա-

43 Մ. Ավագրեզյան, նշվ. աշխ., էջ 158:

44 Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 354:

Ֆանակներից և հասնում մինչև մեր թվականության II դարի պատմական անցուդարձերը:

Բանահյուսական այդ ստեղծագործություններն իրենց բնույթով հին առասպելներն են և առասպելաբանական վեպ (հորենացու մոտ՝ վիպասանք), որոնք պատմատիպաբանական առումով կազմում են հայ վիպական բանահյուսության պատմական զարգացման առաջին երկու փուլը⁴⁵: Այդ զարգացումն ու տիպաբանական փոփոխությունները շարունակվում են նաև հետագայում:

Մեր թվականության առաջին հարյուրամյակներին, մասնավորապես III—V դդ., հայ վիպական բանահյուսությունը թևակոխում է իր զարգացման նոր շրջանը: Այս շրջանի վիպական բանահյուսության կարևոր արգասիքները հատվածաբար պահպանվել են Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Խորենացու, հետագայում նաև Սերեոսի, Հովհան Մամիկոնյանի և այլոց պատմագրական երկերում:

Եթե վիպական նախորդ երկու շրջանների բանահյուսության մեջ գերիշխող էին առասպելներն ու առասպելաբանական տարրերը՝ սլոյմանավորված վստանցյալի հասարակական կյանքի ու մտածողության զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակով, ապա այս երրորդ շրջանում, որ պատմականորեն համընկնում է Հայաստանում վաղ ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման ու հաստատման ժամանակաշրջանին, վիպական բանահյուսության մեջ գերակշռում է իրականության ռեալիստական-պատմական ընկալումը: Այստեղ, անշուշտ, նշանակալից դեր է խաղացել նաև այդ բանահյուսության նմուշները գրառող, օգտագործող և որոշ չափով վերամշակող քրիստոնյա պատմիչների արհամարհական վերաբերմունքը հին հեթանոսական-առասպելական հավատալիքների նկատմամբ, և նրանք վիպական զրույցներն ու երգերն օգտագործելով իբրև պատմական սկզբնաղբյուրներ, հավանաբար դանց են առել դրանցում եղած առասպելաբանական տարրերը: Զպետք է մոռանալ նաև այն, որ այս շրջանի վիպապատմական բանահյուսության նմուշները, գրավելով իրենց հիմք ծառայած պատմական իրադարձություններից ոչ շատ ժամանակ անց, շեն հասցրել են թարգմանական տեղական վերամշակման, ուստի և աչքի են ընկնում խիստ պատմականությամբ և իրականության ռեալիստական ընկալումով: Այս ներ շրջանի վիպապատմական բանահյուսության նյութն է կազմում Հայաստանի III—IV դդ. ներքին ու արտաքին կյանքի պատմական իրականությունն իր քաղաքական կողմերով ու վայրիվերումներով:

Վստղ ֆեոդալական Հայաստանի արտաքին ու ներքին կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական և սոցիալ-պատմական նշանակալից իրադարձությունները հիմք են ծառայել դանազան պատմական ավանդությունների, երգերի, զրույցների, որոնք հյուսվում են ժամանակի իշխող վերնախավի երկու նշանավոր տոհմերի ներկայացուցիչների՝ հայոց Արշակունի թագավորների և Մամիկոնյան սպարապետների անունների և արարքների շուրջը, սերունդների և զնալքերի հաջորդականության սկզբունքով: Առաջ է գալիս հայկական ժողովրդական երկրորդ վեպը (առաջինը՝ Խորենացու Հայոց պատմության մեջ պահպանված «Վիպասանք» անունով առասպելաբանական վեպն էր), որի առանցքն էին կազմում Սասանյան Իրանի դեմ Արշակունյաց Հայաստանի մղած դարավոր կռիվները: Ելնելով վեպի բուն թեմատիկայից և Փավստոս Բուզանդի ակնարկներից-

⁴⁵ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, Ա, Երևան, 1966:

Մ. Աբեղյանն այդ ավանդական հերոսավեպն անվանում է «Պարսից պատերազմ»⁴⁶:

«Պարսից պատերազմ» վեպը բաժանվում է վիպական մի քանի ցիկլերի կամ էջուղերի՝ թագավորների և սպարապետների անուններով: Դրանք են՝ «Խոսրով Մեծ և Տրդատ», ուր պատմվում է Մամիկոնյան կղբալրների Հայաստանում ապաստանելը, Սասանյանների հաղթանակը Իրանում, պարթև Անակի դավաճանությունը Հայոց թագավոր Խոսրովի ստանությունը, Արտավազդ Մամիկոնյանի օժանդակությամբ Խոսրովի սրդի Տրդատի փախուստը Երկրից, հունաց կողմերում մեծանալը, քաջագործությունները, հումնացիների օգնությամբ Հայաստան դալն ու հոր գահը ժառանգելը: «Խոսրով Կոտակ և Վաչե» ցիկլում, որ նախորդի հետ կապվում է հոր և սրդու հաջորդությամբ, պատմվում է Տրդատի սրդի Խոսրովի և Արտավազդի սրդի Վաչե Մամիկոնյանի թագավորության և սպարապետության, Խոսրովակերտ անառի անկման, հյուսիսական աղվերի դեմ մղած հաղթական կռիվների, պարսիկների՝ Հայաստանի վրա արշավելու և շորաշար պարտության, Աղձնիքի Բակուր բղձխի դավաճանության, Վաչեի սպանության և Խոսրովի մահվան մասին: Հաջորդ ցիկլը՝ Խոսրով Կոտակի սրդի Տիրանի վեպն է, որը վիպական մի գեղեցիկ ամբողջություն է: Այստեղ պատմվում է Հայր Մարգարեի խորհրդանշանով Ռշտունի և Արծրունի նախարարական տների կոտորածը, Արտավազդ և Վասակ Մամիկոնյանների կողմից՝ կոտորված նախարարական տան շառավիղների փրկումը, Երկայտապետությունը Տիրանի և իր այդ զորավարների միջև, մի ձիու պատճառով Տիրանի կուրացումը պարսից Վարազ-Շապուհի կողմից՝ Փիսակի դավաճանությամբ, Տիրանի գերեվարումը Իրան, հումնացիների օգնությամբ հայերի կուլը պարսիկների դեմ, հաղթանակը, Տիրանի ազատագրումը և նրա սրդի Արշակի թագավորումը:

Տիրանի վեպին հաջորդում է «Արշակի և Պապի, Վասակի և Մուշեղի» վիպական-հերոսական ցիկլը՝ բազկացած փոքրիկ, բայց ամբողջություն կազմող առանձին միավորներից, որոնք տարբեր բովանդակությամբ ու բնույթի վիպական սքանչելի պատումներ են հերոսության, հավատարմության ու հայրենասիրության, դավաճանության ու խարդավանքի, տոհմային-ընտանեկան հարաբերությունների, հագեցված գրամատիղմի ու հերոսականության շեշտված աարբերով: Դրանցից են Արշակի և Ներսեսի, Արշակի և Շապուհի, Վասակի և Շապուհի, Գնելի և Փառանձեմի, Պապի և Մուշեղի պատումները, որոնք իրենց բազմաբնույթ բովանդակությամբ հանդերձ «Պարսից պատերազմ» հերոսավեպի գաղափարական իմաստի ողջ ծանրությունն են կրում իրենց մեջ:

Վեպի վերջին ցիկլը Մանուելի էջուղն է: Այստեղ պատմվում է Մանուելի և կղեր սպարսից գերությունից ազատվելը, Բատ Սահառունուց սպարապետության ետ խլումը, Վարազդատին կովով երկրից հալածելն ու կղերը՝ Մուշեղի, սպանության վրիժառությունը: Այնուհետև Մանուելը բարեկամանում է պարսիկների հետ, բայց Մերութան Արծրունու քսությունը կոտորում պարսիկ Մուրենի զորքը, սրի հետևանքով նորից բորբքվում են հայ-պարսկական ավանդական կռիվները: Կռիվներից մեկի ժամանակ սպանվում է դավաճան Մերութանը և վերջ է դրվում պարսից պատերազմին: Մանուելը թագավորեցնում է

⁴⁶ Վեպի մանրամասն ուսումնասիրությունը տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ա, էջ 181—302; Տե՛ս նաև՝ Գ. Գրիգորյան, Հայ ժողովրդական վիպերգերը և պատմական երգային բանահյուսությունը, Ա. Հին շրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, գիրք Բ, Միջնագար, 1981:

Պապի որդի Արշակին, յոթ տարի փառքով իշխում և ապա խաղաղությամբ մահանում:

Այս է «Պարսից պատերազմ» վեպի բովանդակության համառոտ ուրվագիծը:

Վեպի տարբեր ցիկլերում հանդես եկող հայոց և պարսից թագավորները, սպարապետներն ու իշխանները պատմական ստույգ անձնավորություններ չեն, այլ իրենց իրական-պատմական նախատիպերի հիման վրա կերտված վիպական-գեղարվեստական կերպարներ, որոնք թևակոտ պահպանել են շատ որոշակի պատմական գծեր, բայց վիպասանների ու գուսանների կողմից ենթարկվել են հերոսացման, միտումնավոր շափաղանցումների և առհասարակ ավանդական բանահյուսության զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների:

«Պարսից պատերազմը» լինելով միջնադարյան տիպիկ հերոսավեպ, անդրադարձրել է վաղ ֆեոդալական Հայաստանի կյանքի ու կենցաղի շատ բնորոշ կողմեր՝ դասակարգային հարաբերություններ և ընդվզումներ, տիրոջ և ծառայի կամ ֆեոդալի ու վասալի հարաբերություններ, պատերազմներ, ավարառություն, դինավորական ծառայություն, որսորդություն և այլն: Բայց վեպի բուն նպատակն է ներկայացնել հայերի և պարսիկների մղած պարբերական ու երկարատև կռիվները, հատկապես այդ կռիվներում հայերի անպարտելիության և հերոսացման սեկուլյուր գաղափարը, որ ընկած է ամբողջ վեպի հիմքում: Այդ կռիվներում միշտ էլ հաղթում են հայերը, իսկ եթե երբեմն էլ պարտվում են, ապա՝ ժամանակավորապես, բայց ի վերջո հայերն են հաղթանակող դուրս գալիս:

Վիպական շափաղանցումն առանձնապես դրսևորվում է պատերազմների և հայերի հաջողության ու հաղթանակների նկարագրություններում: Միայն պարսից Շապուհ թագավորն անձամբ իր կամ իր զորավարների առաջնորդությամբ 28 արշավանք է ձեռնարկում հայերի դեմ, հանելով մոտ 26 ու կես միլիոն զորք: Հայերը բոլորին էլ կոտորում են, և միայն Շապուհն ու իր զորավարներն են միաձի ճողոպրելով փախչում-ազատվում:

Վիպական նման շափաղանցումների նպատակն է ցույց տալ հայերի քաջությունն ու հերոսությունը՝ թվով անհամեմատ գերազանց թշնամիների նկատմամբ: Քաջության ու հերոսության գաղափարին է հարում նաև վիպական հերոսների տիրասիրությունը, իրենց բնիկ տերերին, այսինքն՝ Արշակունի թագավորներին անձնազոհ նվիրվելու և հավատարիմ մնալու գաղափարը, որը դարձյալ պերիշխող է ողջ վեպում: Տիրասիրությունը և տիրազավության դատապարտումը վեպում որքան էլ պայմանավորված է ֆեոդալական ժամանակաշրջանի բարոյախոսությամբ, այդուհանդերձ հայրենի ինքնուրույն պետականության և անկախության նվիրման գաղափարն է դա, որին սրբությամբ հետևում են վիպական հերոսները, մանավանդ Մամիկոնյան սպարապետները և այն բացահայտ քարոզում իրենց ենթականերին: Երբ Շապուհից խաբված և ցմահ բանտարկության դատապարտված Հայոց Արշակ թագավորն ինքնասպան է լինում, ապա տարիներ անց հայոց զորքը Մուշեղի գլխավորությամբ պարսիկների դեմ կռվելիս, յուրաքանչյուր հայ զինվոր մահացու հարված հասցնելով թշնամուն, կրկնում է միևնույն բանաձևը՝ «Առ, քաջ Արշակ» կամ «Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»: Մեռած-գնացած թագավորի նկատմամբ հայ

զինվորների այս տիրասիրությունը հարուցում է անզամ պարսից Շապուհ թագավորի դարմանքն ու հիացմունքը:

Վիպական հերոսների տիրասիրության դադափարին է հարում նաև թագավորի անձի անձեռնմխելիության դադափարը, որի կրողներն են վեպում կենտրոնական հերոսներ Մուշեղն ու Մանուելը: Թագավորի անձի անձեռնմխելիությունը հին և ընդհանրական սովորույթ էր, որ սերում էր օժված և աստվածացված միապետի անձի պաշտամունքից: Բայց այդ հնամենի դադափարը այս վաղ միջնադարյան վեպում ունի բոլորովին այլ հնչերանգ, այն վիպասանների համար միջոց է ծառայել սիրված հերոսներին կերպավորելու ասպետական առաքինությամբ, շեշտելու նրանց ավանդական հարդանքն ու պատվախորհրությունը թագավորի անձի նկատմամբ, լինի այն հայրենի, թե օտար: Երբ Մուշեղը պատերազմի դաշտում հաղթում է Աղվանից Ուռնայր թագավորին, չի սպանում նրան, այլ հալածելով, նիզակի կոթով դարկում է նրա գլխին և ասում. «Շնորհակալ եղիր, որ թագավոր մարդ ես, գլխիդ թագ ես կրում. ես թագավոր մարդու չեմ սպանի, մինչև անգամ կլի շատ նեղն էլ ընկնեմ»⁴⁷: Եվ թույլ է տալիս Ուռնայրին գնալու իր երկիրը:

Նույն կերպ է վարվում և Մուշեղի եղբայր Մանուելը՝ Մուշեղին սպանող վարազդատ թագավորի նկատմամբ: Երբ պատերազմի դաշտում Մանուելի գավազները, հալածելով պարտված վարազդատին, կամենում են սպանել նրան, Մանուելը կանչում է զավակներին. «Է՛ հե՛յ, տիրասպան մի լինեք»⁴⁸: Եվ հալածելով նրան, հեռացնում են Հայոց աշխարհի սահմաններից:

Վեպում դարգացրած և զեղարվեստորեն մարմնավորված այս բոլոր դադափարները ծառայում են մեկ ընդհանուր, միասնական նպատակի. մարտնչել ու մեռնել հայրենի երկրի և այդ երկիրն ու նրա անկախությունը մարմնավորող սեփական թագավորի համար և շփոզնել «անզամ մի կուրու չափ դետին Հայոց երկրից օտարել»: Այդ է պատճառը, որ Մանուել Մամիկոնյանը մահվան մահճում ողբում է իր բնական մահը, ամսոսում, որ պատերազմի դաշտում չի ընկել քաջությամբ, չի մեռել հայրենի երկրի, բնիկ Արշակունի տերերի, կանանց ու զավակների և առհասարակ բովանդակ ժողովրդի համար, այլ մեռնում է վատթար մահով, անկողնում պառկած: Այդպես ամսոսում է և Մուշեղ Մամիկոնյանը, երբ վարազդատը խնջուչքի ժամանակ նենգությամբ սպանում է նրան. «Նրանի թե այս մահը ձիու վրա ինձ հասներ», -- ասում է նա մեռնելիս⁴⁹:

Հերոսը դարձյալ մահվան համար չէ, որ ցավում է, այլ որ ճակատամարտում չի ընկել քաջությամբ:

Հայրենասիրական այս դադափարների կենդանի մարմնացումներն են վեպում Մամիկոնյան սպարապետները, մասնավորապես Վասակը, Մուշեղը, Մանուելը, որոնք և դառնում են վեպի գլխավոր հերոսներ:

Մամիկոնյան սպարապետները դադափարականացված հերոսներ են, օժտրված քաջության, անվահերություն, ասպետական վեհանձնության, ազգային պատվախորհրության, հայրենիքի նկատմամբ անսահման նվիրումի իրեալականացված հատկանիշներով:

Վասակ սպարապետը Պարսկաստանում Արշակ թագավորի հասցեին ուղղած մի թևի վիրավորանքի համար սեղնուտեղը սպանում է պարսից ար-

47 Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, V դպրություն, գլուխ Դ:

48 Փ. Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, V դպրություն, գլուխ ԼԷ:

49 Նույն տեղում, գլուխ ԼԵ:

քունի ախոռապետին, արժանանալով անգամ Շապուհի հիացմունքին: Նույն Վասակը, Արշակի հետ խաբեությամբ գերվելով Շապուհ արքայից, հերոսին վայել խրոխտ և նվաստացուցիչ պատասխաններ է տալիս պարսից արքայի հարցումներին, բնավ չերկյուղելով սպառնացող մահապատժից: Վասակի սրբի Մուշեղը, կավում գերելով Շապուհի կանանց, շի թողնում դիպչել նրանց պատվին, այլ ասպետական մեծահոգությամբ վերադարձնում է Շապուհին, որը, հիանալով այդ վեհամեծքությամբ, Մուշեղի պատկերը սպիտակ ձիու վրա դրվապել է տալիս իր գինու գալաթին և ամեն անգամ խմելիս, հիշում Մուշեղին՝ ասելով՝ «Ճերմակաձին գինի արբեց!»:

Թշնամու կողմից հայ հերոսների առաքինությունների նման գնահատումները մեծապես նպաստում են հերոսների իդեալական հատկանիշների բացարձակացմանը, հետևարար և գեղարվեստական արդարացմանը:

Ազատ և անկախ հայրենիքի վեհ գաղափարը, որի համար անձնազոհ մաքատում են վիպական հերոսները, վեպում գաել է բացառիկ խորհրդանշական գեղարվեստական կերպավորում: Գա պարսից Շապուհի կողմից Հայոց Արշակ թագավորին հայրենի հող ու ջրով փորձելու միջադեպն է, որի իմաստն անն է, սր հայրենի հող ու ջրի վրա մարդ իրեն զգում է ազատ, զորեղ և հպարտ, մինչդեռ օտար հողում նա հլուհնազանդ սարուկ է՝ օտարի կամակատար:

Այս խորհրդանշական միջադեպը վեպում արժարժված հայրենիքի ազատության ու անկախության մաքառման միասնական գաղափարի պատկերավոր իմաստավորումն է, հայրենիքի (հայրենի հող ու ջրի) գեղարվեստական յուրօրինակ արժեքավորումը:

V դարից հետո հայ վիպական բանահյուսությունը ենթարկվում է նորանոր փոխակերպությունների: Հայկական միասնական ու անկախ պետականության վերացման հետևանքով, պատմական նորանոր իրադարձությունների ազդեցությամբ «Պարսից պատերազմ» ժողովրդական հերոսավեպն սկսում է աստիճանաբար կորցնել իր միասնականությունը. նրանից մնում են միայն առանձին միջադեպեր և շարունակում են պահպանվել ու հարուստեղ կրկրի այն կողմերում, որտեղ շահագրգռված են եղել ավյալ զրույցները: Գրանցից, օրինակ, Անդուկի և Բաբելի զրույցը շարունակել է գոյատևել Մշակույթում, իսկ Մուշեղ Մամիկոնյանի, Գեմետր և Գիսանե եղբայրների, հյուսիսային ցեղերի դեմ Տրդատի մղած կռիվների մասին զրույցները՝ Տարոնում: IV դարի նշանավոր գործիչ Մուշեղ Մամիկոնյանի մասին հորինված վիպական զրույցները նույն հերոսի անունով փոխանցվում են հետագա դարերին, կերպարանափոխվելով ու նորոգվելով՝ VII դարում ավանդվում են Սերեոսի, ապա մեկ հարյուրամյակ անց՝ Հովհան Մամիկոնյանի կողմից, հարակցված արդեն պատմական նոր անձանց ու իրադարձությունների: Մուշեղի վեպը, որ «Պարսից պատերազմի» կարևոր բաղադրիչներից էր, VII—VIII դդ. տեղայնանում է Տարոնում, հարակցվում Գայլ Վահանի և հաջորդների զրույցներին, կորցնում իր համագագային բնավորությունը, դառնում տեղական վեպ և կոչվում նոր անունով՝ «Պատերազմ Տարոնի»⁵⁰:

Այս նոր վեպի գրեթե բոլոր դրվագները, անկախ դրանց գրական ավանդումից, բուն ժողովրդական են և ունեն բանահյուսական ծագում: Գայլ Վա-

50 Այս վեպի հանդամանակից քննությունը տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, Ա, էջ 303—324:

հանի և նրա հաջորդների՝ Սմբատի, Տիրանի և մյուսների վիպական կերպարներում ու արարքներում անդրադարձված են V դարի պատմական նշանավոր գործիչներ վարդան և Վահան Մամիկոնյանները և պարսիկների դեմ նրանց վարած կռիվների արձագանքները: «Տարոնի պատերազմի» վիպական ընդհանուր ոգին գրեթե նույնանում է «Պարսից պատերազմի» հետ, այն է՝ կռիվ պարսիկների դեմ, որ վերջանում է միշտ հայերի հաղթանակով: Տարբերությունն այն է, որ եթե «Պարսից պատերազմում» կռիվները մղվում էին բովանդակ Հայաստանի անկախության համար, ապա «Տարոնի պատերազմում» այդ կռիվները մղվում են սոսկ հանուն Տարոնի անկախության: Այստեղ հին հերոսավեպի համազգային ոգին, պատմական հետադադեպերի ազդեցությամբ նեղացել, կապվել է սոսկ Տարոնի և Սասունի իշխողների՝ Մամիկոնյանների տեղական անկախության գաղափարի հետ, և նախկին համազգային վեպը դարձել է տեղական վեպ: Բացի այդ, «Տարոնի պատերազմում» մտել են նոր մտտիվներ ու գաղափարներ, որպիսիք չկան «Պարսից պատերազմում»: Նոր վեպում առաջնակարգ տեղ է գրավում ռազմական խորամանկությունը, որի շնորհիվ հայերը միշտ շարաշար խաբում և հաղթող են դուրս գալիս թվով միշտ դերազանց պարսիկների նկատմամբ: Այստեղ իսպառ բացակայում է թշնամու նկատմամբ նախկին վեպում եղած ասպետական վեհանձնությունը, և մեծ տեղ է գրավում փոխադարձ ծաղրը, անարգանքն ու արհամարհանքը հատկապես մարտերի ժամանակ: Այս փոխակերպումները ևս պայմանավորված են վիպական ոգու նեղացմամբ, ռազմական ուժերի սահմանափակմամբ, հեռակաբար և՛ ասպետական ոգու կորստով:

Պատմական և քաղաքական փոփոխությունների հետևանքով զգալիորեն փոխվել է նաև վեպի հիմնական կոնֆլիկտը: «Տարոնի պատերազմում» պարսիկների հիմնական ձգտումն է հպատակեցնել Մամիկոնյաններին, հարկատու դարձնել նրանց, քանզելով նրանց կրոնական սրբավայրը՝ սուրբ Կարապետ վանքը: Այսինքն՝ վեպի զլխավոր կոնֆլիկտն է դառնում հարկահանությունը և հարկի պատճառով ապստամբելն ու պարսիկներին շենթարկվելը:

5. ԴՍՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

V դարի կեսին քրիստոնեական աշխարհում բորբոքվում են դավանաբանական վեճերը Քրիստոսի մարդկային և աստվածային բնության շուրջը: Վեճերը ծայր էին առել տակավին V դ. երկրորդ քառորդից, հատկապես Ալեքսանդրիայի և Անտիոքի եկեղեցական երկու հաշակավոր դպրոցների միջև: Ալեքսանդրիայի դպրոցը, հետևելով Աստվածաշնչի այլաբանական մեկնության եղանակին, գտնում էր, որ Քրիստոսի մեջ աստվածային և մարդկային բնությունները միաձուլված են «անաչաչելի և անխասն» կերպով և կազմում են մեկ էություն, որի մեջ առաջնայինը աստվածայինն է: Անտիոքի դպրոցը, ընդհակառակը, Քրիստոսի մեջ շեշտում էր մարդկային բնությունը, մարդ, որ աստվածացել է, հետևաբար ունի երկու բնություն՝ մարդկային և աստվածային⁵¹:

Այստեղից էլ առաջ են գալիս քրիստոնեական դավանաբանության տեսական երկու ուղղությունները՝ միաբնակությունը և երկաբնակությունը: 431 թ.

⁵¹ Տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան. Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, հ. 1, էջմիածին, 1908, էջ 311—332:

դումարված Եփեսոսի եկեղեցական ժողովում հաղթող է հանդիսանում Կյուրեղ Աղեքսանդրացու մի բնության վարդապետությունը: Մակայն մեկ քսանամյակ անց՝ 451 թ., երբ հայերն Ավարայրում պաշտպանում էին իրենց երկրի և ժողովրդի ազատությունը, տեղի է ունենում Քաղկեդոնի ժողովը, որն իր դավանաբանական վճիռներով մերժում է աիեղերական նախկին ժողովներում (Նիկիայի՝ 325 թ. և Եփեսոսի՝ 431 թ.) հիմք դրված և հաստատված դավանանքի սկզբունքները և փաստորեն ընդունում երկաբնակությունը: Արևելքի քրիստոնեական որոշ եկեղեցիներ, այդ թվում նաև հայկականը, որ հետևում էր եկեղեցական նախկին ժողովների մշակած դավանաբանական ուղղությունը, շեն ընդունում Քաղկեդոնի ժողովի սահմանած դավանանքը: Գրա հիման վրա խզում է առաջանում հռոմեարշտուղանական և արևելյան՝ եգիպտական, ասորական, հայկական եկեղեցիների միջև: Այդ խզումն ավելի է խորանում և վերածվում հակասություն, ապա և դավանաբանական սուր պայքարի V դարի վերջերին և հատկապես VI դարում, երբ դավանաբանական խնդիրներն ու վեճերը կորցնում են իրենց տեսական-կրոնական իմաստը և վերաճում մեծ պատրիարքությունների իրավասությունների ու գերիշխանական նկրտումների, ապա և ազգային-պետական ու քաղաքական շահախնդրությունների:

Ընդհանուր եկեղեցու դավանաբանական պառակտման նկատմամբ անտաբեր շի մնում հայոց եկեղեցին: V դարի վերջին տասնամյակներին հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանդակունին արդեն հանդես է գալիս ընդդեմ երկաբնակության: Մկսվում է պայքար երկաբնակության և քաղկեդոնականության դեմ, առաջ է գալիս այդ պայքարն արտացոլող գրականություն⁵²: Այդ գրականության սկիզբը դրվում է եգիպտական միաբնակության պարազուլս, երկաբնակության և Քաղկեդոնի ժողովի մոլի հակառակորդ Տիմոթևոս Կուզի «Հակաճառության» հայերեն թարգմանությամբ⁵³, կատարված 430—484 թվականներին: Այն տեսական կարեոր դեմք էր հայ եկեղեցականների ձեռքին՝ նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ մաքառելու համար: Գրեթե նույն ժամանակներում է գրվել Մովսես Խորենացու դավանաբանական թուղթը, նվիրված միաբնակության և երկաբնակության խնդրին և ուղղված երկաբնակության դեմ, ի պաշտպանություն միաբնակության: Տիմոթևոս Կուզի «Հակաճառության» և Խորենացու թղթի ազդեցությամբ V դարի վերջին, կաթողիկոս Հովհան Մանդակունին գրում է իր նշանավոր «Ապացույցը»⁵⁴ ընդդեմ Քաղկեդոնի ժողովի և երկաբնակության, հանգամանք, որ վկայում է հայոց եկեղեցու վեհապետի, հետևաբար և հայոց եկեղեցու գրաված հակաքաղկեդոնական որոշակի դիրքը, միաժամանակ և միաբնակության վարդապետության դավանանքը՝ տակավին V դ. վերջերին:

VI դ. սկզբներին, Անաստաս կայսեր (491—518) մահից հետո քաղկեդոնականությունը Բյուզանդական կայսրության մեջ դառնում է պարտադիր պաշտոնական դավանանք և կայսրերի ու պատրիարքների համար միջոց է ծառայում՝ կայսրության գաղափարաբանական միասնության ամրապնդման: Հայերի համար ևս «դավանության խնդիրն ստանում է ազգային քաղաքական

52 Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, դիրք Ե, 1944, էջ 355:

53 «Տիմոթևոսի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», ի լոյս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ Ժ. Եպիսկոպոսի և Երուանդ վարդապետի, էջմիածին, 1908:

54 «Կնիք հաւատոյ», էջմիածին, 1914, էջ 130:

նշանակությունն»։ Բյուզանդական քաղաքական ազդեցությունից ղերծ մնալու և ազգային միասնությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ էր դավանանքով տարանջատվել Բյուզանդիայից։ Այդ ձևով էր նաև Սասանյան Իրանին, որն օգտվելով դավանաբանական վեճերից, հովանավորում էր նեստորականներին և հանդուրժողական դիրք զբաղում հակաքաղկեդոնական արևելյան քրիստոնյաների նկատմամբ, նրանց լրիվ անջրպետելու համար բյուզանդական ազդեցությունից։ Բացի այդ, հայ հոգևորականության հիմնական նպատակն է դառնում հայոց ինքնուրույն և անկախ եկեղեցու ստեղծումը և պահպանությունը բյուզանդական եկեղեցու գերիշխանական ձգտումներից։ Այս հակասական շահերի հետևանքով՝ VI դարում ծայրահեղորեն սրվում են քաղկեդոնականության վերաբերյալ վեճերն ու բախումները, քաղկեդոնականների կողմից ծայր են առնում անպամ հալածանքներ, որոնք և հայերի մեջ առաջ են բերում դավանաբանական պայքարի հարուստ դրականություն⁵⁵։ Հորինվում են մեծաթիվ գրվածքներ քաղկեդոնականության և նեստորականության դեմ, մանավանդ, երբ հայ եկեղեցին VI դ. սկզբին Բարկեե կաթողիկոսի օրոք մերժում է նեստորականությունը, խսկ ներսես Բ կաթողիկոսի ժամանակ (548—551) Քաղկեդոնի ժողովն ու Հռոմի Լեոն պապի դավանաբանական թուղթը՝ տեմարը։

Կազմվում են ժողովածուներ՝ կրոնադավանաբանական վիճարանությունների համար պատրաստի ձևերով ունենալու նպատակով։ Դրանցից նշանավոր է «Գիրք թղթոց» ժողովածուն⁵⁶, որն ընդգրկում է 98 թղթակցություն, պրված գերազանցապես V—IX դդ., և ուղղված է հիմնականում հայոց եկեղեցու դավանության, անկախության և միասնականության պաշտպանությունն նպատակին։

Մյուս կարևոր ժողովածուն «Կնիք հաւատոյ» գիրքն է⁵⁷, կազմված VI դարում, Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակ (615—623)։ Այդտեղ հավաքված և ղեկավարված են եկեղեցու ուղղափառ հայրերի գրվածքներից տարբեր հավանություններ, որոնք պատրաստի նյութ են ծառայել հայոց եկեղեցու դավանությունը հեղինակավոր խոսքով հիմնավորելու և պաշտպանելու համար⁵⁸։

6. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ հին բանաստեղծությունը, մասնավորապես հոգևոր երգը, սկիզբ առնելով V դ., շարունակում է զարգանալ նաև հաջորդ հարյուրամյակներում։ VII դարից մեղ է հասել Կոմիտաս կաթողիկոսի գրած «Անձինք նուիրեալք» սկզբնատողով մի ժավալուն ներբող, նվիրված Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակության թեմային։ Թեպետ թեման հին է, սիրված և ավանդական, սակայն հեղինակը շի զնացել թեմայի վերապատմման ճանապարհով, այլ այն վերակերտել է նորովի և յուրովի, բանաստեղծական առանձին պատկերների շարքով, այն էլ ոչ թե նահատակության եղբերգություն, այլ մի հաղթական ցնծություն, պայմանավորված կույսերի՝ աշխարհի ունայնության դիտակ-

55 Մ. Արևելյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, 1, էջ 359—360։

56 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901։

57 «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ յուղղափառ և Ս. հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց, յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ», հրատարակություն Կարապետ Լախակոպոսի, էջմիածին, 1914։

58 Մ. Արևելյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, 1, էջ 362։

ցությամբ, երկնային հավերժական ճշմարտության համար իրենց մաքառման և անձնադիր նվիրումի գաղափարներով:

Կոմիտասը նվիրյալ կույսերին և մանավանդ Հռիփսիմեին ներկայացրել է մարմնական շքնաղ գեղեցկությունամբ, որին սիրահարվում են ոչ միայն մարդիկ, այլև հրեշտակները:

Գեղեցկությունը մարմնաւոր պայծառութեան ձերոյ
Յիմարեցոյց զթագաւորն և պակեան հեթանոսք,
Ի գեղ սքանչելի աստուածատուր կուսանացն՝
Տարփացեալ զուարթունք ընդ մարդկան տօնեցին:

Այդ գեղեցկության համար կռիվ է սկսվում հավատալուր կույսի և հեթանոս թագավորի միջև: Բոլոր կույսերը միաբան իբրև ռազմիկներ դուրս են գալիս հեթանոս կորովի տղամարդկանց բազմության դեմ և իրենց հավատով պինված՝ հաղթում նրանց:

Թուլացան կորովիք հաստաձիգ աղեղանց,
Սև տկար կանայքն վառեցան զինու.
Թագաւորն պերճացեալ զորութեամբ և փառօք՝
Ի մանուկ ի կուսէն պարտեալ ամաշեր:

Այդ հաղթության շնորհիվ կույսերն արժանանում են երկնային պսակի, դառնում փրկության դոհեր և երկնում են քրիստոնյա Հայաստանը:

«Անձինք նուիրեալքը» իր շնշտված քնարականությամբ, գեղարվեստական ձևով ու պատկերներով հայ հոգևոր բանաստեղծության ընտիր նմուշներից է և տակավին VII դ. նշանավորում է հայ բանաստեղծության զարգացման մի նոր ու բարձր մակարդակ:

Հայ բանաստեղծությունը, սակայն, միայն հոգևոր թեմաների վրա չի զարգանում: Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմությամբ» ավանդվել է VII դ. մի աշխարհիկ բանաստեղծություն՝ գրված Դավթակ Քերթոզ ճարտասան բանաստեղծի կողմից: Բանաստեղծությունը կոչվում է «Ողբք ի մահն Ջևանշէրի մեծի իշխանին»՝ գրված Աղվանքի Ջևանշեր իշխանի՝ իր բարերար լավներից մեկի կողմից դավադրաբար պարտեղում սպանվելու առիթով⁵⁹:

Դավթակի «Ողբը» գրված է հունական ճարտասանական արվեստի կանոններով, սկզբնամասում նույնիսկ հունական դիցաբանությունից վերցրած համեմատություններով՝ բաղկացած հայկական այբուբենի տառերով սկսվող մեծ մասամբ քառատող տներից: Այն բնույթով դամբանական ողբ է, ուր սկզբում սպանվածի գովքն է արվում, ապա պատմվում է եղբրական իրադարձությունը, որին հաջորդում է մարդասպանի հասցենին ուղղված սուղբու անեծքների շարքը, իսկ վերջում՝ հանգուցյալից հետո մնացողների՝ հարազատների ու ժողովրդի անմխիթար վիճակը, աշխարհի փառքի և կյանքի ունայնությունը:

Իլորեցաւ լէմն կենդանի և հօօր,
Նև պարիսպն ամրութեան խորտակեցաւ.
Աշտարակն բանաւոր տապալեցաւ,
Նև ցանկն շինութեան խրամատեալ քակեցաւ:

⁵⁹ «Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացոյց», ի լուս ընծաեաց Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860, Ա հատ., էջ 35 է և հտն.:

Ահա թե փոխաբերության ինչ շարքով է անձնավորել Դավթակը Զեանշեթ իշխանի կորստի ահագնությունը.

Կամ՝ ահա եղևնագործին ուղղված անեծքներից մեկը.

Ձեռն որ ձգեցաւ ի սպանանել զտէրն,
 Եւ ոտք որ կոխեցին զհրաշալի պատկերն,
 Ուրկածին ախտին եռացմամբ գօսացեալ՝
 Յարեւցին ի նա ցեցք շարակեղ խոցոտմամբ:

Դավթակի «Ողբը» պրված է բանաստեղծական զգացումով, քնարական տխուր, երբեմն բուռն զեղումներով, պատկերավոր կենդանի ոճով, բովանդակությանը համապատասխանող տաղաչափական ձևերի օգտագործմամբ⁶⁰:

Դավթակի «Ողբը» Կոմիտասի «Անձինք նուիրեալքի» հետ միասին մի կողմից վկայում են հայ հոգևոր ու աշխարհիկ բանաստեղծության վերելքը VII դարում, մյուս կողմից՝ իրենց մեջ արծարծած մարդկային փառքի ու կյանքի ունայնության մոտիվներով պատմականորեն հիմք են զնում աշխարհի ունայնության երգի, որը հետագայում կարևոր տեղ է գրավում ուշ միջնադարյան հայ քնարերգության մեջ:

7. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ VII—VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

V դարի պատմագրության բուռն զարգացմանը VI դարում հաջորդում է պատմագրական երկերի խոյառ բացակայության մի ժամանակաշրջան: VI դարն, առհասարակ, դրականության զարգացման առումով շատ բանով մնում է մութ ու անորոշ: Ղաղար Փարպեցու պատմությունից հետո միակ նշանավոր պատմագրական երկը, որ դրվել է VII դ. երկրորդ կեսին՝ Սեբեոսի պատմությունն է⁶¹: Թե ով է եղել այդ պատմության հեղինակը՝ ստույգ հայտնի չէ: Միակ հավաստի վկայությունը, որ գտնում ենք այդ գրքում, այն է, որ դրա հեղինակը եղել է պարսից խոսրով (Ապրուեղ) արքայի (590—628) արքունիքում, Զինաստանի ղեկավանից լսել նրա երկրում պատմվող Մամիկի ու Կոնակի գրույցը, և իր նկարագրած VII դ. պատմական դեպքերի մեծ մասի ժամանակակիցն է⁶²:

Սեբեոսի պատմությունը, ըստ վերջին հրատարակության, բաղկացած է 52 զլխից, սրոնցից առաջին վեցը (Ա-Զ), սկսած Հայկի և Բելի առասպելից մինչև Արշակունյաց հարստության անկումը Հայաստանում, ըստ որոշ բանա-

60 ՏԼ՝ ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, էջ 373:

62 Սեբեոսի Պատմությունն ունեցել է մի քանի հրատարակություն, որոնցից լավագույնները երկուսն են. մեկը՝ Ստ. Մալխասյանցի «Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն», բաղդատովեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանիս և ծանոթութեամբ, Երևան, 1939. մյուսը՝ Գ. Արզարյանի «Պատմութիւն Սեբեոսի», Երևան, 1979. քննական-բաղդատական բնադիրն է, ընդարձակ և մանրակրկիտ ծանոթություններով, առաջարանով, ուսումնասիրություններով և հավելվածներով:

62 Բանասիրության մեջ Սեբեոսի պատմության հեղինակին նույնացրել են 646 թ. Դվինի ժողովին մասնակցած Բաղրատունյաց Սեբեոս եպիսկոպոսի հետ Սակայն Գ. Արզարյանն իր «Սեբեոսի պատմությունը» և «Անանուտի տեղգծվածը» գրքում (Երևան, 1965) և հետագա այլ ուսումնասիրություններում (տե՛ս նրա «Պատմութիւն Սեբեոսի», հավելված Ա, էջ 371 և հտն.) ցույց է տալիս, որ Սեբեոսի պատմությունը հին ձեռագրերում եղել է անհեղինակ և միայն XIX դարի առաջին կեսին բանասեր Հովհ. Շահյանթունյանն է ինչ-ինչ հիմունքներով այն վերագրել Սեբեոս եպիսկոպոսին, որ և հետագայում ընդունվել է հայագիտության մեջ:

սերների պատկանում է ոչ թե Սերեոսի պատմության հեղինակին, այլ նրանից դարեր հետո ապրած մեկ այլ անանուն պատմիչի, որ հետագայում կցվել է Սերեոսի երկին և վերագրվել նրան⁶³։ Պատմության մնացած 46 գլուխներում, մանավանդ «Մատեն ժամանակեան», այսինքն՝ ժամանակակից պատմություն կոչված մասում մանրամասն շարադրված են VI—VII դդ. Հայաստանում և հարևան երկրներում կատարված պատմական նշանավոր իրադարձությունները։ Հարևան մեծ պետություններին ենթակա հիշյալ ժամանակաշրջանի Հայաստանի պատմությունը Սերեոսի երկում ներկայացված է այդ նույն տերությունների՝ Սասանյան Իրանի, Բյուզանդիայի, ապա և արաբների ռազմական-քաղաքական փոխհարաբերությունների պատմության լայն տեսողաչափի վրա, որի շնորհիվ այն ձևը է բերում կարևոր սկզբնաղբյուրի արժեք ոչ միայն Հայաստանի, այլև VI—VII դդ. Առաջավոր Ասիայի պատմության համար ընդհանրապես։ Բավական է թեկուզ նշել, որ Սերեոսի պատմության մեջ արձագանք են գտել համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցած այնպիսի իրադարձություններ, որպիսիք են՝ Երուսաղեմի գրավումը պարսիկների կողմից (614), Խոսրով Ապրուեզի և Հերակլ կայսեր (610—641) միջև մղված պարսկաբյուզանդական պատերազմները, արաբների պատմական ասպարեզ իջնելն ու առաջին արշավանքները, Սասանյան հարստության անկումը և այլն⁶⁴։

Իր այս ընդհանուր պատմագիտական արժեքից բացի, Սերեոսի երկն առանձնապես կարևոր է VI—VII դդ. հայոց պատմության համար, իբրև նկարագրվող ղեպերին մերձավոր ժամանակակցի և ուկանատեսների հաղորդումների վրա շարադրված առաջնակարգ սկզբնաղբյուր։ Այնտեղ պատմական ստույգ շատ փաստերի հիման վրա ներկայացված է Հայաստանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, իրավական միճակը, երկու մեծ տերությունների՝ Իրանի և Բյուզանդիայի, հետագայում նաև արաբների հետ ունեցած փոխհարաբերությունները, վերջիններիս վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ։ Ուշագրավ է Մորիկ կայսեր (582—602) ամբաստանագիրը հայերի մասին, ուղղված պարսից թագավորին՝ հայ իշխանների և զորքի ուժերը ջլատելու, նենգորեն հայրենի երկրից հեռացնելու և հեռավոր երկրներում իրենց թշնամիների ղեմ կռիվի հանելու ու ոչնչացնելու մասին։ Կույրան ուշագրավ է բյուզանդական կայսրերի կողմից քաղկեդոնականությունը հայերին պարտադրելու քաղաքականու-

⁶³ Սերեոսի պատմության հիշյալ հատվածի՝ Անանուն հեղինակին պատկանելու վարկածն առաջին անգամ հայագիտության մեջ արժարծել է Ք. Պատկանյանը՝ 1862 թ., որն ունեցել է իր բազմաթիվ հետնորդները։ Իլիկ են նաև Անանունի հատվածը Սերեոսի պատմության հետ նույնացնող բանասերներ, որոնցից վերջինն է Ստ. Մալխասյանցը (տե՛ս նրա «Սերեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 6—20, Անանունի խնդրի կապակցությամբ եղած կարծիքների մասին անհրաժեշտ տեղեկություններով)։ Գ. Արզաբյանը կրկին վերաբնեւոյվ այդ խնդիրը, բանասերական նոր ավելաներով ու փաստարկներով հաստատում է Ք. Պատկանյանի տեսակետը և գտնում, որ հատվածի Անանուն հեղինակը. հավանաբար, ապրել է XI—XII դարերում և այդ հատվածը հետագայում է միակցվել Սերեոսի պատմությանը (տե՛ս Գ. Արզաբյան, «Սերեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, էջ 30—133, նաև՝ «Պատմութիւն Սերեոսի», աշխատասիրությունը Գ. Արզաբյանի, Հովվելված Բ, էջ 386—390)։ Բայց ուշագրավն այն է, որ Գ. Արզաբյանն իր այդ կաղմած Սերեոսի պատմության քննական-քաղաքական բնագրում Անանունի հատվածը դարձյալ հրատարակել է Սերեոսի պատմության հետ, իբրև մեկ ամբողջություն, պատմությունը նույնպես թողի իր իսկ հերքած Սերեոսի անվամբ, լայն տարածում և ավանդության արժեք ստացած բնագրից ու հեղինակի անունից շեղվելու համար։

⁶⁴ Տե՛ս «Պատմութիւն Սերեոսի», աշխատասիրությունը Գ. Վ. Արզաբյանի, էջ 5։

թյունը, մասնավորապես Մորիկ կայսեր՝ Լիվանում հիմնել տված հակաթոռ քաղկեդոնական կաթողիկոսության, կամ Կոստանդնի (642—668) մեծ բանակով Հայաստան մտնելու ու Ներսես կաթողիկոսին Դվինում բռնությամբ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունել տալու փաստերը:

Հայկական ուժերը ջլատելու, հայերին բարոյալքելու բյուզանդապարսկական քաղաքականության դեմ իրենց ուժերն են համախմբում, մաքառում կամ դիվանագիտական խոհուն քաղաքականություն վարում հայ աղնավականության հեռատես և շրջահայաց ներկայացուցիչները: Նրանցից են Թեոդորոս Ռշտունին և Սմբատ Բագրատունին, որոնք Սեբեոսի պատմության մեջ հանդես են բերված գեղարվեստական-վիպական գծերով և տպավորիչ մանրամասներով: Այդտեղ տեղ է գտել նաև «Պարսից պատերազմ» ցիկլից Մուշեղի մասին վիպական պատումը՝ պարսից Խոսրովի հետ զուգակցված, որ փոխարինել է հին վեպի հայոց Պապ թագավորին: Սեբեոսի պատմության մեջ Մուշեղի պատումը հին վեպի նորոգված տարբերակն է, VII դ. պատմական անցուղառձերից խիստ ազդված⁶⁵:

Ղևոնդ պատմագիր—Հայաստանում արաբական տիրապետության առաջին մեկուկես հարյուրամյակի՝ VII—VIII դդ. պատմիչն է Ղևոնդը: Նրա մասին կենսագրական տվյալներ չեն պահպանվել: Հայտնի է միայն, որ եղել է հոգեվորական՝ վարդապետ, իր Պատմությունը⁶⁶ գրել է իշխան Շապուհ Բագրատունու հրամանով, ապրել է VIII դարում, որովհետև նրա նկարագրած պատմական անցուղառձերը հասնում են մինչև 788 թվականը, և Պատմության վերջին մասերը գրել է իբրև իր նկարագրած դեպքերի ժամանակակից:

Ղևոնդի Պատմության առաջին երեք գլուխներում պատմվում է առաջին երեք խալիֆաների օրոք Պաղեստինում, Ասորիքում, Իրանում, ինչպես նաև Հայաստանում կատարված արաբական արշավանքների, Դվինի գրավման ու ավերման, Թեոդորոս Ռշտունու՝ արաբների դեմ մղած կռիվների մասին: Այնուհետև Ղևոնդը ներկայացնում է արաբական գերիշխանության տակ գտնվող Հայաստանի վիճակը, սկսած Մուավիայի խալիֆայությանից (661—680) մինչև Հարուն-ալ-Ռաշիդի (786—809) տիրապետության առաջին տարիները, մեկառմեկ հիշատակում արաբ ամիրապետներին՝ իրենց իշխանության տարիներով: Այստեղ նկարագրվում են այն ավերածությունները, որ գործել են Հայաստանում մի կողմից՝ արաբներն ու հույները, մյուս կողմից՝ խաղարները, ապա նաև արաբների հարկային ծանր քաղաքականությունը և դրանց դեմ բորբոքված ժողովրդական ապստամբությունները: Ղևոնդի երկն արժանահավատ և շատ կարևոր աղբյուր է մասնավորապես VIII դ. Հայաստանում արաբների գործած խժժությունների, սոցիալական կեղերումների, դրանց դեմ հայ նախարարների կազմակերպած դիմադրության ու ապստամբական կռիվների վերաբերյալ, որ Ղևոնդը պատկերել է սրտի կսկիծով ու ցավով, պատմական իրականության խոր զգացողությամբ: Ղևոնդն իբրև պատմիչ լավ է ըմբռնել արաբ տիրապետողների՝ հայ աղնավականության դանդաժային բնաջնջման քաղաքականության իմաստը, որ վարում էին տակավին նախորդ դարերում բյուզանդական կայսրերը: Վերջիններիս փոխարինած արաբ խալիֆաները այդ քաղաքականությանն են ձեռնարկում արդեն VIII դ. սկզբից: Ղևոնդը վլիթ

65 Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, I, էջ 397:

66 «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», ՍՊՐ, 1887:

(Վալիդ Ա, 705—715 թթ.) ամիրապետին վերագրած հետևյալ մտքերի ու նպատակադրման մեջ բացահայտում է այդ քաղաքականության բուն իմաստը. «Նա (Վլիթը) իր իշխանության առաջին տարում մտադիր էր վերացնել Հայոց աշխարհից նախարարական տոհմերը... որովհետև, ասում էր նա, միշտ արգելք և վտանգավոր են եղել մեր իշխանության համար»⁶⁷: Հայերի դիմադրությունը կոտորելու, երկիրն իսպառ նվաճելու և ստրկացնելու քաղաքական այդ թելադրանքով էր պատճառաբանված արաբների կողմից Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում հայ նախարարների ողջակիզումը կամ Մուսե ամիրապետի օրոք՝ (785—786)՝ Խազմ ոստիկանի կողմից Դվինում հայ նախարարների կոտորածը, որ սրտակեղեք ցավով նկարագրում է Ղևոնդը: Դրան ավելացրած նաև այն ահռելի ծանր հարկերը, որ դնում էին արաբները հայերի վրա, ծայր աղքատության ու թշվառության հասցնելով Հայոց աշխարհի բնակչությանը, երբ «ոչ ոք իր ունեցվածքի տերը չէր», և «մնացել էին իրենց գույքից զուրկ, մերկ, բոբիկ և սովամահ»⁶⁸:

Պատմիչը հանգամանալից պատմում է, որ այս անլուր բռնությունների և տնտեսական-սոցիալական կեղեքումների դեմ դիմադրական և անհավասար ապստամբական կռիվ են եղնում հայ ազնվականությունն ու ժողովուրդը՝ «լավ համարելով քաջությունը մեռնել, քան կրել օտարի լուծը»⁶⁹:

Ղևոնդի նկարագրած հայոց պատմության այս ծանր ժամանակաշրջանի հետ է առնչվում Վահան Գուրնացու վկայաբանությունը: Արաբների գործադրած քաղաքական բռնություններին ու սոցիալական կեղեքումներին ուղեկցել է նաև բռնությունը խղճի ազատության նկատմամբ: Նոր բարձրացող և արաբական արշավանքների միջոցով արագ առաժվոր իսլամը քրիստոնյաներին հաճախ պարտադրվում էր բռնությամբ, պատճառելով նահատակության բազմաթիվ դեպքեր: Դրանցից են Ղևոնդի պատմության մեջ նկարագրված Համադասպ և Սահակ Արծրունի եղբայրների՝ շարշարանքով սպանությունը Դվինում⁷⁰: Հավատի ու խղճի համար կատարվող այս նահատակությունները պարտ հող են հանդիսացել արաբական տիրապետության շրջանում վկայաբանական դրականության զարգացման համար: Հիշյալ Համադասպ և Սահակ Արծրունիների մասին հորինվել է նաև առանձին վկայաբանություն («Վկայաբանություն սրբոց իշխանացն Համադասպայ և Սահակայ նախարարացն Հայոց ի տանէ Արծրունեաց») ⁷¹: Նման վկայաբանություններից է նաև Վահան Գողթնացու մասին եղած պատումը, որ մեզ է հասել ձեռագրական բազմաթիվ օրինակներով և տարբեր վերամշակումներով, որոնցից սպագրվել է երկու խումբագրություն. մեկը կոչվում է «Ողբք վասն շարեացն աշխարհիս Հայոց և վկայաբանութիւն սրբոցն Վահանի Գողթնացուց», մյուսը՝ «Պատմութիւն անցից ի հարաւային ազգէ ի վերայ Հայոց և վկայաբանութիւն սրբոցն Վահանայ որդուց Խոսրովի Գողթան տեառն»⁷²:

Այդ վկայաբանության հեղինակն է Երաշխավորի վանքի կրոնավոր կամ վանահայր Արտավազդը, անձամբ ծանոթ Վահան Գողթնացուն, որին նա սիրով

67 «Պատմութիւն Ղևոնդեայ...», էջ 31:

68 Նույն տեղում, էջ 168:

69 Նույն տեղում, էջ 149:

70 Նույն տեղում, էջ 151—152:

71 Տե՛ս «Սուփերը Հայկականք», ԺԲ, Վենետիկ, 1854, էջ 61—80:

72 Նույն տեղում, էջ 61—91:

ընդունել և հովանավորել է իր վանքում նրա հուսահատ թափառումների ժամանակ⁷³: Վկայաբանության հեղինակի անձամբ ծանոթությունն իր հերոսին և նկարագրվող գեպրերին ժամանակակից լինելը պատմական առանձին կարևորություն և արժեք են հաղորդում այդ վկայաբանությանը:

Վերջինս սկսվում է արարական բնությունների մասին մի դառնագին ողբով, որին հաջորդում է հայ նախարարների ու զորապետների բնաջնջումը արաբների կողմից, նախճավանի և իրամի կեղեցիկներում նրանց ողջակիզումը, ապա և նրանց բնտանիքների անդամների գերեվարումը Գամասկոս: Այդ գերի տարված երեսաններից մեկն է նաև Գողթնի տեր խոսրով իշխանի որդի Վահանը, որին չորս տարեկան հասակում արաբները դարձնում են մահմեդական, անունը փոխում Վահագ: Վահանն իր ընդունակության շնորհիվ լավ կրթություն է ստանում, խորամուխ լինում իսլամական վարդապետության մեջ, հասնում արքունի դիվանագրպի պաշտոնին: Երբ Օմար խալիֆայի ժամանակ բոլոր գերված հայերին ազատ են արձակում, Վահանն իմանալով իր ազդությունը, խնդրում է իրեն ևս ազատել և թույլ տալ վերագառնալ հայրենիք: Մեծ դժվարությունների և խոստումների գնով նրան հաջողվում է վերագառնալ Գողթն, ուր և սկսում է ապաշխարել իր ուրացության համար և իրեն համարել քրիստոնյա: Յուրաչինները նրան ամուսնացնում են, բայց նրա մեջ զորանում է քրիստոնեական բարեպաշտության եռանդը, սկսում է հոգեկան ծանր ողբերգություն ապրել իր ծածուկ քրիստոնեության և ուրացության համար: Ուզում է հեռանալ Կոստանդնուպոլիս, շի հաջողվում: Աբաբներն, իմանալով նրա մահմեդականությունից հրաժարվելը, սկսում են հալածել և հետապնդել նրան: Յուրաչինները, վախենալով այդ հետապնդումներից, լքում են նրան: Վահանը Վաղարշապատում հանդիպում է կաթողիկոսին, վերջինս, ուրիշներին չվնասելու համար, խորհուրդ է տալիս նրան բաշվել անապատ և ապաշխարել: Վահանը Երրակի մի մենաստանում վեց ամիս ապաշխարում է, բայց կրոնափոխներն իմանալով նրա ով լինելը, վախից հեռացնում են մենաստանից: Գնում է մի այլ հեռավոր և սակավամարդ անապատ, շարունակում ճգնել ու աղոթել:

Վահանը հուսահատված այդ ամենից, վճռում է ամիրապետից խնդրել, որ թույլ տա բացահայտ պաշտելու քրիստոնեությունը: Ճանապարհին նա այցելում է տարբեր վանքեր, այդ թվում նաև Արժկեի Երաշխավորի անապատը, հանդիպում նրա առաջնորդ Արտավազգին, սիրով ընդունվում նրանից: Վերջապես նա հասնում է խալիֆայի նստավայրը՝ Ռուժափ, մեծ դժվարությամբ կարողանում խալիֆային հայտնել իր մտադրությունը: Աշխատում են նրան տարբեր խոստումներով համոզել ետ կանգնելու իր մտադրությունից, բայց նա հաստատ է մնում իր որոշմանը և նահատակվում 737 թվականին:

Վահան Գողթնացու այս պատումը, որ հորինված է վիպական մանրամասներով ու վկայաբանական մոտիվներով, գեղարվեստորեն արտացոլել է Հայաստանի պատմական դաժան իրականությունը արաբական խալիֆայության տիրապետության շրջանում: Վահան Գողթնացու կերպարը խտացնում է իղձի, համոզմունքի, զաղափարի ազատության համար մաքառող մտավոր մեծ կարողություններով օժտված անհատի ողբերգությունը: Այդ ողբերգությունն ավելի է խորանում, երբ օտարից ստրկացած հայրենի հասարակության տարբեր ներ-

⁷³ Հանգամանորեն տե՛ս Մ. Աբելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, 1, էջ 462—463:

կայացուցիչները երկյուղից խուսափում, խորշում են նրանից, նույնիսկ հալածում, զրկում նրան անգամ իր սեփական հայրենիքում տառապելու հնարավորությունից: «Նա հալածվում է և իր խղճից, և արաբացոց տերությունից, և հայ հասարակությունից: Նա ուզում է ապրել, մարդավարի ապրել իր հայրենիքում, իր սեփական համոզմունքով, բայց չի կարողանում»⁷⁴:

Եվ նա զոհ է գնում այդ հոգեկաշկանդ իրականությանը:

74 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, էջ 462:

ԻՐԱՎՈՒՆՔ ԵՎ ԳՍՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԸ

Ֆեոդալական արտադրական սնտիականության և դոսսային հարաբերությունների զարգացումը, կյանքի նյութական պայմանների խոր փոփոխությունները Հայաստանում հիմք հանդիսացան իրավունքի և վերնաշենքային այլ հաստատությունների էական բարեշրջման համար՝ ձևավորվեց ֆեոդալական իրավունքը: Այն կյանքի կոչվեց ֆեոդալական արտադրական ու հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու և պաշտպանելու համար: Քրիստոնեական կրոնի հաղթանակով տիրապետող աշխարհիկ իրավունքի կողքին երկրում ծնվեց եկեղեցական կանոնական իրավունքը: Արդեն IV դարում կանոնական և աշխարհիկ իրավունքների գոյությունը Հայաստանում անժխտելի իրողություն էր:

Հայաստանի քաղաքական պայմանները միանգամայն անհավասար հնարավորություններ ստեղծեցին այդ իրավունքների գոյության և զարգացման համար: Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև երկրի բաժանվածությունը, հայ պետականության անկումը, աշխարհիկ օրենսդրից՝ Հայոց արքայից, զրկված լինելը էապես խանգարեցին հայ պետական աշխարհիկ իրավունքի զարգացմանն ու հարատևմանը: Մինչդեռ նույն քաղաքական պայմանները ընդհակառակը՝ խթան ծառայեցին կանոնական իրավունքի զարգացման համար:

Հայ կանոնական իրավունքի հիմնական աղբյուրն էր Հայոց Կանոնագիրքը¹: Քրիստոնեություն ընդունած ժողովուրդների կանոնական իրավունքի զարգացումը խորսխվեց Ս. Գրքի՝ Հին և Նոր կտակարանների, եկեղեցական ավանդույթների և առաքելական կանոնների վրա:

Դեռևս IV դարում հայ հոգևորականությունը, իր իրավական գործունեությունը հարմարեցնում էր երկրի քաղաքական, տնտեսական ու հասարակական պայմաններին, մշտապես հենվելով երկրի մարմնավոր տերերի վրա և պաշտպանելով նրանց շահերը:

Զարգացող կրոնական իրավունքն ընդունեց արտահայտության որոշակի ձևեր: Կանոնական ակտերն ստանում էին պատվիրանների, սահմանումների, որոշումների, ծիսաբանների, կանոնների կամ օրենքների ձև: Անսովոր էր կանոնական ակտեր ընդունող իրավազոր մարմինների և անձանց շրջանը: Այդպիսի իրավասություններ օժտված էին ընդհանրական եկեղեցու տիեզերական, աեղական և ազգային ժողովները, նրանց հրեկելի առաջնորդները, որոնց ըն-

¹ «Կանոնագիրք Հայոց», Ա, Երևան, 1964, Բ, Երևան, 1971, աշխատասիրություններ վ. Հազարյանի: Այսուհետև՝ ԿՀ, Ա կամ Բ գրքը, նշելով կանոնախմբի անունը և կանոնը:

դունած կանոնախմբերը ճանաչվում և կիրառվում էին Հայաստանում, դիտվում իբրև հայ կանոնական իրավունքի աղբյուր և վավերագրվում նրա կանոնագրքում: Պատահական չէ, որ «Կանոնագիրք Հայոց»-ում առաջին հերթին հաջորդաբար վավերագրվեցին «Առաքելականք», «Երկրորդ առաքելական (Կղեմեոս)» և «Հարանց հետեւողաց» կանոնախմբերը: Ի դեպ, վերջինս հայտնի չէ մյուս ժողովուրդների կանոնական իրավունքին և ճանաչվում է իբրև հայկական միջավայրում ստեղծված կանոնախումբ²:

Ընդհանրական եկեղեցու իրավական սահմանումներից հայ եկեղեցին ընդունել և իր համար պարտադիր է ճանաչել երեք տիեզերական ժողովների՝ Նիկիայի (325), Կոստանդնուպոլսի (381) և Եփեսոսի (431), վեց արտաքին տեղական ժողովների՝ Անկյուրիայի—(314), Կեսարիայի, Նեոկեսարիայի (315), Լավոդիկիայի (365), Գանդոսայի (340—370), Անտիոքի (341) և Սարգիկայի (344—347) կանոնախմբերն օրինականացվել են Հայոց կանոնագրքում և ունեցել են գործնական նշանակություն:

Հայոց եկեղեցին, հետևելով ընդհանրական եկեղեցու օրինակին, յուրացնում էր նաև քրիստոնեական աշխարհի երեւելի ու հեղինակավոր, գլխավորապես՝ հունական եկեղեցու հայրերի անվամբ եղած կանոնները, այն հայրերի, որոնք գործել են մինչև Քաղկեդոնի ժողովը:

«Կանոնագիրք Հայոց»-ում վավերագրված են հայ կանոնական իրավունքի համար արժեքավոր կանոնախմբեր, որոնց թվում՝ Բարսեղ Կեսարացու (մահ. 379 թ.) և Կյուրեղ Աղեքսանդրացու (մահ. 444 թ.) վավերական կանոնախմբերը, ինչպես նաև Աթանաս Աղեքսանդրացուն (մահ. 373 թ.), Սևանտոս Եպիսկոպոսին (ծննդյան և մահվան տարեթվերն անհայտ են), Եպիփանին (մահ. 403 թ.) և Գրիգոր Նազիանզացուն (մահ. 389 թ.) վերագրված անվավերական կանոնախմբերը: Իհն նշված չորս հայրերին վերագրված կանոններն աղբյուրագիտական տեսակետից վավերական չեն, բայց քանի որ դրանք տեղ են գտել «Կանոնագիրք Հայոց»-ում ու գործել Հայաստանում, ուստի բարձրանում է դրանց նշանակությունն իբրև հայկական աղբյուրների:

Բարսեղ Կեսարացու անվամբ մեզ հասել է երկու կանոնախումբ՝ 51 և 272 կանոններով: «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա. գրքում տեղ գտած «Կանոնք Բարսղի առ Ամփիլոսոս» կանոնախումբն ընդհանուր է մեր և օտար եկեղեցիների համար: Սակայն նույն կանոնագրքի Բ գրքում տեղ է գտել նաև Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված 272 կանոններից բաղկացած «Վասն պէս-պէս եւ բիրապատիկ ախտից» կանոնախումբը, որպիսին հայտնի չէ մյուս ժողովուրդների կանոնական իրավունքին: Վ. Հակոբյանի ծանրակշիռ հետազոտությունը համոզում է, որ այն ստեղծվել է հայկական միջավայրում և ունի հայկական ծագում³: Պարզված է, որ այդ կանոնախումբը պարունակում է հայ իրավունքի սարբեր ճյուղերին վերաբերող հարյուրից ավելի կանոններ:

Հարկ է նշել, որ օտար աղբյուրների կողմին անգնահատելի է հայ ազգային-եկեղեցական կանոնախմբերի նշանակությունը հայ իրավունքի պատմության հետազոտման գործում: Դրանք բաժանվում են. ա) ազգային-եկեղեցական ժողովների կողմից ընդունված կանոնախմբերի՝ Աշախշատի (354), Շահապիվանի (447), Դվինի չորրորդ (648), Դվինի հինգերորդ (719), Պարտավի

2 Ն. Մելիք-Թանգյան: Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ա, Եուզի, 1903, էջ 480:

3 Կ2, Բ գիրք, տե՛ս Վ. Հակոբյանի ներածականը, էջ LXX—LXXIII:

(768), Ազվենի (V դ.) և բ) հայ հոգևոր առաջնորդների կանոնների: Վեբչիններիս մեջ դասվում են. «Հարանց հետևողաց», Թադէոս և Փլիլպպոս առաքյալներին վերագրված, Գրիգոր Լուսավորչի, Սահակ Պարթևի, ս. Ներսեսին վերագրված կանոնները:

Հայտնի է, որ Հայաստանում ազգային-եկեղեցական ժողովներին, սկսած IV դարի 50—60-ական թվականներից, մասնակցել են Երկրի տերերը: Այդ ժողովներն ի թիվս դավանական հարցերի, կարգավորում էին նաև ժամանակաշրջանի հուլոդ առանձին աշխարհիկ-իրավական հարաբերություններ:

Նշված օտար և ազգային կանոնախմբերը ննարավորություն են ընձևում ուրվագծելու հայ ընտանեկան, քրեական, քաղաքացիական իրավունքների կարևոր ինստիտուտները, պատկերացում կազմելու այն մասին, թե ինչպես էր հայ եկեղեցին իրականացնում «գործակալութեան մեծի դատավորութեանն»⁴ գործունեությունը, ինչպես թագավորության գոյության, նույնպես և պետականությունից զրկվելու ողջ շրջանում:

Նշված ազգային օտարածին կանոնախմբերը դարեր շարունակ իրենց գոյությունը պահպանեցին մեկուսի, մշտապես ոչնչացման և ազավաղման վտանգի պայմաններում: Եվ ահա Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը (717—728) գիտական բարեխղճությամբ մեկ հավաքածուի մեջ ամբողջացրեց այդ կանոնախմբերը և ստեղծեց իրավաբանական պատմական մի կոթող՝ «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն, որն առաջին «Corpus juris canonici»-ին էր համաշխարհային պատմության մեջ, հարյուր տարի կանխելով Իսիդորոս Մերկատորի կանոնական ժողովածուն:

Օձնեցու ստեղծած Կանոնագիրքն ամփոփում էր 24 կանոնախմբեր: Սերունդները շարունակեցին Հովհաննես Օձնեցու գործը և արդեն X դարում կանոնախմբերի թիվը Հայոց կանոնագրքում հասցվում է 40-ի⁵:

Մեծ է եղել «Կանոնագիրք Հայոց»-ի քաղաքական դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի կյանքում՝ հայ իրավունքի հետագա զարգացման համար:

Հայ իրավունքի, մասնավորապես ընտանեկան հարցերի ծիսարանն է «Մաշտոցը»: Պատմական վկայությունների համաձայն հայոց ծիսարանն ստեղծվել է V դարում: «Մաշտոցը» արդարացիորեն որակվել է իբրև «մի տեսակ եկեղեցական օրենսգիրք»⁶: Միայն Մաշտոցյան մատենադարանում ձեռագիր Մաշտոցների թիվն անցնում է 700-ից, որոնք ընդօրինակված են X և հաջորդ դարերում: Յավոք, առ այսօր մենք շունենք նրա գիտական-քննական հրատարակությունը: «Մաշտոցի» մի քանի տասնյակ հնագույն ձեռագրերի ուղումնասիրությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ Հայոց կանոնագրքի նման այն կրել է նկատելի փոփոխություններ և ունի մի շարք խմբագրություններ: Միսարան «Մաշտոցի» նշանն ու պսակն օրհնելու, ապաշխարանք նշանակելու ու վերացնելու և բաղում այլ կանոններն անփոխարինելի արժեք են ներկայացնում հայ ընտանեկան, քրեական և ընդհանրապես կանոնական իրավունքի պատմության հետազոտման համար:

V և հաջորդ դարերի ամուսնական, քաղաքացիական և քրեական իրավահարաբերությունների մասին առանձին արժեքավոր նյութեր են պարունակում հայ եկեղեցու պաշտոնական գրությունների ժողովածու՝ «Գիրք թղթոցը», ինչ-

⁴ «Փաստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Ի Վենետիկ, 1832, էջ 36:

⁵ Մանրամասն տե՛ս Վ. Հակոբյանի հետազոտությունը, 42, Բ գիրք, էջ VII—XVIII:

⁶ Վ. Բատամյանց, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 14:

պես և V—X դդ. պատմագրական, եկեղեցական բանավիճային և հրապարակախոսական գրականությունը, որոնք օժանդակ աղբյուր են հայ իրավունքի պատմության մշակման համար:

Պատմական վկայությունների համաձայն հայ թագավորներն իրականացրել են էրկրի գերագույն օրենսդրի իրավասություն, ընդունել են օրենքներ, հրամաններ, հրովարտականեր և այլ ակտեր, որոնցով կարգավորել են զանազան հասարակական հարաբերություններ:

Խորենացին մի առիթով նշում է, որ Հայոց Արշակ թագավորը երկրում «շատ բարեկարգություններ մտցրեց»⁷:

Հայ թագավորների օրենսդրական գործունեությունը հավաստում են նաև Ադաթանգեղոսը, Բուզանդը, Եղնիկ Կողբացին և ուրիշներ: Ազաթանգեղոսը նշում է, որ Տրդատ Գ-ն հրամաններ ու հրովարտականեր էր ընդունում, ուղղված նոր կրոնի հալատացյալների, իսկ ապա՝ հեթանոսական աստվածներ երկրպագողների դեմ: Բուզանդը, խոսելով Հայոց արքա Խոսրով Կոտակի թագավորության շրջանի մասին, նշում է, որ նրա ժամանակ Հայաստանում «ծաղկեալ էին իրաւունք և արդարութիւն»: Արշակ Բ-ի առնչությամբ պատմիչը թվարկում է դատարանների իրավասության հանձնված մի շարք քաղաքացիական, քրեական, ընտանեկան վեճերի կամ գործերի տեսակները, ապա դժգոհությամբ ամփոփում է. «Դատ չկայր, և իրաւունք ունեք յարաքունուստ ոչ ելանեին»⁸: Ուրեմն, Բուզանդի վկայություններից երևում է, որ Խոսրովի և Արշակի օրոք Հայաստանում դործում էին պետական օրենքներ, իսկ դատարանները հարկադրում էին հարգել ու դործադրել դրանք:

Պետական օրենքների գործողությունը Հայաստանում V դարում վկայում են Եղնիկ Կողբացին և Ղազար Փարպեցին: Եղնիկն ասում է. «Ընդէ՞ր օրէնք ի թագաւորաց զնիցին, և սաստք ի յիշխանաց, և պատիժք ի դատաւորաց. ո՞չ ասլաքեն վասն կարճելոյ շարեացն... Իսկ եթէ տեսանեմք՝ թէ թագաւորն զիրոց օրինաց վրէժս պահանջէ, և պահանջմամբ վրիժուցն զվնասն կարճէ, և դատաւորն զգողն և զավազակն պրկէ և քերէ, վասն վնասակարութիւնն ի միջոյ բառնալոյ»⁹: Ուշագրության արժանի է նաև Փարպեցու այն վկայությունը, ուր նա տալիս է արքունիքի իրավական գործունեության նկարագիրը Վռամշապուհ Հայոց արքայի օրոք. «ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորաց Հայոց, արքունի դպիրք զվճուցն և զհրովարտակացն»¹⁰:

Բերված վկայությունների համաձայն IV դ. Հայաստանում դարգացած էր օրենսդրությունը, պետական օրենքներով կարգավորվում ու պաշտպանվում էին հասարակության անդամների բաղմապիսի անձնական, գույքային, ամուսնական և այլ հարաբերությունները:

Անժխտելի փաստ է, որ հայ աշխարհիկ օրենքները գործել են նաև VI դ. բյուզանդական Հայաստանում, Հուստինիանոսի օրոք: Այդ հանգամանքը հաստատվում է Հուստինիանոս կայսեր «Հայոց ժառանգական իրավունքի մասին» էդիկտով և Չ1-րդ նովելայով: Այդ են վկայում դրանցից քաղված հատկապես հետևյալ արտահայտությունները. «Հայոց աշխարհում գործեն լավ օրենքներ»,

7 Մովսէս Խորենացի, աշխ. Թարգմ., էջ 160—161:

8 «Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», ի Վենետիկ, 1832, էջ 7, 106—107:

9 «Եղնիկայ վարդապետի Կողբացոյ Եղծ աղանդոյ», Թիֆլիս, 1914, էջ 42—43:

10 «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», Թիֆլիս, 1907, էջ 27:

«Հայաստանում գործող օրենքները ոչնչով չտարբերվեն հռոմայեցիների օրենքներից», «Բուլոսի վրա հավասարապես թող տարածվեն մեր օրենքները»: Բերված քաղվածքները վկայում են, որ նվաճված Հայաստանում գործում էին հայկական օրենքներ: Հուստինիանոսը չէր թաքցնում իր դիտավորությունները: Նա ցանկանում էր բեկանել հայկական օրենքների գործողությունը ենթակա Հայաստանում. «Մենք ցանկանում ենք հայերի վրա ևս ամբողջությամբ տարածել մեր օրենքները», «սրպեսզի նրանք ևս ամեն ինչում հետևեն հոմեհացիների օրենքներին», որպեսզի «նրանք կառավարվեն միայն այն օրենքներով, որոնք ընդունված են հոմեհացիների մոտ»¹¹:

Ակնհայտ է, որ նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում գործում էին աշխարհիկ օրենքներ. գուցե և աշխարհիկ դատաստանագիրք: Ամենայն հավանականությամբ, դա գիտություն մեջ «Ասորական» կամ «Ասորահոմեհական» որակված դատաստանագիրքն էր, որը IV—VI դդ. հուշարձան է¹²:

Հայկական ձեռագրերում այդ Դատաստանագիրքը վերնագրված է. «Աւրէնք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից՝ Կոստանդինոսի, Էւ Թէոդոսի եւ Լիւտնի թագաւորաց հռոմայեցւոց», իսկ ասորականում՝ «Օրենք ժողովրդոց որ հրամայված է հռոմայեցիների և ասորիների գործունեության համար»¹³: Դիտելի է, որ այդ վերնագրերն արմատապես տարբեր են: Ասորականում նշված են այն ժողովուրդները, որոնց համար ընդունվել է այն: Հայկական վերնագրում և առանձին հոդվածներում նշված բյուզանդական երեք կայսրերի անունները (Կոստանդիանոս Մեծ՝ 306—337 թթ., Թեոդոս Բ՝ 408—450 թթ., Լևոն Ա՝ 454—474 թթ.) թելադրում են Դատաստանագիրքը կապել նրանց անվան ու ժամանակի հետ: Տրամաբանական է կարծել, որ հայկական խմբագրությունը չէր ունենալու նշված խորագիրը, եթե Դատաստանագիրքն ընդունված լիներ ոչ թե IV—V դդ., այլ VII—VIII դդ. կամ ավելի ուշ դարերում:

Դատաստանագրքի հայկական խմբագրության օրինակներում բյուզանդական կայսրերին վերագրված հոդվածների թիվը խիստ աննշան է՝ ընդամենը ութ, որը բավարար հիմք չէր Դատաստանագրքի վերնագրում նշելու նրանց անունները: Այս բացահայտ հակասությունը մտածելու անողիք է տալիս: Իրոք Կոստանդիանոսի անունով Դատաստանագիրքը բովանդակում է ընդամենը երեք հոդված (17, 42, 43), Լևոնի անունով՝ չորս (44, 45, 46 և 73), իսկ Թեոդոսի անունով՝ միայն մեկը՝ 53-րդ հոդվածը: Եթե այս թվին ավելացվեն այն մի քանի հոդվածները, որոնք բերվում են առանց բյուզանդական կայսեր անունը հոդվածներում նշելու, բայց որոնք աղերսվում են Հուստինիանոսի հայանի էդրիկաի և 21-րդ նովելայի հետ, կարող ենք արձանագրել, որ Դատաստանագրքի հայկական խմբագրությունն ունի բյուզանդական օրենսդրության շերտ, սակայն այդ շերտի անսակարար կշիռը շատ փոքր է, եթե նկատի ունենանք, որ Դատաստանագիրքը բովանդակում է 152 հոդված:

Դատաստանագրքի հայկական խմբագրության մյուս հոդվածների քննական վերլուծությունը, դրանց համեմատումը հայ պատմիչների, հատկապես

11 Պրոկոպիոս Կեսարացի, աշխ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 200—302:

12 Տե՛ս Ա. Հ. Հովհաննիսյան, «Ասորական» կամ «Ասորահոմեհական» կոչված Դատաստանագրքի աղերսը հայ իրավունքի հետ, ՊՔԶ, 1970, № 2: «Ասորական Դատաստանագիրք», լույս ընծայեց Ա. Ղլաճյան, էջմիածին, 1917: Հոդվածները բերվում են այս հրատարակությունից:

13 K. Bruns und E. Sachau, Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert, Leipzig, 1880:

Փալատոս Բուզանդի ասույթների և վաղ ֆեոդալական շրջանի հայ կանոնական իրավունքի նորմերի հետ հանդեպնում է այն կարծիքին, որ Դատաստանագիրքն իր ծանրակշիռ հիմքով ունի տեղական, հայկական ծագում: Այն ունի երկու շերտ՝ նախաֆեոդալական (նախաքրիստոնեական) և վաղ ֆեոդալական (նոր կրոնի դադափարախոսության որոշակի դրոշմով):

Դատաստանագրքի առանձին հոդվածներով՝ ժառանգման, ծառա-աղախինների և նրանց տերերի, ամուսնություն, ամուսնալուծություն, ամուսինների գույքային հարաբերությունների նորմավորումն այնպիսին է, ինչպիսին մեզ հայտնի է Հայոց կանոնագրքից և օտար աղբյուրներից: Այսպես, Դատաստանագրքի համաձայն ծնողների ունեցվածքի նկատմամբ դուստրը եղբոր հետ հավասար ժառանգման իրավունք ունի, մի կարգ, որ հայերի համար սահմանվել է Հուստինիանոսի 21-րդ նովելայում: Կամ՝ Շահապիվանի կանոնների ուժով արգելված էր մոտիկ ազգականների ամուսնությունը մինչև երրորդ աստիճանը ներառյալ, նույնը՝ ըստ Դատաստանագրքի:

Այնուհետև Դատաստանագրքի հայկական խմբագրությունը և կանոնագիրքը շեն կարգավորում հողեր ազգակցության կապակցությամբ պսակն արգելելը, եկեղեցական պսակը դիտում են իբրև պարտադիր ձև, մինչդեռ Դատաստանագրքի ասորական խմբագրությունում բաց են թողնված պսակի եկեղեցական կարգին վերաբերող բառերը: Վերջինիս պատճառն այն է, որ Բյուզանդիայում եկեղեցական պսակը պարտադիր ձև է հռչակվել Լևոն 2-ի օրենքով միայն 893 թ.: Այս կարևոր հանգամանքները ևս լրացուցիչ հավաստում են մեր Դատաստանագրքի հայկականացած լինելը:

«Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» սահմանումները հարազատ են նաև հայոց պատմիչների հաղորդումներին: Ըստ Բուզանդի, Արշակ Բ-ն երկկին էր (Օլիմպիա, Փառանձեմ): Դատաստանագրքի 12 և 74 հոդվածները՝ «այր ոք, եթե ունի Բ կին» արտահայտությամբ, հաստատում են երկկնություն իրավունքի գոյությունը Հայաստանում: Արշակն այդպես վարվելով առաջնորդվում էր երկրում գործող օրենսդրությամբ: Այդ իրավանորմը վավերագրված է Դատաստանագրքում:

Մանդակունին՝ «Վասն անօրէն թատերաց զիւսականաց» ձառում հորդորում էր խուսափել անվայելուչ խաղերից և թատրոն գնալուց¹⁴: Կարծես թե այդ պահանջի արձագանքն է Դատաստանագրքի 11-րդ հոդվածը, ուր ասված է՝ «Որգիք քնդ հար իւրեանց ոչ ունին իշխանութիւն մտանել ի թէատրոնն»: Եզնիկ Կողբացին, խոսելով շար գործերի կամաժին լինելու և մեղավորներին պատժելու մասին, այն իրավական միտքն է հայտնում, որ «Հայրը դաժան որդուն, որպէս մահապարտի, դատավորներին է հանձնում»: Թվում է, որ Եզնիկը նկատի է ունեցել Դատաստանագրքի 110-րդ հոդվածը, ուր ասված է՝ «Որ անարգի յորդոյ իւրոյ, կամ թէ այլ անօրինութիւն գործէն որգիքն, վասն անարգանացն իշխանութիւն ունի հայրն տանել զնոսա առաջի դատաւորի, իսկ վասն շար գործոյ զոր առ օտար մարդիկ, ոչ տայ նմա հրաման բամբասել զորգիս իւր առաջի դատաւորի»: Կամ՝ Եզնիկն ասում է. «այլքն ամենեքեան զիւրաքանչիւր զանցան իւր զանարգանաց վրէժս պահանջեն՝ կամ անձամբ կամ իշխանօք»¹⁵: Իսկ Դատաստանագրքի համաձայն՝ «Եթէ... ոչ ունի սպանեալն հայր

¹⁴ «Տեսուն Յովհաննու Մանդակունուց Հայոց հայրապետի ձառք», ի Վենետիկ, 1836, էջ 125:

¹⁵ «Եզնիկայ վարդապետի Կողբացոյ կղծ աղանդոց», Թիֆլիս, 1914, էջ 43:

կամ եղբայր կամ այլ մերձաւորս, խնդրել վարիւնն ոչ ունին իշխանութիւն ձեռամբ իւրեանց սպանանել, այլ տանել զնա առ դատաւորս, որք ունին իշխանութիւն խնդրել զվրեծ» (Տոգ. 105): Իսկ եթէ կատարվել է այլ հանցանք, ստացվում է, որ անձամբ պատժելու իրավունք էր վերստահված:

Ուղղակի ապացույցներ չեն պահպանվել այն մասին, որ «Աւրէնք յաղթող թագաւորացն» եղել է վաղ ֆեոդալական Հայաստանի Դատաստանագիրքը: Վերոհիշյալ փաստերը, սակայն, անուղղակիորեն հավաստում են այդ: Ուշագրավ է նաև, որ Դատաստանագրքի և Հայոց կանոնագրքի նորմերը լրացնում են միմյանց, կազմելով մեկ միասնություն: Եթէ Դատաստանագիրքը նորմավորել է աշխարհականների աշխարհիկ-իրավաբանական բազմապիսի հարաբերությունները (բացառյալ կանոնական նորմերով կարգավորվող հարաբերություններից), ապա Կանոնագիրքը գլխավորապես նորմավորում էր կանոնաիրավական հարաբերությունները:

Սովորութեան իրավունքի, որպես օժանդակ աղբյուրի, տեսակարար կշռի և նշանակություն մասին մեր պատկերացումները սահմանափակ են: Հավանաբար, դրա նշանակությունը մեծ է եղել հեթանոսական Հայաստանում, առավել սահմանափակ՝ ֆեոդալական շրջանում, քանզի սովորութեան իրավունքի այն նորմերը, որոնք հակասում էին կանոնական իրավունքին, չէին կարող պահպանել իրենց գոյությունը: Այսպես, արգելվեցին, հավանաբար, սովորութեան իրավական ծագում ունեցող հարձույթները, մերձավոր ազգականի, երկու քույրերի, հարսի հետ սագոր ամուսնանալու անգիր իրավունքը, կնոջ ամուսնացան պատճառով երկրորդ կին ունենալը և այլն: Վերահաստատվեցին կամ պահպանվեցին՝ նշանի և հարսանյաց հանդեսի սովորութեան ծեսերը, հարսանյաց տոնախմբությունը հրավիրվածների ընծայատար մասնակցությունը, վարձանքը (տուայրը), օժիտը (պոռոզը), ամուսինների բաժան գույքային իրավունքները և այլն: Վերջիններիս սովորութեան իրավական ծագումը հաստատված է «Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» երկու հոդվածներում: Այնտեղ կարդում ենք. «Յիրաբանչիւր յաշխարհս ըստ սովորութեան բերին կանայք զպոռոզն և այրքն տան զվարձանս՝ առաւել կամ պակաս...» (հոդվ. 45), իսկ 52 հոդվածն օրինականացնում էր ամուսնասնալիս պոռոզի և տուայրի շափն առանց թղթին հանձնելու սովորութեան սահմանելով՝ «Լինի այս ըստ նոմոսի (իմա՝ օրինքի), և ըստ սովորութեան երկրին»:

Իրավունքի օժանդակ աղբյուր են նաև հայ և օտար պատմիչների երկերը: Հայ պատմիչներից Ագաթանգեղոսի, Բուդանդի, Խորենացու, Եղիշեի, Փարպեցու, Կաղանկատվացու և այլոց երկերը հետաքրքրական նյութեր են պարունակում առանձին հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման մասին: Նույնը վերաբերում է ասորական, բյուզանդական և արաբական որոշ պատմիչների գործերին:

2. ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ՃՅՈՒՂԵՐԸ

Իրավունքի առանձին ճյուղերի ստորե բերվող բաժանումը պայմանական է: Դարաշրջանի իրավունքը հասարակական հարաբերությունները նորմավորում էր ընդհանրապես, առանց առանձին ճյուղերի համակարգման, կամ՝ խառը ձևով: Իրավահայտ աղբյուրների համապատասխան նորմերը համակարգելով

իրավունքի առանձին ճյուղեր են կազմում քաղաքացիական, ընտանեկան, քրեական և դատավարական իրավունքները¹⁶։

Քաղաքացիական իրավունք—Հալոց կանոնագրքի և «Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» այն նորմերի համակցութիւնը, որով կարգավորում էին գուլքային հարաբերութիւնները, կազմում էր քաղաքացիական իրավունքը։ Քաղաքացիական իրավունքը կարգավորում և պաշտպանում էր արտադրութեան ու սպառման միջոցների, ինչպէս նաև ծառա-աղախինների նկատմամբ սեփականատիրական հարաբերութիւնները։ Հասարակութեան անհավասար դասային ու գուլքային դրութիւնն իր կնիքն էր դնում նրանց գուլքային իրավունքների ծավալի ու ներգործութեան իրավական միջոցների վրա։

Քաղաքացիական հարաբերութիւնները հիմնականում կարգավորվում էին աշխարհիկ իրավունքի նորմերով և միայն մասամբ՝ կանոնական օրենսդրութեամբ։ Կանոնագրքի հետազոտութիւնը համոզում է, որ աշխարհականների գուլքային հարաբերութիւնների նորմավորումը չի եղել կանոնական իրավունքի խնդիրը։ Վերջինիս լոկ առանձին նորմերն էին կարգավորում այդ հարաբերութիւնները։ Մինչդեռ նրանք եկեղեցու և հոգևորականութեան սեփականութեան իրավունքները նորմավորում էին ջանասիրաբար (տե՛ս Անկյուրիայ՝ ԺԶ, Գանդրայի՝ է, Ը, Անտիոքի՝ ԻԳ, ԻԴ, Սահակի՝ ՄԳ, ՄԴ, Դվինի 4-րդ ժողովի՝ Ը կանոնները և այլն)։

Քաղաքացիական իրավունքի սուբյեկտներ էին ամենքը, ծննդյան օրից, բայց իրենց քաղաքացիական իրավունքներն ու պարտականութիւններն իրականացնում էին հասնելով որոշակի տարիքի։ Լրիվ անգործունյա էին մանկահասակները՝ 1—8 տարեկան երեխաները և փոքրահասակները։ Սահմանափակ գործունյա էին ճանաչված 13—24 տարեկան աղջիկները և 15—24 տարեկան տղաները։

Քաղաքացիական լրիվ գործունակութիւն սկսվում էր 25 տարեկանից։

Չափահասները լինում էին լիիրավ, սահմանափակ իրավասութեամբ և հիմնականում իրավազուրկ։ Լիիրավ սուբյեկտ էին իշխող դասակարգի բուշր ներկայացուցիչները՝ թագավորը, իշխաններն ու նախարարները, քաղաքի ու գյուղի ազատները, եկեղեցին և հոգևոր դասի բոլոր անդամները։

Սահմանափակ իրավունքներ ունեին շահագործվող շինականները, կարճադատները՝ քաղաքացիական գործերում, անձնական և հատկապէս անշարժ գույքի տնօրինման ժամանակ։

Հասարակութեան ամենաիրավազուրկ անդամներն էին ծառա-աղախինները, որոնք հաճախ հանդիսանում են առուծախի, նվիրատութեան, պոռյգի (օժիտի) և այլ պայմանագրերի առարկա։

Իրավահարաբերութեան հիմնական օբյեկտներն էին նյութական բարիքներն ու արժեքները, ժառանգման, առուծախի, նվիրաբերված ինչքը և ստացվածքը։ Երկրում լայնորեն տարածված էին որոշակի գումարի և կամ գույքի փոխատվութիւնը և գրավ դնելը։

Քաղաքացիական իրավահարաբերութիւնների ամենատարածված ձևերը զանազան գործարքներն էին, որոնք կնքվում էին կողմերի կամքով ու հա-

16 А. Г. Сукиасян, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III—IX вв.), Ереван, 1963, стр. 451—494.

Տուրքերը, գրավոր կամ բանավոր, բայց վկաների մասնակցությամբ: Սահակ Պարթևի ԾԳ կանոնում ասված է. «Որք ղմարդկան աւանդս կամ պարտս հոգան եւ աշխատութիւն կրեն, ըղձանալով թե ե՞րբ վճարիցեն, եւ թէ դէպ լինիցի փոքր ինչ ծախել, գիր առնեն եւ վկայս կացուցանեն, և երգումն...»: Այդ սովորով բազում ապացույցներ կան¹⁷:

«Աւրէնք յաղթող թագաւորացը» պատշաճ կարեորություն է տալիս հայցալին վաղեմությանը: Դատաստանագիրքը սահմանում էր վաղեմության ժամկետներ, որոնց ընթացքում պարտավոր կողմը պետք է կատարեր պահանջը: Եթե գնված ծառան փախչում էր, ապա գնորդը պարտավոր էր վեց ամսվա ընթացքում գտնել նրան և վերագարձնել նախկին տիրոջը, ետ ստանալով իր վճարածը: Միամյա և քսանամյա վաղեմության ժամկետներ էր սահմանված գյուղը, սուներ գրավով վաճառելիս՝ գնորդից այն ետ վերագարձնելու համար, 30-ամյա ժամկետ՝ պարտքը պարտապանից ետ պահանջելու համար և այլն:

Դարաշրջանի իրավունքի կենտրոնական առարկան մասնավոր սեփականությունն էր: Օրենքի գերագույն նպատակն էր իրավական միջոցներով առավելագույն չափով պաշտպանել սեփականատիրոջ իրավագործությունը սեփականության և տիրապետման, օգտագործման և տնօրինման հարցերում: Այդ իրավունքը վավերացնում և պաշտպանում էր նախարարների, իշխանների ու ազատների սեփականության արտադրության հիմնական միջոցները, հատկապես հողի, ինչպես նաև արտադրողների՝ ծառա-աղախիների նկատմամբ. Դատաստանագրքի ուժով նախարարը կամ իշխանը ձեռնարկում էր իրավունք չունեցող սպանելու ծառա-աղախիներին, բայց նրանց իրավունքները ոչնչով սահմանափակված չէին աջգլխիներին ցանկացած այլ պատժի ենթարկելու (29 հոդ.), վաճառելու և գնելու, գրավ դնելու խնդրում (22 հոդ.): Սեփականատերն իր ունեցվածքի նկատմամբ օժտված էր տիրապետման, օգտագործման և տնօրինման ոչնչով չսահմանափակված իրավագործությամբ:

Աղբյուրների համաձայն մասնավոր սեփականության իրավունքի օբյեկտ էին «ինչքը», «ստացուածք», «իրքը»: Այդ տերմինները լայնորեն գործածված են Հայոց կանոնագրքում և «Աւրէնք յաղթող թագաւորաց»-ում: Նրանք բոլորն էլ արտահայտում են նյութական արժեքի հավաքական գաղափար¹⁸: Ինչքը բաժանվում էր երկու տեսակի՝ շարժականի և անշարժի: Ժառանգական սեփականությունը հայտնի էր «հայրենիք», «մայրենիք» (մորից ժառանգած), «պարգևականք» և «գանձագիրք» (արժաթագիրք) անուններով: Այդ անունները հուշում էին սեփականության ժառանգազուրկ կամ նշանակելու: Անշարժ ինչքի սեփականության իրավունքը զավակներին փոխանցվում էր զանազան գոր-

17 Եղիշե. Վարդանանց պատմությունը, Երևան, 1958, էջ 51, 202—203: Եղիշեի՝ «Ձեռք երգեգրության գիրք» արտահայտությունը վկայում է, որ նրա ժամանակ երգեգրության համար պատրաստվում էր գիր և այն կնքվում մասանու վրա փորագրված կնիքով՝ իբրև ստորագրություն: Ի դեպ, երգեգրման գրավոր կարգը սահմանված էր նաև «Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» 99-րդ հոդվածով, ուր մասնավորապես ասված է. «հարկ է առաջի դատարին սալ գորգեգիրն քրով և նորին գիտութեամբ»:

18 Տե՛ս Եղիշե. նույն տեղում, էջ 78, էջ 457: Ը. Մանանդյան, Գեղարվեստի հին Հայաստանում, Երևան, 1934, Շ. Т. Еремян, Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма. «Вопросы истории», 1951, № 7. Ս. Ը. Հովհաննիսյան, Մայրենիք սեփականության իրավունքը ավազանի Հայաստանում, «Լրագր հաս. գիտ.», 1970, № 8:

ծարքների միջոցով՝ ըստ օրենքի և ըստ կտակի ժառանգման, նվիրատուության և այլ իրավական եղանակներով:

Գարաշրջանի կանոնական և աշխարհիկ օրենսդրությունները հատուկ ուշադրություն են նվիրել սեփականության իրավունքի պաշտպանությանը: Հայոց կանոնագրքում տասնյակ նորմեր են նվիրված եկեղեցու և հոգևորականների ինչքային իրավունքների պաշտպանությանը: Եկեղեցական ինչքը օտարելի չէր:

Գանգրայի ժողովը (կան. է, Ը) նշում էր եկեղեցու ունեցվածքի դեմ ոտնձգություն անող աշխարհականներին և հոգևորականներին: Այլ ժողովների կանոնները պահանջում էին հոգևորականների (եպիսկոպոսների, քահանաների և այլոց) ինչքը պարզորոշ սահմանադատել եկեղեցու սեփականությունից՝ ամեն կարգի շարաշահումներից ու թյուրիմացություններից դերժ մնալու համար: Եկեղեցական ինչքը հափշտակողները կամ վաճառողները ենթակա էին դատ ու դատաստանի:

Օրենքը ծայր աստիճան անողոք էր աղատի սեփականության դեմ հանցավոր ոտնձգություն (գողություն) թույլ տվողների նկատմամբ:

«Աւրէնք յաղթող թագաւորացը» կարգավորում էր պարտավորությունների հետեյալ առանձին տեսակները. առուծախը, փոխառությունը, նվիրատուությունը, վարձակալությունը, պահատուությունը, վնաս պատճառելուց ծագող պարտավորությունները:

Մանրամասն մշակված էին առուծախի կանոնները, քանի որ առուծախի առարկա կարող էր լինել ցանկացած շարժական ու անշարժ ինչքը:

Ի տարբերություն այլ պարտավորությունների, Դատաստանագիրքն առավել հանգամանորեն կարգավորում էր փոխատուության պայմանները:

Այդ կարգի հոգվածների մեծ մասում խոսվում է գրամը վաշխով (տոկոսով կամ շահով) տալու մասին, ըստ որում առաջին հերթին նկատի են առնվում վաշխառուների շահերը: Վաշխի նվազագույն և առավելագույն շափը Դատաստանագրքում սահմանված չէ և գրանով լայն ասպարեզ էր բացվում վաշխառուի կամայականության համար:

Փոխառուի պարտքի վերադարձումը վաշխով ապահովվում էր նյութական զանազան արժեքների գրավով և գրավականով, երրորդ անձի երաշխավորությամբ: Գրավի առարկա էր դառնում փոխառու պարտապանի սկնեղենը, ոսկին և արծաթը, տունը, գրախտը (այգին, պարտեղը), հողը, անասունը և այլն: Պայժմանագիրը կնքվում էր գրավոր, որով կողմերը սահմանում էին կողմերի իրավունքներն ու պարտականությունները, մասնավորապես, պարտքի և վաշխի վերադարձման ու վճարման պայմանները, կարգը և ժամկետները, որոնց խախտումը սովորաբար, պարտապանի համար առաջացնում էր ծանր ու նյութաիրավական հետևանքներ: Պարտատեքը կարող էր վաճառել իր մոտ գրավ գրված ինչքը (Դատաստանագիրք, հոգվ. 131):

Փոխառության պայժմանագրի ապահովման եղանակ էր նաև երրորդ անձի երաշխավորությունը: Նա պարտականություն էր ստանձնում վերադարձնելու պարտքը, եթե պարտապանը զրժի պարտավորության կատարումը (Դատաստանագիրք, հոգվ. 135):

Փոխառության պայժմանագրի առավել էական պայժմաններից էր փոխառված գումարի և վաշխի վերադարձման ժամկետի սահմանումը, որտեղ առավելապես իր կամքը թեկզորոզի դերում հանդես էր գալիս փոխհատու-վաշխառուն:

Պարտապանից վաշխը կարող է գանձվել դրամով, եթե գրավ է դրվել հողը, այդին՝ նրանց մուտքից, եթե անասուն է՝ նրանց կիթը և ծինը, իսկ եթե գրավի առարկան աղախինն է՝ նրա աշխատանքով գոյացած վաստակից:

Դատաստանագիրքը ժառանգման իրավունքին նվիրում է մի քանի տասնյակ հողվածներ, մի հանդամանք, որն արդեն իսկ ցույց է տալիս, թե որչափ մեծ նշանակություն էր արվում սեփականություն իրավունքի փոխանցման այս կարգին:

Մահացածի սեփականությունը ժառանգներին կարող էր փոխանցվել երկու եղանակով. առանց կտակի՝ օրենքի ուժով և կտակով:

Առանց կտակի ժառանգման իրավունք ունեին առաջին հերթին մահացածի հայրական գծով ամենամերձավոր ազգականները՝ ծնողները, զավակները (տղա, աղջիկ): Զավակներից նախապատվությունը տրվում էր արու որդիներին: Անզավակ հանգուցյալի ինչքը ժառանգում էին մերձավոր ազգականները: Դատաստանագրքում ասված է նաև՝ «Իսկ եթե մերձաւորն ազգն հատեալ է, որ է հայրենին, կանանց ազգն յայնմ հետէ մերձեանն եւ այսպէս լինի»:

Կանացի գծով ժառանգելու իրավունքը համապատասխանում է Հուստինիանոսի «Հայոց ժառանգական իրավունքի մասին» էդիկտի 21-րդ նովելային:

Անհրաժեշտ է սակայն, նկատել այն կարևոր հանգամանքը, որ այս նորամուծությունը վերաբերում էր միայն առանց կտակի ժառանգմանը, այսինքն՝ ժառանգական ունեցվածքի հետամահու փոխանցման միայն մի եղանակին, այն չէր տարածվում երկրորդ եղանակի՝ կտակի վրա: Այստեղ կտակարարն ազատ էր, նա կարող էր իր զույքը կտակով փոխանցել իր զուտորին և նրա զավակներին, եթե հայրը չուներ արու զավակ: Այդ են հաստատում նաև հայ պատմիչները: Այսպես, Խորենացին վկայում է, որ Գնել Արշակունին իր մոր պապից՝ Գնել Գնունուց, ստացել էր Շահապիվանը, իսկ Սահակ Պարթևն իր բոլոր կավվածքներն ու ունեցվածքը տվեց ու հաստատեց իր միակ դստերն ու նրա զավակներին՝ արու որդի չունենալու պատճառով:

Դատաստանագիրքը որոշակի դեպքերում զրկում էր որդիներին ու զուտորերին՝ ժառանգելու իրավունքից, որոնց ծնողները խախտել էին մերձավոր ազգականների հետ չամուսնանալու օրենքը, այն է՝ եղբոր կնոջ, կնոջ քրոջ, ինչպես նաև եղբոր դստեր, մորաքրոջ, հոր կնոջ և հոր աղախնի հետ: Եթե առաջին երկուսի հետ ամուսնանալը տեղի է ունեցել թագավորի թույլտվությամբ, ապա նրանց որդիները պահպանում էին ծնողներին ժառանգելու իրավունքը, իսկ նշված մյուս չորս դեպքերում իրավախախտում գործած հանգուցյալի ինչքը փոխանցվում էր «տուն գանձուց թագաւորին»: Դատաստանագրքին հայտնի էր ժառանգման իրավունքի ևս մեկ սահմանափակում, այն է՝ պոռչով ամուսնացած կնոջից ծնված երեխաները անպոռչ ամուսնացած կնոջից ծնված երեխաների նկատմամբ ունեին հայրական ունեցվածքը ժառանգելու նախապատվության իրավունք (74-րդ հոդվ.):

Ժառանգությունը փոխանցվում էր նաև կտակով: Կտակը մահացողի գրավոր, պատշաճ կարգով վավերացված կարգադրությունն էր իր զույքի հետամահու տնօրինման վերաբերյալ: Դրա հիման վրա նրա ունեցվածքը սեփականություն իրավունքով փոխանցվում էր կտակագրում նշված ժառանգին կամ ժառանգներին, սովորաբար ավագ որդուն, բայց եթե ողջ էր մահացածի հայրը կամ պապը, ապա՝ նրանց (հոդվ. 3 և 7):

Հայրն իրավունք ուներ իր իշխանությունից ազատել անհնազանդ որդուն և զրկել նրան ժառանգությունից:

Դատաստանագրքի օրենսդրությունը հայտնի էր կտակարարի կամքի սահմանափակման ևս մի դեպք: Այն վերաբերում էր ծառաներին կտակով ազատություն շնորհելուն: Դատաստանագրքի 16-րդ հոդվածի համաձայն կտակարարը կարող էր ազատել ոչ բոլոր ծառաներին, այլ միայն մի մասին՝ շորսից երկուսին, տասից հինգին, տասից մինչև երեսուն ծառաներից՝ «զմին յերիցն, թողուլ և յեռեսունէն ցհարիւրն զմին ի շորիցն կարող է թողուլ»: Իսկ եթե մահացողը կտակով ազատություն էր շնորհում իր բոլոր ծառաներին՝ «մնան ամենեքեան ծառայ ժառանգացն»:

Դատաստանագիրքը մի շարք իրավանորմեր էր վավերագրում կանանց ժառանգական իրավունքների վերաբերյալ, որոնք, համեմատյալ դեպս, ի տարբերություն Հուսարինյանոսի վերոհիշյալ հարցապնդման, հաստատում են կանանց որոշակի ժառանգական իրավունքների գոյության փաստը: Սահմանված ընդհանուր դրույթն այն էր, որ եթե մահացողը չուներ արու որդիներ, դուստրն էր ժառանգում հոր ինչքը: Ժառանգությունը կտակով որդիներին փոխանցելիս, պահանջվում էր դատերը առև նրան հասանելիք բաժինը՝ միույ միույն դբաժինս իրեանց, որ լինի յերից մասանց ընչիցն՝ մի մասն (1-ին հոդվ.):

Օրենսդիրը կարգավորել է նաև կնոջ պոստյգը կտակով և անկտակ ժառանգելու հարցերը: Սահմանված է, որ եթե մահանում է ամուսնացած անզավակ կինը և չի թողնում կտակ, նրա պոստյգի կեսը փոխանցվում է հորը: Իսկ եթե կնոջ հայրը կենդանի չէ, կինն իր պոստյգը կարող է կտակել ում կամենա (50-րդ հոդվ.): Այդ իրավունքը նա չունի, եթե կենդանի են նրա հայրը կամ պապը (70-րդ հոդվ.):

Հոգևորականների ժառանգական իրավունքները կարգավորվել են կանոնական նորմերով: Հոգևորականներին սեփականության իրավունքով պատկանող ինչքը կարող էր փոխանցվել նրանց զավակներին՝ որդիներին ու թոռներին: Ավելին, Դվինի 4-րդ ժողովի Ը կանոնի համաձայն հոգևորականը կարող էր օրգեգրել իր ազգականի որդուն՝ նրան իր սեփականության ժառանգորդ դարձնելու նպատակով: Անժառանգ մահացած հոգևորականի ինչքը անցնում էր եկեղեցուն:

Ընտանեկան իրավունք — Կանոնական իրավունքի հաղթանակով ընտանեկան հարաբերությունները Հայաստանում կարգավորվեցին երկու տիպի օրենսդրությամբ, աշխարհիկ և կանոնական: Կանոնական իրավունքը նորմավորեց նշանագրությունը, պսակագրությունը, ամուսնալուծությունը և մասամբ ամուսինների գույքային հարաբերությունները: Ընտանիքի անդամների գույքային հարաբերությունները, խնամակալությունը, հոգաբարձությունը և օրգեգրումը շարունակեցին կարգավորել աշխարհիկ օրենսդրության նորմերով՝ «Աւրէնք յաղթող թագաւորաց»-ով¹⁹:

Ընտանեկան իրավունքը բնութագրվում էր հաստատուն սկզբունքներով՝ շեշտված դասակարգային մոտեցմամբ, ըստ որի իշխող դասակարգերի ներկայացուցիչներին շնորհվում էին առավել իրավունքներ, քան ծառա-աղախիններին: Վերջիններիս ամուսնության գույքային և այլ իրավունքները պայմանա-

19 Ս. Հ. Հովհաննիսյան, Ամուսնա-ընտանեկան իրավունքը վաղ ավատական Հայաստանում IV—IX րդ., Երևան, 1976, էջ 84—89:

վորված էին նրանց տերերի կամքով, սեւերի անհավասարությունը, ըստ որի կնոջն ընտանիքում վերապահվում էին ավելի նվազ իրավունքներ, քան տղամարդուն՝ ամուսնության, ամուսնալուծության և գույքային հարաբերություններում, դավանանքի հողի վրա սահմանված խտրականությունը, ըստ որի արգելված էր հավատացյալի բարեկամական և ամուսնական հարակցությունը հեթանոսների, այլադավանների և ազանդավորների հետ, ամուսնությունն օրինականացվում էր պսակադրությամբ, սահմանելով, որ առանց եկեղեցական պսակի չկա ամուսնություն, սահմանված էր մենամուսնությունը:

Ընտանիքն իրականացնում էր որոշ ֆունկցիաներ, որոնցից կարևորագույնն էին սերնդի վերարտադրությունը, հայրական տոհմի կամ ծխի պահպանումն ու դարդացումը: Ընտանիքի երկրորդ կարևոր ֆունկցիան՝ տնտեսականն էր: Ինքնուրույն տնտեսական միավոր կազմելու նպատակը իշխող դասերի համար շահագործումն էր, իսկ աշխատավոր և ընչազուրկ բնակչության համար ուներ սպառողական նշանակություն:

Ընտանեկան իրավունքով կարգավորվող կարևոր հարաբերություններից էր նշանադրությունը, որն իրականացվում էր սովորութային իրավունքով ու ծեսերով: Նշանադրության ժամանակ ծնողների համաձայնությունը չէր դիտվում իբրև անհրաժեշտ պայման: Ավելին, Սահակ Պարթևի Իէ և Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնից եպիսկոպոսի ԻԴ կանոնները խստիվ պատվիրում էին խափանել ծնողների բռնադատությունը: Նշանադրության պարտավորության ոտնահարումը մեղավոր կողմի համար ունենում էր գույքային-իրավական հետևանքներ: Եթե հրաժարվողը փեսացուն է, նա զրկվում է հարսնացուին հանձնած նյութական արժեքներից, իսկ եթե աղջիկը՝ նա պարտավոր էր փեսացուին վերադարձնել ստացածի կրկնապատիկը (տե՛ս «Ավրէնք յաղթող թագաւորացի» 57 և 58 հհ.):

Ընտանեկան իրավունքի կարևորագույն ինստիտուտը պսակադրությունն էր: Այն ամուսնության օրինականացումն էր, որը մշակվել է հայ կանոնական իրավունքի ուժեղ ազդեցությամբ՝ ի հակակշիռ հարսանյաց հանդեսով ամուսնանալու հեթանոսական կարգի:

Սահմանելով պսակը սրբությամբ և քահանայի օրհնությամբ եկեղեցում օրինականացնելու կարգը, մշակվեցին համապատասխան ծիսական կանոններ, որոնք օրենսդրորեն ամրապնդվեցին ծիսարան «Մաշտոցում»: Այսպիսի իրավական բարեշրջությունների հետևանքով հարսանյաց հանդեսը, որ մի ժամանակ ամուսնության փաստի վավերացման պետականորեն ճանաչված սովորութաիրավական հաստատություն էր, պսակադրության կարգի հաղթանակով, կորցրեց իր վաղեմի իրավական նշանակությունը և վերածվեց եկեղեցական պսակը տոնախմբությամբ նշանավորելու ժողովրդական ծեսի:

Պսակադրության համար սահմանված էին հետևյալ պայմանները²⁰ մենամուսնություն, ամուսնական շափահասություն, ամուսնացողների փոխհաճութուն, ծնողների (խնամակալ-հոգաբարձուների), իսկ ծառա-աղախիներին համար նրանց տերերի համաձայնություն, ազգակցական և խնամիրական շահասություն, դավանակցություն կամ կրոնակցություն:

20 Վ. Բաստամեան, Ամուսնությունը ըստ Հայոց եկեղեցական իրավաբանության, «Փորձ», 1880, № 6—7, 8—9, 11—12, 1881, № 4, 8—9; 1894, Ն. Մելիք-Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Բ գիրք, Շուշի, 1905, Ա. Ալտեյան, Հայ հին իրավունք, ընտանեկան իրավունք, Ալեքսանդրապոլ, 1903:

Մենամուսնությունը վաղուց ի վեր հաստատված կարգ էր հայ կանանց համար: Կանոնական և պատմական աղբյուրները հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ V դարից ոչ ուշ օրենսդրությունը մենամուսնությունը պարտադիր էր հռչակում նաև աղատ տղամարդկանց համար, թեև այդ կարգը նրանց կողմից հաճախ խախտվում էր:

Ամուսնական չափահասության համար հիմք էր ընդունվել արբունքին «ի չափ հասակի» հասնելը: Խորհնացու և Զենոբ Գլախի վկայությունների համաձայն 12 տարեկան հասակը III—IV դդ. դիտվել է իբրև արբունքի հասնելու, հավանաբար նաև ամուսնության նվազագույն տարիք²¹:

Հայոց կանոնագիրքը և «Աւրէնք յաղթող թագաւորացը» արգելում էին առանց տերերի համաձայնության ծառա-աղախիներին ամուսնությունը, այն վավերական չէր համարվում: Ծառայի հետ ամուսնացած աղատ կինը ենթակա էր աղախնության վիճակի (տե՛ս 75 և 76 հհ.):

Արենակցական և խնամիական շհասության հարցն առավել կարգավորվածների թվին էր պատկանում: Մերձավոր ազգականների ամուսնությունն արգելելուն հայոց եկեղեցու հոգևոր հայրերն անդրադարձել են Աշտիշատի, Շահապիվանի, Դվինի 4-րդ ժողովներում և այլն: Ըստ սահմանված կարգի արգելված էր ներառյալ երրորդ աստիճանի ազգականների ամուսնությունը: 768 թ. Պարտավում կայացած ժողովի որոշմամբ՝ «Յայսմհետէ ի շորորդ զարմ մի իշխեսցէն ամուսնութեամբ զուգիլ» այսինքն՝ մեկ աստիճանով խստացվեց արգելքը: Շահապիվանի որոշումներին միանգամայն համապատասխան են «Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» 54, 55 և 56 հոդվածների սահմանումները: Խնամիական շհասության մասին ընդունված կանոնների համաձայն արգելված էր ամուսնանալ կնոջ մոր, կնոջ քույր հետ, երկու եղբայրների ամուսնությունը ևրկու քույրերի հետ:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն ճանաչելուց մի քանի տասնամյակ հետո կրոնակից լինելը ճանաչվեց իբրև պսակադրության անհրաժեշտ պայման՝ «Ճշմարիտ կրոնի» բոլոր հավատացյալների համար: IV—VII դդ. ընթացքում արգելվեց ամուսնությունը հեթանոսների, հրեաների, քաղկիդոնականների և զանազան աղանդավորականների ու հերձվածողների հետ:

Նշված բոլոր պայմանների ոտնահարման դեպքերում սահմանվում էին ներգործության տարբեր իրավական միջոցներ, մասնավորապես, ամուսնությունը ճանաչվում էր անվավեր, նդովվում էին մեղավորները, պաշտոնազրկությունը էին սպառնում պտակն օրինականացրած քահանային, ենթարկում սուպաշխարանքի, տուգանքի և այլն:

Մարդու և կնոջ ամուսնական միությունը հռչակվեց ցմահ պարտականություն: Նոր կտակարանի համաձայն միայն ամենակարող մահը կարող էր նրանց բաժանել: Միակ ընդունելի պատճառ համարվեց ամուսնական դավաճանությունը (պոսնկությունը): Այս սահմանափակումները, սակայն, կյանքում հաջողություն չունեցան: Բուզանդը նշում է, որ «IV դ. երկրորդ կեսին կաթողիկոս

²¹ Այդ են վկայում Մաշտոցյան Մատենադարանի № 953 և մի շարք այլ ձեռագրերի, ինչպես և Բարսեղին վերագրված «Վասն պէսպէս կանոնախմբի ժեմ՝ կանոնի բովանդակությունները: Մանրամասն տե՛ս Ս. Հ. Հովհաննիսյան, Պսակադրության իրավական կարգավորումը վաղ ֆեոդալական Հայաստանում, ՊԲՀ, 1972, № 1:

Ներսես Պարթևի ահից ոչ որ շէր համարձակվում Հայոց աշխարհում մեկի կինը խլել և թողնել իր կնոջը, ուրիշ կին առնել շէր համարձակվում»²²,

IV—V և հատկապես հաջորդ դարերում, նշված էրկու հիմքերից բացի՝ կանոնական օրենսդրությամբ օրինականացվեցին ամուսնալուծությունը ամուսնության դադարման մի քանի դրդապատճառներ՝ ամուսիններից մեկի երկարամյա անհայտ բացակայությունը (Դվինի 645 թ. ժողով), բորոտությունը, գիվահարությունը և գոնջությունը, կախարդությունը, կնոջ ամուսնությունը և ամուսնու անկարողությունը:

Ամուսինների գույքային իրավունքների մասին նշվում է, որ ամուսնությունը շէր ստեղծում ինչքի նկատմամբ ամուսինների ընդհանուր սեփականություն իրավունք: Մինչև ամուսնությունը և ամուսնության ընթացքում ամուսիններից մեկի միջոցներով կամ այլ իրավական հիմքով ձեռք բերված ինչքը ճանաչվում էր տվյալ ամուսնու անբաժան սեփականությունը: Կինն իր բաժինքի (պոռյգի), ամուսնության ժամանակ ստացած ընծաների, ժառանգության և նվիրատվության կարգով ստացած գույքի սեփականատերն էր, ինչպես նաև նրա ազախիններից ծնված զավակների և իբրև բաժինք բերված անասունների ծինի կեսի տերը: Մյուս կեսը պատկանում էր ամուսնուն (տե՛ս Շահապիվանի Դ և Ե կանոնները):

Բաժան սեփականության իրավունքի կարգը տարածվում էր նաև ծնողի և զավակի գույքային հարաբերությունների վրա: Ծնողի կենդանության օրոք զավակը ծնողի գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունքներ չուներ և ընդհակառակը (տե՛ս «Աւրէնը յաղթող թագաւորացի», Ե, 11 և այլ հհ.): Ծնողը զավակի գույքն առանձնացնում էր իր հայեցողությամբ՝ զստեր բաժինքը (պոռյգ) և այլն:

Դարաշրջանի օրենսդրությամբ կարգավորված իրավական հաստատություններից էին որդեգրությունը, խնամակալությունը և հոգաբարձությունը, որոնք սերտորեն կապված էին սեփականության հարաբերությունների հետ և ծառայում էին իշխող դասակարգի սեփականատիրական շահերին, որպեսզի այդ սեփականությունը փոխանցվի իրավական զավակ որդուն՝ հանուն որդեգրողի ծինի անմարտության: Որդեգրության գիրը, որը հաստատվում էր կնիքով, հիշատակում է Եղիշեն²³, իսկ Դվինի 4-րդ ժողովի Ը կանոնով սահմանվում է անզավակ հողերահանի որդեգրման իրավունքը, իր ունեցվածքը որդեգրվածին փոխանցելու միտումով:

Դատաստանագրքի 99 և 115 հհ. օգտագործում են «մանուկ» բառը՝ որից բխում է հաջորդ պայմանը՝ որդեգրությունը թուլլատրվում էր միայն անչափահասների նկատմամբ, «որ յաղատութեան են ծնեալ»: Այն որդեգրությունը չի կատարվել դատավորի, իշխանի կամ թագավորի առջև՝ «չէ ճշմարիտ գիրն վասն այսր» (99 հոդվ.): Այս նորմն ընդունվել է Հայոց թագավորության անկումից առաջ: Տրամաբանական է ենթադրել, որ հետագայում թագավորին կարող էր փոխարինել իշխանավորը, ինչպես արձանագրել է Եղիշեն:

Փոքրիշատե կարգավորված աշխարհիկ-իրավական հաստատություններից էր նաև խնամակալությունը և հոգաբարձությունը: Կանոնական իրավունքը,

²² Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 229:

²³ Եղիշե, Վարդանանց պատմությունը, աշխատասիրությամբ Ե. Տեր-Մինասյանի, էջ 84-202—203:

ըստ էության, չի նորմավորել այս հարաբերությունը, հավանաբար, այն պատճառով, որ դրա գլխավոր նպատակը որբերի ինչքային շահերի պաշտպանությունն էր: Դատաստանագիրքը նորմավորում էր «տիրուքն մանկագոյն», «որբ աղայոց» կամ «որբոց» հոգաբարձությունը, որը սահմանվում էր աղջիկների նկատմամբ մինչև 12, իսկ տղաների՝ մինչև 14 տարեկան հասակը: Դատաստանագիրքը հոգաբարձությունն նշանակելու իրավունքը վերապահում էր թագավորին («ոչք հոգաբարձուք լինին եղեալ ի թագաւորէ՝ վերայ ընչից որբոց») և տեղի դատավորին: Հոգաբարձու նշանակելիս նախապատվությունը տրվում էր ազգականներին: Հոգաբարձուի գլխավոր պարտականությունն էր՝ «զինչ աղայոցն պահեսցէն անսղայ», մինչև երնխաների շփահուս դառնալը: Նա ինչքային բնույթի գործողությունների և գործարքների համար հաշվետու էր դատավորին (տե՛ս 8 հոդվածը): Հոգաբարձուն երեխաների նկատմամբ իրականացնում էր նաև ոչ գույքային բնույթի պարտականություններ՝ կնուցքը, սնուցումը, դաստիարակությունը: Երբ հոգաբարձության պարտականությունը դրվում էր ոչ ազգականի կամ հոգաբարձուի վրա, կամ ինչպես ասված է 5 հոդվածում՝ «սան վարձս նոցա ըստ պատշաճին»: Վարձի չափը և վճարման կարգը սահմանված էր Դատաստանագրքի 142 հոդվածով:

Քրեական իրավունք — Հանցագործությունը տարածված հասարակական շարիք էր վաղ ֆեոդալական աշխարհում, ինչպես և Հայաստանում: Երկրի սոցիալ-տնտեսական պայմանները, դասակարգային ու կրոնական հակամարտությունները, մասնավոր սեփականության ալյասերող ազդեցությունը, այդ սեփականության պաշտպանության անհրաժեշտությունն անխուսափելի էին դարձնում հասարակական հարաբերությունների քրեաիրավական նորմավորումը²⁴, որոշակի արարքները հանցագործությունն որակելն ու պատժելը:

Նշված իրավահայտ աղբյուրները չէին տալիս հանցագործության բնորոշումը: Նրանք նորմավորում էին հանցագործության առանձին տեսակները և նրանց պատժելիությունը: Հայ պատմիչների երկերում (Բուղանդ, Խորենացի, Կողբացի և ուրիշներ) հանդիպում են առանձին մտքեր, ուր խոսվում են հանցագործությունների տարբեր տեսակների, նրանց տարածվածության և ծնող պատճառների մասին: Եղնիկ Կողբացու կարծիքով շարիքների կամ հանցագործությունների արարիչը մարդն է, նրա անհնազանդությունը, ենթարկվելու և շենթարկվելու նրա իրավունքը: «Նախանձն է շարիքի սկիզբը, իսկ նախանձը մարդուն առավել պատվելուց է, շարիքն էլ՝ անհնազանդությունից», որ մարդը «իրավամբ պատիժ պիտի կրի իր կատարածների դիմաց, որովհետև կամովին է հակվում սովորելու այնպիսի բաներ, որոնցից ցանկացած դեպքում կաբող է հեռանալ»²⁵: Հանցագործություններ ծնող պատճառների՝ Եղնիկի պատկերացումը համապատասխանում է իր ժամանակի հասկացություններին: Բնականաբար նա չէր կարող բացահայտել հանցագործությունների սոցիալական, դասային, դասակարգային և տնտեսական պատճառները, անհավասարությունը, շահագործումը և այլն:

Իրավահայտ աղբյուրները հանցագործության սուբյեկտ էին ճանաչում մարդուն, դատելով որոշ տեղեկություններից, սկսած 15 տարեկան հասակից:

²⁴ Իրավունքի այս ճյուղը հանգամանորեն հետազոտված է Ա. Բ. Թովմասյանի մենագրության մեջ: Տե՛ս նրա «Ճին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք», հ. Ա, Երևան, 1962, հ. Բ, Երևան, 1977:

²⁵ Տե՛ս Եղնիկ Կողբացի. նշվ. աշխ., էջ 35—36:

Հաստատված կարգի համաձայն անձը քրեական պատասխանատվության էր ենթակա դիտավորությանը և անզուշույթյամբ գործած հանցանքի համար, ուսկայն նորմերը տարբերել են և դիտավորյալ սպանությունն անզուշույթ սպանությունից, դիտավորությանը գործած հանցանքը՝ պատահականորեն հանցանք գործելուց: Կանոնագիրքը տարբերում էր նաև կանխամտածված արարքն ուրիշի հրահրման ազդեցությանը գործած հանցանքից: Կանոնները դիտավորյալ սպանության համար պատժում էին ավելի խիստ, քան անզուշույթ սպանության համար: Այսպիսով՝ անձին քրեական պատասխանատվության ենթարկելիս վճռական նշանակություն է տրվել նրա մեղքին ու մեղավորությանը, մեղքի գրսևորման ձևերին (դիտավորության և անզուշույթյան):

Հանցավոր արարքներն ուղղվում էին ընդհանուր և կոնկրետ օբյեկտներին դեմ: Հանցագործության ընդհանուր օբյեկտ էր իշխող դասակարգի ընդհանրական շահը տվյալ պատմաշրջանում: Բազմազան էին հանցագործության անմիջական (կոնկրետ) օբյեկտները Հայոց կանոնագրի և «Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» համաձայն: Եթէ կատարվում էին զոդություն, հափշտակություն, ավաղակություն և այլ գույքային հանցագործություններ, կաշառակերություն, ապա նրանց անմիջական օբյեկտը անձի ինչքային իրավունքի ոտնահարումն էր: Եթե կատարվում էր լրտեսություն, դավաճանություն, ապստամբություն, արքայասպանություն՝ վտանգվում էր երկրի քաղաքական շահը և եթե հանցագործությունն ընդունում էր հավատաբարության, հեթանոսական սովորություններին հետևելու, կախարհություն, հավատից շեղվելու և աղանդավորական շարժումներին հետևելու գրսևորում, ապա այն ուղղվում էր կրոնի դեմ: Եթե կատարվում էր սպանություն, մարմնական վնասվածք, բռնություն, բռնաբարություն, ամուսնական անհավատարմություն և այլն, ապա վտանգվում էր սրտշակի օբյեկտը՝ մարդու կյանքը, առողջությունը, անձի անձեռնմխելիությունը, պատիվը, ազատությունը և այլն:

Դարաշրջանի օրենքները հետապնդել և խիստ պատիժների են ենթարկել նաև հանցակիցներին: Առանձնապես անողորբաբար պատժվում էին այն հավատացյալները, որոնք հանցակից էին դառնում աղանդավորականներին կամ հերձվածողներին՝ մծղնեականներին, պավլիկյաններին և այլոց (տե՛ս Անկյուրհայի՝ ԻՆ, Նեոկեսարիայի՝ Թ, Շահապիվանի՝ ԺԳ, Ի և այլ կանոնները):

Բազմազան են եղել պատժի ձևերը, որոնք կիրառվել են հանցավոր արարքներ կատարած անձանց նկատմամբ: Նշված իրավահայտ աղբյուրները հավաստում են, որ պատիժն ընդունում էր դասակարգային բնույթ: Այդ նշանակում է, որ նույն հանցանքը գործած ազատն ու շինականը կամ ծառա-աղախինը ենթարկվում էին տարբեր պատիժների: Այդ բանն առանձնապես ցայտուն է արտահայտված Շահապիվանի կանոններում, որոնք թույլ էին տալիս ազատի հանդեպ սրտշված մարմնական պատիժը փոխարինել տուգանքով՝ «Ապա թէ ազատ է եւ ի գողենոց շերթայ՝ Ճ դրամ տուգան տացէ գողեացն» (տե՛ս Ե և այլն կան.): Հաշվի առնելով հանցագործության բնույթն ու հասարակական վտանգավորությունը, Հայոց կանոնագիրքն ու «Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» սահմանում էին դանազան պատիժներ: Այսպես, Հայոց կանոնագրի համաձայն նախատեսվում էին հետևյալ պատիժները. սպաշխարանք (իր տարբեր ձևերով), տուգանք, մարմնական պատիժներ (ձեծ, ճակատին աղվեսադրոշմ դնելը, ջիւեր կտրելը, ուրկանոց, դողենոց ուղարկելը), մահապատիժ, եկեղեցական կարգից և բահանայական սրաշտանից զրկելը, բանազրկելը (քրիս-

տոնհական եկեղեցուց հեռացնելը), նդովելը (եկեղեցու հետ ամեն կարգի հարաբերություններից զրկելը): Միանգամայն իրավական էին «Աւրէնք յաղթող թագաւորացով» սահմանված պատիժները: Դրանք են. մահապատիժ, աքսոր, տուգանք, որոշակի պատիւից (պաշտոն զբաղեցնելու իրավունքից) զրկելը, վնասի բաղմապատիկ հատուցում (տե՛ս 34, 63, 69, 118, 119, 120, 122 և այլ հոդվածները): Ուշագրավ փաստ է, որ նշված իրավահայտ աղբյուրները բանտարկութունն իբրև պատժաչափ չեն նախատեսում: Հայ պատմիչները հավաստում են, որ պատիժներն ընդունել են այլ ձևեր՝ կուրացնելը, կախաղան բարձրացնելը, անգամահատելը, ունեցվածք բռնագրավելը, ուրկանոց աշխատանքի ուղարկելը և այլն:

Այժմ առանձին հանցագործությունների մասին: Նշված իրավահայտ աղբյուրները պետական հանցագործության կոնկրետ տեսակների ու պատժելիութայան մասին զարմանալիորեն կոնկրետ իրավանորմեր չեն պարունակում, թեև, ինչպես վկայում են հայ պատմիչները (Բուզանդ, Խորենացի և ուրիշներ), դավաճանությունը, դավադրությունը, ապստամբությունը և լրտեսությունը տարածված հանցատեսակներ էին հայոց պետականության գոյության շրջանում: Հավանաբար նման ծանր հանցագործություններ հետապնդելն ու մեղավորներին պատժելը կատարվել է բացառապես պետության՝ արքայի կամահայեցողություններ: Այդպես են վարվել հայոց արքաները նախարարների, նրանց ողջ տոհմի հետ, երբ նրանք ապստամբել են կամ դավադրություն կազմակերպել արքունիքի դեմ: Այդպիսիները դատապարտվում էին մահվան, բնաջնջվում էր նրանց ողջ ընտանիքը, իսկ նրանց ունեցվածքը բռնագրավվում էր յարքունիս:

Կանոնական նորմերով և աշխարհիկ օրենքներով անողորքաբար հետապնդվել են իշխանների, նախարարների, ազատների և եկեղեցու սեփականության դեմ ուղղված հանցավոր ոտնձգությունները: Գուլքային հանցագործությունները դրսևորվում էին գողության, ավազակության, կողոպուտի, դուլքի ոչնչացման, զիակողոպուտության և այլ ձևերով: Հայոց կանոնադիրքը մի շարք նորմեր է նվիրել այդ հանցագործությունների պատժելիությանը:

Հետաքրքրական է նշել, որ գողերին պատժելու հարցում «Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» սահմանումները միանգամայն հարազատ էին Հայոց կանոնադրքին: Գողը, ավազակը, հափշտակողը ենթակա էին մահապատիժ, մանավանդ երբ հանցագործությունը կատարվում էր գիշերով (հոդ. 118): Ենթաված դասակարգային բնույթ ունեւր 119 հոդվածը. «Մարդիկը, որ գողանան... մահապարտք են»:

Մահապատիժ սահմանելով գողության, մարդասպանության, կուլսին և ամուսին շունեցող կնոջը հափշտակելու և այլ հանցագործությունների համար, Դատաստանագիրքը միաժամանակ պայքարում էր այդ հանցանքների համար ինքնադատաստանի միջոցով մահապատիժի դեմ, սահմանելով, որ առանց թագավորի և դատավորի հրամանի արգելվում է գողին, մարդասպանին սպանելը (տե՛ս 29, 104 հհ.), իսկ 105 հոդվածը պայքարում էր արքան վրեժի դեմ, վավերաբերելով, որ սպանվածի հայրը կամ եղբայրները ինքնադատաստանի իրավունք չունեն, մեղավորին պետք է պատժի դատավորը: Երբ Արշակ Բ-ն սպանել է տալիս եղբայրասպան Տիրիթին, նա գործում է Դատաստանագրքի պաշանջներին լիովին համապատասխան:

Նշված կանոնական նորմերը եկեղեցու սպասքի կողոպուտի, մարդկանց վատտակն ու շինվածքները հրկիզելու, զիակողոպուտի համար սահմանում էին

ղանազան պատիժներ: Պատիժները մեղմացվում էին, երբ անձը ետ էր կանգնում հանցավոր ուղուց, խոտտովանում էր իր մեղքերը: Իբրև կանոնական պատիժներ, սահմանվում էին նղովք, երկարամյա ապաշխարանք և այլն: Ծանր ու մեծ վրդովմունք առաջացնող հանցագործության էր դիտարկվում²⁶:

Հայոց կանոնադիրքն առանձնապես հարուստ է կրոնական հանցագործությունների դեմ ուղղված նորմերով: Հետաքրքրական է նշել, որ «Աւրէնք յաղթող թագաւորացը» ոչ մի նման հոդված չէր պարունակում: Կանոնագիրքը հետապնդում և անողոքաբար պատժում էր աստվածուրացությունը, կախարհությունը (գլուխթուցությունը, վհուկությունը, թովչությունը), աստծուն հայհոյելը, հեթանոսական պաշտամունքին և արգելված սովորություններին հետեւելը, աղանդավորականությունը, հերձվածողությունը, սուտ երգումը, հոգևորականի երգումը աշխարհիկ առյառնում և այլն (տե՛ս Աւարելականք՝ ԺԵ, Լուսավորչի՝ ԺԲ, Իէ, Ժէ, Շահապիվանի՝ Ը, Թ, Ժ, ԺԹ, Ի և այլ կանոնները): Այդ արարքների համար սահմանվում էին զանազան պատիժներ՝ քահանան պաշտոնազրկվում և մերժվում էր եկեղեցուց, աշխարհականները նղովվում, սուգանվում, ուղարկվում էին ուրկանոց՝ ծանր աշխատանքով մեղքը քափելու և այլն:

Հարուստ և բազմազան են անձի դեմ ուղղված հանցագործությունները՝ սպանությունը, մանկասպանությունը, ծառային սպանելը, մարմնական վնասվածքներ հասցնելը, ծեծն ու բռնությունը, արվամոլությունը և այլն: Այդ արարքները հետապնդող առանձին նորմեր նախատեսվել են նաև «Աւրէնք յաղթող թագաւորացում» (տե՛ս 28, 72, 114 հոդվածները և այլն): Նրանք նույնպես աչքի են ընկնում դասակարգային մոտեցումով ու բովանդակությամբ: Այդ նորմերն անպատիժ էին թողնվում (կամ մեղմ պատիժներ սահմանում) շինականների և, հատկապես, ծառա-աղախիներին կյանքի, սեռական անձեռնմխելիության, արժանապատվության դեմ ուղղված հանցավոր գործողությունները, մինչդեռ վերջիններս ենթարկվում էին ծանրագույն պատիժների, եթե նրանք նման արարքներ էին կատարում իրենց տերերի կամ աղատների դեմ:

Ի վերջո նշելի է, որ հիշյալ իրավահայտ աղբյուրները նորմավորել են նաև՝ կաշառակերության, հասարակական կարգի խախտման, հարբեցողության (ծիսակատարությունների խանգարում և այլն), արդարադատության դեմ ուղղված (սուտ վկայություն), սեռական անողջախոհության (սրբունապղծություն, կնոջ առևանգում և այլն) պատժելիության հարցերը:

Կատարան և դատավարություն—Հետադրամոլող դարաշրջանում Հայաստանում դործում էր նրկու տիպի դատարան՝ աշխարհիկ և հոգևոր: Եթե առաջինի գոյությունը պատմական մեծ վաղեմիություն ուներ, ապա հոգևոր դատարանների ծագումն աղերսված էր նոր կրոնի ու կանոնական իրավունքի հաղթանակի հետ: Նշված փաստը հավաստում են իրավահայտ աղբյուրները և հայ պատմիչների երկիրը:

Աշխարհիկ դատարաններ դործում էին Հայաստանի քաղաքներում, գավառներում, խոշոր ավաններում (շեներում): Դատավորներին նշանակում էին սովյալ վայրի տերերը: Այդ պատվին արժանանում էին ուսյալ մեծատոհմիկ ազնվականները: Դատավորի պաշտոնը՝ աղատանու դասային արտոնություն էր: Դատավորները մարմնավոր իշխանությունների կողմից արժանանում էին բարձր պատիվների: Օրինակ՝ Գահնամակի համաձայն Արշակունիների արքու-

26 Եզնիկ Կաղբացի, նշվ. աշխ., էջ 14—15:

Ներքում քսաներորդ բարձր զբաղեցնելու պատիվը պատկանում էր Բասենի դատավորին: Գավառներում և խոշոր շեններում դատավորի պաշտոնն զբաղեցնում էին հրեների ազատները: Դա անվիճելի փաստ է, որը հաստատվում է Շահապիվանի ժողովանի ժողովի ԺԶ կանոնի՝ «Ազատ ոք ի դատաւորաց» արտահայտությամբ:

Աշխարհիկ դատարանների կառուցվածքի մասին, դժբախտաբար, քիչ բան է մեզ հայտնի՝ նյութերի սակավության պատճառով: Շահապիվանի ԺԶ և Ի կանոններից երևում է, որ դատավորները բաժանվում էին երկու կարգի՝ ավագ դատավորներ և դատավորներ: Այդ բաժանումն ինքնանպասակ չէր: Հավանաբար ավագ դատավորի պաշտոնն ստեղծված էր լուծելու համար երկրի պաշտոնյաների՝ իշխանների և աշխույժականների միջև ծագած վեճերը, իսկ դատավորներինը՝ ազատների ու շինականների, ինչպես նաև ծառա-աղախինների միջև ծագած վեճերը: Երկրի գերագույն դատավորը Հայոց արքան էր, նրա բացակայության դեպքում՝ մարզպանը, հազարապետը և այլն: Այսպես՝ Կորյունի և Եղիշեի վկայությամբ Վարդանանց պատերազմից առաջ Հայաստանի հազարապետ Վահան Ամատունին զբաղեցնում էր բարձրագույն մարմնավոր պաշտոնը և, հավանաբար, բարձրագույն կամ ավագ դատավորն էր²⁷:

Հիմք ընդունելով «Արէնք յաղթող թագաւորացի» մի շարք հոդվածներում հանդիպող՝ «Դատաւոր տեղւոյն», «Դատաւորք ի քաղաքի» արտահայտությունները, կարելի է կարծել, որ գավառներում և խոշոր շեններում նշանակված էր մեկ դատավոր, իսկ քաղաքներում՝ մեկից ավելի:

Աշխարհիկ դատավորի մասին հարցի սուր պատասխանն սփոստանքով իր «Ողբում» տվել է Մովսես Խորենացին, ասելով՝ «Դատաւորք տմարդիք, սուտք, խարոզք, կաշառաուտք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք»²⁸:

Ինչպիսի կոնկրետ գործեր էին քննում աշխարհիկ դատարանները: Այդ հարցի վրա որոշ լույս է սփռում Բուզանդի Պատմության այն դրվագը, ուր նա խոսում է Արշակավանի շինարարության մասին: Այդ գործերը վերաբերում էին քաղաքացիական, քրեական և ընտանեկան իրավունքներին, այն է՝ փոխառությունը, գողությունը, ավազակությունը, մարդասպանությունը, արյունապղծությունը, ստախոսությունը, խաբեությունը, գանձագողությունը, գուրդությունը, կողոպուտը, հափշտակումը, ամուսնալուծությունը: «Արէնք յաղթող թագաւորացի» համաձայն աշխարհիկ դատարաններին ենթակա էին քաղաքացիական իրավահարաբերություններից ծագած հետևյալ վեճերը՝ ըստ օրենքի և ըստ կտակի ժառանգման, տերերի և ծառա-աղախինների միջև ծագած անձնական և գույքային, առուծախի, նվիրատվության, գրավի, փոխառության, հրաշխավորության, վնաս պատճառելուց և այլ հարաբերություններից ծագող վեճերը: Ընտանեկան վեճերից դատարանին ենթակա էին ընտանեկան հարաբերություններից ծագած գույքային վեճերը, մասնավորապես՝ բաժինքի և վարձանքի կապակցությամբ, ինչպես և որդեգրության, խնամակալության հարաբերությունները:

Ուրեմն, հանցավորին, որպես կարգ, դատարանի միջոցով պատժելու կողքին գործում էր նաև ինքնադատաստանի իրավունքը: «Արէնք յաղթող թագաւորացի» այդ իրավունքը չէր նախատեսում: Դրա համաձայն հանցավորներին պատժելը դատարանի իրավազորությունն էր: Ավելին, ըստ 29 հոդվածի, «Մարդ-

27 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 92:

28 Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 364:

որ շունի հրամանն ի թաղաւորէ կամ դատաւորէ սպանանէ զոք զող կամ մարդասպան կամ վմահապարտ ծառայ՝ ինքն մեռանի յօրինացն»:

Աշխարհիկ դատարանները գործը քննում էին կողմերի, հանցագործութիւնն կատարած անձի մասնակցութեամբ, լսում էին նրանց բացատրութիւնները, հարցաքննում վկաներին: Դատաւարութիւնը բանավոր էր, մայրենի լեզվով, անմիջական, տարվում էր մրցակցութեան սկզբունքի համաձայն: Դատական գործը հաճախ շահում էր նյութապես զորեղ կողմը՝ կաշառատութեան և դատաւորի վրա ներգործութեան այլ միջոցներ գործադրելով: Դատաւարութեան կողմն իրավունք ունէր լիազորելու մեկին «փոխան իւր խօսել և առնել իրաւունս ինչ»: Վկաներին հարցաքննելուց առաջ դատաւորը նրանցից պահանջում էր երգվել (սե՛ս «Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» 23, 96 և 97 հոդվածները):

Քննելով գործը, դատարաններն արձակում էին գրավոր հրամաններ կամ վճիռներ՝ ըստ երկրում գործող աշխարհիկ օրենքների:

Դրականապես ոչինչ հնարավոր չէ ասել այն մասին, թե ինչ կարգով և ով էր քննում կամ բեկանում անօրինական վճիռները և եղե՞լ է արգոյք վճիռների վերաքննութեան վերադասութեան կարգ: Այս տեսակետից ուշագրութեան արժանի է Հուստինիանոսի 31-րդ նովելան, որը տարածվում էր բյուզանդական Հայաստանի վրա: Այն մասնավորապես նորմավորում էր ստորագաս դատարանների վճիռները վերադաս ատյանին բողոքարկելու խնդիրը: Այնտեղ ասված է. «Մենք կարգադրեցինք, որ մինչև 500 դահեկան գումարի բողոքարկման հարցերով չգիմեն երջանիկ (Կոստանդնուպոլսին), այլ մերձակա սպեկտաբիլային արխոնտներին: Այդ իսկ պատճառով մենք սահմանում ենք, որ Սեբաստիա, Առաջին Հայքի արխոնտին, այն է՝ անթյուպատոսին, ուղղվեն բողոքարկումները Երկրորդ Հայքից, իսկ մինչև վերոհիշյալ գումարի չափով բողոքարկումները Զորրորդ Հայքից՝ Մելիտենե Երկրորդ Հայքի կոմեսին»²⁹:

Աշխարհիկ դատարանների վճիռների հարկադիր կատարումն ապահովում էին իշխանները կամ տեղական իշխանութիւնները:

Հոգևոր դատարանները Հայաստանում ստեղծվեցին IV դարի ընթացքում: Սահմանելով վարքագծի նոր տիպի պարտավորիչ նորմեր հավատացյալների համար, հոգևոր դասը պիտի ստեղծեր հարկադրանքի համապատասխան մարմիններ՝ հոգևոր ատյաններ կամ դատարաններ՝ կանոնական նորմերի գործադրումը կյանքում ապահովելու համար: Առանց եկեղեցական դատարանի և դատաւարութեան կանոնական իրավունքները չէին ունենա իրական ուժ, չէին ապահովի կանոնական պարտականութիւնների կատարումը:

Կանոնական դատաւարութեան ձևը որոշվեց կանոնական իրավունքի բնույթով: Սկզբնական շրջանում հոգևոր դատարանները նստատակ ունեին լուծելու հոգևորականների միջև ծագած անձնական և գույքային վեճերը: Ներսես Պարթև կաթողիկոսն ընդարձակեց հոգևոր ատյանների դատական իրավասութիւնը՝ ի հաշիվ աշխարհիկ դատարանների, ամուսնալուծութեան գործերում ճանաչելով առաջինի իրավասութիւնը: Պասպ թագաւորը վերացրեց ներսեսի այդ նորամուծութիւնը և ամուսնալուծութեան գործերի քննութիւնը վերահանձնեց աշխարհիկ դատարաններին: Պասպ թագաւորի մահից հետո նորից

²⁹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, «Բյուզանդական աղբյւրներ», աշխատասիրութեամբ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 305:

ընդարձակվում է եկեղեցու դատական իրավասուբյուրնը: V դարի 40—50-ական թվականներին՝ եկեղեցուն դատական իրավասուբյուրնից զրկելու փորձ կատարեց պարսիկ Դենշապուհը: Այդ առթիվ Նղիշեն ասում է. «Եւ եւս շարագոյն հինգերորդն, քանզի որ հաղարայէտն էր աշխարհին՝ իբրև զհայր վերակացու համարեալ էր աշխարհականացն քրիստոնէից, գրգռեաց յարոյց զամբաստանութիւն ի վերայ նորա, եւ հանեալ զնա ի գործոյն՝ փոխանակ նորա պարսիկ ած յաշխարհն, եւ մեւս եւս մոգպէտ դատաւոր աշխարհին, զի եկեղեցոյ փառս ազաւաղեսցեն»:

Եկեղեցու դատավորական իրավունքը մոգպետին հանձնելու դիտավորությամբ պարսիկները ցանկանում էին ծանր հարված հասցնել եկեղեցուն և պայմաններ ստեղծել երկրի ներքին հարաբերություններին լայնորեն միջամբաւելու գործին:

Հոգևոր ատյանները բաժանվում էին դատական հրեք աստիճանի՝ ա) կաթողիկոսական՝ խորհրդակից եպիսկոպոսներով և շրջիկ հոգևորականներով, բ) եպիսկոպոսական՝ թեմում ծագած կանոնական գործերը քննելու, գ) քորեպիսկոպոսական՝ դավառներում ծագած կանոնաիրավական հարցերը լուծելու համար³⁰:

Հիշյալ հոգևոր պաշտոնյաները նախագահում էին համապատասխան եկեղեցական ատյաններում և քննում էին նրանց իրավասուբյան ենթակա գործերը: Նրանք իրավասու չէին քննելու աշխարհիկ դատարաններին ենթակա քաղաքացիական և քրեական գործերը:

IV—V դդ. կեսերին քորեպիսկոպոսը պիտի լիներ անկաշառ և ոչ արծաթասեր, պիտի շրջեր տեղի երեցյների և սարկավագների մասնակցությամբ՝ ծագած իրավախախտումներին և վեճերին լուծում տալու համար: Հավանաբար V դարի կեսերից նրանց դատավարական իրավունքները փոխանցվում էին ուսյալ վարդապետներին, որոնք, ի տարբերութուն քորեպիսկոպոսների, կանոնական իրավունքի գիտակներ էին: Այդ բանում համոզում են Շահապիվանի կանոնները քահանային, աշակերտին և աշխարհականին նզովելը կամ բանադրելը, բանադրվածին բանադրությունից ազատելը՝ ճանաչում են վարդապետի իրավունք:

Վարդապետը հարցաքննում էր կողմերին, լսում գործին տեղյակ քահանաների և սարկավագների կարծիքը, փորձում կողմերին հաշտեցնելու միջոցով հարթել վեճը: Եթե կողմերը չէին հաշտվում, եկեղեցական ատյանը, ղեկավարվելով բացառապես կանոնական իրավունքի նորմերով, կայացնում էր համապատասխան վճիռ: Հոգևոր դատարանն իրավունք չունի ղեկավարվելու աշխարհիկ իրավունքի նորմերով:

Քորեպիսկոպոսի և վարդապետի վճռից դժգոհ հոգևորականն ու աշխարհականն իրավունք ունեին բողոքելու այն եպիսկոպոսական դատարանին, որը հսկողություն էր սահմանում թեմում լուծված վեճերի օրինականության նկատմամբ: Եպիսկոպոսական ատյանը կարող էր վերանայել ստորին կամ վարդապետական ատյանի վճիռը, ուղղել սխալը և նոր վճիռ արձակել՝ ղեկավարվելով կանոնական իրավունքի պահանջներով:

Ինչպես ցույց են տալիս գրավոր վկայությունները, կաթողիկոսական ատյանը թերևս շունիք գործերի իր ենթակայությունը: Այդ ատյանն առավելապես զբաղվում էր հոգևոր և դավանական վեճերով, իսկ էրբեմն էլ՝ ամուսնության և ամուսնալուծության հարցերով:

Ըստ Շահապիվանի կանոնների, դատարանն ամուսնալուծության գործի հետ լուծում էր նաև ամուսինների գույքային իրավունքների հարցը:

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՍԿԶՐԱՎՈՐՈՒՄԸ

Միջնադարյան հայ հոգևոր մշակույթի բաղկացուցիչ մասն է կազմում այն ժամանակաշրջանի «գիտությունների մայրը»՝ փիլիսոփայությունը: Գիտության այս բնագավառը, որը տարբեր դասակարգերի ու հասարակական խավերի աշխարհայացքի խտացած արտահայտությունն է, սերտորեն կապված էր ժամանակի գաղափարական հակամարտությունների և օտար նվաճողների դեմ մղվող ազատագրական պայքարի հետ: Այդ է պատճառը, որ V դարի սկզբից՝ հայոց գրերի գյուտից հետո, սոցիալ-քաղաքական բարդ պայմաններում, մյուս գիտությունների հետ միասին իր դարգացման ուղին բռնեց նաև փիլիսոփայությունը: Սկզբից աստվածաբանական գրականության հետ միախառնված, իսկ դարի երկրորդ կեսին՝ արդեն ինքնուրույն հարցակարգով, փիլիսոփայությունն ապրեց աննախադեպ վերելք և ստեղծելով հետագա զարգացման ամուր հիմքեր, դարձավ հայ ֆեոդալական հասարակության գաղափարական վերնաշինքի անբաժան մասը:

Վաղ-ֆեոդալական շրջանի հայ փիլիսոփաների երկերը հնագույնն են Սովետական Միության ժողովուրդների պատմության մեջ և կարևոր աղբյուր են ինչպես Հայաստանի, նույնպես և հարևան երկրների հասարակական մտքի և հոգևոր մշակույթի պատմությունը լուսաբանելու համար:

Հին Հայաստանը, որը մտնում էր հելլենիստական աշխարհի կուլտուրական աղբյուրության շրջանակի մեջ, մեծ չափով ընկալել էր հունական փիլիսոփայության գաղափարները, իսկ հունարենը որդեգրվել էր հայկական վերնախավի կողմից՝ որպես գիտության լեզու:

Հեթանոսական Հայաստանի հայ (Տիրան Քերական, Արտավազդ Բ, Ողյուճազ) և այլազգի հեղինակների (Մետրոդոր Սկեպսացի, Ամֆիկրատ Աթենացի, Բարդաժան) ստեղծագործությունները, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, նվիրված պետք է լինեին կրոնափիլիսոփայական, պատմական և ճարտասանական հարցերին, ընդհանուր առմամբ կազմում են հայ փիլիսոփայական մտքի նախապատմությունը: Նույն շրջանին են վերաբերում նաև հունական աշխարհում իր գործունեությունը ծավալած IV դարի անվանի հայ ճարտասան և մանկավարժ Պարույր Հայկազնի (Պրոտերսիոսի) երկերը, որոնք նույնպես չեն պահպանվել:

Հայ փիլիսոփայական գիտության կազմավորումը սկսվում է դրերի գյուտից անմիջապես հետո, ֆեոդալական հարաբերությունների և քրիստոնեական ուսմունքի ու եկեղեցու ամրապնդման պայմաններում: Այդ հանգամանքը

վճռական նշանակություն ունեցավ հայ միջնադարյան փիլիսոփայության բնույթի ու բովանդակության համար: Որպես ֆեոդալական հասարակության գաղափարախոսություն, այն միջնադարյան էր իր էությունը: Սակայն անհրաժեշտ է շեշտել, որ հայ փիլիսոփայական միտքն ուներ ուշագրավ առանձնահատկություններ, որոնք բնորոշ էին վաղ-միջնադարյան հայ մշակույթին ընդհանրապես: Հին Հայաստանը մոտ III մ. թ. ա.—III մ. թ. դդ. ընթացքում շփվում էր հելլենիստական աշխարհի քաղաքակիրթ ազգերի՝ հույների, հռոմայեցիների, հրեաների, ասորիների և այլոց մշակույթի հետ, և երբ հայոց գրերի գյուտից հետո արագ թափով սկսեց ձևավորվել հայ գիտական միտքը, հին աշխարհի գիտության, հելլենիստական քաղաքակրթության մի շարք նվաճումներ հեշտությամբ քննալվեցին ձևավորվող հայ ֆեոդալական հասարակության կողմից, կրելով, իհարկե, եկեղեցու գաղափարական ազդեցության կնիքը:

Իր ձևավորման արդեն սկզբնական փուլում հայ փիլիսոփայությունը հանդես եկավ տվյալ շրջանի համար բնորոշ երկու ուղղություններով: Մեկը հայոց եկեղեցու գաղափարական շահերին իր ուժերն ի սպաս դրած քրիստոնեական ուղղությունն էր՝ ջատագովությունը և հայրախոսությունը (ապոլոգետիկա և պատրիստիկա), իսկ մյուսը աշխարհիկ փիլիսոփայական հոսանքը՝ նորպլատոնականությունը: Վեբջինս մասնակցում էր ֆեոդալական գաղափարախոսության ձևավորմանը, շնչելով իր կապը անտիկ աշխարհի գիտության հետ: Այս երկու փիլիսոփայական հոսանքներից վատ կար նաև ուսմիկների ու շինականների, շահագործվող խավերի ձգտումներն արտահայտող մի ուղղություն, որը տարերայնորեն դրսևորվում էր ազանդավորական շարժումների գաղափարախոսության մեջ՝ անապատականների, մծղնեականների, այնուհետև պավլիկյանների ուսմունքներում: Այդ հոսանքը, սակայն, շտապավ փիլիսոփայական գիտական ձևավորում և նրա մասին պահպանված կցկտուր տեղեկություններն արտահայտված են միայն իշխող գաղափարախոսության հետևորդների քննադատական ասույթներում, որոնք, անշուշտ, անաչառ չեն:

Հայ փիլիսոփայական մտքի ձևավորման գործում նշանակալից դեր խաղացին V—VI դդ. կատարված թարգմանությունները, դրանց թվում առաջին հերթին Աստվածաշնչի թարգմանությունը: Սահակ Պարթևի, Մեսրոպ Մաշտոցի և նրանց աշակերտների կողմից թարգմանված Ս. Գրքը ազդեց հայ մտավոր կյանքի համարյա բոլոր բնագավառների վրա: Բանն այն է, որ Աստվածաշունչն իր բովանդակությամբ, իր հանրագիտարանային բնույթով շոշափում էր հասարակական գիտակցության գրեթե բոլոր ձևերը՝ բարոյագիտությունը, փիլիսոփայությունը, իրավունքը, գեղարվեստական գրականությունը, հասարակական-քաղաքական միտքը, պատմագրությունը և այլն: Հասկանալի է, որ նրա ազդեցությունն առավել ուժեղ պետք է դրսևորվեր այն գիտության մեջ, որը ձևավորում և արտահայտում էր ֆեոդալական իշխող դասերի աշխարհայացքը, այսինքն՝ փիլիսոփայությունը և դրա հետ սերտորեն կապված աստվածաբանությունը: Սակայն Աստվածաշնչի և առհասարակ կրոնի խոր կնիքը կրում էր ոչ միայն իշխող ֆեոդալական գաղափարախոսությունը. այն ակնհայտ է նաև ազանդավորական շարժումների գաղափարախոսության ոլորտում, որը նույնպես կրում էր Ս. Գրքից, բայց հակադրվում էր սլաշտոնական եկեղեցու պավանաբանությանը: Քրիստոնեական ուսմունքը, աստվածաբանական դրույթները որոշակի ձևով ազդում էին փիլիսոփայական մտքի նաև աշխարհիկ

ուղղության, հին հունական ժառանգության հետ կապված նորպլատոնականության ու բնափիլիսոփայության վրա:

Հայ փիլիսոփայության ձևավորումը տեղի էր ունենում, երբ Հայաստանը քաժանված էր Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև և հայ ժողովուրդը մաքառում էր իր ինքնության պահպանման և օտար տիրապետությունից ազատագրվելու համար: Ողջ հասակով ծառայել էր ազգային ինքնապաշտպանության, հոգևոր անկախության, մասնատված ժողովրդի ներքին դիմադրության կազմակերպման խնդիրը: Այդ հանգամանքը, ինչպես և իր պետականությունը կորցրած երկրի հասարակական, քաղաքական և մշակութային կյանքում հայոց եկեղեցու դերը էական նշանակություն են ունեցել նաև փիլիսոփայական մաքի զարգացման գործում:

Այդ ժամանակների դադափարական պայքարը ինչպես երկրի ներսում, նույնպես և արտաքին թշնամիների դեմ դրսևորվում էր կրոնական ուսմունքների գոտեմարտի ձևով:

Աստվածաշնչի, դրա Հին և Նոր կտակարանների թարգմանությունը, բացի հայոց եկեղեցու համար ունեցած կարևոր նշանակությունից, հսկայական ազդեցություն ունեցավ հին Հայաստանի, նաև ողջ հայ միջնադարի մտավոր կյանքի բոլոր բնագավառների վրա: Անշուշտ, այն իր խոր կնիքը դրեց ժամանակաշրջանի բոլոր գրողների ու դիտնականների մտայնության վրա, որոնք համարյա անխտիր տողորված էին կրոնական սգով:

Հայ փիլիսոփայական մաքի ձևավորման գործում զգալի նշանակություն ունեցան Հին և Նոր կտակարաններին նվիրված մեկնողական երկերի թարգմանությունները:

Ավագ և կրտսեր թարգմանիչները Մ դարի առաջին կեսին հրատարակ հանեցին հուշակավոր եկեղեցական մեկնիչներ Բարսեղ Կեսարացու, Հովհան Ռսկեբերանի, Նփրեմ Աստրու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Գրիգոր Աստվածաբանի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու և ուրիշների գործերի հայացված մի հարուստ գրադարան:

Մեկնողական գրականության հետ սերտորեն առնչվում էր ջատագովությունը, որի նպատակն էր պաշտպանել քրիստոնեական ուսմունքը հեթանոսական կրոնի և աշխարհայացքի հետևորդների հարձակումներից, փիլիսոփայորեն հիմնավորել քրիստոնեությունը և արդարացնել, «ջատագովել» այն մյուս կրոնների դեմ մղած պայքարում: Հին հայ թարգմանիչները այդ նպատակով իրականացրել են նաև ճանաչված ջատագովներ Արիստիդես Աթենացու, Հիպոլիտի, Մեթոդիոս Ողիմպիացու, Նալիփան Կիպրացու և այլոց երկերի թարգմանությունները: Ջատագովների գրվածքներում առավել ցայտուն է դրսևորվել քրիստոնեության փիլիսոփայությունը, որը հակադրվում էր անտիկ շրջանի աշխարհիկ փիլիսոփայական ուսմունքներին, մանավանդ մատերիալիստական և աթեիստական ուղղություններին: Հունական ջատագովների ճանապարհով են քննադատել նաև առաջին հայ մտածողներ Մեսրոպ Մաշտոցն ու Նզնիկ Կողբացին:

2. ԶՍՏԱԿՈՎՈՒԹՅԱՆ ՉՍՐԳՍՑՈՒՄԸ ԼՍՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՄԱՇՏՈՑ ԵՎ ԵՂՆԻԿ ԿՈՂՐԱՅԻ

Ժամանակագրական առումով հայ փիլիսոփայական մտքի առաջին ձևավորված ուղղությունը հանդիսացավ ճատագովուրյունը, որը բավական տարածված էր մյուս քրիստոնեական երկրներում: Հայաստանում այդ ուղղության հիմնադիրն էր մեծ դիտանական ու լուսավորիչ, մտածող, հայոց գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը (361—440): Նորագյուտ հայերեն տառերով Մաշտոցի կողմից գրված առաջին նախագասուկյունը՝ «Ճանաչել դիմաստուծին և լխրատ, իմանալ դրանս հանճարոյ...», բնաբան ու խորհրդանիշ հանդիսացավ V դարի ողջ լուսավորական շարժման, ինչպես և փիլիսոփայական մտքի զարգացման համար:

Մաշտոցի փիլիսոփայական հայացքներն իրենց բնույթով ու գաղափարական միտումներով դուրս չեն դալիս աստվածաբանական հարցադրումների ոլորտից: Մաշտոցը մերժում է մյուս կրոնները, հեթանոսությունը, ապացուցելով քրիստոնեական ուսմունքի «ճշմարտացիությունը»: Նա քննադատում է և բաղմաստվածությունը, և տարրապաշտությունը, և կրոնափիլիսոփայական դուալիզմը, փառաբանելով միակ աստծուն որպես «էութիւն անսկիզբն, մըշտընշենաւորութիւնն անսահման, ճշմարտութիւն անփոփոխ»¹, «որ անբան է և անբնին, և ոչ կարեն կարծել միտք, և ոչ քննել խորհուրդք, որում ոչ բան է իմաստութիւն հոգևոր պօրացն և ոչ գիտութիւն սրբուց մարդկան»²: Այդ անսկիզբն, անսահման, անփոփոխ և անճանաչելի էությունը, ինքն աննյութ, գերապուշն բարի էակ լինելով, սկիզբ է տալիս ողջ աշխարհին՝ կենդանի և անկենդան, նյութական և իմացական. նա ամեն ինչի արարիչն է, «անպատճառ, որ ամենեցուն պատճառ է»³, և «վասն բարերար կամաց իւրոց արարիչ արարածոց անուանի»⁴, «աղբիւր է ամենայն բարեաց և կենդանութիւն»⁵: Այսպիսով, փիլիսոփայության հիմնական հարցը Մեսրոպ Մաշտոցը, իրեն յուրահատուկ աստվածաբանական ձևով, լուծում է իդեալիզմի դիրքերից, այդ լուծումը դարձնելով իր փիլիսոփայական հայացքների հիմքը:

Մաշտոցը յուրովի է ներկայացնում շորս էլեմենտների տեսությունը: Ըստ Մաշտոցի նյութական աշխարհն աստծո արարչագործության արդյունք է: Նա խապես ստեղծելով տարրերը, աստված այնուհետև ստեղծում է նրանցից ամեն ինչ: «Ի շորից նիւթոց արար (աստուած) զարարածս և յօրինեաց զեղէկիս և զաներևոյթս, և անտի զմարմինս կազմեաց ի ցամաքէ, ի խոնաւոյ, ի ջերմոյ և ի ցրսոյ»⁶: Այդ շորս հատկությունների կրողները այն տարրերն են, որոն-

1 «Յաճախապատում ճառք սրբոյ հօրն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորիչի», Վաղարշապատ, 1894—96, Ճառ Ա, էջ 1: Աղացուցված կարելի է համարել, որ «Յաճախապատում» ճառերը պատկանում են ոչ թե Գրիգոր Լուսավորչին, այլ Մեսրոպ Մաշտոցին: Տե՛ս Պ. Յետտե, Հայկական աշխատութիւնք, Թարգմ. Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 119—126:

2 Ճառ Ա, էջ 3:

3 Ճառ Ա, էջ 1:

4 Ճառ Բ, էջ 14:

5 Ճառ Ե, էջ 39:

6 Ճառ ԺԳ, էջ 174:

ցից կաղմվում է ամեն մի մարմին. «յերկն է և յերկր է, և ի ջրոյ և յօդոյ զկեանս ամենեցուն յօրինեաց»⁷:

Մաշտոցի աշխարհայայցքն ունի մարդակենտրոն բնույթ: Ամբողջ աշխարհը՝ անկենդան, բուսական և կենդանական, աստված ստեղծել է «ի պետս մարդկան»: Նույն նյութից՝ շորս տարբերից ստեղծելով և մարդու մարմինը, աստված «շնչեաց ի նա հոգի կենդանի և անմահ, մտաւոր և բանաւոր: Եւ խառնեաց զհոգեւորն ընդ մարմնաւորն... զի լիցի տեսուչ արարչին արարածոց»⁸:

Սակայն մարդը, այդ գերագույն արարածը, ի տարբերություն արարչի, մահկանացու և փոփոխելի է. մարմնով նա կապված է նյութական աշխարհի, իսկ հոգով՝ աննյութ աստվածային էության հետ:

Մարդը, ըստ Մաշտոցի, ճանաչում է աշխարհը հինգ զգայարանների և բանականության միջոցով, որով օժտել է նրան աստված իր նմանությամբ: Ճանաչումն սկսվում է զգայությունից և բարձրանում է դեպի միտքը, որն ընդհանրացնում է զգայարանների հաղորդած տեղեկությունները և խորամուխ լինում իրի կամ երևույթի էությունը: Սակայն, ըստ Մաշտոցի, ճանաչման բարձրագույն աստիճանը հավատն է, որի միջոցով ընկալվում է «աստվածային» ճշմարտությունը:

Մաշտոցի շոշափած գաղափարները զարգացվեցին և ավելի հանգամանորեն քննարկվեցին նրա աշակերտ ու զինակից, հայ ջատագուժական ուղղության ամենակարկառուն ներկայացուցիչ Եզնիկ Կողբացու (մտ. 380—450) կողմից:

V դարի 40-ական թվականներին Կողբացին զրեց մի փիլիսոփայական-աստվածաբանական գործ, որն այժմ հայտնի է «Եղծ աղանդոց» կամ «Գիրք ընդգիմութեանց» անվամբ⁹: Եզնիկը հռանդուն մասնակցություն է ունեցել հայոց գրականության ու գիտության հիմնադրմանը, մասնակցել է Աստվածաշնչի և այլ գործերի թարգմանությանը: Նրա, ինչպես և Մաշտոցի այլ աշակերտների ջանքերով հունարենից թարգմանվել են բազմաթիվ աստվածաբանական ու մեկնողական գործեր:

Եզնիկ Կողբացին բանավիճում է հայոց եկեղեցու գաղափարախոսությանը խորթ կամ հակադիր ուսմունքների ներկայացուցիչների հետ, սկսած անտիկ շրջանի հույն փիլիսոփաներից, վերջացրած իր ժամանակակից պարսից գրադաշտական ուսմունքի և տարբեր քրիստոնեական աղանդների հետևորդներով: Ընդ որում իմաստասիրական տեսությունները և ուսմունքները նա նույնպես անվանում է «աղանդ» կամ «կրօնք փիլիսոփայից»: Եզնիկը հանդես է գալիս հայ իշխող դասերի դիրքերից, իսկ քաղաքական նպատակասլացությամբ նրա գործն ուղղված է Հայաստանի արտաքին թշնամիների՝ Սասանյան Իրանի ագրեսիայի դեմ: Այդ առումով Եզնիկը շարունակում է իր ուսուցչի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի դիժը և գաղափարական հակահարված տալիս արտաքին թշնամիներին, հասկապես պարսից զավթիչներին, որոնք կրոնի քողի տակ ձգտում էին գաղափարաբանական ասպարեզում ևս տարածել իրենց գերիշխանությունը Հայաստանի վրա: Եզնիկի գործը մեծապես նպաստեց հայոց եկեղեցու գաղափարական հիմքերի ամրապնդմանը և դրանով իսկ օգնեց V—VI դարերի աղատագրական շարժումների տեսական հիմնավորման գործին, աղատագրական

⁷ Նույն տեղում: Մաշտոցը նույնացնում է երկինքը կրակի հետ, հետևելով այն հին պատկերացմանը, որի համաձայն երկինքը կազմված է «ի հրոյ թաղկեալ»:

⁸ Ճառ Կ, էջ 28:

⁹ «Եզնիկայ Կողբացոյ Եղծ աղանդոց», Թիֆլիս, 1914:

շարժումներ, որոնք իրենց ձեռով նմանվում էին կրոնական պատերազմների՝ հանուն «սեփական հավատքի» հաշվանակի ընդդեմ «մուրթյալների» կամ «անհավատների», իսկ երկրի ներսում վեր էին ածվում սոցիալական պայքարի՝ իշխող եկեղեցու ներկայացուցիչների և «որումն սերմանող» աղանդավորների միջև:

Նվնիկը հետևողական իդեալիստ է: Նրա փիլիսոփայությունը ենթարկված է քրիստոնեական ուսմունքի հիմնավորմանն ու փառաբանմանը: Պատասխանելով փիլիսոփայության հիմնական հարցին և հերքելով մաղդեականությունը բնորոշ կրոնափոխակալական դուալիզմը, նա խոսում է մեկ բարի էություն մասին, որը մշտնջենավոր ու անքնին է. «Ոչ ոք է առաջին քան զնա, և ոչ ոք է յետոյ նման նորա, և ոչ ընկեր հաւասար նորին, և ոչ էութիւն հակառակ նմա, և ոչ գոյութիւն ընդդիմակաց»¹⁰: Լինելով առաջնային, հավերժական, աննյութ էություն, ասում է Նվնիկը, աստված իր բարի կամքով ստեղծում է նյութական աշխարհը, կենդանիներին ու բույսերը, մարդուն և անասնաբանկ ողջ բնությունը: Աստված «ածն ի շոթէ ի գոյ զշոթսն, և եցոյց յոչնչէ զչէսն», այսինքն՝ բոլոր գոյացությունները նա ստեղծել է ոչնչից, անէությունից: Հենց այդ է աստծու հիմնական տարբերությունը նյութական և կենդանական աշխարհից. նա անարար է, առաջնային և ինքն արարիչ, իսկ մնացած ամեն ինչ ստեղծված է նրա կողմից և երկրորդային է:

Պաշտպանելով քրիստոնեական ուսմունքի այդ ելակետային դրույթը՝ Նվնիկն սկսում է հերքել, «եղծել» բոլոր այն փիլիսոփայական ու կրոնական ուսմունքները, որոնք հակասում կամ տարբերվում են քրիստոնեական սկզբունքից: Որպես ամենակարևորն ու վտանգավորը քննադատության կրակի տակ է առնում հին հունական մատերիալիստ փիլիսոփաների այն միտքը, որի համաձայն նյութը կամ հավերժական է, կամ էլ միշտ գոյություն է ունեցել աստծու հետ հավասար: Նա մերժում է ստոիկյան և էպիկուրյան ուսմունքները, որոնք հելլենիստական աշխարհում առավել տարածված մատերիալիստական ուսմունքներն էին: Բայց միաժամանակ Նվնիկը մերժում է նաև պլատոնական, այլութագորյան և պերիպատետիկյան ուսմունքները: Վերջիններս իդեալիստական լինելով, մեկ բարի աննյութ էության կամ աստվածության սկզբունքը պաշտպանելով հանդերձ, որպես հեթանոսական «կրօնք փիլիսոփայից» մերժվում են Նվնիկի կողմից լսել այն պատճառով, որ տարբերվում են քրիստոնեական անհատականացված արարիչ-աստծուց:

Նվնիկի գերծում զգալի տեղ է զբաղում պարսից զրադաշտական կրոնի քննադատությունը, որը, ինչպես հեղինակի, նույնպես և նրա համախոհ-ժամանակակիցների համար հուշժ հրատապ մի խնդիր էր: Այն դուրս էր գալիս զուտ դավանարանական-կրոնական վեճերի ու լուրսից ու կրում էր որոշակի քաղաքական երանգ: Պարսիկները Նվնիկի օրոք իրենց զավթողական քաղաքականությունը զուգորդում էին Հայաստանում քրիստոնեությունը հետապնդող ելու, դրա փոխարեն զրադաշտականությունն արմատավորելու հետ: Այդ պատճառով էլ Նվնիկի «պարսից քեշին» եղծը հետապնդում էր ոչ միայն տեսական կամ աստվածաբանական նպատակներ: Այն առաջին հերթին ծառայում էր քաղաքական պայքարի ու զաղապարական-մշակութային գոտեմարտի շահերին և ուներ արտաքին թշնամու ոտնձգություններին դիմագրավելու որոշակի միտումներ:

¹⁰ «Նզձ աղանդոց», գիրք Ա, գլ. 1, էջ 6:

Եզնիկը սուր քննադատության է ենթարկում և մերժում դրադաշտական ուսմունքի հիմնական դրույթը՝ աշխարհի բարի և շար մասերի դուալիստական բաժանումը, այդ ուսմունքին հակադրելով մեկ բարի կուլյան մոնիստական, բրիատոնեական սկզբունքը: Իր այդ տեսակետն ապացուցելու նպատակով Եզնիկը քննարկում է նախախնամության, հոգու և մարմնի, բանականի ու նյութականի, կամքի ազատության և այլ հարցեր, որոնց շարադրման ընթացքում հերքում է ոչ միայն պարսից կրոնը, այլև իր բացասական, քննադատական վերաբերմունքն է ցուցաբերում տարբեր բրիատոնեական, հայոց եկեղեցու կազմավորվող դավանաբանությունից շեղվող լուծումների նկատմամբ: Կտրականապես մերժելով շարի ի բնե հավերժ զոյությունը՝ Եզնիկը նախ քննադատում է պարսից կրոնի դուալիստական դրույթը, և ապա հույն փիլիսոփաների տեսակետը, որոնք շարի աղբյուրը տեսնում էին նյութական աշխարհի մեջ: Ըստ Եզնիկի, բնության մեջ՝ նյութական և կենդանական աշխարհում ի բնե բարի կամ շար բան գոյություն չունի: Դրանց բարությունն ու շարությունը մարդկանց համար օգտակար կամ վնասակար, օգտագործելի կամ ոչ օգտակար լինելն է: Նյութը շար չէ, ոչ էլ բարի. այն ստեղծված է աստծո կողմից մարդուն ի վայելումն, իսկ աստծու ստեղծած և ոչ մի նյութ, իր, կենդանի, բույս չի կարող շար լինել:

Քննադատելով հույն մատերիալիստ-փիլիսոփաներին՝ Եզնիկը ժխտում է նյութի անարարար կամ աստծուն հավերժակից լինելու մատերիալիստական գաղափարը: «Ձաշխարհս նմա մշտնջենաւորակից դնել անհնարին անպարշտութիւն է»¹¹: Եթե այդպես լիներ, ասում է Եզնիկը, ապա աստված կնմանվեր մարդկանց, ստեղծելով իրերը առկա նյութից: Աստծու հիմնական հատկանիշն այն է, որ նա ոչնչից նախ ստեղծում է նյութը՝ շորս տարբերը, իսկ այնուհետև գրանցից՝ ողջ աշխարհը:

Մարդը նույնպես ստեղծված է աստծո կողմից, բնդ որում նրա հոգին արարիչն ստեղծել է ոչնչից, իսկ մարմինը՝ շորս տաբրերից: Մարմնականը, ըստ Եզնիկի, շար չէ ըստինքյան: Եթե այդպես լիներ, ապա կստացվեր, որ աստծու կողմից ստեղծված մարդկային էության մի մասը պիտի տանջի մյուսին: Սակայն ո՞րն է շարի աղբյուրը, ինչո՞ւ մարդ իր ողջ կյանքի ընթացքում շարի ու բարու երկընտրանքի առջև ենթարկվում է բարոյական փորձություն: Բանն այն է, որ աստված իր բարի կամքով տվել է մարդուն նաև անձնիշխանություն, կամքի ազատություն, որպեսզի նա ինքը մերժի շարը և ընտրի բարին: Բայց մարդու դժբախտությունը հենց այդ՝ նրա կողմից ի շարը գործադրվող ազատությունն է:

Առաջ քաշելով կամքի ազատության սկզբունքը, Եզնիկը միաժամանակ մերժում է ֆատալիզմը, ճակատագրապաշտությունը: Ընդունելով աստվածային նախախնամությունը, նա պահում է, որ աստված, ճիշտ է, կանխագետ է, բայց նա չի կանխորոշում մարդու արարքները, և մարդիկ, իրենց ազատ կամքով, ընտրություն են կատարում շարի ու բարու միջև և պատասխանատու են իրենց արարքների, վարք ու բարքի համար: Իր բարի գործերով մարդ պետք է հաճոյանա աստծուն և անհաշտ պայքար մղի շարի դեմ: Այդ տեսակետը պաշտպանելով, Եզնիկը հաղորդում է նրան սոցիալ-քաղաքական որոշակի իմաստ, արտահայտելով պարսից լծի դեմ համաժողովրդական ապստամբության նախ-

¹¹ «Եղծ աղանդոց», գիրք Գ, դւ. 6, էջ 145:

օրին ծագած արամադրությունները: Ըստ Եզնիկի, ամեն մի մարդ, ինչպես և ամեն մի ժողովուրդ, իր երջանկության դարբինն է: Եթե, օրինակ, ավադակներն ասպատակում են երկիրը կամ թշնամիները նվաճում են այն, ապա շարտք է դա վերագրել նախախնամությանը և հնազանդվել զավթիչներին. հարկավոր է պայքարի ելնել, զորք գումարել և դուրս նետել թշնամուն հայրենի հողից¹²:

Կամբի ազատության, նախախնամության, մարդկային հոգու հատկությունների բնութագրման հարցերում Եզնիկը կարողացավ խուսափել ավզուատինյան ֆատալիզմի և պելագյան «ազատականության» ծայրահեղություններից և պաշտպանեց «ուղղափառ» սկզբունքը, որը մարդկային կամբի ազատությունը զուգորդում էր ասավածային նախախնամության հետ, այդ հարցում ևս խորացնելով «Հաճախապատում ճառերում» արժարժված գաղափարները:

V դ. երկրորդ կեսին ջատագովությունը հետզհետե սկսում է իր դիրքերը զիջել մի նոր հոսանքի՝ նորպլատոնականությանը, որը լայնորեն սարածված էր հունական աշխարհում:

Նորպլատոնականությունը, որպես փիլիսոփայական մտքի առանձին ուղղություն, չէր կարող միանգամից ետ մղել ջատագովությունը: Այն դանդաղ թափանցում էր հայ գաղափարական կյանքի տարբեր ոլորտները, աստիճանաբար ետ մղում ջատագովությունը, ընդ որում, հրե արդեն պարզ դարձավ, որ Ավարայրի հերոսամարտի և պարսից զավթիչների դեմ հայերի հետագա պայքարի շնորհիվ քրիստոնեության դիրքերին այլևս լուրջ վտանգ չի սպառնում: Երկրի գաղափարական կյանքում ակզի ունեցող փոփոխությունների համար այդ ժամանակամիջոցում առավել բնութագրական է անվանի պատմիչ և մտածող Եղիշեի աշխարհայացքը, 450—460-ական թվականներին նրա ծավալած գրական գործունեությունը ցուցադրում է նորպլատոնական հայացքների սաղմնավորումը քրիստոնեական՝ դեռևս մարտնչող ջատագովության դերիշխանության պայմաններում:

Եղիշեի գրչին, բացի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» երկից, պատկանում են նաև մի շարք մեկնողական ու բարոյախոսական ստեղծագործություններ՝ «Մեկնութիւն արարածոց», «Վասն հոգւոց մարդկան», «Մեկնութիւն Ծեսուաց և Դատաւորաց», «Յազազս միանձանց», «Յայլակերպութիւնն Քրիստոսի» և այլն:

Որպես V դարի կեսի հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոս, Եղիշեն իր հիմնական երկում հանդես է դալիս ջատագովության դիրքերից: Հերքելով պարսիկ զավթիչների մադդեականությունը և ապացուցելով քրիստոնեական կրոնի «Ճշմարտությունն» ու գերազանցությունը այլ կրոնների, մանավանդ զրադաշտականության մադդեական տարբերակի հանդեպ, Եղիշեն նշանակ Կողբացու անմիջական ժառանգորդն ու շարունակողն է: Որպես ծավալված ազատագրական պայքարի ժամանակակից ու ականատես, Եղիշեն ոչ միայն հիմնավորեց այդ պայքարի անհրաժեշտությունը՝ քրիստոնեության և հայրենիքի (նա նույնացնում է այդ հասկացությունները) պաշտպանության դիրքերից, այլև արդարացրեց այն որպես ապտամբություն և մադդեական ագրեսիայի հանդեպ հետագա տևական ընդդիմադրության գաղափարախոս: Հեղինակի խոր հայրենասիրությունը, միանգամայն հասկանալի պատճառներով, ունի կրոնական դպեստավորում, որը, սակայն, չի կարող սքողել նրա իսկական

¹² «Եղծ աղանդոց», գիրք Բ, գլ. 15, էջ 113:

դեմքը՝ սրպես մի քաղաքական մտածողի և փիլիսոփայի, որի նպատակն է կրոնաքաղաքական, ազգային անկախության դադափարի պաշտպանությունը:

Հետևելով Եղնիկին, Եղիշեն քննադատում և մերժում է պարսից կրոնի դուալիզմը, որն ընդունում է երկու աստվածների՝ բարի Ահուրամազդի և չար Ահրիմանի գերիշխանությունը: Եղիշեն մերժում է և այն դրույթը, որ աշխարհը նույն երկու աստվածներից իբր բաժանված է երկու տեսակի՝ չար ու բարի արարածների, քանզի ըստ Եղիշեի միակ բարի արարչից ոչ մի չար ու արատավոր բան առաջ գալ չի կարող: Աշխարհում, իրոք, կան հակադրություններ, բայց դրանք հավասարակշռվում և համագոյակցվում են աստծո կողմից: Միասնական աստվածային էությունը հանդես է գալիս որպես ողջ տիեզերքի ստեղծող, որի հիմքում ընկած են շորս աարբերը՝ հուրը, օդը, ջուրը և հողը: Դրանց աարբեր զուգակցումներից է կաղմվում նյութական աշխարհը: Այդ տարբերը գտնվում են անվերջանալի հակամարտության մեջ, որը և աշխարհի հավերժության պատճառն է¹³:

Եղիշեն, սակայն, իր փիլիսոփայությունյան մեջ չի սահմանափակվում ջատագույնության խնդիրներով: «Վարդանանց պատմության» ավարտից հետո (մտ. 465) նրա հայացքներում աստիճանաբար տեղի է ունենում փոփոխություն, որը կյանքի մայրամուտին մոտեցնում է նրան նորպլատոնական փիլիսոփայության: Այդ ժամանակամիջոցում գրված նրա ստեղծագործությունների («Մեկնություն արարածոց», «Յաղագս միանձանց», «Վասն հոգեոց մարդկան» ևն) վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ առավել տարածված փիլիսոփայական ուղղություններից մեկը՝ նորպլատոնականությունը, սկսել էր իր համար ուղի հարթել նաև հայ իրականության մեջ, թևակոխ և ենթարկված քրիստոնեական իմաստասիրության պահանջներին:

Եղիշեի մոտ հանդիպում են ոչ միայն նորպլատոնականության նախորդների, ինչպես, օրինակ, Փիլոն Ալեքսանդրացու և Հերմես Եռամեծի երկերից կատարված քաղվածքներ, այլև տեսակետներ, որոնք վկայում են նրա՝ նորպլատոնականության սիստեմին ծանոթ լինելու մասին: Այսպես, իր մտքերին անհրաժեշտ քրիստոնեական ձևավորում տալով, Եղիշեն, նորպլատոնականության հիմնադիր Պլուտինի հետևողությամբ, զարգացնում է մի դրույթ, որի համաձայն մերժվում է աստծո անձնական բնությունը և նա ներկայանում է որպես մի գերագույն էություն, որի նկատմամբ կիրառելի չեն ոչ մի տեսակի սահմանումներ: Որպես միասնական աննյութ էություն, ստանալով շունի զգայական աշխարհի հետ և ոչ մի զուգահեռ ու նմանություն, որովհետև անկերպարան և սահմանումից զերծ, նա հավերժ է՝ ժամանակից զատ և անսահման՝ տարածությունից դուրս, որակից ու քանակից ազատ¹⁴:

Աստվածային էության նման ըմբռնումը թեպետ և շատ ընդհանուր գծեր ունի քրիստոնեական աստվածաբանության հետ, սակայն միաժամանակ էսպես տարբերվում է նրա հիմնական դրույթներից, նախ և առաջ նրանով, որ մերժում է աստծո անձնավորացումը, և երկրորդ՝ անանցանելի անջրպետ է առաջացնում աստծո և նրա ստեղծագործության՝ աշխարհի միջև, որը հանդես է գալիս որպես աստվածայինի ամենաստորին դրսևորում: Դրա հետևանքով

¹³ Տե՛ս Եղիշե, Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին. քննական բնագիր և ներածությունը Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1957, էջ 34—35:

¹⁴ Տե՛ս Եղիշե, Մատենագրություն, Վենետիկ, 1859, էջ 306, նաև՝ Լ. Խաչիկյան, Եղիշեի «Արարածոց մեկնություն» աշխատությունը, 1945, էջ 166 (մեքենադիր):

Նղիշեի, ինչպես և խորհրդապաշտոններն տրամադրված նորպլատոնականների մոտ անհետանում է աստվածային էություն տիեզերաբանական ապացուցումը, որը լայնորեն կիրառվում է քրիստոնյա ջատագույլ-փիլիսոփաների կողմից: Եթե Նղիշի Կողբացու մոտ բնությունը, իրերը, արարածները չեն կարող շար լինել, որովհետև ստեղծված են ամենաբարի ասածո կամքով, ապա իր կյանքի երկրորդ շրջանում աշխարհից բաշխված միանձն Նղիշեի մոտ այդ դրույթը ենթարկվում է վերանայման՝ նորպլատոնականության դիրքերից, դրանից բխող ծայրահեղ ասկետականության կողմերով հանդերձ: Նյութական աշխարհը Նղիշեի համար նույնքան շարի աղբյուր ու մարմնացում է, որքան և Պլտոնի համար: Աշխարհն ըստ Նղիշեի, լի է շարությունը և տառապանքով, և այդ ամենի պատճառն է «ստոր նյութը», որի հետ մարմնական շղթաներով կապված է հակադիր, վերին ու երկնային բնություն ունեցող հոգին¹⁵:

Նղիշեն առանձին ուժով շեշտում է ոգու և նյութի, աստվածայինի և երկնայինի հակադրությունը: Մարդը այդ երկու հակադրությունների զուգակցումն է: Տվյալ դրույթը ելակետային նշանակություն ունի Նղիշեի մարդաբանության, ինչպես և նրա բարոյագիտության համար: Մարմնական բանտից հոգին ազատագրելու համար կրքերի սանձահարում, ամենայն զբոսայականից ազատ ոգու վերասլաց թողնելը, աստվածայինի զննում և միաձուլում նրա հետ՝ ահա նորպլատոնականների հետքերով ընթացող քրիստոնյա Նղիշեի իզեալը: Նյութական կեղևի թոթափումը և հոգու մերձեցումը ասածուն, մարմնականից հրաժարվելու և մեղսներ միջոցով հոգևոր երանության և «աստվածանմանության» նվաճում, այս ամենը շափազանց մոտ ու հարազատ է նորպլատոնականների «փիլիսոփայական մահացմանը», նրանց ասկետական բարոյագիտությանը: Հնարավորին չափ հարմարեցնելով նորպլատոնականության դրույթները քրիստոնեական բարոյականությանը, Նղիշեն յուրովի նպաստում է անտիկ փիլիսոփայության գաղափարների ներթափանցմանը և իր ավանդն է մուծում հայ փիլիսոփայական մտքի կազմավորման գործում: Նղիշեն իր հայացքների հիմնական բովանդակությամբ չի սարքերվում քրիստոնեական փիլիսոփայության հետևորդներից, իր ուսուցիչներ Մաշտոցից և Նղիշից: Սակայն նրա՝ անտիկ աշխարհի վերջին մտածողների՝ նորպլատոնականների գաղափարական զինանոցին զիմելու հանդամանքը ընդլայնում է այդ շրջանի հայ փիլիսոփայական մտքի շրջանակները և ազդարարում ջատագույլության միահեծան գերիշխանության մոտալուտ ավարտը Հայաստանում:

V դարի վերջին քառորդում քրիստոնեական ուղղությունն ունեցել է մի շարք հետևորդներ, ինչպես, օրինակ, Հովհան Մանդակունին և Մամբրե Վերձառոյր, VI դարում՝ Պետրոս Սյունեցին, VII դարում՝ Դավիթ Հարեացին և մանավանդ Հովհան Մալբալանեցին (Մալբալանեցին): Վերջինս, պաշտպանելով հանդերձ պաշտոնական դավանաբանության հիմնական դրույթները և գանվելով Նղիշի Կողբացու գաղափարական ուժեղ ազդեցության ներքո ջատագույն ուղղության մեջ թարմ հոսանք մուծեց, հիշեցնելով իշխանավորներին ու հայոց հոգևոր պետերին վաղ քրիստոնեական զեմոկրատական գաղափարները: Անհավասարությունը, հարուստների և աղքատների առկայությունը, ասում է Մալբալանեցին, անհաճո են ասածուն, որը մարդկանց ստեղծել է

¹⁵ Եղիշե, Մատենագրութիւն, էջ 375: Տե՛ս նաև՝ Շ. Շ. Արքուստյան, Формирование философской науки в древней Армении (V—VI вв.), Ереван, 1973, стр. 121—131.

աղատ և հավասար: Պետք է դասել հարուստների անհագուրդ ակորթակը, որոնք հղիանում են աղքատների արյունը ծծելով: Պատահական չէ, որ Մայրավանեցու հայացքները համահնչուն էին նույն դարում ծավալված պավլիկյան աղանդավորական շարժման գաղափարախոսությունը: Միաժամանակ դարձանալի չէ, որ Մայրավանեցին իր հայացքների համար հալածվեց եկեղեցական իշխանությունների կողմից¹⁶:

Քրիստոնեական ուղղություն, նրա պաշտոնական, պահպանողական թևին է պատկանում նաև կաթողիկոս Հովհան Օսնեցին (717—728) ինչպես և ակաշավոր գիտնական Ստեփաննոս Սյունեցին (մհ. 735), որը ավելի հայտնի է որպես վաղ միջնադարի քերականագիտական մտքի ներկայացուցիչ և փիլիսոփայական երկերի (Գրիգոր Նյուսացու, Նեմեսիոս Եմեսացու և Դիոնիսիոս Արեոպոլիտացու) հմուտ թարգմանիչ:

3. ՓԻԼԻՍՈՓՍՅԱԿԱՆ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԻ ԹՍՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՀՈՒՆԱՐԱՆ ԴՊՐՈՑՆ ԵՎ ՆՐԱ ԳԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՓԻԼԻՍՈՓՍՅՈՒԹՅԱՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում քրիստոնեական, ջատագովական ուղղությունը զուգընթաց առաջացել և իր վերելքն էր ապրում աշխարհիկ ուղղությունը: Արտահայտելով հայ հասարակության իշխող դասերի առաջադիմական թևի գաղափարական ձգտումները՝ այն շարունակում էր հայկական միջնադարի պայմաններում անտիկ փիլիսոփայության և բնագիտության գիծը: Հայ հասարակության որոշ շրջաններում քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո էլ ուժգին ձգտում և հետաքրքրություն կար հին հունական՝ բարձր մակարդակի հասած հոգևոր մշակույթի նկատմամբ:

Մինչև V դարի 60-ական թվականները կրոնամեկնողական, հայրախոսական (patristica) և պատմական երկերի թարգմանությունները, ինչպես և նույն բնույթի հայ հեղինակների ինքնուրույն ստեղծագործությունները, հիմնականում բավարարում էին հայ մշակույթի գործիչների առաջին սերնդի հոգևոր պահանջմունքները: Այդ երկերը լիովին արտահայտում էին ներքին ու արտաքին հակառակորդների դեմ մղած գաղափարական պայքարի էությունը: Սակայն ակներև է, որ V դարի առաջին կեսի թարգմանական գրականությունն իր բովանդակությամբ և գաղափարական ուղղվածությամբ միակողմանի բնույթ էր կրում: Եվ այն չէր կարող բավարարել նոր սերնդի պահանջները, որն արդեն գործ ուներ նոր հակառակորդների հետ: Սասանյան արքունիքը, հանդիպելով հայ հասարակության բոլոր խավերի կատաղի դիմադրությանը, 50-ական թվականներից հետո հրաժարվեց հայերին հավատափոխ անելու, լրադաշտականություն տարածելու իր ծրագրից: Եվ այդ իրավիճակում, արդեն Բյուզանդական կայսրության սադրանքներով, սկսեցին գլուխ բարձրացնել ֆաղկեդո-

16 Երկար ժամանակ Հովհան Մայրավանեցու ճանքը վերագրվում էին Հ. Մանդակունու. այդ իր արտահայտությունն է գտել նաև վենետիկյան երկու հրատարակություններում՝ «Տեառն Տովհաննու Մանդակունույ ճառք», առաջին ակ.՝ 1836, երկրորդը՝ 1860: Ապացուցված պետք է համարել այն դրույթը, որ այդ ճանքից «Երաս վարձուց» հատվածը, ինչպես և «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուն պատկանում են Հ. Մայրավանեցուն: Տե՛ս Կ. Տեր-Արաշյան. Հովհան Մանդակունի և Հովհան Մայրավանեցի, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913, էջ 92—100, ինչպես նաև՝ Կ. Արևիկյան. Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 358—363:

նի ժողովի որոշումների կողմնակիցները, սկսեցին թեժանալ միաբնակների և երկաբնակների վեճերը Քրիստոսի բնության շուրջը: V դարի 50—70-ական թվականներին ողջ քրիստոնեական աշխարհը ներգրավվեց այդ կատաղի վեճերի մեջ և բաժանվեց երկու թշնամացող կողմերի:

Հայ գաղափարախոսները, հասկանալի է, չէին կարող շորոշել իրենց դիրքը այդ՝ արտաքուստ վերացական բնույթ ունեցող հարցի նկատմամբ: Այն ուներ հեռուն գնացող քաղաքական հետևանքներ. քաղկեդոնականությունը դառնում էր բյուզանդական արքունիքի քաղաքական ճնշման լծակներից մեկը, ազգային եկեղեցիները Կ. Պոլսի պատրիարքին և առհասարակ թեոկրատական սկզբունքներով կառուցված կայսրությանը ենթարկելու մի նոր միջոց: Այդ վեճերին մասնակցելու, սեփական դիրքերը պաշտպանելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ փիլիսոփայական լուրջ պատրաստություն, իմանալ իմացաբանություն և արամաբանություն ուսմունքները, փիլիսոփայություն և կրոնի պատմությունը, վիճաբանություն և ճարտասանություն կանոնները և մի շարք այլ գիտություններ ու արվեստներ: Աշխարհիկ գիտությունները և աշխարհիկ կրթությունը գիտվում էին արդեն ոչ որպես պերճանք և «արտաքին», հեթանոսական մշակույթի հանդեպ ցուցաբերվող ինչ-որ կասկածելի մի հակում, այլ անհրաժեշտ հենարան բաղմապիսի աստվածաբանական խնդիրների հիմնավորման ու մեկնաբանման համար, որոնց շուրջ ծագած վեճերը տասնամյակ առ տասնամյակ ստանում էին ավելի սուր բնույթ: Այս պատճառներն իսկ սրեցին փիլիսոփայական և այլ աշխարհիկ գիտական գրականության ստեղծման հարցը:

Այդ խնդրի իրագործմանը ձեռնամուխ եղան Մաշտոցի կրտսեր աշակերտները՝ սկսած V դարի 60-ական թվականներից: Եթե նրանց ուսուցիչների սերունդը հիմնականում սահմանափակվում էր աստվածաբանական-իմաստասիրական խնդիրներով, հայ եկեղեցական գրականության ստեղծմամբ և զլխավորապես կրոնադավանաբանական երկերի թարգմանությամբ, ապա աշակերտների կրտսեր սերունդը, հիմնականում արդեն ազատ լինելով այդ անհրաժեշտությունից, նոր իրավիճակում հայացքը դարձրեց նաև աշխարհիկ գրականության ու գիտության հուշարձանների վրա: Աշխարհիկ, բուն գիտական երկերի ստեղծման և այլ լեզուներից նման ստեղծագործությունների թարգմանության համար անհրաժեշտ էր ընդլայնել գրաբարի բառապաշարը, հարստացնել այն հատուկ մասնագիտական տերմիններով և առհասարակ գիտական լեզվին անհրաժեշտ դարձվածքներով ու հասկացություններով: Դրանով հունաբան դպրոցի հեռուդղները ձգտում էին հայ դպրության մեջ ներմուծել անտիկ գիտության ու փիլիսոփայության նվաճումները և մղում տալ հայրենի աշխարհիկ գիտության դարգացմանը:

Անհրաժեշտ է նշել հունաբան դպրոցի գործունեության մի կարևոր առանձնահատկությունը, որը բնորոշում է հունաբաններին և բացատրում այդ դրպրոցի դերն ու բարերար ազդեցությունը հայ գիտության և հատկապես փիլիսոփայության հետագա զարգացման վրա: Բանն այն է, որ հունաբանները, լինելով անտիկ գիտության քաջատեղյակ մարդիկ, ի տարբերություն նախորդ թարգմանիչների և գրողների, հետևում էին այլ ծրագրի, իսկ թարգմանությունների ընտրության ու կատարման ընթացքում կիրառում էին այլ սկզբունքներ: Նրանք լավատեղյակ էին անտիկ աշխարհում մշակված և վաղ միջնադարում ընդունված գիտությունների դասակարգմանը: Ըստ այդ դասակարգման, մարդ-

կային գիտությունը բաժանվում է բանական և գործնական արվեստները՝ իրենց հին առումով: Բանական արվեստն իր հերթին բաժանվում էր քերականության, ճարտասանության և փիլիսոփայության (տրամաբանության կամ դիալեկտիկայի): Հետագայում որոշ փոփոխություններով և շրջանակների նեղացումով բանական արվեստի այս մասը դարձավ միջնադարյան կրթության հույսի հիմքը: Փիլիսոփայությունը, որն այդ դասակարգման կենտրոնում էր, իր հերթին բաժանվում էր երկու մասի՝ տեսական և գործնական փիլիսոփայության: Տեսական փիլիսոփայությունը ընդգրկում էր բնաբանությունը (ֆիզիկան), մաթեմատիկան և բնադասնությունը (մետաֆիզիկան, հետագայում՝ աստվածաբանությունը): Մաթեմատիկան իր հերթին բաժանվում էր շորս բաղկացուցիչ մասերի՝ թվաբանության, երաժշտության, երկրաչափության և աստղաբաշխության, որից առաջացավ միջնադարյան կրթության, այսպես կոչված, քառյակը:

Համադրելով այս հին դասակարգումը հունարան դպրոցի արտադրանքի հետ, մենք տեսնում ենք, որ հունարանները հետևողականորեն կիրառել են այն իրենց գործունեության մեջ և, ելնելով գիտության ամենախոշոր առաջին բաժանումից, որի մեջ ընդգրկվում էին քերականությունը, ճարտասանությունը և փիլիսոփայությունը, նախ ձեռնամուխ են եղել հայերեն քերականության ստեղծմանը, մի գիտություն, որը դիտվել է կրթության նախապայման և առաջին անհրաժեշտ աստիճան:

Եվ ահա հունարան ուղղության գործիչները 460—70-ական թվականներին առաջին հերթին թարգմանում են հին հունարեն քերականության կարկառուն ներկայացուցիչ Դիոնիսիոս Բրակացու «Քերականական արվեստ» երկը, որն իր ոճով, լեզվով ու բառապաշարով մի նոր երևույթ էր հայոց գրականության համար, այնուհետև Ափթոնիոսի և Թեոն Ալեքսանդրացու ճարտասանական երկերը («Գիրք սխոլոցից» և «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց»):

Դրանից հետո, արդեն շոշափելի բառապաշար կուտակած, կարելի էր մտածել փիլիսոփայական գործեր թարգմանելու և ստեղծելու մասին: Սկզբում նրանք վերցնում են թարգմանության համար համեմատաբար ավելի հեշտ և քրիստոնյա ընթերցողի համար սրտամոտ հեղինակի երկեր: Փիլիսոփայական թարգմանական գրականության հնագույն շերտին են պատկանում հելլենիստական աշխարհի ականավոր դեմքերից մեկի, I դարի խոշորագույն փիլիսոփա Փիլոն Երրայեցու երկերի հայերեն թարգմանությունները՝ կատարված 470—480-ական թվականներին: Նրա գրչին պատկանող շատ գործեր պահպանվել են միայն հայերեն թարգմանությամբ: Օրինակ, «Յաղագս նախախնամութեան», «Վասն լինելութեան», «Լուծմունք ելիցն», «Յաղագս բան ունել և անասուն կենդանեացր» և այլ երկեր: Դրանցից բացի նույն ժամանակ հայերեն թարգմանվեցին Փիլոնի և այլ՝ հունարեն բնագրերով մեզ հասած երկերը: Հայ փիլիսոփայության և գրականության մեջ Փիլոնը զգալի հետք է թողել: Փիլոնի գործերը թարգմանելիս հունարաններն ստեղծում են բազմաթիվ նոր հայերեն տերմիններ, բացի դրանք դեռ այն նեղ մասնագիտական տերմինները չեն, որոնք պետք են իմացաբանական, տրամաբանական և բնափիլիսոփայական խնդիրներով զբաղվելու համար: Այդ երկերն իրենց բնույթով ու բովանդակությամբ և՛ փիլիսոփայական են, և՛ աստվածաբանական: Դրանք հիմնականում նվիրված են Աստվածաշնչին, նրա Հին կտակարանի այլաբանական փիլիսոփայական մեկնաբանությանը, որն ընդունելի էր քրիստոնյա գաղափա-

րախոսների համար: Այդ պատճառով նրա երկերը լայնորեն տարածվեցին ողջ քրիստոնեական աշխարհում:

Փիլոնի գործերի, ինչպես նաև 480-ական թվականներին կատարված Երանոսի ու Տիմոթեոս Կուզի դավանաբանական գրվածքների թարգմանությունները, դրանց բովանդակած բազմաթիվ փիլիսոփայական տերմինները հնարավոր են դարձնում կատարելու երրորդ քայլը, այսինքն՝ բարձրանալու աշխարհիկ գիտությունների եւլյակի վերին աստիճանը: Այդ ժամանակվանից է, որ հունաբաններն իրենց հայացքը դարձնում են դեպի բուն տրամաբանական գիտությունը, իսկ Ալեքսանդրիայում ու Աթենքում ուսած հունաբանների համար դրա ճանաչված ու լավագույն երկերը Արիստոտելի ստեղծագործություններն էին:

Սակայն մինչև Արիստոտելի բուն գործերի թարգմանությանն անցնելը, հունաբան դպրոցի գործիչները կատարում են ևս մի նախնական քայլ: Այդ ժամանակ բավականին տարածված էր հայտնի նորալատոնական փիլիսոփա Պորփյուր Փյունիկեցու «Ներածութիւն ստորոգութեանցն Արիստոտելի» երկը, որը գնահատվում էր որպես իսկական ներածություն կամ մուտք՝ Արիստոտելի տրամաբանությունը և առհասարակ փիլիսոփայական գիտությունն ուսումնասիրելու համար: Հենց դրանից էլ 490-ական թվականներին հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչներն սկսում են փիլիսոփայական տրամաբանական երկերի իրենց թարգմանությունը, որը հնագույնն է մասնագիտական փիլիսոփայական թարգմանությունների շարքում: Այդ ժամանակ կատարվում է ամենավճճական քայլը, փիլիսոփայական մասնագիտական տերմինաբանության ստեղծման ուղղությամբ: Բազմաթիվ տերմիններ, որոնք չկային հայերենում և որոնց բացակայությունը հնարավոր չէր դարձնում այդ գիտության զարգացումը Հայաստանում, առաջին անգամ ստեղծվում են Պորփյուրի թարգմանության ընթացքում:

Ունենալով արդեն որոշակի հաջողություն և փիլիսոփայական մասնագիտական տերմինների անհրաժեշտ մասնագիտական բառապաշար, հունաբանները հնարավոր համարեցին ձեռնամուխ լինել Արիստոտելի երկերի և դրանց նվիրված մեկնությունների թարգմանությանը: 490-ական թվականներին թարգմանվեցին Արիստոտելի «Ստորոգութիւնք» («Կատեգորիաներ») և «Յաղագս մեկնութեան» («Մեկնաբանության մասին») երկերը: Այստեղ օգտագործվեց նախորդ տասնամյակներում ստեղծված քերականական, ճարտասանական և հասկապես փիլիսոփայական ողջ տերմինաբանությունը: Եվ, քանի որ դա լիովին չէր կարող բավարարել Արիստոտելի երկերի բարդ ու հարուստ բառապաշարի փոխադրմանը, դրանց թարգմանության ընթացքում ստեղծվեցին տասնյակ նորանոր մասնագիտական տերմիններ: Հայերեն փիլիսոփայական բառապաշարն այնքան հարստացավ, որ դրա միջոցով արդեն կարելի էր արտահայտել ցանկացած վերադասական միտք ու գաղափար, թարգմանել մյուս ավելի հեշտ հեղինակներին և ստեղծել տրամաբանական, իմացաբանական ինքնուրույն երկեր: Դրանից հետո առանձին դժվարություն չէր ներկայացնում Արիստոտելի երկերին նվիրված մեկնությունների թարգմանությունը կամ անտիկ փիլիսոփաների հետքերով գնացող նորալատոնականների երկերի հայացումը:

Արիստոտելից հետո 490—500-ական թվականներին թարգմանվում են հայտնի նորալատոնական Յամբլիխոսին վերագրվող երկու ընդարձակ մեկնություններ՝ նվիրված «Ստորոգութիւնք» և «Յաղագս մեկնութեան» երկերին, որոնք

ամբողջութեամբ ընդգրկում են մեկնվող աշխատությունների բնագրերը: Սակայն պետք է շեշտել, որ սկզբնական շրջանում այդ անսովոր և արհեստական հայերենով լույս բնծայվող աշխատությունները, հավանաբար, հասկանալի էին լինում առավելապես հունական կրթություն ստացած մտավորականներին, որոնք աստիճանաբար ընտելանում էին նոր տերմիններին ու դարձվածքներին:

Անտարակույս, սկզբնական շրջանում չափազանց դժվար պետք է լիներ այդ նորաստեղծ բառապաշարով ինքնուրույն փիլիսոփայական երկեր գրելը: Որոշ ժամանակ էր հարկավոր այդ մասնագիտական լեզուն ու տերմինները մարսելու համար: Ուստի, հավանաբար, հունական կրթություն ստացած իմաստասերների համար ավելի դյուրին պետք է լիներ իրենց գործերը նախապես գրել վաղուց կայունացած և միջազգային նշանակութուն ունեցող հունարենով և ապա թարգմանել դրանք հայերեն, օգտագործելով նախորդ թարգմանություններում ստեղծված բառերը, շտկել անհաջողները և ստեղծել նորերը: Որ հենց այդ ճանապարհով են գնացել հունարան դպրոցի գործիչները, վկայում է Դավիթ Անհաղթի ստեղծագործությունը: Նրա երկերի պահպանված հունարեն և հայերեն տարբերակները, ինչպես ասացուցել են Ն. Ադոնցը և Հ. Մանանդյանը, վկայում են, որ իրոք մասնագիտական փիլիսոփայական այնպիսի երկեր, ինչպես «Մահամանք իմաստասիրութեան», Արիստոտելի «Անալիթիկայի» ու «Կատեգորիաների», նաև Պորփյուրի «Ներածության» հմտալից մեկնությունները Դավիթ Անհաղթը շարագրել է նախ հունարեն՝ VI դարի առաջին կեսին, իսկ այնուհետև դրանք թարգմանվել են հայերեն, հավանաբար, հեղինակի հրսկողությամբ կամ մասնակցությամբ:

Հունարան դպրոցի խոշորագույն նվաճումներից էր նաև հուշակավոր հույն իմաստասեր, անտիկ փիլիսոփայության կարկառուն ներկայացուցիչ Պլատոնի երկերի թարգմանությունը՝ կատարված VI դարի սկզբում¹⁷: Հունաբանները, մեծ մասամբ իրենց կրթությունն ստանալով Ալեքսանդրիայում, նորպլատոնականության այդ խոշորագույն կենտրոնում և հարելով նորպլատոնական ուղղությանը, կանգ չառան ոչ մի դժվարության առաջ և հայ ընթերցողին տվեցին իրենց հոգևոր հոր՝ Պլատոնի երկերի՝ «Տիմոսի», «Եվտիփրոնի», «Մինոսի», «Սոկրատի պաշտպանության» և «Օրենքների» հմուտ թարգմանությունները:

Պորփյուրի, Արիստոտելի և Պլատոնի երկերի թարգմանությունների շնորհիվ և հատկապես Դավիթ Անհաղթի աշխատություններով հայ գիտական գրականությունը, առաջին հերթին փիլիսոփայությունը մասնագիտանում ու աշխարհականանում է իր էությամբ ու բովանդակությամբ: Այդ երկերը, հիմնականում նվիրված լինելով գոյաբանության, իմացաբանության, տրամաբանության, մասամբ նաև հասարակագիտության ու բարոյագիտության խնդիրներին, հայ իրականության մեջ դառնում են փիլիսոփայական գիտությունների պարզացման համար հաստատուն հիմք՝ համապատասխան հարուստ ու ճկուն տերմինաբանությամբ և բարձրացնում հայ փիլիսոփայական միտքը իր ժամանակի դարգացած ասպարի գիտության մակարդակին:

Հունարան դպրոցի թարգմանությունների կարևորագույն ու մեծ մասը կաղմող փիլիսոփայական գրականությունը կոչված էր զինելու հայ մտավորականներին գաղափարական գոտեմարտում, մի գրականութուն, որն իր համա-

¹⁷ Տե՛ս Ս. Արեշատյան, Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանության ժամանակը, «Բանբեր մատենադարանի», հ. 10, Երևան, 1971:

կողմանի և համապարփակ բնույթով պատասխանում էր դադարաբաղական վեճերում ծագող քաղաքական, դավանաբանական, բնագիտական և բարոյագիտական բազմապիսի կնճռոտ հարցերի¹⁸:

4. ԱՇԽԱՐՀԻՎ ՓԻԼԻՍՈՓՍՅԱՆՆԵՐԻ ՄՏՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Թարգմանությունների միջոցով հայ գիտնականներն սկսեցին արագորեն յուրացնել անտիկ ժառանգությունը: Այդ ընթացքում ծնվեցին և աշխարհիկ մտավոր ուղղությանը հետևող հայ քերականների ու մտածողների առաջին ինքնուրույն սաեղծագործությունները: Դրանց թվին են պատկանում Դավիթ Քերականի, Մովսես Քերթոզի և Անանունի՝ V դարի վերջին քառորդում գրված մեկնությունները՝ նվիրված Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականությանը»¹⁹:

Հին հայ մտածողների և թարգմանիչների այդ խմբի հայացքները գտնվում էին հելլենիստական գիտությունից ու ժողովրդագրության տակ: Հայ մշակույթի և փիլիսոփայության աշխարհիկ ուղղության ձևավորման ընթացքում հելլենիստական այդ ավանդույթները զգալի վերելք էին ապրում, խթանելով միաժամանակ նաև ինքնուրույն փիլիսոփայական մտքի զարգացմանը: Արվեստաբանական և դրականագիտական որոշ խնդիրներ ընդգրկող հին քերականության և ճարտասանության բնույթը հնարավորություն ընձեռեց հունաբան դպրոցի արդեն առաջին գործիչներին իրենց մեկնողական աշխատություններում արժարժեք արվեստի էության սեփական ըմբռնումները, արտացոլել հայկական միջավայրի գեղագիտական պատկերացումները և գեղարվեստի զարգացման միտումները: Այդ մեկնությունները շափազանց նշանակալից ու արժեքավոր են որպես աշխարհիկ գիտափիլիսոփայական բովանդակություն ունեցող առաջին երկեր, որոնք դուրս են գալիս քրիստոնեական փիլիսոփայության շրջանակներից, թեև որոշ գաղափարներ դրանց մեջ հարմարեցված են հայոց եկեղեցու շահերին:

Դիոնիսիոս Թրակացին և նրա հայ մեկնիչները սահմանում են քերականությունը որպես մի արվեստ, որը պատկանում է գիտության բնագավառին: Սակայն էական տարածայնությունը Դիոնիսիոսի ու նրա հայ մեկնիչների միջև սկսվում է իսկույն ևեթ, երբ սահմանվում է թե ինչպիսի գիտություն է այն: Դիոնիսիոսը ելնում է էմպիրիկ սկզբունքից և գտնում, որ քերականությունը փորձի վրա հիմնված գիտություն է²⁰, մինչդեռ հայ մեկնիչների ամբողջ խումբը քերականության և առհասարակ արվեստի սահմանման հարցում ելնում է հակադիր՝ ուսցիոնալիստական սկզբունքից: Օրինակ, ըստ Դավիթ Քերականի, փորձը կամ հմտությունը բնութագրվում է որպես «անկար սովորութիւն՝ ըստ նմանութեան երթալոյ անասնոց ի սովորական տեղիսն»²¹, մինչդեռ արվեստը հենվում է բանականության վրա և այդ պատճառով կարիք ունի «առաւել գի-

18 Հունարան դպրոցի գործունեության և դրական արտադրանքի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928: Նաև՝ С. С. Арешатян, Формирование философской науки в древней Армении (V—VI вв.), Ереван, 1973.

19 Տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Пг., 1915.

20 Նույն տեղում, էջ СХХІХ. Տե՛ս նաև՝ А. А. Адамян, Эстетические воззрения средневековой Армении, Ереван, 1955, стр. 24—52.

21 Դավիթ Քերական, Մեկնութիւն քերականին, հրատ. Գ. Զահուկյանի, «Բանբիր մատենագարանի», Կ. Յ, 1956, էջ 247:

տուժեան»։ Այդ ուսցիոնալիստական սկզբունքն իր ցայտուն արտահայտությունն է գտել Մովսես Քերթոզի մոտ, որը մերժելով Դիոնիսիոս Թրակացու էմպիրիզմը, պնդում է, որ արվեստի աղբյուրը բանականությունն է, և որ արվեստ ստեղծողը միտքն է²²։

Նույն ուսցիոնալիստական գիծը դրսևորվում է հայ քերականների մոտ նաև արվեստի դասդասման հարցում, որն էապես տարբերվում է հին հունական մտածողների դրուլյթներից։ Բաժանելով արվեստը բանական և գործնական մասերի, Դավիթ Քերականը ստորաբաժանում է դրանք երեք տեսակի՝ «բարի», «չար» և «միջակ»։ Ըստ Քերականի, բանական արվեստի բարի տեսակն է «գիրք ինչ և կամ երգք հոգևորք», չար՝ «թուլչութիւնք և կախարդութիւնք», միջակ՝ «մրմունջք և նմանք նոցին»²³։ Նրա համար ընդունելի է միայն «բարի» արվեստը, որն զբաղվում է եկեղեցուն անհրաժեշտ գրական և երաժշտական երկերի ստեղծմամբ։ Քերականը մերժում է, այսպես կոչված, «միջակ» արվեստը, որն ընդգրկում է հոգևոր բովանդակություն չունեցող քնարերգությունը, երաժշտությունն ու պարարվեստը, մերժում է որպես անօգուտ, թեև նշում է, որ դրանք վնասակար չեն։ Հասկանալի է, որ ավելի ևս մերժելի է «չար» արվեստը, հեթանոսական ավանդույթների հետ կապված թուլչությունն ու կախարդությունը։

Չնայած Դավիթ Քերականի, Մովսես Քերթոզի և այլ մեկնիչների աշխարհիկ մտածելակերպին, նրանց հայացքներում դրսևորվում է քրիստոնեական Հայաստանում իշխող արվեստի և գրականության գնահատման եկեղեցական-աստվածաբանական ելակետը։ Նման գնահատության հիմքում ընկած օգտակարության շափանիշը բխում է առաքինության քրիստոնեական հասկացողությունից։ Դավիթ Քերականի ու նրա համախոհների համար հելլենիստական գեղագիտությունն ստեղծագործական վերամշակման ենթարկվեց երկրի յուրահատուկ հասարակական-քաղաքական պայմաններին համապատասխան։

Հունարան դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներից էր նաև պատմահայր Մովսես Խորենացին, որի դրչին բացի «Հայոց պատմությունից» պատկանում են «Պիտոյից գրքի», «Ալեքսանդր Մակեդոնացու վարքի» ինչպես և, ամենայն հավանականությամբ, Փիլոն Եբրայեցու և Թեոն Ալեքսանդրացու թարգմանությունները։ «Պիտոյից գրքի» մեջ կան մի շարք ինքնուրույն հատվածներ, որոնք մուծված են շարադրանքի մեջ թարգմանչի կողմից և հիմք են տալիս խոսելու նաև նրա գեղագիտական հայացքների մասին։

Մովսես Խորենացու աշխարհայացքում հելլենական կրթությունն ու աշխարհիկ մտածելակերպը զուգորդվում են քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ, ինչպես այդ տեսանք Դավիթ Քերականի մոտ։ Մ. Խորենացին քրիստոնեական միաստվածության դիրքերից քննադատում է հեթանոսական կրոնը, մարդկանց երևակայության արդյունք հայտարարելով հեթանոսական աստվածներին։

Իր սոցիալ-քաղաքական հայացքներով Խորենացին հանդես է գալիս որպես հաղթանակած ֆեոդալիզմի գաղափարախոս։ Ավատատիրությունը, դասային նվիրապետությունը նրա համար անխախտ են և բնական, աստծո կողմից սահմանված։ Սակայն ամենաբնորոշն ու նորը Խորենացու հայացքներում

22 Տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский..., стр. 161. А. Адамян, նշվ. աշխ., էջ 41։
23 Դավիթ Քերական, Մեկնութիւն քերականին, էջ 244։

աչն է, որ «Հայոց պատմությունը» շարադրելիս նա բացահայտում է իր՝ էությամբ աշխարհիկ պատմափիլիսոփայական և սոցիալ-քաղաքական կոնցեպցիան: Այն ատորված է բարձր հայրենասիրական պաթոսով և ազգային անկախության գաղափարով: Խորենացին առաջինը շարադրելով Հայաստանի և հայերի ամբողջական ու սխտեմատիկ պատմությունը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև V դարի կեսերը, այն ուղղակի ծառայեցրել է իր պատմագիլիսոփայության հիմնական գաղափարներին:

Իր խոսքը Խորենացին անմիջականորեն ուղղում է իր ժամանակակիցներին և կոչ անում հետևել քաջ նախնիների օրինակին: Հայրենասիրությունը և հայրենիքի անկախության համար անձնազոհությունը ամենաբարձր առաքինություններն են, որ պետք է ունենան Հայաստանի ոչ միայն երևելի այրերը, այլև ողջ ժողովուրդը: Այդ է պատմության և պետական անկախության վերականգնման երաշխիքը:

Մովսես Խորենացին զարգացրել է պետության գլուխ կանգնած թագավորի իդեալական կերպարի գաղափարը: Այդպիսի իդեալական գահակալ նա համարում էր Տիգրան Մեծին: Խոսելով Տիգրան Մեծի մասին՝ Խորենացին ողջ խորությունով բացահայտում է ազգային սուվերենության իր քմբռնումները, առաջ քաշելով այն շորս անհրաժեշտ հատկանիշները, որոնցով օժտված պետք է լինեն անկախ պետությունը, թագավորական իշխանությունը և թագավորի անձնավորությունը:

Ամենից առաջ, ըստ Խորենացու, թագավորը պետք է լինի իմաստության, տիրողականության և արիության ամենակատարյալ տիպար, որովհետև այդ հատկանիշները երաշխիք են այն նպատակների իրականացման, որոնց համար գոյություն ունի պետությունը: Երկրորդ, այդպիսի թագավորի ղեկավարած պետությունը պետք է իր կարևորագույն նպատակն ունենա բոլոր հողերի տիրապետումն ու պաշտպանությունը, որոնք բնակեցված են տվյալ ժողովրդի կողմից կամ առաջ պատկանել են նրան, այդ հողերի վրա իրականացնի գերագույն իշխանություն և ապահովի բնակչության անվտանգությունը օտարերկրյա ոտնձգություններից: Երրորդ, այն ժամանակվա պատկերացումներին համապատասխան, Խորենացին սուվերենության հատկացողության մեջ ներառում է այլ ենթակա ժողովուրդների նկատմամբ իշխանության իրագործում և «օրինական» հարկահանություն, որը հարստացնում է պետության գանձարանը, նպաստում երկրի անտեսական կյանքի ծաղկմանն ու նրա բնակիչների հարստացմանը: Եվ, վերջապես, չորրորդ կարևոր հատկանիշը ռազմական հզորության ամրապնդումն է, որը պետական սուվերենության ասպհովման երաշխիքն է, բանակի, նրա սպառազինման նկատմամբ մշտական հոգատարությունը, ռազմական հմտության և մարտական բարձր ոգու ապահովումը թագավորի առաջնակարգ խնդիրն ու պարտականությունն են: Ըստ Խորենացու այդպիսի հատկանիշներով օժտված եղել է Տիգրան Մեծը, որը և գործել է դրանց համապատասխան:

Հայաստանի քրիստոնյա թագավորներից և ոչ ոք չարժանացավ Խորենացու այնպիսի գնահատականներին ու գովեստներին, որպիսին նա տվել է հին հայկական պետության ծաղկման շրջանի հեթանոս թագավորներին: Տվյալ գեպրում հարցի կրոնական կողմը ետ է մղվում և առաջնակարգ նշանակություն է ստանում այս կամ այն թագավորի անմիջական ներդրումը անկախ հայկական պետության ստեղծման, նրա սուվերենության ամրապնդման գործում:

Իսկ երբ խորենացին դառնում է իր ժամանակաշրջանին, երևան է գալիս հոգևոր իշխանություն մեծարման, նրան աշխարհիկ իշխանությունը հակադրելու հակումը: Երբեմն, ինչպես վերջին Արշակունիների օրոք, եկեղեցական իշխանությունը նույնիսկ հանդես է գալիս թագավորական իշխանության պաշտպանի և խնամակալի դերում: Սակայն խորենացին պատկանում էր հոգևորականության այն թևին, որը շուտ զիտակեցեց թագավորական տան վերացման կործանարար լինելը երկրի ապագայի, ինչպես և եկեղեցու համար:

Բացահայտելով իր պատմափիլիսոփայությունը և սոցիալ-քաղաքական քննադատմանը՝ խորենացին նպատակամետ շարադրանքով ընթերցողին մոտեցնում է արդիականությանը, ցույց տալիս ստեղծված իրավիճակի անտանելի ծանրությունը և օտար լծի դեմ անհաշտ պայքարի անհրաժեշտությունը՝ հանուն Հայաստանի պետական անկախության վերականգնման: Իր երկը նա ավարտում է հուշակավոր ողբով, որն արտահայտում է ոչ միայն հայրենիքի դառն ճակատագրի, Հայոց թագավորության անկման հետևանքով ստեղծված իր հայրենակիցների աղետալի վիճակի համար հեծող հայրենասերների վիշտը, ալլև այդ թագավորության, ազգային անկախության վերականգնման երազանքը:

Մովսես խորենացին առաջինն էր հայ մտածողներից, որ հանդես եկավ որոշակի պատմաքաղաքական դադափարների համակարգով և դրանով իսկ հին հայկական իմաստասիրության մեջ դրեց շեշտված աշխարհիկ միտումների ունեցող սոցիալ-քաղաքական մտքի պատմափիլիսոփայության հիմքերը:

Մովսես խորենացու աշխարհիկ մտածելակերպը ցայտուն դրսևորվում է նաև նրա գեղագիտական հասցեքներում, նրա արվեստի փիլիսոփայության մեջ: «Պիտույից զրբի» ընդմիջարկություններում խորենացին պաշտպանում է իրականության ճշմարտացի արտացոլման դադափարը և առաջնակարգ նշանակություն է տալիս արվեստի դաստիարակչական դերին: Արվեստի օբյեկտն է, ըստ խորենացու, կյանքի ճշմարտությունը, որն արտահայտվում է խաղի, արտասանության և կերպարի արտաքինի միջոցով: Արվեստը, ինչպես և փիլիսոփայությունը, օգնում են մարդուն գտնելու շարից փախչելու և բարուն հասնելու միջոցներն ու ճանապարհները: Ճշմարտացի արվեստը, ասում է խորենացին, տալիս է մարդուն հոգեկան բավարարություն, հաճույք և միաժամանակ հանդիսանում է կյանքի ճանաչման միջոց, մինչդեռ կեղծ արվեստը մոլորեցնում է մարդկանց և վնաս հասցնում հասարակությանը: Արվեստի բովանդակալրկման պատճառը խորենացին համարում է նահանջը կյանքի ճշմարտությունից: Նա բարձր է գնահատում հունական ողբերգությունը, մասնավորապես մեծ ողբերգու Նվրիպիդեսի վարպետությունը, որն իր ճշմարտացի արվեստի ուժով ներգործում է մարդկանց զգացմունքների վրա՝ վեհ գադափարների և աղնիվ բնավորությունների դաստիարակման նպատակով: Արվեստը պետք է օգտագործի հուզական ներգործության իր ուժը շարի մերկացման և բարու բարոզման նպատակով: Մովսես խորենացու առաջավոր գեղագիտական սկզբունքները, ռեալիստական արվեստի պաշտպանությունը և նրա կարևոր հասարակական ֆունկցիայի ճանաչումը դրական դեր խաղացին հայ էսթետիկական մտքի հետագա զարգացման գործում:

5. ԴԱՎԻԹ ԱՆՆԱՂԹԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ փիլիսոփայական մտքի աշխարհիկ ուղղության ամենակարկառուն ներկայացուցիչը հունաբան դպրոցի ականավոր գործիչ Դավիթ Անհաղըն էր (V—VI դդ.): Նրա ստեղծագործությունը վճռական դեր խաղաց փիլիսոփայական գիտության ձևալուրման գործում: Նրա երկերում իշխում է անտիկ մտածողության ոգին և ցայտուն կերպով զրակորվում են սերտ կապերը հին հունական փիլիսոփայության դանձարանի հետ²⁴: Չնայած այն բանին, որ Ալեքսանդրիայում ուսում ստացած Դավթի փիլիսոփայության ակունքները գտնվում էին հին հունական և հելլենիստական աշխարհում, այդ աշխարհի շատ գաղափարներ Դավթի կողմից ներմուծվելով հայ իրականության մեջ, գտան այստեղ պարարտ հող և միահյուսվեցին հաղթանակած քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ: Բանն այն է, որ արիստոտելիզմի և նորպլատոնականության ուսմունքները վարպետորեն իրար զուգակցող Դավթի գործերում կատարվում էր շրջադարձ անտիկ, հեթանոսական աշխարհայացքից դեպի միջնադարյանը, քրիստոնեականը:

Դավթի փիլիսոփայությունը պատկանում է նորպլատոնականության այն ուղղությանը, որն իշխում էր V—VI դդ. Ալեքսանդրիայում: Այն կարելի է բնորոշել որպես նորպլատոնականացված արիստոտելիզմ, իդեալիստական հիմքի վրա Պլատոնի, Արիստոտելի և Պյութագորասի ուսմունքները իրար միահյուսող, բայց և բնագիտությունը, մաթեմատիկային և տրամաբանությունը մեծ տեղ հատկացնող, իր ժամանակի համար առաջավոր մի ուղղություն, որին հատուկ էին մատերիալիստական հակումներ: Այդ հակումներն առավել ցայտուն դրսևորվում էին իմացաբանության և տրամաբանության բնագավառներում, առանձնացնելով Ալեքսանդրիայի դպրոցը նորպլատոնականության այլ դպրոցներից:

Ըստ Դավթի, բոլոր գոյացությունների սկիզբն ու պատճառը աստված է: Նա հետևում է աստծո գոյության տիեզերաբանական (կոսմոլոգիական) ապացուցման եղանակին, որն առաջադրել էր Արիստոտելը. «Թեև աստվածայինն ինքնին անճանաչելի է,— բացատրում է Դավիթը,— սակայն տեսնելով նրա կողմից ստեղծված իրերն ու արարածներին, ինչպես և աշխարհի կանոնավոր շարժումը, մենք ճանաչում ենք աստծուն մտածողությամբ ու բանականությամբ: Անտեսանելին հեշտությամբ ճանաչվում է այն բանի միջոցով, որը տեսանելի է»²⁵: Թեև Դավիթը չի բաժանում նորպլատոնական տեսակետը աստծո անմիջական հայեցման մասին, սակայն նա ընդհանուր առմամբ դուրս չի

²⁴ Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական երկերն են՝ «Սահմանի իմաստասիրության», «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի», «Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտելի» և «Մեկնութիւն Ստորոգութեանն Արիստոտելի»: Դրանց հեղինակային պատկանելության հիմնավորումը մանրամասն տե՛ս Ս. Արեշատյան, Դավիթ Անհաղթի ժառանգությունը նոր լուսարանությամբ, «Բանբեր մատենադարանի», հ. 9, Երևան, 1969:

²⁵ Դավիթ Անհաղթ, Սահմանի իմաստասիրության, քննական բնագիրը, Թարգմ. գրաբարից ուսերեն, առաջարանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արեշատյանի, Երևան, 1960, էջ 16: Դավթի փիլիսոփայության մասին մանրամասն տե՛ս В. К. Чалоян, Философия Давида Непобедимого, Ереван, 1946. նույնի՝ Հայոց փիլիսոփայության պատմություն, Երևան, 1975: С. С. Арешатян, Формирование философской науки в древней Армении, Ереван, 1973. Տե՛ս նաև՝ Դավիթ Անհաղթ, Երկեր, Թարգմանությունը, առաջարանը և ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արեշատյանի, Երևան, 1980, էջ 42:

գալիս նորապատանականությունը շրջանակներից: Ըստ նրա, աստծո ճանաչումը հնարավոր է աստվածային ստեղծագործություններից՝ բնությունից դեպի ինքը արարիչ բարձրանալու ճանապարհով: Բարձրանալու առաջին աստիճանը նյութական իրերի ճանաչումն է, որը և կազմում է զգայական ճանաչման աստիճանը: Առանց այդ աստիճանի անհնար է ճանաչել աշխարհը: Երկրորդ աստիճանն զբաղվում է գույաձևերի ճանաչմամբ, որը նյութական է ըստ իրի, բայց աննյութ է ըստ գաղափարի: Այս աստիճանում ճանաչվում են իրերի կերպարանքները, վերացարկված նրանց նյութական մարմնից: Իրենց բովանդակությամբ իրերի ձևերը նյութական են, նրանք չեն կարող գոյություն ունենալ առանց նյութի, ինչպես օրինակ, եռանկյունին կամ քառակուսին, սակայն ճանաչելիս միաժամանակ անջատում է նրանց նյութից: Այստեղ անցում է կատարվում ճանաչման զգայական աստիճանից դեպի բանականը: Իսկ վերջին երրորդ աստիճանում տեղի է ունենում էություն ճանաչումը, որն աննյութ է «և՛ իրականորեն, և՛ ըստ գաղափարի, ինչպես աստվածը, հրեշտակը, բանականությունը, հոգին»²⁶:

Այսպիսով, ըստ Դավթի, աստծո ճանաչման ընթացքում մարդը ճանաչում է նաև բնությունը, և սկսելով նյութական գոյերից, անցնելով իրերի աննյութ ձևերի ըմբռնման միջով, հասնում է աստվածային կեցության՝ այդ բացարձակ աննյութ աշխարհի ընկալմանը, որով և ավարտվում է ճանաչման պրոցեսը:

Ճանաչման այդ աստիճաններին համապատասխան Դավիթը դնում է գիտությունների դասակարգման և աստիճանական ուսումնասիրության հարցը, սկզբից բնագիտության, որն զբաղվում է նյութական իրերի ուսումնասիրմամբ, այնուհետև՝ մաթեմատիկայի՝ մարմինների արտարկտ ձևերի, և հետո միայն աստվածաբանության (մետաֆիզիկայի) ուսումնասիրման հարցը, որը զբաղվում է աննյութ աշխարհի ճանաչմամբ:

Աստծո գոյության տիեզերաբանական ասպարեզման հղանակը, որը հաստատում է աստվածային կեցությունը նրա ստեղծագործության, այսինքն բնության ճանաչման միջոցով, հանգեցնում է Դավթին ոչ միայն մարդուն շրջապատող աշխարհի՝ այդ «անառարկելի, անկասկած գոյացության» ռեալականության ընդունմանը, որը գոյություն ունի նրա գիտակցությունից անկախ, այլև այդ աշխարհի ճանաչման հնարավորությունը և անհրաժեշտությունը:

Դավիթը հետևողականորեն բացահայտում է ազնոստիկների և ռեալիտիվիստների, սկեպտիկների և սոփեստների պնդումների անհեթեթությունը, որոնք ժխտում էին աշխարհի ճանաչման հնարավորությունը և այդ կապակցությամբ փիլիսոփայության՝ որպես գիտության գոյության իրավունքը: Այդ մտածողների թվին էր պատկանում առաջին հերթին հին հունական փիլիսոփա սկեպտիկ Պիտոնը, որի դեմ և ուղղված է Դավթի «Սահմանք իմաստասիրության» երկը: Քննադատելով իր հակառակորդին՝ Դավիթը պնդում է, որ գոյերն սկզբունքորեն ճանաչելի են, և այն տեղեկությունները, որ տալիս են մեզ մեր զգայարաններն ու նրանց վրա հենվող բանականությունը, բավարար են աշխարհը ճանաչելու համար:

Ռեալատիվիզմի հետևորդները պնդում են, թե ճանաչումն առհասարակ անհնարին է՝ գոյերի մշտական շարժման ու փոփոխման պատճառով: Դավիթը հեր-

26 Դավիթ Աճառք, Սահմանք իմաստասիրության, Երևան, 1960, էջ 12:

քում է նրանց պատճառաբանությունները, ասելով, որ գոյերն իսկապես շարժվում ու փոփոխվում են, սակայն դրանց ճանաչումը հնարավոր է, որովհետև գոյերի մասին եղած գիտությունը՝ «փիլիսոփայությունը վերաբերում է ոչ թե մասնավորին, որը գտնվում է շարժման մեջ, այլ ընդհանուրին, որը չի փոփոխվում և միշտ լինում է միևնույնը»²⁷: Գոյերի շարժման փոփոխման ճանաչման միջոցով փիլիսոփայությունը կարող է ըմբռնել այն, ինչ որ նրանցում անփոփոխ ու հավերժ է, այսինքն՝ հասնել իրի էությունը և տալ դրա սահմանումը:

Դավիթն առանձին արժարժում է սահմանման հարցը, որի հետ նա անմիջապես կապում է փիլիսոփայության առարկայի, խնդրի և էության սահմանումը: Այդ հարցին սկեպտիցիզմի դեմ մղած իր պայքարում Դավիթը մեծ նշանակություն է տալիս: Ըստ Դավթի, այն առարկան, որը չի ենթարկվում սահմանման, հնարավոր չէ ճանաչել: «Եթե որևէ մեկը ցանկանում է մտածել և խորհել մի որևէ իրի մասին, նա նախ և առաջ պետք է իմանա այդ իրի բնությունը, այսինքն՝ նրա սահմանումը»²⁸, որովհետև ըստ Դավթի, հնարավոր չէ որևէ բան ճանաչել, եթե այն հնարավոր չէ սահմանել:

Գիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ սահմանումը, որպես տրամաբանական կատեգորիայի առաջացում, Դավիթը բացատրում է մարդկանց կենսական, գործնական կարիքներով: Հողային հարաբերությունները, ըստ Դավթի, հենց այն աղբյուրն են, որից և բխել, իսկ այնուհետև դարձել է տրամաբանության սեփականություն սահմանումի պաղատարը: «Անհրաժեշտ է գիտենալ, — ասում է նա, — որ սահմանումն առաջ է եկել գյուղերի և ագարակների սահմաններին նմանվելուց, որովհետև մեր նախնիները, երկու ծայրահեղություններից՝ ավելորդությունից ու պակասությունից խուսափելու համար, ստեղծեցին սահման գնելը, որպեսզի վայելեն իրենց ունեցածը և ձեռք չտան ուրիշինը: Ահա այդպես է և սահմանումը, որը սահմանագծելով տվյալ առարկան, դատում է նրան այլ իրերից»²⁹: Այսպիսով, սահմանման տրամաբանական կատեգորիան Դավիթը դուրս է բերում ոչ թե մտածողությունից, այլ օբյեկտիվ իրողությունից, հողային հարաբերություններից: Մատերիալիստորեն է նա լուծում նաև տարբեր գիտությունների ծագման հարցը, բացատրելով այն մարդկանց նյութական պահանջներով³⁰:

Աշխարհի ճանաչման և դրա շնորհիվ աստծուն մոտենալու լավագույն միջոցը, ըստ Դավթի, փիլիսոփայական գիտությունն է: Ծանաչման պրոցեսն ընթանում է երկու ճանապարհով, և ըստ այդմ էլ այն ունի երկու ձև՝ զգայական և բանական: Մի ձևից մյուսին հասնելու համար ճանաչումն անցնում է հինգ իրար նախապատրաստող աստիճանների: Ծանաչման առաջին և ստորին աստիճանը զգայությունն է, այնուհետև հաջորդաբար գալիս են երեակայությունը, կարծիքը, խոհականությունը և բանականությունը: Զգայությունը, երեակայությունը և չհիմնավորված կարծիքը տալիս են փորձնական, էմպիրիկ գիտելիքներ: Երեակայությունը, հիմնավորված կարծիքը և խոհականությունը հիմք են ծառայում արվեստի համար: Միայն խոհականությունն է տալիս գիտական գիտելիք, մականություն, իսկ բանականությունը, որը ճանաչման վերջին և բարձ-

27 Անդ:

28 Անդ, էջ 22:

29 Անդ, էջ 36:

30 Անդ, էջ 152:

քաղաքային աստիճանն է, հանդիսանում է ամենաստույգ և մարդկանց կատարելագործման համար ամենակարևոր գիտություն՝ փիլիսոփայության հիմքը:

Խոսելով մարդու ճանաչողական ընդունակությունների մասին՝ Դավիթը որոշակիորեն զատում է իրարից ճանաչման պրոցեսի զգայական ու բանական աստիճանները: Զգայությունն ու երևակայությունը, ըստ Դավթի, տալիս են էմպիրիկ, մասնակի գիտելիքներ գոյերի մասին: Իսկ խոհականությունն ու բանականությունը կազմում են ճանաչման ավելի բարձր՝ ռացիոնալ ձևը, որն ըմբռնում է գոյերի էությունը, իրերն ընդհանուր առմամբ: Ճանաչման բոլոր ձևերն ու աստիճանները Դավթի իմացաբանական սիստեմում գործ ունեն մարդու գիտակցությունից դուրս գտնվող արտաքին աշխարհի ընկալման ու ճանաչման հետ: Նրանց բովանդակությունը կազմվում է օբյեկտիվ ու ռեալ գոյություն ունեցող իրերի և երևույթների հատկություններն ու էությունը արտացոլող սովյալներից: Նման ըմբռնումն, անշուշտ, Դավթի իմացաբանության մատերիալիստական բնույթի վկայությունն է, որը պատահական չէր նորալատոնականության Ալեքսանդրյան դպրոցի սան Դավթի համար, մի պարոց, որտեղ Պլատոնի իդեալիստական փիլիսոփայությունից բացի, մեծ ազդեցություն ուներ պերիպատետիզմը, Արիստոտելի ուսմունքը՝ իր հիմնականում մատերիալիստական իմացաբանությամբ և տրամաբանությամբ:

Դավիթը պնդում է, որ մարդուն հատուկ է փիլիսոփայել գլխավորապես գոյերի ու իր վարքի մասին: Նվ այդ պատճառով նա բաժանում է փիլիսոփայությունը երկու մասի՝ տեսական, որն զբաղվում է օբյեկտիվ գոյություն ունեցող իրերի ճանաչմամբ, և գործնական, որի նպատակն է մարդկային հոգին հասցնել կատարելության, արդարության ու բարուն: Բացի դրանից, ըստ Դավթի, փիլիսոփայության նման բաժանման մյուս հիմքն այն է, որ ինքը՝ հոգին, ունի երկու բնույթի հատկություններ՝ ճանաչողական ու կենդանական: Ճանաչողական հատկությունները վերը նշված զգայությունը, երևակայությունը, կարծիքը, խոհականությունը և բանականությունն են, որոնց շնորհիվ և կատարվում է աշխարհի ճանաչումը և որոնց զարգացմանը ծառայում է տեսական փիլիսոփայությունը: Իսկ հոգու կենդանական հատկություններն են՝ կամքը, ընտրողությունը, ցանկությունը, ցասումը և համաձայնությունը, որոնցով զբաղվում է գործնական փիլիսոփայությունը: Նրա նպատակն է առաքինացնել մարդուն, զսպել կրքերը, հաղթահարել ցասումն ու ցանկությունը: Փիլիսոփայության նպատակն է տանել մարդուն դեպի ճշմարտությունը և սովորեցնել՝ ինչպես խուսափել արատներից ու շարությունից: Իսկական փիլիսոփան, ըստ Դավթի, «նա չէ, ով շատ բան գիտե, և նա չէ, ով շատ բաների մասին կարող է դատել, այլ նա, ով վարում է մաքուր և անարատ կյանք»³¹: Գիտությունն ինքնանպատակ չէ, այն պետք է ծառայի մարդկային հոգու կատարելացմանը, օգնի մարդուն ընտրել բարին և մերժել շարը: Բարին, ըստ Դավթի, բարձր է ճշմարտությունից, և պետք է կարողանալ արդարության ու բարու համար հրեժն մեղանչել ճշմարտության դեմ, որովհետև ամեն մի ճշմարտություն բարի չէ: Փիլիսոփայության նպատակն է միշտ խուսափել շարից և պատրաստել հոգին՝ նրա զնդանից, մարմնից ազատվելուն: Մարդն օժտված է կամքի ազատությամբ և հավասարապես հակված է ինչպես դեպի շարը, նույն-

պես և դեպի բարին: Փիլիսոփայությունը հենց ցույց է տալիս շարից խուսափելու և բարուն հասնելու ուղիները:

Այդպիսին են Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական կոնցեպցիայի հիմնական գծերը: Հասունանալով Ալեքսանդրիայի նորպլատոնական դպրոցի դադափարական ազդեցության տակ, մի ուղղություն, որը ձգտում էր անտիկ, հեթանոսական փիլիսոփայությունը հաշտեցնել ու ձուլել քրիստոնեության հետ, Դավիթը հայ իրականության մեջ իր գաղափարներով համահնչուն էր ավատատեսարների այն շրջանի արամադրություններին, որը քրիստոնեությունն ընդունելով, շէր ուզում երես դարձնել անտիկ մշակույթից և ձգտում էր համալրել քրիստոնեական գաղափարախոսությունը հեթանոս հին աշխարհին հատուկ գիտությամբ: Այդ առումով հունաբան դպրոցի ողջ գործունեությունը նպաստում էր այդ հասարակական պահանջի իրականացմանը: Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայության ընդունմանն ու տարածմանը Հայաստանում նպաստում էր նրա նորպլատոնական հայացքների իդեալիստական սինկրետիզմը, որը բավարարում էր ոչ միայն հայ ավատատիրության աշխարհիկ գաղափարախոսությունը, այլև քրիստոնեական արդեն հաղթանակած ուսմունքի կարիքներին: Այդ տեսակետից լիովին հասկանալի է դառնում այն հանգամանքը, որ Դավիթի փիլիսոփայական ժառանգությունն այդքան հաստատորեն մտավ հայ փիլիսոփայության պատմության մեջ և մեծ ազդեցություն գործեց միջնադարյան Հայաստանի մտածողների ու գաղափարախոսների վրա: Դավիթի փիլիսոփայությունը, ինչպես և հունաբան դպրոցի ողջ արտադրանքը միջնադարյան հայ փիլիսոփայության աշխարհիկ հիմքը դնելով, մեծապես ազդեց հայ ֆեոդալական մշակույթի և հատկապես պոսֆեսիտնալ փիլիսոփայական մտքի հետագա զարգացման վրա:

6. ԲՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՃՇԳՐԻՏ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Հայ փիլիսոփայական մտքի աշխարհիկ ուղղությունն է պատկանում նաև անվանի մաթեմատիկոս, տիեզերագետ և մանկավարժ Անանիա Շիրակացիին (610—685), որը հանդիսանում է բնական, ճշգրիտ պիտությունների հիմնադիրը Հայաստանում և բնագիտական ուղղության հիմնադիրը հայ միջնադարյան փիլիսոփայության մեջ: Ծիշտ է, Անանիա Շիրակացու մոտ քրիստոնեական սգին դրսևորվում է ավելի ուժգին, քան ասենք, V—VI դդ. հունաբան դպրոցի գործիչների մոտ, և նա փաստորեն ձգտում է հելլենական դիտության նվաճումները մոտեցնել եկեղեցական դրույթներին՝ դրանց հիմնավորումը տալու համար, բայց այնուամենայնիվ, չնայած իր անհետևողականությանը, նա հանդես է գալիս որպես բնական գիտելիքների և բնափիլիսոփայության խոշորագույն ներկայացուցիչը վաղ ֆեոդալական Հայաստանում: Շատ հաճախ Անանիա Շիրակացին իր գործերում դիմում է Աստվածաշնչին, համաձայնեցնում իր մտքերը Ս. Գրքի դրույթների հետ, բայց չի խորշում «բարի արտաքին» փիլիսոփաներից, հին հունական հեթանոս գիտնականներից, եթե նրանց տեսակետները այս կամ այն չափով կարելի է հարմարեցնել եկեղեցու գաղափարներին: Իսկ երբեմն էլ նա լռելյայն անց է կացնում այնպիսի դրույթներ տիեզերագիտական, բնափիլիսոփայական հարցերում, որոնք տարբերվում են

եկեղեցու կողմից ընդունված պաշտոնական դրույթներից և պաշտպանում է անտիկ գիտություն և առաջադեմ տեսակետներն ու գաղափարները:

Անանիա Շիրակացին փիլիսոփայության հիմնական հարցը լուծում է հօգուտ աստծո՝ գերբնական աննյութ էության, առաջնության: Աստված, ըստ Շիրակացու, լինելով անսկիզբ ու անարար, ստեղծել է ողջ տիեզերքը, երկիրն ու երկինքը, կենդանական ու բուսական աշխարհը ի վայելում իր գերագույն ստեղծագործության՝ մարդու: Իր գոյության պատճառը աստված կրում է ինքն իր մեջ, ի տարբերություն նյութական աշխարհի գոյերի, որոնց լինելության պատճառն իրենցից դուրս՝ աստծո մեջ է: Եվ այդ գերագույն աննյութ էակը հնարավոր չէ ճանաչել, «նրա էությունը չի ըմբռնվում (մարդկային) բանակա- նությունամբ, չի սահմանվում խոսքով, և նա է սկիզբն ու արարիչը բոլոր նյութա- կան (զգալի) և հոգևոր (իմանալի, աննյութ) գոյերի»³²: Աստծո գոյության մասին մարդ կարող է իմանալ նրա ստեղծագործության, այսինքն՝ բնության ճանաչման միջոցով: Ինչպես տեսնում ենք, Շիրակացին ևս հետևում է աստծո գոյության տիեզերաբանական ապացուցման հղանակին, մի եղանակ, որն աստծո առաջնությունն ու առհասարակ գոյությունն ապացուցելու համար պար- տադիր է դարձնում բնության ճանաչումը:

Շիրակացին զարգացնում է հին հունական փիլիսոփայության մեջ տա- րածված ուսմունքը շորս տարրերի մասին: Համաձայն այդ տեսության, ողջ տիեզերքը գոյացել է շորս էլեմենտներից՝ կրակից, օդից, ջրից և հողից: Թեև այդ շորս տարրերը, ըստ Շիրակացու, իրենք առաջ են եկել «անսկիզբն սկզբ- քից», այսինքն՝ աստծուց, սակայն դրանց հետագա գոյությունը և դրանցից բաղկացած աշխարհի զարգացումը տեղի է ունենում բնականորեն՝ շնորհիվ այդ էլեմենտների համագործակցության: Տարրերը համագործակցում են ընդ- հանուր հատկությունների միջոցով. այսպես, կրակին հատուկ է ջերմությունն ու շորությունը, օդին՝ ջերմությունն ու խոնավությունը, ջրին՝ խոնավությունն ու ցրտությունը, հողին՝ ցրտությունն ու շորությունը: Կապվելով իրար հետ ընդ- հանուր հատկանիշներով, տարրերի մշտական համագործակցման ու փոխներ- դործման միջոցով ստեղծվում է նյութական իրերի աշխարհը, իր ողջ բաղմա- ղանությունը: Այդ ճանապարհով առաջացող իրերը ձեռք են բերում նոր հատ- կություններ, պահպանում իրենց գոյությունը որոշ ժամանակ, իսկ երբ իրի մեջ գործող ներքին կապող ուժերը թուլանում են, իրը ոչնչանում է, բայց նրա նյութական սուբստրատը սկիզբ է տալիս նոր իրի գոյության: Աշխարհը հա- վերժ է, «որովհետև գոյացումը անէացման սկիզբն է, իսկ անէացումը իր հեր- թին՝ գոյացման սկիզբը: Եվ այս անվնաս հակադրության շնորհիվ աշխարհը ստանում է իր հավերժությունը»³³:

Բնությունը մարդու կողմից ճանաչվում է, ըստ Շիրակացու, երկու ձևով՝ զգայական և բանական: Մեծ նշանակություն ունի ճանաչման առաջին, զգա- յական ձևը, որն անմիջականորեն կապվում է նյութական գոյերի հետ և ըն- կալում նրանց հատկությունները: Ծանաչման այդ ձևն իրականացվում է զգա- յարանների միջոցով և հաղորդում է ճանաչող մարդուն ամենաճշգրիտ և հու- սալի տեղեկություններ, թեև երբեմն կարող է և սխալվել: Զգայության սխալ-

32 Անանիա Շիրակացի. *Տիեզերագիտություն*, 1940, էջ 31

33 Ա. Շիրակացի. *Տիեզերագիտություն*, էջ 31 (այի լինելու թիվն է սկիզբն ապականու- թեան, և ապականություն դարձնալ անդրէն իցէ սկիզբն լինելութեան: Զի այսմ անվնաս հակա- ռակութենէ, աշխարհ անցէ դուռողութիւնս):

ները լրացնում է բանականությունը, որը ճանաչման երկրորդ, ավելի բարձր ձևն է: Հենվելով ղզայարանների վրա՝ բանականությունը կարողանում է քմբըռնել իրի էությունը, իմանալ ոչ միայն դրա ներկա վիճակը, այլև անցյալն ու ապագան: Սակայն բանական ձևը զորեղ է միայն ղզայականի հետ ղուգակըցված, քանի որ բանականությունը կախման մեջ է գտնվում ղզայարաններից:

Որպես բնագետ-փիլիսոփա Անանիա Շիրակացին մեծ աեղ է տալիս փորձին, իրերի և երևույթների գիտմանն ու ղննությանը, որով և տարբերվում է նախորդ հայ փիլիսոփաներից:

Անանիա Շիրակացին արծարծում է մեծ մասամբ բնափիլիսոփայական հարցեր և դրանց լուծման ղնթացքում ղրսևերողմ իր աշխարհայացքը: Նա պաշտպանում է անտիկ աշխարհում և քրիստոնեական տիեղերագիտության մեջ տարածված գեոցենտրիզմի, երկրակենտրոնության ուսմունքը:

Ըստ Շիրակացու, երկիրը շրջապատող վերին հրեղեն երկինքը, որը բաղկացած է ամենամաքուր կրակից, ղնգգրկում է ամբողջ աշխարհը: Գեոցենտրիզմի տեսությունը, որը քրիստոնեական եկեղեցու հայրերը վերցրել էին արիստոտելյան-պտղոմեոսյան սիստեմից, պարունակում էր արգեն «առաջին շարժիչ»՝ աստծո գոյության գաղափարը: Սակայն այդ տեսության ամենաէական մասը նրա ուսմունքն էր երկրի գնդաձևության մասին, որը, գժբախտաբար, եկեղեցու հայրերի մեծ մասը ղընդունեց: Միայն մի քանի, առավել լուսավորյալ վաղքրիստոնեության ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք էին՝ Հովհան Փիլոսոփոսը, Բարսեղ Կեսարացին, ղնդունում էին երկրի գնդաձևության տեսությունը: Անանիա Շիրակացին պատկանում է այդ հեղինակների թվին: Ի տարբերություն եկեղեցու կողմից այդ ժամանակ ղնդունված Կոլմաս Ինգիլիտալեստի (Հնդկաշու) հետաղիմական տեսության, որը քարոզում էր երկրի տափակության սկզբունքը, Շիրակացին պաշտպանում է արիստոտելյան, պտղոմեոսյան ուսմունքը:

Երկրի ձևի հետ սերտորեն կապված էր հակոտնյանների՝ անտիպոդների հարցը, այսինքն՝ հին փիլիսոփաներին ու գիտնականներին շատ ղբաղեցնող այն հարցը, թե կա՞ արդյոք կյանք, կա՞ն մարդիկ երկրի հակառակ կողմի վրա, որովհետև ինքնըստինքյան հարց է ծագում՝ ինչպիսի՞ն է այդ մյուս կողմը, եթե առհասարակ այն գոյություն ունի: Երկրի գնդաձևության ուսմունքի հետևորդը, բնականաբար, պետք է հետևողական լինելու համար ղնդուներ հակոտնյանների գոյությունը, մինչդեռ քրիստոնեական տիեղերագիտությունը ղէր ղնդունում այդ տեսակետը, մերժում էր մարդկանց և առհասարակ կենդանի էակների գոյությունը երկրի մյուս կողմի վրա, որովհետև այդ կապված էր, նախ, երկրի գնդաձևության ղնդունման հետ և, երկրորդ, հակասում էր Ս. Գրքի այն գրույթին, թե երկիրը հաստատված է ջրերի վրա:

Շիրակացին, որպեսղի մեղանշած ղինի իր գիտական համողմունքների գեմ և միաժամանակ համաձայնեցնի ղիտությունն իր քրիստոնեական խղճի հետ, ասում է, որ նա մի ժամանակ «ընդունում էր հակոտնյանների գոյությունը», բայց կարծելով, որ «այդ համապատասխանում է Աստվածաշնչին»: Այս հարցն այնքան էր ղբաղեցնում նրան, որ նույնիսկ երաղում մ:տածում էր դրա մասին, և երաղում էլ գտավ լուծումը. ինքը Արևը պատասխանեց նրա հարցին, տակով, որ երկրի մյուս կողմը, երկրի տակը կենդանիներ և մարդիկ ղկան, «իսկ այնտեղ էս (Արևս) լույս եմ տալիս սարերին և ձորերին և անկեն-

դան կիրճերին»³⁴։ Այսպիսով, Շիրակացին ի վերջո մերժում է հակոտնյանների գոյությունը, որովհետև, ինչպես պարզվում է, դա չի համապատասխանում Ս. Գրքին, բայց շարունակում է պաշտպանել այն կարծիքը, որ գիշեր ժամանակ արևն անցնում է երկրի մյուս կողմը և լուսավորում է անմարդաբնակ սարերն ու ձորերը։ Նման ելք գտնելով՝ Շիրակացին չի վերանայում երկրի գնդաձևության տեսությունը, գտնելով, որ այդպիսի լուծումը հարմար է և կրոնի, և գիտության համար։

Զգտելով բնական պատճառներով բացատրել երկնային մարմինների հատկութունները, Շիրակացին ծաղրում է քաղցեացի աստղագետներին, «որոնք լուսատուների և համաստեղծութունների մեջ արարիչներ տեսան և համարեցին նրանց աստվածներ»։ Հեթանոսական սնահավատութունների և հակագիտական աստրոլոգիական պատկերացումների քննադատությունն ղգալի տեղ է գրավում Շիրակացու ժառանգության մեջ։ Այդ հարցը Շիրակացու, ինչպես և նրա գաղափարական նախորդ Նզնիկ Կողբացու մոտ, ենթարկված է կամքի ազասության խնդրին։ Բայց, ի տարբերություն Կողբացու, Շիրակացին աստրոլոգիան՝ աստղահմայությունը, մարդկանց կյանքը երկնային մարմինների հետ կապելն ու գուշակութուններ անելը, ինչպես և առհասարակ ֆատալիզմը քննադատում է ոչ թե աստվածաբանության, այլ բնագիտության ու բնափիլիսոփայության տեսանկյունից՝ քննադատության ընթացքում շարադրելով իր աստղարաշխական, տիեզերագիտական հայացքները։

Անանիա Շիրակացու բնափիլիսոփայության, նրա բնագիտական հայացքների արժեքավոր կողմն այն է, որ նա կանգնած էր իր ժամանակի գիտության առաջավոր դիրքերում, շարունակում էր հելլենիստական մշակույթի գիծը վաղ միջնադարյան Հայաստանի պայմաններում։ Ծիշտ է, Շիրակացու բնագիտական հայացքների վրա ղգացվում է քրիստոնեական աշխարհայացքի կնիքը, մի բան, որն անխուսափելի էր միջնադարի հեղինակների համար, սակայն, այդուհանդերձ, նա կարողացավ ղուգակցել գիտությունն ու հավատը այնպիսի եղանակով, որ ղգալի տեղ թողեց բնական ու ճշգրիտ գիտելիքների համար։

Հայ բնագիտական և բնափիլիսոփայական մտքի ղարգացման համար մեծ նշանակութուն ունեցան հին հունական և վաղ քրիստոնեական հեղինակների գործերի թարգմանությունները, կատարված V—VII դարերում։ Առաջին հերթին այստեղ պետք է նշել IV դարի հույն գիտնական, անվանի եկեղեցական հեղինակ Բարսեղ Կեսարացու «Մեկնութիւն վեցօրեայ արարչութեանն» երկի հայերեն թարգմանությունը, որը կատարվել է V դարի 30—40-ական թվականներին, հավանաբար Նզնիկի կողմից։ Այդ գործից են օգտվել շատ ու շատ հայ հեղինակներ՝ սկսած Նզնիկ Կողբացուց, քաղելով այնտեղից և իրենց տիեզերագիտական, և կենսաբանական, և աշխարհագրական ու այլ բնագիտական տեղեկությունները։ Արժեքավոր էր նաև Արիստոտելին վերագրվող «Յաղագս աշխարհի» երկի թարգմանությունը։

Շիրակացուց հետո բնագիտական ուղղությունը հարստանում է երկու արժեքավոր երկերի թարգմանությամբ։ Դրանք Նեմեսիոս Սմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս մարդոյ. կաղմութեան» բնափիլիսոփայական մարդակաղմական երկերն են, որոնք 712 թ. թարգմա-

³⁴ Նույն տեղում, էջ 13։

նում է անվանի գիտնական Ստեփաննոս Սյունեցին: Այս երկերի թարգմանության շնորհիվ ստեղծվում և հղկվում են հայ բժշկագիտական ու բնափիլիսոփայական բազում տերմիններ, որոնք հետագայում լայնորեն ստրածվում են միջնադարյան գիտական գրականության մեջ: Ստեփաննոս Սյունեցին գրում է նաև ինքնուրույն գիտական աշխատություններ, հատկապես նշելի է Թրակացու «Քերականության» մեկնությունը:

Սյունեցու գրական վաստակի մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Կեղծ-Դիոնիսիոս Արեոպագացու երկերի թարգմանությունը: 716—717 թթ. Սյունեցին, Դավիթ Հլուպատի աշխատակցությամբ, թարգմանում է Արեոպագացու «Յաղագս երկնային քահանայապետութեան», «Յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեան», «Յաղագս ապտուածայնոց անուանց», «Յաղագս խորհրդականի աստուածաբանութեան» ծավալուն երկերը և տասը թղթեր:

Ստեփաննոս Սյունեցու թարգմանությունները հարստացրին հայ փիլիսոփայական, բնագիտական և աստվածաբանական գրականությունը և ավելի ճոխացրին դրա տերմինաբանությունը:

V—VIII դարերի հայ փիլիսոփաների ինքնուրույն երկերը և թարգմանությունները հայ միջնադարյան գրականության ու գիտական մտքի ամենափայլուն նվաճումներից են: Մաշտոցյան և հունաբան դպրոցների մեծագույն երախտիքը հայ մշակույթի զարգացման գործում այն է, որ նրանք հայ գիտական միտքը բարձրացրին ժամանակի առաջավոր գիտության մակարդակին:

Վաղ միջնադարում հայ մտածողներն ու գիտնականները, հենվելով գրլիսավորապես հելլենիստական և վաղ քրիստոնեական շրջանի գիտության նվաճումների վրա, ստեղծեցին ինքնատիպ և մեծարժեք երկեր՝ փիլիսոփայության և բնագիտության տարբեր մարզերում, ամուր հիմքեր ստեղծելով հայ տեսական մտքի և հատկապես փիլիսոփայության հետագա զարգացման համար:

Բ Ն Ա Գ Ի Տ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

1. ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Վաղ միջնադարյան հայ գիտությունը V—VII դդ. զարգանում էր՝ շխզելով իր կապն անտիկ գիտության առաջադեմ ավանդույթների հետ:

Անտիկ գիտության ժառանգության մեջ առաջատար էր փիլիսոփայության ընդհանուր համակարգում հանդես եկող տիեզերագիտությունը: Անդրադառնալով աշխարհագրական և տիեզերագիտական հայացքների զարգացմանն անտիկ դարաշրջանում, կարելի է նշմարել այն հիմքը, որը նախադրյալներ ստեղծեց դրանց զարգացման համար վաղ միջնադարյան Հայաստանում: Անտիկ գիտության ընդհանուր տեսական հիմունքների զարգացման մարզում կարևոր տեղ էին գրավում կոսմոգոնիական հայացքները հին Հունաստանում: Կոսմոգոնիական և աշխարհագրական տեսությունները, հանդես գալով փիլիսոփայության ընդհանուր համակարգի մեջ, պայմանավորեցին տիեզերագիտության առաջացումը: Գիտության այդ բնագավառի զարգացման խնդրում նշանակալից դեր խաղաց Արիստոտելը (մ. թ. ա. 384—322 թթ.). նա գիտականորեն հիմնավորեց երկրի գնդաձևության գաղափարը:

Երկրի, որպես տիեզերական մարմնի, ուսումնասիրությունը հանգեցրեց աստղագիտության զարգացմանը¹, որն առավել ցայտուն արտահայտվեց Նվդոքսոս Կնիդացու (մ. թ. ա. 406—355), Արիստարքոս Սամոսացու (մ. թ. ա. 320—250), Ապոլոնիոս Պերգացու (մ. թ. ա. 250—205), Հյուպարքոսի (մ. թ. ա. 160—125 թթ.), Պլինիոս Ավագի (23—79 մ. թ.) և Կլավդիոս Պտղոմեոսի (մոտ 83—168 թթ.) աշխատություններում:

Տիեզերքի կառուցվածքի մասին արիստոտելյան-պտղոմեոսյան համակարգի հիմքում ընկած էր երկրակենտրոն աշխարհընկալումը, որը պլուլթագորականների պատկերացման² և Արիստարքոս Սամոսացու հին արեգակնսկենտրոն համակարգի³ հետ համեմատած հետադիմական էր: Իսկ միջնադա-

¹ Տիեզերագիտական հին և նոր սխտեմների մասին տե՛ս *H. Alfven*, How should We Approach Cosmology?—В сб.: «Вопросы физики и эволюции космоса», посвященном 70-летию академика В. А. Амбарцумяна, Ереван 1973, էջ 9—37.

² Վ. Ի. Լենինը գրելով Տիեզերքի կառուցվածքի վերաբերյալ պլուլթագորականների պատկերացման մասին, ըստ որի դրա կենտրոնում կրակն էր, նշում է. «Սակայն այդ կրակը նրանց մոտ արեգակը չէր» (*В. И. Ленин*, Философские тетради, М., 1973, стр. 224).

³ Տե՛ս *G. Abetti*, The History of Astronomy, London, 1954, էջ 34—35, *И. И. Веце-ловский*, Кеплер и Галилей, «Историко-астрономические исследования», вып. XI, М., 1972, стр. 25.

բում, լինելով հարմարեցված տիրող դասակարգի գաղափարախոսությունը, այն, նույնիսկ, ինչ-որ շափով արգելակում էր գիտության առաջընթացը: Սակայն Տիեզերքի կառուցվածքի մասին Արիստոտելի և Պաղոմենոսի տեսության առավել նշանակալից մասն էր երկրի և տիեզերական այլ մարմինների զննաձևության գաղափարը, որը նախադրյալներ ստեղծեց դրանց վերաբերյալ գիտությունների զարգացման համար⁴:

Վաղ միջնադարում տիեզերագիտական գիտելիքների ընդհանուր տեսական հիմունքների զարգացման մակարդակի շափանիշը անտիկ գիտության նվաճումների յուրացման աստիճանն էր: Հայ իրականության մեջ տիեզերագիտական հայացքները, որոնց հիմքում ընկած էր Երկրի և տիեզերական մյուս մարմինների զննաձևության գաղափարը, առավել ցայտուն դրսևորվել են V դարում Գավրիթ Անհաղթի երկերում և Գյուլտ կաթողիկոսի նամակում, իսկ VII դարում Անանիա Շիրակացու աշխատություններում⁵:

Հին հայկական փիլիսոփայության աշխարհիկ ուղղության հիմնադիրն իրավամբ համարվում է Գավրիթ Անհաղթը: Հետևելով անտիկ գիտության ավանդույթներին, մեծ մտածողն իր փիլիսոփայական երկերում լայնորեն համադրում էր գիտելիքների տարբեր բնագավառներից եկող գրույթները: Գավրիթ Անհաղթը բուն փիլիսոփայական խնդիրների հետ մեկտեղ անդրադարձել է նաև տիեզերագիտական կարգի որոշ գրույթների, որոնք մեծ արժեք ունեն վաղ ֆեոդալական դարաշրջանի բնափիլիսոփայական մաքրի ձևավորման պատմությունն ուսումնասիրելու համար:

Ինության երևույթների գիտական մեկնաբանման ձգտումն այն առաջադիմական սկզբունքն էր, որն ակնբախ էր անտիկ դարաշրջանի և Հայաստանի հունարան դպրոցի գիտնականների հետադրություններում: Ինչպես նշել է Հ. Մանանդյանը, հունարան դպրոցի ներկայացուցիչների գործերը «լինելով առանձնահատուկ մի երևույթ՝ մեր հնագույն մատենագրության, այնուհետև դարեր շարունակ ազդել են թե հայ մաքրի և թե հոգևոր մշակույթի վրա»⁶:

Ինության զարգացման ուսումնասիրության առաջին աստիճանի վրա գիտնականները դնում էին տարրերի առաջացումը և դրանց փոխազդեցությունը: Հին մտածողները գտնում էին, որ նյութական աշխարհի հիմքում ընկած էին չորս տարրեր՝ կրակ, օդ, ջուր, հող: Արիստոտելն իր հերթին հանգամանորեն անդրադառնում է այդ խնդրին⁷: Անդրադառնալով իմաստասիրության սահմանմանն ըստ Արիստոտելի, Գավրիթ Անհաղթը նույնպես բոլոր իրերի հիմքը համարում էր չորս տարրերը⁸: Իսկ մեկ այլ տեղ նշել է. «Մարմինը բաղկացած է չորս տարրերից, որի պատճառը գիտեմք բնափիլիսոփան»⁹: Իր հերթին

4 Մանրամասն տե՛ս Զ. Ս. Даниелян, «Космография» («Культура раннефеодальной Армении (IV—VII вв.)»), (հեղինակների կոլեկտիվ): Երևան, 1980, օր. 204 գրքում:

5 Նույն տեղում:

6 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1923, էջ 3:

7 Aristotle, On the Heavens, with an English transl. by W. K. Guthrie, L.-Cambr. Mass., 1939, III. 3 (այսուհետև՝ De coelo), Арнстотель, Метафизика, ред. В. Ф. Асмус, М., 1976, I. 3. 984a.

8 Գավրիթ Անհաղթ, Սահմանը իմաստասիրության, համահավար բնական բնագիրը, Թարգմանությունը գրաբարից ուսեիրեն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արեշատյանի, Երևան, 1960, էջ 94 (աշխարհարար Թարգմանությունն այստեղ և այսուհետև Ս. Ս. Արեշատյանի):

9 Նույն տեղում, էջ 52:

Գյուլաքը, որը Դավիթ Անհաղթի ժամանակակիցն էր, մեծ նշանակություն տալով բնական գիտություններին, դրանց իմացությունը էր պայմանավորում նյութական աշխարհի ճանաչումը, որի հիմքում նա նույնպես ընկած էր համարում շորս տարրերը: Իր նամակում, ուղղված Աղվանից թագավոր Վաչեին (մինչև 461/2 թթ.), նա գրում էր. «Նոսքը ի վիճակի չէ շորս նյութից կազմված աշխարհը ներկայացնել: Եվ այս ամենքին չի վիճակվում, այլ նրանց է բաժին ընկնում, որոնք ջանասիրաբար դբաղվեցին գիտություններով, այսինքն՝ թվաբանությունը, երկրաչափությունը, աստղաբաշխությունը, բժշկությունը...»¹⁰:

Արիստոտելի այն դրույթը, թե տարրերն առաջացել են միմյանցից, Դավիթը արամաբանորեն փորձում է հետևյալ կերպ բացատրել. «Չէ որ եթե դու ասում ես ջուրն առաջանում է կրակից, դրանով իսկ դու ընդունում ես արդեն, որ սկզբից գոյություն ուներ կրակը, իսկ եթե ասում ես, որ ջրից առաջանում է օդը, դրանով ասում ես, որ ջուրն ավելի առաջ է գոյություն ունեցել: Կա մի բան, որ գտնվում է մեջտեղում, այսինքն չի պատկանում ոչ մի ձևով գոյություն չունեցող բաների թվին, բայց նա ինքը գոյություն չունի, այլ գտնվում է այդ երկու ծայրամասերի մեջտեղում, որը կոչվում է հնարավորությունը գոյություն ունեցող»¹¹:

Արիստոտելը գտնում էր, որ տարրերի հակառակ հատկությունների առկայությունը էր պայմանավորված անընդհատ առաջացումը և ոչնչացումը տիեզերքում¹²:

Արիստոտելի տարրերի տեսության հիման վրա Անանիա Շիրակացին բնագիտության տեսանկյունից նոր և կարևոր դրույթներ արժարձեց¹³: Դա հունաբան դարոցին պատկանող գիտնականների և մտածողների բարձր մակարդակի վկայությունն է. հիմքում ունենալով անտիկ գիտության նվաճումները՝ նրանք զբաղվում էին ոչ թե անտիկ գաղափարների լոկ կոմպլիցացիայով, այլ ստեղծագործաբար մշակելով դրանք իրենց հետազոտություններում, ավելի խորացնում էին: Այդ է ապացուցում Անանիա Շիրակացու այն ընդհանրացնող թեզը, ըստ որի նա հստակ ձևակերպել է նյութական աշխարհի գոյության գաղափարը՝ պայմանավորված հակադրությունների միասնությամբ ու սլայքարով¹⁴:

Տիեզերագիտության բնագավառում անտիկ գիտության հիմնական նվաճումը՝ Տիեզերքում գտնվող մարմինների զնդաձևության գաղափարը, ինչպես

10 «Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Բիֆլիս, 1912, էջ 31 (Մավսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմ. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1969, էջ 17), տե՛ս է. Լ. Դանիելյան, V դարի տիեզերագիտական մի պատասիկ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», № 12, 1975, էջ 100:

11 Դավիթ Անյաղը, Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիրի, համահավաք բնական բնագիտք, թարգմանությունը գրաբարից սուսերին, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1976, էջ 142:

12 De coelo, III, 2: Ընդհանուր մեթոդոլոգիական տեսանկյունից հետաքրքրական է Դավիթ Անհաղթի հետևյալ միտքը, «բաժանականքն ապականութեան զոն արարչականը, իսկ բազկացականքն՝ բազկացութեան» (Դավիթ Անյաղը, «Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիրի», էջ 130), («բաժանական հատկանիշները ապականության արարիչներ են, իսկ բազկացական հատկանիշները՝ զոյացման»):

13 Տե՛ս է. Լ. Դանիելյան, Արիստոտելի տարրերի տեսությունը և Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտությունը», ՊԲՀ, 1971 № 2, էջ 217—222:

14 Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և սումար, աշխատությունը Աշ. Արրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 31:

նշվեց, արտահայտվել է Դավիթ Անհաղթի երկերում, Գյուտ կաթողիկոսի նամակում և Սնանիա Շիրակացու աշխատություններում:

Դավիթ Անհաղթը քաջ տեղյակ էր Տիեզերքում գտնվող մարմինների զբնդաձևության տեսակետին: Նա աստղագիտության մասին հետևյալն է ասել. «Իսկ աստղաբաշխությունը ստեղծել են քաղեհացիները, որովհետև անամպ և մշտապես ջինջ երկինքը նրանց թույլ էր տալիս զննել աստղերի շարժումը... Աստղաբաշխության առարկան երկնային մարմիններն են, իսկ ինքը՝ աստղաբաշխությունը փիլիսոփայության առարկան է... Աստղաբաշխությունը, որպես ենթակա ունի երկնային մարմինները, իսկ որպես նպատակ ոչ թե նման մարմիններ ստեղծելը, այլ նրանց շարժումները ճանաչելը... Աստղաբաշխությունը հարակից է գնդաձև մարմինների մասին գիտությանը. և նրանք տարբերվում են իրարից, որովհետև աստղաբաշխությունն առաջանում է երկնային մարմինների շարժման մասին եղած գիտելիքներից, իսկ գնդաձև մարմինների մասին գիտությունը վբաղվում է բոլոր գնդաձև մարմիններով և դրանց բաժանումով, որովհետև խոսում է գնդաձև մարմինների զանազան հատումների մասին»¹⁵:

Դավիթ Անհաղթը, հիշատակելով գնդաձև մարմինների մասին գիտությունը, անտարակույս նկատի ունի գիտելիքների այն բնագավառը, որի մասին Արիստոտելը մանրամասն խոսել է «Երկնքի մասին» աշխատությունում:

Ուսումնասիրելով երկրակենտրոն ուսմունքից բխող Տիեզերքի սահմանափակության վերաբերյալ դրույթը, Արիստոտելը գալիս է այն եզրակացության, որ ամենից բնական շարժումը կատարվում է շրջանագծում գնդաձև մարմնի կողմից և այնուհետև ամփոփում է. «Մարմինը, որը պտտվում է շրջանագծում, պետք է գնդաձև լինի»: Այստեղից, ըստ Արիստոտելի, հետևում է. «Ամբողջ երկինքը և առանձին աստղերը գնդաձև են, քանի որ զունդն ամենից օգտակար ձևն է տեղում կատարվող շարժման համար»: Գնդաձև մարմինների մասին գիտության հիմնարար դրույթը հետևյալ կերպ է ձևակերպել Արիստոտելը. «Այն, ինչ շփվում է գնդաձև (մարմնի) հետ, գնդաձև է հանդիսանում, և նույնը (կարելի է ասել) այն մարմինների մասին, որոնք կենտրոնին մոտ են գտնվում, քանզի գնդաձև (մարմնով) շրջապատված և դրա հետ բոլոր կետերում շրփվող մարմինները նույնպես պետք է գնդաձև լինեն... Եթե երկնային մարմիններից մեկը գնդաձև է, ապա պարզ է, որ մյուսները նույնպես գնդաձև են»¹⁶: Հիմք ընդունելով այս դրույթը և ելնելով տարրերի տեսությունից՝ Արիստոտելը գտնում էր, որ գնդաձև մարմինների մասին գիտության հիմնական առանցքն էր Երկրի գնդաձևության գաղափարը:

Հետաքրքրական են Դավիթ Անհաղթի հաղորդած տեղեկությունները Արեգակի, Երկրի և Լուսնի համեմատական չափերի մասին: Նա գրում է. «Ահա վասիկ արևը, որը երկրից բազմապատիկ ավելի մեծ է, մենք տեսնում ենք մեկ թիզ մեծությամբ»: Մի այլ տեղ նա գրում է. «Ապացուցական դատողությունը ենթակա է այն ամենը, ինչ ճշմարիտ է, թեպետ և աներևակայելի, օրինակ, երբ ասում են, թե Արեգակը անհամեմատ ավելի մեծ է, քան Երկիրը,

¹⁵ Դավիթ Անհաղթ, Սահմանք իմաստասիրության, էջ 38, 94, 132, 134:

¹⁶ De coelo, II 1, 4, 8, 11: Տե՛ս է. Լ. Դանիելյան, Հայ բնափիլիսոփայագիտական մտքի ակունքների մոտ, «Լինինյան ուղիով», 1980, № 5, էջ 92—96:

խակ Երկիրը՝ քան Լուսինը, թեև Արեգակը մեկ ոտնաշափ մեծությամբ է մեկ էրևում: Եվ ահա, թեև սա աներևակայելի է, բայց ճշմարիտ է»¹⁷:

Ճիշտ պատկերացնելով Արեգակի, Երկրի և Լուսնի համեմատական չափերը, ինչպես նաև աստղագիտությունը՝ որպես գիտություն երկնային մարմինների շարժման վերաբերյալ, համագրելով, գնդաձև մարմինների մասին գիտություն հետ, Դավիթ Անհաղթն անկասկած գիտեր, որ դրանք գնդաձև են: Իր ժամանակակից Գյուտի հայացքների մասին ինչ-որ չափով պատկերացում տվող սլատառիկը նույնպես վկայում է, որ V դ. հայ գիտությունը շարունակում էր անտիկ գիտության առաջադեմ ավանդույթները: Նա գրում է. «Մեծ ու սարսափելի ահ ընկավ իմ սիրտը, որն ավելի բարձր է, քան երկինքների երկինքը և ավելի խոր է, քան վարի կիսագունդը»: Հետաքրքրական է, որ Գյուտը, խոսելով որոշ երկնային մարմինների մասին, աստվածներ չհամարելով դրանք, նկարագրում է դրանց արտաքին հատկանիշները: Նա գրում է, որ Լուսինը «Տարվա մեջ տասներկու անգամ վիժած, խիստ յանգոտ, մանգաղաձև, կիսագունդ...», իսկ արեգակը «շեղագնաց է, թյուրընթաց... հույները իրավացիորեն սրան Ապոլոն կոչեցին»¹⁸:

Տիեզերքի կառուցվածքի մասին Արիստոտելի երկրակենտրոն ուսմունքից, որի ուսցիսնալ հատիկն էր երկրի գնդաձևության գաղափարը, բխում և հիմնավորում էին հետևյալ դրույթները. տարրերի սեսությունը, նյութական աշխարհի սահմանափակությունը և ամբողջականությունը, գույի անսահմանությունը, մարմինների բնույթը և շարժումը, Երկրի ձևը և դրա դիրքը Տիեզերքում, հակոտնյանների գաղափարը: Նշված որոշ դրույթների առկայությունը Դավիթ Անհաղթի աշխատություններում հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ նրա նշած տիեզերագիտական դրույթների հիմքում ընկած էր Երկրի գնդաձևության գաղափարը:

Անանիա Շիրակացին իր տիեզերագիտական հայացքներում խիստ հետևողական է Երկրի և տիեզերական մարմինների գնդաձևության հարցում¹⁹:

Արիստոտելը, ասպացուցելով, որ տիեզերական մարմինները գնդաձև են, այնուհետև մեծ ուշադրություն էր նվիրում Երկրի գրաված դիրքին Տիեզերքում: Նա գրում է. «Երկիրը և երկինքը միևնույն կենտրոն ունեն, որովհետև ծանր մարմինները նույնպես շարժվում են դեպի Երկրի կենտրոնը»²⁰: Իսկ Շիրակացին գրում է. «Եւ քանզի երկիրս շորեքկուսի ի միջոցի երկնի կառուցաւ, ոչ թոյլ տայ սմա երկին իւրով երագութեամբն ի ներքին կիսագունդն խոնարհել»²¹: Այս դրույթը որոշ չափով արտացոլում է էմպեդոկլեսի կարծիքը, որը բերում է Արիստոտելը. «Մյուսները համաձայն են էմպեդոկլեսի հետ, որ երկնքի արագ շարժումն է... որը խանգարում է Երկրի շարժմանը»²²: Սակայն Արիստոտելն այս կարծիքի հետ համաձայն չէ»²³:

17 Դավիթ Անյաղր, *Վերլուծութիւն «ներածութեանք» Պորփիրի, էջ 38*: Դավիթ Անյաղր, *Մեկնութիւնն ի վերլուծականն Արիստոտէլի, համահալաք բնական բնագիրը, թարգմանությունը գրարարից ռուսերեն, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1967, էջ 82*:

18 Կաղանկատվացի, էջ 25, 31—32 (աշխ. թարգմ., էջ 13, 17—18):

19 Անանիա Շիրակացի, էջ 9—14:

20 De coelo, II, 14:

21 Անանիա Շիրակացի, էջ 9:

22 De coelo, II, 13:

23 Նույն տեղում:

Արիստոտելի ու էմպեդոկլեսի կարծիքների քննությունը ցույց է տալիս, որ Անանիա Շիրակացին կարծես թե սինթեզում է դրանք և երկրի գրաված դիրքը Տիեզերքում բացատրում ինչպես երկնքի շարժումով, նույնպես և տարրերի կշռային հարաբերակցության տեսանկյունից, ընդ որում, կրակի շարժումը փոխարինելով օդային դանդաղածների շարժումով²⁴:

Նշված է, որ Տիեզերքի կենտրոնում հողմի շնորհիվ Երկրի գրաված դիրքի մասին եղած տեսակետը մինչև Նյուտոնի տեսության հանդես գալն ավելի բնալ է եղել և միջնադարյան եվրոպական գիտության մեջ կրել է «Հուզմերի տեսություն» անվանումը²⁵:

Անանիա Շիրակացին քննադատում է աստղագուշակությունը և ցույց տալիս աստղային երկնքի ուսումնասիրության կարևորությունը ճանապարհորդությունների և եղանակը կանխագուշակելու համար: Այս առումով կարևոր են նրա հաղորդումները Կենդանակերպի, Միր Կաթինի և Խեցգետնի համաստեղության մասին²⁶:

Շիրակացու աշխատությունում Միր Կաթինի մասին եղած հաղորդման մեջ առավել հետաքրքրական է այն հատվածը, որտեղ նա գրում է. «Բարի փիլիսոփաները դրա մասին ասել են, որ այն կուտակված թույլ և ուժեղ աստղերի բազմություն է, որոնց լույսը ոչ որոշակի տեսանելիության հետևանքով միանման է ընկալվում»²⁷: Այստեղ արտացոլվել է մեծ մտածող ատոմիստ Դեմոկրիտի տեսությունը²⁸, որի հիմքում Տիեզերքի՝ բազմաթիվ աշխարհներից կազմված լինելու պատկերացումն էր:

Եղանակի կանխագուշակության կապակցությամբ հետաքրքրական է հետևյալ հատվածը Շիրակացու աշխատությունից, ուր նա գրում է, որ Մսուրը իրենից ներկայացնում է աստղերի ինչ-որ կույտ, որն ամպանման է երևում: «Այն,— շարունակում է Շիրակացին,— գտնվում է Խեցգետնու պատյանի մոտ, և դրա հարևանությամբ գտնվում են երկու աստղեր՝ մեկը հարավից, իսկ մյուսը՝ արևմուտքից, որոնք կոչվում են Իշուկներ: Եվ եթե պարզ եղանակին վեր նայես և հանկարծ Մսուրը չի երևա, իսկ թույլ՝ Իշուկներ կոչվող աստղերը կհրեան, ապա այդ ամպամածության առաջանալու նշան է: Երբ Մսուրը միննած է, իսկ աստղերը նման են մեկը մյուսին, այդ անձրևի կանխագուշակում է»²⁹:

Հետաքրքրական է համեմատությունը Պլինիոսի երկի հետևյալ հատվածի հետ, ուր նա գրում է. «Խեցգետնի (Cancer) համաստեղությունում երկու փոքր աստղեր են գտնվում, որոնք կոչվում են Իշուկներ (Aselli): Դրանց միջև փոքր ամպ կա, որը կոչվում է Մսուր (Praesepio): Երբ լավ եղանակին այդ

24 ՏՆ՝ Ս. Մ. Даниелян, Армянские космографические труды VII века о строении Вселенной, Ереван, 1978, с. 33.

25 А. Г. Абрамян, Г. Б. Петросян, Ананья Ширакаци, Ереван, 1970, стр. 75: Հմմտ. Բ. Թումանյան, Երկրակենտրոն և արևակենտրոն սխեմաները Հայաստանում, Երևան, 1973, էջ 63—64:

26 Նեյգերաուեիը նշում է, որ կենդանակերպի (Zodiac) մասին պատկերացումը բարեկարգների մոտ ստեղծվել է մ. թ. ա. V—IV դդ. Օ. Խեյցեծլյաք, Точное науки в древности, М., 1968, стр. 11), իսկ այլ հեղինակներ նշում են մ. թ. ա. VIII դ. (G. Abetti, նշվ. աշխ. էջ 11, P. Doig, A Concise History of Astronomy, London, 1950, էջ 4—5):

27 Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն, էջ 37—38:

28 «Материалисты древней Греции», М., 1955, էջ 114; С. Я. Лурье. Демокрит. Тексты, переводы, исследования, М., 1970.

29 Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 307:

ամպը դադարում է երևալ, ապա հետևում է ուժեղ փոթորիկ, սակայն, եթե այդ երկու աստղերից հյուսիսայինը ծածկված լինի մառախուղով, ապա հարավային քամի կլինի, իսկ եթե հարավայինը՝ (ծածկված լինի մառախուղով), ապա քամին կլինի հյուսիսից»³⁰:

Պլինիոսը ներկայացրել է, ըստ երևույթին, ոչ իր դիտարկումների արդյունքները, այլ այն տեղեկությունները, որոնք արգասիք էին ավելի ցամաքային կլիմա ունեցող վայրերում կատարված դիտարկումների: Ուրեմն այստեղ Պլինիոսի աղբյուրը եղել են բարելոնացիների դիտարկումները՝ կատարված Միջագետքում: Իսկ Անանիա Շիրակացին, հետևելով Խեցգետնի համաստեղության մասին անտիկ աշխարհից հասած տեղեկություններին, դրանց ավելացնում է իր սեփական դիտարկումների արդյունքները:

Անանիա Շիրակացին աստղային երկնքով կողմնորոշվելու մասին գրում է. «Դիողորոս Սամոսացին մեզ պատմում է Հնդկաստանի մասին, որ այնտեղից կիմերիկոն երկիր նավարկողները Յուլի (համաստեղությունը) տեսնում են երկնքի մեջտեղում, իսկ Բազումքինը՝ ընդ մեջն Կեռեայ»³¹:

Անանիա Շիրակացին հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում Լուսնի աղբյուրության հետ կապված մակընթացությունների ու տեղատվությունների, ինչպես նաև «աստղային երկնքի հետ կապված» երկրաշարժերի մասին³²:

Շիրակացու աղբյուրը երկրաշարժերի պատճառի մասին կարող էր լինել Պլինիոս Ավագի երկը: Պլինիոսը բերում է բարելոնացիների տեսությունը, ըստ որի Երկրի մակերևույթի վրա ճեղքվածքներն առաջանում են «աստղերի ուժից», սակայն միայն այն երեք «աստղերի», որոնց նրանք վերագրում են ամպրոպները: Դրանք էին՝ Սատուրնը, Յուպիտերը և Մարսը³³:

Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտական աշխատություններում ամփոփված են վաղ միջնադարյան Հայաստանի բնափիլիսոփայական մտքի նվաճումները:

2. Տ Ո Մ Ա Ր

Ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայկական լեռնաշխարհում, հնագույն ժամանակներում օգտագործվել է լուսնային օրացույց: Հայկական մի շարք ձևազերերում տեղեկություններ կան այն մասին, որ ժամանակի երկար պարբերությունները հաշվվել են լուսնամիտներով³⁴: Անանիա Շիրակացին էլ Անդ-

³⁰ Pliny, Natural History, With an English transl., in ten volumes by N. Rackham, London, 1950, vol. V, XVIII, LXXX, 353:

³¹ Ա. Դ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 337: Ինչպես հայտնի է, Յուլի համաստեղության ամենավաղ աստղը Ալդեբարանն է, որն իր օրական շարժման մեջ հետևում է «Բազումք» խումբ կազմող աստղերին: Այժմ պարզված է, որ բանկվող աստղերի ամբողջական թիվը Բազումքի շրջանում պետք է 1000 ավելի լինի (տե՛ս В. А. Амбарцумян, Н. В. Музоян, Э. В. Парсаян, О. С. Чавусян, Вспыхивающие звезды в Плеядах, IV, препринт, № 6, Ереван, 1973):

³² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն, էջ 14, 43:

³³ Plin. Nat. Hist., II. XVIII. 82, LXXXI, 191—192: Հնում հայտնի մոլորակները արեգակի հետ միասին աստղեր էին անվանվում:

³⁴ Վերջին տարիներս Գեղամա և Վարդենիսի լեռներում հայտնաբերվեցին աստղագիտական քնույթի ժայռապատկերներ (մ. թ. ա. II—I հազարամյակ): Դրանցից մի քանիսի վրա պատկերված սկավառակի շուրջը եղած ճառագայթների քանակը համընկնում է լուսնային ամսվա տեղությունում պարունակված օրերի քանակին:

րեաս Բյուզանդացու տոմարի մեկնության մեջ նշում է, որ այդ շրջանում ամսանուններ չեն օգտագործվել, այլ ամիսները կրել են համարներ (ըստ տարվա մեջ ունեցած դրանց կարգի) և որ դրանք հաշվել են գարնանային գիշերահավասարից:

Լուսնային օրացույցը, տարեսկզբին արագ տեղափոխության պատճառով, գործածության համար անհարմար է, մանավանդ այնպիսի ժողովուրդների համար, որոնք նատակյաց կյանք են վարում և հիմնականում վբաղվում են գյուղատնտեսությամբ: Այդպիսիների օրացույցը պետք է արտացոլի տարվա եղանակները, գյուղատնտեսական այս կամ այն բնույթի աշխատանքի գոնե մոտավոր սլահը: Եվ ահա բավական վաղ շրջանից Հայկական լեռնաշխարհում լուսնային օրացույցը փոխարինվում է լուսնաարեգակնային օրացույցով:

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահպանվում է մի գոտի օրացույց, որը գտնվել է Սանահինում և մոտ երեք հազարամյա պատմություն ունի: Դրա մանրամասն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բաբելացիների նման մեզ մոտ ևս լուսնաարեգակնային տարին կազմված է եղել 12 լուսնային ամիսներից և ժամանակ առ ժամանակ մտցվել է 13-րդ ամիս, որպեսզի տարեսկիզբը գարնանային գիշերահավասարի օրից շատ չհեռանա:

Մեր թվականությունից դեռևս շատ առաջ (հավանաբար առաջին հազարամյակի կեսերին) Հայաստանում օգտագործվել է արեգակնային օրացույց: Հայերը, տիրապետելով աստղագիտական հարուստ գիտելիքների, կարողացան կազմել օգտագործման համար բավական հարմար օրացույց, որը շատ առավելություններ ուներ լուսնային, լուսնաարեգակնային և նույնիսկ ժամանակակից հումնական արեգակնային օրացույցի նկատմամբ:

Հայկական արեգակնային օրացույցը կազմված էր 12 ամսից՝ 30-ական օրով և լրացուցիչ ամսից՝ 5 օրով: Ահա այդ ամիսները:

1 Նավասարդ 30 օր	7 Մեհեկան 30 օր
2 Հոռի 30 օր	8 Արեգ 30 օր
3 Սահմի 30 օր	9 Ահեկան 30 օր
4 Տրե 30 օր	10 Մարերի 30 օր
5 Քաղսց 30 օր	11 Մարդաց 30 օր
6 Արաց 30 օր	12 Հրոտից 30 օր
	Ավելյաց 5 օր

Նավասարդ բառացի նշանակում է «Նոր տարի», «ավելյացը» այդպես է կոչվում՝ ավելացած 5 օրերի պատճառով: Մնացած ամիսների անունները կապված են եղանակի, գյուղատնտեսական աշխատանքների ու հեթանոսական աստվածների անունների հետ:

Հին հայկական տոմարում³⁵ ամսաթվերն ունեցել են հատուկ անուններ,

35 Տոմար բառն առաջացել է հունարեն *τομήριον*-ից: Այդպես էին մի ժամանակ անվանում այն մատյանը, ուր հիշատակված էին տարվա ամիսները, օրերը և առևտրական ու քաղաքացիական տարրեր անձնավերությունների անուններ և այլն: Հայոց տոմարի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Ա. Բաղդույան, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970:

և, ըստ երևույթին, ոչ թե ամսաթիվն անվանվել է ամսվա մեջ դրա ունեցած հերթական համարով, այլ իր անունով³⁶:

Ամսօրերի անունները կապված են Հայաստանի հեթանոսական աստվածների մեհյանների, սրբացված լեռների, սրբազան վայրերի անունների հետ³⁷: Իսկ «ավելյաց» օրերն էլ կրում են անզեն աչքով երևացող հինգ մոլորակների անունները:

Չնայած հայկական արեգակնային օրացույցը եգիպտականի տիպի է, սակայն մեղ մոտ տասնօրյակներ (դեկադաներ) չեն օգտագործվել:

Շաբաթվա գաղափարը հայկական արեգակնային օրացույցում թերևս մտել է շատ ավելի ուշ ժամանակաշրջանում, քան ինքը՝ այդ օրացույցը: Շաբաթվա օրերն անվանվում են շաբաթվա մեջ դրանց ունեցած կարգով (բացի ուրբաթից, որ նշանակում է «նախապատրաստվել» և շաբաթից, որը «հանգիստ» է նշանակում, կիրակին էլ փոխարինել է միաշաբթին՝ ի պատիվ Քրիստոսի հարուխյան և անվանումը նշանակում է «տիրոջ օր»):

Շատ վաղ ժամանակներից հայերն օրը բաժանել են 12 ցերեկային և 12 գիշերային ժամերի: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր հատուկ անունը, որի հիմքում ընկած է օրվա տվյալ ժամանակահատվածի լուսավորության աստիճանը³⁸:

Ինչպես այլ ժողովուրդների, նույնպես և հայերի մոտ սկզբում ցերեկը և գիշերը առանձին-առանձին էին բաժանված 12-ական մասի, ընդ որում գիշերվա ու ցերեկվա մասերն իրար հավասար են եղել միայն գարնանային ու աշնանային գիշերահավասարի օրերին: Նման բաժանումը չէր կարող բավարարել ժամանակի ճշգրիտ չափման օրնցօր աճող պահանջները: Մասնավորապես դրա անհարմարությունը ակնբախ դարձավ, երբ ցերեկվա պահերը ցույց տվող արեգակնային ժամացույցների կողքին հանդես եկան ավելի հարմար ու համեմատաբար ճշգրիտ, այլ սկզբունքով գործող ժամացույցներ (ավազի, ջրի, կրակի):

36 Այդ անուններն են՝

1 Արեգ	11 Երեզական	21 Գրգուռ
2 Հրանդ	12 Անի	22 Կորդուիթ
3 Արամ	13 Պարխար	23 Մմակ
4 Մարգար	14 Վանատուր	24 Լուսնակ
5 Ահրանք	15 Արամազդ	25 Ցրոն (կամ Սփիւոն)
6 Մազդեզ	16 Մանի	26 Նպատ
7 Աստղիկ	17 Ասակ	27 Վահագն
8 Միհր	18 Մասիս	28 Սիմ
9 Զոպարեր	19 Անահիտ	29 Վարագ
10 Մուրց	20 Արտղած	30 Գիշերավար

Ավելյաց օրերի անունները՝

1 Լուծ	5 Փառազնոտ	5 Ծկրավորի
2 Եղջերու	4 Արտախուր	

37 Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյանի քարտեզը՝ Հայկական ամսօրերի անուններին նվիրված սրբազան վայրերը նախաբրիտոնեական Հայաստանում, Հ. Ս. Բաղալյանի նշվ. աշխատությունում:

38 Տերեկային ժամերն էին՝ այգ, ծայգ, ծայրացյալ, ճառագայթյալ, շառավիղյալ, երկրատես, շանթակող, հրակոթ, հուրփայլյալ, թաղանթյալ, ատաղուտ, արփող: Գիշերվա ժամերը՝ խավարուկ, աղջամուղջ, մթացյալ, շաղավոտ, կամավոտ, բավական, հավաթափյալ, գեղակ, լուճաճեմ, առավոտ, լուսափայլ, փայլածու:

Օրը 24 հավասար մասի բաժանելը գիտական գրականության մեջ առաջին անգամ հանդիպում է հուլյն պիտնական Պտղոմեոսի (մոտ. 83—168) աշխատությանը: Որ հայերն ուշ դարերում են անցել օրը հավասար մասերի բաժանելուն, դա կասկածից վեր է: Թե երբևանի՞ց է այդ անցումը կատարվել, այդ հարցը բավական առեղծվածային է թեկուզ այն պատճառով, որ մեզ հասած սկզբնաղբյուրները չեն ընդգրկում հայ ժողովրդի կազմավորումից հետո եղած ողջ ժամանակաշրջանը: Մենք այդ ձեռագրերի հիման վրա կարող ենք միայն նշել առաջիկա հայտնի նվազագույն սահմանը:

Մատենադարանում պահպանվում են IV դարի հուշակավոր տոմարագիտ Անդրեաս Բյուզանդացու աշխատությունների բազմաթիվ ընդօրինակություններն ու մեկնությունները, որոնցում մասնավորապես պարունակվում է գիշերվա ու ցերեկվա տեղումնությունների բոլորակ: Դրա ուսումնասիրությունը հանգեցնում է այն համոզման, որ Հայաստանում արդեն IV դարում օրը բաժանված էր 24 հավասար մասերի:

Որպես արեգակնային օրացույց օգտագործողներ, հայերն օրվա սկիզբը համարել են առավոտյան արևածագը: Որոշ ձևագրերում կան նշումներ, որոնցից հետևում է, որ օրը սկսվել է արևամուտից: Սակայն դրանք հիմնականում կամ բառացի թարգմանություններ են, և կամ գրված են այն գաղթավայրերում, ուր այդ երկրի ժողովուրդը ղեկավարվել է այլ տոմարով ու օրն էլ սկսվել է երեկոյից:

Օրվա սկիզբը առավոտյան արևածագից (կամ երեկոյան՝ արևամուտից) հաշվելը բավական դժվարություններ էին հարուցում տարվա տարբեր օրերին դրանց սկսելու պահի ուշ կամ շուտ հասնելու հետևանքով: Այդ բանն ավելի զգալի էր աշխարհագրական մեծ լայնություններում: Ժամանակի չափման համեմատաբար ավելի ճշգրիտ գործիքների հանդես գալն անելանելի դրություն է ստեղծում: Նվրոպական մի շարք երկրներ անցնում են օրը գիշերվա կեսից սկսելուն: Այն հետզհետե մուտք է գործում նաև Հայաստան և լայնորեն տարածվում հատկապես գիտական գրականության մեջ:

Հեթանոսական շրջանի հայկական տոմարի և, հատկապես, դրա սկզբնավորության մասին շատ քիչ տեղեկություններ են մեզ հասել: Մովսես Խորենացու վիպագրությամբ Արտաշես թագավորի օրոք (189—160 թ. մ. թ. ա.) հայկական օրացույցը հիմնական կարգավորման է ենթարկվել: Շիրակացին էլ հայոց ամսանունները կապում է հայ առասպելական նախահայր Հայկի զավակների (ուսարերի ու դուստրերի) անունների հետ:

Հայկական արեգակնային տարին պարունակում էր 365 օր, այսինքն՝ մոտ $\frac{1}{4}$ օրով պակաս իրական տարուց: Դա նշանակում է, որ 1460 տարի անցնելուց հետո առաջանում էր մեկ տարվա տարբերություն: Որոշ հիմքեր կան ենթադրելու, որ 1460 տարվա ընթացքում առաջացած այդ մեկ տարվա սխալն ուղղվում էր 1461 տարին հաշվի մեջ չմտցնելով, այն համարելով «նահանջից նահանջ»: 1461-ամյա այդ պարբերաշրջանը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է «Հայկական շրջան» կամ «Հայկեա շրջան» տերմիններով: Որոշ հեղինակների կարծիքով 428 թվականին (եբրե նավասարդի 1-ը համընկել էր հռոմեական տոմարի օգոստոսի 11-ի հետ) լրացել էր Հայկյան երկրորդ պարբերաշրջանը: Որից էլ ստացվում է, որ հեթանոսական հայկական դարաշրջանը (կամ այլ կերպ՝ բուն հայոց թվականը) հաշվվել է 2493 թվականից (մ.

թ. ա.), այն կապելուով հայերի առասպելական նախահայր Հայկի կողմից ասորեստանցիների Բելին սպանելու պահի հետ:

Հայկական արեգակնային օրացույցի շարժական լինելը որոշ դժվարություններ է առաջացնում (տարեկազմի տեղափոխման պատճառով): Այս օրացույցով մշտապես խախտվում են ոչ միայն ամիսների ու տարվա եղանակների որոշակի համապատասխանությունները, այլև իր ժամանակին մեծ կարևորություն ունեցող եկեղեցական տոների ու ծիսակատարությունների ժամկետները: Այդ հանգամանքը հատկապես դժվարություններ է հարուցում քրիստոնեությունը Հայաստանում տարածվելուց հետո: Բանն այն է, որ քրիստոնեական եկեղեցին պահանջում էր եկեղեցական տոները կատարել միմիայն սրոշակի օրերի: Մասնավորապես զատիկի տոնը որոշվել էր կատարել զարնային գիշերահավասարից հետո եկող լիալուսնի առաջին կիրակի օրը: Հայաստանում ժամանակի շափման նման մեթոդի առկայությունը և դրան ներկայացվող պահանջները բոլորովին այլ էին, որի պատճառով և հաճախ խառնաշփոթություն էր առաջանում: Ինչպես քրիստոնեական կրոն ընդունած մյուս երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, վերոհիշյալ տոները ժամանակին կատարելու համար օգտագործվում էին 19-ամյա, 95-ամյա, իսկ 352 թվականից՝ Անդրեաս Բյուզանդացու կազմած 200-ամյա աղյուսակները:

555 թ. Դվին քաղաքում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովում որոշվում է Անդրեաս Բյուզանդացու կազմած աղյուսակների վերջանալուց հետո կազմել նոր աղյուսակներ և սահմանել տարեթվերի հաշվման նոր դարաշրջան՝ «Հայոց Մեծ թվականը», որի սկիզբը համարվում է «Քրիստոսի ծննդյան էրայի» 552 թ. հուլիսի 11-ը: Դրա պատճառն այն էր, որ Անդրեաս Բյուզանդացու ՇԼԲ (532) աղյուսակները գործածելիս այլ ազգերի նման, մեզ մոտ տարեակիզբն ընդունել են այդ աղյուսակների գործածման առաջին օրը (թուփի 1-ը), որը հուլյան տոմարով համընկնում է օգոստոսի 29-ին: Դրանից հետո հայկական օրացույցը շարունակում է մնալ հին հայկական տոմարի սկզբունքով՝ «շարժական» և 552 թ. տարեմուտան էլ համընկնում էր հուլիսի 11-ին:

Հայոց Մեծ թվական մտցնելուց հետո էլ հայկական օրացույցը մնում է «շարժական»: Տոմարական խառնաշփոթություններից խուսափելու նպատակով Անանիա Շիրակացին կազմում է այդ տոմարի ու հռոմեական օրացույցի համապատասխանության ՇԼԲ (532)-ամյա աղյուսակներ³⁹:

Հայկական ու հռոմեական տոմարների տարեակիզբները չհամընկնելու պատճառով դրանցից յուրաքանչյուրի մեկ տարին ընկնում է մյուսի երկու (իրար հաջորդող) տարվա մասերի հետ: Այդ երկու տոմարների զուգակցության համար պետք է զեկալարվել հետևյալ կանոնով: Եթե հաշվումները կատարվում են 552—1320 թթ. համար, ապա տվյալ տարվա նավասարդի 1-ից դեկտեմբերի 31-ը եղած օրերի դեպքում հռոմեական թվականից հայկականն ստանալու համար պետք է հանել 551, իսկ հունվարի 1-ից նավասարդի 1-ը եղած օրերի համար՝ 552: 1320 թ. երկու տոմարների տարեակիզբները համըն-

³⁹ 532=4×7×19: 4-ը նահանջ տարիների տարրերությունն է, 7 տարի տարրերությամբ նույն ամսաթվերին կրկնվելին շարաթվա օրերը, եթե նահանջ տարիներ չլինեին, իսկ 19 տարի տարրերությամբ տարվա նույն օրերին կրկնվում են Լուսնի փուլերի հասակները: Այսինքն՝ 532 տարի հետո նույն հաջորդականությամբ կրկնվելին շարաթվա օրերը և Լուսնի փուլերի հասակները: Հետևապես 532-ամյա պարբերությամբ կրկնվելին զատիկ և եկեղեցական բոլոր շարժական տոները:

կան. և հենց այդ տարում էլ գոյանում է հայոց լրացուցիչ մեկ տարին, քանի որ մի տարվա նավասարդի 1-ը հունվարի 1-ին էր, իսկ հաջորդ տարվա նավասարդի 1-ը՝ այդ նույն թվականի դեկտեմբերի 31-ին: Ուստի և 1320 թ. հետո վերոհիշյալ 551-ի և 552-ի փոխարեն պետք է հանել 551-ի տեղ՝ 550, իսկ 552-ի տեղ՝ 551:

VII դարում, Անաստաս կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, Անանիա Շիրակացին կազմում է «անշարժ» տոմարի նախագիծ, որը դժբախտաբար չի գործածվում, քանի որ կաթողիկոսի մահից հետո դրանով ոչ ոք չի զբաղվում: Լայն է եղել Անանիա Շիրակացուն հետաքրքրող հարցերի շրջանակը: Իր աշխատություններում բացի ընդհանուր տիեզերագիտական և աշխարհագրական հիմունքները շարադրելուց Անանիա Շիրակացին անդրադարձել է աստղագիտության մի շարք փորձնական կիրառությունների (մասնավորապես նավագնացության ժամանակ կողմնորոշվելու համար և օրվա ժամը որոշելիս): Տվել է Հայաստանի միջին լայնության համար սովերաշափ կազմելու կանոնը: Կազմել է լուսնի ծննդի ու լրման 19-ամյա պարբերության աղյուսակներ:

Անանիա Շիրակացին իր աշխատություններում հաճախ է մեկնաբանել հայկական աստղագիտական տերմինները, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում հայ աստղագիտության պատմության համար:

Մեծ կարևորություն ունեն Անանիա Շիրակացու մաթեմատիկական աշխատությունները: Նա մաթեմատիկական համարում էր «բոլոր գիտությունների մայրը»: Շիրակացու մաթեմատիկական աշխատություններն ամփոփող դասագիրքը փաստորեն աշխարհում մեզ հասած թվաբանական դասագրքերից ամենահինն է: Այդ դասագրքից միայն առանձին մասեր են մեզ հասել: Նրանց մեջ են մտնում զումարման, հանման ու բազմապատկման, հակադարձ մեծությունների աղյուսակները, մի շարք խնդիրներ, խրախճանականներ և այլն: Բացի դրանցից, կա երկու աղյուսակ, որոնցում օգտագործված թվերը հիշեցնում են թվաբանական ու երկրաչափական պրոպրեսիաները: Շիրակացու աշխատություններում հանդիպում են ինչպես մեկ համարիչով, այնպես էլ կանոնավոր կոտորակներ, որոնց համարիչը 60-ից փոքր ցանկացած թիվ է, իսկ հայտարարը՝ 60-ի ամբողջ աստիճաններ:

Դասագրքում բերված խնդիրներն ու դրանց պատասխանները հանգեցնում են այն ենթադրության, որ դրանց լուծումները կատարվել են տարբեր, մասնավորապես կեղծ դրություն ու ինվերսիայի (տվյալների տեղափոխության) եղանակներով: Սակայն կան նաև այնպիսիները, որոնք եզրպատական ու հունական մինչ այդ հայտնի եղանակներով զփվար կամ անհնար է լուծել:

Շիրակացու կազմած խրախճանական խնդիրների մի մասը սրամտորեն կազմած լինելու և բովանդակության հետաքրքրականության պատճառով մինչ այժմ էլ որոշ փոփոխություններով պահպանվել է հայ ժողովրդի բանահյուսության մեջ:

Անանիա Շիրակացու մեզ հասած աշխատություններից գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև թանկարժեք քարերին, շափ ու կշիռներին, ֆիզիկայի ու օդերևութաբանության տարբեր հարցերին վերաբերող ուսումնասիրությունները: Նա բերում ու բացատրում է քամու, անձրևի, ձյան, կարկուտի, ծիածանի առաջացման պատճառները: Նրան հայտնի էր, որ լույսի տարածման արագությունը շատ ավելի մեծ է, քան ձայնինը: Արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա հետ առևտրական

և այլ գործարքներով կապված տարրեր երկրներում օգտագործված շափման միավորների և դրանց զուգակցությունների մասին: Դրանք տրված են այնպիսի մանրամասներով, որ հնարավորություն են տալիս այդ մեծություններն արտահայտել ժամանակակից շափ ու կշռի միավորներով, մի բան, որը մեծ կարևորություն ունի մատենագրական, մանավանդ քաղաքական ու տնտեսական հարցերի լուծման համար:

Անանիա Շիրակացին կազմել է ակուստիկայի բնագավառում իր ժամանակի շափանիշով առաջավոր ուսմունքը ներկայացնող «տասնորդական աղյուսակի» հայկական տարբերակը, որով մեծապես հարստացրել է հայ երաժշտագիտությունը՝ ձայների, ձայնամիջոցների և ձայնաշարքերի կազմությանը վերաբերող նոր գաղափարներով: Հորինել է նաև «քաղցրալուր» շարականներ:

Մատենադարանի ձեռագրերում պահպանվել են բազմաթիվ տոմարական ու աստղագիտական բոլորակներ, որոնց տվյալներից երևում է, որ այդ ժամանակներում մեզ մոտ որոշվել են գիշերվա ու ցերեկվա տևողությունները տարվա տարբեր ամիսներին, գիշերը և ցերեկը իրենց լույս տալու տևողությունը, ևուսնի ընթացքը (մասնավորապես ևուսնի ու Արեգակի անկյունային հոսանքությունն ամսվա տարբեր օրերին), Արեգակի տեսանելի շարժումը զոդիակի համաստեղություններով և այլն: Բավական հիմքեր կան ենթադրելու, որ հայ հեղինակները (հատկապես Շիրակացին) կատարել են ինքնուրույն դիտումներ և օգտվել դիտողական ու շափողական գործիքներից:

Վերադառնալով «անշարժ» տոմարի հարցին՝ պետք է նշել, որ հայ իրականության մեջ այն մտցվեց 532-ամյա առաջին պարբերաշրջանի վերջանալուց հետո՝ 1084 թ., Հովհաննես Իմաստասերի (Սարկավագ) կողմից:

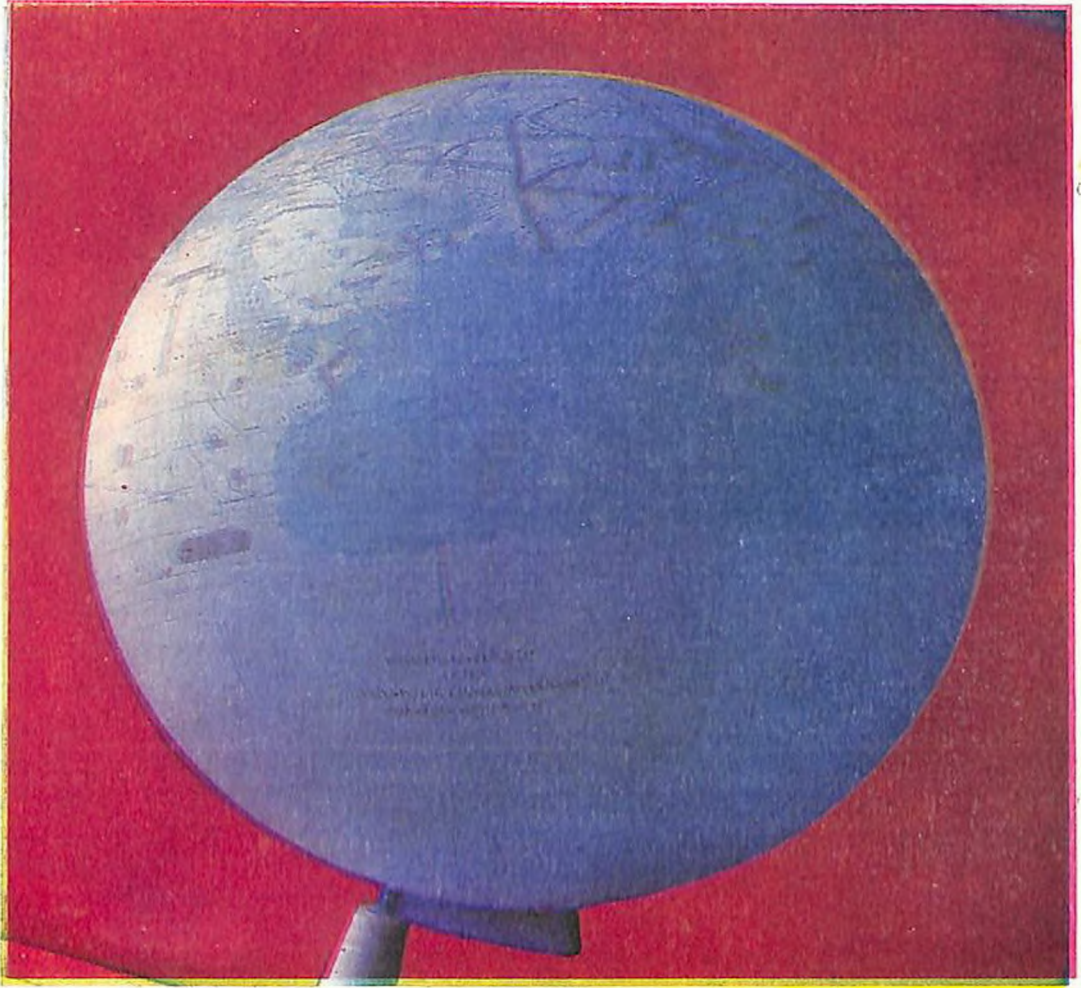
Հեղինակը տարեսկիզբը, որն այդ տարի ընկնում էր փետրվարի 29-ին, սեղափոխեց օգոստոսի 11-ին, աշխատելով այն նմանեցնել Մեսրոպ Մաշտոցի ու նրա աշակերտների՝ 428 թ. օգտագործած տարեմուտին: Սարկավագադիր տոմարով 4 տարին մեկ լինում էր նահանջ, և այդ տարում ավելյաց ամիսը 5-ի փոխարեն ունենում էր 6 օր⁴⁰:

Սարկավագադիր թվականից մեր թվականով տարին ստանալու համար անհրաժեշտ է վարվել հետևյալ կերպ. եթե դեպքը տեղի է ունեցել օգոստոսի 11-ից դեկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակամիջոցում՝ սարկավագադիր թվա-

⁴⁰ Սարկավագադիր տոմարի ամիսները հոռեական ամիս-ամսաթվերի հետ ստացան հետևյալ համապատասխանությունը:

Փակագծերում գրված թվերը վերաբերում են նահանջ տարիներին:

Նավասարդ	օգոստոսի 11—սեպտեմբերի 9
Հոռի	սեպտեմբերի 10—հոկտեմբերի 9
Սահմի	հոկտեմբերի 10—նոյեմբերի 8
Տրե	նոյեմբերի 9—դեկտեմբերի 8
Քաղոց	դեկտեմբերի 9—հունվարի 7
Աբաց	հունվարի 8—փետրվարի 6
Խհեկան	փետրվարի 7—մարտի 8 (7)
Արեգ	մարտի 9 (8)—ապրիլի 7 (6)
Ահեկան	ապրիլի 8 (7)—մայիսի 7 (6)
Մարերի	մայիսի 8 (7)—հունիսի 6 (5)
Մարզաց	հունիսի 7 (6)—հուլիսի 6 (5)
Հրոսից	հուլիսի 7 (6)—օգոստոսի 5 (4)
Ավելյաց	օգոստոսի 6 (5)—օգոստոսի 10:

Ներկայումսը ըստ Անանիա Շիրակացու (610—685 թթ.)
«Աշխարհացոյցի» վերակազմությունը Ա. Տ. Երեմյանի

կանին ավելացնել 1083: Իսկ եթե դեպքը տեղի է ունեցել հունվարի 1-ից օգոստոսի 11-ն ընկած ժամանակամիջոցում՝ դումարել 1084:

Հայոց Փոքր թվականն մոտ 200 տարի օգտագործվել է հյուսիսարևելյան հայաբնակ վայրերում:

1084 թվականից, մի այլ տոմարագետ՝ Ստեփանոսը, ևս կազմեց «անշարժ» տոմար: Նա փաստորեն շարունակեց հին օրացույցը, միայն թե 4 տարին մեկ մտցնելով լրացուցիչ օր: Ստեփանոսի կազմած տոմարը, շնայած իր որոշակի առավելությունը, տարածում չստացավ:

3. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔՍՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում ֆեոդալական հասարակարգի զարգացումը հետևանք չէր «բարբարոսների» ներխուժումների, ինչպես այդ եղավ Արևմուտքում, այլ արդյունք էր երկրի ներքին զարգացման: Այս երևույթն իր կնիքն է դնում հայկական վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջանի մշակույթի զարգացման վրա: Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում մենք չենք տեսնում ընդհատում կամ հետադիմություն երկրի մշակութային երևույթների բնագավառում: Ընդհակառակն, ձևավորվող վաղ ֆեոդալական հայկական մշակույթը հանդիսանում է նախաֆեոդալական ժամանակաշրջանի՝ հայկական ու ճեղքնիստական մշակույթի անմիջական օրինաչափ շարունակությունը: Սրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ IV—VII դդ. հայկական մշակույթն իր բոլոր դրսևորումներով հանդես է գալիս իբրև մի ամբողջականություն, իբրև ներգաշնակ միահյուսումն հայ ժողովրդի նախորդ ժամանակաշրջանների նյութական ու հոգևոր մշակույթի զարգացման⁴¹:

Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանում իր ծաղկման շրջանն ապրող հունարան դպրոցի ներկայացուցիչները մեծ ուշադրություն էին նվիրում հունահելլենիստական գիտական ու գրական ժառանգությանը:

Վաղ միջնադարյան Հայաստանի աշխարհագրության և քարտեզագրության անշուգական հուշարձան է Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ը:

«Աշխարհացոյց»-ի հիմնական մասն է կազմում Հայաստանի, Կովկասի և Սասանյան Իրանի աշխարհագրական նկարագրությունը: «Աշխարհացոյց»-ը այս առումով բոլորովին ինքնուրույն և ինքնատիպ երկ է: Գիտության մեջ արմատացած է այն կարծիքը, թե «Աշխարհացոյց»-ը աշխարհագրության ձևակերպ է եղել միջնադարյան Հայաստանում: Այդ ճիշտ պետք է լինի զարգացած միջնադարի համար, սակայն արդյո՞ք այդպես էր սկզբնական շրջանում, VII դարում դժվար է պնդել:

Անանիա Շիրակացին ընդհանուր առմամբ իր «Աշխարհացոյց»-ում հետևելում է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձևակերպ» երկի շարագրության հաջորդականությանը⁴², սակայն նա իր ժամանակաշրջանի ծնունդն էր և Պտղո-

⁴¹ С. Т. Еремян, Раннефеодалная культура Армении, в книге «Очерки, истории СССР. III—IX вв.» М., 1958, стр. 228. Տե՛ս նաև՝ «Культура раннефеодалной Армении (IV—VII вв.)», Ереван, 1980, стр. 7—8.

⁴² Տե՛ս Claudii Ptolemaei, Geographia, ed. Carolus Müllerus, voluminis primi, partis secunda, Parisiis, 1901. Վերջերս հրատարակվել է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» տեքստը բարեկեցիկությամբ, որ պիտի լավագույնը համարել. Claudii Ptolemaei Geographiae, edit. J. Fischer, I-IV, Leyden, 1932.

մեծոսից իր երկի մեջ թողնում է միայն այն տվյալները, որոնք համապատասխանում էին նաև իր ապրած ժամանակաշրջանին և ջանում է նոր նյութերով համաձայնեցնել այն իր ժամանակվա վիճակին: Արևմտյան Եվրոպան և Աֆրիկան՝ Լիբիան, ավելի ճիշտ, Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տարածքները հեռու էին «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հետաքրքրության տեսադաշտից, այստեղ ուժեղ էին անտիկ գրականության ավանդույթները, ուստի և այս մասում նա բավական հարազատ է Պտղոմեոսի և նրա վրա հենվող Պապպոս Աղեքսանդրացու շարադրանքին: Սակայն ավելի է հեռանում նրանից, երբ անդրադառնում է հարավարևելյան Եվրոպային, ավելի ճիշտ՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության տարածքի եվրոպական մասին և հատկապես Հունաստանին: Այստեղ նա աշխատում է որոշ պատմական փաստերով կտույ գտնել՝ հայ ժողովրդի և հունների պատմական անցյալի մեջ: Բնորոշ է այս տեսակետից Փոքր Ասիայի նկարագրությունը, որը նա անվանում է «Միջերկրեայք»: Այստեղ Անանիա Շիրակացին տալիս է Փոքր Ասիայի վարչական-քաղաքական բաժանման այն պատկերը, որը գոյություն ունի VI—VII դդ.: Պտղոմեոսի երկից մնացել են միայն այն փաստերը, որոնք շարունակում էին գոյատևել Փոքր Ասիայի բյուզանդական իրականության պայմաններում: Անանիա Շիրակացին խոսում է այնպիսի վարչական բաժանումների մասին, ինչպիսիք են՝ Օնորիան, էլինոպոնտոսը, Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և այլն, որոնք Պտղոմեոսի և Պապպոս Աղեքսանդրացու ժամանակներում գոյություն չունեին: Պտղոմեոսի բնագրից շատ քիչ բան է մնացել ասիական Սարմատիայի և Կողքիի նկարագրության մեջ, իսկ Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի մասին շարադրված է բոլորովին նոր նյութերի և իրավիճակի հիման վրա: Միաժամանակ շատ հետաքրքիր է, որ Մեծ Հայքին հաջորդող՝ «Յաղապս Ասորուց» վերնագիրը կրող հատվածը համարյա ամբողջովին հարազատ է մնացել Պտղոմեոսի բնագրին: Այս բացատրվում է նրանով, որ նախաարաբական ժամանակաշրջանի հելլենիստական Ասորիքը, եզրիպոսի հետ միասին, մնում էր իբրև անտիկ հասարակարգի և մշակույթի ավանդույթների ամենամեծ պաշտպան: Հռոմեական ժամանակաշրջանի Ասորիքից նրա քաղաքական-վարչական բաժանման տեսակետից շատ քիչ բան էր փոխվել նաև բյուզանդական ժամանակաշրջանում: Ասորիքից հետո, երբ խոսվում է Միջպոստի մասին, կարելի է համոզվել, որ Պտղոմեոսի տվյալները չէին համապատասխանում «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակաշրջանի իրականությանը, և Անանիա Շիրակացին, փաստորեն, տալիս է բոլորովին նոր շարադրանք:

Մեծ Հայքից, Վիրքից, Աղվանքից և «Սարմատիայից» հետո «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն և ամենաինքնատիպ բաժինն է «Յաղապս Պարսից» հատվածը, որտեղ հեղինակը մի կողմ է թողնում Պտղոմեոսին և տալիս է բոլորովին ինքնուրույն մի բաժին՝ Սասանյան Իրանի քաղաքական-վարչական բաժանումը:

Սասանյան Իրանի «երանշահ»-ի կազմի մեջ են ցույց տրված 385 ք. բաժանումից և 428 ք. Արշակունյաց հարստության վերացումից հետո Հայաստանում և Անդրկովկասում գոյություն ունեցող քաղաքական բաժանումները: Մեծ Հայքի փոխարեն ցույց է տրված «Արմն, որ է Հայք», այսինքն՝ մարզպանական Հայաստանը, որը «Վարջան, որ է Վիրք» և «Խան, որ է Աղուանք» մարզպանությունների հետ մտնում էր «Քուստի-Կապ-կոհ» երկրամասի մեջ:

Ինչպես մյուս բաժինները, «Յաղագս Պարսից» հատվածը ևս նյութ դարձավ Մարկվարտի «Երանշահ» կապիտալ մենագրության⁴³:

Բաղդատությունը Պողոմեոսի շարադրության սխառմի հետ հանգեցնում է այն հղրակացության, որ Անանիա Շիրակացին նյութը շարադրում է հետևյալ քարտեզների սահմաններում:

Առաջին քարտեզը, որը բոլոր քարտեզների համառոտ հանրագումարը պիտի լիներ, «Աշխարհացոյց տիեզերաց»-ն է, որի քարտեզագրման հաջող փորձը կատարել է Ք. Պատկանյանը⁴⁴: Այս քարտեզն, արաաքուստ նման լինելով Պողոմեոսի քարտեզին, իր մանրամասնություններով, սակայն, տարբերվում է դրանից: Աշխարհագրագիր Ֆիշերի հետևությունները պիտի կարծել, թե այդ տարբերությունն առաջացել է նրանից, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ղեկավարվել է Ադաթոդեմոսի աշխարհի քարտեզով:

Ինչպես Պողոմեոսը, այնպես էլ Անանիա Շիրակացին Եվրոպայի երկրները բաժանում է երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան: Պողոմեոսի մոտ այդ սահմանադատումն արևմտյան մասում է թողնում Իտալիան՝ իր Սարգինիա, Կորսիկա և Սիցիլիա կղզիներով, իսկ դրանցից արևելք գտնվող Դալմատիան ընկնում է արևելյան մասում: «Աշխարհացոյց»-ում այդ սահմանագիծն անցնում է մոտավորապես միջօրեականի 18-րդ աստիճանով, որը համապատասխանում է Արևմտյան և Արևելյան Հռոմեական կայսրությունների 395 թ. բաժանման դժին:

Այդպիսով, «Աշխարհացոյց»-ում երկրորդ քարտեզն ընդգրկում էր Արևմրտյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը: «Սիկիլիա Մեծ կղզի»-ն նկարագրելուց հետո «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նշում է «Արդ զայս կարգ ի բուն հանելով՝ դարձցուք ի հիւսիսի, ի մնացեալ մասնէն Օվկիանոսի և Անժանօթ երկրի, այլ աշխարհատող զԵւրոպիա ածցուք ի հարաւ կոյս մինչև զՅունաց ծովն»:

«Աշխարհացոյց»-ի երրորդ քարտեզն ընդգրկել է Արևելյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը, ներառյալ եվրոպական Սարմատիան՝ «Բնաշխարհ Եւրոպիայ Սարմատացոց աշխարհին», «Տաւրական ցամաքակղզին, այսինքն՝ դժեռոսն», «Թրակացոց աշխարհն», Մակեդոնիան և էլլադան: Սրանով վերջանում է «Առաջին հատածն», այսինքն՝ Եվրոպայի մայր ցամաքը և ապա սկսվում է «Երկրորդ հատածն աշխարհիս», այսինքն՝ Աֆրիկան՝ Լիբիան, որը կալմում էր առանձին՝ շորրորդ քարտեզը և հանդիսանում էր Պողոմեոսի՝ Աֆրիկայի շորս քարտեզների համառոտությունը:

Եթե Հայաստանից հեռու գտնվող Եվրոպայի և Լիբիայի համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը բավարարվում էր երեք համառոտ քարտեզներով, ապա իր հայրենիքի և նրան շրջապատող երկրների համար նա օգտագործում է Պողոմեոսի մոտ գոյություն ունեցող քարտեզների տախտակները: Այդ տեսակետից ուշագրավ է, որ Պողոմեոսի Asiae tabula prima-ն ճշտվ համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ի «Միջերկրեայք» կոչված հատվածին: XV

⁴³ J. Markwart, Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901;

⁴⁴ Տե՛ս «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 6, «Քարտէս Պողոմէոսի»: К. П. Патканов, Армянская география VII века, СПб., 1877. L. Fischer. Pappus und die Ptolemäuskarten, Ztschr.. d Gesell, f. Erdkunde zu Berlin, 1919, S. 336—358;

դարի տպագրությունը մեզ հասած այդ քարտեզը⁴⁵ լրիվ գաղափար է տալիս, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում նրա հայերեն փոփոխված ընդօրինակությունը: Բնորոշ է, որ Անանիա Շիրակացին օգտագործել է Պաղոմենոսի քարտեզի սխեման, ներմուծելով Փոքր Ասիայի բյուզանդական ժամանակաշրջանի քաղաքական-վարչական բաժանումը և կցելով նրան նաև Կիպրոս կղզու նկարագրությունը: Փոքր Ասիայի նկարագրությունն «Աշխարհացոյց»-ում վերջանում է հետևյալ բառերով. «Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք»: Վերջինս «Աշխարհացոյց»-ի հինգերորդ քարտեզը պիտի լինի: Վեցերորդ քարտեզը պիտի համապատասխաներ Պաղոմենոսի *Asiae tabula secunda*-ին և բովանդակելու էր «Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացոյց» բաժինը:

Յոթերորդ քարտեզն է Պաղոմենոսի *Asiae tabula tertia*-ն, որի XV—XVII դդ. եվրոպական տպագիր մի քանի ընդօրինակություններ մեզ հասել են⁴⁶: Այդ քարտեզների ղննությունը ցույց է տալիս, որ իրոք Անանիա Շիրակացին ճշտիվ պահպանել է Պաղոմենոսի քարտեզի շրջանակները և այդ քարտեզը պարունակող երկրամասերի նկարագրություն հաջորդականությունը. *Colchidis—Կոլքիս, Iberiae—Վիրք, Albanlae—Աղուանք, Armeniae Maioris—Մեծ Հայք⁴⁷:*

Վերջացնելով այս բաժինը՝ Անանիա Շիրակացին գրում է. «Ահա կատարեցան ամենայն Հայք»⁴⁸, որ պիտի նշանակի, թե սրանով վերջանում է այս քարտեզը և սկսվում է հետևյալը: Այս ենթադրությունն ավելի ակնհայտ է դառնում, եթե հաշվի առնենք Պաղոմենոսի տեղեկությունները *Asiae tabula tertia* -ի մասին, որ բերում է նա իր «Աշխարհագրություն» վերջին՝ ութերորդ գրքի 19-րդ գլխում⁴⁹:

Օգտագործելով Պաղոմենոսի քարտեզի սխեման՝ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն այն հավեցրել է բոլորովին նոր բովանդակությամբ: Այդ տվյալների տեղադրումն այժմյան քարտեզի վրա ցույց է տալիս, որ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Հայաստանի ու Անդրկովկասի մեզ չհասած քարտեզը բավականին ճշգրիտ էր ու մանրամասն:

Հետևյալ՝ ութերորդ քարտեզը համապատասխանում է Պաղոմենոսի *Asiae tabula IV*-ին և իր ժամանակին արդեն այնքան ճշգրիտ է եղել, որ այժմյան քարտեզին շատ է մոտենում:

Իններորդ քարտեզը, ինչպես նշվեց, Անանիա Շիրակացու կազմած Սասանյան Իրանի՝ «Նրանշահր»-ի քարտեզն էր, որը պիտի կոչվեր «Աշխարհացոյց Պարսից»: Հետևյալ տասներորդ քարտեզը նորից վերարտադրում է Պաղոմենոսի սխեման՝ *Asiae tabula V* կոչվող քարտեզը: Այս քարտեզից արևելք և հյուսիս գտնվող երկրների համար Անանիա Շիրակացին նորից պիտի դիմեր ընդհանրացնող քարտեզներին: Ըստ երևույթին գոյություն ունեին՝ Սկյութիայի, Հնդկաստանի, Տապոբթանիա (Ցեյլոն) կղզու, Ճենաստանի (Չինաստանի) և

⁴⁵ Z. Khanzadlan, Atlas de cartographie historique de l' Arménie, Courbevoise (Seine), 1960, էջ 86 (Prima-Asiae tabula), 66 (Tabula Asiae I):

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 64 (Tertia Asiae tabula), 65 (Tabula Asiae III):

⁴⁷ Պաղոմենոսի ժամանակ Մեծ Հայքին սահմանակից Փոքր Հայքը վարչականորեն մտնում էր Կապադովկիայի կազմում:

⁴⁸ «Աշխարհացոյց», էջ 33: Դատելով այս մեջբերումից, կարելի է կարծել, որ «Աշխարհացոյց»-ում այս քարտեզը պիտի կոչվեր «Հայք», կամ «Աշխարհացոյց Հայոց»:

⁴⁹ Տե՛ս Ս. Ս. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 15—16:

Սինէացուց (Հնդկաշինի) աշխարհի քարտեզները: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ «Աշխարհացոյց»-ը, իբրև առանձին ատլաս, բաղկացած էր մոտավորապես 15 քարտեզից⁵⁰:

Անանիա Շիրակացին ցույց է տալիս, որ իր համար ամենից ծանոթ երկրի՝ իր հայրենիք Մեծ Հայքի նկարագրման համար, Պտղոմեոսի սովյալները չէին բավարարում, ուստի նա հարկադրված է դիմել այլ աղբյուրների: Խոսելով Մեծ Հայքը կազմող 15 նահանգների մասին, նա ասում է. «Արդ կամիմ զդոսս մանրամասնաբար պատմել, թէ և սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի դիր և ի քարտէս»։ Սակայն, ինչպես նշվեց, համեմատությունը Պտղոմեոսի աշխատության հետ ցույց է տալիս, որ նա նոր նյութերով է ղեկավարվել ոչ միայն Հայաստանի մասը գրելիս, այլև նրան հարևան երկրները նկարագրելիս:

«Աշխարհացոյց»-ի մանրազնին քննությունը բերում է նույն եզրակացության, որ Անանիա Շիրակացին ճիշտ և ճիշտ նույն նպատակն է հետապնդել, ինչ որ Պտղոմեոսը՝ պատրաստել քարտեզների ժողովածու—ատլաս, և միևնույն ժամանակ այդ քարտեզների սովյալները շարադրել առանձին, տալով աշխարհագրական ձեռնարկ, որը հասել է մեզ, իսկ քարտեզները բաժանել են Պտղոմեոսի քարտեզների բախտը՝ կորել են: Ոմանք նույնիսկ տարակուսում են, թե արդյոք այդ քարտեզները հիմք ծառայել են Եվրոպայի վերածննդի ժամանակաշրջանի քարտեզների համար, թե վերջինները կազմված են Պտղոմեոսի տեքստի ցուցմունքների հիման վրա:

Ինչպես Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկը» սովորաբար անվանվում է «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկ», այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ը կարելի է դիտել իբրև այն ժամանակ հայտնի աշխարհների քարտեզներ նկարագրող ձեռնարկ:

Քարտեզների—«Աշխարհացոյցների» հետ միաժամանակ կազմվել են դրանց «աշխարհագիր»-ները, այսինքն՝ գրի է առնվել այդ քարտեզների վրա եղած ողջ բնագիրը և ստացվել է մի բավական ընդարձակ բնագիր, որը դարձել է այնուհետև աշխարհագրության ձեռնարկ: Երկրի զնդաձևության տեսակետը զարգացնող Անանիա Շիրակացին Երկիրը պատկերացրել է դնդե-զլոբուսի ձևով:

«Աշխարհացոյց»-ի ցուցմունքները հնարավորություն են տալիս վերականգնելու զլոբուսը: Հասկանալի պատճառներով Անանիա Շիրակացին գիտեք միայն Արևելյան կիսագունդը, այն էլ այն մասը, որը պարփակված էր հյուսիսային լայնության 63°-ից մինչև հարավային լայնության 16° 25': նրանից հարավ գտնվող «ընդդեմ երկիր»-ը պատկերացվում էր միայն տեսականորեն:

Արևելյան կիսագնդի նշված տարածքը բաժանվում էր չոթ «կլիմաների»-գոտիների և համարվում էր «բնակեալ երկիր»:

Գլոբուսի վրա պիտի նշված լիներ ծով՝ Հնդկային, Հունական (Միջերկրական ծով) և Վրկանից (Կասպից) ծովը, ինչպես և, Աստիճանացանցը և Հասարակածը («միջարեական շրջանակ»):

Վերականգնվող զլոբուսը հիմնականում կրկնում է Կլավդիոս Պտղոմեոսի

50 Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 16:

ավյալները: «Բնակեալ երկիր»-ը բաժանվում է երեք մայր ցամաքների՝ «Աւրոպիայ», Լիբիա (Ափրիկէ) և Ասիա, այստեղ բնակվող հիմնական ցեղերի ու ժողովուրդների նշումներով՝ ըստ անտիկ ժամանակաշրջանի ավանդույթների⁵¹:

4. ՉՍՓՆԻ ԵՎ ԿՇԻՌՆԵՐ

Հին և միջնադարյան Հայաստանում կիրառվող շափերի ու կշիռների վերաբերյալ պահպանվել են որոշ մատենագրական տեղեկություններ, իսկ նրանց իրական մեծությունները գտնելու համար հիմնական աղբյուր են հնագիտական գտածոները, երկարություն միավորների մետրական արժեքը գտնելու համար կարևոր են ճարտարապետական առանձին կառույցների հիմնական շափումների տվյալները, որոնք ավելի քան հավաստի են դառնում մաթեմատիկական մեթոդների կիրառմամբ:

Երկարության շափեր: Միջնադարյան Հայաստանում, ըստ IV—XVI դդ. ճարտարապետական հուշարձանների շափական տվյալների, կիրառվել են՝ փոքր ոտնաչափը (հավասար միջին հաշվով 26,5 սմ), միջին ոտնաչափը (հավասար միջին հաշվով 30,9 սմ), մեծ կամ փիլիսոփայական ոտնաչափը (հավասար միջին հաշվով 35,6 սմ), որոնք իրենց միջին արժեքի նկատմամբ տատանվել են մինչև 5 %-ի սահմաններում:

Հիշյալ ոտնաչափերի հիման վրա գտնված են անտիկ և միջնադարյան Հայաստանում կիրառվող երկարություն շափական համակարգերի միավորները, որոնք առկա են հայկական գրավոր սկզբնաղբյուրներում: Անտիկ և վաղ միջնադարյան ժամանակներում է օգտագործվել Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում իր արտահայտությունը գտած օդաչափության համակարգը, որտեղ մեկ մղոնը = 7 ասպարեզի ըստ օդաչափության կամ 7 վտավանի 100 քայլ, 600 ոտ, 211,4 մետր = 700 քայլի. ասպարեզը կամ վտավանը = է 1480 մետրի:

Անտիկ և վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջաններում կիրառվել է նաև «Մեկնութիւն տօմարի Անդրեասայ» և հայկական տոմարին նվիրված մեկնություններում պահպանված երկարության շափական համակարգը, որտեղ մեկ մղոնը հավասար է 7 ասպարեզի = 48 խրասխ-պլեթրոնի = 1050 քայլի = 2100 կանգունի = 1480 մետրի: Անանիա Շիրակացու կիրառած գետնաչափության համակարգում, որը գործածական է եղել անտիկ և միջնադարյան Հայաստանում, ըստ Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձաններից ստացված փոքր ոտնաչափի միջին մեծության մեկ հրասախը կամ փարսախը հավասար է 3 մղոնի = 21 ասպարեզաց ասպարեզի կամ պարսից ասպարեզ = 4770 մետրի⁵²:

Հայկական տոմարին նվիրված մեկնության մեջ պահպանված երկարություն շափերը, որոնք վաղ միջնադարյան ժառանգում ունեն, հետևյալներն են՝ մեկ

⁵¹ С. Т. Еремян, Древнеармянский глобус. Второй всесоюзный симпозиум по проблеме эллинистической культуры на Востоке. Май, 1984, Тезисы докладов, Ереван, 1984, с. 24—25.

⁵² Քայլը հավասար է 6 ոտ, 2,114 մետր: Ոտը հավասար է 16 մատ, 35,23 սմ: Մտը հավասար է 2,2 սմ: Ասպարեզը = է 150 քայլի, 300 կանգունի, 211,4 մետրի: Խրասխ-պլեթրոնը = է կլր 22 քայլի, 44 կանգունի, 30,83 մետրի: Քայլը = է 2 կանգունի, 7 ներբանի, 14 բոան, 1,469 մետրի: Կանգունը = է 7 բոան, 70,45 սմ: Ներբանը = է 2 բոան, 20 սմ: Բուռը = է 10 սմ: Մղոնը = է 7 ասպարեզաց ասպարեզ կամ պարսից ասպարեզ, 1000 քայլ, 6000 ոտ, 1590 մետր: Ասպարեզաց ասպարեզը կամ պարսից ասպարեզը = է 142 6/7 քայլ, 227 մետր: Քայլը = է 6 ոտ, 1,59 մետր: Ոտը հավասար է 16 մատ, 26,5 սմ:

ասպարեղ-վտալան=100 քայլի=216,3 մետրի*։ «Յաղագս ընթացից արեգական եւ համարոյ շափուց» բնագրի օդաչափության համակարգում (ըստ մեծ և փոքր ոտնաչափերի) մեկ մղոնը հավասար է 7 ասպարեղի՝ ըստ օդաչափության քայլ=750 քայլ=4500 ոտ=1590 մետրի և 1603 մետրի**։

Հայկական տոմարի մեկնությունների մեջ փաստագրված շափական համակարգում, որը դործածվել է միջին դարերում, մեկ մղոնը հավասար է 7 ասպարեղի=5000 ոտի=1545 մետրի և 1590 մետրի***։

Հայկական «Մղոնաչափքում» տեղ գտած երկարություն շափական համակարգում մեկ ասպարեղը հավասար է 166 2/3 դիրկ=500 կանգուն=1000 թիղ=8000 կոճ=16000 դունգ=231,75 մետրի****։

Հայկական միջնադարյան շափագիտական սկզբնաղբյուրներից և ճարտարապետական հուշարձաններից ստացված երկարության շափերն են՝ գարեգարեհատ, փոքր մատնաչափ (1,66 սմ), մեծ մատնաչափ-ըղունգ-եղունգ (2,22 սմ), կոճ (2,90 սմ), բոյթ (4,43 սմ), բունի (10 սմ), ներբան (20 սմ), թիղ (23,175 սմ), փոքր, միջին և մեծ ոտնաչափ (26,5 սմ, 30,9 սմ և 35,6 սմ), փոքր, միջին և մեծ կանգուն (46,35 սմ, 53 սմ և 71,2 սմ) փոքր, միջին, մեծ և երկրաչափական սովորական քայլ (70,2 սմ, 79,5 սմ, 92,5 սմ, 105—1,08 սմ), փոքր, միջին, մեծ և երկրաչափական-թագավորական դիրկ-կրկնաքայլ-մարդաչափ (1,4 մ, 1,54—1,59 մ) 1,85 մ և 2,11—2,16 մետր ձող (3,09 մ), խրատ-խրալեթրոն (30,9 մետր), ասպարեղ ըստ օդաչափության-վտական-ասպարեղ (213 մետր), ասպարիզաց ասպարեղ-պարսից ասպարեղ-ասպարեղ նետածիզ (227 մետր), հոռմեական մղոն (1480—1493 մետր), փիլետերյան կամ եգիպտական մղոն (1575—1590 մետր), հրասախ-փարսախ՝ մեկ ժամվա հետիոտնի ճանապարհ (4770 մետր), մեկ օրվա ճանապարհ (31,4—38,2 կմ)։ Երկարության շափերն ստանալուց հետո դժվար չէ որոշել քառակուսի-խորանարդ և այլ շափերը։

Կրամակշռային միավորներ։ I դարի վերջից կամ II դարի սկզբներից մինչև IV դարի սկիզբը Հայաստանում տարածված էին հոռմեական դրամակշռային համակարգի միավորները, իսկ IV դարի II քառորդից սկսած մինչև XII դարի վերջը գերազանցապես բյուզանդական դրամակշռային համակարգը գործեց Հայաստանում։ Այդ համակարգում (ըստ Անանիա Շիրակացու, Մխիթար Գոշի մեկ կենդինարը հավասար է 100 լիտր-լաղարիկոն=1200 ունկի=4900 սիկղ-մեղիարիս-փորչէ=7200 դահեկան-մթխալ=9600 սատեր-դրաքմե=14400 սիմեսպոտատ=21600 տրմես=28500 գրամար՝ 1,1125 գրամ)=43200 սինգ-դանգ (յուրաքանչյուրը 4 կերատ-թատուկուտ, 0,7416 գրամ)=

* Քայլը=է 7 ոտ, 49 բոյթի, 98 դունկի, 2, 163 սմ։ Ոտը=է 7 բոյթի, 14 դունկի, 30,9 սմ։ Բոյթը=է 2 դունկի, 4,41 սմ։ Ղունկը=է 2,2 սմ։

** Ասպարեղը ըստ օդաչափության=է 107 1/7 քայլի, 227 մետրի կամ 229 մետրի։ Քայլը=է 6 ոտի, 96 մատի, 2,12 մետրի կամ 2,14 մետրի։ Ոտը=է 16 մատի։ 35,33 սմ կամ 35, 6 սմ։ Ե՛տըը=է 2,2 սմ։

*** Ասպարեղը=է 142 6/7 քայլի, 221 մետրի կամ 227 մետրի։ Քայլը=է 5 ոտի, 1,515 մետրի կամ 1,59 մետրի։ Ոտը=է 7 բոյթի, 30,9 սմ կամ 31,9 սմ։ Բոյթը=է 2 դունկի, 4,4 սմ։

**** Գիրկը=է 3 կանգունի, 1,39 մետրի, կանգունը=է 2 թղի, 46,35 սմ։ Թիղը=է 8 կոճի, 23,175 սմ։

172800 կերատ-թասուկուտ—230400 փշիտ=345600 դանգ=691200 գարեհատ=32,04 կգ*:

III դարի 30-ական թվականներից մինչև VIII դարի սկիզբը բյուզանդականին զուգահեռ օգտագործվում էր Սասանյան Իրանի դրամակշռային համակարգը, որտեղ ըստ Անանիա Շիրակացու, մեկ տաղանդը հավասար էր 2,5 պալապիկ=125 լիտր=2500 սատեր=10000 դրամ=60000 դանգ=40 կգ**:

VIII դարի 20-ական թվականներից մոտ 300 տարի բյուզանդականին զուգահեռ, կիրառվում էր արաբական դրամակշռային համակարգը, որի հիմնական միավորներն էին դրամ-դիրհեմը՝ հավասար 2,82—2,96 գրամ, մսխալ-մթխալը համարժեք դահեկանին՝ 4,44—4,45 գրամ, ունկի-ուկի-նուկին՝ 20 գրամ, լիտր-ուաթլը՝ 399,6 գրամ—400,5 գրամ: Զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանից սկսած առաջանում են տեղական դրամակշռային համակարգեր:

Տարողության հեղուկ և սուբուն նյութերի չափեր: Հայկական սկզբնաղբյուրների վկայությունները հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու անտիկ-հռոմեական շրջանի բոլոր տարողության չափերի և հատկապես միջնադարյան Հայաստանում կիրառված ձիթաչափերի համակարգը, մեկ կայթը հավասար էր 4 սափոր-փաս=10 սրուակ-կամփասակ=40 քսեստ=80 սկավառակ-տրիվ-գիոն-պարապտիդոս=120 շիշ-բիսիոն-բեսին=240 ապակի=60 լիտր-լաղարիկոն=19224 կգ=21,36 լիտր***:

Միջին դարերում Հայաստանում կենցաղավարող ցորենաչափերի համակարգում, որի բոլոր միավորները գալիս են անտիկ-հռոմեական ժամանակներից, մեկ մեծ քոռը հավասար էր 3 մեծ կապիճ—մեծ մոդ=12 արդու-արտաբ մեծ շափ=18 կայթ=27 ծովային անվանվող մոդ=40 սրբության անվանվող մոդ—մեծ գրիւ—միջին կապիճ=80 կաբոս=120 փոքր գրիւ—փոքր շափ=400 փոքր կապիճ=864 քսեստ=1080 լիտր—լաղարիկոն=386,032 կգ=464,57 լիտր:

Հայկական սկզբնաղբյուրներից հայտնի ցորենաչափերի միավորները կարելի է դասակարգել այսպես՝ քոռ՝ մեծ և փոքր, կապիճ՝ մեծ, միջին և փոքր, մոդ՝ մեծ, ծովային և սրբության, արդու-արտաբ, շափ՝ մեծ և փոքր, կայթ, գրիւ՝ մեծ և փոքր, կաբոս:

Հիշյալ չափերից մի քանիսը այլ անվանումներով օգտագործվեցին մինչև ուշ միջնադար, նույնիսկ XIX դարի տեղական համակարգերում՝ մնացուկային ձևով:

* լիտր-լաղարիկոնը հավասար է 12 ունկի, 72 դահեկան, 320,4 գրամ: Ունկին հավասար է 6 դահեկան, 26,7 գրամ: Սիկը—Մեդիարիս—Փորչէն հավասար է 6,675 գրամ: Դահեկան—Մթխալը հավասար է 24 կերատ 4,45 գրամ: Սարեր-գրաքմէն հավասար է 3,335 գրամ: Սիմես—Պուրատը հավասար է 12 կերատ—թասուկուտ, 2,22 գրամ: Տրմեսը հավասար է 8 կերատ, 1,483 գրամ: Գրամարը հավասար է 6 կերատ, 1,125 գրամ: Սինդ-դանդը հավասար է 4 կերատ-թասուկուտ, 0,7416 գրամ: Կերատ-թասուկուտը հավասար է 0,1854 գրամ: Փշիտը հավասար է 0,159 գրամ: Դանդը հավասար է 0,927 գրամ: Դարեհատը հավասար է 0,4635 գրամ:

** Պայուսախիլը հավասար է 50 լիտր-լաղարիկոն, 1000 սատեր, 4000 դրամ, 16 կգ: լիտր-լաղարիկոնը հավասար է 320,4 գրամ: Սատերը հավասար է 16 գրամ: Դրամը հավասար է 4 գրամ: Դանդը հավասար է 0,66 գրամ:

*** Սափոր-փասը հավասար է 10 քսեստ, 5,34 լիտր: Սրուակ-կամփասը հավասար է 4 քսեստ, 2,136 լիտր: Քսեստը հավասար է 20 ունկի, 0,534 լիտր: Սրուակ-տրիվ-գիոն-պարապտիդոսը հավասար է 0,267 լիտր: Շիշ-բիսիոն-բեսինը հավասար է 0,177 լիտր:

Զարգացած ֆիզիկալիզմի և հատկապես ուշ միջնադարում ստեղծվեցին տեղական տարողության շափերի համակարգեր, որոնք հիմնված էին ծանրության միավորների վրա և արտահայտվում էին կշռով:

5. Բ Ժ Շ Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Բժշկությունը հին Հայաստանի մշակույթի անբաժանելի մասն է և նրա արմատները հասնում են դարերի խորքը: Մնվելով ժողովրդական բժշկության ակունքներից, այն կուտակել է բժիշկների բազում սերունդների դարավոր փորձըն ու գիտելիքները՝ Հայաստանի բուսական և կենդանական աշխարհի, ինչպես նաև հանքային նյութերի բուժիչ հատկությունների մասին: Ուրարտական և ավելի վաղ շրջանի հնագիտական պեղումների արդյունքները (բժշկական զանազան գործիքներ, դեղատան սարք և այլն) վկայում են հին Հայաստանում բժշկական արվեստի բարձր մակարդակի մասին:

Նախնադարյան հասարակության մեջ բժշկի դերը կատարել է կինը, և ամենեին էլ դարմանալի չէ, որ առողջության պահպանման աստվածությունն էլ մարմնավորված է կնոջ կերպարի մեջ: Հեթանոս հայերը սիրո և զեղեցկության գիցուհի Աստղիկին և «մայր ամենայն զգաստութեանց», «բարիբար ամենայն մարդկան բնութեան» Անահիտին պաշտում էին որպես բժշկության հովանավորների: Հիշյալ գիցուհու տաճարները, V դարի պատմիչներ Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու վկայությամբ, կառուցված են եղել հին Հայաստանի գեղատեսիլ վայրերում, Բարձր Հայքի, Այբարատի, Տարոնի, Վասպուրականի նահանգներում, որոնք ժամանակի ընթացքում դարձան բուժական կարևոր կենտրոններ:

Տաճարների քրմերը, յուրացնելով ժողովրդական բժշկության փորձը և կատարելագործվելով բժշկական արվեստի մեջ, օգնություն էին ցույց տալիս բնակչությանը:

301 թ. հետո, երբ հիմնվեցին քրիստոնեական վանքեր, նրանց կից բացվեցին առաջին հիվանդանոցները: Այսպես, V դարի պատմիչ Փավստոս Բուզանդը մեծ գովեստով է խոսում ներսես Մեծ կաթողիկոսի շինարարական գործունեության մասին: Նա պատմում է, թե ինչպես ներսես Մեծը Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերում հիվանդանոցներ է հիմնում՝ բորոտների, հաշմանդամների և ցավագարների համար:

Կաթողիկոսի այս միջոցառումներն արտացոլված են Աշտիշատի եկեղեցական ժողովի (354) որոշումներում՝ «Վարակիչ հիվանդությունների տարածվելը կանխելու համար հիմնել բորոտների համար բորոտանոցներ, հիվանդների համար հիվանդանոցներ, հաշմանդամների և կույրերի համար ապաստարաններ»⁵³:

Ըստ ավանդության, մասնավոր հիվանդանոցներ կային Հայաստանում գեռևս III դարում: Այսպես, 260 թ. հայ նախարար Սուրեն Սալահունու կինը՝ Ազվիթանը Դերջան գավառի Սուրենաշեն ավանում (այժմ՝ Զուրունջյուղ) Առքենուտ կոչվող բուժիչ հանքային աղբյուրների մոտ իր միջոցներով բորոտանոց կառուցեց⁵⁴, Հիշեցնենք, որ Եվրոպայում առաջին բորոտանոցները բացվել են գրանից Լրեք հարյուր տարի հետո միայն:

53 Մ. Ա. Оганесян, История медицины в Армении, т. 1, Ереван, 1946, с. 183.

54 Տիս Մ. Օսմակյան, Ազգապատում, մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 69—66:

Հայ ժողովրդական բժշկությունը, որ գրեթե երեք հազար տարվա պատմություն ունի, ստեղծել է դեղամիջոցների մի հարուստ գանձարան: Հնում առանձնապես մեծ համբավ ունեին Հայկական լեռնաշխարհի դեղաբույսերը, որոնք արասհանվում էին Արևելքի և Արևմուտքի մի շարք երկրներ և տեղ են գտել հնագույն դեղագիտարաններում: Քսենոֆոնը իր «Անաբասիս» երկում խոսում է նաև հայկական բուրումնավետ դինիների և հրաշալի դարեչրի, քնջութի, նուշի ձեթերի և բևեկնի խեժի, ինչպես նաև անուշահոտ օժանելիքների մասին: Հին աշխարհի անվանի բուսաբան Դիոսկորիդեսը, ծնունդով կիլիկիացի, իր «Materia medica» դեղագիտական աշխատության մեջ կանգ է առնում նաև բույսերի հայկական տեսակների վրա, որոնք, իր խոսքերով ասած, աչքի են ընկնում հրաշալի բուժիչ հատկություններով: «Ամենալավ համեմը,— գրում է նա,— հայկականն է, ոսկեգույն, դեղնավուն ցողունով և բավական հաճելի բուրմունքով»⁵⁵:

Հռոմեացի պատմիչ Տակիտոսը իր «Տարեգրություններում» հիշատակում է «գյուղական» դեղամիջոցների մասին, որ հաջողությամբ օգտագործում էին հայ զեղջուկները վերքերը բուժելու նպատակով⁵⁶:

Հայաստանը, ինչպես նաև Մարաստանը, հնում հանդիսացել են մի շարք արժեքավոր խեղամբեր բույսերի, այդ թվում նաև հայտնի ուպանի (Iaserpitium) հայրենիքը: Վերջինիս բուժիչ հատկությունները, ինչպես վկայում է Պլինիոս Ավագը իր «Բնական պատմության» մեջ, շափազանց բարձր էին գնահատում հռոմեացիները⁵⁷:

Հայ պատմիչները բազմաթիվ ուշադրով տեղեկություններ են հաղորդում հին հայկական բժշկության մասին: Այսպես, պատմահայր Մովսես Խորենացին գրում է, որ Հայոց Վաղարշակ Թագավորը (II դար մ. թ. ա.) Տայքի և Կողի ճահճոտ վայրերում այգիներ և բուրաստաններ է հիմնել⁵⁸: Այդ այգիներում և բուրաստաններում աճեցվում և բազմացվում էին, ինչպես վկայում է V դարի մի ուրիշ պատմիչ՝ Ղազար Փարպեցին, բնության մեջ վայրի ձևով աճող դեղաբույսեր: «Այնտեղ (Արարատյան դաշտում)— գրում է պատմիչը,— շատ կան զանազան բույսերի արմատներ, որ օգտագործում են ճարտար, հմուտ և գիտուն բժիշկները արագ բուժող սպեղանիներ կամ ըմպելի դեղեր պատրաստելու համար, որոնցով բուժում էին երկար ժամանակ հիվանդությամբ տառապողներին»⁵⁹:

Հայաստանի բուժիչ բույսերը մեծ խնամքով աճեցվում էին հատուկ պարտեզներում, որ հիմնվել էին զեռես Արտաշես Թագավորի (I դար մ. թ. ա.) նախաձեռնությամբ, որի մասին գովեստի հետևյալ խոսքերն է գրում IX դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին. «(Արտամես քաղաքի) ամբողջ շուրջը նա տնկել ավելց զանազան բազմերանդ և անուշահոտ ծաղիկների բուրաստաններ, որոնք ոչ միայն հաճելի էին աչքի և հոտոտելիքի համար, այլև պիտանի հնարամիտ

⁵⁵ Pedacii Dioscoridis Anazarbaei. Erstes Buch von den wohlriechenden Krautern, Frankfurt, 1610. S. 10.

⁵⁶ Тацит, Соч., в двух томах, т. I. Анналы, изд. «Изяка», Л., 1969, с. 216.

⁵⁷ Pliny, Natural History. Book XIX, v.V. London, 1961, p. 445.

⁵⁸ Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 108:

⁵⁹ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1891, էջ 26:

բժիշկներին՝ դեղեր պատրաստելու համար, համաձայն Ասկղիպիասի արվեստի»⁶⁰:

Այլ տեղեկությունների համաձայն, Պոնտոսի թագավոր Միհրդատը՝ հին աշխարհի ականավոր բժիշկը և թունագետը, իր հուշակավոր հակաթույնը պատրաստում էր Հայաստանի դեղաբույսերից⁶¹: Որոշ բույսերի, ինչպես, օրինակ, լոշաակի (*Bryonia hloica*) սև գնդիկի (*Nigella sativa*) հրաշալի բուժիչ հատկությունները հին Հայաստանում առաջացրին այդ բույսերի պաշտամունքը, որի հեռավոր արձագանքները պահպանվել են հայ բանահյուսության մեջ:

Մեծ համբավ ունեին հնում հանքային դեղամիջոցները՝ հայկական կավը, հայկական քարը, հայկական բորակը, ինչպես նաև սնդիկի, երկաթի, ցինկի, արճճի միացությունները, որոնք Հայաստանից արտահանվում էին հարեան երկրները: Հայկական կավը (*Bolus armena*), որը պարունակում է ալյումա-սիլիկատներ և երկաթի օքսիդ, կիրառվել է որպես հակաբորբոքային, հակաալերգիկ և հակաուռուցքային դեղամիջոց, այն միաժամանակ օգտագործվել է արյունահոսությունների և թունավորումների դեպքում: Այն լավ հայտնի էր անտիկ աշխարհի ականավոր բժիշկ Գաղիանոսին, իսկ հետագայում շատ բարձր է դնահատվել «բժշկության իշխան» Իբն-Սինայի կողմից, որը իր «Կանոնում» գրել է. «Հայկական կամ անիական կավը վարմանալիորեն ներգործում է վերքերի վրա: Այն առանձնապես օգտակար է թոքախտը և ժանախտը բուժելու համար: Եատերը փրկվեցին մեծ համաճարակի ժամանակ, քանի որ սովորություն ունեին այն պարբերաբար խմել թույլ գինու հետ»⁶²:

Հայկական կավը այսօր էլ մեծ կիրառություն ունի ժողովրդական բժշկության մեջ:

Հայ և օտար հեղինակների վկայությամբ, Հայաստանը հնում հայտնի է եղել պղնձի, երկաթի և արճճի հանքերով: Դեպի Վանա լճի եզերքն իջնող Ռըշտունյաց լեռները, ինչպես վկայում է Փալստոս Բուզանդը, կոչվում էին «Երկաթահատաց և կապարահատաց լեռինք»⁶³: Այդպիսի հանքեր կային նաև Սասնա լեռներում: Երկաթի միացություններից պատրաստված դեղամիջոցներն օգտագործվում էին մի շարք հիվանդություններ բուժելու համար և դեռ այսօր էլ պահպանվել են ժամանակակից դեղագիտության ներքում:

Հին հայկական դեղանյութերի շտեմարանում հատուկ տեղ ունեին սնդիկի միացությունները, այդ թվում և կարմիր ներկը, որոնք արդյունահանվում էին Հայաստանում: Անտիկ աշխարհի նշանավոր աշխարհագետ և պատմիչ Ստրաբոնը վկայում է. «Այնտեղ (Հայաստանում) կան նաև այլ հանքավայրեր, այդ թվում և այնպիսիք, ուր արդյունահանվում է, այսպես կոչված, սանդիկը (կարմիր ներկ, սուսը), որը կոչվում է հայկական ներկ և նման է ծիրանիին»⁶⁴:

Բուսական և հանքային դեղերից բացի հայ բժշկության մեջ օգտագործվել են նաև կենդանական ծագում ունեցող դեղամիջոցներ՝ պատրաստված կենդա-

60 Թալմաշի վարդապետի Արժումույ Պատմութիւն տանն Արժումնեաց, II, Պետերբուրգ, 1887, էջ 53:

61 Л. А. Оганесян, *նշվ. աշխ.*, էջ 74:

62 Ибн Сина, Канон врачебной науки, кн. 2, изд. АН УэССР, Ташкент, 1956, с. 303.

63 Փալստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832, էջ 24:

64 Страбон, География, изд. «Наука», Л., 1964, с. 499.

նիհնճրի օրգաններից և հյուսվածքներից, որոնց մի մասը օժտված է ֆերոմեն-
տային հատկություններով:

Այս վերջինների թվին են պատկանում սեռական գեղձերի, ուղեղի, լյար-
դի, փայծաղի էքստրակտները, որոշ կենդանիների լեղին, նապաստակի խա-
խացը, ինչպես նաև խառը բուսական-կենդանական բնույթ ունեցող «խոնավ
գուֆան», որի մասին Իբն-Սինան իր «Կանոնում» գրել է հետևյալը. «Այդ այն
ճարպն է, որ հավաքվում է Հայաստանում ոչխարների դմակի բրդի վրա, որ
բարձ է գալիս կաղնշանի վրայով: Այն իր մեջ ներծծում է այդ խոտերի ուժը և
կաթնահյութները: Երբեմն ճարպը նոսր է լինում, ուստի եփում և թանձրացնում
են այն: Այդ ճարպը մաշեցնում է կոշտ ուռուցքները և ուղղում ծոված ոսկոր-
ները, եթե նրանով վիրակապ դրվի»⁶⁵: Վերոհիշյալ գեղանյութերը օժտված էին
հակաթունային, հակասկլերոտիկ և հորմոնալ ներգործությամբ: Հայ ժողովրդ-
դական բժշկության այս արժեքավոր փորձը հետագայում ավելի լայն կիրա-
ռություն ստացավ:

Հայկական գրերի դեռաից հետո, երբ հայ մատենագրության հիմքը դր-
վեց, պատմափիլիսոփայական երկերի կողքին իրենց տեղը գրավեցին բժշկու-
թյանը վերաբերող աշխատությունները: Պետք է նշել, սակայն, որ բժշկա-
կան գրականության առաջացումը ամենևին էլ չլիբրացրեց ժողովրդական բժշ-
կության բանավոր ավանդույթները: Սրանք շարունակվելով նոր լիցք հաղոր-
դեցին բժշկական գրականությանը:

Հայ դասական բժշկությունը իր զարգացման արշալույսին կրել է հելլե-
նական մշակույթի բարերար ազդեցությունը:

Հին աշխարհի դասականների՝ Պլատոնի, Արիստոտելի, Հիպոկրատեսի,
Գաղիանոսի, Ասկղեպիադեսի և ուրիշների երկերը, որոնք հայերեն թարգման-
վեցին հունարեն թարգմանչական դպրոցի ներկայացուցիչների ջանքերով, մեծ
դեր խաղացին հայ բժիշկների աշխարհայացքի ձևավորման գործում⁶⁶: Այս-
պես, V դարի վերջում հայերեն թարգմանվեցին Արիստոտելի «Ատորոգութիւնք»
և «Յաղագս մեկնութեան» երկերը, VI դարի սկզբին՝ Պլատոնի բնափիլիսոփա-
յական երկերը, այդ թվում և «Տիմէոսը», VI դարի երկրորդ կեսին՝ Զենոնին
վերագրվող «Յաղագս բնութեան մարդոյ», ինչպես նաև Կեղծ-Արիստոտելի
«Յաղագս աշխարհի» և «Յաղագս առաքինութեան» ուսումնասիրությունները:
Գրանցից հատկապես ուշադրության արժանի է Պլատոնի «Տիմէոս» երկը, որի
մեջ հեղինակը, ելնելով շորս նախնական տարրերի (հող, ջուր, օդ, հուր) ուս-
մունքից, փորձել է բացատրել ոչ միայն արեվերքի (մակրոկոսմոսի), այլև
մարդու (միկրոկոսմոսի) առաջացման և զարգացման օրինաչափությունները⁶⁷:
Նախնական տարրերի տեսությունը, որ հին աշխարհում իր զարգացումն է
ստացել Պլատոնի, Արիստոտելի և Հիպոկրատեսի երկերում, առաջին անգամ
չափածո ձևով շարադրել է հույն բնափիլիսոփա և բժիշկ էմպեդոկլեսը: Հե-
տագայում այն դրվեց հումորալ ախտաբանության տեսության հիմքում, որ
չափազանց ուժեղ ազդեցություն է գործել միջնադարյան բժշկության վրա: Իսկ

65 Ибн Сина, *նշվ. աշխ.*, էջ 227:

66 С. С. Аревшатян, Древнейшие армянские переводы и их культурно-историческое значение, «Историко-филологический журнал», 1973, № 1, с. 31—37. Ս. Ս. Արեշատյան, Հնագույն հայկական թարգմանությունները և նրանց պատմամշակութային նշանակությունը, ՊԲՀ, 1973, № 1, էջ 31—37:

67 «Պլատոնի իմաստասիրի Տրամախոսութիւնք, Տիմէոս», Վենետիկ, 1877:

Հիպոկրատեսի և Գաղիանոսի երկերը հայտնի են եղել հայ բժիշկներին, թեև ուշ ժամանակներից մեզ հասած մի ձեռագրում պահպանվում է Հիպոկրատեսի «Պրոֆնոստիկոն» երկից մի հատված, որի սկզբում բերված է մեծ բժշկի մահվան մասին հայկական մի հին ավանդություն: Հիշյալ գրչապրի մեջ կան նաև Գաղիանոսին վերագրվող երկու ուրիշ հատվածներ՝ «Բառք Գաղիանոսի» և Վաղիանոսի «Վասն նշանաց ցաւոց»:

Պահպանվել են նաև մի քանի պատառիկներ մինչգաղիանոսյան շրջանի բժիշկների երկերից: Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 6869 գրչապրի ժողովածուի մեջ, ու ընդօրինակվել է 1365 թ., հատվածներ կան Ասկղեսպիադեսին վերագրվող «Վասն բնութեան մարդոյ», «Վասն շորից բնութեանց մարդոյ և տարոյ, և ամսոյ», «Յաղագս բնութեան հոգոյ» երկերից: Այս ժողովածուում ղետեղված են նաև հատվածներ հին հռոմեացի բժիշկ Դեմոկրիտեսի մի երկից, որի մեջ հեղինակը հարց ու պատասխանի ձևով շոշափում է սլոդի վարպացման հարցերը ներարդանդային շրջանում և երևիայի ծնունդից հետո: Նույն այս ժողովածուում կան ուրիշ հատվածներ ևս՝ «Վասն տղայոց բնութեան», «Վասն երիտասարդաց բնութեան», «Վասն ձերոց բնութեան» երկերից, որոնք վերագրվում են ուշ հելլենիստական շրջանի հռոմեացի ականավոր բժիշկ Օրիբազեսին (IV դար)⁶⁸:

Այս աշխատությունների լեզուն վկայում է, որ նրանք ևս, հավանաբար, թարգմանված են «Տիմէոսի» թարգմանության ժամանակ:

VIII դարի սկզբին հայ ականավոր գիտնական Ստեփաննոս Սյունեցին Դավիթ Հյուպատոսի հետ միասին թարգմանել է IV դարի հույն բնափիլիսոփաներ Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և Գրիգոր Նյուսացու «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» երկերը⁶⁹: Այս աշխատությունները, որոնց մեջ Պլատոնի, Արիստոտելի և Գաղիանոսի ոգով քննված են մարդակազմության, մարդու կենսաբանության և հոգեբանության հարցերը, լայն ճանաչում էին գտել միջնադարյան հայ բժշկության մեջ: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ երեք դար շարունակ (V—VIII) հայ բժշկության մեջ լարված աշխատանք էր ծավալվել հին աշխարհի գիտական ժառանգությունը ստեղծագործաբար յուրացնելու ուղղությամբ:

Միջնադարյան հայ բժշկագետները, լրջորեն ուսումնասիրելով անտիկ բժշկության դասականների աշխատությունները, նրանց տեսանկյունից վերլուծում և մշակում էին հայ ժողովրդական բժշկության ավանդները: Սակայն հայոց լեզվով ուրույն բժշկական երկերի ստեղծումը հետաձգվեց արաբական նվաճումների հետևանքով, որոնք հայ մշակույթի ընդհանուր անկման պատճառը հանդիսացան VIII—IX դարերում: Միայն X դարում սկսեցին հանդես գալ հայ բժիշկների առաջին «Բժշկարանները», որ հիմնականում նվիրված էին հիվանդությունների դեղային բուժման հարցերին և որոնց մեջ հունական ազդեցությունից բացի աստիճանաբար նկատվում էր նաև արաբական մշակույթի ազդեցությունը: Այդ իսկ պատճառով ավելի վաղ շրջանի՝ V—X դարերի բժշկագիտական հայացքների մասին կարելի է դատել միայն բնագիտական և

68 Դ. Арутюнян, Гигиенология и акушерство в Армении в древние и средние века. Ереван, 1974, с. 97—101.

69 «Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացու Յաղագս բնութեան մարդոյ», Վենետիկ, 1832:

փիլիսոփայական աշխատությունների և առաջին հերթին Եղնիկ Կողբացու (V դար) «Եղծ աղանդոց» երկի և «Յաճախապատումի» հիման վրա:

Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ շորս տարրերի և նրանց համապատասխանող շորս հիմնական հեղուկների (արյուն, լորձ, դեղին և սև մաղձ) անտիկ տեսությունը առաջին անգամ հանդես է գալիս Եղնիկ Կողբացու երկում⁷⁰: Հիվանդությունների առաջացումը Եղնիկը կապում է հիմնական հեղուկների հավասարակշռության խախտման հետ: «Հիվանդություններ կան,— գրում է նա,— որոնք առաջանում են ոչ թե մեղքերի պատճառով, այլ անկշիռ (հյութերի) խառնվածքներից: Որովհետև մարդու մարմինը հանդիսանում է շորս տարրերի խառնուրդ... Եվ եթե նրանցից որևէ մեկը ավելանա կամ պակասի, ապա կառաջանա հիվանդություն»: Սակայն հեղուկներից բացի Եղնիկը հաշվի է առնում նաև արտաքին միջավայրի գործոնների ազդեցությունը. «շափից ավելի կամ անխտիր ամեն բան ուտելը, խմելը, խիստ ժուժկալությունը, տոթ կամ ցուրտ եղանակին աշխատելը և այլ վնասակար հանգամանքները»: Այս վնասակար ազդակներին նա մեծ նշանակություն է տալիս նաև նյարդային և հոգեկան հիվանդությունների առաջացման հարցում: Հիպոկրատեսի նման, որը մերժում էր քննափորության «սրբազան» բնույթը, նա ևս հոգեկան հիվանդությունները համարում է ուղեղի հյուսման հետևանք: «Ուղեղի հյուսման հետևանքով մարդ կորցնում է գիտակցությունը: Խոսում է պատերի հետ, կռվում է քամու հետ: Այդ պատճառով էլ բժիշկները համառորեն պնդում են, որ ոչ մի դե էլ չի մտնում մարդու մարմնի մեջ, որ մարդու այդ բոլոր վիճակները հիվանդություններ են, որ իրենք կարող են բուժել»⁷¹: Մնված լինելով Այրարատում և հրաշալի իմանալով Հայաստանի դեղաբույսերի հատկությունները, շատ լավ հասկանալով վանազան դեղամիջոցների շափերի և սինեթիկ ներգործության հարցերը, նա գրել է. «Մոլախինդն ինքնին հայտնի է որպես մահացու թույն որոշակի պայմաններում, բայց բժիշկներն այն օգտագործում են լեղապարկի հին հիվանդությունները բուժելու ժամանակ: Կաղնչանի մի տեսակը առանձին վերցրած թունավոր է, իսկ մյուս դեղամիջոցների հետ միասին բուժում է լեղապարկի հիվանդությունները և հիվանդին փրկում մահից»⁷²:

Միջնադարյան Հայաստանի ականավոր փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթը (V դարի վերջ—VI դարի սկիզբ) հրաշալի ծանոթ էր հիպոկրատյան բժշկության սկզբունքներին⁷³: Նրա «Սահմանք իմաստասիրութեան», «Վերլուծութիւն անբութեան» Պորփիրի», «Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտելի» երկերում շոշափված են մարդակազմության, կենսաբանության, դեղագիտության, հիգիենայի և բժշկական բարոյագիտության հարցերը: Հատկապես պետք է նշել, որ «Վերլուծութիւն անբութեան» Պորփիրի աշխատության էջերում հանդիպում է հայ մատենագրության ամենավաղ վկայությունն այն մասին, որ Հայաստանում կատարվել է դիահերձում: «Վերլուծության գործն է,— գրում է նա,— գոյի բաժանումը այն մասերի, որոնցից նա կազմված է, ինչպես օրինակ, երբ մեկը վերցնում է մարդուն և անդամահատում, հերձում նրա

70 Եղնիկայ Կողբացոյ եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826, էջ 80:

71 Նույն տեղում, էջ 130:

72 Նույն տեղում, էջ 67:

73 Давид Анахт, Сочинения, пер. с древнеармянского, вступительная статья и примечания С. С. Арешатяна, М., 1957, с. 110.

ոտքերը, ձեռքերը, գլուխը և այնուհետև մարմինը բաժանում ոսկրերի, էլեբրի, անոթների և նյարդերի»⁷⁴։ Դիահերձումները և կենդանահատությունը, որ ժամանակին կիրառվել են անտիկ Ալեքսանդրիայի բժշկական դպրոցում, հետագայում շարունակվել են նաև միջնադարյան հայ բժիշկների կողմից, որոնք սերտորեն կապված են եղել ալեքսանդրյան դպրոցի ավանդույթների հետ⁷⁵։

Բժշկության նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն է ունեցել հայ ահանավոր աստղագետ և փիլիսոփա Անանիա Շիրակացին։ Նա 667 թ. կազմած իր «Քննիկոնում» աստղաբաշխությանը, համարողական արվեստին (մաթեմատիկա), տոմարագիտությանը և փիլիսոփայությանը վերաբերող աշխատություններին կողքին տեղ է տվել նաև բժշկագիտական երկերին⁷⁶։ Դժբախտաբար «Քննիկոնի» մեծ մասը, այդ թվում և բժշկական ու բնագիտական երկերն այժմ կորած են։ Այն մասին, որ Անանիա Շիրակացին զբաղվել է նաև բուսաբուժության հարցերով, հիշատակված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 549 պաշտպանության գրքում, որտեղ նկարագրված են համասփյուռ կոշվող բույսի (Lychnis) բուժիչ հատկությունները, որի պաշտամունքը եղել է Հայաստանի մի շարք շրջաններում։

Նույն տեղում ասված է, որ Շիրակացին այդ խիստ հազվագյուտ բույսը հայտնաբերել է Այրարատյան նահանգի Չողակիրա վայրում և օգտագործել է բուժիչ նպատակով։

74 С. А. Барданян, медико-исторические воззрения Давида Анахта, Ереван, 1980, с. 4.

75 Լ. Ս. Խաչիկյան, Դիահերձումը հին Հայաստանում, «Լրարեր հայ. գիտ.», Երևան, 1947, № 4, էջ 83—90։

76 А. Матезосян, «Канон» (Քննիկոն) Анании Ширакаци, «Вестник общественных наук», Ереван, 1977, № 7, с. 66.

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀԱՅԿԱՍՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ IV—V ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Վաղ միջնադարում հայ ինքնուրույն գրականության, զարգացման նշանակալից բարձրության վրա գտնվող գիտության ու պատմագրության հետ ներդաշնակ, բուռն վերելք է ապրում ճարտարապետական-կառուցողական արվեստը: Կաղմավորվում է իր յուրահատուկ դեմքն ունեցող հայ ազգային ճարտարապետությունը, որը հասնում է դասական արվեստի աստիճանի:

Շինարարական աշխատանքները կատարվում են մասամբ արդեն իսկ գոյություն ունեցող քաղաքներում, ամրոցներում և այլ բնակավայրերում, միաժամանակ երկրի տարբեր վայրերում ստեղծվում են ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի զարգացման նոր օջախներ:

Կառուցողական ընդարձակ գործունեություն է ծավալվում հատկապես Դվին և Արշակավան քաղաքներում: Եթե IV դարի կեսերին Արշակ Բ-ի կողմից կոզովիտ գավառում հիմնադրված Արշակավան քաղաքը դեռևս լիովին չափարտված կործանվեց, սույա Դվինը դարձավ ոչ միայն երկրի մշակութային-անտեսական կյանքի, այլև ճարտարապետական մտքի զարգացման ամենախոշոր կենտրոնը¹:

Դվինը հիմնադրվել է IV դարի երեսնական թվականներին:

Արտաշատի մոտ առաջացած ճահիճները հակաառողջապահական էին դարձրել քաղաքի կլիման: Նկատի ունենալով այդ, հոսքով III թագավորը Արտաշատից մոտ 12—15 կիլոմետր դեպի հյուսիս՝ Դվին կոչվող բլրի վրա, որտեղ դեռևս I դարում կառուցվել էր Դվին-Ասաակ ապարանքը², կառուցեց իր նոր ապարանքների խումբը, որը հետագայում հանդիսացավ բլրի շուրջը ստեղծված քաղաքի միջնաբերդը:

Աստիճանաբար Դվին տեղափոխվեց Արտաշատի ազգաբնակչության զգալի մասը. կարճ ժամանակամիջոցում նորաստեղծ քաղաքը հասնելով լայն ճանաչում նվաճած քաղաքների մակարդակին, V դարի վերջին քառորդում դարձավ երկրի հոգևոր ու վարչաքաղաքական կյանքի գլխավոր կենտրոնը:

¹ Դվին քաղաքի և նրա պեղումների վերաբերյալ նյութերը վերցված են պրոֆ. Կ. Ղաֆազարյանի «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» աշխատությունից (Երևան, 1952): Դվինի ավերակների հետազոտության առաջին փորձը կատարել է Ն. Մառը (1899). որոշ ժամանակ անց (1907—1908) ևս. Դադյանի մասնակի պեղումների շնորհիվ Դվինում բացվեցին մոնումենտալ մի քանի շենքերի մնացորդներ: Սակայն Դվինի սիստեմատիկ պեղումներն սկսվեցին 1937-ից. սկզբում պեղումները գլխավորում էր Ս. Տեր-Ավետիսյանը (1937—1939), իսկ 1946-ից մինչև 1976 թ.՝ Կ. Ղաֆազարյանը:

² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, էջ 761:

V—VI դդ. Դվինը Հայաստանի արհեստագործական արտադրության հիմնական կենտրոնն էր, միջազգային ապրանքափոխանակության կարևոր հանդուցակետերից մեկը, ուր խաշաձևվում էին Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող առևտրական գլխավոր ճանապարհները:

V դարի վերջին—VI դարի սկզբներին Դվինն արդեն ժամանակի հասկացողությամբ մի բազմամարդ քաղաք էր: Տնտեսական աճին զուգակցվում է շինարարական աշխատանքների ծավալումը: Ընդարձակվում է քաղաքը, ստեղծվում՝ պաշտպանական, հասարակական, բնակելի, արտադրական, անտեսական, պաշտամունքային և տարբեր նշանակության բազմաթիվ կառույցներ, որոնք մեծապես նպաստում են ամբողջ երկրի ճարտարապետական-կառուցողական գործի վերընթացին:

Հայաստանի հնագույն քաղաքների նման, Դվինում նույնպես, բնակավայրի քաղաքաշինական-կոմպոզիցիոն գլխավոր կենտրոնը հանդիսացել է քաղաքի միջնաբերդը: Գտնվելով տեղանքի ամենաբարձր մասում, այն գերիշխող դիրք ուներ ոչ միայն քաղաքային ամբողջ տարածքի, այլև Արարատյան հարթավայրի մի լայնատարած հատվածի նկատմամբ, որն օղակում էր քաղաքը:

Միջնաբերդի արևելյան լանջերին պահպանվել են քարի խոշոր զանգվածներով շարված պարսպապատի մնացորդներ: Իրավամբ ենթադրվում է, որ այս բարձրադիր վայրը եղել է առավել հնագույն շրջանի բնակատեղի, ուր հայ Արշակունիներն իրենց կառույցներն ստեղծելուց հետո շրջափակեցին նոր պարսպներով:

Արշակունիների թագավորության անկումից հետո (428) այստեղ են գտնվել Հայաստանի հաջորդ ժամանակաշրջանների կառավարիչների՝ մարզպանների, սասիկանների, կաթողիկոսների ու այլ իշխանավորների ապարանքները:

Բնական է, պատերազմներով ու ասպատակություններով ուղեկցվող ավելի քան կես հազարամյակ բնդգրկող այդ ժամանակաշրջանում միջնաբերդի պալատական սկզբնական կառուցվածքները պետք է մի քանի անգամ վերակառուցվեին, կամ, որ ավելի հավանական է, դրանց շրջակայքում, թերևս և դրանց ավերակների վրա ստեղծվեին նոր տեղերի պահանջներին ու ճաշակին համապատասխան նոր շենքեր:

Հետևապես, միջնաբերդի կառույցները, լինելով ստեղծագործական տարբեր ըմբռնումների և տարբեր ժամանակաշրջանների արգասիք, կարող էին որսշակի լույս սփռել հայ դասական ճարտարապետության կազմավորման ու հետագա զարգացման հանդուցային շատ հարցերի վրա:

Միջնաբերդից ցած՝ տարբեր բարձրությունների վրա գտնվել է «ստորին բերդը»: Ենթադրվում է, որ այստեղ են կենտրոնացված եղել քաղաքի իշխանավորների բնակելի շենքերը, զինվորական պահակախմբին անհրաժեշտ կառույցները: Բերդն արտաքինից ունեցել է միմյանցից ոչ մեծ հեռավորության վրա գտնվող հուժկու աշտարակների ու բուրգերի ութթիկ հաջորդականությամբ ստեղծված պաշտպանական մի հզոր համակարգ: Միջնադարյան շերտում բուրդերն ունեն կիսակլոր, աշտարակները՝ կոր ձև, իսկ ամբողջ պարիսպը քարե հիմքերի վրա հում աղյուսով շարված կառուցվածք է:

Միջնաբերդի պաշտպանունակությունն ավելի ուժեղացնելու նպատակով, պարսպին զուգահեռ ստեղծվել է բերդն օղակող ջրի անանցանելի գոտի: Միջ-

նաբերդից հարավ-արևմուտք գտնվել է քաղաքի կենտրոնական թաղամասը, որը միջնաբերդի հետ հաղորդակցվել է ջրով լցվող խրամի վրա նետված մեկ կամ երկու թռիչք ունեցող կամուրջների միջոցով: Կենտրոնական թաղամասը հանդիսացել է երկրի հոգևոր իշխանությունն զլխավոր կենտրոնը, որի շինություններից պահպանվել են կաթողիկոսական ապարանքների, Մայր տաճարի, վերջինից մի փոքր հեռու պաշտամունքի մի այլ կառուցվածքի, ինչ-որ այլ նշանակության մոնումենտալ քարաշեն շենքի և առանձին կանգնեցված կոթողների մնացորդները:

Ճարտարապետական այդ ուշագրավ խմբի կոմպոզիցիոն կենտրոնը հանդիսացել է Մայր տաճարի հորինվածքը: Այն, ինչպես ծավալային մտահղացմամբ, նույնպես և հարթությունների մշակումով ներդաշնակելով շրջապատի մյուս շենքերի և այդ ամենը շրջափակող պարսպապատերի հետ, կազմել է մի շքեղ և արտահայտիչ ճարտարապետական ինքնատիպ համալիր:

Կենտրոնական թաղամասի ու միջնաբերդի շուրջը հետզհետե փռվել է քաղաքային ողջ տարածքը և այդ ամենը շրջապատվել է ընդհանուր պարսպապատերով: Քաղաքն ունեցել է նաև իր արվարձանները, որոնք գտնվել են նրա հյուսիսային և արևելյան, հարավային և արևմտյան ծայրամասերում:

Չնայած քաղաքի ընդարձակ տարածության տարբեր մասերում բացահայտված տարբեր նշանակության կառույցների մնացորդների և քաղաքի ներքին կյանքին վերաբերող չափազանց հարուստ նյութերի առկայության, դժվար է առայժմ ստույգ խոսել քաղաքի հատակագծային հորինվածքի քաղաքաշինական հիմնական սկզբունքների մասին: Մի բան ակնհայտ է, որ նույն ժամանակաշրջանի միջնադարյան մյուս քաղաքների նման, Դվին քաղաքի կոմպոզիցիոն գլխավոր կենտրոնը եղել է միջնաբերդը, որի շուրջը և աստիճանաբար հյուսվել է փողոցների և հրապարակների ցանցը և ըստ քաղաքային կյանքի խաղացած դերի՝ տեղադրվել են քաղաքային թաղամասերը: Անշուշտ կասկածից վեր է, որ Դվինում քաղաքաշինական սկզբունքների կիրառման գործում կարևոր դեր կարող էին խաղացած լինել քաղաքաշինական այն հարուստ ավանդությունները, որոնք ունեին Դվինի կառուցման ժամանակ նրանից ոչ հեռու գտնվող հնագույն քաղաքները³:

Նշանավոր կենտրոն էր և Կարին քաղաքը՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև՝ Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո, Արևմտյան Հայաստանում Կարին բերդաքաղաքը (ավելի ստույգ՝ «Կարնոջ քաղաքը»), որը վերակառուցվում է և Բյուզանդիայի Թեոդոս Բ կայսեր (408—450) անունով կոչվում Թեոդոսուպոլիս: Այն դառնում է Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնը և համապատասխանաբար բյուզանդական կառավարիչ կոմեսի նստավայրը: Սկզբնական շրջանում Թեոդոսուպոլիսն ունեցել է պաշտպանական թույլ համակարգ, որն ամրացվում է նախ Անաստաս կայսեր (491—518), ապա Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) օրոք:

Քաղաքը ստեղծված լինելով ջրառատ «մի գեղեցկագիր լեռան ստորոտում»⁴, V—VI դարերում շրջապատված է եղել ամրակուռ (բազմաստիճան) հիմքեր ունեցող պարիսպներով և ատամնավոր վերջավորությամբ՝ բարձր աշ-

³ Տե՛ս նաև՝ С. X. Мнацаканян, К. Л. Оганесян, А. А. Саинян, Очерки по истории архитектуры древней и средневековой Армении, Ереван, 1978 (А. А. Саинян. Архитектура IV—конца первой половины VI вв.), стр. 52—58.

⁴ Նկատի է առնված Կարինից հարավ բարձրացող Ածպակունք լեռնագագաթը:

տարակներով: Պաշտպանական այդ ամբողջ համակարգը շրջապատվել է արհեստական շատ խոր փոսերով և այդ ամենը ներառելով՝ առջևում ստեղծված ամբակուս փոքրիկ ամրոցների օղակի մեջ:

Քաղաքն ունեցել է ջրմուղ, ստորերկրյա գաղտնի ուղիներ՝ պաշարման դեպքում մթերքների, կենդանիների կերի ապահովման, մինչև իսկ հեծելազորի անցման համար:

Ավանդարտը հիշատակվում են Թեոդոսուպոլսում սրբատաշ քարերով կառուցված գեղեցիկ պալատներ, աշտարակներ, մաքուր փողոցներ, հրապարակներ ու շուկաներ, հիացմունք պատճառող տաճարներ և քաղաքային բարձր ու լայն դարպասներ: Անտարակույս քաղաքն ունեցել է ճարտարապետական բարձրարժեք բազում կառույցներ: Եվ այդ հասկանալի է, չէ որ դեռևս Թեոդոսուպոլսի կառուցումից շատ դարեր առաջ «Կարնոյ քաղաքի» շրջապատի գավառները հայտնի էին ժամանակին լայնորեն հռչակված ճարտարապետական կառուցվածքներով (Անահիտի պաշտամունքի տաճարը Եկեղյաց գավառում, Միհրի պաշտամունքի տաճարը Դերջան գավառում և այլն):

Գլխի նման Կարինում ևս դժվար է ստույգ խոսել քաղաքի հատակագծային ընդհանուր հորինվածքում կիրառված քաղաքաշինական սկզբունքների մասին:

Վաղ միջնադարում շարունակվում ու զարգացման նոր աստիճանի է հասնում նախաքրիստոնեական շրջանից եկող կառուցողական արվեստը: Հիմնական շինանյութը՝ երկրի ընդերքում անսպառ քանակությամբ գտնվող դյուրամշակ, դիմացկուն ու գեղարվեստական արտահայտչականության լայն հնարավորություններ ընձևող բազմերանգ տուֆաքարն է:

Մոնումենտալ շենքերի պատերը շարվում են սրբատաշ, մեծ չափերի ուղղանկյուն քարերով: Կոնստրուկտիվ ավելի պատասխանատու մասերում (դրոների ճակատաքարեր, մուլթերի շարվածքներ և այլն) քարերն ունեն անհամեմատ մեծ չափեր: Մասսայական շինարարության մեջ հիմնական շինանյութը ձեղբված քարն է ու գետաքարը. հանդիպում է նաև հում աղյուս:

Հելլենիստական շրջանի մոնումենտալ կառուցվածքների պատերի շոր, անշաղախ շարվածքի փոխարեն III դարի վերջերից, IV դարի սկզբներից պատի կառուցվածքում, իբրև որմնաքարերն իրար կապակցող նյութ, օգտագործվել է կրաբետոնը՝ կաղմված կրից, ավազից և սվալ շենքի շինաքարի բեկորներից: Սկզբնական շրջանում կրաշաղախ միջուկը պատի հաստության նկատմամբ կաղմում է փոքր հատված, որի հետևանքով, պատի հիմնական կրող մասը նախորդ ժամանակաշրջանի նման դարձյալ քարն էր: Հետագայում աստիճանաբար նվազում է պատի երկու կողմի որմնաքարերի խորությունը, մեծանում է նրանց միջև լցվող միջուկի ծավալը և, համապատասխանաբար, մեծանում է վերջինիս մասնակցությունը պատի կրողունակության աշխատանքին:

Շինարարական այդ սկզբունքը ոչ միայն հնարավորություն է տալիս ազատվելու դժվար հալթայթելի մետաղական կապերի օգտագործումից, այլև պատի կառուցվածքը դարձնում է ավելի միաձուլ, կրողունակ և հնարավորություն ընձևում կոնստրուկտիվ ավելի առաջավոր մտահղացումների (կամար, թաղ, գմբեթ) լայն կիրառման համար⁵:

⁵ Սակայն, թեև ոչ խիստ հազվագեղ, այնուհանդերձ բոլոր շենքերի պատասխանատու մասերում (Չվարթնոցի տաճարի սյուների կառուցվածքներում և այլն) օգտագործվում են նաև մետաղական կապեր:

Եթե հելլենիստական շրջանի խոշոր բլոկներով կառուցված պատում հասկանալի որոշակի ֆունկցիա ունեին մետաղական կապերը, ապա միջնադարի միաձուլչ կոնստրուկցիա ունեցող պատի կառուցվածքում այդ դերը կատարում էր պատի կրաշաղախ միջուկը: Նույն բանին են նպաստում թաղակիր կամարները և որմնաշարքերի վրա հանդիպող փայտյա հորիզոնական դոտիները:

Պաշտամունքի շենքերում գմբեթի հանդես գալն առաջացնում է կառուցվածքի տարածական-ծավալային մի նոր սիստեմ: Այդ սիստեմի կոմպոզիցիոն կենտրոնն ընդունելով գմբեթը, ստեղծվում են կենտրոնագմբեթ շենքերի սեյսմոկայուն բաղմապիսի կոմպակտ հորինվածքներ (տարբեր տիպի խաչաձև ու բաղմաբսիդ տաճարներ և այլն): Հենարանից-հենարան թռիչքներով նետվում են սեպաձև կառուցվածք ունեցող կրող, բեռնաթափող կամ թաղակիր կամարներ, որոնք IV—V դարերի հուշարձաններում ունեն խիստ շեշտված պայտաձև ազեղներ, իսկ VI—VII դարերում լինում են դերազանցապես՝ կիսաշրջանաձև: VI—VII դարերում երևան են գալիս կրկնակի կամարներ, որոնք տնտեսական լինելուց բացի, գեղարվեստական տեսակետից ավելի արտահայտիչ են: Լուսամուտների ծածկը կամարաձև է, դռների բարավորը՝ մեկ ամբողջական քարից՝ արխիտրավից:

V—VII դարերում արխիտրավի վերևում ստեղծվում է բեռնաթափող կամար, որն իր վրա առնելով պատից եկող բեռը, արխիտրավի վրա թողնում է միայն կամարի և արխիտրավի միջև ընկած պատի ծանրությունը: Երբեմն բոլորովին հանվում է նաև այդ մասը և արխիտրավը լիովին բեռնաթափում է:

V—VI դարերի երկայնական տիպի մոնումենտալ կառուցվածքներում դոյություն են ունեցել հիմնականում երկու տիպի ծածկեր՝ փայտաշեն-հարթ, կամ քարաշեն-թաղակապ: Մեծ թռիչքներ ծածկելու դեպքում, շենքի երկայնական պատերին զուգահեռ կառուցվել են երկու շարք մույթեր (կամ սյուներ), որպեսզի պատերի միջև ստեղծվող լրացուցիչ հենարանների միջոցով դյուրացվի վերը հիշված ծածկերից սրև է մեկ ձևի իրականացումը:

Թաղակապ խոշոր ծածկերը թաղակիր կամարների միջոցով բաժանվում են կարճ հատվածների և ստեղծվում է կոնստրուկտիվ ավելի կայուն սիստեմ: Յուրաքանչյուր հատվածի թաղի երկարությունը եթե հնագույն հուշարձաններում հավասար է թաղի թռիչքի չափին, ապա հետագայում, շենքի կայունությունն ավելի ապահովելու նպատակով, այն հավասարեցվում է թաղի թռիչքի կեսին:

Ժողովրդական տներում փայտաշեն հարթ ծածկերի հետ մեկտեղ լայնորեն կիրառվել է, այսպես կոչված, «հաղարաշեն» (կամ սողոմաքաշ) ծածկերի ձևը: Դրանք փայտե առանձին հեծաններից կաղմված ուղղանկյուն կամ ութանկյուն շրջանակների հաջորդականությամբ դեպի վեր աստիճանաբար նեղացող՝ գմբեթաձև ծածկեր են, որոնք վերնամասում ունեն ոչ մեծ բացվածք՝ երդիկ:

Հաղարաշեն ծածկի սիստեմը, հնարավորություն ընձեռելով փոքր չափի հեծաններով ծածկելու մեծ տարածության, միաժամանակ սենյակի ներքին սարածությանը հաղորդում է որոշակի արտահայտչականություն⁶:

⁶ Ծածկի այդ ձևը տարածված է նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մոտ: Վրաստանում այն հայտնի է «ղարաղա», Ադրբեջանում՝ «ղարաղամ» անուններով:

Ծածկի այս ուշադրավ հորինվածքը տեղ էր գտել նաև V դարի աշխարհիկ և պաշտամունքային մոնումենտալ կառուցվածքներում: Առաջին դեպքում այն ունի ճիշտ նույն ձևն ու շինանյութը, երկրորդ դեպքում նախօրինակ է դառնում արդեն քարաշեն գմբեթների համար:

Քարաշեն այդ գմբեթը բարձրանում է չորս մույթերի վրա խարսխված զբմբեթակիր քառակուսու վրայից և «հազարաշեն» ծածկի կառուցման սկզբունքով աստիճանաբար դեպի վե՛ր նեղանալով թե՛ դրսից, թե՛ ներսից, ստանում է կոնաձև վերջավորություն: Այստեղ թմբուկի պատվանդանը շատ բարձր է, ինքը՝ թմբուկը, անհամեմատ ծանր: Գմբեթաշինության հետագա զարգացման ընթացքում պատվանդանի բարձրությունը հետզհետե նվազում է, թմբուկի բարձրությունը մեծանում, իսկ ներսի կոնաձև կորությունն ընդունում է կիսագնդի տեսք:

Ըստ երևույթին պալատական այդպիսի մի շենք՝ երկշար սյուներ ունեցող կենտրոնական դահլիճով և երկու կողմերում տեղադրված սենյակներով, բացվում է Դվինի կենտրոնական թաղամասում, որը, հավանաբար, VII դ. շինություն է:

Հետագա պեղումների ժամանակ 1970-ական թ. վերջերին բացվեց նաև մի այլ պալատական շենք, երեք զույգ սյուներով բաժանված երեք նավի, որը նույնպես կողբերին կից սենյակներ ունի: Այս շենքը հրկիզվել էր 572 թ. ասպտամբույթյան ժամանակ և նրա փլատակների վրա լցված էր VII դարի պալատական շենքի շինարարական խիճը: Պետք է ենթադրել, որ դա եղել է կաթողիկոսական առաջին պալատը՝ կառուցված V դարում:

Հետաքրքրական է նաև 1962-ին Դվինի միջնաբերդի արևելյան մասում բացահայտված դահլիճը, որն, ըստ Կ. Ղաֆաղարյանի, կառուցվել է IV դարի երեսնական թվականներին և հանդիսացել հայ թագավորների «գահասարահը»: Այն 12. 5 28. 25 մ չափի ուղղանկյունի է, որը երկու զույգ հենարանների միջոցով բաժանված է եղել մեկ լայն և երկու նեղ նավերի: Ծնթաղրվում է, որ գլխավոր նավի կենտրոնում պահպանված կառուցյի մնացորդը պատկանում է արքայական դահլի պատվանդանին: Հուշարձանն ունի արևելք-արևմուտք կողմնորոշում. ցավոք այդ ուշագրավ կառուցվածքից պահպանվել են միայն հատակի և հիմքերի առանձին մնացորդներ:

Վ—VI դարերի աշխարհիկ ճարտարապետության հարվադեպ մի նմուշ է պատմական Շիրակի Երեբունյե ավանում մի քանի հեկտար տարածության վրա ստեղծված արհեստական լճի տուֆակերտ պատնեշի հիդրոտեխնիկական խոշոր կառուցվածքը:

Պահպանվել են մեծ քանակությամբ պաշտամունքի կառուցվածքներ: Քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո հեթանոսական պաշտամունքի օջախներում ստեղծվում էին նոր կրոնի անդրանիկ կառուցվածքներ, այդուհանդերձ բոլոր մեհյանները չէ, որ հիմնովին ավերվում են: Առանձին դեպքերում ոչ միայն եկեղեցին կառուցվում է ճիշտ և ճիշտ մեհյանի հատակադձային հորինվածքի հիմքի վրա⁷, այլև որոշ մեհյաններ «սրբազործվելով», ուղղակի փոխակերպվում են եկեղեցիների⁸:

⁷ «Աղաթանդեղայ պատմութիւն Հայոց», էջ 398—399, 425 և այլն: Զևնք Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վինհտիկ, 1889, էջ 33—35:

⁸ Փավստոս, էջ 7:

Ինքնին հասկանալի է, որ նոր կրոնի արագ արմատավորման նպատակով երկրի բազմաթիվ վայրերում ստեղծվող նորակառույցները նույնպես հիմնականում պետք է ունենային այն նույն կերպարը, որպիսին ստացել էին հեթանոսական տաճարների հիմքերի վրա բարձրացված եկեղեցիները, կամ որպիսին արդեն ունեին եկեղեցու փոխակերպված մեհյանները:

Քրիստոնեական պաշտամունքի այդ անդրանիկ կառուցվածքներն սկզբում բաղկացած լինելով մեկական ուղղանկյուն-երկայնական սրահներից, աստիճանաբար ստացել են զանազան հավելումներ, մանրամասներ, հարդարանքներ ու ճարտարապետական այլ ձևեր, հիմք դարձել կամ նպաստել նոր տիպերի՝ բաղիլիկ տաճարների առաջացման համար:

IV—V դարերում որոշ հուշարձանների արևելյան արսիդներին կից ավելացվել են մեկ կամ երկու օժանդակ սենյակներ. առանձին դեպքերում երկու սենյակ էլ ստեղծվում է աղոթասրահի արևմտյան կողմում: Սկզբնական շրջանում (IV—V դդ.) արևելյան կողմի սենյակները հանդիսացել են եկեղեցու սպասավորների ամառային բնակարաններ, հետագայում (VI—VII դդ.) միաժամանակ օգտագործվել տաճարի սպասքների պահպանման և զանազան ծիսակատարությունների համար:

Արևմտյան կողմի սենյակները, ինչպես և արտաքին սրահները ստեղծվելով համեմատաբար ավելի ուշ, դիտվում են իբրև ապաշխարության տեղեր: Արտաքին սրահների հանդես գալու ամենաուշ սահմանը 480-ական թվականներն էին: Գրանց կառուցման անհրաժեշտությունը վերացել է, ըստ երևույթին, VI դարի վերջին քառորդում: V դարում երկրում քաղաքական-տնտեսական և մշակութային կյանքում ստեղծված նոր պայմանները թելադրում են ճարտարապետական նոր մտահղացումներ: Ճարտարապետական միտքն սկսում է բրնձել նոր գաղափարներ ու ձևեր: Երկայնավուն կառուցվածքի նեղ և ձգված, հաճախ առանձին նավերով մասնատված աղոթասրահի փոխարեն առաջանում է լայն ու հավաք, ավելի ամբողջական հորինվածք ունեցող պաշտամունքային կառուցվածքի պահանջ: Քրիստոնեական տաճարաշինության մեջ հանդես է գալիս Հայաստանում մինչ այդ ոչ անհայտ գմբեթը, սկսում է կենտրոնագմբեթ կառուցվածքի թեմայի բազմակողմանի մշակումը: Ստեղծվում է պաշտամունքի կառուցվածքի տարածական գծի ծավալային մի նոր սիստեմ, որի հորինվածքի գլխավոր կենտրոնը լինելով գմբեթը, հիմք է դառնում գմբեթավոր տաճարների բազմապիսի տիպերի կերտման համար: Ինչպես երկայնական տիպի, նույնպես և կենտրոնագմբեթ տաճարների ներքին տարածական կառուցվածքն արտաքին ծավալների հետ կաղմել է մի օրգանական միասնություն:

Ճարտարապետը ձգտում է գեղարվեստական բարձր արտահայտչականության հասնել, ծավալային տրամաբանական ու հստակ լուծումների հետ մեկտեղ այդ ծավալների հարթություններին տալով, ինչպես միմյանց, այնպես էլ շենքի ընդհանուր հորինվածքի միջև ստեղծված համաշափություններ և փոխադարձ կապերի ներդաշնակություն:

Այսպիսով, վաղ միջնադարի պաշտամունքի երկայնական բաղիլիկ կառուցվածքները սկզբնական շրջանում ունենալով բոլորովին պարզ տեսք, անցնում են կազմավորման բարդ ու արդասավոր ուղի: Այդ շրջանից կանգուն և կիսավեր վիճակում պահպանվել են մեծ թվով հուշարձաններ, որոնցից ուշագրավ են Շիրվանշուղի, Թանահատի, Գիրաբլարի, Զառառուսի, Օհանավանքի, Սղվարդի, Գառնիի, Գյուլագարակի, Մաղարջուղի, Օձունի, Զովունիի, Դվինի

միանալ կառուցվածքները, Քասաղի, Տեկորի, Դվինի, Երեբունյի, Էջմիածնի, Եղվարդի, Ծիծեռնավանքի, Աշտարակի, Օշականի հռանավ բազիլիկաները՝ ժամանակի ճարտարապետական արվեստի վարդաքան մակարդակի ըմբռնման առումով հույժ հետաքրքրական են հատկապես Քասաղի, Երեբունյի, Տեկորի տիպի հանգուցային հուշարձանները:

Քասաղի բազիլիկան գտնվում է պատմական Այրարատի Նիզ գավառի Քասաղ (այժմ՝ Ապարան) ավանում, որը, լինելով հայ Արշակունի թագավորների ամառանոցային նստավայրերից մեկը, ունեցել է իր արքունի ապարանքը: Քասաղի բազիլիկան, ամենայն հավանականությամբ, եղել է ապարանքի ճարտարապետական կառուցվածքների խմբի մեջ և հանդիսացել արքունիքի աղոթատեղին: Դրա կառուցման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ. ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի վերլուծությունից պարզվում է, որ այն գոյություն է ունեցել IV դարի առաջին տարիներից⁹: Բազիլիկան սկզբնական շրջանում բաղկացած է եղել միայն մի ուղղանկյուն սրահից, որը երեք զույգ պատճառե մուկթերի միջոցով բաժանվել է մեկ լայն և երկու նեղ նավերի: Նավերը ծածկվել էին թաղերով և բոլորն էլ առնվել մեկ ընդհանուր երկթեք կառուրի տակ:

Պաշտամունքի կառուցվածքի այս ձևը գրականության մեջ դիտվում է իբրև «բազիլիկալ կառուցվածքների արևելյան տիպ», կամ պարզապես անվանվում է «սրահաձև եկեղեցի»: Տաճարը քրիստոնեական կրոնի ընդունման առաջին տարիներին հավանաբար ունեցել է ուղղանկյուն ձևի սեղան (խորան), որը հետագայում փոխարինվել է ներսից պայտաձև, արտաքինից հնդանիստ արսիգով: IV—V դարերի հավելումներ են նաև աղոթասրահի հյուսիսային պատի արևելյան մասին կցված շեղանկյունի հատակագծով սենյակը, կամարակապ արտաքին սրահը, արևմտյան և հարավային ճակատների մուտքերը երիզող սյունադարձ կառուցվածքները¹⁰: Հուշարձանը ներկայումս կիսավեր վիճակում է. պահպանվել են աղոթասրահի արտաքին պատերը, կենտրոնական նավի հարավային կամարաշարքը, բաղձանիստ խորանը, սենյակի պատերի և արտաքին սրահի մուկթերի մնացորդները: Պահպանված մասը հնարավորությամբ է ընձևոտում ճշտորեն վերարտադրելու տաճարի ամբողջական հորինվածքը, որը ժամանակին վեր խոյանալով նշանավոր Քասաղ գետի ափունքի մոտ, պատկերվել է Արագած լեռան գեղատեսիլ ֆոնի վրա և իր ճարտարապետական զուսպ, նույնիսկ խիստ ձևերով միահյուսվել այդ լեռնային վայրի խստաշունչ բնությանը: Շենքի գեղարվեստական-զգայական արտահայտչականությունը հասել են պատերի պարզ հարթություններին տրվող ճարտարապետական մի քանի զուսպ շեշտերի (գետնախարիսխներ, քիվ, ճակտոն) և հատկապես համաշափուկությունների միջոցով:

Ճարտարապետական կառուցչի համաշափուկությունները և գրանց շնորհիվ գրսևորված նրա առանձին ձևերն ու կոնստրուկտիվ մասերի փոխադարձ պայմանավորվածությունը ճարտարապետական ստեղծագործության արտահայտչականության հիմնական միջոցներից են: Այս տեսակետից գիտական բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Քասաղի բազիլիկայում բացահայտված բոլոր մասերի ու ծավալների համաշափուկությունների համակարգը, որը ոչ

⁹ Ա. Սահինյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 232—236:

¹⁰ Նույն աեղում, էջ 64—84:

նաբերդից հարավ-արևմուտք գտնվել է քաղաքի կենտրոնական թաղամասը, որը միջնաբերդի հետ հաղորդակցվել է ջրով լցվող խորամի վրա նետված մեկ կամ երկու թռիչք ունեցող կամուրջների միջոցով: Կենտրոնական թաղամասը հանդիսացել է երկրի հոգեկոր իշխանության գլխավոր կենտրոնը, որի շինություններից պահպանվել են կաթողիկոսական ապարանքների, Մայր տաճարի, վերջինից մի փոքր հեռու պաշտամունքի մի այլ կառուցվածքի, ինչ-որ այլ նշանակության մոնումենտալ քարաշեն շենքի և առանձին կանգնեցված կոթողների մնացորդներ:

Ճարտարապետական այդ ուշագրավ խմբի կոմպոզիցիոն կենտրոնը հանդիսացել է Մայր տաճարի հորինվածքը: Այն, ինչպես ծավալային մտահղացմամբ, նույնպես և հարթությունների մշակումով ներդաշնակելով շրջապատի մյուս շենքերի և այդ ամենը շրջափակող պարսպապատերի հետ, կաղմել է մի շքեղ և արտահայտիչ ճարտարապետական ինքնատիպ համալիր:

Կենտրոնական թաղամասի ու միջնաբերդի շուրջը հետզհետե փռվել է քաղաքային ողջ տարածքը և այդ ամենը շրջապատվել է ընդհանուր պարսպապատերով: Քաղաքն ունեցել է նաև իր արվարձանները, որոնք գտնվել են նրա հյուսիսային և արևելյան, հարավային և արևմտյան ծայրամասերում:

Չնայած քաղաքի ընդարձակ տարածության տարբեր մասերում բացահայտված տարրեր նշանակության կառույցների մնացորդների և քաղաքի ներքին կյանքին վերաբերող շափաղանց հարուստ նյութերի առկայության, դժվար է առայժմ ստույգ խոսել քաղաքի հատակագծային հորինվածքի քաղաքաշինական հիմնական սկզբունքների մասին: Մի բան ակնհայտ է, որ նույն ժամանակաշրջանի միջնադարյան մյուս քաղաքների նման, Դվին քաղաքի կոմպոզիցիոն գլխավոր կենտրոնը եղել է միջնաբերդը, որի շուրջը և աստիճանաբար հյուսվել է փողոցների և հրապարակների ցանցը և ըստ քաղաքային կյանքի խաղաղացած դերի՝ տեղադրվել են քաղաքային թաղամասերը: Անշուշտ կասկածից վեր է, որ Դվինում քաղաքաշինական սկզբունքների կիրառման գործում կարևոր դեր կարող էին խաղաղացած լինել քաղաքաշինական այն հարուստ ավանդությունները, որոնք ունեին Դվինի կառուցման ժամանակ նրանից ոչ հեռու գտնվող հնագույն քաղաքները³:

Նշանավոր կենտրոն էր և Կարին քաղաքը՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև՝ Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո, Արևմտյան Հայաստանում Կարին բերդաքաղաքը (ավելի ստույգ՝ «Կարնոյ քաղաքը»), որը վերակառուցվում է և Բյուզանդիայի Թեոդոս Բ կայսեր (408—450) անունով կոչվում Թեոդոսուպոլիս: Այն դառնում է Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնը և համապատասխանաբար բյուզանդական կառավարիչ կոմեսի նստավայրը: Սկզբնական շրջանում Թեոդոսուպոլիսն ունեցել է պաշտպանական թույլ համակարգ, որն ամրացվում է նախ Անաստաս կայսեր (491—518), ապա Հուստինիանոս Ա-ի (527—565) օրոք:

Քաղաքը ստեղծված լինելով ջրառատ «մի գեղեցկագիր լեռան ստորոտում»⁴, V—VI դարերում շրջապատված է եղել ամրակուռ (բազմաստիճան) հիմքեր ունեցող պարիսպներով և ատամնավոր վերջավորությամբ՝ բարձր աշ-

³ *Տե՛ս նաև՝* С. X. Мнацаканян, К. Л. Оганесян, А. А. Саинян, Очерки по истории архитектуры древней и средневековой Армении, Ереван, 1978 (А. А. Саинян. Архитектура IV—конца первой половины VI вв.), стр. 52—58.

⁴ Նկատի է առնված Կարինից հարավ բարձրացող Այծպտիունք լեռնագագաթը:

թյուն, սակայն շինարարական վերլուծությունից հետևում է, որ այն ստեղծվել է ոչ թե միանգամից, այլ տարբեր ժամանակներում՝ աստիճանաբար: Սկզբնական կառուցվածքին (աղոթասրահ և խորանին կից ավանդատներ) հետագայում աստիճանաբար ավելացել են՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներին կից արտաքին սրահները, բազմաստիճան դեռնախարիսխները և, հավանաբար, արևմտյան սենյակները¹⁴:

Եթե արևելյան սենյակները լինեն հետագա հավելվածքներ, Երեբույքի սկզբնական կառուցվածքը կընդունի Քասաղի բաղիլիկայի նախնական կառուցվածքի պարզ ձևը, իսկ եթե լինեն աղոթասրահին ժամանակակից, ապա այն կմոտենա Քասաղի բաղիլիկայի կաղմավորման երկրորդ շրջանին: Այդ հետագա հավելվածքների առանձին մասերը (խոյակներ, լուսամուտների պարակալներ և այլն) ակնբախ ընդհանրություն ունեն քրիստոնեական վաղ շրջանի սիրիական նույնատիպ կառուցվածքների (Տուրմանին, Կալբ-լուդե) համանման մասերի հետ, որի պատճառով, թյուրիմացաբար ամբողջ շենքը հաճախակի դասվել է սիրիականատիպ կառուցվածքների շարքը: Հետագա հավելումները կատարվել են մեծ հմտությամբ, շափի զգացումով և զիջարվեստական բարձր ճաշակով: Մեծապես արտահայտիչ են, մանավանդ, շենքի գլխավոր՝ արևմտյան, ինչպես և հարավային ճակատները: Արևմտյան ճակատի կամարազարդ սրահը ներդաշնակորեն միահյուսվել է աղոթասրահի եռանավ հորինվածքի սլացիկ կառուցվածքին և ստեղծվել է վայելչազեղ համաշափուրթյուններով աստիճանաբար վեր խոյացող ծավալների մի միասնական համակցություն: Ամբողջ շենքն իր ընդհանուր մտահղացմամբ և հարթությունների մշակումով հեռանալով միջնադարյան խորհրդավոր և հաճախ ճնշող պաշտամունքային կառուցվածքներից, ստացել է առինքնող, հանդիսավոր տեսք և ավելի շատ հիշեցնում է անտիկ շրջանի շորս կողմից սյունազարդ հեթանոսական տաճարները, կամ թերևս թողնում աշխարհիկ նշանակության շենքի տպավորություն:

Անտիկ արվեստի հետ են առնչվում նաև որոշ մանրամասներ: Արտաքին կամարաշարքի սյուների բները Գառնիի հեթանոսական տաճարի սյուների բների նման դեպի վեր նեղացում ունեն: Ակնհայտ նմանություն կա նաև Երեբույքի և Գառնիի արտաքին սյունասրահների խարիսխների միջև:

Երեբույքի ճարտարապետական առանձին ձևեր ու մանրամասներ, իրենց հերթին, սկզբնաղբյուր են հանդիսացել հաջորդ դարերի հուշարձանների համանման ձևերի ու մանրամասների մշակման համար (Պտղնի, Զվարթնոց և այլն): Այսպիսով, Երեբույքի բաղիլիկայի ճարտարապետությունը նկատելիորեն սերել է նախաքրիստոնեական շրջանի արվեստից, որոշակի շփման մեջ դառնվել վաղ միջնադարի հարևան ժողովուրդների՝ մասնավորապես սիրիական ճարտարապետական արվեստի հետ և ինքն էլ իր հերթին առատ նյութ մատակարարել հաջորդ ժամանակաշրջանի ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի առանձին ձևերի ու մանրամասների ստեղծմանը:

Հայ դասական ճարտարապետության կոթողների շարքում առանձնահատուկ տեղ է զբաղում պատմական Տեկոր բերդից դեպի հյուսիս՝ այժմյան Գիգոր գյուղի մոտերքում կառուցված տաճարը: Թ. Թորամանյանն այն համարում է հեթանոսական նախկին մեհյան, որը քրիստոնեական կրոնը Հայաստանում

պիստեղական հուշակվելուց հետո օգտագործվել է իբրև եկեղեցի¹⁵։ Պաշտամունքի այս ուշագրավ հուշարձանը Քասաղի և Նրերուլքի բազիլիկաների նման գտնվելով վաղ միջնադարի երկայնական տիպի կառուցվածքների կազմավորման ընթացքի մեջ, ցայտուն վերարտադրում է Հայաստանի ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի զարգացման նաև հաջորդ աստիճանը։ Քրիստոնեական կրոնի ընդունման առաջին տարիներին շենքն ունեցել է պարզ հորինվածք՝ բաղկացած միայն «բազիլիկալ կտրվածք» ունեցող եռանավ աղոթասրահից և խորունի հնազույն (հավանաբար ուղղանկյուն) կառուցվածքից¹⁶։ IV—V դարերում կրոնական ծիսակատարությունների պահանջների թելադրանքով աստիճանաբար ավելացվել են՝ արտաքին սյունազարդ սրահները, դրսից բաղմանիստ, ներսից կորագիծ այժմյան դիսալոսր խորանը, դրան կից դեպի հյուսիս և հարավ ձգված ավանդատները, իսկ V դարի վերջերին՝ գմբեթը¹⁷։

ՆՅն Տեկորի տաճարի սկզբնական պարզ հորինվածքը հետագա մի քանի հավելված մասերով (արտաքին սրահներ, ավանդատներ և այլն) ընդունում է երկայնական տիպի տաճարների կազմավորման վերջին շրջանի տեսքը (Նրերուլք), ապա գմբեթի հավելումով այն թևակոխում է պաշտամունքի կառուցվածքների զարգացման նոր, առավել բարձր աստիճանը, ստեղծվում է գմբեթավոր կառուցվածքի անդրանիկ տիպերից մեկի՝ գմբեթակիր բազիլիկայի երկնասլաց կերպարը։

Հուշարձանների գմբեթների կառուցման համար ելակետը հանդիսացել է դարձյալ գմբեթակիր քառակուսին, որից գմբեթի կորածև հիմքին անցումը, նայած գմբեթակիր քառակուսու մեծություն, կատարվել է՝ կամ երկու, կամ երեք շարք տրոմպների միջոցով։ Գմբեթակիր քառակուսին կազմող շորս կամարների հանդիպման անկյուններից սկզբնավորվում են հովհարածև կառուցվածք ունեցող մեկական տրոմպներ, որոնք իրենց վերնամասում ունենալով մեկ կամ աստիճանաբար առաջ եկող մի քանի կամարներ, գմբեթակիր քառակուսին դարձնում են հավասարակողմ ութանկյունի։ Այդ ութանկյան դրսի կողմից ելնում են թմբուկի պատերի համապատասխան նիստերը և որոշում դրա արտաքին ութանիստ տեսքը, իսկ ներսում, թմբուկի ու գմբեթի հիմքերին անցումը կատարվում է տարբեր եղանակով։ ՆՅն տրոմպների երկրորդ շարքը կառուցվում է գմբեթի կիսադնդածև մասի հիմքից անմիջապես ներքև, ապա թմբուկը թև ներսից և թև դրսից ունենում է ութանկյուն հորինվածք։ Իսկ եՅն հավասարակողմ ութանկյունի տեղում տրոմպների առաջին շարքին անմիջապես հաջորդում է տրոմպների երկրորդ շարքը, ապա թմբուկը դրսից պահպանելով իր ութանիստ տեսքը, ներսից կարող է ստանալ տասնվեց նիստ կամ կրթ ձև։

Թաղը, խորանի թաղակապ ծածկը, գմբեթը ինչպես և առագաստը կառուցվում են եզրերով, իրար հպված՝ ոչ շատ մեծ շափի քարերի հորիզոնական շարքերի հաջորդականությամբ, կառուցված այն սկզբունքով, ինչպիսին ունի կրաքիտենային միջուկով պատի կոնստրուկցիան։ IV—VII դարերի մոնումենտալ բոլոր շենքերի տանիքներն արտաքինից ծածկվել են կղմինդրներով։

15 Թ. Քոբամանյան, ՆյուՅեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Նրևան, 1912, հ. Բ, էջ 210—211։

16 Նույն տեղում, էջ 189, 197—198։

17 Նույն տեղում, էջ 189—201։

Կենտրոնագմբեթ շենքի կազմավորման որոշակի շրջան անցած կառուցվածքի յուրահատուկ տիպ է էջմիածնի Մայր տաճարը, որն ունի խաչաձև դրմբեթակիր հորինվածք, առաջացած դեռևս V դարի 80-ական թվականներին: Իրավամբ ենթադրվում է, որ Տեկորի գմբեթի նախօրինակը հանդիսացել է էջմիածնի տաճարի գմբեթի ձևը¹⁸: Քանի որ էջմիածնի տաճարի գմբեթի սկզբնական կառուցվածքը չի պահպանվել, հետևապես Տեկորի գմբեթը դառնում է հայ ճարտարապետության առաջիմ մեզ հայտնի բարաշեն ամենահնագույն դրմբեթը և ստանում գիտական բացառիկ արժեք:

Հայկական ճարտարապետության մեծ կատարելությունը ստեղծված բազմապիսի գմբեթների համեմատությամբ Տեկորի տաճարի գմբեթն ունի խիստ արխարիկ կառուցվածք: Բազիլիկայի արդեն իսկ գոյություն ունեցող շենքը գմբեթավորելու նպատակով դրա միջմուկթային երկայնական հեռավորության չափերը համապատասխանեցվել են միջմուկթային լայնական հեռավորության չափերին և կենտրոնական շորս մուկթերից նետովեղ կամարների միջոցով ստեղծվել է գմբեթի կառուցմանն անհրաժեշտ հիմքը՝ գմբեթակիր քառակուսին:

Այնուհետև գմբեթակիր քառակուսու շորս անկյուններում դրել են մեկական քար և աստիճանաբար դեպի կենտրոն թեքվող պատերի միջոցով սահղծիլ ութ հավասար կողմերով բաղմանկյունի. ապա վերջինից սկզբնավորվելով նոր նիստեր՝ ստացել են մի բրդաձև հորինվածք:

Գմբեթի այդ ձևը որոշակի ընդհանրություն ունի ժողովրդական տների «հաղարաշեն» փայտաշեն ծածկերի, ինչպես և, ըստ էության, նույն սկզբունքով կառուցված մեգալիթյան շրջանի բնակարանների քարաշեն ծածկերի հետ և ակնհայտորեն ցույց է տալիս հայկական մոնումենտալ կառուցվածքների մեծ կատարելության հասած քարաշեն գմբեթների ծագման ու դրանց հետագա կատարելագործման ընթացքը: Գմբեթի հավելման հետ մեկտեղ կրճատվել է բազիլիկայի սկզբնական կառուցվածքի երկարությունը, որի շնորհիվ շենքը թե՛ իր հատակաղծային և թե՛ տարածական-ծավալային հորինվածքով հեռանալով երկայնական տիպի կառուցվածքներից, ստացել է կենտրոնագմբեթ կառուցվածքին բնորոշ խիստ հավաք, ուղղաձիգ տեսք: Այսպիսով, Տեկորի սկզբնական կառուցվածքը ոչ միայն փոխակերպվում է գմբեթակիր բազիլիկայի, այլև, ստանալով կենտրոնագմբեթ կառուցվածքին բնորոշ հորինվածք, որոշակիորեն նպաստել է նաև այդ տիպի տաճարների կազմավորմանը:

Տեկորում վերակառուցման աշխատանքներ և փոփոխություններ կատարվել են նաև հետագայում:

Բազիլիկալ եռանավ կառուցվածքներում շատ պատասխանատու դեր ունեն մուկթերը, որոնք իրենց վրա են կրում կամարների, դրանց վրա բարձրացող պատերի, թաղակիր կամարների ու թաղերի բեռը:

Գարերի ընթացքում աստիճանաբար ճշտվել է մուկթերի լայնական կտրվածքի նպատակահարմար չափը և նրա կրելու ունակությունը պայմանավորվել է շենքի մյուս մասերի՝ կամարների, թռիչքների, նավերի, լայնությունների ու բարձրությունների, պատերի հաստությունների և մյուս մասերի ու մանրամասների հիմնական չափերը:

Մուկթերի լայնական կտրվածքի այդ չափն արտահայտող միավորը՝ «մողուլը» ամբողջական թվերով հանդես է գալիս վաղ միջնադարի երկայնական

տիպի հուշարձանների թե՛ հատակագծային ու տարածական-ծավալային ընդհանուր հորինվածքում և թե՛ առանձին մասերի ու մանրամասների բոլոր շարժումներում՝ անխտիր¹⁹, իբրև հաստատուն համակարգ։ Ընդ որում, մուլթի այդ շափի և շենքի մնացած մասերի միջև ստեղծվել է այնպիսի կապ, որ շենքի մասերը ինչպես միմյանց, նույնպես և ամբողջ շենքի նկատմամբ փոխադարձ պայմանավորվածության ու ներդաշնակության մեջ են²⁰։

Հայաստանի բաղիլիկալ եռանավ կառուցվածքներում միասնական մոդուլի վրա խարսխված համաշափուլթյունների այդ ուղադրով համակարգը, որը դիտական որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև ճարտարապետական արվեստի ընդհանուր տեսության համար, զարգացման նոր աստիճանի է հասել վաղ միջնադարի կենտրոնագմբեթի կառուցվածքներում։

Այստեղ ելակետը ոչ թե անջատ կանգնած մուլթին է, այլ կենտրոնագմբեթի շենքի տարածական-ծավալային հորինվածքի գլխավոր առանցքը կաղմող զրմբեթը, ավելի ստույգ՝ գմբեթի հիմքի շրջագծի շառավղի շափը։ Այդ երևույթը բացառիկ հստակությամբ դրսևորվում է էջմիածնի Մայր տաճարի V դարի կառուցվածքում։ Էջմիածնի Մայր տաճարը քրիստոնեական արվեստի հանրահայտ հուշարձաններից է։ Ստեղծված լինելով հեթանոսական (թերևս ուրարտական²¹) ժամանակաշրջանի սրբավայրի տեղում, իր ավելի քան մեկ ու կես հազարամյա գոյություն ընթացքում այն բազմիցս ենթարկվել է վերակառուցումների, ստացել ժամանակի ոգուն համապատասխան ճարտարապետական նոր երանգներ, անգամ նոր կերպար։ Շնորհիվ այդ ամենի, դրա կառուցվածքը ցայտուն ձևով վերարտադրում է վաղ միջնադարի հայկական ճարտարապետության զարգացման հանգուցային մի քանի շրջանները։

Տաճարի սկզբնական կառուցվածքն ստեղծվել է քրիստոնեական կրոնը Հայաստանում պետական հռչակելու առաջին տարիներին՝ IV դարի սկզբին²² և քրիստոնեական պաշտամունքի հնագույն կառուցվածքների՝ Քասաղի, Տեկորի ու հայկական համանման մյուս տաճարների նման ունեցել բաղիլիկալ եռանավ հորինվածք։

IV—V դարերում, Հայաստանում Պարսկաստանի կողմից հաճախակի կրկնվող ավերածությունների ժամանակ, տաճարի սկզբնական կառուցվածքը ենթարկվում է լուրջ վնասվածքների, որի պատճառով համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում, ներսև I (353—372) և Սահակ I (388—439) կաթողիկոսների օրոք, կատարվում են մի քանի վերանորոգումներ²³։ Սակայն երկրի տնտեսական ծանր կացության հետևանքով շինարարական այդ աշխատանքներն ըստ երևույթին կրել են խիստ անհրաժեշտ մասնակի վերանորոգումների բնույթ։ Եվ երբ V դարի երկրորդ կեսերին Պարսկաստանի դեմ մղվող հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի շնորհիվ երկրում նպաստավոր պայմաններ

19 Ա. Սանինյան, Քասաղի բաղիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 142—178։

20 նույն տեղում, էջ 178։

21 Ա. Սանինյան, էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետական կերպարը, «էջմիածին», 1961, Ա, էջ 63։

22 Դարերի ընդերքից հկող ավանդության համաձայն էջմիածնի Մայր տաճարի տեղի ընտրությունն ու կառուցումը կատարվել է երկնքից իջած միածնի ցուցումով, որից և տաճարի անունը՝ էջր-Միածնին՝ էջմիածին։ «Աղաթանդեղայ պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1914, գլ. ճԲ, էջ 375—384, գլ. ճԳ, էջ 385—386, գլ. ճԶ, էջ 391—392, գլ. ճԴ, էջ 424—425։

23 Հովհ. Շահխարսեյան, Ստորագրություն..., էջմիածին, 1842, Կ. Ա, էջ 18—20, «Սև-Յուզլի Անեցույ հաւաքունը ի դրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893», էջ 267—286։

ստեղծվեցին կառուցողական աշխատանքների համար, վերակառուցվեց նաև Մայր տաճարը:

V դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցու վկայությամբ, Մայր տաճարի սկզբնական կառուցվածքը խիստ քայքայվել էր, ուստի 480-ական թվականներին մարզպան Վահան Մամիկոնյանի կարգադրությամբ մինչև հիմքերը քանդել են, նրա տեղը կառուցել նոր շենք²⁴: Մայր տաճարում արվեստի ինստիտուտի վերջին տարիներս ձեռնարկած պեղումները լիովին վավերացրին պատմիչի վկայությունը: Մայր տաճարի այժմյան կառուցվածքի գմբեթակիր մուլթերի խարիսխների տակ բացվեցին հնագույն շենքի իրենց սկզբնական տեղում պահպանված շորս խարիսխները, դրանց կից սալահատակի սալերը, հնագույն խարիսխների հիմքերը և այժմյան գլխավոր խորանի ներսում՝ հնագույն խորանի մնացորդները:

IV դարի շենքի համեմատությամբ ունենալով տարբեր ձև, հնարավոր չի եղել V դարում ստեղծված նոր շենքի հիմքերը տեղադրել հին շենքի հիմքերի վրա. հետևապես նոր շենքի հատակագծին համապատասխան ստեղծվել են նոր հիմքեր: Սակայն նոր շենքի շինարարները չէին կարող բուրբուլին անտարբեր դառնվել «Լուսավորչի ձեռքով» հիմնադրված տաճարի կառուցվածքի նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով մի կողմից՝ նոր տաճարի ամենահիմնական մասը հանդիսացող գմբեթը բարձրացվել է հին սրբավայրի խարիսխների վրա, մյուս կողմից՝ IV դարի խորանի մնացորդներն առնվել են V դարում ստեղծված խորանի մեջ: Պահպանվել է նաև «լուսավորչաշեն» սեղանը և դրա կենտրոնից բարձրացվող՝ բրիստոնեական տաճարների սրբության սրբոց համարվող սեղանի տեղն՝ իր վեճ քարով:

Հետաքրքրական է IV դարի բեմ-խորանի մնացորդների կենտրոնում՝ վեճ քարի պատվանդանի տակ բացված կրակարանի գոյությունը: Մատենագրական վկայությունների համաձայն նման կրակարաններ հայկական եկեղեցիներում կառուցվեցին 450 թ. Հայաստանում զրադաշտական կրոնի պարտադրման փորձերի ժամանակ, իսկ վեճ քարի կանգնեցումը հենց կրակարանի վրա՝ խորհրդանշում էր հայերի քրիստոնեական դավանանքի հաղթանակը պարսից զրադաշտական դավանանքի նկատմամբ²⁵: Հնագույն շենքի պահպանված մասերը հնարավորություն ընձեռեցին վերարտադրել Մայր տաճարի IV դարի կառուցվածքի ինչպես հատակագծային, նույնպես և տարածական-ծավալային ընդհանուր պատկերը: IV դարի բավլիլիկալ շենքի այդ մնացորդների վրա V դարի 80-ական թվականներին ստեղծվում է Մայր տաճարի խաչաձև գմբեթակիր կառուցվածքը: Այն ըստ հատակագծի գրեթե քառակուսու մոտեցող մի ուղղանկյունի է, որի պատերից ելնող հնգանիստ խորանները շենքի հատակագծային հորինվածքին թե՛ ներսից և թե՛ դրսից տալիս են հավասարաթև խաչի տեսք:

Խորաններին կից որմնամուկներից դեպի կենտրոնական մուլթերը նետված կամարները և վերջիններիս վրա հանգչող թաղերը խաչաձև տեսք հաղորդելով շենքի նաև ծավալային կառուցվածքին, համախմբում են խաչ թևերի ու

²⁴ «Ղազարայ Փարպեցոյ պատմութիւն Հայոց...», Թիֆլիս, 1907, Գ, էջ 345—346:

²⁵ IV դարի արսիդի մնացորդները, դրանց կենտրոնում բացված կրակարանը և V դարի Էարտարապետական միջարք ուղադրավ այլ մասեր ու մանրամասներ մշտապես դիտելու նպատակով այժմյան արևելյան արսիդի հատակի տակ ստեղծվել է հատուկ կառուցվածք:

դրանց միացման հանգույցների ծավալները տաճարի կենտրոնից վեր ելնող գմբեթի ուղղաձիգ ծավալի ներքո և դրանով իսկ ամբողջացնում խաչաձև կենտրոնագմբեթ կառուցվածքի ճարտարապետական ընդհանուր կերպարը: Շինարարական-գեղարվեստական վերլուծությունն աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ Մայր տաճարի V դարի կառուցվածքը, շնայած հետագա դարերում ունեցած բաղմապիսի վերանորոգումներին՝ բացառությամբ գմբեթի, պահպանվել է մինչև մեր օրերը²⁶: Այժմյան գմբեթը հետագա (հավանաբար XVII դար) վերակառուցման արգասիք է: Սեբեոսի և Դրասխանակերտցու վկայությամբ Մայր տաճարը VI դարում ունեցել է փայտաշեն գմբեթ, որը Կոմիտաս կաթողիկոսը (615—628) փոխարինել է քարով²⁷: Սակայն դժվար է որոշակի ասել՝ այդ փայտաշեն գմբեթն ստեղծված է եղել V դարում, թե V դարի շենքը սկզբում ունեցել է քարաշեն գմբեթ, իսկ հետագայում որոշ ավերումից հետո ժամանակավոր կառուցվել է փայտից: Առավել հավանականն իհարկև այն է, որ V դարի գմբեթը եղել է քարաշեն, որովհետև ո՛չ միայն քարաշեն են տաճարի լուրոր մասերը, այլև այժմյան գմբեթակիր մույթերի մեջ պահպանված V դարի գմբեթակիր մույթերը և դրանցից սկզբնավորվող կամարները ստեղծված են եղել հատկապես քարաշեն գմբեթ կրելու համար: Նշանակում է չորս անջատ կանգնած հենարանների վրա գմբեթ ունեցող հավասարաթև խաչաձև կենտրոնագմբեթ կառուցվածքի ճարտարապետական ավարտուն կերպարը Հայաստանում գոյություն է ունեցել առնվազն V դարի 80-ական թվականներից:

Քրիստոնեական վաղ շրջանում ստեղծվում է «գմբեթավոր սրահի» կերպը, որի հնագույն օրինակը Զովունիի (պատմական Մառաշիշեն) Պողոս-Պետրոս կոչվող եկեղեցին է:

Հատակագիծը 9. 06×14.83 մ չափի ուղղանկյուն դահլիճ է, որի հյուսիսային ու հարավային պատերից ելնող զույգ որմնամույթերի վրա խարսխված է եղել երբեմնի գմբեթը:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Զովունիի Պողոս-Պետրոս տաճարի սկզբնական կառուցվածքը եղել է հեթանոսական մեհյան, որը վերածվել է քրիստոնեական պաշտամունքի աղօթատեղիի, իսկ վերջինս հետագայում վերակառուցվելով՝ ստացել է գմբեթավոր սրահի հորինվածք, որը կարող էր տեղի ունենալ VI դ. Պողոսի գմբեթավոր սրահ նշանավոր տաճարի կառուցումից հետո:

Վաղ միջնադարի հանգուցային հնագույն հուշարձաններից է Ողջաբերդում սելդուկներով բացված փոքրիկ կառուցվածքը, որը համարվում է V դարի գործ²⁸:

IV—V դարերում ստեղծվել են նաև մեմորիալ կառուցվածքների ուշագրավ հուշարձաններ (դամբարաններ, տարբեր առիթով կանգնեցված կոթողներ և այլն): Դամբարանային հուշարձաններից հետաքրքրական են գեանափոր կառույցները, որոնցից հայտնի են՝ հայ Արշակունի թագավորների դամբարանները Անի-Կամախում և Անգեղ ամրոցում (Անգեղտուն գավառում), Աշտարակի շրջանի Աղցք գյուղում, Վաղարշապատում՝ Հռիփսիմի տաճարի տակ Սահակ կաթողիկոսի (387—439) կառուցած «...խիստ ցածր ու մուլթ» դամբարա-

26 Ա. Սահինյան, էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետական կերպարը, էջ 50—52:

27 «Պատմություն Սեբեոսի եպիսկոպոսի և Հերակլեն», Թիֆլիս, 1913, էջ 141—142: «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու պատմություն հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 74—75:

28 Տե՛ս Н. М. Токарский, Джрвез и Вохджаберд, Ереван, 1964, стр. 69.

նր, Օշականում Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանի վրա կառուցած, Ապարանի շրջանի Զովունիի դամբարանները և այլն:

Փալատոս Բուզանդը, անդրադառնալով պարսկական զորքերի կողմից Պարանազի գավառի Անի ամրոցի 364-ին կասարած ավերածություններին, գրում է. «Բայ էին անում հայոց թագավորների, քաջ Արշակունիների գերեզմանները և թագավորների սևկորները գերի էին տանում: Չկարողացան բանալ միայն Սանատրուկ թագավորի շիրիմը՝ նրա... հսկայական պինդ ու ճարտար շինվածքի պատճառով»: Այնուհետև հիշատակվում է, որ հայերը ետ են խլում այդ սևկորները և տանում թաղում «Աղցք կոչված ամուր գյուղում...», որ գտնվում է Արագած մեծ լեռան նեղ ու դժվարամուտ խորշերից մեկում»: Աղցքի դամբարանը երկհարկանի է եղել, որից պահպանվել է ներքևի՝ ստորերկրյա հարկը: Պահպանված մասի պատերը քարաշեն են, ծածկը՝ թաղակապ, կամարները՝ խիստ շնչոված պայտաձև: Հատակագիծն ունի խաչաձև հորինվածք. կենտրոնական հատվածի 3.81 × 2.66 մ. չափի ոչ մեծ տարածությունից գեպի արևելք կառուցված է արքայի կորագիծ բացվածքը, դեպի հարավ և հյուսիս՝ մեկական ուղղանկյուն խորշեր, որ և ամփոփված են եղել թագավորների սևկորները: Մուտքի պարակալներին և ներսի խորշերի առջև դրված սալերին առասպելական, կրոնական և աշխարհիկ թեմաներով քանդակներ են արված:

Իր ընդհանուր մտահղացմամբ, վաղ միջնադարի հայկական ճարտարապետության եզակի օրինակներից է Զովունի գյուղի դամբարանի ու դրան կից մատուռի ընդհանուր կառույցը: Հատակագիծը 9.39 մ. չափի քառանկյունի է, որի հյուսիսային կողմում գտնվում է մատուռը, իսկ հարավային մասում՝ երկհարկանի դամբարանն ու նախասրահը: Մատուռը ներսից հարուստ ձևավորում ունի: Նրա առանձին մանրամասների մշակման ոճը (ականթի տերևներով և հավասարաթև խաչերով զարդաքանդակված խոյակներ, հորիզոնական մշակում ունեցող խարիսխներ և այլն) հար և նման լինելով Քասաղի և Տեկորի տաճարներին՝ V դարում ավելացված նույնանման մանրամասներին, նույն ժամանակաշրջանի կառույց է:

Հուշարձանը կրում է ս. Վարդան անունը, որը կառուցվել է 451-ին, Ավարայրի ճակատամարտում զոհված հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի հիշատակին, իսկ դրան կից դամբարանում, ամենայն հավանականությամբ, թաղվել է Վարդան Մամիկոնյանի հետ զոհված, նրա զինակից Տաճատ Գընթունին²⁹:

IV—VI դարերի հուշարձանների հարդարանքները զուսպ են և պարզ: Խոյակները երբեմն ծածկված են ոճավորված ականթի տերևի հավասարաթև խաչերի, սլացիկ շարժման մեջ ներկայացված վայրի կենդանիների (եղնիկ, առյուծ և այլն) ճոխ քանդակներով արմավենազարդ պսակների մեջ: Մուտքերի ճակատաքարերի քանդակների կոմպոզիցիոն կենտրոնը հավասարաթև կամ գեպի վեր ձգված խաչի պատկերն է, որի երկու կողմերում քանդակվում են մեկական թռչուն (աղավնի) կամ այլ կենդանի (եղնիկ, խոյ) և այդ ամենն առնվում է խաղողի ողկույզների և տերևների ներդաշնակ համակցությամբ ստեղծված յուրահատուկ պսակի մեջ: Նման սյուժեով քանդակներ հանդիպում են նաև Հայաստանի ու հարևան մյուս երկրների (Վիրք, Աղվանք, Բյուզանդիա)

29 Ա. Սանինյան, նշվ. աշխ., էջ 103—105:

IV—VI դարերի պաշտամունքի շենքերի այլ մանրամասների ու մեմորիալ կառուցվածքների վրա:

IV—VI դարերի առավել նշանավոր տաճարների (էջմիածին, Դվին, Տեկոր, Նրերույք, Քասաղ, Ծիծեռնավանք և այլն) ներսը զարդարվել է որմնանկարչությամբ և խճանկարներով: Սակայն, ինչպես որմնանկարը, նույնպես էլ խճանկարը, ենթակա լինելով շուտ քայքայման, շուրջ տասնհինգ դարի փորձություններով անցած այդ կիսավեր հուշարձաններում ոչ մի հետք չեն թողել: Առանձին քարերի վրա պահպանվել են որմնանկարի ներկի աննշան մնացորդները: Դվինում մասամբ պահպանվել է երկրաշափական խճանկար, բացվել է նաև տիրամոր պատկերը, որը չի պահպանվել, իսկ էջմիածնում գտնվել են միայն խճանկարի մեծ քանակությամբ խորանարդիկներ:

Այսպիսով, քրիստոնեական վաղ շրջանում Հայաստանում ստեղծվում է զարգացման նշանակալից բարձրությունների վրա գտնվող հարուստ ճարտարապետություն: IV—VI դարերում արդեն իսկ առկա են հայկական ճարտարապետության մի շարք այնպիսի հիմնական տիպեր, ինչպիսիք են՝ միանավ կառուցվածքը (Շիրվանշուղ, Դիրաքլար), եռանավ բաղիլիկան (Քասաղ, Նրերույք), գմբեթակիր բաղիլիկան (Տեկոր, Օձուն), եռաբսիդ երկայնական տաճար (Դվին), գմբեթավոր սրահը (Պտղնի), խաչաձև կենտրոնազմբեթ կառուցվածքը (էջմիածին): Այդ կառուցվածքների շինարարական բարձր արվեստը, երկրի հին ու նոր քաղաքների, ամրոցների, իշխանական գոյակների ու այլ բնակավայրերի բաղամասեր կոթողների ճարտարապետության հետ միասին նշանավորում է Հայաստանի ճարտարապետական արվեստի զարգացման նոր, առավել բարձր աստիճանը: Ավարտվում է ինքնատիպ, իր յուրահատուկ դեմքն ունեցող հայ աղգային ճարտարապետության կազմավորումը:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ VI—VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

VI դարի երկրորդ կեսից սկսվում է հայկական ճարտարապետության զարգացման նոր փուլը: Այս շրջանում է, որ ստեղծվում են մի շարք նշանավոր կոթողներ և ավարտի է հասնում հայկական դասական ճարտարապետության կազմավորումը:

Սոցիալ-քաղաքական իրադրության մեջ տեղի ունեցած որոշակի փոփոխությունները, ժողովրդի վճռական ձգտումը ազատվել թե՛ իրանական և թե՛ բյուզանդական գերիշխանությունից, դրսևորվեց նաև ճարտարապետության ասպարեզում: Ազգային ինքնագիտակցության բարձրացումը արտահայտվեց հայկական սրբավայրերում ծավալված շինարարությամբ, որն ուներ նաև որոշակի սոցիալ-քաղաքական երանգավորում, հոյակերտ տաճարները կոչված էին ո՛չ միայն աստծո տուն լինելու, այլև ամրապնդելու և հաստատելու հայ ժողովրդի, հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը, ուժ ու կորով հաղորդելու օտար նվաճողներին դիմագրավելու համար:

Պատահական չէ բնավ, որ սրբերի շարքն են դասվում նաև ազգային աշխարհիկ հերոսները և նրանց պատվին երկրի այլևայլ մասերում կառուցվում են վկայարաններ: Ճարտարապետությունն, այսպիսով, դարձավ ազգային պահպանման, ազգային ինքնության համար մղվող պայքարի կարևոր գործոններից մեկը, ձևավորվեց VI—VII դարերի հայկական ճարտարապետության մոնումենտալ ոճը:

Տիեզերքի երկրակենտրոն Համակարգն ըստ Անտիս Թիրակացու (VII դ.)

VI—VII դդ. գմբեթավոր ճարտարապետութիւնը հասնում է զարգացման քարձր աստիճանի, ստեղծվում են գմբեթի, ինչպէս կոնստրուկտիվ, այնպէս էլ գեղարվեստական արտահայտչութեան կատարյալ ձևեր:

Մինչև VII դարի կեսերը գմբեթակիր քառակուսուց գմբեթի հիմքին անցումը կատարվում է հիմնականում տրոմպների միջոցով, իսկ VII դարի կեսերից գերազանցապէս առաջատաների միջոցով, տրոմպներ հանդիպում են հազվագեպ: Առաջատար հնարավորութիւն է տալիս գմբեթակիր քառակուսուց գմբեթի հիմքին անցնել անմիջապէս շրջագծի միջոցով և ավելացնել թմբուկի արտաքին կողերի քանակն ընդհուպ մինչև կլոր ձևի ստացումը:

Ճարտարապետական հորինվածքների մշակման բնագավառում այս շրջանը բնութագրվում է երկայնական տիպերի աստիճանական անհայտացմամբ և կենտրոնագմբեթ տիպերի բուռն զարգացումով: Ոչ պակաս կարևորութիւն են ստանում երկայնական և կենտրոնագմբեթ սիստեմների հիման վրա մշակված տիպերը, և դրանց շրջանակներում է, որ մշակվում են վաղ միջնադարյան առավել ընդարձակ ու մեծ կառուցյաներ:

Ինչպէս նախորդ շրջանում, այժմ ևս համընթաց զարգանում են ճարտարապետական մշակույթի երկու հիմնական բնագավառները՝ աշխարհիկ և պաշտամունքային շէնքերի ճարտարապետութիւնը:

Հայկական վաղ միջնադարյան ճարտարապետութեան պատմութեան մեջ աշխարհիկ կառուցյանն ունեն իրենց խիստ որոշակի տեղը: Դրանք պայմանավորված ժողովրդի առօրյա կյանքով, հեռու դավանանքային հակամարտութիւններից, խոր հեղաշրջումներ էին առաջացնում պաշտամունքային ճարտարապետութեան բնագավառում: Աշխարհիկ ճարտարապետութիւնը դարեր շարունակ պահպանեց իր ավանդական ձևերը և յուրահատուկ հիմք հանդիսացավ ճարտարապետական մշակույթի զարգացման համար առհասարակ:

Դժբախտաբար վաղ միջնադարյան քաղաքներն ու նշանավոր կենտրոնները մեղ են հասել հիմնահատակ կործանված վիճակում: Բայց և այնպէս վերջին տասնամյակների ընթացքում ծավալված պեղումները, և, հատկապէս, Դվինի պեղումները, շատ հարուստ նյութեր տվեցին մեզ հետաքրքրող բնագավառի համար³⁰: Հիմնադրված դեռևս IV դարում՝ Դվինը պահպանեց իր նշանակութիւնը նաև VI—VII դարերում և այս շրջանում է, որ այստեղ վեր են խոյանում մի շարք հոյակերտ շէնքեր: Դրանք կառուցվել են և՛ քաղաքի միջնաբերդում և՛ կենտրոնական թաղամասում: Մատենագրական աղբյուրները և հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ շինարարական աշխատանքները Դվինում շարունակվել են նաև VI—VII դդ.:

572 թ. ասպտամբութեան ժամանակ մեծապէս տուժեց քաղաքի կենտրոնական թաղամասը: Այրվեցին մեծ բաղրիկիկան, պալատը և այլ շէնքեր:

VII դարի սկզբին Սմբատ Բագրատունին վերաշինեց քաղաքի այս կարևոր հանգուցը, օգտագործելով հնավանդ բաղրիկիկ հիմնապատերը, կառուցեց մինոր գմբեթավոր տաճար, իսկ դրանից հյուսիս՝ կաթողիկոսական մի նոր պալատ:

Այս շրջանում զբաւի աշխատանքներ են ծավալվում Վաղարշապատում: Վեր են խոյանում այնպիսի նշանավոր տաճարներ, ինչպէս՝ Հոփսիմեն, Գալանեն, Զվարթնոցը: Հոյակերտ հուշարձաններ են կառուցվում Գառնիում, Արուճում, Թալինում և այլուր: Հատկապէս ուշագրավ է Զվարթնոցի շուրջը

30 Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները:

կազմավորված քաղաքատիպ փոքրիկ ավանը՝ բոլորածև հատակադիծ ունեցեալ, բազմանիստ պատերով երիզված այն բնակավայրի կենտրոնում, որի միջնաբերդն է հույակերտ համալիրը՝ նույնպես շրջապատված ամուր պարբսպապատերով:

Ինչպես վաղ միջնադարյան քաղաքները, այս բնակավայրը ևս մեզ է հասել հիմնովին ավերված, և ժամանակին այստեղ բարձրացող կառույցների շնչին մնացորդներն են պահպանվել միայն: Այս հանգամանքը խիստ ղրժվարացնում է վաղ միջնադարյան քաղաքաշինության սկզբունքների բացահայտման գործը: Մնում են պաշտամունքային նշանավոր կենտրոնների ճարտարապետական համալիրները, և դրանց հետազոտությանը զեթ մոտավոր հնարավորություն է ընձեռվում պարզելու վաղ միջնադարյան անսամբլային կառուցապատման հիմնական դժերը: Այսպես, Դվինի, Վաղարշապատի, Զվարթնոցի և այլ կենտրոնների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բոլոր դեպքերում էլ համալիրը, որպես կանոն, կազմավորվել է պաշտամունքային հիմնական կառույցի, գլխավոր տաճարի շուրջը, որը եղել է համալիրի դռմինանտը, դրան շի կցվել և ոչ մի շենք, լինի դա եկեղեցի, թե աշխարհիկ կառույց, ինչպես այդ սովորական էր պատմական ավելի ուշ ժամանակների համար: Սակայն մյուս կողմից վաղ միջնադարյան այս նշանավոր կենտրոններում ուշագրավ տեղ էին գրավում պալատական շենքերը, որոնք ունեին խիստ որոշակի հասարակական-քաղաքական ֆունկցիաներ: Դրանք, ըստ էության, կաթողիկոսների (Դվին, Զվարթնոց) կամ երկրի կառավարիչների (Արուճ) նստավայրերն էին, նրանց ռեզիդենցիաները: Պալատի կառույցի հիմնական մասը գրավող դահլիճում էին գտնաբերվում եկեղեցական և աշխարհիկ ժողովները և պետականության բացակայության ու ներքին ինքնավարությունը պահպանելու պայքարի պայմաններում այստեղ էին վճռվում երկրի համար բախտորոշ շատ հարցեր:

Դժբախտաբար երբեմնի շքեղազարդ այդ կառույցներից շնչին մնացորդներ են հասել մեզ, սակայն նույնիսկ այն, ինչ լույս աշխարհ է հանվել պեղումների շնորհիվ (Դվին, Զվարթնոց, Արուճ), ակնհայտորեն վկայում է այն մեծ նշանակության մասին, որն ունեցել է հայկական ժողովրդական բնակելի տունը, դրա տարածական ու կոնստրուկտիվ ձևերն աշխարհիկ մոնումենտալ կառույցների թե՛ ընդհանուր հորինվածքների, թե՛ կոնստրուկտիվ ձևերի մշակման հարցում³¹: Վաղ միջնադարյան Հայաստանում մշակվել էր աշխարհիկ, պալատական կառույցի մի կայուն տիպ, որտեղ հիմնականը, գրել-խավորը ձգված համաչափություններ ունեցող ուղղանկյուն սյունաղարդ դահլիճն էր, որի երկայնական կողերին հաված էին համեմատաբար փոքր սենյակներ³²: Ուշագրավ է, որ այս հորինվածքի մշակման սկզբունքները, որոնք լավ հայտնի էին Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս ուրարտական ժամանակներում (էրեբունի, Արգիշտիխինիլի), դրսևորվեցին նաև իրանական աշխարհիկ ճարտարապետության մեջ, և այնքան կենսունակ էին, այնքան հարազատ հայկական ժողովրդական ճարտարապետությանը, որ պահպանվելով դարեր շարունակ, հասել են մինչև մեր օրերը³³:

31 Վ. Հարությունյան, Դվինի V—VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանները, էջ 58:

32 Ս. Մնացականյան, Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 247:

33 Ս. Մնացականյան, Դվինի պալատի կառուցման ժամանակի մասին, ՊԲՀ, 1974, № 3,

Եվ, շնայած այդ ամենին, մեզ հասած շենքերից և ոչ մեկը նույնությամբ չի կրկնում մյուսին, դրանք բոլորն էլ ունեն իրենց ինքնատիպ ուշադրավ խոյակները: Ոլորագարդ խոյակներն, ըստ էության, հայ ժողովրդական ճարտարապետության մեջ լավ հայտնի փայտյա խոյակների ձևերի վերամշակումն են, հարմարեցված արդեն նոր շինանյութի՝ քարի պահանջներին:

Այդ տեսակետից առանձնահատուկ տեղ է գրավում Դվինի կաթողիկոսական ապարանքը, որը համաձայն մատենագրական մի շարք տեղեկությունների, համարվել է V դարի երկրորդ կեսի գործ³⁴: Սակայն վերջին հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ այն կառուցվել է ոչ վաղ, քան VII դ. սկզբներին և արգասիք է Սմբատ Բագրատունու ծավալած շինարարական գործունեության: Հատակագիծը 31×32 մ չափի գրեթե մի քառանկյունի է, որի կենտրոնական տարածությունը շորս զույգ սյուների միջոցով բաժանված է մեկ լայն և երկու նեղ մասերի: Սյունազարդ այդ ընդարձակ հատվածի հյուսիսային և հարավային կողմերից կառուցված են նույն տիպի հնդական ոչ մեծ չափերի սենյակներ, որոնք, բացառությամբ մեկից, բոլորն էլ ինքնուրույն մուտքերի միջոցով անմիջականորեն կապվում են սյունազարդ կենտրոնի հետ: Եկները եղել է տուֆաշեն, որի սկզբնական կառուցվածքից պահպանվել են պատերի ներքին որմնաշարքերի հիմքերը, սյուների դեռևս, իրենց նախնական տեղերում գտնվող մի քանի խարիսխները և ամբողջական մեկ խոյակ: Ապարանքի տարածական-ծավալային հորինվածքի վերարտադրության համար կարևոր է նրա սյունազարդ կենտրոնի ֆունկցիոնալ նշանակության հարցը: Հետազոտողների մի մասն այն կարծիքին է, որ սյունազարդ կենտրոնը եղել է առանց ծածկի մի ընդարձակ բաց բակ³⁵, որն իր կարճ ճակատների ծածկված անցումների միջոցով իրար է կապել ապարանքի երկու կողմերում դասավորված սենյակների ինքնուրույն խմբերը: Ըստ մի այլ տեսակետի, սյունազարդ տարածությունը եղել է սենյակների երկու խումբն իրար միացնող ապարանքի կենտրոնական դահլիճը. ընդ որում այդ տեսակետն առաջադրողներից սմանք ենթադրում են, որ դահլիճն ունեցել է եռանավ բազիլիկայի հորինվածք և ըստ այդմ էլ ստացել է համապատասխան ծածկ³⁶, իսկ մյուսները գտնում են, որ ծածկվել է ժողովրդական տների «հաղարաշեն» ծածկերի սկզբունքով³⁷: Վերջին տեսակետի հիման վրա կատարված վերակողմության նախագիծն առավել հավանական է, ըստ որի սյունազարդ դահլիճում, սյուների հավասար հեռավորությունների շնորհիվ առաջացած երեք հավասարակողմ քառանկյունիների վրա ստեղծված են եղել միմյանց հաջորդող փայտաշեն երեք միանման գմբեթներ: Համանման ձևով միմյանց հաջորդող գմբեթներ կան նաև հետագա ժամանակաշրջանների ինչպես ժողովրդական տներում, նույնպես և այլ նշանակության շենքերում³⁸:

Հետաքրքրական է ապարանքի ճարտարապետական առանձին մասերի մշակումը: Եթե սյուների խարիսխները և խոյակներն իրենց մտահղացումով հիշեցնում են անտիկ շրջանի արվեստը, ապա ըստ որոշակի ձևերի ու մանրա-

34 Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա սիդումները, էջ 119:

35 Н. М. Токарский, Архитектура Армении. Ереван, 1961, с. 58—59.

36 Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 112:

37 Վ. Հաբուրյունյան, Դվինի V—VII դդ. ճարտարապետության հուշարձանները, Երևան, 1950, էջ 73:

38 Նույն տեղում, էջ 74:

մասների մշակման (խոյակի ծավալային ընդհանուր հորինվածք, արմավենիազարդ խոյակներ, վերնասալիկի դարդաքանդակման ոճ, խարիսխների ներքնասալի և դրա վրա գտնվող գլանի համաչափություններ և այլն) նրանք սերտորեն կապվում են տեղական-արևելյան արվեստի առանձնահատկությունների հետ: Ենթադրվում է, որ կաթողիկոսարանն իր նախկին տեսքով պահպանվել է մինչև Դվինի 893 թ. երկրաշարժը:

Դվինի կաթողիկոսական ապարանքի տիպի պալատական մի շենքի մնացորդներ էլ կան Արուճում (VII դար): Ռե՛ իր հատակագծային հորինվածքով, թե՛ կոնստրուկտիվ-տարածական լուծումներով և թե՛ մանրամասների մշակումով և գրեթե բացարձակ չափերով այն հար և նման է Դվինի կաթողիկոսական ապարանքի կառուցվածքին³⁹:

Զնայած Արուճի պալատական կառուցվածքի ճարտարապետի ստեղծագործական ակնհայտ ինքնուրույնությունը, իրավացիորեն նշվում է, որ Դվինի կաթողիկոսական ապարանքը նախօրինակ է հանդիսացել Արուճի իշխանական ապարանքի կառուցվածքի համար: Ավելին, նույնիսկ հայտնվում է այնպիսի տեսակետ, որ «...V—VII դարերում մշակվել են... աշխարհիկ շենքերի սրոշակի աիպեր»⁴⁰:

Զվարթնոցի դահլիճը եղել է թաղածածկ, ընդ որում վերջինս հենվել է երկայնական պատերին հարված շորս զույգ որմնամուկների վրա: Ոչ պակաս ուշագրավ են Զվարթնոցի համալիրի մյուս աշխարհիկ կառույցները, որոնցից աչքի է զարնում ինը սենյակներից բաղկացած բնակելի մեծ շենքը, որը ժամանակին բոլոր կողմերից շրջապատված է եղել բաց սյունասրահներով⁴¹: Իրա արևելյան կողմում հետագայում ավելացվել է բաղնիքի շենքը՝ լուծված անտիկ բաղնիքների կառուցողական սկզբունքներով: Հնոցից ինչո՞ւ տաք օդը մինչև հեռանալն անցել է հատակի սալերի տակով և տաքացրել դրանք: Հետաքրքրական է հնձանի շենքը՝ խաղողը ճզմելու հարթակներով և հյուսիս հավաքման մեծ հորերով:

Գծբախտաբար, ինչպես մյուս բնակավայրերի, նույնպես և Զվարթնոցի համալիրի աշխարհիկ կառույցները խիստ վատ են պահպանվել: Այդ հանգամանքն, անշուշտ, պատահական չէր. թշնամիների հարձակման ժամանակ նրանք էին ասպատակողների առաջին նպատակակետը, իսկ կործանվելուց հետո՝ մշակված քարի շտեմարան էին շրջակա բնակչության համար:

Մեծ է վաղ միջնադարյան աշխարհիկ ճարտարապետության նշանակությունը պատմական հաջորդ շրջանների ճարտարապետության կազմավորման խնդրում⁴²: Այդ ամենից առաջ դրսևորվել է պալատական կառույցների և հատկապես վանքերի սեղանատաների կոմպոզիցիաներում, որոնք փաստորեն ունենին վաղ միջնադարյան պալատական դահլիճների հիմնական ձևերը, մշակված արդեն քարի ծածկի պայմաններում: Ըստ էության նույն իրադրությունն է իշխում նաև X—XIV դարերին այնքան բնորոշ գավիթներում, որոնց կառուցողական ձևերում խիստ ակնհայտ է հինավուրց պալատների հորինվածքային սկզբունքների ազդեցությունը:

39 Վ. Հարությունյան, VII դարի աշխարհիկ ճարտարապետության մի նոր հուշարձան, չերաբեր հաս. գիտ.», № 8, 1953, էջ 59—65:

40 Նույն տեղում, էջ 65:

41 Ս. Մնացականյան, Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 235:

42 Օ. X. Халпахчян, Гражданское зодчество Армении, М., 1971, стр. 93.

Վաղ միջնադարյան հայկական ճարտարապետության ոլորտում առանձին տեղ են գրավում պաշտամունքային կառույցները: Սակայն արմատապես փոխվում է կառույցների տիպը: Եթե IV—V դդ. գերիշխում էին երկայնական թաղածածկ կառույցները, և նոր-նոր էին զարգանում կենտրոնագմբեթ տիպերն ու սինթեզված լուծումները, ապա VI—VII դդ. արդեն երկայնական տիպերն արագ անհայտանում են, բուռն թափով զարգանում են կենտրոնագմբեթ լուծումները և երկայնական ու կենտրոնագմբեթ սիստեմների հիման վրա մշակված կառույցները⁴³:

Նշվեց արդեն, որ VI դարի 50-ական թվականներից սկսվում է հայ ճարտարապետության զարգացման հաջորդ փուլը: 654 թ. գումարված Դվինի երկրորդ ժողովից հետո, երբ վերջնականապես խզվեցին կապերը բյուզանդական եկեղեցու հետ, մի նոր, աննախընթաց վերելք ապրեց հայ մշակույթը, նաև ճարտարապետական արվեստը, բազմաթիվ վայրերում վեր խոյացան հոյակերտ շենքեր:

Արագորեն զարգանալով, գմբեթավոր տաճարները դարձան պաշտամունքային մոնումենտալ կառույցների հիմնական ձևերից մեկը: Այս պայմաններում չպետք է զարմանալ, որ հայկական ժողովրդական ճարտարապետության մեջ մշակված գմբեթների կառույցների երկու հիմնական տիպերն էլ (առանց սյուների արտաքին պատերի վրա հենվող գմբեթով և շորս կենտրոնական գմբեթակիր սյուներ ունեցող տիպերը) հլալիտ դարձան հայկական կենտրոնագմբեթ հորինվածքների մշակման համար: Ոչ պակաս ուշադրով են սինթեզված տիպերը, երբ գմբեթ էր դրվում միանալով և եռանալով հորինվածքների վրա: Հայկական ճարտարապետության զարգացման այս նոր փուլի ամենաբնորոշ կառույցներից է Օձունի տաճարը, որտեղ ճարտարապետները պահպանելով հնավանդ եռանալ բազիլիկայի ընդհանուր կոմպոզիցիան, նրավրա են բարձրացրել գմբեթավոր, բարձր գեղարվեստականությամբ օժտված մի հոյակերտ կառույց, որն աչքի է ընկնում ներդաշնակ համաշափությունը և վերասլաց գմբեթակիր մույթերով:

Մինչև վերջերս էլ Օձունի տաճարի թվագրությունը աստանվում էր VI—VII դարերի միջև: Վերջին ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ այն կառուցվել է VI դարի երկրորդ կեսում, թերևս Դվինի 554 թվականի ժողովից անմիջապես հետո: Այս շրջանում նոր, մեծ բազիլիկաներ շին կառուցվում արդեն, սակայն շարունակվում և ավարտվում է Միծեռնավանքի եռանալ բազիլիկան երկրի հարավում⁴⁴ և հիմնովին վերակառուցվում է Եզվարդի դարձյալ եռանալ մեծ բազիլիկան, որի հնավանդ փայտյա ծածկը փոխարինվում է մույթերի վրա հենված թաղով: VII դ. թաղածածկ եզակի շենքեր են միայն հայտնի (Պեմզաշեն, Կարենիս), այն էլ կառուցված հիմնականում որպես դամբարաններ: Գմբեթն աստիճանաբար ավելի ու ավելի լայն տեղ է գրավում, դառնում հայկական պաշտամունքային ճարտարապետության ամենաբնորոշ կողմերից մեկը: Կենտրոնագմբեթ տիպերի զարգացումն ընթացել է ամենապարզ, գեղես V դարում կառուցված Ողջաբերդի հորինվածքի զարգացման ճանապարհով:

⁴³ Н. М. Токарский, Архитектура Армении, М., стр. 91.

⁴⁴ Բ. Հասարյան, Միծեռնավանք, ՊՐՀ, 1980, № 2, էջ 39: Paolo Cuneo, La basilique de Tsitsernakavank dans le Karabagh "Revue des Etudes Armeniennes", nouvelle serie, tom V, Paris, 1967.

երբ գմբեթակիր քառակուսուն արսիդներ են ավելացվում բոլոր հիմնական կողմերում: Ահա այս ճանապարհով ստեղծվեց պարզ խաչաձև հորինվածքների այն հիմնական բջիջը, որի վրա և խարսխվեց կենտրոնադմբեթ տիպերի հետագա ամբողջ դարգացումը:

Գմբեթավոր կառույցների շինարարության ժամանակ առավել կարևոր էր գմբեթի հուսալի հենարանի ստեղծումը, այսինքն՝ կոնստրուկտիվ տարրի մշակումը, որը պետք է փոխանցում ստեղծեր գմբեթակիր կամարներով կաղմված քառակուսուց դեպի գմբեթի շրջագծային հիմքը: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դժվարը եղել է ոչ թե բուն գմբեթի վերնամասի կառուցումը, այլ այն փոխանցման գոտու մշակումը, որը պետք է տեղադրվեր երկրաչափական տարբեր ձևեր ունեցող ծավալների միջև: Տեկորի տաճարում (V դարի վերջ) այդ փոխանցման գոտին փաստորեն ներկայացնում է ժողովրդական բնակելի տան մեջ օգտագործվող փայտյա գմբեթների՝ հաղարաշենների վերարտադրությունը քարի միջոցով և միայն հետո են մշակվում քարին յուրահատուկ ձևեր⁴⁵:

Անկյունային փոխանցումները լինում են կամ կոնաձև կամարների (տրոմալների), կամ սֆերիկ շարվածքների (առագաստների) միջոցով:

Տրոմալային փոխանցումները լինում են երկշերտ և նույնիսկ եռաշերտ: Գմբեթակիր տարածությունն անկյուններում դասավորված շորտ հիմնական քառակուսիները վեր են ածվում ութանկյան, որն իր հերթին փոխանցվում է տասնվեցանկյան՝ դրանցից վեր դասավորված ութ, ավելի փոքր տրոմալների միջոցով: Ահա այդ բաղմանիստ հենարանի վրա էլ դրվում է գմբեթի թրմբուկը⁴⁶:

VI—VII դդ. կանգուն վիճակով մեզ են հասել եզակի հուշարձաններ միայն⁴⁷: Այս առումով խիստ ուշագրավ է Աշտարակի Կարմրավորը՝ VII դ. մի պարզ, խաչաձև կառուցվածք, արևելյան կիսաշրջանաձև և կողային ուղղանկյուն թևերով: Այս գողտրիկ հուշարձանը նշանավորում է այդ դարաշրջանին յուրահատուկ պարզ խաչաձև կառույցների մի ուշագրավ օրինակ, որտեղ դեռևս VII դարից անաղարտ վիճակով պահպանվել է կղմինդրածածկ գմբեթը. նույնատիպ կառուցվածքների մեջ համեմատաբար սլացիկ համաչափություններով աչքի է ընկնում Արթիկից ոչ հեռու գտնվող Լմբատը, որտեղ ուղղանկյուն հենախորշերը ծածկված են ոչ թե սովորական կիսաշրջանաձև թաղով, այլ գմբեթարկներով: Արտաքինից խաչաթևերն ավարտվում են երկլանջ ծածկով, որից վեր բարձրանում է ողջ կերտվածքը պսակող ութանիստ գմբեթը: Լմբատի եկեղեցում պահպանվել են VII դարի բարձրարվեստ որմնանկարներ:

Ընդարձակ ներքին տարածություններ ստանալու ձգտումը պայմանավորված էր գմբեթի մեծացումով. այս ճանապարհով է ստեղծվում Մաստարայի նշանավոր տաճարը՝ կառուցված, ամենայն հավանականությամբ, VI դարի երրորդ քառորդում⁴⁸: Այս հույակերտ կառուցվածքն աչքի է ընկնում իր ծավալային ձևերի հստակությամբ, ներքին տարածության արտակարգ միասնակա-

45 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական շարտարապետության պատմության, էջ 205:

46 Ք. Մ. Ագաբաբյան, Композиция купольных сооружений Грузии и Армении, Ереван, 1950, стр. 44:

47 Վ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնադմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 74:

48 Ս. Մ. Мнацоканяч, К. Л. Оганесян, А. А. Саинян, Եզվ. աշխ., էջ 93:

նությամբ: Այստեղ հենախորշերով և անկյունաչին ուղղանկյուն մասերով պարփակված ներքին տարածության վրա բարձրանում է լայնածավալ գմբեթը, որի ներսի մակերևույթը ձևավորված է վերևից իջնող դեկորատիվ ճառագայթներով: Երտաօրին ճակատները մշակված են խիստ զուսպ, և միայն լուսամուտների պսակներն են, որ մասնատում են դրա հարթ, վերասլաց պատերը:

Ճարտարապետական այս հորինվածքը VII դարում զգալիորեն տարածվում է և զրոտորվում մի շարք այլ հուշարձաններում (Հառիճ, Ոսկեպար, Արթիկ): Ինչպես Մաստարայում, նույնպես և նույն դարի քիչ թե շատ նշանակալից շափեր ունեցող այլ հուշարձաններում խորանի երկու կողմերում աեղավորվում են մեկական ավանդատներ:

Ճարտարապետական տիպերի զարգացումն ընթանում է ավելի բարդ, կոնստրուկտիվ տեսակետից ավելի կայուն հորինվածքների մշակման ուղղությամբ: Այս առումով խիստ ուշագրավ է տաճարի՝ Ավան-Հուրիսիմեի տիպի մշակումը, որտեղ սրղեն առկա են չորս սենյակներ կառուցվածքների անկյուններում: Կոմպոզիցիոն տեսակետից տվյալ տիպը ներկայացնում է Մաստարայի տիպի հետագա զարգացումը, որտեղ անկյունաչին ուղղանկյուն հավաքները փոխարինված են $\frac{3}{4}$ շրջանաձև խորշերով, չորս անկյուններում ավելացված են բոլորաձև կամ քառակուսի սենյակներ և ամբողջ կառուցվածքը վերցված է ուղղանկյուն եզրաձև ունեցող պատերի մեջ⁴⁹:

Սակայն այս հորինվածքի մշակումը չի կարելի բացատրել միայն կոնստրուկտիվ նկատառումներով: Հայկական եկեղեցին դարեր շարունակ հսկողութուն էր սահմանել տաճարաշինության բնագավառում, և յուրաքանչյուր նորահառույց եկեղեցու ձևերը նախօրոք պետք է հաստատվեին եկեղեցու հայրերի կողմից: Այս պայմաններում հազիվ թե կարելի լիներ կասկածել, որ նման արձատական փոփոխությունը հետևանք լիներ միայն ճարտարապետների կոնստրուկտիվ որոնումների և պայմանավորված շիններ ծիսական կոնկրետ պահանջներով:

Այս տիպի կառուցվածքներից հնագույն հուշարձան է Ավանի տաճարը՝ կառուցված Ավան գյուղաքաղաքում (այժմյան Երևանի հարավարևելյան մասում), հակաթոռ կաթողիկոս Հովհաննի կողմից: Տաճարն, ամենայն հավանականությամբ, հիմնադրվել է 591 թ., երբ այս տարածքն անցավ Բյուզանդիային և կայսրությունն այնտեղ հիմնադրեց հակաթոռ, քաղկեդոնական կաթողիկոսություն: Այն մեծ կառուցվածք չէ, և տասը տարին լիովին բավարար էր այն ավարտելու համար: Տարակույս չի կարող լինել, որ սահմանի եզրին գտնվող այս կենտրոնը 602 թ. պետք է անմիջապես դրավվեր պարսկական զորաբանակների կողմից, և շենքն այն ժամանակ, անշուշտ, պետք է որ ավարտված լիներ: Ըստ հատակագծային լուծման, այն ներկայացնում է քառաբսիդ մի կառուցվածք, անկյունագծային ուղղություններով դասավորված չորս $\frac{3}{4}$ շրջանագծային հենախորշերով: Հատկապես ուշագրավ են անկյունաչին սենյակ-

49 А. Б. Еремян, Храм Рипсиме, Ереван, 1955, стр. 86, նույնի՝ «К вопросу датировки кафедральной церкви в Аване», «Արարիք. հաս. գիտ.», 1969, № 3, էջ 47, Բ. Ի. Արաքеляն, А. М. Арутюнян, С. Х. Мнацаканян, О некоторых вопросах истории армянской архитектуры, Ереван, 1969, Կ. Ղափաղաշյան, Երևանի միջնադարյան հուշարձանները և վիճակն արձանագրությունները, 1975, էջ 65: Տ. Մառուքյան, Ավանի տաճարը, Երևան, 1976. Ա. Խ. Торамалян, Заметки об архитектуре храма в Аване. Научные сообщения Гос. музея искусств народов Востока, вып. X, М., 1978, с. 115.

ների ձևերը. դրանք ունեն շրջանաձև հատակագիծ և ծածկված են եղել գրմբեթներով: Սակայն վերջիններս համեմատաբար ցածր են եղել և դուրս չեն եկել կառուցվածքի ընդհանուր լանջավոր ծածկի տակից:

Ավելի մեծ վարպետությամբ է կառուցված Հռիփսիմի տաճարը: Այն կառուցել է Կոմիտաս կաթողիկոսը, 618 թվականին, Հռիփսիմի նահատակության վայրում բարձրացող հնագույն դամբարանի տեղում. ընդ որում վերջինիս ստորերկրյա մասը, որպես սրբություն, պահպանվել է նորակառույց հոյակերտ տաճարի արսիդի տակ: Այդ հնագույն դամբարանի ընդհանուր ձևերի մասին կարելի է գաղափար կազմել Օձունի մոնումենտի հարավային կոթողի պատկերաքանդակներից մեկի հիման վրա, որտեղ ներկայացված է քրիստոնեությունը Հայաստանում տարածվելու լեգենդը: Ահա այստեղ էլ, ըստ սյուժեի դարգացման, իր համապատասխան տեղում պատկերված է այն վկայարանը, որն այնքան կարևոր տեղ ունի լեգենդում և որի շինարարությունը վերագրվում է Տրդատին ու Գրիգոր Լուսավորչին⁵⁰: Այն ներկայացնում է մի աշտարակաձև կառուցվածք, որի ներքևի, բուն դամբարանային մասը մարմնավորող հարկի վրա էլ բարձրանում է երկրորդ հարկը՝ մշակված շորս մուլթերի վրա հենվող կամարակապ ծածկույթի ձևով: VII դարում Կոմիտաս կաթողիկոսը քանդում է այդ կառուցվածքի վերերկրյա մասը և դրա փոխարեն կառուցում մի նոր, հոյակապ տաճար: Այս նոր տաճարում արգեն լիովին հաղթահարված են այն արխաիկ ձևերը, որոնք անխուսափելի էին այդ տիպի մշակման առաջին օրինակներից մեկում՝ Ավանի տաճարում:

Հռիփսիմի տաճարում անկյունային սենյակներն արգեն քառակուսի են, իսկ արտաքին պատերի մեջ արված խիստ արտահայտված խորշերը ոչ միայն վերացնում են որմնածքի ավելորդ դանդաղածները, ոչ միայն հնարավորություն են ընձեռում ավելի լավ լուսավորելու արևելյան արսիդը, այլև միաժամանակ հանդիսանում են արտաքին ճակատները ձևավորող հիմնական տարրերը:

Մինչև վերջերս էլ այն կարծիքն էր գերիշխում, թե գմբեթը կառուցվել է համեմատաբար ավելի ուշ: Սակայն, 1959 թ., երբ տաճարի պատերը մաքրվեցին XIX դարում արված ծեփից, երբ բացվեցին պատերի ու գմբեթի կիսասփերայի հիանալի շարքերը, արոմպային ուշագրավ կոնստրուկցիաները և քարագործ վարպետների նշանագրերը, որոնք նույնությամբ կրկնվում են և տաճարի ներքևի մասերում և դմբեթի վրա, ապա պարզ դարձավ, որ ներսից շրջագծային և դրսից 16 նիստ ունեցող գմբեթը ոչ թե հետագայի հավելվածք է, այլ կառուցված է նույն՝ VII դարում և կազմում է ամբողջ հորինվածքի օրգանական մասը⁵¹:

Տաճարի արտաքին ծավալային ձևերում գերիշխում է գմբեթի բաղմանիստ ծավալը, և այն օրգանական միասնությունը, որը կար տաճարի ներսում, ոչ պակաս ուժգնությամբ դրսևորվում է նաև այստեղ: Ծիշտ է, այժմ չկա հնագաբյան կղմինդրյա սփերիկ ծածկը, փոխված են լանջավոր տանիքների թեքությունները, ավերված են շքամուտքերը և այլն, սակայն ընդհանուր համաչափությունները հիմնականում մնացել են նույնը, և տաճարը լիովին պահպանել է իր սղջ հմայքը, ուժն ու վեհությունը:

⁵⁰ С. Х. Мхачаканян, Об одном неизвестном типе сооружения древнеармянской архитектуры, «Երասեր հաս. գիտ.», 1952, № 7:

⁵¹ Հ. Հակոբյան, Նորահայտ նյութի Հռիփսիմի տաճարի վերարերջալ, «Հայկական արվեստ» (ժողովածու), Երևան, 1974, № 1, էջ 48:

Հռիփսիմեի տաճարի ձևերը նախօրինակ հանդիսացան VII դարում կառուցված մի շարք հուշարձանների համար, այդպիսիք են Զորագիրը Վասսուրականում⁵², գողարիկ Քարգմանչացը, Գառնահովիտի և Սիսավանի հոյակապ տաճարները: Նշված հուշարձաններից համեմատաբար լավ է պահպանվել Սիսավանի տաճարը՝ կառուցված VII դարի վերջում:

Ուշագրավ է, որ բացի Հայաստանից, նույնատիպ կառուցվածքներ կարելի է նշել միայն հարևան Վրաստանում: Այսպիսիք են VII դարում կառուցված Մցխեթի Զվարին, և նույն դարի գործ հանդիսացող Աթենիի Սիոն տաճարը՝ շինարարական արձանագրության համաձայն կառուցված հայ ճարտարապետ Բողոսակի ձևերով:

Մինչև այժմ հիշատակվող բոլոր հուշարձաններում գմբեթները հենված էին կամ ուղղակի արտաքին պատերին կամ դրանց հետ օրգանական միասնություն կազմող որմնամուկների վրա: Հայկական վաղ միջնադարյան ճարտարապետության մեջ առանձին մուկներով կենտրոնագմբեթ հորինվածքը (արդեն հայտնի V դարի վերջում, էջմիածնի տաճարում) քիչ թե շատ նշանակալից զարգացում չունեցավ և այդ սկզբունքով կառուցված շենքերից հայտնի է միայն Բագարանի տաճարը (624—631), որի հատակագծային հորինվածքում խիստ ակնհայտ է նշանավոր, հնավանդ կառուցչին ընդօրինակելու ձգտումը: Սակայն սկզբունքորեն այլ ձևով է լուծված կառուցչի տարածական հորինվածքը: Այստեղ հիմնականը, որոշիչը ներքին խաչաձև մասն է, որը վեր խոյանալով հենախորշերով և անկյունային ուղղանկյան հատվածներով կազմված մասի նկատմամբ, ներկայացնում է տաճարի երկրորդ հարկաբաժինը: Ամբողջ կառուցվածքը պսակել է ութանիստ գմբեթը, որը և կազմել է կառուցվածքի երրորդ հարկաբաժինը: Ծավալային եռաստիճան մշակման սահայս գաղափարն էր, որ մեկ տասնամյակ հետո իր փայլուն դրսևորումը գտավ Զվարթնոցում, ճարտարապետական մի այլ, շատ ավելի համարձակ մտահղացման իրականացմամբ⁵³:

Այս շրջանում ճարտարապետները համարձակ փորձեր են անում ընդարձակ ներքին տարածություններ ստանալ ճիշտ կենտրոնագմբեթի համակարգերի հիման վրա, ելակետ ունենալով դարերի խորքից եկող քառաթև կոմպոզիցիան: Ահա այս ճանապարհով է մշակվում հայկական ճարտարապետության ամենանշանավոր հորինվածքներից մեկը՝ Զվարթնոցի տաճարը: Տաճարը՝ կառուցված Ներսես Գ Շինող կաթողիկոսի կողմից, ամենայն հավանականությամբ, հիմնադրվել է 643 թվականին: Պատահական չէր ընտրված դրա շինարարության վայրը: Այստեղ, դեռևս V դարում եղել են ինչ-ինչ կառուցվածքներ, եկեղեցի, իսկ պեղումների ժամանակ հայտնաբերված ուրարտական կոթողը որոշակի հիմքեր է տալիս ենթադրելու, որ դեռևս շատ հին ժամանակներում այստեղ կյանք է եղել:

Գրականության մեջ տարածված այն կարծիքը, թե Ներսեսն իբր քաղկեդոնական էր մինչև 652 թվականը, իսկ Զվարթնոցը կառուցվում էր որպես քաղկեդոնական կենտրոն, որի նպատակն էր նսեմացնել էջմիածնի ավանդական սրբությունները, ոչ մի կերպ հիմնավորված չէ: Ընդհակառակը, Ներսեսի

⁵² Tommaso Breccia Fratadocchi, La chiesa di s. Esmiacin a Soradir, Roma, 1971.

⁵³ Burchard Brenties, Stepan Mnazakanian, Nona Stepanian, Kunst des Mittelalters in Armenien, Berlin, 1981, s. 67.

համերաշխ գործունեությունը Քեոդորոս Ռշտունու հետ շուրջ 10 տարի, մինչև 652 թվականը, և տաճարի շինարարության շարունակումը նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ներսեսը քաշվել էր հայրենի Տայոց նահանգը, անվերապահորեն վկայում է, որ ժամանակակիցները Զվարթնոցի շինարարությունը բնավ չէին կապում քաղկեդոնականության հետ, և այն երբեք չի համարվել քաղկեդոնական տաճար: Ինչ վերաբերում է 653 թ. բյուզանդական կայսրի ներկայությունը քաղկեդոնական ծեսով կատարված արարողությունը, ապա դա հարկադրարար կատարված վաղանցիկ մի ահտ էր, որն անհետևանք մնաց:

1900—1907 թթ. պեղումների ընթացքում բացվեց մի ընդարձակ ճարտարապետական կոմպլեքս, որտեղ հռչակերտ տաճարից դեպի հարավ և արևմուտք տեղավորված էին պալատական դահլիճները, բնակելի սենյակները, բաղնիքը, հնձանի շենքը և այլ կառուցվածքներ:

Տաճարն ըստ իր հատակագծային հորինվածքի ներկայացնում է հավասարաթև քառաբսիդ կառուցվածք՝ շրջապատված օղակաձև սրահով: Բացի արևելյանից, մյուս բոլոր խաչաթևերը միջանցիկ են և հենվում են վեցական սյուների վրա: Խաչաթևերի անկյուններում տեղավորված են գմբեթակիր հզոր մուլթերը: Մուլթերի ետևում տեղադրվել են առանձին կանգնած մեկական սյուները, որոնք իրենց հերթին պսակվել են արծվաքանդակ մեծ խոյակներով:

Հուշարձանը բարձրացել է մի բաղմանիստ հարթակի վրա, որի նիստերը ձևավորված են յոթական աստիճաններով: Այն կառուցվել է արտակարգ խնամքով, նույնիսկ հիմնապատերը շարված են սրբատաշ քարերով, իսկ առավել պատասխանատու հանգույցները, և հատկապես սյուները ամրացված էին երկաթյա գամերով: Արսիղների սյուները պսակված են հիանալի մշակված ոլորազարդ խոյակներով, որոնց ներքևի մասը հյուսված՝ «զամբյուղ» է: Տաճարի ինտերիերի զարդն են կազմում առանձին կանգնած սյուների արծվաքանդակ խոյակները, որոնք եզակի երևույթ են ողջ հայկական և ոչ միայն հայկական ճարտարապետական մշակույթում:

Արտակարգ ճոխ է մշակված տաճարի արտաքին պատը. խուլ կամարաշարքերով ձևավորվել են թե՛ ներսի և թե՛ դրսի հարթությունները: Պատը դրսից ունեցել է 32 կող, ընդ որում նիստի անկյուններում տեղավորվել են զույգ որմնասյուներ, որոնց վրա էլ հենվել են ճոխ մշակված կամարաղեղներ: Կամարաղեղներից վեր տեղավորվել է լայն զարդագոտին, մշակված նույն թիփի և խաղաղի սրթի մոտիվներով: Այդ զարդագոտուց վեր պսակվորված են կլոր լուսամուտները, որոնց շարքում՝ տաճարի հարավային ճակատում գտնվել է արևի ժամացույցը:

Զույգ որմնասյուներից վեր, զարդագոտու ներքևի մասում տեղավորված են եղել շինարարական և այլ գործիքներ ձևաքերին բռնած մարդկանց պատկերաքանդակներ:

Զվարթնոցի հատակագծային հորինվածքի հիմնական սկզբունքները հայտնի էին դեռևս անտիկ ճարտարապետության մեջ, և ապա՝ Բյուզանդիայում: Սակայն բոլոր դեպքերում էլ այդ տիպի տաճարները ծածկվում էին փայտով: Առաջին անգամ Զվարթնոցի ճարտարապետն էր, որ մշակելով կրկնակի կորություն ունեցող լայնաթուխ կամարների սիստեմը, կարողացավ տարածական այդ բարդ սիստեմը ծածկել քարակերտ ծածկով:

Պեղումների ընթացքում բացվեցին հռչակերտ հուշարձանի մնացորդները, Աշխատանքները դեռևս չէին ավարտվել, երբ Թ. Թորամանյանը ձեռնամուխ

եղավ վերակազմության նախագիծը կազմելուն, և 1905 թ. հրատարակեց իր առաջին հոդվածը: Թորամանյանի նախագծի համաձայն օղակաձև սրահն ունեցել է նաև երկրորդ հարկ, որը լուսավորվել է կլոր լուսամուտներով:

Բացի այդ, լայնաթուխը կամարների վրա հենվող վերնահարկի օղակաձև պատը շարունակվել է վեր, կազմել տաճարի երկրորդ հարկաբաժինը, և իր մեջ պարսիակել ներքին քառաթև կառուցվածքը: Տաճարի երրորդ հարկաբաժինն է կազմել բազմանիստ գմբեթը⁵⁴:

Զվարթնոցի ճարտարապետական ձևերն իրենց որոշակի կնիքը դրեցին թե VII դ. և թե X—XI դդ. կառուցված մի շարք հուշարձանների ձևերի վրա: VII դարի զվարթնոցատիպ կառուցվածքներից կարելի է հիշատակել Իշխանի եկեղեցին՝ կառուցված նույն ներսես Գ կաթողիկոսի կողմից, իր հայրենիքում՝ Մամիկոնյան տոհմի նահապետի նստավայր Իշխան գյուղում, հավանաբար 653—659 թթ., երբ նա ստիպված էր անավարտ թողնել Զվարթնոցը և քաշվել իր հայրենի Տայոց նահանգը: VII դարի երկրորդ կեսի գործ է համարվում նաև պատմական Աղվանքում, Զվարթնոցի օրինակով կառուցված, սակայն շատ ավելի փսքր չափեր ունեցող կյակիտի տաճարը: Զվարթնոցի ձևերի որոշակի կնիքն է կրում X դարում կառուցված վրացական Բանայի⁵⁵ տաճարը: Զվարթնոցի հորինվածքն է կրկնում XI դարի սկզբում Անիում Գագիկ Ա թագավորի կողմից կառուցված ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) տաճարը:

Զվարթնոցի ազդեցությունը որոշակիորեն զգացվում է նաև VII դարի այլ հորինվածքներ ունեցող կառուցվածքների ձևերում: Այդ դրսևորվում է ինչպես ներսես Գ Շինող կաթողիկոսի կողմից Գառնիում 659 թ. կառուցած, ներսից քառախորան, իսկ դրսից բազմանիստ տաճարի ձևերում⁵⁶, նույնպես և VII դ. երկրորդ կեսի գործ հանդիսացող Եղվարդի և Իրինդի բազմաբսիդ տաճարներում: Այս վերջին կառուցվածքներից իր ճարտարապետական ձևերի հստակությամբ աչքի է ընկնում Եղվարդից ոչ հեռու գտնվող Զորավորը՝ կառուցված Գրիգոր Մամիկոնյանի կողմից: Այստեղ ութ կիսաշրջանաձև հենախորշերը, համախմբված գմբեթակիր տարածության շուրջը, իրենց վրա նն պահում կառուցվածքի ինտերիերը միավորող, լայնանիստ, ներսից շրջանաձև, իսկ դրսից բազմանիստ գմբեթը: Հենախորշերն ունեն շառավղային դասավորություն և միմյանցից բաժանված են եռանկյունաձև խորշերով: Բոլոր հենախորշերն էլ միահավասար են, բացի արևելյանից, որն ունի համեմատաբար ավելի մեծ չափեր և այնտեղ էլ տեղավորված է եղել եկեղեցու աղոթարանը⁵⁷:

Բազմաբսիդ հորինվածքներն իրենց լայն տարածումը դտան նաև հետագա դարերում, և հատկապես Անիում, որտեղ X—XI դարերի ընթացքում կառուցվեցին մի շարք, թե՛ վեցաբսիդ և թե՛ ութաբսիդ եկեղեցիներ:

Ճարտարապետական արվեստի զարգացման գործում իրենց խիստ կա-

54 Զվարթնոցի այս պատկերը լայն տարածում գտավ, թեև վեճերը Թորամանյանի վերակազմության շուրջը շարունակվում են մինչև օրս: (Թ. Թորամանյան, Զվարթնոց, «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 236: Ա. Յ. Կյւշեւոյ, Тектоника и конструкция центральных зданий. М., 1951, стр. 114. Ս. Մարտիրյան, Զվարթնոցը և զվարթնոցատիպ տաճարները, Երևան, 1963, Ս. Մնացականյան, Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971):

55 Հայրենի՝ Բանակ (այժմ՝ Փենյակ) Տայր նահանգի Պարսիկացիոր դավառում:

56 Ե. Ի. Արաքեւյան, Гарни, 1, Ереван, 1951, стр. 70:

57 Օ. Խ. Խալախյան, Архитектура Армении в кн.: «Всеобщая история архитектуры в 12 томах», т. III, М., 1966, стр. 221.

րևեր տեղն ունեն տաճարների համադրյալ տիպերը, որոնք ստացվել են երկայնական հորինվածքների և կենտրոնադմբեթ սիստեմների համադրման միջոցով: Տեղ գտնելով գմբեթավորման առաջին շրջանում (Տեկոր՝ V դարի վերջ), այս տիպերն առավել զարգանում են VI դարում (Զովունի, Օձուն), VII դարում հասնելով կատարելության ամենաբարձր աստիճանին:

Կենտրոնադմբեթ և երկայնական հորինվածքների համադրության հիման վրա մշակված տիպերի առավել պարզ օրինակներից են գմբեթավոր սրահները, որտեղ ամբողջական, ոչնչով չմասնատված դահլիճի կենտրոնում, հենվելով երկայնական պատերին հպված հզոր մույթերին, վեր է խոյանում կառուցյի ներքին միասնական տարածության վրա գերիշխող գմբեթը: Հատկապես հայկական ճարտարապետությանը բնորոշ այս տիպը մշակվել է թերևս միանավ, երկայնական հորինվածքների գմբեթավորման ճանապարհով, ընդ որում այն ստեղծվել է հայկական գմբեթավոր հորինվածքների մշակման ամենավաղ շրջանում: Այս պրոցեսն ընթացել է մի քանի ուղղություններով, թեև հիմնական նպատակը միշտ էլ մնացել է նույնը՝ չեղոքացնել գմբեթի հորիզոնական հակազդումները: Մի դեպքում պրոբլեմը լուծվել է միանավ հորինվածքների երկայնական պատերին հզոր որմնամույթեր ավելացնելու միջոցով (Զովունի), մյուս դեպքում դրանց փոխարինել են դեպի ներս բացվող ուղղանկյուն կամ նիսաշրջանաձև հենախորշերը (Արթիկ, Դորբանտ): Զովունիում մշակված հորինվածքը լայն հեռանկարներ բացեց, և դրա զարգացումն ընթացավ ավելի միասնական ծավալներ ստեղծելու ուղղությամբ: Աբսիդն ու ավանդատները կազմեցին դահլիճի ծավալային ձևերի անմիջական շարունակությունը, իսկ գմբեթը դրվեց ողջ կառուցյի կենտրոնում: Ստեղծագործական լայն որոնումների ճանապարհով մշակվեց այս հստակ, բյուրեղյա հորինվածքը, որն, ի տարբերություն շատ սիստեմների, չկորցրեց իր նշանակությունը նաև հետագա դարերում, դառնալով X—XIV դդ. հայկական պաշտամունքային ճարտարապետության հիմնական տիպը: Ահա այս կարգի վաղ միջնադարյան հուշարձաններից է Պողնիի տաճարը⁵⁸: Հուշարձանը մեզ է հասել խիստ վնասված կործանվել է գմբեթը, արևելյան պատը, հարավային պատի զգալի մասը, սակայն նույնիսկ այդ վիճակում այն հիացմունք է պատճառում իր ներգաշնակ համաշափություններով և գեղարվեստական բարձր արժանիքներով: Ուշագրավ է հյուսիսային ճակատի սափորազարդ քիվը և հատկապես հարավային ճակատի կենտրոնական լուսամուտի պսակը՝ հույժ հետաքրքրական պատկերաքանդակներով: Այստեղ, ամենավերին հատվածում, քանդակված է Քրիստոսի համբարձման տեսարանը. նրա երկու կողմերում՝ առաքյալների դիմաքանդակներ են, իսկ ավելի ցած, պսակի հորիզոնական թևերի վրա պատկերված են Ամատունյաց տոհմի նախնիները՝ իշխան Պարզեն ու նրա որդի Մանուելը, որոնք գեղես IV դարում զոհվել էին իրանական զորքերի դեմ մղվող կռիվներում: Տաճարի բոլոր ձևերը վկայում են այն շրջանի մասին, երբ ավարտվել էին ւրոնումները և հայկական վաղ միջնադարյան մշակույթը թևակոխել էր իր գարգացման հասուն շրջանը: Թեև հայտնի չէ տաճարի կառուցման ստույգ ժամանակը, սակայն թե ճարտարապետական ձևերը (աբսիդների առկայու-

58 Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Գ, Նյու Յորք, 1944, էջ 30: Ս. Մնացականյան, Պողնիի տաճարը, ՊԲՀ, 1961, № 4, էջ 219:

Քյունը ավանդատներում, որոնք ի հայտ են գալիս VI դարի երկրորդ կեսում, և անմիջական հետևանք են 554 թ. Դվինի երկրորդ ժողովի որոշումների), ինտաճարի բոլոր կոնսարուկտիվ (զարգացած տրոմպային փոխանցում) և դեկորատիվ (շքամուտքերի և լուսամուտների պուսկիները, պատկերաքանդակների ոճը) ձևերը տարակույս չեն թողնում, որ այն կառուցվել է VI—VII դդ. սահմանագծում, և թեև հիմնադրվելով VI դարի վերջում, ավարտվել է VII դարի սկզբին:

Նույն հորինվածքն ունի նաև VII դարի 60—70-ական թվականներին իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած տաճարն իր նստավայր Արուճում⁵⁹: Անջինջ տպավորություն է թողնում դրա հոյակերտ ինտերիերը, որտեղ երկու զույգ հյտը, վերասլաց որմնամուկթերի վրա հենվող գմբեթակիր կամարները սրբփակված են լայնանիստ, առագաստային սահուն փոխանցումներով, որոնց վրա ժամանակին բարձրացել է կառույցի վրա գերիշխող գմբեթը:

Դահլիճից ստացվող ընդհանուր հանդիսավոր տպավորությունն ավելի է ուժեղանում ներքին տարածություններն ավարտող ընդարձակ և բարձր աբսիդի շնորհիվ: Այն հզակի երևույթ է իր երեք, համեմատաբար ցած դասավորված լուսամուտներով և ժամանակին աբսիդն ամբողջությամբ ծածկող որմնանկարներով (այստեղ կենտրոնում նկարված են եղել Քրիստոսի՝ մոտ ? մետր բարձրություն ունեցող պատկերը, իսկ նրանից աջ ու ձախ՝ առաքյալների դիմանկարները)⁶⁰:

Երկայնական և կենտրոնագմբեթ տիպերի սինթեզի հաջորդ դրսևորումն են եռանավ հորինվածքների գմբեթավորման հիման վրա մշակված կառույցները: Այս պրոցեսը, ինչպես ցույց են տալիս հուշարձանները, անցել է բարդ, հակասություններով լի ուղի: Բանն այն է, որ այժմ գմբեթը պետք է դրվեր ոչ թե արտաքին պատերին հպված մուկթերի վրա, այլ հենվեր արդեն առանձին կանգնած մուկթերին, մի բան, որը սեյսմիկ ուժերի ակտիվ գործունեության այնպիսի մի երկրում, ինչպիսին Հայկական լեռնաշխարհն էր, բնավ էլ հեշտ գործ չէր: Վերը նշվեց, որ փորձերն այդ ուղղությամբ կատարվել էին արդեն V դարի վերջում (Տեկոր), երբ գմբեթավորվել էր երկու զույգ մուկթ ունեցող հնավանդ բաղիլիկան: Այս սխտեմն իր առավել բարձր գեղարվեստական մարմնացումը դտավ VII դարում կառուցված մի շարք հոյակապ տաճարներում⁶¹: Մեղ հասած հուշարձաններից առավել վաղ թվագրություն ունի Մրենի տաճարը (623—630): Համարյա նույն ժամանակ է կառուցվել Գայանեի տաճարը՝ Վաղարշապատում (630): Այս շենքերում չորս հաստահեղույս գմբեթակիր մուկթերը բարձրանում են ժողովրդին հատկացված համարյա քառակուսի տարածության կենտրոնում, իրենց վրա կրելով համեմատաբար ոչ մեծ տրամագիծ ունեցող գմբեթներ: Արևելյան կողմում գտնվում է համեմատաբար ցածրագիր արսիդը, որի երկու կողմերում դասավորված են ուղղանկյուն ավանդատները: Եթե Կամսարական իշխանների կառուցած Մրենի տաճարը մեղ է հասել առանց որևէ էական վերակառուցման, ապա Գայանեի տաճարն զգալի

59 В. М. Арутюнян, По поводу датировки храма в Аруче, Ереван, 1941. .

60 Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979, стр. 42.

61 С. Х. Мнацаканян, К вопросу о генезисе крестовокупольных храмов Армении и Византии, ՊՐՀ, 1978, № 1, էջ 125:

Վերափոխումներ է կրել, հատկապես XVII դարում: Այդ ժամանակ էլ վերահասուցվել են բոլոր ծածկերը, ավելի թեք են դարձվել լանջերը, իսկ արևմտյան կողմում ավելացվել է սյունասրահ-զանգակատունը: Սակայն, շնայած այդ ամենին, տաճարը չի կորցրել VII դարի համաշափությունների հմայքը: Այն իր պարզ, հստակ ճակատներով ու ծավալային զուսպ ձևերով արտակարգ տպավորություն է թողնում և իրավամբ համարվում է հայկական միջնադարյան ճարտարապետության ամենաբարձրարվեստ գործերից մեկը⁶²:

Նույն այս շորս կենտրոնական մույթեր ունեցող հորինվածքի հիման վրա է մշակված Բագավանի (631—639) տաճարը Բագրևանդ (այժմ՝ Ալաշկերտ) գավառում: Այն կառուցվել է ճարտարապետ Խարայել Գոռաղճեցու կողմից և իր հսկայածավալ չափերով (27×46 մետր) հավասարը շունի VII դարի կառուցվածքների շարքում:

Սակայն լայնածավալ, բնդարձակ ներքին տարածություններ ունեցող հուշարձանների ճարտարապետական ձևերի մշակումը չսահմանափակվեց երկու զույգ մույթեր ունեցող տիպերի շրջանակներում: Վերը նշվեց, որ հայ ճարտարապետները դեռևս VI դարի կեսերին ձևնարկել էին գմբեթավորելու երեք զույգ մույթեր ունեցող բազիլիկատիպ կերտվածքը և վեր խոչացրել գեղարվեստական բարձր արժանիքներով օժտված այնպիսի մի ուշագրավ կառույց, ինչպիսին էր Օձունի տաճարը⁶³: Այստեղ դեռևս պահպանվել են հնավանդ բազիլիկայի ձգված համաշափությունները, սյունասրահի բաց արսիղը, սակայն դրա հետ միասին առկա են արդեն շորս գմբեթակիր հզոր մույթերը և բուն գմբեթի բավական զարգացած կոնստրուկտիվ ձևերը: Եվ որպես հիշողություն բազիլիկայի երրորդ զույգ մույթի, տաճարի արևմտյան կողմում տեղադրվել է մի զույգ ևս, սակայն անհամեմատ փոքր մույթեր, որոնց նպատակն էր հնարավորին չափ փոքրացնել արևմտյան կողմի կամարների թափշները: Արդեն հաջորդ կառույցներում (Դվին, Քալին) դրանք միաձուլվում են արևմտյան պատին, վերածվելով զգալի ելուստ ունեցող որմնամույթերի:

Եռանավ հորինվածքների գմբեթավորման հիման վրա մշակվեց նաև սկզբունքային մի նոր տիպ, Դվին—Քալինի տիպի կառույցներն են դրանք, որոնցից հնագույնը՝ Դվինի գմբեթավոր տաճարը (VII դարի սկիզբ), ստեղծվել է Դվինի հնավանդ մեծ բազիլիկայի արմատական վերակառուցման ճանապարհով⁶³: Դժբախտաբար այս հուշարձանից շնչին մնացորդներ են պահպանվել: Անհամեմատ ավելի լավ է պահպանվել նույնատիպ Քալինի տաճարը, կառուցված արդեն VII դարի երկրորդ կեսում: Կառուցվածքի ընդհանուր հորինվածքում որոշակիորեն շեշտված է արևմուտք-արևելք ուղղությունը: Ինտերիերը մշակված է շատ զուսպ և հիմնական արտահայտչամիջոցներն են քարային կոնստրուկցիաները և մեծ խնամքով իրականացված պատի որմածքը, երբ ճիշտ հորիզոնական շարքերը ռիթմիկ կերպով հաջորդում են միմյանց, իսկ լավ նկատելի եզրակոսները որոշակի տարածական մասշտաբ են ստեղծում: Տաճարի պատերը հետագայում (սակայն VII դարից ոչ ուշ) ծածկվել են շքեղ որմնանկարներով, որոնցից, դժբախտաբար, առանձին մնացորդներ են սոսկ պահպանվել: Հոյակապ տեսարան է բացվում այցելուի առջև, երբ նա մտնում

62 А. Л. Яковсон, Очерк истории зодчества Армении V—XVIII веков. М.—Л., 1950.
 О. Х. Халпахчян, Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980, стр. 101.

63 Գ. Շախյան, Օձունի եկեղեցին, Երևան, 1983, էջ 160:

է տաճար գլխավոր, արևմտյան մուտքից: Դիտողից աջ և ձախ վեր են խոյանում լաչնանիստ, բարձր կամարներ, որոնք և ուղղում են նրա հալացքը դեպի հեռվում բացվող աբսիդը, դեպի վերասլաց, լուսավոր գմբեթը: Վերջինիս թշմաբուկի 12 նիստերում էլ բացվում են բավական մեծ լուսամուտներ, իսկ բուն գմբեթի ներքին մակերեսը մասնատված է եղել նուրբ կամարներով: Ակնհայտ է ծավալների զգալի կուտակումն արևելյան կողմում: Պարզ է դառնում, որ Շարտարապետը սկզբից իսկ խուսափել է ընդհանուր սիմետրիկ լուծումից և մշակել ծավալների դինամիկ շարժման խիստ ուշադրավ հորինվածք:

Առանձին վարպետություն է մշակված տաճարի արևմտյան ճակատը, այն մասնատող երկու խորշերի, հանդիսավոր շքամուտքի և ճոխ պսակներ ունեցող բուրգաձև լուսամուտների միջոցով: Ուշադրավ են խորշերի մեջ տեղավորված վերասլաց դուլգ որմնասյուների, որոնք ժամանակին կրել են քանդակների կամ թևավոր խաչեր: Այդ են վկայում դրանց խոյակների վրա արված հատուկ անցքերը, հար և նման հուշասյուների խոյակների վերին հարթությունների վրա եղած անցքերին:

Հսկայածավալ կառույցները բնորոշ մնացին միայն վաղ միջնադարին: Պատմական հաջորդ փուլերում, երբ ճարտարապետության զարգացումն ընթանում էր համեմատաբար փոքր շենքերի կառուցման շրջանակներում, նման խոշոր շափերի հուշարձաններ այլևս չկառուցվեցին:

VI—VII դդ. ճարտարապետության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն մեմորիալ հուշարձանները: Իրանք են՝ կոթողներն ու հուշասյուները, մոնումենտներն ու դամբարանները, կառույցներ, որոնց ձևերում, առավել քան որևէ այլ տեղ, նկատելի են անտիկ ճարտարապետությանը բնորոշ ձևերի արձագանքները: Կոթողներն ունեն պարզ և հստակ հորինվածք: Աստիճանավոր ստիլոբատի վրա դրվում էր զգալի շափեր ունեցող միակտուր քարից կերտված խորանարդաչին պատվանդանը, որի վերին հարթության մեջ բացված անցքի մեջ էլ սովորաբար ագուցվում էր դարձյալ միակտուր քարից պատրաստված, 2—4 մետր բարձրությամբ քառակող կոթուղը: Վերջինս երբեմն պսակվում էր ոչ մեծ թևավոր խաչով⁶⁴:

Կոթողները բնորոշ են իրենց հարուստ պատկերազարկան ձևավորմամբ⁶⁵, ընդ որում ընդհանուր քրիստոնեական սյուժեների հետ միասին դրանց կողերի վրա հանդիպում են նաև տեղական սրբերի պատկերաքանդակներ:

Եթե հաշկական վաղ միջնադարյան կոթողների ընդհանուր ծավալային կառուցողական լուծումն առնչվում է ուրարտական կոթողների հետ, ապա մեմորիալ հուշարձանների մյուս, ոչ պակաս տարածված տիպում ակնհայտ են արդեն համանման անտիկ հուշարձանների ձևերի արձագանքները: Մենք նկատի ունենք հուշասյուները, որոնք արդեն զգալի շափեր ունեցող կառույցներ են, և արասահայաչականության պրոբլեմն այստեղ լուծվում է հիմնականում ճարտարապետական ձևերի միջոցով: Այստեղ ևս առկա են աստիճանաձև ստիլոբատը և խորանարդաձև ամուր պատվանդանը: Սակայն վերջինիս վրա բարձրանում է սյան բունը (Օշականի հուշասյան բունն ունի 3,7 մետր բարձրություն), որը և իր հերթին, պսակվում է զգալի շափերի խոյակով: Ամբողջ

64 С. С. Мнацаканян. Проблемы генезиса и типологии мемориальных памятников древней и раннефеодальной Армении, ՊԲՀ, 1979, № 4, 1980, № 1:

65 Բ. Ն. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դարերում, Երևան, 1949:

կերտվածքն ավարտվում էր մեծ, թևավոր խաչով, դրանց հիանալի օրինակները հայտնաբերվեցին Դվինի պեղումների ժամանակ:

Վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանների շարքում իրենց յուրովի ձևերով առանձնանում են Օձունի և Աղուղիի մոնումենտները: Թեև դրանցից և ոչ մեկը չունի ճիշտ թվագրում, սակայն ոճական վերլուծությունը որոշակի հիմքեր է տալիս Օձունի մոնումենտը թվագրելու դրանից ոչ հեռու գտնվող մեծ տաճարի կառուցման ժամանակներով՝ VI դարի 50—60-ական թվականներով, իսկ Աղուղին՝ VII դարով:

Օձունի մոնումենտը կառուցված է մեծ տաճարից հյուսիս, դրա արևելյան չափառի ուղղությամբ: Մոնումենտի ստորագագա մասը բարձր, ուղղանկյուն պատվանդան է, որի արևմտյան մասն ամբողջովին գրավում են դեպի վեր տանող աստիճանները: Հարթակի վրա բարձրանում են համարյա քառակուսի հատվածք ունեցող երեք սլացիկ մույթեր, որոնք զգալի բարձրության վրա միանում են պայտածե կամարներով: Այս մույթերի միջև տեղադրված են 4 մետր բարձրություն ունեցող սլացիկ, կանաչավուն ֆելզիտի միակտուր քարերից կերտված քանդակազարդ կոթողներ: Ամբողջ հորինվածքը պսակվել է պայտածե կամարների վրա հենվող հարթակով, որի վրա ժամանակին բարձրացել են երեք ոչ մեծ կոթողներ: Վերջիններից պահպանվել են հարթակի վրա դրված պատվանդանները և կոթողների ստորին մասերը:

Արտակարգ հետաքրքրական են կոթողների պատկերաքանդակները⁶⁶, Եթե արևմտյան կողմում տեղավորված են քրիստոնեական ընդհանուր թեմաներ (ծննդյան, ավետման, մկրտության և այլ տեսարաններ), ապա կոթողների արեւելյան կողմում պատկերված է արդեն Հայաստանում քրիստոնեության տարածման լեգենդը՝ Տրդատ թագավորի խոզակերպ դառնալը, Հռիփսիմեի դամբարանը, Տրդատը և նրա քույր Խոսրովդուխտը և ուրիշներ:

Միանգամայն այլ հորինվածք ունի Աղուղիի մոնումենտը: Այստեղ ևս ստիլոբատն ունի միասնական, զանգվածային լուծում, ընդ որում աստիճաններն այստեղ տեղադրված են արևելյան կողմում, իսկ արևմտյան ճակատը մասնատված է երկու բավական խոր, թաղածածկ խորշերով, որոնք, թիքես, խորհրդապատկերում են մուտքը դեպի ստորերկրյա դամբարանը: Ահա այդ պատվանդան-հարթակի վրա էլ բարձրանում է երկու մույթերով երիզված կամարակապ հորինվածքը: Կենտրոնում տեղավորված է սլացիկ համաշափություններ ունեցող մի սյուն՝ հիանալի մշակված խարիսխով և խոչակով: Իսկ ավելի վեր, առես կաղմելով հորինվածքի երրորդ հարկաբաժինը, տեղավորված է ցածրանիստ, սակայն նրբադեղ մշակված հենակների վրա տեղադրված եռակամարը:

Վաղ միջնադարյան ճարտարապետական մշակույթի արտակարգ բարձր մակարդակը մեծապես պայմանավորված էր կառուցողական գործի և շինարարական տեխնիկայի զարգացման աստիճանով, և հայ վարպետները լիովին պատրաստ էին լուծելու այն բարդ խնդիրները, որոնք ծառանում էին նրանց առջև՝ հոյակերտ գմբեթավոր կառույցների շինարարության ժամանակ⁶⁷:

66 Բարկին Աամելյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դարերում, Երևան, 1919, էջ 44—47: С. С. Мнацаканян, Рельефные изображения и символика в монументальной пластике Армении раннего средневековья, «Арарат» հաս. գիտ., 1977, № 6, էջ 62: Ս. Ս. Մնացականյան, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 19:

67 Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան Հայ ճարտարապետներ և բարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:

Հայկական շինարարական արվեստը, ինչպես հայ ճարտարապետությունն ընդհանրապես, ամուր կանգնած էր կառուցողական մտքի զարգացման առաջավոր դիրքերում, և հանդուցային շատ հարցեր, որոնք մտահոգում էին բյուզանդական, փոքրասիական, սիրիական ճարտարապետներին, հաճախ առաջին անգամ փայլուն կերպով լուծվում էին հայկական հողի վրա, հայկական հուշարձաններում: Այդպես էր մեծածավալ ամբողջովին քարակերտ կենտրոնագմբեթ հորինվածքների մշակման պրոբլեմը, որն առաջին անգամ այնպիսի փայլուն լուծում ստացավ հատկապես Զվարթնոցում: Կոնստրուկտիվ նման բարդ հանդուցյների իրականացումը պահանջում էր ժամանակակից մաթեմատիկայի և հատկապես երկրաչափության խոր իմացություն, առանց որի հնարավոր չէր բարդ հորինվածքների և քարային կոնստրուկցիաների ճիշտ տեղաբաշխումն ու նշանագծումը: Որ հայ ճարտարապետները լիովին տիրապետում էին նաև այդ գիտելիքներին, վկայում են ամենատարբեր հուշարձանների հիմնուպատերի, սյուների հիմքերի և կամարային փոխանցումների ինչ-որ սուր գործիքներով արված նշանագծման հետքերը:

Հայ վարպետները VI—VII դդ. նշանակալից հաջողությունների հասան հատկապես գմբեթավոր հորինվածքների և մասնավորապես քարային կոնստրուկցիաների բնագավառում: Վաղ միջնադարյան հայկական ճարտարապետության առավել բնորոշ հատկանիշներից էր ֆունկցիոնալ և գեղարվեստական կողմերի արտակարգ միասնությունը, բնության հետ ունեցած անքակտելի ու ներդաշնակ կապը, հատկանիշներ, որոնք բնորոշ են միայն դասական արվեստներին: VI—VII դդ. ճարտարապետական մշակույթը հիմք ծառայեց պատմական հաջորդ փուլերի ճարտարապետական արվեստի զարգացման համար: Այդ շրջանում մշակված ձևերն էին, որ պատմական նոր պայմաններում ելակետ հանդիսացան ռճական այն նոր ուղղության համար, որը բնորոշում է հայկական ճարտարապետական մշակույթը IX—XIV դարերում:

Ա Ր Վ Ե Ս Տ

1. ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վաղ ֆեոդալական դարաշրջանում հայկական արվեստը ստանում է նոր բովանդակություն և նոր կերպարանք: Այդ վերաբերում է նաև քանդակագործությունը:

Անտիկ դժեր ունեցող մշակույթի անկման, հեթանոսական կրոնի և նրա աստվածությունների կուռքերի խորտակման հետ անհետանում է նաև ինքնուրույն քանդակագործությունը: Այժմ քանդակներն ամբողջովին առնչվում են շարտարապետական կառուցվածքների և կոթող-հուշարձանների հարդարման հետ, ուստի և երևան են գալիս բարձրաքանդակների և հարթաքանդակների ձևով: Շենքերի ու կոթողների վրա քանդակվում են զանազան պատկերներ, առանձին տեսարաններ, բուսական և երկրաչափական շատ հարուստ ու բազմազան զարդաձևեր:

Զարգացող ֆեոդալական հասարակության կյանքի առանձին կողմերն ու պաղափարախոսությունն ամենից ավելի դրսևորվում են պատկերաքանդակների բնագավառում: Դրան համապատասխան երևան են գալիս նոր բնույթի աշխարհիկ քանդակներ, իսկ պաշտամունքային քանդակները կապվում են քրիստոնեական կրոնի և գաղափարախոսության հետ: Քանդակներ են արվում նաև դեռևս հնամենի ավանդական պատկերացումներով՝ առասպելաբանական բովանդակությամբ, որը նույնպես զգալի փոփոխություններ է կրում¹:

IV—VII դդ. հայկական քանդակագործության մեջ տիրապետող էին կրոնական պատկերները, ինչպես ինքը՝ քրիստոնեական կրոնն էր իշխում գաղափարախոսության բնագավառում: Կրոնական քանդակները կոչված էին ամրապնդելու քրիստոնեական հավատքը ժողովրդի լայն զանգվածներում, քանի որ դրանք ակնառու դավանաբանական քարոզ էին բանավոր և գրավոր խոսքի հետ մեկտեղ: Իդուր չէ, որ քրիստոնեական պատվերահարգ գործիչները զբոսանում էին, որ պատկերներն ավելի հասկանալի և ազդեցիկ են, քան գրավոր խոսքը՝ գիրքը²:

Կրոնական հրաշապատում առասպելներն ու ավանդությունները պատկերող քանդակներն առավել արտահայտիչ էին, անմիջական ու ավելի մեծ ներգործող ուժ ունեին: Դա էր պատճառը, որ ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը այդ հավատքի տարածման առաջին դարերում ողողվեց նոր հավատքի գլխավոր

¹ ՏԵՍ Բ. Սևակյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դարերում, Երևան, 1949:

² Մավսէս Կաղանկատուացի, էջ 212:

խորհրդանշանի, խաչի և Հին կտակարանի ու Ավետարանի զանազան պատմըվածքներն ու առասպելներն արտահայտող պատկերներով:

Քրիստոնեությունը շատ բան վերցրեց հեթանոսությունից և իրեն հարմարեցրեց. ի թիվս դրանց նա վերցրեց նաև պատկերների, քանդակների միջոցով մարդկանց մտքերի և զգացմունքների վրա ներգործելու կարևոր արվեստը:

IV—VII դդ. քանդակների թվում հանդիպում ենք նաև քրիստոնեական շատ տեսարանների՝ Գանիելը առյուծների դբում (Աղցի՝ Արշակունիների դամբարանում, IV դար, Երզնկա, Ավանի, Թալինի և այլ վայրերի կոթողների վրա), մկրտություն (Մի շարք կոթողների վրա), Եղիաշի համբարձումը, Տիրամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին (կոթողների վրա), Թեկլի և Պողոս (էջմիածնի Մայր տաճարի հյուսիսային պատի վրա դրսից արված քանդակները), Քրիստոս և առաքյալներ (Օձուն, Մրեն, Պողնի), շորս ավետարանիչներ (Սիսավան), Իսահակի զոհաբերությունը (Անի, Կամսարականների ժամանակի եկեղեցի), հրեշտակներ, սուրբ զինվորներ (կոթողների վրա, Օձունի տաճարի պատերին), սբ. Գևորգը՝ պատկերված վիշապի գլուխը նիզակով ջախջախող հեծյալի տեսքով և այլն³:

Քրիստոնեական այս տեսարանների ու պատկերների կողքին Հայաստանում IV—VII դդ. լայնորեն տարածված է եղել զուտ տեղական մի տեսարան, որն արտահայտել է Հայաստանում քրիստոնեությունն ընդունելու և հայ եկեղեցու սրբագործության հետ կապված Տրդատի և Գրիգոր Լուսավորչի հրաշապատում առասպելը, Հուփսիմյան կույսերին և Գրիգոր Լուսավորչին հալածող Տրդատ արքայի խողակերպ դառնալը և ամօքվելը՝ քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո (Օձունի նշանավոր կոթողը և մի շարք այլ կոթողներ Ապարանում, Թալինում և այլուր):

Վաղ շրջանի կրոնական քանդակներն արխատիկ տեսք ունեն, դրանց արվեստը պարզունակ է, երբեմն չի պահպանված պատկերների համամասնությունը: Այդ քանդակները հերալդիկ են, շարժումից, ճկունությունից զուրկ, առանձին պատկերներ քանդակված են en face (դեմքով դեպի նայողը), իսկ ոտքերը պրոֆիլ են (կողքից) պատկերված: VI—VII դդ. քանդակները համեմատաբար ավելի բարձրարվեստ մշակում ունեն, պատկերների դեմքերն ու մարմիններն ավելի վարպետորեն են քանդակված: Պահպանվում է դրանց համամասնությունը, զգեստների ծալքերի դրվագումը, պլաստիկ է (Ագարակի, Թալինի կոթողները, Մրենի արևմտյան մուտքի պատկերները և այլն): Որոշ դեպքերում դրանք տրվում են դինամիկ՝ շարժուն ձևերով (Պողնի և Օձունի քանդակներից մի քանիսը, մասնավորապես հրեշտակների պատկերները): Այս ամենով հանդերձ կրոնական պատկերներն ու տեսարանները պաշտամունքային կանոնիկ տեսք և հորինվածք ունեն, մի հանգամանք, որը խիստ կաշկանդում էր քանդակագործական արվեստի զարգացումը:

Կրոնական բովանդակություն ունեցող քանդակները հաճախ պատկերվում են տեղական զգեստներով, ուղեկցվում այնպիսի իրերով, կենցաղային առարկաներով ու սովորություններով, որոնք բնորոշ են մեր ժողովրդի այդ դարաշրջանի կենցաղին. օրինակ՝ Տիրամայրը նստած դահուլքի և բարձի վրա, ոտ-

³ *Մ. Ա. Орбелі, Армѣнское искусство (Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. III). IV—VII դարերի հայկական քանդակագործության մասին տե՛ս Բ. Ասաֆեյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դարերում, Երևան, 1949: Լ. Ազարյան, Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975:*

քերի տակ՝ փոքրիկ աթոռակ, տեղական հարդարանք՝ Տիրամոր գլխին, տեղական ձևի անթև թիկնոց՝ Գրիգոր Լուսավորչի հագին, նվիրատունների երկար ու կողքերից բացվածք ունեցող ղզեստներ, ոտքերը ծածկող հաստ վերարկուներ՝ ներքևից գոգավոր, աղեղնաձև կտրվածքով պրկվող վերարկու՝ խոզազլուխ Տրդատի հագին և այլն:

Տեղայնացման ձգտումը որոշ դեպքերում հանգեցրել է վաղ քրիստոնեության շրջանում մշակված ընդհանուր կանոնիկ պատկերների ու տեսարանների խախտման: Այդպիսին է Իսահակի զոհաբերության տեսարանը, որտեղ խոյը կանգնած է ոչ թե զոհասեղանի մոտ, Աբրահամի կողքին, այլ եղջյուրներով կախված է ծառից (Անի, Կամսարականների ժամանակի բաղիլիկ եկեղեցու քանդակը) կամ Տիրամայրը նստած բարձին՝ և արևելյան պիսահարդարանքով, իսկ նրա գրկի մանուկ Հիսուսը մորուքավոր է, քանի որ մորուքն ըստ տեղական հասկացողությունների իմաստության նշան էր (Հառիձի կոթողի քանդակները):

Դանիելն առյուծների գրում տեսարանը պատկերված է ոչ թե վաղ քրիստոնեական կանոնի համաձայն, երբ առյուծները Դանիելի երկու կողմերում հանդարտ կանգնած լիղում են նրան, այլ մի դեպքում առյուծները կծում են Դանիելի կողքերը (Նրզնկայի քանդակը), մյուս դեպքում Դանիելը բռնել է առյուծների ետևի ոտքերից և զլխիվայր կախ գցել, ասես մարտում հաղթել է նրանց (Ավանի կոթողի քանդակները), մի այլ դեպքում Դանիելի փոքրիկ բանդակը խիստ նսեմանում է հոսր առյուծների միջև: Տեղական արևելյան առասպելաբանության համապատասխան շեշտվում են առյուծների պատկերները (Աղցի՝ Արշակունցյաց դամբարանի և Արթիկի շրջանի Փարոս զյուլի կոթողի քանդակները):

Տեղական ըմբռնումների հետ է կապված և Թալինի մի կոթողի պատվանդանի վրայի քանդակը, որտեղ գահույցի վրա նստած և ոտքերը աթոռակի վրա դրած Տիրամորը հովանի են անում հրեշտակներն իրենց թևերով:

Միանգամայն ինքնատիպ են Օձունի կոթողի վրա փորագրված հարթաքանդակները, որոնք նշանավորում են քրիստոնեության հաղթանակն ընդհանրապես, ավետարանական և այլ պատկերներ, ինչպես և հայերի քրիստոնեությունն ընդունելու առասպելը՝ Տրդատ թագավորի խոզազլուխ կերպար ստանալը, Հռիփսիմյան կույսերի դամբարանի կառուցումը, քրիստոնեությունն ընդունելը և ապաքինվելը⁴:

Այսպիսով, IV—VII դդ. կրոնական քանդակները, կապված լինելով հարևան երկրների, մանավանդ Ասորիքի ընդհանուր մշակում ունեցող վաղ քրիստոնեական արվեստի հետ, միաժամանակ երևան են բերում տեղական բավականաչափ ցայտուն գծեր և առանձնահատկություններ:

Աշխարհիկ քանդակները շատ շեն, սակայն կարևոր են իրենց բովանդակությամբ: Դրանք արտահայտում են, մի կողմից՝ իշխող վերնախավի կենցաղը, մյուս կողմից՝ բնակչության առանձին զբաղմունքները: Ֆեոդալների կենցաղում առանձին տեղ էր գրավում որսորդությունը, որը ոչ միայն իշխող-

⁴ Ք. Առաֆեյան, նշվ. աշխ., էջ 44—47, և Ագաբյան, Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, էջ 108 և հետո: Սարեն Մնացականյան, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982: Հեղինակը ենթադրում է, թե Օձունի կոթողների արևելյան կողմում արված քանդակները կարող էին նշանավորել քրիստոնեության ընդունումը ոչ միայն Հայաստանում, այլև Վրաստանում և Աղվանքում, տե՛ս էջ 143:

ների հաճույքի առարկա էր, այլև նրանց ուժի, զորության և խիզախության ցուցադրությունը: Ինչպես Սասանյան Իրանում, նույնպես և Հայաստանում որսորդությունը կատարվում էր մեծ հանդիսավորությամբ՝ ոչ միայն սարերում, դաշտերում, անտառներում, այլև արքայական հատուկ որսատեղիներում, որոնք լինում էին անտառապատ և պարսպով շրջափակված: Այդպիսի անտառ-որսատեղիներ հայ արքաներն ունեին երկրի տարբեր մասերում: Խոսքով Կոտակ արքան (332—338) անտառ տնկեց Ազատ դեռի ձորում, Գառնիից մինչև Դվինի մոտերքը և որսարան հիմնեց⁵: Ղազար Փարպեցին, նկարագրելով Արարատյան դաշտը, թվարկում է նաև այնտեղ հանդիպող որսի բազմաթիվ կենդանիներն ու թռչունները: Վարպի որսի տեսարանով քանդակի ենք հանդիպում Աղցի Արշակունյաց դամբարանի սալերից մեկի վրա (360-ական թթ.): Սակայն այս քանդակին ավելի շատ առասպելական բովանդակություն ունի: Զվարթնոցում գտնվել է V դ. մի քանդակ՝ առյուծի հետ մենամարտի տեսարանով, որը, դժբախտաբար, վատ է պահպանված: Պտղնիի VI—VII դդ. եկեղեցու հարավային մուտքի վերևի աղեղի հորիզոնական վերջավորությունների վրա քանդակված է որսի երկու տեսարան. մի դեպքում հեծյալ իշխանը, ըստ մակագրության՝ Մանուել Ամատունին նետ-աղեղով կռվում է առյուծի հետ, իսկ մյուս դեպքում՝ մի հետիոտն երիտասարդ իշխան է կռվում առյուծի հետ: Ոչ այնքան համամասն, բայց բավականաչափ դինամիկ այս պատկերները, ինչպես և Աղցի ու Զվարթնոցի վերոհիշյալ քանդակները, հիշեցնում են սասանյան արծաթյա թասերի վրա դրվագված որսի տեսարանները:

Իշխողների կենցաղն արտահայտող քանդակ է նաև իշխանի շքերթը: Այդպիսի մի քանդակ գտնվել է Անիից ոչ հեռու Ճալալի ձորում: Խրոխտ ձիու վրա նստած, հանդիսավոր երթով ընթանում է իշխանը, որի առջևից գնում է մունկատիկը, իսկ ետևից՝ ղինակիրը: Հեծյալ ֆեոդալի երթի մի տեսարան էլ քանդակված է Մրենի եկեղեցու հյուսիսային մուտքի բարավորի վրա: Իշխանն այստեղ նոր միայն իջել է սանձով-թամբով ձիուց և դիմում է իրեն ընդառաջ եկող պատանուն, որը կրում է խաչագավազան: Իսկ սրան հետևում է ևս մի պատկեր՝ բուրվառը ձեռքին: Բարավորի աջ եզրին քանդակված է կենաց ծառը:

Իշխանները սովորություն ունեին իրենց անունները հավերժացնել եկեղեցիներ կառուցելով և դրանց վրա իրենց քանդակները փորագրել տալով (կտիտորական քանդակներ): Այդպիսի քանդակներ ևս մեզ հասել են: Տեկորի տաճարի արևելյան պատի վրա քանդակված է եղել Կամսարական Սահակ իշխանի կիսանդրին, որը խիստ հղծված է, սակայն բավարար են պահպանված նույն Կամսարական տոհմի երկու իշխանների քանդակները՝ Մրենի տաճարի արևմտյան դիսավոր մուտքի երկու կողքերին: Այս քանդակների կոմպոզիցիոն կենտրոնում զետեղված են շորս սրբապատկերներ: Կամսարական իշխանների պատկերները թնե քանդակված են ամբողջ խմբի երկու ծայրերին, մարմնով հակված և ձեռքերը պարզած դեպի սրբապատկերները՝ աղոթողի տեսքով, սակայն պատկերված են ամբողջ հասակով. ցայտուն շեշտված է նաև նրանց իշխանական զգեստավորումը և դիմանկարային տարբերությունը: Մուտքի ձախ կողմում իշխանի դեմքն ավելի խոշոր է՝ ձվածիր բոլորակ և կրում է որոշ

5 Փավստոս Բուզանդ. նշվ. աշխ., Վենետիկ, 1889, էջ 18:

շափուվ անտիկ դժեր, մինչդեռ աշ կողմի պատկերի դեմքն ավելի փոքր է, գլուխը ծածկված է արևելյան հարդարանքով, թերևս սա իշխանուհու պատկեր է:

VII դարի երեսնական թվականներին քանդակված այս պատկերների կատարման արվեստը թեև շատ բարձր չէ, սակայն դրականապես տարբերվում է IV—V դդ. շատ ավելի պարզունակ պատկերներից:

Կախտորական քանդակների շարքում ուշագրավ է Սյունյաց Կոհազատ իշխանի քանդակը, որի կողքին գտնվում են Սյունյաց Հովսեփ եպիսկոպոսի և Թողորոս վանականի պատկերները, բոլորն էլ համապատասխան մակագրությամբ⁶: Հոգևորականները պատկերված են վեղարով, հորիզոնական շերտեր կազմող ծալքավոր թիկնոցով, իսկ Կոհազատը՝ իշխանական զգեստով: Նրա բեղ ու մորուքով զարդարված ձվածիր դեմքը դիմանկարային բնույթ ունի: Նույնը կարելի է ասել նաև Հովսեփ եպիսկոպոսի և Թողորոս վանականի քանդակների մասին, որոնք երևան են բերում ոչ միայն հասակային, այլև շատ որոշակի դիմանկարային տարբերություններ: Բնորոշ է, որ նույն ժամանակներում (VII դարի վերջին քառորդ) և նույն տաճարի վրա արված չորս ավետարանիչների քանդակները պարզապես դիմանկարային չեն և զիջում են աշխարհիկ քանդակներին:

Աշխարհիկ քանդակների շարքում ուշագրավ են բնակչության զբաղմունքին վերաբերող պատկերները: Միանգամայն բնական է, որ դրանց թվում կան խաղողի մշակման և բերքահավաքի հետ կապված քանդակներ: Նման տեսարան քանդակված է Դվինում գտնված մի սալի վրա, որն, անշուշտ, քաղաքի նշանավոր շենքերից մեկի, թերևս Մայր տաճարի մուտքերից մեկի բարավորն է եղել: Պահպանվել է սալի ձախ կեսը: Սալի կենտրոնում քանդակված խաչի հիմքից դուրս գալով, քարի մակերեսը բռնում է խաղողի պտղաբերած որթը, երկար գոտևոր, բայց բոլորովին հարթ զգեստով մի կին կուցած՝ խաղող է քաղում, իսկ գոտևատեղից ցած հորիզոնական ծալքեր ունեցող զգեստով մի այլ կին ուսին դրած տանում է խաղողով լիբը զամբյուղը⁷: Կյանքից վերցված և մինչև օրս էլ շատ սովորական այս տեսարանն ավելի ամբողջական կլիներ, եթե քարի մյուս կեսը ևս գտնվեր: Քանդակի արվեստը դեռևս պարզունակ է, պատկերների համամասնությունը՝ խախտված: Այս կոմպոզիցիայի նախատիպը գտնում ենք Քասաղի IV դարի եկեղեցու հարավային, մանավանդ արևմտյան մուտքերի բարավորների վրա, սակայն, եթե Քասաղում այն կրում է առասպելաբանական խորհրդանշական բնույթ, ապա Դվինում այն իրականկենցաղային կերպարանք ունի:

Բնակչության զբաղմունքի հետ կապված բազմաթիվ քանդակների ենք հանդիպում Զվարթնոցի հուշակավոր տաճարի (VII դարի կես) առաջին հարկի պատերին՝ դրսից: Դրանք խաղողի և նուսն պտղաբերած ճյուղերից կազմված քանդակների շքեղ գոտուց անմիջապես ցած տաճարի կամարաղեղների միջև գտնվող եռանկյունիների վրա քանդակված մարդկային պատկերներ են՝ ձեռքերին զանազան գործիքներ: Բահը և կեռ կտրիչով ու բուխ կրունկով այգեգործական դանակը, որը լավ հայտնի է դեռևս անտիկ շրջանից, ցույց են տալիս, որ պատկերներից գոնե մի քանիսը կապվում են այգեգործության հետ: Բայց Զվարթնոցի մարդկային քանդակների ձեռքերին կան նաև քար մշա-

6 Ս. Մնացակեյան, Սիսավանի պատկերաքանդակները և տաճարի կառուցման ժամանակը, «Լրարեր հաս. գիտ.», № 10, 1961, էջ 63—76:

7 Կ. Ասֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 144—145:

կելու գործիքներ, ուստի պետք է ենթադրել, որ քանդակների մի մասն էլ պատկերում են քարաաշ, քանդակագործ, շինարար վարպետների:

Քանդակների տեղը (կամարադեղների հատման եռանկյունի մակերեսը) հնարավորություն չի տվել քանդակելու նաև պատկերների ոտքերը, բայց զգեստների ձևերը պարզ երևում են: Ուշագրավ է, որ այդ զգեստները շատ էլ երկար շեն և մեծ մասամբ ունեն ուղղահայաց խոշոր ծալքեր, որոնց կապն անտիկ արվեստի հետ ակնբախ է: Պատկերներն իրարից տարբերվում են ոչ միայն զգեստների ձևերով, այլև դիմանկարներով: Թեև դեմքերը եղծված են, բայց և այնպես նրանց տարբերությունն ակնհայտ է՝ կլոր գեմքով երիտասարդների կողքին կան ձվաձև գեմքով տարեց մարդիկ և մորուքավոր, երկար գեմքով ծերունիներ: Հաշվի առնելով քանդակների նկատելի պարզունակությունը, կարելի է ենթադրել, որ գործ ունենք ոչ միայն անհատական դիմանկարային տարբերությունների, այլև հայ արվեստին բնորոշ ոճական միասնության մեջ ներկայացրվող բազմազանության դրսևորման հետ:

IV—VII դդ. մեզ հասած աշխարհիկ քանդակների թիվը սահմանափակ է, սակայն դրանք արտահայտում են այդ դարերի հասարակական կյանքի ու կենցաղի մի քանի էական կողմերը, ընդ որում առավել կամ նվազ չափով առաջնային են իրենց թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ ձևով: Դրանց արվեստը գեռես ցածր մակարդակի վրա է, սակայն աշխարհիկ պատկերներն ավելի դինամիկ են, քան քարացած տեսք ունեցող կրոնական քանդակները: Նկատելի է, որ կրոնական քանդակները VII դարի մոնումենտալ շենքերի վրա հազվագյուտ են, մինչդեռ աշխարհիկ քանդակների թիվը համեմատաբար մեծ է:

Մեզ են հասել նաև առասպելական և խորհրդանշական (սիմվոլիկ) բնույթի քանդակների նմուշներ: Հասարակական մտքի զարգացման այն աստիճանում, որն առկա էր վաղ քրիստոնեական դարերում, առասպելաբանությունն արդեն բավական երկար ճանապարհ էր անցել և ավելի բարդ ու վերացական կերպարանք ընդունել. մասնավորապես տարածված էին մարդկանց կոսմոգոնիական ըմբռնումները, որոնք ստացել էին նոր կերպարանք: Այսպես, զուլացան քրիստոնեական առասպելները և սիմվոլիկան, որոնք ժողովրդական լայն շրջաններում երկար ժամանակ բնավ էլ չկարողացան փոխարինել հնամենի և ավելի խոր արմատներ ունեցող ավանդություններին:

Ազցի Աբշակունյաց դամբարանի քանդակների մեջ կարելի է տեսնել ծննդի ու մահվան, լույսի ու խավարի հակադրություններին վերաբերող և կոսմոգոնիական բնույթ ստացած հակասությունների արտահայտությունը: Մենդի գաղափարն են նշանավորում դամբարանի մուտքի պարակալի վրա քանդակված, վզերով իրար փաթաթված արագիլները կամ կռունկները (ծնող զույգ), բայց ավելի հետաքրքրական է քանդակներից մեկը, որը պատկերում է որսի տեսարան: Որսորդը նիզակով հուժկու հարվածել է իր դեմ ծառս ելած վարազին, իսկ որսի երկու շներից մեկը բռնել է վարազի կտկի ոտքից: Մյուսը ցատկելով վարազի գլխին. բռնել է ականջից: Պայքարը վարազի դեմ առասպելական բնույթ ունի, քանի որ վարազը նշանավորում է մութը, խավարը և ըստ կոսմոգոնիական հասկացությունների խավար աստղ է երկնականարում, իսկ որսորդն իր երկու շներով կարող է նույնացվել քաջարի որսորդ Հայկ-Օրիոնի հետ, որն իր երկու շներով հալածում է գազաններին ու կենդանիներին⁸, ապա նույն-

8 Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաքանդակները IV—VII դարերում, էջ 78—85:

նացվում է հարավային համաստեղություններից մեկի՝ Օրիոնի հետ: Հայկ-
Օրիոնը երկնքում էլ իր երկու շների հետ միասին (Մեծ Շուն, Փոքր Շուն հա-
մաստեղություններ) շարունակում է հալածել կենդանիներին՝ աստղերին: Հայ-
կը լուսավոր է, ուստի նրա պայքարը վարադի հետ արտահայտում է լույսի
ու խավարի դուալիստական հակադրությունը (Հայկ-Օրիոն համաստեղությունը
յով է երևում հատկապես ձմեռվա ամիսներին և Մեծ Շուն համաստեղույն
հետ իշխում է հարավային երկնակամարում), երբ հարավային կիսագնդում
ամառնամուտ է, իսկ հյուսիսում՝ բնությունը քուն է մտնում, մահն էլ (քան-
գակը դամբարանում է) դիտվում է իբրև քուն մտնել: Այս առումով պատահա-
կան շնն նույն դամբարանի մուտքի վրա քանդակված եղջերուները, որոնք նշա-
նավորել են երկնային արբայության կարտոը և հանգիստը:

IV—VII դդ. քանդակների մեջ հանդիպում են կենդանիների ու թռչունների
բազմաթիվ պատկերներ, որոնք նույնպես առասպելաբանական և սիմվոլիկ
բնույթ ունեն: Կենդանիներից հանդիպում են եղջերուն (Աղց, Ապարան), եղ-
նիկը (Մոսթր գյուղ՝ Գուգարքում), խոյը (Երեբունյք), ցուլը (Աղց, Ծպնի, Անի),
գաղաններից՝ առյուծը (Զվարթնոց, Պտղնի, Մոսթր, էլար), հովազը (Ծպնի),
թռչուններից հանդիպում են աղավին, արագիլը կամ կռունկը (Աղց), սիրա-
մարգը (Կոզը, Դվին), փասիանը (Պտղնի), արծիվը (Պտղնի, Զվարթնոց, էլար):

Առասպելական կենդանիներից հանդիպում են գրիֆոնը (Եղվարդ), վի-
շապը (Իրինդ): Սոսկ այս թվարկումն իսկ ցույց է տալիս, որ խոսքը վերաբե-
րում է այնպիսի կենդանիների, զազանների, թռչունների, որոնց հին ժամա-
նակներում վերագրում էին զանազան առասպելական ու սիմվոլիկ հատկու-
թյուններ: Դրանց մեծ մասը կապված է հին աշխարհում կյանքի հիմքը համար-
վող շորս տարրերի (հող, ջուր, օդ, կրակ) և կոսմոգոնիական հասկացություն-
ների հետ: Դրանք կամ աստղերի կամ կենդանիների նշանակներն են: Նախ-
նադարյան հասարակության դարաշրջանի կենդանակերպ աստվածություններն
ու խորհրդանշանները վաղուց արդեն մարմնավորում էին կոսմոգոնիական ավե-
լի բարդ ու վերացական հասկացություններ, ուստի նրանց վերագրվում են ոչ
միայն բնապաշտական հասկացություններ, այլև զորություն կամ միջամտու-
թյուն՝ ծննդի, կյանքի, բախտի կամ դժբախտության, մահվան և այլ հարցե-
րում: Անանիա Շիրակացին, պայքարելով հեթանոսական սնահավատություն-
ների դեմ, ասում է, թե քրմերը շկարողացան վերահասու լինել կենդանակերպ
պատկերվող երկնային զարդերի (համաստեղությունների, աստղերի, մուրրակ-
ների) իմացությունը, նրանց աստված համարեցին և մարդկանց բախտի բաշխ-
ման ու ծննդի վրա իշխանություն վերագրեցին⁹:

Առանձնապես մեծ դեր է վերագրվում տասներկու կենդանակերպերին (զո-
դիակ):

Կոսմոգոնիական ըմբռնումների և կենդանակերպերի հետ կապվել են նաև
օրացուցային առավել նշանավոր երևույթները, դրանց թվում գարնան օրահա-
վասարը, որը համարվում էր նոր տարվա սկիզբը և կապվում ամանորի հետ:
Նոր տարվա մուտքը պատկերված է առյուծի և ցուլի պայքարի տեսարանով
կամ առյուծի հարձակումով եղնիկի վրա: Նման տեսարաններ հանդիպում են
նաև Հայաստանում՝ IV—V դարերում: Անիից ոչ հեռու, Ծպնի գյուղի եկեղե-
ցու պատի վրա, հանդիպում ենք դեմդիմաց քանդակված ցլի և առյուծի կամ

⁹ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և սոմար, Երևան, 1940, էջ 19:

հովազի պատկերների, որոնք, ասես, պատրաստվում են հարձակվելու միայնաց վրա, իսկ Շոպը գյուղի եկեղեցու քանդակները պատկերում են կոնյակներ, որոնց հետապնդում են առյուծները: Այս տեսարաններն, անշուշտ, կապվում են վերը նշված առասպելաբանության հետ: Սիմվոլիկ նշանակություն ունեն նաև Զվարթնոցի հոյակապ խոյակները, որոնք պսակել են տաճարի շորս հզոր մուլթերի դիմացի շորս սյուները: Թևատարած արծիվների պատկերները քանդակված են մեծ արվեստով և չափազանց արտահայտիչ են: Քրիստոնեական սիմվոլիկայի մեջ հայտնի են ցուլը, առյուծը և արծիվը իբրև ավետարանիչների խորհրդանշաններ, սակայն, Մայնիի, Մոպքի, նույնպես և Զվարթնոցի քանդակներն ամենևին չեն կապվում քրիստոնեական սիմվոլիկայի հետ, մինչդեռ դրանց կապը հեթանոսական առասպելաբանության հետ, ակնհայտ է: Ինչպես ցուլին, առյուծին, նույնպես և արծիվին վերագրվում էին մի շարք առասպելական ըմբռնումներ: Արծիվը, օրինակ, հին պատկերացումներով կապվում է Լրկնքի, արևի աստծո և գարնանամուտի հասկացությունների հետ:

Իհարկե, կենդանիների և թռչունների քանդակների մեջ հանդիպում են նաև քրիստոնեական սիմվոլիկայի հետ կապված պատկերներ, ինչպես, օրինակ, եղջերուն՝ իբրև երկնային արքայության կարոտի նշան, աղավինին՝ որպես հոգու հավիտենական խաղաղության նշան և աչլն: Սակայն վաղ քրիստոնեական այդ դարերում հնամենի ավանդություններն ու կոսմոգոնիական ըմբռնումները շատ ավելի զորեղ էին, և քրիստոնեությունը շատ բան էր վերցնում այդ հին, բազմազան ու հարուստ ավանդությունների շտեմարանից:

Հայկական քանդակագործության մեջ IV—VII դդ. կար մի ասպարեզ, որտեղ ժողովրդի ստեղծագործական տաղանդը զարգանում էր անկաշկանդ: Իսբուսական և երկրաչափական դարգաքանդակների բնագավառն էր: Այդ քանդակներն արվում էին շենքերի մուտքերի, քիվերի, պատուհանների պսակների¹⁰, սյուների և որմնասյուների խոյակների և այլ մանրամասների, ինչպես և դամբարանային կոթողների ու այլ հուշարձանների վրա: Երկրաչափական ձևերը շատ բազմազան են՝ աղեղներ, շրջանակներ, իրար հատող շրջանակներ, պարանաձև և կողովաձև հյուսվածքներ, համակենտրոն քառակուսիներ, սրտաձև պատկերներ, քիվերի ատամներ և պատուհանի ատամնավոր պսակներ, դրնդիկներ, ալիքաձև գծերի համադրություններ, մեղվի բջիջներ հիշեցնող խմբեր և այլն: Դրանք քարի վրա արված բավականաչափ ուղեկի խոշոր և ցայտուն (մոնումենտալ) քանդակներ են, որոնք տարբերվում են հետագա դարերի մանրացված և ասեղնագործական բանվածքի նմանող ձևերից: Երկրաչափական քանդակներն արված են բարձր արվեստով և դրանց հմայքը պարզ, մոնումենտալ և արտահայտիչ ձևերի մեջ է: Երկրաչափական քանդակների թվին են պատկանում բոլորակ շրջանակների մեջ առնված խաչերը, որոնք զուգորդվում են վարդյակի պսակաթերթերի հետ: Այդ ցույց է տալիս, որ հեթանոսական շրջանի վարդյակաձև նշանն է խաչի փոխարկվել: Զղալի է նաև առանց շրջանակի խաչերի թիվը:

Բուսական քանդակները նույնպես բազմազան են: Այստեղ հանդիպում են ոչ միայն ուշ անտիկ և վաղ քրիստոնեական դարաշրջաններում լայնորեն տարածված ականթի տերևները, արմավենու ճյուղերը, վարդյակները, ցածից երկու տերև ունեցող բողբոջը, բողբոջի կամ ծաղկի ուղղահայաց կտրվածքը,

¹⁰ Н. М. Токарский, Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961, стр. 151—160.

ներքից յոթ և ավելի տերևներ ունեցող ճյուղն իր բազում տարբերակներով, որը երբեմն ավարտվում է բողբոջով կամ պտղով: Բազմազան են նաև ոճավորված և համարյա երկրաչափական տեսք ունեցող բուսական դարդաձևերը:

Հայկական բուսական քանդակների շարքում առանձին տեղ են գրավում խաղողի և նույն քանդակները, որոնք հիացմունք են առաջացնում իրենց կատարելությամբ, սլարդ, ցայտուն և արտահայտիչ ձևերով: Պատկերված են ինչպես խաղողի տերևներն ու ողկույզը, նույն պտղավորված ճյուղերն ու առանձին պտուղը, նույնպես և խաղողի ամբողջական որթը և նույն՝ պտուղներով ծանրաբեռնված թուփը¹¹: Զվարթնոցի խաղողի քանդակներն այնքան իրական տեսք ունեն, որ դրանց տերևների և ողկույզների օգնությամբ կարելի է որոշել Հայաստանում մշակվող խաղողի մի քանի տեսակները: Մեծ արվեստով են կատարված նաև նույն թփի, ճյուղերի ու պտուղների քանդակները: Զվարթնոցի արտաքին կամարաղեղների վրա քանդակված են ³/₄ բոլորակությամբ հսկայական նուներ, որոնք կախվում են այդ նույն աղեղների միջև քանդակված աչքեգործներ և շինարարներ ներկայացնող մարդկային պատկերների զլխավորիվում: Ժողովրդական տնտեսության մեջ և կենցաղում խոշոր նշանակություն ունեցող խաղողը, մյուս բույսերը, նույն քանդակների մեջ տեղ են գրավել միանգամայն բնականորեն, սակայն այդ քանդակների իմաստն ու խորհուրդը դրանով չէր սահմանափակվում: Բուսական դարդաձևերը, մանավանդ բողբոջը, ծաղիկը, բողբոջի ու ծաղկի կտրվածքը, վարդյակը, նույն պտղաբերած ճյուղերն ու թփերը ժողովրդական ըմբռնումների մեջ խոր արմատներ ձգած արգասավորության, պտղաբերության և բերրիության սիրված մոտիվներն էին:

Վաղ ֆեոդալական դարաշրջանի հայկական քանդակագործությունը բավական ցայտուն է անդրադարձնում հայ հասարակական կյանքը, կենցաղը, մանավանդ բնակչության ավանդական պատկերացումների, ըմբռնումների, հին հեթանոսական և նոր քրիստոնեական պաշտամունքի, այլ խոսքով՝ ժամանակի հասարակական մտքի տարբեր կողմերը:

IV—VII դդ. հայկական քանդակագործությունը՝ սկսած Աղցի, Քասաղի, Նյրեբույքի ցածրարվեստ ու պարզունակ քանդակներից մինչև Մրենիի, Մպնիի և Զվարթնոցի բարձրարվեստ քանդակները՝ անցել է վարգացման և ձևերի կատարելագործման նշանակալից ուղի և աչքի ընկնող տեղ է գրավում հայ մշակույթի պատմության մեջ: Լինելով վաղ ֆեոդալական հայ մշակույթի բաղկացուցիչ մասը, քանդակագործությունը մի կողմից անդրադարձրել է նախորդ դարաշրջանի արվեստի ազդեցությունն ու մի շարք գծերը, մյուս կողմից՝ Հայաստանի մշակութային կապերը հարևան երկրների հետ և, վերջապես՝ նախադրյալ է հանդիսացել հայ արվեստի դարգացման համար հաջորդ դարաշրջանում:

2. ԽՃԱՆԿԱՐ ԵՎ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐ

Ճարտարապետական հուշարձանների գեղարվեստական ներքին հարդարման առավել ցայտուն և արտահայտիչ ձևերից էին խճանկարը (մոզաիկա) և որմնանկարը:

¹¹ Թորոս Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 11, էջ 82—83:

IV—VII դդ. խճանկարները Հայաստանում հայտնաբերվել են Դվինի և էջմիածնի մայր տաճարներում, Զվարթնոցում, իսկ Հայաստանից դուրս հայերեն արձանագրությունները խճանկարներ կան Երուսաղեմում:

Խճանկարչությունը նորություն չէր վաղ ֆեոդալական հայ արվեստի մեջ, այն գալիս էր հին կամ անտիկ դարաշրջանից և կրում էր նրա ազդեցությունը: Խճանկարներից հնագույնը Դվինինն է, որը հայտնաբերվել է 1951 թ. Մայր տաճարի հատակին և վերաբերում է V դարին: Խճանկարը պատրաստված է մեկ սանտիմետրից պակաս մակերես ունեցող քառանկյունի ձևի բնական խճաքարերից, բազմերանդ է, թեև գույների դամման շատ հարուստ չէ: Մեծ անցումներում արված են մեանգրի տարբերակը հիշեցնող երկրաչափական դարձեր, որոնք հատակի վրա պահպանվել են տեղ-տեղ և տաճարի հետագա նորոգումների ժամանակ ծածկվել կրաշաղախի շերտով¹²: Իր կառուցողական տեխնիկայով, արվեստով ու սճով Դվինի խճանկարն առնչվում է IV—V դարերի փոքրասիական, ասորական (սիրիական) խճանկարների հետ և վկայում է Հայաստանի և այդ երկրների մշակութային կապերի մասին: Դվինի տաճարում 1907 թ. հայտնաբերվել էր նաև Տիրամոր խճանկար պատկերը՝ արևելյան խորանի պատի վրա, որը, հավանաբար, պատկանել է VII դարի սկզբներին, սակայն չի պահպանվել:

Տաճարի պատերի վրա եղած խճանկարների մասին են վկայում նաև նրաներսում, հողի մեջ գտնված գունավոր ապակենման հատիկները, որոնց մեջ կան և այնպիսիները, որանք ոսկեղօծ են: Խճանկարով զարդարված են Եղեղ նաև էջմիածնի Մայր տաճարի պատերը: Սակայն այդ խճանկարները ոչնչացել են շատ հին ժամանակներում, դրանց հազարավոր հատիկները գտնվեցին տաճարի այժմյան հատակի տակ հողի լիցքի մեջ: Գտնված բազմերանդ հատիկները բավականաչափ մանր են և հատակ ու հաճելի գույներ ունեն, ուստի վկայում են, որ էջմիածնի տաճարի խճանկարները եղել են ցայտուն, գունաչեղ:

Զվարթնոց տաճարը քանդակագործական բազմազան մոտիվների շքեղ հարդարանքից բացի ունեցել է նաև բազմերանդ ու գունազեղ խճանկարներ, որոնց մասին վկայում է ապակենման զանգվածից (սմալտայից) պատրաստված գույնզգույն, նաև ոսկեղօծ հատիկների, ինչպես և խճանկարների բավականաչափ խոշոր բեկորների հայտնաբերումն այդ տաճարի պեղումների ժամանակ: Դժբախտաբար պահպանված բեկորները հնարավորություն չեն ընձեռում գաղափար կազմելու Զվարթնոցի խճանկարների մասին, բացի այն բանից, որ գույների դամման բավականաչափ հարուստ է եղել: Շատ ավելի լավ են պահպանվել հայկական այն խճանկարները, որոնք հայտնաբերվել են Երուսաղեմում, որտեղ վաղ ֆեոդալական դարաշրջանում եղել են մի շարք հայկական եկեղեցիներ ու վանքեր: Երուսաղեմի Զիթենյաց լեռան վրա ուսական վանքի ձևը բերած հողամասում 1868—1872 թթ. շինքեր կառուցելիս հայտնաբերվել են խճանկարներ՝ հայերեն արձանագրություններով: Դրանցից առաջինը շատ խոշոր և բարդ հորինվածք ունեցող, հույակապ խճանկարի մի մասն է և ունի 6,7×4 մ չափեր:

Առաջին խճանկարը գտնվում է ուսական վանքի փոքր սրահի հատակին: Նրա բաց ֆոնի վրա կարմիր, դեղին, թուխ կամ մուգ շագանակագույն քարերով արված են բարձրարվեստ և շքեղ դարդեր: Խճանկարը երկված է լայն

12 Կ. Ղաֆաջարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 97:

և կրկնակի շրջանակներով, որոնցից դրսինի կենտրոնական առանցքով անցնում է մուգ գույնի փոքրիկ քառակուսիների մի շարք, իսկ դրանից վերև՝ խաչաձև դասավորություն ունեցող կետերի մի շարք: Ներսի շրջանակը բաղկացած է հյուսվածքադարչից, երկու կողմից երիզված գալարների կամ կեռերի անընդհատ շարքերով: Խճանկարի մակերեսը պարանահյուս զարդերի օգնությամբ բաժանված է բոլորակ, կիսաշրջան, ձվածիր շրջանակների և դրանց միջև առնչված ոչ կանոնավոր ձև ունեցող շրջանակների, որոնցից յուրաքանչյուրի մեջ զետեղված է ինչ-որ պատկեր: Խճանկարի պահպանված մասի կենտրոնում, ձվածիր շրջանակի մեջտեղում՝ քառակուսու մեջ, պատկերված է մի գառ, որից ներքև և վերև բոլորակ շրջանակների մեջ՝ մի աքաղաղ է՝ խրոխտ կեցվածքով և մի բաղ: Երկրաչափական ոչ կանոնավոր ձևի երեք շրջանակի մեջ պատկերված է մեկական ձուկ, մի նույնպիսի շրջանակում՝ մրգեր: Կիսաշրջան կազմող ձևերի մեջ պատկերված են ռճավորված բուսական ու երկրաչափական հովհարաձև զարդեր: Ամբողջ խճանկարը կատարված է վարպետորեն, բարձր արվեստով, երանգների նուրբ համադրությամբ, ավելի գեղանկարչական բնույթ ունի, իսկ գրաֆիկ կատարումը երևան է գալիս սուսվելապես երկրաչափական ձևվերի մեջ: Խճանկարը երիզող արտաքին շրջանակի ցածի մասում կա 2,96 մ երկարությամբ մի արձանագրություն. «Այս դիր է երանելույ Շուշանկան մար Արտաևանայ, հոռի ժԸ»:

Այս խճանկարը կազմել է որևէ եկեղեցու կամ մատուռի հատակը, որի տակ 8 քարարկղային գերեզման (սարկոֆագ) կա:

Երկրորդ խճանկարը, որը գտնվում է ռուսական վանքի դահլիճի հյուսիսային կողմի սենյակի հատակին, շատ պարզ է և դրա մակերեսին շարքերով դասավորված են մուգ գույնի հատիկներով կազմված աստղաձև փոքրիկ պատկերներ, իսկ միջին մասում քառակուսի շրջանակներ են, որոնց կենտրոնում գրված են մեկական նույնպիսի աստղաձև փոքրիկ պատկերներ:

Երրորդ խճանկարը երկրորդի արտաքին մասի պես պարզ է, պատած աստղաձև փոքրիկ պատկերներով: Չափերը փոքր են՝ 1,19×0,49 մ. մի քանի սմ լայնությամբ երիզից հետո խճանկարն առնված է շրջանակի մեջ և կենտրոնից քիչ վերև ավելի փոքր քառակուսի շրջանակի մեջ զետեղված է արձանագրություն. «Վասն աղաւթից և փրկութեան Թեաւայ, Արասու և Մուրկան»: Տառերը շարված են սև քարի հատիկներից, իսկ շրջանակը և տողերը իրարից անջատող գծերը՝ կարմիր քարի հատիկներից:

Չորրորդ խճանկարը բացվել է նույն տեղում, մի այրի մեջ, կամարակապ դամբարանի հատակին. չափերն են՝ 1,00×0,72 մ: Մի փոքր երիզից բացի առնված է պարանահյուս շրջանակի մեջ, որը շարված է գունագեղ խորանարդիկներից, իսկ վերևի մասում զետեղված է արձանագրություն այն մասին, որ այդ հիշատակարանը վաղանն է կառուցել տվել¹³:

Հինգերորդ խճանկարը հայտնաբերվել է 1893 թ. նույն վայրում: Դա մի խոշոր քառանկյունի է՝ 3,50×3,20 մ չափերի, որի ողջ մակերեսը բաժանված է քառակուսիների և բոլորակ շրջանակների, որանք հաջորդելով իրար, կազմում են 5 շարք, ամեն շարքում ունենալով 7 շրջանակ, բոլորը միասին առնված են պարանահյուս գեղեցիկ շրջանակի մեջ: Այս 35 քառակուսիներից յու-

¹³ «Սիրն», թիվ 10, հոկտեմբեր, 1872, էջ 237—238, «Արարատ», 1872, էջ 493—494: Н. П. Кондаков, Археологическое путешествие по Сирии и Палестине, СПб., 1904, стр. 257, табл. XI—XII և այլն:

րաքանչյուրի մեջ պատկերված է մեկական թռչուն կամ կենդանի, մրգեր և ոճաւորված ծառ կամ ճյուղեր: Խճանկարը, որը եղել է մի մատուռի հատակը, ոճական նմանութիւններ ունենալով շրջանակների բաժանված նախորդ խճանկարի հետ, միաժամանակ ավելի պարզ է և ճոխութեամբ զիջում է նրան: Այն արված է դժանկարային (գրաֆիկական) ոճով:

Այս խճանկարին կից հայտնաբերվել են VI—VII դդ. խճանկարներ, որոնք ունեն փոքր չափեր և երկրաչափական պարզ ձևեր: Մեկը շորս պսակաթերթ ունեցող վարդակների և դրանցով կազմվող բոլորակ շրջանակների համադրութիւն է՝ շրջանակների կենտրոնում 5 կետերով կազմվող խաչաձև փոքրիկ պատկերով: Խճանկարն առնված է ասամնաւոր շրջանակի մեջ: Մյուսը բազկացած է շեղանկյան ձևով դասաւորված սովորական քառակուսիներից, որոնք կենտրոնում դրված են նույն ձևի, բայց շատ փոքրիկ շեղանկյուն քառակուսիներ: Այս երկրորդի ցածի ծայրին կա հայերեն արձանագրութիւն այն մասին, որ դա եղել է տեր Հակոբի հիշատակարանը:

Վերջապէս, հայկական ամենանշանաւոր խճանկարներից մեկը հայտնաբերվել է 1894 թ. Երուսաղեմի հյուսիսային մասում՝ Դամասկոսյան դռան մոտ: Չնայած իր խոշոր չափերին (7,15×4,4 մ), այն շատ լավ է պահպանվել: Զբոսված քառանկյունու տեսք ունեցող այս խճանկարը շորս կողմից առնված է կրկնակի շրջանակի մեջ. գրսինը՝ 25—30 սմ լայնութեամբ, անդարդ է, իսկ դրանից ներս՝ պարանահյուս շրջանակ է՝ 26 սմ լայնութեամբ: Այս շրջանակից ներս ցածի կողմում պատկերված է ականթի տերևների վրա դրված երկկանթանի շքեղ զարդարուն անոթ, նեղ բերանով, որից դուրս եկած խաղողի որթը: Ղեպի վեր ճյուղաւորվելով, կազմում է 43 շրջանակ-մեղալիոններ, որոնք խճանկարի երկարութեամբ կազմում են 5 շարք: Բոլոր մեղալիոնների մեջ պատկերված են խաղողի ողկույզներ, տերևներ, թռչունի և այլ պատկերներ: Բաւականաչափ հարուստ, բայց ոչ խրթին այս հորինվածքի (կոմպոզիցիայի) մեջ շեշտված է կենտրոնական շարքը: Դրա հիմքում ընկած է խաղողի որթը կրող անոթը, որի երկու կողմից կանգնած է մեկական սիրամարգ: Դրանից վերևի օղակի մեջ պատկերված է մրգերով լի մի փոքրիկ գեղեցիկ դամբուղ, ավելի վերև հաջորդաբար՝ մի սագ, մի շքեղ զարդարուն անոթ՝ անտիկ մշակումով, մի արծիվ, մի փոքրիկ վանդակ՝ մեջը թութակ, նորից մի դամբուղ՝ խաղողով ու մրգերով լի և ամենավերին մեղալիոնում խաղողի երկու ողկույզ կրող շիվերի վրա դեմդիմաց կանգնած երկու աղաւնի, կենտրոնական շարքից աջ և ձախ գտնվող բոլոր շորս շարքերի մեղալիոնների մեջ պատկերված է մեկական թռչուն՝ խաղողի ողկույզների և տերևների համադրութեամբ: Վերին եզրին կցված է մի կիսաշրջան հավելված, որի մեջ պատկերված է մրգերով լի սկահակ, իսկ սրա աջ և ձախ կողմերից կանգնած է մեկական թռչուն: Սա մի ամբողջ թրոշնանոց է՝ բազկացած 43 թռչուններից, որոնց մեջ կան աղաւնի, կաշաղակ, թութակ, կաքավ, սագ, բագ, հավ, աքաղաղ, հնդկահավ, խայտահավ, արծիվ, փասիան, կուռնի, կարապ, ֆլամինգո, ջայլամ, ձկնկուլ, արագիլ և այլն: Այս խճանկարը թեև կոմպոզիցիոն սկզբունքով նման է 1893 թ. Չիթենյաց լեռան վրա գտնվածին, որի քառակուսի և բոլորակ մեղալիոնների մեջ նույնպէս պատկերված են թռչուններ, կենդանիներ ու մրգեր, բայց սա ավելի ճոխ է, շքեղ և գեղարվեստական ավելի բարձր արժանիքներ ունի: Խճանկարն արված է մեծ ժայռափոր դամբարանի վրա, որի մեջ գտնվել են մարդկանց ոսկորներ, կավե ճրագներ, ապակյա սրվակներ ու դրանց բեկորներ: Պարզ է, որ այն եղել

է մի խոշոր դամբարան՝ խմբական թաղումով, մի հանգամանք, որն ավելի պարզ երևում է խճանկարի վերին եզրի վրա թողնված արձանագրությունից՝ «Այսին յիշատակի և փրկութեան ամենայն հայոց զորոց անուանս տէր գիտէ»¹⁴։

Բուն Հայաստանի, մանավանդ Երուսաղեմի VI—VII դդ. հայկական խճանկարների ամբողջ հորինվածքի ոճի և արվեստի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ակնհայտորեն կապված են անտիկ դարաշրջանի խճանկարչական արվեստի հետ և նկատելիորեն կրկնում են դրանց հորինվածքը՝ պատկերներն ու դարձակները, սակայն թե՛ ձևի և թե՛ բովանդակության արդեն նոր երանգավորումներով ու առանձնահատկություններով։ Դրանց մեջ հին պատկերների և դարձակների կողքին երևան է գալիս քրիստոնեական սիմվոլիկան (գառ, սիրամարդ և այլն), իսկ ապակինման զանգվածից (սմալտա) պատրաստված հստակ, վճիտ և վառ գույների հատիկների կիրառությունը խճանկարները դարձնում է առաջին հայացքից ավելի գունագեղ ու արտահայտիչ, սակայն դրա հետ միասին կենդանիների ու թռչունների պատկերները նկատելիորեն կորցրել են իրենց կենդանի, շարժուն ձևերը, ռեալիստական արտահայտչությունը և տուայել ավելի քարացած, անշարժ, երբեմն էլ ոչ այնքան բնական ձևեր, իսկ բուսական դարձերը շատ ավելի ոճավորված ու պայմանական տեսք են քնդունել։ Հայկական խճանկարները իրենց կոմպոզիցիոն հորինվածքով և ոճով որոշակիորեն տարբերվում են բյուզանդական խճանկարային արվեստի՝ Կոստանդնուպոլսի կամ մայրաքաղաքային ուղղության ստեղծագործություններից, որոնց բնորոշ են կիսաերանգների նուրբ անցումներով, գեղանկարչական ոճի զուսպ կոմպոզիցիայով, բայց առավել արտահայտիչ գործերը։ Ընդհակառակը, վաղ ֆեոդալական դարաշրջանի հայկական խճանկարները սերտորեն կապվում են արևելյան ասորուպղեստիսյան ուղղության հետ, որին բնորոշ են երկրաչափական ցայտուն գծայնությունը (գրաֆիկա), որի հետ զուգորդվում են ոճավորված բուսական բազմերանգ դարձակները և կենդանիների ու թռչունների պատկերները։

Հայտնի է, որ բյուզանդական արվեստը որդեգրել էր ավելի այս երկրորդ ուղղությունը, որը լայնորեն տարածվեց բյուզանդական կայսրության նաև արևմտյան երկրներում¹⁵։

Ճարտարապետական հուշարձանների գեղարվեստական հարգարման հետ էր կապված նաև մոնումենտալ գեղանկարչության մյուս ճյուղը՝ որմնանկարչությունը¹⁶։ Ուրարտական նշանավար որմնանկարներից հետո անտիկ դարաշրջանի որմնանկարներ մեզ համարյա հայտնի չեն, եթե չհաշվենք Արտաշատ մայրաքաղաքի պեղումներով հրևան եկած որմնանկարների բեկորները։ Նույնը կարելի է ասել նաև IV—V դդ. վերաբերյալ։ Քրասագլի տաճարի մի մույթի խոյակը զարդարված է կարմիր ներկով նկարված մի խաչի պատկերով, որի երկու կողքերին արմավենու ճյուղ է երևում։ Էջմիածնի Մայր տաճարում V դարի որմնանկարների բեկորներ գտնվեցին հատակի տակի հողի լիցքի մեջ։ Աշտարակի Սպիտակավոր եկեղեցու խորանում պահպանվել են լուսապսակ կրող, ամբողջ հասակով նկարված մարդկային վեց պատկերների հազիվ նկա-

¹⁴ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, «Mosaik mit armenischer Inschrift und Norden Jerusalems» (-Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, 1895, XVIII էջ 88—90 և այլն)։

¹⁵ В. Н. Лазарев, История византийской живописи. Т. I, М., 1947, стр. 61—62.

¹⁶ Որմնանկարներին վերաբերող հատվածը շարադրված է գերազանցապես հայ արվեստի վաստակավոր ուսումնասիրող Լ. Ա. Դուռնովոյի աշխատությունների հիման վրա։

անլի հեաբերը¹⁷: Մկրտություն տեսարանով որմնանկար է պահպանվել Մանուկեբրտի IV դ. եկեղեցու պատի վրա¹⁸, իսկ Տեկորի 486 թ. հիմնված տաճարի պատերին հազիվ նկատելի են որմնանկարների հետքեր¹⁹:

VII դարից որմնանկարներ պահպանվել են ավելի շատ և ավելի լավ: Դրանք դրսևորում են հայ արվեստի ինքնատիպությունն այդ ժամանակներում: Արթիկի տուֆ քարի հանքերի կողքին գտնվող կմբատավանքի սբ. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան խորանում և պատի վրա, խորանի կողքերին նկարված է երկնային ուժերը ներկայացնող մի ամբողջական կոմպոզիցիա, որը, ցավոք, մասամբ է լավ պահպանված: Խորանի գոգավորության ներսում բոցերի ֆոնի վրա պահպանվել են դահույքի ցածի մասը, Քրիստոսի ստերը և զգեստի եզրը: Քրիստոսից աջ և ձախ բոցերի և անիվների միջև պատկերված է մեկական սերովբե²⁰: Սրանց բաց գույնի շորսական թևերի վրա նկարված են բազմաթիվ աչքեր: Խորանի երկու կողմերում՝ պատի հարթ մակերեսին նկարված է մեկական հեծյալ: Յայտուն են պատկերված երեք կենդանակերպի գլուխները, մանավանդ դրանց միջև գտնվող մարդկային գլուխը, որի դեմքի և մազերի նկարման եղանակի կապը հելլենիստական շրջանի արվեստի հետ՝ ակնհայտ է: Կեմքի կանոնավոր ձևաձևությունը, խոշոր, թախծոտ աչքերը, սեղմված շրթթունքները պատկերին հաղորդում են ինքնամոտիություն, աշխարհում տիրող շարի և բարու երկվություն և պայքարի ներքին ըմբռնում²¹: Անբուբեներից աջ և ձախ, խորանի եզրերին կանաչ գույնով պատկերված է մեկական վեցթևանի պատկեր: Սև և սպիտակ ձիերով հեծյալների պատկերներն առանց շար ուժը ներկայացնող վիշապի դեմ մղվող կովի, ավելի շատ համապատասխանում են հայկական ժողովրդական պատկերացումներից հայտնի բարի օգնական ուժեր ներկայացնող սբ. Գևորգին և սբ. Սարգսին, քան քրիստոնեական ընդհանուր կանոնով պատկերվող սուրբ դիմապատկերի կերպարին: Այդ պատկերներն ունեն նկատելիորեն հելլենիստական բնույթի դիմապատկեր: Ամբողջ որմնանկարը, որն արված է կարմիր, կանաչ, շագանակագույն և բաց գույներով ու դրանց կիսաերանգներով, նուրբ անցումներով, արտահայտիչ է, միաժամանակ մեղմ ու հանդիսավոր:

Որմնանկարներով դարդարված է եղել նաև Թալինի մեծ տաճարը, որի պատերի վրա տարբեր տեղերում պահպանվել են սվազի և գույների հետքեր: Արևելյան խորանում եղել է նույնպիսի կոմպոզիցիա, որպիսին կա կմբատի եկեղեցում՝ Քրիստոսը գահի վրա և շրջապատված երկնային ուժերով: Խորանի ներքևի մասում նկարված են տասը բոլորածե շրջանակներ՝ լայն երիզներով, որոնք ունեն տարբեր դարդեր և ցայտուն երևում են սև ֆոնի վրա, իսկ շրջանակների մեջ զետեղված են մինչև կուրծքը նկարված սրբապատկերներ: Նույնպիսի 11 շրջանակ նկարված է տաճարի արևելյան մեծ աղեղի վրա, որի երկու կողմերից ասես խոյակների վրա դրված սկահակներից կշռում են ճյու-

17 Մ. Ա. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, стр. 8.

18 Y. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, Bd. 1, t. 2 152.

19 Մ. Ա. Дурново, նշվ. աշխ., էջ 8:

20 Անբուբեի թևերի միջև պատկերված է շորս գլուխ՝ մարդու, ցուլի, առյուծի և արծվի, որոնք ավետարանիչների խորհրդանշաններն են:

21 Մ. Ա. Дурново, նշվ. աշխ., էջ 9—10:

զավորված ցողուններից և կարմիր պտուղներից հյուսված ծաղկաշղթաներ, որոնք կամարի վրայով ձգվում են դեպի վեր, իսկ դրանց վրա դետեղված բուրբառե շրջանակների միջև նկարված են արմավենու փոքր ճյուղեր, որոնք սեղ-տեղ հանդուցվում են շղթային: Այսպիսով, քրիստոնեական սրբապատկերները միահյուսվում են հնից՝ անտիկ շրջանից եկող դարդաձևերի հետ, ընդ որում սրբապատկերները համարյա չեն երևում, իսկ դարդերը լավ են պահպանված: Տաճարի հարսվային պատի վրա երևում են ավետարանական մի տեսարանի հետքեր, իսկ դեպի հարավային խորանը տանող մուտքի վրա նկարված են վեց սրբապատկերներ՝ ողջ հասակով, կանգնած, հաղիվ նկատելի երկու հեծյալ՝ սև և կարմիր նժույզների վրա: Թալինի տաճարի նկարներն արված են սպիտակ, կանաչ, տարբեր երանգի կարմիր, շագանակագույն և թուխ գույներով: Կոմպոզիցիայով և երանգների համադրությամբ կմբատի և Ռալինի որմնանկարներին մերձենում են նաև Աշտարակի շրջանի Կոշ գյուղի եկեղեցու որմնանկարները:

Վերևում նկարագրված խմբից որոշակիորեն տարբերվում են Արուճի Գրի-դոր Մամիկոնյանի (662—634) կառուցած մեծ տաճարի որմնանկարները: Այստեղ ամեն ինչ ասես ներդաշնակված է այդ հսկայական շինության շափերի հետ և կատարված է վրձնի ավելի համարձակ օգտագործմամբ և ավելի դեղանկարչական ոճով: Լայնորեն օգտագործված է կապույտ գույնը՝ բացից մինչև թանձր կապույտ երանգներով, մինչդեռ կարմիրը քիչ է օգտագործված: Նկարը երանգների անցումների, կիսատոների օգտագործման շնորհիվ ավելի բնական է: Տարբերվում է նաև ընդհանուր տեսարանը, որը պատկերում է Քրիստոսի համբարձումը²²:

Տաճարի արևելյան խորանի զոգավորության վերին մասում նկարված է Քրիստոսի 7 մետրանոց պատկերը՝ կանգնած, օրհնքների մագաղաթյա փաթեթը (հայերեն գրված) ձախ ձեռքին, իսկ ոտքերի տակ երևում է շագանակագույն աթոռակը: Նրա տակ պահպանված է նկարչի անունը՝ Ստեփանոս: Այս մեծադիր պատկերի երկու կողքերին նկարված են եղել հրեշտակներ, որոնցից մեկի աննշան հետքերն են պահպանվել: Պատկերների այս խմբից ցած՝ խորանի լայնքով մեկ անցնում է մի լայն դարդագոտի: Դրանից ցած խորանի հյուսիսային կողմում պահպանվել են ողջ հասակով հանդիսավոր դիրքով կանգնած վեց առաքյալների պատկերներ՝ ձեռքերին զիրք: Պետք է, որ մյուս վեց առաքյալները նկարված լինեին խորանի արևելյան կողմում, սակայն այնտեղ ոչինչ չի պահպանվել: Իրավամբ նշվում է, որ համբարձման այս տեսարանն իր որոշակի կոմպոզիցիոն առանձնահատկություններով, անգամ մանրամասներով համապատասխանում է առավել վաղ խմբագրված դրա դրսևորումներին, որ գտնում ենք Ռաբուլեի 586 թ. ասորական ավետարանում և Վրաստանի Ծրոմի տաճարի խճանկարում, որոնց տարբերակները երևան են գալիս արևմտյան մի քանի հուշարձաններում²³:

Լավ է պահպանված և գեղարվեստական բարձր արժանիքներ ունի Արուճի տաճարի դարդագոտին, որը մոտ մեկ մետր լայնքով ձգվում է խորանի մի ծայրից մյուսը, կենտրոնում հատվելով Քրիստոսի ոտքերի տակի աթոռակով:

22 Л. А. Дурново, Стенная живопись в Аруче (Талиш), «Арарк հաս. գիտ.» № 1, 1952, նույնի՝ Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, стр. 12.

23 Л. А. Дурново, Краткая история..., стр. 12.

Դա կանաչ և սպիտակ ճյուղերից ու ականթատերեններից բաղկացած անընդհատ գալարվող և հավասարաչափ շրջանակներ կազմող շափազանց ճոխ արտահայտիչ մի դարդ է: Ականթի մեծ թիվներից դուրս են գալիս շրջանաձև գալարներ՝ զուգորդված կանաչ և բաց դույնի ականթատերենների, տերևազարդ ցողունների հետ և ավարտվում են վարդյակով, խաղողի ողկույզով, նոսով, մըրգերով լեցուն զամբյուղով, իսկ երկու գալարների մեջ պատկերված են տարբեր ձևի թասեր: Այս ամենը կատարված է հելլենիստական արվեստը հիշեցնող համարձակ շնչով, վրձնի լայն հարվածներով, գույների զեղեցիկ համադրությամբ և անցումներով, թանձր երանգավորմամբ: Գունեղ ու ճոխ են մանավանդ ամբողջ դարդի մեջ գերակշռող ականթատերենները, որոնց շնորհիվ ամբողջ դարդագոտին մերձենում է Գառնիի հեթանոսական տաճարի քանդակաչարդ գոտուն (Ֆրիզին): Համենայն դեպս Արուճի դարդագոտին ակնհայտորեն գրեկորում է հելլենիստական արվեստի ավանդները՝ վաղ ֆեոդալական արվեստի մեջ:

Նկարազարդ է եղել նաև Արթիկի մեծ եկեղեցին, որտեղ պահպանվել են չգնեստի քղանցքների և մի քանի զույգ սանդալակիր ոտքերի հեաքեր՝ հարավային և հյուսիսային պատկերի վրա, հավանաբար այստեղ ևս պատկերված է եղել համբարձման տեսարանը²⁴:

Բոլորովին այլ սկզբունքով է նկարազարդված Արայի լեռան ստորոտում, եղվարդ գյուղից ոչ հեռու կառուցված Զորավոր ութխորանավոր եկեղեցին, որի տակավին կանգուն չորս խորաններից երեքում պահպանվել են բուսական դարդեր՝ առանց որևէ պատկերի: Այստեղ խոշոր մակերեսներ բռնող բուսական դարդերն անհարկի մասնատված են շատ մանրակրկիտ մշակմամբ, որով պրանք կորցրել են նկարի մոնումենտալությունն ու ամբողջությունը:

Որմնանկարներ եղել են նաև Դվինում և Զվարթնոցում, որտեղ հայտնաբերվել են որմնանկարների աննշան բեկորներ: Դրանց վրա նկատելի են կարմիր, մուգ կարմիր, կապույտ, կանաչ, դեղին, շագանակագույն, սև և սպիտակ գույներ՝ թանձր ոսկեզօծումով: Այս ամենը թույլ են տալիս ենթադրելու շքեղ որմնանկարի առկայության մասին: Որոշ տեղերում նույնպես եղել են որմնանկարներ և խճանկարներ: Արաբ հեղինակ Ալ-Մուկադդասին, օրինակ, հիշատակում է, որ Դվինից 3 փարսախ (15 կմ) հեռավորության վրա (հավանաբար Արտաշատում, որն այդ ժամանակ ավան էր՝ ամրոցով) սպիտակ սրբատաշ քարերից կառուցված է ութ սյուներ ունեցող զմբեթադարդ մի շենք, որի ներսում եղել է Մարիամ կույսի նկարը, որը դու կտեսնես, որ դռնից էլ ներս մտնելու լինես, ասում է հեղինակը²⁵:

IV—VII դդ. մեզ հասած որմնանկարների թիվը մեծ չէ, ոճով ու պատկերագրության առանձնահատկություններով էլ դրանք երևա՛ն են բերում որոշ քնդհանրություն, բայց և զուրկ չեն ինքնատիպությունից ու նկատելիորեն տարբերվում են իրարից:

Վաղ ֆեոդալական դարաշրջանի խճանկարներն ու որմնանկարներն ավելի ցայտուն, քան քանդակները դրսևորում են անտիկ դարաշրջանի արվեստի հետ ունեցած կապը, միաժամանակ նրանք ստացել են նոր բովանդակություն

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Ал-Мукаддаси, Сборник по описанию местностей и племен Кавказа, вып. XXXVI, Тифлис, 1908, стр. 16.

և նոր ձև՝ դարաշրջանի քրիստոնեական ֆեոդալական գաղափարախոսության համապատասխան:

Հայ եկեղեցին հատուկ ձգտում չի ունեցել պաշտամունքային շենքերը և այլ հուշարձանները պատկերներով հարդարելու: Բայց նա բնավ էլ չի հրաժարվել գաղափարական ներգործության այնպիսի ակնառու, զորեղ ու մասսայական միջոցից, որպիսին էին պատկերները: Այդ լավ էին գիտակցում, մանավանդ պատկերահարգները, որոնք ասում էին՝ «Մեր արուեստս լոյ՛ է, դի ծնրք և տղայք առհասարակ վերծանեն, իսկ զԳիրս Սուրբ սակաւք ընթեռնուն»²⁶:

Հայկական եկեղեցին չի կարելի բյուզանդական շափանիշով պատկերահարգ կամ պատկերամարտ համարել, այն պարզապես հակաքաղկեդոնիկ էր, իսկ դա ուներ քաղաքական կարևոր նշանակություն: Եթե քրիստոնեական հավատքով հայ ժողովուրդը դիմագրավում էր պարսից աշխարհակալությանը, ապա հակաքաղկեդոնական դավանանքով նա հակադրվում էր Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականությանը, որին իբրև գործիք կայսրությունը ծառայեցնում էր իր քաղկեդոնական դավանանքը: Այսպիսով, հակաքաղկեդոնական դավանանքը ոչ միայն եկեղեցու ինքնիշխանության, այլև հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնուրույնության համար մղվող պայքարի միջոց էր: V—VII դդ. քաղկեդոնիկ եկեղեցին պատկերահարգ էր, ուստի այն պահերին, երբ սաստկանում էր Հայաստանը զավթելու կայսրության ձգտումը, հայ եկեղեցին էլ հակադրվում էր բյուզանդական եկեղեցուն, նաև նրա ծայրահեղ պատկերահարգությանը, իսկ երբ թուլանում էր կայսրության աշխարհակալության վտանգը, հայ եկեղեցին, արևելյան մյուս քրիստոնեական եկեղեցիների նման, օգտագործում էր նաև պատկերներով մարդկանց զգացմունքների ու գիտակցության վրա ներգործելու միջոցը՝ ճարտարապետական շենքերն ու կոթողները հարդարելով ոչ միայն երկրաչափական, բուսական, հնամենի առասպելական քանդակներով, այլև քրիստոնեական պատկերաքանդակներով, խճանկարներով ու որմնանկարներով:

Հետևաբար սխալվում են այն գիտնականները, որոնք հայոց պատկերագրող եկեղեցիները համարում են պարզապես քաղկեդոնական: Հայաստանում նկարազարդ քաղկեդոնիկ եկեղեցիներ են եղել, բայց միանգամայն սխալ կլիներ բոլոր նկարուն եկեղեցիները վերագրել քաղկեդոնական ուղղությանը, քանի որ հայ եկեղեցին բառիս բուն իմաստով պատկերամարտ չէր:

Բացի պաշտամունքային շենքերից, նկարներով զարդարվել են նաև ֆեոդալների դղյակներն ու պալատները, բայց դրանցից մեկ ոչինչ չի հասել՝ միայն առանձին վկայություններ կան գրականության մեջ:

3. ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Շատ ավելի սովորական և տարածված է եղել գրքերի զարդարումը մանրանկարներով: V—VII դարերը հանդիսացել են հայ մատենագրության փայլուն զարգացման շրջան, երբ ոչ միայն թարգմանվել են բազմաթիվ օտար հեղինակների երկերը, այլև ստեղծվել են աչքի ընկնող շատ գործեր, որոնք վերաբերել են ժամանակի մշակույթի, գիտության և հասարակական մտքի բազմ-

²⁶ Մովսես Կաղանկատացի, էջ 393:

մազան բնագավառներին: Շատ գրքեր զարդարվում էին մանրանկարներով, որոնցից պահպանվելով մեզ են հասել VI—VII դդ. 4 մանրանկարներ²⁷, որոնք փակցված են էջմիածնի՝ 989 թ. գրված ավետարանի վերջում՝ փղոսկրյա կաղմի տակ իբրև պահպանակ: Մագաղաթյա երկու թերթի վրա արված այդ նույն շորս մանրանկարները միանգամայն տարբերվում են 989 թ. գրված ավետարանի մյուս նկարներից և իրենց ոճով համապատասխանում են VI—VII դդ. վաղ քրիստոնեական նկարներին, բայց և ինքնատիպ են: Ավետարանական այդ պատկերներից երկուսը ավետան տեսարան են ներկայացնում, որտեղ Գաբրիել հրեշտակն իր երկար ծալքավոր, շատ բաց երկնագույն զգեստով ունի հնչեհիստական կերպավորում և հիշեցնում է ուշ անտիկ շրջանի մարմարե արձանները, թեև Գաբրիելի գեմբը համարյա կորցրել է հնչեհիստական գծերը: Ակնհայտորեն անտիկ տեսք ունի նաև կորնթական խոյակներով, եռանկյունի ճակտոններով և հոսմեական տիպի աղեղնակամարով շենքը: Ավելի ինքնատիպ են Չաքարիան և Մարիամ կույսը, որոնք արևելյան գիմագծեր ունեն, բայց գրանց զգեստավորման մեջ ևս առկա են հնչեհիստական տարրերը: Արևելյան տիպի տեղական և իշխանական գլխարկներով ու զգեստավորմամբ աչքի են ընկնում արևելյան երիք մոզերը, որոնք եկել էին երկրպագելու մանուկ Հիսուսին: Իրանցից միայն մեկը, որը պատկերված է սև, դանդուր մազերով, պահպանում է որոշակի հնչեհիստական գծեր: Չորրորդ պատկերը մկրտության տեսարանն է: Մինչև կուրծքը Հորդանան գետի մեջ մտած մանուկ Հիսուսն իր թարմ, մանկական բուրբակ ժպտուն դեմքով, դանդուր մազերով նույնպես հնչեհիստական գծեր ունի, իսկ Հովհաննես Մկրտիչը, որը նրան պետք է հասակակից լիներ, պատկերված է բեղ ու մորուքով տարեց մարդու տեսքով, մինչև ուսերը հասնող երկար մազերով և սչնախի կերպավորումով, որպիսին համարյա այդ նույն ժամանակներից սկսած կանոնական է դառնում ավելի շատ Քրիստոսի համար:

էջմիածնի ավետարանի վերջում փակցված այս մանրանկարները կատարված են գեղանկարչական ոճով, թեև ոչ այնքան ցայտուն հնչեհիստական գծերով, ինչպիսին են Ռաբուլեի 586 թ. ասորական ավետարանի նկարները, բայց արտահայտիչ են, հորինվածքով ավելի հարուստ: Գծանկարը (գրաֆիկական) այստեղ համարյա բացակայում է (միայն մոզերի զգեստների զարդերն են մուգ գույնի գծանկարով): Գույների գամման շատ հարուստ չէ, բայց բավականաչափ արտահայտիչ է: Տիրապետող են երկնագույնը, կանաչը, սևեգույնը, որոնց հետ համադրված են մանուշակագույնը, վարդագույնը, դեղինը, ծիրանին, բայց երանգների անցումներն այնքան էլ մեղմ ու նուրբ չեն: Մուգ և թանձր գույները զուգորդված են շատ բաց, համարյա սպիտակ երկնագույնի և սևեգույնի հետ, բայց ավելի տիրապետող են թանձր գույները, ինչպես Արուճի զարդագոտու վրա: Իսկ պատկերների ձվաձև, խոհամ դեմքերը, խոշոր աչքերն ու սևեռուն հայացքը հիշեցնում են կմբատի սերովբենների պատկերները²⁸:

²⁷ Հայ մանրանկարչության մասին նորագույն հետազոտություններից տե՛ս Լ. Ա. Измаилова, Армянская миниатюра XI в., М., 1979.

²⁸ Լ. Ա. Дурново, Краткая история... стр. 14, Miniatures arméniennes, texte et notes de Lidia A. Dournovo, Preface de Sirarpie Der Nersessian, Paris, "История византийского искусства", т. I. стр. 35, 37, 39, 41:

Հայկական արվեստը ինչպես անտիկ դարաշրջանում, այնպես էլ IV—VII դդ. ճարտարապետության, քանդակագործության, խճանկարչության, մանրանկարչության բնագավառներում դրսևորում է ակնհայտ կապեր սիրիական արվեստի հետ, որը բացատրվում է այս երկու երկրների տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական, կրոնական և մշակութային դարավոր կապերով: Այդ կապերն այնքան տևական, հաճախ էլ ցայտուն են եղել, որ շփոթության մեջ են գցել որոշ ուսումնասիրողների՝ IV—VII դդ. հայ մշակույթի մի շարք հուշարձանների բնութագրման խնդրում, ընդ որում անտեսվել են Ասորիքի և Հայաստանի պատմական կապերը, այս երկու երկրների մշակույթների ընդհանուր արևելյան, հելլենիստական, ապա և վաղ քրիստոնեական ակունքները, գերազանցատվել է ասորական աղղեցությունը, իսկ հայ մշակույթի որոշ հուշարձաններ պարզապես համարվել են ասորական (սիրիական): Այդպես է վարվել Սուրբիգովսկին էջմիածնի ավետարանի հիշյալ շորս և մյուս՝ ամբողջ էջը գրավող մանրանկարների հետ, թեև նշում է դրանց տարբերությունները²⁹:

4. ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍ

IV—VII դդ. Հայաստանում զարգացած է եղել նաև կիրառական արվեստը, այդ են ցույց տալիս դրանց վերաբերյալ պահպանված մատենագրական վկայությունները, սակայն այդ ստեղծագործությունները, կարելի է ասել, մեղ չեն հասել: Բարձր արվեստով պատրաստվում էին գահաւթներ, թագեր, խույրեր, արքայական և իշխանական զարդարուն զգեստներ, ղենքեր, պալատական և եկեղեցական սպասքներ, գրքերի մետաղյա ու փղոսկրյա կազմեր, զանազան զարդեր և այլ իրեր: Արհեստավորները ոսկուց, պղնձից, երկաթից և պատվական քարերից պատրաստված իրերով զարդարում էին իշխողների թագերն ու խույրերը, ոսկեհուռ և մարգարտահուռ զգեստներն ու զարդերը³⁰:

Հիշատակված է հայ թագավորի գահը, որը ոսկեպատ էր և ակնակուռ³¹: Տրդատը Հուսիսիմե կույսին արքունիք բերելու համար նրա հտեից ուղարկում է «ոսկիապատ դահաւորակս... նաև հանդերձս ազնիւս, գեղեցիկս փափուկս, այսյծառս և զարդարունս երևելիս»³²: Իշխաններն ունեին արծաթե գահ³³, Բարձրարվեստ գործեր էին արքայական թագերը: Հայ նախարարների գահերը զարդարված էին ոչ միայն ըստ նրանց դիրքի և ստաիճանի, այլև նույն սկզբունքով էլ դասավորված էին Հայոց արքունիքում: Իշխանները կրում էին պատիվ (դիագեմա), որը կապում էին իրենց գլխին: Բագրատունի թագավորի իշխանի պատիվը կազմված էր երեք շարք մանր մարգարիտներից: Հայկական թագավորության անկումից հետո իշխաններից ոմանք ևս կրում էին ճառագայթավոր խույրեր՝ պատրաստված ոսկուց և ընդելուզված թանկագին քարերով: Մարզպան Վասակ Սյունին, օրինակ, հավասարեցված լինելով պարսից

²⁹ Strzygowski, Das Etschmiadzin Evangelier, Wien, 1891, s. 68: Վ. Լազարևը էջմիածնի ավետարանի վերջին նկարները համարում է հայ նկարչի գործ և վերագրում VII—VIII դդ., տե՛ս նրա «История византийского искусства», т. I.

³⁰ Լազար Փառպեցի, Տիգրիս, 1904, էջ 10:

³¹ Սերեոս. Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 110:

³² Ա. Գարսեմբեղոս, Տիգրիս, 1909, էջ 91—92:

³³ Սերեոս, էջ 66:

առաջին կարգի շատրաղարներին, պարսից արքունիքը մտնելու համար հաղ-
նում էր պատվական հանդերձներ, կասյում պատիվը, որի վրա դնում էր ոս-
կեղեն խուլքը: Ոսկեծուլը, պատվական մարգարիտներով ընդելուզված գոտին
կապում էր մեջքին, դինդերը կախում ահանջներից, գումարտակը (մանյակը)
անցկացնում վիզը և սամուլքը նետում թիկունքին³⁴, որպեսզի բուլորից շքեղ
երևա, ահնկալելով ձեռք բերել նաև արքայական թագը:

Արվեստի ստեղծագործություններ էին արքայական և իշխանական զար-
դարուն զենքերը, զորքերի գինանշանները, դրոշակները: Կաթողիկոս ներսևս
Պարթևը մինչև աթոռակալությունը, լինելով արքայի սենեկապետը, կրում էր
«զարքունական սուսերն, զպողովատիկն ոսկէպատեանն հանդերձ ահանակապ
մարգարտազարդ կամարան»³⁵: Բաբիկ Սյունին, որ բազմաթիվ քաջագործու-
թյուններ էր կատարել պարսկական օլիմպիադայում և մենամարտում հաղթել
էր հոների Հոնագուր հսկային, ուներ վաղրենակերպ սաղավարտ, ոսկեհուս
վահան՝ ձախ թևին և հագին զրահ³⁶: Հայկական եկեղեցիներում կային ոսկուց,
արծաթից պատրաստված և ահնեղենով ընդելուզված բազմաթիվ իրեր՝ խա-
չձր, թագեր, ջահեր, կանթեղներ, աշտանակներ, սկիհներ, գրքերի կազմեր և
այլն: VI դարի վերջերում, Մորիկ կայսեր ժամանակ, Դվինի Մայր տաճարի
սպասները Կարին տարվեցին³⁷: Ղևոնդը հիշատակում է Բագավանի պատվա-
կան սպասները, «որ ի նման ամբարեալ (էին) թագաւորացն, իշխանաց և
նախարարաց աշխարհիս»³⁸:

Մովսես Եղվարդեցի կաթողիկոսը իր մահից (604) առաջ կազմել էր ավել
մայր աթոռի սրբությունների և թանկարժեք իրերի ցուցակը, որն ընդունեց
նրա հաջորդ Աբրահամ՝ Աղբաթանեցին՝ կաթողիկոս ընտրվելիս (607): Այդ
ցուցակում զանազան մասունքներից բացի, հիշատակվում են մի շարք իրեր,
որոնք կիրառական արվեստի ստեղծագործություններ էին, օրինակ՝ աթոռ,
զավազան, սպասներ, սկիհներ, սեղանի ծածկոցներ, վարագույրներ, խնկա-
բաններ, բուրվառներ, քշոցներ, կաթողիկոսի վակասը՝ պատրաստված մետաղ-
սից և ահնեղենով, ոսկով ու մարգարիտներով ընդելուզված և այլն: «Զդելիսն
և զարկանելիս, քահանայից և սարկաւազաց զբեհեզս և զծիրանիս... զեզրածի-
րանին և զմիջնածիրանին» և դիպակներից, կերպասներից ու ծիրանի գործ-
վածքներից պատմուճաններ՝ պես-պես զարդերով, գունակ-գունակ, երփն-
էրփն, երանգ-երանգ ծաղկազարդ գեղեցկապես գործված զգեստներ, Տրդատ
թագավորի պատվական զգեստը, որ նվիրված էր եկեղեցուն, նաև բազմաթիվ
գրքեր և զանազան շքեղ եկեղեցական և վարդապետական պես-պես իրեր
ու արժեքներ³⁹: Յավթք, իր ժամանակի համար բնորոշ և ուշագրավ այդ իրե-
րից համարյա ոչինչ չի հասել մեզ:

Կիրառական արվեստի նշանավոր ստեղծագործություն է էջմիածնի ավե-
տարանի փղոսկրյա կազմը, որը VI դարի գործ է: Կազմի ինչպես առաջին,
նույնպես և վերջին երեսները բաղկացած են փղոսկրյա տախտակներից, որոնց
վրա փորագրված են ավետարանական տեսարաններ:

34 Եղիշե, Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 130:

35 Փառատոս, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 107:

36 Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 123:

37 «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», Երևան, 1939, էջ 78:

38 Ղևոնդ, Պատմութիւն, Ս. Պետրբուրգ, 1887, էջ 20:

39 Ուխտանես եպիսկոպոսի, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871, հ. 2, էջ 66:

Առաջին երեսի վրա փորագրված է Տիրամոր պատկերը՝ գահույքի վրա նստած, մանուկ Հիսուսը գրկին, որի կողքերին տախտակների վրա քանդակված են ավետման, ծննդի տեսարաններ, փախուստը Եգիպտոս, վերևի տախտակին՝ խաչի փոխադրությունը, իսկ ներքևի տախտակին՝ մոզերի երկրպագությունը:

Կազմի վերջին երեսի կենտրոնում քանդակված է Քրիստոսի պատկերը՝ պատվիրանների տախտակը ձեռքին, կողքերին պատկերված են նրա հրաշագործությունների տեսարաններ, ներքևում՝ մուտքը Նրուսաղեմ, վերևի տախտակի վրա՝ խաչի փոխադրությունը: Ստրժիգովսկին ուսումնասիրելով մի շարք պատկերների կերպավորման հելլենիստական գծերը, պողաբերած արմավենու առկայությունը և պատկերների ընդհանուր հորինվածքն ու ոճը՝ փղոսկրյա այդ կազմը համարում է VI դ. առաջին կեսի գործ, որը ծագել է Ռավեննայում⁴⁰, IV—VII դդ. հին և վաղ ֆեոդալական դարաշրջանների արվեստի հուշարձանների քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ կազմը կարող էր և Հայաստանում ստեղծվել, ունենալով սիրիական շատ գծեր կամ ընդօրինակված լինելով սիրիական փղոսկրյա կազմերից:

Հայ թագավորները, նախարարներն ու բարձր հոգևորականներն ունեին իրենց կնիքները, որոնք լինում էին փորագիր քարից (գեմմա), հաճախ ամրացված մատանու վրա: Գեմմա-կնիքների վրա սովորաբար փորագրվում էին կենդանիներ, թռչուններ, բուսական ու երկրաչափական զարդեր, իսկ հոգևորականների կնիքների վրա՝ նաև խաչ: Նման կնիքներով են կնքվել Հայաստանում գումարված ժողովների որոշումներն ու կանոնները: Այդպիսի ժողովներ, եպիսկոպոսների ու նախարարների մասնակցությամբ, քանիցս գումարվել են Դվինում (506, 554, 648), ուստի պատահական չէ, որ Դվինի պեղումների ժամանակ գտնվել են ոչ միայն կնիք-գեմմաներ, այլև մեծ թվով դրոշմներ՝ չթրծված կավի վնդերի վրա, որպիսիները ամրացվում էին ժողովների ընդունած որոշումներին ու կանոններին:

Աշխարհի բոլոր թանգարաններում պահվող սասանյան կնիքների բավականաչափ հարուստ հավաքածուների ուսումնասիրողները նշել են քրիստոնեական նշանների ու պատկերների, անգամ տեսարանների առկայությունը դրանց վրա, ուստի և արևը են այն ճիշտ եզրակացությունը, որ այդ գեմմաների մի մասը պատկանել է Սասանյան տիրությանը ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդների ներկայացուցիչներին և քրիստոնեություն ընդունած պարսիկներին: Այնպիսի անունների առկայությունը, ինչպիսիք են Շուշան, Արտակ, Խաղունի, Արմենդուխտ, Տրդատ և այլն վկայում են «սասանյան» համարված որոշ գեմմաների հայկական ծագման մասին⁴¹:

IV—VII դդ. գեղարվեստական մշակման են ենթարկվել նաև խեցեղենի որոշ տեսակներ, որոնց վրա հանդիպում են գծագրությամբ, փորագրությամբ կատարված, կամ թաց կավի վրա ճնշման եղանակով զարդարված, մասնավորապես Դվինում, պեղումների ժամանակ գտնված⁴² IV—VII դդ. պատ-

⁴⁰ Y. Strzygowski, Das Etschmiadzin Evangelier, стр. 52.

⁴¹ Sk'e'u Մորթմանի և Ջուսինի հոգվածները Zeitschrift der Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, ZVIII, XLVI, LVI, S 52, 2. Տաշյան, Արշակունի դրամները, «Հանդես ամսօրեա», 1905, էջ 165, А. Я. Борисов, Эпиграфические заметки («Труды отдела Востока. Государственного эрмитажа», т. 1, с. 238—241). А. А. Калантарян, Раннесредневековые буллы Двина, Ереван, 1982.

կանոզ շենքերի եզրային կղմինդրները, որոնց հռանկյունաձև ճակտոնների վրա հանդիպում են ոճավորված բուսական և երկրաչափական զարդեր: Աղցի Արշակունյաց դամբարանի մաքրման աշխատանքների օամանակ գտնվել են աղյուսներ՝ կենդանիների պատկերներով:

Դվինի և Գառնիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև IV—VII դարերի գեղարվեստական մշակում ունեցող ապակյա անոթների առանձին նմուշներ՝ մեծ մասամբ բեկորներ:

IV—VII դարերի հայ արվեստի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ արվեստի հուշարձանները, ստանալով ֆեոդալական հասարակության դադարախոսության, մասնավորապես վաղ քրիստոնեական շրջանի մշակույթին համապատասխան բովանդակություն և ձև, միաժամանակ դեռևս պահպանում են հին հայկական կամ հելլենիստական դարաշրջանի մշակույթին բնորոշ գծեր ու հատկանիշներ, դրանով իսկ դրսևորելով հին հայկական արվեստի երակետային նշանակությունը վաղ ֆեոդալականի համար:

5. Ե Ր Ա Ժ Շ Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայաստանում վաղ ֆեոդալական հարաբերությունների կազմավորման շրջանում հայկական քրիստոնեական եկեղեցին, ստանձնելով ֆեոդալիզմի պաշտոնական գաղափարախոսի դերը, իր խիստ վերահսկողության տակ է առնում հայոց մշակութային, այդ թվում և երաժշտական կյանքը: Նա նույնիսկ պայքար է ծավալում հեթանոսական կենսազգացողությունն արտացոլող ու բանավոր կերպով զարգացող գեղջկական ու գուսանական երգերի դեմ, դրանց հակադրելով եկեղեցական, սկզբնական ասկետական երաժշտությունը, իսկ գրերի գյուտից հետո՝ նաև հայոց նորաստեղծ հոգևոր երգը: Այդ պայքարի հետևանքն այն է լինում, որ դարերի ընթացքում դանդաղորին փոխվում են ինչպես շինականների, նույնպես և գուսանների բարոյագիտական ըմբռնումները, իրենց արտահայտությունը գտնելով նաև գեղջկական ու գուսանական երգերում: Անկախ դրանից, Հայաստանում վաղ ֆեոդալական շրջանում նույնպես շարունակում են ծաղկել աշխարհիկ երգ-երաժշտության ճյուղերը, և բարձրանում զարգացման մի նոր, նշանակալի աստիճան: Հայ շինականների երաժշտաբանաստեղծական փորձն այս շրջանում այնքան է հարստանում, որ մեր հին մատենագիրների հատուկ ուշադրությունն է գրավում «ուամիկնեբի»՝ տարբեր առիթներով, նույնիսկ հանպատրաստից հորինելու, մանավանդ «շիր» ու «սուիչ» կոչվող երգիծական և այլ երգեր ստեղծելու կարողությունը: Այսպես, Հովհան Մամիկոնյանը ոգևորված պատմում է, որ երբ Վահան Կամսարականն ու Վարազ Պալունի իշխանը պարսից վրա տարած մի փալուն հաղթանակից, և թշնամու դիակները մարտի դաշտում թողնելուց հետո մրտնում են մի գյուղ, (Կենաց վայրք), նրանց ընդառաջ են դուրս գալիս «արք գեղջն պարուք և ևրգօք», որոնք՝ «շէր հանեալ ասէին»:

«Կերան գաղանք ղմարմինս դիակայն եւ գիրացան.

Կուղ կերեալ ուռեաւ իբրև զարջ.

Եւ աղուէս հպարտ եղև քան զառեւծ.

Գայլ քանղի շատակեր էր՝ պայթեաց»⁴²:

«Սուիչ» երգերի մասին հիշատակություն ունի Ստեփաննոս Սյունեցին. «Զկատակերգութիւն աշխարհաւրէն, այսինքն վատ կենցաղավարելոցն և անարի և ծուլիցն և ընշասիրացն և ի վերայ այսպիսեացն ղեպերականն և ղհեգնականն առնել ճառս և սուիչս, որպէս ռամիկքն սովորաբար ստեղծանեն առ այնոսիկ»⁴³:

Հայկական ժողովրդական ձայնագրված երգերի հին շերտերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում հայոց գեղջուկ երգաստեղծության մեջ ղգալիտրեն մեծանում է քնարական և քնարադրամատիկական նախասկզբների դերը⁴⁴, որպիսի հանդամանքն, անկասկած, ղարդացման բարձր մակարդակի վկայություն է: Այս շրջանի գեղջուկ քնարական ստեղծագործության տիպական դժերը՝ պահպանած հաղվագչուտ մի նմուշ է՝ «Ուռի ես, կեռանալ մի» սրտահույզ երգը⁴⁵:

Լուրջ տեղաշարժեր են կատարվում նաև վիպերգության բնագավառում: Ստեղծվում և բյուրեղանում են՝ «Պարսից պատերազմ» անվամբ հայտնի ազգային մեծ վեպը, այլև սրան հարող, ավելի տեղայնացված «Տարոնի պատերազմը», որոնցում դեղարվեստորեն պատմվում է Արշակունյաց Հայաստանի և Սասանյան Պարսկաստանի դարավոր պայքարը, և որտեղ հատկապես գովերգվում են Մամիկոնյան տան քաջարի ղորավարների սխրանքները: Ի տարբերություն հայկական նախորդ վեպի կամ վիպասանքի, այստեղ «պակասում է հրաշալին, գերբնականը: Գործող անձերը, թեպետ հերոսական բնավորությամբ, բայց մարդիկ են: Չկան հին առասպելները վիշապների մասին: Նյութն ընդհանրապես շատ ավելի պատմական գույն ունի»⁴⁶:

Այնուհետև, ըստ բոլոր ավյալների, քննարկվող պատմաշրջանում է, որ սկսում են՝ գեղջկականից անջատվելով, նրանից փոքր ինչ սարբեր երանդ ու ճաշակ (մասնավորապես՝ ավելի ենթակայական քնարականության մի երանդ ու ձևի մշակվածության մի նոր որակ) ղրսևորել հայկական քաղաքային ժողովրդական երգն ու պարը, որոնց մասին որոշ գաղափար կարող ենք կալմել հետահայեցողաբար՝ Ահնա երգերի համեմատաբար պարզ նմուշներից⁴⁷:

Բուռն ծաղկում է ապրում գուսանական արվեստը, որում ձևավորվում են ղարդալորումներով ձոխացված համերգային ձևերը: Այդ մասին կարելի է դատել թե մեր վաղ միջնադարյան հոգևոր երգերում գուսանական արվեստից եկող գործիքային տիպի վիրտուոզ անցումների՝ պասաժների առկայությունից, և թե մի շարք հին հեղինակների բնորոշ ասույթներից: Այս առումով հատկանշական են Ստեփաննոս Սյունեցու խոսքերը «գուսանական ղայլայլիկների» մասին, որոնք պարզ վկայում են խնդրո առարկա երգերի ղարդալորուն նկարագիրը: «Եւ ղքնարական քերդութիւն ներդաշնակապէս, — գրում է Սյունեցին, — այսինքն ղգուսանական ղայլայլիկսն, նման սմին թեթևս յընթացուցանել ըստ նմին խորհրդոց. և ստեղծանին ամենայն ղայլայլիկքն հագներգու-

43 Ստեփաննոսի Սինեցոյ Մեկնութիւն քերականին (տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Птг., 1915, стр. 193).

44 X. Կյառարեւ, Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Л., 1958, стр. 102.

45 Նույն տեղում, էջ 103:

46 Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Ա («Հայ վիպական բանահյուսություն»), Երևան, 1966, էջ 192:

47 Տե՛ս «Շար Ահնա ժողովրդական երգերի», ձայնագրեց Կոմիտաս վրդ. Գևորգյան, էջ-միածին, 1895:

Յիսամբ և ոչ այն միայն, այլև յաստուածայինսն»⁴⁸: Ինչպես «ռամիկների», այնպես էլ աղնվականության կենցաղում ավելի ևս մեծանում է գուսանների դերը: Ուշագրավ է, որ, ըստ Դվինի շորրորդ ժողովի ժԲ կանոնի՝ «ամանք յազատաց և յռամիկ հեծելոց հասնելով ի գեղս ուրեք, թողևալ զգեղն ի վանս առնեն իջևանս և ի յարկս սրբոց, և գուսանօք և վարձակօք պղծեն զնուրեալ տեղիսն Աստուծոյ, զոր սոսկալի է քրիստոնէից լսել՝ թող թէ առնել»⁴⁹: Իսկ Հովհան Մամիկոնյանի վկայութեամբ, Արծրունի իշխաններից մեկը նույնիսկ եկամտաբեր երկու գյուղեր է նվիրել իր սիրելի գուսանին⁵⁰: Պարզ է, ուրեմն, որ գուսաններից տաղանդավորագույններն այս շրջանում հուշակ են ձեռք բերում հայրենի երկրով մեկ: Ավելին. գուսանական արվեստը, խտացնելով հայոց ավանդական բանահյուսութունից և ժողովրդաբաղադրային երգերից, հնագույն վիպասանների և գողթան երգիչների ձայնային-գործիքային արվեստից եկող կենսունակ շատ տարրեր, իր ներքին կուտակումներին զուգընթաց օրգանապես հարստանում է վաղ միջնադարյան Հայաստանի դրացի (արևելյան) երկրների երգարվեստի նվաճումներով: Դեռևս VI—VII դդ. (արաբական արշավանքներից առաջ), Հայաստանն իր երգարվեստի նշանակութեամբ ու ներկայացուցիչներով դուրս է գալիս սեփական սահմաններից և Սասանյան Պարսկաստանի արվեստագետների ու արվեստասերների կողմից գնահատվում՝ իբրև երգ-երաժշտության բնագավառում ժամանակի հուշակված երկրներից մեկը: VII դ. սկզբներին, երբ Պարսկաստանի խոսքով Ասորուեղ երաժշտասեր արքայի աշակցութեամբ Տիգրանում նախաձեռնում են երգ-երաժշտության կանոնավորմանը, Հայաստանից հրավիրվում են մի քանի հայ երաժիշտներ⁵¹: Նրանց մասնակցութեամբ էլ տեսականորեն իմաստավորվում է, այսպես կոչված, «խոսքովային ոճը», որի վավերացնող երկու խոշոր երաժիշտներից մեկը լինում է Սարգիսը⁵²՝ պարսկական արքունիքում լավ ճանաչված հայ նշանավոր երգիչը⁵³:

Վերջապես Հայաստանում սույն պատմաշրջանում անգամ բարձր մտավորականության ներկայացուցիչները հորինել են ոչ միայն եկեղեցական, այլև աշխարհիկ երգեր, թեև սրանցից լոկ հատուկենու նմուշների խոսքերն են միայն հասել մեզ, ինչպես, օրինակ, Դավիթ Քերթովի՝ Տիգրան Երվանդյանին նվիրված տաղը, որից մի քանի տող բերում է Անանուն մեկնիչը⁵⁴, և կամ Դավթակ Քերթովի՝ աղվանից Զևանշեր իշխանի եղբրական մահվան առթիվ հորինած նշանավոր «Ողբը», որ բերում է Մովսես Կաղանկատվացին⁵⁵:

48 Ստեփաննոսի Սիւնեցոյ, Մեկնութիւն քերականին, նշվ. հրատ., էջ 193:

49 «Կանոնագիրք Հայոց» (ձեռագրերի համեմատութեամբ խմբեց Ա. Ղլտեհան), Թիֆլիս, 1913, էջ 128:

50 Յովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարծնոյ, նշվ. հրատ., էջ 156—157:

51 Ա. Ծակվերդյան, Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ, Երևան, 1959, էջ 67—68:

52 Ղ. Ալիշան, Ծնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 88 (ուշագրավ է, որ Սարգրսին Պարսկաստանում «Հոռոմ» են անվանած եղել, նրա բրիտանյա լինելու պատճառով, ինչպես սովորութուն էր այն ժամանակ):

53 Н. Тагмизян, Теория музыки в Древней Армении, Ереван, 1977, стр. 35.

54 Անանուն մեկնիչ քերականին (տե՛ս Н. Адоны, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, стр. 129).

55 «Պատմութիւն Աղուանից, արարեալ Մովսէսի Կաղանկատուացոյ», ի լոյս ընծայեաց Է. Վ. Ծահնաղարեան, Փարիզ, 1860, էջ 354—359:

Վաղ միջնադարում կիրառված երաժշտական գործիքների մասին մեզ գաղափար է տալիս աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, որի հեղինակները բնագրում հանդիպող այլազան նվագարանների ասորական կամ հունական անվանակոչությունների փոխարեն օգտագործել են իրենց շրջապատին լավ ծանոթ հայկական անուններ, ինչպես՝ փանդիո, քնար, սրինգ, ծնծղա, տավիղ, փող⁵⁶, ջնար⁵⁷, եղջյուր (կամ եղջրափող)⁵⁸, զանգակ⁵⁹, թմբուկ⁶⁰ և այլն։ Սրանց պետք է ավելացնել նաև Դվինի պեղումներից հայտնաբերված պարկապուղի մնացորդները⁶¹, Գառնիում գտնված ոսկորե սրինգը, ինչպես և Մամբրե Վերծանողի նկարագրած բազմափող սրինգը, որի կատարողին նա անվանում է «արուեստապետ»⁶², այլև «Դաշանց թղթի» հիշատակությունները շեփորների ու (չրահնչակ) երգեհոնների⁶³ մասին, որոնք այդ գրություն համար օգտագործված պատմական հավաստի նյութերից են։ Հիշյալ գործիքների մի զգալի մասը հիմնականում օգտագործել են գուսանները, բայց տարբեր նվագարանների ոչ մեծ խմբեր այս կամ այն չափով ու ձևով գործածական են եղել բնակչության բոլոր խավերի կենցաղում։ Երաժշտությունը դպրոցում ուսուցանվող առարկաներից մեկն էր և ըստ Հովհան Օձնեցու վկայության, «պարտ է ուսումնասիրացն... նուագարանօք քնարահարու լինել երաժշտական հոգևոյն»⁶⁴, չխոսելով այն մասին, որ դեռևս պարզված չէ, թե հայ եկեղեցին այս ժամանակաշրջանում իրոք մերժել է գործիքային նվագի մասնակցությունը պաշտոններգության մեջ⁶⁵։

Խոսելով հայ հոգևոր երաժշտության մասին՝ պիտի ասել, որ այն՝ IV դարի սկզբից ապրելով նախնական խմորման հարյուրամյա մի շրջան, դրի գյուտի շնորհիվ բարձրանում է հայոց պրոֆեսիոնալ երգարվեստի առաջնի-ճանին, ու պատմաշրջանի վերջում, իր ժամանակի չափանիշով դուրս է գալիս զարգացման ամենալայն մայրուղիներից մեկը։ Հինգ դար ընդգրկող ձևավորման պատմական այդ ընթացքը, իր մեջ ունի մի շարք բարդ անցումներ ու կեղծաններ։ Ամբողջության մեջ այն գոյացնում է հիմնականում երկու խոշոր շրջափուլեր, որոնք սահմանագծվում են՝ հաջորդաբար՝ IV—VI դարերով (բարձրակետ ունենալով V հարյուրամյակը), և VII—IX դարերով (բարձրակետ ունենալով VIII հարյուրամյակի առաջին քառորդը)։ Հայ հոգևոր երաժշտության նախնական զարգացումը Հայաստանում, մինչև գրերի գյուտը, մի հարց է, սրն իր գլխավոր կողմերով իսկ տակավին բավարար լուսաբանված չէ։ Քիչ ավելի կոնկրետանում են մեր պատկերացումները, երբ մոտենում ենք IV դ. կեսերին՝ քրիստոնեական ծեսի ու արարողության մեջ հայ սաղմոսերգության բյուրեղացման շրջանին։ Ինչպես ճիշտ նկատում է է. Վելիշը.

56 Մնաց, I, ԺԵ։

57 Նատում, Գ., 8։

58 Նեհմի, ԺԲ, 27։

59 Սլք, ԼԲ, 23։

60 Մնն., ԼԱ, 27։

61 Կ. Ղաֆադարյան, Դվին բազաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 178—180։

62 «Կորին վարդապետի, Մամբրեի վերծանողի և Դաթի Անյաղթի մատենագրությունը», Վենետիկ, 1833, էջ 42։

63 Ղ. Ինևիճյան, Հնախօսություն, հատ. Բ., Վենետիկ, 1835, էջ 253։

64 «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանցոյ մատենագրությունը», Վենետիկ, 1953, էջ 31։

65 Տե՛ս Վ. Հացունի, Եկեղեցական երաժշտության մասին, «Բաղմավէպ», 1917, № 5, էջ

քրիստոնեությունը ծագել է Հուսիսային կայսրության հեռավոր մարզերից մեկում, որի բնակչությունը բաղկացած էր արամեացիներից, կասպոպոլիացիներից, հայերից ու հրեաներից: Քանի որ քրիստոնեությունը սկզբնական շրջանում ժողովրդական կրոն էր, հակադրված տիրապետող դադափարախոսությունը, ապա ուրեմն նոր պաշտամունքին կապված արվեստը ևս, բնականաբար, պետք է լիներ մեծ մասամբ տեղաբնիկ արվեստագետների գործունեության արգասիքը⁶⁶:

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո մինչև հայերեն գրերի գյուտը հունական կամ ասորական կրթություն ստացած եկեղեցականների գործունեության ամենակարևոր բնագավառներից մեկն էլ եղել է ժողովրդի համար մատչելի «ընթերցվածների» ու աղոթքների, մասնավորապես, ժամանակի «հասարակաց աղոթքի» պլաստորագույն մասը կաղմող սաղմոսների բանավոր թարգմանությունը, նույնիսկ եկեղեցում⁶⁷, որտեղ ասորերենով⁶⁸ թե հունարենով⁶⁹ կատարվող արարողություններից բնակչության լայն զանգվածները ոչինչ չէին հասկանում: Անհրաժեշտ էր, որ հոգևորականները իմանային հայերեն և քարոզներն անելն հայերեն լեզվով⁷⁰: Բանավոր կերպով թարգմանված աղոթքները և, մանավանդ, սաղմոսները ժողովուրդը անգիր էր անում⁷¹ ու երգում բնականաբար՝ հիմնվելով երաժշտական սեփական դարավոր փորձի վրա⁷²:

Սաղմոսները հնուց ի վեր անգիր երգվել են ոչ միայն մեր մեջ, այլև հունաց և ասորիների, և այսպիսով ստեղծվել են կանոնական աղոթքների «ոսմկական» տարբերակները ևս, որոնց կատարումը եկեղեցում արգելում էր Հավոդիկեի ժողովի Մէ կանոնը⁷³: Նույն ժողովի Ժե կանոնը նաև արգելում էր ժողովրդին եկեղեցում մասնակցել սաղմոսերգությունը⁷⁴, և սակայն, շնայած դրան, սաղմոսները լայն ժողովրդականություն էին ստանում, որովհետև երգվում էին ոչ միայն եկեղեցում: Հենց IV դարում Եվսեբիոս Կեսարացին Սաղմոսի մեկնության մեջ վկայում էր, թե սաղմոսները ժողովուրդը երգում է ամեն տեղ՝ քաղաքներում, գյուղերում և անգամ դաշտում, ոչ միայն հունաց, այլև «բարբարոսների» միջավայրում⁷⁵: Ու եթե Ղ. Փարպեցին էլ արձանագրում է, թե մեր մեջ, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից անմիջապես հետո, ինչպես մեծահասակներից, այնպես էլ դեռատի մանուկներից շատերը «սաղմոսում էին» հրապարակներում, փողոցում և անգամ տանը⁷⁶, ապա ուրեմն պարզ է, որ Հայաստանում նույնպես սաղմոսները մասսայաբար անգիր

⁶⁶ F. Wellesz, Byzantine Music (Sb'ս Proceedings of the Musical Association, 1932, I).

⁶⁷ Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 33:

⁶⁸ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց», էջ 13:

⁶⁹ Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 301:

⁷⁰ Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1951, էջ 15—16:

⁷¹ Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, էջ 33—34:

⁷² Հմմտ.՝ Կոմիտաս, Հոգվածներ և ուսումնասիրություններ, Երևան, 1941, էջ 105:

⁷³ Տե՛ս «Կանոնագիրը հայոց» (աշխատասիրություն մր Վ. Հակոբյանի), հատ. Ա, Երևան, 1964, էջ 240:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 232:

⁷⁵ Տե՛ս Վ. Հացունի, Պատմություն հայոց աղոթամատուցին, Վենետիկ, 1965, էջ 16:

⁷⁶ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց», էջ 17:

Երգելու սովորույթը գալիս էր հնուց և, դոնե IV դարի կեսերից կենցաղում արմատացել էր արդեն: Այսպիսով, Հայաստանում գրերի գյուտից էլ առաջ գոյություն ունեւր քրիստոնէական սաշտամունքային բնագրերի եղանակաւորման ?այկական աղգային մի ուղղություն, որ ծագելով, ձևաւորվել էր ժողովրդի ընդերքում: Ինչ վերաբերում է սաշտոնական եկեղեցու ներկայացուցիչներին, ապա նրանք ևս, սաշտամունքային արարողությունը ստիպված կատարելով օտար լեզուներով, առարկայականորեն դեթ այն ծառայությունը մատուցեցին, որ Հայաստանը մի ամբողջ դար անմիջականորեն հաղորդակցվեց ասորական և հունական հոգևոր երգարվեստի փորձին: Այդ հաղորդակցությունը շարունակվեց հետագա դարերում ևս, բայց արդեն բոլորովին նոր հիմքերի վրա:

Գրերի գյուտից անմիջապէս հետո, Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի, ինչպէս և նրանց ավագ աշակերտների ջանքերով թարգմանվում են Աստվածաշունչն ու սաշտամունքային գրքերը (գլխավորապէս հունարենից)⁷⁷, որով ծեսն ու արարողությունը հայանում, բարեկարգվում և շուտով ձոխանում է⁷⁸: Հենց այս ժամանակ էլ, բնականաբար, անհրաժեշտ է դառնում ծեսի ու արարողության նաև երաժշտական կողմի բարեկարգման գործը, որը և գլուխ են բերում դարձյալ Սահակն ու Մաշտոցը, եկեղեցական երաժշտության հիմքում դնելով հայոց ավանդական ձայնեղանակները, ուսուցանելով դրանք աշակերտներին⁷⁹: Եկեղեցին նույնիսկ տարբերայնորէն սեփականում է սաղմոսերգության վերոհիշյալ ժողովրդաաղգային ուղղությունը: Մագում է հայոց հոգևոր ինքնուրույն երգը⁸⁰, և այդ կապակցությամբ լիովին դիտակցված եռանդուն ջանքեր են ի գործ դրվում՝ պրոֆեսիոնալ նորաստեղծ երգարվեստն աղգային ձևերի մեջ վարգացնելով, նրա տեխնիկագեղարվեստական մակարդակն ասորականի և հունականի աստիճանին բարձրացնելու նպատակով: Ինքնուրույն և թարգմանական հարուստ գրականության միջոցով տակաւին V—VI դդ. գիտելիքների ղգալի սաշար է կուտակվում նաև երաժշտության տեսության առումով: Ի լրումն ձայնեղանակների կարգավորության՝ մշակվում են ուսմունքներ ձայնի⁸¹ և ներդաշնակության հենքի մասին⁸²: Աղգային նոր գայրոցներում ջանասիրաբար յուրացվում է քերականության արվեստը: Լայնորեն մեկնաբանվում են՝ տառի, վանկի, խոսքի և նախադասության կատեգորիաների՝ ինչպէս և կետագրության վերաբերյալ մի շարք գրույթներ, որոնք մեծապէս նպաստում են նաև երաժշտաբանաստեղծական արվեստի մետրառիթմիկ կողմը, և առհասարակ երգերում ու ասերգերում խոսքի ու երաժշտության փոխկապակցությունը տեսականորեն իմաստաւորելուն⁸³: Նույնիսկ երաժշտագեղագիտական միտքն է կազմաւորվում, եկեղեցական ու աշխարհիկ

77 Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 56 և 76:

78 Ն. Թահմիզյան, Երաժշտությունը հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1982, էջ 10:

79 Տե՛ս «Մեսրոպ Մաշտոցն ու հայոց հոգևոր երգարվեստը», «Բանբեր մատենադարանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 177:

80 Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա., էջ 477—478:

81 Տե՛ս «Ձայնի մասին ուսմունքը հին և միջնադարյան Հայաստանում», «Բանբեր մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 43:

82 Տե՛ս «Ներդաշնակության հենքի մասին ուսմունքը միջնադարյան Հայաստանում», ՊԲՀ, Երևան, 1966, № 1, էջ 75:

83 Նույնը պետք է ասել՝ առողանության և տաղաչափության վերաբերող գրույթների կապակցությամբ ևս, մեկ վերասահումով. վերջիններս չէին արտացոլում հայոց լեզվի յուրահատկությունները, շնայած դրան, օգնում էին դպրոցականներին՝ տեսականորեն պատրաստվելու:

մտածողության երկու ուղղություններով⁸⁴, որ արդեն ինքնին ցույց է տալիս Երգարվեստի խնդիրների պիտակցման աստիճանը: Աչքաթող շին արվում նաև Երգարվեստի տեխնոլոգիայի հարցերը. թարգմանվում են Եփրեմ Ասորու հրուշակված «կցուրդները»⁸⁵ (առանց, սակայն, դրանք պաշտոնական ժամերգության մեջ մտցնելու): Հատուկ նպատակամետոթյամբ ուսումնասիրվում են հունական «կցուրդները» ևս *ἄρσιον* կոչված երգերը, անգամ ստեղծվում են հունաց մեջ տարածված մի քանի ավարտուն երգերի՝ ինչպես, օրինակ՝ «Փառք ի բարձունս»-ի և «Լույս դուարթ»-ի հայկական տարբերակները⁸⁶ և այլն:

Միաժամանակ, հենց նշված ձևերը հայկական ազգային մեղոսի հիման վրա կիրառելու ձգտումով, հայ պրոֆեսիոնալ նորաստեղծ արվեստի մշակիները լայնորեն օգտվում են ժողովրդական ու գուսանական երաժշտության մեջ զարերով կուտակված լեզվատեղական և այլ հարստություններից: Արդեն հայկական ավանդական ձայնեղանակները դնելով հոգևոր երաժշտության հիմքում, նրանք ամենակարևոր քայլն են անում այդ ուղղությամբ: Որովհետև հիշյալ ձայնեղանակների շնորհիվ ժողովրդագուսանական արվեստից հոգևոր երգին անցել են ոչ միայն երաժշտության լադային հիմքն ու տիպականացված մեղեդիների ծավալման հիմնական սկզբունքները, այլև մեղեդիական կոնկրետ դարձվածքներ ու նույնիսկ քիչ թե շատ ամբողջական մեղեդիներ: Բացի դրանից, եկեղեցականներն այս շրջանում աշխարհիկ արվեստից փոխ են առնում մի շարք ձևեր ևս, ինչպես՝ «կրկնակով» կամ «դարձով» երգի ձևը, «հանկերգ-կրկներգի» ձևը, ապա և՛ հենց երգայնության հասնելու հնարանները: Սակայն այս բոլոր կողմերից ներհոսող տարրերը չէին հանգեցնի որևէ օրգանական արդյունքի, եթե հայոց հոգևոր երգարվեստը չունենար զարգացման իր ներքին խթանը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայ պրոֆեսիոնալ երգարվեստի օրինաչափ դարգացումը զուտ երաժշտական տեսակետից, պայմանավորված է եղել՝ երգելու համար որպես հիմք վերցված գրական խոսքի նկատմամբ հանդես բերվող վերաբերմունքի աստիճանական ու հետևողական խորացմամբ: Որովհետև այդ խորացումը գերծնականում իրացվել է՝ երգերում երաժշտության կատարած դերի աստիճանական մեծացման միջոցով⁸⁷:

Տվյալ ժամանակաշրջանում հայ հոգևոր երգի հեղինակներն են, նախ՝ Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը և ապա՝ նրանց ավագ ու կրտսեր աշակերտները: Մեսրոպ Մաշտոցը հորինել է ապաշխարության շարականները, իսկ Սահակ Պարթևը՝ Ղազարու Հարության, Ծաղկաղարդի և Ավագ շաբաթվա երգերը⁸⁸: Յավոք, սահակ-մեսրոպյան ավագ աշակերտների երաժշտաբանաս-

84 Տե՛ս «Էջեր հայկական վաղ միջնադարյան երաժշտական գեղագիտությունից», (Լրագրեր հաս. գիտ.), 1961, № 2, էջ 49:

85 Տե՛ս «Կցուրդք Ս. Եփրեմի խորին Ասորոյ», Վիեննա, 1957, էջ Ժէ:

86 Վ. Հացունի, Պատմութիւն հայոց աղօթամատոյցին, Վենետիկ, 1965, էջ 178—180:

87 Ջարգացման այդ ներքին խթանն էսպես կապված է նույնիսկ այն հինավուրց գրույթին, որի համաձայն՝ երգում առաջնայինը խոսքն է, իսկ երաժշտությունը՝ այն լսելի դարձնելու միջոցը միայն: Երգարվեստի պատմական զարգացմամբ, սակայն, այդ գրույթը գործնականում, մի շարք դեպքերում, վերածվում է իր հակադրության. եղանակվող խոսքին ցույց տրվող վերաբերմունքն այնքան է խորանում և, դրանով իսկ, երգերում հենց երաժշտական բաղադրուցի դերն այնքան է մեծանում, որ ձևագոյացման արումով գրական տեքստի նշանակությունը մղվում է ետին պլան:

88 Տե՛ս «Բանբեր մատենադարանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 184:

սեղծական գործունեության վերաբերյալ կոնկրետ տեղեկություններ բոլորովին պահպանված չեն, շնայած ընդհանուր առմամբ հայտնի է, որ նրանց մեջ ևս եղել են երաժիշտներ⁸⁹, որոնցից այստեղ հիշատակելի է գեթ Երեմիա Սարկավագապետը: Փոքր-ինչ ավելի որոշ են պատկերացումները կրտսեր աշակերտներից մի քանիսի մասին: Այսպես, միջնադարից եկող մի ամբողջ շարք տեղեկությունների համաձայն, Ստեփաննոս Սյունեցի Ա-ն հորինել է ավագ օրհնությանց մի քանի շարականներ⁹⁰, Մուլսես Խորենացին՝ Ծննդյան, Հարություն, Տեառնընդառաջի և այլ տոների վերաբերող շարականներ⁹¹, Հովհան Մանգակունին՝ նույնպես Հարություն, Տեառնընդառաջի, այլև նահատակաց նվիրված և այլ երգեր⁹², Գյուտ Արահեղացին՝ արևագալի (հին) կանոնն ու քարտզը⁹³ և այլն: Այսպիսով պարզ է, որ կրտսեր աշակերտների անվան հետ կապված շարական երգերի մեծագույն մասն իրոք ստեղծվել է V դարում: Այդ, ինչպես և Սահակ-մեսրոպյան շարականների քննությունը ցույց է տալիս, որ նշված հարյուրամյակում հայ հոգևոր երաժշտության բնագավառում ձևաքերված ստեղծագործական կարևորագույն նվաճումը Ս. Գրքի սաղմոսներից և օրհներգություններից հետո որպես հավելված կատարվող փոքրածավալ «կցուրդ» տիպի երգերի ծաղկումն է՝ հայ ազգային հողի վրա: Դրանց կատարումը եկեղեցում մինչև VIII դարն ազատ է եղել, որով դրանք անկաշկանդ ծավալվել ու զարգացել են: Հաղթահարելով սաղմոսների եղանակներին հատուկ որոշ միօրինակությունն ու կադապարյալ եղանակավորման բնույթը՝ հայ երգիչներն իրենց ինքնուրույն «կցուրդներում» ջանացել են հասնել եղանակների երգայնության (հոսունության), հուզական առավել հագեցվածության, ջերմության, հոգեբանորեն առավել տարանջատված իմաստավորման ու վառ կերպարայնության: Եվ հասել են այդ ամենին, ինչպես խմբական (միաձայն), նույնպես և միայնակ (սոլո) կատարման համար նախատեսված ստեղծագործությունների գծով: Խմբական կատարման համար նախատեսված երգերն իրենց ծնունդով կապված են սաղմոսներին, ուստի և սաղմոսատիպ են անվանվում: Նույնիսկ սաղմոսատիպ հնագույն երգերի մեղեդիներում, որոնք զուգորդվել են ազատ ոտանավորներով, արդեն կիրառված է երգայնության այն սկզբունքը, որը ժամանակի ընթացքում արմատանալով տիրապետող էր դառնալու: Այս տիպի երգերի մի հիանալի նմուշ է Մեսրոպ Մաշտոցի «Զրդման իմոյ» շարականը: Սաղմոսատիպ երգերից ծագում են հիմնային բնույթի ավելի զարգացած ստեղծագործությունները, որոնց եղանակները զուգորդվելով արդեն տաղաչափված ոտանավորների հետ, իրենք ևս աչքի են զարնում կուռ յիթմա-ինտոնացիայով: Միայնակ կատարման համար նախատեսված երգերում ազատ կիրառվել է գրական խոսքի առանձին վանկերը երկարաձգելու և դարդոլորելու հինավուրց հնարանքը: Այս երգերից հնագույնները նկատվում են Սահակ Պարթևի ստեղծագործություններում, ինչպես օրինակ՝ «Ահաւոր ևս

89 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 27—28:

90 Տե՛ս Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 780:

91 Տե՛ս Գր. Տարևացի, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 637:

92 Տե՛ս Բ. Սարգսյան. Քննադատութիւն Յովհան Մանգակունույ և իւր երկասիրութեանց վրայ, Վենետիկ, 1895, էջ 35:

93 Մ. Քեչիշյան. Յուցակ հայերէն ձևագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964, էջ 73: Հ. Տաշյան, Յուցակ հայերէն ձևագրաց մատենադարանին Միթիթարեանց, Վիեննա, 1895, էջ 516 և 659:

թագաւոր» զեղեցիկ շարականը,— և իրենցից ներկայացնում են կառուցվածքային երկարաձիգ փոքրածավալ գործեր, որոնցում դեռևս պարզ զգալի է՝ ձեռագրոյացման տեսակետով դրական խոսքի կատարած որոշիչ դերը: Սրանցից հետագայում առաջանում են հանկարծաբանական երկարաձիգ ավելի ծավալուն երգեր, որոնցում երաժշտական բաղկացուցիչը ձևագոյացման առումով ինքնաբավ է արդեն:

Հայոց հոգևոր ինքնուրույն երգի զարգացման խնդիրները արծարծվում էին, անշուշտ, Սահակ-մեսրոպյան դպրոցներում, որոնցից կարևորագույնը, V դարում, Վաղարշապատի վարդապետանոցն էր, որ գտնվում էր երկրի կենտրոնում՝ «ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետացն»⁹⁴: Պետք է նկատել, սակայն, որ V դարի հայ մշակութային գործիչների մեծ մասն իր բարձրագույն կրթութեամբ կապված էր ասորական, մանավանդ հունական կենտրոններին, և սա՝ նշված հարյուրամյակում հայ պրոֆեսիոնալ երգարվեստի թռիչքը պայմանավորող ազդակներից մեկն էր անկասկած: Հետագայում բոլոր միջոցները ձեռնարկվեցին բարձրագույն կրթութեան գործը հայրենիքում հուսալի հիմքերի վրա դնելու համար: VI դարում հայ հոգևոր երգաստեղծութեան մեջ շենք հանդիպում ոճականորեն կայունացած մի նոր երևույթի: Այն՝ ներքին նոր կուտակումների ու արտաքին նոր մերձեցումների և պատմաստումների ժամանակաշրջանն էր, այն դարը, երբ Բյուզանդիան իր մշակութային դեմքը վերջնականապես դարձրեց դեպի քրիստոնյա Արևելք⁹⁵, իսկ հայկական հոգևոր կյանքն իր հունաբան հոսանքով, «փիլիսոփաներով», «քերդողներով» ու «ճարտասաններով» առավել սերտորեն կապվեց հելլենաբյուզանդականին⁹⁶: Հայաստանում ուշադիր հետևում են՝ «կացուրդի» կամ «կանդակի» բյուրեղացմանը բյուզանդական երաժշտութեան մեջ, ի մոտո ժանոթանում են հույն երաժիշտաբանաստեղծներից թերևս ամենամեծի՝ Ռոմանոս Երզնցողի ստեղծագործութեանը⁹⁷, և որ նվազ կարևոր չէ՝ լուրջ աշխատանքներ են նախաձեռնում բարձրագույն կրթութեան կատարելագործման ասպարեղում: Այս ժամանակ է, որ Եղրաս Անգեղացին «զղասս ճարտասանիցն բաղմացուցանէր»⁹⁸, ներսես Բ Բագրևանդացին հատուկ ջանքեր էր գործադրում ուսման և կրթութեան կենտրոնների ծաղկման համար⁹⁹, և իրոք փայլում էին Սյունյաց դպրոցները:

Այս նախաձեռնումներին հետևեցին արդյունքները: Հաջորդ՝ VII դարասկզբից հայ մշակութային կյանքում ծայր առավ վերելքի երկրորդ մեծ շրջանը: Այս հարյուրամյակում շարունակեց փայլել Սյունյաց վարդապետանոցը (մանավանդ Մաթուսաղայի ուսուցչապետութեան շրջանում), բայց նրա հետ մեկտեղ ծաղկեցին Արշարունյաց կամ Երասխաձորի «Վարդիկ հայր» դըպրոցն ու Շիրակի Դպրեվանքը, ըստ բոլոր տվյալների՝ Կոմիտաս Աղցեցու հոգատարութեան շնորհիվ, որով բարձրագույն կրթություն ստանալու ծարավի հայ պատանիներն այլևս պետք չունեին հեռագնաց ուղևորությունների:

94 Կոռյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 58:

95 H. AՃՕՈՒԿ, նշվ. աշխ. (տե՛ս առաջաբանը, էջ VII—XIV):

96 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, էջ 233:

97 Տե՛ս Ն. Թանմիզյան, Գողիկ Այրիվանեցին և հայ բյուզանդական երաժշտական հարաբերությունները, «Բանբեր համալսարանի», Երևան, 1968, № 2:

98 Ստեփաննոս Սսողիկ, Պատմութիւն Տեղեղբս. կան, Պետերբուրգ, 1885, էջ 82:

99 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, § 373:

Երաժշտության տեսությունը Հայաստանում հարստացավ հնչականության (ակուստիկայի) մասին ուսմունքով¹⁰⁰, իսկ գեղագիտությունը՝ Մովսես Քերթոզի դադափարներով¹⁰¹: Երգաստեղծության բնագավառում կոմիտաս Աղցեցու¹⁰² բարձրարվեստ «Անձինքն» է, որ նշանավորում է խոր տեղաշարժերի սկիզբը: Գրական վարպետ չափածո խոսքով, դրան համապատասխանող վառ մեղեդիով աչքի ընկնող այդ ստեղծագործությունն ունի «կայցուրդ» կամ «կաւնդակ» (չօճաչօճ) կոչվող ավելի բարդ մի ժանրի բոլոր հատկանիշները: Սակայն, լրիվ ազգայնացված և նույն ժամանակաշրջանի բյուզանդական կոնդակների համեմատությամբ նույնիսկ ավելի երգայնացված մի գործ է սա, որ նոր մակարդակ է ստեղծում հայ հոգևոր արվեստում և զարգացման նոր խթաններ հաղորդում նրան: Ստեղծագործական ասպարեզ են դուրս գալիս ուրիշ երգահաններ և՛ Սահակ Չորոփորեցին, որ հորինել է խաչի ու եկեղեցվո շարականների մեծ մասը¹⁰³. Անանիա Շիրակացին և Բարսեղ Ճոնը, որոնք հորինել են Հարություն, Համբարձման, Հոգեգալստյան, Ծննդյան ու եկեղեցական մի քանի այլ տոների նվիրված երգեր. նույնիսկ աշխարհականներ, որոնցից է վարալստիրոցի որդի Աշոտ Բագրատունին, որի երգած մեկ շարականը՝ «Ձորս քսո պատկերի»¹⁰⁴, կանոնացրել է եկեղեցին: Այս շրջանում հայկական հոգևոր ինքնուրույն երգերի հորինումն ու կատարումը եկեղեցում դեռևս ազատ լինելով, դրանք այնքան են բազմանում, որ հարկ է զգացվում հատկապես դբազվել ձեսի ու արարողության հարցերով: Դա մասամբ արել է տակավին եզր Փառաժնակերտացին, բայց ավելի՛ ներսես Գ. Իշխանցին, որ եկեղեցում նոր երգերի կատարման ազատությունից բխող անպատեհությունները կանխելու նպատակով Շիրակի Դպրեվանքի առաջնորդ Բարսեղ Ճոնին հանձնարարել է ստեղծված շարականներից լավագույններն ընտրելով կանոնացնել¹⁰⁵: Ըստ եղած տվյալների՝ Բարսեղ Ճոնը եկեղեցու կողմից պաշտոնապես ընդունված հոգևոր ինքնուրույն երգերի առաջին ժողովածուն է կազմում, որ և կոչվում է «Ճոնընտիր»:

Այս միջոցառումները սակայն, ոչ միայն չեն խանգարում, այլև նպաստում են հայոց մասնագիտացված երգաստեղծության զարգացմանը, որի բարձրացող ալիքները հասնելով մինչև VIII դարի առաջին քառորդը, հանգեցնում են լուրջ արդյունքների: Նախ ավելի ևս բարձրանում է մի քանի վարդապետանոցների՝ Սյունյաց, Այրիվանքի կամ Գեղարդա, ինչպես և Մաքենոցաց դպրոցների մակարդակը (հատկապես «Հարանց հայր» Սողոմոնի ուսուցչապետության տարիներին): Կարելի է ասել, որ հիշյալ և նման դպրոցներում աշակերտներին տրվում էր ոչ միայն ընդհանուր, այլ երբեմն նաև մասնագիտական թեքումով բարձրագույն կրթություն: Ծեսի, արարողության խնդիրները Հովհան Օձնեցու կողմից արժանանում են մի նոր լուսաբանության՝ իր «Յաղագս կարգաց եկեղեցույ» և այլ գրվածքներում: Ստեփաննոս Սյունեցի Բ-ի նախա-

100 Տե՛ս ն. Թանմուխյան, Մի էջ հայկական վաղ միջնադարյան երաժշտական տեսությունից. «Բանբեր մատենագրանի», № 5, էջ 43, 76:

101 Տե՛ս «Մովսեսի Քերթոզահարն Յաղագս կարգաց եկեղեցույ», «Անահիտ», 1935, № 1—2, էջ 30:

102 Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 53:

103 Գր. Տարևացի. նշվ. աշխ., էջ 637:

104 «Հաւարումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 71:

105 նույն տեղում, էջ 69, նաև՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ 61—62:

ձեռնությամբ կրկին վերակարգավորվում են հայոց ձայնեղանակները, ըստ ութ-ձայնի համաքրիստոնեական նորագույն տեսության¹⁰⁶, սկզբունքորեն ընդունվում է եկեղեցական մեկնույն տոնին վերաբերող 8—9 երգերից բաղկացած «կանոնի» ժանրը¹⁰⁷, ծագում է խաղազրույթյան արվեստի գաղափարը⁹², ձևավորվում են գեղագիտական ավելի խորիմաստ դրույթներ: Երգաստեղծության ազգային ավանդների հետագա հարստացման դործին, բացի Հովհան Ծաննցուց (որ հորինում է ավագ տոներին վերաբերող մի շարք շարականներ), մասնակցում են Ստեփաննոս Սյունեցի Բ-ն, Գուլիկ Այրիվանեցին, Սահակադուխար և Խոսրովադուխար: Վերջիններս, ի հակադրություն բյուզանդացի երաժիշտների, որոնց ստեղծագործության մեջ պատկերամարտության հետևիվանքով շուրջ հարյուրհիսունամյա մի ընդհատում էր առաջացել Ռոմանոս Երպեցուղի հարթած ճանապարհին, Հայաստանում առանց որևէ ընդհատման զարգացրին երգեցողության արևելյան քրիստոնեական հեռանկարային ուղղությունը, հորինելով մի ամբողջ շարք մեղեդիներ, ստողոգիներ, առավոտերգեր և խաղաքերում ամփոփված զարդուրուն (մելիզմատիկ) տիպի նման շատ գործեր»¹⁰⁹: Երգեցողության նշված ուղղությունը, որ V դարից հետո իր երկրորդ ծաղկումն էր ապրում Հայաստանում, ազդեց նաև շարականների վրա, ազատ անդրադարձում գտնվելով, օրինակ, Խոսրովադուխարի «Զարմանալի է ինձ» գեղեցիկ գովերում: Այն իր եռամաս ձևով, երաժշտական երկու տարբեր թեմաների վրա հիմնված զարգացմամբ, լադային կազմով և մեղեդիական հարուստ հյուսվածքով, անկասկած կարող է մրցել ժամանակի ասորական կամ հունական հոգևոր ամեն մի երգի հետ:

VIII դարի երկրորդ քառորդից, Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական ծանր իրադրության պատճառով, խափանվում է հայոց երաժշտամշակութային կյանքի առաջընթացը: Նույնիսկ IX դարը, գոնե առաջին հայացքից, հարուստ չէ երևույթներով, շնչած պարզ է, որ այն կարևոր նշանակություն ունի ինչպես նախորդ նվաճումների ամբաստանման, նույնպես և հաջորդ (X դարից սկսվող) վերելքը նախապատրաստելու առումով: Դատելով Աղթամարի և մանավանդ Սեանի ու Տաթևի դպրոցների վիճակից՝ հետևողականորեն կատարելագործվում էր ուսման և կրթության գործը վարդապետանոցներում: Տաթևի դպրոցը Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ, 896 թ. լեցուն է եղել արդեն «ծովամատոց փիլիսոփայիք երաժշտական երգոց»¹¹⁰: Սեանում Մաշտոց Ա. Եղիվարդեցի կաթողիկոսը կարգավորում է հայոց գլխավոր ծիսարաններից մեկը՝ Մաշտոցը: Երաժշտական կյանքում լայնորեն տարածվում և ընձյուղում է ութ ձայնի դրությունը: Արվում են խաղազրույթյան առաջին փորձերը:

106 Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 131—144:

107 Մ. Աբելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, էջ 483—484:

108 Ռ. Արաչյան, Հայկական խաղային նոտագրությունը, Երևան, 1959, էջ 76—77:

109 Տե՛ս ն. Թանմիզյան, Գողիկ Այրիվանեցին և հայ բյուզանդական երաժշտական կապերը՝ «Բանբեր համալսարանի», 1968, № 2:

110 Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 226:

6. Թ Ա Տ Ր Ո Ն

Միջնադարյան թատրոնն ամենաթատերայինն է բոլոր ժամանակների թատրոններից, նրանով, որ ազատ է եղել գրված խոսքի, որպես տիրապետող ուժի, իշխանությունից, որ իր և նյութը, և ձևը վերցրել է ոչ միջնորդաբար, այլ ուղղակի կյանքից: Մա միջնադարյան թատրոնի և ուժն է, և թուլությունը. ուժը՝ բեմական երևակայության և թուլությունը՝ բանաստեղծական երևակայության առումով: Միջնադարյան դերասանները գուցե եղել են մեծ իմպրովիզատորներ, և դրանով իսկ նրանց արվեստը կենսունակ էր իր ժամանակին: Միջնադարյան թատրոնը հարուստ, բազմաբնույթ ու բազմաժանր է եղել:

Վաղ միջնադարյան Հայաստանում թատերական ղվարձալիքները, ըստ պատմական ավանդույթների, սկսվում են նախարարական խնջույքներից ու խրախճանքներից: Նախարարական և թագավորական խնջույքները եղել են երգի, պարի, խաղի, առակների, զրույցների ու վեպերի հորինման և ավանդման ասպարեզ¹¹¹: Մեզ հայտնի է Խորենացու ակնարկը, որ Արշակունյաց տան վեպը հորինվել է «ի գինարբուս և յերգս վարձակաց»¹¹²: Այս երևույթը թատրոն չէինք անվանի, եթե շունենար պրոֆեսիոնալ նկարագիր: Խնջույքների դահլիճներում պատմել, երգել ու խաղացել են ոչ թե խնջույքի մասնակից նախարարներն ու իշխանները, այլ «արուեստականք» կոչվող և խնջույքը զարդարող գուսաններն ու վարձակները: Արուեստական բառը, ըստ Մ. Աբեղյանի, գուսան բառի հոմանիշն է¹¹³: Այդ մասին է հուշում ամենահին վկայությունը. «ղնել առաջի նմա խորտիկս և տալ նմա գինի, և ուրախ առնել զնա արուեստականօքն»¹¹⁴:

Խոսքն այստեղ երաժիշտ գուսանների մասին է: Բայց բառի իմաստը դրանով չի սահմանափակվում: «Արուեստական» նշանակել է նաև «ճարտար արուեստագետ», «առաքինի, բարեպաշտ» (թերևս նկատի է առնվում կրթվածությունը), «նենդաւոր»¹¹⁵: Համադրելով այս իմաստները և նկատի ունենալով բառի հետ ունեցած կապը, թվում է, «արուեստական» բառը կարելի է հասկանալ իր գործին, արվեստին կատարելապես տիրապետող մարդ: Բառի ամենաստույգ իմաստն է (եթե ելնենք արմատի՝ «արուեստ» բառի իմաստից) «ճարտարութիւն, մտաւոր կամ ձեռական արհեստ»¹¹⁶: Ուշագրավն այն է, որ հայկական միջնադարում եղել է ոչ միայն կատարողական արվեստի պրոֆեսիոնալիզմի ըմբռնումը, այլև հասկացությունն արտահայտող տերմինը:

Մյուս բառերը «խնջույք» և «ժողով» բառերն են: Դրանց միջնադարյան իմաստը էապես տարբեր է այսօրվա իմաստից: Ըստ Մ. Աբեղյանի բացատրության. «խնճոյք» կամ «խնջոյք» նշանակում է ընդհանրապես որևէ հանդեսի

111 Տե՛ս Վ. Հացունի, Ծաշեր և խնջույք հին Հայաստանի մեջ, էջ 255 և հետ:

112 Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Բ, էջ 193:

113 Նույն տեղում:

114 Փալատոսը պատմում է, որ Արշակի սենեկապետը՝ Դրաստամատը, այցելում է իր թագավորին՝ Անհուշ բերդում և գուսաններ է բերում նրան թեկուզ մի բանի ժամով ղվարձացնելու համար: Կարճատև ուրախությունը դառնացնում է Արշակին, և նա այգտեղ էլ ինքնասպան է լինում:

115 Հ. Անատյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, 1971, էջ 332:

116 Նույն տեղում:

համար հավաքված, ժողովված բազմություն, ժողովք, իսկ մասնավորապես «ուրախութեան խնջոյք» — ուրախութեան սեղան... Ամենահին ժամանակներից խնջոյքին համանշանակ է եղել «ժողովք» բառը¹¹⁷: Իսկ Հ. Աճառյանը բերում է բառի ամենահին վկայություններից մեկը Ագաթանգեղոսից, խնճոյք այստեղ նշանակում է «հանդիսականների բազմություն»¹¹⁸:

Այսպիսով, միջնադարյան թատերական խաղահրապարակի նախնական տեսակներից մեկը պալատական խնջոյքների սրահն է: Անհրաժեշտ է հիշել, որ փոքրասիացի հույն դերասանները նույնպես «Բաբոսուհիները» ներկայացրել են թագավորական ճաշկերույթի վերջում: Սա, հավանաբար, շատ հին ժամանակներից եկող սովորություն է: Այդ խնջոյքները, պետք է կարծել, եղել են բազմամարդ, շքեղ ու հանդիսավոր: Ինչպես նկարագրում է վ. Հացունին, դահլիճում սեղաններն ու բազմոցները դասավորվել են պատերի երկայնքով, իսկ կենտրոնում գուսանների համար թողնվել է ընդարձակ տարածություն: Երգը, խրախճանքն ու պարն սկսվել են ճաշկերույթից հետո: Ներս են հրավիրվել գուսանները, վարձակներն ու կատակերգուները, մատրուվակներն սկսել են դինի բաժանել շքեղ սափորներով, և սկսվել է անդուսպ ու շաալլ մի խրախճանք, ծափ, ծիծաղ, ոտքերի դուրիչուն, երգ, պարերգակների խմբական պարեր, վարձակների կայթյուն, պազշոտ մնջախաղեր, խեղկատակություն, սրախոսություններ, պարկեշտությունից հետո կատակներ և այլն: Այստեղ էլ հորինվել կամ կրկնվել են նախնիների պատմությունները, գովերգվել նրանց քաջագործությունները: Իսկ նախարարները, իշխանները, սեպուհներն ու ազատները, իրենց բարձրին նստած կամ թիկնած գինի են խմել, լսել ու դիտել, շխառնվելով գուսանների ու կատակերգուների խմբին: Նրանք ունեցել են իրենց սիրելի գուսաններն ու վարձակները, իրենց երաժիշտներն ու ծաղրածուները: Մեզ են հասել մեկ-երկու անուններ նրանցից: Խորենացին հիշատակում է Բակուր Սյունյաց նահապետի Նադինիկ անունով վարձակին, որի պարով հափշտակվում է խնջոյքի հրավիրվածներից մեկը՝ Տրդատ Բագրատունին և բռնությունք խլում տիրոջից: Խորենացու նկարագրածը¹¹⁹, ըստ երևույթին, բնութագրական փաստ է, որ շատ բան կարող է ասել վաղ միջնադարի ֆեոդալական կենցաղի ու հոգեբանության մասին:

Վաղ միջնադարի հայ ֆեոդալ-ազնվականների կյանքն ու կենցաղը, ինչպես կուհում է Ն. Ադոնցը, նման է եղել IX—XI դդ. եվրոպական սինյորների կյանքին ու կենցաղին¹²⁰. պատերազմներ արտաքին նվաճողների դեմ, ներքին փոխադարձ կռիվներ ու ասպատակություններ, իսկ խաղաղ միջոցներում՝ որսորդություն, խրախճանք, թատերային զվարճալիքներ¹²¹:

117 Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Բ, էջ 193:

118 Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, 1973, էջ 130:

119 Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 195—196:

120 Ի. ԱժՕՐԱ, նշվ. աշխ., էջ 436—479:

121 Վ. Հացունի, Ծաղեր և խնջոյք..., էջ 205: Եվ այս ամենը գինու, շվայտության, ցովության ու զգացմունքների ազատության հետ: Նույնն է ասում Փավստոսի պատմածը Հուսիկի երկու որդիների՝ Պապի և Աթանագինիսի մասին. «ըմպէին անդ գինի բոլոր և վարձակօք և գուսանօք և կատակօք» (3, ԺԹ): Այս ակնարկը բառացի շփար է հասկանալ, որպես թե հայ ֆեոդալ-ազնվականներն ու նրանց որդիները սեղանակից էին դարձնում վարձակներին, գուսաններին ու կատակերգուներին, այլ՝ գինի էին խմում երգ ու երաժշտություն լսելով, վարձակների պարը և կատակերգուների խաղը դիտելով:

Հետաքրքրական է, նաև բնութագրական Փավստոս Բուզանդի վկայությունները, որ Պապ Արշակունու սպանությունը տեղի է ունեցել խնջույքի պահին, գուսանների ներկայացումը դիտելիս. «Երբ սկսեցին խմել, ուրախության առաջին բաժակը մատուցեցին Պապ թագավորին, և իսկույն հնչեցին թմբուկներն ու սրինգները, քնարներն ու փողերը իրենց ներդաշնակ ձայներով: Վահանավոր զորքին հրաման տվին, և մինչ Պապ թագավորը ուրախության գինին բռնել էր մատներով ու նայում էր գուսանների խմբին, մինչ ձախ ձեռքի արմունկին հենված մատներում բռնած ուներ ոսկե թասը, իսկ աջ ձեռքը դրել էր նրանի կոթին, որ կապած ուներ աջ ազդրին, մինչև բաժակը բերանն էր տարել, որ խմեր, իսկ աչքերով հառած նայում էր գուսանների զանազան խմբերին»¹²²: Հնարավոր չէ շփանալ Փավստոսի նկարագրության ոճով և գեղարվեստականության մասին: Պապի դիրքն ու դիմանկարը նախ թատերային է, հոռմեական զորավարի մոտ խնջույքի հրավիրված Պապը թիկնել է բազմոցին, ձախ ձեռքում գինու ոսկե գավաթը, աջ ձեռքը սրի դաստապանին, հիացած աչքը գուսանների բազմությունը: Նույնքան թատերային է նրա անկման պատկերը. դավադիրներից մեկը նրա աջ ձեռքին է զարկում, մյուսը պարանոցին, «և գինին տաշտին և արինն պարանոցին նովաւ հանդերձ ի վերայ բաժակալ սկըտեղն անկանէր առ հասարակ»¹²³:

Հետաքրքիր է, որ պատմիչը շի ասում, թե իր հերոսը երգ ու նվագ էր լսում միայն, այլ «նայէր», «աչօքն յառաջ կոյս պշուցեալ հայէր»¹²⁴: Ենթադրվում է, որ արուեստականները թագավորի առջև ինչ-որ տեսարան են խաղալիս եղել, ըստ երևույթին, բազմամարդ տեսարան, կամ պարզապես խաղացողների, նվագողների ու երգողների մեծ բազմություն է եղել խնջույքի սրահում. պատմիչը երկու անգամ կրկնել է՝ «պէսպէս ամբոխս գուսանացն»: Իսկ ի՞նչ գուսաններ են եղել նրանք, «թմբկահահօրք և սրնգահահօրք, քնարահահօրք և փողահահօրք», ինչպես պատմիչն է ասում: Այստեղ արդեն բախվում են քրիստոնյա հեղինակի պայմանական ոճին. նա առարկաները կոնկրետ անուններով չի կոչում, այլ օգտվում է Ս. Գրքի թարգմանության բառապաշարից ու ոճից¹²⁵: Գուսանների խաղը նկարագրելու այս ձևը կրկնում են ուրիշ հեղինակներ ևս: Նրանցից մեկը Կարծեցյալ-Շապուհ Բագրատունին է, որ Փավստոսից մոտ վեց հարյուր տարի հետո Ս. Գրքի ոճով նկարագրում է Դերեն Արծրունու խրախճանքը¹²⁶: Խնջույքի սրահում խաղ ներկայացնողները կաքավում էին, այսինքն՝ պարում (կաքաւ նշանակել է մենապար, կաքաւել՝ մենապարել)¹²⁷:

Նազինիկի դրվագը, ինչպես և այլ օրինակներ ցույց են տալիս, որ մենապարողները գերազանցապես եղել են կանայք, որ «կաքաւ» կոչված պարը շատ դեպքերում ունեցել է զգայական բովանդակություն: Հնարավոր է, որ դա նման լիներ սոսորաբյուզանդական միմական պարերին, ինչպես ենթադրել են ուսումնասիրողները: Եթե Տրդատը Նազինիկին նայելով «շամշելով վավա-

122 Բուզանդ (աշխ. թարգմ., էջ 271—272):

123 Նույն անդում:

124 Այս հանգամանքի վրա ուշադրություն է հրավիրում Գ. Գոյանը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 269):

125 Հմմտ. Յատն., ԺԲ, 22:

126 «Պատմութիւն անանուն զրուցազրի, կարծեցեալ-Շապուհ Բագրատունի», 1971, էջ 177:

127 Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, 1973, էջ 563: Այս իմաստի տեսակետից պետք է մեկնել նաև կաքաւիչ, կաքաւանք, կաքաւածև, կաքաւարան (Հմմտ. Կ. Գոյան, հ. Ա, էջ 232—233, Ս. Լիսիցյան, հ. Ա, էջ 72—73) բառերը:

շէր» կամ Պապը «աչօքն պշուցեալ հայէր», առանց նկատելու թիկունքից մոտեցող դավադիրների սուրբ, պետք է մտածել, որ իրօք նրա տեսածը նման է եղել Հռոմի անկումից հետո Առաջավոր Ասիայում, հատկապէս Ասորիքում ու Բյուզանդիայում լայնորեն տարածված կանաչի պազշտ մենապարերին:

Միջնադարյան թատրոնի ու թատերական զվարճալիքների մյուս հավաքական կերպարը կատակերգուն է կամ, ինչպես այս հասկացութեան ամենահին վկայութունն է ասում՝ խաղակատակը: Միջնադարյան կատակերգակ դերասանը, ինչպես հայտնի է, կրում է տարբեր ու համանման մի քանի անվանումներ՝ խեղկատակ, ծաղրակատակ, խաղակատակ, այսինակատակ, հացակատակ, կատակ, կատակերգու, ծաղրածու, կատակադուստն և այլն: Այս անվանումները պետք է կարծել, որ ենթադրում են նաև որոշ դասային կամ տեսակային-ժանրային տարբերություններ: Այստեղ հետաքրքիրը միջնադարյան կատակարարի հավաքական կերպարն է, առանց որի չի պատկերացվում ոչ պալատական խնջույքը, ոչ շուկան կամ տոնավաճառը, ոչ թատրոնը, ոչ ժողովրդական տոնախմբությունը: Այս կերպարը հատկանշում է հասարակութեան ստորին խավերի վերաբերմունքը կյանքի հանդեպ և շատ դեպքերում ներկայանում է որպես սպաղասակարգային կերպար: Անհեթեթի, խենթակերպի, հիմարի, տարօրինակ մարդու կերպարն ընդհանրապես բնորոշ է միջնադարյան քաղաքին: Սա կարգից ու օրենքից դուրս մարդ է. նրան չեն հարգում, չեն դատում ու պատժում, նրա հետ չեն կովում, ծաղրում են, նրա արածի ու ասածի վրա ծիծաղում ու վարձատրում: Կատակարարն ունի որոշակի սոցիալական ֆունկցիա՝ արթուն է պահում հասարակութեան առողջ բանականությունը:

Խաղակատակ բառի հնագույն և ինքնատիպ վկայություններից մեկը հանդիպում է Փավստոսի երկում: VI դարու վերջերս, Բ՝ Թ՝ և Ժ՝ գլուխները ներկայացնում են նովելանման պատմություն մի ստահակ հոգևորականի՝ Հոհան Եպիսկոպոսի մասին: Ըստ հեղինակի, սա պատմական անձ է՝ Փառեն կաթողիկոսի (348—352) որդին: Ընչաքաղցութունը Հոհան Եպիսկոպոսին տանում է խաբեութեան ու կողոպուտի ճանապարհով (ավաղակին քահանա է ձեռնադրում և փոխարենը խլում նրա ձին, դենքերն ու հագուստը) և ի վերջո հասնում արքունիք: Եվ Եպիսկոպոսը դառնում է հայոց թագավորների խեղկատակը:

Ո՞վ է այս Հոհան Եպիսկոպոսը, և ի՞նչ ավանդություն է արձանագրել Փավստոսը: Ըստ երևույթի սա պայմանական դեմք է, խորհրդանշանական մի կերպար. Փառեն հայրապետի որդին թերևս բոլորովին էլ խեղկատակ չի դարձել: Նրա կեղծ բարեպաշտությունն ու ընչաքաղցութունը մերկացնելու համար Փավստոսը (կամ զրույցի իսկական հեղինակը) հավանաբար բնութագրական մի զուգահեռ է ընտրել՝ խեղկատակութեամբ՝ հարստացողի տիպը կամ հոգևոր պաշտոնից փախածի, սոցիալական այլ դիմակ հագածի, զուցի և իսկապես խեղկատակ դարձած մարդու տիպը: Այն պրոպեաները, որ տեղի են ունեցել միջնադարյան Եվրոպայում XIII դարից (որը կոչում են «ժոնգլորների ոսկեդարը»¹²⁸), Արշակունյաց Հայաստանում արդեն եղել էին ու ավարտվել:

Իսկ ի՞նչ խեղկատակություն էր անում Հոհան Եպիսկոպոսը: Փավստոսի նկարագրության մեջ¹²⁹, թվում է, պետք է տեսնել հին կատակախաղային մի

¹²⁸ Sht. C. C. Мокучевский, История западноевропейского театра, т. I, М., 1936, стр. 125.

¹²⁹ Փավստոս Բուզանդ, Ժ:

տեսարան՝ որևէ կենդանու դիմակով ներկայանալը: Հոհան եպիսկոպոսը ներկայանում է ուղտի կերպարանքով և շորեքթաթ սողում թագավորների առջև՝ «և զուղտու դձայն ածէր կառաչելով... ասելով, թե «ուղտ եմ ուղտ եմ, և գարբայի մեղս բառնամ... և թագաւորին զմուրհակս դիւղից կամ զագարսկաց գրեալ և կնքել զնէին ի վերայ ուղինն Հոհանու»: Սա անպայման իրակաւնությունից եկող տպավորութիւն է, լինի Փաւստոսինը, թե վերցված ժողովրդական զրուցից: Հեղինակը պատմում է պալատական խեղկատակի մասին, բայց նրա տպավորութիւնները, թվում է, ուրիշ տեղից են. հավանաբար, շուկայական կամ թատերական խեղկատակներն այս ձևով են դրամ խնդրել, ծաղրելով հոգևոր հայրերին, որոնք դրամով թողութիւն են շնորհել մարդկանց մեղքերին: Սա ժողովրդական հրգիծանքից եկող մոտիվ է:

Պալատական թատրոնը հայկական միջնադարում երկար է գոյատևել և վերացել է հավանաբար վերջին թագավորների հետ: Համենայնդեպս, Արծրունիների պալատական թատրոնը եղել է ծաղկյալ վիճակում:

Թատերական զվարճալիքների տեսակները և թատերական ժանրերը եթե ոչ բացարձակորեն միանման, ապա նույն բնույթի են և Բյուզանդիայում, և Ասորիքում, և Հայաստանում: Այստեղ տարբերութիւններ կարող էին լինել միայն ընդհանուր ծավալների (մասշտաբներ), ոճական և այլ արտաքին հատկանիշների մեջ: Բայց հայտնի է, որ Հայաստանում թատերական ներկայացումները գրեթե նույնքան բազմամարդ են եղել, որքան հարևան երկրներում:

Համեմատելով բյուզանդական, ասորական և հայկական թատերական միջավայրերը, հիմք կա ասելու, որ առաջավորասիական քաղաքակրթութիւնն ամբողջ սեփականում գործ ունենք գրեթե նույն երևույթի հետ: Այն, ինչ հայտնի է բյուզանդական և ասորական թատրոնների մասին, մասամբ վերաբերում է և Հայաստանին: Իսկ այն, ինչ գտնում ենք մեզանում, անպայման առնչվում է նաև հարևան երկրների հետ: Հայտնի է, որ շատ են եղել թափառող կրկեսային խմբեր, որոնք շրջել այցելել են ամբողջ Առաջավոր Ասիան, հյուսիսային Աֆրիկայի ափերը, հետագայում անցել են Արևմտյան Եվրոպա, կամ այնտեղից են ինչ-որ խմբեր եկել հարավ, ավելի ուշ շրջանում կամ սրանց նմաններն անցել են սլավոնական երկրներ, Ռուսաստան¹³⁰: Բայց մինչև արևմտանվորական ֆեոդալիզմի վարդաքաման շրջանը, մինչև Կիևյան Ռուսիայի կազմավորումը, այս շփումներն ու ներթափանցումները տեղի էին ունեցել վաղ ֆեոդալիզմի երկրներում, հրր կրկեսային-թատերական ժանրերը ձևով էին բերել համընդհանուր մի նկարագիր:

Համաձայն ընդհանուր տեղեկութիւնների, միջնադարում թատերական ներկայացումները, ինչպես և մարզական ու այլ տիպի խաղերը տեղի էին ունեցել ամսվա առաջին օրերին: Այդ օրերը հին Հունաստանում, Հռոմում, Բյուզանդիայում, հետագայում՝ միջնադարյան Եվրոպայում կոչվել են կալենդներ (calendae)¹³¹, իսկ հին և միջնադարյան Հայաստանում՝ «կալենդամ-

¹³⁰ Այն կարծիքը կա, որ հին սուսական ժողովրդական-հրապարակային թատրոնի դերասանները՝ սկոմորոխները, արևմուտքից են անցել Ռուսաստան: Այդ կարծիքը մասամբ հերքված է (տե՛ս Ա. Ա. Белкин, Русские скоморохи, М., 1975, էջ 30—53): Բայց այդ հարցը հնարավոր է լուծել առանց իմանալու վաղ միջնադարյան աղբյուրները:

¹³¹ Տե՛ս Ե. Յ. Липиниц, Очерки истории византийского общества и культуры, М.—Л., 1961, с. 410—412.

սուզուխը»։ Ամսագրուխը կամ ամսվա առաջին օրը նշանավորվել է տոնախումբ-
ություններ ու թատերական ներկայացումներով։ Բոլոր կարգի խաղերը չէ, որ
եկեղեցին դատապարտել է. եղել են աշխարհիկ խաղերի պաշտոնապես ըն-
դունելի տեսակներ և՛ Բյուզանդիայում, և՛ Սուրբքում, և՛ Հայաստանում։

Մի շարք ուղղակի և անուղղակի փաստեր վկայում են, որ Հայաստանում
նախարարական ամբոցներն ունեցել են թատրոններ¹³², բայց դրանց կառուց-
վածքի վերաբերյալ ոչ մի տեղեկություն չի պահպանվել։

Հայկական միջնադարում ինչպիսի՞ն է եղել թատրոնի հասարակական նշա-
նակությունը։ Դատելով Հովհան Մանգալունի կաթողիկոսի, Մայրագումեցու՝
Միմենոս եպիսկոպոսի ճառերից, կարելի է մտածել, որ թատրոնը խաղացել է
հասարակական կարևոր դեր, որ թատրոնը միջնադարյան մարդու կենցաղում
նկատելի տեղ է գրավել։ Թատրոնի պատմաբաններն այն տպավորությունն են
ստացել, թե միջնադարյան Հայաստանում եկեղեցիներն իրոք դատարկ են
եղել, իսկ թատրոնները «յամենայն ժամ» խուռն ամբոխով լեցուն։ Բայց
հայոց աշխարհը ծածկված է վանքերի, եկեղեցիների ու մատուռների ալի-
բակ ու կանգուն շինություններով, և մինչև այժմ շինք գտել թատրոնա-
կան շինքի որևէ հետք։ Սա, իհարկե, հակառակն ապացուցող փաստարկ չէ։
Միջնադարում, մանավանդ VII դարում, եկեղեցին չէր կարող կորցնել իր
հասարակական դերը։ Եկեղեցու հայրերի տաճնապալից խոսքերը ոչ այնքան
նրանց ժխտման պաթոսով պետք է բացատրել, որքան ոճի առանձնահատկու-
թյամբ։ Համենայն դեպս, այդ պաթոսին համարժեք վերաբերմունք չենք տես-
նում միջնադարյան կանոնագրքերում ու դատաստանագրքերում։ Արգելով
օրենքները թատրոնի համար անհամեմատ մեղմ են երևում, քան ճառերը։
Վերամբարձ տոնը, շափազանցող մակդիրները պարզապես հոնետրական, ոճա-
կան դարդարանքներ են։ Մայրագումեցին ակնհայտորեն ընդօրինակում է
բյուզանդական եկեղեցու հայրերի, հատկապես Ոսկեբերանի խոսելակերպը։
Այս դեպքում էլ իրավիճակը չի փոխվում։ Թատերասիրությունը միջնադար-
յան հեղինակների տևումինով՝ «գուսանամուլությունը», միջնադարյան մարդու
կենցաղի ու հոգեբանության անհրաժեշտ մասն է եղել և, այնուամենայնիվ, չի
բացառել այդ նույն մարդու եկեղեցասիրությունը։

Հիմքեր չկան մտածելու, թե միջնադարում թատրոնը խարխիլ է եկեղե-
ցու հեղինակությունը։ Հասարակական մտածողություն այդ երկու հակառակ
իրողությունները միջնադարյան կենցաղում ունեցել են կարծես ներդաշնակ ու
հավասարակշիռ դիրք. մեկի գոյությունը չի արժեզրկել մյուսին, չի բացառել
նրա դերը։ Եվ դժվար է ասել, թե միջնադարյան Հայաստանում եկեղեցու
պայքարը թատրոնի դեմ իսկապես սուր ձևեր է ընդունել։ Հայտնի է, որ հայ
եկեղեցին, հատկապես վաղ շրջանում, հետևողական պայքար է մղել հեթանո-
սական կենցաղի ու աշխարհայացքի բոլոր դրսևորումների դեմ, և դա ունեցել
է իր պատմական արդարացումը։ Հայտնի է, թե կրոնաքաղաքական ինչ սուր
բնույթ են ունեցել դավանաբանական վեճերը, ինչպիսի հալածանքներ է են
ենթարկվել այլադավանությունը, աղատախոհությունը, հերձվածողությունը,
ինչպես են հալածվել աղանդները կամ ինչ թղթեր են գրվել պավլիկյանների
դեմ։ Թատրոնի, որպես արվեստի, ժխտման այս ընդհանուր կրոնաքաղաքական

¹³² Տե՛ս Գ. Գոյն, 2000 лет армянского театра, т. I, II, 1952 (т. II, стр. 41—44, 174):
Է. Հովհաննիսյան, Թատրոնը միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1978, էջ 273—276։

սլաւոնացի միջին հոսանքներից է և, մեղ հայտնի տվյալներով, բարոյական պարսավանքներից ավելի հեռուն չի գնացել: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ հոգեւորականներն էլ շատ հեռու չեն մնացել «ի թատերաց», սլարոլ կդաւնա, որ սլաւոնացի շատ դեպքերում եղել է ձեւական: Քրիստոնեութեան բարոյագաղափարական գոկտրինան պաշտպանելը եղել է ամեն մի քրիստոնեայ հեղինակի սրբազան պարտքը, և ամեն մի գրիչ վերցնող թատրոնի դեմ ասել է մեկ-երկու խոսք հավուր պատշաճի, շատ անգամ էլ ոչինչ չի ասել:

Միջնադարում գիրքը, գրիչն ու քերթողական արվեստը մնում են գերազանցապես աստծո սպասավորների սեփականութեանը: Իսկ հասարակական ընդհանուր գիտակցութեանը կարգավորում է ոչ միայն գրավոր խոսքով: Քերթողական արվեստը կամ գրականութեանը միջնադարյան աշխարհիկ կյանքի լիարժեք խորհրդանիշը չէր: Միջնադարյան անհատի կենցաղային կենսական սլահանջներն այնքան էլ կառավար չէին դրի և գրականութեան հետ: Գիրքը միջնադարյան մարդու համար իհարկե եղել է ակնածանքի և պաշտամունքի առարկա, բայց ոչ միշտ ըմբռնված, ոչ միշտ կյանքին ու կենցաղին մասնակից: Միջնադարյան մարդը սիրել է «Ավետարանը», «Ժամագիրքը», բայց նրան շատ ավելի հասկանալի ու սիրելի են եղել առակը, խաղը, երգն ու խրատաճանքը: Իսկ թատրոնը և թատերականացված խաղերն ու հանդեսները արտահայտել են նրա իրական, այսաշխարհային ձգտումները, մարդկային կենդանի վարքագիծ՝ իրականութեանը իմաստավորելով կենդանի արվեստով:

III—IX դդ. հայկական մշակույթի ուսումնասիրութեանն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ հայ ժողովուրդը ժամանակի քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքում ասլրել է բազմակողմանի և հարուստ մշակութային կյանքով, կերտել ու թողել է նշանավոր ժառանգութեան մատենագրութեան, մասնավորապես սլատմագրութեան, փիլիսոփայութեան, բնական գիտութեանների, ինչպես նաև շարտարապետութեան ու արվեստի մյուս բնագավառներում: Հայ ժողովուրդը ստեղծագործել և մարդկային մշակույթի գանձարանն է մուծել մեծարժեք գանձեր, ինչպես հոգևոր, նույնպես և նյութական մշակույթի ասպարեղում:

Վաղ ֆեոդալական մշակույթն իր զորեղ անդրադարձն ունեցալ երկրի ողջ կյանքի վրա: Լինելով նոր սոցիալ-տնտեսական հարաբերութեանների արգասիքը, հայ ֆեոդալական հասարակութեան ինքնագիտակցութեան աճի և հասունութեան արտահայտութեանը, քաղաքական անբարենպաստ սլայմաններում այն միաժամանակ ծառայեց համազգային կյանքի կայունացմանն ու արտաքուստ միշտ սպառնացող վտանգի դիմագրավմանը, իսկ ստեղծված արժեքներով դասական օրինակ հանդիսացալ բազում սերունդների համար և իր պատշաճ տեղը գրավեց համամարդկային մշակույթի պատմութեան մեջ:

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

- Մոտ 170—210 թթ.—Հերոդիանոս պատմիչ:
 196—198 թթ.—Վաղարշ Բ Արշակունի՝ արքայ Հայոց Մեծաց:
 199—216 թթ.—Ռե Արդար՝ թագավոր վրաց:
 191—207 թթ.—Վաղարշ Դ՝ արքայից արքա պարթևական:
 193 թթ.—Կոմմոգոս կայսեր սպանությունը:
 193—284 թթ.—Հին աշխարհի ստրկատիրական հասարակության ճգնաժամը, որը ընդգրկել է Բամբոզի Հռոմեական կայսրությունը:
 193—211 թթ.—Սեպտիմիոս Սեբրոս՝ կայսր Հռոմի:
 194 թթ.—Հայոց թագավոր Վաղարշ Ի-ի և Սեպտիմիոս Սեբրոս կայսեր միջև կնքված համաձայնագիրը:
 196 թթ.—Միջագետքի վերագրավումը պարթևական թագավոր Վաղարշ Գ-ի կողմից:
 198—217 թթ.—Կարակալա (Սեպտիմիոս Բասիանոս, 196 թ. ստացավ Անտոնինոս Օգոստոս անունը)՝ Մարկոս Ավրելիոս:
 198—216 թթ.—Խոսրով Ա Արշակունի՝ արքայ Հայոց Մեծաց:
 199 թթ.—Խաղաղության դաշինք Սեբրոս կայսեր և պարթևական արքայից-արքա Վաղարշ Դ-ի միջև:
 201—202 թթ.—Գարարգերդի արգաստի մահը:
 202 թթ.—Սեպտիմիոս Սեբրոսը (3-րդ անգամ) և Սեպտիմիոս Բասիանոս Անտոնինոսը՝ Հռոմի կոնսուլներ:
 208—223 թթ.—Վաղարշ Ե՝ պարթևական արքայից արքա:
 208—209 թթ.—Սասանի որդի Փափազը հափշտակում է Պարսի արքայական գահն իր և «մարզպան և շահրպար Պարսի»:
 209 թ.—Փափազը իր ավագ որդուն՝ Շապուհին հայտարարում է Ստաբիլի թագավոր (208—229):
 213 թ.—Արտավանը՝ Վաղարշ Ե-ի եղբայրը, իրեն հռչակեց պարթևական արքայից արքա:
 214—216 թթ.—Արգար Ժ Սեբրոս՝ Օսրոնեի թագավոր:
 216—222 թթ.—Անտոնինոս Հելիոգաբալ՝ Հռոմի կայսր:
 222—235 թթ.—Ալեքսանդր Սեբրոս:
 227 թ.—ապրիլի 28-ին՝ Ումիդգականի ճակատամարտը:
 227—243 թթ.—Արտաշիլ Ա. Թափազան՝ արքայից արքա Երանշահի՝ Սասանյան դինաստիայի իշխանության սկիզբը:
 235—238 թթ.—Մաքսիմինոս Բրակացի:
 238—244 թթ.—Գորդիանոս Գ (Մարկոս Անտոնինոս Գորդիանոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
 237—238 թթ.—Մծրինի և Խառնի գրավումը պարսկական զորքերի կողմից:
 242 թ.—Գորդիանոսը պատերազմ հայտարարեց պարսիկներին:
 243 թ.—Հռոմեական զորավար Տիմոսթևոսի մահը:
 244 թ. փետրվարի 21-ին՝ ճակատամարտ Մեսիխես (կամ Բեթ-Մաշկենես) վայրում:
 244—249 թթ.—Փիլիպպոս Արաբ (Մարկոս Հուլիոս Փիլիպպոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
 244 թ.—Փիլիպպոս Արաբը խաղաղության դաշն կնքեց պարսիկների հետ:
 248—276 թթ.—Ներսես՝ որդի Շապուհ Ա-ի:
 249—251 թթ.—Դեկոս (Գալոս Մեսիոս կլիմոսոս Տրայանոս Դեկոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
 251—253 թթ.—Գալլոս (Գալոս Վերիոս Տրեբոնիանոս Գալլոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
 252—325 թթ.—Գրիգոր Լուսավորիչ:
 253 թ.—Պարսկական զորքերը ներխուժեցին հռոմեական պրովինցիա Սիրիան:

- 253 թ.—Սասանյանները զրավում են Հայաստանը:
- 253—255 թթ.—Վոաց թագավորության ևնթարկումը Սասանյան Իրանին:
- 253—260 թթ.—Վալերիանոս (Պուբլիոս Լիկինիոս Վալերիանոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 253—268 թթ.—Գալլիենոս (Պուբլիոս Լիկինիոս էգնատիոս Գալլիենոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 253—261 թթ.—Արտավազդ Ե՝ «Արմենիայի մեծ թագավոր»:
- 256 թ.—Վալերիանոսն իր բանակով գալիս է Արևելք:
- 259 թ.—Պարսկահռոմեական պատերազմի սկիզբը:
- 260 թ.—Վալերիանոս կայսրը զերի ընկավ Շապուհ Ա-ի ձեռքը:
- 261 թ.—Արտավազդ Ե-ին գահընկեց են անում և, ըստ երևույթին, սպանում:
- 261—272 թթ.—Որմիզդ-Արտաշիր՝ «Արմենիայի մեծ թագավոր»:
- 261—293 թթ.—Պարսկական տիրապետությունը Հայաստանի մեծագույն մասում:
- 262 թ.—Շապուհ Ա-ի՝ «Քասար-ի Ջարդուշա»-ի արձանագրությունը:
- 262—264 թթ.—Օղենատոսը շարունակեց պատերազմը պարսիկների դեմ և կարողացավ Եղիսիան ազատել պաշարումից:
- 264—272 թթ.—Որմիզդ-Արտաշիրը (կամ հոսորով-Որմիզդ-Արտաշիրը)՝ «Արմենիայի մեծ թագավոր»:
- 266/7—273 թթ.—Օղենատոսին հաջորդեց նրա անշափահաս որդին՝ Վահրամիս-Աթենագորը:
- 268—270 թթ.—Կլավդիոս Բ, Գոթական (Մարկոս Ավրելիոս Կլավդիոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 270—275 թթ.—Ավրելիանոս (Գոմիտիոս Ավրելիանոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 270 թ.—Ավրելիանոսի զորավար Պրոբոսը ետ նվաճեց Եգիպտոսը՝ Ալեքսանդրիա մայրաքաղաքով:
- 271 թ.—Ավրելիանոսի բանակը սկսում է իր արշավանքը:
- 272—273 թթ.—Որմիզդ Ա (Որմիզդ-Արտաշիր)՝ «արքայից արքա Երան և Աներան»:
- 273—276 թթ.—Որմիզդակ՝ «Արմենիայի մեծ թագավոր»:
- 273—276 թթ.—Վառահրան Ա՝ «արքայից արքա Երան և Աներան»:
- 274—276 թթ.—Տրդատ՝ (առաջին անգամ) թագավոր հռոմեական Հայաստանի:
- 274 թ.—Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան:
- 275—276 թթ.—Տակիտոս (Մարկոս Կլավդիոս Տակիտոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 276—288 թթ.—Պրորոս (Մարկոս Ավրելիոս Պրորոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 276—293 թթ.—«հոսորով»-Ներսեհ՝ «Արմենիայի մեծ թագավոր» պարսկական Հայաստանում:
- 276—293 թթ.—Վառահրան (Վռամ Բ)՝ «արքայից արքա Երան և Աներան»:
- 282—283 թթ.—Կարոս (Մարկոս Ավրելիոս Կարոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 284—305 թթ.—Դիոկղետիանոս (Գայոս Ավրելիոս Վալերիոս Դիոկղետիանոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 284—305 թթ.—Մաքսիմիանոս (Մարկոս Ավրելիոս Վալերիան Մաքսիմիանոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 287 թ.—Տրդատ Գ-ն վերջնականապես հաստատվեց իր գահին:
- 287—293 թթ.—Տրդատը հռոմեական Հայաստանի թագավոր:
- 293 թ.—Ներսեհը Տրդատ Գ-ին նաև պարսկական Հայաստանի թագավոր է ճանաչում՝ «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց» տիտղոսով:
- 293—330 թթ.—Տրդատ Գ Մեծ:
- 293—311 թթ.—Գալերիոս (Գայոս Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 296—297 թթ.—Պարսկահռոմեական պատերազմ Միջագետքում:
- 297 թ.—Ճակատամարտ հռոմեակական ուժերի և պարսիկների միջև Հայաստանում:
- 298 թ.—Մծբինի 40-ամյա դաշնագիրը:
- 301 թ.—Մեծ Հայքի արքունիքի և զորամասերի մկրտությունը Բագավանում՝ Եփրատ-Արածանի գետում, որով քրիստոնեությունը Հայաստանում ճանաչվեց որպես պետական կրոն: Տրդատ Գ Մեծը ստանում է «Յովհաննէս մկրտության անունը և Բագավանում հիմնում իր անվանական տաճարը՝ «Յովհաննէս-Մկրտչի» բաղնիքիկան:
- 301 թ.—Գրիգոր Լուսավորիչը ձեռնադրվեց Մեծ Հայքի արքեպիսկոպոս՝ «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»: Կաթողիկոս էր 301—325 թթ.:
- 303 թ.—Էմիաճնի տաճարի հիմնադրումը:

- 305—313 թթ.—Մարտիմիանոս Գայոս՝ կայսր Հռոմի:
- 306—337 թթ.—Կոստանդիանոս Ա Մեծ (Փլավիոս Վալերիոս Կոստանդինոս Օգոստոս)՝ կայսր Հռոմի:
- 308—324 թթ.—Լիկիանոս կեսար:
- 309—379 թթ.—Շապուհ Բ Երկարակյաց:
- 311—312 թթ.—Հայ-հռոմեական սաղմական ընդհարումները:
313 թ.—«Մելանի էդիկտ»:
- 324—337 թթ.—Կոստանդիանոս Ա՝ բացարձակ միապետ Հռոմեական կայսրության:
- 325—333 թթ.—Արիստակես Ա՝ «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»:
- 325 թ. մայիսի 19-ին—Նիկիա ջաղաքում հրավիրվեց առաջին տիեզերական ժողովը, որանշրջնականվեց «Նիկիական հանգանակը»:
- 330—336/7 թթ.—Նուրով Բ՝ «մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց»:
330 թ. մայիսի 11—Կոստանդիանոս Ա Մեծ կայսրն իր մայրաքաղաքը Հռոմից տեղափոխեց Բյուզանդիոն, որը նրա պատվին վերանվանվեց Կոստանդնուպոլիս:
- 333—347 թթ.—Վրթանես արքեպիսկոպոս՝ «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»:
335 թ.—Հյուսիսային լեռնակոնները մաղբուխների Սանեսոսն թագավորի ղրխավորությանը արշավեցին Հայաստան և գրավեցին Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:
336/7 թ.—Նուրով Բ-ի դեմ ապստամբում են Աղձնիքի «մեծ րյեաշխ» Բակուրը և Բղնուհիքի Գառարեն նախարարը:
- 337—344 թթ.—Տիրան՝ «մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց»:
- 337—361 թթ.—Կոստանդիոս՝ կայսր Հռոմի:
338 թ.—Շապուհ Բ-ի զորքերը պաշարում են Մծրին քաղաքը:
- 341—344 թթ.—Հուսիկ արքեպիսկոպոս՝ «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»:
341/5 թ.—Կայսրությունը վերսկսում է պատերազմական գործողությունները Սասանյանների դեմ:
345 թ.—Ճակատամարտ Սինգարայի մոտ:
- 353—372 թթ.—Ներսես Մեծ՝ «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»:
- 348—352 թթ.—Փառեն Աշտիշատեցի արքեպիսկոպոս՝ «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»:
- 345—368 թթ.—Վասակ Մամիկոնյան՝ «սպարապետ Հայոց Մեծաց»:
- 353—372 թթ.—Ներսես Ա Մեծ՝ «կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»:
354 թ.—Աշտիշատում Ներսես Ա կաթողիկոսը գումարեց առաջին եկեղեցական օրենսդիր ժողովը:
358 թ.—Արշակավանի կործանումը:
359 թ.—Շապուհ Բ-ն զալիս է Միջագետք և 73 օր տևած պաշարումից հետո վերցնում Ամիղը:
- 361—363 թթ.—Հուլիանոս «Ուրացող»՝ կայսր Հռոմի:
- 361—440 թթ.—Մեսրոպ Մաշտոց:
- 363—364 թթ.—Հովիանոս՝ կայսր Հռոմի:
363 թ.—Հովիանոսը Իրանի հետ հաշտություն է կնքում հրեսուն տարով (մինչև 393 թ.), որը համարվում է «ամոթալի»:
- 364—367/8 թթ.—Վասակ Մամիկոնյանը զլխավորում է հայ ժողովրդի ներոսական պայքարը Սասանյան Պարսկաստանի ներխուժումների դեմ:
- 364—378 թթ.—Վաղես՝ կայսր Հռոմի:
- 368—369 թթ.—Հայաստանի նշանավոր քաղաքների՝ Արտաշատի, Վաղարշապատի, Երվանդաշատի, Զարհնավանի, Զարիշատի և Վանի ավերումը պարսից զորքերի կողմից:
- 369—373 թթ.—Պայ՝ «թագաւոր Հայոց Մեծաց»:
371 թ.—Զիրայի ճակատամարտը:
- 371—372 թթ.—Հաշտության կնքումը Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև:
372—376 թթ.—Շահակ Մանազկերտցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
374—378 թթ.—Վարդգես Արշակունի՝ «Մեծ թագաւոր Հայոց»:
376—380 թթ.—Զավեն Մանազկերտցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
378—385 թթ.—Արշակ Գ՝ «Մեծ թագաւոր Հայոց»:
379—395 թթ.—Թեոդոսիոս Ա Մեծ՝ կայսր:

- 379—383 ԲԲ.—Արտաշիր Բ՝ Պարսից արքայից արքա:
- 380—387 ԲԲ.—Ասպուրակես Մանազկերտցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 380—450 ԲԲ.—Եզնիկ Կողբացի:
- 383—388 ԲԲ.—Շապուհ Գ՝ Պարսից արքայից արքա:
- 383—384 ԲԲ.—Պաքսկահոռնեական բանակցություններ են սկսվում Մեծ Հայքի Թագավորության բաժանման վերաբերյալ:
- 385 Բ.—Մեծ Հայքի Թագավորության տարածքի բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև:
- 385—387 ԲԲ.—Արշակ Գ՝ Հայաստանի՝ Բյուզանդիայի տիրապետության տակ անցած մասի Թագավոր:
- 385—388 ԲԲ.—Խոսրով Գ՝ Հայաստանի՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ անցած մասի Թագավոր:
- 388—439 ԲԲ.—Սահակ Ա Պարթև՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 388—414 ԲԲ.—Վուամշապուհ՝ «Մեծ Թագավոր Հայոց»:
- 395 Բ.—Հռոմեական կայսրության բաժանումը Արևելյան Հռոմեական կայսրության (Բյուզանդիա) և Արևմտյան Հռոմեական կայսրության:
- 393—404/5 ԲԲ.—Հայոց զրեհի ստեղծման ժամանակաշրջանը:
- 395—406 ԲԲ.—Արկաղիոս՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության կայսր:
- 395—423 ԲԲ.—Հոնորիոս՝ Արևմտյան Հռոմեական կայսրության կայսր:
- 405—425 ԲԲ.—Ատտիկոս՝ պատրիարք «Երեզրական»:
- 408—450 ԲԲ.—Թեոդոսիոս Բ՝ բյուզանդական կայսր:
- 410—492 ԲԲ.—Մովսես Խորենացի՝ (Քերթովահայր):
- 419—421 ԲԲ.—Ասպատաբական շարժում ներսես Զինբրակացու ղրխավորությամբ:
- 421—422 ԲԲ.—Պարսկարյուզանդական պատերազմը:
- 421—439 ԲԲ.—Վուստ Ե Գոռ՝ Պարսից արքայից արքա:
- 422 Բ.—Հիսնամյա խաղաղության դաշնագիր (մինչև 472 Բ.) Բյուզանդիայի և Սասանյան Իրանի միջև:
- 422—428 ԲԲ.—Արտաշես Արշակունի՝ Թագավոր Հայոց:
- 428 Բ.—Արտաշեսի դահլենկցությունը: Հայ Արշակունիների ղինաստիայի վերացումը:
- 437—451 ԲԲ.—Հովսեփ Ա Հողոցմեցի՝ կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ:
- 429 Բ.—Սահակ Պարթևի մահը:
- 439—457 ԲԲ.—Հաղկերտ Բ՝ Պարսից արքայից արքա:
- 442 Բ.—Օշականի եկեղեցի-դամբարանի կառուցումը Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանի վրա՝ Վահան Ամատունու կողմից:
- 450 Բ.—Հաղկերտ Բ-ը հրամայում է նախարարներին երկրպագել զրադաշտական կրակը:
- 450—451 ԲԲ.—Հոնորի-խիոնիտների հաղթանակը Հաղկերտ Բ-ի դեմ:
- 450—451 ԲԲ.—«Հայոց պատերազմը»՝ հայ ժողովրդի մեծ արվատամրոփյունը Սասանյան Պարսկաստանի լծի դեմ:
- 450—457 ԲԲ.—Մարկիանոս կայսր:
- 451 Բ. մայիսի 26-ին—Ավարայրի ճակատամարտ՝ Վարդանանց հերոսամարտը:
- 451 Բ.—Չորրորդ Տիեզերական ժողովը Քաղկեդոնում:
- 452 Բ.—Տիգրանում կազմվեց հանդիսավոր ատյանը:
- 452 Բ.—Սասանյանների կողմից նեստորականության ճանաչումը իբրև Իրանում ապրող քրիստոնյաների միակ պաշտոնական դավանանք:
- 456—461 ԲԲ.—Մովսես Ա Մանազկերտցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 456—502 ԲԲ.—Վախտանգ Գորգասար՝ Թագավոր Վրաց:
- 457—478 ԲԲ.—Լևոն Ա Մեծ Թրակացի՝ բյուզանդական կայսր:
- 461 Բ.—Աղվանից Թագավորության վերացումը և մարզպանության վերածվելը «Լեոնան» անունով:
- 461—478 ԲԲ.—Գյուտ Ա Արահեզացի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 464 Բ.—Ատրորմիզդ՝ մարզպան Հայոց:
- 464—481 ԲԲ.—Մարզպան Ատրվշնասպ «Յուզմանդհանա»:
- 467 Բ.—Մահացավ Աշուշա վրաց բղևիսը:
- 471 Բ.—Տիգրոն ժամանեց Գյուտ կաթողիկոսը:

- 474—491 ԲԲ.—Զենոն՝ բյուզանդական կայսր:
- 476 Բ.—Գլինուս ժողովուրդը կործանում է պարսկական զրադաշտական համայնքի տարուշանքը:
- 476—484 ԲԲ.—Հակոբ՝ Տուրաալի եպիսկոպոս:
- 481—484 ԲԲ.—Սահակ Բագրատունու և Վահան Մամիկոնյանի զլխավորած համաժողովրդական ապստամբությունը:
- 481—482 ԲԲ.—Սահակ Բագրատունի՝ մարզպան Հայոց՝ «տանուտէր Հայոց» տխուղոտով:
- 482 Բ.—Պատմահայր Մովսէս Խորենացին մարզպան Սահակ Բագրատունուն ներկայացրեց իր «Հայոց պատմությունը»:
- 482 Բ.—Պարսից զորքերի ներխուժումը Հայաստան:
- 482 Բ.—Ճարմանայնի ճակատամարտը, որտեղ զոհվեց մարզպան Սահակ Բագրատունին: Մովսէս Խորենացին գրեց իր «Ռզըր»:
- 482 Բ.—Յազդ Սյունեցու գլխատումը Սասանյանների կողմից:
- 482 Բ.—«Հենոտիկոնի» («Միավորության գրի») հրատարակումը:
- 483 Բ.—Պարսից զորքերի ներխուժումը Հայաստան:
- 484—491 ԲԲ.—Վաղարշ՝ արքայից արքա:
- 484 Բ.—Նվարտակի հաշտության պայմանագրի կնքումը:
- 485 Բ.—Վահան Մամիկոնյանը Հայաստանի պարսկական մասի գերագույն կառավարիչ՝ «տանուտէր Հայոց» և «սպարապետ Հայոց»: Այնուհետև մարզպանական Հայաստանը հայերի մոտ կոչվում է «Տանուտիրական երկիր»:
- 488—531 ԲԲ.—Կալատ Բ՝ արքայից արքա:
- 490—506 ԲԲ.—Բարգն Ա Օթմանցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 491—518 ԲԲ.—Անաստաս՝ կայսր:
- 492 Բ.—Հայերի ապստամբությունը Կալատի դեմ:
- 502 Բ.—Կալատի զորքերի ներխուժումը բյուզանդական Հայաստան:
- 503 Բ.—Բյուզանդական զորավար Կելերիոսը դուրս եկավ Սասանյանների դեմ:
- 506 Բ.—Անաստաս կայսեր հրովարտակը:
- 506 Բ.—Խաղաղության դաշնագիր Բյուզանդիայի և Սասանյանների միջև:
- 506—512 ԲԲ.—Բարգն Ա՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 511 Բ.—Պարսիկ Բււրգանը (509—520) Հայաստանի մարզպան:
- 518—527 ԲԲ.—Հուստինոս Ա՝ կայսր:
- 527—565 ԲԲ.—Հուստինիանոս Ա՝ կայսր:
- 531 Բ. սպրիլ—Պարսկական զորքը պարտության մատնեց բյուզանդական զորքերին:
- 531—579 ԲԲ.—Խոսրով Անուշիրվան՝ արքայից արքա:
- 532 Բ.—«Հավիտենական» հաշտություն երկու պետությունների միջև:
- 535 Բ. հուլիսի 23—Հուստինիանոս կայսեր էգիկոսը հայոց ժառանգական իրավունքի մասին:
- 540 Բ.—Խոսրով Ա Անուշիրվանը մեծ զորքով մտավ Բյուզանդական կայսրության սահմանները:
- 540 Բ.—Պարսկաբյուզանդական երկրորդ պատերազմի սկիզբը:
- 544 Բ.—Խոսրով Ա Անուշիրվանը ներխուժեց Միջագետք:
- 545 Բ.—Բյուզանդական զենսպանները Տիլբոնում զինադադար կնքեցին հինգ տարի ժամանակով:
- 548 Բ.—Դավադրություն Հուստինիանոսի և նրա զորավար Բելիսարիոսի դեմ:
- 548—557 ԲԲ.—Ներսես Բ Բագրևանդացի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 552 Բ.—Նոր հնգամյա զինադադար Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև:
- 554 Բ. մարտի 29—Դվինում գումարված եկեղեցական ժողովը դատապարտում է քաղկեդոնական դավանանքը և վերջնականապես խզում իր կապերը բյուզանդական «տիեզերական» եկեղեցու հետ:
- 557—574 ԲԲ.—Հովհաննես Բ Գարեղենացի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 562 Բ.—50-ամյա հաշտության պայմանագիր Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև:
- 564 Բ.—Խոսրով Ա-ն Հայաստանի մարզպան է նշանակում Սուրեն Ճիշովը՝ Վշնասպին:
- 565—578 ԲԲ.—Հուստինիանոս Բ՝ կայսր:
- 570 Բ. սեպտեմբերի 1—Կնքվում է հայ-բյուզանդական դաշինքը:

- 571 Բ.—Սյունիքի իշխան Վահանը առանձնացավ մարզպանական Հայաստանից։
- 571—640 ԲԲ.—Սյունիքի իշխանության անջատված վիճակը Հայաստանի մնացյալ մասերից։
- 572 Բ.—Հայ ժողովրդի ապստամբությունը Պարսկաստանի դեմ։
- 572 Բ.—Պարսկարյուզանդական 20-ամյա պատերազմի սկիզբը։
- 572 Բ.—Բյուզանդական արևելյան բանակի գլխավոր հրամանատար Մարկիանոսը զորք է հավաքում և հաջորդ տարվա վաղ զարնանը ամայացնում պարսիկներին ենթակա Ադձնիքը։
- 574—604 ԲԲ.—Մովսես Բ Եղվարդեցի՝ կաթողիկոս Հայոց։
- 575—578 ԲԲ.—Նուամյա ղինադպար Սասանյան Իրանի և Բյուզանդիայի միջև։
- 579—590 ԲԲ.—Որմիզդ Դ՝ արքայից արքա։
- 582—602 ԲԲ.—Մավրիկիոս՝ կայսր։
- 590—628 ԲԲ.—Խոսրով Բ Փարվեզ՝ արքայից արքա։
- 591 Բ.—Պարսկարյուզանդական հաշտության պայմանագիրը, Հայաստանի երկրորդ բաժանումը։
- 591 Բ.—Եկեղեցական ժողովը Կ. Պոլսում։
- 595 Բ.—Բյուզանդական և պարսկական տիրապետությունների դեմ ուղղված ապստամբությունը Հայաստանում։
- 599—616 ԲԲ.—Կյուրիոն՝ կաթողիկոս Վրաց։
- 602—610 ԲԲ.—Փոկաս՝ կայսր։
- 604—606 ԲԲ.—Կարայի պաշարումը պարսիկների կողմից։
- 607—610 ԲԲ.—Աբրահամ Ա Աղրաթանցի՝ կաթողիկոս Հայոց։
- 608 Բ.—Վրաց եկեղեցու անջատումը Հայոց եկեղեցուց։
- 610—685 ԲԲ.—Անանիա Շիրակացի։
- 610—641 ԲԲ.—Հերակլ՝ կայսր։
- 614 Բ.—Երուսաղեմի գրավումը պարսկական զորքերի կողմից և խաչի գերեվառումը։
- 615/6 Բ.—Ալեքսանդրիայի գրավումը պարսիկների կողմից։
- 615/6 Բ.—Տիգրանի եկեղեցական ժողովը։
- 611—628 ԲԲ.—Կոմիտաս Ա Ադձնցի՝ կաթողիկոս Հայոց։
- 618 Բ.—Հոփսիմեի տաճարի կառուցումը։
- 618/9 Բ.—Քաղկեդոնի գրավումը պարսկական զորքերի կողմից։
- 623—630 ԲԲ.—Մրենի տաճարի կառուցումը։
- 624—631 ԲԲ.—Բագարանի տաճարի կառուցումը։
- 627 Բ.—Հերակլի բանակը պարսության է մատնում պարսկական զորքին։
- 628 Բ.—Խոսրով Բ-ի սպանությունը, նրա որդի Կավաս Շերսյեի թագադրությունը, Հերակլի հետ հաշտության պայմանագրի կնքումը։
- 628—630 ԲԲ.—Քրիստոսիոր Ա Ապահունի՝ կաթողիկոս Հայոց։
- 629—633 ԲԲ.—ՄՃԺ Գնունի՝ պատրիկ Հայոց։
- 630 Բ.—Գայանեի տաճարի կառուցումը։
- 630—641 ԲԲ.—Եզր Փառամնակերտացի՝ կաթողիկոս Հայոց։
- 631—639 ԲԲ.—Բագավանի տաճարի կառուցումը։
- 633 Բ.—Կարնո քաղաքի ժողովը։
- 633—639 ԲԲ.—Դավիթ Սահաունի՝ պատրիկ Հայոց։
- 630—640 ԲԲ.—Պաղեստինի և Ասորիքի նվաճումը արաբների կողմից։
- 635 Բ.—Գամասկոսի գրավումը Խալիդ իբն ալ-Վալիդ զորավարի կողմից։
- 636 Բ.—Բյուզանդական զորքի ջախջախումը Յարմուք գետի ափին։
- 637 Բ.—Կաղիսիայի ճակատամարտում Սասանյան Իրանը ջախջախիչ պարտություն կրեց և Տիգրոնն ընկավ արաբների ձեռքը։
- 639 Բ.—Իլյադ իբն Դանմի հրամանատարությունից տակ արաբներն անցան Եփրատը։
- 639—641 ԲԲ.—Արաբները նվաճեցին Ատրպատականը։
- 639—654 ԲԲ.—Թեոդորոս Ռշտունի՝ իշխան Հայոց։
- 640 Բ.—Արաբները ժամանակավորապես նվաճեցին Չորրորդ Հայքը։
- 641—661 ԲԲ.—Ներսես Գ Տայեցի (Իշխանցի)՝ կաթողիկոս Հայոց։
- 642/3 Բ.—Թեոդորոս Ռշտունին և Պոռոպը Ադձնիքի վրայով մտան Վերին Միջագետք։
- 643 Բ.—Զվարթնոցի տաճարի հիմնադրումը (ավարտվել է 661 Բ.)։

- 644—656 թթ.—Օսման՝ խալիֆա:
- 649 թ.—Բեռդորոս Ռշտունին ուղարկվում է Հայաստան:
- 649 թ.—Դվինի ժողովը:
- 652 թ.—Պաժմանազիր՝ Բեռդորոս Ռշտունու և Մուավիայի միջև:
- 654—661 թթ.—Համադասպ Մամիկոնյան՝ Հայոց իշխան:
- 656—661 թթ.—Պայքար Ալի խալիֆայի դեմ:
- 658—659 թթ.—Հաշտություն Մուավիայի և Կոստանդ Բ կայսեր միջև:
- 661—667 թթ.—Անաստաս Ա Ակոռեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 661—680 թթ.—Մուավիա՝ խալիֆա:
- 661—685 թթ.—Գրիգոր Մամիկոնյան՝ իշխան Հայոց:
- 666 թ.—Անանիա Շիրակացին Անաստաս Ա կաթողիկոսին ներկայացրեց իր «Աշխարհա-
ցոյց» աշխատությունը:
- 669, 674—680 թթ.—Կատաղի զոտեմարտ խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև:
- 680 թ.—Տրուլլի Լիկեղեցական ժողովը:
- 687—677 թթ.—Իսրայել Ա Օթմսեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 687—703 թթ.—Սահակ Գ Զորոփորեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 684 թ.—Խաղարհերի արշավանքը դեպի Աղվանք:
- 685—689 թթ.—Աշոտ Բագրատունի՝ իշխան Հայոց:
- 687 թ.—Պաժմանազիր խալիֆայության ու Բյուզանդիայի միջև:
- 689—639 թթ.—Ներսէճ Կամսարական՝ Հայոց իշխան:
- 639—701 թթ.—Սմբատ Բագրատունի՝ իշխան Հայոց (առաջին անգամ):
- 693 թ.—Մուհամմադը նշանակվում է Հայաստանի, Ատրպատականի և Ջաղիրայի (Վերին Միջագետք) փոխարքա:
- 695 թ.—Հուստինիանոս Բ կայսրն իր հակառակորդներից ձերբակալվեց և արսորվեց Քերսան:
- 695 թ.—Մուհամմադ զորավարը մտավ Զորորդ Հայք:
- 695—698 թթ.—Լեոնտիոս՝ կայսր:
- 698 թ.—Ապսիմերոս Տիրերիոս՝ կայսր:
- 701 թ.—Մուհամմադի մեծ արշավանքը դեպի Հայաստան:
- 701 թ.—Արմինիա փոխարքայության հիմնադրումը:
- 703—717 թթ.—Եղիա Ա Արճիշեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 703—726 թթ.—Սմբատ Բագրատունի՝ իշխան Հայոց (երկրորդ անգամ):
- 705 թ.—Խալիֆա դարձավ Վալիդը (Վլիթ), իսկ Բյուզանդիայի արսորյալ կայսր Հուստինիանոս Բ-ը նորից ափրացավ իր դահին:
- 706—709 թթ.—Արդ-ալ-Աղիզ՝ Արմինիայի ոստիկան:
- 709—732 թթ.—Մատամա իրն Արդ-ալ-Մալիբ՝ Ատրպատականի և Ջաղիրայի փոխարքա:
- 717—728 թթ.—Հովհաննես Գ Օձնեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 717—720 թթ.—Օմար՝ խալիֆա:
- 717—741 թթ.—Լևոն Գ՝ կայսր:
- 719 թ.—Դվինի Եկեղեցական ժողովը՝ Հովհան Գ Օձնեցու նախադահնությունը:
- 741—775 թթ.—Կոստանդին Ե՝ կայսր:
- 720—724 թթ.—Եղիզ Բ՝ խալիֆա:
- 724—744 թթ.—Հիշամ՝ խալիֆա:
- 724—725 թթ.—Հարիս՝ Արմինիայի ոստիկան:
- 725 թ.—Մանազկերտի ժողովը՝ Հովհան Գ Օձնեցու նախադահնությունը:
- 728—741 թթ.—Դավիթ Ա Արամոնեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 732 թ.—Մրուան իրն Մուհամմադը Արմինիայի, Ատրպատականի ու Ջաղիրայի փոխարքա:
- 732—749 թթ.—Աշոտ Բագրատունի՝ իշխան Հայոց:
- 741—775 թթ.—Կոստանդին Կոպրոնիմոս՝ կայսր:
- 741—764 թթ.—Տրդատ Ա Օթմսեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 747 թ.—Արու Մուսլիմի՝ ապստամբությունը Խորասանում:
- 749—752 թթ.—Մուշեղ Մամիկոնյան՝ իշխան Հայոց:
- 750—754 թթ.—Արու ալ-Աբբաս ալ-Սաֆֆահի (Աբյունարրու) խալիֆա:
- 752—770 թթ.—Սահակ Բագրատունի՝ իշխան Հայոց:
- 752—775 թթ.—Սմբատ Բագրատունի՝ սպարապետ:

- 752—754 թթ.—Եզիզ իրն Ուսայզ Սուլամ՝ Աբմինիայի ոստիկան:
- 754—759 թթ.—Հասան իրն Կահթարան՝ Աբմինիայի ոստիկան:
- 759—770 թթ.—Եզիզ իրն Ուսայզ՝ ոստիկան:
- 764—767 թթ.—Տրդատ Բ Դաննավորեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 767—775 թթ.—Սիրոն Բավոնեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 770—775 թթ.—Սմբատ Բագրատունի՝ իշխան Հայոց և սպարապետ:
- 774—775 թթ.—Հայ ժողովրդի մեծ ապստամբությունը խալիֆայության լծի դեմ:
- 775—788 թթ.—Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 775 թ. ապրիլի 15—ճակատամարտ Արճնշի մերձակայքում:
- 775 թ. ապրիլի 25—Արճնիի (Բաղրեանդ) ճակատամարտ:
- 775—785 թթ.—Մահդի խալիֆա:
- 775—781 թթ.—Աշոտ Բագրատունի՝ իշխան Հայոց:
- 781—785 թթ.—Օսման՝ Աբմինիայի կառավարիչ:
- 781—785 թթ.—Տաճատ Անձևացի՝ իշխան Հայոց:
- 785—809 թթ.—Հարուն ալ-Ռաշիդ:
- 788—790 թթ.—Ստեփաննոս Ա Դըվնեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 788—790 թթ.—Սուլայման՝ Աբմինիայի ոստիկան:
- 790—791 թթ.—Հովար Ա Դըվնեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 791—792 թթ.—Սողոմոն Ա Գառնեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 792—795 թթ.—Գեորգ Ա Բյուրականցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 804 թ.—Աշոտ Մսակեր Բագրատունին Աբբասյաններից պաշտոնապես ճանաչվեց որպես իշխան Հայոց:
- 795—806 թթ.—Հովսեփ Բ Փարպեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 806—833 թթ.—Դավիթ Բ Կահաղեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 817 թ.—Խուրրամյան շարժման գլուխ կանգնեց Բարեկը:
- 826—851 թթ.—Բագրատ Բագրատունի (աբատրիկ ալ-Բատարիկա)՝ իշխանաց իշխան Հայոց:
- 851—855 թթ.—Սմբատ Բագրատունի (ախոստովանող)՝ իշխան Հայոց և սպարապետ:
- 829—842 թթ.—Թևոփիլոս՝ կայսր:
- 833—855 թթ.—Հովհաննես Դ Ովայեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 837 թ.—Բարեկի պարտությունը:
- 842—856 թթ.—Թևոդորա՝ կայսրուհի:
- 847—861 թթ.—Մութավաբբիլ՝ խալիֆա:
- 852—855 թթ.—Բուղա՝ Հայաստանի ոստիկան:
- 855—862 թթ.—Աշոտ Բագրատունի՝ աիշխանաց իշխան Հայոց և Վրացա:
- 855—876 թթ.—Զաքարիա Ա Զաղեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 861 թ.—Թուրք ղորապետների ձեռքով սպանվեց Մութավաբբիլ խալիֆան:
- 862 թ.—Աշոտ Բագրատունին դարձավ աիշխանաց իշխան Հայոց և Վրացա:
- 877—897 թթ.—Գեորգ Բ Գառնեցի՝ կաթողիկոս Հայոց:
- 885 թ.—Աշոտ Ա Բագրատունին թագադրվեց և ստացավ թագավոր Հայոց և Վրացա տիտղոսը:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Պ Ի Տ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

1. ՄԱՐԿՍԻՉՄԻ ԿԱՍԻԿՆԵՐ

Մարքս Կ. Կապիտալ: Հ. Ա. Եր., 1954:

Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. М., 1940.

Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2-ое, т. 46, в. 1.

Էնգելս Ֆ. Դյուրացիական պատերազմը Գերմանիայում: Եր., 1940:

Էնգելս Ֆ. Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը: Եր., 1965:

Լենին Վ. Ի. Պետության մասին: Երկեր: 4-րդ հրատ., հ. 29, էջ 578—604:

Ленин В. И. Философские тетради. М., 1973.

2. ՍԿՋՐՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Ա. Հ Ա Յ Ե Ր Ե Ն

- Ագարաճեգի Պատմություն հայոց. Աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանաչեանց: Տիֆլիս, 1909:
- Ագարաճեգի Պատմություն հայոց. Թիֆլիս, 1914:
- Ագարաճեգի Պատմություն հայոց. Աշխարհարար թարգմանություն ներածականով ու ծանոթություններով Արամ Տեր-Ղևոնդյանի: Եր., 1977:
- Անանիա Նիրակացի. Տիեզերագիտութիւն և տոմար. Աշխատութեամբ Ա. Արրահամյանի: Եր., 1940:
- Աշխարհացոյց վարդապետի. Քննական հրատարակութիւն, Հայկ Պէրպլեւանի: Բարիզ, 1960:
- Գիրք Աստուածաշունչը Հին և նոր կտակարանաց. Հստ միարան վաղեմի զբաղրաց մերոց և յոյն բնագրաց: Վենետիկ, 1860:
- Գիրք թղթոց: Թիֆլիս, 1901:
- Գիրք հարցմանց երիցս երանեալ Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն: Կոստանդնուպօլիս, 1729:
- Դավիթ Անդր. երկեր. Թարգմանութիւնը, առաջադանը և ծանոթագրութիւնները Ս. Ս. Արևշատյանի: Եր., 1980:
- Դավիթ Անյաղբ. երկասիրութիւնը փիլիսոփայականը. Համահավար բնական բնագիրը և առաջարանը Ս. Ս. Արևշատյանի: Եր., 1980:
- Դավիթ Անյաղբ. Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտէլի. Համահավար քննական բնաշիրը, թարգմանութիւնը գրաբարից ուսերեն, առաջարանն ու ծանոթագրութիւնները Ս. Ս. Արևշատյանի: Եր., 1967:
- Դավիթ Անյաղբ. Սահմանը իմաստասիրութեան. Համահավար բնական բնագիրը, թարգմանութիւնը գրաբարից ուսերեն, առաջարանը և ծանոթագրութիւնները Ս. Ս. Արևշատյանի: Եր., 1960:
- Դավիթ Քերական. Մեկնութիւն քերականին. (Հրատարակեց Գ. Ջահուկյան):—Բանբեր Մատենադարանի, 1956, № 3, էջ 241—264:
- Եզնիկ վարդապետի Կողբացոյ Եզդ աղանդոց: Թիֆլիզ, 1914:
- Եզնիկ Կողբացի. Եզդ աղանդոց (Աղանդների հերքումը): Թարգմանութիւնը, ներածութիւնը և ծանոթագրութիւնները Ա. Ա. Աբրահամյանի: Եր., 1970:
- Եզնիկ Կողբացոյ Բագրևանդայ կոյսկոպոսի Եզդ աղանդոց: Վենետիկ, 1826:
- Ելիշէի վարդանանց պատմութիւնը: Թարգմանութեամբ, ներածական աստմասիրութեամբ և ծանոթագրութիւններով Ե. Տեր-Մինասյանի: Եր., 1946:
- Եղիշէի վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին: Աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասյանի Եր., 1957:
- Եսեբիասի Կեսարացոյ Պատմութիւն եկեղեցոյ: Յեղեալ յասորոյն ի հայ ի հինգերորդ դարու. Պարզարանեալ նոր թարգմանութեամբ ի յոյն բնագրէն ի ձեռն Հ. Աբրահամ վ. Ծարևան: Վենետիկ, 1877:
- Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունաց: Ի լոյս էած Ք. Պ.: ՍՊՐ, 1887:
- Ժամանակագրութիւն Տեան Միխայէլի Ասորոց պատրիարքի: Յերուաղէմ, 1871:
- Կանոնագիրը Հայոց, հ. Ա. Աշխատասիրութեամբ Վ. Հակոբյանի: Եր., 1964:
- Կանոնագիրը Հայոց: Չնոսրերի համեմատութեամբ իմրեց Ա. Ղլտնեան: Թիֆլիզ, 1913:
- Կանոնը Դունայ սուրբ ժողովոյն: Վաղարշապատ, 1905:
- Կարապետ կոյսկոպոս. Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրազոմեցի (Արտասպարութիւն «Շողակաթ»-ից): Ս. Էջմիածին, 1913:
- Ելիւակաս Գանձակեցի. Պատմութիւն Հայոց: Աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի: Եր., 1961:
- Կնիք հատատոյ բնդանուր սուրբ եկեղեցոյ յողովարա և Ս. հոգեկիր հարցն մերոց դասա-

- նույնանց, յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքիս, Հրատարակութիւն Կարապետ կաթողիկոսի: Ս. էջմիածին, 1914:
- Կորին վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի եւ Դաթի Անյաղթի Մատենագրութիւնք: Վենետիկ, 1833:
- Կուրյուն. Վարք Մաշտոցի: Թարգմանութիւնը առաջարանով և ծանոթագրութիւններով Մ. Աբեղյանի: Եր., 1941:
- Կցորդը Ս. Նիրեմի խորին Ասորոյ: Հրատարակեց հանդերձ ներածութեամբ Հ. Ներսէս վ. Ակինեան: Վիեննա, 1957:
- Համառոտ պատմութիւն վրաց: Վենետիկ, 1884:
- Հաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի: Վենետիկ, 1862:
- Վագարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան: Աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան: Տիֆլիս, 1904:
- Մանր ժամանակագրութիւններ XIII—XVIII դդ.: Կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան. Հ. 2: Եր., 1956:
- Մելիքսեթ-Քեկ և, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. Հ. Ա.—Եր., 1934—1936:
- Մեծիմ վարդանայ Ռաճրբեղեցոյ Պատմութիւն տիեզերական: Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին: Մ., 1861:
- Մովսէս Խորենացի. Հայոց պատմութիւն: Թարգմանութիւն, ներածութիւն և ծանոթագրութիւնները Ստ. Մալխասյանցի: Եր., 1940:
- Մովսէս Խորենացի. Պատմութիւն հայոց: Թարգմանութիւնը, ներածութիւնը և ծանոթագրութիւնները Ստ. Մալխասյանցի: Եր., 1968:
- Մովսէս Կաղանկատվացի. Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի: Թարգմանութիւնը, առաջարանը և ծանոթագրութիւնները Վ. Առաքելյանի: Եր., 1969:
- Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի Թիֆլիս, 1912:
- Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին: Մ., 1860:
- Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց: Աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան: Տիֆլիս, 1913:
- Յովնան Մամիկոնեան. Պատմութիւն Տարսնոյ: Աշխատութեամբ Աշ. Արրահամյանի: Եր., 1941:
- Յովնանու Իմաստասիրի Աւանցոյ Մատենագրութիւնք: Վենետիկ, 1833:
- Յովնանու Կարդիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն հայոց: Թիֆլիս, 1912:
- Նիթեր Աղուանից պատմութեան ուսումնասիրութեան համար—Արարատ, 1897, № 2, էջ 67—70:
- Շար Ակնայ ժողովրդական երգերի. Ձայնագրեց Կոմիտաս վարդապետ: Ս. էջմիածին, 1895:
- Պատմութիւն Անանուն զրոյցագրի. Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի: Թարգմանութիւնը զարարից, առաջարանն ու ծանոթագրութիւնները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի: Եր., 1971:
- Պատմութիւն Արիստակէայ վարդապետի կատարվերտցոյ: Թիֆլիս, 1912:
- Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի հայոց: ՍՊԵ, 1887:
- Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի: Իրուսաղէմ, 1867:
- Պատմութիւն նահանգին Սիսական: Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց: Թիֆլիս, 1910:
- Պատմութիւն Սեբէոսի: Աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի: Եր., 1979:
- Պատմութիւն Տարսնոյ զոր թարգմանեաց Ջենոբ Ասորի: Վենետիկ, 1889:
- Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքումնք ի զրոց պատմագրաց. Յաղագս Գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս: Վաղարշապատ, 1893:
- Սասնա ծոեր: Խմբագրեց պրոֆ. զր. Մանուկ Արեղյան աշխատակցութեամբ Կարապետ Մ. Օհանջանյանի. Հ. Ա.: Եր., 1936:
- Սեբէոսի Եպիսկոպոսի պատմութիւն: Բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանի և ծանոթութեամբք Ստ. Մալխասեանց: Եր., 1939:
- Սոկրատայ Պատմութիւն եկեղեցական և վարք սրբոյն Սեղրեստրոսի: Աշխատասիրութեամբ Մեսրոպ վ. Տեր Մովսէսեան: Վաղարշապատ, 1897:
- Ստեփանոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական: Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին: Մ., 1861:
- Ստեփանոսի Տարսնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական: ԱՊԵ, 1885:
- Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնք: Վենետիկ, 1859:

- Արբույ հօրն մերոյ Երանկույն Գրիգորի Լուսավորչի Յաճախապատում Հաոբ լուսավորք: Յառաջաբանով, համեմատութեամբ և ծանոթութիւններով Ա. Տեր Միքէլեանի: Ա. Էջմիածին, 1894:
- Արբույ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ մասննագրութիւնք: Վենետիկ, 1865:
- Վարք և վկայութեանութիւնք սրբոց. Հատընտիր: Բաղեալք ի ճառընտրաց. Հ. Ա.—Բ. Վենետիկ, 1874:
- Վեցօրեայք Գէորգայ Պիտիդեայ իմաստասիրի: Տպագրեալ հանդերձ յոյն ընտղրաւ և լուսարանեալ ի Հ. Աթանաս վ. Տիրոյեանս Վենետիկ, 1900:
- Տեանն Յովհաննու Մանդակունոյ հայոց հայրապետի ճառք: Վենետիկ, 1836:
- Տեանն Յովհաննու Մանդակունոյ հայոց հայրապետի ճառք: Երկրորդ տպագրութիւն: Վենետիկ, 1860:
- Տիմարկոսի Եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակածառութիւն առ սահմանեալսն ի յոզովոյն Քաղկեդոնի: Ի լոյս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ ծ. վարդապետի և Երուանդ վարդապետի: Ա. Էջմիածին, 1908:
- Ռիստանէն Եպիսկոպոս. Պատմութիւն Հայոց: Վաղարշապատ, 1871:
- Փափսաս Բաղանդ. Պատմութիւն հայոց: Բարգմանութիւնը, ներածութիւնը և ծանոթագրութիւններն Ստ. Մալխապետեանի: Եր., 1968:
- Փաւստոսի Բաղանդացոյ Պատմութիւն հայոց: Ի լոյս ած Ք. Պ.: ՍՊԵ, 1883:
- Փաւստոսի Բաղանդացոյ Պատմութիւն հայոց ի շորս զպրովիւնս: Վենետիկ, 1832:
- «Քարթլիս ցխովերայի» կամ «Վրաց պատմութեան» հին հայերեն թարգմանութիւնը: Վրացերեն ընտղրը և հին հայերեն թարգմանութիւնը ուսումնասիրութեամբ և բառարկով լոյս ընծայեց Իլիա Արուլաձէն: Թիֆլիս, 1953:
- Ստար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: Հ. Յ. Բյուզանդական աղբյուրներ. Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանութիւն ընտղրից, առաջարան և ծանոթագրութիւններ Հ. Բարթիկյանի: Եր., 1967:
- Ստար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: Հ. Յ. Ասորական աղբյուրներ. Ա. Թարգմանութիւն ընտղրից, առաջարան և ծանոթագրութիւններ Հ. Գ. Մելքոնյանի: Եր., 1976; նույնի մասն Բ. [Չեռագիր]:

Ր. Ռ Ռ Ւ Ս Ե Ր Ե Ն

- Ананія Ширакаци. Космография: Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна, Ер., 1962.
- Антиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г. Грузинский текст исследовал, издал, перевел и арабское извлечение приложил Н. Марр. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. 9. СПб., 1909.
- Аристотели. Метафизика.—Соч., в 4-х т. М., 1976, т. 1, с. 63—367. Византийские историки Дексин, Евнахий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческого С. Дестунисом. СПб., 1860.
- Давид Анахт (Непобедимый). Анализ «Введения» Порфирия. Сводный критический текст, пер. с древнеарм., предисл. и примеч. С. С. Аревшатяна, Ер., 1976.
- Житие Петра Ивера, царевича-подвижника и епископа Майумского V века. Грузинский подлинник издал, перевел и предисловием снабдил Н. Марр.—Православный Палестинский сборник, 1896, вып. 47, т. 16, вып. 2.
- История епископа Себеоса. Перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц. Ер., 1939.
- Сведения арабских географов IX—X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане.—Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1908, вып. 38, с. 1—130.
- Церковная история Евагрия, схоластика и почетного префекта. СПб., 1853.

Գ. ՕՏԱՐ ԼԵՋՈՒՆԵՐՈՎ

- Abu Yusuf*. Kitab al-kharadj, Bulaq, 1902 (1884).
- Acta Sancti Macarii* episcopi monasterii Peleceti.—Analecta Bollandiana, 1897, t. XVI.
- Agapius (Mahboub) de Menbidj*. Kitab al-Unvan. Histoire universelle. Ed. et trad. en française par A. Vasiliev.—Patrologia Orientalis, 1912, t. 8, fasc. 3, p. 399—550.
- Agathiae Myrinael* Historiarum libri quinque. Rec. R. Keydell.—Corpus fontium historiae Byzantinae, 1967, vol. 2.
- Ammlani Marcellini Rerum* gestarum libri, qui supersunt. Res. C. U. Clark. Vol. 1—2. Berolini, 1910—1915.
- Aristotle*. On the Heavens. With an english translation by W. K. C. Guthrie. London, 1939.
- Bibliotheca Geographorum Arabicorum*. Ed. M. J. de Goeje. T. 1—8. Lugduni Batavorum, 1870—1892.
- Cassii Dionys Cocceiani* Historiae Romanae quae supersunt. T. 1—4. Lipsiae, 1818.
- Chronique de Denys de Tell Mahre*. Publ. et trad. par J. B. Chabot. Paris, 1895.
- Chronique de Michel le Syrien*. Ed. et trad. par J. B. Chabot. T. 1—4. Paris, 1899—1910.
- Claudii Ptolemaei* Geographia. Ed. C. Müller. Parisiis, 1901.
- Codex Theodosianus cum* perpetuis commentariis Jacobi Gothofredi. T. 1—6. Lugduni, 1665.
- Cornelii Taciti* Libri qui supersunt. Ed. E. Koestermann. T. I. Ab excessu Divi Augusti. Lipsiae, 1965
- Corpus Inscriptionum Graecorum*. Ed. A. Boeckhius. Vol. 1—4. Berolini, 1828—1877.
- Corpus iuris civilis*. T. 2. *Codex Justinianus*. Ed. P. Krueger. Berolini, 1959.
- Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen commentarium*. Ed. Adolfus Busse. Berolini, 1904.
- Eutropii Breviarium historiae Romanae*. Rec. Fr. Ruehl. Lipsiae, 1897.
- Evagrius Scholasticus*. Ecclesiastical History. Ed. J. Bidez and L. Parmentier. London, 1898.
- Eznik de Kolb*. De Deo. Traduction française, notes et tables par L. Mariès et Ch. Mercier.—Patrologia Orientalis, 1959, t. 28, fasc. 4., p. 543—776.
- Eznik von Kolb* Wider die Sekten. Aus dem armenischen übersetzt J. M. Schmid-Wien, 1900.
- Genesius I. Regna*. Ed. C. Lachmann. Bonnae, 1834.
- The Geography of Strabo*. Trans. by H. L. Jones. In 8 volumes. London, 1931—1949.
- Georgii Cypriti* Descriptio orbis Romani. Ed. H. Gelzer. Lipsiae, 1890.
- Georgii Monachi Chronicon*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1904.
- Glorgio de Pisidia*. Poemi. Edizione critica. Traduzione e commento a cura di A. Pertusi. T. I. Ettal, 1960.
- Grammaire de Denis de Thrace* par M. L. Girbled. Paris, 1824.
- Herodlanus* Ab excessu D. Marci libri VII. Ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922.
- Ibn al-Athir*, Al-Kamil fi-t-tarikh, 1—9. Al-Qahira, 1353 (1934—1935).
- Ibn Wadih al-Yaqubi*. Tarikh, 1—2. Beyrouth, 1960.
- Ioannis Malalae Chronographia*. Rec. L. Dindorf. Bonnae, 1831.
- Ioannis Zonarae Epitomae* historiarum libri XIII—XVII. Bonnae, 1897.
- Jacut's Geographisches Wörterbuch*. Hrsg. von F. Wüstenfeld. Bd. 1—6, Leipzig, 1924.
- Liber expugnationis regionum* auctore al-Beladsori. Ed. J. M. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1866.
- Migne J. P.* Patrologiae cursus completus. Series graeco-latina. Paris, 1857—1866. Series graeca. 1856—1867.
- Nicephorus Patriarchus*. Opuscula historica. Ed. de Boor. Lipsiae, 1880.
- Opus geographicum* auctore Ibn Hauqal. Ed. J. H. Kramers. T. 1—2. Lugduni Batavorum, 1938—1939.

- Paikuli. Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire by E. Herzfeld. Berlin, 1924.
- Pliny. Natural History. With an english transl. in ten volumes. Vol. 5, libri XVII—XIX by H. Rackham. London, 1950.
- Procopii Caesariensis Opera omnia. Rec. J. Haury. Voi. 1—4. Lipsiae, 1962—1964.
- Scriptores Historiae Augustae. Ed. E. Hohl. Vol. 1—2. Lipsiae, 1965.
- Tarikh at-Tabari par Abu Jafar Mohammad Ibn Jarir at-Tabari. Ed. critique par M. Abu-l-Fath Ibrahim, 1—9. Le Caire, 1960—1969.
- Theodosiani Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes. Ed. Th. Mommsen et P. M. Meyer. Berolini, 1954.
- Theophanis Chronographia. Rec. C. de Boor. Vol. 1—2. Lipsiae, 1883—1885.
- Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo. Rec. Imm. Bekkerus. Bonnae 1834.
- Zosimi comitis et ex advocati fisci historia nova. Ed. L. Mendelssohn. Lipsiae, 1857.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա. Հ Ա Ց Ն Բ Ն Ն

- Արգարյան Գ. «Սեբեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը: Եր., 1965:
- Արեղյան Մ. Երկեր: Հ. Ա. Հայ վիպական բանահյուսություն: Եր., 1966:
- Արեղյան Մ. Հայոց հին գրականության պատմություն: Գիրք առաջին: Եր., 1944:
- Այրուց Ն. Անձանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբյուրների—
Հանդէս ամսօրեայ, 1925, № 5—12:
- Այրուց Ն. Հայաստանի պատմություն: Ակունքները X—VI դդ. մ. թ. ա.: Եր., 1972 թ.:
- Այրուց Ն. Մաշտոց և նրա աշակերտները: Ըստ օտար աղբյուրների: Վիեննա, 1925:
- Այրուց Ն. Պատմական ուսումնասիրություններ: Պարիս, 1948:
- Աբալյան Ռ. Հայկական խազային նոտագրությունը: Եր., 1959:
- Ալիշան Ղ. Այրարատ: Բնաշխարհ Հայաստանեայց: Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1890:
- Ալիշան Ղ. Արշալույս քրիստոնէութեան հայոց: Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1901:
- Ալիշան Ղ. Հայապատում: Պատմություն հայոց: Հ. Ա. Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1901:
- Ալիշան Ղ. Շնորհալի և պարագայ իւր: Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1873:
- Ալպոյանեան Ա. Պատմութիւն հայ գաղթականութեան: Գահիրե, 1941:
- Ալիբեկան Ն. Դասական հայերէնը և Վիեննական Սիլիբարեան դպրոցը: Վիեննա, 1932:
- Ալիբեկան Ն. Գունոյ 572-ի ապստամբութիւնը և յաջորդ տոտնամեայ շրջանը—Հանդէս ամսօրեայ, 1913, № 1, էջ 61—80:
- Ալիբեկան Ն. Նդիշէ վարդապետ և իւր «Պատմութիւնն հայոց պատերազմի»: Մ. 1—2: Վիեննա, 1932—1936:
- Ալիբեկան Ն. Թէոդորոս Ապիկուոս և Նանա Ասորի Հայաստանի մէջ և Նանայի Յովհաննու Մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը—Ալիբեկան Ն. «Մատենադրական հետազօտութիւններ» զրքում: Վիեննա, 1922, հ. Ա, էջ 115—163:
- Ալիբեկան Ն. Կիրիոն կաթողիկոս վրաց: Պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց եօթներորդ դարու մէջ: Վիեննա, 1910:
- Անաոյան Հ. Բանասիրական ուսումնասիրություններ: Եր., 1976:
- Անաոյան Հ. Երեք հարց Մեսրոպյան այրուրենի շուրջը—էջմիածին, 1946, № 8—10, էջ 35—39:
- Անաոյան Հ. Երկու ուղղում Կորյունի մեջ—Տեղեկագիր, Արմֆանի, 1941, № 1(6):
- Անաոյան Հ. Հայերեն արձատական բառարան: Հ. Ա.—Գ: Եր., 1971, 1973, 1977, 1979:
- Անաոյան Հ. Հայոց անձնանունների բառարան: Հ. Ա.—Ե: Եր., 1942, 1944, 1946, 1948, 1962:
- Անաոյան Հ. Հայոց գրերը: Եր., 1968:
- Անաոյան Հ. Հայոց լեզվի պատմություն: Մ. 2.: Եր., 1951:
- Անանեան Պ. Ս. Գրիգոր Լուսատուրչի ձեռնագրութեան թուականը և պարագաները: Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1960:
- Անասյան Հ. Հայկական մատենագիտություն: Ե—Ժ. դդ. Հ. Ա.—Բ: Եր., 1959—1976:

- Առաֆեյան Բ. Հայկական պատկերաբանականները IV—VII դարերում: Եր., 1949:
- Աստուրեան Հ. Քաղաքական վերաբերությունների ընդ մէջ Հայաստանի եւ Հռովմայ 190-195 յ. Ք. մինչեւ 428 յ. Ք.: Վիեննայի—Ս. Ղազար, 1912:
- Ավդալբեգյան Բ. Հայագիտական հետազոտություններ: Եր., 1969:
- Ավդալբեգյան Բ. Հաս, սակ ու բաժ: (Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության խնդիրների շուրջը):—Տեղեկագիր ՀԽՍՀ գիտության և արվեստի ին-տի, 1926, № 1, էջ 45—96:
- Ավդալբեգյան Մ. Հայ դեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը (V դար): Եր., 1971:
- Արևշատյան Ս. Դավիթ Անհաղթը՝ հին Հայաստանի ականավոր փիլիսոփա: Եր., 1980:
- Արևշատյան Ս. Դավիթ Անհաղթը և հին Հայաստանի փիլիսոփայական միտքը:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1980, № 1, էջ 21—29:
- Արևշատյան Ս. Դավիթ Անհաղթի ժառանգությունը նոր լուսաբանությունում:—Բանբեր Մատենադարանի, 1969, № 9, էջ 7—22:
- Արևշատյան Ս. Հայոց գրերի ստեղծման պատմական պատճառները և հին հայկական թարգմանությունները:—Բանբեր Մատենադարանի, 1964, № 7, էջ 61—76:
- Արևշատյան Ս. Հնագույն հայկական թարգմանությունները և նրանց պատմամշակութային նշանակությունը:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1973, № 1, էջ 23—37:
- Արևշատյան Ս. Պատանի հրկերի հայերեն թարգմանության ժամանակը:—Բանբեր Մատենադարանի, 1971, № 10, էջ 7—20:
- Բաղալյան Հ. Օրացույցի պատմություն: Եր., 1970:
- Բարբիկյան Հ. Հայ-բյուզանդական նոթեր:—Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1960, № 7—8, էջ 129—138:
- Բարբիկյան Հ. «Narratio de rebus Armeniacae». հունարեն թարգմանությամբ մեղ հասած մի հայ-բաղկեղոնական սկզբնաղբյուր:—Բանբեր Մատենադարանի, 1962, № 6, էջ 457—470:
- Բարխուդարյան Ս. Միջնադարյան Հայ ճարտարապետներ և բարգործ վարպետներ: Եր., 1963:
- Դարագաշևան Ս. Քննական պատմություն հայոց. Ըստ նորագույն պատմական, լեզուաբանական և բանասիրական տեղեկությունաց: Մասն Բ. Պատմական ժամանակ. Արշակունիքի ժամանակի հեթանոսական: Թիֆլիս, 1895:
- Դեյլեր Հ. Համառատ պատմություն հայոց: Վիեննա, 1897:
- Դեյլեր Հ. Սկզբնաղբյուրն է բիզանդական բանակաբեմերու դրութեան: Թարգմանեց Հ. Գարեգին Գարանֆիլեան: Վիեննա, 1903:
- Դիտտերսոլ Կ. Հռովմէական Հայաստան և հռովմէական սատրապութիւնները Դ—Ձ դարերուն: Գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Մկրտիչ վ. Նորշուան: Վիեննա, 1914:
- Դրիգոբեան Մ. Դիտողութիւններ և ստորագրութիւններ Սերիոսի պատմագրոց բնագրին վերայ: Վիեննա, 1973:
- Դրիգոբեան Վ. Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնադրեթ փոքր հուշարձանները: Եր., 1982:
- Դանիելյան Է. Արիստոտելի տարրերի տեսությունը և Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտութիւնը»:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1971, № 2, էջ 217—222:
- Դանիելյան Է. Իսիդոր Քարակացու «Պարթևական կայսրները»:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1971, № 4, էջ 171—182:
- Դանիելյան Է. Հայ բնափիլիսոփայական մտքի ակունքների մոտ:—Էնիելյան ուղիով, 1980, № 5, էջ 92—96:
- Դանիելյան Է. Հայ եկեղեցու նկատմամբ խոսքով Փարվեզի վարած քաղաքականությունը:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1981, № 4, էջ 195—200:
- Դանիելյան Է. Հայաստանի բաժանման տարեթիվը՝ 387 թև՝ 385:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1980, № 1, էջ 203—214:
- Դանիելյան Է. V դարի տիեզերագիտական մի պատահիկ:—Լրաբեր հաս. գիտ. |ՀՍՍՀ ԳԱ, 1975, № 12, էջ 100—102:
- Դանիելյան Է. 647 թվականի արաբական արշավանքը Հայաստան:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1982, № 2, էջ 106—116:
- Երեմյան Ս. Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմության» գրքի մաս 1-ի: Եր., 1952:

- Երեմյան Ս. «Ծաղիկացուց իշխանութիւն»։ Տեղեկագիր լՃՍՍՀ ԳԱ Հաս. գիտ. 1960, № 7—8, էջ 41—52:
- Երեմյան Ս. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»։ Եր., 1963:
- Երեմյան Ս. Հայաստանի բաղադրական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3—261)։— Լրագիր հաս. գիտ. լՃՍՍՀ ԳԱ, 1975, № 1, էջ 13—22:
- Երեմյան Ս. Հայկական ամսօրերի անուններին նվիրված սրբազան վայրերը նախարրիստոնեական Հայաստանում։ Քարտեզ. Տե՛ս Բաղալյան Հ. Ս. Օրացոյցի պատմություն։ Եր., 1970:
- Երեմյան Ս. Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև (244—253 թթ.)։ Պատմա-բանասիր. հանդես, 1976, № 1, էջ 67—88:
- Երեմյան Ս. Մեսրոպ Մաշտոց (ձեռագրան 1600-ամյակի առթիվ)։— Լենինյան ուղիով, 1962, № 5, էջ 8—18:
- Երեմյան Ս. Նախշ-ի-Ռուստեմի «Փարա ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին։— Պատմա-բանասիր. հանդես, 1966, № 2, էջ 59—70:
- Երեմյան Ս. Պայմանական հոգատիրության սուաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում։ «Զեռական իշխանութիւնը» հին Հայաստանում։— Պատմա-բանասիր. հանդես, 1971, № 1, էջ 3—9:
- Երեմյան Ս. Վաղարշ 2-րդի բաղադրական հարաբերությունները Հուսի և պարթևների հետ։— Պատմա-բանասիր. հանդես, 1976, № 4, էջ 37—56:
- Էփրիկեան Հ. Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանը Հ. 1: Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1903—1905:
- Քանմիզյան Ն. Գրիգոր Դոզիկը և հայ-բյուզանդական երաժշտական կապերը։— Բանբեր Երևանի համալս., 1968, № 3, էջ 198—210:
- Քանմիզյան Ն. Էջեր հայկական վաղ միջնադարյան երաժշտական գեղագիտությունից։— Տեղեկագիր լՃՍՍՀ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1961, № 2, էջ 49—60:
- Քանմիզյան Ն. Մեսրոպ Մաշտոցն ու հայոց հոգևոր երգարվեստը։— Բանբեր Մատենադարանի, 1964, № 7, էջ 161—208:
- Քանմիզյան Ն. Մի էջ հայկական վաղ միջնադարյան երաժշտական տեսությունից։— Բանբեր Մատենադարանի, 1960, № 5, էջ 43—76:
- Քանմիզյան Ն. Ներդաշնակության հենքի ուսմունքը միջնադարյան Հայաստանում (V—VI դդ.)։— Պատմա-բանասիր. հանդես, 1966, № 1, էջ 75—92:
- Քոբամանյան Թ. Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության։ Եր., 1942:
- Քումանյան Բ. Երկրակենտրոն և արեակենտրոն համակարգերը Հայաստանում։ Եր., 1973:
- Քումանյան Բ.—Տոմարի պատմություն։ Եր., 1972:
- Իննիճեան Ղ. Հնախօսութիւն աշխարհադրական Հայաստանեաց աշխարհին։ Հ. 1—3: Վենետիկ, 1835:
- Իսկանյան Վ. Բյուզանդական կողմնորոշման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ։— Պատմա-բանասիր. հանդես, 1966, № 3, էջ 53—70:
- Իսկանյան Վ. Հայ-բյուզանդական դաշինքը Պարսկաստանի դեմ (VI դար)։— Պատմա-բանասիր. հանդես, 1963, № 4, էջ 51—62:
- Իսկանյան Վ. Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները VII դարում՝ արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ։— Պատմա-բանասիր. հանդես, 1971, № 4, էջ 61—80:
- Իսկանյան Վ. Մարդպանական Հայաստանի ապստամբությունը Պարսկաստանի դեմ և Բյուզանդիան (V դ. վերջ և VI դ. սկիզբ)։— Պատմա-բանասիր. հանդես, 1969, № 1, էջ 29—42:
- Իսկանյան Վ. Մի էջ հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմությունից։— Պատմա-բանասիր. հանդես, 1960, № 4, էջ 148—161:
- Լեո. Հայոց պատմութիւն։ Հ. 1. Հին պատմութիւն։ Թիֆլիս, 1917, Հ. 2: Եր., 1947:
- Խաչիկյան Լ. Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը» որպես հայ մատենագրության երախայրի։— Բանբեր Մատենադարանի, 1964, № 7, էջ 301—330:
- Խաչիկյան Լ. Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւն» աշխատությունը։ Եր., 1945. (Անտիպ, թեկնածուական գիտություն)։
- Խաչիկյան Լ. Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից։ Եր., 1951:
- Կոզյան Ս. Կամսարականները «տեսարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց»։ Պատմական ուսումնասիրություն։ Վիեննա, 1926:
- Կոզյան Ս. Հայոց եկեղեցիին մինչև Փյոնիստեան ժողովը։ Բեյրութ, 1961:

- Հայ ժողովրդի պատմություն: (Տ հատորով): 2. 1. Հայաստանը նախնադարյան-համայնական և ստրկատիրական կարգերի ժամանակաշրջանում: Հատորի պատ. խմբ.՝ Ս. Տ. Երևան, 1971:
- Հասարայան Մ. Միջինասիան:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1980, № 2, էջ 39—57:
- Հարությունյան Վ. Դվինի V—VII դդ. հարտարապետական հուշարձանները: (Ըստ 1937—1939 թթ. պեղումների նյութերի): Եր., 1950:
- Հարությունյան Վ. 7-րդ դարի աշխարհիկ հարտարապետության մի նոր հուշարձան:—Տեղեկագիր |ՀՍՍՀ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1953, № 8, էջ 53—65:
- Հացունի Վ. Կարևոր խնդիրներ հայ եկեղեցու պատմության: Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1927:
- Հացունի Վ. Ճաշեր եւ խնճոյք հին Հայաստանի մէջ: Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1912:
- Հացունի Վ. Պատմութիւն հայոց աղօթամատոյցին: Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1965:
- Հիւրշման Հ. Հին հայոց տեղույ անունները: Հայոց աշխարհին պատմական տեղագրութեան մասին ուսումնասիրություններով: Թարգմ. Հ. Պիլգրիկեհան: Վիեննա, 1907:
- Հովհաննիսյան Հ. Թատրոն միջնադարյան Հայաստանում: Եր., 1978:
- Ղուխանջյան Գ. Հայոց լեզվի պատմություն: Հին շրջան: Եր., 1961:
- Ղաֆաղարյան Կ. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները: 2. 1: Եր., 1952:
- Ղաֆաղարյան Կ. Երևան: Միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները: Եր., 1975:
- Ռոլիստայանց Սո. Ուսումնասիրութիւն Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան:—Հանդես ամսօրեայ, 1896, № 1, էջ 35—43:
- Մանտեղեան Հ. Հունարան դպրոցը եւ նրա զարգացման շրջանները: Վիեննա, 1928:
- Մանտեղյան Հ. Հայաստանի գլխավոր հանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի: Եր., 1936:
- Մանանդյան Հ. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության: 2. Բ.: Եր., 1957:
- Մանանդյան Հ. Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում: Եր., 1934:
- Մարկվարտ Հ. Պարսկաստանը նահանգը: Գերմաներեն անտիպ ընդգրկը թարգմանեց, ծանոթագրեց և պատրաստեց հրատարակության Գ. Վ. Արզարյան:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1961, № 1, էջ 180—207; № 2, էջ 212—244:
- Մարկուարտ Յ. Հայ Բագրատունեաց հիւղագրութիւնը: Գերմաներեն թարգմանեց Հ. Հալոգեան: Վիեննա, 1913:
- Մարկուարտ Յ. Պատմութիւն հայերեն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշթոցի Գերմաներեն թարգմանեց Ա. Վարդանեան: Վիեննա, 1913:
- Մարտիրոսյան Ա. Հայաստանը և առաջին Սասանյանները:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1975, № 3, էջ 149—172:
- Մարտիրոսյան Ա. Հայոց գրերի գյուտի թվականը:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1981, № 3, էջ 64—80:
- Մարտիրոսյան Տ. Ալմանի տաճարը և համանման հուշարձաններ: Եր., 1976:
- Մարտիրոսյան Տ. Զվարթնոց և զվարթնոցատիպ տաճարներ: Եր., 1963:
- Մելիք-Փանգեան Ն. Հայոց եկեղեցական իրաւունքը: Դիրք Ա: Երևան, 1903:
- Մելիք-Փանգեանյան Կ. Տիրան-Տրդատի վկայը ըստ Փավստոս Բուզանդի:—Տեղեկագիր |ՀՍՍՀ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1947, № 6, էջ 59—74:
- Մեսրոպ Մաշտոց: Հոդվածների ժողովածու: Եր., 1962:
- Մնացականյան Ս. Դվինի պալատի կառուցման ժամանակի մասին:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1974, № 2, էջ 213—232:
- Մնացականյան Ս. Զվարթնոցը և Եույնատիպ հուշարձանները: Եր., 1971:
- Մնացականյան Ս. Պողոսի տաճարը:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1961, № 3—4, էջ 219—237:
- Մնացականյան Ս. Սիսավանի պատկերաբանականները և տաճարի կառուցման ժամանակը:—Տեղեկագիր |ՀՍՍՀ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1961, № 10, էջ 63—76:
- Մնացականյան Ս. Քննություն Հայաստանի 9—11-րդ դարերի շինարարական վկայագրերի: Եր., 1972:
- Մուշեղյան Ա. Ո՛վ է Առավան հազարապետը:—Լրարբեր հաս. գիտ. |ՀՍՍՀ ԳԱ, 1983, № 7, էջ 67—76:
- Մուշեղյան Խ. Գրամական շրջանառությունը Հայաստանում սկզբից մինչև ժ. դար Յ. Գ.:—ի վիեննա, 1979:

- Մուրադյան Ա. Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի բերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում: Եր., 1971:
- Մուրատեան Ե. Քննական պատմություն Արշակ երկրորդի և անոր Պապ որդւոյն: Աղբրսանդրիւ, 1900:
- Յովսէփեան Գ. Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի և մշակույթի պատմութեան: Նիւ Եորք, 1944:
- Նալբանդյան Հ. Արարացի ոստիկանները Հայաստանում:—(7-րդ դարի վերջից մինչև Աշոտ Ա-ի դահակալութիւնը):—Տեղեկագիր |ՀՍՍՀ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1956, № 3, էջ 105—124:
- Նալբանդյան Հ. Արարների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում (640—862): Տեղեկագիր |ՀՍՍՀ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1954, № 12, էջ 73—84:
- Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության. Եր., 1964:
- Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. Հ. 1—2, Եր., 1979—1981:
- Նորայր Բիզանդացի. Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը: Գիրք Մակարայեցոց. Եթաղ Աղբրսանդրացի, Ազաթանգեղոս և Փաւստոս Բիզանդո: Տիգրիս, 1900:
- Շախլյան Գ. Օձունի եկեղեցու վաղ շրջանի արձանագրութիւնները:—Լրաբեր հաս. գիտ. |ՀՍՍՀ ԳԱ, 1972, № 9, էջ 90—101:
- Շահխարունեանց Յ. Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ: Հ. 1, Ս. էջմիածին, 1842:
- Շանլիբեդյան Ա. Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ. XIX—XX դդ. (մինչսովետական շրջան): Եր., 1959:
- Չալոյան Վ. Հայոց փիլիսոփայության պատմություն (Հին և միջին դարեր): Եր., 1975:
- Չամչեանց Մ. Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տն. 1784: Ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենադրաց. Հ. Ա.—Գ: Վենետիկ, 1784—1786:
- Պետրոսյան Ս. Դահական ցեղերը Կասպից ծովից հարավ-արևմուտք ընկած շրջաններում:—Լրաբեր հաս. գիտ. |ՀՍՍՀ ԳԱ, 1976, № 1, էջ 91—97:
- Ջանուկյան Գ. Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.): Եր., 1954:
- Սանինյան Ա. Ձովունիի ճարտարապետական խումբը:—Լրաբեր հաս. գիտ. |ՀՍՍՀ ԳԱ, 1968, № 1, էջ 101—120:
- Սանինյան Ա. էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետական կերպարը:—էջմիածին, 1961, № 1, էջ 43—63:
- Սանինյան Ա. Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը Եր., 1955:
- Սամուէլեան Խ. Արհան վրէժ և փրկանք:—Ազգագրական հանդես, 1903, գիրք 10, էջ 269—303:
- Սարգիսեան Բ. Ազաթանգեղոս և իւր բաղմադարեան դաղանիքն: Վենետիկ, 1890:
- Սարգիսեան Բ. Քննադատութիւն Յովհան Մանդակունեոյ և իւր երկասիրութեանց վրայ: Վենետիկ, 1895:
- Սարգիսեան Հ. Ուսումնասիրութիւն Մանիքէս-Պաղտիկեան Թոնրակեցիներու աղանդին և Գր. Նարեկացոյ թուղթը: Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1893:
- Սարգսյան Գ. Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին: Եր., 1966:
- Սարգսյան Գ. Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դարդացման ուղիների մասին: Եր., 1962:
- Սարգսյան Գ. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը: Եր., 1965:
- Սվազյան Հ. Աղվանից թագավորության Արշակունյաց հյուղի սկզբնավորումը Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1977, № 3, էջ 158—170:
- Սվազյան Հ. Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջը:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1979, № 4, էջ 210—218:
- Սվազյան Հ. Աղվանքը և Միհրանյան տոհմը:—Լրաբեր հաս. գիտ. |ՀՍՍՀ ԳԱ, 1980, № 9, էջ 91—101:
- Մուսանձայանց Գ. Հնոց և նորոց Պատմութիւն վասն Դավթի և Մովսէսի Խորենացոյ: Կ. Պոլիս, 1874:
- Տաշեան Յ. Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ Ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: Վիեննա, 1891:
- Տաշեան Յ. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա: Վիեննա, 1895:

- Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ազախանզիզոսի արարական խմբագրության նորահայտ ամբողջական ընագիրը:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1973, № 1, էջ 209—237:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում: Եր., 1965:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. Դիստոլոգիաներ «Ոստիկան» բառի մասին:—Պատմա-բանասիր. հանդես, 1962, № 4, էջ 243—248:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. Կարին-Քեղտուլուիսը ավանդության և պատմության մեջ:—Լրաբեր հաս. գիտ. լՇՍՍԶ ԳԱ, 1971, № 3, էջ 63—69:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. Հայաստանի բնահարկը արարական ժամանակաշրջանում:—Լրաբեր հաս. գիտ. լՇՍՍԶ ԳԱ, 1969, № 2, էջ 52—60:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Հայոց իշխան» տիպոգրի ծագումը և Հայոց տերությունը VII դարում:—Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1969, № 1, էջ 241—247:
- Տեր-Մինասյան Ն. Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից: Եր., 1968:
- Տեր-Մինասյան Ն. Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ: Եր., 1971:
- Տեր-Մինասեանց Ե. Այսպես կոչուած պարսից ժողովը:—Արարատ, 1907, № 2, էջ 179—195:
- Տեր-Մինասեանց Ն. Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն: Հ. 1: Ս. էջմիածին, 1908:
- Տեր-Մինասեանց Ն. Հայոց եկեղեցու յարարբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ: Ս. էջմիածին, 1908:
- Տեր-Մկրտչեան Գ. Հայ մատենագրության հնագույն թուականները:—Շողակաթ. Ս. էջմիածին հայագիտական ժողովածու: Վաղարշապատ, 1913, դիրք 1, էջ 154—166:
- Տիեզերական պատմություն ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցմեր ժամանակ: Աշխատասիրութեամբ Հ. Յովսեփայ վ. Գաթրճեանց: Հ. Ա.—Բ. Վիեննա, 1849—1852:
- Տումաշէկ Վ. Սասուն և Տիգրիսի աղբիւրաց սահմանները: Պատմական և տեղագրական հետազոտություն: Մ. 1: Վիեննա, 1896:
- Վալանբար Ա. Հին Վաղարշապատի պեղումները: Եր., 1935:
- Քալանբարյան Ա. Դվինի նյութական մշակույթը IV—VIII դդ., Եր., 1970:
- Քենդեյրյան Հ. Հովհան Մայրագոմեցի: Եր., 1973:
- Օրմանեան Մ. Ազգապատում: Մ. Ա. Կոստանդնուպոլիս, 1912: Մ. Բ. Կոստանդնուպոլիս, 1914: Մ. Գ. Երուսաղէմ, 1927: Նույնը՝ Հ. Ա.—Գ. Պեյրոթ, 1959—1961:
- Օրմանեան Մ. Հայոց եկեղեցին և իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականությունը ու ներկայ կացությունը: Կոստանդնուպոլիս, 1911:
- Օրմանեան Մ. Տրդատէ Արտաշէս ժամանակագրական դիտողություններ:—Հանդէս ամսօրեայ, 1909, № 7, էջ 197—201, № 8, էջ 241—246:
- Ֆասմէր Ռ. Ժամանակագրությունն Հայաստանի ոստիկաններու առաջին Արրասեանց օրով, Աս-Սաֆֆաթին մինչև Աշոտ Ա-ի թագաւորելը 750—887: Թարգմանեց հ. Վահան վ. Ինզիրեան: Վիեննա, 1933:

Բ. Ռ Ո Ւ Ս Ե Ր Ե Ն

- Абрамян А. Г., Петросян Г. Б. Аняня Ширакаци. Ер., 1970.
- Агабабян Р. Я. Композиция купольных сооружений Грузии и Армении. Ер., 1950.
- Адамян А. А. Эстетические воззрения средневековой Армении. Ер., 1955.
- Адонц Н. Г. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908.
- Адонц Н. Г. Дионисий Фракийский и армянские толкователи. Петроград, 1915.
- Адонц Н. Г. Фауст Византийский как историк.—Христианский Восток, 1922, т. 6, вып. 3, с. 235—272.
- Айвазян К. В. «История Тарона» и армянская литература IV—VII веков. Ер., 1976.
- Амбарцумян В. А., Мирзоян Л. В., Парсамян Э. В., Чавушян О. С. Вспыхивающие звезды в Плеядах. IV. Ер., 1973.
- Аммиан Марцеллин. История: Перевод с латинского Ю. А. Кулаковского. Вып. 2. Киев, 1907.
- Аннинский А. Древние армянские историки как исторические источники. Одесса, 1899.

- Аннинский А. История армянской церкви. (До XIX века). Кишинев, 1900
- Апресян Г. З. Эстетическая мысль народов Закавказья. М., 1968.
- Аракелян Б. Н. Гарни I. Ер., 1951.
- Аревшатян С. С. Формирование философской науки в древней Армении (V—VI вв.). Ер., 1973.
- Аревшатян С. С. Становление древнеармянской письменности и патристика.— В кн.: Das Korpus der griechisch-christlichen Schriftsteller. Berlin, 1977.
- Аревшатян С. С. Давид Победимый—выдающийся философ древней Армении М., 1980.
- Аревшатян С. С., Тагмизян Н. К. Музыкальная теория древней и средневековой Армении.— В кн.: Музыкальная эстетика стран Востока. М., 1967.
- Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962.
- Арутюнян В. М. По поводу датировки храма в Аруче. Ер., 1946.
- Арутюнян В. М., Сафарян С. А. Памятники армянского зодчества. М., 1951.
- Баргикян Р. М. Еще раз о происхождении имени «павликяне».— Вест. обществ. наук/АН АрмССР, 1973, № 2, с. 85—90.
- Баргикян Р. М. Источники для изучения истории павликянского движения. Ер., 1961.
- Баргикян Р. М. К вопросу о павликянском движении в первой половине VIII в.— Византийский временник, 1956, т. 8, с. 127—131.
- Баргольд В. В. Историко-географический обзор Ирана.— Соч. М., 1971, т. 7, с. 31—225.
- Белкин А. А. Русские скоморохи. М., 1975.
- Бокшанин А. Г. Парфия и Рим, ч. 1—2. М., 1960—1966.
- Борисов А. Я. Эпиграфические заметки.— Труды отдела Востока. Гос. Эрмитажа 1939, т. 1, с. 221—242.
- Басильев А. А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии. СПб., 1900.
- Басильев А. А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии. СПб., 1902.
- Васильевский В., Никитин П. Сказания о 42-х аморийских мучениках.— Записки Императорской АН, 1905, оер. 8, т. 7, № 2.
- Веселовский И. Н. Кеплер и Галилей.— В сб.: Историко-астрономические исследования, М., 1972, вып. 11, с. 19—64.
- Грубер Р. И. История музыкальной культуры. Т. 1, ч. I. М.—Л., 1941.
- Даниелян Э. Л. Армянские космографические труды VII века о строении Вселенной. Ер., 1978.
- Дитмар А. Б. Рубежи ойкумены. М., 1973.
- Дурново Л. А. Краткая история древнеармянской живописи. Ер., 1957.
- Дурново Л. А. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., 1979.
- Дурново Л. А. Стенная живопись в Аруче (Талиш).— Изв. АН АрмССР. Обществ. науки, 1952, № 1, с. 49—66.
- Дьяконов М. М. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
- Еремян С. Т. Армения от эпохи Ахеменидов до падения Багретидов (VI в. до н. э.— X в. н. э.) в книгах I и II «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства», М.—Л., 1939.
- Еремян С. Т. Армения в VI—VII вв.— В кн.: Очерки истории СССР. М., 1958, с. 218—228.
- Еремян С. Т. Заметки к тексту «Хроники Сумбата».— Изв. Арм. филнала АН СССР, 1941, № 9, с. 27—30.
- Еремян С. Т. Идеология и культура Албании III—VII вв.— В кн.: Очерки истории СССР. М., 1958, с. 323—330.
- Еремян С. Т. Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу.— Зап. Ин-та востоковедения АН СССР, 1939, т. 7, с. 129—155.
- Еремян С. Т. Народное жилище.— В кн.: Культура раннефеодальной Армении (IV—VII вв.). Ер., 1980, с. 307—314.

- Еремян С. Т. О рабстве и рабовладении в древней Армении.—Вест. древней истории, 1950, № 1, с. 12—26.
- Еремян С. Т. Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху.—Изв. АН АрмССР. Обществ. науки, 1948, № 11, с. 33—73.
- Еремян С. Т. Политические взаимоотношения между сасанидским Ираном, Византией и Арменией на рубеже V—VI вв.—В кн.: Очерки истории СССР. М., 1958, с. 208—212.
- Еремян С. Т. Проблема падения рабовладельческого общества и зарождения феодальных отношений в древней Армении.—В кн.: Доклады советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов. М., 1954, с. 111—121.
- Еремян С. Т. Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении.—В кн.: Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства Армении. Т. 1. Ер., 1964, с. 9—27.
- Еремян С. Т. Развитие городов и городской жизни в древней Армении.—Вест. древней истории, 1953, № 3, с. 11—31.
- Еремян С. Т. Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт.—Вест. древней истории, 1967, № 4, с. 47—59.
- Еремян С. Т. Сюния и оборона Сасанидами кавказских проходов.—Изв. Арм. филнала АН СССР, 1941, № 7, с. 33—40.
- Еремян С. Т. «История Армении» Мовсеса Хоренаци 1500 лет.—Вест. древней истории, Кулаковский Ю. А. К критике известий Феофана о последнем годе правления Фоки.—Еремян С. Т. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов. По Tabula Peutingeriana.—Вест. древней истории, 1939, № 1, с. 79—97.
- Еремян А. Б. Храм Рипсиме. Ер., 1955.
- Зубов В. П. Аристотель. М., 1963.
- Измайлова Т. А. Армянская миниатюра XI в. М., 1979.
- Ноаннисян А. Г. Движение тондракитов в Армении (IX—XI вв.).—Вопросы истории, 1954, № 10, с. 100—108.
- История Византии. В трех томах. Т. 1. М., 1967.
- Колесников А. И. Иран в начале VII века. (Источники, внутренняя и внешняя политика, вопросы административного деления).—Палестинский сборник, 1970, вып. 22(85).
- Кондаков Н. П. Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. СПб., 1904.
- Котович В. Г. О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджера и Таргу, с. 181—231; Археологические данные к вопросу о местоположении Семендера, с. 232—255.—В сб.: Древности Дагестана. Материалы по археологии Дагестана. Т. 5. Махачкала, 1974.
- Кривелев Н. А. История религии. Т. 1. М., 1975.
- Кузнецов А. В. Тектоника и конструкция центральных зданий. М., 1951.
- Кулаковский Ю. А. История Византии. Т. 1—3. Киев, 1910—1915.
- Кулаковский Ю. А. К критике известий Феофана о последнем годе правления Фоки.—Византийский временник, (1914), 1915, т. 21, вып. 1—2, с. 1—14.
- Культура раннефеодальной Армении (IV—VII вв.). Ред. кол.: С. Т. Еремян (отв. ред.), С. С. Аревшатын, Э. Л. Даниелян. Ер., 1980.
- Кушнарев Х. С. Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Л., 1958.
- Лазарев В. Н. История византийской живописи. Т. 1—2, М., 1947—1948.
- Ласкин Г. Ираклий. Византийское государство в первой половине VII в. Харьков, 1889.
- Левченко М. В. История Византии. Краткий очерк. М.—Л., 1940.
- Левченко М. В. Материалы для внутренней истории Восточной Римской империи V—VI вв.—Византийский сборник. М.—Л., 1945.
- Липищ Е. Э. Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв.—Византийский временник, 1952, т. 5, с. 49—72.
- Лисициан С. С. Старинные пляски и театральные представления армянского народа. Т. 1—2, Ер., 1958—1972.

- Ломоури Н. Ю.* Очерки из истории Картлийского (Иберийского) царства в III-начале IV вв. н. э. Тбилиси, 1975. (на груз. яз.).
- Лукомский Г. К.* Старинные театры, СПб., 1913.
- Лукошин В. Г.* Завоевания Сасанидов на востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии.—Вест. древней истории, 1969, № 2, с. 29—44.
- Лукошин В. Г.* Культура сасанидского Ирана. М., 1969.
- Лукошин В. Г.* Храм Анахиты в Кашаваре.—Вест. древней истории, 1977, № 2, с. 105—111.
- Лурье С.* Демокрит. Тексты, переводы, исследования. Л., 1970.
- Манандян Я. А.* Маршруты персидских походов императора Ираклия—Византийский временник, 1950, т. 3, с. 133—153.
- Манандян Я. А.* Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность. Ер., 1941.
- Манандян Я. А.* О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры—XV в. н. эры). Ер., 1951.
- Март Н. Я.* Аркауи, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах.—Византийский временник, 1906, т. 12, с. 1—68.
- Март Н. Я.* Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием. (Арабская версия). СПб., 1905.
- Маршак Б. И.* К вопросу о восточных противниках Ирама в V в.—В сб.: Страны и народы Востока. М., 1971, вып. 10, с. 58—66.
- Массон М. Е.* Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства.—Труды ИУТАКЭ, 1955, т. 5.
- Массон М. Е.* Некоторые новые данные по истории Парфии.—Вест. древней истории, 1950, № 3, с. 41—55.
- Меликишвили Г. А.* К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959.
- Минорский В. Ф.* История Ширвана и Дербенда X—XI ввек. М., 1963.
- Мкртумян А. Г.* Борьба халифата за овладение главными кавказскими проходами.—Историко-филол. журнал, 1975, № 2, с. 209—214.
- Мкртумян Г. Г.* Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII—XI вв. и его взаимоотношения с Арменией. Ер., 1983.
- Мнацаканян С. С.* Проблемы генезиса и типологии мемориальных памятников древней и раннесредневековой Армении.—Историко-филол. журнал, 1979, № 4, с. 84—96; 1980, № 1, с. 133—152.
- Мнацаканян С. С.* Рельефные изображения и символика Даниила в мемориальной пластике Армении раннего средневековья.—Вест. общественных наук/АН АрмССР, 1977, № 6, с. 48—64.
- Мнацаканян С. Х.* К вопросу о генезисе крестовокупольных храмов Армении и Византии.—Историко-филол. журнал, 1978, № 1, с. 225—240.
- Мнацаканян С. Х.* Об одном неизвестном типе сооружений древнеармянской архитектуры.—Изв. АН АрмССР. Обществ. науки, 1952, № 7, с. 95—105.
- Мнацаканян С. Х., Оганесян К. Л., Саинян А. А.* Очерки по истории архитектуры древней и средневековой Армении. Ер., 1978.
- Мокульский С. С.* История западноевропейского театра. Ч. 1. М., 1936.
- Моммзен Т.* История Рима. Т. 5. М., 1949.
- Налбандян В. С.* Егншэ. Ер., 1972.
- Нейгебауер О.* Точные науки в древности. М., 1968.
- Новосельцев А. П.* Генезис феодализма в странах Закавказья. М., 1980.
- Новосельцев А. П.* К вопросу об отражении истории Армении в сасанидских памятниках.—Кавказ и Византия, 1982, вып. 3, с. 21—28.
- Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черетин Л. В.* Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика). М., 1972.
- Орбели И. А.* Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VIII в.—Христианский Восток, 1913, т. 2, вып. 1, с. 105—142.

- Очерки по истории Византии. Под ред. и с предисл. В. Н. Бенешевича. Вып. 1, СПб., 1912.
- Павловская А. И. Египетская хора в IV в. М., 1979.
- Пахомов Е. А. О сасанидских монетных знаках.—Докл. АН Азерб. ССР, 1945, т. 1, № 1, с. 44—46.
- Периханян А. Г. Арамейская надпись из Гарни.—Историко-филол. журнал, 1964, № 3, с. 123—138.
- Периханян А. Г. Древнеармянские восстания.—Вест. древней истории, 1956, № 2, с. 44—58.
- Периханян А. Г. Сасанидский судебник. «Книга тысячи судебных решений», Ер., 1973.
- Петрушевский И. П. Арабский халифат.—В кн.: История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970, с. 132—156.
- Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М.—Л., 1946.
- Пигулевская Н. В. Города Ирана в раннем средневековье. М.—Л., 1956.
- Пигулевская Н. В. К вопросу о податной реформе Хосроя Анушервана.—Вест. древней истории, 1937, № 1, с. 143—154.
- Пигулевская Н. В. Маздакитское движение.—Изв. АН СССР. Сер. истории и философии, 1944, т. 1, № 4, с. 171—181.
- Пигулевская Н. В. Месопотамия на рубеже V—VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник.—Труды Ин-та востоковедения АН СССР, 1940, т. 31.
- Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941.
- Ростозцев М. И. Новая греческая надпись из Эчмиадзина.—Христианский Восток. 1915, т. III, вып. III, с. 243—248.
- Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.
- Саркисян Г. Х. Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.).—Вест. древней истории, 1955, № 3, с. 48—62.
- Саркисян Г. Х. О двух значениях термина «дастакерт» в ранних армянских источниках.—В сб.: Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. Сборник в честь 70-летия члена-корреспондента АН СССР. Н. В. Пигулевской. М., 1967, с. 97—101.
- Саркисян Г. Х. Тигранакерт. М., 1960.
- Ставиский Б. Я. Кушанская Бактрия: Проблемы истории и культуры. М., 1977.
- Стучевский И. А. Пальмира.—Вопросы истории, 1970, № 2, с. 211—218.
- Тагмизян Н. К. Теория музыки в древней Армении. Ер., 1977.
- Такайшвили Е. С. Обращение Грузии. Жизнь и известия о Багратидах. Хроника Месхийской псалтыри.—Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1900, вып. 28, с. 1—216.
- Тер-Гевондян А. Н. Армения и арабских халифат. Ер., 1977.
- Токарский Н. М. Архитектура Армении IV—XIV вв. Ер., 1961.
- Токарский Н. М. Джрвеж—Вохджаберд. Ер., 1964.
- Удальцова З. В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии. М., 1974.
- Успенский Ф. И. История Византийской империи. Т. 1, СПб., 1914.
- Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972.
- Халатьянц Г. А. Очерк истории Армении в связи с общим ходом событий в Передней Азии. М., 1910.
- Халпахчян О. Х. Архитектура Армении.—В кн.: Всеобщая история архитектуры. В 12 томах. Л.—М., 1966., т. 3, с. 197—299.
- Халпахчян О. Х. Гражданское зодчество Армении. М., 1971.
- Чалоян В. К. Развитие философской мысли в Армении. М., 1974.
- Чалоян В. К. Философия Давида Непобедимого. Ер., 1946.
- Шифман И. Ш. История и культура Пальмиры.—В кн.: Пальмирский поцелинный тариф. Введ., пер. и коммент. И. Ш. Шифмана. М., 1980, с. 15—36.
- Юзбашян К. Н. Тондракитское движение в Армении и павликиане.—Изв. АН АрмССР. Обществ. науки, 1956, № 9, с. 31—44.
- Якобсон А. Л. Очерк истории зодчества Армении V—XVII веков. М.—Л., 1950.

Գ. ՎՐԱՑՆԻՆՍ

- Վ. Զ ո ճ Վ Ե ր ա ժ Վ. լ արտոլիս քոլիտիկուրի ըա սոցիալուր-եկոնոմիուրի ցանցիտարեքա IV—VIII սալուլնեքեքի, տեիլիս, 1979, 19—22.
- սալարտեքեքոս ստորիլիս նարկեքեքեք, Գ. II, տեիլիս, 1973.
- տաքար ցաքսաքարուքա, քիտաքիս նիստրիտիտիս սալիտիսատեքի, սալարտեքեքոս քեքնեք-րեքալա ալաքեքա. „քաքնեք“, 1970, № 6, ցք՝ 61—68.
- լ. ցաքնաքիա, լաքար դարքեքեքի ցնոքեքեք սալարտեքեքոս Մեսաքեք, տեիլիս, 1962, 124—125.
- լոլրտքիդանիքեք քարիաք. լարտլի V սալուլնիս քեքորեք նաքեքաքի, տեիլիս, 1879, 88—89.
- ցաքնաքիա Ն. ս., „քեքիստոլեքա Միցնիս“ ցնոքեքեք քեքՄանիկիս Մեսաքեք, կրեքեքլի „քրաքալ-տաքի“, Մ. VI, տեիլիս, 1978, 166—189.

Գ. ՕՏԱՐ ԼԵԳԻՏԻՄԻՈՒ

- Abetti G.* The History of Astronomy. London, 1954.
- Adontz N.* Armenia in the Period of Justinian. The Political Conditions Based on the Naxarar System. Translated with partial revisions. A bibliographical note and appendices by Nina G. Garsoian. Lisbon, 1970.
- Adontz N.* Etudes Arméno-Byzantines. Lisbonne, 1965.
- Adontz N.* Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe (Av. J. C.). Paris 1946.
- Alfven H.* How Should we Approach Cosmology?—В сб.: Вопросы физики и эволюции Космоса. Ер., 1978, с. 9—37.
- Astan K.* Etudes historiques sur le peuple arménien. Paris, 1928.
- Baumstark A.* Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluß der christlich-palästinischen Texte. Bonn, 1922.
- Baynes N. H.* The Byzantine Empire. London, 1925.
- Baynes N. H.* Byzantine Studies and Other Essays. London, 1955.
- Baynes N. H.* The First Campaign of Heraclius against Persia.—The English Historical Review, 1904, v. 19.
- Baynes N. H.* Rome and Armenia in the IV Century.—The English Historical Review, 1910, v. 25.
- Boissevain U.* Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio.—Hermes, 1890, Bd. 25.
- Bury J. B.* Date of the Battle of Singara.—Byzantinische Zeitschrift, 1896, Bd. 5, s. 302—305.
- Chabot J. B.* Synodicon orientale. Paris, 1902.
- Charants P.* The Armenians in the Byzantine Empire. Lisboa, 1963.
- Charants P.* Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century.—Dumbarton Oaks Papers, 1959, N 13, p. 25—44.
- Chaumont M.—L.* Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume. Paris, 1969.
- Christensen A.* Sassanid Persia.—The Cambridge Ancient History, 1939, vol. 12, cap. 4.
- Cuneo P.* La basilique de Tsitsernakavank (Cicernakavank) dans le Karabagh.—Revue des études arméniennes. Nouvelle série, 1967, t. 4, p. 203—216.
- Diehl Ch.* Histoire du Moyen Age. T. 3, Paris, 1936.
- Dolig P. A.* Concise History of Astronomy. London, 1950.
- Dolse J.* Le partage de l'Arménie sous Théodose Ier.—Revue des Etudes Anciennes, 1945, t. 47. N 3—4.
- Dulaurier Ed.* Recherches sur la chronologie arménienne. Paris, 1859.
- Encyclopaedia of Islam. A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples. 4 vols. and supplement. Leiden, 1913. 2nd ed. B. Lewis, C. Pellat and J. Schacht. Leiden—London, 1954.
- Fattal A.* Le statut legal des non-musulmans en pays d'Islam. Beyrouth, 1958.
- Fischer G.* Eine Sammlung von Abschwörungsformeln.—Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1906, Bd. 27.

- Fischer J.* Pappus und die Ptolemäuskarten. Berlin, 1915.
- Friedrich J.* Der ursprüngliche bei Georgios Monachos nur teilweise erhaltene Bericht über die Paulikianer.—Sitzungsberichte der philosophischen und der historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften zu München, 1896, Heft 1.
- Garitte G.* Documents pour l'Étude du livre d'Agathange. Città del Vaticano, 1946.
- Garsoyan N.* Quidam Narseus? A Note on the Mission of Nerses the Great.—Armeniaca, 1969.
- Gelzer H.* Die Altzüge der armenischen Kirche. Leipzig, 1895.
- Ghazarlan M.* Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches. Nach arabischen und armenischen Quellen. Marburg, 1903.
- Ghhrshman R.* Le probleme de la chronologie des Kouchans.—Cahiers d'histoire mondiale, 1957, t. 3, N 3, p. 689—722.
- Gibbon E.* The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. In 8 volumes. Vol. 5. London, 1838.
- Goubert P.* Byzance avant l'Islam. 1. l. Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien. L'Empereur Maurice. Paris, 1951.
- Grégoire H.* Pour l'histoire des églises Pauliciennes.—Orientalia Christiana, 1947, t. 13.
- Grégoire H.* Les sources de l'histoire des Pauliciens.—Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique, 1936, sér. 5, t. 22.
- Grousset R.* Histoire de l'Arménie des origines à 1071. Paris, 1947.
- Grumel V.* La chronologie. Traité d'études byzantines publié par P. Lemerle. Paris, 1958.
- Gutschmid A.* Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene.—Mém. de l'Acad. Imp. des sciences de St.—Petersbourg, 1887, sér. 7, t. 35, N 1.
- Henning W. B.* A Farewell to the Khagan of the Aq—Aqatārān.—Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1952, vol. 14, pt. 3, p. 501—522.
- Hitti Ph.* History of the Arabs from the Earliest Times to the Present. London, 1951.
- Honigsmann E.* Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen. Bruxelles, 1935.
- Honigsmann E., Marick A.* Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis. Bruxelles, 1953.
- Howseplan G.* Mosaik mit armenischer Inschrift im Norden Jerusalem S.—Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, 1895, 18.
- Khanzadian Z.* Atlas de cartographie historique de l'Arménie. Courbevoie (Seine), 1960.
- Khanzadian Z.* Rapport sur l'unité géographique de l'Arménie. Atlas historique. Paris, 1920.
- Krumbacher K.* Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527—1453). München, 1897.
- Laurent J.* L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Nouv. ed. par M. Canard. Lisbonne, 1980.
- Lebeau C.* Histoire du Bas-Empire. Ed. Saint-Martin et Brosset. 21 vols. Paris, 1824—36.
- Lehmann-Haupt C. F.* Armenien einst und jetzt. Bd. I. Berlin—Leipzig, 1910.
- MacDermot B.* The conversion of Armenia in 294 a. D.—Revue des études arméniennes. Nouvelle série, 1970, t. 7, p. 281—59.
- Markwart J., Messina J.* Die Entstehung der armenischen Bistümer.—Orientalia Christiana, 1932, vol. 27, N 2.
- Markwart J.* Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. Wien, 1931.
- Marquart J.* Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin, 1901.
- Marquart J.* Untersuchungen zur Geschichte von Eran. H. 1—2. Göttingen—Leipzig, 1896—1905.
- Mnorsky V.* Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene.—Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1944, vol. 11, pt. 2, p. 243—265.

- Moss H.* The Formation of the East Roman Empire.—The Cambridge Medieval History, 1966, vol. 4.
- Müller K.* Geographi Graeci minores. Hildesheim, 1965.
- Nöldeke Th.* Aufsätze zur persischen Geschichte. Leipzig, 1887.
- Ostrogorsky G.* History of the Byzantine State. Oxford, 1956.
- Pernlce A.* L'Imperatore Eraclio. Firenze, 1905.
- Schmid J. M.* Reden und Lehren des heiligen Gregorius Erleuchteters Patriarch von Armenien. Regensburg, 1872.
- Stein E.* Histoire du Bas-Empire. T. 2. De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (527—565). Paris—Bruxelles—Amsterdam, 1959.
- Stein E.* Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus. Stuttgart, 1919.
- Strzygowski J.* Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien, 1918.
- Strzygowski J.* Des Etschmiadzin—Evangeliar. Wien, 1891.
- Ter-Minassiantz E.* Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. Leipzig, 1904.
- Topdschian H.* Armenien vor und während der Araberzeit.—Zeit. für arm. Phil. Marburg, 1903.
- Toumanoff C.* Studies in Christian Caucasian History. Georgetown, 1963.
- Toumanoff C.* The Third-Century Armenian Arsacids. A chronological and genealogical commentary.—Revue des études arméniennes. Nouvelle série, 1969, t. 6, pp. 233—231.
- Tournebize Fr.* Histoire Politique et religieuse de l'Arménie depuis les origines des Arméniens jusqu'à la mort de leur dernier roi (l'an 1393). Paris, 1900.
- Tritton A. S.* The Caliphs and their non-Moslim Subjects. London, 1930.
- Vasiliev A.* Byzance et les Arabes. T. 1—2. Bruxelles, 1935.
- Wellesz E.* Byzantine Music.—Proceedings of the Musical Association, 1932, 1.
- Ziegler K. H.* Die Beziehungen zwischen Rom und Partherreich. Wiesbaden, 1964.

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբրասյաններ 15, 16, 336, 337, 340, 345—352, 362, 365—368, 371—373, 376—379, 382, 386
- Աբգար Թ, թագ. 73
- Աբգար ԺԱ, թագ. 25
- Աբգարյան Գ. 26, 95, 257, 310, 474, 475
- Աբդ ալ-Ազիզ, ոստիկան 330—332, 367
- Աբդալլահ (Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ), ոստիկան 326, 328, 367
- Աբդալլահ իբն ալ-Ջուրայր՝ ոստիկան 318
- Աբդ ալ-Մալիք, որդի Ջահաֆի 317, 325—328, 348, 349, 371, 386
- Աբդալլահ իբն Մուհամմադ (Աբու Ջաաֆար), փոխարքա 336
- Աբդիշոյ, եպս. 252
- Աբնդյան Մ. 155, 423, 448, 465, 456, 458, 459, 466, 626
- Աբեղյանք 79
- Աբլաբիոս, պրեֆեկտ 93
- Աբլհերթ (Ջահահայան), զորավար 361
- Աբրահամ (Իբրահիմ), ոստիկան 358—360
- Աբրահամ, կթղ. 320
- Աբրահամ (աստվ.) 595
- Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի, կթղ. 289, 294, 612
- Աբրահամ Զենակեցի, երես 190, 192
- Աբրահամ հոստովանող 442
- Աբրահամյան Աշ. 17, 60, 283, 446, 533
- Աբրահամյաններ 321
- Աբուլ-Աբրաս (Աբրասյան) 372
- Աբու-ալ-Աբրաս ալ-Սաֆֆահ (Աբյունարրու) 337
- Աբու Մշուրի (Ապումնուր), հարկահան 339
- Աբու Մուսլիմ, ապստ. ղեկավար 335
- Աբու Ցուսուֆ, մատենագիր 373
- Աբու Նաջիբ (Ապունհիպ), զորավար 339
- Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ ալ-Ղանավի, խալիֆ 326
- Աբու Ջաաֆար ալ-Մանսուր (Աբու Ջաաֆար), Աբու-ալ-Աբրասի եղբայրը, փոխարքա 337, 338, 341, 343, 372, 374, 383
- Աբու Սայիդ, ոստիկան 352, 353
- Ագաթանդեղոս 22, 28, 36, 37, 43—45, 48—50, 61, 76, 131, 135, 420, 431, 433, 443, 448—451, 457, 463, 465, 483, 486, 546, 552, 625
- Ադամ (աստվ.) 399, 455
- Ադի իբն ալ-Քինդի, ոստիկան 331
- Ադոլֆոս, որդի իշխ. Ակակիոսի, զորավար 236, 237
- Ադոնց Ն. 68, 69, 87, 127, 182, 288, 295, 348, 517, 625;
- Աթանագիենես, թու հոսորով Բ-ի 80, 626
- Աթանաս Ալեքսանդրացի 481, 505
- Ալա, զորավար 353
- Ալա, հարկահավար 352
- Ալամունդարոս (Ալ-Մունդիր), ցեղապետ 234
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի 442, 455, 519
- Ալեքսանդր Սևերոս, զորավար 28, 32, 33, 38
- Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանի, ամիրա 410
- Ալ-Մուկադդասի, արար պատմիչ 608
- Ալ-Ջաուհ, փոխարքա 334
- Ալի-Իլիթվեր, թագ. 317
- Ակակիոս, կոմես 218, 236, 240, 249
- Ակակիոս, պատմիչ 219
- Ակեացիք նախար. տուն 185, 321
- Ակինյան Ն. 424, 483
- Ահրիման (աստվ.) 511
- Ահուրա-Մազդա (աստվ.) 63, 511
- Աղան Արծրունի, նախարար 198, 461
- Աղբիանոս, եպս. 79, 83, 85, 136, 145, 168
- Աղբիանոսի տուն 86, 104, 321
- Աղվանից իշխաններ 312
- Աղվանից նախարարներ 349
- Աղվիթան, կին Սուրեն Սալահունու 552
- Աճառյան Հր. 295, 423—425, 430, 432, 433, 626
- Ամասիա (աստվ.) 455
- Ամատունիք 17, 144, 180, 322, 330, 340—342, 368
- Ամատունի, զորական 357
- Ամատունիք նախ. տուն 137, 140, 347
- Ամատունյաց առհմ 587
- Ամմիանոս Մարկելինոս, պատմիչ 66, 68, 92, 95, 96, 99, 100, 102, 105, 106, 130, 184
- Ամիրներսեհ, որդի Վասակ Սյունու 175
- Ամր իբն Իսմայիլ, զորավար 341, 342
- Ամֆիկրատ Աթենացի 503
- Այրուկ Սղկունի 185
- Անակ Պարթև 32, 44, 64, 466
- Անակի առհմ 44
- Անահիա, ղիցուհի 31, 40, 63, 552, 562
- Անանիա (Սյունյաց), եպս. 172, 429
- Անանիա Շիրակացի 13, 70, 71, 127, 144, 153, 212, 257, 263, 265, 266, 315, 324, 380, 382, 420, 423, 435, 526—529, 532—537, 540—551, 558, 599, 623
- Անանուն, պատմիչ 423, 437, 476, 518

- Անատաս, կթղ. 315, 542
 Անատասիոս, կայսր 208—211, 219, 226, 231, 232, 244, 245, 471, 561
 Անատոլիոս, զորավար 121, 168
 Անդեկան, պարսից մարզպան 206
 Անդովկ Սյունի 67, 85, 90, 469
 Անդրեաս Բյուզանդացի 537, 538, 540, 541
 Անդրոնիկոս Դուկաս, զինվորական 409
 Աննիբալիանոս, որդի Դալմատիոսի 84
 Աննինսկի Ա. 41, 62
 Անձևացի, զորական 357, 368
 Անձևացյաց իշխաններ 308
 Անձևացյաց նախ. տուն 144, 347
 Անձևացյաց ցեղ 30
 Անձևացիք 321
 Անախորոս, զորավար 427
 Անախորոս, իշխան 57
 Անտոնինոս Կարակալա 23, 28, 92
 Անտոնիոս, շարժման հիմնադիր 155
 Անտոնիոս, Հելլոպարալ, կայսր 23
 Անուշխամ, զուսար Աղան Արժրունու 198
 Աշխաղար Դիմաքսյան, նախարար 114, 115
 Աշոտ, իշխան 327, 397
 Աշոտ, որդի Ասրնեբսեհի 348
 Աշոտ, որդի Շապուհ Բագրատունու 347
 Աշոտ, որդի Վասակի 334
 Աշոտ Արժրունի 352, 353, 355—357, 360, 366, 367
 Աշոտ Բագրատունի 317, 318, 320
 Աշոտ Բագրատունի, եղբայր Սմբատ Բագրատունու 327
 Աշոտ Բագրատունի, որդի Սահակ Բագրատունու 343
 Աշոտ Բագրատունի 329, 334, 335, 340, 341, 345, 354, 355, 359—361, 370, 623
 Աշոտ Կամսարական 190
 Աշոտ Մսակեր Բագրատունի 347—350
 Աշոտ Սյունյաց 360
 Աշտաս Յեղտայր 193, 291
 Աշուշա բղեղի 173—175, 198, 461, 464
 Ապահունի նախ. տուն 144
 Ապահունիներ 290, 321, 366, 368
 Ապողոնիոս Պերգացի 531
 Ապսիմարոս (Տիրերիոս), կայսր 325
 Ապրսամ Արժրունի, սպարապետ 185, 190
 Ապրսամ Ալանդունի, սպարապետ 123
 Ապուշափր Արժրունի, սպարապետ 358, 359
 Ապուսահակ Վահեունի, իշխան 355
 Առանձար Ամատունի, իշխան 190
 Առաստոմ Գնունի, նախարար 200
 Առավան (Վանանդի), իշխան 172
 Առավան (Անձևացյաց), իշխան 190
 Առավան, հաղարապետ 110, 424
 Առավանյան (Առուեհեան) նախ. տուն 322
 Առավելդյաններ 115, 322
 Առաքելյան Բ. Ն. 17, 60
 Առաքելյան Վ. 323, 533
 Աոնակ Ամատունի, իշխան 190
 Ասլան Գ. 30, 41, 57
 Ասկղեպիրոս 555, 556
 Ասկղեպիրոս, բժշկապետ 554
 Ասողիկ տե՛ս Ստեփանոս Տարոնացի
 Ասոպահապետի ցեղ 24, 26, 27
 Ասպուրակես, կթղ. 112, 116
 Ասորի, պատմիչ 382
 Ասաղիկ, զիցուհի 552
 Աստուրյան Հ. 37, 41, 58, 87, 112
 Ասփաղուր (Վարապ-Քակուր) 50, 100, 102
 Ավղուստոս 427
 Ավրելիանոս, կայսր 50, 56—61
 Ավրելիոս Վիկտոր, պատմագիր 66
 Ատանազիլոս, թագ. 233
 Ատաստ Խոսրոսունի, զորավար 273, 274, 287
 Ատախիոս, պատրիարք 34, 155, 427
 Ատամ Գնունի, իշխան 172, 185, 190, 200, 201, 357
 Ատրնեբսեհ, որդի Վասակ Բագրատունու 348
 Ատրնեբսեհ Աշոտ Կույր 348
 Ատրնեբսեհ, եղբորորդի Աշոտ Կույրի 348, 358
 Ատրորմիզդ Արշակյան (Արշակունի), մարզպան 189, 193, 195, 196
 Ատրվշնասպ (ԵՅոպմանդեան), մարզպան 190, 200
 Արա Գեղեցիկ (զից.) 455—457, 464
 Արամ (առասպ.) 455—457, 464
 Արամայիս (առասպ.) 455
 Արամանյակ (առասպ.) 455
 Արինթես (Աղէ, Արէ), կոմես 101
 Արիոս, աղանդապետ 77, 78
 Արիստակես, ավ. որդի Գր. Լուսավորչի 78, 82, 452
 Արիստարքոս Սամոսացի 531
 Արիստրիոս Աթենացի 441, 443, 505
 Արիստոտել 13, 421, 441, 516, 517, 522, 525, 529, 531—536, 555, 556
 Արժրունիներ 15, 144, 321, 330, 338, 341, 347, 348, 353, 367—369, 629
 Արժրունյաց իշխաններ 352, 353, 356, 379, 616
 Արժրունյաց նախ. տուն 86, 137, 195, 466, 477
 Արկադիոս, կայսր 115, 117, 427
 Արմենդոլիստ, իդական անուն գեմմայի վրա 613
 Արմեն Հրանտ 182
 Արշակ Բ, որդի Տիրանի, թագ. 87—99, 103, 167, 453, 483, 485, 497, 559
 Արշակ Գ, որդի Պապի, թագ. 108—110, 112—115, 120, 217, 218, 234, 239, 466—469, 625
 Արշակ Արշակունի, զորավար 250
 Արշակունիներ Հայոց 7, 8, 22, 24—28, 30—32,

- 41, 42, 46, 48, 49, 51—53, 64, 65, 69, 71, 79, 80, 82, 92, 94, 103, 107, 108, 110, 111, 114, 120, 122, 123, 137, 138, 141, 144, 145, 147, 152, 167, 220, 221, 248, 276, 321, 453, 455, 459, 463, 498, 521, 560, 574, 594
- Արշակունիներ Պարթևաց 21, 23, 27, 71, 276, 277
- Արշակունիներ Քուշանաց 37
- Արշակունիների դինաստիա 7, 8, 10, 24, 26, 29, 30, 39, 41, 42, 70, 71, 110, 120, 125, 625
- Արշակունի թագավորներ 9, 72, 92, 93, 130, 137—139, 153, 452—454, 465, 467, 468, 566, 573
- Արշակունի սեպուհներ 39, 42, 43, 145
- Արշավիր Արշարունի, իշխան 172, 185
- Արշավիր Կամսարական 67, 85, 186, 190—192, 198
- Արշեն, հոգևորական 190, 193
- Արշիւ, իշխան Վրաց աշխարհի 348
- Արսեն Լինժայացի 185—187
- Արսվազ, թագ. Աղվանից 429
- Արտաքսանոս, թագ. 29
- Արտակ, արական տնուն զեմմայի վրա 613
- Արտակ Պալունի, նախարար 185
- Արտակ Մոկացի, նախարար 172—174, 186
- Արտակ Ռշտունի, նախարար 173
- Արտաշես (առասպ.) 456, 457, 464
- Արտաշես Ա թագ. 42, 52, 431, 455, 540, 553
- Արտաշես Մամիկոնյան 190
- Արտաշես Գ (Արտաշիր), որդի Վառաշապուհի 122, 124, 125, 165
- Արտաշես, որդի Տիրանի 86
- Արտաշեսյաններ 52, 53
- Արտաշիր, նախարար 198
- Արտաշիր Ա (Փափազան) 23—29, 31—34, 37, 38, 50, 276, 278
- Արտաշիր (Իմա՝ Շապուհ Ա) 38, 39, 45
- Արտաշիր Բ, որդի Մանուել Մամիկոնյանի 109
- Արտավազդ (առասպ.) 455, 456, 464
- Արտավազդ, վանահայր 477, 478
- Արտավազդ Բ, թագ. 503
- Արտավազդ Ե 40—43, 46—52, 59, 64
- Արտավազդ, որդի Արտաշես Ա-ի 42
- Արտավազդ, որդի Արտավան Ե-ի 24, 27, 29—31
- Արտավազդ Ասյահունի, նախարար 290
- Արտավազդ Դիմաքսյան 313
- Արտավազդ Մամիկոնյան, նախարար 41, 190, 338, 339, 466
- Արտավազդ Մանդակունի 41, 48
- Արտավան, իշխան 100, 102
- Արտավան Արշակունի 249, 250
- Արտավան Ե, թագ. 22—26, 28, 29
- Արտաքսեբքսես, ոմն 29
- Արուսյակ, կին Սևադայի, իշխանուհի 350
- Արքեւլայոս, եպս. 74
- Արևշատյան Ս. Ս. 17, 522, 532, 533, 535
- Ափթոնիոս 515
- Աքեմենյաններ 32
- Աֆշին, զորավար 351
- Բարդես Սյունի, տանուտիր 190, 199—201, 351
- Բարդես, կթղ. 211, 472
- Բաբել (Բարան) ապստ. ղեկ. 349, 351, 369
- Բաբիկ, որդի Վասակ Սյունու 175, 469, 612
- Բաբիկ (Ռափսոսյան տնից) 190
- Բազարատ Բազրատունի, որդի Աշոտ Մսակերի 84, 344, 347, 349, 350, 352—356, 360, 377, 383
- Բազրատունի, իշխան Սպեր գավառի 109
- Բազրատունի նախ. տուն 73, 114, 137, 141, 329, 363, 368
- Բազրատունի թագավորներ 348
- Բազրատունիներ 15, 73, 144, 199, 305, 310, 312—322, 334, 336, 347—350, 353, 356, 358, 363, 368
- Բաղայան Հ. Ս. 539
- Բաթրիկ ազ-Ջաուզան (Անձևացյաց իշխան) 307, 362
- Բաթրիկ ալ Բաթարիկա, իշխանաց իշխան 377
- Բալազուրի, արաբ պատմիչ 308, 311, 320, 337, 350, 369
- Բալլիստա, պրեֆեկտ 45, 54, 55
- Բակուր Սյունյաց, բղիշխ 84, 85, 190, 466, 626
- Բակուր, աշակերտ Մեսրոպ Մաշտոցի 428
- Բասել, եպս. Մոկաց 172
- Բատ Սահառունի, նախարար 107, 108, 466
- Բադամիձե Ա. 198
- Բարդածան Ասորի, գնոստիկ 74, 159, 503
- Բարդուղիմեոս, առաքյալ 75, 463
- Բարթիկյան Հ. Մ. 17, 60, 218, 223, 280, 484, 500
- Բարշղ Վահունի 201
- Բարսեղ Ճոն 623
- Բարսեղ Կեսարացի 156, 157, 440, 442, 481, 493, 505, 528, 529
- Բաքար խալիֆ 338
- Բել (առասպ.) 125, 444, 474, 541
- Բելիսարիոս, զորավար 232, 233, 235, 236, 250
- Բելյեսս Ն. 112
- Բենեշկիչ Վ. 292
- Բենիամին, քահանա 428, 429
- Բերոս, զորավար 237
- Բզնունյաց նախ. տուն 85, 136, 145
- Բյուրի Զ. 87, 284
- Բշիր բաղաբապետ 360
- Բորիս Ա, թագ. 411
- Բրբիշոյ (ասորի), կթղ. 168
- Բուզես, զորավար 235, 249
- Բուղա, զորավար 354—360, 366, 367, 369, 371

- Բուրդան, մարդպան 212
- Գարայնեղյան տե՛ս Գարեղյան 79, 368
- Գարրիել, թշկապետ 294
- Գաղիկ Արծրունի, թագ. 338, 348, 586
- Գաղիկ Մամիկոնյան 274
- Գազ (Վանանդի), եպս. 172
- Գաղիշո Խոռոխրունի, նախարար 173, 183, 196, 197, 199
- Գազավոն Կամսարական 115—117
- Գազրիկ, զորական 357
- Գազրիկ (Աբեղենից), իշխան 172
- Գազրիկ Գիմարսյան 185
- Գաթրըճյան 95, 433
- Գալեբրիտ Մաքսիմիանոս, կեսար 62, 63, 65, 67, 82
- Գալլիենոս (Պուրբլիոս Լիկինիոս Էգնատիոս) 48, 49, 55, 60, 77, 554—556
- Գալլոս, կայսր 36, 39, 44
- Գամեթ (աստվ.) 455
- Գայանե, նահատակուհի 451
- Գայլ Վահան 469, 470
- Գարազաշյան Ա. 91, 95, 182, 433
- Գարեգին Աշտուհի, նախարար 84
- Գարշոյլ Խոռոխրունի, նախարար 199, 200
- Գդիհոն Սյունի, նախարար 199—201
- Գեղենսիոս-Տիմոթեոս, աղանդապետ 392, 395, 396, 403, 406
- Գենեսիոս, պատմիչ 412, 414
- Գեղամ (աստվ.) 455
- Գեորգ Ակեացի 356, 357, 368
- Գեորգ Վանական 402
- Գերման, զորավար 284
- Գինդ, անտպատ. շարժման ղեկ. 160
- Գիսանե (առասպ.) 469
- Գիրշման Ռ. 22, 38
- Գլակ (Կիլակ) մարդպետ 86, 88, 91, 100, 102
- Գյուտ Ա (Գիւտ) Արահեղացի, կթղ. 152, 194—197, 426—428, 454, 532, 534, 535
- Գյուտերբոկ Կ. 112
- Գյուտ Վահեունի (Վահունյաց), նախարար 172 173, 185
- Գնել, որդի արքայազն Տրդատի 86, 87, 90, 91, 466, 490
- Գնել Գնունի, նախարար 490
- Գնթունի նախ. տուն 144
- Գնթունիներ 321, 368
- Գնունի, զորական 357
- Գնունի նախ. տուն 347
- Գնունիներ 321, 322, 346, 347, 366, 368
- Գոյան Գ. 627
- Գորգիանոս Գ. 34, 35, 56
- Գուրիկ Այրիվանեցի 624
- Դրանիկ Սազար, զորապետ 298
- Դրատիանոս, կայսր 108
- Կրեդուար Անրի 389
- Կրիզոր քահանայապետ տե՛ս Գր. Լուսավորիչ
- Կրիզոր, սեպուհ 203
- Կրիզոր (Սյունյաց), իշխան 306
- Կրիզոր, վրդ. 269
- Կրիզոր Աստվածաբան 440, 442, 505
- Կրիզոր Արծրունի 330, 356, 360
- Կրիզոր-Դեբենիկ 360
- Կրիզոր Ա. Լուսավորիչ 28, 54, 74—76, 78, 79 82, 88, 135, 141, 145, 174, 444, 449—452, 455, 463, 482, 506, 572, 583, 594, 595
- Կրիզոր Մաղիսարոս 399, 431
- Կրիզոր Մամիկոնյան, նախարար 315—317, 319—321, 334—336, 361, 396, 397, 405, 586, 588, 607
- Կրիզոր Նաղիանզացի 481
- Կրիզոր Նյուսացի 513, 529, 556
- Կրիզոր Սրանչեկազորձ 440
- Կրիզոր Տուրացի 255
- Կրիզորիտ, որդի Վրթանեսի, եպս. Աղվանքի 79, 84
- Կուբադ Բ, կաղիկայի թագ. 236—238
- Կուպրաց բղձիչներին տոհմ 166
- Կունդուզար իշխան 368
- Կուտշմիդ 37, 57
- Կուրզեն թագ. Վրաց, ապստ. ղեկավար 254
- Կուրզեն Արծրունի 356, 357, 359, 360, 367
- Կուրզեն Ապուպիլճ Արծրունի 359, 360
- Կևորգ Կիսրացի 266, 300
- Կազյան Խ. 559
- Կալմատիոս, կյրայր Կոստանդիանոս Մեծի 84
- Կամասկիոս Ասորի, փիլ. 231
- Կանիելյան Է. Լ. 17, 112, 310
- Կանիել, ասորի եպս. 160, 425
- Կանիել, քահանայապետ 86
- Կանիել (առասպ.) 594, 595
- Կավիթ (առասպ.) 439
- Կավիթ Անհաղթ 13, 212, 310, 420, 421, 437, 517, 522—526, 532—535, 557
- Կավիթ Արամոնեցի, կթղ. 333, 383
- Կավիթ Բազավանցի, բաղկիդոնիկ վրդ. 309
- Կավիթ (Արքայիկ) Բազրատունի 354, 355
- Կավիթ Կակաղեցի, կթղ. 350, 377
- Կավիթ Հայկազն, զորավար 307
- Կավիթ Հարթացի 512
- Կավիթ Հյուպատոս, հույն փիլ. 530, 556
- Կավիթ Մամիկոնյան, նախարար 334, 335
- Կավիթ Սահառունի, իշխան 306, 314, 320
- Կավիթ Քերական 518, 519
- Կավթակ Քերթոզ 473, 474, 616
- Կատ, Բասենի իշխան 85, 190
- Կատաբեն, Բզնունի նախարար 84
- Կատոյան, Պարսից իշխան 285; 290
- Կարանաղյաց իշխաններ 322

- Դեկոս, կայսր 36, 39
 Դեմետր (ղեց.) 469
 Դեմոկրատ, փիլ. 536
 Դեմոկրիտես, բժիշկ 556
 Դեմոսթենես, կառավարիչ 156
 Դենշապուհ, Պարսից մարզպան 170, 171, 253, 501
 Դերեն Արժրունի 627
 Դիմարսյաններ 115, 321
 Դիոգենես, զորավար 236
 Դիոգենես Փլոնիկեցի, փիլ. 231
 Դիոդորոս Սամոսացի 537
 Դիոկղետիանոս, կայսր 43, 56, 62, 63, 65, 66, 69, 70, 75, 77, 119, 217
 Դիոն Կասիոս 29
 Դիոնիսիոս Արեոպոլիտացի 513
 Դիոնիսիոս Բրոսիացի 421, 436, 437, 440, 441, 515, 518, 519, 530
 Դիոսկորիդես, բուսաբան 553
 Դոմենտիոս, հրամանատար 285
 Դրաստամատ, սենեկապետ 99, 625
 Դրյուինոս, հայր պավլիկյան աղանդապետ Սերգիոսի 405
 Դրվասպ. պարսիկ 30, 31
 Դուազ Ժ. 112
 Դուսնովո Լ. Ա. 605
- Իզիդ Բ, խալիֆ 333
 Իզիդ իբն Ուսայդ, ոստիկան 371, 373
 Իզիդ իբն Ուսայդ Սուլամի, ոստիկան 337, 339
 Իզնիկ Կողբացի 13, 172, 420, 433, 441, 444, 446, 447, 461, 483, 485, 495, 505—512, 529, 557
 Իզնիկյան, հայաղձտ 433
 Իզր Փառամնակերտացի 311, 320, 623
 Իզրաս Անդեղացի 622
 Իկեղյաց իշխաններ 322
 Իզրայր Անձևացյաց, Եպս. 172
 Իդիա (աստվ.) 594
 Իդիա, կթղ. 294
 Իդիա Արճիշեցի 332, 333
 Իդիշե, պատմիչ 10, 13, 68, 120, 127, 165—167, 170—174, 177, 180, 182, 187, 189, 191, 195, 212, 420, 458—462, 486, 488, 494, 499, 501, 510—512
 Իդիշե Ամատունյաց, Եպս. 172
 Իսիփան Կիպրացի 481, 505
 Իսայի Աբու Մուսե, իշխան 358
 Իսայի Եղիպատուշեցի, կթղ. 369
 Իվագրիոս, պատմիչ 86, 255
 Իվոբոսոս Կնիդացի, փիլ. 531
 Իվթաղիոս 136, 145
 Իվթիմիոս Զիգաբենոս 400
 Իվլամպիոս Փոյուզացի, փիլ. 231
- Եվսիբիոս Կեսարացի 72, 441, 443, 618
 Եվստաթիոս Սերաստացի, Եպս. 155—158
 Եվտրոպիոս 66, 67
 Եվրիպիդես 521
 Երախնավու Անձևացի, նախարար 30, 31
 Երանոս, փիլ. 516
 Երիմիա, Եպս. Աղվանից 429
 Երեմիա Ապահունյաց, Եպս. 172
 Երեմիա Մարզաստանի, Եպս. 172
 Երեմիա, սարկավազապետ 621
 Երեմյան Ս. Տ. 17, 69, 70, 93, 160, 244, 265, 266, 539
 Երվանդ (աստուպ.) 455, 456, 464
 Երուանդ վրդ. 471
 Եփրեմ Ասորի 441, 505, 620
- Ջանդաղան, իշխան 177
 Ջավեն, կթղ. 109, 112, 172
 Ջարեհավանյան նախ. տուն 146
 Ջարեհ, Մոփաց թագ. 431
 Ջարմանդուխտ թագուհի, Պապ թագավորի կինը 108
 Ջարմիհր Հաղարավուխտ զորավար 199, 203, 204
 Ջարարիա (աստվ.) 610
 Ջարարիա, պատրիարք 293, 294
 Ջարարիա, աղանդավոր 406
 Ջարարիա, որդի Գեգնեսիոսի 392, 396, 397
 Ջենոբ Գլակ 493
 Ջենոբիա, թագուհի, 56—58
 Ջենոն կայսր 208, 210, 220, 221, 231, 248, 390, 555
 Ջիկ (Առավանի տիտղոսը) 100, 110
 Ջիլադ իբն ալ-Ջառահ 329
 Ջոնարաս 33, 36, 38, 39
 Ջոսիմոս, պավլիկյան 36, 404
 Ջոսիմոս, պատմիչ 226
 Ջորակ Կամսարական 257, 260
 Ջվարեն Անձևացյաց 190
 Ջուսին 613
 Ջուրարիկներ արար ցեղ 346
 Ջրբի, Կարինի ըաղաբապետ 360
- Էմին Մ. 423
 Էմպեդոկլես, փիլ. 536, 555
 Էնգելս Զ. 14, 72, 158, 159, 161, 391
- Ընտրունի, զորական 357, 368
 Թարարի, արար պատմիչ 363
 Թաղեսոս, առաքյալ 75, 463, 482
 Թաթ Կամսարական 190
 Թաթիկ, Բասենի Եպս. 172
 Թաթուլ Դիմաքսյան 185, 190
 Թաթուլ Վանանդացի 186
 Թահիր, ոստիկան 349

Թահմիդյան Ն. Կ. 17

Թեկղի (աստվ.) 594

Թեոդոս տե՛ս Կեղծ-Թեոդոս

Թեոդոս (Թեոդոսիոս) Ա, կայսր 106, 108, 109, 113, 116, 117, 119, 217, 234, 248, 278, 279

Թեոդոս (Թեոդոսիոս) Բ, կայսր 118, 121, 123, 124, 179, 207, 218, 232, 244, 279, 427, 484, 561

Թեոդոս կոչեցյալ տե՛ս Կեղծ-Թեոդոս

Թեոդոս, հղբայր Հերակլի 293

Թեոդոս խոստորունի, նախարար 286

Թեոդոտոս սինեկղեմոս 408

Թեոդոտոս Մելիսենոս, զորավար 409

Թեոդորա, կայսրուհի 230, 231, 409, 410

Թեոդորոս Վահևունի 308

Թեոդորոս, սատրապ 219, 221

Թեոդորոս, աղանդավոր 404, 406

Թեոդորոս, որդի Պոզոսի 392, 395

Թեոդորոս, բյուզ. զորավար 260

Թեոդորոս Արուկուրա, քարուղի 350

Թեոդորոս Մոփսուենստացի 425

Թեոդորոս Ռշտունի 305—315, 318—320, 327, 381, 476, 585

Թեոդորոս Տրպատունի 273—276, 287

Թեոկտիստոս 236

Թեոն Ալեքսանդրացի 515; 519

Թեոփնի, փիլ. 441

Թեոփանես Ռյուզանդացի 257

Թեոփանես խոստովանող 84, 267, 298, 326, 398, 407—409

Թեոփիլակոս Ավաստակոսոս, կայսր, հայր Ռոմանոս Ա Լակապեհնոսի 413

Թեոփիլակոսոս Սիմոկատա, պատմիչ 272, 291

Թեոփիլոս, կայսր 347, 351, 409

Թիրաս (աստվ.) 455

Թողոսակ, ճարտ. 584

Թողորոս, վանական 597

Թոմա, զորավար 351

Թոմնիկ Բագրատունի 354

Թովմա, եպս. 408

Թովմա մեծատուն 222

Թովմա պատմիչ 297, 298

Թովմա, հայր Հովհաննես Գուգեսի 241

Թովմա Արժրունի 353, 355, 356, 359, 360, 364, 367, 383, 553

Թովմա Գաղիբացի 408, 409

Թովմաս բարոզիչ 79

Թովմասյան Ա. Թ. 495

Թորամանյան Թ. 568, 585, 586

Թորոմ (աստվ.) 455

Թորոս (Թևոթորոս) առասպ. 314

Թուկիդիդես 47

Թումա, պաշտոնյա 309

Թումանյան Բ. Ե. 17

Թումանով Կ. 25, 112, 285

Ժիրար (Զիրար), զորավար 355

Իբն ալ-Ասիր, պատմիչ 326, 327, 354

Իբն Դոկե 373

Իբն հալդուն, պատմիչ 374, 375

Իբն իորդադրեհ, աշխարհադրագետ 373, 374

Իբն-Սինա 554, 555

Իբն ալ-Ֆակիհ 374

Իզնատիոս Աստվածազգյաց 440

Իեշու Սյունակյաց 223

Իլդիզեր 236

Իլլոս պալատ. զործիչ 220, 248

Իյադ իբն Ղանմ, զորապետ 307, 308, 311, 313

Իշխանիկ Բագրատունի 359

Իսահակ, կթղ. 117

Իսահակ (աստվ.) 594, 595

Իսիդոր Գաղացի. փիլ. 231

Իսիդորոս Մերկատոր 482

Իսկանյան Վ. Կ. 17

Իսհակ իբն Իսմայիլ, ամիր 357, 358

Իսհակ իբն Մուսլիմ, աստիկան 335

Իսրայել Գոռաղճեցի 589

Իսրայել, եպս. 316

Իրենարրոս, քահանա 79

Իրենեսոս 443

Լազարե Վ. 611

Լամպրիդիոս Էլիոս 28, 34

Լասկին Գ. 298, 299

Լեհման-Հաուպո 64

Լենին Վ. Ի. 531

Լեո 81, 87, 89, 92, 94, 98, 100, 112, 195, 297, 289, 294, 349, 423, 424

Լեոնտիոս, պալատ. զործիչ 248

Լեոնտիոս Մոսլիլի (Ռուչսեցի), վրաց պատմիչ 50

Լեոնտիոս, կայսր 220, 325

Լերիբիոս, զորավար 233

Լիկիանոս Գաղիանոս (Լիկիանէս) կայսր տե՛ս Գալլիենոս

Լիկիանոսներ 49

«Լիկինիա» տոհմ 48

Լիսիցյան Սա. 60

Լուկոնին Վ. Գ. 24, 39

Լուսավորչի տուն 116—118, 120, 166, 169, 321

Լև (Լև), թագ., հայր վրաց Միրիան թագ. 69

Լեոն, Հոռոմի պապ 472

Լեոն Ա Մեծ Թրակացի, կայսր 195, 279, 484

Լեոն Արզիրոս, զինվորական 409

Լեոն Գ կայսր 395

Լեոն Դ կայսր 398

Լեոն Ե Հայկազն, կայսր 272, 407

Լեոն Զ կայսր 414, 485

Լևոն Մանտանացի 402

Լևոնտիոս, զորավար 317

Խաղ, եպս. 89

Խաղունի, անուն դեմմայի վրա 613

Խաղձ, ոստիկան 477

Խալաթյանց Բ, 57

Խալիդ, ոստիկան 350, 351

Խալիֆա իրն ալ-Խալլաթ, արար պատմիչ 326, 329

Խանարանգես, զավադիր 250

Խաչյան Առափեղյան, իշխան Հայոց 308

Խաքան, խաղիրների թագ. տիտղոս 290

Խոռեամ (Շահր-Վարադ-Ռազմիոզան) տհ՛ս Շահր-Վարադ, զորավար

Խոռխորունիներ 115, 137, 144, 321

Խոռոխ-Որմիզդ, մարզպան 305

Խոսրով Ա Անուշիրվան, արքա 11, 212, 213, 215, 219, 231—234, 236—238, 250, 253, 254, 256, 257, 260, 261, 281, 324, 331

Խոսրով Բ Կոտակ, թագ. Հայոց 79, 80, 82—85, 145, 152, 451, 466, 483, 596

Խոսրով իշխան, Հայր Վահան Գողթնեղու 478

Խոսրով Մեծ-Տրդատ Բ 22, 25—28, 30, 31, 37, 38, 40—42, 44, 45, 48—52, 59, 62, 64, 466

Խոսրով Ա, թագ. Հայոց, հայր Տրդատի 22, 449, 450

Խոսրով Բ Փարվեզ (Ապրուէզ, Ապրվեզ), Սասանյան արքա 262—265, 268, 269, 273, 274, 283—297, 300, 301, 305, 385, 474—476, 616

Խոսրով Գ, թագ. Հայոց 110, 112, 114—117, 122, 218, 424, 559

Խոսրով Գարեղյան (Գարայեղեն) 185, 356

Խոսրով Վահևունի 274

Խոսրովդուխտ, աշրայադուստր, բույր Տրդատ Գ-ի 48, 60, 591, 624

Խոսրովիկ, թարգմանիչ 462

Խորեն Խոռխորունի 183, 185—187

Խորեն Ոսկովեցի, հրեց 192

Խորիվ, Կիևի հիմնադիր 272

Խրիստոսիբ, պավլիկյան զորավար 404, 411—413

Խուզալմա իրն Խաղիմ ալ-Տամիմի, ոստիկան 345, 366, 367, 379

Խութեցի իշխան 268

Խուրս Սրվանձտյանց 185

Կալիինիկե (առասպ.), 391, 392

Կամսարականներ 15, 16, 30, 38, 89, 91, 97, 117, 144, 180, 321, 327, 345, 367, 368, 591, 595

Կամսարական իշխաններ 328, 461, 588, 596

Կամսարական նախ. տուն 31, 137, 198, 347, 596

Կանակարիս (պավլիկյան), աշակերտ Սերգիոսի 404

Կանայանց Ոտ. 76, 449

Կապիտուլինոս Հուլիոս, կենսագիր 35

Կասիմ (Կասմ) զորավար 329

Կաստորիոս, աշխարհագետ-բարտեղագետ 151

Կավատ Ա, պարսից արքա 212, 213, 219, 221

Կավատ Բ, պարսից արքա 208—211, 232, 280

Կավատ, դահաժառանգ 198

Կավատ-Շեբրոյե, պարսից արքա 301

Կարապետ, եպս. 471, 472

Կարբևաս (Կարայիս-Կարապետ), աղանդապետ 392, 404, 409—411, 414

Կարենյան Պահլավի (Վարենեանք), տոհմ 24—28, 31, 37—39

Կարեն Սահառունի 100, 185

Կարինոս, զորավար 62

Կարծեցյալ-Շապուհ Բագրատունի 627

Կարնացի (Արշակունիք) իշխաններ 322

Կարտիր, զրադաշտական բրմապետ 53, 54

Կարոս, կայսր 49, 62

Կելերիոս, բյուզ. զորավար 210

Կեղծ-Արիստոսի 555

Կեղծ-Գիտնիսիոս Արեոպագացի 530

Կեղծ-Բեոզոս 284, 291, 292

Կեղծ-Կալիսթենես 442

Կիի, Կիևի հիմնադիր 272

Կինոխորիս, աղանդավոր 408

Կլավդիոս Ավրելիանոս, կայսր 49

Կլավդիոս Բ 50, 60

Կլավդիոս Պաղոմեոս 531, 532, 548

Կյուրեղ Աղերսանդրացի 471, 481, 505

Կյուրիոն, վրաց կթղ. 289

Կոզյան Ս. 30

Կոզմաս Ինդիկոպուլևոս (Հնդկաչի) 528

Կոհազատ, իշխան 597

Կոմենցիոլ, զորավար 262

Կոմիտաս Աղձեցի 622, 623

Կոմիտաս, կթղ. 294, 295, 472—474, 573, 583

Կոմիտաս Գևորգյան, վրդ. 615

Կոմենես Աննա, պատմիչ 415

Կոմմոզոս, կայսր 56

Կոնակ, նահապետ 474

Կոռնակ (առասպ.) 62

Կոստանդ բյուզ. կայսր 380

Կոստանդ Բ, կայսր 282, 308, 310—313, 315, 316, 476

Կոստանդիանոս, զեսպան 236

Կոստանդիանոս Ա Մեծ, կայսր 48, 77, 78, 81, 82, 84, 226, 484

Կոստանդին Ե Իսափրացի 395, 397, 398

Կոստանդին Միրանաժին 272, 413

Կոստանդին Կոպրոնիմոս, կայսր 335, 337

Կոստանդիոս Բ, կայսր 85, 87, 92, 94

Կոստանդիոս Խյոր, կեսար 63

Կոստանդին-Սիլվանոս, թոռ Հերակլիոսի 392—394, 403

Կոստաս, եղբայր Կոստանդին Բ կայսեր 93

- Կոտիտ Ամատունի, իշխան 273—275, 288
 Կորյուն 16, 17, 88, 120, 121, 154, 420, 423—
 426, 428, 433, 439, 444, 448, 449, 457, 499
 Կորյուն Արծրունի 330
 Կտրիճ, իշխան 357, 358
 Կրասոս, զորավար 66
 Կրիկորակնի (Կրիկորիկ) տն՝ս Գրիգոր Մամիկոն-
 յան
 Կրկյաշարյան Ս. 60
 Կուզամա, արար աշխարհագրագետ 374
 Կուլակովսկի Ցու. 291
 Կուրս, բյուզ. զորավար 260
- Հարեթ (աստվ.) 455**
 Հարիր իրն Մասլամա, զորավար 309, 313—
 315
 Հադրիանոս, կայսր 231
 Հադկիրա Ա, թագ. 117, 118, 122, 123, 167, 427
 Հադկերտ Բ, թագ. 165, 166, 169, 170, 173—175,
 178, 183—185, 189, 191—194, 196, 198,
 429, 447, 459
 Հազկերտ Գ 281, 305, 385
 Հակոբ, գրիչ 604
 Հակոբ, եպս. 198
 Հակոբյան Վ. 78, 323, 395, 445, 480—482, 618
 Համազասպ, իշխան, որդի Գագիկ Արծրունու
 249, 348
 Համազասպ Արծրունի, իշխան 338, 340, 341,
 345, 379, 477
 Համազասպ «եռորովյան», թագ. Վրաց 51
 Համազասպ, սպարապետ Հայոց 117
 Համազասպ Մամիկոնյան 311, 312, 314—316,
 318—320
 Համազասպյան, որդի Համազասպ Մամիկոնյա-
 նի 169
 Համազասպյան, հղբայր Արշավիր Կամսարա-
 կանի 186
 Համազասպյան, Մամիկոնյան տոհմից 190
 Համամ Ամատունի, իշխան 346
 Համամ Արևելյի 435, 437
 Հալի, նահապետ (առասպ.) 125, 444, 455—
 457, 464, 474, 540, 541
 Հալր Մարգակետ 86, 141, 466
 Հասան իրն Կահարա, ոստիկան 338, 339
 Հավնունի, իշխան 368
 Հավուկ Կուկայտոճեցի 168
 Հարաշ, արար ոստիկան 334
 Հարիս (Հերթ), ոստիկան 333
 Հարմա (առասպ.) 455
 Հարմաշի, իշխան 368
 Հարմոզիտ, որդի Բարդսամանի 74
 Հարոթյունյան Ս. 17, 455, 456
 Հարուն ալ Ռաշիդ, խալիֆ 345, 346, 350, 372—
 374, 476
 Հացունի Վ. 628
- Հեղինե, թագուհի 77
 Հեղինե, կին Գրիգոր Մամիկոնյանի 319
 Հեռան 184, 191
 Հերակլ (Հերակլիտոս) Ա, կայսր 274, 275, 281,
 282, 291—293, 296—301, 307—309, 385,
 475
 Հերակլեոն, որդի Հերակլի 281
 Հերակլ-Կոստանդին, որդի Հերակլի 281
 Հերմես Եռամեծ 443, 511
 Հերմիաս Փյունիկեցի, փիլ. 231
 Հերոդիանոս 33, 34
 Հիշամ, խալիֆ 333—335, 372, 384
 Հիպպոլիտ 505
 Հիպոկրատես 555—557
 Հիսուս տե՛ս Քրիստոս
 Հմայակ Ապահունի 290
 Հմայակ Գիմարսյան 172, 185
 Հմայակ Մամիկոնյան 169, 179, 188, 190, 198
 Հյուբշման 430
 Հյուպարրոս 531
 Հոլ, ոստիկան 377
 Հոհան. եպս. 628, 629
 Հոհան, Ռափսոնյան տնից 190
 Հոնազուր, հսկա 612
 Հոնիգման 39
 Հոնորիոս, կայսր 117, 278, 279
 Հովհանոս, կայսր 96, 99, 102
 Հովհան, բյուզ. զորավար 306, 307
 Հովհան, կթղ. 582
 Հովհան (Սյունյաց), իշխան 315, 320
 Հովհան, որդի Գաղաթի 336
 Հովհան Գամասակացի 400, 407
 Հովհան Եկեղեցացի 425
 Հովհան Մայրավանեցի (Մայրազոմեցի) 11, 214,
 311, 512, 513, 630
 Հովհան Մամիկոնյան 272, 435, 465, 469, 614,
 616
 Հովհան Մանգակունի, կթղ. 471, 485, 512, 513,
 621, 630
 Հովհան Մյուստակոն, զորավար 260, 263
 Հովհան Ոսկերերան 441, 505, 630
 Հովհան Օձնեցի, կթղ. 332, 333, 368, 377, 394,
 395, 401, 482, 513, 617, 624
 Հովհան Փիլոպոն 528
 Հովհաննես (Արեմինոն, Ռիմինին), զորավար
 233
 Հովհաննես, հայր Արտավան Արշակունու 249,
 250
 Հովհաննես, պրինկետ 246
 Հովհաննես, պատրիկ 239
 Հովհաննես, որդի Կալինիկի 391
 Հովհաննես Արծրունյաց, եպս. 360
 Հովհաննես ավեստարանիչ 350, 405
 Հովհաննես, աշակերտ Սերգիոսի 404

- Հովհաննես Ամատունի 270
 Հովհաննես Աստվածարան 411
 Հովհաննես Բազարանցի, հպս. 270, 289
 Հովհաննես Բ Գորեղենացի, կթղ. 254
 Հովհաննես Գուղես, զորավար 237, 241
 Հովհաննես Դրասխանակիրտցի 266, 322, 326, 329, 364, 410, 435, 573
 Հովհաննես Եփեսացի 260
 Հովհաննես Իմաստասեր (Սարկավագ) 543
 Հովհաննես Ա Մանդակունի, կթղ. 197, 199, 200
 Հովհաննես-Մկրտիչ (աստվ.) 610
 Հովհաննես Ովայեցի, կթղ. 349
 Հովհաննես Յիվոս 235, 236
 Հովհաննեսիսյան Ն. Վ. 17
 Հովհաննեսիսյան Ս. Ն. 17
 Հովնան Խուֆեցի 354, 355, 360
 Հովսեփ, հպս. 183, 597
 Հովսեփ, հյուսն 401
 Հովսեփ Պաղնացի, աշակերտ Մեսրոպ Մաշտոցի 425, 448
 Հովսեփ, պավլիկյան աղանդապետ 396, 397
 Հովսեփ Ա Փարպեցի, կթղ. 345
 Հովսեփ Եպարտողիտոս 396, 403, 405, 406
 Հովսեփ Հոգոցմեցի, կթղ. 169, 171, 172, 190, 460
 Հորմիզդ, արքայազն Սասանյան 62
 Հորմիզդ Ա տե՛ս Որմիզդ-Արտաշիր, Բագ. Հայոց
 Հոփսիսիմե, Բագրատունի տիկին 353, 360
 Հոփսիսիմե, Արծրունյաց տիկին 356, 357
 Հոփսիսիմե, զոստո Աշոտ Մսակերի 348
 Հոփսիսիմե, նահատակուհի 451, 463, 473, 583, 591, 611
 Հոփսիսիմյանց կույսեր 449, 450, 463, 472, 594, 595
 Հոփսանոս, զրիչ 425
 Հրահատ, Աշոցի իշխան 172
 Հրահատ, Սյունյաց իշխան 311, 315
 Հրահատ Կամսարական 190, 200—204, 324, 339
 Հուբայրա իրն ալ-Ատրաջ ալ-Խաղրամի 329
 Հուլիանոս Ուրացոզ 93—96
 Հուսիկ, որդի Վրթանեսի 80, 86, 626
 Հուսիկ, Շահակ (Իսակիոս), կթղ. 104, 112
 Հուստինիանոս Ա, կայսր 11, 12, 119, 120, 216, 217, 219—222, 224—228, 230—235, 237—251, 255, 257, 260, 261, 266, 267, 272, 273, 281, 306, 383, 483—485, 490, 491, 561
 Հուստինիանոս Բ, կայսր 228, 251, 317, 318, 322, 325, 328, 385, 394
 Հուստինոս Ա, կայսր 222, 230, 232
 Հուստինոս Բ, կայսր 255, 256, 258—260
 Հուստոս (պավլիկյան), աշակերտ Կոստանդին-Սիրվանոսի 393, 394
 Զենով Օհան (առասպ.) 354
 Զվիկ, զոստո Աղան Արծրունու 198
 Ղազար Փարպեցի 112, 113, 122, 127, 167, 170, 172, 173, 182, 187, 189, 192, 198, 200, 205, 212, 420, 423, 449, 451, 461—463, 474, 483, 486, 553, 572, 596, 618, 620
 Ղաֆաղարյան Կ. Գ. 155, 156, 559, 564
 Ղյուճյան Ա. 484, 616
 Ղուկաս, ավետարանիչ 402
 Ղևոնդ, երեց 186, 190, 192
 Ղևոնդ, պատմիչ 15, 16, 309, 315, 328, 330, 331, 339, 340, 343, 348, 364, 372, 373, 383, 396, 397, 420, 435, 476, 477, 612
 Ժոռն Վեհան 292
 Մազդակ, սպսո. շարժման ղեկ. 12, 213
 Մաթուսաղա, ուսուցչապետ 622
 Մալալաս, պատմիչ 239
 Մալխասյանց Ստ. 67, 107, 155, 160, 165, 182, 286, 291, 292, 451, 455, 461, 474
 ՄակԴերմո Բ. 25, 61, 62
 Մակրինոս, կայսր 23
 Մահդի, խալիֆ 343
 Մաղխաղունիք նախ. տոհմ 141
 Մամակ Մամիկոնյան 274
 Մամբրե Վերձանոզ 121, 512, 617
 Մամիկ, նահապետ 474
 Մամիկոնյան սպարապետներ 452, 465, 467, 468
 Մամիկոնյան նախ. տուն 107, 120, 137, 141, 197, 198, 462, 586, 615
 Մամիկոնյաններ 15, 16, 82, 86, 88, 108, 110, 117, 144, 168, 169, 172, 174, 180, 198—200, 203, 305, 308, 321, 322, 327, 334—336, 345, 348, 367, 368, 423, 463, 466, 470
 Մամուն, խալիֆ 349, 351, 374
 Մանանդայր իշխաններ 322
 Մանանդյան Ն. 22, 29, 30, 33, 34, 36, 37, 41, 57, 58, 60, 62, 64, 66, 77, 78, 84—87, 89—92, 100, 104, 105, 112, 113, 122, 131, 132, 139, 297—301, 310, 383, 423—425, 517, 532
 Մանասե, հպս. Բասենի 289
 Մանասե Ամատունի, հպս. 270
 Մանավաղյան նախ. տուն 83, 136, 145
 Մանդակունիներ 52, 321
 Մանեճ Ապահունի, նախարար 172, 173
 Մանի, Մանեհական աղանդի հիմնադիր 53, 74, 408, 412
 Մանուտ, խալիֆ տե՛ս Աբու Ջաաֆար
 Մանվիլ, որդի Պարզև Ամատունու 116, 587
 Մանուիլ Ամատունի, նախարար 596
 Մանուիլ Ապահունի, նախարար 290

- Մանուիլ Մամիկոնյան, նախարար 108—110, 253, 343, 453, 466, 468
 Մանուկ, իշխան Բասենի 85
 Մաշտոց Ա եզվարդեցի, կթղ. 624
 Մաս Ն. 284, 293, 301, 559
 Մասյամա (Մայլմ) իրն Աբղ ալ-Մայլթ, խալիֆ 331, 334
 Մասուդի, մատենագիր 375
 Մավրիանոս, զորավար 312, 313
 Մավրիկիոս, կայսր տե՛ս Մորիկ
 Մատթևոս, ավեստարանիչ 402
 Մատթևոս Ամաստունի, եղպ. 294
 Մար, Մեծ Ծոփրի իշխան 85
 Մար Աբաս Կատինա, ասորի պատմիչ 455
 Մարդպետական նախ. տուն 137, 146, 321
 Մարիամ (աստվ.) 401, 594, 595, 602, 608, 610, 613
 Մարիք Ա. 39
 Մարկելյինոս, կառավարիչ 57
 Մարկիանոս, կայսր 179, 183, 207, 259, 260
 Մարկիան, զնոստիկ 446, 447
 Մարտիրոսներ 377
 Մարկվարտ Յ. 36, 64, 84, 85, 87, 89, 91, 92, 100, 106, 112, 122, 348, 425, 546
 Մարտինոս, զորավար 236
 Մարտիրոսյան Ա. 64, 65
 Մարտիթա, ասորի եղպ. 295
 Մարքս Վ. 12, 14, 126, 129
 Մաքսիմիանոս Դայա 77
 Մաքսիմիանոս Օգոստոս, կայսր 62, 63
 Մաքսիմիանոս Բրակացի 34
 Մեթոդիոս Ողիմպիացի 407, 505
 Մեթրոզորոս Սկեպսացի 503
 Մելիտե, Մանաղկեբուրի եղպ. 172
 Մելիթ-Օհանջանյան Վ. 30
 Մելլրիաներ 377
 Մելրոնյան Հ. 117
 Մեհենդակ Ռշտունի 84
 Մեհրուժան, եղպ. 73
 Մեհրուժան Արծրունի 92, 98, 179, 190, 345, 353, 466
 Մելի Ա. 430
 Մենանդրոս 259, 261
 Մեսրոպ Մաշտոց 10, 13, 122, 154, 155, 169, 419, 423, 425—429, 432, 436, 437, 439, 440, 444—449, 454, 455, 462, 504—507, 512, 514, 543, 558, 574, 619—621, 624
 Մերմիրոս (Միհր-Մար-Ռուի), զորավար 237, 238
 Մեծ Գնունե, իշխան 301, 305, 306
 Միհր (աստվ.) 562
 Միհրան, զորավար 20?
 Միհրան-Միրիան. թագ. Վրաց 69, 97
 Միհրան Միհրեանզակ (Չարին), զորավար 259, 260
 Միհրական տուն 67
 Միհրդատ Պոնտացի 554
 Միհրնեբսեհ, հազարապետ 123, 124, 171, 173, 178, 181, 184, 185, 190, 191
 Միհրշապուհ 183
 Մինորսկի Վ. 297
 Միրայի, աշակերտ Աերգիոսի 404
 Միրայիլ, կթղ. 394
 Միրայիլ, կայսր 360
 Միրայիլ Ա Ռանգարե, կայսր 407, 408
 Միրայիլ Գ, կայսր 410, 411
 Միրայիլ Ասորի 292, 368, 382, 398
 Մխիթար Գոչ 550
 Մնացականյան Ստ. Խ. 17
 Մշիխա-Չևիա, ասորի մատենագիր 37
 Մոզեստոս, պատրիարք 293, 295
 Մոկաց, իշխան 313
 Մոկոի նախ. տուն 144
 Մոմզեն Թ. 57
 Մովսես, եղպ. 428
 Մովսես, կրոնավոր 461
 Մովսես մարգարե 399
 Մովսես Բ Նովարդեցի, կթղ. 269, 270, 288, 612
 Մովսես Խորենացի (Քերթազհայր) 13, 22, 24—26, 28—33, 37, 38, 40, 42—46, 48, 50—54, 60—64, 67, 73, 74, 76, 85, 87, 89, 97, 103, 112, 115, 117, 118, 121, 124, 150, 155, 168, 169, 195, 197, 199, 200, 212, 213, 224, 288, 420, 423, 424, 426, 427, 429, 431, 443, 444, 454—458, 462, 464, 465, 471, 483, 486, 490, 493, 495, 497, 499, 519—521, 540, 552, 553, 621, 625, 626
 Մովսես Կաղանկատացի 298, 331, 420, 473, 486, 616
 Մովսես Մանաղկեբուրացի, կթղ. 193
 Մովսես Քերթազ 518, 519, 623
 Մորիման 613
 Մորիկ, կայսր 262—264, 266—270, 272—274, 283, 284, 287, 292, 398, 475, 476, 612
 Մրջունիկ, ժահանա 94
 Մրուան Բ 335, 337
 Մուավիա, կուսակալ 311—313, 315, 316, 320, 476
 Մուգոնիանոս, կառավարիչ 92
 Մուկաննա 343
 Մուհամմադ իրն Խալիփ, ոստիկան 360
 Մուհամմադ իրն Մրուան, փոխարքա 325, 326, 328, 329, 331, 334, 335, 366, 370
 Մուհամմադ իրն Սուլ, ոստիկան 337, 375
 Մուհամմեդ, Իսլամի հիմնադիր 16
 Մունդոս, զորավար 232
 Մուշե Արծրունյաց, եղպ. 172
 Մուշեղակ, իշխան 210
 Մուշեղ Արծրունի 355
 Մուշեղ Մամիկոնյան 99, 102—104, 107, 108,

- 190, 204, 263, 269, 306, 311—313, 335, 337, 339, 340, 342, 343, 348, 453, 466—469, 476
- Մուշեղ Տարոնացի 426
- Մուշկան Նիսալավուրտ, զորավար 185, 187, 189
- Մուսա իրն Ջուրարա, զորավար 338, 352, 354
- Մուսաֆիր, ոստիկան 335
- Մուսաֆիր, ապստամբ 337
- Մուսե, ամիր 477
- Մուտասիմ, խալիֆ 351, 374, 383
- Մուտավարբիլ, խալիֆ 352—355, 357, 359—361, 374, 379, 384
- Մուրացյան նախ. տուն 368
- Ցաղղ Սյունի 202, 203
- Ցաղղվշնասպ Միհրան, դեսպան 196, 238
- Ցակուրի, մատենագիր 362, 384
- Ցակուտ, աշխարհագրագետ 374
- Ցամբլիբոս 516
- Յիզտիրուզիտ 253
- Յովհան, կթղ. 291, 294
- Յուլիոս Նեպոս 279
- Յունիոս Պալմատուս, հռոմեացի զորավար 33
- Յուսուֆ, ոստիկան 353, 354
- Նարեհես (Անահրեղ-Նահապետ), զորավար 236
- Նարիհ իրն Արդալլաճ ալ-Անադի 327
- Նադինիկ, վարձակ 626, 627
- Նամզարուն Շոնադայ, մարզպան 292
- Նանա, ասորի սարկավազ 350
- Նաոսես, զորավար 233, 249
- Նեմեսիոս Ոմեսացի 513, 529, 556
- Նեյդիբուտեր 536
- Նեստորիոս 425
- Ներշապուհ Արծրունի 173, 181, 185, 186, 190, 195
- Ներշապուհ, Մամիկոնեից եսյ. 492
- Ներսես, արքա պարսից 87, 217
- Ներսես, իշխան Սոփր-Շահունյացի 85
- Ներսես, որդի Շապուհ Ա-ի 38
- Ներսես, պարսից արքայազն 87
- Նեոսես Գիմարսյան 187
- Ներսես, եղբար Որմիզդ-Արտաշիրի 30, 48—50, 59, 61, 63—67, 69
- Ներսես Կամսարական 97, 190, 200—202, 204, 236, 237, 317, 318, 324, 344, 347
- Ներսես Ա Մեծ, կթղ. 88—91, 97, 99, 102, 104, 105, 112, 116, 424, 452, 453, 466, 482, 492, 552, 571
- Ներսես Բ Բագրևանդեցի, կթղ. 251, 252, 472, 622
- Նեոսես Գ Շինոզ (Իշխանցի), կթղ. տե՛ս Նան Ներսես Գ Տայեցի
- Ներսես Գ Տայեցի, կթղ. 308, 310—312, 314—316, 319, 320, 332, 394, 476, 584—586, 623
- Ներսես, հայազգի բյուզ. զորավար 263, 284, 285
- Ներսես Ճիհրակացի, զորավար 123
- Ներսես Պարթև, կթղ. 423, 494, 500, 612
- Ներսես Վահևունի 275, 276
- Ներսես Քաջրեբունի 185, 186
- Նիխուր, պարսից զորապետ 205, 206
- Նիկեփոր Ա, կայսր 407
- Նիկեփոր, պատրիարք 407, 412
- Նյուղեբի 112
- Նյուտոն 536
- Նոյ (ասով.) 455
- Նոնոս, հույն փիլ. 442
- Նորայր Բյուզանդացի 291
- Նումերիանոս, կայսր 62
- Շարաթ (Շամբիթ), իշխան Գողթան 426, 429
- Շահն, զորավար 291, 292, 298, 299
- Շահխաթունյան Հովհ. 474
- Շահնաղարյան Կ. 473, 616
- Շահրայենպետ, մարզպան 292
- Շահրապղական, զորավար 292, 298, 300
- Շահր Վահրիճ, զորավար 288
- Շահր-Վարազ 290, 292, 298, 299
- Շահրապն Բանդակ, նախարար 290
- Շաղգամյան Ա. Հ. 17
- Շաղիտա, անաստառական 160
- Շամբատ Բազարատ, նախահայր 137
- Շամբատայ ազգ 73
- Շայրանի, ցեղ 346
- Շապուհ Ա, պարսից արքա 22—25, 32, 34—38, 40, 41, 44, 46—51, 53, 55, 57, 59, 67
- Շապուհ Բ Երկարակյաց, պարսից արքա 9, 81, 82, 85—87, 91—93, 95—102, 105, 108, 109, 151, 178, 278, 280, 466—469
- Շապուհ Գ, պարսից արքա 110, 112, 115, 116, 165
- Շապուհ Ամատունի 308, 346
- Շապուհ Բազրատունի 347, 349, 350, 476
- Շապուհ, որդի Հազկերտ Ա-ի 122, 123
- Շապուհ, պարսից զորավար 204
- Շապուհ, քաղ. գործիչ 453
- Շապուհ, վասպուրականցի զորավար 355
- Շապուհուխտ, թագուհի 50
- Շափասպ Արծրունի 190
- Շափարշ Կամսարական 116, 117
- Շերմազանյան Գ. 186
- Շերոյե, պատրիկ 395
- Շերոյե, ապստ. դեկ. 254
- Շեմսոն Անձևացի, նախարար 172, 173, 185, 190, 195
- Շմուել, եսյ. 168, 169
- Շնգին (Արծրունյաց տոհմից) 190
- Շոմոն Մ. Լ. 48, 60

Շչեկ, Կիևի հիմնադիր 272
 Շուշան, գեմմալի վրա 613
 Շուշան, հայ իշխանուհի 327
 Շուշանիկ, գուտոր վարդան Մամիկոնյանի 198, 199, 463, 464

Ողյումայ, բուրմ 503
 Որդունի նախ. տուն 136, 145
 Որդունիներ 83
 Որմիզդ, արքա Պարսից, որդի Հազկերտ Բ-ի 193
 Որմիզդ Բ 385
 Որմիզդ Գ 262, 281, 287
 Որմիզդ-Արտաշիր, թագ. Հայոց 25, 37, 39, 48—54, 59, 61, 63, 64, 70, 75
 Որմիզդ-Արաարսիր տե՛ս Որմիզդ-Արտաշիր
 Որմիզդակ-Շապուհ 49, 59, 60
 Որմիզդակ, սոսի Որմիզդ-Արտաշիրի տե՛ս Որմիզդակ-Շապուհ
 Որմիզդարտ, խորթ մայր Աամուկ Մամիկոնյանի 98

Չամչյան Մ. 284

Պալունիներ 321
 Պախոմով Ե. Ա. 281
 Պապ, արքայազն 100
 Պապ թագ. 64, 76, 97, 99, 101—108, 112, 135, 453, 466, 467, 476, 500
 Պապ (Գրիգոր), թոռ Գր. Լուսավորչի 80, 626—628
 Պապ Արտակունի 201
 Պապ Բաղրատունի 274
 Պապակ (Փափաղ), որդի Սասանի 22, 23
 Պապպոս Աղեքսանդրացի 545
 Պատկանյան Բ. 475, 546
 Պարակունդակես, էքսարքոս 408
 Պարզե Ամատունի 116, 117, 587
 Պարզե, Արծրունյաց առհմից 190
 Պարսեանպես Պարշնաղդատ, մարզպան Հայոց 292
 Պարուկ Ֆ. 280
 Պարույր Հայկազն (Պրոսերպիոս), փիլ. 75, 503
 Պետրոնաս, զորավար 410, 411
 Պետրոս, ասորի հպս. 295
 Պետրոս, զորավար 236, 237
 Պետրոս, առարքալ 401, 402, 406
 Պետրոս (Աղձնիքից) 235
 Պետրոս Իրերոս (վրացի) 428
 Պետրոս Պատրիկիոս 68
 Պետրոս Սիկիլիացի 391—393, 396, 397, 399, 401, 402, 404—407, 411, 412, 414
 Պետրոս Սյունեցի 512
 Պետրուշևսկի Ի. Պ. 343
 Պերնից Ա. 284

Պերոպ, որդի Հազկերտ Բ-ի, արքա 193—196, 198, 199, 201, 202, 204—206, 280
 Պերոզամատ, նախնի Կամսարական առհմի 37
 Պերպերյան Հ. 25, 49
 Պիհոսն, փիլ. 523
 Պիպին, թագ. 122
 Պատոն 13, 421, 517, 522, 525, 555, 556
 Պլինիոս Ավագ 147, 531, 536, 537, 553
 Պլուտին, փիլ. 511, 512
 Պլուվիագորաս 522
 Պոպիկարպոս, հպս. 440
 Պոդոս առարքալ 391—395, 401, 403, 404, 408, 594
 Պոդոս (սլավիկյան), հայր Գեղնեսիոսի 392, 395
 Պոդոս Սամսոատցի 390
 Պոմպիանոս 35
 Պոմպիոս, զորավար 40, 70
 Պոստոմ, գաղղիացի կառավարիչ, ապստ. զեկ. 56
 Պորփյուր Փյունիկեցի 13, 421, 441, 516, 517, 557
 Պոսկոպ, զորավար 308—310
 Պտղոմեոս, զորավար 75, 307, 540, 544—548
 Պրետերստատ 34
 Պրիսկիանոս Լյուդացի, փիլ. 231
 Պրորոս, զորավար 49, 57, 59, 61
 Պրոսերպիոս, հոնտոր տե՛ս Պարույր Հայկազն
 Պրոկղ, փիլ. 441
 Պրոկոպիոս, զորավար 95, 96
 Պրոկոպիոս Կեսարացի 45, 211, 217—221, 227, 228, 234—236, 242—245, 249, 250, 280
 Պուլքերիա կայսրուհի, բույր Թեոդոս Բ-ի 207

Ջահհաֆ, ամիր 348—350
 Ջահհաֆյաններ 346
 Ջահիզ, արար մատենագիր 384
 Ջահշիրի 374, 375
 Ջահուկյան Գ. 518
 Ջադա, թարգմանիչ 428
 Ջամատպ, կորսյր Կավատի 209, 280
 Ջոն, Կորգուրի իշխան 85
 Ջոզիկ, եղբայր վաղղենի 198
 Ջուվանուխհ, զորավար 285
 Ջևանշեր, իշխան 616
Ջևանշեր, վրաց պատմիչ 300, 473, 474

Ռարուկ, վանական 607, 610
 Ռշտունի նախ. տուն 86, 137, 347, 466
 Ռշտունիներ 144, 185, 321, 368
 Ռոն-Վահան 301
 Ռոմանոս Երզնցի 622, 624
 Ռոմանոս Ա Լակապենոս, կայսր 413
 Ռոստոմ, զորավար 351

- Ռուսիոս Փնստոս, սլատմագիր 66, 67
 Ին Արղար, որդի Միրիանի, Թագ. Վրաց 69
- Սալիհ իրն Սալիհ, զորավար 336
 Սայման, արար զորավար 313
 Սահակ Ա, կթղ. 429, 571, 573
 Սահակ, Ռշտունիքի Լոյս. 172
 Սահակ, Տարոնի Լոյս. 172
 Սահակ Բ, կթղ. 316, 326
 Սահականուշ, զուտար Սահակ Պարթևի 169
 Սահակ Արու-Մկրտիմ 358, 359
 Սահակ Արծրունի, իշխան 287, 291, 338, 345, 379, 477
 Սահակ Բարսառունի, սպարապետ 114, 115, 117, 152, 196, 197, 199—203, 337, 338, 340, 343, 455
 Սահակբուխտ, զուտար Սահակ Պարթևի 426, 624
 Սահակ Կամսարական 237, 596
 Սահակ Չորոփորեցի, կթղ. 328, 377, 623
 Սահակ Մամիկոնյան 271, 273
 Սահակ, Մանղակոնյաց տոհմից 190, 191
 Սահակ Ա Պարթև, կթղ. 116—118, 120, 121, 123, 125, 155, 167—169, 174, 419, 423—428, 432, 439—441, 444—447, 454, 455, 462, 464, 482, 488, 490, 492, 504, 619—622
 Սահակ Սյունի 351
 Սահառունի նախ. տուն 144
 Սահառունիներ 321
 Սահինյան Ա. Ա. 17
 Սահլ Սմբատյան (Սահլ Սինրաթ ալ-Արմանի), իշխան 348, 351, 358, 363
 Սահուռ, Անձևացյաց իշխան 307
 Սամվել Մամիկոնյան, որդի Վահանի 98, 111, 115
 Սամվել Վահանունի 273—276, 291
 Սամուել, քահանա 190
 Սամուել Անեցի 63, 257, 330, 371, 373, 410
 Սանատրուկ, Թագ. «Հայոց և Եդիսիոյ» 463, 574
 Սանդուխտ, նահատակուհի, զուտար Սանատրուկ Թագ.-ի 163, 464
 Սանեստան (Սանատրուկ) Թագ. 83, 84
 Սանտալճեան 57
 Սասան, բրմապետ, հիմնադիր Սասանյան դինաստիայի 22, 24, 25, 28
 Սասանյան արքաներ 61, 280
 Սասանյան դինաստիոս 23, 24, 41, 42, 49, 50, 64, 75, 194, 283
 Սասանյաններ 10—12, 21—30, 32—39, 41, 42, 44, 46, 48, 50—54, 56, 62, 64, 67, 68, 71, 73, 74, 76, 78, 79, 81, 82, 85—88, 91—96, 98, 100, 102, 103, 106, 109, 114—121, 123, 125, 137, 151, 165—172, 175, 176, 179, 180, 183, 184, 188, 189, 191, 194, 195, 202, 204, 206—210, 212, 242, 259, 276—278, 280, 281, 283, 286, 295—297, 382, 385, 427, 429, 466
- Սատո Դիմարսյան 190
 Սար (Շերոյի), Աղվանից Թագ. 260
 Սարգիս, Երամբշտ 616
 Սարգիս Դիմարսյան, նախարար 290
 Սարգիս Վահանունի 275, 276
 Սարգիս Տալեցի, նախարար 290
 Սարգիս Տրպատունի, նախարար 290
 Սարգսյան Գ. 60
 Սերիոս, սլատմիչ 257, 259, 260, 264, 265, 271, 272, 274, 275, 283, 284, 286, 288, 290—294, 297—299, 301, 308, 310—312, 315, 319, 322, 371, 380, 420, 465, 469, 474—476, 573
 Սերուխտ Նիսորական, ճարգպան 178, 181, 182, 256
 Սեղրեստրոս, սլապ Հոմի 78
 Սեմ (աստվ.) 455
 Սենիտամ Խոսրով 286
 Սեն-Մարտեն Վ. 92, 104
 Սեպտիմիոս Օղենատոս (Օտայնաթ) Բ 47, 55—57
 Սերգիոս (Սարգիս) աղանդապետ 391, 399, 405—408, 412
 Սերգիոս դեսպան 236
 Սերգիոս պատրիարք 296
 Սերգիոս-Տյուրիկոս 402, 404—406, 408
 Սիմեոն կթղ. 332, 630
 Սիմեոն-Տիտոս (Պողոս), սլատմական 393—395, 403
 Սիմպլիկիոս Կիլիկեցի, փիլ. 231
 Սիոն Բալոնացի կթղ. 338, 377
 Սիտոս (Ուրսիկիոս), զորավար 239, 245, 249, 250
 Սմբատ, որդի Աշոտ Բագրատունու տե՛ս Սմբատ Բագրատունի
 Սմբատ ասպետ 333
 Սմբատ, որդի Լևոն V Հայկազնի 272
 Սմբատ Բագրատունի (Բազմահաղթ, Սմբատ-Խոսրով Շում), սպարապետ 103, 263, 271, 272, 286—290, 294, 301, 302, 310, 325—331, 333, 334, 337, 338, 340, 343, 348—351, 356, 358—360, 378, 470, 476, 576, 578
 Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունի 318, 348
 Սյունիներ 327
 Սյունյաց տոհմ 137, 189, 190
 Սյունյաց նախարարներ 144
 Սյունյաց իշխաններ 305, 315, 340, 350, 351, 368
 Սսկրատ Աբովատիկոս 157
 Սուլոմենոս 155, 158
 Սուլոմոն Իմաստուն 425, 439
 Սուլոմոն («Հարանց հայր»), ուսուցչապետ Մաքինացվոց վանքի 623

- Սողոմոնյան ժ. 2. 17
Սորմեն, զորավար 270
Սոփիա, կին Հուսիսինյանու կայսեր 385
Սոփրոնիոս, քարոզիչ 79
Սպանդարատ, Կամսարական իշխան 97
Սպիրապիթ, տոհմ Բագրատունիների 322
Սպրամ, կին Վարադ-Տրդատ իշխանի 332
Ստեփանոս, առնարագևա 544
Ստեփանոս, նկարիչ 607
Ստեփանոս, Վրաց իշխան 300
Ստեփանոս Արլասագ 351
Ստեփանոս Գլինցի, կթղ. 369
Ստեփանոս Կոն, ապստ. ղեկ. 358, 360
Ստեփանոս նախավկա 398
Ստեփանոս Սյունեցի Ա 273, 274, 333, 437, 513, 530, 556, 615, 621
Ստեփանոս Սյունեցի Բ 623, 624
Ստեփանոս Տարոնացի (Ասողիկ) 253, 257, 267, 310, 320, 331, 333, 347, 410, 454
Ստրարոն 431, 554
Սարժիգովսկի Ի. 611, 613
Սրվանձալանց Գարեգին 187
Սուգալիս, բյուզ. զորավար 409
Սուլայմ, ցեղ 346
Սուլայման, ոստիկան 338, 345, 369, 373, 377
Սուրեն, պարսից զորավար 466
Սուրեն, ղեսպան 109
Սուրեն խոյսրոունի, նախարար 114, 115
Սուրեն Ճիհովր Վշնասպ, մարդպան 253, 257, 259
Սուրենյան Պահլավի տոհմ 24, 26, 27, 44
Սուրեն Սալահունի 552
Սուրմազ (Սուրմազ), Վրաց թագ. 100, 102, 103
Սուրմակ, Բզնունիքի եպոս. 168, 172
Սևադա, հյրորորդի Զահահաֆի 350, 351, 354, 378
Սևանաոս, եպոս. 481
Սևորդիներ, ցեղ 358
- Վազոմար, ալամանների թագ. 102
Վազյեն (Վարսեն), բղիշխ 198, 464
Վալենտին զորավար 307
Վալենտինյանոս Գ, կայսր 278
Վալերիանոս, կայսր 45—50, 54, 55, 235, 236
Վալիդ (Վլիթ), խալիֆ 306, 328, 330, 331, 333, 476, 477
Վախթանգ Գորգասար, թագ. Վրաց 198, 199, 201, 202, 204, 210
Վախուշաի, արքայազն Վրաց 301
Վահար տևս Վահան Գողթնացի
Վահագն (Վաթրագն), առասպ. 75, 455, 456, 464
Վահան, աղանգապետ 404—406
Վահան, որդի Գեղեճիսի 392
- Վահան, արքայազն Աղվանից 182
Վահան, զորավար 306
Վահան Ամատունի, իշխան 84, 168, 169, 171—173, 179, 183, 185, 190, 195, 499
Վահան Առավելյան, նախարար 114, 115
Վահան Արծրունի 355, 356
Վահան Գեղունի 187, 343
Վահան (Վահար) Գողթնացի, որդի Խոսրով իշխանի 326, 331, 333, 477, 478
Վահան Կամսարական 614
Վահան Մամիկոնյան 98, 182, 190, 196—206, 209, 211, 424, 451, 461—463, 470, 572
Վահանյաններ 462
Վահան Սյունի 256, 257
Վաճրալլաթ-Աթենագորոս, թագ. Պալմիրայի 56, 57
Վահրամ Զուրին, ապստ. ղեկ. 262, 263
Վահրամ Վահունի 275
Վահրիճ, պալատական 425
Վահևունի, զորական 357, 368
Վահևունի նախարարներ 275
Վահևունի սեղուհներ 275, 287
Վաղան, իշխան 603
Վաղարշ, Պարսից արքա 254
Վաղարշ, հղբայր Պերոպի 205, 206
Վաղարշ Գ, թագ. պարթևական 22
Վաղարշ Ե, թագ. պարթևական 22, 25
Վաղարշակ, որդի Պապի 53, 108, 109
Վաղարշակ, թագ. Հայոց 553
Վաղես, կայսր 87, 99, 100, 102, 105, 106, 108
Վաղինակ Սյունի 85
Վաչագան Բարեպաշտ, թագ. Աղվանից 212
Վաչե, թագ. Աղվանից 178, 193, 194, 533
Վաչե Մամիկոնյան, որդի Արտավազդ Մամիկոնյանի 84, 85, 107, 108, 466
Վառահրան Ա. (Վահրամ, Վառամ) 60
Վառահրան Բ (Վառամ) 37, 50, 61, 62, 278
Վառահրան (Վառամ) Ե 280
Վառզոշ Գնթունի 200
Վասակ Արծրունի 287, 291, 357, 360
Վասակ, Բյուզ. Հայաստանի ապստ. ղեկ. 234, 334
Վասակ, որդի Աշոտ (Ատրնեքսեհ) Կույրի 348
Վասակ Բագրատունի, որդի Աշոտ Բագրատունու 340, 341, 348
Վասակ Մամիկոնյան 88, 93, 97—99, 120, 181, 190, 191, 199—203, 250, 253, 424, 453, 458, 461, 466, 468, 469
Վասակ Սահառունի 200
Վասակ Սյունի 171—173, 175, 177, 179—185, 189—191, 196, 348, 351, 360, 611
Վասիլ, պալիկոնյան 404
Վասիլ Ա Մակեդոնացի 391, 411—414
Վասիլ 374
Վարադ-Բակուր, թագ. Վրաց. տես Ասփազուր

- Վարազ-Գրիգոր, սպարապետ 395
 Վարազդատ, թագ. Հայոց 106—108, 453, 466, 468
 Վարազդան (Առավելդաններից) 190
 Վարազ Կամինական 84
 Վարազ-Ներսէս (Վահեունի) 275, 276
 Վարազ-Շապուհ 67, 466
 Վարազ-Շապուհ Արծրունի 287, 290
 Վարազ-Շապուհ (Ամատունի) 330
 Վարազ-Շապուհ (Պալունյաց) 172
 Վարազ Պալունի, իշխան 614
 Վարազ Սահակ, հայր Սմբատ Բագրատունու 310
 Վարազի Պահլավ 27
 Վարազտիրոց Բագրատունի (Ջավխեան խոսրով), որդի Սմբատ-խոսրով Շումի 288, 290, 302, 305, 309, 319, 623
 «Վարազդ» տոհմ 32, 67
 Վարազ-Տրդատ, իշխան Աղվանից 316, 332
 Վարամնունի, զորական 357
 Վարամնունիներ 321
 Վարդ Մամիկոնյան (Վարդպատրիկ) 199, 201, 211, 212, 267
 Վարդ Ռշտունի, նախարար 315, 327
 Վարդան, դեսպան 236
 Վարդան Հասկեկաց գյուղից, հայր Մեսրոպ Մաշտոցի 423
 Վարդան Արծրունի, նախարար 274
 Վարդան Արևելցի, պատմիչ 257, 258, 266, 269, 347, 348, 410
 Վարդան Մամիկոնյան 168—170, 172—174, 177—188, 190, 191, 193, 198, 253, 254, 257, 269, 289, 426, 427, 458, 460, 462, 464, 470, 574
 Վարդան Վշնասոյ 259
 Վարդանդուխտ, զուտոր Մանուել Մամիկոնյանի 109
 Վարդանյան Ռ. 2. 17
 Վարդանյան Ս. Ա. 17
 Վարդանույշ, զուտոր Վարդան զորավարի 198
 Վարդաս, զորավար 410
 Վարդանի, զուտոր Վարդան զորավարի տնւ Շուշանիկ
 Վարդիկ Մոկաց, իշխան 308
 Վարձ Կամսարական 190
 Վելիչ է. 617
 Վեհմիհրջայուհ, մարդպան 165
 Վեհսահան (Վասուղևա Ա.) 38, 39
 Վեմյան Խ. 182
 Վինգրիգ 122
 Վիտիգիս, թագ. Գոթաց 233, 234
 Վնդո, ապատ. զեկ. 262
 Վոպիսկոս Փլավիոս, պատմիչ 57, 60, 61
 Վոսմ Բ, թագ. Պարսից 61, 117
 Վոսմ Գողթնեցի, նախարար 290
 Վոսմ Կ Գոռ 123, 124, 165, 168
 Վոսմշապուհ, թագ. 117, 118, 121, 122, 124, 218, 423, 425, 426, 429, 483
 Վոսամ, Պարսից պալատական 262, 287
 Վոսամ Ապահունի, նախարար 290
 Վոսամ Վահեունի 276, 288
 Վրեն Ջյունական, իշխան 172
 Վրեն Վանանդիցի 201
 Վրեն Տաշրացի 185, 190
 Վրթանես, որդի Գր. Լուսավորչի տնւ Վրթանես կթղ.
 Վրթանես կթղ. 80, 82, 84, 85, 136, 452
 Վրթանես Քերթոզ (Քչկան), վրդ. (ստերանց նուիրակ և շարսաղարք) 269, 270
 Վրիվ, ոմն ասորի 198
 Տարարի, պատմիչ 410
 Տակիտոս, պատմիչ 49, 59, 61, 553
 Տաղլիթ, ցեղ 346
 Տաեստ Տայոց, Լալս. 172
 Տաեստ, Անձևացի իշխան 343—345, 347
 Տաեստ, իշխան Արծրունյաց 190
 Տաեստ Գնթունի 185—187, 574
 Տամ-խոսրով, զորավար 261, 262
 Տաշյան Յ. 37, 506
 Տաշրացի նախ. տուն 190, 322
 Տավրոս, քվեստոր 91, 92
 Տեր-Ավետիսյան Ս. Վ. 559
 Տերենտիոս, զորավար 102, 105, 106, 156
 Տեր-Ղեոնդյան Ա. Ն. 17, 449
 Տեր-Մինասյան Ե. Գ. 68, 165, 294, 295, 458, 459, 494, 511
 Տեր-Մլխայելյան Ա. 444
 Տեր-Մկրտչյան Գ. 76, 165, 449, 451
 Տիրերիոս, կայսր 227, 228, 260—262, 281
 Տիգրան Ա, թագ. 40
 Տիգրան Բ Մեծ 30, 70, 455, 457, 520
 Տիգրան (առասպ.) 455—457, 464
 Տիմեսթևոս 35
 Տիմոթևոս Կուզ 441, 471, 516
 Տիտոս, զորավար 34, 307
 Տիրամայր տնւ Մարիամ
 Տիրայր Խորձենացի 426
 Տիրան, թագ. Հայոց, որդի խոսրով-Կոտակի 453, 466, 470
 Տիրան Մամիկոնյան, իշխան 307
 Տիրան Քերական 503
 Տիրան տնւ Տրդատ Բ
 Տիրիթ, սրդի արքայազն Արտաշեսի 86, 87, 91, 497
 Տյուրիկոս տնւ Սևրգիոս
 Տոտիա, թագ. օսթգոթերի 233
 Տորր Անգեղ (առասպ.) 456, 464
 Տրայանոս, կոմես 102, 106
 Տրդատ, կթղ. 338
 Տրդատ, որդի խոսրով Մեծի 40, 42, 48, 49

- Տրդատ, որդի Տիրանի 86
 Տրդատ (Տիրիդատես) տե՛ս Տրդատ Գ Մեծ
 Տրդատ Ա 42, 60, 83, 152
 Տրդատ Բ 23, 25, 29—33, 36, 39, 40, 42, 43, 48, 49, 67, 85—87
 Տրդատ Բաղրատունի 626
 Տրդատ Գ Մեծ (Հելիոս) 30, 31, 49, 57, 59—67, 69—71, 74—79, 81, 82, 91, 135, 145, 332, 449—451, 455, 466, 469, 483, 583, 591, 594, 595, 611—613
 «Տրդատ Յովհաննէս» տե՛ս Տրդատ Գ Մեծ
 Տրեբևլիոս Պոլլիոն 34, 46, 56
 Տրիրունիանոս, բյուզ. իրավագետ 231
 Տրպատունիներ 185, 221
 Տրունի, իշխան 340
 Տրունիներ 321, 341
 Տրեհեր Վ. 60
- Ցանիոն, սպանող Սերգիոս-Տյուբիկոսի 408
- Ուրալդալլահ իրն Արու Շայս տե՛ս Արդալլահ (Արու Շայս իրն Արդալլահ)
 Ութմանիկ, ցեղ 346, 347, 358
 Ուլտաբայան Բ. Ա. 112, 165
 Ուխտանես, կթղ. 295, 368
 Ուխտատուր, վանական 369
 Ունայր, թագ. Ազվանից 468
 Ուսայդ ալ-Մուլամ, զորավար 371
 Ուրծա, տոհմ 342
- Փառանձեմ թագուհի, կին Արշակ Բ-ի 90, 91, 94, 99—101, 453, 466, 485
 Փառհն, կթղ. 86, 628
 Փավստոս Բուզանդ 30, 36, 66, 67, 83, 85, 87—92, 96, 98—101, 104—110, 112, 114, 127, 131, 135, 160, 420, 423, 433, 443, 451—454, 457, 462, 465, 483, 485, 486, 493, 495, 497, 499, 552, 554, 574, 625—629
 Փարսման Մանդակունի 185, 190
 Փափագ, Առավելյանների տոհմից 172, 190
 Փափագ Պալունի 201
 Փերմելիանոս, պատմադիր 50
 Փիլիպպեցվոց համայնք 403
 Փիլիպպիկոս, երեց 292, 293
 Փիլիպպիկոս, կայսր 396
 Փիլիպպոս, տոարչալ 482
 Փիլիպպոս, Սյունյաց տեր 260
 Փիլիպպոս Արար (Մարկոս Հուլիոս Փիլիպպոս), կայսր 28, 35—38
 Փիլոն Ալեքսանդրացի (Երբայեցի), 13, 421, 440, 441, 511, 515, 516, 519
 Փիսակ Սյունի, զավաճան 466
 Փոկաս, կայսր 274, 281, 283—285, 291
 Փոս, պատրիարք 258, 392, 399, 400, 402, 404, 407, 411—413
 Քամ (աստվ.) 455
 Քաշաչ, ավերող տարուշանի 190
 Քաջբերունի, տոհմ 368
 Քասուն, Տարբերունու եղս. 172
 Քոչյաններ 185
 Քսենոփոն 553
 Քրիստափոր Ա Տիրապիճեցի, կթղ. 236
 Քրիստափոր, բյուզ. սպարապետ 413
 Քրիստենսեն Ա. 37
 Քրիստոս 78, 136, 159, 207, 293, 310, 311, 395, 399—407, 428, 429, 463, 470, 514, 539, 541, 587, 588, 594, 595, 606, 607, 610, 613
 Քուրդիկ, լոկանա ամբոցի հայազղի տեր 413
 Քուֆի, պատմիչ 326—329
- Օլիմպիա, կին Արշակ Բ-ի 93, 94, 485
 Օմայան փոխարքաներ 385
 Օմայաններ 15, 315, 316, 318, 330, 335, 336, 346, 362, 366, 367, 371, 376—378, 386
 Օմար իրն Արդ ալ-Ազիզ տե՛ս Արդ ալ-Ազիզ
 Օմար իրն Արդալլահ ալ-Ակիթա, ամիր 408—411, 478
 Օմար Բ, խալիֆ Մելիտենեի 376
 Օմար իրն Սաադի ալ-Ղանավի, ամիր 326
 Օրբելյան Ստեփանոս 257, 333, 624
 Օրիբադես, բժիշկ 556
 Օրմանյան Մ. 60, 61, 112, 195, 294, 332
 Օրոմազդվա (Որոմազդես) տե՛ս Որմիզդ-Արտաշիր
 Օսման, խալիֆ 310, 311, 313, 315
 Օսման, զորավար 310
 Օսման, կառավարիչ 343, 344
 Օտա Ամասունի, նախարար 48
 Օբրա (Օկրա), զորավար 310, 328
- Ֆիլարիտ 223
 Ֆիլիմոս, զորավար 237
 Ֆիշեր 546

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արրասյան խալիֆայութիւն 336—338, 340, 341, 347, 352, 359, 361, 365, 379
- Արարա բերդ 413
- Արեղյանք գավառ 78, 79, 321
- Արորրաս (Խարուր) գետ 242
- Ագարակ 594
- Ադրանա վայր 413
- Ադանա քաղաք 299, 344
- Ադիարենն (Հեղայար) տե՛ս Ասորեստան
- Ադրբեջան 387, 563
- Ադրիանուպոլիս, քաղաք 108
- Ազատ դեռ 83, 264, 265, 267, 269, 596
- Ազատ-Մասիս լեռ 145, 200
- Աթենք քաղաք 12, 231, 454, 516
- Ալանաց դռներ (դրունք) 50, 124, 199, 204, 265
- Ալրակ տե՛ս Ադրակ գավառ
- Ալեքսանդրյան դպրոց 525, 526
- Ալեքսանդրիա, քաղաք 12, 54, 57, 73, 155, 195, 208, 293, 294, 377, 442 454, 470, 516, 517, 522, 558
- Ալթին-Քեփե ըլուր 40
- Ալկի (Շատ-Ալկի, էլք) բերդ 146
- Ախալցխի քաղաք 301, 339
- Ախալքալաք քաղաք 301
- Ախուրյան գետ 89, 115, 199, 285
- Ականից դաշտ 285
- Ակն գավառ 356
- Ակն քաղաք 615
- Ակոզա (Քուֆա) 381
- Ակոռի ավան, գյուղ 200, 327
- Աղբակ գավառ 144, 321, 352, 353, 356, 362, 369
- Աղբերականաց (Արծաթաղբերք) դաշտ 204
- Աղթամար կղզի 306, 312, 313, 320, 624
- Աղի ավան 299
- Աղիովիտ գավառ 42, 43, 145, 150, 299, 303, 321, 346, 347
- Աղիվն գավառ 217
- Աղձնիք, նահանգ Մեծ Հայքի 68, 65, 92, 96, 99, 104, 112, 113, 118, 138, 144—147, 184, 217, 235, 243, 259, 261, 262, 265, 267, 307—309, 316, 328, 333, 341, 345, 346, 350, 352—354, 377, 426, 466
- Աղձնյաց (Արզանենե-«Արզնարդիւն») ըզեջխութիւն 68, 259, 267
- Աղվանից թագավորութիւն 50
- Աղվանք (Ռան, Արդան, Առան), Աղուանից աշխարհ 10, 26, 50, 67, 70, 71, 75, 79, 84, 92, 169, 173, 178, 179, 181, 182, 184, 191, 193, 194, 195, 201, 202, 211—214, 254, 261, 274, 277, 278, 295, 298, 310, 312, 313, 315—318, 326, 331, 332, 349, 354, 362—364, 387, 394, 395, 420, 428, 429, 473, 545, 574, 586, 595
- Աղվեն (Աղունն) ավան 214, 323, 482
- Աղձք գյուղ 93, 426, 573, 574, 594—596, 598, 599, 601, 614
- Աղձբի դամբարան 574
- Աղուղի գյուղ 591
- Ամաղու գյուղ 287
- Ամարասի գավառ 348
- Ամբրիտիկ ամրոց 185
- Ամիդ քաղաք 43, 92, 102, 210, 219, 242, 290, 299, 307, 349, 425, 461
- Ամիսոս (Սամսոն) 411
- Ամուլ քաղաք 209
- Այրարատ նահանգ 42, 52, 65, 101, 110, 112, 145, 166, 179, 181, 182, 185, 203, 264, 265, 267, 310, 313, 316, 321, 322, 340, 368, 432, 552, 557, 558
- Այրարատ գավառ 113, 120, 205, 280, 285, 292, 298, 369, 424, 426, 566
- Հյրարատյան աշխարհ 93
- Այրարատյան դաշտ 458
- Այրիվանք (Գեղարդ) 623
- Այրից վանք 349
- Անահիտի մեհյան 22, 31, 63
- Անաստասիուպոլիս 231, 244
- Անատոլիկոն բանակաթև 409, 411
- Անարզարա քաղաք 344
- Անգեղ ամրոց 146, 573
- Անգեղտուն (Ինգելենն) գավառ 68, 92, 104, 113, 119, 144, 217, 219, 220, 239, 267, 573
- Անգեղտուն սատրապութիւն 146
- Անզղ (Անգլոն), գյուղաքաղաք 75, 176—178, 237, 286
- Անզղ ավան 201
- Անդալուս 330
- Անդրկովկաս 8, 73, 88, 178, 188, 194, 213, 281, 300, 387, 388, 422, 545, 547, 563
- Անդրոլիդրիսյան երկրներ 66, 67, 77, 94, 96, 217
- «Ան-Իրան» երկրներ 41
- Անզին քարձունք 410
- Անդիտենն (Անդիտենա) տե՛ս Անձիտ գավառ
- Անի քաղաք 199, 586, 594—596, 599
- Անի (Կամախ) ամրոց, բերդ 48, 85, 92, 114,

- 573, 574
 Անկյուրայի շրջան 405, 413, 481, 487, 496
 Անհուշ (Անդմըշ) ընդ 98, 99, 116, 625
 Անձիտ գավառ 92, 104, 119, 219, 239, 240
 Անձեակցիք (Անձեակցյաց, Զավազան) գավառ
 31, 95, 201, 307, 352, 362, 368, 375
 Անտիոք քաղաք 12, 32—34, 39, 45, 54, 57,
 66, 94, 102, 104, 120, 151, 208, 235, 290,
 293, 405, 424, 425, 440, 470, 481, 487
 Աշմուշատ քաղաք տե՛ս Արշամշատ
 Աշնակ գյուղ 166, 387
 Աշոցք գավառ 313, 321, 368
 Աշտարակի շրջան 279, 282, 573, 605, 607
 Աշտարակ գյուղ 426, 566, 581
 Աշտիշատ սրբավայր Տարոն գավառում 8, 73,
 75, 82, 90, 134, 169, 428, 481, 493, 552
 Ապահունիք գավառ 265, 299, 313, 333, 346,
 355
 Ապար աշխարհ (Խորասան) 62, 192
 Ապարան գյուղ 566, 594, 599
 Ապարանի շրջան 574
 Ապարշահր Մոզավորութիւն 27
 Ապինինյան լեռներ 233
 Ապոլինարյան լեզեոն 149
 Ապրշահրի Տոս (այժմ՝ Ֆիրդուսի) քաղաք
 290
 Առոն երկիր տե՛ս Աղվանք
 Առաջավոր Ասիա 27, 39, 54, 628, 629
 Առաջին Արմինիա 362
 Առաջին Հայք («Վերին Հայք») 119, 216, 217,
 227, 238—240, 266, 500, 545
 Առաստիա քաղաք 291
 Աորենուտ հանքային աղբյուրներ 552
 Աորերանի գավառ 42, 145
 Առե երկիր 212
 Առեստ ավան 84, 150, 264, 265
 Ասթիանենն (Ասթիանենա) տե՛ս Հաշտյանք
 գավառ
 Ասիա 75, 222, 549
 Ասորեստան 37, 73, 95, 146, 192, 264, 301
 Ասորիք 7, 25, 28, 29, 32, 34, 39, 45, 54, 55,
 72—74, 101, 150, 160, 192, 216, 222, 231,
 232, 236, 238, 245, 264, 290, 293, 295,
 296, 298, 301, 306, 307, 311, 313, 314, 317,
 320, 328, 330, 331, 335, 341, 344, 345, 351,
 354, 362, 370—372, 376, 382, 383, 387,
 414, 420, 421, 476, 545, 595, 611, 628—
 630
 Ասպահան (Ապահան) գավառ 290
 Ավան գյուղ Կոտայք գավառում 270, 291,
 476, 582, 594, 595
 Ավանի եկեղեցի 422, 582, 583
 Ավարայրի դաշտ և գյուղ 180, 186—188, 189,
 193, 196, 458, 460, 471, 510
 Ավթարանի հովիտ 182
 Ատենի գյուղ 584
 Ատրպատական երկիր 27, 31—33, 41, 51, 66,
 67, 70, 92, 95, 103, 146, 150, 199, 200,
 203, 212, 213, 236, 256, 261, 263, 286,
 301, 305, 308—310, 315, 317, 325, 328,
 331, 334, 337, 338, 349, 351, 353, 356,
 357, 362, 365, 372, 381, 384
 «Ատրպատական գառառ» (Տուն Թագաւորին Հա-
 յոց) 70
 Արարական խալիֆայութիւն 371, 377, 409, 413
 Արարական Թերակղզի 302
 Արարիա 55, 225, 370
 Արարիտս քաղաք 217, 240
 Արազած լեռ 87, 145, 166, 293, 566, 574
 Արազածոտն գավառ 93, 321, 322, 368, 461
 Արագլի գետ 265
 Արալյան ծով 26
 Արածանի (Արեւլյան Եփրատ) գետ 76, 89, 160,
 286, 342, 344
 Արամոն (Արամոնք) գյուղ 322, 333, 369, 383
 Արայի լեռ 608
 Արասի (այժմ՝ Գետառ-սու վտակ) 146, 199,
 203, 299, 426
 Արարատ լեռ տե՛ս Աղատ-Մասիս լեռ
 Արարատյան դաշտ 145, 166, 553, 560, 596
 Արաքս (Երասիս) գետ 79, 83, 89, 145, 279,
 292, 301, 317, 318, 327
 Արարսի հովիտ 309, 368, 380, 381, 383
 Արրելա քաղաք 95
 Արդաուս (Արդովան) քաղաք 404, 407, 408
 Արգինա ամրոց 285, 286
 Արդիշախիխիլի քաղաք տե՛ս Արմավիր
 Արդան տե՛ս Աղվանք
 Արդեանք 166
 «Արեդ դունն» վաղարշապատում 150, 320
 Արեդ աստծո տաճար 60
 Արեոն ամրոց 244
 Արզան (Շուկառարա) քաղաք 146
 Արիարաթիա քաղաք 217, 240
 Արծաթի գյուղ 204
 Արծաթի բերդ 310
 Արծկի գյուղ 168, 478
 Արկա քաղաք 217, 240
 Արձնի (Արձնի) գյուղ 342, 343, 346, 354
 Արճեշ գավառ 299, 300, 313, 341, 342, 348
 Արճեշ քաղաք 383
 Արճուճ գյուղ 353
 Արմագի քաղաք 151
 Արմավիր քաղաք 53, 166, 577
 Արմենիակների բանակաթև (Արմենիակ) 408,
 411, 413
 Արմինիա նահանգ 25, 38, 40, 49, 50, 59, 69,
 70, 153, 312, 326, 328, 331, 333—337,

- 343—345, 347, 349, 350, 352, 353, 360, 362—365, 369, 371—374, 376, 377, 379, 384, 386, 387
- Արլյան լիճ 356
- Արշակավան քաղաք 88—90, 96, 97, 134, 499, 559
- Արշակունյաց դամբարան Աղձրում 595, 596, 598, 614
- Արշակունյաց թագավորություն 9, 10, 26, 28, 109, 113, 321, 458, 462, 474, 545
- Արշակունյաց Հայաստան 127, 465, 615, 628
- Արշամաշատ (Շիմշաթ) քաղաք 36, 65, 267, 363
- Արշամունիք գավառ 51, 78, 79, 197, 204, 205
- Աշարունիք (Երասխաձոր) գավառ 89, 97, 144, 195, 321, 347, 348, 368, 622
- Արսամոն, վայր 285
- Արվաստան («Արուաստան») գավառ տե՛ս Ռեհիմենե
- Արտազերս ամրոց 97, 99, 100, 339
- Արտաղ (Մակու) գավառ 48, 74, 201, 260, 262, 299, 309, 348
- Արտալես ամրոց 239, 243
- Արտամես քաղաք 355, 553
- Արտաշատ («Ոստան Հայոց») գաստակերտ 53, 65, 83, 142, 145, 147—152, 166, 171, 172, 185, 190, 213, 322, 447, 608
- Արտաշատ քաղաք 101, 102, 199, 203, 279, 280, 559, 605
- Արտաշատ գյուղ 366, 367, 369
- Արտաշեսական սահմանադրարեր 52, 70
- Արտաշիրական սահմանադրարեր 52, 70
- Արտավէտ (Արդարիլ) գյուղաքաղաք 381
- Արթիկ գյուղ 581, 582, 587
- Արթիկի շրջան 595, 606
- Արթիկի Եկեղեցի 608
- Արցախ («Փոքր Արմինի», «Սիսական-ի-Կոտակ») նահանգ 15, 99, 104, 112, 118, 147, 184, 188, 194, 214, 257, 265, 266, 315, 316, 320, 322, 348, 351, 358, 368, 437
- Արուանջունիք (Երվանդունիք), գավառ 359
- Արուաստան տե՛ս Ռեհիմենե
- Արուճ գյուղ, ավան 166, 313, 316, 320, 321, 339, 381, 576, 577, 579, 588, 607
- Արուճի տաճար 607, 608, 610
- Արփա գետ 145
- Արքեոպոլիս քաղաք 238
- Արքսանենե Երկիր տե՛ս Աղձնիք
- Արբունի տուն տե՛ս Ոստան Հայոց
- «Արբունի պողոտա» 381
- Արևելյան դարպաս տե՛ս «Արեգ դուռն»
- Արևելյան Եվրոպա 383, 384
- Արևելյան Հայաստան 389, 394, 414, 415
- Արևելքի Հոռոմ տե՛ս Բյուզանդիա
- Արևելյան Հոռոմական կայսրություն տե՛ս Բյուզանդիա, Բյուզանդական կայսրություն
- Արևի տաճար 58
- Արևմտյան Եվրոպա 12, 390, 545, 629
- Արևմտյան Հայաստան 218, 229, 242, 247—250, 270, 273—275, 289, 389, 390, 392, 561
- Արևմտյան Հոռոմական կայսրություն 117, 216, 230, 545, 546
- Աֆրիկա 46, 72, 232, 233, 250, 272, 371, 545, 546, 549, 629
- Բարելոն 74
- Բարերգ (Բայրերդ) ամրոց 244
- Բադաստան (Բիսիթուն) 30
- Բազավան գյուղ 339
- Բազավան ավան Բագրևանդ գավառում 52, 75, 76, 89, 103, 142, 168, 195, 203, 612
- Բազարան քաղաք 53, 347, 349, 363, 381, 383
- Բազարանի տաճար 584, 589
- Բազրասունյաց թագավորություն 16, 361, 364, 379
- Բազրևանդ (Ալաշկերտ) գավառ 52, 78, 89, 105, 168, 195, 260, 261, 299, 313, 326, 335, 339, 342, 343, 359, 361, 362, 368, 447, 589
- Բաղդ քաղաք 351
- Բաղանիս (Լեոնտոպոլիս) քաղաք 240
- Բաղկան գավառ 50, 194
- «Բաժակների վանք» (Գայր ալ-Ակղաճ) 369
- Բալարիտենե տե՛ս Բալահովիտ
- Բալահովիտ գավառ 113, 120, 219—221, 239, 240
- Բալեսարյան կղզիներ 233
- Բալկաններ 262, 267, 268
- Բալկանյան թերակղզի 47, 296
- Բալու ամրոց 363, 365
- Բակորա (Ջարիասոպա, Ջարասոպ) քաղաք 26, 38, 170, 269, 290, 324, 380
- Բահլ (Բալխ) տե՛ս Բակորա
- «Բահլ-ի Բամիկ» տե՛ս Բակորա
- Բահլ Շահաստան տե՛ս Բակորա
- Բաղասական, Բալասական (Կասպերի երկիր, Կասպիանե, Կադրք, Փայտակարան) նահանգ 50, 112, 147, 178, 212, 213
- Բաղդադ 297, 336, 352, 377, 378
- Բաղիշ գավառ 308, 346, 352, 354, 384
- Բաղխ (Պահլ դուռն) տե՛ս Բակորա
- «Բաղխ առատին» տե՛ս Բակորա
- Բաղխար, քաղաք 26
- Բաղրատանդ տե՛ս Բագրևանդ
- Բայլական քաղաք 213
- Բանա («Բանակ արբունի», Փենյակ) 141, 143, 267, 586
- «Բանակ արբունի», վայր տե՛ս Բանա
- Բանալի (Բանակի) տաճար 586

- Բաշունայ-Բաճունայ (Ադաճունիք) 362
 Բասեն (Բասեան) գավառ 36, 85, 145, 202, 204, 261, 270, 286, 289, 291, 321, 342, 362, 499
 Բասրա (Բսրա) քաղաք 381
 Բասֆուռջան (Վասպուրական) 362
 Բասնա-Սևուդ-Սրուճ 308
 Բարբադիտոս (Բալբանիտիս, Բարբադիտիս), քաղաք 39, 47
 Բարձր Հայր (Ձերբրին Հայր) նահանգ 36, 40, 43, 112, 113, 120, 266, 309, 316, 322, 345, 346, 552
 «Բեղիշակահան» (վրաց. «Սասպիտիաշխո») ուստան Գուգարաց բեղիշի 147
 Բեղարզի քաղաք 93, 94
 Բեռլին 386
 Բեաիկ նահանգ 233
 Բերդազրակ, ամրոց 188
 Բերդաքիոր, գավառ 141
 Բերդկունք 381
 Բերդուշ (Չորաղետ, Գերկղ) 301
 Բերկրի քաղաք 341, 346, 353, 358, 359, 365, 383
 Բզնունիք գավառ 84, 85, 145, 265, 300, 341, 353
 Բզնունյաց ծով տե՛ս Վանա լիճ
 Բիզանա Վժան քաղաք 244
 Բիթլիսի (Ռաճվա) լեռնանցք տե՛ս Չորապահակ Բլուր գյուղ 168, 169
 Բյուզանդական կայսրություն 10, 12, 14, 113, 116, 117, 119, 122, 153, 155, 168, 184, 188, 207, 208, 211, 216, 221, 230, 232, 234—236, 239, 242, 243, 245, 283, 289, 296, 302, 351, 389, 394, 396, 397, 407—411, 413, 414, 421, 428, 471, 513, 609
 Բյուզանդիա (Բյուզանդական կայսրություն) 11—13, 121, 123, 167, 179, 180, 183, 195, 199, 207—212, 216—223, 225—227, 228, 230—236, 238, 239, 245, 246, 248, 250, 252—256, 258—265, 267, 270, 271, 273, 276, 279, 283, 284, 289, 291, 293, 297, 306, 314—317, 319, 325, 327, 328, 331, 333, 335—337, 340—342, 344, 345, 360, 361, 363, 365, 373, 380—383, 389, 390, 396—398, 408, 409, 420, 427, 429, 444, 454, 461, 472, 475, 480, 485, 505, 545, 546, 561, 571, 582, 585, 622, 628—630
 Բյուզանդիան (Կոստանդնուպոլիս) 81, 296
 Բյուրական գյուղ 203, 426
 Բնարեզ ամրոց Մոփբում 114
 Բոնիս-Նաչեն, գյուղ 279
 Բոդրերդ (Բուղա-կալա) ամրոց 204
 Բոզնուփոր գավառ 147
 Բոսֆորի նեղուց 57, 81, 296, 298
 Բրիտա քաղաք 240
 Բրիտանիա 56
 Բուլղարիա 411, 412, 415
 Բախարա 385
 Բուկիլարների բանակաթև 411
 Բուն Արմենիա 365
 Գարեղյանք գավառ 78, 79, 321
 Գաղկաշեն տաճար Անիում 586
 Գաղղիա (Գալլիա) 46, 56, 63, 157
 Գալաննի տաճար 381, 576, 588
 Գալլ (Լյուկոս) զեա 45
 Գալլատու ծովակ 31
 Գալլատու բերդաքաղաք 286
 Գանդրա քաղաք 157, 158, 481, 487, 489
 Գանձակ քաղաք 67, 95, 380, 381, 388
 Գանձակ Ատրպատականի (Գանձակ Շահաստան) 150, 212, 213, 256, 297, 298, 381
 Գաջենազեա (Մաշավիրա) 147
 Գաոնաճովիա 584
 Գաոնի Վասպուրականի գավառ 309
 Գաոնի քաղաք 166, 576, 596, 614, 617
 Գաոնի ալան 264, 265
 Գաոնիի տաճար 60, 565, 568, 586, 608
 Գաոնիի բերդ, ամրոց 83, 264, 278
 Գարգար զեա 298
 Գարգարացոց զաշա 358
 Գարդման (Գարդարան) գավառ 147, 298, 306, 301, 357, 358, 368, 395
 Գարդմանաձոր 104
 Գելան (Գեղան) երկիր 37, 41, 212
 Գեղամա լեռ 145, 537
 Գեղամա ծով տե՛ս Սեանա լիճ
 Գեղարունի գավառ 298, 351
 Գեաիկ գյուղ 285
 Գերմանիա 34
 Գերմանիկ (Մարաշ) քաղաք 299, 344
 Գերմանոս փոստա տե՛ս Փոսպոլուն
 Գիմաթենե գավառ 43, 70, 93
 Գյուլպարակ գյուղ 565
 Գյուրին հովիտ 411
 Գոզթան (Գոզթն) գավառ 154, 309, 331, 424, 426—428, 431, 477, 478
 Գամարնի քաղաք 202
 Գամկունք գյուղ 94
 Գորի քաղաք 279
 Գորոզու բերդ 351
 Գուգարք նահանգ 99, 104, 112, 118, 138, 139, 145—147, 316, 369, 599
 Գուկանք գյուղ 328
 Դադիմոն քաղաք 267
 Դադիմոն բերդ 410
 Դալմատիա 232, 233, 546
 Դադասան 26
 Դամասկոս քաղաք 312, 314, 325—327, 330—

- 332, 381, 387, 478
 Դամասկոսյան գուռ 604
 Դանիելի կամուրջ 275
 Դանուր գևա 45, 179, 262
 «Դաստակերտ կայսերաց» (Բյուզանդական Հայաստան) 41, 297
 Դարա ամրոց 114, 232, 235, 236, 242, 244, 263, 284—286, 307, 310, 317, 318, 320, 322, 327, 340, 347
 Դարանաղի գավառ 48, 75, 78, 85, 92, 217, 344, 574
 Դարրանդ (Բար ալ-Արվար, Բար ալ-Աբուար) քաղաք 257, 335, 337, 344, 347, 362, 364, 383, 384
 Դարիայի կիրճ տե՛ս Դուռն Ալանաց
 Դարույնք ամրոց տե՛ս Դարա
 Դարույնք ավան Կոզովիտի 84, 88, 363
 Դերրենդ քաղաք 181, 300
 Դերրենդի սյարիսպներ 11, 12
 Դերջան գավառ Բարձր Հայրում 75, 78, 120, 217, 311, 427, 552, 562
 Դիարբեքի տե՛ս Ամիդ
 Դիգոր (Տեկոր) գյուղ 568
 Դիլիջանի շրջան 279
 Դիոսկուրիա (Սիրաստուպոլիս) 151
 Դիրաբլար, գյուղ 565, 575
 Դլմունք երկիր 209
 Դմրավանդ երկիր, լեռ 212
 Դյուխական գյուղ 298
 Դենպր գևա 272
 Դոմանա քաղաք 39
 Դորրանա 587
 Դսրեվանք 622, 623
 Դվին-Աստակ սրբավայր 83, 152, 559
 Դվին (Դարիլ, Դուրիոս, Ոստան Հայոց) 83, 152, 153, 166, 197, 199, 200, 201, 203, 205, 211, 213, 236, 237, 251—255, 257, 261, 265, 267, 269, 270, 277, 279—281, 285, 288, 289, 292, 295, 297, 305, 308—314, 319, 320, 322, 323, 326, 331, 334, 338—341, 345, 346, 349, 351, 357, 363, 364, 366, 369, 373, 387, 395, 437, 474, 476, 477, 481, 487, 491, 493, 494, 559, 562, 564—566, 575—580, 588, 589, 591, 596, 597, 599, 602, 608, 612—614, 616, 617
 Դվինի բլուր 83
 Դվինի դաշտավայր 83
 Դրաշպեա գյուղ 329
 Դրասխանակերտ գյուղ 166
 Դու գյուղ 202, 204, 291
 Դուռն Ալանաց 50
 «Դուռն Աղվանից» («Դրունք Աղուանից») լեռնանցք 181, 182
 Դուրա-եվրոպոս խոշոր կենտրոն 21, 46
 Եգերաց երկիր (Լազիկի թագ.) 204, 329, 331, 339
 Եգիպտոս 7, 54—57, 78, 126, 155, 195, 222, 225, 231, 293, 294, 296, 306, 330, 372, 376—378, 386, 454, 545, 613
 Եղևիա քաղաք 12, 34, 46, 47, 54, 55, 73, 74, 93, 151, 157, 211, 223, 237, 242, 284, 285, 290, 306—308, 381, 425, 440, 454
 Ելեկիա (Եղեկիս) 275
 Եկեղյաց գավառ 40, 65, 75, 78, 92, 110, 115, 120, 217, 244, 344, 562
 Եզվարդ, գյուղ 285, 565, 566, 580, 586, 599, 608
 Եմեն 335
 Եվրոպա 34, 39, 285, 387, 398, 545, 546, 548, 552, 628, 629
 Եվրոպոս վայր 236
 Եվքսինյան Պոնտոս 39, 106
 Երամանա 166
 Երանշահր Թագավորություն 23—25, 27, 32, 38, 40, 41, 47, 53, 62, 63, 212
 Երաշխավորի վանք, անապատ 477, 478
 Երզնա, բերդաքաղաք տե՛ս Արգինա
 Երեզ ավան տե՛ս Երզնկա
 Երերույք ավան 564, 566, 567
 Երերույքի բաղիլիկա 575, 599, 601
 Երիզա (Երզնկա) քաղաք 40, 204, 244, 300, 594, 595
 Երիզա գյուղ 63
 «Երկիր Արշակունեաց» տե՛ս Ոստան Հայոց
 «Երկիրը Եղերականք» 112, 145
 Երկրորդ Արմինիա 362
 Երկրորդ Հայր («Ստորին Հայք») 119, 120, 216, 217, 227, 238—240, 266, 500, 545
 Երրորդ Արմինիա 362
 Երրորդ Հայք 240, 241, 266, 344
 Երվանդակերտ քաղաք 458
 Երվանդաշատ քաղաք 89, 97, 150, 321, 381
 Երուսաղեմ 293—295, 301, 306, 381, 398, 602, 604, 605, 613
 Երևանի նահանգ 270, 281, 340
 Երևան, քաղաք 278, 381, 582
 Երևանի («Հերևան») բերդ 203, 310
 Երևել դաշտ 115
 Եփեսացվոց համայնք 404
 Եփեսոս քաղաք 75, 294, 310, 428, 471, 481
 Եփրատ գետ 32, 33, 35, 45, 55, 76, 89, 95, 119, 160, 204, 210, 217, 219, 231, 234—236, 261, 306, 307, 381
 Եփրատեսիա (Կոմմադենեն) երկիր 236
 Զարդիկենեն (Մավղեք) երկրամաս 68
 «Զապրոսի գոներ» 31
 Զավ դետ 356

- Զարասյ լեռ 301
 Զարասյ (Կելիշին) լեռնանցք 146
 Զարեհավան (Քյոհնաշահր), գավառ նոր Շիրականի (Պարսկահայրի) 51, 146, 356
 Զարեհավան բաղար նոր Շիրականի 146
 Զարեհավան բաղար Բաղրեանդի 101, 150, 178, 190
 Զարիշատ բաղար Ադիովրի 101, 150
 Զարիշատ բաղար Վանանդի 115
 Զարեհանդ գավառ 113, 181, 185, 201
 Զեյա բաղար 240
 Զենորիա բաղար 234
 Զինթա ամրոց 69, 146
 Զինվի-շեյի վայր տե՛ս Զինթա
 Զմյուռնիա 440
 Զովունի (Մառաշիշեն) 565, 573, 574, 587
 Զորադիր եկեղեցի 584
 Զորավոր եկեղեցի 586, 608
 Զվարթնոց 14, 312, 315, 320, 381, 422, 562, 568, 576, 577, 579, 584—586, 592, 596, 597, 599, 600—602, 608
 Զևգմա գետանց 21, 31

 Էլլադա 546
 Էլար գյուղ 529
 Էլինոպոնոս 240, 545
 Էլլոմայիս նահանգ 31
 Էկրատան (Համադան) բաղար 24, 29—31, 151
 Էմեսա բաղար 56, 57
 Էջմիածնի շրջան 231
 Էջմիածին բաղար 149, 422, 566, 570, 571, 575, 584, 594, 602, 605, 610—612
 Էջմիածնի տաճար 76
 Էրախանի նստավայր 86
 Էրեբունի (Երևան) 577

 Ընձարիսար (Կապուտ կող) լեռ 265

 Թարարիստան 385
 Թալին գյուղ 321, 341, 369, 381, 387, 576, 589, 594, 595, 606
 Թալինի եկեղեցի 318, 589, 607
 Թայր գավառ տե՛ս Տայր
 Թանահատի եկեղեցի 565
 Թարգմանչաց եկեղեցի 584
 Թարուն (Տարոն), գավառ 362
 Թափոր (Թարոր) լեռ 381
 Թբիլիսի 281
 Թեբարմայ (Շիդ, Թախա-ի Սուլեյման) բաղար 297
 Թերե բաղար եղիպոսի 155
 Թեյա բաղար 290
 Թեյլա Մաուղելաթ ամրոց 307
 Թեյլավ բաղար 279

 Թեղոսուպուլիս (Թաշ-Այնա, Ռես-Այնա) բաղար 35, 216, 242, 290
 «Թեապուցուց աշխարհ» 25, 26
 Թերեք գետ 26
 Թթու ջուր (ալ-Այն, ալ-Համիդա) 308
 Թոննավան գավառ 355, 358
 Թոնդր (Թրիալեթի) գավառ 147
 Թոնդրի (Թրիալեթի) լեռներ 147
 Թրակեսիոն բանակաթև 410, 411
 Թրակիա երկիր 62, 108, 225, 268, 271—274, 389, 398, 411, 415
 Թուա գյուղ 356
 Թուխարր (Թուխարս, Թուխարիս) ամրոց 327, 348
 Թունիս 272

 Իրերիա, Քարթլի (Վիրք) տե՛ս Վիրք
 Իզգիրի շրջան 281
 Իլլիրիա (Իլլիրիկում) երկիր 46, 225
 Իշխան («Իշխանաց գիւղ») 197, 312, 586
 Իշխանի եկեղեցի 586
 Իշխանի շրջան 301
 Իսաօրիա երկիր 225
 Իսպանիա 233
 Իսրայէլ 397
 Իտալիա 62, 157, 232—235, 272, 390, 454, 546
 Իրան 7, 10, 12, 13, 23—27, 29, 31, 35, 38, 47, 50, 51, 53, 56, 59, 62, 63, 65, 72—74, 81, 88, 91, 96, 101, 109, 110, 127, 146, 204—209, 211, 276, 277, 279, 281, 283, 286—288, 289, 295, 372, 380, 382—385, 459, 466, 476
 Իրար 306, 384, 386—388
 Իրինդ 586, 599
 Իֆրիկա (արար. Հյուսիսային Աֆրիկա) 384

 Լազիկա թագավորություն 79, 100, 233, 235, 238, 245, 300
 Լալ (Լալի) գյուղ Իշխանի շրջանում 301
 Լավոդիկիա բաղար 481, 618
 Լավոդիկեցվոց համայնք 404
 Լեհինական 280, 281
 Լիրիա (Ափրիկէ) տե՛ս Աֆրիկա
 Լիկաոնիա երկիր 407
 Լիմերիկոն երկիր 537
 Լմբատավանք 606
 Լմբատի եկեղեցի 581, 606, 607, 610
 Լյակիրտի տաճար 586
 Լյուսիորմոն, ամրոց 244
 Լյուսարարիգոն ամրոց 244
 Լոկանա ամրոց 413
 Լոփնաս (Աղստե) գետ 181
 Լուլուս բերդ 410
 «Լյամերիկէ»-«Հնդկիկ» երկիր 26, 31

- հարուր գետ 21, 35
 հաղամախի դաշտ 260
 հաղխաղ բաղաբ 181, 182
 հաղտիր Լրկիր 188, 271
 հաղտիրի լեռներ 203
 հաչենագետ 298
 հաչին (հաչեն) 358, 362
 հառան բաղաբ 34, 35, 46, 55, 66, 95, 328, 336, 377
 հարարա-նաջարան տե՛ս Արշամաշատ
 հարս գյուղ 339
 հարսխանոն բաղաբ 411, 413
 հարսխանոնի բանակաթև 413
 հեկհանդ գյուղ 288
 հերսոն բաղաբ 325
 հիլիոկոմ նահանգ 95
 հլաթ, բաղաբ 308, 311, 313, 341, 349, 353, 355, 363, 381, 383, 384
 հոգաղերք գյուղ 359
 հոյ բաղաբ տե՛ս Հեր
 հոշակունիք ավան 318
 հոռխորունիք գավառ 78, 79, 265
 հոսրովակերտ անտառ 83, 203, 308, 466
 «Նոստրո-Որմիզդ-Արտաբսելյ» անունով ատ-
 բուշան 50
 հոսրովի Անտիոբ 235
 «Նորագոյն Հայք» տե՛ս Տայք
 հորսսան 281, 335, 341, 385
 հորձյան գավառ 120, 217, 237, 243
 հորնի գյուղ 195
 հորվիրապ 65
 հրամ բաղաբ 318, 329, 477, 478
 հուգաշեն վայր 301
 հութ, «հոյթ» գավառ 354, 355, 437
 հուծաստան (հուզիստան) երկիր 27, 98, 148, 196, 281, 385
 հուլի (Կուլաի) գավառ 336
 հուլի բերդ 336
 Մախնուտ գյուղ 197
 Մաղկի գյուղ 204
 Մաղկոտն գավառ 160, 177, 201, 286
 Էջ ճամբո նորգոռ
 621 մղզազ՝ դոսի նուգ
 Մավղեր գավառ 67, 68, 93, 96, 144
 Միծենավանք 566, 575, 580
 Մինկերտ բերդաբաղաբ 286
 Մղուկ գավառ 351
 Մպնի գյուղ 599, 600
 Մպնիի տաճար 601
 Մորոփոր գավառ 147, 301
 «Մովն Կարնոյ» («Շամբ Կարնոյ») լիճ 204
 Մոփաց աշխարհ (Չորրորդ Հայք) տե՛ս Մոփք
 Մոփք գավառ 36, 43, 68, 73, 85, 99, 113, 144, 156, 217, 239, 243, 320, 322, 345
 Մոփք գյուղ 599, 600
 Մոփքի Եկեղեցի 599
 Մոփք Մեծ նահանգ 68, 85, 92, 104, 112, 113, 119, 219, 267
 Մոփք Շահունյաց տե՛ս Մոփք Փոքր
 Մոփք Փոքր սատրապություն 68, 85, 92, 119, 219, 239
 Մրոմի տաճար 607
 Կարալա տմրոց 278
 Կաղխախ բաղաբ 306, 315
 Կաթողիկե Եկեղեցի (Վաղարշապատի) 169, 195, 205, 461
 Կալբ-լուզե կառուցվածք 568
 Կալիկալա (Կարին, Բեռդոսուպոլիս) 363, 365, 383, 562
 Կալլինիկոմ (Ռակկա) բաղաբ 66, 147, 232, 236, 279, 307
 Կալմախ ամրոց 347
 Կալումերիկղաղ լեռ 95
 Կախեթ զավառ 338, 358
 Կամախ բերդ 309, 344, 347
 Կամսանիա նահանգ 233
 Կայս (Կայսիկներ) 346
 Կանանց (Հոգվոց) վանք 31
 Կանգավար լեռ 31
 Կանգավարի սրբավայր 31
 Կանգարք գավառ 147, 203
 Կասաղոզկիա 26, 32, 34, 39, 44, 45, 48, 49, 54, 56, 73—75, 78, 93, 101, 102, 119, 217, 222, 227, 261, 411, 547
 Կասաղոզկիայի Կեսարիա 75, 78, 261, 291, 292, 297
 Կասաղակ Աղվանքի մայրաբաղաբ 181, 182, 194
 Կասպուտան (Ուրմիա) լիճ տե՛ս Ուրմիա լիճ
 Կասպից աշխարհ տե՛ս Փայտակարան
 Կասպից ծով 146, 181, 212, 287, 381, 548
 Կասպից դռներ (Ճորա պահակ) տե՛ս Ճորա պահակ
 Կաստրա-Մավրորոմ բերդ 96
 Կավակերտ գյուղ 351, 366, 367, 369
 Կավակերտ դաստակերտ 322
 Կարենիս գյուղ 580
 Կարթագեն բաղաբ 296
 Կարին գավառ («Կարնոյ գաւառ») 31, 78, 120, 204, 217, 239, 266, 291, 300, 397, 398, 427
 Կարին բաղաբ («Կարնոյ բաղաբ») 45, 109, 123, 150, 168, 236, 275, 276, 291—293, 305, 308, 311—313, 320, 335, 337, 339, 341, 342, 344, 346, 360, 364, 366, 367, 374, 381, 384, 561, 562, 612
 Կարին բաղաբ («Կարնոյ բաղաբ») տե՛ս Կարին-Բեռդոսուպոլիս

- Կարին-Ռևոզոսուպոլիս քաղաք 121, 210, 239, 240, 243, 244, 249, 255, 257, 260, 266, 297, 383, 396—398, 562
 Կարինի դաշտ 108
 Կարմրավոր Լկեղեցի Աշտարակում 581
 Կարսի շրջան 279
 Կելարիոն դաշտ 410
 Կելիշիների շրջան Մարաց աշխարհում 146
 Կենտրոնական Հայաստան («Միջնաշխարհ») 144
 Կեչուտի (Ջավախքի) լեռներ 202
 Կեսարիա քաղաք 49, 54, 75, 76, 84, 87, 93, 104, 156, 261, 299, 449, 481
 Կերասուս 240
 Կիրման, Կըրման քաղաք 41, 385
 Կիրոսա ամրոց 393, 403
 Կիթաոհ (Չիթաոհ, Չիթաոհ) վայր 236, 239, 243, 291
 Կիթաոհ (Կիթարիզոն) ամրոց 241, 267
 Կիլիկիա 34, 39, 54, 55, 57, 94, 101, 105, 293, 306, 297, 299, 317, 344, 362
 Կիննասարին (Հյուսիսային Ասորիք) 306, 331, 387
 Կինոխորիոն ավան 404
 Կինոխորիոնի համայնք 407
 Կիպրոս կղզի 262, 317, 547
 Կիրկեսիոն, քաղաք 263
 Կիև 272
 Կիևյան Ռուսիա 272, 629
 Կլդի-Կարնի («Կլիմապոլիս») լեռնանցք 147
 Կղարչք 348, 358
 Կյուկղաղք կղզիներ 45
 Կոգովիա գավառ 84, 88, 114, 264, 265, 308—310, 322, 327, 349, 362, 368, 559
 Կոլոնիա քաղաք 317, 240, 244, 393, 394, 402, 403, 409, 411
 Կոլոսացվոց համայնք 404
 Կոշ գավառ 553
 Կոշը գյուղ 341, 381, 599
 Կոշի գյուղ 104
 «Կողմն Կարնոյ» տե՛ս Բարձր Հայք
 Կողոնիա 45, 381
 Կողբիս երկիր 39, 300, 545
 Կոմանա քաղաք 217
 Կոմշ (Կոմիսենե) երկիր 288
 Կոշ գյուղ 282, 607
 Կոպրոս բերդ 413
 Կոստանդինի քաղաք 232, 242, 284
 Կոստանդինի լեռ 413
 Կոստանդնուպոլիս 12, 81, 85, 94, 108, 117, 120, 151, 179, 184, 207, 225, 228, 230, 231, 233, 238, 250, 255, 258, 259, 261, 268, 269, 271, 272, 279, 284, 294—296, 300, 309, 322, 393, 395, 412, 413, 427, 428, 440, 461, 478, 481, 500, 514, 605
 Կովկաս (Կապաս) 97, 233, 235, 364, 420, 544
 Կովկասյան (Կասպ-կոհ) լեռներ 11, 50, 169, 212
 Կոտնոգեղն 381
 Կոտայք (Կոտեից) գավառ 78, 264, 265, 334
 Կոտայքի շրջան 279
 Կորդվաց աշխարհ 68, 78, 79, 99, 139, 275
 Կորդվաց լեռներ 275
 Կորդրիք 104
 Կորդունեհ-Կորդուր նահանգ 68
 Կորդուր (Կորճեր) գավառ 85, 93, 95, 96, 103, 112, 118, 138, 144—146, 184, 217, 307, 316, 346, 437
 Կորնայր նահանգ տե՛ս Կորդուր (Կորճեր)
 Կորսիկա կղզի 230, 546
 Կրեքիաց («Կիրուրի») լեռնանցք 95, 146
 Կուաշ (Կոշ) ավան 87, 166
 Կուկուսա քաղաք 217, 240
 Կումայրի գյուղ 338
 Կուր գետ 26, 79, 147, 182, 202, 274, 298, 358
 Հարանդ (Կարանդա, «Սիսական ստան») գավառ 257
 Հաղամակերտ քաղաք 86, 363
 Հազրա քաղաք 29
 Հալեպի շրջան 306
 Հալիս գետ 411
 Համադան 298
 Համամաշին (Համշին) 346
 Հայաստան 7, 16, 21, 24, 25, 27—33, 35, 127, 129, 131, 133, 136, 140, 141, 144—156, 159, 160, 165—173, 176—180, 182—185, 188, 189, 192—197, 199—207, 209—214, 216—219, 221, 222, 225, 227, 230, 231, 233, 235—283, 285—289, 291, 292, 294—298, 301, 302, 305—322, 324—337, 340—368, 370—390, 393—396, 406, 415, 419—423, 426—429, 437, 439, 443, 447, 449—455, 457—467, 470, 473—486, 491, 493, 495, 498—500, 503—508, 512, 520, 521, 526, 529, 531, 532, 537—542, 544—558, 560, 561, 565, 568, 569, 571—575, 577, 583, 584, 591, 594—596, 599, 601, 602, 605, 609, 611, 613, 614, 616—619, 622—625, 629, 630
 Հայկական լեզուներ 93
 Հայկական լեռնաշխարհ 30, 278, 314, 320, 321, 330, 339, 346, 537, 538, 553, 577, 588
 Հայկական Միջագետք («Միջագետք Հայոց») 144
 Հայկական Տավրոս 145, 320
 Հայոց աշխարհ 477, 494
 Հայոց ձոր 359
 Հայրապետարան 426
 Հաշտյանը գավառ 42, 43, 85, 113, 120, 145, 204, 219, 239, 240, 243, 267, 291

- Հառիճ գյուղ 582
 Հառիճի վանք 595
 Հավնունիք գավառ 321
 Հարավային զարգաս Վաղարշապատի (Գրուռ հարաւոյ) 150
 Հարունարաղ (Պարտավ) 387
 Հարր գավառ 145, 265, 310, 313, 346, 368
 Հացիկաց գյուղ 423
 Հացյուն գյուղ և վանք 264, 265
 Հեղեղատ 57
 Հեր գավառ 113, 181, 185, 201, 205, 299
 Հերակլի քաղաք 291
 Հիերապոլիս (Մամրիկ, Մեմրիճ) 263, 285
 Հիմա քաղաք 387
 Հիսն Մանսուր ամրոց 344
 Հյուսիսային հաճանդներ 336
 Հյուսիսային Իրան 24
 Հյուսիսային Կովկաս 147, 179, 188, 273
 Հյուսիսային Միջագետք 9, 45, 123, 146, 265, 283, 285, 286
 Հնդկաստան (Հինդ, Հնդկաց երկիր) 37, 38, 41, 59, 60, 75, 149, 280, 380, 537, 547
 Հնդկաքուշանական թագավորություն 27
 Հոնաց աշխարհ, երկիր 182, 198
 Հոռոմոց մարզ գյուղ, դաստակերտ 322, 366, 367, 369
 Հովհաննավանք 279, 565
 Հովհաննես-Մկրտիչ տաճար Բաղավանում 76, 195
 Հորդանան գետ 306, 610
 Հորմիզդ-Արտաշիր, քաղաք Պարսրում 123
 Հորոնոն, ամրոց 243, 245
 Հաւնդես բերդ 70, 144
 Հոփսիմի տաճար 14, 150, 295, 381, 422, 573, 576, 582, 583
 Հոռոմ 9, 21, 23, 24, 28, 29, 33, 34, 38, 42—49, 54—61, 63, 64, 66—71, 77, 78, 81, 82, 85, 88, 91, 92, 94, 96, 97, 99, 101, 103, 105—107, 114, 117, 141, 152, 156, 207, 217, 222, 231, 233, 276—278, 449, 451, 454, 472, 628, 629
 Հռոմեական կայսրություն 8, 9, 12, 24, 26—28, 32, 36, 39, 41, 43, 47, 54, 56, 61—63, 65, 67, 68, 70, 73, 77, 78, 81, 82, 107, 111, 112, 117, 126, 130, 133, 137, 144, 147, 149, 151, 216, 230, 259, 618
 Հրազդան գետ 83, 264, 265, 321, 351
 Հրեատկապետաց Եկեղեցի Կ. Պոլսում 411
 Հրճմունք գյուղ 299
 Հրե նահանգ 193, 196, 290
 Հունական (Միջերկրական ծով) 548
 Հունաստան («Յոնք») 30, 106, 381, 454, 531, 545, 629
 Հունարակերտ (Խունան) ամրոց 147, 381
 Հուստինիանուպոլիս 240, 244
 Զիլինյաց լեռ 602, 604
 Զիրավի դաշտ 102, 103, 458
 Զողակերտ ավան 166, 558
 «Զորաց լեռնանցք» (Բաղեշի, Բիթլիսի) տե՛ս Զորապահակ
 Զորահասկ (Հասկից ձոր) 353
 Զորապահակ 84, 145
 «Զորայ պահակ» (Բաղեշի) լեռնանցք 145, 307, 352
 Զոր (Զորուոր) գավառ 321, 322
 Զոհորուատ ավան 355
 Զրիմ 233, 325
 Ծալայի ձոր 596
 Ծակք գավառ 197
 Ծանիր 245
 Ծալաղջուր (Ջարալ ջուր) ամրոց 363, 365
 Ծարմանայն դաշտ 202, 203
 Ըննատան տե՛ս Զինատան
 Ծորտ պահակ (Հոնաց պահակ) 178, 181, 182, 232, 235, 257, 312, 313
 Ծորսի գետ 45, 86, 100, 147, 188
 Ծուաշ գավառ 358
 Մալարջուղ 565
 Մազրթաց թագավորություն 26, 194
 Մախաշկաշա 26
 Մակեդոնիա 393, 403, 411, 546
 Մակեդոնիա (պավլիկյան համայնք) 393
 Մակուի շրջան 264, 265, 340
 Մահայա-Կալիսի 408
 Մահկերտ-տուն գավառ 73, 95, 146
 Մահկերտ քաղաք 146
 Մաղիսաղ բերդ 199
 Մայ երկիր 298
 Մայնց քաղաք 34
 Մայր տաճար (Վաղարշապատի) 324, 381
 Մայր տաճար (Դվինի) 201, 369, 561, 597, 602, 612
 Մայր տաճար (Էջմիածնի) 149, 150, 153, 203, 205, 422, 570—573, 594, 602, 605
 Մայր տաճար (Թալինի) 369
 Մանազկերտ քաղաք 333, 354, 363, 368, 383, 606
 Մանանդի գավառ 114, 120, 217, 392, 393, 395, 396
 Մանանդի (Ձաքայա) համայնք 403
 Մանանաղ գյուղ 392
 Մաշտոցյան մատենադարան 482
 Մաստարայի տաճար 581, 582
 Մավրիկապոլիս (Մավրակ, Շիրակաշատ) 266, 267, 381
 Մատիանա (Մատեանք) երկիր 29
 Մարանդ գավառ, քաղաք 384, 385

- Մարաստան (Մարաց աշխարհ) 30, 95, 104, 112, 119, 146, 269, 309, 353, 553
- Մարդ բանականաց 285
- Մարգարտ (Մարվ) գավառ 290
- Մարդաստան գավառ 309
- Մարդազի գավառ 313
- Մարդն բազար 290
- Մարդպետական նախարարություն 369
- Մարդուցայր տե՛ս Մարդաստան
- Մարմնա տե՛ս Երվանդաշատ
- Մարտիրոսյուխ տե՛ս Տիրգրանակերտ
- Մարվիտոտ (Մարվ) բազար, վայր 27, 170
- Մարենոցաց (Մարենյաց, Մարենոց) վանք 351, 369, 623
- Մեղիա Երկիր 28, 29, 32, 33, 69
- Մելիտանն բազար 45, 119, 217, 240, 243—245, 261, 266, 292, 344, 396—398, 408—410, 414, 500
- Մեծամոր գետ 83, 308
- Մեծամորի կամուրջ 308
- Մեծ Զավ գետ 95
- Մեծ Զավի հովիտ 144
- Մեծ Հայքի (Ներքին Հայք) թագավորություն 8, 9, 22, 25—27, 29, 30, 32, 36, 39—41, 43—45, 47, 49, 53, 54, 66—71, 73—76, 81, 88, 91, 93—95, 99, 101, 102, 104, 106, 107, 111—113, 119—121, 125, 130, 139, 146, 147, 152, 153, 155, 156, 158—160, 165, 167, 194, 197, 200, 217—219, 221, 222, 227, 239, 240, 244, 307, 308, 314—316, 325, 330, 338, 344, 346, 347, 453, 545, 547, 548
- Մեշա (Մեսեն) 41
- Մեսիսես (Բեթ-Մաշկեն) 35
- Մեսոպոտամիա (Միջագետք) նահանգ 21, 32, 33, 39, 46, 57, 62, 210
- Մեսրոպական (Մսրվանիս) 427
- Մերձավոր Արևելք 24, 69, 126, 256, 305, 420
- Մերձկասպյան շրջաններ 26, 326
- Մյուր գավառ 92, 344
- Մթին լեռներ 202
- Մերվի օազիս 170
- Միլան բազար 77
- Միհրի տաճար 67
- Մինդուտս վայր 232
- Միջագետք 9, 21, 23, 24, 28, 29, 32—35, 38, 43, 46, 47, 53, 62, 66—68, 74, 84, 88, 92—94, 118, 123, 150, 156, 157, 160, 209, 210, 217, 222, 232, 237, 238, 242, 245, 259, 260, 283, 285, 286, 288, 290, 293, 306, 307, 330, 360, 371, 372, 376, 382, 398, 421, 537, 545
- Միջագետք Հայոց տե՛ս Վերին Միջագետք
- Միջերկրական ծով 233, 272
- Միջերկրականի ավազան 380, 420
- Միջերկրացի երկրներ 126
- Միջին Ասիա 169, 171, 183, 185, 189, 198, 199, 204, 255, 295, 343, 371, 382, 384, 420
- Միջին Գևաիկ դյուղ 285
- Միջնաշխարհ Մեծ Հայքի 112, 145, 146, 330, 346, 347
- Միսիմարյան միաբանություն 433
- Մծբին (Նիսիբին) 21, 23, 32—35, 55, 65, 67—70, 75, 84, 85, 91, 96, 102, 111, 124, 144, 147, 151, 216, 232, 236, 260, 262, 264, 279, 298, 307, 380, 381
- Մկնտինն դյուղ 202
- Մյուս Կոմանա (Ոսկե Կոմանա) 240, 243
- Մնձուր գավառ 217
- Մոկր նահանգ, աշխարհ 68, 95, 96, 112, 144, 186, 201, 217, 265, 316, 326, 347, 355, 368, 458
- Մոսպոլեստիա (Մամեստիա) 344, 404, 407
- Մոսուղ 35, 337, 346, 354
- Մորթ (Սևանա լճի արևելյան մասը) բանակատեղ 115
- Մորսեն-Մոկր նահանգ 68, 362
- Մուղ գաշա 67
- Մրենի տաճար 588, 594, 596, 601
- Մրեն ավան 321
- Մցխեթա 151, 279, 584
- Մուկան (Մովկան) 213
- Մուղանի գաշա տե՛ս Մուկան
- Մուշ բազար 352—354, 363, 383
- Մուսասիր բազար 146
- Մուրց գետ 204
- Յանուսի տաճար Հոմոմ 34
- Յարմուր, Հորդանանի վտակ 306
- «Յուստինիանոսյուխ» տե՛ս Մարտիրոսյուխ
- Նախնական (Արարսի հովտում) բազար 301
- Նախնական (Նոր Շիրականում) 301
- Նախնական (Նաշավա) գավառ Վասպուրականի 101, 150, 274, 281, 297, 299, 308, 309, 319, 327, 329, 331, 363, 368, 369, 380, 381, 383, 384, 477, 478
- Նաբալաբեի տե՛ս Արբուսյուխ
- Նեապոլիս բազար 232
- Նեկրան բազար տե՛ս Արշամաշատ
- Նեոկեսարիա (Նիկասար) 100, 408, 481, 496
- Ներսեհապատ դյուղ 48, 201
- «Ներքսագոյն Հայք» (Կոզմոն Դվին բազարի) տե՛ս Այրարատ նահանգ
- Ներքին Հայք (Բարձր Հայք) 156
- Նիգ գավառ 293, 321, 566
- Նիկիա բազար 77, 78, 230, 294, 390, 411, 471, 481
- Նիկոմեդիա բազար 411
- Նիկոպոլիս բազար 217, 240, 244, 291

- Նիմփիոս գետ 243
 Նինիվ 301, 381
 Նկան ամրոց 338, 355, 356, 366
 Նյուշապուհ բաղաբ 192
 Նոշիրական (Նոր-Շիրական) բղեշխություն 51, 68, 103, 112, 118, 138, 139, 144—146, 301
 Նպատ լեռ 76, 102
 Նվարսակ (Նիսակ) գյուղ 205, 206, 253, 299
 Նիրկերտ (Մայֆարկաթ, Մայաֆարկին, Ֆարկին) տե՛ս Տիգրանակերտ
- Շակաշեն գավառ 104
 Շահապիվան ավան 481, 485, 490, 493, 494, 496, 498, 499, 501, 502
 Շահագոմ գավառ 217
 Շահատ ավան 351, 363
 Շամախի բաղաբ 170
 Շամիրամակերտ 458
 Շամշադին բաղաբ 282
 Շանճան հրկիր, բաղաբ 212
 Շաշ նահանգ Միջին Ասիայում 384
 Շավարշան տե՛ս Արտաղ
 Շարուրի դաշտ 298
 Շիմշաթ գավառ, շրջան 349, 364, 365, 368
 Շիրակ գավառ 78, 97, 144, 199, 202, 280, 285, 293, 297, 300, 301, 313, 321, 338, 347, 368, 380, 478, 564, 567, 622, 623
 Շիրական, Շատիրական (Նոր-Շիրականում) 146
 Շիրակաշատ տե՛ս Մավրիկապոլիս
 Շիրակավան գյուղ 285
 Շիրակի դաշտ 285
 Շիրվան հրկիր 337, 362, 364
 Շիրվանցուղ գյուղ 565, 575
 Շորապան բաղաբ 300
- Ողմսու ավան 197
 Ողջարերդ 573, 580
 Ոսխա գյուղ 36, 67
 Ոսկեպար 582
 Ոսկիր վայր 160
 Ոստան Հայոց 145
 Ոստան Հայոց («Ոստան Դրվնոյ») գավառ 143, 152, 166, 213, 264, 265, 267
 Ոստան (Ռշտունյաց) 363, 368
 Պատանի միջնաբերդ Ռշտունիքում 383
 Որդորու գյուղ 291
 Որդոր գյուղ 359
 Որդսպու 299
 Որմիզգական վայր 25
 Որջնհաղ (Օշնախ) գյուղ 188
 Որսիրանք գավառ 356
 Որսդե գավառ 204
- Չինաստան 149, 382, 474, 547
 Չիրմիկ տե՛ս Զիրմուկ
- Չոզա (Դարրանդ) գավառ, հրկիր տե՛ս Չոր («Ճորայ գաւառ») 182, 194, 326
 Չոր («Ճորայ գաւառ») 182, 194, 326
 Չորղվանք (Դորթ-Քիլիսե) 188
 Չորրորդ Արմենիա 346, 362
 Չորրորդ Հայք 210, 240, 248, 267, 309, 316, 317, 325, 326, 340, 382, 383, 396, 414, 437, 500
 Չորրորդ Յուստինիանիա տե՛ս Չորրորդ Հայք
 Չորսի դաշտ տե՛ս Ավարայրի դաշտ
 Չրմես (Մումինա, Ճմին, Զիմին) քաղաք, ավան 40, 43, 63, 65, 113, 120, 244
- Պալմիրա-Բաղմոր բաղաբ-պետություն 47, 54—58, 60
 Պահլ (Բահլ) տե՛ս Բակտրա
 Պահլ-դուռ տե՛ս Մարվիհոտ
 Պահլ-դուռ (Շամախուց հյուսիս) 170
 Պաղեստին 55, 73, 294, 305, 306, 454, 476
 Պաղեստուն գավառ 217
 Պալկուլի վայր 30, 63, 65,
 Պարթիա հրկիր («Պարթևեր») 29
 Պարթևստան («Պարթևեր») թագավորություն 21
 Պարսարյան լեռներ 188, 189
 Պարսահայան ծով (Պարսից ծոց) 381, 388
 Պարսկահայք նահանգ 308
 Պարսկահայաստան 119, 218, 236
 Պարսկաստան 11, 25, 53, 64, 71, 88, 93, 98, 101, 103, 107, 112—114, 116, 117, 123, 152, 173, 177, 188, 192, 193, 196, 202, 216, 225, 232—234, 236—238, 242, 248, 252—258, 261—263, 265—268, 273—275, 287, 289—291, 297, 298, 300, 301, 306, 324, 381, 420, 460, 461, 468, 480, 505, 561, 571, 616
 Պարսք նահանգ 22—24, 27, 36, 277, 281
 Պարտավ բաղաբ 193, 194, 213, 281, 298, 331, 332, 334, 338, 345, 349, 358, 364, 381, 384, 387, 395, 481, 493
 Պարտիզացիոր գավառ 586
 Պալիլագոնիա 157, 411
 Պեմղաշեն գյուղ 580
 Պետրա ամրոց 235—238
 Պերոպպատ տե՛ս Պարտավ
 «Պերոզ-Շապուհ» («Հաղթական Շապուհ») տե՛ս Անյան
 «Պերոզ-Շապուհ» տե՛ս Փեշարուր
 Պիսիդիա հրկիր 292, 405
 Պիրենեյան թերակղզի 233
 Պլովդիվ քաղաք 415
 Պունմոնյան Պոնտոս նահանգ 217, 238—240
 Պոզոս-Պետրոս (Չովունիում) եկեղեցի 573
 Պոմպեուպոլիս քաղաք 55

- Պոնտոս 47, 222, 297, 299, 335, 336, 395—
397, 404, 407, 554
- Պոնտոսի լեռներ 151
- Պոսոն (Փոս) վայր 411
- Պաղնի (Պաղունք) գյուղ 341, 575, 594, 596,
599
- Պաղնիի տաճար 568, 573, 587
- Պուրուշապուրա բաղար Հնդկաստանում 26, 38
- Ջաղիրա (Վերին Միջագետք) 325, 331, 334,
336, 337, 359, 362, 365, 387
- Ջառչառիս 565
- Ջավախք 347
- Ջերալ բաղար 385, 387
- Ջերմ (Արևմտյան Տիգրիս) դեռ 95, 275
- Ջերմուկ (Չիրմիկ) 43
- Ջիմին տե՛ս Չրմես
- Ջղմար ամրոց 359
- Ջոջկանց (Ճոճկան) գյուղ 198
- Ջվարիի եկեղեցի (Սուրբ Խաչ) 584
- Ջրեճան գյուղ 287
- Ջրվիժ գյուղ 203
- Ջուղա ավան 318
- Ռան տե՛ս Աղվանք
- Ռաշ-Այնա բաղար տե՛ս նաև Ռեդոսուպոլիս
Միջագետքի
- Ռավեննա բաղար 233, 613
- Ռեհիմենե (Արվաստան) գավառ 68, 91, 36,
144, 217, 264
- Ռշտունիք (Ռշտունյաց) գավառ 144, 190, 201,
253, 306, 314, 328, 348, 355, 359, 458
- Ռշտունյաց լեռներ 554
- Ռոյեան (Ռույան) բաղար 192, 212, 287
- Ռուրաս գետ 182
- Ռուժափ բաղար 478
- Ռուսաստան 629
- Ռեան (Ռույան) բաղար տե՛ս Ռոյեան
- Ռեանդուղի շրջան (Մարաց աշխարհում) 95, 146
- Սալոնա նավահանգիստ Դարմատիայում 232
- Սակաստան (Սեյստան) երկրամաս 26, 27, 33,
41, 59, 75, 385
- Ս. Գրիգոր տաճար 289, 312, 320, 586
- Ս. Գրիգոր ժատուռ 203
- Ս. Գրիգոր վանք 326
- Սընդ երկիր Հնդկաստանում 26
- Ս. Թադեոս առաքյալի վանք 74
- Ս. Խաչ վանք 369
- Ս. Կարապետ վանք 424, 470
- Սաղամաս (Սալմաստ) բաղար 31
- Սամանգար բաղար 26
- Սամառա բաղար 352, 353, 356—359, 361, 371,
384
- Սամբատաս բաղար տե՛ս Կիև
- Սամոսատի շրջան 344, 410
- Սամոսատ բաղար 299, 307, 410, 425
- Սամցխե գավառ 338, 339
- Սանահին գյուղ 538
- Սանասինա (Սանասունք) գավառ 362
- Սասանյանների գաղափար 36, 49
- Սասանյան Իրան 8—10, 13, 16, 25, 27, 36,
38, 40, 47, 50, 53, 54, 60, 62, 65, 68, 70,
71, 81, 82, 96, 109, 111—113, 123, 130, 138,
144, 149, 151—153, 156, 160, 196, 199, 201,
207, 210—212, 265, 272, 305, 306, 315,
427, 429, 444, 447, 451—453, 458—462,
463, 465, 472, 475, 507, 544, 545, 547, 551,
596, 613
- Սասանյան Պարսկաստան 10, 24, 36, 67, 80,
122, 165, 167, 257, 271, 296, 314, 615, 616
- Սասնա լեռներ 554
- Սասուն գավառ 146, 263, 336, 352, 354, 355,
360, 368, 377, 470
- Սասուն-Խույթ լեռնաստան 336
- Սատաղ (Սատալա) բաղար 39, 150, 151, 217,
240, 243, 244, 291
- Սարա (Սարոս) գետ 299
- Սարապանիս (Շորապանի) ամրոց 237
- Սարգիկա 481
- Սարգինիա կղզի 233, 546
- Ս. Սարգիս եկեղեցի 606
- Սարձատիա 545, 546
- Սերաստիա բաղար 119, 155, 217, 240, 244,
261, 266, 271, 299, 410, 500
- Սերաստուպոլիս բաղար 151, 217, 240, 325
- Սելեկիա ամրոց 33, 35, 117, 411
- Սելյան գյուղ 35
- Սերգիուպոլիս բաղար 236
- Սիրորոն վայր 413
- Սիկան տե՛ս Բաղկան
- Սինա լեռ 399
- Սինգարա (Շնգար, Սինգար) 307
- Սինգարա գավառ 87, 93, 96
- «Սինէադուց երկիր» (Հնդկաչին) 548
- Սիոնի տաճար 584
- Սիսական (Սիսաջան) երկիր տե՛ս Սյունիք
- Սիսավանի տաճար 584, 594
- Սիսավրոն ամրոց 236
- Սիրաջ (Շիրակ-Արշարունիք) 362
- Սիրիա 39, 57, 210, 384, 386, 387
- Սիցիլիա կղզի 232, 233, 546
- Սկանդա ամրոց 237
- Սկյուֆիա 547
- Սյունիք նահանգ 15, 112, 144, 181, 182, 191,
212, 256, 257, 261, 265, 266, 298, 299,
312, 313, 315, 316, 322, 348, 351, 369,
371, 372, 429, 437, 461, 469
- Սյունյաց աշխարհ 357, 427
- Սյունյաց դպրոցներ 622, 623

- Մյունխաց վարդապետանոց 622
 Սոոզ տե՛ս Սոզդիանա 382
 Սոզդիանա (նախկին Հունարակարիական թագ.) 26, 382
 Սոդր գավառ 298
 Սողոպետրա (Զիրաթրա) ամրոց 344
 Սովետական Միություն 503
 Սորոս (Քարակույտ) վայր 393
 Սոսիոս (Մոսիա) վայր 301
 Սոֆանեն (Սոֆենեն) 68, 219, 221, 239, 240
 Ս. Սոֆիա Կոստանդնուպոլսում 231
 Սպաթև բերդ 413
 Սպանիա 46, 56, 330
 Սպեր գավառ 78, 109, 114, 144, 199, 217, 322, 347, 349, 359, 368, 437
 Սպիտակավոր Եկեղեցի 605
 Սվանեթ 233
 Ս. Վարդան Հուշարձան 574
 Սվերի բերդ 300
 Ստահր քաղաք 22
 Ստեփանավան 282
 Ս. Ստեփանոս Եկեղեցի 606
 Ստորին Գետիկ գյուղ 285
 Ստորին Հայք 113, 119—121, 184
 Ստորին Միջագետք («Գահանիստ Երկիր», «Արքայանիստ աշխարհ») 21, 28, 32, 62, 306
 Սրինգ ամրոց 359
 Սուխումի տե՛ս Սևրաստուպոլիս
 Սուրամ բերդ 300
 Սուրենաշին (Զուրուն) գյուղ, ավան 552
 Սուրխտան տե՛ս Միջագետք
 Սուրոն ամրոց 234
 Սուրմին ալ-Ահվազ քաղաք 388
 Ս. Փրկիչ Եկեղեցի 354, 383
 Սև ծով 39, 151, 236, 274, 384, 411
 Սևանա լիճ 115, 179, 264
 Սևանա կղզի 325, 326
 Սևանի ավազան 369
 Սևանի վանք 624
- Վաթիոնիաքս վայր 413
 Վաղարշակուպոլիս քաղաք 43
 Վաղարշապատ (Էջմիածին) 40, 41, 65, 76, 83, 84, 101, 145, 149, 150, 152, 168, 169, 195, 199, 200, 292, 315, 320, 324, 381, 424—426, 428, 444, 458, 461, 478, 573, 576, 577, 588, 622
 Վայոց ձոր 179, 298
 Վան քաղաք 86, 101, 150, 321, 355, 383
 Վանա լիճ (Բզնունյաց ծով) 43, 84, 150, 264, 265, 300, 313, 321, 342, 346, 355, 366, 554
 Վանանդ գավառ 78, 114, 115, 196, 197, 260, 293, 297, 300, 321, 327—329, 368
 Վառաշան քաղաք 26, 317
 Վասիթ քաղաք 388
 Վասպուրական նահանգ 15, 112, 144, 264, 265, 307, 309, 310, 312, 316, 321, 328, 329, 338, 340, 347, 348, 352—360, 367, 368, 552, 584
 Վավուկի լեռնանցք 45
 Վարագ (Վարհանգ) սրբավայր 75, 369
 Վարադի իշխանություն 27
 Վարդան Երկիր տե՛ս Վիրք
 Վարդանակերտ ավան 327, 328, 381
 Վարդանաշատ գյուղ 166
 Վարդգես (Վարդգէս) գավառ 192
 Վարդենիսի լեռներ 537
 Վարդ-Ցիլիս ամրոց 300
 Վերին Գետիկ գյուղ 285
 Վերին Եփրատ 109, 110, 113
 Վերին Մեղիա 30
 Վերին Միջագետք (Ջաղիրա) 44, 123, 267, 306—308, 311, 313, 328, 344, 345, 347, 349, 350, 371, 372, 376, 380
 Վերսա քաղաք 217
 Վերոնա քաղաք 43, 62
 Վիեննա քաղաք 433
 Վիրտա (Բիրթոն) 93
 Վիրք (Իրերիա-Քարթլի, Զուրդան, Վարջան, Վարդան) 26, 50, 51, 69—71, 75, 79, 96, 97, 100, 102, 103, 147, 151, 166, 169, 173, 175, 178, 181, 198, 201, 202, 204, 205, 211—213, 238, 280, 282, 289, 300, 312, 313, 316—318, 326, 332, 337, 348, 349, 354, 356, 362, 371, 545, 574
 «Վշնասպին», «Հրատին Մեծի» բազին 298
 Վոլգա գետ 26
 Վրաստան (Վիրք) 50, 97, 170, 181, 198, 235, 254, 264, 265, 277, 312, 313, 420, 461, 563, 584, 595, 607
 Վրաց աշխարհ տե՛ս Վրաստան
 Վրկանից ծով տե՛ս Կասպից ծով
 Վրկանից (Վրկան) աշխարհ 191, 192, 287, 343
 Վրնջունիք ավան 299
- Տաղինա վայր Խտալիայում 233
 Տաթևի վանք 624
 Տայ գյուղ 342
 Տայոց Երկիր տե՛ս Տայք
 Տայք նահանգ 78, 79, 86, 100, 141, 144, 169, 188, 197, 199, 202—204, 264, 265, 267, 309, 310, 312, 313, 316, 320, 347, 348, 362, 363, 397, 437, 553, 585, 586
 Տանուտիրական Երկիր (Տանուտիրական Հայաստան) 183, 205, 207, 209—212, 264, 267
 Տաշիր գավառ 118, 316, 320, 322, 368
 Տապարստան 212, 287, 288
 Տապրոբանիա (Ցեյլոն) կղզի 547

- Տաջիկստան 382
- Տավրոսյան լեռներ 145, 344
- «Տաւրոյ բերան» լեռնանցք տե՛ս Տուրուրերան
- Տատէօնք, ամլան 31
- Տարանտե (Տարանտա, Չերենդե) ամրոց 344, 413
- Տարոն գավառ 73, 78, 82, 94, 108, 144, 160, 169, 195, 264, 265, 272, 307, 313, 321, 327, 335, 336, 339, 347—349, 352—354, 363, 374, 423, 424, 428, 469, 470, 552
- Տարսոն քաղաք 105, 106, 344, 410
- Տեկորի տաճար 566, 569—571, 574—575, 581, 587, 588, 596, 606
- Տեկորի բերդ 568
- Տեղեր վանք 203
- Տեֆրիկե (Տիվրիկե) 391, 409—414
- Տիանա քաղաք 57
- Տիգրանակերտ 36, 64, 65, 68, 92, 113, 146, 150, 151, 210, 219, 237, 239, 241, 243, 263, 264, 267, 298—300, 307, 336, 377
- Տիգրանակերտ («Միւս Տիգրանակերտ») ամլան 298, 299
- Տիգրիս գետ 21, 55, 93, 144, 146, 219, 275, 388
- Տիգրոն 22, 23, 28, 30—33, 35, 42, 49, 56, 60, 62, 63, 71, 95, 98, 116—118, 168, 169, 171, 173, 175, 177, 178, 183, 189—191, 196—199, 201, 205, 206, 234, 235, 237, 251, 253, 254, 262, 264, 285, 294, 295, 297, 301, 306, 336, 381, 616
- Տիրամոր տաճար 31
- Տղմուտ գետ 186
- Տմորիք գավառ 104, 146, 181, 185, 307
- Տոսպ գավառ 144, 321, 355
- Տրապիզոն քաղաք 151, 240, 242, 266, 271, 274, 300, 312, 380, 383, 384
- Տրիպոլիտանիա 272
- Տրտու (Թարթառ) գետ 179, 298
- Տրուլլ քաղաք 390, 393
- Տուշպա («Վան-Տոսպայ») քաղաք 150
- Տուրեստան երկրամաս 26, 38, 41, 59, 75
- Տուրմանին սիրիական կառուցվածք 568
- Տուրուրերան («Տաւրոյ բերան») նահանգ 112, 264, 265, 316, 321, 340, 346
- Տփղիս (Թրքիսի) 213, 264, 265, 300, 301, 348, 357, 358, 381
- Յիսե-Գոջի տե՛ս Արքեոպոլիս
- Յլուզլուխ բլուր 84
- Յուրտալ (Գաջենք, Գաշիանի) քաղաք 118, 117, 198
- Ութար-Փրազեշ շրջան Հնդկաստանում 26
- Ութմբսի (Ողմբու) գյուղ 260
- «Ուղեռչ գիւղ» 327
- Ուշարմա քաղաք Վիրբում 210
- Ուոհայ տե՛ս Եղեսիս
- Ուտիր գավառ 99, 104, 112, 118, 194, 298, 326, 358
- Ուրարտու 30, 40, 146
- Ուրմիա քաղաք 297, 301
- Ուրմիա լիճ 146, 213, 301
- Փայտակարան քաղաք 99, 104, 112, 147, 173, 179, 181, 184, 185, 194, 213, 256, 298, 381
- Փառախոտ 166
- Փառխոտ քաղաք 298
- Փասիս-Ռիոն գետ 300
- Փասիս նավահանգիստ տե՛ս Փոթի
- Փարոս գյուղ 595
- Փարպի գյուղ 426, 461
- Փարս քաղաք 385
- Փեյսոն (Փիսոն) ամրոց 237, 243
- Փենեք (Փենյակ) գյուղ տե՛ս Բանա
- Փենջար երկիր 26
- Փենջիրենդ վայր 382
- Փեշարուր քաղաք 35, 47
- Փեշավար տե՛ս Պուրուշապուրս
- Փինիկ քաղաք 146
- Փյա (Փսանք) գավառ 336
- Փլավիոսյան լեզեոն 93
- Փոթի (Փասիս) քաղաք 151, 329, 330
- Փոսադուոն լեռնանցք 151, 244, 381
- Փոքր Ասիա 7, 39, 56, 57, 72, 88, 126, 150, 156, 157, 222, 225, 231, 260, 294, 296, 297, 299, 313, 316, 325, 346, 351, 361, 380, 406, 410, 421, 545, 547
- Փոքր Հայք 36, 39, 40, 43, 45, 54, 70, 73, 74, 93, 119, 154—159, 217, 221, 222, 244, 261, 297, 344, 547
- Փոլսեղիս 45, 407
- Փոլլթ (Փոլթ) տե՛ս Փոթի
- «Փաարա-ի Ջարդուշտ» հուշարձան 22, 24, 35, 37, 59
- Քաղիրթ գետ 259
- Քաղկեդոն քաղաք 204, 205, 245, 249, 269, 292, 294—296, 300, 332, 333, 471, 472, 476, 481, 513, 514
- Քաշմիրի երկիր 26
- Քասաղ ամլան Նիգ գավառում 566
- Քասաղ գետ 83, 566
- Քասաղի բաղիլիկա 566—569, 571, 574, 575, 597, 601, 605
- Քասր-ի Շիրին բերդ 30
- Քերան դաշտ 344
- Քերման քաղաք 388
- Քթիշ (Գտիշ) ամրոց 358
- Քզիմար 381
- Քջիա վտակ 147
- Քուիշափոր գավառ 147

- Քուչանշահր (Քուչանսց աշխարհ) թագավորութիւն 26, 27, 37, 38, 41
- «Քուստի-Կապ-Կոհ» (Կովկաս) Երկրամաս 256, 545
- Օձուն գյուղ 565, 575, 583, 587, 591, 595
- Օձունի տաճար 580, 589, 594
- Օմայան խալիֆայութիւն 325, 335—337, 365, 370
- Օնորիա («Աւնորիատ») Երկիր 545
- Օշական գյուղ 84, 166, 169, 426, 566, 574, 590
- Օպսիկինի բանակաթև 411
- Օսրոնն Երկիր 34, 35, 73, 222, 259
- Օրոնտես գետ 293
- Փարանգիոն վայր 249
- Ֆիլիպպուպուլիս 415
- Ֆրանսիա 390
- «Ֆուլմինատա» լեզեոն 149

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Առաջաբան (Ս. Տ. Երևմյան) 7

Բ Ա Ժ Ի Ն Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՌՊԱՒԱՆԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՇՐՋԱՆՈՒՄ (III—IV ԳԳ.)
(Ս. Տ. Երևմյան)

Գլուխ առաջին—Հայաստանը և առաջին Սասանյանները

1. Պարթևական թագավորության անկումը 21
2. Հայ-բուշանական պայքարը Սասանյանների դեմ 23
3. Հայ-հռոմեական դաշինքը Սասանյանների դեմ մզված պայքարում 32
4. Մեսիխեսի ճակատամարտը և «ամենամոթարիք դաշնադիրը»: Շապուհ Ա-ի պատերազմները հայ-բուշանական կապիցիայի դեմ 35

Գլուխ երկրորդ—Հայաստանի քաղաքական կացությունը 253—273 թվականներին

1. Արաավազգ Ե-ի դահակալումը Հայաստանի պարսկական մասում: Մեծ Հայքի հռոմեական մասը՝ «Դաստակիրտ կայսերաց»: «Խոսրով Մեծ»—Տիրան—Տրդատ Բ-ի սպանությունը 41
2. Հայաստանի հռոմեական մասի բռնադրավումը Սասանյանների կողմից 44
3. Հայաստանի պարսկական մասը Սասանյանների դաստակիրտ 49
4. Պալմիրայի թագավորության դերը պարսկահռոմեական պատերազմում և հռոմեական Հայաստանը 54

Գլուխ երրորդ—Հայաստանի քաղաքական վիճակը III դարի վերջին քառորդում

1. Տրդատ Գ-ի դահակալությունը Հայաստանի հռոմեական մասում՝ Ալբրեխանոս, Պրորոս և Տակիրոս կայսրերի ժամանակ 59
2. Տրդատ Գ-ի դահակալությունը Դիոկղեախանոսի ժամանակ 62
3. 296—297 թթ. պարսկահռոմեական պատերազմը և Մծրիմի 298 թ. 40-ամյա դաշնադիրը 65
4. Հայաստանում բրիտանեության պաշտոնական ճանաչումը Տրդատ Գ-ի օրոք 71

Գլուխ չորրորդ—Պայքար Մեծ Հայքի քաղաքացույցան անկախության համար

1. Հայաստանի քաղաքական վիճակը Տրդատ Գ-ի հաջորդների ժամանակ 81
2. Սոցիալական և քաղաքական հակասությունների սրումը Հայաստանում Արշակ Բ-ի դահակալության առաջին տարիներին 87
3. Հայաստանի քաղաքական վիճակի ծանրացումը 363 թ. «ամոթալի դաշնադրից» հետո և հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Սասանյան Իրանի զավթողական քաղաքականության դեմ 96
4. Պապ թագավորի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը 102
5. Մեծ Հայքի թագավորության թուլացումը 370—380 թթ. 106

Գլուխ հինգերորդ—Մեծ Հայքի քաղաքացույցան արոհումն ու անկումը

1. Մեծ Հայքի բաժանումը 387 թ. 111
2. 419—421 թթ. սպասամբական շարժումը: Արշակունյաց թագավորության անկումը 123

Գլուխ վեցերորդ—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները III—IV դարերում: Ֆեոդալականացող Հայաստանի դասակարգային և պետական կառուցվածքը

1. Վաղ-ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորումը Հայաստանում: Դասեր և դասակարգեր: Սոցիալական շերտավորում 126

2. Ֆեոդալական տնտեսության զարգացումը: Սևիականության ձևերը: Ֆեոդալականացնող կախյալ գյուղացիության վիճակի ծանրացումը	132
3. Պետական կառավարման սիստեմը: Գործակալություններ	139
4. Հայաստանի քաղաքները, առևտուրն ու արհեստները III—IV դդ.	147
5. Դասակարգային հակասությունների սրումը: Անապատականների համայնքների ստեղծումը: Մժղնե և բորբորիտոն ազանդները	154

Բ Ա Ժ Ի Ն Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻՒՄԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՄ V—VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ Յոթերորդ—Հայաստանի քաղաքական վիճակը Մեծ Հայքի քաղաքացիության աճկումից հետո: Սասանյան Պարսկաստանի ներքին սատակացումը (Ս. Տ Երեմյան)	
1. Սասանյան տիրապետության հաստատումը Հայաստանում	165
2. Արտաշատի ժողովը: Նախարարների Տիզբոնի մեկնելը և վերադարձը	171
Գլուխ ութերորդ—Հայոց պատերազմը (Ս. Տ. Երեմյան)	
1. Համաժողովրդական տարերային շարժումն ընդդեմ Սասանյանների	176
2. Զինված ապստամբությունը Սասանյանների դեմ: Ավարայրի ճակատամարտը	180
3. Տարերային պայքարը Սասանյանների տիրապետության դեմ: Տիզբոնի դատավարությունը	188
Գլուխ իններորդ—Երկրորդ համաժողովրդական ապստամբական շարժումը և դրա հետևանքները Հայաստանի համար V դ. վերջում—VI դ. սկզբում (Ս. Տ. Երեմյան)	
1. Հայաստանը «Հայոց պատերազմից» հետո: Հաղկերտ Բ-ի նոր քաղաքականությունը	193
2. 482—484 թթ. ապստամբությունը	198
3. Հայաստանը՝ Տանուտիրական երկիր	207
4. Մարզպանական Հայաստանը Հյուսիսային սպայապետության կազմում: Սասանյանների նոր հարկային քաղաքականությունը	212
Գլուխ աասներորդ—Բյուզանդական Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրույթները նախքան Հուստինիանոս Ա-ի ուժեղացումը (Հ. Մ. Բարբիկյան)	
1. Բյուզանդական Հայաստանի վարչաքաղաքական բաժանումը	216
2. Բյուզանդական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը	221
Գլուխ աասնեկներորդ—Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում և հայերի ընդվզումները կայսրության դեմ (Հ. Մ. Բարբիկյան)	
1. Բյուզանդական կայսրության հզորացումը Հուստինիանոս Ա-ի օրոք	230
2. Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում	239
3. Հուստինիանոս կայսեր օրենքները հայոց ժառանգական իրավունքի մասին	245
4. Հայ ժողովրդի ընդվզումները կայսրության դեմ	248
Գլուխ աասնեկուներորդ—Մարզպանական Հայաստանը VI դարում (Վ. Կ. Իսկանյան)	
1. Օտար լծի ծանրացումը Հայաստանում	251
2. Հայ ժողովրդի 572 թ. ապստամբությունը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ և պարսկարյուզանդական պատերազմը	257
3. 591 թ. պարսկարյուզանդական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը	262
4. Բյուզանդական քաղաքականությունը Հայաստանում Մորիկ կայսեր օրոք	266
5. Ապստամբությունները Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի դեմ	271
6. Սասանյան և վաղբյուզանդական զրամների շրջանառությունը Հայաստանում III—VI դդ. (Խ. Մուշեղյան)	276
Գլուխ աասնեկերորդ—Հայաստանը և պարսկարյուզանդական հակամարտության վերջին փուլը (Է. Լ. Դանիելյան)	
1. Հայաստանը հակամարտող աերությունների միջև VII դարի սկզբներին	283
2. Պարսկարյուզանդական պատերազմի վերսկսումը: Խոսրով II Փարվիզի քաղաքականությունը դավանանքի բնագավառում	289
3. Հայաստանը և Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքները	296

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՆԳԱՏՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻՒ
ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ VII—IX ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ տասնչորսերորդ—Հայաստանի քաղաքական ինֆենուայնությունը VII դարի 30—
90-ական թթ. (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)

1. Հայաստանի քաղաքական վիճակը արարական առաջին արշավանքների ժամանակ 395
2. Թևոզորոս Ռշտունու քաղաքականությունը 654 թ. արարական արշավանքը . 309
3. Մեծ Հայքի վերամիավորումը և քաղաքական կացությունը VII դ. երկրորդ կեսում 314
4. Պետական կարգը և հողատիրության ձևերը VII դարում 318

Գլուխ տասնինգներորդ—Հայ ժողովրդի պայքարը խալիֆայության լծի դեմ (Ա. Ն. Տեր-
Ղևոնդյան)

1. Խալիֆայության լծի հաստատումը և ժողովրդական ապստամբությունները VIII
դարի առաջին կեսում 325
2. 774—775 թթ. մեծ ապստամբությունը 336
3. Պայքար ներքին ինքնավարության վերականգնման համար IX դարի առաջին
կեսում 347

Գլուխ տասնվեցերորդ—Հայաստանի վարչատնտեսական և իրավական վիճակը VIII դ.—
IX դ. (առաջին կես) (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)

1. Հայաստանի վարչական բաժանումները, կառավարման համակարգը և հողատի-
րության ձևերը 362
2. Շինականների վիճակը, Հարկերը 370
3. Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո 375
4. Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը VII—IX դարերում 379
5. Դրամական շրջանառությունը VIII—IX դդ. (Ն. Ա. Մուշեղյան) 385

Գլուխ տասնյութերորդ—Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում VII—IX դարերում (Հ. Մ.
Բարսիկյան)

1. Պավլիկյան շարժման առաջացումը 389
2. Պավլիկյան շարժումը VII դ. երկրորդ կեսին և VIII դարում 392
3. Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը 395
4. Պավլիկյան համայնքի կազմակերպությունը 403
5. Պավլիկյան շարժման հզորացումը Սերգիոս-Տյուրիկոսի օրոք: Սերգիոս-Վա-
հանյան պայքարը 405
6. Պավլիկյանների հալածանքները IX դարի առաջին կեսին 407
7. Պավլիկյանների զինված պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ 410

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՎՍՂ ՅԵՈՂԱՅԻՉՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

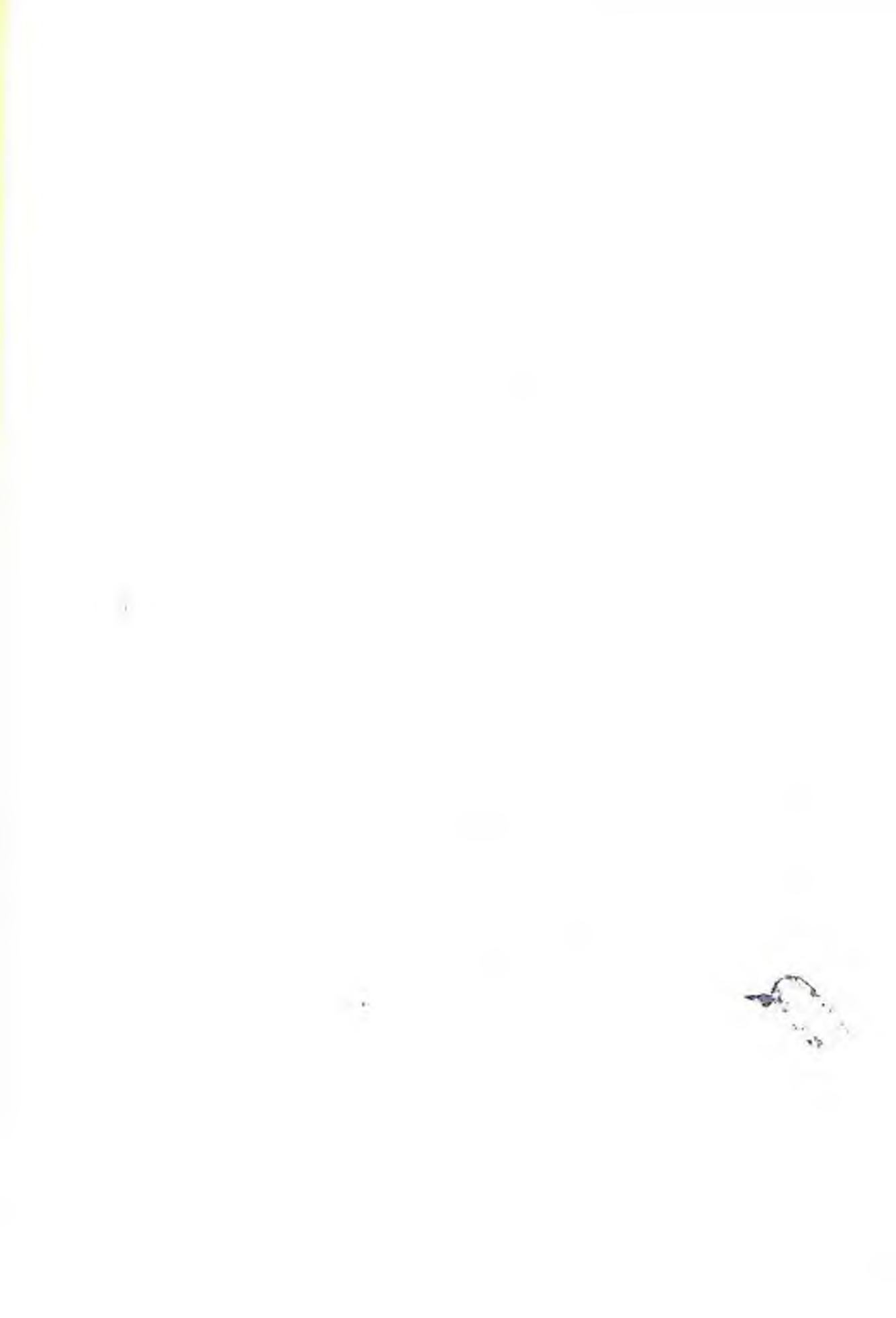
Ներածություն—Վաղ միջնադարյան հայ մշակույթի բնույթն ու զարգացման հիմնական
ուղիները (Ս. Ա. Արեշադյան) 419

Գլուխ տասնուրեորդ—Հայոց գրի և դպրության սկզբնավորումը

1. Դրբրի գլուխը (Ս. Տ. Երևմյան) 423
2. Դպրոց: Կրթություն (Ս. Տ. Երևմյան) 426
3. Հայոց լեզու: Քերականագիտություն (Ա. Ա. Արրահամյան) 430

Գլուխ տասնիններորդ—Գրականություն և պատմագրության (Ա. Գ. Տեր-Մինասյան, Ա. Բ.
Հարությունյան)

1. Գրականության սկզբնավորումը: Թարգմանական գրականություն 439
2. Հայ ինքնուրույն գրականության առաջացումը 443
3. Պատմագրություն 447
4. Վկայագրություններ: Վիպական-հերոսական բանահյուսություն 463
5. Դավանարանական գրականություն 470
6. Բանաստեղծություն 473

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հատոր II

Հրատարակչական խմբագիր Ա. Հ. ՇԱՂԳՍՄՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը Լ. Ա. ՍՍԻՌՅԱՆԻ և Կ. Կ. ՂԱՏԱԳԱՐՅԱՆԻ
Տեխնիկական խմբագիր Հ. Մ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչներ Է. Գ. ՎԱՍԻԼՅԱՆ, Ա. Լ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Քարտեզները ձևավորել և տպագրության է պատրաստել Պ. Կ. ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ:

Քարտեզները տպագրվել են ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, սյուիզրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի գունավոր տպագրության տպարանում:

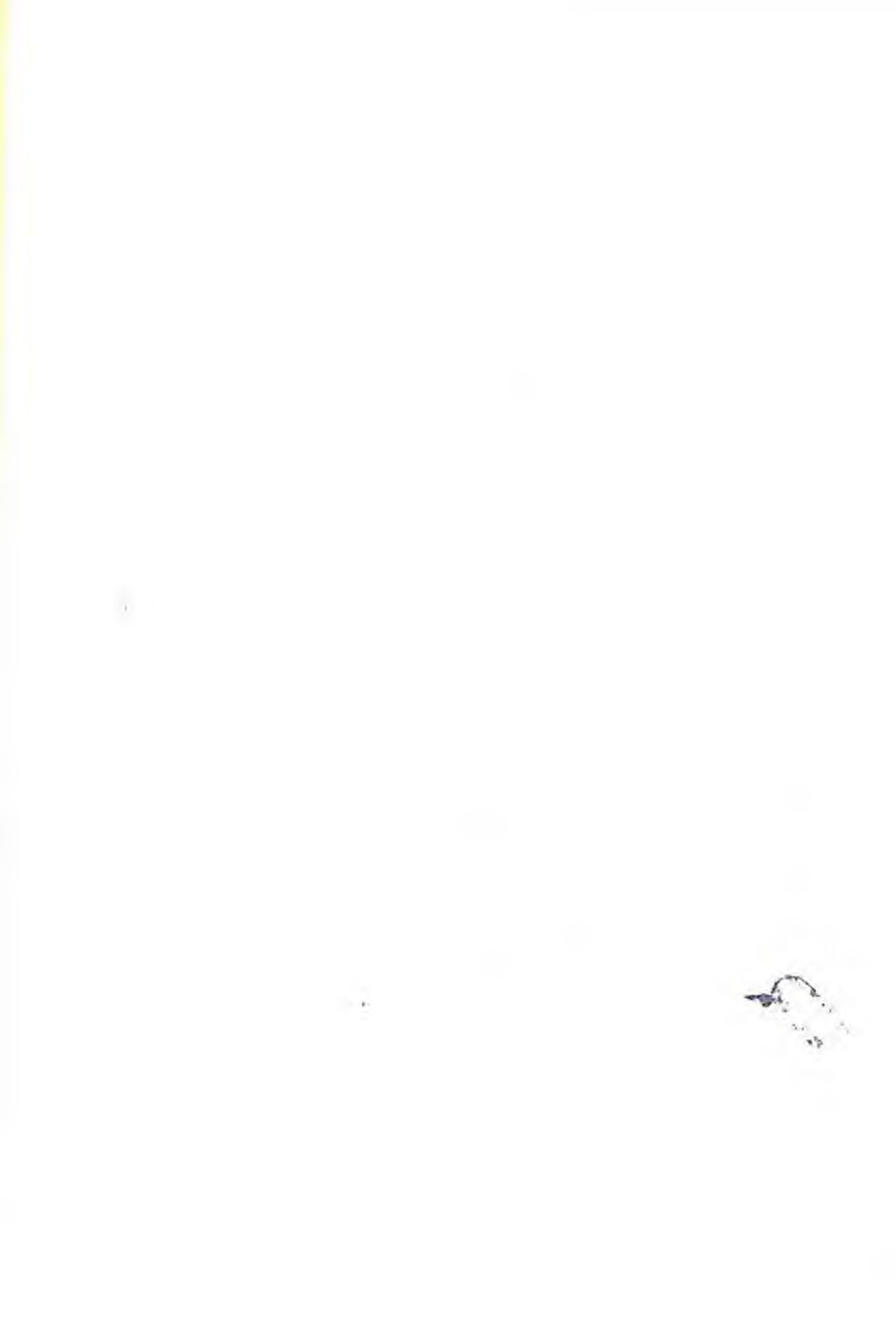
ИБ № 413

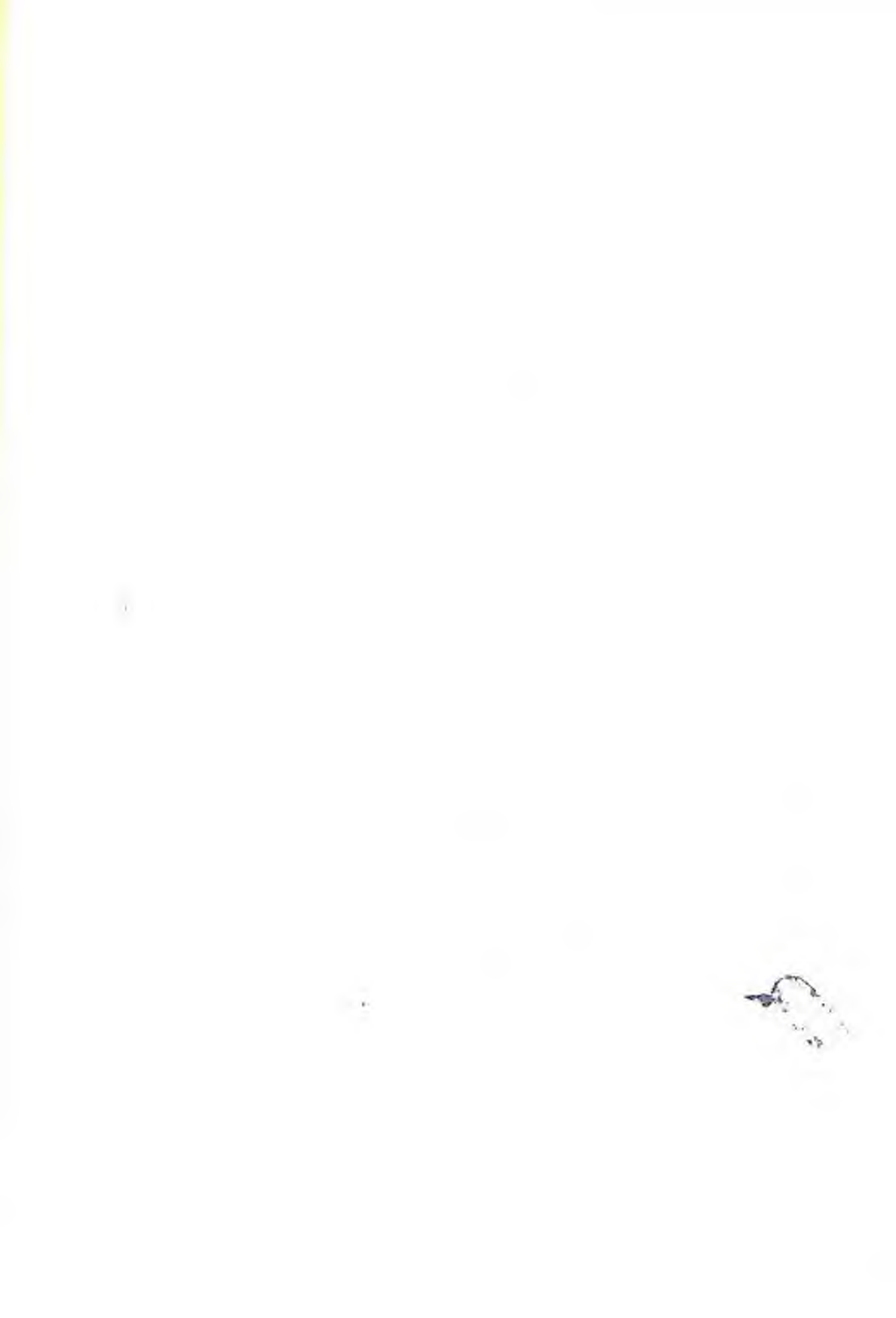
Հանձնված է շտրվածքի 9. 08 1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության 5. 09. 1984 թ.:
ՎՋ 04670: Չափը 70×108¹/₁₆, թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր տպագրու-
թյուն: Պայմ. 66, 15 մամ., տպագր. 43,25+34 ներդ.+6 քարտեղ, 79,15 ներկ. մամուլ,
Հրատ.-հաշվարկ. 56,81 մամուլ: Տպարանակ 12000: Հրատ. № 6076: Պատվիր № 790:
Գինը 4 ո. 90 կոպ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող., 24 գ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող., 24:
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.

111
A 9624